SOCIOLOGIJA

Anthony GIDDENS

ALK

UDK 316
Gi 32

Versta iš leidinio: SOCIOLOGY, 4th edition by Anthony Giddens, with the assistance of Karen Birdsall, published by Polity Press in association with Blackwell Publishing Ltd, 2001.
ISBN 0-7456-2311-5

Iš anglų kalbos vertė Jūratė Markevičienė,
Donatas Masilionis, dr. Algimantas Valantiejus
Mokslinis redaktorius dr. Algimantas Valantiejus
Redaktorė Milda Icikzonienė

This edition is published with the support from the Open Society Fund – Lithuania, and from the CEU Translation Project of the Open Society Institute – Budapest

Knygos leidimą iš dalies finansavo Atviros Lietuvos fondas ir Atviros visuomenės institutas Budapešte (Vidurio Europos universiteto Vertimų projektas)

All rights reserved. Except for the quatation of short passages for the purposes of criticism and review, no part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the publisher.

Copyright © Anthony Giddens 2001
© Polity Press in association with Blackwell Publishing Ltd, 2001
© Vertimas į lietuvių kalbą, Jūratė Markevičienė,
Donatas Masilionis, Algimantas Valantiejus, 2005
© UAB „Poligrafija ir informatika“, 2005

ISBN 9986-850-54-1

Anthony GIDDENS

SOCIOLOGIJA

POLIGRAFIJA
IR INFORMATIKA

Turinys

Pratarmė ... 13
Kaip naudotis šia knyga ... 15

1. KAS YRA SOCIOLOGIJA? ... 19
Sociologinės žiūros kūrimas ... 20
Studijuojame sociologiją ... 21
Kaip sociologija gali padėti mums gyvenime? ... 22
Kultūrinių skirtybių suvokimas ... 22
Politikos padarinių vertinimas ... 22
Savišvieta ... 23
Sociologinės minties raida ... 23
Ankstyvieji teoretikai ... 23
Auguste'as Comte'as ... 24
Émile'is Durkheimas ... 25
Durkheimo studija apie savižudybę ... 27
Karlas Marxas ... 28
Kapitalizmas ir klasių kova ... 28
Socialinė kaita: materialistinė istorijos samprata ... 29
Maxas Weberis ... 29
Racionalizacija ... 30
Pamirštoji pirmtakė ... 31
Naujesni sociologiniai rakursai ... 32
Funkcionalizmas ... 32
Konfliktų teorijų rakursai ... 33
Socialinio veiksmo teorijų rakursai ... 33
Simbolinis interakcionizmas ... 34
Išvados ... 34
TEMOS SANTRAUKA ... 35

2. KULTŪRA IR VISUOMENĖ ... 37
Kultūros samprata ... 38
Vertybės ir normos ... 38
Kultūrinių vertybių ir normų kaita ... 39
Kultūrinė įvairovė ... 40
Etnocentrizmas ... 41
Socializacija ... 41
Regio muzika ... 42
Socialiniai vaidmenys ... 43
Identitetas ... 43
Visuomenės tipai ... 45
Nykstantis pasaulis: ikimoderniosios visuomenės ir jų likimas ... 45
Medžiotojai ir maisto rinkėjai ... 45
Gyvulių augintojų ir žemdirbių visuomenės ... 46
Nepramoninės, arba tradicinės, civilizacijos ... 46
Modernusis pasaulis: industrinės visuomenės ... 46
Globali raida ... 49
Pirmasis, Antrasis ir Trečiasis pasauliai ... 50
Besivystantis pasaulis ... 50
Naujosios industrinės šalys ... 51
Socialinė kaita ... 53
Socialinės kaitos priežastys ... 55
Fizinė aplinka ... 55
Politinė organizacija ... 55
Kultūros veiksniai ... 56
Kaita moderniuoju laikotarpiu ... 56
Ekonominės įtakos ... 56
Politinės įtakos ... 57
Kultūrinės įtakos ... 57
Išvados ... 57
TEMOS SANTRAUKA ... 58
Pasvarstykite dar kartą ... 59
Papildoma literatūra ... 60
Interneto nuorodos ... 60

3. KINTANTIS PASAULIS ... 61
Globalizacijos matmenys ... 63
Globalizaciją skatinantys veiksniai ... 63
Globalizacijos stiprėjimo priežastys ... 66
Politiniai pokyčiai ... 66
Informacijos srautai ... 66
Transnacionalinės korporacijos ... 67
Diskusijos dėl globalizacijos ... 69
„Skeptikai" ... 69
„Hiperglobalistai" ... 70
Transformacijos šalininkai ... 70
Globalizacijos poveikis mūsų gyvenimui ... 71
Individualizmo stiprėjimas ... 71
Siekiant šeimos ir darbo pusiausvyros ... 72
Darbo modeliai ... 72
Populiarioji kultūra ... 73
Globalizacija ir rizika ... 74
„Technogeninės rizikos" sklaida ... 74
Grėsmės aplinkai ... 75
Elektroniniai virusai ... 75
Grėsmės sveikatai ... 76
Pasaulio klimato kaita ... 76
Globali „rizikos visuomenė" ... 77
Globalizacija ir nelygybė ... 78
Nelygybė ir globalūs padalijimai ... 78
Žygis už „visuotinį teisingumą" ... 81
Išvados: globalinės vadybos poreikis ... 83

TEMOS SANTRAUKA ... 83
Pasvarstykite dar kartą ... 85
Papildoma literatūra ... 85
Interneto nuorodos ... 86

4. SOCIALINĖ SĄVEIKA IR KASDIENIS GYVENIMAS ... 87
Kasdienio gyvenimo tyrimai ... 88
Mikrosociologija ir makrosociologija ... 90
Moterys ir vyrai viešumoje: mikrosociologijos ir makrosociologijos sąryšis ... 90
Neverbalinis bendravimas ... 91
Veidas, gestai ir emocijos ... 91
„Veidas" ir savigarba ... 93
Lytis ir neverbalinis bendravimas ... 93
Socialinės taisyklės ir šneka ... 93
Bendrieji supratimo pagrindai ... 94
Garfinkelio eksperimentai ... 94
Sąveikos chuliganizmas ... 95
Šnekos formos ... 97
Atsako šūktelėjimai ... 97
Šnekos riktai ... 98
Veidas, kūnas ir kalbėsena sąveikose ... 98
Susidūrimai ... 99
Gatvės išmintis ... 99
Riboženkliai ... 100
Įspūdžio valdymas ... 101
Scena ir užkulisiai ... 101
Tiriamasis atvejis: vaidmenų atlikimas intymių apžiūrų metu ... 102
Socialinės tikrovės konstravimas ... 103
Asmeninė erdvė ... 104
Sąveikos laike ir erdvėje ... 105
Laikrodžio laikas ... 105
Socialinis gyvenimas ir erdvės bei laiko tvarkymas ... 106
Išvados: artumo trauka ... 106
TEMOS SANTRAUKA ... 107
Pasvarstykite dar kartą ... 109
Papildoma literatūra ... 109
Interneto nuorodos ... 110

5. LYTIS IR SEKSUALUMAS ... 111
Lyčių skirtybės ... 113
Lytis ir biologija: natūralios skirtybės ... 113
Lyčių socializacija ... 114
Lyties identitetas: dvi teorijos ... 115
Sigmundo Freudo lyčių raidos teorija ... 115
Nancy Chodorow lyčių raidos teorija ... 115
Socialinis biologinės ir socialinės lyties konstravimas ... 116
Lyčių nelygybės koncepcijos ... 117
Funkcionalizmo požiūriai ... 117
Lyčių nelygybės tyrinėjimas ... 118
Vertinimas ... 119
Feminizmo požiūriai ... 119
Liberalusis feminizmas ... 119
Radikalusis feminizmas ... 120
Sylvia Walby: apmąstant patriarchinius ryšius ... 121
Juodaodžių feminizmas ... 122
Moteriškumai, vyriškumai ir santykiai tarp lyčių ... 122
R. W. Connellis: lyčių tvarka ... 123
Lyčių hierarchija ... 124
Máirtínas Mac an Ghaillis: švietimas ir vyriškumo bei seksualumo formų susidarymas ... 125
Lyčių tvarkos kaita: krizės tendencijos ... 126
Vyriškumų transformacijos ... 126
Nedarbas ... 126
Nusikalstamumas ... 127
Prasmės krizė? ... 127
Žiniasklaidos vaizdiniai ... 127
Žmogaus seksualumas ... 127
Biologija ir seksualinė elgsena ... 128
Socialiniai poveikiai seksualinei elgsenai ... 128
Seksualumas Vakarų kultūroje ... 129
Seksualinė elgsena: Kinsey'o tyrimas ... 130
Seksualinė elgsena po Kinsey'o tyrimų ... 131
Naujoji ištikimybė? ... 132
Homoseksualumas ... 132
Homoseksualumas Vakarų kultūroje ... 133
Lesbizmas ... 134
Požiūriai į homoseksualumą ... 134
Kampanija už įstatymo ginamas teises ir pripažinimą ... 135
Prostitucija ... 136
Prostitucija šiandien ... 136
Prostitutės, jų klientai ir įstatymai Europoje ... 137
Vaikų prostitucija ir globalinė „sekso industrija" ... 138
Prostitucijos aiškinimai ... 139
Išvados: lytis ir globalizacija ... 139
TEMOS SANTRAUKA ... 140
Pasvarstykite dar kartą ... 141
Papildoma literatūra ... 142
Interneto nuorodos ... 142

6. KŪNO SOCIOLOGIJA: SVEIKATA, LIGOS IR SENĖJIMAS ... 143
Kūno sociologija ... 145
Socialinis sveikatos pamatas ... 146
Klasė ir sveikata ... 146
Lytis ir sveikata ... 149
Socialiniai ryšiai: geresnės sveikatos raktas? ... 152
Rasė ir sveikata ... 153
„Atvirkštinės rūpybos" dėsnis ... 154
Medicina ir visuomenė ... 154
Biomedicininio sveikatos modelio susiformavimas ... 154
Demografija: gyventojų tyrimai ... 155
Biomedicininis modelis ... 155
Biomedicininio modelio kritika ... 156

Hiperaktyvumo „medikalizacija“ ... 157
Medicina ir sveikata kintančiame pasaulyje ... 158
Sociologiniai požiūriai į sveikatą ir ligą ... 158
Sergančiojo vaidmuo ... 159
Įvertinimas ... 160
Liga kaip „išgyventa patirtis“ ... 161
Sveikata ir senėjimas ... 162
Fiziniai senėjimo padariniai ... 164
Senėjimo problemos ... 164
Išvados: senėjimo ateitis ... 165
TEMOS SANTRAUKA ... 166
Pasvarstykite dar kartą ... 168
Papildoma literatūra ... 168
Interneto nuorodos ... 168

7. ŠEIMOS ... 169
Pagrindinės sąvokos ... 171
Šeimų įvairovė ... 171
Teoriniai požiūriai į šeimą ... 172
Funkcionalizmas ... 172
Feminizmo koncepcijos ... 172
Pagrindinių britų šeimos modelių apžvalga ... 173
Nauji šeimos sociologijos rakursai ... 175
Beckas ir Beck-Gernsheim ... 175
Santuoka ir skyrybos Britanijoje ... 176
Vienišo tėvo ar motinos namų ūkiai ... 177
Antroji santuoka ... 179
Atkurtosios šeimos ... 179
Carol Smart ir Bren Neale: Šeimos fragmentai? ... 180
„Betėvystė“ ... 181
Kintantys požiūriai ... 182
Bevaikės moterys ... 183
Šeimos modelių įvairovė: etniniai skirtumai Didžiojoje Britanijoje ... 183
Pietų azijiečių šeimos ... 183
Juodaodžių šeimos ... 185
Santuokos alternatyvos ... 186
Sugyvenimas ... 186
Gėjų ir lesbiečių partnerystės ... 187
Smurtas ir prievarta šeimos gyvenime ... 188
Smurtas šeimose ... 188
Seksualinė prievarta prieš vaikus ir kraujomaišа ... 190
Nauji seksualinės prievartos tyrimai ... 190
Diskusija dėl šeimos vertybių ... 191
TEMOS SANTRAUKA ... 192
Pasvarstykite dar kartą ... 193
Papildoma literatūra ... 194
Interneto nuorodos ... 194

8. NUSIKALTIMAS IR DEVIACIJA ... 195
Deviacijų sociologija ... 197
Nusikaltimo ir deviacijos aiškinimas ... 198
Biologiniai aiškinimai: „nusikaltėlių tipai“ ... 198
Psichologiniai aiškinimai: „nenormalios psichikos būsenos“ ... 199
Normos ir sankcijos ... 199
Sociologinės nusikaltimo ir deviacijos teorijos ... 200
Funkcionalizmo teorijos ... 200
Nusikaltimas ir anomija: Durkheimas ir Mertonas ... 201
Robertas K. Mertonas: siekiai ir atlygiai ... 201
Subkultūrų aiškinimai ... 202
Įvertinimas ... 202
Interakcionizmo teorijos ... 202
Išmoktoji deviacija: diferencinis ryšys ... 203
Etikečių klijavimo teorija ... 203
Deviacijų stiprinimas ... 204
Įvertinimas ... 204
Konfliktų teorijos: „naujoji kriminologija“ ... 205
Naujasis kairysis realizmas ... 206
Kontrolės teorijos ... 207
„Išdaužytų langų“ teorija ... 207
Teorinės išvados ... 208
Nusikalstamumo modeliai Jungtinėje Karalystėje ... 209
Nusikaltimai ir jų statistika ... 209
Nusikalstamumo mažinimo strategijos rizikos visuomenėse ... 211
Politikos atsakas į nusikalstamumą ... 212
Viešosios tvarkos palaikymas rizikos visuomenėje ... 214
Bendruomeninis viešosios tvarkos palaikymas ... 216
Nusikaltimų aukos ir kaltininkai ... 217
Lytis ir nusikaltimas ... 217
Vyrų ir moterų nusikalstamumo santykis ... 217
Nusikaltimai ir „vyriškumo krizė“ ... 219
Nusikaltimai prieš moteris ... 220
Nusikaltimai prieš homoseksualus ... 221
Jaunimas ir nusikalstamumas ... 222
„Baltųjų apykaklių“ nusikaltimai ... 222
Bendrovių nusikaltimai ... 223
Narkotikų prekyba ... 224
Organizuotas nusikalstamumas ... 225
Besimainantis organizuoto nusikalstamumo veidas ... 225
Elektroniniai nusikaltimai ... 226
Kalėjimai: atsakymas į nusikaltimus? ... 227
Ateities nusikaltimai ... 228
Išvados: nusikaltimai, deviacijos ir socialinė tvarka ... 229
Baudžiamoji justicija: Jungtinių Valstijų atvejis ... 230
TEMOS SANTRAUKA ... 231
Pasvarstykite dar kartą ... 233
Papildoma literatūra ... 234
Interneto nuorodos ... 234

9. RASĖ, ETNIŠKUMAS IR MIGRACIJA ... 235
Rasės ir etniškumo supratimas ... 237
Rasė ... 237
Etniškumas ... 239

Mažumų grupės ... 239
„Juodaodžių" identitetas ... 240
Išankstinis nusistatymas, diskriminacija ir rasizmas . 241
Rasizmas ... 241
Stepheno Lawrence'o byla ... 242
Iš „senojo rasizmo" į „naująjį" ... 243
Rasizmo ir etninės diskriminacijos aiškinimai ... 243
Psichologinės interpretacijos ... 243
Rasizmo gajumas ... 244
Sociologinės interpretacijos ... 245
Etnocentrizmas, grupės uždarumas ir išteklių paskirstymas ... 245
Konfliktų teorijos ... 246
Etninė integracija ir etniniai konfliktai ... 246
Etninės integracijos modeliai ... 246
Etninis konfliktas ... 247
Globalinė migracija ... 248
Migraciniai persikėlimai ... 249
Globalinės diasporos ... 250
Imigracija į Jungtinę Karalystę ... 252
Kintanti Britanijos imigracijos politika ... 252
Etninė įvairovė Jungtinėje Karalystėje ... 254
Užimtumas ir ekonominė sėkmė ... 255
Etninių mažumų užimtumo modelių tendencijos po XX a. septintojo dešimtmečio ... 255
Naujausi duomenys ... 256
„Indų ekonominė sėkmė" ... 256
Keblumai, kopiant į viršūnę ... 257
Etninės mažumos ir „naujoji ekonomika" ... 257
Būstas ... 258
Rasė ir nusikaltimas ... 259
Policijos pareigūnų rasizmas ... 260
Imigracija ir etniniai santykiai kitose Europos šalyse ... 261
Migracija ir Europos Sąjunga ... 262
Pabėgėliai, prieglobsčio prašytojai ir ekonominiai migrantai ... 263
Išvados ... 264
TEMOS SANTRAUKA ... 265
Pasvarstykite dar kartą ... 266
Papildoma literatūra ... 267
Interneto nuorodos ... 267

10. KLASĖ, STRATIFIKACIJA IR NELYGYBĖ ... 269
Klasių ir stratifikacijos teorijos ... 271
Karlo Marxo teorija ... 271
Klasių kilmė ... 271
Maxo Weberio teorija ... 272
Eriko Olino Wrighto klasių teorija ... 273
Klasių matavimai ... 274
Johnas Goldthorpe'as: klasė ir užimtumas ... 275
Klasių modelių įvertinimas ... 276
Socialinių klasių skirtumai šiandienėse Vakarų visuomenėse ... 277
Aukštuomenės klasė ... 277
Vidurinė klasė ... 279
Kintanti darbininkų klasė ... 280
„Laidinių darbuotojų" iškilimas ... 281
Klasė ir gyvenimo būdas ... 282
Vargingųjų klasė ... 283
Lytis ir stratifikacija ... 283
Moterų klasinės padėties nustatymas ... 283
Anapus namų? ... 284
Moterų užimtumo poveikis klasiniams skirtumams ... 285
Socialinis mobilumas ... 285
Lyginamieji mobilumo tyrimai ... 285
Žemyneigis mobilumas ... 286
Socialinis mobilumas Britanijoje ... 287
Ar Britanija – meritokratija? ... 287
Lytis ir socialinis mobilumas ... 288
Išvados ... 289
TEMOS SANTRAUKA ... 289
Pasvarstykite dar kartą ... 291
Papildoma literatūra ... 291
Interneto nuorodos ... 292

11. SKURDAS, GEROVĖ IR SOCIALINĖ ATSKIRTIS ... 293
Skurdas ... 295
Kas yra skurdas? ... 295
Skurdo matavimas ... 296
Oficialieji skurdo matavimai ... 296
Subjektyvieji skurdo matavimai ... 297
Naujos skurdo tendencijos Jungtinėje Karalystėje ... 297
Kas yra skurdžiai? ... 300
Skurdo aiškinimai ... 301
Socialinė poliarizacija: ar kaltinti globalizaciją? ... 301
Įvertinimas ... 302
Skurdas ir socialinis mobilumas ... 302
Polemika dėl vargingųjų klasės ... 304
Diskusijų dėl vargingųjų klasės pagrindas ... 304
Vargingųjų klasė, ES ir migracija ... 305
Ar Britanijoje yra vargingųjų klasė? ... 305
Įvertinimas ... 306
Socialinė atskirtis ... 306
Paauglių nėštumo ekonominiai padariniai ... 308
Socialinės atskirties formos ... 309
Būstas ir kaimynijos ... 309
Jaunuomenė ... 309
Kaimo teritorijos ... 310
Benamiai ... 311
Viršūnės socialinė atskirtis ... 311
Nusikalstamumas ir socialinė atskirtis ... 313
Socialinė parama ir gerovės valstybės reforma ... 313
Gerovės valstybės teorijos ... 314

Marshallas: pilietybės teisės ... 315
Esping-Andersenas: trys gerovės pasauliai ... 315
Britanijos gerovės valstybės atsiradimas ... 316
Reformuojant gerovės valstybę ... 317
Konservatorių „traukimasis atgal“ ... 317
Priklausomybė nuo socialinės paramos ... 318
Konservatorių „traukimosi atgal“ įvertinimas ... 319
Dabartiniai socialinės paramos reformos prioritetai ... 319
Vertinant socialines įsidarbinimo programas ... 321
Išvados: dar kartą apie lygybę ir nelygybę ... 321
TEMOS SANTRAUKA ... 322
Pasvarstykite dar kartą ... 324
Papildoma literatūra ... 324
Interneto nuorodos ... 324

12. MODERNIOSIOS ORGANIZACIJOS ... 325
Organizacijos ir modernusis gyvenimas ... 326
Organizacijos teorijos ... 327
Weberio požiūris į biurokratiją ... 327
Blau: formalūs ir neformalūs santykiai biurokratinėse organizacijose ... 329
Mertonas: biurokratijos disfunkcijos ... 330
Burnsas ir Stalkeris: mechanistinės ir organinės sistemos ... 330
Totalinės institucijos ... 331
Pasipriešinimas totalinėms institucijoms: Goffmano teiginių kritika ... 331
Michelio Foucault organizacijų teorija: laiko ir erdvės kontrolė ... 332
Kalėjimai kaip moderniosios institucijos ... 333
Moderniųjų kalėjimų raida ... 333
Kalėjimų biurokratizacija ... 333
Priežiūra organizacijose ... 334
Priežiūros ribos ... 335
Biurokratija ir demokratija ... 335
Geležinis oligarchijos dėsnis ... 336
Lytis ir organizacijos ... 337
Seksualinis priekabiavimas ... 338
Moterys ir valdymas ... 339
Anapus biurokratijos? ... 340
Organizacijų kaita: japoniškasis modelis ... 340
Valdymo transformacija ... 342
Technologija ir moderniosios organizacijos ... 342
Tinklaveikos organizacijos ... 344
Polemika dėl biurokratijos išcentrinimo ... 345
„Adhokratijos“ iškilimas ... 345
Postmodernioji organizacija ... 346
Visuomenės „makdonaldizacija“? ... 346
Išvados ... 347
TEMOS SANTRAUKA ... 347
Pasvarstykite dar kartą ... 349
Papildoma literatūra ... 349
Interneto nuorodos ... 349

13. DARBAS IR EKONOMINIS GYVENIMAS ... 351
Kas yra darbas? ... 353
Mokamas ir nemokamas darbas ... 354
Užimtumo sistemos tendencijos ... 354
Žinių ekonomika ... 356
Darbo pasidalijimas ir ekonominė priklausomybė ... 357
Darbas ir technologijos ... 358
Automatizacija ... 358
Informacinės technologijos ... 358
Teilorizmas ir fordizmas ... 359
Teilorizmo ir fordizmo ribotumas ... 360
Darbo transformacija ... 361
Postfordizmas ... 361
Lanksčioji gamyba ... 362
Grupinė gamyba ... 362
Komandinis darbas ... 362
„Multikvalifikacija“ ... 363
Mokymasis darbo vietoje ... 363
Postfordizmo kritika ... 364
Moterys ir darbas ... 364
Moterys ir darbo vieta: istorinė apžvalga ... 364
Moterų ekonominio aktyvumo didėjimas ... 366
Lytis ir nelygybės darbe ... 367
Darbo segregacija ... 367
Darbas ne visą darbo dieną ... 367
Užmokesčio skirtumas ... 368
Polemika dėl darbo ne visą dieną ... 369
Ar mažėja lyčių užimtumo nelygybė? ... 371
Padaugėjo galimybių moterims viršūnėje... ... 371
Bet žemos kvalifikacijos moterų padėtis išlieka nepalanki... ... 371
Darbo pasidalijimas namuose ... 372
Namų ruoša ... 372
Darbo pasidalijimo namuose pokyčiai ... 373
Darbas ir šeima ... 374
Darbo–šeimos iššūkis ... 374
Darbo savaitės ilgėjimas ... 375
Tėvų užimtumas ir vaikų raida ... 375
Spaudimas dirbančioms motinoms ... 377
Šeimai palanki darbo politika ... 378
Lankstusis darbo dienos režimas ... 378
Pareigų pasidalijimas ... 379
Darbas namuose ... 379
Tėvų atostogos ... 379
Įvertinimas ... 380
Nedarbas ... 381
Nedarbo analizė ... 381
Nedarbo tendencijos Britanijoje ... 381
Nedarbo patirtis ... 383
Netikrumas dėl darbo ... 384
Netikrumo dėl darbo atsiradimas ... 384
„Neužtikrintas vidurys“: ar netikrumas dėl darbo nėra perdėtas? ... 385

Žalingi netikrumo dėl darbo padariniai ... 386
„Gendantis charakteris" ... 386
„Darbo visą gyvenimą" pabaiga? ... 387
Darbo reikšmės nuosmukis? ... 388
TEMOS SANTRAUKA ... 389
Pasvarstykite dar kartą ... 391
Papildoma literatūra ... 391
Interneto nuorodos ... 391

14. VYRIAUSYBĖ IR POLITIKA ... 393
Vyriausybė, politika ir galia ... 394
Valstybės sąvoka ... 395
Politinio valdymo tipai ... 395
Monarchija ... 396
Demokratija ... 396
Tiesioginė demokratija ... 396
Atstovaujamoji demokratija ... 397
Nagrinėjant demokratiją: kas yra „liaudies valdžia"? ... 397
„Liaudis" ... 397
„Valdžia" ... 397
Kas ką „valdo"? ... 397
Autoritarizmas ... 398
Pasaulinė liberaliosios demokratijos sklaida ... 398
Komunizmo žlugimas ... 398
Liberaliosios demokratijos populiarumo priežastys ... 399
Demokratijos triumfas: istorijos pabaiga? ... 401
Demokratijos paradoksas ... 402
Internetas ir demokratizacija ... 403
Politinės partijos ir rinkimai Vakarų šalyse ... 404
Partinės sistemos ... 404
Kraštutinės dešiniosios partijos Europoje ... 405
Partijos ir rinkimai Britanijoje ... 406
Tečerizmas ir tolimesnės politikos gairės ... 406
„Naujieji leiboristai" ... 407
1997 metų rinkimai ... 407
„Trečiojo kelio" politika ... 408
Moterų dalyvavimas politikoje ... 410
Politika ir socialinė kaita ... 411
Globalizacija ir socialiniai sąjūdžiai ... 411
Naujieji socialiniai sąjūdžiai ... 411
Technologijos ir socialiniai sąjūdžiai ... 412
Nacionaliniai sąjūdžiai ... 413
Tautos susidarymo ir nacionalizmo teorijos ... 413
Nacionalizmas ir modernioji visuomenė ... 414
Tautos be valstybės ... 415
Tautinės mažumos ir Europos Sąjunga ... 416
Tautos ir nacionalizmas besivystančiose šalyse ... 416
Išvados: nacionalinė valstybė, tautinis identitetas ir globalizacija ... 417
TEMOS SANTRAUKA ... 418
Pasvarstykite dar kartą ... 419
Papildoma literatūra ... 420
Interneto nuorodos ... 420

15. ŽINIASKLAIDA IR KOMUNIKACIJOS ... 421
Laikraščiai ir televizija ... 423
Laikraščiai ... 423
Televizijos transliacija ... 423
Visuomeninė transliacija ... 423
BBC ateitis ... 424
Globalinė televizija ... 425
Televizijos poveikis ... 425
Televizija ir globalizacija: Indijos atvejis ... 426
TV ir smurtas ... 427
Sociologai tyrinėja TV žinias ... 427
Kritikos atsakas ... 428
Televizija ir žanras ... 429
„Muilo opera" ... 429
Informavimo priemonių teorijos ... 430
Ankstyvosios teorijos ... 430
Jürgenas Habermas: viešoji sritis ... 431
Baudrillardas: hiperrealybės pasaulis ... 431
Johnas Thompsonas: informavimo priemonės ir modernioji visuomenė ... 432
Ideologija ir informavimo priemonės ... 433
Naujųjų komunikacijų technologija ... 434
Sąveikos rūšys ... 434
Mobilieji telefonai: ateities iššūkis? ... 435
Internetas ... 437
Interneto ištakos ... 437
Interneto poveikis ... 438
Naujoji socialinės izpliacijos era? ... 440
Globalizacija ir žiniasklaida ... 441
Muzika ... 442
Ar internetas transformuos muzikos pramonę? ... 443
Kinas ... 443
Žiniasklaidos „superbendrovės" ... 444
Žiniasklaidos imperializmas ... 446
Globalinė žiniasklaida ir demokratija ... 447
Kaip televizija nušviečia besivystantį pasaulį ... 447
Pasipriešinimas globalinei žiniasklaidai ir jos alternatyvos ... 447
Televizija Kinijoje: „kultūros audros epicentras" ... 448
Teisinio žiniasklaidos reguliavimo problema ... 449
Žiniasklaidos verslininkai: Rupertas Murdochas ... 450
Išvados ... 451
TEMOS SANTRAUKA ... 452
Pasvarstykite dar kartą ... 453
Papildoma literatūra ... 453
Interneto nuorodos ... 454

16. ŠVIETIMAS ... 455
Kintantis švietimo vaidmuo ... 457
Švietimas ir industrializacija ... 457
Britų švietimas: ištakos ir raida ... 458
Švietimas ir politika ... 460
„Viešosios" mokyklos ... 460

Valstybinė bendrojo lavinimo sistema ir jos kritikai ... 461
Švietimo politika, vadovaujant Naujųjų leiboristų vyriausybei ... 462
Kuo skiriasi britų ir kitų šalių švietimas ... 463
Aukštasis mokslas ... 464
Raštingumas, vertinant globaliai ... 465
Britanijos aukštojo mokslo sistema ... 467
Aukštojo mokslo finansavimo krizė ... 467
Elektroniniai universitetai ... 468
Švietimas ir naujosios komunikacinės technologijos ... 469
Technologijos klasėje ... 470
Švietimas ir technologinis atotrūkis ... 470
Švietimo privatizavimas ... 471
Jungtinės Valstijos: iniciatyvūs švietimo verslininkai ... 472
Britanija: „žlungančių mokyklų" gelbėjimas ... 474
Įvertinimas ... 474
Mokymo ir nelygybės teorijos ... 475
Bernsteinas: kalbos kodai ... 475
Illichas: slaptoji mokymo programa ... 476
Bourdieu: švietimas ir kultūrinė reprodukcija ... 477
Willisas: kultūrinės reprodukcijos analizė ... 477
Išmokti darbe nepatrūkti: dešimtojo dešimtmečio „kieti vyrukai" ... 478
Lytis ir švietimas ... 479
Lytis ir pasiekimai mokykloje ... 479
Ar blogi mokymosi rodikliai iš tiesų yra susiję su lytimi? ... 481
Lytis ir aukštasis mokslas ... 482
Švietimas ir etniškumas ... 482
Socialinė atskirtis ir mokymas ... 483
Intelekto koeficientas ir mokymosi sėkmė ... 484
Kas yra intelektas? ... 484
IQ ir genetiniai veiksniai ... 484
Nesutarimai dėl „Varpo formos kreivės" ... 485
Emocinis ir bendražmogiškasis intelektas ... 486
Išvados: mokymasis visą gyvenimą ... 487
TEMOS SANTRAUKA ... 487
Pasvarstykite dar kartą ... 489
Papildoma literatūra ... 489
Interneto nuorodos ... 490

17. RELIGIJA ... 491
Religijos apibrėžimas ... 493
Kas nėra religija ... 493
Kas yra religija ... 493
Religijų įvairovė ... 494
Totemizmas ir animizmas ... 494
Judaizmas, krikščionybė ir islamas ... 495
Judaizmas ... 495
Krikščionybė ... 495
Islamas ... 495
Tolimųjų Rytų religijos ... 496
Induizmas ... 496
Budizmas, konfucianizmas, daosizmas ... 496
Religijos teorijos ... 497
Marxas ir religija ... 497
Durkheimas ir religinis ritualas ... 498
Weberis: pasaulio religijos ir socialinė kaita ... 499
Įvertinimas ... 500
Religinių organizacijų tipai ... 501
Bažnyčios ir sektos ... 501
Denominacijos ir kultai ... 501
Vertinimas ... 501
Lytis ir religija ... 502
Religiniai vaizdiniai ... 502
Moterys religinėse organizacijose ... 503
Moterys ir katalikybė ... 504
Moterys Anglikonų bažnyčioje ... 504
Religija, sekuliarizacija ir socialinė kaita ... 505
Sekuliarizacijos matmenys ... 505
Religija Jungtinėje Karalystėje ... 506
Religija Jungtinėse Valstijose ... 509
Sekuliarizacijos teiginio vertinimas ... 510
Naujieji religiniai sąjūdžiai ... 512
Naujųjų religinių sąjūdžių rūšys ... 512
Pasaulėteigos sąjūdžiai ... 513
Pasaulėneigos sąjūdžiai ... 514
Sambūvio su pasauliu sąjūdžiai ... 514
Naujieji religiniai sąjūdžiai ir sekuliarizacija ... 514
Tūkstantmečio sąjūdžiai (milenarizmas) ... 514
Jokymo sekėjai ... 515
Dvasių šokis ... 515
Tūkstantmečio sąjūdžių prigimtis ... 516
Apokalipsizmas ... 516
Religinis fundamentalizmas ... 516
Islamiškasis fundamentalizmas ... 517
Islamas ir Vakarai ... 518
Islamiškojo atgimimo plėtra ... 518
Krikščioniškasis fundamentalizmas ... 519
„Elektroninė bažnyčia" ... 521
Išvados ... 522
TEMOS SANTRAUKA ... 522
Pasvarstykite dar kartą ... 524
Papildoma literatūra ... 525
Interneto nuorodos ... 525

18. MIESTAI IR MIESTŲ ERDVĖS ... 527
Moderniosios urbanizacijos savybės ... 529
Moderniųjų miestų raida ... 530
Urbanizacijos teorijos ... 531
Čikagos mokykla ... 531
Miesto ekologija ... 531
Urbanizacija kaip gyvenimo būdas ... 532
Urbanizacija ir sukurtoji aplinka ... 534
Harvey's: erdvės struktūros pertvarka ... 534

Castellsas: urbanizacija ir socialiniai sąjūdžiai 535
Įvertinimas 535
Vakarų miestų raidos tendencijos 536
Priemiesčių susidarymas 536
Senųjų miestų centrų nyksmas 537
Miesto konfliktai 538
Miestų atnaujinimas 539
Miesto renesanso link:
Miestų specialiosios grupės ataskaita 539
Regeneracija ir urbanistinis atnaujinimas 540
Dokai: miesto atnaujinimas ar miesto katastrofa? 541
Urbanizacija besivystančiame pasaulyje 542
Urbanizacijos iššūkiai besivystančiame pasaulyje 542
Ekonominės implikacijos 542
Megamiesto kūrimas 544
Aplinkos iššūkiai 545
Socialiniai padariniai 546
Besivystančio pasaulio urbanizacijos ateitis 546
Miestai ir globalizacija 546
Globaliniai didmiesčiai 547
Didmiestis ir periferija 548
Globalinis didmiestis ir nelygybė 548
Miestų administravimas globaliniame amžiuje 549
Globalumo valdymas 549
Miestai kaip politiniai, ekonominiai ir socialiniai veiksniai 550
Merų vaidmuo 551
Išvados: miestai ir globalinis vadovavimas 552
TEMOS SANTRAUKA 552
Pasvarstykite dar kartą 554
Papildoma literatūra 554
Interneto nuorodos 554

19. GYVENTOJŲ GAUSĖJIMAS IR EKOLOGINĖ KRIZĖ 555
Pasaulio gyventojų gausėjimas 557
Gyventojų analizė: demografija 557
Gyventojų kaitos dinamika 557
Pagrindinės demografijos sąvokos 558
Gyventojų gausėjimas besivystančiame pasaulyje 558
Demografinė pereiga 560
Būsimo gyventojų gausėjimo prognozės 561
Žmogaus poveikis gamtai 562
Nerimas dėl aplinkos: ar egzistuoja „augimo ribos"? ... 562
Tvari raida 563
Vartojimas, skurdas ir aplinka 564
Grėsmės šaltiniai 565
Tarša ir atliekos 565
Oro tarša 565
Vandens tarša 567
Kietosios atliekos 569
Senkantys ištekliai 569
Vanduo 570
Dirvožemio erozija ir dykumėjimas 570
Miškų naikinimas 570
Rizika ir aplinka 571
Visuotinis klimato atšilimas 571
Kas yra visuotinis klimato atšilimas? 571
Galimi visuotinio klimato atšilimo padariniai 573
Kas yra šiltnamio efektą sukeliančios dujos? 573
Reagavimas į visuotinio atšilimo pavojų 574
„Ekstremalios" oro sąlygos: šiltesnio pasaulio kaina? 575
Genetiškai modifikuotas maistas 577
Ginčai dėl genetiškai modifikuoto maisto 577
Genetiškai modifikuoto maisto pavojų įvertinimas .. 579
Žvelgiant į ateitį 579
Ar rūpinimasis aplinka yra sociologinė problema? 581
TEMOS SANTRAUKA 582
Pasvarstykite dar kartą 583
Papildoma literatūra 584
Interneto nuorodos 584

20. SOCIOLOGINIŲ TYRIMŲ METODAI 585
Sociologiniai klausimai 587
Ar sociologija – mokslas? 588
Tyrimo procesas 588
Tyrimo problema 589
Esamų faktų apžvalga 589
Problemos tikslinimas 589
Tyrimo modelio konstravimas 589
Tyrimo procesas 589
Rezultatų interpretavimas 590
Tyrimo rezultatų skelbimas 590
Tikrovė trikdo! 590
Priežastis ir padarinys 590
Priežastingumas ir koreliacija 591
Priežastingumo veiksniai 591
Kontrolė 592
Priežasčių nustatymas 592
Tyrimų metodai 593
Etnografija 593
Etnografijos privalumai ir ribotumai 593
Apklausos 594
Anketos (klausimynai) 594
Atranka 594
Apklausų privalumai ir trūkumai 595
„Tautos pasirinkimas?" 595
Eksperimentai 596
Gyvenimo istorijos 596
Istorinė analizė 596
Lyginamųjų ir istorinių tyrimų derinimas 597
Socialinės kaitos tyrimai: globalizacijos atvejis 597
Tyrimai realiajame pasaulyje: problemos, spąstai, dilemos 598
Rasės ir skurdo miesto erdvėse tyrimai 598
Tyrimo fokuso permąstymas 598

Dalyvaujančiojo stebėtojo „įsitraukimas“ 599
Etnografinių duomenų skelbimas: anonimiškumas, sutikimas ir galios santykiai 600
Statistinės sąvokos 601
Lentelių skaitymas 602
Išvados: sociologijos įtaka 603
TEMOS SANTRAUKA 604
Papildoma literatūra 604
Interneto nuorodos 604
Pasvarstykite dar kartą 605

21. TEORINIAI SOCIOLOGIJOS PAGRINDAI ... 607
Maxas Weberis: protestantiškoji etika 608
Teorinės dilemos 610
Pirmoji dilema: struktūra ir veiksmas 611
Įvertinimas 612
Antroji dilema: konsensas ir konfliktas 613
Įvertinimas 613
Trečioji dilema: lyties problema 614
Įvertinimas 616
Ketvirtoji dilema: moderniojo pasaulio formavimas 616
Marksistiniai požiūriai 616
Weberio požiūris 616
Marxo ir Weberio palyginimas 617
Įvertinimas 617
Vėlesnės teorijos 618
Postmodernistinė teorija 618
Michelis Foucault 618
Kiti požiūriai 620
Jürgenas Habermasas: demokratija ir viešoji sritis 620
Ulrichas Beckas: rizikos visuomenė 621
Manuelis Castellsas: tinklo ekonomika 622
Anthony's Giddensas: socialinis reflektyvumas 623
TEMOS SANTRAUKA 624
Išvados 624
Pasvarstykite dar kartą 625
Papildoma literatūra 626

Terminų žodynėlis 627
Bibliografija 647
Pavardžių rodyklė 662
Dalykinė rodyklė 666

Pratarmė

Sociologija, žymaus šiuolaikinio sociologo Anthony'o Giddenso vadovėlis, – neabejotinai viena geriausių edukacinės srities priemonių. Knyga glaustai perteikia visus pagrindinius šios dalykinės srities pasiekimus: čia plačiai nagrinėjamos įvairios sociologijos idėjos, pateikiamos įžvalgiausios disciplinos koncepcijos, aprašomi formalūs sociologijos sandaros komponentai, aptariamos klasikinės ir dabartinės sociologijos teorijos, profesionaliai išlaikant pusiausvyrą tarp jų ir empirinės medžiagos. Atkreiptinas dėmesys, kad kiekvieną naują šio vadovėlio leidimą, įskaitant ir ketvirtąjį, autorius praturtina naujomis, problemiškomis ir intriguojančiomis temomis, įtraukdamas atitinkamą empirinę medžiagą.

Autorius, kaip, beje, rodo ir stulbinama šios knygos paklausa, įstengia priartėti prie aktualiausių XXI a. klausimų, kviesdamas drauge apmąstyti itin sparčius šių dienų socialinius pokyčius. Giddensas aptaria globalėjimą, kaip stiprėjančią žmonių tarpusavio priklausomybę, ir nagrinėja tikėtinus šios raidos padarinius. Jį domina ne tik ekonominiai, bet ir komunikaciniai, kultūriniai ir politiniai integracijos procesai. Ne mažiau svarbu – technologiniai informacinių visuomenių raidos pokyčiai, kurie skverbiasi ne tik į darbo, bet ir kasdienio gyvenimo sritis. Sociologo požiūriu, šiandieną mūsų kasdienybei daro įtaką ne tiek praeitis, įpročiai, papročiai, kiek ateities lūkesčiai.

Šioje knygoje atsiskleidžia – dėl autoriaus gebėjimo reikšti mintis aiškiai ir paprastai, tačiau anaiptol nesupaprastintai, – svarbi tiesa: sociologija mėgina suprasti ne tik plačios apimties institutus, visuomenes, didžiules organizacijas, socialinius sąjūdžius, bet ir *paskiro asmens patyrimą*. Pastarosios temos įtraukimas į sociologijos temų sąrašą – ir Giddenso, ir mikrosociologų nuopelnas.

Jau vien dėl šios priežasties ši knyga yra puikus pradžiamokslis (pačia geriausia šio žodžio prasme) visiems, kurie pirmą kartą susipažįsta su sociologija. Pirmas, dar nepažįstamas, susitikimas su mokslu, kuris siekia suprasti tiek šiuolaikinių visuomenių sandarą, tiek atsitiktinumus, būdingus kasdienybės pasauliui, yra labai atsakingas tiek skaitančiajam, tiek ir rašančiajam. Reikia pripažinti, kad knygos autorius tinkamai rūpinasi skaitančiuoju, kuris palaipsniui susipažįsta su skirtingomis sociologijos sritimis, rasdamas reikiamas nuorodas, kaip lanksčiai naudotis knyga. Kiekviena knygoje pateikiama detalė susiejama su problemiškomis teorinėmis įžvalgomis.

Vienas įstabiausių A. Giddenso, kaip socialinio teoretiko, sukūrusio plačiai žinomą *struktūrizacijos teoriją*, gebėjimų – a) pateikti dėstomą medžiagą problemiškai, t. y. susieti teorinę ir empirinę nagrinėjamo dalyko puses, b) pasitelkti sociologinę vaizduotę, t. y. neapsiriboti tik žinių kaupimo rutina, bet, priešingai, žvelgti plačiau, suprasti ontologinius struktūrizacijos dėmenis, c) pasitelkti istorinį požiūrį, t. y. gebėti apimti alternatyvias kryptis, d) įtraukti originalias sociologijos idėjas ir atradimus, nepiktnaudžiaujant pernelyg įmantriomis sąvokomis.

Nuo 1997 m. Anthony's Giddensas yra prestižinės Londono ekonomikos ir politikos mokslų mokyklos (LSE) direktorius, pakeitęs buvusį savo pirmtaką lordą Ralfą Dahrendorfą. Vėlyvuoju savo akademinės veiklos laikotarpiu sociologas vis dažniau dalyvauja viešajame visuomenės gyvenime, svarstydamas aktualius nūdienos klausimus, kuriuos jis linkęs sieti su naujuoju, istorinių paralelių neturinčiu, rizikos tarpsniu.

Mokslinis redaktorius dr. Algimantas Valantiejus

Kaip naudotis šia knyga

Ši knyga buvo parašyta tvirtai tikint, kad sociologija vaidina pagrindinį vaidmenį šiuolaikinėje intelektualioje kultūroje ir užima svarbiausią vietą tarp socialinių mokslų. Daugelį metų dėstydamas sociologiją įvairiais lygiais, įsitikinau, kad, rašant elementarų šios disciplinos įvadą, reikia glaustai pateikti kai kuriuos pagrindinius šios dalykinės srities laimėjimus bei raidos bruožus.

Mano tikslas buvo parašyti knygą, kurioje originalumas derėtų su svarbiausių šiandien sociologus dominančių klausimų analize. Knygoje nepiktnaudžiaujama pernelyg įmantriomis sąvokomis; vis dėlto stengiamasi plačiai įtraukti idėjas ir atradimus, susijusius su įžvalgiausiais disciplinos pasiekimais. Tikiuosi, jog elgiausi nešališkai; stengiausi nušviesti pagrindines sociologijos koncepcijas, nors ir negaliu teigti, kad nebūta atrankos. Knygoje siekiu išlaikyti pusiausvyrą tarp teorinės minties ir empirinių tyrinėjimų. Akivaizdu, jog teorija sociologijai, kaip ir bet kuriam kitam dalykui, yra svarbiausia. Knygoje studentai yra supažindinami su klasikiniais požiūriais į teoriją, tačiau čia taip pat yra siekiama sutelkti dėmesį į naujai atsirandančias teorines koncepcijas.

Svarbiausios temos

Knyga yra grindžiama svarbiausiomis temomis, kiekviena iš kurių šiam darbui suteikia išskirtinumo. Viena pagrindinių temų yra *pasaulio kaita*. Sociologijos atsiradimas tiesiogiai susijęs su transformacijomis, kurios atsiejo industrinę Vakarų socialinę tvarką nuo ankstesnėms visuomenėms būdingo gyvenimo būdo. Sociologinės analizės svarbiausias objektas yra šių pokyčių sukurtas pasaulis. Socialinių pokyčių tempas nuolatos spartėja, ir gali būti, kad mes stovime prie slenksčio tokių pat esminių pokyčių, kokie įvyko XVIII a. pabaigoje ir XIX amžiuje. Svarbiausias sociologijos uždavinys yra išsiaiškinti transformacijas, įvykusias praeityje, ir suprasti svarbiausius šiandien vykstančius pokyčius.

Antra svarbi šios knygos tema yra *socialinio gyvenimo globalizacija*. Per ilgai sociologijoje dominavo požiūris, kad visuomenes galima nagrinėti kaip savarankiškus vienetus. Tačiau net pracityje visuomenės neegzistavo izoliuotai. Šiuo metu akivaizdžiai matome globalinės integracijos proceso spartėjimą. Tai akivaizdžiai matyti, pavyzdžiui, stebint globalinės ekonomikos plėtrą ir šiandieninį elektroninių finansų rinkų vaidmenį mūsų gyvenime. Globalizacijos reikšmė šioje knygoje taip pat glaudžiai

siejasi su tarpusavio priklausomybės tarp išsivysčiusių ir mažiau išsivysčiusių pasaulio dalių svarba.

Trečia, šioje knygoje pabrėžiamas *lyginimasis* požiūris. Sociologijos negalima dėstyti, vien tik aiškinant kurios nors konkrečios visuomenės institucijas. Nors aš, žinoma, dažniausiai kalbu apie Britaniją, tokia diskusija visada siekia išlaikyti pusiausvyrą, remdamasi gausia bei įvairia medžiaga iš kitų bendruomenių ar kultūrų. Šioji medžiaga apima Vakarų šalyse atliktus tyrimus, tačiau aš taip pat dažnai remiuosi Rusija, Kinija ir Artimaisiais Rytais, nes šiose visuomenėse dabar vyksta esminiai pokyčiai. Šioje knygoje taip pat pateikiama daugiau nei iki šiol buvo įprasta įvaduose į sociologiją medžiagos apie vargingesnes pasaulio šalis. Be to, aš labai pabrėžiu ryšį tarp sociologijos ir antropologijos, kurių profesiniai interesai daugeliu atžvilgiu labai panašūs. Turint omenyje glaudžius ryšius, sujungiančius viso pasaulio bendruomenes, ir tai, kad iš esmės išnyksta daugelis tradicinės socialinės sistemos formų, tampa vis sunkiau nubrėžti ribą tarp sociologijos ir antropologijos.

Ketvirtoji tema – *istorinė sociologijos orientacija*. Tai kur kas daugiau negu vien tik „istorinio konteksto“, kuriame vyko nagrinėjami įvykiai, apibūdinimas. Vienas iš svarbiausių įvykių sociologijoje per pastaruosius kelerius metus yra vis labiau pabrėžiama istorinės analizės reikšmė. Šito nereikėtų suprasti vien tik kaip sociologinio požiūrio taikymą praeičiai, o kaip būdą, padedantį mums suprasti šiandienos institucijas. Pastarojo meto istorinės sociologijos darbai yra plačiai naudojami šioje knygoje, jie sukuria daugumoje skyrių pateikiamų interpretacijų sistemą.

Penkta, ypatingas dėmesys visoje knygoje yra skiriamas *lyties klausimams*. Lyties klausimų nagrinėjimas paprastai yra laikomas specialiu bendrosios sociologijos skyriumi, tad šioje knygoje taip pat yra skyrius, kuriame pateikiamos mintys bei tyrinėjimai šia tema. Tačiau lyčių santykių klausimai sociologinei analizei yra taip svarbūs, kad jų negalima paprasčiausiai perkelti į vieną dalyko poskyrį.

Šeštoji tema yra ryšiai tarp *visuomenės* ir *asmenybės*. Sociologinis mąstymas yra gyvybiškai svarbus, norint padėti suprasti patį save, o tai, savo ruožtu, vėl gali būti nukreipta į geresnį visuomeninio pasaulio supratimą. Studijuodami sociologiją, turėtume pajusti išsilaisvinimo pojūtį: sociologija praplečia mūsų simpatijas ir vaizduotę, atskleidžia naujus požiūrius į mūsų poelgių priežastis ir padeda suvokti kitokią negu mūsų kultūrinę aplinką. Kol sociologinės idėjos meta iššūkį dogmoms, moko mus ver-

tinti kultūrinę įvairovę ir leidžia suprasti, kaip veikia socialinės institucijos, tol sociologijos praktika didina žmogaus laisvės galimybes.

Knygos sandara

Knygos pradžioje nepateikiama daug abstrakčių diskusijų apie pagrindines sociologijos sąvokas. Atvirkščiai, sąvokos čia yra aiškinamos tada, kai jos pateikiamos atitinkamuose skyriuose, ir aš visur stengiausi idėjas, sąvokas bei teorijas pailiustruoti konkrečiais pavyzdžiais. Nors šie pavyzdžiai paprastai remiasi sociologine medžiaga, aš gana dažnai pasitelkdavau kitus šaltinius (pavyzdžiui, laikraščių medžiagą). Stengiausi, kad mano rašymo stilius būtų kaip įmanoma paprastesnis ir aiškesnis, tuo pat metu siekdamas, kad knyga būtų gyva ir „kupina netikėtumų".

Skyriai yra išdėstyti taip, kad skaitytojas gebėtų palaipsniui susipažinti su skirtingomis sociologijos sritimis. Aš taip pat pasistengiau, kad knyga būtų galima lanksčiai naudotis ir lengvai pritaikyti individualių studijų poreikiams. Daug neprarandant, skyrius galima praleisti arba studijuoti kita seka. Kiekvienas skyrius yra parašytas kaip gana savarankiškas vienetas, o ten, kur tai yra aktualu, pateikiamos nuorodos į kitus skyrius.

Kiekvieno skyriaus pabaigoje pateikiamos interneto nuorodos, kurios padės pradėti paieškas gausioje internete sukauptoje informacijoje apie žmones ir sociologiją. Internetas yra dinamiškas šaltinis, nuolatos kintantis, todėl interneto puslapiai tarp jūsų apsilankymų juose gali išsiplėsti, pasikeisti ar visiškai išnykti. Šią knygą papildantis interneto tinklalapis bus nuolatos papildomas naujais interneto šaltiniais bei nuorodomis, tad jį reikėtų laikyti vertingu informacijos šaltiniu.

1

Kas yra sociologija?

- **Sociologinės žiūros kūrimas** 20
- **Studijuojame sociologiją** 21
- **Kaip sociologija gali padėti mums gyvenime?** 22
- **Sociologinės minties raida** 23
- **Naujesni sociologiniai rakursai** 32
- **Išvados** 34
- **Temos santrauka** 35

1 skyrius. Kas yra sociologija?

Gyvename šiandien – XXI a. pradžioje – pasaulyje, kuris verčia stipriai nerimauti, bet kartu yra kupinas neįprasčiausios ateities pažadų. Pasaulį užtvindė kaita, didelės prieštaros, nesantaika, įtampa, visuomenės susiskaidymas, o gamtinę aplinką niokoja šiuolaikinės technologijos. Kita vertus, turime tokias galimybes valdyti savo likimą ir gerinti gyvenimą, kokių mūsų pirmtakų kartos nė neįstengė įsivaizduoti.

Kaip atsirado mūsų pasaulis? Kodėl mūsų gyvenimo sąlygos taip skiriasi nuo mūsų tėvų ir senelių gyvenimo sąlygų? Kur žengs, kaip keisis ateitis? Tokie klausimai labiausiai rūpi sociologijai – ir būtent todėl šiai tyrimų sričiai tenka esminis vaidmuo moderniojoje intelektinėje kultūroje.

Sociologija tiria žmonių socialinį gyvenimą, grupes bei visuomenes. Tai – nuostabus ir labai įdomus darbas, nes tyrimų objektas yra mūsų pačių – socialinių būtybių – elgsena. Sociologiniai tyrimai apima nepaprastai plačią sritį – prasidedančią trumpalaikių susidūrimų, į kuriuos patenka praeiviai gatvėje, analize ir siekiančią pasaulinių socialinių procesų tyrimus.

Dauguma mūsų regi pasaulį per pažįstamų asmeninio gyvenimo ypatumų prizmę. Sociologija siekia kur kas plačiau pažvelgti į tai, kodėl esame tokie, kokie esame, ir kodėl veikiame taip, o ne kitaip. Ji moko, kad dalykai, kuriuos laikome savaime suprantamais, neišvengiamais, gerais ar teisingais, gali būti kitokie, ir kad mūsų gyvenimo „duotybes“ stipriai veikia istorijos ir visuomenės jėgos. Sociologinei žiūrai iš esmės svarbu suprasti vos pastebimus, tačiau painius ir sudėtingus būdus, kuriais mūsų asmeniniai gyvenimai atspindi socialinės patirties kontekstus.

Sociologinės žiūros kūrimas

Mokytis mąstyti sociologiškai – kitaip tariant, žvelgti plačiau – reiškia puoselėti savo vaizduotę. Sociologijos studijos negali tapti vien žinių kaupimo rutina. Sociologas yra tas, kuris geba atsiriboti nuo asmeninių aplinkybių *čia-ir-dabar* bei susieti dalykus su platesniu kontekstu. Sociologo darbą lemia savybė, kurią amerikietis mokslininkas C. Wrightas Millsas taikliai pavadino **sociologine vaizduote** (Mills, 1970).

Sociologinė vaizduotė reikalauja mintimis „atplėšti save“ nuo įprastų kasdienybės rutinų. Panagrinėkime paprasčiausią veiksmą – kavos gėrimą. Ką galėtume pasakyti apie tokį tariamai nuobodų elgsenos atvejį, jei pažvelgtume sociologo akimis? Ogi aibę dalykų.

Pirma, atkreiptume dėmesį, jog kava – ne vien galimybė atsigaivinti. Kaip mūsų kasdienės socialinės veiklos dalis, kava turi *simbolinę vertę*. Dažnai kavos gėrimo ritualas mums rūpi kur kas labiau, negu pats jos gėrimo veiksmas. Daugeliui vakariečių ryto kavos puodelis yra asmeninės rutinos ašis, pirmasis svarbus žingsnis, išaušus naujai dienai. Po ryto kavos dažnai jos geriama ir dieną, drauge su kitais. Šitaip kavos gėrimas tampa socialiniu ritualu. Kai du žmonės tariasi susitikti kavai, juos, ko gero, labiau traukia proga pabūti drauge ir pašnekėti, o ne tai, ką jie geria. Bet kurioje visuomenėje gėrimas ir valgymas iš tiesų suteikia galimybę socialiai sąveikauti ir įgyvendinti ritualus – visa tai yra vertinga ir turtinga sociologinių tyrimų tema.

Antra, kava yra *narkotikas*, turintis kofeino, kuris skatina smegenų veiklą. Daugelis žmonių ge-

ria kavą, kad „pakeltų nuotaiką“. Kavos pertraukėlės padeda lengviau ištverti ilgas darbo dienas įstaigose ar mokymąsi vėlų vakarą. Kava yra priemonė, kuri formuoja įpročius, tačiau dauguma Vakarų kultūros žmonių nelaiko kavos mėgėjų narkomanais. Kava, kaip ir alkoholis, yra socialiai priimtinas narkotikas, tačiau visuomenė netoleruoja kitų narkotikų, pavyzdžiui, marichuanos. Kita vertus, yra visuomenių, kurios toleruoja marichuanos ar net kokaino vartojimą, tačiau rūstauja dėl kavos bei alkoholio. Sociologus domina, kodėl esama šių prieštarų.

Trečia, individas, geriantis kavos puodelį, yra įtrauktas į sudėtingą, per visą pasaulį besidriekiantį *socialinių bei ekonominių santykių* tinklą. Kava yra produktas, siejantis kai kurių turtingiausių ir skurdžiausių planetos kampelių žmones: turtingos šalys suvartoja didžiulį kiekį kavos, kurią išaugino skurdžiosios. Tarptautinėje prekyboje kava vertinama beveik kaip nafta. Daugeliui šalių ji virto pagrindiniu užsienio valiutos šaltiniu. Kavai gaminti, gabenti ir paskirstyti reikia nuolatinių sandorių tarp žmonių, esančių už tūkstančių mylių nuo kavos gėrėjo. Tirti tokius visuotinius sandorius – svarbi sociologijos užduotis, kadangi dabar pasaulinės socialinės įtakos bei komunikacijos veikia daugelį mūsų gyvenimo aspektų.

Ketvirta, kavos gurkšnojimo veiksmas leidžia numanyti visą *praeities socialinę bei ekonominę raidą*. Kavą imta plačiau vartoti tik XIX a. devintojo dešimtmečio pabaigoje kartu su kitais – šiandien vakariečiams įprastais – maisto produktais, pavyzdžiui, arbata, bananais, bulvėmis ir baltuoju cukrumi. Beje, gėrimas kilęs iš Vidurinių Rytų, bet jį imta masiškai vartoti tik Vakarų plėtros laikotarpiu – maždaug prieš pusantro šimto metų. Iš esmės visa kava, kurią šiandien geriame, atkeliauja iš buvusių europietiškų kolonijų (Pietų Amerikos bei Afrikos). Ji tikrai nėra „natūrali“ Vakarų maisto dalis. Kolonijinis palikimas darė nepaprastą įtaką pasaulinės prekybos kava raidai.

Penkta, kava yra produktas, apie kurį sukasi šiuolaikinės diskusijas dėl globalizacijos, tarptautinės prekybos, žmogaus teisių ir aplinkos niokojimo. Populiarėdama kava tapo „firmine“ ir politizuota: juk vartotojų sprendimai, kurios rūšies kavą gerti ir kur ją pirkti, virto *gyvenimo būdo pasirinkimais*. Kiekvienas asmuo gali pasirinkti gerti tik tam tikrą kavą: ekologiškai švarią, be kofeino (kuris yra natūraliai ištraukiamas) arba „sąžiningai nupirktą“ (per struktūras, mokančias smulkiesiems kavos gamintojams besivystančiose šalyse visą rinkos kainą). Vartotojai gali pasirinkti nuolatos pirkti mėgstamą produktą iš „nepriklausomų“ kavos firmų, šitaip paremdami jas, o ne „korporacinius“ kavos tinklus, tokius kaip *Starbucks*. Kavos gėrėjai gali nuspręsti boikotuoti kavą, atkeliavusią iš šalių, kurioms mažai rūpi žmogaus teisės ar aplinkos apsauga. Sociologus domina supratimas, kaip globalizacija padeda žmonėms aiškiau suvokti, kas vyksta tolimuose žemės kampeliuose, ir skatina juos veikti, remiantis naujausiomis žiniomis.

Studijuojame sociologiją

Sociologinė vaizduotė leidžia mums įžvelgti, jog daugelis tarsi visai asmeniškų įvykių iš tiesų atskleidžia didesnio masto problemas. Tarkime, skyrybų procesas gali nepaprastai varginti žmogų, kuriam tenka išgyventi šį, pasak Millso, asmeninį rūpestį. Bet Millsas nurodo, jog skyrybos kartu yra ir viešoji problema, būdinga visuomenėms, tokioms kaip dabartinė Britanija, kurioje per dešimtį metų suyra daugiau negu trečdalis visų santuokų. Kitas pavyzdys – nedarbas – gali tapti asmenine tragedija žmogui, išmestam iš darbo ir nepajėgiančiam rasti kito. Tačiau kai į tokią padėtį patenka milijonai visuomenės narių ir peržengiamos asmeninės nevilties ribos, tuomet nedarbas tampa viešąja problema, išreiškiančia plačias socialines tendencijas.

Pabandykite šitaip pažvelgti ir į savo gyvenimą. Visai nebūtina turėti galvoje vien nerimą keliančių įvykių. Pavyzdžiui, pasvarstykite, kodėl apskritai vartote šios knygos puslapius, kodėl nusprendėte studijuoti sociologiją? Galbūt mokotės vangiai, nenoromis, tik tiek, kiek reikia mokslams

baigti. O gal trokštate plačiau pažinti šį dalyką? Kad ir kokie motyvai jus skatintų, veikiausiai, gal nė nenutuokdami, turėsite labai daug bendra su kitais sociologijos studentais. Jūsų asmeninis sprendimas parodo jūsų padėtį platesnėje visuomenėje.

Ar jums tinka šie apibūdinimai? Esate jaunas? Baltaodis? Kilęs iš profesionalų ar „baltųjų apykaklių" aplinkos? Gal teko ar vis dar tenka papildomai dirbti, kad padidintumėte savo pajamas? Ar baigę mokslus norėtumėte rasti gerą darbą, tačiau ne itin linkstate prie knygų? Iš tiesų nežinote, kas yra sociologija, bet manote, kad ji kažkaip susijusi su žmonių elgsena grupėse? Daugiau kaip trys ketvirtadaliai studentų į visus šiuos klausimus atsakys teigiamai. Aukštųjų mokyklų studentai nėra tipiškas gyventojų visumos atspindys, nes dažniau jie yra užaugę privilegijuotesnėje aplinkoje. Taigi jų nuostatos paprastai rodo draugų bei pažįstamų požiūrius. Socialinė aplinka, iš kurios atėjome, stipriai susijusi su mūsų deramo ar nederamo pobūdžio sprendimais.

Dabar tarkime, jog į vieną ar keletą šių klausimų atsakėte neigiamai. Gal esate kilę iš mažumos grupės arba varguomenės? Gal esate vidutinio amžiaus ar dar vyresni? Tikėtina, kad bet kuriuo atveju jums teko įveikti slenksčius, kuriuos toliau ir įvardysime. Veikiausiai jums reikėjo pakovoti, kad patektumėte į mokymo įstaigą. Gal turėjote įveikti draugų bei kitų asmenų priešiškumą, kilusį jums pasakius, jog ketinate siekti aukštojo mokslo. O gal esate priversti derinti mokymąsi ir tėvystės ar motinystės pareigas, atimančias visą jūsų laiką?

Taigi nors visi patiriame supančių socialinių aplinkų įtaką, tačiau nesielgiame tiesmukai, taip, kaip tos aplinkos *lemia.* Valdome ir kuriame savo asmenybes. Sociologijos reikalas – tirti sąsajas tarp *to, kokius mus sukuria visuomenė*, ir *to, kokius patys save sukuriame.* Mūsų veikla struktūrizuoja aplinkinę socialinę tikrovę – suteikia jai pavidalą – ir drauge šioji socialinė tikrovė struktūrizuoja mūsų veiklą.

Socialinė struktūra – svarbi sociologijos sąvoka. Ji nurodo, kad tikrovėje mūsų gyvenimų socialines aplinkas formuoja ne atsitiktinės, bet skirtingais būdais struktūrizuojamos ar *modeliuojamos* įvykių ar veiksmų aibės. Mūsų elgsenai ir tarpusavio santykiams būdingi pasikartojimai. Kita vertus, socialinė struktūra nėra panaši į fizinę konstrukciją, į kokį nors statinį, stūksantį nepriklausomai nuo žmogaus veiksmų. Visuomenės visada yra **struktūrizuojamos**. Kiekvieną akimirką jas rekonstruoja sudedamieji „statybiniai blokai" – žmonės, tokie kaip jūs ir aš.

Kaip pavyzdį dar sykį apsvarstykime kavos gėrimą. Kavos puodelis neatsiduria jūsų rankose pats savaime. Juk renkatės tam tikrą kavinę, juodą ar baltą kavą ir taip toliau. Nuspręsdami šitaip veikti, drauge su milijonais kitų žmonių formuojate kavos rinką ir darote įtaką kavos gamintojų gyvenimui, vykstančiam galbūt kažkur už tūkstančių mylių kitoje pasaulio pusėje.

Kaip sociologija gali padėti mums gyvenime?

Sociologija mūsų gyvenime turi daug praktinių bruožų. Šią jos savybę pabrėžė Millsas, kurdamas savąją sociologinės vaizduotės idėją.

Kultūrinių skirtybių suvokimas

Pirma, sociologijos padedami į socialinį pasaulį galime pažvelgti ne tik savo, bet ir kitų akimis. Gana dažnai esti, jog teisingai supratę kitų gyvenimą mes imame geriau suvokti ir jų problemas. Praktinė politika vargiai bus sėkminga, jei jos diegėjai nepasirems žiniomis ir aiškiai nesuvoks, kokia jos veikiamų žmonių gyvensena. Taip baltaodis socialinis darbuotojas, kuris dirba daugiausia juodaodžių bendruomenėje, neįgis jos narių pasitikėjimo, jei neišmoks pajusti socialinės patirties ypatybių, dažnai skiriančių baltaodžius ir juodaodžius.

Politikos padarinių vertinimas

Antra, sociologiniai tyrimai praktiškai padeda *vertinti politinių iniciatyvų rezultatus.* Užuot pasiekusi kūrėjų sumanytus tikslus, praktinės reformos programa gali paprasčiausiai žlugti arba sukelti vi-

sai nenumatytus ir netinkamus padarinius. Pavyzdžiui, pasibaigus Antrajam pasauliniam karui, daugelio šalių miestų centruose iškilo didelių municipalinių namų kvartalai. Buvo siekiama nepasiturinčias, lūšnynuose gyvenusias grupes aprūpinti aukštus reikalavimus atitinkančiais būstais, parduotuvių patogumais bei kitomis viešosiomis paslaugomis greta namų. Tačiau tyrimai parodė, jog persikėlę iš ankstesnių būstų į daugiaaukščių kvartalus daugelis žmonių pasijuto atskirti ir nelaimingi. Skurdesnėse miestų dalyse stūksantys daugiaaukščiai namai bei prekybos centrai dažnai buvo niokojami ir virsdavo plėšikavimų bei kitų smurtinių nusikaltimų aplinka.

Savišvieta

Trečias ir tam tikrais atvejais svarbiausias dalykas, kurį gali suteikti sociologija, yra savišvieta ir brandesnė savivoka. Kuo daugiau žinosime apie savo veiksmų priežastis ir visą mūsų visuomenės veiklą, tuo labiau tikėtina, jog pajėgsime daryti įtaką savo ateičiai. Neturėtume manyti, jog sociologija padeda priimti žiniomis paremtus sprendimus vien politikos kūrėjams – kitaip tariant, galingoms grupėms. Nereikėtų tikėti, kad vykdydami savo politiką valdantieji visuomet atsižvelgs į silpnesniųjų ar neprivilegijuotųjų interesus. Dažnai sociologiniai tyrimai gali duoti naudos savišvietos grupėms, padėdami joms veiksmingai atsiliepti į valdžios politiką ar pačioms formuoti politines iniciatyvas. Savigalbos grupės, kaip antai, anoniminių alkoholikų, arba visuomeniniai sąjūdžiai, tokie kaip aplinkosaugos, yra socialinių grupių, kurios tiesiogiai ir iš tiesų sėkmingai siekia praktinių reformų, pavyzdžiai.

Sociologinės minties raida

Kai studentai pradeda mokytis sociologijos, jie nustemba, su kokia požiūrių įvairove tenka susidurti. Sociologija niekada nebuvo disciplina, kurios sąvokų visuma būtų pripažinta pagrįsta. Sociologai dažnai tarpusavyje ginčijasi, kaip tirti žmogaus elgseną ir kaip geriausiai interpretuoti tyrimų rezultatus. Kodėl taip, o ne kitaip turi būti? Atsakymas siejasi su pačia dalyko kilme. Sociologija kalba apie mūsų gyvenimą bei elgseną, o tirti save, kaip rodo gyvenimas, sudėtingiausia ir sunkiausia.

Ankstyvieji teoretikai

Mums, žmonėms, visada buvo smalsu pažinti savo elgsenos ištakas, tačiau daugelį tūkstantmečių pastangos save suprasti priklausė nuo mąstymo būdo, perduodamo iš kartos į kartą. Dažnai šias idėjas išreikšdavo religinės nuostatos arba gaubdavo gerai žinomi mitai, prietarai ar tradicijos. Objektyvūs ir sistemingi žmogaus elgsenos ir visuomenės tyrimai atsirado palyginti neseniai – XVIII a. pabaigoje. Pagrindinis pertvarkymas – mokslo panaudojimas siekiant suprasti pasaulį, o mokslinio požiūrio plėtra iš esmės pakeitė nuostatas ir supratimą apie tikrovę. Racionalus ir kritinis pažinimas palaipsniui iš įvairių sričių išstūmė tradicija bei religija paremtus aiškinimus.

Panašiai kaip fizika, chemija, biologija bei kiti mokymo dalykai, iš šio reikšmingo intelektinio proceso išsirutuliojo ir sociologija. Sociologijos ištakos glūdi daugelyje radikalių pokyčių, kuriuos pradėjo „dvi didžiosios revoliucijos“, įvykusios XVIII–XIX a. Europoje. Šie esminiai įvykiai neatpažįstamai pakeitė gyvenseną, kurią žmonės palaikė tūkstančius metų. 1789 metų Prancūzijos revoliucija buvo pasaulietinių idėjų ir vertybių – tokių kaip laisvė ir lygybė – triumfas prieš tradicinę socialinę tvarką. Tuomet susibūrė galinga ir veikli jėga, kuri tolydžio pasklido po Žemės rutulį ir tapo pagrindiniu moderniojo pasaulio elementu. Antra didžioji revoliucija įvyko Britanijoje XVIII a. pabaigoje ir tik vėliau apėmė kitas Europos šalis, Šiaurės Ameriką ir pan. Tai buvo **pramonės revoliucija**, nulėmusi esmines socialines bei ekonomines transformacijas, kurios supo besiplėtojančias technologines naujoves, tokias kaip garo energija ir mašinų įranga. Pramonės augimas sukėlė milžinišką valstiečių migraciją iš kaimo į fabrikus bei gamyklas. To padarinys buvo staigi miestų plėtra ir naujų socialinių santy-

kių formų atsiradimas. Visa tai stulbinamai pakeitė socialinio pasaulio vaizdą, taip pat ir daugelį asmeninių įpročių. Šiandien daugiausia mūsų valgių bei gėrimų, tokių kaip kava, gaminama pramoniniu būdu.

Regėdami greitą tradicinių gyvensenų nykimą, mąstytojai turėjo iš naujo perprasti ir visuomenės, ir gamtos pasaulį. Šias revoliucijas lydintys įvykiai į savo verpetą įsuko ir sociologijos pradininkus. XIX a. mąstytojams reikėjo nemažai pastangų tų naujovių apraiškoms ir galimiems padariniams suvokti, taip pat ir atsakyti į klausimus: kas yra žmogaus prigimtis? kodėl visuomenės struktūra būtent tokia? kaip ir kodėl keičiasi visuomenės? Šiuos dalykus tebenagrinėja ir dabartiniai sociologai.

Auguste'as Comte'as

Nėra žmogaus, kuris pats vienas pajėgtų sukurti ištisą tyrimų sritį, taigi ankstyvąją sociologinę mintį formavo daugelis mokslininkų. Čia ypač išskirtinas prancūzų autorius Auguste'as Comte'as (Ogiustas Kontas, 1798–1857) jau vien todėl, kad būtent jis sukūrė žodį „sociologija". Iš pradžių Comte'as vartojo terminą „socialinė fizika", bet jį taikė ir kai kurie mąstytojo varžovai. Norėdamas atskirti savo ir kitų požiūrius, Comte'as išrado terminą „sociologija", siekdamas apibūdinti dalyką, kurį jis norėjo sukurti.

Comte'o mąstymas atspindi audringus jo amžiaus įvykius. Prancūzijos revoliucija iš esmės pakeitė visuomenę, o pramonės augimas – tradicinį šalies žmonių gyvenimą. Comte'as siekė sukurti mokslą apie visuomenę, kuris paaiškintų socialinio pasaulio dėsnius taip, kaip gamtos mokslai aiškina fizinio pasaulio funkcionavimą. Nors Comte'as pripažino, kad kiekviena mokslo disciplina turi savą nagrinėjimo objektą, tačiau manė, jog visas jas vienija bendra logika ir mokslinis metodas, kuriuo remiantis siekiama atskleisti visuotinius dėsnius. Kaip gamtos pasaulio dėsnių atradimas leidžia mums kontroliuoti bei numatyti įvykius, taip atradę žmonių visuomenę valdančius dėsnius pajėgtume kreipti savo likimą ir tobulinti žmonijos gerovę. Comte'as teigė, jog visuomenė paklūsta nekintamiems dėsniams maždaug taip pat, kaip ir fizinis pasaulis.

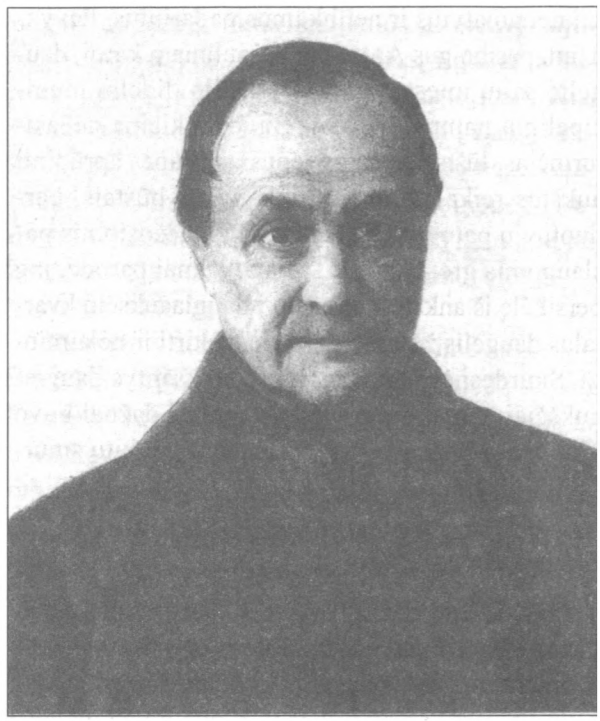

Auguste'as Comte'as (1798–1857)

Comte'as įsivaizdavo sociologiją kaip *pozityvųjį* mokslą. Jis tikėjo, kad visuomenei tirti sociologija turėtų taikyti tuos pačius griežtus mokslinius metodus, kuriuos naudoja fizika ar chemija fiziniam pasauliui nagrinėti. **Pozityvizmas** teigia, kad mokslas turi domėtis tik ta tikrove, kurią galima tiesiogiai stebėti. Remiantis nuodugniais, jslinio pobūdžio stebėjimais, galima aptikti dėsnius, paaiškinančius santykį tarp stebimųjų reiškinių. Supratę priežastinius įvykių ryšius, mokslininkai galės numatyti ateities įvykių raidą. Pozityvistinė sociologijos traktuotė vadovaujasi nuostata, kad visuomenės pažinimo pagrindą sudaro empiriniai duomenys, sukaupti stebint, lyginant bei eksperimentuojant.

Comte'o *trijų pakopų dėsnis* nustato, kad žmonija, stengdamasi suvokti pasaulį, perėjo tris jo pa-

žinimo etapus: teologinį, metafizinį ir pozityvųjį. Teologinėje pakopoje, arba tarpsnyje, mintis kreipė religinės idėjos ir tikėjimas, kad visuomenė yra Dievo valios išraiška. Metafiziniu tarpsniu, kuris įsivyravo maždaug Renesanso laikais, atsirado nebe antgamtiški, o natūralūs visuomenės vaizdiniai. Pozityviajame etape, kurį pradėjo Koperniko, Galilėjaus bei Niutono atradimai bei laimėjimai, mokslinės metodikos imtos taikyti socialiniam pasauliui. Remdamasis šiuo požiūriu, Comte'as laikė sociologiją vėliausiai susiformavusiu mokslu – po fizikos, chemijos ir biologijos, tačiau reikšmingiausiu ir sudėtingiausiu iš visų mokslų.

Vėlyvuoju veiklos laikotarpiu Comte'as kūrė ambicingus planus pertvarkyti ir Prancūzijos, ir apskritai visas žmonių visuomenes pagal savo sociologinę koncepciją. Jis ragino įdiegti „žmonijos religiją", kuri mokslinio pagrįstumo labui atmestų tikėjimą bei dogmas. Pagal Comte'ą, sociologija taptų šios naujos religijos ašimi. Mokslininkas giliai suvokė savo visuomenės būseną, nerimavo dėl industrializacijos sukurtos nelygybės ir jos grėsmės socialinei sanglaudai. Ilgalaikiu sprendimu jis laikė moralinę santarvę, kuri, vieną kartą sukurta, padėtų reguliuoti ar išsaugoti drauge visuomenę, nepaisant naujų nelygybės pavyzdžių. Nors Comte'o visuomenės pertvarkos vizija niekada nebuvo įgyvendinta, jo įnašas į visuomenės mokslo sisteminimą bei vienijimą turėjo didelės reikšmės ir padėjo įtvirtinti sociologiją kaip akademinę discipliną.

Émile'is Durkheimas

Kito prancūzų mąstytojo Émile'io Durkheimo (1858–1917) raštai moderniajai sociologijai turėjo gerokai didesnį poveikį negu Comte'o kūriniai. Durkheimas kai kuriais atžvilgiais sėmėsi minčių iš Comte'o darbų, bet, kita vertus, daugelį pirmtako idėjų laikė pernelyg spekuliatyviomis ir neapibrėžtomis, manė, kad Comte'ui nepavyko įgyvendinti savo programos – sukurti moksliškai pagrįstos sociologijos. Durkheimas laikė sociologiją nauju mokslu, kurį būtų galima pasitelkti tradiciniams filosofijoms klausimams aiškinti, tiriant

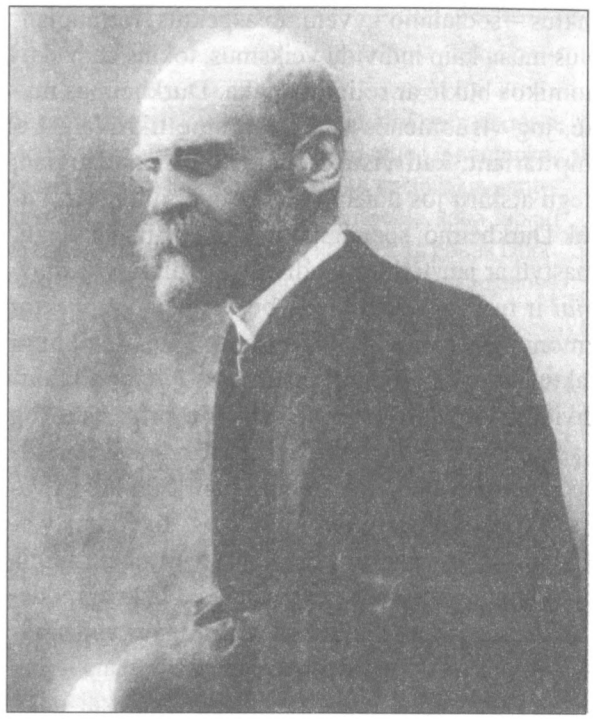

Émile'is Durkheimas (1858–1917)

juos empiriškai. Durkheimas, kaip pirma Comte'as, manė, jog socialinį gyvenimą privalu tirti taip objektyviai, kaip gamtos mokslai tiria gamtinį pasaulį. Jis suformulavo pirmąjį savo garsų sociologijos principą: „Tirti socialinius faktus kaip *daiktus*!". Tai reiškė, kad socialinį gyvenimą galima nagrinėti taip tiksliai, kaip ir gamtinius objektus ar įvykius.

Durkheimo raštai apėmė platų temų spektrą. Jis gvildeno tris pagrindines temas: sociologijos kaip empirinio mokslo reikšmę, asmenybės formavimąsi ir naujos socialinės tvarkos susidarymą, pagaliau moralinio autoriteto visuomenėje ištakas bei pobūdį. Su Durkheimo idėjomis vėl susidursime, aptardami religiją, deviacijas ir nusikalstamumą, taip pat darbą ir ekonominį gyvenimą.

Durkheimo nuomone, svarbiausia sociologijos intelektinių pastangų sritis – **socialinių faktų** tyrimai. Užuot taikę sociologinius metodus individams tirti, sociologai turėtų nagrinėti socialinius

faktus – socialinio gyvenimo aspektus, formuojančius mūsų kaip individų veiksmus, tokius kaip ekonomikos būklė ar religijos įtaka. Durkheimas manė, jog visuomenės turi savaiminę tikrovę – kitaip tariant, kad visuomenė yra kažkas daugiau, negu atskirų jos narių veiksmai bei interesai. Pasak Durkheimo, socialiniai faktai – tai būdai veikti, mąstyti ar jausti, kurie individų atžvilgiu yra *išoriniai* ir turi savaiminę realybę, esančią už paskirų žmonių gyvenimų bei suvokimų. Kitas socialinių faktų požymis – jie turi *prievartos galią* veikti individus. Tačiau žmonės ne visuomet pripažįsta, jog varžanti socialinių faktų prigimtis yra prievartinė. Taip atsitinka, nes žmonės paprastai laisva valia paklūsta socialiniams faktams, tikėdami veikią kaip patys pasirinko. O iš tikrųjų, kaip teigia Durkheimas, žmonės paprasčiausiai laikosi modelių, būdingų savo visuomenei. Žmogaus veiksmus socialiniai faktai gali varžyti įvairiais būdais – pradedant tiesiogine bausme (pavyzdžiui, kai nusikalstama) arba socialiniu atstūmimu (kai nepriimtinai elgiamasi) ir baigiant tiesiog nesupratimu (netinkamai vartojant kalbą).

Durkheimas sutiko, kad socialinius faktus sunku tirti. Jie nematomi, nematerialūs, jų negalima tiesiogiai stebėti. Todėl socialinių faktų ypatybes tenka atskleisti netiesiogiai, analizuojant jų padarinius ar atsižvelgiant į pastangas šiems faktams apibrėžti: įstatymus, religinius tekstus ar rašytines elgesio taisykles. Durkheimas pabrėžė, jog tiriant socialinius faktus svarbu atmesti prietarus ir ideologiją. Mokslinė nuostata reikalauja proto, kuris yra atviras jusliniams duomenims ir laisvas nuo išankstinių idėjų. Durkheimas laikėsi nuomonės, jog mokslines koncepcijas galima kurti, tik remiantis moksline praktika. Jis kvietė sociologus tirti, kokie iš tiesų yra daiktai, ir kurti naujas sąvokas, atspindinčias tikrąją socialinių daiktų kilmę.

Kaip ir kitiems sociologijos kūrėjams, Durkheimui rūpėjo permainos, keičiančios jo laikų visuomenę. Jį ypač domino socialinis bei moralinis solidarumas – kitaip tariant, tai, kas išlaiko visuomenę vieningą, neleidžia jai panirti į chaosą. Solidarumas palaikomas tuomet, kai individai yra sėkmingai integruoti į socialines grupes, o jų elgseną reguliuoja bendrųjų vertybių ir papročių visuma. Savo pirmame stambiame veikale *The Division of Labour in Society,* 1893 („Darbo pasidalijimas visuomenėje"), Durkheimas pateikė socialinės kaitos analizę, teigiančią, jog industrinės eros atėjimas reiškė naujos rūšies solidarumo atsiradimą. Pateikdamas šį argumentą, Durkheimas priešpriešino du solidarumo tipus – *mechaniškąjį* ir *organiškąjį* solidarumą – bei siejo juos su darbo pasidalijimu, su vis didesniais skirtumais tarp įvairių darbų.

Pasak Durkheimo, tradicinės kultūros, kurioms būdingas menkas darbo pasidalijimas, pasižymi mechaniškuoju solidarumu. Kadangi dauguma visuomenės narių verčiasi panašia veikla, juos sieja vienoda patirtis ir bendri įsitikinimai. Šie bendri įsitikinimai turi represinę galią – bendruomenė kaipmat nubaudžia kiekvieną, metusį iššūkį konvenciniam gyvenimo būdui. Šitaip individui beveik nelieka galimybių nesutikti su bendrąja nuomone. Todėl mechaniškąjį solidarumą grindžia konsensas ir panašūs įsitikinimai. Tačiau dėl industrializacijos bei urbanizacijos darbo pasidalijimas didėjo ir šitaip prisidėjo prie šios solidarumo formos iširimo. Sudėtingesnėse visuomenėse – dėl užduočių specializacijos ir didėjančios socialinės diferenciacijos – turėtų atsirasti nauja tvarka, kuriai būdingas organiškasis solidarumas, teigė Durkheimas. Visuomenes, pasižyminčias organiškuoju solidarumu, išsaugo ekonominė žmonių tarpusavio priklausomybė ir pripažįstama kitų įnašo svarba. Plėtojantis darbo pasidalijimui, žmonės ima vis labiau priklausyti vieni nuo kitų, nes kiekvienam asmeniui reikia prekių bei paslaugų, kurias gamina ir tiekia kiti. Kuriant socialinį konsensą, bendrųjų įsitikinimų vietą pradeda užimti ekonominis abipusiškumas ir tarpusavio priklausomybės ryšiai.

Šiuolaikinio pasaulio kaitos procesai tokie spartūs ir stiprūs, jog sukelia didelių socialinių problemų. Jie gali ardyti tradicinius gyvenimo būdus, moralę, religijas bei kasdienybės modelius, neteikdami naujų aiškių vertybių. Šias kupinas nerimo sąlygas Durkheimas siejo su **anomija** – tikslo praradimo ar nevilties jausmu, kurį sukelia moder-

Durkheimo studija apie savižudybę

Vienu iš klasikinių sociologijos veikalų individo ir visuomenės ryšiams tirti laikoma Émile'io Durkheimo studija apie savižudybę (Durkheim, 1952, pirmasis leid. 1897). Nors žmonės mano esą laisvi rinktis ir vykdyti savo valią, tačiau jų elgseną dažnai modeliuoja bei formuoja socialiniai veiksniai. Durkheimo tyrimas parodė, jog socialinė tikrovė daro įtaką net itin asmeniškiems – tokiems kaip savižudybė – veiksmams.

Savižudybė tyrinėta ir iki Durkheimo, bet būtent jis pirmasis pareikalavo ją aiškinti sociologiškai. Socialinių veiksnių įtaką savižudybei pripažino savo darbuose ir ankstesni mokslininkai, tačiau aiškindami individo savižudybės tikimybę jie ieškojo rasės, klimato, psichinių sutrikimų ar panašių argumentų. Tuo tarpu Durkheimo nuomone, savižudybė yra *socialinis faktas*, kurį įmanoma paaiškinti tik kitais socialiniais faktais. Savižudybė yra daugiau negu tik individualių veikų suma – tai reiškinys, turintis sisteminių požymių.

Nagrinėdamas oficialias savižudybių Prancūzijoje ataskaitas, Durkheimas pastebėjo, jog vienos žmonių kategorijos linkusios žudytis dažniau negu kitos. Pavyzdžiui, jis atrado, jog vyrai žudėsi dažniau negu moterys, protestantai – dažniau negu katalikai, turtuoliai – dažniau negu skurdžiai, o vienišiai – dažniau negu susituokę. Durkheimas taip pat pastebėjo tendenciją, jog karų metais savižudybių retėja, o ekonomikos kaitos ar nestabilumo laikotarpiu – dažnėja.

Šie atradimai leido Durkheimui padaryti išvadą, kad individo atžvilgiu egzistuoja išorinės socialinės jėgos, kurios daro įtaką savižudybių dažniui. Šį savo aiškinimą mokslininkas susiejo su socialinio solidarumo idėja ir visuomenės turimais dviejų rūšių saitais – *socialine integracija* ir *socialine reguliacija*. Durkheimas manė, jog žudytis mažiau linkę tie žmonės, kurie tvirtai integruoti į socialines grupes ir kurių troškimus bei siekius reguliuoja socialinės normos. Remdamasis santykiniu integracijos bei reguliacijos buvimu ar nebuvimu, jis išskyrė keturis savižudybių tipus.

Egoistinės savižudybės įvyksta dėl menkos integracijos į visuomenę – individas žudosi, kai yra atskirtas nuo kitų arba kai esti susilpnėję ar nutrūkę jo ryšiai su grupe. Pavyzdžiui, katalikų savižudybių retumą galima paaiškinti tuo, kad jie turi stiprias socialines bendruomenes, tuo tarpu asmeninė ir moralinė protestantų laisvė reiškia, kad prieš Dievą jie „stoja vienui vieni". Nuo savižudybės apsaugo ir santuoka, nes integruoja individus į stabilius socialinius santykius – tuo tarpu vienišiai visuomenėje lieka labiau atskirti. Savižudybių retėjimą karo metu, pasak Durkheimo, galima traktuoti kaip sustiprėjusios socialinės integracijos ženklą.

Anomines savižudybes sukelia socialinės reguliacijos stygius. Durkheimas nurodo socialines *anomijos* sąlygas, kai dėl staigios visuomenės kaitos ar nestabilumo „nelieka jokių normų". Išnykus nekintamiems normų bei troškimų atramos taškams, gali sutrikti žmonių padėties ir siekių pusiausvyra – taip atsitinka ekonomikos suiručių metu ar kilus individualiam konfliktui, pavyzdžiui, skyryboms.

Altruistinės savižudybės įvyksta, kai žmogus esti „pernelyg integruotas" – susietas labai stipriais socialiniais saitais, o visuomenę vertina labiau negu patį save. Tokiu atveju savižudybė tampa auka dėl „didesnio gėrio". Japonų kamikadzės ar islamo savižudžiai sprogdintojai yra altruistinių savižudybių pavyzdžiai. Durkheimo nuomone, jos būdingos tradicinėms visuomenėms, kuriose vyrauja mechaniškasis solidarumas.

Paskutinis savižudybės tipas yra *fatalistinė* savižudybė. Nors Durkheimas manė, jog tokios savižudybės menkai susijusios su dabartimi, jis buvo įsitikinęs, kad jos įvyksta tuomet, kai visuomenė pernelyg kontroliuoja individą. Patirdamas priespaudą, individas ima jaustis bejėgis prieš likimą ar visuomenę.

Visuomenės skiriasi savižudybių dažniu, tačiau atskirose visuomenėse ilgainiui atsiskleidžia tam tikri sisteminiai modeliai. Durkheimas laikė tai įrodymu, jog egzistuoja atitinkamos socialinės jėgos, veikiančios savižudybių dažnį. Savižudybių dažnio tyrinėjimas atskleidžia, kaip individų veiksmuose galima aptikti bendruosius socialinius modelius.

Paskelbtoji Durkheimo studija *Savižudybė* ilgainiui susilaukė daug kritikos, ypač dėl to, kaip Durkheimas naudojosi oficialiąja statistika, taip pat todėl, kad jis atmetė nesocialines įtakas savižudybei ir primygtinai reikalavo kartu klasifikuoti visus savižudybės tipus. Vis dėlto šis veikalas tebėra klasika, o jo pamatiniai teiginiai ir dabar reikšmingi: pasirodo, sociologiškai aiškinti reikia ir tokį asmenišką veiksmą kaip savižudybė.

nusis socialinis gyvenimas. Moderni socialinė raida sugriauna tradicinę moralės priežiūrą bei standartus, kuriuos paprastai teikdavo religija, todėl daugelis moderniųjų visuomenių individų junta, kad jų kasdieniam gyvenimui stinga prasmės.

Vienas garsiausių Durkheimo tyrimų (žr. tekstą rėmeliuose p. 27) skirtas savižudybės analizei. Savižudybė atrodo esanti grynai asmeninis veiksmas, visiškos vidinės asmens nevilties padarinys. Tačiau Durkheimas parodė, jog savižudiškai elgsenai lemiamą įtaką daro socialiniai veiksniai – tarp jų ir anomija. Matyti, kad savižudybių dažnis metų metus kartojasi, ir šiuos pavyzdžius būtina aiškinti sociologiškai.

Karlas Marxas

Karlo Marxo (1818–1883) idėjos smarkiai skyrėsi nuo to, ką teigė Comte'as ir Durkheimas. Kita vertus, Marxas, kaip ir jie, siekė paaiškinti visuomenėje vykusius pokyčius pramonės revoliucijos laikais. Jaunystėje Marxas dėl savo politinės veiklos konfliktavo su Vokietijos valdžia, trumpai pasitraukė į Prancūziją, vėliau jis kaip tremtinys nuolatos gyveno Britanijoje. Jis pats matė gamyklų ir pramonės gamybos augimą, taip pat dėl to atsiradusią nelygybę. Marxą domino Europos darbininkų judėjimas ir socialistinės idėjos – visa tai atsispindėjo jo veikaluose, nagrinėjančiuose įvairiausias temas. Marxo tyrinėjimai daugiausia apėmė ekonominius klausimus, tačiau jam visuomet rūpėjo susieti ekonomikos problemas ir socialines institucijas, todėl jo kūriniuose buvo ir tebėra apstu sociologinių įžvalgų. Netgi aršiausi Marxo kritikai pripažįsta jo darbų svarbą sociologijos raidai.

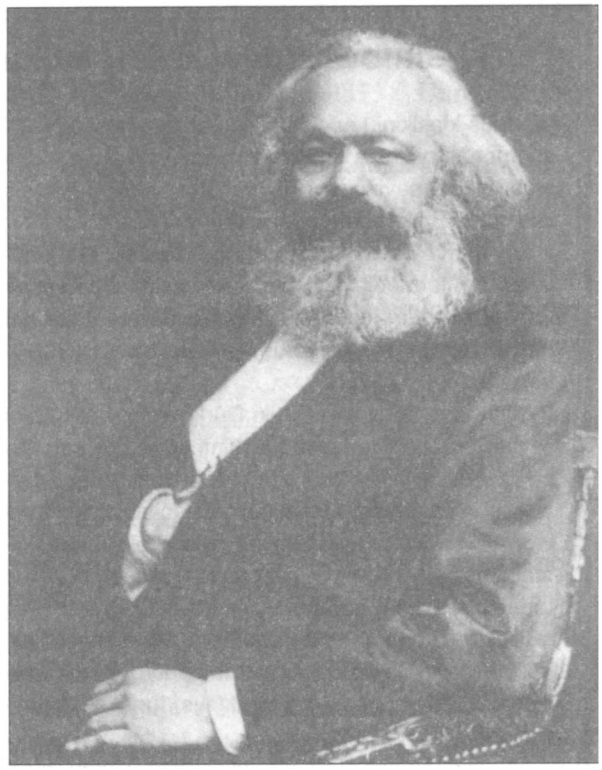

Karlas Marxas (1818–1883)

Kapitalizmas ir klasių kova

Marxas rašė apie įvairius istorijos tarpsnius, bet labiausiai domėjosi kaita naujaisiais laikais. Pasak jo, svarbiausi pokyčiai buvo susiję su **kapitalizmo** plėtra. Kapitalizmas – tai gamybos sistema, kuri iš esmės skiriasi nuo ankstesnių istorinių ekonomikos sistemų, nes apima daugybei vartotojų parduodamų prekių bei paslaugų gamybą. Marxas išskyrė du pagrindinius kapitalistinio verslo elementus. Pirmasis yra *kapitalas* – bet koks turtas, taip pat ir pinigai, mašinos ar net gamyklos, kurį galima naudoti ar investuoti būsimam turtui kurti. Kapitalo kaupimą lydi antrasis elementas – *samdomasis darbas*. Samdomasis darbas susijęs su darbininkais, kurie neturi nuosavų pragyvenimo priemonių, todėl privalo susirasti darbą, kurį suteikia kapitalo savininkai. Marxas manė, jog kapitalo savininkai, arba *kapitalistai,* sudaro valdančiąją klasę, o dauguma gyventojų – samdomųjų darbuotojų, arba darbininkų, klasę. Industrializacijai plečiantis, daugybė valstiečių, kurie anksčiau išsilaikydavo dirbdami žemę, patraukė į augančius miestus ir padėjo formuotis miesto pramonės darbininkų klasei. Ši darbininkų klasė dar vadinama *proletariatu*.

Pasak Marxo, kapitalizmui, kaip klasių sistemai, iš prigimties būdingi konfliktiniai klasių santykiai. Beje, kapitalo savininkai ir darbininkai priklauso vieni nuo kitų – kapitalistams reikia darbo, o darbininkams atlyginimų – tačiau šiai pri-

klausomybei itin stinga pusiausvyros. Klasių tarpusavio santykiai yra išnaudotojiški, nes darbininkai beveik arba visiškai neturi galimybės kontroliuoti savo darbo, o darbdaviai gali gauti pelno, pasisavindami darbininkų darbo vaisius. Marxas manė, kad ilgainiui klasių konfliktas dėl ekonominių išteklių vis aštrės.

Socialinė kaita: materialistinė istorijos samprata

Marxas savo požiūrį grindė koncepcija, kurią pats vadino **materialistine istorijos samprata**. Pagal šį požiūrį, pagrindiniai socialinės kaitos šaltiniai yra anaiptol ne žmonių idėjos ar vertybės: pirmiausia ir kur kas labiau kaitą skatina ekonominiai veiksniai. Istorijos raidą motyvuoja klasių tarpusavio konfliktai – jie yra tikrasis „istorijos variklis". Marxo teigimu, „iki šiol visa žmonijos istorija buvo klasių kovos istorija". Nors mokslininkas daugiausia dėmesio skyrė kapitalizmui ir moderniajai visuomenei, jis taip pat tyrinėjo istorinę visuomenių raidą. Pasak Marxo, socialinės sistemos nuo vieno gamybos būdo pereina prie kito dėl savo ekonomikos prieštaravimų – kartais tai vyksta laipsniškai, o kartais revoliuciškai. Marxas šitaip aprašė istorinių tarpsnių raidą: iš pradžių egzistavo pirmykštės medžiotojų ir maisto rinkėjų bendruomenės, po to – senovės vergovinės sistemos, kurias pakeitė feodalinės, padalijusios žmones į žemvaldžius ir baudžiauninkus. Pirklių bei amatininkų atsiradimas reiškė, jog formuojasi nauja verslininkų, arba kapitalistų, klasė, siekianti pakeisti kilminguosius žemvaldžius. Marxo teigimu, kaip kapitalistai susivienijo feodalinei tvarkai nuversti, taip ir patys bus pakeisti, o tuomet įsivyraus nauja tvarka.

Marxas tikėjo neišvengiama darbininkų revoliucija, kuri nušluos kapitalistinę sistemą ir paskelbs naują visuomenę, kurioje nebus jokių klasių – jokio didžiulio atotrūkio tarp turtuolių ir vargšų. Marxas nemanė, kad išnyks įvairios nelygybės formos tarp individų. Pagal jį, veikiau turėtų išnykti visuomenės susiskaidymas į negausią klasę, monopolizavusią ekonomikos bei politikos galias, ir į daugybę žmonių, kurie menkai pelnosi iš savo darbu kuriamų turtų. Taigi ekonomikos sistema remsis bendruomenine nuosavybe ir bus sukurta visuomenė, humaniškesnė už šiandien žinomą. Marxas buvo įsitikinęs, jog ateities visuomenėje gamyba bus pažangesnė ir efektyvesnė negu kapitalizmo laikais.

Marxo veikalai nepaprastai paveikė XX a. pasaulį. Dar visai neseniai daugiau negu trečdalis Žemės gyventojų priklausė tokioms visuomenėms, kaip Sovietų sąjunga ir Rytų Europos šalys, kurių vyriausybės teigė esančios įkvėptos Marxo idėjų.

Maxas Weberis

Maxo Weberio (1864–1920), kaip ir Marxo, negalima vadinti tiesiog sociologu – jį domino ir jaudino daugelio sričių klausimai. Gimęs Vokietijoje ir čia praleidęs didžiąją savo akademinės karjeros dalį, Weberis buvo itin didelis eruditas. Jo veikalai apėmė ekonomikos, teisės, filosofijos ir lyginamosios istorijos, taip pat sociologijos sritis. Daugelyje savo darbų mokslininkas nagrinėjo šiuolaikinio kapitalizmo raidą ir ypatumus, skiriančius moderniąją visuomenę nuo ankstesnių socialinės organizacijos formų. Atlikęs keletą empirinių tyrimų, Weberis suformulavo kai kuriuos pagrindinius moderniųjų industrinių visuomenių požymius ir nustatė svarbiausias sociologinių diskusijų kryptis, kurios sociologams yra itin reikšmingos ligi šiol.

Kaip ir kiti ano meto mąstytojai, Weberis siekė suprasti socialinės kaitos kilmę bei priežastis. Jis patyrė Marxo įtaką, bet kartu stipriai kritikavo kai kurias pagrindines jo nuostatas. Weberis atmetė materialistinę istorijos sampratą, o klasių konfliktui skyrė mažiau reikšmės negu Marxas. Jis pripažino ekonominių veiksnių svarbą, tačiau laikėsi nuomonės, kad idėjos ir vertybės taip pat daro didelę įtaką socialiniams pokyčiams. Priešingai kitiems ankstyviesiems sociologams, Weberis manė, jog sociologija turi sutelkti dėmesį į *socialinį veiksmą*, o ne į struktūras. Jis teigė, jog žmogaus motyvacijos ir idėjos – tai kaitos priežastys, kad idėjos, vertybės ir įsitikinimai turi galią sukelti permainas. Pasak Weberio, individai geba laisvai

Maxas Veberis (1864–1920)

veikti ir formuoti ateitį. Priešingai Durkheimui ir Marxui, jis nemanė, jog struktūros yra išorinės individų atžvilgiu ar nuo jų nepriklauso. Teisingiau būtų teigti, kad visuomenės struktūras formuoja sudėtinga veiksmų sąveika. Sociologijos užduotis – suprasti prasmes, siejamas su šiais veiksmais.

Dėmesys socialiniams veiksmams atsispindi kai kuriuose reikšmingiausiuose Weberio veikaluose, kuriuose nagrinėjama, kuo ypatinga Vakarų visuomenė, palyginti su kitomis didžiosiomis civilizacijomis. Jis tyrė Kinijos, Indijos bei Artimųjų Rytų religijas ir šiais tyrinėjimais padarė didžiulį įnašą į religijos sociologiją. Lygindamas pagrindines Kinijos bei Indijos ir Vakarų religines sistemas, Weberis padarė išvadą, jog kapitalizmo atsiradimą stipriai veikė tam tikri krikščioniškojo tikėjimo bruožai. Priešingai Marxo nuomonei, kapitalizmo pasaulėžiūrą formavo ne vien ekonominiai pokyčiai. Pasak Weberio, kultūrinės idėjos bei vertybės padeda formuoti visuomenę ir kiekvieno asmens individualius veiksmus.

Svarbus Weberio sociologinio rakurso dėmuo – **idealiojo tipo** samprata. Idealieji tipai – tai abstraktieji, arba analitiniai modeliai, kuriuos galima pasitelkti siekiant suprasti pasaulį. Tikrovėje idealiųjų tipų nėra arba beveik nėra – dažnai aptinkami tik kai kurie jų požymiai. Kita vertus, šie hipoteziniai dariniai gali būti labai naudingi, nes lyginant su idealiuoju tipu galima suprasti kiekvieną tikrovės pasaulio situaciją. Šitaip idealieji tipai panaudojami kaip nekintami atskaitos principai. Svarbu pabrėžti, jog „idealusis“ tipas nėra koncepcija, sietina su tobulu, arba trokštamu, tikslu. Jis turėjo galvoje vien „grynąją“ tam tikro reiškinio formą. Idealiuosius tipus Weberis taikė savo veikaluose, kuriuose nagrinėjo biurokratijos ir rinkos formas.

Racionalizacija

Weberio požiūriu, moderniosios visuomenės formavimasis tiesiogiai susijęs su svarbiais socialinio veiksmo pavyzdžių pokyčiais. Jis manė, jog žmonės tolsta nuo tradicinių įsitikinimų, pagrįstų prietarais, religija, papročiais bei įsisenėjusiais įpročiais. Kita vertus, individai vis dažniau pasitelkia racionalius, instrumentinius skaičiavimus, kai nori įvertinti efektyvumą ir būsimus padarinius. Industrinė visuomenė palieka mažai vietos jausmams ir neskatina ko nors daryti vien todėl, kad šitaip tvarkytasi iš kartos į kartą. Mokslo, moderniųjų technologijų ir biurokratijos raidą Weberis aprašė kartu kaip **racionalizaciją** – socialinio bei ekonominio gyvenimo organizavimą, vadovaujantis efektyvumo principais ir remiantis techninėmis žiniomis. Tradicinėse visuomenėse žmonių nuostatas ir vertybes daugiausia lemdavo religija bei įsisenėję papročiai, tuo tarpu moderniajai visuomenei būdinga racionalizacija, apimanti vis daugiau gyvenimo sričių – pradedant politika ir religija, baigiant ekonomine veikla.

Weberio požiūriu, pramonės revoliucija ir kapitalizmo atsiradimas rodo platesnę racionalizacijos tendenciją. Kapitalizmo sąlygomis įsigali ne klasių konfliktai, kaip manė Marxas, o besiformuojančios plačios apimties struktūros – mokslas ir

Pamirštoji pirmtakė

Be abejo, Comte'as, Durkheimas, Marxas ir Weberis yra pagrindiniai sociologijos kūrėjai, tačiau tuo metu būta ir kitų reikšmingų mąstytojų, kurių įnašus į šį mokslą taip pat reikėtų įvertinti. Kaip ir daugelis mokslo sričių, sociologija ne visada laikėsi savo idealo pripažinti svarbiu kiekvieną mąstytoją, kurio darbas tikrai šito nusipelno. „Klasikos" laikotarpiu – XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje – galimybė tapti profesionaliu sociologu buvo suteikiama tik retai moteriai ar rasinės mažumos atstovui. Tačiau ir tuos kelis, kuriems pavyko atlikti išliekamąją vertę turinčius sociologinius tyrimus, dažnai ignoruodavo šios srities profesionalai. Šiandien tokios asmenybės, kaip Harriet Martineau, nusipelno sociologų dėmesio.

Harriet Martineau

Harriet Martineau (1802–1876) vadinama „pirmąja moterimi sociologe", tačiau jos, kaip ir Marxo su Weberiu, nederėtų laikyti vien sociologe. Martineau gimė ir mokėsi Anglijoje, parašė per penkiasdešimt knygų, daugybę straipsnių. Šiandien Martineau vertinama todėl, kad būtent ji supažindino Britaniją su sociologija, išversdama pamatinį šios srities veikalą – Comte'o *Positive Philosophy* („Pozityvioji filosofija") (Rossi, 1973). Ji pirmoji atliko tiesioginius sisteminius Amerikos visuomenės tyrimus. XIX a. ketvirtajame dešimtmetyje Martineau apkeliavo Jungtines Valstijas ir šių tyrimų pagrindu parašė knygą *Society in America* („Visuomenė Amerikoje"). Šiandien Martineau darbai reikšmingi sociologams dėl kelių priežasčių. Pirma, mokslininkė teigė, jog, tyrinėjant visuomenę, būtina kreipti dėmesį į visus jos aspektus, tarp jų – pagrindines politines, religines bei socialines institucijas. Antra, ji atkakliai tvirtino, kad visuomenės analizė turi apimti moterų gyvenimo supratimą. Trečia, Martineau pirmoji sociologo akimis pažvelgė į anksčiau nepaisytus dalykus, kaip antai: santuoką, vaikus, namų ir religinį gyvenimą, taip pat rasių santykius. Martineau rašė, jog „vaikų kambarys, buduaras ir virtuvė yra puikios mokyklos, kuriose išmokstama moralės bei manierų" (Martineau, 1962: 53). Pagaliau ji pabrėžė, kad sociologai turėtų ne vien stebėti, bet ir veikti taip, kad duotų naudą visuomenei. Todėl mokslininkė aktyviai gynė moterų teises ir pasisakė už vergų išlaisvinimą.

Harriet Martineau (1802–1876)

biurokratija. Mokslinį Vakarų pobūdį Weberis laikė vienu išskirtiniausių jų bruožų. Augant ekonomikai ir stiprėjant politiknei sistemai, plečiasi ir biurokratija – vienintelis būdas daugybei žmonių veiksmingai organizuoti. Norėdamas apibūdinti, kaip moderniajame pasaulyje mokslinis mąstymas nušlavė iš praeities kilusius sentimentalumo bruožus, Weberis vartojo *atkerėjimo* terminą.

Racionalizacijos padarinius Weberis vertino anaiptol ne optimistiškai. Jis baiminosi moderniosios visuomenės kaip sistemos, kuri, bandydama reguliuoti visas socialinio gyvenimo sritis, gali sugniuždyti žmogaus dvasią. Weberis ypač nerimavo dėl būdingų – slopinančių ir dehumanizuojančių – biurokratijos padarinių ir jos poveikio demokratijos likimui. Taigi XVIII Švietimo amžiaus pro-

grama, kuria buvo siekama didesnės pažangos, gerovės bei laimės, atmetant papročius bei prietarus dėl mokslo ir technologijų, sukūrė savus pavojus.

Naujesni sociologiniai rakursai

Ankstyvuosius sociologus vienijo troškimas suprasti savo besikeičiančias visuomenes. Jie siekė ne tik aprašyti reikšmingus savo laikų įvykius. Dar svarbesnis buvo jų ketinimas sukurti socialinės tikrovės tyrimo būdus, kurie paaiškintų, kaip apskritai funkcionuoja visuomenės ir kokios socialinių pokyčių priežastys. Tačiau, kaip jau turėjome progos įsitikinti, Durkheimas, Marxas ir Weberis socialinį pasaulį traktavo labai skirtingai. Pavyzdžiui, Durkheimas ir Marxas sutelkė dėmesį į išorinių jėgų stiprumą, tuo tarpu Weberio atskaitos pagrindas buvo individų gebėjimas kūrybiškai veikti išorės pasaulį. Marxas pabrėžė ekonominius veiksnius, o Weberis teikė reikšmę kur kas platesniam veiksnių diapazonui. Šie traktuotės skirtumai išliko per visą sociologijos istorijos raidą. Net ir tada, kai sociologai sutaria dėl analizės objekto, jie šią analizę dažnai atlieka, žvelgdami iš skirtingų teorinių rakursų.

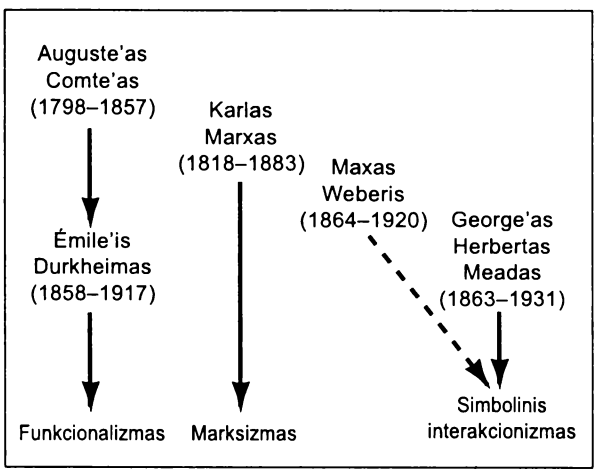

Ištisinės linijos žymi tiesioginę įtaką, punktyrinė linija – netiesioginį ryšį. Meadas neperėmė Weberio idėjų, tačiau Weberio nuostatos – pabrėžti prasmingą, tikslingą žmogaus veiksmų prigimtį – artimos simbolinio interakcionizmo tematikai.

Schema 1.1. Teoriniai sociologijos rakursai

Trys iš svarbiausių naujesnių teorinių rakursų yra *funkcionalizmas*, *konfliktų teorija* ir *simbolinis interakcionizmas*, atitinkamai tiesiogiai susiję su Durkheimu, Marxu ir Weberiu (žr. schemą 1.1). Skaitydami šią knygą, susidursite su argumentais bei idėjomis, kurios remiasi šiais teoriniais požiūriais ir juos iliustruoja.

Funkcionalizmas

Pagal **funkcionalizmą**, visuomenė – sudėtinga sistema, kurios atskiros dalys veikia drauge, kad sukurtų stabilumą bei solidarumą. Remiantis šiuo požiūriu, sociologija turėtų tirti santykius, siejančius visuomenės dalis vieną su kita ir su visa visuomene. Pavyzdžiui, visuomenės religinius tikėjimus bei papročius galime nagrinėti, rodydami jų ryšius su kitomis visuomenės institucijomis, kadangi skirtingos visuomenės dalys vystosi, glaudžiai sąveikaudamos viena su kita.

Tirti socialinės praktikos ar institucijos funkcionavimą – reiškia nagrinėti, kaip ši praktika ar institucija prisideda prie visuomenės tęstinumo. Funkcionalistai, tarp jų – Comte'as ir Durkheimas, dažnai taikė *organinę analogiją*, kad palygintų visuomenės ir gyvo organizmo funkcionavimą. Jie teigė, jog paskiros visuomenės dalys, panašiai kaip įvairios žmogaus kūno dalys, veikia drauge visos visuomenės labui. Norėdami ištirti kurį nors kūno organą, pavyzdžiui, širdį, turime parodyti, kaip ji susijusi su kitomis kūno dalimis. Varinėdama po kūną kraują, širdis atlieka esminį organizmo gyvybės tęstinumo vaidmenį. Panašiai ir socialinio reiškinio funkcijos analizė atskleidžia, koks šios dalies įnašas pratęsiant visuomenės egzistavimą ir išsaugant jos sveikatą.

Funkcionalizmas pabrėžia *moralinio konsenso* svarbą visuomenės tvarkai ir stabilumui palaikyti. Moralinis konsensas gyvuoja tuomet, kai dauguma visuomenės žmonių išpažįsta tas pačias vertybes. Funkcionalistai laiko tvarką bei pusiausvyrą normalia visuomenės būsena ir teigia, kad šią so-

cialinę pusiausvyrą grindžia visuomenės narių moralinis konsensas. Pavyzdžiui, Durkheimas buvo įsitikinęs, jog religija nuolatos patvirtina žmonių ištikimybę pagrindinėms socialinėms vertybėms, šitaip padėdama palaikyti socialinę sanglaudą.

Funkcionalistinis mąstymas ilgai buvo bene pirmaujanti teorinė sociologijos tradicija, ypač Jungtinėse Amerikos Valstijose. Talcottas Parsonsas ir Robertas Mertonas daugelio dalykų sėmėsi iš Durkheimo ir buvo vieni iš žymiausių jo sekėjų. Pastaraisiais metais išryškėjus funkcionalizmo ribotumams, jis tolydžio praranda populiarumą. Funkcionalizmui kritikai dažniausiai prikiša tai, kad jis nepagrįstai sureikšmina veiksnius, skatinančius socialinę sanglaudą, ir kartu sumenkina kitus, sukuriančius padalijimus ir konfliktus. Stabilumo ir tvarkos išskyrimas reiškia, kad mažiau dėmesio tenka visuomenės padalijimams ir nelygybės formoms, kurių pagrindas – klasės, rasės, lyčių skirtumai ir panašūs veiksniai. Mažiau pabrėžiamas ir kūrybinių socialinių veiksmų visuomenėje vaidmuo. Daugeliui kritikų atrodė, jog funkcinė analizė priskiria visuomenėms socialinius požymius, kurių jos neturi. Funkcionalistai dažnai viską charakterizavo taip, tarsi visuomenės turėtų „reikmes" ir „tikslus", nors šios sąvokos turi prasmę tik tada, kai taikomos individualiems žmonėms.

Konfliktų teorijų rakursai

Sociologai, savo tyrimuose besiremiantys **konfliktų teorijomis**, kaip ir funkcionalistai pabrėžia struktūrų svarbą visuomenėje. Jie taip pat pateikia visapusį „modelį" visuomenės funkcionavimui paaiškinti. Tačiau konfliktų teoretikai atmeta konsenso reikšmę, kurią pabrėžia funkcionalizmas. Jie išryškina kitką – visuomenės padalijimų svarbą. Žengdami šiuo keliu, jie sutelkia dėmesį į galios, nelygybės ir kovos problematiką. Jie linkę laikyti visuomenę skirtingų grupių, siekiančių savų interesų, sankaupa. Atskiroms grupėms būdingų interesų egzistavimas rodo, kad visuomet yra potenciali konflikto grėsmė, o vienos grupės turės daugiau naudos negu kitos. Konfliktų teoretikai tiria įtampas tarp viešpataujančių ir pavaldžių visuomenės grupių. Jie mėgina suprasti, kaip sukuriami ir įtvirtinami ilgalaikiai kontroliavimo santykiai.

Daugelis konfliktų teoretikų savo pažiūras kildina iš Marxo, kurio veikaluose pabrėžiamas klasių konfliktas, tačiau kai kuriems įtaką darė ir Weberis. Geras pavyzdys – šiuolaikinis vokiečių sociologas Ralfas Dahrendorfas (g. 1929 m.). Klasikiniu tapusiame darbe *Class and Class Conflict in Industrial Society* (1959) („Klasės ir klasių konfliktas industrinėje visuomenėje") Dahrendorfas tvirtina, jog funkcionalizmo mąstytojai atsižvelgė tik į vieną visuomenės pusę ir į tuos socialinio gyvenimo aspektus, kur tvyro darna ir sutarimas. Tačiau tokios pat svarbios ar net svarbesnės yra kitos gyvenimo sritys, susijusios su konfliktais ir padalijimais. Konfliktus, pasak Dahrendorfo, sukelia skirtingi individų ir grupių interesai. Marxas interesų skirtumus įžvelgė daugiausia tarp klasių, o Dahrendorfas juos sieja su platesniu valdžios ir galios kontekstu. Kiekvienoje visuomenėje esama takoskyros tarp turinčiųjų valdžią ir beveik visiškai nuo jos atskirtų, tarp valdovų ir pavaldinių.

Socialinio veiksmo teorijų rakursai

Funkcionalizmo ar konfliktų teorijų rakurso šalininkai pabrėžia struktūrų, sutvirtinančių visuomenę ir darančių įtaką individų elgsenai, svarbą, o **socialinio veiksmo teorijos** daugiau dėmesio skiria visuomenės narių veiksmams bei sąveikoms formuojant šias struktūras. Šiuo atveju sociologijos paskirtis kita – užuot aiškinusi, kurios išorinės jėgos verčia žmones vienaip ar kitaip veikti, ji turi perprasti socialinių veiksmų bei sąveikų prasmę. Funkcionalizmo ir konfliktų teorijos rakursai skatino modelius, aiškinančius, kaip veikia visa visuomenė, tuo tarpu socialinio veiksmo teoretikai daugiausia dėmesio skiria analizei, nagrinėjančiai, kaip veikia individualūs veikėjai, kaip jie save orientuoja vienas kito ir visuomenės atžvilgiu.

Pirmuoju socialinio veiksmo koncepcijos šalininku dažnai laikomas Weberis. Nors jis pripažino egzistuojant socialines struktūras – tokias kaip klasės, partijos, socialinio statuso grupės, – tačiau laikėsi nuomonės, jog šios struktūros sukurtos so-

cialiniais individų veiksmais. Šią nuostatą sistemingiausiai išplėtojo *simbolinis interakcionizmas* – teorinės minties mokykla, ypatingą reikšmę įgijusi Jungtinėse Valstijose. Weberis simbolinį interakcionizmą veikė tik netiesiogiai. Jo tikrosios šaknys glūdi Amerikos filosofo George'o Herberto Meado (1863–1931) darbuose.

Simbolinis interakcionizmas

Simbolinis interakcionizmas formuojasi tiriant kalbą ir prasmę. Meadas teigė, jog kalba leidžia mums įgyti savimonę – suvokti savo individualybę ir matyti save iš šalies – tokius, kokius mus regi kiti. Pagrindinis šio proceso dėmuo yra **simbolis**. Simbolis yra tai, kas reprezentuoja dar kažką. Pavyzdžiui, žodžiai, kuriuos vartojame apibrėždami tam tikrus objektus, iš esmės yra simboliai, reprezentuojantys tai, ką turime savo mintyse. Žodis „šaukštas" yra simbolis, kuriuo apibūdiname įrankį sriubai valgyti. Neverbaliniai gestai ar bendravimo formos taip pat yra simboliai. Mostas kitam asmeniui ar šiurkštus gestas turi simbolinę reikšmę. Meadas teigė, kad tarpusavyje sąveikaudami žmonės kliaujasi bendrais simboliais ir supratimo būdais. Kadangi žmonės gyvena turiningoje simbolinėje visatoje, iš esmės visos individų sąveikos apima simbolių mainus.

Simbolinis interakcionizmas kreipia mūsų dėmesį į tarpasmeninių sąveikų detales, taip pat į tai, kaip šios detalės taikomos kitų kalboms ir veiksmams įprasminti. Sociologus, kuriems padarė įtaką simbolinis interakcionizmas, dažnai itin domina betarpiškos sąveikos kasdieniame gyvenime. Jie pabrėžia tokios sąveikos vaidmenį kuriant visuomenę ir jos institucijas.

Nors simbolinio interakcionizmo rakursas gali atverti daug mūsų veiksmų socialinėje kasdienybėje kilmės įžvalgų, šios krypties šalininkų požiūris susilaukė kritikos dėl to, kad nekreipia dėmesio į galios ir struktūros klausimus, taip pat į jų naudojimą individų veiksmams varžyti.

Išvados

Kaip jau įsitikinome, sociologija aprėpia įvairiausias teorines pažiūras. Kartais teorinės nuostatos yra visiškai priešingos. Kita vertus, ši įvairovė reiškia veikiau objekto galimybes ir gyvybingumą, o ne silpnumą.

Visi sociologai sutaria, jog sociologija yra dalykas, kuris skatina nesivadovauti savo asmenine pasaulėžiūra siekiant įdėmiau pažvelgti į įtakas, formuojančias mūsų ir kitų žmonių gyvenimus. Sociologija, kaip savitos intelektinės pastangos, atsirado plėtojantis moderniosioms visuomenėms, ir tokių visuomenių tyrimai iki šiol jai rūpi labiausiai. Tačiau sociologai aiškinasi ir daugybę kitų klausimų, susijusių su socialinės sąveikos ir visuomenių kilme.

Sociologija nėra vien abstraktaus mąstymo sritis – ji daro didelį praktinį poveikį žmonių gyvenimui. Todėl mokytis sociologijos tikrai nereiškia vangios akademinės rutinos! Geriausias būdas įsitikinti, ar šitaip neatsitiko, – pasitelkti vaizduotę ir susieti sociologijos idėjas bei atradimus su savo gyvenimo aplinkybėmis.

Tai galima padaryti suvokiant skirtumus tarp moderniosioms visuomenėms būdingos gyvensenos, kurią laikome įprastine norma, ir kitų žmonių grupių gyvensenos. Teisybė, žmonės turi daug bendra, tačiau visuomenėms bei kultūroms nestinga įvairovės. Šias panašybes bei skirtybes nagrinėsime kitame skyriuje „Kultūra ir visuomenė".

1

TEMOS SANTRAUKA

1. Sociologiją galime apibrėžti kaip sisteminius visuomenių tyrimus, itin išskiriančius moderniąsias, industrializuotas visuomenes.

2. Sociologijos praktika reikalauja gebėjimo mąstyti, pasitelkus vaizduotę, taip pat atsiriboti nuo išankstinių sampratų apie socialinę tikrovę.

3. Sociologija yra dalykas, turintis svarbias praktines implikacijas. Ji gali prisidėti prie socialinės kritikos bei praktinių socialinių reformų keliais būdais. Pirma, geriau supratę konkrečią socialinių aplinkybių visumą, dažnai įgyjame geresnę galimybę jas kontroliuoti. Tuo pat metu sociologija teikia priemones mūsų kultūriniam jautrumui didinti, ir šitaip padeda formuoti politiką, pagrįstą skirtingų kultūros vertybių suvokimu. Iš tikrųjų galime tirti pasekmes, kurios kiltų, priėmus konkrečias politikos programas. Paskutinis ir gal svarbiausias dalykas – sociologija prisideda prie savišvietos, pasiūlydama grupėms bei individams daugiau progų pakeisti savo gyvenimo sąlygas.

4. Sociologija susiformavo kaip bandymas suprasti pokyčius, kuriuos per du ar tris pastaruosius amžius patyrė visuomenės. Vyko ne tik visuomenių, bet ir intymiausių, asmeniškiausių žmogaus gyvenimo ypatumų kaita.

5. Iš klasikinių sociologijos pradininkų itin išsiskiria keturi mokslininkai: Auguste'as Comte'as, Karlas Marxas, Émile'is Durkheimas ir Maxas Weberis. Comte'as ir Marxas, kurę XIX a. viduryje, suformulavo kai kuriuos pagrindinius sociologijos klausimus, kuriuos vėliau išplėtojo Durkheimas ir Weberis. Šie klausimai susiję su sociologijos kilme, taip pat modernizacijos sukeltos socialinio pasaulio kaitos poveikiu.

6. Sociologijai būdingos įvairios teorinės traktuotės. Netgi gamtos mokslų teorinių diskusijų dalyviai sunkiai randa vieningą sprendimą, o sociologai susiduria su ypatingais sunkumais, nes tyrimų dalyku padarius mūsų pačių elgseną, tenka spręsti sudėtingas ir painias problemas.

7. Pagrindinės teorinės sociologijos koncepcijos – tai funkcionalizmas, konfliktų teorija ir simbolinis interakcionizmas. Visas jas skiria keli esminiai bruožai – būtent šie skirtumai darė didelę įtaką sociologijos raidai pokario laikotarpiu.

2

Kultūra ir visuomenė

- **Kultūros samprata** 38
- **Socializacija** 41
- **Visuomenės tipai** 45
- **Socialinė kaita** 53
- **Išvados** 57
- **Temos santrauka** 58
- **Pasvarstykite dar kartą** 59

2 skyrius. Kultūra ir visuomenė

Šiame skyriuje apžvelgsime žmonių gyvenimo ir kultūros vienovę bei skirtumus, taip pat įvairius visuomenių tipus. **Kultūros** sąvoka yra viena plačiausiai vartojamų sociologijos sampratų. Kasdieniuose pokalbiuose žodį „kultūra“ dažnai tapatiname su „iškilesniais dvasios dalykais“ – menu, literatūra, muzika ir tapyba. Sociologų vartojamas terminas apima šiuos dalykus, bet siekia ir kur kas plačiau. Kultūra siejasi su visuomenės narių ar jos grupių gyvenimo būdais, pavyzdžiui, apranga, santuokos papročiais, šeimos gyvenimu, darbo modeliais, religinėmis apeigomis ir laisvalaikio užsiėmimais.

Konceptualiai „kultūrą“ ir „visuomenę“ galima atskirti, tačiau šios sampratos labai glaudžiai susijusios. **Visuomenė** – tai tarpusavio santykių sistema, kuri suburia individus. Šiuo atžvilgiu Britanija, Prancūzija ir Jungtinės Valstijos yra visuomenės. Jas sudaro milijonai žmonių. Kitos visuomenės, tokios kaip pirmykštės medžiotojų ir maisto rinkėjų bendruomenės, gali turėti vos po trisdešimt–keturiasdešimt narių. Visuomenes vienija struktūrizuoti socialiniai santykiai, kurie organizuojami remiantis unikalia kultūra. Jei nėra visuomenės, nėra ir kultūros. Kita vertus, nė viena visuomenė negali gyvuoti be kultūros. Be kultūros apskritai nebūtume „žmonės“, bent jau ta prasme, kurią paprastai teikiame šiam žodžiui. Neturėtume kalbos save išreikšti, stokotume savimonės, o mūsų gebėjimas mąstyti ar (ir) motyvuoti (daryti išvadas) būtų nepaprastai ribotas.

Žmonių kultūrinė įvairovė susijusi su skirtingais visuomenės tipais; šiame skyriuje sugretinsime ir palyginsime pagrindines istorines visuomenės formas. Taip darysime, kad tvirtai susietume du žmogaus socialinio egzistavimo aspektus – žmonių sukurtas skirtingas kultūros vertybes bei rezultatus – ir supriešintume visuomenių, kurioms būdinga savita kultūros raida, tipus. Kultūra pernelyg dažnai aptariama atskirai nuo visuomenės, tarsi jos abi būtų visiškai nesusijusios. Tačiau iš tiesų jos tvirtai sukibusios. Šiame skyriuje dėmesį labiausiai kreipsime į tai, kaip socialinė kaita veikia žmogaus kultūros raidą. Paskutiniuose skirsniuose apžvelgsime kelis veiksnius, skatinančius socialinę kaitą, ir patyrinėsime visaapimančius pokyčius, pasireiškusius modernybės eroje.

Kultūros samprata

Kai sociologai kalba apie kultūrą, jiems rūpi tie žmonių visuomenių aspektai, kurie yra išmokti, bet ne paveldėti. Šitokie kultūros elementai yra bendri visuomenės nariams, todėl leidžia bendradarbiauti ir bendrauti. Jie sukuria visuminį kontekstą, kuriame vienaip ar kitaip gyvena atskiri šios visuomenės individai. Visuomenės kultūra apima dviejų rūšių aspektus – nematerialius, tokius kaip įsitikinimai, idėjos bei vertybės, kurie sudaro kultūros turinį, ir materialius, tai yra objektus, simbolius ar technologijas, kurie šį turinį išreiškia.

Vertybės ir normos

Visų kultūrų pagrindą sudaro idėjos, apibrėžiančios, kas visuomenei svarbu, vertinga ar pageidautina. Šios abstrakčios idėjos, arba **vertybės**, suteikia prasmę bei kryptį žmonėms, kai jie užmezga santykį su socialine tikrove. Pavyzdžiui, monogamija – ištikimybė vieninteliam seksualiniam partneriui – yra vertybės, būdingos daugeliui Vakarų visuomenių, pavyzdys. **Normos** reiškia elg-

senos taisykles, atskleidžiančias ar įkūnijančias kultūros vertybes. Vertybės ir normos veikia drauge, taip formuodamos konkrečios kultūros narių elgseną savo aplinkoje. Pavyzdžiui, mokymąsi vertinančiose kultūrose kultūrinės normos skatins mokinius skirti tam daugybę jėgų, taip pat palaikys tėvus, pasiaukojančius vaikų lavinimui. Jei kultūra itin vertina svetingumą, kultūrinės normos gali reguliuoti dovanojimo lūkesčius arba svečių ir šeimininkų socialinę tarpusavio elgseną.

Įvairių kultūrų vertybės ir normos labai skiriasi. Kai kurios kultūros itin vertina individualizmą, o kitos gali labiau pabrėžti bendrąsias reikmes. Tai paaiškina paprastas pavyzdys. Dauguma Britanijos moksleivių pasipiktintų, egzamino metu pastebėję kurį nors iš jų nusirašinėjant. Juk šioje šalyje svetimų tekstų kopijavimas prieštarauja pamatinėms vertybėms – asmeniniams pasiekimams, vienodoms galimybėms, sunkiam darbui ir pagarbai „taisyklėms". Tuo tarpu šis pasipiktinimo jausmas, būdingas besimokantiems britams, galėtų nustebinti rusų studentus. Pagalba draugui, kad jis išlaikytų egzaminą, parodo rusų vertybes – lygybę ir bendrą problemų sprendimą susidūrus su valdžia. O ką apie pateiktąjį pavyzdį manote jūs? Ką jis sako apie jūsų visuomenės vertybes?

Žinoma, netgi vienoje visuomenėje ar bendruomenėje pasitaiko priešingų vertybių. Vieni žmonės gali labiau vertinti tradicinius religinius tikėjimus, tuo tarpu kiti – pritarti pažangai ir mokslui. Vieniems svarbiau fizinis komfortas ir sėkmė, o kiti mieliau renkasi paprastumą ir ramų gyvenimą. Mūsų kintančiame amžiuje, kai žmonės, idėjos, prekės ir informacija keliauja per visą pasaulį, visai nenuostabu, jog susiduriame su kultūros vertybių prieštaravimais.

Kultūrinių vertybių ir normų kaita

Kultūrinės vertybės ir normos ilgainiui dažnai pasikeičia. Daugelis asmeninio gyvenimo normų, kurios šiandien atrodo savaime suprantamos – pavyzdžiui, ikisantuokiniai seksualiniai santykiai arba nesusituokusių porų gyvenimas drauge – vos prieš kelis dešimtmečius prieštaravo visuomenės palaikomoms vertybėms. Vertybės, reguliuojančios mūsų intymius santykius, laipsniškai ir natūraliai brendo daugelį metų (žr. 7 skyrių „Šeimos"). O kas atsitinka, kai žmonių kultūrinės normos ir elgsenos keičiamos sąmoningai?

2000 metų sausį Japonijos vyriausybės komisija paskelbė pranešimą, nubrėžiantį pagrindinius savo valstybės tikslus XXI amžiuje. Komisijai, kurią sudarė ministras pirmininkas, atsižvelgdamas į ekonomikos nuosmukį, didėjantį nusikalstamumą ir aukštą nedarbo lygį, buvo pavesta ateinantiems dešimtmečiams nubrėžti naują šalies raidos kryptį. Pagrindinės šios komisijos išvados nustebino daugelį žmonių: pasirodo, Japonija sėkmingiau įveiktų dabartines socialines negandas, jei šalies piliečiai mažiau laikytųsi kai kurių pamatinių savo vertybių. Komisija padarė išvadą, kad Japonijos kultūra per daug dėmesio skiria konformizmui ir lygybei, todėl kvietė mažinti visuomenėje „homogeniškumo ir uniformizmo perteklių". Ji atkreipė dėmesį į kelis pagrindinius japonų gyvenimo aspektus, rodančius šį supanašėjimą. Pavyzdžiui, beveik visi Japonijos moksleiviai dėvi visiškai vienodas tamsiai mėlynas uniformas, slepiančias individualybės žymes, o tarnautojai – dėl nerašyto draudimo anksti išeiti iš darbo – paprastai lieka įstaigoje iki vėlumos netgi tuomet, kai nėra jokio reikalo. Komisijos išvada – šios vertybės kliudo japonams prisiimti asmeninės atsakomybės nuostatas, kurios gali būti esminės artimiausioje ateityje.

Kultūrinės normos ir vertybės giliai įsišaknijusios, todėl šiandien dar per anksti sakyti, ar, vyriausybei paliepus, japonų vertybes pavyks pakeisti. Juk net japonų priežodis – „jei vinis styro, ją reikia įkalti" – rodo, kad prireiks laiko ir pastangų, kol susilpnės japonų kultūrinės konformizmo ir asmenybės suvaržymo nuostatos.

Daugelis mūsų kasdienės elgsenos būdų bei įpročių sudaro kultūros normų pagrindą. Toliau, 4 skyriuje „Socialinė sąveika ir kasdienis gyvenimas" pamatysime, kad kultūriniai veiksniai daro didelę įtaką mūsų judesiams, gestams bei išraiš-

koms. Aiškus pavyzdys – skirtingų kultūrų žmonių būdai šypsotis, ypač viešose vietose. Šit Grenlandijos inuitai (eskimai) neturi įprastos tradicijos „šypsotis viešumoje“, tuo tarpu šis paprotys itin būdingas daugeliui Vakarų Europos ir Šiaurės Amerikos regionų. Tai visai nereiškia, kad inuitai yra šalti ar nedraugiški – tiesiog jų visuomenėje neįprasta šypsotis pašaliniams ar persimesti su jais maloniais žodeliais. Tačiau pastaraisiais metais, plečiantis Grenlandijos paslaugų, aptarnavimo sričiai, kai kuriems darbuotojams bandoma „įskiepyti“ šypseną kaip kultūrinę vertybę. Manoma, jog šypsojimasis ir mandagus elgesys su vartotojais turi didžiulę reikšmę verslo konkurencingumui išlaikyti. Tikėtina, kad su šypsena sutiktas ir palinkėjimais „geros dienos“ palydėtas klientas ims dažniau lankytis. Daugelis Grenlandijos prekybos centrų rodo savo pardavėjams vaizdajuostes, mokančias draugiškai aptarnauti, o kai kurie kooperatyvai netgi pasiuntė savo personalą mokytis į užsienį! Atidaryti greito maisto restoranai, tokie kaip *McDonald's*, pirmąsyk pademonstravo vakarietišką aptarnavimo stilių. *McDonald's* darbuotojai buvo mokomi su lankytojais pasisveikinti, prisistatyti ir dažnai šypsotis. Tokie reikalavimai iš pradžių šiek tiek varžė personalą, kuriam atrodė, kad naujasis aptarnavimo stilius yra nenuoširdus ir dirbtinis. Ilgainiui idėja šypsotis viešumoje – bent jau darbo vietoje – tapo labiau priimtina.

Kultūrinė įvairovė

Kultūras skiria ne vien kultūriniai įsitikinimai. Įvairios yra ir žmonių elgsena bei praktinė veikla. Skirtingų kultūrų visuomenė priimtinomis laiko labai nevienodas elgsenos formas, kurios dažnai visiškai priešingos tam, kas „normalu“ Vakarų visuomenių nariams. Pavyzdžiui, šiuolaikiniuose Vakaruose manoma, kad dvylikos ar trylikos metų vaikai yra per jauni tuoktis. Tačiau kai kurioms kultūroms tokio amžiaus vaikų santuokos – savaime suprantamas dalykas. Vakaruose valgomos austrės, bet ne kačiukai ar šuniukai, tuo tarpu kai kuriose kitose pasaulio dalyse jie laikomi skanėstu. Žydai nevalgo kiaulienos, o indai jos neatsisako, tačiau vengia jautienos. Vakariečiams bučiniai – normalus lyčių tarpusavio bendravimo elementas, tuo tarpu daugeliui kitų kultūrų bučiniai apskritai nežinomi ar atrodo šleikštūs. Visa ši elgesio bruožų įvairovė atskleidžia bendrąsias kultūrines skirtybes, kurios atskiria vienas visuomenes nuo kitų.

Mažos visuomenės, tokios kaip pirmykštės medžiotojų ir maisto rinkėjų bendruomenės, linkusios į kultūrinį vienodumą arba *monokultūriškumą*. Kai kurios modernios visuomenės, pavyzdžiui, Japonija, iki šiol tebėra monokultūrinės – kultūros požiūriu labai *homogeniškos*. Tačiau dauguma industrializuotų visuomenių tampa kultūriškai įvairesnėmis arba *daugiakultūrinėmis*. Iš 9 skyriaus „Rasė, etniškumas ir migracija“ diskusijos apie globalią migraciją sužinosite, kad tokie procesai kaip vergovė, kolonializmas, karai, migracija ir šiuolaikinė globalizacija vertė žmones kraustytis iš savo gyvenamųjų vietų ir kurtis naujose teritorijose. Kadangi naujas bendruomenes sudarydavo grupės, susidariusios iš skirtingos kultūrinės, etninės bei kalbinės aplinkos, ėmė formuotis kultūriškai mišrios visuomenės. Štai šiuolaikiniuose didmiesčiuose greta viena kitos gyvena daug subkultūrinių bendruomenių – pavyzdžiui, šiandien Londono centre aptinkame išeivių iš Vest Indijos, Pakistano, Indijos, Bangladešo, Italijos, Graikijos ir Kinijos.

Subkultūros apibūdina ne vien didesnėje visuomenėje esančias etnines ar kalbines grupes. Šis terminas apima bet kurį gyventojų segmentą, savo kultūros normomis išsiskiriantį iš likusios visuomenės. Egzistuoja labai daug įvairių subkultūrų – joms galima priskirti natūralistus, gotus, kompiuterių įsilaužėlius (hakerius), hipius, rastafariečius, hiphopo aistruolius ar futbolo klubų rėmėjus. Kai kurie žmonės gali aiškiai susitapatinti su konkrečia subkultūra, tuo tarpu kiti – laisvai judėti tarp keleto skirtingų subkultūrų.

Kultūrai tenka svarbus vaidmuo įamžinant visuomenės vertybes ir normas, tačiau tuo pat metu ji suteikia reikšmingas galimybes kurti ir keistis. Subkultūros ir *kontrkultūros* – grupės, kurios beveik visiškai atmeta vyraujančias visuomenės vertybes ir normas – gali sukurti alternatyvius po-

žiūrius. Socialiniai sąjūdžiai ar panašios gyvensenos vienijamų žmonių grupės yra veiksmingos jėgos, kurios skatina visuomenių kaitą. Taip subkultūros suteikia žmonėms laisvę reikšti savo nuomones, viltis bei įsitikinimus ir jais vadovautis.

Etnocentrizmas

Kiekviena kultūra turi savus, unikalius elgsenos modelius, kurie atrodo svetimi kitos kultūrinės aplinkos žmonėms. Jei teko keliauti po užsienį, tikriausiai žinote, koks jausmas apima atsidūrusius naujoje aplinkoje. Kituose pasaulio kraštuose galite apskritai neaptikti tokių kasdienybės aspektų, kuriuos savo kultūroje nesąmoningai laikote savaime suprantama gyvenimo dalimi. Netgi šalyse, kalbančiose viena kalba, kasdieniai įpročiai, papročiai, elgsenos gali visiškai skirtis. *Kultūros šokas* – iš tiesų tinkamas posakis! Naujos kultūros vandenyse žmonės dažnai jaučiasi sutrikę. Taip atsitinka, kadangi jie neteko pažįstamų nuorodų, padedančių suvokti aplinkinį pasaulį, o susigaudyti naujoje kultūroje dar neišmoko.

Žvelgiant iš išorės, kultūrų esmė gali būti sunkiai pagaunama. Neįmanoma suprasti poelgių ar įsitikinimų atskirai nuo platesnės kultūros, kuriai jie priklauso. Viena iš pagrindinių sociologijos prielaidų – būtinybė tirti kultūrą, remiantis jos pačios prasmėmis ir vertybėmis. Pastaroji idėja dar vadinama **kultūriniu reliatyvizmu**. Sociologai kiek įmanydami stengiasi išvengti **etnocentrizmo**, kitaip tariant, kitų kultūrų vertinimo lyginant su savąja. Žmonių kultūros labai skirtingos, todėl nenuostabu, kad žmonėms, atkeliavusiems iš vienos kultūros, sunku palankiai žvelgti į kitų kultūrų žmonių elgseną ar idėjas.

Taikant kultūrinio reliatyvizmo principą – neleidžiant pasireikšti giliai glūdintiems savo įsitikinimams ir nagrinėjant situacijas pagal kitos kultūros standartus – galima pasijusti neužtikrintai ir patirti iššūkį. Iš tiesų gali būti nelengva pamatyti faktus iš visiškai kito žiūros taško, atsiranda ir nerimą keliančių klausimų. Ar kultūrinis reliatyvizmas reiškia, kad vienodai priimtini *visi* papročiai ir elgsenos? Ar egzistuoja visuotiniai standartai, kurių privalėtų laikytis visi žmonės? Panagrinėkime vieną pavyzdį.

Sovietų sąjungai pasitraukus iš Afganistano, regione įsiplieskė pilietinis karas. Didžiąją šalies dalį ėmė kontroliuoti Talibanas – grupė, siekianti sukurti grynąją ir tvirtais principais pagrįstą islamo visuomenę. Talibano valdžia nustatė griežtas taisykles, reguliavusias visas Afganistano moterų gyvenimo sritis, tarp jų – aprangą, pasirodymą viešosiose vietose ir asmeninius reikalus. Išeidamos iš namų, jos privalėjo apsigobti skraiste nuo galvos iki kojų, o veidus pridengti šydu. Moterys neteko teisės dirbti ne namuose, taip pat mokytis. Daugelis musulmonų mokslininkų yra įsitikinę, kad Talibano praktikuojama islamiškojo šariato teisė yra pernelyg griežta. Nepaisydamas tarptautinės kritikos ir liepsningų kampanijų Afganistano moterims ginti, Talibanas tvirtino, jog ši politika moterų atžvilgiu yra iš esmės svarbi kuriant tyrą ir santūrią visuomenę, labai gerbiančią moteris bei jų orumą.[1]

Ar Talibano politika moterų atžvilgiu priimtina XXI a. pradžioje? Paprastų sprendimų neturi nei ši dilema, nei dešimtys kitų atvejų, kai nesutampa kultūrinės normos ir vertybės. Viena vertus, svarbu atsispirti ir netaikyti savos kultūros standartų žmonėms, gyvenantiems labai skirtingose kultūros aplinkose. Tačiau kita vertus, sunku pritarti kultūros aiškinimams, kai situacija prieštarauja vertybėms ir normoms, kuros laikomos duotybe. Sociologo uždavinys – vengti „automatiškų" atsakymų ir nagrinėti sudėtingus klausimus kruopščiai ir visapusiškai.

Socializacija

Jau minėjome, jog kultūra susijusi veikiau su išmoktais negu su paveldėtais visuomenės aspektais. Procesas, išmokantis vaikus ar naujus visuomenės narius šios visuomenės gyvenimo būdo, vadinamas **socializacija**. Būtent ji yra pagrindinis kanalas kultūrai perduoti iš kartos į kartą.

---

1 Talibano režimas valdė Afganistaną 1996–2001 m. (*Vert. past.*)

Regio muzika

Klausydamiesi dainos, populiariosios muzikos žinovai dažnai atpažįsta stilistinius poveikius, kurie padėjo ją sukomponuoti. Pagaliau kiekvienas muzikos stilius savaip derina ritmą, melodiją, harmoniją bei dainos žodžius. Nereikia būti genijumi, kad pastebėtum skirtumus tarp grandžo (*grunge*), sunkiojo roko, technomuzikos ir hiphopo, tačiau kurdami dainas muzikantai dažnai supina keletą stilių. Gali būti sunku nustatyti šių dermių komponentus. Tačiau kultūros sociologams šios pastangos dažnai būna geras atlygis. Skirtingi muzikos stiliai neretai atsiranda skirtingose socialinėse grupėse, todėl tirti, kaip derinasi ir jungiasi stiliai, yra geras būdas, leidžiantis aptikti kultūros sąlyčius tarp grupių.

Kai kurie kultūros sociologai atkreipė dėmesį į regio muziką, kadangi ji akivaizdžiai rodo, kaip socialinių grupių tarpusavio ryšiai skatina kurti naujas muzikos formas. Regio šaknys glūdi Vakarų Afrikoje. XVII a. britų kolonistai pavergė daugybę vakarų afrikiečių ir laivais nuplukdė juos į Vest Indiją dirbti cukranendrių plantacijose. Britai mėgino drausminti vergus, neleisdami groti tradicinės afrikietiškos muzikos – baimintasi, kad ji gali kviesti vergus į kovą. Tačiau vergai sugebėjo išsaugoti afrikietiško būgnijimo tradiciją, kurią kartais supindavo su vergvaldžių reikalautais europiniais muzikos stiliais. Jamaikoje vergvaldžiai netgi atvirai palaikė vienos vergų grupės, *burru*, būgnijimą, kadangi jis padėdavo reguliuoti darbo ritmą. 1834 metais vergovė Jamaikoje buvo visiškai uždrausta, tačiau *burru* būgnijimo tradicija tęsėsi ir tuomet, kai daugelis *burru* vyrų iš kaimo vietovių migravo į Kingstono lūšnynus. Būtent čia ėmė formuotis naujas religinis kultas, iš tiesų turėjęs lemiamą įtaką regio raidai. 1930 metais vyras, vardu Haile Selassie, buvo karūnuotas Etiopijos imperatoriumi. Tuo metu, kai Europos kolonializmo priešininkai visame pasaulyje džiaugėsi Selassie žengimu į sostą, kai kurie Vest Indijos gyventojai įtikėjo, jog Selassie esąs dievas, pasiųstas žemėn, kad atvestų pavergtąją Afriką į laisvę. Selassie dar buvo vadinamas „karaliumi Ras Tafariu“, todėl jį garbinę Vest Indijos žmonės praminė save „rastafariečiais“. Rastafariečių kultas greitai paplito tarp *burru*, o muzikoje atsispindėjo ir *burru* būgnijimo stilius, ir biblinės pavergimo ir išsilaisvinimo temos. XX a. viduryje Vest Indijos muzikantai šiuos ritmus ir dainų tekstus ėmė maišyti su amerikietiško džiazo bei juodojo *rhytm-and-blues* elementais. Šios dermės išsirutuliojo į „ska“ muziką, o kiek vėliau, septintajame dešimtmetyje, virto regiu, kuriam būdingi lėtas taktas, pabrėžti bosai, taip pat pasakojimai apie miesto skurdą ir kolektyvinės socialinės sąmonės galią. Nemažai regio muzikantų, tokių kaip Bobas Marley'us, pelnė komercinę sėkmę, o aštuntajame dešimtmetyje regio muzikos jau klausėsi viso pasaulio žmonės. Devintajame ir dešimtajame dešimtmečiuose regis susiliejo su hiphopu (arba repu) ir sukūrė naujus skambesius, girdimus *Wu-Tang Clan* ir *The Fugees* grupių muzikoje (Hebdige, 1997).

Taigi regio istorija yra pasakojimas apie dviejų socialinių grupių sąlytį ir apie politines, dvasines bei asmenines prasmes, kurias šios grupės išreiškė savo muzika. Globalizacija sustiprino ir pagilino tokius ryšius. Pavyzdžiui, dabar jaunas Skandinavijos muzikantas gali bręsti klausydamasis muzikos, kurią groja vyrai ir moterys Londono Notting Hillo pusrūsiuose, tačiau drauge būti stipriai paveiktas, tarkime, *mariachi* muzikinio spektaklio, per palydovą tiesiogiai transliuojamo iš Meksiko. Jei grupių tarpusavio kontaktų skaičius yra svarbus muzikos raidos tempo lemiamas veiksnys, galima numanyti, jog artimiausiais metais, toliau plėtojantis globalizacijos procesui, iš tiesų atsiras aibė naujų stilių.

Žemesnėms evoliucijos pakopoms priklausantys gyvūnai vos gimę jau pajėgia pasirūpinti savimi beveik ar visai nepadedami suaugusiųjų. Tačiau labiau evoliucionavę gyvūnai turi *mokytis* tinkamų elgesio būdų – jaunikliai dažnai gimsta visai bejėgiai, todėl jiems reikia suaugusiųjų globos. Didžiausi bejėgiai yra žmonių kūdikiai; negaudami pagalbos bent jau pirmuosius ketverius ar penkerius metus, vaikai apskritai nepajėgtų išgyventi. Taigi socializacija yra procesas, kuris bejėgį kūdikį pamažu paverčia save suvokiančiu, pažiniu asmeniu, turinčiu gimtosios kultūros įgūdžių. So-

cializacija nėra kažkoks „kultūrinis programavimas“, kurio metu vaikas pasyviai priima patiriamas įtakas. Netgi vos gimęs kūdikis turi reikmes bei reikalavimus, kurie veikia jo tėvų ar globėjų elgseną: iš pat pradžių vaikas yra aktyvi būtybė.

Socializacija sujungia tarpusavyje skirtingas kartas. Vaiko gimimas pakeičia už jo ugdymą atsakingų žmonių gyvenimą – todėl ir jiems tenka išmokti naujų dalykų. Paprastai tėvystė ir motinystė visam gyvenimui pririša suaugusiųjų veiklą prie vaikų. Pagyvenę žmonės išlieka tėvais ir tuomet, kai tampa seneliais, taip sukurdami dar vieną santykių visumą, tarpusavy jungiančią skirtingas kartas. Todėl socializaciją reikia laikyti visą gyvenimą trunkančiu procesu, kurio metu žmogaus elgseną nuolatos formuoja socialinės sąveikos. Šis procesas leidžia individams kurti save, plėtoti savo galimybes, mokytis ir prireikus atitinkamai pasikeisti.

Sociologai dažnai kalba, kad socializacija turi du pagrindinius tarpsnius, kurie apima keletą skirtingų socializacijos veiksnių. **Socializacijos veiksniai** – tai grupės arba socialiniai kontekstai, kur vyksta reikšmingi socializacijos procesai. *Pirminė socializacija* apima kūdikystę bei vaikystę ir yra intensyviausias kultūros mokymosi laikotarpis. Būtent tuomet vaikai mokosi kalbos ir pamatinių elgsenos modelių, sudarančių tolesnio mokymosi pagrindą. Šiame etape svarbiausias socializacijos veiksnys yra šeima. *Antrinė socializacija* vyksta vėlesniais vaikystės, taip pat brendimo metais. Šiuo tarpsniu dalį atsakomybės iš šeimos perima kiti socializacijos veiksniai. Mokykla, amžiaus grupės, organizacijos, žiniasklaida ir galiausiai darbovietė yra individus socializuojantys veiksniai. Socialinės sąveikos šiuose kontekstuose padeda žmonėms perimti vertybes, normas ir įsitikinimus, sudarančius jų kultūros modelius.

Socialiniai vaidmenys

Socializacija sudaro galimybę individams mokytis **socialinių vaidmenų** – socialiai prižiūrimų lūkesčių, kurių laikosi asmuo, užimantis vienokią ar kitokią socialinę padėtį. Pavyzdžiui, socialinį „gydytojo“ vaidmenį sudaro elgesio taisyklės, kurių turi laikytis kiekvienas gydytojas, nesvarbu, ką jis pats asmeniškai apie tai manytų. Kadangi šis vaidmuo yra bendras visiems gydytojams, apie profesinio vaidmens apibrėžtą gydytojo elgseną galime kalbėti apskritai, neatsižvelgdami į konkrečius šias padėtis užimančius individus.

Kai kurių sociologų, ypač susijusių su funkcionalizmo mokykla, nuomone, socialiniai vaidmenys yra įtvirtintos ir santykiškai nekintamos visuomenės kultūros dalys. Jie apibūdinami kaip socialiniai faktai. Toks požiūris rodo, kad individai sužino apie lūkesčius, kurie jų kultūroje apima kiekvieną socialinę padėtį, ir tokius vaidmenis dažniausiai atlieka taip, kaip apibrėžta. Socialiniai vaidmenys neįtraukia nei diskusijų, nei kūrybiškumo – tai veikiau nuorodos, apibrėžiančios individo elgesio turinį ir kryptingumą. Socializuojami individai internalizuoja socialinius vaidmenis ir išmoksta juos atlikti.

Tačiau šis požiūris yra klaidingas. Jis lemia tai, kad, užuot derėjęsi dėl vaidmenų ar patys juos kūrę, individai tiesiog imasi vaidmenis atlikti. Iš tiesų socializacija yra procesas, kuriame žmonės gali veikti aktyviai – jie anaiptol nėra pasyvūs subjektai, lūkuriuojantys, ką jiems kas nors nurodys ar kaip suprogramuos. Individai ima susivokti ir perima socialinius vaidmenis, dalyvaudami besitęsiančioje socialinėje sąveikoje.

Identitetas

Kultūrinė aplinka, kurioje gimėme ir subrendome, daro įtaką mūsų elgsenai, tačiau tai nereiškia, kad iš žmogaus atimama individualybė ar laisva valia. Galėtų atrodyti, jog esame paprasčiausiai įsprausti į formas, kurias mums iš anksto parengė visuomenė. Kai kurie sociologai būtent taip apibūdina socializaciją, tačiau šis požiūris iš esmės klaidina. Žinoma, nuo gimimo iki mirties dalyvaujame tarpusavio sąveikose, ir šis faktas tikrai daro poveikį mūsų asmenybėms, vertybėms, kurias pripažįstame ir mūsų elgesiui. Tačiau socializacijoje taip pat glūdi pačios mūsų individualybės ir laisvės šaknys. Socializacijos metu kiekvienas iš mūsų susikuria identiteto jausmą ir gebėjimą savarankiškai mąstyti bei veikti.

Sociologinė **identiteto** samprata yra įvairiapusė, ją galima aiškinti skirtingai. Apskritai, identitetas – tai žmonių nuomonė apie pačius save ir sau prasmingus dalykus. Šios individų nuomonės brendimas susijęs su tam tikrais požymiais, viršesniais už kitus prasmių šaltinius. Pagrindiniams identiteto šaltiniams priklauso, pavyzdžiui, lytis, seksualinė pakraipa, pilietybė, tautiškumas ar etniškumas ir socialinė klasė. Sociologai dažnai kalba apie dvi identiteto rūšis: *socialinį identitetą* ir *savimonės* (arba asmeninį) *identitetą*. Analitine prasme abi identiteto formos skiriasi, bet, kita vertus, yra glaudžiai susijusios tarpusavyje. **Socialinis identitetas** nurodo savybes, kurias individui priskiria kiti. Jas galime laikyti riboženkliais, bendriausia prasme parodančiais, kas *yra* šis asmuo. Tuo pat metu jos apibrėžia šio asmens vietą tarp kitų individų, turinčių tokius pat bendrus bruožus. Socialinio identiteto pavyzdžiai galėtų būti studentas, motina, teisininkas, katalikas, benamis, azijietis, disleksikas, susituokęs ir taip toliau. Daugelio individų socialinį identitetą sudaro ne vienas požymis. Tuo pačiu metu asmuo gali būti tėvas, inžinierius, musulmonas ir miesto tarybos narys. Įvairūs socialiniai identitetai rodo daugelį žmogaus gyvenimo matmenų. Nors ši socialinių identitetų gausa gali virsti žmonių patiriamų konfliktų šaltiniu, tačiau dauguma individų savo gyvenimo prasmę ir patirtį formuoja pagal pagrindinį identitetą, kuris yra pakankamai tolydus ir peržengia laiko ar vietos ribas.

Socialiniai identitetai dėl to susiję su kolektyviniu matmeniu. Jie žymi, kokiu būdu individas yra „toks pat“, kaip ir kiti. Kolektyviniai identitetai – besiremiantys bendrų tikslų, vertybių ar patirčių visuma – gali tapti reikšmingu pagrindu socialiniams sąjūdžiams atsirasti. Atvejus, kuomet bendras socialinis identitetas tampa veiksmingu prasmės šaltiniu, iliustruoja feminizmo, aplinkosaugos, profesinių sąjungų, religinių fundamentalistų rėmėjų ir/arba nacionalinių sąjūdžių pavyzdžiai.

Taigi socialinis identitetas rodo, kuo individai panašūs vienas į kitą, tuo tarpu **savimonės** (arba asmeninis) **identitetas** atitolina mus nuo kitų, kaip atskirus individus. Savimonės identitetas susijęs su savikūros procesu, kuriuo formuojame unikalų savimonės pojūtį ir savo santykį su aplinkiniu pasauliu. Savimonės identiteto sąvoka iš esmės remiasi simbolinio interakcionizmo kūrėjų darbais. Juk būtent nuolatinės individo derybos su išorės pasauliu padeda jam (arba jai) susikurti savimonės prasmę. Sąveika tarp savimonės ir visuomenės padeda susieti individo asmeninį pasaulį su viešuoju pasauliu. Nors kultūrinė bei socialinė aplinka priklauso veiksniams, padedantiems formuoti savimonės identitetą, tačiau svarbiausia yra individualus veiksnumas ir pasirinkimas.

Analizuodami, kaip keitėsi savimonės identitetas nuo tradicinių iki moderniųjų visuomenių, galime pastebėti, jog vis labiau tolstama nuo įtvirtintų, paveldėtų veiksnių, seniau kreipusių identiteto formavimąsi. Kadaise žmonių identitetus labiausiai lemdavo priklausomybė plačioms socialinėms grupėms, susaistytoms klasės ar tautiškumo, tuo tarpu dabar jos įgijo daugiau aspektų ir pasidarė mažiau stabilios. Miestų augimo ir industrializacijos procesai, taip pat ankstesnių socialinių sanklodų žlugimas susilpnino paveldėtų taisyklių bei konvencijų poveikį. Individai tapo paslankesniais ir socialiniu, ir geografiniu atžvilgiais. Tai išlaisvino žmones iš itin tvirtai susijusių, santykiškai homogeniškų praeities bendruomenių, kurios iš kartos į kartą nekintamai perduodavo savo elgesio pavyzdžius. Visa tai atvėrė galimybes kitiems savimonės identiteto prasmių šaltiniams – tokiems kaip lytis ir seksualinė orientacija.

Šiandienos pasaulyje turime beprecedentes galimybes formuoti save ir kurti savo identitetus. Patys sau esame geriausi šaltiniai apsisprendžiant, kas mes, iš kur atėjome ir kur einame. Dabar, kai sumažėjo tradicinių „kelio ženklų“ reikšmė, socialinis pasaulis svaigina mus galybe pasirinkimų, kuo būti, kur gyventi ir ką daryti – drauge beveik nenurodydamas, ką būtent turėtume pasirinkti. Mūsų kasdienio gyvenimo sprendimai – ką vilkėti, kaip elgtis ir kaip leisti laiką – padeda mums paversti save tuo, kuo esame. Modernusis pasaulis verčia mus rasti save. Pasitelkę žmonėms būdingą savimonės bei savižinos gebėjimą, nuolatos kuriame ir perkuriame savo identitetus.

Visuomenės tipai

Kultūros bruožai glaudžiai susiję su visuminiais visuomenės raidos modeliais. Konkrečios visuomenės pasiektas materialios kultūros lygis daro įtaką kitiems kultūros raidos aspektams, nors jokiu būdu jų nelemia. Tai nesunku pamatyti, pavyzdžiui, pasiremiant technologijos lygmeniu. Dauguma kultūrinių reikmenų, šiandien būdingų mūsų gyvenimui, – automobiliai, telefonai, kompiuteriai, vandentiekis, elektra – atsirado dėl technologinių naujovių, kurios žmonijos istorijoje pasirodė visai neseniai. Panašiai reikalai klostėsi ir ankstyvaisiais socialinės raidos laikotarpiais. Pavyzdžiui, kol nebuvo išrastas metalų lydymas, daiktus tekdavo gaminti iš gamtoje randamų medžiagų, tokių kaip medis ar akmuo, o tai iš esmės ribojo galimų sukurti daiktų pobūdį. Kitas veiksnys, daręs didelę įtaką žmonių visuomenių formai, buvo rašto sukūrimas. Didžiąją savo istorijos dalį žmonija neturėjo rašto, tačiau jo atsiradimas suteikė galimybę atsirasti kitokioms, į ankstesnes nepanašioms socialinės organizacijos formoms.

Dabar panagrinėsime pagrindinius visuomenės tipus, gyvavusius praeityje, tačiau ir šiandien dar aptinkamus kai kuriose pasaulio vietose. Šiuo metu esame įpratę prie visuomenių, kurias sudaro milijonai žmonių, o daugelis iš jų telkiasi sausakimšose miestų teritorijose. Bet didžiąją žmonijos istorijos dalį Žemėje gyventa ne taip tankiai kaip dabar, ir tik prieš kokį šimtą metų susiformavo visuomenės, kuriose daugumą gyventojų sudaro miestiečiai. Norėdami suprasti visuomenės formas, egzistavusias iki moderniosios industrinės visuomenės, turime pasitelkti istorinį sociologinės vaizduotės matmenį.

Nykstantis pasaulis: ikimoderniosios visuomenės ir jų likimas

Medžiotojai ir maisto rinkėjai

Didžiąją gyvavimo šioje planetoje laiko dalį žmonės gyveno **medžiotojų ir maisto rinkėjų visuomenėse**. Jų gyvenimo šaltinis buvo medžioklė, žvejyba ir laukinių valgomųjų augalų rinkimas. Šios kultūros dar ir šiandien gyvuoja kai kuriose pasaulio dalyse, pavyzdžiui, viename kitame sausringame Afrikos kampelyje, taip pat Brazilijos ir Naujosios Gvinėjos džiunglėse. Tačiau daugumą medžiotojų ir maisto rinkėjų kultūrų sunaikino arba absorbavo Vakarų kultūros plėtra, o išlikusieji turi mažą tikimybę toliau gyventi kaip gyvenę. Dabar pasaulyje medžiodami ir rinkdami maistą save išlaiko mažiau negu ketvirtadalis milijono žmonių – vos 0,001 procento visų Žemės gyventojų.

Palyginti su didesnėmis visuomenėmis, ypač moderniosiomis, tokiomis kaip Britanija ar Jungtinės Valstijos, daugumoje medžiotojų ir maisto rinkėjų grupių beveik nėra nelygybės. Medžiotojai ir maisto rinkėjai iš esmės nesistengia sukaupti materialių turtų daugiau, negu reikia esminiams poreikiams tenkinti. Jiems labiausiai rūpi veikla, susijusi su religinėmis vertybėmis, apeigomis ir ritualais. Materialių gėrybių poreikiai yra riboti: šiems žmonėms reikia tik ginklų medžioti, įrankių kasti ir statyti, spąstų, taip pat rykų valgiui gaminti. Todėl visuomenės nariai mažai skiriasi vienas nuo kito pagal materialaus turto kiekį ar rūšį – čia nėra pasidalijimo į turtingus ir vargšus. Padėties ar rango skirtumus daugiausia riboja amžius ir lytis: vyrai beveik visada yra medžiotojai, o moterys renka laukinius augalus, gamina valgį ir augina vaikus. Kita vertus, šis darbo pasidalijimas tarp vyrų ir moterų yra nepaprastai svarbus – vyrams būdinga tendencija viešpatauti viešajame gyvenime ir apeigose.

Medžiotojai ir maisto rinkėjai – nėra vien „primityvios“ tautelės, kurių gyvenimo būdai šiandien mūsų nebedomina. Jų kultūrų tyrimai leidžia aiškiau pamatyti, jog kai kurios mūsų institucijos anaiptol nėra „natūralūs“ socialinio gyvenimo bruožai. Žinoma, neturėtume idealizuoti aplinkybių, kuriomis gyveno medžiotojai ir maisto rinkėjai. Tačiau, kita vertus, visuomenės, kuriose nėra karų, turtų bei galios sukurtos nelygybės, kuriose svarbiau bendradarbiauti, o ne varžytis, mus iš tiesų pamoko primindamos, jog modernios industrinės civilizacijos sukurtas pasaulis nebūtinai sutampa su „pažanga“.

Gyvulių augintojų ir žemdirbių visuomenės

Maždaug prieš dvidešimt tūkstančių metų kai kurios medžiotojų ir maisto rinkėjų grupės pradėjo kitu būdu apsirūpinti, ko reikia gyvenimui, – ėmė auginti prisijaukintus gyvulius ir dirbti nuolatinius žemės sklypus. **Gyvulių augintojų visuomenės** prisijaukindavo gyvulius, o **žemdirbių visuomenės** augino javus (vertėsi žemės ūkiu). Daugelio visuomenių ūkio būta mišraus, apimančio ir gyvulininkystę, ir augalininkystę.

Atsižvelgdami į savo gyvenamąją aplinką, piemenys augindavo ir ganydavo karves ir jaučius, avis, ožkas, kupranugarius arba arklius. Šiandien pasaulyje dar gyvuoja nemažai gyvulių augintojų visuomenių – jų daugiausia Afrikoje, Viduriniuose Rytuose ir Centrinėje Azijoje. Šios visuomenės paprastai įsikūrusios regionuose, kuriuose nestinga vešlių ganyklų, taip pat dykumose ar kalnuose. Tokios vietos ne itin tinkamos našiai žemdirbystei, tačiau gali išmaitinti įvairius naminius gyvulius. Gyvulių augintojų visuomenėms įprasta kraustytis iš vienos vietos į kitą pagal metų laikus. Dėl klajokliškų įpročių šių visuomenių žmonės nekaupia daug materialių turtų, nors daikų jie turi daugiau, negu medžiotojai ir maisto rinkėjai.

Kitados medžiotojų ir maisto rinkėjų grupės, užuot medžiojusios ir rinkusios laukinius augalus, ėmė sėti savas kultūras. Iš pradžių ši veikla priminė „daržininkystę“ – žmonės paprasčiausiais kapliais ar kasimo įnagiais įdirbdavo mažus darželius. Kaip gyvulių auginimas, taip ir daržininkystė padėjo patikimiau apsirūpinti maistu negu medžiojant ar renkant maistą, taigi galėjo išlaikyti didesnes bendruomenes. Versdamiesi daržininkyste, žmonės tapo sėsliais, todėl ėmė kaupti daugiau materialių turtų, negu kada nors būtų pajėgusios medžiotojų ir maisto rinkėjų ar gyvulių augintojų bendruomenės.

Nepramoninės, arba tradicinės, civilizacijos

Maždaug nuo šeštojo tūkstantmečio pr. m. e. aptinkame didesnių negu kada nors visuomenių pėdsakų – šios naujos visuomenės daugeliu atžvilgių skyrėsi nuo ankstesnių visuomenės tipų (žr. schemą 2.2). (Dabar istorikai linkę vartoti terminus „pr. m. e.“ – prieš mūsų erą ir „m.e.“ – mūsų eros, o ne „pr. Kr.“ – prieš Kristų ir A.D. – Viešpaties metais ar „po Kr.“ – po Kristaus.) Jos buvo pagrįstos miestų plėtra, pasižymėjo ryškiomis turtų bei galios nelygybėmis ir buvo susijusios su karalių ar imperatorių valdžia. Šiose visuomenėse imta vartoti raštą, suklestėjo mokslas ir menas, todėl jos dažnai vadinamos *civilizacijomis*.

Ankstyviausios civilizacijos vystėsi Viduriniuose Rytuose, paprastai derlinguose upių slėniuose. Kinų imperija susikūrė maždaug 2000 m. pr. m. e., tuo pat metu galingos valstybės įsikūrė ten, kur dabar yra Indija bei Pakistanas. Keletas civilizacijų gyvavo Meksikoje ir Lotynų Amerikoje – pavyzdžiui, Meksikos actekai, Jukatano pusiasalio majai, Peru inkai.

Dauguma senovės civilizacijų buvo dar ir *imperijos* – jos plėtėsi, užkariaudamos kitas tautas ir prijungdamos jas prie savo valdų (Kautsky, 1982). Būtent tuo pasižymėjo, pavyzdžiui, Senovės Kinija ir Roma. Didžiausio pakilimo metu, pirmajame m. e. amžiuje, Romos imperija driekėsi nuo Britanijos Šiaurės Vakarų Europoje iki anapus Vidurinių Rytų. Kinų imperija, gyvavusi per du tūkstančius metų – iki XX a. pradžios, apėmė milžinišką Rytų Azijos regioną, kurį dabar užima šiuolaikinė Kinija.

Modernusis pasaulis: industrinės visuomenės

Kas vos prieš porą šimtų metų ėmė griauti visuomenės formas, viešpatavusias istorijoje visą amžinybę? Galėtume atsakyti vienu žodžiu – industrializacija (su šia sąvoka jau supažindinome 1 skyriuje „Kas yra sociologija?“). **Industrializacija** reiškia mašininės gamybos, pagrįstos fizinės energijos šaltiniais (tokiais kaip garas ar elektra), atsiradimą. **Industrinės visuomenės** (kartais vadinamos „moderniosiomis“ ar „išsivysčiusiomis“) nepaprastai skyrėsi nuo bet kurio ankstesnio socialinės tvarkos tipo, o jų raidos padariniai peržengė gimtosios Europos ribas.

Netgi pažangiausiose iš senovės civilizacijų dauguma gyventojų dirbo žemės ūkyje. Dėl pa-

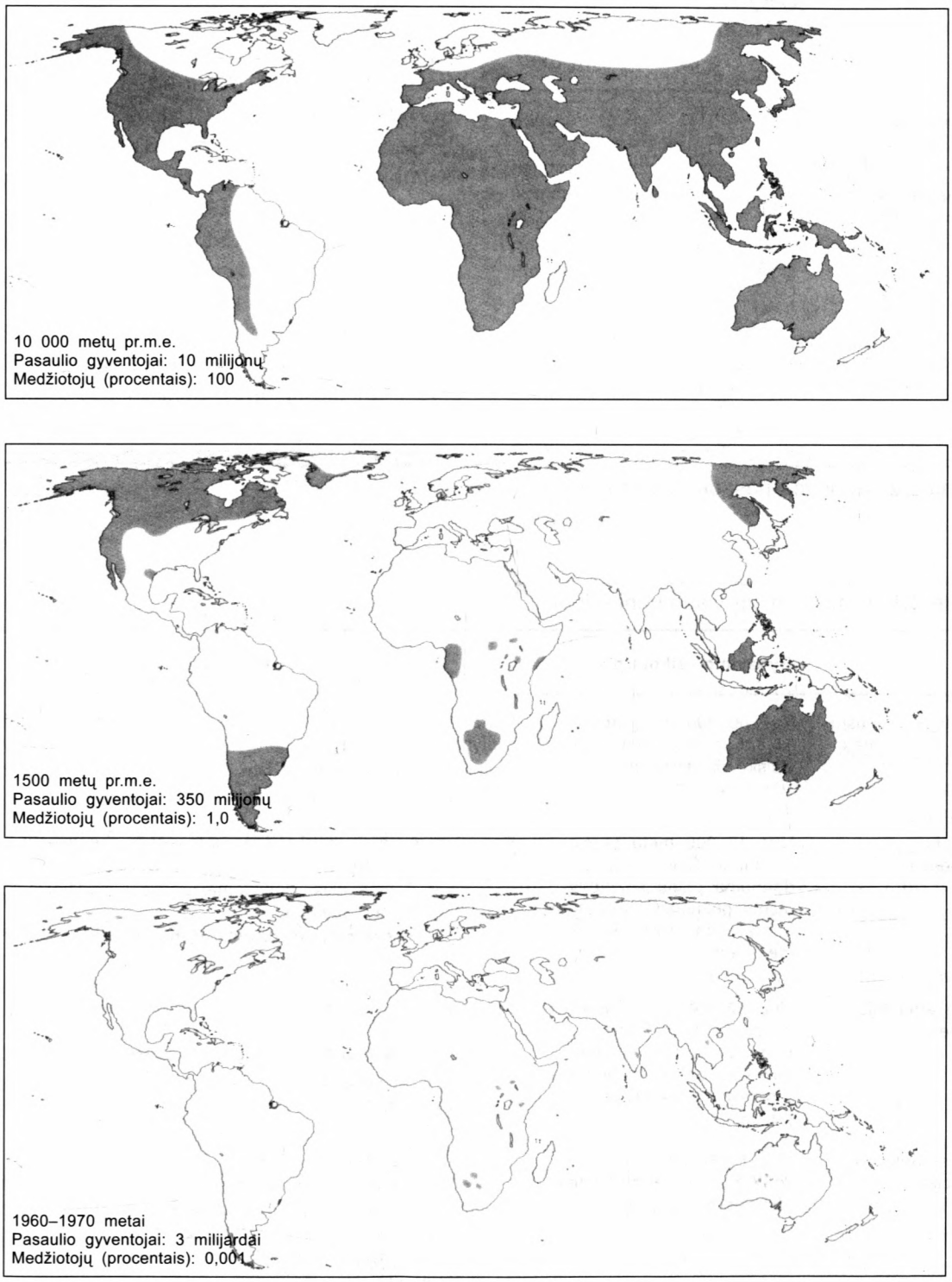

Schema 2.1. Medžiotojų ir maisto rinkėjų visuomenių mažėjimas

Šaltinis: R. B. Lee and I. De Vore (eds), *Man the Hunter,* Aldine Press, 1968.

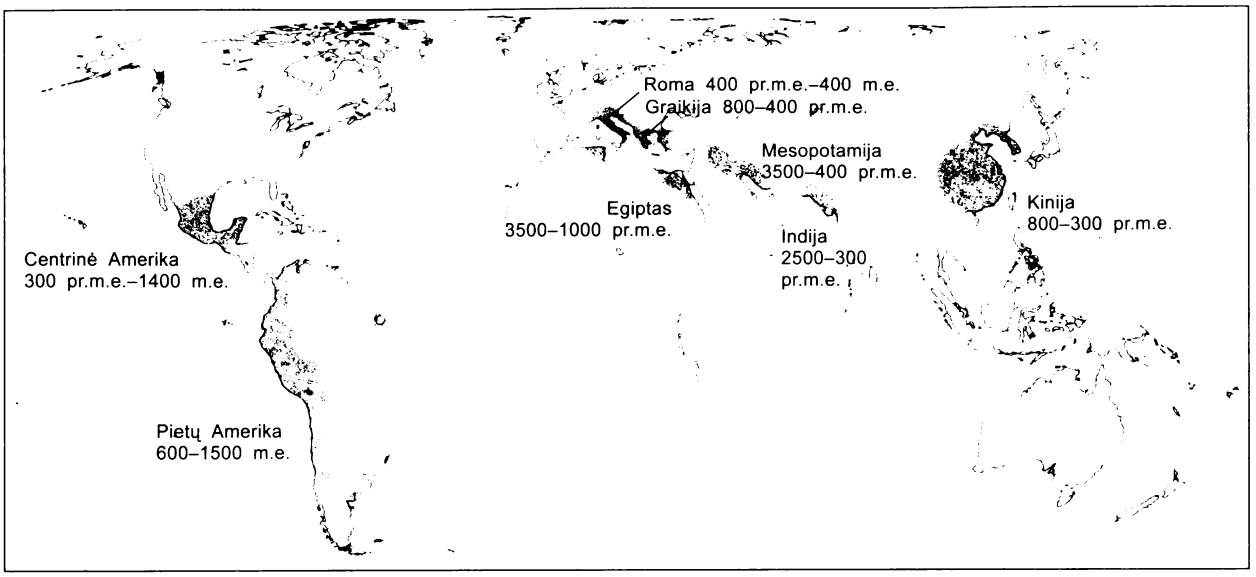

Schema 2.2. Senovės pasaulio civilizacijos

Lentelė 2.1. Ikimoderniųjų visuomenių tipai

Tipas	Gyvavimo laikotarpis	Požymiai
Medžiotojų ir maisto rinkėjų visuomenės	Nuo 50 000 metų pr.m.e iki dabar (šiuo metu ties visiško išnykimo riba).	Sudarytos iš nedaugelio žmonių, kurie gyvena iš medžioklės, žvejybos ir valgomųjų augalų rinkimo. Beveik nėra nelygybės. Socialinio rango skirtumus riboja amžius ir lytis.
Žemdirbių visuomenės	Nuo 12 000 metų pr.m.e. iki dabar. Šiuo metu dauguma priklauso didesniems politiniams vienetams ir praranda savo išskirtinį identitetą.	Pagrįstos mažomis kaimo bendruomenėmis, be miestų ar didmiesčių. Gyvena iš žemės ūkio, papildomai verčiasi medžiokle ir valgomųjų augalų rinkimu. Nelygybė didesnė negu medžiotojų ir maisto rinkėjų visuomenėse. Valdo vadai.
Gyvulių augintojų visuomenės	Nuo 12 000 metų pr.m.e. iki dabar. Šiuo metu dauguma sudaro didesnių valstybių dalis. Tradiciniams gyvenimo būdams gresia pavojus.	Priklauso nuo prijaukintų gyvulių, kuriuos prižiūri savo gyvenimui aprūpinti. Dydis svyruoja nuo kelių šimtų iki daugelio tūkstančių žmonių. Būdinga ryški nelygybė. Valdo vadai ar karaliai-kariai.
Neindustrinės civilizacijos	Nuo 6000 metų pr.m.e. iki XIX a. Visos tradicinės civilizacijos išnyko.	Daugiausia rėmėsi žemės ūkiu. Turėjo po keletą miestų, kuriuose telkėsi prekyba ir gamyba. Milžiniškos, kai kurios turėjo milijonus gyventojų (nors mažos, palyginti su didesnėmis industrializuotomis visuomenėmis). Atskiras valdymo aparatas, kuriam vadovavo karalius ar imperatorius. Didžiulė nelygybė tarp skirtingų klasių.

lyginti menkai išvystytos technikos tik nedaugelis galėjo išsilaisvinti nuo kasdienės žemės ūkio gamybos naštos. Dabartinės industrinės visuomenės, priešingai, pasižymi tuo, kad dauguma gyventojų dirba gamyklose, įstaigose ar parduotuvėse, o ne žemės ūkyje (žr. lentelę 2.2). Taip pat per 90 procentų žmonių gyvena miestuose bei didmiesčiuose, kur yra dauguma darbo vietų ir kuriamos naujos darbo galimybės. Šiuolaikiniai megapoliai yra daug didesni už senovės civilizacijų miestus. Miesto socialinis gyvenimas praranda asmeniškus bruožus ir darosi anonimiškas, o su nepažįstamaisiais kasdien susiduriame kur kas dažniau negu su pažįstamais. Plačios apimties organizacijos, pavyzdžiui, verslo korporacijos ar vyriausybinės agentūros, ėmė daryti įtaką iš esmės kiekvieno žmogaus gyvenimui.

Didmiesčių vaidmuo naujojoje globalinėje tvarkoje aptariamas skyrelyje „Miestai ir globalizacija“, p. 546.

Lentelė 2.2. Neindustrinių ir industrinių visuomenių žemės ūkio darbo jėga procentais, 1998 m.

Šalis	Darbo jėga žemės ūkyje, procentais
Neindustrinės visuomenės	
Nepalas	91,1
Ruanda	90,1
Etiopija	88,3
Uganda	82,1
Bangladešas	64,2
Industrinės visuomenės	
Japonija	6,2
Australija	5,0
Vokietija	3,8
Kanada	3,4
Jungtinės Valstijos	2,8
Jungtinė Karalystė	2,0

Kitas moderniųjų visuomenių bruožas yra jų politinė sistema – labiau išplėtota ir intensyvesnė, palyginti su tradicinių valstybių valdymo formomis. Senovės civilizacijose politinė valdžia (monarchai bei imperatoriai) turėjo menką tiesioginę įtaką daugumos savo pavaldinių papročiams bei įpročiams, kadangi žmonės gyveno pakankamai savarankiškuose ir vienas nuo kito atskirtuose kaimuose. Plėtojantis industrializacijai, labai paspartėjo transportas ir ryšiai, o tai savo ruožtu skatino kurtis integruotesnę „nacionalinę“ bendruomenę.

Industrinės visuomenės buvo pirmosios susiformavusios nacionalinės valstybės. **Nacionalinės valstybės** – tai politinės bendruomenės, viena nuo kitos atsiskyrusios aiškiai nustatytomis sienomis, visai nepanašiomis į gana neapibrėžtas ribas, būdingas tradicinėms valstybėms. Nacionalinės vyriausybės, kurdamos įstatymus, taikomus visiems, kurie gyvena valstybėje, turi dideles galias valdyti daugelį piliečių gyvenimo aspektų. Britanija yra nacionalinė valstybė, kaip ir iš esmės visos dabartinio pasaulio visuomenės.

Pramonės technologijų diegimas tikrai neapsiribojo taikiais ekonomikos raidos procesais. Nuo pat industrializacijos pradžios pažangius gamybos procesus imta naudoti karybai. Buvo sukurta kur kas tobulesnė ginkluotė ir naujoviškos karinės organizacijos, gerokai aplenkusios neindustrinių kultūrų pasiekimus, – visa tai iš esmės pakeitė karybos metodus. Didžiulė ekonominė galia, politinė sanglauda ir karinis pranašumas drauge padėjo vakarietiškiems gyvenimo būdams du pastaruosius šimtmečius beveik be pasipriešinimo plisti po visą pasaulį.

Globali raida

Nuo XVII a. iki XX a. pradžios Vakarų šalys įkūrė kolonijas daugybėje tradicinėms visuomenėms priklausiusių teritorijų, prireikus net naudodamos savo karinės galios pranašumus. Teisybė, dabar iš esmės visos šios kolonijos išsikovojo nepriklausomybę, tačiau būtent **kolonializmo** procesas labiausiai prisidėjo prie tokio socialinio Žemės ru-

tulio žemėlapio, kokį matome šiandien, formavimo. Apie kolonializmą jau kalbėjome, ankstesniame skyriuje aptardami prekybos kava raidą. Kai kuriuose regionuose, pirmiausia retai gyvenamuose medžiotojų ir maisto rinkėjų visuomenių, pavyzdžiui, Šiaurės Amerikoje, Australijoje ir Naujoje Zelandijoje, europiečiai tapo gyventojų dauguma. Kitose vietose, tarp jų didelėse Azijos, Afrikos bei Pietų Amerikos teritorijose, daugumą ir toliau sudaro vietiniai gyventojai. Visuomenės, priklausančios pirmajam iš šių dviejų tipų, tarp jų ir Jungtinės Amerikos Valstijos, industrializavosi. Tuo tarpu antrojo tipo šalys dažniausiai pasižymi kur kas žemesniu pramonės lygiu, todėl jos neretai vadinamos mažiau išvystytomis visuomenėmis arba *besivystančiu pasauliu.* Šioms visuomenėms priklauso Kinija, Indija, dauguma Afrikos šalių (tokios kaip Nigerija, Gana ir Alžyras), taip pat Pietų Amerikos šalys (pavyzdžiui, Brazilija, Peru ir Venesuela). Daugelis šių visuomenių yra į pietus nuo Jungtinių Valstijų ir Europos, todėl jos kartais bendrai vadinamos *Pietumis*, priešpriešinant turtingesnei industrinei *Šiaurei.*

Pirmasis, Antrasis ir Trečiasis pasauliai

Dažnai galite išgirsti, kad besivystančios šalys vadinamos **Trečiuoju pasauliu**. Terminas „Trečiasis pasaulis" apibūdino vieną iš trijų pagrindinių XX a. pradžios vienas kitam priešingų visuomenės tipų (žr. schemą 2.3). **Pirmojo pasaulio** šalims priklausė (ir tebepriklauso) industrializuotos Europos valstybės, Jungtinės Amerikos Valstijos, Okeanija (Australija, Naujoji Zelandija, Tasmanija ir Melanezija), taip pat Japonija. Beveik visos Pirmojo pasaulio visuomenės turi daugiapartines parlamentines valdymo sistemas. **Antrasis pasaulis** reiškė komunistines visuomenes tuometinėje Sovietų sąjungoje (SSRS) bei Rytų Europoje, įskaitant Čekoslovakiją, Lenkiją, Rytų Vokietiją ir Vengriją. Antrojo pasaulio šalys turėjo centralizuotai planuojamą ekonomiką, paliekančią labai nedaug vietos privačiai nuosavybei ar konkurenciniam ekonominiam verslumui. Šios valstybės buvo vienpartinės: komunistų partija viešpatavo ir politinėje, ir ekonominėje sistemose. Vadovaudamiesi Marxo mokymu (žr. 1 skyrių, p. 28–29), komunistų lyderiai manė, jog gamybos, pagrįstos kolektyvine nuosavybe, sistema suklestės labiau už vakarietišką laisvosios rinkos sistemą.

Maždaug septyniasdešimt penkerius metus pasaulio istoriją veikė globalios varžybos, kuriose viena prieš kitą kovojo Sovietų sąjunga bei Rytų Europos šalys ir kapitalistinės Vakarų bei Japonijos visuomenės. Nuolatinės ginkluotos priešpriešos būsena vadinta **Šaltuoju karu**, nes šalys niekada nebuvo susirėmusios jokiame mūšyje. Tai buvo savotiška karinė aklavietė, kai abi pusės nuolatos buvo pasirengusios kariauti viena su kita, bet iš tiesų nekariavo. Šiandien priešpriešos nebėra. Pasibaigus Šaltajam karui ir žlugus **komunizmui** buvusioje SSRS bei Rytų Europoje, Antrasis pasaulis išnyko (žr. 14 skyrių „Vyriausybė ir politika"). Rusija ir kitos buvusio Antrojo pasaulio visuomenės dabar laipsniškai žengia į konkurencines – tokios kaip Vakarų šalių – rinkos sistemą. Buvusio Antrojo pasaulio šalys taip pat stengiasi sukurti demokratines politines institucijas, pagrįstas Vakarų modeliais.

Besivystantis pasaulis

Daugelis besivystančių visuomenių gyvena kolonijinį valdymą patyrusiose Azijos, Afrikos ir Pietų Amerikos dalyse. Tik nedaugelis tokių teritorijų tapo nepriklausomomis palyginti seniai, kaip Haitis, kuris dar 1804 metų sausį tapo pirmąja savarankiška juodaodžių respublika. Ispanų kolonijos Pietų Amerikoje gavo laisvę 1810 metais, o Brazilija nuvertė portugalų valdžią 1822-aisiais. Tačiau dauguma besivystančio pasaulio tautų tapo nepriklausomomis valstybėmis tik po Antrojo pasaulinio karo, ir dažnai šį tikslą pasiekdavo tik kruvina kova prieš kolonizatorius. Kaip pavyzdžius galima paminėti Indiją, daugelį kitų Azijos valstybių (pavyzdžiui, Birmą, Malaiziją ir Singapūrą), taip pat Afrikos šalis (tokias kaip Kenija, Nigerija, Zairas, Tanzanija ir Alžyras).

Nors šiose šalyse gali būti tradiciškai gyvenančių tautų, tačiau besivystančios valstybės vis dėlto

labai skiriasi nuo ankstesnių tradicinės visuomenės formų. Šių šalių politinės sistemos sumodeliuotos pagal anksčiau Vakarų visuomenėse įtvirtintas sistemas. Kitaip tariant, tai – nacionalinės valstybės. Tiesa, gyventojų dauguma tebegyvena kaime, tačiau daugelyje iš šių visuomenių vyksta spartus miestų plėtros procesas. Nors žemės ūkis ir toliau lieka pagrindine ekonominės veiklos sritimi, tačiau grūdinės kultūros dabar dažniau auginamos parduoti pasaulio rinkose, o ne patiems vartoti. Besivystančių šalių negalima laikyti visuomenėmis, kurios tiesiog „atsiliko" nuo industrializuotų kraštų. Juk šias visuomenes stipriai formavo ryšys su Vakarų industrializmu, pakirtusiu pirmesnes, labiau tradicines sistemas.

Per kelerius pastaruosius metus skurdžiausiose iš šių visuomenių gyvenimo sąlygos ne pagerėjo, o pablogėjo. Apytikriais skaičiavimais, XX a. pradžioje baisiame skurde gyveno 1,2 milijardo žmonių, daugiausia besivystančių šalių gyventojų. Apie 3 milijardus žmonių – beveik pusė Žemės rutulio gyventojų – gyvena mažiau negu už du JAV dolerius per dieną. Pasaulio skurdžiai daugiausiai susitelkę Pietų ir Rytų Azijoje (žr. schemą 2.4), taip pat Afrikoje ir Lotynų Amerikoje, nors tarp šių regionų yra keletas esminių skirtumų. Pavyzdžiui, per pastarąjį dešimtmetį skurdo lygis sumažėjo Rytų Azijoje ir Ramiojo vandenyno regione, tačiau padidėjo Afrikos valstybėse į pietus nuo Sacharos. Šiame regione 1987–1998 metais žmonių, gyvenančių už mažiau negu 1 JAV dolerį per dieną, padaugėjo nuo 220 iki 290 milijonų (World Bank, 2000). Skurdo gerokai padaugėjo kai kuriose Pietų Azijos, Lotynų Amerikos ir Karibų jūros baseino dalyse. Daugelį skurdžiausių pasaulio šalių taip pat slegia ir sunki skolų našta. Procentai už užsienio kreditorių paskolas kartais gali viršyti vyriausybių investicijas į sveikatos apsaugą, socialinę rūpybą ir švietimą.

Naujosios industrinės šalys

Besivystantis pasaulis nėra vientisas. Nors dauguma mažiau išsivysčiusių šalių ekonomikos atžvilgiu gerokai atsilieka nuo Vakarų visuomenių, kai kurios Trečiojo pasaulio šalys pradėjo industrializacijos procesą ir per tris pastaruosius dešimtmečius patyrė stulbinamą ekonomikos augimą. Kartais šios šalys vadinamos **naujosiomis industrinėmis šalimis** (NIŠ). Joms priklauso Brazilija ir Meksika Lotynų Amerikoje drauge su Pietų Korėja, Singapūru ir Taivanu Rytų Azijoje. Sėkmingiausios iš tokių šalių savo ekonomikos augimo tempu kelis kartus lenkia Vakarų industrinę raidą. Kai kuriose naujosiose industrinėse šalyse pajamos vienam gyventojui jau beveik pasiekė skurdesnių išsivysčiusių šalių lygį.

Iki XX a. dešimtojo dešimtmečio pabaigos naujosios industrinės Rytų Azijos šalys pasižymėjo stabiliausiu ekonomikos klestėjimo lygiu. Staigų vadinamųjų „Azijos tigrų" ekonomikos augimą lėmė čia pagamintų prekių eksportas, ypač į išsivysčiusias šalis. Naujosios industrinės Rytų Azijos šalys taip pat pasižymėjo itin aukštu investicijų lygiu ir šalyje, ir užsienyje. Pietų Korėja labai padidino plieno gamybą, o jos laivų statyba ir elektronikos pramonė atsidūrė tarp pasaulio lyderių. Singapūras iškilo kaip itin stambus Pietryčių Azijos finansų bei prekybos centras. Taivanas įgijo didelę reikšmę apdirbamojoje ir elektronikos pramonėje.

1997–1998 metais, prasidėjus globaliai finansų krizei, kuri labai smarkiai pasireiškė ir sparčiai plito ir šiame regione, ir už jo ribų, Rytų Azijos ekonomikos destabilizavosi. Nepaisant šių kliūčių, Rytų Azijos naujųjų industrinių šalių ekonomikos raida pagerino milijonų šio regiono žmonių gyvenimo kokybę. Sumažėjo skurdo lygis bei kūdikių mirtingumas ir pailgėjo gyvenimo trukmė.

Gali atrodyti, jog Azijos bei Lotynų Amerikos ekonomikų plėtra mažai susijusi su žmonių gyvenimu Britanijoje, Jungtinėse Amerikos Valstijose ar kitose industrinėse valstybėse. Iš tikrųjų yra visai kitaip. Dabar tautos pateko į globalią ekonomiką, todėl tai, kas atsitinka vienose Žemės rutulio dalyse, tuojau pat veikia kitas, o padarinius pajunta visas pasaulis. Pavyzdžiui, plieno gamybos didėjimas Rytų Azijoje tiesiogiai paveikė Britaniją – per pastaruosius tris dešimtmečius jos dalis pasaulinėje plieno gamyboje gerokai sumažėjo. Panašiai atsitiko ir kilus naujai finansų krizei Rytų Azi-

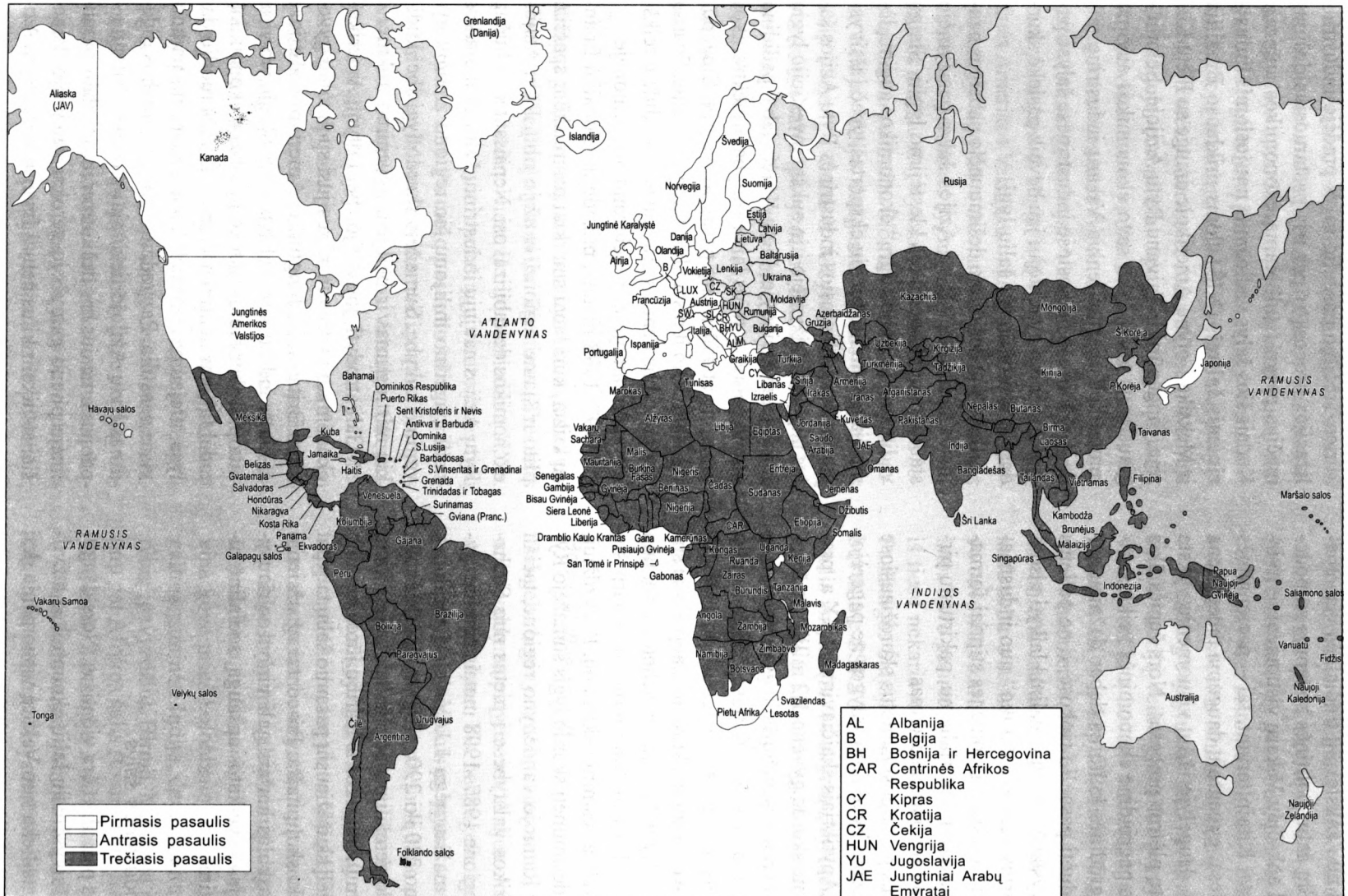

Schema 2.3. Trys pasauliai

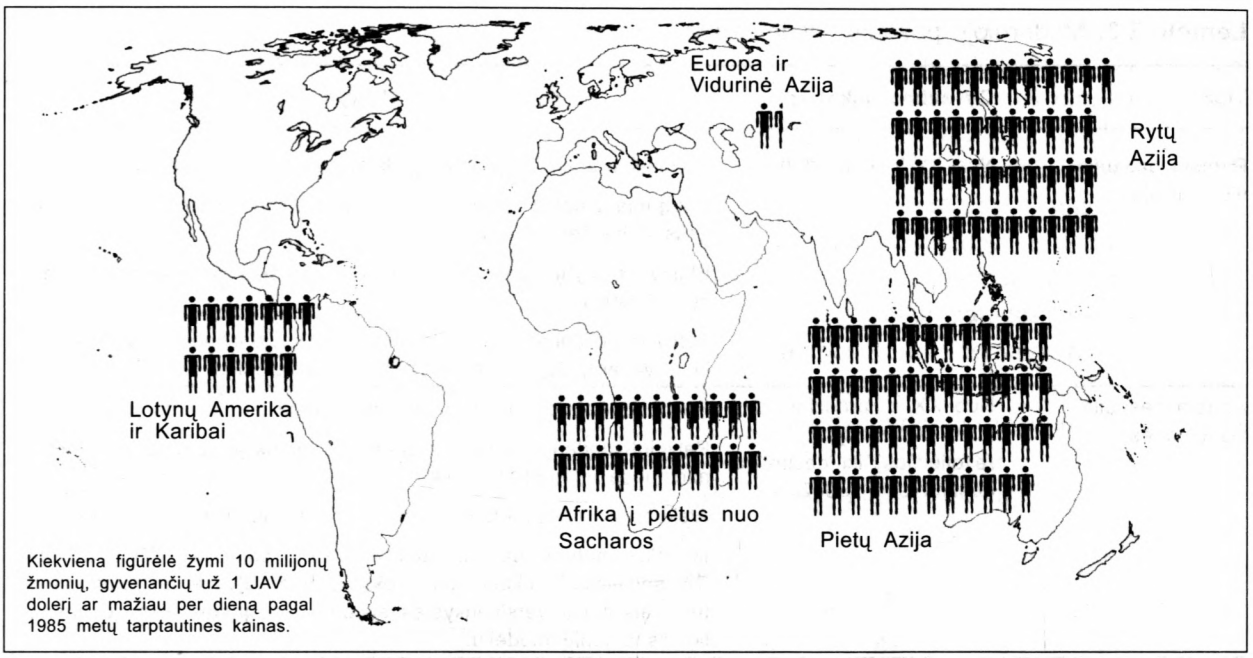

Schema 2.4. Skurdas pagal besivystančius regionus

Šaltiniai: World Bank, *World Development Report 1998–1999*, Oxford University Press, 1998, p. 118.

joje: ši krizė išklibino viso pasaulio finansų rinkas ir destabilizavo ekonomikas, kurios atrodė itin tvirtos. Pagaliau naujųjų industrinių šalių augimas keičia jau minėtą tradicinę skirtį tarp „Šiaurės“ ir „Pietų“. Todėl politinių ir ekonominių santykių jau nebegalima skirstyti pagal paprastą „Pirmojo“ ir „Trečiojo“ pasaulių visuomenių modelį. Globalizacijos procesai, kuriuos smulkiau nagrinėsime 3 skyriuje „Kintantis pasaulis“, kuria galių bei privilegijų konfigūraciją, kur kas sudėtingesnę už dominavusią prieš šimtą metų.

Socialinė kaita

Žmonės gyvena Žemėje apie pusę milijono metų. Žemdirbystei, be kurios neįmanomos nuolatinės gyvenvietės, – vos dvylika tūkstančių metų. Civilizacijos atsirado ne anksčiau, negu prieš kokius šešis tūkstantmečius. Įsivaizduokime, kad visa žmonijos istorija – viena para. Tuomet žemdirbystė atsirado maždaug 23.56 val., o civilizacijos – 23.57 val. Moderniųjų visuomenių raida prasidėjo tik 23.59.30 val.! Kita vertus, per paskutines trisdešimt šios žmonijos paros sekundžių galbūt įvyko tiek pokyčių, kiek per visą ankstesnį laikotarpį.

Jau įsitikinome, kad modernaus pasaulio gyvensenos ir jo socialinių institucijų savybės iš esmės skiriasi netgi nuo netolimos praeities atitikmenų. Vos per du ar tris amžius – minutės trukmės atplaišą žmonijos istorijos kontekste – socialinis gyvenimas nusigręžė nuo socialinės tvarkos tipų, pagal kuriuos žmonių gyventa tūkstančius metų. Kaip sociologai aiškina šiuos kaitos procesus, pakeitusius žmonių gyvenseną? Likusioje šio skyriaus dalyje apžvelgsime pastangas interpretuoti kaitos modelius, veikiančius visą žmogaus istoriją, po to pasvarstysime, kodėl modernų laikotarpį reikėtų sieti su tokia visaapimančia ir sparčia socialine kaita.

Socialinę kaitą sunku apibrėžti, kadangi jaučiame, kad viskas nuolatos kinta. Kiekviena diena yra nauja diena, kiekvienas akimirksnis – nauja

Lentelė 2.3. Moderniojo pasaulio visuomenės

Tipas	Gyvavimo laikotarpis	Požymiai
Pirmojo pasaulio visuomenės	Nuo XVIII a. iki dabar.	Remiasi pramonės gamyba ir laisvąja verslininkyste. Dauguma žmonių gyvena miestuose ir didmiesčiuose, tik nedaugelis dirba žemės ūkyje. Klasių nelygybė labai didelė, tačiau ne tokia ryški kaip tradicinėse valstybėse. Atskiros politinės bendruomenės arba nacionalinės valstybės, tarp jų – Vakarų, Japonijos, Australijos ir Naujosios Zelandijos tautos.
Antrojo pasaulio visuomenės	Nuo XX a. pradžios (1917 m. Rusijos revoliucijos) iki dešimtojo dešimtmečio pradžios.	Remiasi pramone, bet ekonomikos sistema planuojama centralizuotai. Palyginti nedaug gyventojų dirba žemės ūkyje; dauguma gyvena miestuose ir didmiesčiuose. Atskiros politinės bendruomenės arba nacionalinės valstybės. Iki 1989 metų šį pasaulį sudarė Sovietų sąjunga ir Rytų Europa. Dėl socialinių ir ekonominių pokyčių šios šalys ėmė transformuotis į laisvosios verslininkystės sistemas, pagrįstas Pirmojo pasaulio visuomenių modeliu.
Besivystančios visuomenės ("Trečiojo pasaulio visuomenės")	Nuo XVIII a. (daugiausia kaip kolonijos) iki dabar.	Dauguma gyventojų dirba žemės ūkyje, naudodami tradicinius gamybos būdus. Kai kurie žemės ūkio gaminiai parduodami pasaulio rinkose. Kai kurios turi laisvosios verslininkystės sistemas, o kitose vyrauja planinė ekonomika. Atskiros politinės bendruomenės arba nacionalinės valstybės, tarp jų – Kinija, Indija ir dauguma Afrikos bei Pietų Amerikos tautų.
Naujosios industrinės šalys	Nuo XX a. aštuntojo dešimtmečio iki dabar.	Buvusios besivystančios šalys, dabar pagrįstos pramonės gamyba ir iš esmės laisvąja verslininkyste. Dauguma žmonių gyvena miestuose ir didmiesčiuose, nedaugelis verčiasi žemdirbyste. Labai didelė klasių nelygybė. Ji ryškesnė, negu Pirmojo pasaulio visuomenėse. Pajamų vienam gyventojui vidurkis žymiai mažesnis, negu Pirmojo pasaulio visuomenėse. Joms priklauso Honkongas, Pietų Korėja, Singapūras, Taivanas, Brazilija ir Meksika.

laiko atkarpa. Graikų filosofas Herakleitas yra sakęs, jog į tą pačią upę dukart neįbrisi. Antrąsyk ten bus kita upė, nes vanduo spės nutekėti, o asmuo – bent truputį pasikeisti. Nors tam tikru atžvilgiu šis pastebėjimas yra teisingas, tačiau paprastai *iš tiesų* norime pasakyti, jog tai ta pati upė ir tas pats asmuo. Juk beveik nepakito upės forma ar struktūra, taip pat įbridusio asmens fizinė sandara ar individualybė – tokio tęstinumo visiškai pakanka mūsų teiginiui, jog žmogus ir upė išliko „tie patys", tegu ir įvykus minėtiems pokyčiams.

Bandydami nustatyti reikšmingą pokytį, turime parodyti, kaip stipriai per tam tikrą laikotarpį pasikeitė objekto ar situacijos *pamatinė sandara.*

Norėdami nuspręsti, kiek ir kaip visuomenių sistemas apėmė kaitos procesas, turime atskleisti, kokiu laipsniu per apibrėžtą laikotarpį pakito *pagrindinės institucijos.* Aiškinant kaitą, reikia rodyti ir tai, kas tebėra stabilu, kadangi būtent nekintantys dalykai yra kriterijus permainoms matuoti. Netgi sparčiai žengiančiame šiandienos pasaulyje glūdi tolimos praeities tęsiniai. Pagrindinės religinės sistemos, tokios kaip krikščionybė ar islamas, išlaiko savo saitus su idėjomis ir praktikomis, atsiradusiomis maždaug prieš du tūkstančius metų. Kita vertus, akivaizdu, kad moderniosiose visuomenėse dauguma institucijų kinta kur kas sparčiau, negu buvo būdinga tradicinio pasaulio institucijoms.

Socialinės kaitos priežastys

Per pastaruosius du amžius socialiniai teoretikai bandė sukurti didžiąją teoriją, kuri aiškintų socialinės kaitos kilmę. Tačiau jokia vienos priežasties teorija nepajėgi atsižvelgti į žmonijos socialinės raidos įvairovę nuo medžiotojų, maisto rinkėjų bei gyvulių augintojų tradicinių civilizacijų iki itin sudėtingų šiandienos socialinių sistemų. Vis dėlto galima nustatyti tris pagrindinius veiksnius, kurie nuolatos ir nuosekliai daro įtaką socialinei kaitai, – fizinę aplinką, politinę organizaciją ir kultūros veiksnius.

Fizinė aplinka

Fizinė aplinka dažnai veikia žmonių socialinės organizacijos raidą. Šis poveikis aiškiausias ten, kur dėl ekstremalesnių aplinkos sąlygų žmonės priversti organizuoti savo gyvenseną pagal orus. Poliarinių regionų ir subtropikų gyventojų įpročiai bei veikla neišvengiamai skiriasi. Žmonės, gyvenantys Aliaskoje, kurioje žiemos ilgos ir šaltos, bus linkę laikytis socialinio gyvenimo modelių, nepanašių į būdingus gerokai šiltesniems Vidužemio jūros kraštams. Dėl atšiaurios gamtinės aplinkos Aliaskos gyventojai daugiau laiko praleidžia uždarose patalpose ir beveik visus metus, išskyrus trumpą vasarą, itin kruopščiai planuoja, ką ir kaip veiks atvirame ore.

Visuomenę gali veikti ir ne tokios ekstremalios fizinės sąlygos. Australijos čiabuviai nesiliovė verstis medžiokle ir maisto rinkimu, kadangi žemyne beveik nebuvo vietinių augalų, tinkamų sistemingai kultivuoti, ar gyvūnų, kuriuos būtų galima prisijaukinti ir auginti. Daugumos ankstyvųjų pasaulio civilizacijų lopšys – derlingos, žemės ūkiui tinkamos žemės, pavyzdžiui, upių deltos. Didelę reikšmę taip pat turi patogus susisiekimas sausuma ir laivybos linijų prieinamumas: neretai visuomenės, kurias nuo kitų skiria kalnų grandinės, neįžengiamos džiunglės ar dykumos, ilgus amžius lieka palyginti nepakitusios.

Tačiau tiesioginis fizinės aplinkos poveikis socialinei kaitai nėra itin stiprus. Dažnai žmonės pajėgia kurti gerovę palyginti nepalankaus klimato teritorijose. Pavyzdžiui, Aliaskos gyventojai, nepaisydami rūsčios gamtos, sugebėjo išplėtoti naftos bei mineralų gavybą. Kita vertus, medžiotojų ir maisto rinkėjų kultūrų žmonės neretai gyvendavo ypač derlinguose regionuose, tačiau neužsiimdavo nei gyvulininkyste, nei žemdirbyste.

Politinė organizacija

Kitas stiprus socialinės kaitos veiksnys – politinės organizacijos tipas. Medžiotojų ir maisto rinkėjų visuomenės patyrė minimalų poveikį, kadangi neturėjo jokios politinės valdžios, gebančios sutelkti bendruomenę. Tačiau visų kitų visuomenės tipų atveju konkrečios visuomenės raidos kryptį stipriai veikia ten egzistuojančios atskiros politinės struktūros – vadai, valdovai, karaliai ir vyriausybės. Priešingai Marxo nuomonei, politinės sistemos anaiptol nėra tiesioginė pamatinės ekonominės organizacijos išraiška: visuomenėse, turinčiose panašias gamybos sistemas, gali egzistuoti visiškai skirtingo tipo politinė tvarka. Pavyzdžiui, kai kurios industrinio kapitalizmo visuomenės turėjo autoritarines politines sistemas (antai nacių Vokietija ar Pietų Afrika apartheido laikotarpiu), tuo tarpu kitur šios sistemos buvo kur kas demokratiškesnės (pvz., Jungtinėse Amerikos Valstijose, Britanijoje ar Švedijoje).

Daugumos tradicinių valstybių kūrimąsi neprastai stipriai veikė karinė galia; ji darė vienodai lemiamą įtaką ir šių šalių gyvybingumui, ir jų plėtrai. Tačiau vėlgi gamybos lygio ir karinės galios sąsajos buvo netiesioginės. Valdytojas gali nuspręsti visus išteklius skirti karo reikmėms, net jeigu tai nuskurdintų daugumą kitų gyventojų. Taip atsitiko Šiaurės Korėjoje valdant Kim Il Sungui ir jo sūnui Kim Jong Ilui.

Kultūros veiksniai

Trečioji esminė socialinių pokyčių priežastis – kultūros veiksniai, kurie rodo religijos, komunikacijos sistemų ir lyderių svarbą. Religija socialiniame gyvenime gali veikti kaip konservatyvi arba kaip atnaujinanti jėga (žr. 17 skyrių „Religija"). Kai kurios religinių tikėjimų bei praktikų formos pristabdydavo kaitą, visų pirma pabrėždamos būtinybę ištikimai laikytis tradicinių vertybių ir ritualų. Kita vertus, kaip akcentavo Maxas Weberis, religiniai įsitikinimai dažnai sutelkia, skatindami socialinius pokyčius.

Ypač svarbus kultūros veiksnys, darantis įtaką kaitos ypatybėms bei tempui, yra komunikacijos sistemų pobūdis. Pavyzdžiui, išradus raštą, tapo įmanoma daryti apskaitą, o tai suteikė galimybę geriau kontroliuoti materialius išteklius ir plėtoti plačios apimties organizacijas. Raštas taip pat pakeitė žmonių suvokimą apie praeities, dabarties ir ateities santykį. Raštingos visuomenės nuolatos fiksuoja praeities įvykius ir žino turinčios savo istoriją. Suprasti istoriją tolygu suprasti, kaip apskritai vystosi ir kurlink žengia visuomenė – tuomet žmonės gali aktyviai stengtis paremti šią raidą.

Į pagrindinį kultūros veiksnių sąrašą turėtume įtraukti ir *lyderio vaidmenį*. Pavienės asmenybės lyderės darė tiesiog stulbinamą įtaką pasaulio istorijai. Pakanka prisiminti iškilias religines asmenybes (tokias kaip Jėzus), politikos lyderius bei karo vadus (tokius kaip Julijus Cezaris) ar mokslo bei filosofijos novatorius (tokius kaip Izaokas Niutonas) ir tuomet išsyk suvoksime šio reikalo esmę. Jei lyderis sugeba vykdyti veiksmingą politiką ir paskatinti mases laikytis ankstesnių mąstymo modelių arba juos iš esmės keisti, tuomet jis gali nuversti anksčiau nustatytą tvarką.

Kita vertus, individai gali pasiekti lyderio padėtį ir veiksmingai reikštis tik esant palankioms socialinėms sąlygoms. Pavyzdžiui, Adolfui Hitleriui pavyko užgrobti valdžią Vokietijoje XX a. ketvirtajame dešimtmetyje iš dalies ir dėl tuo metu šalį apėmusios krizės bei tvyrančios įtampos. Jeigu ne šios aplinkybės, Hitleris veikiausiai būtų likęs nežymia negausios politinės frakcijos figūra. Tas pat pasakytina ir apie kiek vėliau, po Antrojo pasaulinio karo, veikusį Mahatmą Gandhį, garsųjį Indijos pacifizmo lyderį. Jis galėjo veiksmingai ginti savo šalies nepriklausomybę nuo Britanijos, kadangi karas ir kiti įvykiai išklibino Indijoje veikusias kolonijines institucijas.

Kaita moderniuoju laikotarpiu

Kas paaiškina, kodėl per du pastaruosius šimtmečius – modernybės laikotarpiu – socialinė kaita įgavo tokį pašėlusį pagreitį? Nors šis klausimas platus ir sudėtingas, vis dėlto nesunku tiksliai nustatyti kai kuriuos susijusius veiksnius. Nenuostabu, kad galime surūšiuoti juos taip, kaip ir tuos, kurie darė įtaką per visą istorijos eigą, išskyrus tai, kad fizinės aplinkos poveikį priskirsime bendrai ekonominių veiksnių reikšmei.

Ekonominės įtakos

Moderni pramonė iš esmės skiriasi nuo pirmiau gyvavusių gamybos sistemų, kadangi siejasi su nuolatine gamybos plėtra ir be paliovos didėjančiu turtų kaupimu. Tradicinės gamybos sistemos pasižymėjo palyginti nekintamais gamybos lygiais, nes buvo pritaikytos nuolatinėms įprastoms reikmėms. Kapitalizmas skatina nuolatos keisti gamybos technologijas, į šį procesą vis labiau įtraukdamas mokslą. Modernios industrijos skatinamas technologinių inovacijų tempas yra gerokai spartesnis, negu buvo esant bet kuriai ankstesnio tipo ekonominei tvarkai.

Mokslo ir technologijų poveikis mūsų gyvenimui gali būti labiausiai skatinamas ekonominių veiksnių, tačiau jis pasireiškia ir už ūkinės veiklos ribų. Mokslas ir technologijos daro įtaką politiniams bei kultūros veiksniams, bet, kita vertus, ir patys patiria šių veiksnių poveikį. Pavyzdžiui, mokslo ir technologijų vystymasis padėjo sukurti šiuolaikines komunikacijos formas – radiją, televiziją, mobiliuosius telefonus ir internetą. O jos savo ruožtu pastaraisiais metais sukėlė politikos pokyčius (žr. 14 skyrių „Vyriausybė ir politika"). Elektroninių medijų, tokių kaip televizija bei internetas, naudojimas taip pat ėmė formuoti mūsų mąstymo ir nuomonės apie pasaulį būdus.

Politinės įtakos

Antrasis pagrindinis tipas, sietinas su įtaka, daroma socialiniams pokyčiams moderniuoju laikotarpiu, yra politinės raidos veiksniai. Pastaruosius du ar tris amžius kaitą skatinančiu šaltiniu buvo tautų kova dėl didesnių galių bei gausesnių turtų ir siekis nugalėti varžovus karine jėga. Tradicinėse visuomenėse politikos pokyčiai paprastai apsiribodavo elitu. Pavyzdžiui, šalies valdymą iš vienos didikų šeimos galėdavo perimti kita, tačiau dauguma žmonių ir toliau gyvendavo beveik taip, kaip gyvenę. Tai visiškai nebūdinga modernioms politinėms sistemoms, kuriose politikos lyderių bei vyriausybės pareigūnų veikla nuolatos daro įtaką kone visiems gyventojams. Tiek išorės, tiek vidaus politiniai sprendimai palaiko ir kreipia socialinę kaitą kur kas stipriau negu ankstesniais laikais.

Du ar tris pastaruosius šimtmečius politinė raida iš tiesų veikė ekonomikos kaitą ne ką mažiau negu pastaroji – politiką. Dabar vyriausybėms tenka itin svarbus vaidmuo skatinant (o kartais ir stabdant) ekonomikos augimo tempą, visoms industrinėms valstybėms taip pat būdingas didelis valdžios kišimasis į gamybą – juk stambiausi šių šalių darbdaviai, be abejo, yra jų vyriausybės.

Taip pat itin daug reiškė karinė galia ir karai. Nuo XVII a. Vakarų valstybių karinė galia leido joms daryti įtaką visoms pasaulio dalims – taigi iš esmės padėjo globaliai vakarietiškų gyvenimo stilių sklaidai. XX a. itin didelių padarinių turėjo du pasauliniai karai: daugelio šalių suniokojimas paskatino atstatymo procesus, pareikalavusius iš pagrindų keisti ir institucijas, kaip, pavyzdžiui, atsitiko Vokietijoje ir Japonijoje po Antrojo pasaulinio karo. Netgi šalims nugalėtojoms, tokioms kaip Jungtinė Karalystė, teko išgyventi didelius vidinius pokyčius, kuriuos sukėlė karo poveikis ekonomikai.

Kultūrinės įtakos

Greta kitų kultūros veiksnių, dariusių įtaką socialinei kaitai moderniaisiais laikais, prie *kritiško* ir *novatoriško* moderniosios žiūros pobūdžio itin prisidėjo ir mokslo raida, ir mąstymo sekuliarizacija. Daugiau nebemanome, kad papročiai ar įpročiai yra priimtini vien dėl jų ilgaamžės tradicijos autoriteto. Priešingai, mūsų gyvensenos vis labiau reikalauja „racionalaus" pamato. Pavyzdžiui, dabar ligoninės projektas pirmiausia būtų grindžiamas ne tradiciniais skoniais, o funkcine galimybe įgyvendinti pagrindinę ligoninės paskirtį – veiksmingai gydyti ligonius.

Pasikeitė ne tik mąstymo *būdas*, bet ir idėjų *turinys*. Savikūros, laisvės, lygybės ir demokratijos idealai susiformavo daugiausia per du–tris pastaruosius šimtmečius. Šie idealai padėjo išjudinti socialinės ir politinės kaitos procesus, tarp jų ir revoliucijas. Jie negali būti siejami su tradicija, nes veikiau siūlo kitką – nuolatos pertvarkyti gyvenimą tam, kad žmogus tobulėtų. Tiesa, šie idealai išsirutuliojo Vakaruose, tačiau vėliau juos imta taikyti visuotinai ir globaliai, o tai paskatino daugumos pasaulio regionų kaitą.

Išvados

Dėl pokyčių, šiandien vykstančių pasaulyje, skirtingos kultūros ir visuomenės ima priklausyti viena nuo kitos labiau negu kada nors anksčiau. Spartėjant kaitos tempui, įvykiai vienoje pasaulio vietoje gali tiesiogiai paveikti žmones bet kurioje kitoje

teritorijoje. Iš dalies dėl minėtų naujųjų elektroninės komunikacijos formų visi gyvename „vienas kito kieme“ kur kas artimiau negu ankstesnės kartos. Globali sistema reiškia ne vien aplinką, kurioje rutuliojasi ir keičiasi atskiros visuomenės – pavyzdžiui, Britanija. Socialinės, politinės bei ekonominės sąsajos, kertančios šalių sienas, lemtingai veikia tų šalių žmonių gyvenimą. Šią didėjančią pasaulio visuomenės tarpusavio priklausomybę nagrinėsime 3 skyriuje „Kintantis pasaulis“.

2 TEMOS SANTRAUKA

1. Kultūros sąvoka yra viena svarbiausių sociologijos sampratų. Kultūra susijusi su visuomenės narių ar visuomenės grupių gyvenimo būdais. Ji apima ne tik dailę, literatūrą, muziką, bet skleidžiasi kur kas plačiau. Kultūrai taip pat priklauso žmonių rengimosi būdai, papročiai, darbo ir religinių apeigų modeliai.
2. Vertybės yra abstrakčios idėjos, apibrėžiančios, kas konkrečiai kultūrai atrodo svarbu, vertinga ar pageidautina. Normos yra elgsenos taisyklės, atspindinčios kultūros vertybes. Vertybės ir normos veikia drauge, formuodamos konkrečios kultūros narių elgseną savo aplinkoje. Vertybės ir normos giliai įsišaknijusios kultūroje, bet ilgainiui gali keistis.
3. Kultūriniai įsitikinimai ir praktikos labai įvairūs. Etnocentrizmas reiškia kitų kultūrų vertinimą lyginant pagal savo kultūrą. Sociologai stengiasi taikyti kultūrinį reliatyvizmą – tirti kultūrą, remdamiesi jos pačios prasmėmis ir vertybėmis.
4. Kultūros ypatumų žmonės išmoksta socializacijos procese. Socializacijos veiksniai – tai grupės ar socialinės aplinkos, kuriose vyksta reikšmingi socializacijos procesai. Vaikų socializacija yra procesas, kuomet, bendraudamas su kitais žmonėmis, bejėgis kūdikis laipsniškai virsta savivokiu, pažiniu žmogumi, įgudusiu veikti konkrečioje kultūroje.
5. Identitetas susijęs su žmonių supratimu apie tai, kas jie yra ir kas jiems prasminga. Socialinis identitetas nusako požymius, kuriuos individui priskiria kiti. Dažnai šie požymiai apibrėžiami remiantis socialinėmis grupėmis, kurioms, kaip manoma, priklauso konkretus žmogus, laikomas, tarkime, vyru, azijiečiu ar kataliku, ir žymi, kuo individas yra toks kaip kiti. Savimonės (arba asmeninis) identitetas suteikia mums išskirtinę individualybę. Ji susijusi su unikaliu savimonės pojūčiu, atsirandančiu savikūros ir nuolatinės individo sąveikos su išorės pasauliu procese.
6. Visuomenė yra individus jungiančių tarpusavio ryšių sistema. Galima išskirti kelis ikimoderniųjų visuomenių tipus. Medžiotojų ir maisto rinkėjų bendruomenės apsirūpina rinkdamos valgomuosius augalus ir medžiodamos gyvūnus. Pagrindinis gyvulių augintojų visuomenių gyvenimo šaltinis – prijaukintų gyvulių auginimas. Žemdirbių visuo-

menės priklauso nuo augalininkystės kultivavimo nuolatiniuose žemės sklypuose. Didesnės, labiau išsivysčiusios miestiškos visuomenės suformuoja tradicines civilizacijas.

7. Industrinėse visuomenėse ekonomikos pagrindu tampa pramonės gamyba. Daugumą gyventojų sudaro miestiečiai, o plačios apimties organizacijos daro įtaką iš esmės kiekvieno individo gyvenimui. Industrinės visuomenės buvo pirmosios nacionalinės valstybės – politinės bendruomenės, nuo kitų atsiskyrusios aiškiai nubrėžtomis sienomis.
8. Industrinių visuomenių raidos ir Vakarų plėtros metu buvo užkariautos daugelis pasaulio dalių, o kolonializmo procesas iš pagrindų pakeitė seniai susiklosčiusias socialines sistemas ir kultūras.
9. Industrializuotas Vakarų šalis drauge su Japonija, Australija ir Naująja Zelandija imta vadinti Pirmuoju, arba išsivysčiusiu, pasauliu. Antrasis pasaulis apibūdino komunistų valdytas industrializuotas visuomenes buvusioje Sovietų sąjungoje ir Rytų Europos šalyse. Pasibaigus Šaltajam karui – nuolatinės ginkluotos Pirmojo ir Antrojo pasaulių priešpriešos laikotarpiui – Antrasis pasaulis iš esmės išnyko.
10. Šalis, kurios pirma buvo kolonizuotos ir turi menkiau išvystytą pramonę, imta vadinti Trečiuoju, arba besivystančiu, pasauliu. Jame gyvena didžioji pasaulio gyventojų dalis. Naujos industrinės šalys – tai besivystančio pasaulio šalys, pradėjusios industrializacijos procesą ir sparčiai ugdančios ekonomiką.
11 Moderniajam laikotarpiui – maždaug nuo XVIII a. iki šiandien – būdingas didelis kaitos procesų pagreitis. Šis laikotarpis apima trumputę žmonijos istorijos akimirką, tačiau pasižymi tokiais gelminiais pokyčiais, kokių žmonijai veikiausiai dar niekada anksčiau nebuvo tekę patirti.
12. Visos socialinės kaitos negali paaiškinti jokia „vienos priežasties“ teorija. Galime išskirti kelias pagrindines įtakas, tarp kurių yra ir prisitaikymas prie materialios aplinkos. Kitoms priklauso fizinė aplinka, politinė organizacija ir kultūros veiksniai.
13. Svarbiems modernios socialinės kaitos veiksniams priskirtini industrinio kapitalizmo plėtra, centralizuotų nacionalinių valstybių formavimasis, karo industrializacija, taip pat mokslo iškilimas ir „racionaliųjų“, arba kritiškųjų, mąstymo būdų atsiradimas.

Pasvarstykite dar kartą

1. Ar kiekviena visuomenė turi vientisą kultūrą?
2. Kuo socializacija skiriasi nuo indoktrinacijos ar „smegenų plovimo“?
3. Kaip siejasi savimonės identitetas ir mūsų socialiniai identitetai?
4. Kokią reikšmę pirminė socializacija turi sudėtingoms ir sparčiai kintančioms visuomenėms?

5. Kas stabdo Trečiojo pasaulio raidą?
6. Kokią reikšmę socialinės kaitos procesui turi „didieji lyderiai“?

Papildoma literatūra

Ruth Benedict. *Patterns of Culture.* – New York: Mentor Books, 1946.

Brian M. Fagan. *People of the Earth.* – London: HarperCollins, 1992.

Leslie Holmes. *Post-Communism: An Introduction.* – Cambridge: Polity, 1996.

Interneto nuorodos

Exploring Ancient World Cultures
http://eawc.evansville.edu

Library of Congress Country Studies
http://lcweb2.loc.gov/frd/cs/cshome.html

Rural History Centre
www.rdg.ac.uk/Instits/im/rural/hist.html

3

Kintantis pasaulis

- **Globalizacijos matmenys** 63
- **Diskusijos dėl globalizacijos** 69
- **Globalizacijos poveikis mūsų gyvenimui** 71
- **Globalizacija ir rizika** 74
- **Globalizacija ir nelygybė** 78
- **Išvados: globalinės vadybos poreikis** 83
- **Temos santrauka** 82
- **Pasvarstykite dar kartą** 85

3 skyrius. Kintantis pasaulis

Vargu ar manote, kad jūsų vietinis prekybos centras labai susijęs su sociologijos studijomis. Bet jau 1 skyriuje sužinojome, jog sociologai socialinio pasaulio įžvalgų dažnai ieško netikėčiausiose vietose. Prekybos centras yra vieta, galinti daug papasakoti apie socialinius reiškinius, itin dominančius XXI a. pradžios sociologus, – spartų socialinės kaitos tempą ir globaliosios visuomenės stiprėjimą.

Kai kitąkart apsilankysite savo prekybos centre, atkreipkite dėmesį į begales gaminių, išdėstytų lentynose. Jei kaip ir daugelis žmonių pirmiausia sukate į šviežių produktų skyrių, čia veikiausiai rasite ananasų iš Havajų, greipfrutų iš Izraelio, obuolių iš Pietų Afrikos ir avokadų iš Ispanijos. Kitoje eilėje gal aptiksite gausybę kario ir kitų prieskonių indiškiems patiekalams, įvairiausių sudedamųjų Vidurinių Rytų maisto dalių, tarkime, kuskuso ar falafelių, taip pat skardinių kokoso pieno tajų patiekalams gaminti. Paėję toliau, atkreipkite dėmesį į kavą iš Kenijos, Indonezijos ir Kolumbijos, ėrieną iš Naujosios Zelandijos, butelius vyno iš Argentinos ir Čilės. O žvilgtelėję į sausainių pakelį ar šokolado plytelę, tikriausiai pamatytumėte, jog sudėtinės maisto dalys surašytos aštuoniomis ar dešimčia skirtingų kalbų.

Kokius sociologinius matmenis turi šis gana trumpas pasivaikščiojimas po prekybos centrą? Jau diskutuodami apie „kavos sociologiją“ (žr. 1 skyrių „Kas yra sociologija?“) įsitikinome, kad savo vietinių veiklos formų negalime atskirti nuo platesnės socialinės aplinkos, besidriekiančios per visą pasaulį. Nepaprastą gaminių įvairovę, kurią įpratome matyti Vakarų prekybos centruose, lemia sudėtingi ekonominiai bei socialiniai saitai, jungiantys pasaulio šalis ir žmones. Jie taip pat atspindi didelio masto socialinės kaitos procesus, įtraukusius skirtingas pasaulio dalis į tarpusavio santykius. Pasaulis, kuriame šiandien gyvename, kur kas labiau negu kada nors anksčiau daro mus priklausomus nuo kitų žmonių, galbūt gyvenančių už tūkstančių mylių.

Šios *lokaliojo* ir *globaliojo* dėmenų sąsajos – visiškai naujas dalykas žmonijos istorijoje. Per pastaruosius trisdešimt ar keturiasdešimt metų jų ryšys vis spartėjo dėl didžiulės komunikacinių ir informacinių technologijų, taip pat transporto pažangos. Reaktyvinių lėktuvų, didelių bei greitų krovininių laivų ir kitų sparčios kelionės priemonių atsiradimas reiškė, kad žmonės ir prekės gali be perstojo keliauti po pasaulį. O vos prieš kokius trisdešimt metų sukurta pasaulinė palydovinio ryšio sistema leidžia žmonėms nuolatos bendrauti vieniems su kitais.

Norėdami apibrėžti šiuos procesus, kurie stiprina visą pasaulį apimančius socialinius santykius ir tarpusavio priklausomybę, sociologai vartoja **globalizacijos** terminą. Tai – socialinis reiškinys, turintis daugybę vedinių – daugelį jų aptarsime šioje knygoje. Globalizacijos nereikėtų laikyti paprasčiausia pasaulinių tinklų – socialinių bei ekonominių sistemų, tolimų mūsų asmeniniams rūpesčiams, – plėtra. Ji taip pat yra vietinis reiškinys – taigi veikia visų mūsų kasdienį gyvenimą.

Norėdami tai parodyti, grįžkime į prekybos centrą. Jo lentynos keliais būdais parodo globalizacijos padarinius. Pirmiausia, per kelis pastaruosius dešimtmečius nepaprastai padaugėjo prekybos centruose parduodamų gaminių, ir jie yra akivaizdžiai įvairesni. Norėdami sutalpinti kuo daugiau įvairių prekių, prekybos centrai ėmė plėstis. Nuolatos nyksta užkardos, varžančios tarptautinę prekybą, o rinkos atsiveria vis platesniam produktų asortimentui. Antra, jūsiškio prekybos centro pre-

kės pagamintos gal kokio šimto ar daugiau šalių. Anksčiau dėl praktinių priežasčių buvo beveik neįmanoma taip toli gabenti daugelio produktų, ypač greitai gendančių.

Trečia, ten, kur gyvenate, palyginti neseniai beveik niekas gal nė nežinojo, kad yra gaminių, dabar ypač perkamų jūsų prekybos centre, tokių kaip jau minėti „etniniai valgiai". Vieną iš galimų paaiškinimų galima rasti pasaulinės migracijos modeliuose – tokia migracija formuoja kultūriškai įvairialypes visuomenes ir naujus kultūrinius pomėgius. Pagaliau daug produktų, įprastų jūsiškiam prekybos centrui, šiandien tiekiami išsyk į daugelį šalių, o ne į specifines nacionalines rinkas. Šią naują geografinę įvairovę rodo gaminių etiketės; prekių vartojimo ir sudėties nuorodos dabar dažnai užrašomos keliomis kalbomis, kad gaminiai taptų prieinami daugelio šalių žmonėms.

Globalizacija keičia pasaulio pavidalą ir mūsų būdą žvelgti į pasaulį. Priimdami globalinę pasaulėžiūrą, aiškiau suprantame sąsajas su kitų visuomenių žmonėmis. Geriau suvokiame ir daugelį problemų, su kuriomis pasaulis susiduria XXI a. pradžioje. Globalinė perspektyva atveria mums akis ir leidžia pamatyti, jog tvirtėjantys saitai su likusiuoju pasauliu reiškia, kad mūsų veiksmai turės pasekmių kitiems, o mes jusime pasaulio problemų pasekmes. Šiame skyriuje detaliau panagrinėsime globalizacijos sampratą – šio reiškinio priežastis, matmenis ir galimus padarinius. Globalizacija – tai nenuspėjamų procesų sankaupa, todėl ji sunkiai valdoma ir atveria naujas rizikos formas, veikiančias mus visus. Pastarąją temų porą – sparčią kaitą ir su ja susipynusias rizikos formas – rasite daugelyje šios knygos puslapių; po to pateiksime kai kuriuos metodus, sociologų taikomus mūsų kintančiam pasauliui tirti.

Globalizacijos matmenys

Tikriausiai teko nemažai girdėti apie globalizaciją, netgi jei nesate visai tikri, ką tai reiškia. Per pastaruosius penkerius metus globalizacijos sąvoka paplito politinėse diskusijose, versle ir žiniasklaidoje. Prieš dešimtmetį terminas „globalizacija" buvo palyginti nežinomas. Šiandien jis, atrodo, virto visuotiniu priežodžiu. Globalizacija nusako faktą, kad mes vis labiau gyvename „viename pasaulyje", taigi stiprėja individų, grupių ir tautų *tarpusavio priklausomybė*.

Globalizacija neretai vaizduojama kaip vien tik ekonominis reiškinys. Šis supratimas labai susijęs su transnacionalinių korporacijų vaidmeniu – jų vykdomos didžiulės operacijos peržengia nacionalines sienas, darydamos įtaką pasauliniams gamybos procesams ir tarptautiniam darbo pasidalijimui. Kiti pabrėžia elektroninę pasaulio finansų rinkų integraciją ir milžinišką pasaulinio kapitalo judėjimo apimtį. Dar kiti atkreipia dėmesį į beprecedentį pasaulio prekybos mastą, apimantį daug platesnį negu kada nors anksčiau prekių ir paslaugų asortimentą.

Nors ekonominės jėgos yra integrali globalizacijos dalis, būtų neteisinga daryti prielaidą, esą jos pačios vienos sukelia šį reiškinį. Globalizaciją drauge ir bendrai kuria politiniai, socialiniai, kultūriniai bei ekonominiai veiksniai. Pirmyn ją labiausiai stumia besivystančios informacinės ir komunikacinės technologijos, kurios padidino žmonių tarpusavio sąveikos greitį ir mastą visame pasaulyje. Imkime paprastą pavyzdį – pasaulio futbolo taurės varžybas, vykusias Prancūzijoje. Dėl globalių televizijos ryšių kai kurias rungtynes stebėjo per 2 milijardus žmonių visoje planetoje.

Globalizaciją skatinantys veiksniai

Globalinių komunikacijų proveržį paskatino tam tikra esminė technologinė pažanga ir pasaulinė telekomunikacijų infrastruktūra. Pokario laikotarpiu visiškai pasikeitė telekomunikacinių ryšių mastas ir intensyvumas. Tradicinį telefono ryšį užtikrindavo analoginiai signalai, siunčiami laidais bei kabeliais, taikant mechaninį komutacinį perjungimą – dabar jo vietą užėmė integruotos sistemos, kur milžiniški informacijos kiekiai suglaudinami ir perduodami skaitmeniniu pavidalu. Kabelinė technologija tapo našesnė ir pigesnė, o sukurti pluoštiniai optiniai kabeliai nepaprastai padidino perda-

vimo kanalų skaičių. Jei pirmieji transatlantiniai kabeliai, nutiesti XX a. šeštajame dešimtmetyje, galėjo perduoti mažiau kaip šimtą balso takelių, tai 1997 metais vienas vandenyno dugnu besidriekiantis kabelis – jau apie 600 000 (Held et al., 1999). Prie tarptautinių komunikacijų plėtros taip pat labai prisidėjo nuo septintojo dešimtmečio paplitę ryšių palydovai. Šiandien veikia daugiau kaip 200 palydovų tinklas, skirtas informacijos perdavimui per Žemės rutulį palengvinti.

Šių komunikacinių sistemų poveikis iš tiesų stulbina. Šalyse, turinčiose ypač išplėtotas telekomunikacines infrastruktūras, būstus ir įstaigas su išorės pasauliu dabar jungia daugybė saitų, tarp jų tele-

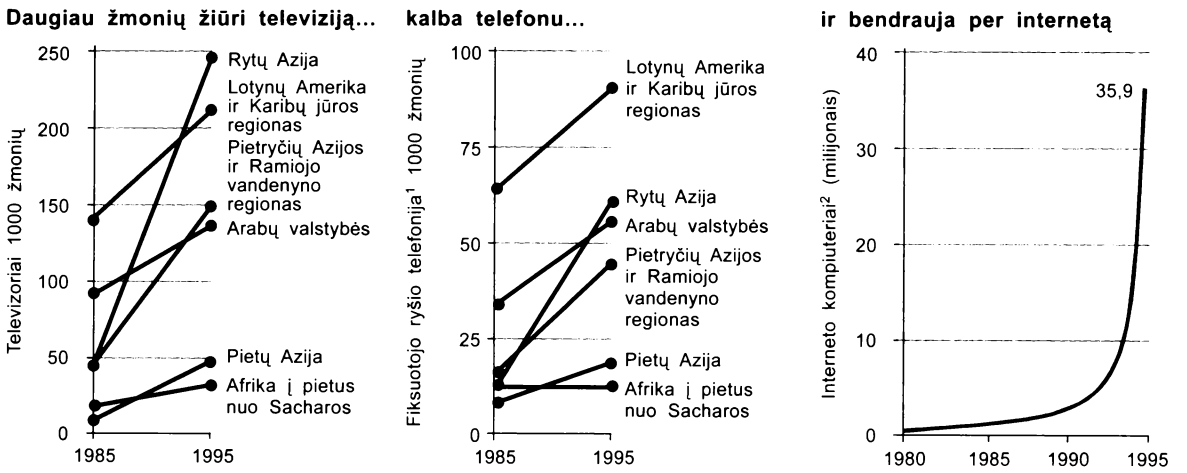

1 Šioje srityje dirbantys asmenys vartoja tokius terminus: *telephone mainlines* – „fiksuotojo ryšio telefonija" (priešinant visą telefoniją mobiliajam ryšiui, kartais – priešinant ir kabeliniam, šviesolaidžio ir pan. ryšiui); 2 *internet hosts* – „interneto kompiuteriai" (t. y. visi internete esantys kompiuteriai, tiksliau, visi jame legaliai esantieji, t. y. „matomi" pagal adresą). (*Red. past.*)

Schema 3.1. Televizorių ir telefonų skaičiaus didėjimas pasaulio regionuose 1985–1995 m. ir bendravimo per internetą komunikacijų proveržis

Šaltiniai: Pasaulio banko duomenys. Iš UNDP, *Human Development Report*, Oxford University Press, 1999. p. 26.

Lentelė 3.1. Globalinis telekomunikacijų infrastruktūros ir naudojimo netolydumas, 1995 m.

	Gyventojai (milijonais)	Magistralinės linijos 100 žmonių	Mobilieji telefonai (tūkst.)	Faksų aparatai (tūkst.)	Asmeniniai kompiuteriai (tūkst.)	Išeinantys telefono skambučiai (MMiTT)	Įeinantys telefono skambučiai (MMiTT)
Indija	929,3	1,3	135	50	1000	341	809
Japonija	125,1	49,0	10 204	6000	19 000	1638	1140
JAV	263,1	63,0	33 786	14 052	86 300	15 623	7010
JK	58,5	n.d.	5737	n.d.	10 900	4016	4021
Kinija	1201,0	3,0	3629	270	2600	533	551
Prancūzija	58,1	56,0	1379	1200	9300	2804	2959
Švedija	8,8	68,0	2025	n.d.	1700	900	n.d.
Vokietija	81,9	49,0	3500	1447	13 500	5244	3881

MMiTT = milijonai minučių telefonų apkrovos

Šaltinis: D. Held et al., 1999, *Global Transformations*, Polity, adaptuota iš G. Staple (ed.), *Telegeography*, 1996, *International Institute of Communications*, 1996.

fonai (laidiniai ir mobilieji), fakso aparatai, skaitmeninė bei kabelinė televizija, elektroninis paštas ir internetas. Internetas tapo komunikacijos priemone, besivystančia sparčiausiai iš visų žmogaus išrastų ryšių sistemų – 1998 metais visame pasaulyje internetu naudojosi per 140 milijonų žmonių, o 2001 metais – daugiau kaip 700 milijonų.

Šios technologijos formos padeda „suglausti" laiką ir erdvę: du individai, esantys skirtingose planetos pusėse – pavyzdžiui, Tokijuje ir Londone – gali ne vien šnekėtis „realiu laiku", bet ir siųsti vienas kitam dokumentus bei atvaizdus palydovinės technologijos priemonėmis. Vis labiau plintantis naudojimasis internetu bei mobiliaisiais telefonais gilina ir spartina globalizacijos procesus; juk padedami šių technologijų vis daugiau žmonių užmezga tarpusavio ryšius – jie jungiasi netgi iš tų vietovių, kurios anksčiau buvo izoliuotos ar menkai aprūpintos tradicinėmis komunikacijomis (žr. schemą 3.1). Nors telekomunikacijų infrastruktūra pasaulyje išdėstyta netolygiai (žr. lentelę 3.1 ir schemą 3.2), vis daugiau valstybių dabar gali prieiti prie tarptautinių komunikacinių tinklų tokiu būdu, kuris pirmiau buvo neįmanomas.

Pirmyn globalizaciją gena ir pasaulio ekonomikos integravimasis. Priešingai ankstesnėms epochoms, žemės ūkis ar pramonė nebėra svarbiausias globalinės ekonomikos pagrindas. Veikiau ją vis labiau užvaldo „besvorė" ir nemateriali veikla (Quah, 1999). Šiai *besvorei ekonomikai* priklauso gaminiai, kurių pagrindas yra informacija, – kompiuterių programinė įranga, žiniasklaidos bei pramogų produktai ar per internetą teikiamos paslaugos. Naujajam ekonomikos kontekstui aprašyti vartojami įvairūs terminai, tarp jų – „postindustrinė visuomenė", „informacijos amžius" ir šiandien bene labiausiai paplitęs – *žinių ekonomika* (žr. 13 skyrių „Darbas ir ekonominis gyvenimas"). Žinių ekonomikos atsiradimas siejasi su daugėjimu vartotojų, gerai išmanančių technologijas ir mielai integruojančių į savo kasdienį gyvenimą kompiuterijos, pramogų ir telekomunikacijų naujoves.

Pokyčius, įvykusius informacijos amžiuje, atspindi globalinės ekonomikos veikimas. Šiandien

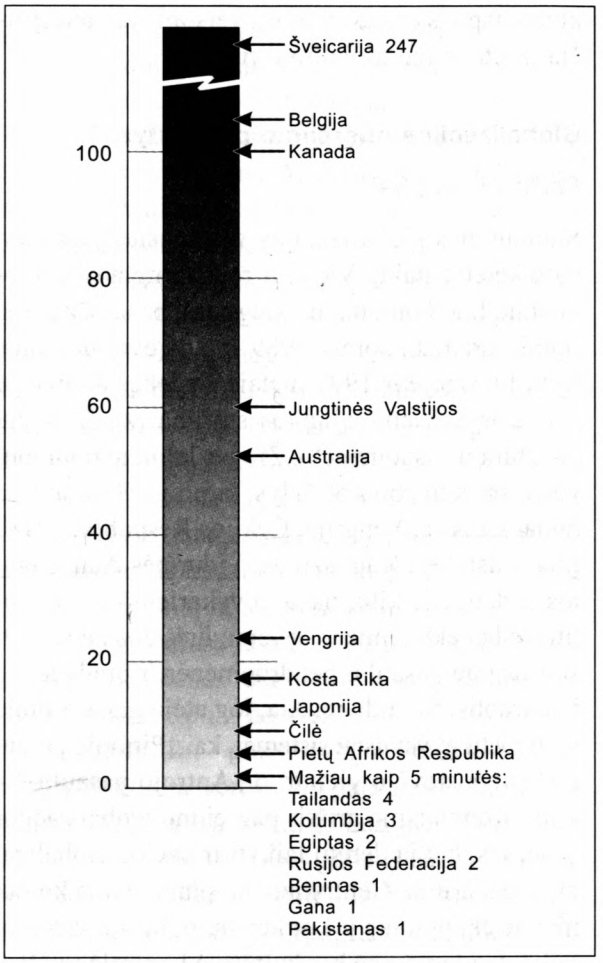

Schema 3.2. Tarptautiniai telefono skambučiai (minutės žmogui per metus), 1995 m.

Šaltinis: UNDP, *Human Development Report*, Oxford University Press, 1999, p. 28.

ekonomika daugeliu aspektų funkcionuoja per tinklus, kurie kerta nacionalines sienas, užuot prie jų sustoję (Castells, 1996). Norėdamos išlikti konkurencingos globalizacijos sąlygomis, verslininkystė ir korporacijos pakeitė savo struktūras, kad taptų lankstesnės ir mažiau hierarchiškos (žr. 12 skyrių „Moderniosios organizacijos"). Gamybos praktika bei organizavimo modeliai įgavo daugiau lankstumo, partnerystės su kitomis bendrovėmis sutartys pasidarė savaime suprantamu ir įprastu dalyku, o dalyvavimas pasauliniuose paskirstymo tin-

kluose tapo iš esmės svarbus, verslininkaujant sparčiai kintančioje globalioje rinkoje.

Globalizacijos stiprėjimo priežastys

Politiniai pokyčiai

Šiuolaikinės globalizacijos varomąsias jėgas sudaro keletas įtakų. Viena iš reikšmingiausių – sovietinio tipo komunizmo žlugimas, pasireiškęs keliomis dramatiškomis 1989 metų revoliucijomis Rytų Europoje ir 1991 metais pasiekęs atomazgą – pačios Sovietų sąjungos suirimą (žr. 2 skyrių „Kultūra ir visuomenė"). Žlugus komunizmui, buvusio sovietų „bloko" šalys, tarp jų – Rusija, Ukraina, Lenkija, Vengrija, Čekijos Respublika, Baltijos valstybės, Kaukazo bei Vidurinės Azijos tautos ir daugelis kitų, pasuko vakarietiško tipo politikos bei ekonomikos sistemų link. Jos nebėra atskirtos nuo pasaulio bendruomenės ir pradeda į ją integruotis. Ši raida reiškia, jog atėjo galas Šaltojo karo metu gyvavusiai sistemai, kai „Pirmojo pasaulio" šalys stovėjo vienur, o „Antrojo pasaulio" – kitur. Komunizmo griūtis pagreitino globalizacijos procesus, bet ją derėtų laikyti ir pačios globalizacijos padariniu. Centralizuotai planuojama komunistinė ekonomika ir komunistų politinės valdžios vykdyta ideologinė bei kultūrinė kontrolė visiškai nepajėgė išgyventi globalių medijų ir elektroniniu būdu integruotos pasaulio ekonomikos epochoje.

Antrasis svarbus veiksnys, paskatinęs intensyvesnę globalizaciją, yra tarptautinių ir regioninių valdymo mechanizmų formavimasis. Jungtinės Tautos ir Europos Sąjunga – tai du puikiausi pavyzdžiai tarptautinių organizacijų, kurios telkia nacionalines valstybes į bendrus politinius forumus. Jungtinės Tautos veikia kaip individualių nacionalinių valstybių susivienijimas, tuo tarpu Europos Sąjunga labiau pažengė kaip transnacionalinio valdymo forma, kur valstybės narės iki tam tikro laipsnio atsisako nacionalinio suverenumo. Atskirų ES valstybių vyriausybės yra saistomos bendrų ES institucijų direktyvų, reglamentų ir teismo sprendimų, tačiau, kita vertus, dalyvaudamos regionų sąjungoje gauna iš to ekonominę, socialinę ir politinę naudą.

Pagaliau globalizaciją skatina tarptautinės tarpvyriausybinės organizacijos (TTvO) ir tarptautinės nevyriausybinės organizacijos (TNvO). Gal šie terminai jums skambės naujai, tačiau veikiausiai žinote pačias tokių organizacijų idėjas. *Tarpvyriausybinė organizacija* – tai joje dalyvaujančių vyriausybių įsteigta struktūra, kuriai patikėta atsakomybė reguliuoti ar prižiūrėti tam tikrą transnacionalinio masto veiklos sritį. Pirmoji tokia struktūra – Tarptautinis telegrafo susivienijimas – buvo įsteigtas 1865 metais. Vėliau buvo sukurta daugybė panašių struktūrų, turėjusių reguliuoti įvairius dalykus – nuo civilinės aviacijos ar transliacijų iki pavojingų atliekų tvarkymo. 1909 metais transnacionaliniams reikalams reguliuoti gyvavo 37 tarpvyriausybinės organizacijos, o 1996 metais – 260 (Held et al., 1999).

Vien iš pavadinimo aišku, jog nevyriausybinės organizacijos nuo tarpvyriausybinių skiriasi tuo, kad nėra susijusios su vyriausybinėmis institucijomis. Tai – nepriklausomos organizacijos, kurios veikia greta vyriausybinių struktūrų, siekdamos formuoti politinius sprendimus ir spręsti tarptautinius klausimus. Kai kurios žinomesnės nevyriausybinės organizacijos – tokios kaip *Greenpeace*, *Pasaulio gamtos fondas* (WWF – *World Wildlife Fund*) – pasaulinis aplinkos apsaugos tinklas, *Gydytojai be sienų* (*Médecins Sans Frontières*), *Raudonasis kryžius* ir *Tarptautinė amnestija* (*Amnesty International*) – stengiasi apsaugoti aplinką arba teikti humanitarinę pagalbą. Tačiau ir tūkstančių kitų mažiau žinomų grupių veikla taip pat susieja šalis ir bendruomenes (žr. lentelę 3.3).

Informacijos srautai

Matėme, kaip informacinių technologijų sklaida praplėtė žmonių sąlyčių visame pasaulyje galimybes. Ji padeda ir lengviau gauti informaciją apie atokių vietų žmones ir įvykius. Kiekvieną dieną globalios medijos tiekia žmonėms į namus naujienas, vaizdus bei informaciją, tiesiogiai ir nepertraukiamai sujungdamos individus su išorės pasauliu. Kai kurie itin jaudinantys pastarųjų penkiolikos metų įvykiai – Berlyno sienos griuvimas, žiau-

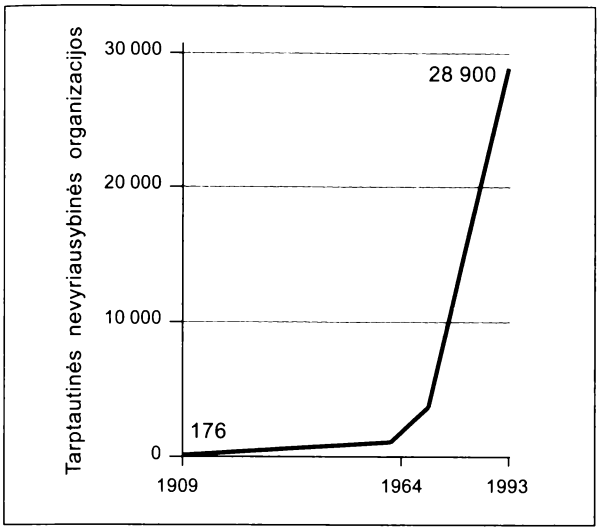

Schema 3.3. Tarptautinių nevyriausybinių organizacijų skaičiaus augimas, 1909–1993 m.

Šaltiniai: Commission on Global Governance, 1995. Iš UNDP, *Human Development Report*, Oxford University Press, 1999.

rus susidorojimas su demokratijos siekiančiais demonstrantais Kinijos Tiananmenio aikštėje, Nelsono Mandelos išrinkimas Pietų Afrikos prezidentu, princesės Dianos žūtis ar niokojantys žemės drebėjimai Turkijoje – žiniasklaidos kanalais nuvilnijo per pasaulį, pritraukdami iš tiesų globalią auditoriją. Dėl šių ir tūkstančių kitų, mažiau dramatiškų įvykių kitaip pakrypo žmonių mąstymas – iš nacionalinės valstybės lygmens jis pakilo į pasaulinį. Dabar individai labiau negu kitados suvokia esą susiję su kitais, todėl, atrodo, stipriau tapatinasi su pasaulinėmis problemomis bei procesais.

Poslinkis globalinės pasaulėžiūros link turi du reikšmingus matmenis. Pirma, kaip pasaulio bendruomenės nariai, žmonės vis aiškiau supranta, jog socialinė atsakomybė nesibaigia ties nacionaline siena, o skleidžiasi ir už jos ribų. Stichinės nelaimės ar skriaudos, kurias patiria žmonės kitoje Žemės rutulio pusėje, nebelaikomos negandomis, kurias privalu iškęsti – jos tampa pagrįstu motyvu veikti ar įsikišti. Vis tvirtėja nuostata, jog ištikus krizei, kuomet kyla grėsmė žmonių gyvenimui, tarptautinė bendruomenė privalo veikti, kad apsaugotų jų materialiąją gerovę ar žmogaus teises. Stichinių nelaimių atveju toks įsikišimas įgauna humanitarinės pagalbos bei techninės paramos formą. Šitaip pastaraisiais metais pasaulį pagalbai vienijo žemės drebėjimai Armėnijoje bei Turkijoje, potvyniai Mozambike, badas Afrikoje ir uraganai Centrinėje Amerikoje.

Pastaraisiais metais taip pat imta ryžtingiau kviesti pasaulio bendriją įsikišti į karinius, etninius konfliktus ir žmogaus teisių pažeidimus, tačiau žmonių mobilizavimas tokiam tikslui yra labiau abejotinas, negu įvykus stichinei nelaimei. Vis dėlto Persijos įlankos karo 1991 metais ir žiaurių konfliktų buvusioje Jugoslavijoje (Bosnijoje ir Kosove) atvejais daugelis žmonių pateisino karines intervencijas, laikydami esant būtina ginti žmogaus teises ir nacionalinį suverenumą.

Antra, globalinė pasaulėžiūra reiškia, kad brandindami savimonės identiteto jausmą, žmonės vis labiau dairosi kitų – ne vien nacionalinės valstybės – šaltinių. Tai – globalizacijos kuriamas reiškinys, tačiau, kita vertus, jis pats veikia kaip globalizacijos procesų variklis. Tuo metu, kai tradicinė nacionalinės valstybės galia iš pagrindų transformuojasi, vietinės kultūros identitetas įvairiose pasaulio dalyse patiria nepaprastą atgimimą. Pavyzdžiui, Europoje Škotijos ar Ispanijos baskų regiono gyventojai veikiau linkę manyti esą škotai ar baskai – arba tiesiog europiečiai – o ne britai ar ispanai. Globalinio bei regioninio lygmens politiniai poslinkiai silpnina žmonių orientaciją į valstybes, kuriose jie gyvena, todėl daugelyje teritorijų slūgsta nacionalinės valstybės, kaip identiteto šaltinio, poveikis.

Nacionalizmo ir nacijos teorijos plačiau nagrinėjamos poskyryje „Nacionaliniai sąjūdžiai“, p. 413

Transnacionalinės korporacijos

Iš daugelio globalizaciją skatinančių ekonominių veiksnių itin svarbus vaidmuo tenka **transnacionalinėms korporacijoms** (TNK). Taip vadinamos bendrovės, kurios gamina prekes ar teikia rinkos

paslaugas daugiau negu vienoje šalyje. Tarp jų gali būti ir palyginti mažos firmos, turinčios vieną ar dvi gamyklas kitoje šalyje, ir milžiniškos tarptautinės įmonės, veikiančios skersai išilgai po visą pasaulį. Iš stambiausių, visame pasaulyje žinomų transnacionalinių korporacijų paminėtinos *Coca-Cola, General Motors, Colgate-Palmolive, Kodak, Mitsubishi* ir daugelis kitų. Net ir turėdamos aiškiai nacionalinį pagrindą, transnacionalinės korporacijos vis tiek orientuojasi į globalias rinkas ir globalius pelnus.

Transnacionalinės korporacijos – tai pati ekonomikos globalizacijos šerdis: jos atsako už du trečdalius visos pasaulio prekybos, taip pat globaliu mastu skatina naujų technologijų sklaidą, pagaliau atlieka pagrindinius vaidmenis tarptautinėse finansų rinkose. Vienas stebėtojas pavadino jas „šiuolaikinio pasaulio ekonomikos ratų kaiščiais“ (Held et al., 1999: 282). 1996 metais daugiau kaip 400 transnacionalinių korporacijų metinės pardavimų apimtys viršijo 10 milijardų dolerių, tuo tarpu pasigirti bent jau ne mažesniu bendruoju nacionaliniu produktu galėjo vos 70 *šalių*. Kitaip tariant, pirmaujančios pasaulio transnacionalinės korporacijos ekonomiškai praaugo daugumą pasaulio šalių (žr. lentelę 3.2).

Transnacionalinės korporacijos tapo globaliu reiškiniu tik po Antrojo pasaulinio karo. Pirmaisiais pokario metais plėtrą pradėjo bendrovės, įsikūrusios Jungtinėse Amerikos Valstijose, tačiau jau XX a. aštuntajame dešimtmetyje investuoti užsienyje ėmė taip pat Europos ir Japonijos bendrovės. Transnacionalinės korporacijos labai išsiplėtė devintojo dešimtmečio pabaigoje ir dešimtajame dešimtmetyje, kai atsirado trys galingos regioninės rinkos – Europos (Bendroji rinka), Azijos–Ramiojo vandenyno regiono (Osakos deklaracija užtikrino laisvą ir atvirą prekybą iki 2010 metų) ir Šiaurės Amerikos (Šiaurės Amerikos laisvosios prekybos sutartis). Nuo dešimtojo dešimtmečio pradžios ir kitų pasaulio regionų šalys ėmė mažiau riboti užsienio investicijas. XXI a. pradžioje pasaulyje beveik neliko ekonomikų, kurių dar nepalietė transnacionalinės korporacijos. Per praėjusį dešimtmetį transnacionalinės korporacijos, įsikūrusios industrializuotose ekonomikose, itin aktyviai plėtė savo veiklą besivystančiose šalyse ir buvusios Sovietų sąjungos bei Rytų Europos visuomenėse.

Lentelė 3.2. Pirmaujančių korporacijų pardavimų vertė palyginti su parinktų šalių BVP, 1997 m.

Šalis arba korporacija	BVP arba visi pardavimai (mlrd. JAV dolerių)
General Motors	**164**
Tailandas	154
Norvegija	153
Ford Motor	**147**
Mitsui & Co.	**145**
Saudo Arabija	140
Mitsubishi	**140**
Lenkija	136
Itochu	**136**
Pietų Afrika	129
Royal Dutch/Shell Group	**128**
Marubeni	**124**
Graikija	123
Sumitomo	**119**
Exxon	**117**
Toyota Motor	**109**
Wal-Mart Stores	**105**
Malaizija	98
Izraelis	98
Kolumbija	96
Venesuela	87
Filipinai	82

Šaltiniai: Forbes Magazine, 1998; iš UN Development Programme, *Human Development Report,* Oxford University Press, 1999, p. 32.

Ekonomikos globalizaciją palaiko ir kitas veiksnys – „elektroninė ekonomika“. Bankai, korporacijos, fondų vadovai ir individualūs investuotojai perveda lėšas iš vienos šalies į kitą, vos spragtelėję pelės klavišą. Tačiau ši nauja galimybė per akimirksnį pervesti „elektroninius pinigus“ susijusi ir su didele rizika. Milžiniškų kapitalo sumų pervedimai gali destabilizuoti ekonomikas, sukeldami tarptautines finansų krizes, tokias kaip 1998 metų ekonomikos krizė, nusidriekusi nuo „Azijos

tigrų" ekonomikų iki Rusijos ir dar toliau. Globalinei ekonomikai vis labiau integruojantis, finansinis krachas vienoje pasaulio vietoje gali neaprastai stipriai paveikti netgi tolimas ekonomikas.

Aprašyti politiniai, ekonominiai ir technologiniai veiksniai jungdamiesi sukuria reiškinį, kuris pagal savo intensyvumą ir mastą neturi jokių atitikmenų praeityje. Vėliau šiame skyriuje nagrinėsime, kiek daug įvairių ir toli siekiančių pasekmių sukelia globalizacija. Tačiau pirmiausia pasidomėkime pagrindiniais pastarųjų metų požiūriais į globalizaciją.

Diskusijos dėl globalizacijos

Pastaraisiais metais globalizacija tapo itin karštų diskusijų tema. Dauguma žmonių sutinka, kad aplinkui vyksta reikšmingi pokyčiai, tačiau ginčijasi, kiek jie laikytini „globalizacija". Nieko nuostabaus. Globalizacija yra neprognozuojamas ir audringas procesas, todėl stebėtojai jį mato ir supranta labai skirtingai. Davidas Heldas drauge su kolegomis (1999) ištyrė šį ginčą ir jo dalyvius suskirstė į tris mąstymo mokyklas: *skeptikus*, *hiperglobalistus* ir *transformacijos šalininkus*. Šios trys vidinės debatų dėl globalizacijos tendencijos apibendrintos lentelėje 3.3.

„Skeptikai"

Kai kurie mąstytojai teigia, jog globalizacijos idėja tiesiog „pervertinta", o diskusijos apie ją – tik daugybė šnekų apie visiškai nenaujus dalykus. Globalizacijos ginče skeptikai mano, jog dabartiniai ekonomikos tarpusavio priklausomybės lygiai anaiptol nėra beprecedentis atvejis. Nurodydami XIX a. pasaulio prekybos bei investicijų statisti-

Lentelė 3.3. Globalizacijos konceptualizavimas: trys tendencijos

	Hiperglobalistai	Skeptikai	Transformacijos šalininkai
Kas nauja?	Globalinis amžius	Komercinės grupuotės, geovaldymas silpnesnis, negu ankstesniais laikotarpiais	Neturintys istorinių precedentų globalinio sąsajumo lygiai
Dominuojančios savybės	Globalinis kapitalizmas, globalinis valdymas, globalinė pilietinė visuomenė	Pasaulis mažiau priklausomas, negu XIX a. dešimtajame dešimtmetyje	„Tanki" (intensyvi ir ekstensyvi) globalizacija
Nacionalinių vyriausybių galia	Silpstanti arba nykstanti	Sustiprinta arba padidinta	Atkurta, restruktūrizuota
Globalizacijos varomosios jėgos	Kapitalizmas ir technologijos	Vyriausybės ir rinkos	Bendrieji modernybės veiksniai
Stratifikacijos modeliai	Senųjų hierarchijų irimas	Sustiprėjusi Pietų marginalizacija	Nauja pasaulio tvarkos struktūra
Vyraujanti paskata	*McDonald's*, Madonna ir pan.	Nacionalinis interesas	Politinės bendruomenės transformavimas
Globalizacijos konceptualizavimas	Žmogaus veiklos pagrindų pertvarka	Internacionalizacija ir regionalizacija	Tarpregioninių santykių pertvarka ir nuotolinė veikla
Istorinė trajektorija	Globalinė civilizacija	Regioniniai blokai, civilizacijų konfliktai	Neapibrėžta: globalinė integracija ir fragmentacija
Apibendrinamasis teiginys	Nacionalinės valstybės pabaiga	Internacionalizacija priklauso nuo vyriausybių sutikimo ir palaikymo	Globalizacija transformuoja vyriausybių galias ir pasaulio politiką

Šaltinis: Adaptuota iš D. Held et al., *Global Transformations*, Polity, 1999, p. 10.

ką, jie teigia, kad praeities ir moderniąją globalizaciją skiria vien tautų tarpusavio sąveikų intensyvumas.

Skeptikai sutinka, jog galbūt dabar šalys bendrauja daugiau negu kadaise, tačiau, jų akimis, dabartinė pasaulio ekonomika nepakankamai integruota, kad sudarytų iš tiesų globalinę ekonomiką. Juk didžiausia prekyba vyksta trijose regioninėse grupėse – Europoje, Azijos bei Ramiojo vandenyno regione ir Šiaurės Amerikoje. Pavyzdžiui, Europos Sąjungos šalys daugiausia prekiauja viena su kita. Taip veikia ir kitos regioninės grupės, todėl vieningos globalinės ekonomikos samprata tiesiog neturi pagrindo (Hirst, 1997).

Daugelis skeptikų itin domisi pasaulio ekonomikoje vykstančiais *regionalizacijos* procesais – tokiais kaip didžiųjų finansinių ir prekybinių blokų atsiradimas. Pasak skeptikų, regionalizacijos stiprėjimas rodo, jog pasaulio ekonomika darosi ne labiau, o *silpniau* integruota (Boyer ir Drache, 1996; Hirst ir Thompson, 1999). Teigiama, jog palyginus su prieš šimtą metų dominavusiais prekybos modeliais, šiandien pasaulio ekonomika yra mažiau globali geografiškai ir labiau telkiasi intensyvios veiklos nišose.

Skeptikai atmeta hiperglobalistų (žr. toliau) ir kai kurių kitų požiūrį, esą globalizacija iš esmės pakerta nacionalinių vyriausybių poziciją ir kuria pasaulyje tvarką, kuriai esant joms tenka jau ne svarbiausias vaidmuo. Pasak skeptikų, nacionalinės vyriausybės ir toliau lieka pagrindinės veikėjos, kadangi būtent jos reguliuoja ir koordinuoja ekonominę veiklą. Pavyzdžiui, vyriausybės skatina daugelį prekybos sutarčių ir yra varomoji ekonomikos liberalizavimo jėga.

„Hiperglobalistai“

Hiperglobalistai laikosi visai priešingos nuomonės. Jų teigimu, globalizacija – tai labai realus reiškinys, kurio padarinius galima justi beveik visur. Globalizacija, jų požiūriu, tai – procesas, kuriam nesvarbios valstybių sienos. Ji formuoja naują globalinę tvarką, kurią po visą pasaulį paskleidžia galingi gamybos bei prekybos per sienas srautai. Vienas žinomiausių hiperglobalistų – japonų autorius Kenichi Ohmae – mano globalizaciją vedant į „pasaulį be sienų“, pasaulį, kuriame rinkos jėgos yra galingesnės už nacionalines vyriausybes (Ohmae, 1990, 1995).

Nagrinėdami globalizaciją, hiperglobalistai daug dėmesio skiria kintančiam tautos vaidmeniui. Jie teigia, kad dėl nepaprasto pasaulio prekybos augimo atskiros šalys nebekontroliuoja savo ekonomikų. Pasak jų, nacionalinėms vyriausybėms ir jų politikams vis sunkiau kontroliuoti dalykus, kertančius jų sienas, – pavyzdžiui, permainingas finansų rinkas ar grėsmę aplinkai. Piliečiai suvokia esant ribotas politikų galimybes spręsti šias problemas, todėl ima nepasitikėti egzistuojančiomis valdymo sistemomis. Kai kurie hiperglobalistai mano, jog nacionalinės vyriausybės susiduria su iššūkiu ir iš viršaus – jį primeta naujos regioninės bei tarptautinės institucijos, pavyzdžiui, Europos Sąjunga, Pasaulio prekybos organizacija ir kitos.

Visi drauge šie poslinkiai hiperglobalistams reiškia brėkštančią „globalinę erą“ (Albrow, 1996), kurioje smuks nacionalinių vyriausybių reikšmė ir įtaka.

Transformacijos šalininkai

Transformacijos šalininkai labiau laikosi vidurio pozicijos. Pasak jų, globalizacija yra pagrindinė jėga, sužadinusi platų pokyčių spektrą – būtent jie dabar formuoja moderniąsias visuomenes. Pagal pastarąjį požiūrį, globalinė tvarka keičiasi, tačiau dar išlieka daug senų modelių. Pavyzdžiui, nors globalinė tarpusavio priklausomybė gerokai padidėjo, tačiau nacionalinės vyriausybės vis dar turi nemažai galių. Šios transformacijos neapsiriboja vien ekonomika – jos akivaizdžios politikos, kultūros bei asmeninio gyvenimo srityse. Transformacijos šalininkai tvirtina, kad dabartinis globalizacijos lygis ardo nusistovėjusias „vidaus“ ir „išorės“, „tarptautines“ ir „vietines“ sienas. Mėgindami prisiderinti prie šios naujos tvarkos, visuomenės, institucijos ir individai yra priversti skin-

tis kelią naujuose kontekstuose, kuriuose ankstesnės struktūros gerokai pakoreguotos.

Priešingai hiperglobalistams, transformacijos šalininkai globalizaciją laiko dinamišku ir atviru procesu, kurį įmanoma veikti bei keisti. Jis rutuliojasi prieštaringu būdu, apimdamas tendencijas, dažnai veikiančias viena prieš kitą. Nors kai kurie teigia, jog globalizacija yra vienakryptis procesas, tačiau iš tiesų vaizdinių, informacijos ir įtakų srautai juda dviem kryptimis. Visuotinė migracija, žiniasklaida ir telekomunikacijos prisideda prie kultūrinių įtakų sklaidos. Pasaulio rezonatoriai – „globaliniai didmiesčiai" – iki gelmių persmelkti daugelio kultūrų, o etninės grupės bei atskiros kultūros ten kryžiuojasi ir gyvena greta. Pasak transformacijos šalininkų, globalizacija – tai „išcentrintas" ir reflektyvus procesas, kuriam būdingas daugiakryptis jungčių ir kultūros srautų veikimas. Globalizacija yra daugelio susipynusių globalinių tinklų rezultatas, todėl jos negalima laikyti procesu, kurį kreiptų ir reguliuotų vien tam tikra pasaulio dalis.

Jei hiperglobalistai teigia, kad šalys praranda suverenumą, tai, pasak transformacijos šalininkų, jos tiesiog keičia savo struktūras, reaguodamos į naujas, iš esmės neteritorines ekonominės bei socialinės organizacijos formas (tokias kaip korporacijos, socialiniai sąjūdžiai ir tarptautinės institucijos). Jie tvirtina, jog daugiau nebegyvename pasaulyje, kurio centrą sudarytų valstybės; sudėtingos globalizacijos sąlygos verčia vyriausybes keisti savo požiūrį į valdymą ir užimti aktyvesnę, labiau į išorę orientuotą laikyseną (Rosenau, 1997).

Kieno požiūris arčiausia tiesos? Tikriausiai transformacijos šalininkų. Skeptikų požiūris klaidina, kadangi nepakankamai įvertina pasaulio kaitos mastą – o juk, pavyzdžiui, pasaulio finansų rinkos šiandien globaliniu lygmeniu organizuotos kur kas labiau negu kada nors anksčiau. Kita vertus, hiperglobalistai į globalizaciją žvelgia pernelyg ekonomiškai, taip pat ne itin pagrįstai laiko ją vienakrypčiu procesu. Tikrovėje globalizacija kur kas sudėtingesnė.

Globalizacijos poveikis mūsų gyvenimui

Nors globalizacija dažnai siejama su „didžiųjų" sistemų – tokių kaip pasaulio finansų rinkos, gamyba ir prekyba, taip pat telekomunikacijos – kitimu, tačiau jos padariniai vienodai stipriai juntami ir privačioje srityje. Globalizacija nėra kažkas „anapus", veikiantis tolimu lygmeniu ir nesikertantis su kasdieniais reikalais. Tai „čia esantis" reiškinys, daugeliu skirtingų būdų veikiantis mūsų intymius ir asmeninius gyvenimus. Asmeniniai gyvenimai tiesiog negalėjo nepasikeisti, kai į mūsų vietinius kontekstus, namus ir bendruomenes įsiveržė globalizuojančios jėgos – ir nuasmenintais kanalais, tokiais kaip žiniasklaida, internetas, populiarioji kultūra, ir per asmeninius kontaktus su kitų šalių bei kultūrų žmonėmis.

Globalizacija iš pagrindų keičia mūsų kasdienės patirties pobūdį. Mūsų visuomenėms patiriant gelmines transformacijas, ima netikti įprastinės institucijos, palaikiusios šių visuomenių tvermę. Tai verčia mus kitaip apibrėžti intymius ir asmeninius savo gyvenimų aspektus – tokius kaip šeima, lyčių vaidmenys, erotiškumas, asmeninis identitetas, sąveikos su kitais žmonėmis ir santykiai su darbu. Globalizacijos procese iš pagrindų keičiasi mūsų būdas galvoti apie save, taip pat ir sąsajos su kitais žmonėmis.

Individualizmo stiprėjimas

Mūsų amžiuje individai kaip niekada turi daug galimybių formuoti savo gyvenimus. Kadaise žmonių gyvenimo kelius ypač stipriai veikė tradicijos ir papročiai. Socialinė klasė, lytis, etninė ar net religinė priklausomybė ir kiti panašūs veiksniai galėjo užkirsti individui vienus kelius arba atverti kitus. Pavyzdžiui, vyriausias siuvėjo sūnus veikiausiai turėtų iš jaunumės išmokti savo tėvo amatą ir visą gyvenimą verstis siuvėjo darbu. Moters prigimtinė veiklos sritis pagal tradiciją buvo rūpinimasis namais; jos gyvenimą ir identitetą daugiausia apibrėždavo vyro ar tėvo likimas ir priklausomybė. Praeityje individų asmeniniai identitetai klos-

Siekiant šeimos ir darbo pusiausvyros

Kiek valandų per savaitę jūsų tėvai skirdavo mokamam darbui tuomet, kai augote? Ar tėvų atsidavimas darbui veikė jų būdą auginti jus ar jūsų brolius ir seseris? Kaip ateityje ketinate derinti savo profesinius bei šeimyninius interesus? Britanijoje globalizacija paveikė šeimos gyvenimo stilių, pailgindama laiką, kurį kas savaitę žmonės praleidžia darbe. Šiuo metu Britanijoje tarnautojai dirba vidutiniškai daugiau valandų, negu bet kurioje kitoje Europos valstybėje. Jie taip pat atostogauja trumpiau negu prieš dvidešimtį metų. Dar svarbiau, kad nuo Antrojo pasaulinio karo pabaigos procentiškai nepaprastai padaugėjo motinų, dirbančių visą darbo dieną. Visi šie faktai leidžia daryti prielaidą, jog šiandien tėvai gali praleisti su vaikais mažiau laiko negu ankstesniais dešimtmečiais. Dėl to gerokai pagausėjo vaikų, įtrauktų į įvairias vaikų priežiūros programas. Kai kas galėtų teigti, jog perdavus kasdienį tėvų vaidmenį vaikų globos teikėjams, šeimose akivaizdžiai padaugėjo ir įtampos bei stresų.

Amerikos sociologė Arlie Hochschild savo naujoje knygoje *Time Bind*, 1997 („Laiko gniaužtai") daro prielaidą, kad šie raidos procesai gali būti susiję su globalizacija. Kai kurie darbdaviai sureagavo į globalinės konkurencijos spaudimą ir, norėdami padidinti darbo našumą, ėmė skatinti savo samdomuosius darbuotojus ilgiau būti darbe. Kodėl darbuotojai mielai sutinka dirbti ilgiau – dažnai kur kas daugiau negu keturiasdešimt valandų per savaitę – jei negauna už tai atlyginimo ir žino, kad tokie įsipareigojimai darbdaviui ardo jų šeimyninį gyvenimą? Kodėl tai vyksta tuo metu, kai kompiuterizacija labai padidino darbo vietos efektyvumą? Argi technologijų pažanga neturėtų leisti darbininkams su šeima būti ilgiau, o ne trumpiau? „Kai kurie darbdaviai tikisi, kad darbovietės normų galia paskatins darbuotojus įsipareigoti ilgiau dirbti", – atsako Hochschild. Nauji tarnautojai socializuojami, plėtojant korporacinę kultūrą, pagal kurią dirbti ilgas valandas reiškia būti atsidavusiam ir tikram profesionalui.

Nors globalizacija pasiekė visas pasaulio tautas, ji, atrodo, įvairiose šalyse skirtingai veikia darbo trukmę. Antai Britanijoje ir Jungtinėse Valstijose toliau stiprėja tendencija dirbti ilgai. Tuo tarpu Prancūzijoje ir Vokietijoje darbininkai – kartais padedami profesinių sąjungų, kartais demonstruodami savo galią prie balsadėžių – ne tik atmetė korporacijų kvietimus ilginti darbo savaitę, bet ir spaudžia darbdavius ją trumpinti, taip pat skirti ilgesnes atostogas.

tėsi jų gimtosios bendruomenės kontekste. Vertybės, gyvenimo būdai ir etika, viešpatavusios toje bendruomenėje, pateikdavo palyginti tvirtas gaires, kuriomis žmonės vadovaudavosi savo gyvenime.

Tačiau globalizacijos sąlygomis susiduriame su posūkiu į naują *individualizmą*, kai žmonėms tenka aktyviai kurti save ir formuoti savo identitetus. Vykstant vietos bendruomenių sąveikai su nauja globaline tvarka, mažėja tradicijų bei įtvirtintų vertybių reikšmė. Gerokai susilpnėjo ir „socialiniai kodeksai", anksčiau kreipdavę žmonių pasirinkimus bei veiklą. Šiandien, pavyzdžiui, vyriausias siuvėjo sūnus, kurdamas savo ateitį, galėtų rinktis begales kelių, moterys nebėra pririštos vien prie namų, dingo ir daugelis kitų kelrodžių, anksčiau formavusių žmonių gyvenimus. Irsta tradicinės identiteto sistemos, atsiranda nauji jo modeliai. Globalizacija verčia žmones gyventi atviriau, reflektyviau. Tai reiškia, jog nuolatos atsiliepiame į kintančią aplinką ir su ja susideriname; vadinasi, mūsų individualybės ryškėja platesniame mūsų gyvenimo kontekste ir vystosi drauge su juo. Netgi kasdien pasirenkamos gyvenimo smulkmenos – aprangos stiliai, būdai leisti laisvalaikį, rūpintis sveikata ar prižiūrėti savo kūną – yra tęstinis savimonės identitetų kūrimo ir atkūrimo procesas.

Darbo modeliai

Daugeliui žmonių darbas yra gyvenimo ašis – ir kasdienybėje, ir didesnių tikslų siekimo prasme. Galime laikyti darbą „nuobodybe ir kankyne“ ar „neišvengiama blogybe“, tačiau nepaneigtume, jog tai esminė mūsų asmeninių gyvenimų dalis. „Dirbdami“ ar „darbe“ praleidžiame begalę laiko ir pastebime, kad darbo modeliai formuoja daugelį mūsų egzistavimo aspektų – pradedant draugais ir baigiant laisvalaikio užsiėmimais.

Globalizacija darbo pasaulyje sukėlė didžiules transformacijas, kurias apžvelgsime 13 skyriuje „Darbas ir ekonominis gyvenimas“. Nauji tarptautinės prekybos modeliai ir slinktis žinių ekonomikos link stipriai paveikė senuosius užimtumo modelius. Daugelis tradicinių pramonės šakų paseno dėl naujos technologinės pažangos arba dėl užsienio konkurentų, kurių darbo kaina mažesnė negu industrinėse šalyse, praranda kadaise turėtą rinkos dalį. Globali prekyba ir naujos technologijų formos smarkiai paveikė tradicines gamintojų bendruomenes, nes pramonės darbuotojai liko be darbo ir be įgūdžių, reikalingų įsijungti į naują žinių ekonomiką. Pavyzdžiui, dėl ekonomikos globalizacijos Anglijos Midlendų pramonės darbininkų ir Velso angliakasių bendruomenės susiduria su naujomis socialinėmis problemomis – ilgalaikiu nedarbu ir didėjančiu nusikalstamumu.

Kitados viešpatavo darbo modelis, pagal kurį žmonės pradėdavo dirbti vienam darbdaviui ir dažniausiai likdavo ten kelis dešimtmečius ar dar ilgiau (vadinamoji „darbo visą gyvenimą“ sistema). Tuo tarpu šiandien kur kas daugiau individų žengia savais karjeros keliais, vadovaudamiesi asmeniniais tikslais ir rinkdamiesi priemones, kad tuos tikslus pasiektų. Tam dažnai tenka bent keliskart per karjerą keisti darbą, įgyti naujų įgūdžių bei gebėjimų, pritaikyti juos skirtinguose darbo kontekstuose. Standartinius ištiso darbo laiko modelius ardo lankstesni sutarimai: darbo vieta namuose naudojant informacines technologijas, darbo pasidalijimas, trumpalaikiai konsultaciniai projektai, lankstieji darbo dienos režimai ir taip toliau (Beck, 1992).

Į darbo rinką atėjo daugybė moterų – šis faktas stipriai paveikė abiejų lyčių žmonių asmeninius gyvenimus. Išsiplėtusios profesinio darbo ir mokymosi galimybės paskatino daugelį moterų pirma pradėti karjerą, atidėliojant santuoką ir vaikų gimdymą. Šie pokyčiai taip pat reiškia, jog daugelis dirbančių moterų, gimus vaikams, skuba grįžti į darbą, užuot pasilikusios su mažyliais namuose kaip anksčiau. Šie poslinkiai pareikalavo iš naujo derinti šeimos vidaus organizaciją, namų ūkio darbų pasidalijimą, vyro vaidmenį auginant vaikus, taip pat paskatino atsirasti naują, „šeimai palankią“ darbo politiką, kuri tenkintų „maitintojų poros“ reikmes.

Populiarioji kultūra

Daug dėmesio susilaukia kultūriniai globalizacijos poveikiai. Vaizdiniai, idėjos, daiktai ir stiliai dabar pasklinda po pasaulį kur kas greičiau negu kada nors anksčiau. Prekyba, naujos informacinės technologijos, tarptautinė žiniasklaida ir globali migracija drauge paskatino laisvą kultūros sklaidą per nacionalines sienas. Daugelis žmonių mano, jog dabar gyvenime egzistuoja vieninga informacinė tvarka – milžiniškas globalus tinklas, kuriuo informacija dalijamasi greitai ir dideliais kiekiais (žr. 15 skyrių „Žiniasklaida ir komunikacijos“). Šią nuostatą paaiškina paprastas pavyzdys.

Ar matėte filmą *Titanikas*? Veikiausiai taip. Apytikriais skaičiavimais, *Titaniką* – kino teatre arba įrašytą į vaizdajuostę – matė šimtai milijonų pasaulio žmonių. 1997 metų filmas, pasakojantis apie jauną porą, įsimylėjusią kelionėje per vandenyną pasmerktu laineriu, yra viena iš populiariausių visų laikų kino juostų. *Titanikas* pranoko visus buvusius bilietų pardavimo rekordus – jo demonstravimas 55 šalyse davė per 1,8 milijardo dolerių pajamų. Pradėjus rodyti *Titaniką*, daugelyje šalių šimtai žmonių rikiavosi į eiles, kad gautų bilietus. Filmas buvo populiarus tarp visų amžiaus grupių, bet ypač tarp paauglių mergaičių, – daugelis jų šį kino kūrinį žiūrėjo keliskart. Visiškai pasikeitė *Titaniko* žvaigždžių – Leonardo DiCaprio ir Kate Winslet – karjera ir ateitis: mažai ži-

nomi aktoriai tapo pasaulio įžymybėmis. *Titanikas* – vienas iš nedaugelio kultūros produktų, kuriems pavyko sėkmingai peržengti nacionalines sienas ir tapti tikrai tarptautiniu reiškiniu.

Kuo galima paaiškinti nepaprastą filmo *Titanikas* sėkmę? O ką ši sėkmė byloja mums apie globalizaciją? Viena vertus, *Titanikas* buvo populiarus dėl labai paprastų priežasčių: čia susipynė palyginti nesudėtinga siužetinė linija (meilės romanas tragedijos fone) ir garsus istorinis įvykis – 1912 metais per *Titaniko* katastrofą žuvo daugiau kaip 1600 žmonių. Filmui kurti nepagailėta ir pinigų, daug dėmesio skirta detalėms, panaudoti naujausi specialieji efektai.

Antroji *Titaniko* populiarumo priežastis – perteikta tam tikra idėjų bei vertybių visuma, kuriai pritarė viso pasaulio žiūrovai. Viena iš pagrindinių filmo temų – romantiška meilė, galinti įveikti klasines skirtybes bei šeimos tradicijas. Daugumoje Vakarų šalių tokioms idėjoms iš esmės pritariama, tačiau yra nemažai kitų pasaulio dalių, kuriose jos tebėra varžomos. *Titaniko* sėkmė rodo, kad ir ten, kur palaikomos labiau tradicinės vertybės, imama kitaip žvelgti į asmeninius ryšius bei santuoką. Kita vertus, galime teigti, jog *Titanikas*, kaip ir daugelis kitų Vakarų filmų, *prisideda* prie šios vertybių kaitos. Globalinę žiniasklaidą užvaldę vakarietiški filmai bei televizijos programos turi tendenciją pateikti tam tikrą politinių, socialinių bei ekonominių programų rinkinį, atspindintį būtent Vakarų pasaulėžiūrą. Kai kas nerimauja, kad globalizacija skatina kurti „globalinę kultūrą“, kur galingiausių ir turtingiausių – šiuo atveju Holivudo filmų kūrėjų – normos bei vertybės pakirs vietinių papročių ir tradicijų galias. Pagal šį požiūrį, globalizacija yra „kultūrinio imperializmo“ atmaina, itin agresyviai skleidžianti Vakarų pasaulio vertybes, stilius bei pažiūras ir taip smaugianti individualias tautines kultūras.

Kiti, priešingai, sieja globalizacijos procesus su didėjančia kultūros tradicijų ir formų *diferenciacija*. Jų teigimu, globali visuomenė pasižymi ne homogeniška kultūra, o labai didelė viena šalia kitos gyvuojančių kultūrų įvairove. Vietinės tradicijos jungiasi su aibe papildomų, iš svetur atkeliavusių kultūros formų – taip žmonėms atsiveria stulbinamai daug įvairių gyvensenų pavyzdžių, iš kurių galima rinktis. Prieš mūsų akis atsiveria ne vieninga globalinė kultūra, o veikiau kultūros formų fragmentacija (Baudrillard, 1988). Vietinėse bendruomenėse bei kultūrose įtvirtinti identitetai ir įsišaknijęs gyvenimo būdai traukiasi iš kelio naujoms „mišriojo identiteto“ formoms, sulipdytoms iš elementų, priklausančių priešpriešiniams kultūros šaltiniams (S. Hall, 1992). Šitaip juodaodis Pietų Afrikos miestietis šiandien ir toliau gali būti stipriai veikiamas tradicijų ir kultūrinių sampratų, kurias sąlygoja jo gentinės šaknys. Tačiau tuo pat metu – rinkdamasis aprangą ir pomėgius, leisdamas laisvalaikį ir pan. – jis laikosi kosmopolitinių stilių ir skonių, kuriuos suformavo globalizacijos jėgos.

Globalizacija ir rizika

Globalizacijos padariniai iš esmės veikia visus socialinio pasaulio aspektus. Kita vertus, globalizacija yra atviras, negalutinis ir viduje prieštaringas procesas, todėl jos padarinius sunku numatyti ir kontroliuoti. Tačiau šią dinamiką galima nagrinėti ir kitaip – per *rizikos* sampratos prizmę. Daugelis globalizacijos sukurtų pokyčių kelia mums ir naujas rizikos formas, kurios labai skiriasi nuo egzistavusių ankstesniais laikais. Iš praeities atkeliavusios rizikos formos turi nustatytas priežastis ir žinomus padarinius, tačiau dabartiniai rizikos veiksniai pagal savo kilmę, priešingai, yra nenuspėjami, o jų pasekmės – neapibrėžtos.

„Technogeninės rizikos“ sklaida

Žmonės visuomet susidurdavo su vienos ar kitos rūšies rizikos formomis, tačiau dabartinės kokybiškai skiriasi nuo kildavusių anksčiau. Dar visai neseniai žmonių visuomenes kamavo **išorinė rizika** – sausros, žemės drebėjimai, badas, audros ir panašios grėsmės, kylančios iš gamtos pasaulio ir nesusijusios su žmogaus veiksmais. Tačiau šiandien vis dažniau susiduriame su įvairių rūšių **technogenine rizika** – grėsmėmis, kurias sukelia mūsų žinių bei technologijų poveikis gamtai. Kaip

Elektroniniai virusai

2000 metų gegužės 4 dieną elektronikos pasaulį apėmė chaosas – vadinamasis „meilės virusas" sukėlė kompiuterinių sistemų perkrovas visame pasaulyje. Paleistas iš asmeninio kompiuterio Filipinų sostinėje Maniloje, „meilės virusas" žaibiškai pasklido po Žemės rutulį ir privertė išsijungti beveik dešimtadalį pasaulio elektroninio pašto tarnybinių stočių. Virusą išnešiojo elektroninis laiškas su antrašte „Myliu tave". Atidarydami prie laiško prikabintą rinkmeną, jo gavėjai savo kompiuteryje nežiniomis sužadindavo virusą. Šis imdavo daugintis ir automatiškai išsiųsdavo pats save visais elektroninio pašto adresais, įrašytais į kompiuterinę adresų knygelę, o po to puldavo informaciją ir rinkmenas, saugomas kietajame diske. Virusas pagal laiko juostas plito į vakarus – pirmiausia į Aziją, vėliau – Europą ir pagaliau – Šiaurės Ameriką – kur tik vietiniai tarnautojai, iš ryto atėję į darbą, tikrindavo savo elektroninį paštą. Manoma, jog į dienos pabaigą „meilės viruso" padaryta žala visame pasaulyje viršijo 1 milijardą svarų sterlingų (apie 5,3 milijardo litų).

„Meilės virusas" plito itin sparčiai, bet jis buvo anaiptol ne pirmas toks „kenkėjas". Kuo labiau sudėtingėja kompiuteriai ir elektroninės komunikacijos formos, kuo jie įgyja daugiau reikšmės, tuo labiau plinta ir pavojingesni tampa elektroniniai virusai. Į „meilės virusą" panašios programos rodo, kaip dėl globalizacijos pažangos glaudžiai susipynė pasaulis. Jums gali kilti mintis, jog šiuo konkrečiu atveju globalus susietumas yra ganėtinai neigiamas dalykas, nes būtent todėl kenksmingas virusas žaibiškai pasklido po pasaulį. Tačiau šis įvykis taip pat rodo ir nemažai teigiamų globalizacijos aspektų. Vos tik aptikus virusą, viso pasaulio kompiuterijos ir saugumo ekspertai ėmė dirbti drauge, kad užkirstų jo sklaidą, apsaugotų nacionalines kompiuterines sistemas ir pasidalytų gauta informacija apie viruso kilmę. Taigi globalizacija kelia nežinomas grėsmes, tačiau ji taip pat skatina mus naudotis naujomis technologijomis bei globaliai koordinuoti pastangas siekiant užkirsti kelią šioms rizikos formoms.

toliau matysime, daugelis grėsmių aplinkai ir sveikatai, su kuriomis susiduria šiuolaikinės visuomenės, yra technogeninės rizikos atvejai – mūsų kišimosi į gamtą padariniai.

Grėsmės aplinkai

Vienas iš akivaizdžiausių technogeninės rizikos pavyzdžių yra grėsmės, pakibusios virš gamtinės aplinkos (žr. 19 skyrių „Gyventojų gausėjimas ir ekologinė krizė"). Viena iš spartėjančios industrinės ir technologinės raidos pasekmių – nuolatinė žmogaus kišimosi į gamtą plėtra. Šiandien beveik neliko žmogaus dar nepaliestų gamtos pasaulio sričių – urbanizacija, pramonės gamyba ir tarša, milžiniški žemės ūkio projektai, užtvankų bei hidroelektrinių statyba, atominės energijos programos tėra vos keletas būdų, kuriais žmonės veikia savo gamtinę aplinką. Visi drauge šie procesai sukėlė smarkiai plintančią aplinkos destrukciją, kurios tikslių priežasčių neįmanoma nustatyti, o padarinius – nė kiek ne lengviau apskaičiuoti.

Mūsų globalėjančiame pasaulyje ekologinė rizika atsiveria daugeliu pavidalų. Prieš kelerius metus mokslo bendruomenė sunerimo dėl visuotinio klimato atšilimo; dabar iš esmės sutinkama, kad Žemės temperatūra kyla dėl kenksmingų dujų kaupimosi atmosferoje. Galima tikėtis niokojančių visuotinio atšilimo padarinių: jei ašigalių ledynai ir toliau tirps kaip dabar, pakils jūros lygis, o tuomet gali kilti grėsmė žemumų teritorijoms ir ten gyvenantiems žmonėms. Nurodoma, kad būtent klimato modelių kaita galėjo sukelti smarkius potvynius kai kuriose Kinijos (1998 metais) ir Mozambiko (2000 metais) dalyse (žr. tekstą rėmeliuose kitame puslapyje).

Grėsmių aplinkai kilmė labai neapibrėžta, todėl neaišku, kaip reikėtų jas įveikti arba kas turėtų atsakyti už atoveiksmių taikymą. Tai gali pa-

Pasaulio klimato kaita

Kad ir kurioje pasaulio dalyje gyventumėte, tikėtina, kad pastaraisiais metais pastebėjote ar tiesiogiai patyrėte kiek neįprastus orus. Gamtos mokslų ir apsaugos nuo stichinių nelaimių specialistai atkreipė dėmesį, jog kur kas dažniau pasitaiko „ekstremalių" orų: tam tikram metų laikui nebūdingų karščių, sausrų, potvynių ir viesulų. Pavyzdžiui, vien 1998 metais įvairiose pasaulio vietose buvo užfiksuota aštuoniasdešimt skirtingų gamtos katastrofų, tarp jų – niokojantys potvyniai Kinijoje, uraganai Lotynų Amerikoje, žaibiškai plintantys gaisrai Indonezijoje ir stiprios pūgos su kruša Šiaurės Amerikoje. Po to labai skirtingus regionus – Etiopiją, Pietų Afganistaną ir Jungtinių Amerikos Valstijų vidurio bei vakarų žemes – užklupo sausros, Venesuelą ir Mozambiką užtvindė potvyniai, kai kuriose Europos dalyse siautė galingos audros, o Australijos tyrus užplūdo skėriai.

Nors niekas negali būti dėl to tikras, tačiau daugelio žmonių nuomone, šias stichines nelaimes iš dalies sukelia visuotinis klimato atšilimas, kaistanti Žemės atmosfera. Jei ir toliau nekontroliuosime anglies dvideginio emisijų, kurios skatina atšilimą, visai tikėtina, kad bus negrįžtamai pakenkta Žemės klimatui. Ką reikėtų kaltinti dėl visuotinio atšilimo ir ką galima padaryti šiam procesui sulėtinti? Visame pasaulyje juntamos grėsmės, susijusios su visuotiniu atšilimu, tačiau beveik neįmanoma tiksliai nustatyti jo priežasčių. Toks neapibrėžtumas būdingas ir daugeliui mūsų kintančio pasaulio aspektų. Globalizacijos epochoje mums nuolatos primenama, kaip priklausome vieni nuo kitų: individų ar institucijų veiksmai vienoje pasaulio dalyje gali labai paveikti ir paveikia visus žmones, kad ir kur jie gyventų.

aiškinti paprastas pavyzdys. Mokslininkai nustatė, jog cheminės taršos lygis neigiamai paveikė kai kurias Antarkties pingvinų kolonijas. Tačiau neįmanoma tiksliai sužinoti nei šios taršos kilmės, nei pasekmių, kurios ateityje galėtų paveikti pingvinus. Todėl šiuo ir šimtais kitų panašių atvejų veikiausiai nebus imtasi veiksmų, kurie įveiktų grėsmę – juk nežinomas ir nenustatytas nei priežasties, nei padarinių mastas (Beck, 1995).

Grėsmės sveikatai

Praėjusį dešimtmetį didelio dėmesio susilaukė pavojai, kuriuos technogeninė rizika kelia žmonių sveikatai. Pavyzdžiui, žiniasklaida ir visuomenės sveikatos kampanijos kvietė vengti kenksmingų ultravioletinių spindulių, trumpinant buvimą saulės atokaitoje ir vartojant nuo nudegimo saugančius tepalus. Pastaraisiais metais daug kur pasaulyje imta teigti, kad ilgai būnant saulės atokaitoje padidėja rizika susirgti odos vėžiu. Manoma, jog tai susiję su plonėjančiu ozono sluoksniu – Žemės atmosferos dalimi, paprastai nepraleidžiančia ultravioletinių spindulių. Dėl didelės apimties cheminių emisijų, kurias sukelia žmogaus veikla ir pramonės gamyba, sumažėjo ozono koncentracija atmosferoje, o kai kur netgi atsivėrė „ozono skylės".

Nemažai technogeninės rizikos pavyzdžių yra susiję su maistu. Moderniąsias žemės ūkio ir maisto pramonės gamybos technologijas stipriai veikia mokslo bei technologijų pažanga. Pavyzdžiui, komercinėje žemdirbystėje plačiai naudojami cheminiai pesticidai bei herbicidai, o daugelis gyvulių (viščiukai ir kiaulės) kimšte prikimšti hormonų ir antibiotikų. Pasak kai kurių žmonių, tokie ūkininkavimo būdai nesuderinami su saugiu maistu ir gali pakenkti sveikatai. Pastaraisiais metais itin didelį visuomenės dėmesį sužadino du ginčai dėl saugaus maisto ir technogeninės rizikos: debatai apie genetiškai modifikuotą maistą (aptariami 19 skyriuje „Gyventojų gausėjimas ir ekologinė krizė"), ir „karvių pasiutligė".

Galvijų spongiforminė encefalopatija (angl. BSE), plačiai žinoma kaip „karvių pasiutligė", pir-

mą sykį aptikta Britanijoje 1986 metais. Mokslininkai susiejo šią infekciją su paplitusia praktika į auginamų stambiųjų raguočių – paprastai žolėdžių – pašarą pridėti gyvūninės kilmės (dažniausiai galvijų) produktų. Po šio ligos protrūkio vyriausybė ėmėsi priemonių raguočių ligai kontroliuoti, tačiau užtikrino, jog valgyti jautieną visiškai saugu, žmonėms niekas negresia. Tik XX a. dešimtojo dešimtmečio viduryje pripažinta, jog keletas žmonių mirčių nuo Kroicfeldo-Jakobo (Creutzfeldt-Jakob) ligos, naikinančios smegenis, buvo susijusios su valgyta užkrėstų galvijų mėsa (jautiena). Buvo sunaikinti tūkstančiai stambiųjų raguočių Britanijoje, taip pat priimti griežti įstatymai, sureguliavę šių galvijų auginimą ir prekybą jautienos gaminiais.

Nors siekiant nustatyti galvijų spongiforminės encefalopatijos žmonėms keliamą grėsmę buvo pradėti platūs moksliniai tyrimai, tačiau gauti rezultatai neleido padaryti aiškių išvadų. Iš tiesų kyla pavojus, jog asmenys, iki atrandant ligą vartoję britišką jautieną, *gali* būti infekuoti. Tačiau neseniai, 1999 metų gruodį, Europos Sąjungos Mokslinis koordinacinis komitetas pareiškė, jog „šiuo metu nežinoma, koks užkrato kiekis paveikia žmones". Galvijų spongiforminės encefalopatijos pavojingumo žmonėms apskaita rodo, kaip sudėtinga įvertinti riziką šiuolaikiniame pasaulyje. Juk būtina žinoti, ar užkrėsti galvijai pateko į vieną ar kitą maisto tiekimo grandinę, kada tai įvyko, kaip ir kokiu mastu plito infekcija, kaip buvo apdorota jautiena, taip pat išsiaiškinti daug kitų detalių. Daugybė nežinomų veiksnių apsunkino užduotį ir neleido tiksliai ištirti gresiančio pavojaus.

Globali „rizikos visuomenė"

Visuotinis klimato atšilimas, galvijų spongiforminės encefalopatijos krizė, audringai aptariamas genetiškai modifikuotas maistas ir kita technogeninė rizika pateikė individams naujus kasdienio gyvenimo pasirinkimus ir metė naujus iššūkius. Nauji pavojai nepažymėti jokiuose „kelių žemėlapiuose", todėl kai žmonės, šalys ar transnacionalinės organizacijos renkasi, kaip reikėtų gyventi, jie privalo apsvarstyti rizikos sąlygas. Kadangi tokios rizikos priežastys ir padariniai nėra aiškiai apibrėžti, kiekvienas individas priverstas spręsti, kiek ir kaip jis pasirengęs rizikuoti. Tokios pastangos gali išmušti iš bet kokių vėžių! Ar reikėtų vartoti tokį maistą ar žaliavas, kurių gamyba arba vartojimas gali neigiamai paveikti mūsų pačių sveikatą ir gamtinę aplinką? Dabar net „paprasti" sprendimai „ką valgyti" priimami prieštaringos informacijos ir skirtingų nuomonių apie santykinius gaminio privalumus bei trūkumus kontekste.

Riziką ir globalizaciją plačiai nagrinėjęs vokiečių sociologas Ulrichas Beckas mano, kad tokios grėsmės padeda formuotis globaliai **rizikos visuomenei** (1992). (Tai gvildenama ir šios knygos 21 skyriuje „Teoriniai sociologijos pagrindai".) Kadangi technologinė kaita vis spartėja ir kuria naujas rizikos formas, mums tenka nuolatos reaguoti į tokius pokyčius ir prie jų derintis. Beckas teigia, jog rizikos visuomenėje reiškiasi ne vien grėsmės aplinkai ir sveikatai – čia veikia aibės susipynusių šiuolaikinio socialinio gyvenimo pokyčių: permainingi užimtumo modeliai, stiprėjantis netikrumas dėl darbo, mažėjanti tradicijų ir papročių įtaka savimonės identitetui, tradicinių šeimos modelių irimas ir asmeninių santykių demokratizavimas. Kadangi šiuolaikinė visuomenė kur kas silpniau negu tradicinė iš anksto „lemia" asmeninę žmogaus ateitį, visų rūšių sprendimai darosi rizikingi. Pavyzdžiui, tuoktis šiandien yra kur kas pavojingiau negu tuomet, kai santuokos institucija egzistavo visą žmogaus gyvenimą. Ne ką saugiau rinktis profesijos ir karjeros kelius – juk ekonomikai kintant taip greitai kaip mūsiškei, iš tiesų sunku numatyti, kurie įgūdžiai turės vertę ateityje.

Pasak Becko, svarbus rizikos visuomenės aspektas yra pavojai, kurių neriboja nei erdvė, nei laikas, nei socialumas (1995). Dabartinės grėsmės veikia visas šalis ir visas socialines klases, jos turi globalines, o ne vien asmenines pasekmes. Daugelis technogeninės rizikos formų, tokios kaip grėsmės žmonių sveikatai ir aplinkai, peržengia valstybių sienas. Šį aspektą aiškiai parodė Černobylio atominės elektrinės Ukrainoje sprogimas 1986 metais. Kiekvienas, kuris gyveno arti Černobylio

– nesvarbu, koks jų buvo amžius, klasė, lytis ar statusas – buvo apšvitintas pavojingomis radioaktyvių spindulių dozėmis. Tačiau katastrofos padariniai pasireiškė ir labai toli nuo elektrinės – dar ilgą laiką po sprogimo Europoje ir už jos ribų buvo aptinkami nenormaliai aukšti radioaktyviojo spinduliavimo lygiai.

Globalizacija ir nelygybė

Beckas ir kiti mokslininkai atkreipė dėmesį į riziką, kaip į vieną pagrindinių globalizacijos ir technologinės pažangos padarinių. Naujų formų rizika meta sudėtingus iššūkius ir individams, ir ištisoms visuomenėms, kurie verčiami keliauti nežinoma teritorija. Tačiau globalizacija kuria ir kitus reikšmingus iššūkius.

Globalizacija žengia netolydžiai. Jos poveikis patiriamas nevienodai, o kai kurios pasekmės anaiptol nėra teigiamos. Tarp rimčiausių iššūkių, su kuriais pasaulis susiduria XXI a. pradžioje – šalia didėjančių ekologinių problemų yra ir nelygybės plėtra – tiek visuomenių viduje, tiek tarp skirtingų visuomenių.

Nelygybė ir globalūs padalijimai

Aptardami visuomenės tipus (2 skyriuje „Kultūra ir visuomenė“), sužinojome, jog diduma pasaulio turtų sutelkta industrializuotose, arba „išsivysčiusiose“, pasaulio šalyse, tuo tarpu „besivystančio pasaulio“ tautos kenčia dėl skurdo, gyventojų pertekliaus, netinkamų švietimo ir sveikatos apsaugos sistemų, taip pat dėl nepakeliamų užsienio skolų. Visą XX a. atotrūkis tarp išsivysčiusio ir besivystančio pasaulių be paliovos didėjo, o šiandien jis yra didesnis negu kada nors anksčiau.

1999 metais Jungtinių Tautų paskelbtame „Pranešime apie žmogaus socialinę raidą“ (*Human Development Report*) atskleista, kad vidutinės pajamos, tenkančios penktadaliui pasaulio gyventojų turtingiausiose šalyse, 74 kartus pranoko kito penktadalio, gyvenančio skurdžiausiose šalyse, vidutines pajamas. XX a. dešimtojo dešimtmečio pabaigoje 20 procentų pasaulio gyventojų teko 86 procentai viso vartojimo, 82 procentai eksporto rinkų ir 74 procentai telefono linijų. Per 1994–1998 metus 200 turtingiausių pasaulio žmonių padvigubino grynąją savo turto vertę, o trijų didžiausių pasaulio milijardierių turtas viršijo visų mažiausiai išsivysčiusių šalių ir jose gyvenančių 600 milijonų žmonių bendrąjį vidaus produktą (UNDP, 1999).

Praėjusį šimtmetį daugelyje besivystančio pasaulio dalių ekonomikos augimo lygiai ir gamybos apimtys atsiliko nuo gyventojų skaičiaus didėjimo, tuo tarpu industrializuotuose šalyse ekonominio vystymosi lygis gyventojų prieaugį gerokai lenkė. Dėl šių priešpriešinių tendencijų atsirado ryškūs turtingiausių ir skurdžiausių pasaulio šalių skirtumai. Atotrūkis tarp pirmųjų ir antrųjų 1820 metais buvo maždaug 3:1, 1913 metais – 11:1, 1950 metais – 35:1, o 1992 metais – 72:1 (žr. schemą 3.4). Per praėjusį šimtmetį turtingiausio pasaulio gyventojų ketvirtadalio pajamos vienam žmogui padidėjo beveik šešiagubai, o skurdžiausio ketvirtadalio – mažiau negu tris kartus.

Globalizacija, atrodo, stiprina šias tendencijas, toliau telkdama pajamas, turtus ir išteklius mažame šalių branduoliuke (žr. schemą 3.5). Kaip sužinojome šiame skyriuje, globalinė ekonomika auga ir integruojasi milžinišku greičiu. Šio proceso šerdis yra globalinės prekybos plėtra – nuo 1990 iki 1997 metų tarptautinė prekyba didėjo 6,5 procento. Tačiau naudos iš šio augimo turėjo tik saujelė besivystančių šalių, o pats integracijos į globalinę ekonomiką procesas vyko netolydžiai (žr. schemą 3.6). Kai kurioms šalims, tokioms kaip Rytų Azijos ekonomikos, Čilė, Indija ir Lenkija, sekėsi puikiai, jų eksporto prieaugis viršijo 5 procentus. Tuo tarpu kitos šalys, pavyzdžiui, Rusija, Venesuela ir Alžyras, iš prekybos plėtros ir globalizacijos beveik neturėjo naudos (UNDP, 1999). Šį vaizdą papildo Pasaulio banko duomenys: iš 93 besivystančio pasaulio tautų vos 23 galima pavadinti „sparčiomis integrantėmis“. Kyla pavojus, jog globalizacijai plečiantis, daugelis iš tų šalių, kurioms labiausiai reikia ekonomiškai augti, dar stipriau atsiliks (World Bank, 2000).

Daugelio nuomone, geriausia priemonė ekonomikai plėtoti ir skurdui mažinti yra laisvoji pre-

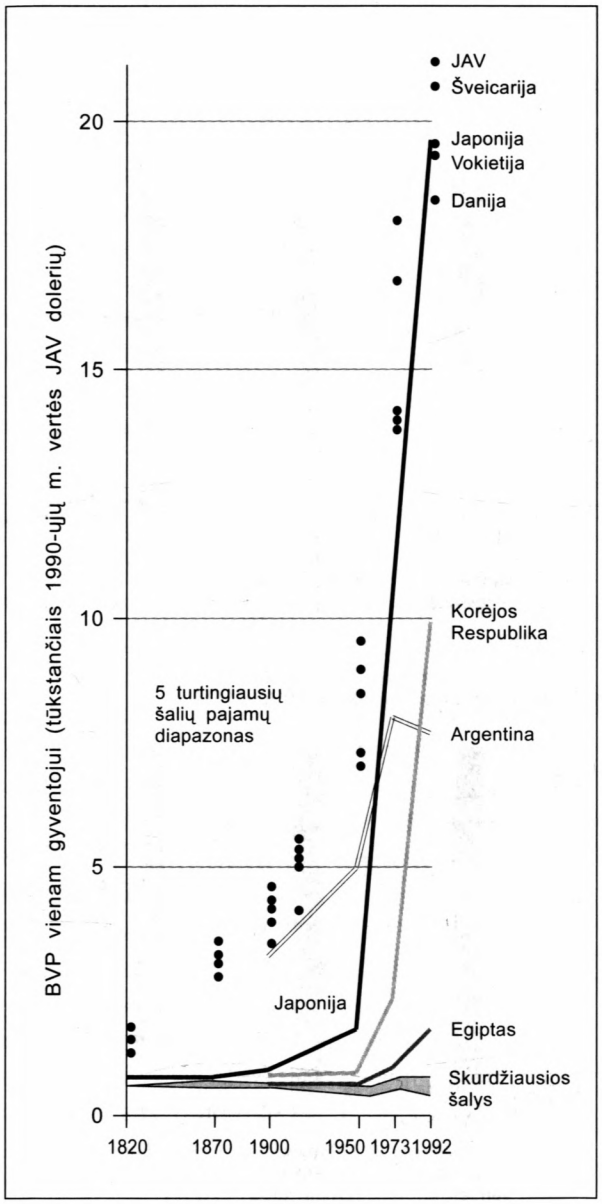

Schema 3.4. Didėjantis atotrūkis tarp turtingiausių ir skurdžiausių šalių nuo 1820 iki 1992 m.

Šaltinis: UNDP, *Human Development Report*, Oxford University Press, 1999, p. 38.

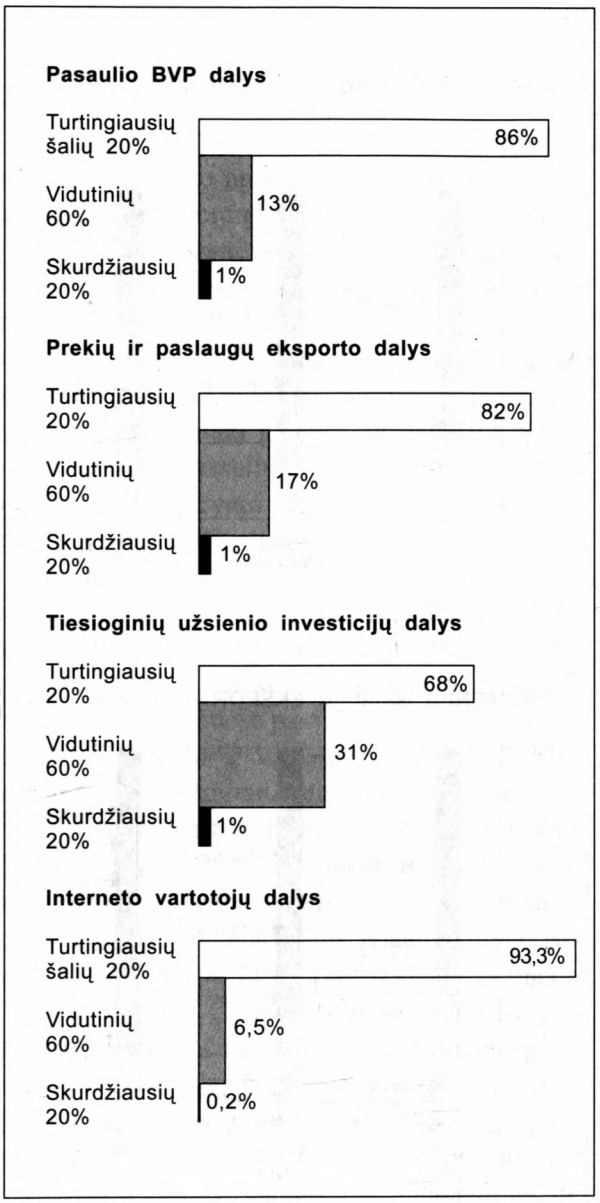

Schema 3.5. Turtingiausių ir skurdesnių šalių turimos globalinių pajamų, prekybos, finansų ir komunikacijų dalys, 1997 m.

Šaltinis: UNDP *Human Development Report*, Oxford University Press, 1999, p. 2.

PREKIŲ IR PASLAUGŲ EKSPORTAS (procentinis prieaugis, metinis vidurkis) 1980–1996 m.

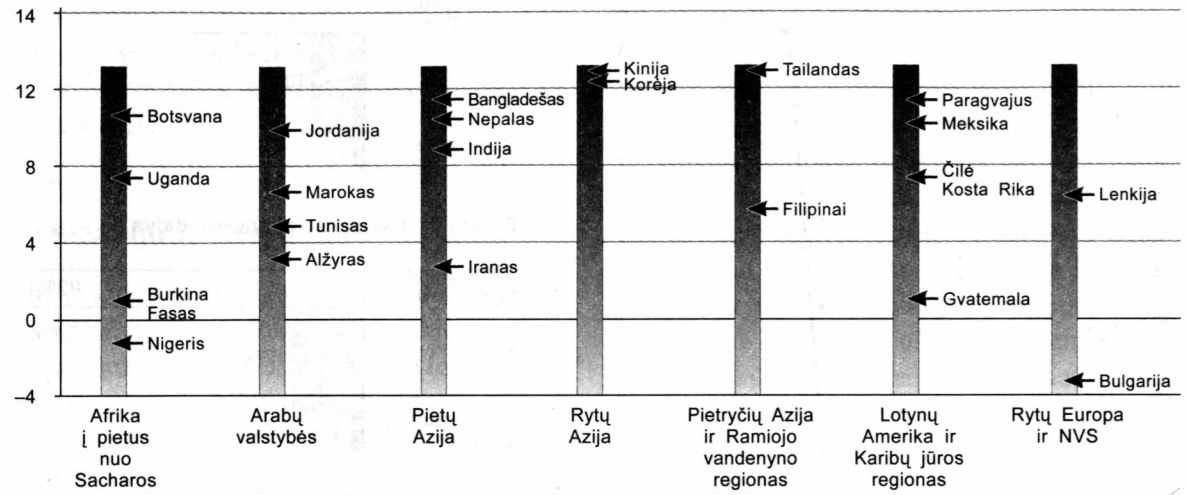

PRAMONĖS GAMINIŲ EKSPORTAS (prekių eksportas procentais, metinis vidurkis) 1990–1997 m.

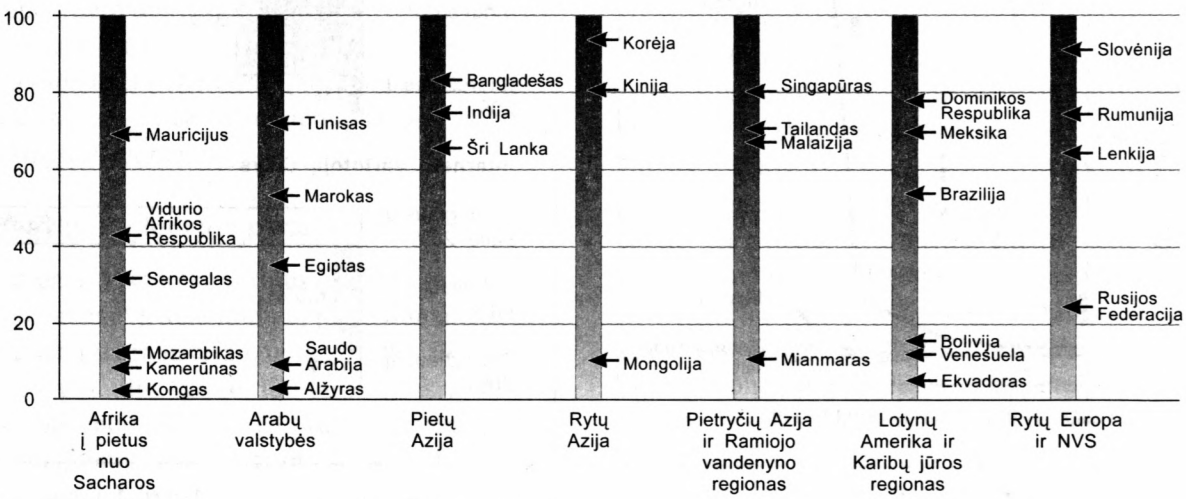

Rytų Europos ir NVS (buvusios Sovietų sąjungos) duomenys nuo XX a. devintojo dešimtmečio pabaigos iki 1996–1997 m.

Schema 3.6. Nelygybė pasaulio regionų valstybių eksporto veikloje, 1980–1997 m.

Šaltinis: UNDP, *Human Development Report,* Oxford University Press, 1999, p. 27.

kyba. Tokios organizacijos, kaip *Pasaulio prekybos organizacija* (PPO), stengiasi liberalizuoti prekybos taisykles ir mažinti kliūtis pasaulio šalims tarpusavyje prekiauti. Laisvoji prekyba per sienas – tai veiksmas, kai „visi laimi", vienodai naudingas ir išsivysčiusioms, ir besivystančioms šalims. Nors industrializuotos ekonomikos pajėgia eksportuoti savo gaminius į viso pasaulio rinkas, teigiama, jog galimybė patekti į šias rinkas duos naudos ir besivystančioms šalims. O tai savo ruožtu pagerins jų perspektyvas integruotis į globalinę ekonomiką.

Žygis už „visuotinį teisingumą"

Ne visi sutinka, kad laisvoji prekyba yra geriausias sprendimas skurdui ir globalinei nelygybei mažinti. Iš tiesų daugelis kritikų teigia, jog laisvoji prekyba – gana vienpusis dalykas, naudingas tiems, kurie jau turtingi, tačiau dar labiau bloginantis skurdo ir priklausomybės modelius, egzistuojančius besivystančiame pasaulyje. Pastaruoju metu ši kritika daugiausia buvo nukreipta į Pasaulio prekybos organizacijos veiklą ir politiką – juk būtent ši organizacija skiria daugiausia pastangų globalinei prekybai skatinti.

1999 metų gruodį per 50 000 žmonių iš viso pasaulio išėjo į Sietlo gatves protestuoti, kai šiame mieste vyko Pasaulio prekybos organizacijos derybos prekybos klausimais – vadinamasis „Tūkstantmečio apskritasis stalas". Keturias dienas Sietle šurmuliavo daugybė spalvingų demonstracijų, gatvės vaidinimų, vyko pilietinio nepaklusnumo akcijos, eisenos, simpoziumai bei seminarai. Profesinių sąjungų veikėjai, aplinkosaugininkai, žmogaus teisių gynėjai, sąjūdžio prieš atomo naudojimą aktyvistai, ūkininkai ir šimtų vietinių bei tarptautinių nevyriausybinių organizacijų atstovai susivienijo savo nepasitenkinimui PPO pareikšti. Daugelio nuomone, PPO – tai organizacija, iškėlusi ekonomines imperatyvas virš visų kitų problemų, tarp jų – žmogaus teisių, darbo teisių, aplinkos apsaugos ir darnios plėtros problemų. Nors protestuota daugiausia taikiai, tačiau kai kur su protestuotojais stipriai susiremdavo vietinė policija. Sietlo centrą užtvindžiusioms minioms vaikyti ji naudojo ašarines dujas ir gumines lazdas.

Derybininkai, atstovavę 134 PPO valstybėms narėms, susirinko aptarti ir suderinti priemonių, kurios liberalizuotų globalinės prekybos ir investicijų sąlygas, taikomas žemės ūkio bei miško produktams, taip pat spręsti kitų klausimų. Tačiau vos pradėtos derybos nutrūko nespėjus dėl nieko sutarti. Protestų organizatoriai triumfavo – demonstracijomis pasisekė nutraukti derybas, taip pat į paviršių iškilo vidiniai ginčai tarp delegatų. Sietlo protestai buvo paskelbti didžiausia pergale, kurią iki šiol pasiekė žygio už „visuotinį teisingumą" dalyviai.

Bet dėl ko vyksta ši kampanija ir ar ji iš tiesų atspindi kylantį galingą „antiglobalizmo sąjūdį", kaip teigė kai kurie apžvalgininkai? Per kelis mėnesius po Sietlo protestų panašios demonstracijos buvo surengtos kituose pasaulio miestuose, tokiuose kaip Londonas ir Vašingtonas. Jose dalyvavo kur kas mažiau žmonių negu Sietle, tačiau tematikos būta tokios pat. Protestuotojai tvirtino, jog dėl laisvosios prekybos ir globalizacijos turtai vis labiau kaupiasi nedaugelio rankose, tuo tarpu dauguma pasaulio gyventojų vis labiau skursta. Beveik visi aktyvistai sutinka dėl globalinės prekybos būtinumo ir galimos naudos nacionalinėms ekonomikoms, tačiau tvirtina, kad jai valdyti reikia *kitokių* taisyklių, nepanašių į tas, kurias remia Pasaulio prekybos organizacija. Jie teigia, jog prekybos taisyklės, užuot užtikrinusios jau turtingų korporacijų galimybę gauti didesnius pelnus, turėtų pirma ir labiausiai siekti saugoti žmogaus teises, aplinką, darbo teises ir vietines ekonomikas.

Protestuotojai tvirtina, jog PPO yra nedemokratiška organizacija, kurioje dominuoja turtingiausių pasaulio šalių, ypač Jungtinių Amerikos Valstijų, interesai. Nors šios organizacijos narėmis yra daugelis besivystančių šalių, tačiau nemažai jų iš esmės neturi įtakos organizacijos politikai – juk programą sudaro turtingiausios valstybės. Pasaulio banko prezidentas atkreipė dėmesį, jog 19 iš 42 Afrikos valstybių PPO narių nėra arba beveik

noekas joms neatstovauja organizacijos buveinėje Ženevoje (World Bank, 2000). Ši pažeista pusiausvyra, atrodo, turi labai konkrečius padarinius. Pavyzdžiui, Pasaulio prekybos organizacija pareikalavo, kad besivystančios šalys atvertų savo rinkas importui iš industrializuotų valstybių, tačiau tuo pat metu ji leido išsivysčiusioms šalims ir toliau stipriai varžyti žemės ūkio produktų importą, kad apsaugotų savo žemės ūkio sektorius. Vadinasi, skurdžiausios pasaulio šalys, kurių daugelis tebėra agrarinės, negalės patekti į stambias išsivysčiusių šalių žemės ūkio produktų rinkas.

Panašus padalijimas matyti ir intelektinės nuosavybės teisių apsaugos srityje. Šią sritį reglamentuoja Pasaulio prekybos organizacijos daugiašalė sutartis, vadinamoji Intelektinės nuosavybės teisių prekyboje sutartis (*Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights* – TRIPS). Industrinėms šalims nuosavybės teise priklauso 97 procentai visų pasaulio patentų, tuo tarpu besivystančiam pasauliui svetima net pati intelektinės nuosavybės teisių samprata. Per du pastaruosius dešimtmečius patentinių paraiškų skaičius itin padidėjo dėl biotechnologijų bendrovių bei tyrimų institutų veržimosi kontroliuoti ir „turėti" vis daugiau žinių bei technologijų formų ir biologinės įvairovės atmainų. Pavyzdžiui, iš biologine įvairove pasižyminčių teritorijų, tokių kaip atogrąžų miškai, imama daug augalinės medžiagos bandinių – farmacinės bendrovės kuria iš jų pelningus vaistus, kuriuos apsaugo patentu. Kuriant ir reklamuojant tokius vaistus, dažnai pasinaudojama čiabuvių žiniomis apie gydomąjį augalų vartojimą, tačiau vietiniams gyventojams visiškai neatlyginama už jų įnašą. Tuo metu, kai industrializuotos šalys, priklausančios PPO, daro spaudimą griežtinti intelektinės nuosavybės apsaugos įstatymus, besivystančiose šalyse daugelis teigia, kad toks žingsnis kenkia jų šalių reikmėms. Tyrimų programas diktuoja pelno siekiai, o ne žmonių interesai, todėl vertingos technologijų formos gali tapti nebeprieinamomis skurdesnėms šalims, nors jų taikymas čia galėtų duoti didžiulę naudą.

Pasaulio prekybos organizacija dar kritikuojama todėl, kad veikia slapta ir neatsiskaito piliečiams, kuriems savo sprendimais daro tiesioginę įtaką. Daugeliu atžvilgių šie priekaištai pagrįsti. PPO narių tarpusavio ginčus dėl prekybos sprendžia už uždarų durų posėdžiaujantis niekieno nerinktas „ekspertų" komitetas. Sprendimą oficialiai paskelbus, jis teisiškai susaisto visas valstybes nares. PPO taip pat gali ginčyti arba būti viršesnė už atskirų valstybių įstatymus, kuriuos laiko „kliūtimis prekybai". Tai taikytina nacionaliniams įstatymams ar dvišaliams susitarimams dėl aplinkos apsaugos, retų išteklių tausojimo, visuomenės sveikatos apsaugos ar darbo standartų bei žmogaus teisių užtikrinimo. Pavyzdžiui, Pasaulio prekybos organizacija priėmė nepalankų sprendimą Europos Sąjungai, kuri atsisakė iš JAV importuoti hormonais apdorotą jautieną dėl to, kad ši mėsa gali skatinti susirgimą vėžiu. PPO taip pat ginčijo ir Masačiusetso valstijos (JAV) priimtą įstatymą, draudžiantį bendrovėms investuoti į Mianmarą (Birmą), nes ten pažeidžiamos žmogaus teisės.

Paskutinė problema, dėl kurios bendrai nerimauja daugelis aktyvistų – tai pernelyg didelė JAV daroma įtaka Pasaulio prekybos organizacijai ir kitoms tarptautinėms institucijoms, pavyzdžiui, Pasaulio bankui ir Tarptautiniam valiutos fondui. Žlugus Sovietų sąjungai, JAV dažnai imta vadinti vienintele išlikusia pasaulio supervalstybe. Kai kuriais atžvilgiais tai tikra tiesa. Dėl savo ekonominės, politinės bei karinės galios Jungtinės Amerikos Valstijos pajėgia daryti įtaką diskusijoms ir sprendimų priėmimui daugelyje tarptautinių institucijų. Todėl į globalizacijos „netolydumą" iš dalies reikia žvelgti kaip į atspindį, kuriame matyti, jog politinė ir ekonominė galia yra sutelkta kelių pagrindinių valstybių rankose.

Protestuotojai prieš PPO bei kitas tarptautines finansų institucijas, tokias kaip Pasaulio bankas ir Tarptautinis valiutos fondas, teigia, kad globalinės ekonominės integracijos bei laisvosios prekybos perteklius verčia žmones gyventi veikiau „ekonomikoje" negu „visuomenėje". Daugelis yra įsitikinę, kad tokie žingsniai toliau silpnins ekonominę skurdžių visuomenių padėtį, kadangi transnacionalinėms korporacijoms bus leista veikti beveik ar visiškai nevaržomoms jokių saugumo ir ap-

linkos apsaugos taisyklių. Pasak jų, komerciniai interesai vis labiau stelbia rūpinimąsi žmogaus gerove. Siekiant išvengti dar didesnių globalinių padalijimų, į „žmonių kapitalą" – visuomenės sveikatą, švietimą bei profesinį mokymą – reikia investuoti ir besivystančiose, ir industrializuotose šalyse. Svarbiausias iššūkis XXI amžiui – užtikrinti, kad globalizacija, užuot padėjusi tik tiems, kurie spėjo gerai įsitaisyti, veiktų visų žmonių labui.

Išvados: globalinės vadybos poreikis

Globalizacijai stiprėjant ir plečiantis, esamos politinės struktūros ir modeliai, atrodo, neturi priemonių valdyti pasauliui, kuriame apstu rizikos, nelygybės bei iššūkių, peržengiančių valstybių sienas. Atskiros vyriausybės nepajėgia kontroliuoti AIDS plitimo, įveikti visuotinio klimato atšilimo padarinių ar reguliuoti permainingų finansų rinkų. Iš dabartinių valdymo mechanizmų glėbio išsprūsta daugelis procesų, veikiančių pasaulio visuomenes. Dėl šios valdymo „stokos" kai kas ėmė reikalauti naujų jo formų – globalinės vadybos, kuri leistų visuotinai spręsti pasaulio problemas. Teigiama, jog vis daugiau iššūkių veikia virš atskirų valstybių lygmens, todėl ir reaguoti į juos būtina taip pat transnacionaliniu mastu.

Kalbos apie valdymą viršvalstybiniu lygmeniu gali pasirodyti netikroviškos, tačiau, kita vertus, jau žengta keletas žingsnių globalinės demokratinės struktūros kūrimo link, pavyzdžiui, suformuotos Jungtinės Tautos ir Europos Sąjunga. ES ypač laikytina naujovišku atsaku globalizacijai – ji puikiai galėtų tapti panašios organizacijos modeliu ir kitoms pasaulio dalims, turinčioms tvirtus regioninius saitus. Naujos globalinės vadybos formos padėtų palaikyti kosmopolitinę pasaulio tvarką, kuriai esant būtų laikomasi nustatytų skaidrių tarptautinės elgsenos – tokios kaip žmogaus teisių gynimas – normų bei standartų.

Po Šaltojo karo buvusį dešimtmetį žymėjo smurtas, vidiniai konfliktai ir chaotiškos transformacijos daugelyje pasaulio vietų. Pesimistai ėmė teigti, kad globalizacija spartina krizes ir chaosą, tuo tarpu kiti įžvelgia gyvybines galimybes pakreipti globalizuojančias jėgas lygybei, demokratijai ir gerovei didinti.

Žengimas globalinės vadybos ir veiksmingesnių priežiūros institucijų link tikrai nėra nelaiku atliekamas dalykas – juk šiandien mus visus labiau negu bet kada anksčiau sieja globalinė tarpusavio priklausomybė ir staigūs kaitos tempai. Tikrai pajėgiame pareikšti savo valią dėl socialinio pasaulio. Toks uždavinys – tai didžiausia būtinybė ir kartu didžiausias iššūkis žmonių visuomenėms XXI a. pradžioje.

3 TEMOS SANTRAUKA

1. Vienas iš socialinių reiškinių, labiausiai dominančių šiuolaikinius sociologus, yra globalizacija – pasaulio socialinių santykių ir tarpusavio priklausomybės stiprėjimas. Globalizacija reiškia tai, kad vis labiau imame gyventi „viename pasaulyje", kuriame mūsų veiksmai daro įtaką kitiems žmonėms ir kurio problemos yra ir mūsų problemos. Šiandien globalizacija veikia žmonių gyvenimus visose šalyse – ir turtingose, ir skurdžiose, – keisdama ne tik globalines sistemas, bet ir kasdienybę.
2. Globalizacija dažnai vaizduojama kaip ekonomikos reiškinys, tačiau šis požiūris pernelyg supaprastintas. Globalizaciją kuria drauge pasireiškiantys politiniai, ekonominiai, kultūriniai ir socialiniai veiksniai. Ją plečia pirmiausia informacinių ir komunikacinių technologi-

jų pažanga, pagreitinusi viso pasaulio žmonių tarpusavio sąveikas ir padidinusi jų mastą.

3. Globalizacija stiprėja, padedama kelių veiksnių. Pirma, Šaltojo karo pabaiga, sovietinio tipo komunizmo žlugimas ir tarptautinių bei regioninių valdymo formų plėtotė suartino pasaulio šalis. Antra, informacinių technologijų sklaida paspartino informacijos srautus per Žemės rutulį ir paskatino žmones priimti globalinę pasaulėžiūrą. Trečia, transnacionalinės korporacijos išaugo ir įgijo daugiau įtakos, kurdamos gamybos bei vartojimo tinklus, kurie gaubia Žemės rutulį ir sieja ekonomikos rinkas.

4. Globalizacija tapo karštų diskusijų tema. „Skeptikai" mano, jog globalizacijos idėja tiesiog pervertinta, o dabartiniai tarpusavio priklausomybės lygiai anaiptol ne beprecedentis atvejis. Dabartiniai tarpusavio sąsajų lygmenys turi atitikmenų ir praeityje. Todėl kai kurie skeptikai telkia dėmesį į regionalizacijos procesus, intensyvinančius veiklą stambiose finansų bei prekybos grupėse. „Hiperglobalistai" laikosi priešingos nuomonės ir tvirtina, kad globalizacija – tikras ir galingas reiškinys, gresiantis visiškai panaikinti nacionalinių vyriausybių vaidmenį. Trečioji grupė – transformacijos šalininkai. Jie yra įsitikinę, kad globalizacija transformuoja daugelį dabartinės globalinės tvarkos aspektų, tarp jų ir ekonominius, politinius bei socialinius santykius, tačiau tebėra išlikę ir senieji modeliai. Jų požiūriu, globalizacija yra prieštaringas procesas, susijęs su daugiakrypčiais, kartais priešpriešinio poveikio įtakų srautais.

5. Globalizacijos neriboja didelės, globalios sistemos. Jos poveikis juntamas mūsų asmeniniuose gyvenimuose, savimonėje ir sąsajose su kitais žmonėmis. Globalizuojančios jėgos įsiveržia į mūsų vietinius kontekstus bei intymų gyvenimą ir nuasmenintais kanalais, tokiais kaip žiniasklaida bei internetas, ir per asmeninius kontaktus su kitų šalių bei kultūrų žmonėmis.

6. Globalizacija yra atviras, negalutinis ir prieštaringas procesas, todėl jos padarinius sunku numatyti ir kontroliuoti. Globalizacija pateikia mums naujas, skirtingas nuo kadaise egzistavusių rizikos formas. Išorinė rizika susijusi su gamtos pasaulio keliamais pavojais, tokiais kaip žemės drebėjimai. Technogeninė rizika – tai grėsmės, kuriamos žmogaus žinių bei technologijos poveikio gamtos pasauliui. Kai kas mano, jog gyvename globalinės rizikos visuomenėje, kurioje žmonių bendruomenės visur susiduria su rizika (tokia kaip gresiantis visuotinis klimato atšilimas), kurią sukelia mūsų pačių kišimasis į gamtą.

7. Globalizacija vyksta sparčiai, bet netolydžiai. Ją žymi vis stiprėjanti divergencija tarp turtingiausių ir skurdžiausių pasaulio šalių. Turtai, pajamos, ištekliai bei vartojimas kaupiasi išsivysčiusiose visuomenėse, tuo tarpu didžioji besivystančio pasaulio dalis kovoja su skur-

du, nepakankama mityba, ligomis ir užsienio skolomis. Daugeliui iš šalių, kurioms labiausiai reiktų globalizacijos ekonominės naudos, apskritai gresia marginalizacija.

8. Pastaraisiais dešimtmečiais nuosekliai šalintos tarptautinės prekybos kliūtys, o daugelis mano, jog laisvoji prekyba ir atviros rinkos leis besivystančioms šalims labiau integruotis į globalinę ekonomiką. Šios traktuotės priešininkai teigia, kad tarptautinėse prekybos institucijose, tokiose kaip Pasaulio prekybos organizacija, viešpatauja turtingiausių šalių interesai ir nepaisoma besivystančio pasaulio reikmių. Jie tvirtina, jog prekybos taisyklės turi garantuoti ne vien korporacijoms didesnius pelnus, o pirma ir labiausiai privalo apsaugoti žmogaus ir darbo teises, aplinką, taip pat nacionalines ekonomikas.
9. Globalizacija kuria grėsmes, nelygybę ir iššūkius, kurie peržengia valstybių sienas ir šitaip išsprūsta iš esamų politinių struktūrų kontrolės. Kadangi atskiros vyriausybės neturi priemonių šioms transnacionalinėms problemoms įveikti, reikia naujų globalinės vadybos formų, kurios padėtų visuotinai spręsti pasaulio problemas. Iš naujo pareikšti savo valią dėl sparčiai kintančio socialinio pasaulio, ko gero, bus didžiausias XXI amžiaus iššūkis.

Pasvarstykite dar kartą

1. Kaip gali globalizacija būti ir vietiniu reiškiniu?
2. Ar komunizmo žlugimą sukėlė globalizacija?
3. Ar „makdonaldizacija“ yra pirmiausia ekonominis, kultūrinis ar politinis globalizacijos matmuo?
4. Ar stiprėjant individualizmo savivokai, tampame laisvi būti kuo norime ar tiesiog veržiamės kažką keisti?
5. Ar transnacionalinės korporacijos iš tiesų galingesnės už vyriausybes?
6. Kodėl vis daugiau kalbame būtent apie „technogenines rizikas“?

Papildoma literatūra

Peter Dicken. *Global Shift: Transforming the World Economy.* – New York: Guilford Press, 1998.

John Gray. *False Dawn: The Delusions of Global Capitalism.* – London: Granta Books, 1998.

David Held, Anthony McGrew, David Goldblatt and **Jonathan Perraton** (eds). *Global Transformations.* – Cambridge: Polity, 1999.

Frank J. Lechner and **John Boli** (eds). *The Globalization Reader.* – Oxford: Blackwell, 2000.

J. Timmons Roberts and **Amy Hite** (eds). *From Modernization to Globalization: Perspectives on Development and Social Change.* – Oxford: Blackwell, 1999.

Sarah Owen Vandersluis and **Paris Yeros** (eds). *Poverty in World Politics: Whose Global Era?* – Basingstoke: Macmillan, 1999.

Interneto nuorodos

Centre for the Analysis of Risk and Regulation
http://www.lse.ac.uk/Depts/carr

Economic Policy Institute (on trade)
http://epinet.org/subjectpages/trade.html

Globalization Resource
http://www.polity.co.uk/global

International Forum on Globalization
http://www.ifg.org

One World International Foundation
http://www.oneworld.net/campaigns

Tradewatch
http://www.tradewatch.org

World Bank
http://www.worldbank.org/

World Trade Organization
http://www.wto.org/

4

Socialinė sąveika ir kasdienis gyvenimas

- **Kasdienio gyvenimo tyrimai** 88
- **Neverbalinis bendravimas** 91
- **Socialinės taisyklės ir šneka** 93
- **Veidas, kūnas ir kalbėsena sąveikose** 98
- **Sąveikos laike ir erdvėje** 105
- **Išvados: artumo trauka** 106
- **Temos santrauka** 106
- **Pasvarstykite dar kartą** 109

4 skyrius. Socialinė sąveika ir kasdienis gyvenimas

Ar esate kada kalbėję akis į akį su atvykėliu iš kitos šalies? O gal jungėtės prie užsienio interneto svetainių? Ar yra tekę keliauti į kitą pasaulio dalį? Jei bent į vieną šių klausimų atsakysite „taip“, vadinasi, matėte globalizacijos poveikius socialinei sąveikai. **Socialinė sąveika** – tai procesas, kuris apima mūsų veiksmus ir atoveiksmius, bendraujant su aplinkiniais žmonėmis. Tiesa, skirtingų tautų žmonės visais laikais vienaip ar kitaip bendraudavo tarpusavyje. Tačiau globalizacija pakeitė ir šių kontaktų dažnį, ir jų pobūdį. Jos dėka vis didesnę mūsų sąveikų dalį sudaro tiesioginiai ar netiesioginiai ryšiai su kitų šalių ar kultūrų žmonėmis.

Kuo pasižymi skirtingų tautų individų tarpusavio sąveikos? Svarbus įnašas į šios problemos tyrimus priklauso tiems, kurie dirba turizmo sociologijos srityje. Globalizacija nepaprastai išplėtė tarptautinių kelionių galimybes, skatindama domėtis kitomis šalimis ir padėdama turistams kirsti jų sienas. Žinoma, aukštas tarptautinio turizmo lygis pasireiškė tuo, kad skirtingų šalių žmonės ėmė vis dažniau betarpiškai bendrauti. Pasak Johno Urry'o (1990), daugelį šių sąveikų formuoja „aktyvi turisto laikysena“ – lūkesčiai, kad užsienio kelionėje jis ar ji patirs egzotiškų įspūdžių.

Patirtis laikoma „egzotiška“, jeigu ji sutrikdo kasdienius lūkesčius, kurie paprastai nusako, kaip plėtojasi mūsų socialinė sąveika ir sąveika su fizine aplinka. Pavyzdžiui, į Britaniją atvykstančius kitų Europos šalių gyventojus apstulbina tai, kad transportas rieda kairiąja kelio puse. Eismo taisyklės yra taip įsišaknijusios, kad šių taisyklių pažeidimą išgyvename kaip neįprastą dalyką. Tačiau turistams šis keistumas malonus. Tam tikra prasme jie ir važiavo į kitą šalį, mokėjo pinigus, kad pamatytų būtent šitokius dalykus, o ne vien turizmo įžymybes. Įsivaizduokite, kaip nusiviltume, jei atkeliavę į kitą kraštą pamatytume, kad jis ne kažin kiek skiriasi nuo gimtojo miesto ar miestelio.

Dažniausiai turistai netrokšta *pernelyg* egzotiškos patirties. Viena populiariausių vietų, kurias jaunieji keliautojai lanko, pavyzdžiui, Paryžiuje, yra *McDonald's* greito maisto restoranai. Britai, būdami užsienyje, dažnai neatsispiria pagundai stabtelėti angliško stiliaus aludėse („pabuose“) bei užeigose. Kartais žmonėms maga šitaip pramogauti, bet neretai jiems tiesiog malonu paskanauti gerai žinomų valgių bei gėrimų pažįstamoje aplinkoje. Šie prieštaringi norai patirti ir egzotiškų, ir įprastų dalykų yra aktyvios turisto laikysenos esmė.

Atvykėliams ir „vietiniams“ betarpiškai bendraujant, aktyvi turisto laikysena gali sukelti įtampą. Vietiniai žmonės, teikiantys turizmo paslaugas, gali toleruoti svetimšalius keliautojus dėl to, kad pastarieji duoda ekonominės naudos vietovėms, kurias aplanko. Kitus vietos gyventojus gali erzinti turistų polinkis ne prašyti, o reikalauti, arba pernelyg smarki plėtra, neretai atsirandanti turistų lankomose vietovėse. Turistai gali klausinėti vietos žmonių apie kasdienį gyvenimą, pavyzdžiui, maistą, darbą, poilsio įpročius, galbūt norėdami geriau suprasti kitas kultūras, o gal – neigiamai nuomonei apie kitokius žmones susidaryti. Turizmas plečiasi kartu su globalizacija, todėl sociologams reikės įdėmiai stebėti turistų bei vietinių žmonių bendravimą, rasti dominuojančius jų tarpusavio sąveikų modelius, ir, be kita ko, nustatyti, ar šios sąveikos krypsta į draugiškuumą, ar į priešiškumą.

Kasdienio gyvenimo tyrimai

Nors neįsigilinus gali atrodyti, kad turizmas ne itin domina sociologus, bet iš tiesų turistų patir-

tis užsienyje gali daug ką pasakyti apie socialinį pasaulį. „Aktyvios turisto laikysenos“ idėja svarbi todėl, kad atskleidžia, koks vaidmuo tenka mūsų kasdieniam gyvenimui formuojant aplinkinio pasaulio suvokimą: kaip atskiriama tai, kas įprasta bei pažįstama, nuo to, kas ir kodėl – ypatinga. Užsienio turistai dažnai kurią nors veiklą ar vaizdus palaiko nepaprastai „egzotiškais“, nors vietos žmonėms jie savaime suprantami ir neatsiejami nuo kasdienybės.

Tarkime, Vakarų turistams, pirmąsyk aplankiusiems islamiškąją šalį, dažnai neišdildomą įspūdį daro *kvietimo maldai* garsai, penkis kartus per dieną sklindantys iš šimtų vietos mečečių minaretų. Šis gražus, įsimenamas garsas daugumai vakariečių nepažįstamas. O į kasdienį islamo pasaulio gyvenimą jis taip įsipynęs, kad vietos žmonės jį suvokia daugmaž nesąmoningai. Tačiau atkeliavę į Vakarus, kur neskamba šis kvietimas maldai, jie pasigestų šio garso, be jo būtų keistai tuščia.

Kad ir kurioje pasaulio dalyje gyventume, visuomet atsiras dalykų, kuriuos atliekame kasdien, daugybę kartų, net ne itin susimąstydami. Paimkime kitą pavyzdį – labai paplitusią sąveiką, kasdien milijonus kartų stebimą pasaulio miestuose ir didmiesčiuose. Kai priešpriešiais gatve eina du praeiviai, jie dar iš tolo, artėdami vienas prie kito, persimeta žvilgsniais. Kiek priartėję abu nukreipia į šalį žvilgsnius, ir tuo momentu, kai prasilenkia, vengia žiūrėti vienas kitam į akis. Savo veiksmais jie demonstruoja tai, ką Ervingas Gofmanas (1969, 1971) pavadino **taktišku nedėmesingumu**. Daugeliu atvejų vienas iš kito reikalaujame būtent šitokios elgsenos.

Taktiškas nedėmesingumas nereiškia, kad paprasčiausiai nepaisome kito asmens. Kiekvienas individas parodo, jog pastebėjo kito asmens buvimą, tačiau vengia bet kokio judesio, kuris tam asmeniui gal visai nepatiktų. Taktiškas nedėmesingumas yra tai, ką darome kone savaimingai, bet jis sudaro esminę mūsų kasdienio gyvenimo dalį.

Galbūt pamanysite, jog šie trivialūs socialinės elgsenos aspektai, pavyzdžiui, prasilenkimas su kitais asmenimis gatvėje ar reagavimas į nepažįstamus papročius, tarkime, kvietimą maldai, yra nesvarbūs ir neįdomūs. Bet sociologijai iš esmės svarbu tirti šias tariamai nereikšmingas socialinių sąveikų formas. Iš tiesų jos nėra neįdomios. Maža to, jos sudaro vieną patraukliausių sociologinio tyrinėjimo sričių. Galime paminėti tris šios domės priežastis.

Pirma, kasdienės rutinos, kurioms priklauso beveik nekintančios sąveikos su kitais, suteikia mūsų darbams struktūrą ir formą. Tirdami jas, galime sužinoti daugybę dalykų apie save pačius kaip socialines būtybes, taip pat ir apie patį socialinį gyvenimą. Mūsų gyvenimas pagrįstas panašių elgsenos modelių kartojimu kasdien, kas savaitę, kas mėnesį, metų metus. Pagalvokite, ką, pavyzdžiui, veikėte vakar ir užvakar. Jei buvo darbo dienos, veikiausiai kėlėtės tuo pačiu laiku (savaime svarbus kasdienis įprotis). Galbūt gana anksti išėjote iš namų į pamokas ar paskaitas, patraukėte į mokyklą ar universitetą taip, kaip ir beveik kiekvieną darbo dieną. Per pietus, ko gero, susitikote su keliais draugais, o po vidudienio vėl grįžote į auditorijas ar mokėtės individualiai. Po to pasukote namo, pagaliau vakare galbūt išėjote susitikti su kitais draugais.

Žinoma, rutinos, kuriomis vadovaujamės kasdien, nebūna visiškai vienodos, o mūsų savaitgalio veiklos modeliai paprastai visai nepanašūs į darbo dienų. Kai iš esmės keičiame savo gyvenimą, pavyzdžiui, baigę mokslus imamės darbo, dažniausiai negalime išvengti ir kasdienės rutinos pokyčių. Tačiau paskui vėl įtvirtiname naujus ir pasikartojančius įpročius.

Antra, kasdienio gyvenimo tyrimai atskleidžia, kokiu būdu žmonės gali kūrybiškai veikti, kad suformuotų tikrovę. Tiesa, socialinė elgsena iš dalies vadovaujasi išorinėmis jėgomis – vaidmenimis, normomis, bendrais lūkesčiais. Bet, kita vertus, dėl savo kilmės, interesų bei motyvacijos individai skirtingai suvokia tikrovę. Kadangi individai geba veikti kūrybiškai, savo sprendimais bei veiksmais jie nuolatos tą tikrovę formuoja. Kitaip tariant, tikrovė nėra nei stabili, nei nekintama – ji sukuriama žmonių sąveikomis. *Socialinės tikrovės konstravimo* samprata sudaro simbolinio interakcionizmo koncepcijos pagrindą. Ši koncepcija pateikta 1 skyriuje „Kas yra sociologija?“

Moterys ir vyrai viešumoje: mikrosociologijos ir makrosociologijos ryšys

Gatve einančią moterį žodžiais užkabinėja grupė vyrų. Ši sąveika gana dažna, todėl neįsigilinus ją galima palaikyti klasikiniu atveju mikrosociologinei analizei atlikti. Carol Brooks Gardner knygoje *Passing By: Gender and Public Harassment* („Einant pro šalį: lytis ir priekabiavimas viešumoje") nustatė, kad tokių nepageidautinų sąveikų apstu įvairioje aplinkoje (ypač tuo garsėja statybviečių pakraščiai) ir visur jos dažniausiai žeidžia moteris.

Tiesa, priekabiavimą prie vienos moters galima nagrinėti mikrosociologijos aspektu, sutelkiant dėmesį į paskirą sąveiką, bet šis paprasčiausias požiūris nėra konstruktyvus. Tai – tipiška gatvės šneka, įtraukianti vyrus ir moteris, kurie yra nepažįstamieji (Gardner, 1995). Šio tipo sąveikų tiesiog neįmanoma suprasti, neatsižvelgiant į platesnį lyčių hierarchijos visuomenėje pagrindą. Šitaip galime pastebėti mikro- ir makro analizių sąsajas. Pavyzdžiui, Gardner priekabiavimą prie moterų siejo su platesne lyčių nelygybės sistema, kurią išreiškia vyrų privilegijos viešosiose erdvėse, moterų fizinis pažeidžiamumas ir visada tvyranti išprievartavimo grėsmė.

Nesiedami mikrosociologijos ir makrosociologijos, tik iš dalies galėsime suprasti šias sąveikas. Atrodytų, kad šios sąveikų rūšys tėra paskiri atvejai arba kad jas galima pašalinti išmokius žmones mandagiai elgtis. Supratę šią mikro- ir makrolygmenų jungtį, įsitikinsime, jog, norint susidoroti su pagrindine problemos priežastimi, reikia stengtis pašalinti lyčių nelygybės formas, skatinančias šitokias sąveikas.

Trečia, kasdienio gyvenimo socialinių sąveikų tyrimai padeda suprasti ir platesnes socialines sistemas bei institucijas. Iš tiesų visos plačios apimties socialinės sistemos priklauso nuo modelių, būdingų mus kasdien įtraukiančioms socialinėms sąveikoms. Tai lengva parodyti. Grįžkime prie atvejo, kai gatvėje prasilenkia du nepažįstami žmonės. Atrodytų, šitoks įvykis beveik neturi tiesioginės reikšmės didelio masto, stabilesnėms socialinės organizacijos formoms. Tačiau šis ryšys atsiskleis, jeigu atsižvelgsime į daugybę smulkiųjų sąveikų. Moderniosiose visuomenėse dauguma žmonių gyvena miestuose, nuolatos bendrauja su asmeniškai nepažįstamais individais. Šiuolaikiniams miestams būdinga skubanti minia, nuasmeninti žmonių kontaktai, paviršutiniškas bendravimas. Taktiškas nedėmesingumas tėra tik vienas iš veiksnių, palaikančių būtent tokį miestų gyvenimo būdą.

Mikrosociologija ir makrosociologija

Kasdienės elgsenos situacijose vykstančių betarpiškų sąveikų tyrimus paprastai vadiname **mikrosociologija**. Mikrosociologinė analizė atliekama individų ar mažų grupių lygmeniu. Ji skiriasi nuo **makrosociologijos**, kuriai rūpi plačios apimties socialinės sistemos, pavyzdžiui, politinė sistema ar ekonominė tvarka. Makrosociologija taip pat analizuoja ilgalaikius kaitos procesus, pavyzdžiui, industrializacijos raidą. Neįsigilinus atrodytų, kad mikro- ir makroanalizės skiriasi viena nuo kitos. Bet skaitydami šį skyrių įsitikinsite, kad iš tiesų jos abi glaudžiai susijusios (Knorr-Cetina ir Cicourel, 1981; Giddens, 1984).

Makroanalizė iš esmės svarbi, kai norime suprasti institucinį kasdienio gyvenimo pamatą. Kasdienio žmonių gyvenimo būdus stipriai veikia platesnė institucinė struktūra. Tai paaiškėja, lyginant tradicinei kultūrai būdingą dienos darbų ratą ir gyvenimą industrinio miesto aplinkoje. Moderniųjų visuomenių gyventojai nuolatos susiduria su nepažįstamais žmonėmis. Šie kontaktai gali būti netiesioginiai ir neasmeniški. Tačiau bet kuriuo atveju, nepaisant konkretaus mūsų netiesioginių kontaktų skaičiaus vieną ar kitą dieną, net ir sudėtin-

giausiose visuomenėse kitų žmonių buvimas greta yra esminis dalykas. Galime pasirinkti ir pasiųsti pažįstamam elektroninį laišką per internetą, bet galime taip pat nuspręsti skristi tūkstančius mylių, kad su draugu praleistume savaitgalį.

Savo ruožtu mikrotyrimų reikia nušviečiant plačius institucinius modelius. Akivaizdu, kad betarpiškos sąveikos yra visų bet kokio masto socialinės sąveikos formų pagrindas. Tarkime, jog tiriame verslo korporaciją. Daugelį jos veiklos aspektų galėsime suprasti tiesiog stebėdami žmonių elgesį betarpiško bendravimo situacijose. Galime išnagrinėti tam tikras sąveikas, būdingas, pavyzdžiui, direktoriams valdybos posėdžių kambaryje, žmonėms, dirbantiems įvairiose įstaigose, ar darbininkams gamyklos ceche, tačiau šitaip darydami nesukurtume visapusiško korporacijos vaizdo, nes dalį jos verslo proceso sudaro spaudintiniai dokumentai, laiškai, pokalbiai telefonu bei darbas kompiuteriais. Tačiau galėtume itin daug padėti, aiškindamiesi, kaipgi dirba ši organizacija.

Tolesniuose skyriuose matysime daugiau pavyzdžių, atskleidžiančių, kaip sąveikos mikrokontekstuose veikia didesnio masto socialinius procesus, o makrosistemos savo ruožtu daro įtaką uždaresnei socialinio gyvenimo aplinkai. Bet pirma apžvelkime kai kuriuos esminius klausimus, kuriuos nagrinėja kasdienybės mikrolygio tyrimai. Pirmiausia aptarsime neverbalines (nežodines) užuominas (veido išraiškas bei kūno judesius), kuriuos visi pasitelkiame bendraudami vienas su kitu. Paskui imsimės kasdienės kalbos analizės – panagrinėsime, kaip vartojame kalbą, kad perteiktume kitiems norimas prasmes. Pagaliau apžvelgsime būdus, kuriais kasdienės rutinos struktūrizuoja mūsų gyvenimą. Ypatingą dėmesį skirsime žmonių veiksmų suderinimui laiko ir erdvės atžvilgiu.

Neverbalinis bendravimas

Kasdienės sąveikos priklauso nuo subtilaus santykio tarp to, ką išreiškiame žodžiais, ir gausių **neverbalinio bendravimo** formų, perteikiančių informaciją bei prasmes veido išraiška, gestais ir kūno judesiais. Neverbalinį bendravimą kartais vadiname „kūno kalba“, bet šis sugretinimas klaidina, nes žmonėms būdinga pasitelkti neverbalinius signalus, kai prireikia panaikinti ar praplėsti tai, kas pasakyta.

Veidas, gestai ir emocijos

Vienas pagrindinių neverbalinio bendravimo aspektų – emocijų raiška veide, kitaip tariant, žmonių mimika. Paulas Ekmanas ir jo kolegos sukūrė sistemą, kurią pavadino „veido išraiškų koduotės sistema“ (*Facial Action Coding System* – FACS). Ji skirta aprašyti veido raumenų judesiams, formuojantiems tam tikras išraiškas (Ekman ir Friesen, 1978). Tokiu būdu jie pamėgino suteikti šiek tiek tikslumo emocijų identifikavimo ir klasifikavimo sričiai, garsėjančiai nenuoseklumu ir prieštaringumu. Charlesas Darwinas, evoliucijos teorijos kūrėjas, tvirtino, jog visi žmonės turi vienodus pagrindinius būdus emocijoms reikšti. Tiesa, kai kurie ginčijo šį teiginį, tačiau Ekmano atlikti visiškai skirtingoje kultūrinėje aplinkoje gyvenančių žmonių tyrimai, atrodo, patvirtino Darwino nuomonę. Ekmanas ir Friesenas tyrinėjo izoliuotą Naujosios Gvinėjos bendruomenę, kurios nariai anksčiau iš esmės nebuvo turėję jokių kontaktų su pašaliečiais. Jiems buvo parodyti atvaizdai veidų, išreiškiančių šešis jausmus (laimę, liūdesį, pyktį, pasišlykštėjimą, baimę ir nuostabą). Naujosios Gvinėjos gyventojai gebėjo atpažinti, kuri mimika ką reiškė.

Pasak Ekmano, jo paties ir kiti panašūs skirtingų tautų tyrimai patvirtina požiūrį, jog veido išraiškos, perduodančios emocijas, taip pat ir jų interpretavimas žmonėms yra įgimtas dalykas. Mokslininkas pripažįsta, kad jo surinkti duomenys negalutinai įrodo šį faktą, o atpažinimo procese, galimas daiktas, reiškiasi ir daugeliui bendros kultūros mokymosi patirtis. Kita vertus, Ekmano išvadas paremia kitokio pobūdžio tyrimai. I. Eibl-Eibesfeldtas tyrė šešis iš prigimties kurčius ir aklus vaikus, kad atskleistų, ar skiriasi šių vaikų ir sveikų individų veido išraiškos konkrečiose jausminėse situacijose (1973). Mokslininkas nustatė, kad vaikai šypsodavosi, užsiėmę aiškiai malonia veikla, iš nuostabos kilstelėdavo antakius, apuostydami neįprasto kvapo daiktą, ir susiraukdavo, kai

Šios Paulo Ekmano pateiktos fotografijos, kuriose matome izoliuotos bendruomenės Naujojoje Gvinėjoje gyventoją, padėjo patikrinti teiginį, kad visų žmonių pagrindiniai būdai emocijoms reikšti yra vienodi. Čia matome, kaip atrodytų jūsų veidas, jeigu: a) atvyktų jūsų draugas, kuriuo labai džiaugtumėtės; b) mirtų jūsų vaikas; c) būtumėte piktas ir pasirengęs kautis; d) pamatytumėte ilgai gulėjusią negyvą kiaulę.

jiems siūlydavo ką nors nemėgstamą. Kadangi jie negalėjo matyti kitų panašiai besielgiančių žmonių, galima daryti prielaidą, jog šiuos atoveiksmius lemia mūsų prigimtis.

Taikydami FACS, Ekmanas ir Friesenas nustatė, kad naujagimiai turi tam tikrą skaičių atskirų veido raumenų judesių, kurie pastebimi ir suaugusiųjų veiduose reiškiant savo jausmus. Panašu, kad kūdikiai, reaguodami į rūgštų skonį, nutaiso veido išraišką, panašią į suaugusiųjų, kai jie rodo pasišlykštėjimą (sučiaupia lūpas ir susiraukia). Atrodo, jausmų išraiškos veide iš dalies yra įgimtos. Bet, kita vertus, būtent individualūs bei kultūriniai veiksniai lemia, kurią konkrečią formą įgaus veido judesiai ir kuriuose kontekstuose tiktų juos taikyti. Pavyzdžiui, žmogaus šypseną sukuria konkretūs lūpų bei kitų veido raumenų judesiai. Tačiau skirtingų kultūrų žmonių veiduose šypsena šmėkšteli nevienodai.

Nėra gestų ar kūno laikysenų, būdingų visoms ar beveik visoms kultūroms. Kai kuriose visuomenėse žmonės ko nors atsisakydami linksi galva, taigi elgiasi priešingai negu anglai ir amerikiečiai. Yra tautų, kurios, atrodo, neturi gestų, ypač paplitusių tarp europiečių ir amerikiečių, pavyzdžiui, rodyti kryptį pirštu ar ranka (Bull, 1983). Šit italai, norėdami ką nors pagirti, įbeda ištiestą smilių į skruosto vidurį ir ima sukti, bet šis gestas, atrodo, nežinomas niekur kitur. Gestus bei kūno laikysenas, kaip ir veido išraiškas, nuolat naudojame norėdami papildyti savo žodžius, taip pat perteikti prasmes, netardami nė žodžio. Visos trys priemonės puikiai tinka juokaujant, reiškiant ironiją ar skepticizmą.

Aprašytieji neverbaliniai įspūdžiai dažnai prieš mūsų valią atskleidžia, jog sakome ne visai tą, ką turime mintyje. Veidą išmušęs raudonis bene aiškiausiai parodo, kaip fiziniai požymiai gali priešTarauti išsakytoms prasmėms. Bet yra nemažai subtilesnių ženklų, kuriuos gali pastebėti kiti žmonės. Pavyzdžiui, įgudusiu žvilgsniu tiriant nežodinius signalus, dažnai įmanoma pajusti melą. Apgaviką gali išduoti prakaitavimas, nervingas muistymasis, spoksančios ar į šalį nukreiptos akys, ilgai sustingęs veidas (neapsimestinė veido išraiška paprastai kinta kas keturias-penkias sekundes). Šitaip mes pasinaudojame kitų žmonių veido išraiška, gestais bei kūno judesiais, kad papildytume jų žodinius pranešimus ir patikrintume, kiek nuoširdūs yra pasakyti žodžiai.

„Veidas“ ir savigarba

Žodis „veidas“[1] gali reikšti taip pat ir *pagarbą*, kurią individui jaučia kiti. Kasdieniame socialiniame gyvenime mes paprastai skiriame nemažai dėmesio „veidui išsaugoti“. Didžiąją dalį vadinamojo mandagumo ar socialinių sambūrių etiketo sudaro nereagavimas į tuos elgesio aspektus, į kuriuos atkreipus dėmesį žmogus galėtų „prarasti veidą“. Mes nekalbame apie tuos individo praeities dalykus ar asmenines savybes, kurių užuomina gali žmogų sutrikdyti. Mes nesišaipome iš plikių, jei sužinome, kad kuris nors aplinkinių dėvi peruką; dėl to, galime paerzinti tik artimiausius draugus. *Taktas* yra tam tikra apsaugos priemonė, kuria naudojasi kiekvienas asmuo, tikėdamasis, kad savo ruožtu ir kiti tyčia viešai nedemaskuos jo ar jos silpnybių. Taigi mūsų kasdieniai gyvenimai nėra tik atsitiktiniai įvykiai. Sąveikaudami su kitais, didžiąją laiko dalį sumaniai, atidžiai ir be paliovos kontroliuojame savo veido išraišką, kūno laikyseną ir gestus, nė patys to nesuvokdami.

Kai kurie žmonės tikrai meistriškai valdo veido išraišką ir taktiškai bendrauja su kitais asmenimis. Pavyzdžiui, geras diplomatas turi gebėti lengvai, laisvai ir maloniai bendrauti su kitais žmonėmis nors ir nesutinka su jų požiūriais ar netgi bjaurisi jais. Nuo šitokio meistriškumo kartais gali priklausyti ir tautų likimas. Pavyzdžiui, lanksti diplomatija galėtų sušvelninti valstybių tarpusavio įtampą ar užkirsti kelią karui.

Lytis ir neverbalinis bendravimas

Ar kasdienės socialinės sąveikos turi lyties matmenį? Galime pagrįstai manyti, kad taip. Kadangi sąveikas formuoja platesnis socialinis kontekstas, nenuostabu, jog vyrai ir moterys gali skirtingai suvokti bei išreikšti ir žodinius, ir nežodinius pranešimus. 5 skyriuje „Lytis ir lytiškumas“ matysime, jog ir pačios lyties, ir lyčių vaidmenų sampratos patiria stiprią socialinių veiksnių įtaką ir yra glaudžiai susijusios su galia ir visuomenine padėtimi. Šią dinamiką aiškiai matome net standartinėse kasdienio gyvenimo sąveikose. Paimkime labiausiai paplitusios neverbalinės raiškos pavyzdį – žvilgsnių kontaktą. Individai turi galybę būdų juo pasinaudoti. Dažnai žvilgsnio kontaktu siekiama patraukti kieno nors dėmesį ar pradėti socialinę sąveiką. Visuomenėse, kuriose vyrai stelbia moteris ir viešajame, ir privačiajame gyvenime, jie jaučiasi turį daugiau laisvės negu moterys ir tuomet, kai užmezga žvilgsnių kontaktus su nepažįstamaisiais.

Prieštaringas tapačių neverbalinio bendravimo formų „prasmes“ atskleidžia ypatinga žvilgsnio kontakto forma – spoksojimas. Kai vyras stebeilijasi į moterį, jo elgesys gali būti laikomas „natūraliu“ ar „nekaltu“. Jei moteris jaučiasi nepatogiai, ji gali išvengti žvilgsnio, nusukdama akis, šitaip parodydama, jog nepalaikys šios sąveikos. Kita vertus, kai moteris spokso į vyrą, dažnai gali būti pamanyta, kad ji rodo užuominą ar seksualiai provokuoja. Šitokie atvejai, nagrinėjami pavieniui, gali atrodyti nenuoseklūs, bet jų visuma atskleidžia, kaip jie padeda įtvirtinti lyčių dominavimo modelius.

Socialinės taisyklės ir šneka

Nors mums įprasta pasitelkti daugybę neverbalinių užuominų, kuriomis naudojamės ieškodami kitų žmonių elgsenos prasmių, vis dėlto dauguma mūsų sąveikų vyksta per **šneką** – įprastus žodžių mainus neoficialiuose pokalbiuose. Sociologai visuomet pripažino, kad kalba yra esminė socialinio gyvenimo dalis. Tačiau pastaruoju metu išplėtota koncepcija, specialiai tirianti, kaip žmonės vartoja kalbą paprastuose kasdienybės kontekstuose. Pokalbių tyrimams didelę įtaką darė Ervingo Goffmano darbai. Bet didžiausią poveikį šios rūšies

1 Lietuviai šiuo atveju kalba apie „vardą“, sakome – „išsaugoti gerą vardą“ ir pan. Tačiau pakeitus originalo „veidą“ į lietuvišką „vardą“, pasikeistų šio skyrelio prasmė, todėl pasirinktas pažodinis vertimas. Beje, šis prasmių skirtumas puikiai iliustruoja autoriaus nagrinėjamą kultūrinių kontekstų įvairovę. (*Vert. past.*)

tyrimams padarė etnometodologijos kūrėjas Haroldas Garfinkelis (Garfinkel, 1984).

Etnometodologija tiria „etnometodus“, kitaip tariant, liaudiškus, arba paprastus, būdus, kuriuos pasitelkia žmonės *siekdami suprasti* tai, ką daro kiti asmenys, o ypač tai, ką jie sako. Visi vartojame šiuos metodus, bet dažniausiai nesąmoningai ar nekreipdami dėmesio. Dažnai pokalbio prasmę suvokiame tik tada, kai žinome žodžiais neišreikštą socialinį kontekstą. Štai kad ir toks pokalbis (Heritage, 1984):

A.: Turiu keturiolikmetį sūnų.
B.: Puiku.
A.: Dar turiu šunį.
B.: O, apgailestauju.

Kaip manote, kas čia vyksta? Kas sieja pašnekovus? Pokalbį suprasime tik tada, jei žinosime, kad būsimasis nuomininkas šnekasi su šeimininku. Kai kurie namų savininkai neprieštarauja, kad tėvai apsigyventų su vaikais, bet neleidžia nuomininkams laikyti naminių gyvūnų. Nežinantiems socialinio konteksto gali pasirodyti, kad asmens B atsakymai nesusiję su asmens A teiginiais. *Dalį* prasmės atskleidžia žodžiai, o kitą *dalį* nusako konkretus socialinis kontekstas, kuris struktūrizuoja tai, kas pasakyta.

Bendrieji supratimo pagrindai

Nenuosekliausios kasdienių pašnekesių formos yra grindžiamos prielaida, kad jų dalyviai turi sudėtingus **bendruosius supratimo pagrindus**, taip pat žino, apie ką kalbama. Iš tiesų mūsų paprasti pašnekesiai yra tokie sudėtingi, jog nė moderniausių technologijų kompiuterių iki šiol nepavyksta suprogramuoti kalbėtis su žmonėmis. Paprastuose pašnekesiuose vartojami žodžiai ne visuomet turi tikslias reikšmes, o tai, ką norime pasakyti, „įtvirtiname“ neišsakytomis prielaidomis, kuriomis ir pagrindžiame pokalbio prasmę. Jei Marija klausia Tomo, „Ką vakar veikei?“, patys žodžiai nereikalauja konkretaus atsakymo. Diena trunka ilgai, ir būtų visiškai logiška, jei Tomas atsakytų: „Na, atsibudau šešiolika minučių po septynių. Aštuoniolika minučių po septynių išlipau iš lovos, nuėjau į vonią ir ėmiau valytis dantis. Devyniolika minučių po septynių atsistojau po dušu...“ Kokio pobūdžio atsakymo tikisi Marija, suprastume tik tada, jei ją pažinotume ir numanytume, ką jie paprastai veikia drauge su Tomu, ką Tomas daro vieną ar kitą savaitės dieną, taip pat ir kitus dalykus.

Garfinkelio eksperimentai

„Pagrindo lūkesčiai“, kuriais grindžiame savo kasdienius pokalbius, Garfinkeliui atsiskleidė atlikus tam tikrus eksperimentus su savanoriais studentais. Studentas turėdavo užmegzti pokalbį su draugu ar giminaičiu ir primygtinai reikalauti, kad pašnekovas aiškiai apibrėžtų tikslią atsitiktinių pastabų ar bendro pobūdžio posakių prasmę. Jei kas tardavo „Geros dienos“, studentas turėdavo atsiliepti: „Kuria būtent prasme geros?“, „Kurį dienos metą turi galvoje?“ ir pan. Šit kaip vyko vienas tokių pokalbių (Garfinkel, 1963):

S.: Kaip laikaisi?
E.: Kaip aš laikausi, kuria prasme? Mano sveikatos, finansinės padėties, studijų, dvasinės ramybės ar...?
S. (išraudęs ir praradęs savitvardą): Klausyk! Aš tik stengiausi būti mandagus. Tiesą pasakius, man nusišvilpt, kaip tu laikaisi.

Kodėl žmonės taip sutrinka, kai nesivadovaujama minimaliomis pašnekesio konvencijomis? Todėl, kad mūsų kasdienio socialinio gyvenimo stabilumas bei prasmingumas remiasi nerašytų bendrųjų kultūros prielaidų, ką ir kaip kalbėti, tarpusavio supratimu. Jei negalėtume šituo kliautis, būtų tiesiog neįmanoma prasmingai bendrauti. Bet kurį klausimą ar pastabą turėtų lydėti plati „paieškos procedūra“, panaši į tą, kurią Garfinkelis liepė atlikti savo eksperimento dalyviams. Tokiais atvejais sąveika paprasčiausiai nutrūktų. Taigi atrodantys esą nesvarbūs pokalbio sąlyginumai turi esminę reikšmę pačiam socialinio gyvenimo audiniui. Štai kodėl į jų pažeidimus reaguojama taip rimtai.

Atkreipkite dėmesį, jog kasdieniame gyvenime žmonės kartais tyčia apsimeta nežiną nerašytų nuostatų. Šitaip elgiamasi norint pasipriešinti

kitiems, pasišaipyti iš jų, sutrikdyti ar atkreipti dėmesį į ištartų žodžių dviprasmiškumą. Pavyzdžiui, panagrinėkime šį klasikinį tėvo ir paauglio pokalbį:

T.: Kur eini?
P.: Į lauką.
T.: Ką veiksi?
P.: Nieko.

Paauglio atsakymai visiškai priešingi tiems, kuriuos pateikdavo Garfinkelio eksperimento savanoriai. Jie klausinėjo to, ko paprastai neklausiama, o šiuo atveju paauglys apskritai nenori deramai atsakyti, iš esmės jis sako tėvui: „Ne tavo reikalas. Rūpinkis savimi".

Kitame kontekste kitas asmuo į pirmąjį klausimą galėtų atsakyti dar kitaip:

A.: Kur eini?
B.: Patyliukais einu iš proto.

B tyčia neteisingai supranta A klausimą, kad ironiškai išreikštų nerimą ar nusivylimą. Komizmas ir juokai vešėte veši ten, kur tyčia neteisingai suprantame nerašytas pašnekesio prielaidas. Visa tai nieko bloga, jei tik jo dalyviai atpažįsta ketinimą pajuokauti.

Sąveikos chuliganizmas

Įsitikinome, kad pokalbiai yra vienas iš pagrindinių būdų, padedančių tvirtai, kryptingai ir darniai palaikyti mūsų kasdienį gyvenimą. Mums malonu, kai laikomasi numanomų taisyklių, būdingų mūsų paprastam bendravimui. Bet kai šios taisyklės laužomos, patiriame grėsmę, jaučiamės sumišę ir nesaugūs. Daugelio kasdienių pašnekesių dalyviai atidžiai seka kitų rodomus ženklus, pavyzdžiui, intonacijos pokyčius, trumpas pauzes ar gestus, ir kruopščiai derinasi prie jų. Todėl pokalbis vyksta sklandžiai. Suvokdami, ką daro, pašnekovai „bendradarbiauja" pradėdami ir baigdami sąveiką, taip pat kai laikosi eilės kalbėti. O sąveikos, kuriose viena iš šalių „nebendradarbiauja", kad palaikytų pokalbį, gali sukelti įtampą.

Garfinkelio sociologinio eksperimento dalį sudarė įtampos situacijos, kurias studentai kurdavo specialiai pažeisdami pokalbio taisykles. Bet ką galėtume pasakyti apie tikrus gyvenimo atvejus, kai žmonės „sukelia nerimą" dėl kalbėjimo įpročių? Du amerikiečių sociologai Mitchellas Duneieras ir Harvey'us Molotchas (1999) Niujorke tyrinėjo pėsčiųjų ir „gatvės žmonių" žodinius mainus. Jie siekė suprasti, kodėl šias sąveikas praeiviai dažnai laiko kebliomis. Norėdami palyginti parinktus persimetimus žodžiais gatvėje su kasdienės šnekos pavyzdžiais, mokslininkai taikė vadinamąją **šnekos analizės** techniką. Šnekos analizė yra metodologija, kuri tiria visus turinčius prasmę pašnekesio bruožus nuo „reikšmes papildančių" žodelyčių (pvz., „mm" ar „ėė"), iki tiksliai išmatuotos mainų trukmės (įskaitant pauzes, pertrūkius ir sutapimus).

Duneieras ir Molotchas peržvelgė sąveikas tarp juodaodžių vyrų, daugiausia benamių, alkoholikų ar narkomanų, ir pro juos gatve praeinančių baltųjų moterų. Vyrai dažnai mėgindavo užmegzti pokalbius su moterimis, jas pašaukdami, ko nors paklausdami ar sakydami komplimentus. Bet, pasak autorių, „kažkas buvo ne taip", nes moterys tik retkarčiais reaguodavo taip, kaip būtų atsiliepusios įprastos sąveikos atveju. Nors vyrų laidomos pastabos retai skambėdavo priešiškai, moterys vis tiek stengdavosi eiti greičiau ir žiūrėti tiesiai į priekį. Pažvelkime į beveik šešiasdešimtmečio juodaodžio vyro pastangas prašnekinti moteris (Duneier ir Molotch, 1999: 1273–4):

[Mudrickas] pradeda sąveiką, kai pasirodo ramiai žingsniuojanti maždaug 25 metų baltoji moteris:
1. Mudrickas: Vaikeli, aš tave myliu.
Ji sukryžiuoja rankas ir paspartina žingsnį, ignoruodama pastabą.
2. Mudrickas: Tekėk už manęs.
Po to pasirodo dvi baltosios moterys, taip pat kokių 25 metų.
3. Mudrickas: Sveikos, mergytės, puikiai šiandien atrodote. Ar turit kiek pinigų? Pirkit kokių nors knygų.
Jos jį ignoruoja. Dabar pasirodo jauna juodaodė.
4. Mudrickas: Ei, gražute. Ei, gražute.
Ji eina toliau, tarsi jo nė nebūtų.
5. Mudrickas: Atsiprašau. Atsiprašau. Žinau, kad girdi mane.

Vėliau jis kreipiasi į trisdešimtmetę baltąją moterį.
6. Mudrickas: Žiūriu aš į jus. Gražiai atrodote, žinote.
Moteris ignoruoja jį.

Sklandžiai tvarkyti pokalbių „pradžias" ir „pabaigas" – iš esmės svarbus miestietiško mandagumo reikalavimas. Duneieras ir Molotchas nustatė, kad būtent šie lemiami pokalbio aspektai kėlė didelių keblumų vyrų ir moterų sąveikose. Kai moterys priešindavosi vyrų pastangoms užmegzti pokalbį, vyrai nepaisydavo šio priešinimosi ir vėl atkakliai bandydavo. Kai vyrams pavykdavo prašnekinti moteris, atsitikdavo panašus dalykas – norėdami toliau kalbėtis, jie galėdavo tyčia nekreipti dėmesio į moterų užuominas baigti pokalbį:

1. Mudrickas: Ei, gražute.
2. Moteris: Sveiks, kaip einas?
3. Mudrickas: Gerai laikaisi?
4. Mudrickas: Puikiai atrodai, žinai. Man patinka, kaip susisegei plaukus.
5. Mudrickas: Ar tu ištekėjusi?
6. Moteris: Jo.
7. Mudrickas: Cha!
8. Moteris: Jo.
9. Mudrickas: O kur žiedas?
10. Moteris: Turiu namie.
11. Mudrickas: Turi namie?
12. Moteris: Jo.
13. Mudrickas: Pasakysi savo vardą?
14. Mudrickas: Aš vardu Mudrickas, o tu?
Ji neatsako ir nueina (Duneier ir Molotch, 1999: 1274).

Šiuo atveju Mudrickas ištaria devynis iš keturiolikos šią sąveiką sudarančių sakinių. Šitaip jis siekia užmegzti pokalbį ir pamažu išgauti iš moters daugiau atsakymų. Vien skaitant pokalbio tekstą akivaizdu, kad moteris nelinkusi kalbėtis. Jos nenoras dar ryškesnis, analizuojant pokalbio garso įrašą. Moteris vis vilkina atsakyti – jei apskritai atsako, o Mudrickas atsiliepia tuojau pat, jo pastabos kartais net sutampa su jos žodžiais. Trukmė yra labai tikslus pokalbio eigos rodiklis. Jei atsakydami uždelsime vos dalelę sekundės, daugumoje kasdienių sąveikų šis stabtelėjimas reikš mūsų norą pakeisti pokalbio eigą. Nepateisindamas šių numanomų socialumo taisyklių, Mudrickas mezgė „procedūriškai nemandagų" pokalbį. Bet savo ruožtu ir moteris buvo „procedūriškai nemandagi", kai ignoravo daugkartines Mudricko pastangas ją prašnekinti.

Duneieras ir Molotchas teigia, kad būtent dėl „procedūriškai nemandagaus" šių gatvės mainų pobūdžio praeiviams buvo keblu juos valdyti. Pavyzdžiui, liberalių politinių pažiūrų baltieji niujorkiečiai itin nesmagiai jaučiasi, kai sąveikaujant su žmonėmis gatvėje jiems tenka pasielgti „procedūriškai nemandagiai". Netgi tada, kai nesilaikoma standartinių pokalbio pradžios ir pabaigos replikų, asmenys patiria stiprų ir nepaaiškinamą nesaugumo jausmą.

Duneieras ir Molotchas vartoja **sąveikos chuliganizmo** terminą, juo apibūdinami panašius atvejus, kai „šalutinis asmuo sulaužo numanomą vertybinį kasdienių sąveikų pamatą, susiedamas jį su galios raiška" (1999: 1288). Autoriai nurodo, kad „gatvės vyrai" dažnai *laikosi* kasdienės kalbėsenos formų tuomet, kai bendrauja vienas su kitu arba su vietinių parduotuvėlių savininkais, policija, giminėmis bei pažįstamais. Tačiau panorėję jie gali atmesti šias numanomas konvencijas ir prašnekti taip, kad praeiviai sutriktų. Pasak autorių, „sąveikos chuliganizmo aukos net negali dorai apibūdinti, kas gi įvyko": paaiškinti, ką išgyveno, joms dar sunkiau negu žmonėms, patyrusiems fizinį smurtą ar vulgarius žodinius užgauliojimus.

Duneiero ir Molotcho sąveikos chuliganizmo tyrimuose pateikiamas dar vienas pavyzdys, kai abipusiai dvikrypčiai ryšiai sieja mikrolygio sąveikas ir makrolygiu veikiančias jėgas. „Gatvės vyrams" atrodo, jog baltosios moterys, nepaisančios jų pastangų užmegzti pokalbį, yra nedraugiškos, šaltos ir negailestingos, todėl vertos tapti šitokių sąveikų „taikiniais". O moterys tokį vyrų elgesį dažnai palaiko įrodymu, kad tai iš tiesų pavojingi žmonės, todėl geriausiai jų vengti. Sąveikos chuliganizmas glaudžiai susijęs su vyraujančiomis klasių, statuso, lyčių bei rasių struktūromis. Šios paprasčiausios buitinės sąveikos kelia baimę ir nerimą, kurie padeda formuotis užribio statusams bei jėgoms. O pastarieji savo ruožtu daro įtaką pačioms sąveikoms. Sąveikos chuliganizmas yra „pa-

čią save stiprinančios abipusio įtarumo ir nemandagumo sistemos“ dalis.

Šnekos formos

Žmonės iš tiesų atsitokėja, išgirdę pokalbio, kuriame dalyvavo, garso įrašą ar perskaitę šių kalbų transkripciją. Pokalbiai yra kur kas padrikesni, nerišlesni ir netaisyklingesni, negu dauguma žmonių yra įsitikinę. Esame linkę manyti, jog kasdieniuose pašnekesiuose viską pasakome sklandžiai. Taip manome todėl, kad konkrečius ištartus žodžius mintyse nesąmoningai papildome kontekstu. Bet iš tikrųjų šie pašnekesiai visiškai neprimena romanų pokalbių, kuriuose personažai kalba sklandžiais, gramatiškais taisyklingais sakiniais.

Šią kasdienių pokalbių analizę, panašiai kaip ir Goffmano taktiško nedėmesingumo tyrimus, galima laikyti anaiptol ne pagrindinėmis sociologijos problemoms. Būtent dėl šios priežasties daugelis sociologų kritiškai žvelgė į etnometodologinius tyrimus. Bet kai kurie iš tų argumentų, kuriais buvo grindžiama ypatinga Goffmano darbų reikšmė sociologijai, tinka ir etnometodologijai ginti. Kasdienių pokalbių tyrimai parodė, kokia sudėtinga ir meistriškai nugludinta yra paprastų žmonių vartojama kalba. Šį jos sudėtingumą įrodo didžiuliai sunkumai kuriant kompiuterių programas atlikti tai, ką be jokių pastangų daro gyvi kalbėtojai. Be to, šneka yra esminis kiekvienos socialinio gyvenimo srities elementas. Prezidento Nixono ir jo patarėjų *Watergate* garsajuostės tėra pokalbių įrašai. Bet jos leido žvilgtelėti, kaip aukščiausieji sluoksniai naudojasi politine galia (Molotch ir Boden, 1985).

Atsako šūktelėjimai

Kai kurios replikos nėra šnekėjimas, o tik murmesys, neraiškus šūktelėjimas, kuriuos Goffmanas pavadino **atsako šūktelėjimais** (Goffman, 1981). Štai žmogus, ką nors sudaužęs ar išmetęs, šūkteli „Ai!“. Šis „Ai!“ atrodo tiesiog paprasta savaiminė reakcija į negrabumą, panaši į mirktelėjimą, kai kas nors staigiai mosteli ranka tiesiai prieš veidą. Vis dėlto šis atsakas nėra nesąmoningas atsakas. Tą patvirtina faktas, jog būdami vieni žmonės paprastai šitaip nešūkčioja. Dažniausiai „Ai!“ skiriamas kitam asmeniui. Įvykio liudininkams šūksnis rodo, jog šis atsitikimas – tik menkutė bėda, trumpa žioplumo akimirka, o ne kas nors rimtesnio, keliančio abejonę, ar asmuo valdo savo veiksmus.

„Ai!“ vartojame menkų nesėkmių atvejais. Kur kas rečiau šis žodelis išsprūsta ištikus rimtai nelaimei ar katastrofai. Šis faktas taip pat įrodo, kad atsako šūktelėjimai yra mūsų valdomo socialinio gyvenimo detalės. Maža to, šitaip šūktelėti gali žmogus, kuris stebi kitą asmenį arba staigiai į ką nors reaguoja. Tarkime, tėvas, žaismingai mėtydamas vaiką aukštyn, kritišku momentu šūkteli „Ai, šlept!“ Šis šūksnis nuskamba svarbiausią akimirką, kai vaikas, išlėkęs į orą, gali pasijusti nebevaldąs savo kūno.

Visa tai gali atrodyti labai painu, sudėtinga ir pernelyg sureikšminta. Kam vargintis ir šitaip smulkiai nagrinėti nieko nelemiančius šūksnius. Ar tikrai skiriame tiek daug dėmesio tam, ką sakome, kaip rodytų šis pavyzdys? Sąmoningai, žinoma, kad neskiriame. Tačiau esminis dalykas yra mūsų įsitikinimas, kad iš tiesų nuolatos vyksta nepaprastai sudėtinga mūsų išvaizdos bei veiksmų kontrolė. Sąveikų situacijose nepakanka tik dalyvauti, vien pasirodyti scenoje. Iš mūsų kiti žmonės tikisi (kaip ir mes iš jų tikimės), kad kiekvienas pademonstruos tai, ką Goffmanas pavadino „kontroliuojamu budrumu“. Būti žmogumi – reiškia nuolatos rodyti kitiems, kad kompetentingai elgiamės kasdienio gyvenimo rutinose.

Šnekos riktai

„Ai“ yra atsakas į ištikusią menką nesėkmę. Mes taip pat darome kalbos ir tarties klaidų. Jų pasitaiko pokalbiuose, paskaitose ir kitose šnekos situacijose. Tyrinėdamas „kasdienio gyvenimo psichopatologiją“, Sigmundas Freudas išnagrinėjo daugybę tokių **šnekos riktų** (Freud, 1975). Pasak Freudo, atsitiktinių šnekos riktų, ar tai būtų neteisingai ištarti, ne vietoje pavartoti žodžiai, ar užsikirtimai, miksėjimas, beveik nebūna. Verbaliniai riktai glaustai parodo tai, ką sąmoningai ar nesą-

moningai norėjome nuslėpti, ir akimirksnį atskleidžia mūsų tikruosius jausmus. Šiuos riktus nesąmoningai sukelia mūsų patirti jausmai, išstumti į pasąmonę, arba tai, ką sąmoningai, bet nesėkmingai stengiamės nuslopinti. Dažnai, nors ne visada, šie jausmai siejasi su seksualinėmis asociacijomis. Pavyzdžiui, ketindamas sakyti „organizmas", žmogus ištaria „orgazmas". Freudas pateikia pavyzdį, kai moteris, paklausta: „Kuriame pulke tarnauja jūsų sūnus?", atsakė: „42-ajame žmogžudžių pulke" (vokiškai *Mörder* vietoj *Mörser* – artileristų, kaip ji ir norėjo pasakyti).

Šnekos riktų būna juokingų, jie gali žmonėms atrodyti kaip pokštai. Riktą nuo pokšto skiria kalbėtojo ketinimas – ar sąmoningai buvo taip pasakyta, ar ne. Po šnekos riktais slepiasi ir kitokio pobūdžio „netinkamos" kalbos. Freudas manė, jog ir pastarosios dažnai kyla iš pasąmonės, kai žmogus nepastebi ištaręs aiškiai dviprasmiškus žodžius. Jos taip pat gali būti suprastos kaip pokštas, jei kalbėtojas iš tiesų šito siekė. Priešingu atveju jos tėra riktai, atsiradę kontroliuojamo šnekėjimo metu, kai iš žmonių tikimasi, kad jie žino, ką šneka.

Šiuos dalykus bene geriausiai atskleidžia radijo ir televizijos pranešėjų riktų analizė. Pranešėjų kalba nėra spontaniška, ji iš anksto parengta, suredaguota ir surežisuota. Dėl to tikimasi, kad pranešėjas rečiau užsikirs, aiškiau tars žodžius bei išryškins tekstą, ir tuo jo kalba skirsis nuo paprastos šnekamosios kalbos. Todėl kai žinių pranešėjas susipainioja, neapsižiūri ar apsirinka, jo apmaudžias klaidas visi pastebi kur kas geriau, negu pasitaikančias atsitiktiniuose pokalbiuose. Pateikiame porą šnekos riktų, kurie yra būtent tokio pobūdžio – „pernelyg arti tiesos", kas itin domino Freudą (Goffman, 1981):

„Kalba Kanados dominijos lavonų kastravimo tinklas".[2]

„Įmuškite kiaušinio trynį, paskui įpilkite pieno ir lėtai maišykite su persijotais miltais. Maišydami pamatysite, kaip mišinys ima pykinti".[3]

Kiti pavyzdžiai priklauso nederamų kalbų grupei, kai dviprasmybę derėjo suvokti iš anksto, dar rengiant tekstą, tačiau tai liko nepastebėta ir prasmuko į viešumą.

„Į moteris, kurios pravažiuodamos paliks savo drabužius, nedelsiant bus atkreiptas dėmesys."[4]

„Grobis ir automobilis buvo įregistruoti kaip pavogti Los Andželo policijos departamento."

„Holivude šnekama, kad buvusi kino žvaigždutė per mėnesį[5] laukiasi jau penkto vaiko."

Mes labiau linkę juoktis iš žodžių riktų, kai jie išsprūsta iš diktorių (ar dėstytojų per paskaitas) lūpų, negu iš pasitaikančių paprastuose pokalbiuose. Juokina ne vien patys klaidingi žodžiai, bet ir diktoriaus ar lektoriaus sumišimas, kurį jie gali parodyti jausdami ne itin puikiai sušnekėję. Tuomet akimirką nukrinta šalto profesionalumo kaukė, ir pamatome ją slėpus paprastą žmogų.

Apie kitą požiūrį į kalbą ir bendruosius supratimo pagrindus žr. poskyryje „Bernsteinas: kalbos kodai", p. 475.

Veidas, kūnas ir kalbėsena sąveikose

Sužinojome, kad, norėdami perteikti vienas prasmes ir nuslėpti kitas, žmonės pasitelkia ir veidą, ir kūną, ir kalbą. Kasdienių tarpusavio sąveikų metu kiekvienas, dažniausiai nė nesuvokdamas, grieztai ir be paliovos kontroliuoja veido išraišką, kūno laikyseną ir judesius. Siekdami minėto tikslo, atitinkamai organizuojame savo veiklą socialinio gyvenimo *kontekstuose*. Dabar pažiūrėkime, kaip visa tai vyksta.

2 Angliškai pasakyta *broadcorping castration* (reikštų ir „platų lavonų kastravimą", ir „platų korporacinį kastravimą"), o reikėjo pasakyti *broadcasting corporation* („transliuotės korporacija"). (*Vert. past.*)

3 Angliškai pasakyta *sickening* („pykinantis, vimdantis"), o reikėjo pasakyti *thickening* („tirštėjantis"). (*Vert. past.*)

4 Drabužių valyklos reklamos tekstas. (*Vert. past.*)

5 Angliškai *in a month* dažniausiai gali reikšti „po mėnesio", bet kartais ir – „per mėnesį". (*Vert. past.*)

Gatvės išmintis

Ar teko kada nors eiti gatve jaučiant, kad jums gresia pavojus iš paskui einančio ar besiartinančio iš priekio žmogaus? Paprastas šios rūšies sąveikas pamėgino suprasti sociologas Elijah Andersonas.

Iš pradžių Andersonas aprašinėjo socialines sąveikas, kurios vyko dviejų gretimų vieno Amerikos miesto kaimynijų gatvėse. Jo knyga *Streetwise: Race, Class, and Change in an Urban Community,* 1990 („Gatvės išmintis: rasė, klasė ir kaita miesto bendruomenėje") grindžiama prielaida, jog kasdienio gyvenimo tyrimai atskleidžia, kaip neribotas skaičius mikrolygio socialinių sąveikų (tarsi pavieniai statybiniai blokai) kuria socialinę tvarką. Autoriui ypač magėjo suprasti sąveikas, kurioms esant bent viena šalis siejama su grėsme. Andersonas parodė, jog bendravimo būdai, būdingi daugeliui juodaodžių ir baltųjų gyventojų viename mieste Jungtinių Valstijų šiaurėje, labai susiję su rasinių stereotipų struktūra, o šioji siejasi su ekonomine visuomenės sandara. Taip jis atskleidė mikrosąveikų ir stambesnių visuomenės makrostruktūrų saitus.

Andersonas cituoja Ervingo Goffmano apibūdinimą, kaip socialinės taisyklės bei statusai ima veikti konkrečiose aplinkose ar vietose: „Kai individas įžengia ten, kur jau yra kitų žmonių, pastarieji paprastai stengiasi ką nors apie jį sužinoti ar pasinaudoja jau turima informacija... Žinios apie individą padeda apibrėžti situaciją, nes kitiems suteikia galimybę iš anksto sužinoti, ko šis atvykėlis tikėsis iš jų ir ko jie patys gali iš jo tikėtis".

Vadovaudamasis Goffmanu, Andersonas klausė, kurios elgesio užuominų bei ženklų rūšys sudaro viešųjų sąveikų žodyną, ir padarė šitokią išvadą:

> „Žmonių odos spalva, lytis, amžius, draugai, drabužiai, papuošalai ir rankinės padeda nustatyti šių žmonių tapatybę, todėl formuojasi prielaidos ir gali kilti noras bendrauti. Šį viešąjį bendravimą dar pagerina judesiai (greiti ar lėti, apsimestiniai ar nuoširdūs, labai įvairūs ar beveik jokie). Nuo paros laiko, veiklos pobūdžio ir kitų panašių veiksnių, „paaiškinančių" asmens buvimą šioje vietoje, taip pat priklauso, kokių būdų ir kiek laiko prireiks „svetimojo" įvaizdžiui neutralizuoti. Jei apžiūros rezultatas neigiamas ir svetimojo negalima laikyti „saugiu", gali susiformuoti plėšiko įvaizdis. Tuomet kiti pėstieji stengsis išlaikyti atstumą, atitinkantį šį įvaizdį." (1990: 167)

Andersonas parodė, kad dažniausiai teigiamai įvertinami tie žmonės, kurie neatitinka visų priimto pavojingų asmenų stereotipo: „Vaikai iš karto sėkmingai pereina apžiūrą, baltosios moterys ir baltieji vyrai vertinami kiek ilgiau, o juodaodės moterys, juodaodžiai vyrai ir juodaodžiai vyriškos lyties paaugliai tyrinėjami ilgiausiai". Atskleisdamas, jog sąveikų įtampos kyla dėl išorės statusų, pavyzdžiui, rasės, klasės, lyties ir pan., Andersonas parodo, jog mes negalime iki galo suprasti situacijos, žvelgdami vien tik į mikrolygio sąveikas. Šitaip jis susieja mikrosąveikas ir makroprocesus.

Andersonas teigia, kad žmonės turi „gatvės išminties", jei tobulina atitinkamus įgūdžius, pavyzdžiui, „meną vengti", norėdami įveikti pažeidžiamumo jausmą, kurį sukelia prievarta ar nusikaltimas. Pasak Andersono, gatvės išminties stokojantys baltieji neskiria įvairaus tipo juodaodžių (pavyzdžiui, vidurinės klasės jaunuolių ir gatvės gaujos narių). Jie gali nežinoti ir kitų dalykų, tarkime, kaip pakeisti žingsnių ritmą, kai eini paskui „įtartiną" asmenį, ar kaip pereiti „bloguosius kvartalus" skirtingu paros metu.

Susidūrimai

Daugelyje socialinių situacijų įsitraukiame į, pasak Goffmano, **nefokusuotas sąveikas** su kitais žmonėmis. Nefokusuotos sąveikos vyksta kaskart, kai asmenys parodo, jog pastebi vienas kito buvimą. Būdinga, kad jos paprastai vyksta tokiose vietose, kuriose vienu metu susirenka daug žmonių: judriose gatvėse, teatruose, vakarėliuose. Kai žmonės apsupti kitų žmonių, jie net ir tiesiogiai nekalbėdami su aplinkiniais nuolatos bendrauja be žodžių – vien savo laikysena, veido išraiška bei gestais.

Fokusuotos sąveikos vyksta, kai individai tiesiogiai kreipia dėmesį į tai, ką sako ar daro kiti. Visos sąveikos apima ir nefokusuotus, ir fokusuo-

tus mainus, išskyrus atvejus, kai žmogus, tarkime, vakarėlyje, stovi pats sau vienas. Goffmanas fokusuotą sąveiką vadina **susidūrimu**. Didžiąją dalį mūsų kasdienio gyvenimo užpildo susidūrimai su kitais žmonėmis – šeima, draugais, bendradarbiais, dažnai tuo pačiu metu antrajame plane vyksta nefokusuotos sąveikos su kitais aplinkiniais. Lengvi pokalbiai, seminarų diskusijos, žaidimai ir įprasti kontaktai akis į akį (su bilietų pardavėjais, padavėjais, parduotuvių personalu ir taip toliau) yra susidūrimų pavyzdžiai.

Susidūrimams visuomet reikia „pradžios“, kuri parodytų, jog atsisakoma taktiško nedėmesingumo. Kai susitinka ir ima kalbėtis nepažįstami žmonės, pavyzdžiui, vakarėliuose, taktiško nedėmesingumo atsisakymo momentas visuomet yra šiek tiek rizikingas, nes tą akimirką lengva apsirikti ir klaidingai suprasti prasidedančio susidūrimo pobūdį (Goffman, 1971). Todėl net pirmasis akių kontaktas gali būti nevienareikšmis ir nedrąsus, nes jei kita pusė atmestų bandymą, asmuo gali suvaidinti, kad jis niekuo dėtas. Fokusuotos sąveikos metu asmenys bendrauja tarpusavyje ir veido išraiška, ir gestais, ir konkrečiais žodžiais. Goffmanas skiria išraiškas, kurias individai „perteikia tiesiogiai“ ir „suvaidina“. Pirmosios apima žodžius ir veido išraiškas, kuriomis žmonės siekia padaryti kitiems tam tikrą įspūdį. Antrąsias sudaro priemonės, padedančios pastebėti, kiek mezgantys kontaktą žmonės yra nuoširdūs ir teisingi. Pavyzdžiui, restorano savininkas, mandagiai šypsodamasis, gali klausytis, kaip lankytojai jam giria skanautus patiekalus, bet tuo pat metu jis atkreipia dėmesį į kitus dalykus: kokia buvo šių žmonių nuotaika valgant, kiek maisto paliko lėkštėse, kokiu tonu išsakė pasitenkinimą.

Riboženkliai

Paprastą dieną beveik kiekvienas susitinka ir kalbasi su daugybe žmonių. Tarkime, Kotryna keliasi, pusryčiauja su savo šeima ir tikriausiai palydi vaikus į mokyklą, o prie mokyklos durų trumpai stabteli persimesti keliais mandagumo žodžiais su sutikta drauge. Paskui ji važiuoja į darbą, o pakeliui veikiausiai klausosi radijo. Per dieną įvyksta daugybė jos sąveikų su bendradarbiais ir lankytojais, pradedant trumpučiais pokalbiais ir baigiant oficialiais susirinkimais. Kiekvieną šį susidūrimą veikiausiai skiria **riboženkliai**, kuriuos Goffmanas vadina *skliaustais*. Jie atskiria kiekvieną fokusuotos sąveikos epizodą nuo jau įvykusio, taip pat nuo nefokusuotos sąveikos, vykstančios antrajame plane (Goffman, 1974).

Pavyzdžiui, vakarėlyje tarpusavyje besišnekučiuojantys žmonės stengsis taip išsidėstyti ir kalbėti, kad sudarytų nuo aplinkinių atskirą grupę. Jie gali stovėti vienas priešais kitą, veiksmingai trukdydami dar kam nors įsiterpti tol, kol patys nepanorės išsiskirti ar bent kiek susilpninti savo fokusuotos sąveikos užtvarų, pakeisdami savo padėtis kambaryje. Oficialesnėmis progomis dažnai naudojamos akivaizdžios priemonės, rodančios dalyviams konkretaus susidūrimo pradžią ir pabaigą. Pavyzdžiui, spektaklio pradžią žymi skambutis, gęstančios šviesos ir kylanti uždanga. Spektakliui pasibaigus, šviesos vėl užsidega, o uždanga nusileidžia.

Riboženkliai tampa ypač reikšmingi tuomet, kai susidūrimas labai neįprastas arba kai gali kilti abejonių, kas iš tiesų vyksta. Pavyzdžiui, kai nuogi modeliai pozuoja dailės studentams, jie paprastai nenusirenginėja ir neapsirenginėja grupei matant. Privatus (kitiems nematant) nusirengimo ir apsirengimo pobūdis leidžia staigiai apnuoginti ar paslėpti kūną. Šitaip brėžiamos epizodo ribos ir kartu parodoma, kad šis epizodas neturi seksualumo pamato, kurį priešingu atveju būtų galima pamanyti esant.

Itin ankštose erdvėse, pavyzdžiui, lifto kabinoje, sunku atriboti fokusuotos sąveikos teritoriją. Šalia esantiems pašaliniams žmonėms ši situacija nepalanki, nes erdvės lifte taip mažai, kad priešingai negu kitur, nelengva parodyti visiškai nesiklausant pokalbio, kaip galima būtų elgtis kitais atvejais. Nepažįstamiems žmonėms irgi sunku pažvelgti vienam į kitą atviriau, negu leidžia taktiško nedėmesingumo normos. Todėl liftuose žmonės dažnai perdėtai demonstruoja „nieko neklausą“ ir „nieko nematą“ – jie spokso į tuštumą ar

lifto mygtukus, bet kur, tik ne į bendrakeleivius. Pokalbiai paprastai nutraukiami ar sutrumpinami iki trumpų replikų. Panašiai būna įstaigoje, kai vieną iš pokalbio dalyvių atitraukia telefono skambutis. Kitiems nepavyksta tą pačią akimirką parodyti, jog į skambutį visiškai nekreipia dėmesio, todėl jų tolesnis pokalbis kurį laiką gali būti neryžtingas, vangus.

Įspūdžio valdymas

Goffmanas ir kiti mokslininkai socialinių sąveikų analizei dažnai pasitelkia sąvokas, pasiskolintas iš teatro terminijos. Pavyzdžiui, būtent iš teatro aplinkos išsirutuliojo *socialinio vaidmens* samprata. Vaidmenys reiškia socialiai apibrėžtus lūkesčius, kurių siekia asmuo, turintis apibrėžtą *statusą,* ar atitinkamą socialinę padėtį. Būti mokytoju reiškia užimti specifinę padėtį, nes mokytojo vaidmuo susideda iš ypatingų veiksmų, orientuotų į mokinius. Goffmanas mato socialinį gyvenimą tarsi aktorių vaidinamą pjesę scenoje ar aibėje scenų, nes mūsų veiksmų pobūdį lemia tam tikru metu mūsų atliekami vaidmenys. Ši koncepcija kartais vadinama **dramaturginiu modeliu**, nes čia socialinis gyvenimas sugretinamas su spektakliu teatre. Žmonės labai jautriai reaguoja į tai, kaip juos vertina kiti, todėl įvairiausiais būdais stengiasi **valdyti įspūdį**, kad tik priverstų reaguoti į save taip, kaip to patys nori. Kartais valdyti įspūdį galime apgalvotai ir apskaičiuotai, tačiau dažniausiai šitai darome nesąmoningai. Tarkime, kai jaunuolis eina į verslo susitikimą, jis dėvi eilutę, ryši kaklaraištį ir kuo mandagiau elgiasi, bet vakare su draugais ilsėdamasis futbolo rungtynėse jis mūvės džinsus, vilkės sportinį megztinį ir pasakos daugybę anekdotų. Tai ir yra įspūdžio valdymas.

Sociologai taip pat linkę atskirti priskirtinį statusą ir pasiektąjį statusą. **Priskirtinis statusas** jums „priskiriamas" remiantis biologiniais veiksniais, pavyzdžiui, rase, lytimi ar amžiumi. Taigi priskirtinis statusas galėtų būti „baltoji", „moteris" ir „pauglė". **Pasiektąjį statusą** individas užsitarnauja savo paties pastangomis. Pavyzdžiui, galima įgyti „baigusiojo aukštąjį mokslą", „sportininko" ar „tarnautojo" statusą. Nors mums gal labiau patiktų manyti, jog svarbiausias yra pasiektasis statusas, visuomenė gali su tuo nesutikti. Kiekvienoje visuomenėje tam tikri statusai yra aukštesni už visus kitus ir, apskritai, apibrėžia visuminę asmens padėtį toje visuomenėje. Sociologai ją vadina **pagrindiniu statusu** (E. C. Hughes, 1945; Becker, 1963). Labiausiai paplitę pagrindinio statuso tipai pagrįsti lytimi ir rase. Sociologai atskleidė, jog susidūrimo metu žmogus bene pirmiausia pastebi kito žmogaus lytį ir rasę (Omi ir Winant, 1994).

Scena ir užkulisiai

Pasak Goffmano, didžioji socialinio gyvenimo dalis skirstoma į sceną ir užkulisius. **Scena** apima socialinius įvykius ar susidūrimus, kurių metu individai atlieka formalius vaidmenis – „vaidina scenoje". Scenos spektaklių kūrimas dažnai yra komandinis darbas. Du iškilūs vienos partijos politikai, kalbėdami prieš televizijos kameras, gali tobulai demonstruoti vienybę ir draugystę, nors abu iš visos širdies vienas kito nekenčia. Žmonai ir vyrui gali rūpėti nuslėpti nuo vaikų tarpusavio barnius. Šitaip jie išsaugo darnos fasadą, o įnirtingai susiremia tik tada, kai vaikus saugiai suguldo į lovas.

Užkulisiai – tai vieta, kurioje žmonės renka ir tvarko rekvizitus, rengdamiesi sąveikoms formalesnėje aplinkoje. Socialinio gyvenimo užkulisiai primena teatro užkulisius arba į kamerą nepatenkančią veiklą filmavimo aikštelėje. Kai kitapus scenos saugu, žmonės gali atsipalaiduoti, duoti valią jausmams ir laisviau elgtis, nes būdami scenoje turi kontroliuoti save. Užkulisiuose leidžiamos „nešvankybės, atviros seksualinės replikos, grabinėjimasis... nerūpestinga, laisva apranga, „sudribusi" stovėsena bei sėdėsena, tarmiška, kalbos normų neatitinkanti šneka, murmesiai ir šūkavimai, žaismingas agresyvumas ir „juokeliai", neatidumas kitiems, atliekant nereikšmingus, bet potencialiai simboliškus veiksmus, taip pat mažesnė savikontrolė, leidžiant sau, pavyzdžiui, niūniuoti panosėje, švilpauti, žiaumoti, graužti, riaugėti ir pukšėti" (Goffman, 1969). Taigi padavėja, aptarnaudama klientą, gali atrodyti kaip ramybės bei paslaugu-

Tiriamasis atvejis: vaidmenų atlikimas intymių apžiūrų metu

Daugelį Goffmano dramaturginio metodo elementų – įspūdžio valdymą, riboženklius, vaidmenis ir susidūrimus aiškiai iliustruoja Jameso Henslino ir Mae Briggs atlikti tyrimai. Pasigilinkime, kaip jie tyrinėjo specifišką, itin subtilią sąveiką: moters apsilankymą pas ginekologą (Henslin ir Briggs, 1971, 1997).

Jų tyrimo laikais daugumą dubens apžiūrų atlikdavo gydytojai vyrai, todėl šioje patirtyje buvo (ir kartais tebėra) apstu galimų dviprasmybių. Patirtis varžė abi šalis. Vakaruose vyrai ir moterys socializuojami, mokant genitalijas laikyti privačiausia kūno dalimi, todėl kito žmogaus lyties organų matymą ir ypač jutimą jie paprastai sieja su intymiais lytiniais susidūrimais. Henslinas ir Briggs nagrinėjo medžiagą, kurią Briggs, profesionali medicinos sesuo, sukaupė per daugelį ginekologinių apžiūrų. Jie išsiaiškino, kad tiriamasis procesas turi keletą stadijų. Vartodami dramaturginę metaforą, šie sociologai pasiūlė suvokti kiekvieną apžiūros stadiją kaip tam tikrą atskirą sceną. Vyksmui plėtojantis, kiekviename pjesės paveiksle tolydžio keičiasi aktorių atliekami vaidmenys. Įžanga prasideda, kai moteris įeina į laukiamąjį ir pasirengia atlikti pacientės vaidmenį, laikinai atsisakydama išoriniam pasauliui skirto identiteto. Pakviesta į gydytojo kabinetą, ji prisiima „pacientės" vaidmenį, taigi prasideda pirmasis paveikslas. Gydytojas demonstruoja dalykiškumą ir profesionalumą, su paciente elgiasi pagarbiai, kaip su išmanančiu asmeniu, palaikydamas akių kontaktą ir mandagiai jos išklausydamas. Nusprendęs, kad reikia apžiūros, jis tą pasako pacientei ir palieka kambarį. Pirmasis paveikslas baigiasi.

Jam išėjus, įeina medicinos sesuo. Netrukus prasidės pagrindinė scena, kurioje jai teks svarbus scenos darbininkės vaidmuo. Šiame paveiksle ji ramina pacientę, jei moteris jaudinasi, atlieka du vaidmenis: patikėtinės, nes žino tam tikrus „dalykus, kuriuos tenka iškęsti moterims", ir būsimų veiksmų pagalbininkės. Medicinos sesuo padeda pacientei iš asmenybės pavirsti į „beasmenę būtybę", nes esminėje scenoje bus veikiau kruopščiai apžiūrimas pacientės kūnas, o ne visuminis žmogus. Medicinos sesuo ne tik prižiūri, kad pacientė nusirengtų, bet imasi ir kitų darbų, kuriuos paprastai gali padaryti ir pati pacientė – paima ir sulanksto drabužius, nuveda prie ginekologinės kėdės ir belaukiant gydytojo paklode pridengia beveik visą kūną.

Pagrindinėje scenoje dalyvauja ir gydytojas, ir medicinos sesuo. Jos buvimas padeda laiduoti, kad gydytojo ir pacientės sąveikoje neatsirastų jokių seksualinių užuominų, taip pat ji yra gydytojo liudininkė, kurios prireiktų, jei jis būtų apkaltintas neprofesionaliu elgesiu. Apžiūra vyksta taip, tarsi pacientės asmenybės čia nė nebūtų. Ant jos užmesta paklodė atskiria genitalijų sritį nuo likusio kūno, o jos padėtis neleidžia stebėti tos apžiūros. Gydytojas užduoda tik specifinius medicininius klausimus, o šiaip ją ignoruoja, sėdėdamas ant žemos kėdutės ten, kur nesiekia jos žvilgsnis. Pacientė bendradarbiauja su gydytoju, laikinai tapdama beasmene būtybe, nepradėdama pokalbio ir kiek įmanoma stengdamasi nejudėti.

Prieš baigiamąjį paveikslą medicinos sesuo dar sykį imasi scenos darbininkės vaidmens, padėdama pacientei vėl atvirsti į visavertę asmenybę. Dabar jiedvi gali pasišnekėti, pacientė gal pasidžiaugs, kad apžiūra baigėsi. Apsirengusi ir susitvarkiusi pacientė jau gali vaidinti baigiamąją sceną. Gydytojas sugrįžta ir, aptardamas apžiūros rezultatus, vėl bendrauja su ja kaip su visaverčiu ir atsakingu asmeniu. Mandagia, profesionalia elgsena jis parodo, kad intymus kontaktas su pacientės kūnu nė kiek nepakeitė jo reakcijų į ją. Epilogas suvaidinamas tuomet, kai pacientė palieka gydytojo kabinetą ir išorės pasaulyje vėl susigrąžina savo identitetą. Taigi pacientė ir gydytojas bendradarbiavo tokiu būdu, kad valdytų sąveiką ir vienas kitam daromą įspūdį.

Socialinės tikrovės konstravimas

Socialinei tikrovei aiškinti sociologija taiko daug įvairių teorinių paradigmų. Šios teorijos skiriasi socialinių reiškinių aiškinimais, tačiau remiasi bendra prielaida, kad socialinė tikrovė egzistuoja nepriklausomai nuo to, ką žmonės apie ją sako ar kaip joje gyvena.

Ne visi sociologai sutinka su šitokia prielaida. Teorinės krypties, vadinamos **socialiniu konstrukcionizmu**, šalininkai mano, kad tai, ką individai ir visuomenė suvokia ir supranta kaip tikrovę, yra individų bei grupių socialinės sąveikos kūrinys. Šiuo atveju bandyti „paaiškinti" socialinę tikrovę reikštų peržvelgti ir sudaiktinti (laikant duotąja tiesa) procesus, kuriais konstruojama ši tikrovė. Todėl, socialinių konstrukcionistų teigimu, sociologams reikia pagrįsti ir nagrinėti šiuos procesus, o ne vien jų sužadintą socialinės tikrovės sampratą.

Sociologai Peteris Bergeris ir Thomas Luckmannas 1966 metų klasikiniame veikale *Socialinės tikrovės konstravimas** („The Social Construction of Reality") ištyrė sveiko proto žinojimą – dalykus, kuriuos individai laiko savaime suprantama tikrove. Jie pabrėžė, kad šie „akivaizdūs" socialinės tikrovės faktai gali atrodyti skirtingai ne tik įvairių kultūrų, bet netgi tos pačios kultūros žmonėms. Taigi reikia analizuoti *procesus*, leidžiančius individams suvokti, kuris „tikras" dalykas jiems yra tikras (Berger ir Luckmann, 1966).

Socialinio konstrukcionizmo šalininkai Bergerio ir Luckmanno idėjas taiko socialiniams reiškiniams tyrinėti, atskleisti būdams, kaip visuomenės nariai pažįsta ir tuo pat metu sukuria tai, kas tikra. Socialiniai konstrukcionistai tyrinėjo labai skirtingas problemas, pavyzdžiui, mediciną ir gydymą, lyčių santykius, emocijas. Kartu jie daug dėmesio skyrė socialinėms problemoms, nusikaltimams bei nusižengimams.

Aarono Cicourelio darbas yra socialinio konstrukcionizmo atliekamų tyrimų pavyzdys, nagrinėjantis nepilnamečių nusikalstamumą. Sociologijoje duomenys apie nepilnamečių nusikalstamumo dažnumą bei konkrečius atvejus beveik visada apibrėžiami kaip duotybė (t. y. tikri faktai), kuriant teorijas paaiškinti pavyzdžiams, kuriuos atliepia duomenys. Antai suėmimų ir dalyvavimo teismuose duomenys rodo, kad nepilnamečiai, kuriuos augina tik vienas tėvų, labiau linkę nusižengti, negu gyvenantys su abiem tėvais. Taigi sociologai kuria šio pastebėto ryšio paaiškinimus – galbūt vienišo tėvo ar motinos auginami vaikai stokoja priežiūros arba gal nemato atitinkamų vaidmenų modelių.

Cicourelis pažvelgė į šią problemą iš priešingos pusės. Jis stebėjo *procesus*, susijusius su suėmimu bei nusikaltimais įtariamų nepilnamečių klasifikavimu, kitaip tariant, stebėjo „oficialių" nusikalstamumo duomenų sudarymą. Mokslininkas atrado, kad policijos procedūros, taikomos nepilnamečiams, priklauso nuo to, kaip nepilnametis nusikaltėlis „iš tiesų atrodo" sveiko proto požiūriu.

Pavyzdžiui, suėmę nepilnamečius iš žemesniųjų sluoksnių šeimų policininkai buvo labiau linkę jų nusižengimus vertinti kaip blogos priežiūros ar tinkamų vaidmens modelių stokos padarinį ir todėl taikyti kardomąjį suėmimą. Tačiau nepilnamečių iš aukštesniųjų sluoksnių atveju buvo kur kas labiau tikėtina, kad prasižengėlius paleis ir perduos tėvų globai, nes ir policija, ir tėvai vylėsi, jog šitaip galima nepilnametį tinkamai sudrausminti. Dėl tokios policijos praktikos oficiali „nepilnamečio nusikaltėlio" etiketė kur kas dažniau klijuojama nepilnamečiams iš žemesniųjų, o ne iš aukštesniųjų klasių, net jei jaunuoliai padaro panašų tvarkos pažeidimą. Remiantis tokiu požiūriu sudaromi duomenys savo ruožtu patvirtina sveiko proto įžvelgiamus ryšius, o būtent tai, kad nepilnamečiai iš skurdžių šeimų labiau linkę nusikalsti. Cicourelio tyrimai parodo, kad per šias sąveikas sveiko proto palaikomi požiūriai į tikrovę patys susikuria nepriklausomus, „objektyvius" savo pagrįstumo įrodymus (Cicourel, 1968).

* Berger, P., Luckmann, T. Socialinės tikrovės konstravimas. – V.: Pradai, 1999.

Socialinis konstrukcionizmas turi ir kritikų. Sociologai Steve'as Woolgaras ir Dorothy Pawluch teigia, kad socialiniai konstrukcionistai siekia parodyti subjektyvų socialinės tikrovės kūrimą, bet šito siekdami kai kurias savybes pasirinktinai laiko objektyviomis, o kitas – sukurtomis. Pavyzdžiui, nagrinėdami, kuriems nepilnamečiams klijuojama nusikaltėlio etiketė, socialiniai konstrukcionistai dažnai tvirtina, kad pranešimuose nurodoma pirminė nepilnamečių elgsena yra identiška. Todėl jie daro išvadą, kad būtent „nusikaltėlio" etiketės sukūrimas vienaip ar kitaip atskiria nepilnamečius, paskelbtus nusikaltėliais, ir kitus, šios etiketės išvengusius. Kritikai teigia, kad socialinis konstrukcionizmas nenuosekliai ir prieštaringai skelbia pradinės elgsenos objektyvumą, kartu tvirtindamas, jog etikečių klijavimas yra subjektyvus (Woolgar ir Pawluch, 1985).

Kiti sociologai socialinį konstrukcionizmą kritikuoja dėl šios traktuotės nenoro pripažinti platesnių socialinių jėgų ir jų daromo didžiulio poveikio pastebimiems socialiniams rezultatams. Štai kai kurie kritikai tvirtina, kad net jei tikrovė ir būtų sukurtas sveiko proto įsitikinimų įamžinimas, pačių įsitikinimų priežastis gali būti egzistuojantys socialiniai veiksniai, tarkime, kapitalizmas ar patriarchiniai santykiai.

Galiausiai socialinis konstrukcionizmas siūlo teorinį socialinės tikrovės supratimo metodą, visiškai nepanašų į daugumą kitų sociologinių požiūrių. Užuot darydami prielaidą, kad socialinė tikrovė egzistuoja objektyviai, socialiniai konstrukcionistai nagrinėja ir siekia pagrįsti procesus, kuriais socialinė tikrovė konstruojama taip, kad vėliau šis darinys padeda patvirtinti jo paties, kaip socialinės tikrovės, statusą.

mo įsikūnijimas, o anapus salės durų, virtuvėje, virsti rėksminga ir agresyvia. Veikiausiai tik nedaugelis išliktų nuolatiniais restoranų lankytojais, jei galėtų pamatyti viską, kas dedasi virtuvėse.

Asmeninė erdvė

Asmeninę erdvę apibrėžia kultūriniai skirtumai. Vakarų kultūrų žmonės fokusuotose sąveikose su kitais asmenimis paprastai išlaiko kone metro atstumą, nors stovėdami greta, gali ir labiau priartėti vienas prie kito. Viduriniuose Rytuose žmonės dažnai laikosi kur kas arčiau vienas kito, negu atrodo priimtina Vakarams. Todėl šioje pasaulio dalyje viešinčius vakariečius veikiausiai trikdo šis netikėtas fizinis artumas.

Erwardas T. Hallas, plačiai tyrinėjęs neverbalinį bendravimą, išskiria keturias asmeninės erdvės zonas. *Intymiojo atstumo* spindulys siekia beveik 50 centimetrų ir yra skirtas itin mažam socialinių kontaktų skaičiui. Šioje asmeninės erdvės zonoje veikia tik tie, kurių tarpusavio santykiai leidžia nuolatos kūniškai liestis, pavyzdžiui, mylimieji arba tėvai ir vaikai. *Asmeninis atstumas* (nuo 50 iki 120 centimetrų) sudaro normalią susidūrimų su draugais ir gerais pažįstamais erdvę. Čia leidžiamas tam tikras kontaktų intymumas, bet paprastai jis griežtai ribojamas. *Socialinis atstumas* (nuo 1,2 iki 3,6 metro) apima zoną, kurios paprastai laikomasi formalioje aplinkoje, pavyzdžiui, apklausų metu. Ketvirtąją zoną apibrėžia *viešas atstumas*, viršijantis 3,6 metro. Jo laikosi tie, kurie kalba publikai.

Įprastų sąveikų atveju kebliausios yra intymiojo ir asmeninio atstumo zonos. Jei į šias zonas įsiveržiama, žmonės stengiasi atgauti savo erdvę. Mes galime įsmeigti akis į įsibrovėlius, tarsi sakydami „Eik šalin!", arba stumtelėti juos į šoną. Verčiami būti arčiau, negu to pageidautų, žmonės gali sukurti tam tikros rūšies fizinę užtvarą: sausakimšoje bibliotekoje skaitytojas pažymi asmeninę erdvę sukrautomis knygomis (E. T. Hall, 1959, 1966).

Tam tikras vaidmuo tenka ir lyties aspektams. Erdvėje tai vyksta maždaug taip pat, kaip ir kitų neverbalinio bendravimo formų atveju. Tradiciškai vyrai laisviau negu moterys galėjo naudotis erdve,

taip pat ir įsibrauti į moterų asmeninę erdvę netgi tada, kai vyro ir moters nesieja nei intymūs santykiai, nei artima pažintis. Vyras gali vesti moterį už parankės, kai jie eina drauge, arba padėti ranką ant liemens, lydėdamas ją per duris, šitaip rodydamas draugišką globą ar mandagumą. Atvirkščias reiškinys – moters įsibrovimas į vyro asmeninę erdvę dažnai laikomas flirtu ar seksualine paskata. Daugelio Vakarų šalių priimti naujieji įstatymai bei reglamentai dėl seksualinio priekabiavimo siekia apginti žmonių – ir vyrų, ir moterų – asmeninę erdvę, apsaugoti nuo nepageidautino lytėjimo ar kontaktų su kitais asmenimis.

Sąveikos laike ir erdvėje

Nagrinėjant susidūrimus ir siekiant apskritai suprasti socialinį gyvenimą, iš esmės svarbu išsiaiškinti, kaip mūsų veikla yra išsidėsčiusi laike ir erdvėje. Visos sąveikos yra *situacijos*, nes vyksta konkrečiose vietose ir trunka tam tikrą laiką. Savo veiksmus per dieną mes linkę „skirstyti į zonas" ir laiko, ir erdvės požiūriais. Pavyzdžiui, dienos laiko zoną nuo 9 iki 17 valandos dauguma žmonių dirba. Zonomis skirstomas ir savaitės laikas: tikėtina, kad darbo dienomis žmonės dirba, o savaitgalius praleidžia namuose, šiuo laikotarpiu keisdami savo veiklos modelius. Keliaudami per dienos laiko zonas, mes keliaujame ir erdve: kad patektume į darbą, gal važiuojame autobusu iš vienos miesto dalies į kitą arba nuolatos važinėjame iš priemiesčių. Todėl nagrinėjant socialinių sąveikų kontekstus prasminga pažvelgti į žmonių judėjimą ir pripažinti šią **laiko ir erdvės konvergenciją.**

Socialinio gyvenimo padalijimo į zonas laiko ir erdvės atžvilgiu pobūdį padės suprasti **regionalizacijos** samprata. Pažvelkime į privatų gyvenamąjį namą. Šiuolaikinis namas suskirstytas į kambarius ir koridorius, taip pat į aukštus, jei jų yra daugiau negu vienas. Šios erdvės reiškia ne vien atskiras fizines teritorijas, bet taip pat turi ir savas laiko zonas. Svetainėmis, darbo kambariais ir virtuvėmis daugiausia naudojamės dieną, o miegamaisiais – naktį. Sąveikas, vykstančias šiose sferose, riboja ir erdvė, ir laikas. Kai kurios namo dalys sudaro užkulisius, o kitose vyksta „vaidinimai". Kartais užkulisiais gali virsti visas namas. Šią idėją gražiai apibūdina Goffmanas:

> „Sekmadienio rytą šeimyna naudojasi „siena" aplink visą namų ūkį, kad atpalaiduojantis vangumas rengtis ir būti formaliai mandagiam laisvai pasklistų po visas namų kerteles, nors paprastai tokiam laisvumui draudžiama peržengti virtuvės ir miegamųjų ribas. Amerikos vidurinės klasės kaimynijose popietėmis galima rasti liniją, už kurios prasideda užkulisiai: nuo vaikų žaidimų aikštelės ir namų motinos vaikštinėja su vaikais džinsuotos, įsispyrusios į minkštus nevarstomus pusbačius ir beveik nepasidažiusios... Ir, žinoma, tos teritorijos, kurias rūpestingai suformavo nuolatos atlikinėti tam tikri ritualai, dažnai virsta užkulisiais prieš kiekvieną vaidinimą ir po jo, nes būtent tuo metu gali būti taisoma, atkuriama ir pertvarkoma nuolatinė įranga ar vykti generalinė repeticija. Norint pamatyti šiuos dalykus, pakanka žvilgtelėti į restoraną, parduotuvę ar namus, likus iki atidarymo vos kelioms minutėms."

Laikrodžio laikas

Moderniosiose visuomenėse veiklos skirstymą zonomis stipriai veikia **laikrodžio laikas**. Industrializuotos visuomenės apskirtai negalėtų gyvuoti be laikrodžių ir savo veiklos tiksliai nepaskirstydamos laike bei kartu nesuderindamos jos erdvėje (Mumford, 1973). Šiandien matuoti laiką pagal laikrodžius yra pasaulio standartas, suteikiantis galimybę veikti sudėtingoms tarptautinėms transporto sistemoms bei komunikacijoms, nuo kurių visi priklausome. Standartinis pasaulio laikas pirmą kartą įvestas 1884 metais Vašingtone vykusioje tautų konferencijoje. Tuomet konferencijos dalyviai pasaulį padalijo į dvidešimt keturias laiko juostas, kurios skyrėsi viena nuo kitos viena valanda. Daugelį metų jos buvo susietos su vietos laiku ties nuline ilguma, vadinama Grinvičo dienovidiniu, nes ji kerta senąją Karališkąją observatoriją Grinviče, Londone. 1986 metais terminą „vidutinis Grinvičo laikas" (*Greenwich Mean Time, GMT*) pakeitė

„visuotinis koordinačių laikas“ (*Universal Time Coordinated, UTC*).

XIV amžiaus vienuolijos buvo pirmosios organizacijos, bandžiusios reguliuoti savo gyventojų veiklą pagal tikslius dienos ir savaitės tvarkaraščius. Šiandien vargu ar rastume grupę ar organizaciją, kuri šito nedarytų: kuo daugiau žmonių ir išteklių apima tam tikra veikla, tuo tiksliau būtina tvarkyti laiką. Tai parodė Eviataro Zerubavelio tyrimas, skirtas didelės šiuolaikinės ligoninės darbo laiko struktūrai (1979, 1982). Ligoninė privalo dirbti visas dvidešimt keturias valandas, tačiau suderinti personalo darbą ir išteklius itin sudėtinga. Pavyzdžiui, slaugės tam tikrą laiko dalį dirba A skyriuje, o kitą dalį – B skyriuje ir panašiai, joms dar taikomas slenkamasis dienos ir nakties darbo grafikas. Slaugės, gydytojai ir kitas personalas, taip pat jiems reikalingi ištekliai turi būti susieti ir laike, ir erdvėje.

Socialinis gyvenimas ir erdvės bei laiko tvarkymas

Internetas yra dar vienas pavyzdys, kaip glaudžiai mūsų socialinio gyvenimo formos susijusios su erdvės ir laiko valdymu. Tokių naujųjų technologijų formų kaip internetas dėka galime pasiekti bet kurį Žemės kampelį ir bendrauti su žmonėmis, jų niekada nematydami ir nesutikdami. Tokia technologijų kaita „pertvarkė“ erdvę: dabar su bet kuo galime susisiekti nė nepakildami nuo savo kėdės. Ji pakeitė ir mūsų laiko potyrius, nes užmegzti ryšį įmanoma beveik per akimirksnį. Prieš kokius 50 metų bendravimui per atstumą prireikdavo laiko. Laiškas, pasiųstas į užsienį, neišsyk pasiekdavo adresatą, nes tam tikrą laikotarpį trukdavo kelionė jūra ir sausuma.

Žinoma, žmonės ir šiandien teberašo laiškus, bet mūsų socialiniame pasaulyje svarbiausiu dalyku tapo neatidėliotinas bendravimas. Be jo beveik neįsivaizduojame savo gyvenimo. Taip įpratome įjungti televizorių ir žiūrėti naujienas, paskambinti ar pasiųsti elektroninį laišką draugui į kitą valstybę, jog sunku ir įsivaizduoti, kad galėtų būti kitaip.

Išvados: artumo trauka

Kitaip negu tradicinėse, moderniosiose visuomenėse nuolat sąveikaujame su žmonėmis, kurių galbūt niekada nematėme ar nesutikome. Beveik visi mūsų kasdieniai sandoriai, tarkime, maisto pirkimas ar įmoka banke, mus susieja – bet *netiesiogiai* – su žmonėmis, galbūt gyvenančiais už tūkstančių mylių. Pavyzdžiui, bankų sistema yra tarptautinė. Bet kuris jūsų piniginis įnašas sudaro mažą dalelę finansinių investicijų, kurias vykdo bankas visame pasaulyje. Kai kurie žmonės nerimauja, kad sparti komunikacinių technologijų – elektroninio pašto, interneto ir elektroninės prekybos – pažanga tik stiprins tendenciją bendrauti netiesiogiai. Kai kas teigia, jog dar sparčiau plėtojantis technologinėms galimybėms mūsų visuomenė virs „bebalse“. Šiuo požiūriu, spartėjant gyvenimo tempui, žmonės vis labiau izoliuojasi: daugiau bendraujama su televizoriais ir kompiuteriais, negu su kaimynais ar savo bendruomenės nariais.

Dabar industrinėse šalyse daugelio žmonių tikrove tapo elektroninis paštas, trumposios žinutės, elektroninės diskusijų grupės ir pokalbių svetainės. Bet kokia yra šių sąveikų prigimtis, kokių naujų sunkumų jos kelia? Iš 1997 metais tirtų Britanijos įstaigų tarnautojų beveik pusė informantų pasakė, jog internetas išstūmė poreikį bendrauti betarpiškai. Trečdalis prisipažino, jog sąmoningai naudojasi elektroniniu paštu, nes nenori susitikti su bendradarbiais. Kiti pasakė, kad „aštrių“ – užgaulių ar įžeidžiamų – laiškų siuntinėjimas darbovietėje visiškai nutraukė kai kuriuos santykius įstaigoje. Atrodo, kad bendraujant elektroniniu būdu galima dažniau klaidingai suprasti mintį, painiotis ir įžeisti, negu bendraujant tradiciškai:

> „Problema glūdi žmonių bendravimo prigimtyje. Mes laikome bendravimą minties dariniu, bet iš tiesų jį kuria kūnai: mimika ir veido išraiška, balso intonacijos, kūno judesiai, rankų gestai ... Internete yra mintis, tačiau pasitraukia kūnas. Gavėjus pasiekia labai nedaug signalų, apibūdinančių rašančiojo asmenybę ir nuotaiką. Galima tik spėlioti, kodėl buvo pasiųstos žinutės, ką

jos reiškia, kaip į jas atsakyti. Pasitikėjimas beveik išnyksta.[6] Tai – pavojingas užsiėmimas." (Locke, 2000)

Daugelis interneto entuziastų su tuo nesutinka. Jie teigia, jog bendravimas per internetą ne tik kad nėra nuasmenintas, bet turi daug specifinių pranašumų, kurių stokoja tradiciškesnės sąveikos formos, pavyzdžiui, bendravimas telefonu ir tiesioginiai susitikimai. Žmogaus balsas gali kur kas tobuliau perteikti jausmus bei prasmių subtilybes, bet, kita vertus, jis taip pat suteikia žinių apie kalbėtojo amžių, lytį, etninę priklausomybę ar socialinę padėtį, o ši informacija gali būti panaudota kalbėtojo nenaudai. Pabrėžiama, jog elektroninis bendravimas paslepia visus šio identiteto riboženklius ir užtikrina, kad dėmesys bus skiriamas vien pranešimo turiniui. Šitaip didelį pranašumą gali įgyti moterys ar kitos tradiciškai nuskriaustos grupės, kurių nuomonės kitokioje aplinkoje nuvertinamos (Pascoe, 2000). Teigiama, kad elektroninės sąveikos išlaisvina ir įgalioja, nes čia žmonės gali sukurti savus elektroninius identitetus ir kalbėtis laisviau, negu sau leistų bendraudami kaip nors kitaip.

Kas šioje diskusijoje teisus? Kokiu mastu elektroninės komunikacijos gali pakeisti betarpiškas sąveikas? Beveik nekyla abejonių, kad naujosios medijos iš esmės keičia žmonių bendravimo būdus. Kita vertus, netgi tais atvejais, kai tikslingiau būtų bendrauti netiesiogiai, žmonės tebevertina – gal dar labiau – tiesioginius kontaktus. Pavyzdžiui, verslininkai ir toliau dalyvauja susitikimuose, kartais dėl to jie skrenda į kitą pasaulio kraštą, nors atrodytų, jog verslo sandorius kur kas paprasčiau ir veiksmingiau tvarkyti pasitelkus elektroninę konferenciją ar vaizdo ryšį. Šeimos nariai irgi galėtų „virtualiai" susitikinėti ar švęsti šventes, elektroninėmis priemonėmis susijungdami „realiame laike", bet visi suvokiame, jog šiems renginiams stigtų šilumos ir intymumo, kuriuos skleidžia betarpiškai švenčiamos šventės.

Šį reiškinį paaiškino Deirdre Boden ir Harvey'us Molotchas, tyrę tai, ką pavadino **artumo trauka**: individų juntamu poreikiu sutikti vienas kitą buvimo kartu situacijose ar bendrauti akis į akį. Boden ir Molotchas mano, kad žmonės stengiasi dalyvauti susitikimuose, kadangi buvimo kartu situacijos – dėl priežasčių, kurias savo sąveikų tyrimuose nurodė Goffmanas – kur kas giliau ir visapusiškiau atskleidžia žmonių mintis, jausmus ir nuoširdumą, negu bet kuri elektroninio bendravimo forma. Tik iš tiesų būdami su žmonėmis, kurie priima mums didelę įtaką darančius sprendimus, jaučiamės galį sužinoti, kas vyksta, taip pat tikimės, kad pajėgsime aiškiai išdėstyti savo požiūrius ir įtikinti šiuos žmones savo nuoširdumu. „Buvimas kartu, – rašo Boden ir Molotchas, – leidžia pažvelgti į kūno dalį, kuri „niekada nemeluoja" – į akis, į šiuos „sielos langus". Pats akių kontaktas rodo intymumo bei pasitikėjimo mastą. Būdami drauge, žmonės nuolatos seka vos matomus šios subtiliausios kūno dalies judesius" (1994).

6 Originale pasakyta „nebesimato lange". Tai – žodžių žaismas, susijęs su „Windows" operacinės sistemos pavadinimu. (*Vert. past.*)

4 TEMOS SANTRAUKA

1. Socialinė sąveika – tai procesas, apimantis mūsų veiksmus ir atoveiksmius, susijusius su mus supančiais žmonėmis. Daugelis tarsi trivialių mūsų kasdienės elgsenos aspektų, pažvelgus iš arti, pasirodo esą ir sudėtingi, ir reikšmingi socialinės sąveikos dalykai. Geras pavyzdys yra žiūrėsena – būdas žiūrėti į kitus žmones. Daugelio sąveikų metu akys bent kiek laksto. Įdėmus žiūrėjimas į kitą žmogų gali būti palaikytas priešiškumo arba tam tikrais atvejais – meilės ženklu. So-

cialinių sąveikų tyrimai yra pamatinė sociologijos sritis, nušviečianti daugelį socialinio gyvenimo aspektų.

2. Betarpiškų sąveikų tyrimai paprastai vadinami mikrosociologija, o makrosociologija tiria dideles grupes, institucijas ir socialines sistemas. Iš tiesų mikroanalizė ir makroanalizė yra glaudžiai susijusios ir papildo viena kitą.

3. Neverbalinis bendravimas apibūdina informacijos bei prasmių mainus, atliekamus veido išraiška, gestais ir kūno laikysena. Žmogaus veidas perteikia daug skirtingų išraiškų. Plačiai laikomasi nuomonės, jog pagrindiniai jausmų raiškos veide aspektai yra įgimti. Kryžminiai kultūrų tyrimai rodo, kad žmonės, priklausantys skirtingoms kultūroms, gana panašiai reiškia savo jausmus veide ir panašiai aiškina tų išraiškų reikšmes. „Veidas" gali turėti ir platesnę prasmę – reikšti individui kitų asmenų rodomą pagarbą. Apskritai sąveikose su kitais žmonėmis mums rūpi išsaugoti savo „veidą", kitaip tariant, apginti savigarbą.

4. Neverbalinis bendravimas turi lyties matmenį. Kasdienių sąveikų metu vyrai ir moterys gali skirtingai suvokti ir perteikti tam tikrus gestus bei išraiškas, pavyzdžiui, akių kontakto užmezgimą ir spoksojimą.

5. Paprastų kasdienių kalbų bei pokalbių tyrimus imta vadinti etnometodologija. Šį terminą sukūrė Haroldas Garfinkelis. Etnometodologija nagrinėja būdus, kaip žmonės aktyviai, nors patys to nepastebėdami, iš kitų žmonių žodžių ir veiksmų išsiaiškina, ką jie iš tiesų turi galvoje. Dauguma kasdienių pašnekesių yra gana sudėtingi ir priklauso nuo pašnekovus siejančių bendrųjų supratimo pagrindų. Tikslingai ar netyčia pažeidus nerašytas pokalbio taisykles, žmonės dažnai sutrinka ir pasijunta nesaugūs.

6. Daugelį šnekos prigimties dalykų galime sužinoti iš atsako šūktelėjimų, taip pat tyrinėdami šnekos riktus (kai žmonės klaidingai ištaria ar netaisyklingai pavartoja žodžius bei sakinius). Šnekos riktai dažnai būna juokingi ir psichologine prasme iš tiesų glaudžiai susiję su sąmojumi bei pokštais.

7. Nefokusuota sąveika vyksta, kai dideliuose sambūriuose individai suvokia vienas kito buvimą, tarpusavyje nesikalbėdami. Fokusuota sąveika, kurią galima suskaidyti į atskirus susidūrimus – sąveikos epizodus – vyksta tuomet, kai individai tiesiogiai kreipia dėmesį į tai, ką sako ar daro kitas asmuo arba kiti asmenys.

8. Socialines sąveikas dažnai galima tirti, taikant dramaturginį modelį. Socialinės sąveikos tiriamos, tarsi jų dalyviai būtų aktoriai scenoje, apsupti dekoracijų bei rekvizito. Kaip ir teatrui, skirtingiems socialinio gyvenimo kontekstams būdingos aiškios ribos, skiriančios sceną (tai, kas priešakyje) ir užkulisius, kur aktoriai rengiasi vaidinimams ir po jų ilsisi.

9. Asmeninę erdvę apibrėžia atstumas, kurį tarpusavyje palaiko individai, įsitraukę ar įtraukti į socialinę sąveiką. Įvairios kultūros skirtingai supranta asmeninę erdvę.
10. Visos socialinės sąveikos turi savo vietą laike ir erdvėje. Norėdami išnagrinėti, kaip mūsų kasdieniai gyvenimai „skirstomi zonomis" ir laike, ir erdvėje, turime pažiūrėti, kaip vienokia ar kitokia veikla vyksta aiškiai apibrėžtu metu ir kaip kartu atitinkamai judama erdvėje.
11. Moderniosioms visuomenėms itin būdingos netiesioginės tarpasmeninės sąveikos, kai apskritai nėra buvimo kartu. Dėl to kyla vadinamoji artumo trauka – polinkis geisti asmeniško susitikimo, kai tik įmanoma. Buvimo kartu situacijos teikia kur kas daugiau, įvairesnės ir platesnės informacijos apie žmonių mintis, jausmus ir nuoširdumą, negu netiesioginio bendravimo formos.

Pasvarstykite dar kartą

1. Ar būtų įmanomas socialinis gyvenimas, jei visuomenės nariai neturėtų bendrųjų supratimo pagrindų prielaidų?
2. Kaip turistas galėtų pamatyti jūsų miestelį ar miestą kitokį, negu matote jūs?
3. Kaip lengvai klasėje pavyktų įgyvendinti sąveikos chuliganizmą?
4. Kaip atrodote, kai „pasitikite savimi"?
5. Kokios strategijos griebiasi moterys kavinėse ir baruose, kad parodytų, jog nori likti vienos?
6. Ar elektroninis bendravimas gali pavaduoti betarpišką sąveiką?

Papildoma literatūra

Peter Berger and **Thomas Luckmann.** *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge.* – Garden City, N. Y.: Doubleday, 1966.

Stanley Cohen and **Laurie Taylor.** *Escape Attempts: The Theory and Practice of Resistance to Everyday Life.* – 2nd edn, London: Routledge, 1995.

Erving Goffman. *Behaviour in Public Places.* – New York: Free Press, 1963.

Erving Goffman. *The Presentation of the Self in Everyday Life.* – Harmondsworth: Penguin, 1969.

Phil Manning. *Erving Goffman and Modern Sociology.* – Cambridge: Polity, 1992.

Interneto nuorodos

Ethno/CA News (online resource for ethnomethodology and conversation analysis)
http://www.pscw.uva.nl/emca/bib90's.htm

Society for the Study of Symbolic Interaction
http://sun.soci.niu.edu/~sssi

5

Lytis ir seksualumas

- **Lyčių skirtybės** 113
- **Lyčių nelygybės koncepcijos** 117
- **Moteriškumai, vyriškumai ir santykiai tarp lyčių** 122
- **Žmogaus seksualumas** 127
- **Homoseksualumas** 132
- **Prostitucija** 136
- **Išvados: lytis ir globalizacija** 139
- **Temos santrauka** 140
- **Pasvarstykite dar kartą** 141

5 skyrius. Lytis ir seksualumas

Ką reiškia būti vyru? Ką reiškia būti moterimi? Galbūt manote, jog buvimas vyru ar moterimi galiausiai susijęs su mūsų įgimta, biologine fizinio kūno lytimi. Tačiau vyriškumo ir moteriškumo prigimtį, kaip ir daugelį kitų sociologus dominančių dalykų, nelengva klasifikuoti. Pavyzdžiui, kai kurie žmonės jaučiasi gimę ne savo kūne, todėl gyvenimo kelyje siekia „ištaisyti padėtį", pakeisdami lytį.

Janeen Newham ir Davido Williso istorija panaši į tas, kurias išgyvena daugelis transseksualų, iškentusių lyties keitimo operacijas, kad virstų žmonėmis, kuriais save laiko. Vis dėlto šis atvejis ypatingas, nes juodu yra pirmoji susituokusi transseksualų pora Britanijoje.

Janeen gimė berniuku, bet labai anksti ją ėmė trikdyti noras būti mergaite. Metams bėgant, ji jautė, kad jos kūnas darosi jai vis svetimesnis. Janeen vedė, šeimoje gimė du vaikai, bet ji ir toliau kamavosi patekusi į svetimo kūno spąstus. Davidas gimė mergaite, bet visą vaikystę jautėsi esąs užslėptas vyras. Pasak Davido, šis jausmas taip trikdė, jog kartais jis trokšdavo apskritai neturėti kūno. Galiausiai norėdami įveikti tai, ką Janeen vadina „siaubinga gamtos klaida", ir vienas, ir kitas ryžosi pakeisti lytį. Jie iškentė ilgą gydymosi procesą, apimantį hormonų terapiją bei operacijas (Neustatter, 1999).

Janeen ir Davidas susitiko organizacijoje, kovojančioje už transseksualų teises. Laikui bėgant jie pajuto stiprų ryšį. Panorę oficialiai įteisinti savo partnerystę ir susituokti, jie sužinojo, kad Britanijos įstatymai neleidžia pakeitusiems lytį žmonėms tapti vyru ir žmona. Santuokoje oficialiąja buvo laikoma lytis, nurodyta gimimo liudijime. Janeen ir Davidas susituokė Danijoje. Šioje šalyje pakeista lytis nekliudė tradicinei vedybų ceremonijai. Pakeitusiems lytį asmenims Britanijos valdžia leidžia pakeisti daugumą dokumentų, tarp jų ir patvirtinančius asmens tapatybę. Tačiau ji netaiso vieno svarbiausių dokumentų – gimimo liudijimo, kurio reikia norint visiškai įteisinti pakitusį individo statusą. Daug transseksualų laiko šį dalyką esminių žmogaus teisių klausimu.

Seksualiniai skirtumai daro tokią įtaką mūsų gyvenimams, jog nė nekyla mintis, kad asmuo, buvęs „juo", galėtų virsti „ja". Paprastai šių skirtumų netgi nepastebime – būtent todėl, kad jie persmelkia kone viską. Su mumis jie suauga nuo pat pirmųjų gyvenimo žingsnių. Socialinės lyties identiteto sampratos, taip pat seksualinės nuostatos bei su jomis susiję polinkiai susiklosto ankstyvojoje vaikystėje, taigi suaugusiems visa tai atrodo jau savaime suprantama. Bet socialinė lytis ne tik egzistuoja: pasak kai kurių sociologų, kasdienėse sąveikose su kitais mes visi ją „kuriame". Transseksualams, pakeitusiems savo statusą kaip Janeen ir Davidas, tenka mokytis kurti lytį kasdieniame gyvenime. Socialinė lytis ženklina visus mūsų būties aspektus, pradedant balso tonu, gestais bei judesiais ir baigiant elgsenos normomis. Per dieną tūkstančiu mažyčių poelgių mes socialiai reprodukuojame – kuriame ir perkuriame – lytį.

Janeen ir Davido istorija susijusi su klausimu, kurį itin gyvai svarsto lyties bei seksualumo sociologija. Mokslininkai nesutaria, kaip stipriai ir ilgai įgimtos biologinės savybės daro įtaką mūsų socialinės lyties identitetams ir seksualiniam gyvenimui. Šiame skyriuje panagrinėsime žmogaus seksualinės elgsenos kilmę, taip pat sudėtingą **seksualumo** – žmogaus seksualinių modelių – ir seksualinių skirtumų pobūdį. Moderniosiose visuomenėse seksualumas, kaip ir daugelis kitų daly-

kų, pastebimai kinta, o tai savo ruožtu veikia daugumos mūsų jausminį gyvenimą. Iš pradžių su šiais pokyčiais ir susipažinsime, o skyriaus pabaigoje pasistengsime išsiaiškinti jų platesnę reikšmę.

Tačiau pirmiausia apžvelgsime, kaip mokslininkai bandė aiškinti vyrų ir moterų skirtybes. Sociologus nepaprastai domina socialinės lyčių skirtybės, kadangi jos glaudžiai siejasi su nelygybės ir galios visuomenėje klausimais. Nepaprasti pokyčiai, XX a. aštuntajame dešimtmetyje paskatinti moterų sąjūdžio, įkvėpė naujas pastangas suprasti, kaip mūsų visuomenėse kuriami, palaikomi ir transformuojami socialiniai lyčių modeliai ir nelygybė. Lyčių ir seksualumo studijos – vienas sparčiausiai besiplečiančių ir itin įdomių šiuolaikinės sociologijos matmenų.

Lyčių skirtybės

Pradžioje išsiaiškinkime vyrų ir moterų skirtybių kilmę. Lyčių identitetų ir jais pagrįstų socialinių vaidmenų formavimasis aiškinamas remiantis priešingais požiūriais. Iš tiesų ginčijamasi dėl to, kiek ir kaip šį procesą veikia mokymasis: nagrinėdami lyčių skirtybes, vieni mokslininkai labiau negu kiti pabrėžia socialinius poveikius.

Prieš aptariant šiuos prieštaringus požiūrius, vis dėlto reikia iš esmės atskirti biologinę ir socialinę lytį. Apskritai **biologinės lyties** terminu sociologai apibrėžia anatomines bei fiziologines vyro ir moters kūnų skirtybes. Ir priešingai – **socialinę lytį** apibūdina psichologinės, socialinės bei kultūrinės vyrų ir moterų skirtybės. Socialinė lytis susijusi su visuomenės sukonstruotomis vyriškumo bei moteriškumo sampratomis ir nebūtinai yra tiesioginis individo biologinės lyties padarinys. Iš esmės svarbu atsieti biologinę ir socialinę lytį, nes daugelis vyrų ir moterų skirtybių yra ne biologinės kilmės.

Sociologinės lyčių skirtybių bei nelygybių interpretacijos prieštaringai atsako į šį biologinės ir socialinės lyties klausimą. Toliau panagrinėsime tris bendrąsias koncepcijas. Pirmiausia apžvelgsime argumentus, teigiančius, jog vyrų ir moterų elgsenos skirtumai turi biologinį pagrindą. Vėliau atkreipsime dėmesį į teorijas, kurios svarbiausiu dalyku laiko socializaciją ir lyties vaidmenų mokymąsi. Pagaliau apsvarstysime mokslines idėjas, kurių šalininkai mano, kad nei socialinė, nei biologinė lytis neturi jokio biologinio pagrindo ir abu konstruojami tik socialiai.

Lytis ir biologija: natūralios skirtybės

Kiek labiau biologinė lytis lemia moterų ir vyrų elgsenos skirtybes negu socialinė? Kitaip tariant, kiek tas skirtybes skatina biologinis nepanašumas? Kai kurie autoriai teigia, jog vyrų ir moterų elgsenos skirtybės yra įgimtos, atsiradusios dėl biologinių žmogaus savybių – pradedant hormonais bei chromosomomis ir baigiant smegenų apimtimi bei genetika. Pasak jų, tam tikras šių skirtybių formas galima pastebėti bet kurioje kultūroje, vadinasi, daugumai visuomenių būdingos socialinės lyčių nelygybės priežastys – biologiniai veiksniai. Šie tyrinėtojai greičiausiai atkreips dėmesį į faktą, kad beveik visose kultūrose medžiokle ir karyba daugiau užsiima vyrai negu moterys. Ar iš tikrųjų šis faktas, klausia jie, nerodo, kad vyrai turi biologiškai pagrįstą polinkį į agresyvumą, kurio stinga moterims?

Toks argumentas neįtikina daugelio tyrinėtojų. Pasak jų, vyrų agresyvumo lygis įvairiose kultūrose labai skiriasi, o moterų pasyvumo ar klusnumo vienose kultūrose tikimasi labiau negu kitose (Elshtain, 1987). Kritikai nurodo, kad „biologinių skirtybių“ teorijos dažnai grindžiamos gyvūnų elgsenos duomenimis, bet kur kas mažiau remiasi antropologiniais ir istoriniais žmonių elgsenos įrodymais, kurie atskleidžia variacijas laiko ir vietos atžvilgiu. Jie dar priduria, kad didesnį ar mažesnį tam tikros savybės universalumą nebūtinai lemia jos biologinė prigimtis; tokias savybes taip pat gali sukurti ir bendrojo pobūdžio kultūriniai veiksniai. Pavyzdžiui, daugumoje kultūrų beveik visos moterys didelę gyvenimo dalį skiria vaikų globai, todėl negali nuolatos medžioti ar kariauti.

Nors negalima išsyk atmesti hipotezės, esą vyrų ir moterų elgsenos modelius lemia biologiniai veiksniai, tačiau, kita vertus, beveik šimtmetį trukusios

šio poveikio fiziologinės kilmės paieškos vis dėlto buvo nesėkmingos. Nėra jokių įrodymų, kad esama sąsajų tarp tokių biologinių veiksnių ir sudėtingų socialinių elgsenų, kurias demonstruoja vyrai ir moterys (Connell, 1987). Teorijos, pasak kurių individai tiesiog paklūsta tam tikros rūšies įgimtiems polinkiams, neigia gyvybiškai svarbų socialinės sąveikos vaidmenį formuojant žmogaus elgseną.

Lyčių socializacija

Dar vienas būdas, kuriuo galima remtis norint suprasti lyčių skirtybių prigimtį, yra tirti **lyčių socializaciją** – lyčių vaidmenų mokymąsi, padedant socialiniams veiksniams, tokiems kaip šeima ar žiniasklaida. Tokia traktuotė skiria biologinę ir socialinę lytį – kūdikis gimsta, turėdamas pirmąją, o vėliau susikuria antrąją. Per sąlyčius su įvairiais – ir pirminiais, ir antriniais – socializacijos veiksniais, vaikai palengva internalizuoja socialines normas ir lūkesčius, kurie, manoma, susiję su jų biologine lytimi. Lyčių skirtybes lemia ne biologija – jas kuria kultūra. Remiantis šiuo požiūriu, lyčių nelygybė atsiranda todėl, kad vyrai ir moterys socializuojami rengiant juos skirtingiems vaidmenims.

Lyčių socializacijos teorijas palankiai vertina funkcionalistai, kurių nuomone, berniukai ir mergaitės mokosi „seksualinių vaidmenų“ bei juos lydinčių vyro ir moters identitetų – vyriškumo ir moteriškumo (žr. toliau, p. 117–119, „Funkcionalizmo požiūriai“). Vykstant šiam procesui, vaikų veiksmus reguliuoja teigiamos ir neigiamos **sankcijos** – socialiai taikomos prievartos priemonės, kurios atlygina už tam tikrą elgseną arba ją varžo. Pavyzdžiui, mažą berniuką galima paskatinti pagyrimu („Koks tu drąsus berniukas!“) arba suvaržyti nepritarimu („Berniukai nežaidžia su lėlėmis“). Šitoks teigiamas ar neigiamas spaudimas padeda berniukams ir mergaitėms išmokti ir priimti biologinės lyties vaidmenis, kurių iš jų laukiama. Jei individo lytinė veikla nesutampa su jo ar jos biologine lytimi – kitaip tariant, jis (ar ji) yra deviantas – tai aiškinama netinkamu ar nesistemingu socializacijos procesu. Pagal šį funkcionalistų požiūrį, socializacijos veiksniai padeda palaikyti socialinę tvarką, prižiūrėdami, kad naujų kartų lyčių socializacija vyktų sklandžiai.

Ši nelanksti seksualinių vaidmenų ir socializacijos interpretacija sulaukė įvairiapusiškos kritikos. Nemažai autorių teigė, kad lyčių socializacijai nėra būdingas sklandumas: skirtingi „veiksniai“, tokie kaip šeima, mokykla ir vienmečių bei draugų grupės, gali nesutarti viena su kita. Be to, socializacijos teorijos ignoruoja individų gebėjimą atmesti ar modifikuoti socialinius lūkesčius, susijusius su seksualiniais vaidmenimis. Pavyzdžiui, Connellis teigia:

> „Socializacijos veiksniai“ negali mechaniškai paveikti augančio asmens. Iš tiesų jie tiktai kviečia vaiką tam tikromis sąlygomis dalyvauti socialinėje veikloje. Šis kvietimas gali būti, ir dažnai būna, priverstinis – jį lydi didžiulis spaudimas priimti, nė neužsimenant apie alternatyvas... Vis dėlto vaikai atmeta šį kvietimą, tiksliau tariant, ieško savo kelio į lyčių teritoriją. Jie gali atsisakyti heteroseksualumo... imti derinti vyriškuosius ir moteriškuosius elementus, pavyzdžiui, mergaitės mokykloje primygtinai reikalauja konkurencinio sporto. Jie taip pat gali pradėti dvilypį gyvenimą: pavyzdžiui, berniukai būdami vieni apsivelka moteriškus drabužius. Dar jie gali kurti fantazijų pasaulį, priešingą jų įprastai banaliai veiklai tikrovėje.“ (Connell, 1987)

Svarbu atminti, kad žmonės nėra pasyvūs objektai, tiesiogiai perimantys lytinį „programavimą“, kaip teigia kai kurie sociologai. Žmonės aktyviai patys kuria bei modifikuoja savo vaidmenis. Visuminis seksualinių vaidmenų traktuotės taikymas vertintinas skeptiškai, nors, kita vertus, nemažai tyrimų parodė, kad lyčių identitetai tam tikru mastu *yra* socialinių įtakų padarinys.

Socialinės įtakos daugeliu skirtingų kanalų veikia lyties identitetą; netgi tėvams, nusprendusiems auklėti savo vaikus, jų nediskriminuojant pagal lytį, pasirodo, sunku įveikti esamus lyties mokymosi modelius (Statham, 1986). Pavyzdžiui, tėvų ir vaikų sąveikų tyrimai atskleidė, kad tėvų ir motinų elgesys su berniukais ir mergaitėmis aiškiai skyrėsi net ir tuomet, kai patys tėvai manė, kad abiem

Lyties identitetas: dvi teorijos

Dviejose pagrindinėse teorijose, aiškinančiose lyties identiteto formavimąsi, kalbama apie emocinę vaikų ir jais besirūpinančiųjų tarpusavio dinamiką. Pagal šias dvi koncepcijas lyčių skirtybės yra ne biologinio polinkio rezultatas, o „nesąmoningai" formuojasi pačioje gyvenimo pradžioje.

Sigmundo Freudo lyčių raidos teorija

Turbūt įtakingiausia – ir prieštaringiausia – yra Sigmundo Freudo lyties identiteto atsiradimo teorija. Pasak Freudo, kūdikiai ir maži vaikai apie lyčių skirtybes sprendžia pagal varpos buvimą arba nebuvimą. „Aš turiu varpą" yra teiginys, atitinkantis pasakymą „aš esu berniukas", o teiginys „aš esu mergaitė" reiškia „aš neturiu varpos". Freudas atsargiai teigia, kad čia kalbama ne vien tik apie anatomines skirtybes; varpos buvimas ar nebuvimas simbolizuoja vyriškumą arba moteriškumą.

Pagal šią teoriją, maždaug ketverių ar penkerių metų amžiaus berniukas jaučia grėsmę dėl to, kad tėvas reikalauja drausmės bei savarankiškumo, įsivaizduodamas, kad tėvas nori pašalinti jo varpą. Iš dalies sąmoningai, tačiau daugiausia nesąmoningai, berniukas savo tėvą laiko varžovu, siekiant motinos meilės. Slopindamas savo erotinius jausmus motinai ir pripažindamas tėvą kaip viršesnę būtybę, berniukas ima tapatinti save su tėvu ir pradeda suvokti savo vyriškąjį identitetą. Berniukas liaujasi mylėjęs savo motiną dėl nesąmoningos baimės, kad tėvas jį iškastruos. Antra vertus, mergaitės, manoma, kankinasi iš „pavydo dėl varpos", nes jos neturi matomo organo, kuris išskiria berniukus. Mažos mergaitės akyse motina nuvertėja, nes taip pat neturi varpos ir negali jos suteikti. Kai mergaitė sutapatina save su motina, ji nuolankiai pripažįsta, kad yra „antrarūšė".

Kai ši fazė pasibaigia, vaikas jau būna išmokęs nuslopinti savo erotinius jausmus. Pasak Freudo, laikotarpis maždaug nuo penkerių metų amžiaus iki lytinės brandos yra latentinis – seksualinę veiklą būdinga laikinai atidėti, kol su lytiniu brendimu susiję biologiniai pokyčiai iš naujo tiesiogiai neatgaivina erotinių troškimų. Latentiniu laikotarpiu, kuris tęsiasi nuo pradinių iki vidurinių mokyklos klasių, vaiko gyvenime būna svarbiausios tos pačios lyties bendraminčių grupės.

Freudo požiūriams ypač prieštaravo feminizmo šalininkai, taip pat ir daug kitų autorių (Mitchell, 1973; Coward, 1984). Pirma, atrodo, jog Freudas socialinę lytį per daug tapatino su genitalijų suvokimu; čia tikrai dalyvauja ir kiti, subtilesni, veiksniai. Antra, ši teorija yra grindžiama samprata, kad varpa yra viršesnė už vaginą, kuri įsivaizduojama tiesiog kaip vyriškojo organo nebuvimas. O kodėl moteriškų genitalijų negalima laikyti viršesnėmis už vyriškas? Trečia, Freudas tėvą laiko svarbiausiu drausminančiu veiksniu, kai tuo tarpu daugelyje kultūrų motina vaidina kur kas svarbesnį vaidmenį taikant drausmines sankcijas. Ketvirta, Freudas mano, kad lytinio elgesio daugiausia mokomasi ketvirtaisiais ar penktaisiais gyvenimo metais. Dauguma vėlesnių autorių pabrėžia ankstesnio mokymosi, pradedant kūdikystės laikotarpiu, svarbą.

Nancy Chodorow lyčių raidos teorija

Nors daugelis autorių, tyrinėdami lyties raidą, naudojosi Freudo traktuote, paprastai jie šią traktuotę pagrindiniais atžvilgiais modifikuodavo. Viena iš tokių autorių yra sociologė Nancy Chodorow (1978, 1988). Chodorow teigia, kad mokymasis jaustis vyru ar moterimi kyla iš kūdikio prisirišimo prie savo tėvų nuo pat mažens. Ji kur kas labiau negu Freudas pabrėžia motinos, o ne tėvo svarbą. Vaikui būdinga emociškai prisirišti prie motinos, nes jos įtaka gyvenimo pradžioje neabejotinai būna pati svarbiausia. Tam tikru momentu šį prisirišimą būtina nutraukti, kad atsirastų individualus savęs pojūtis – reikia, kad vaikas taptų mažiau priklausomas.

Chodorow teigia, kad šis berniukų ir mergaičių atotrūkio procesas vyksta skirtingai. Mergaitės išlieka artimesnės motinai – jos, pavyzdžiui, ir toliau geba apsikabinti, pabučiuoti motiną ir ją mėgdžioti. Dėl to, kad nuo motinos griežtai neatitrūksta, mergaitė, o vėliau suaugusi moteris susikuria tokį savęs pojūtį, kuris ją labiau sieja su kitais žmonėmis. Todėl yra di-

desnė tikimybė, kad mergaitės identitetas susilies arba taps priklausomas nuo kito identiteto: iš pradžių motinos, o vėliau – vyro. Pasak Chodorow, tai formuoja moterų jautrumo ir emocinės užuojautos savybes.

Berniukai pradeda save suvokti, radikaliau išsižadėdami savo ankstesnio artumo su motina, ir vyriškumo supratimą kuria iš to, kas nėra moteriška. Jie išmoksta būti ne „bailiukais" ir ne „mamyčiukais". Dėl to berniukams palyginti nekaip sekasi artimai susisieti su kitais; jie sukuria būdus vertinti pasaulį analitiškiau. Berniukai ima laikytis aktyvesnio požiūrio į savo gyvenimą, pabrėždami laimėjimus, tačiau jie jau būna nuslopinę gebėjimą suprasti savo bei kitų žmonių jausmus.

Freudo akcentus Chodorow tam tikru mastu sukeičia vietomis. Vyriškumą, o ne moteriškumą apibrėžia netektis, atimtas tęstinis artimas ryšys su motina. Vyriškas identitetas formuojamas atsiskiriant; todėl vyrai vėliau nesąmoningai jaučia pavojų savo identitetui, jei užmezga artimus emocinius santykius su kitais. Antra vertus, moterys jaučia, kad artimo ryšio su kitu žmogumi nebuvimas kelia grėsmę jų savigarbai. Dėl moterų atliekamo pagrindinio vaidmens ankstyvojoje vaikų socializacijoje šie modeliai yra perduodami iš kartos į kartą. Moterys save išreiškia ir apibrėžia pirmiausia per santykius. Vyrai šiuos poreikius būna nuslopinę, taigi priima labiau manipuliacinę laikyseną pasaulio atžvilgiu.

Chodorow darbas buvo visaip kritikuojamas. Pavyzdžiui, Janet Sayers teigė, kad Chodorow nepaaiškina moterų kovos, siekiant, ypač dabartiniais laikais, tapti savarankiškomis ir nepriklausomomis (Sayers, 1986). Autorė nurodo, kad moterys (ir vyrai) pagal savo psichologinę sandarą yra labiau prieštaringi, negu daroma prielaida Chodorow teorijoje. Moteriškumas gali slėpti agresyvumą arba perdėtą pasitikėjimą savimi, kurie atsiskleidžia tik netiesiogiai, slapta arba tam tikruose kontekstuose (Brennan, 1988). Chodorow taip pat buvo kritikuojama už siaurą šeimos koncepciją, kurią ji pagrindė modeliu, būdingu vidurinei klasei priklausantiems baltiesiems. Kas, pavyzdžiui, nutinka vienišo tėvo ar motinos namų ūkiuose arba šeimose, kuriose vaikais rūpinasi daugiau negu vienas suaugęs žmogus?

Ši kritika nesumenkina Chodorow idėjų. Jos išlieka svarbios. Autorės idėjos mus daug ko išmoko apie moteriškumo prigimtį ir padeda suprasti, iš kur kilo reiškinys, vadinamas **vyrų nejausmingumu** – kliūtimi, kurią patiria vyrai, atskleisdami savo jausmus kitiems.

atvejais su jais elgiasi vienodai. Žaislai, paveikslėlių knygelės ir televizijos programos, su kuriais susipažįsta maži vaikai, turi tendenciją pabrėžti skirtumus tarp vyro ir moters požymių. Dabar padėtis šiek tiek keičiasi, bet vis dėlto daugumoje vaikiškų knygelių, pasakų, televizijos programų bei kino filmų veikia daugiau vyriškų negu moteriškų personažų. Vyriškiems personažams būdingi aktyvesni, kupini nuotykių vaidmenys, o moterys dažniau vaizduojamos pasyvios, lūkuriuojančios, besirūpinančios namais (Weitzman et al., 1972; Zammuner, 1987; Davies, 1991). Feminizmo tyrinėtojai parodė, kaip kultūros ir medijų produktai, siūlomi jaunimo auditorijoms, įkūnija tradicinius požiūrius į lytį, taip pat į lūkesčius dėl mergaičių ir berniukų tikslų bei siekių pobūdžio.

Akivaizdu, kad lyčių socializacija yra labai galingas procesas, o bandymai ją atmesti gali žlugti. Sykį „priskyrusi" lytį visuomenė tikisi, kad individai elgsis kaip „moterys" ir „vyrai". Iš tiesų kasdieniame gyvenime įprasta šiuos lūkesčius patenkinti ir atkurti (Lorber, 1994; Bourdieu, 1990).

Socialinis biologinės ir socialinės lyties konstravimas

Pastaraisiais metais vis daugiau sociologų ima kritikuoti socializacijos bei lyčių vaidmenų teorijas. Pasak jų, biologinės lyties nereikėtų laikyti biologiškai determinuotu, o socialinės lyties – per kultūrą išmoktu dalyku. *Ir* biologinę, *ir* socialinę lytį derėtų priskirti socialiai sukurtiems dariniams. Tačiau negana, kad lytis yra vien tik socialinis kū-

rinys, stokojantis nekintamos „esmės" – socialinės jėgos veikia ir visaip formuoja bei keičia netgi patį žmogaus kūną. Galime suteikti savo kūnams prasmes, kurios meta iššūkį tam, ką įprasta laikyti „natūralumu". Individai gali pasirinkti ir pagal savo norą formuoti bei performuoti savo kūną – pradėdami mankšta, dieta, išdurtomis skylutėmis papuošalams ar savita apranga ir baigdami plastine chirurgija bei lyties keitimo operacijomis. Technologija nutrina mūsų fizinių kūnų ribas. Todėl tęsdami mintį galime teigti, kad žmogaus kūnas ir biologiniai požymiai nėra „duotybės", priešingai, – juos lemia žmogiškasis veiksnumas ir asmeniniai pasirinkimai skirtinguose socialiniuose kontekstuose.

Žvelgdami tokiu rakursu, autoriai, telkiantys dėmesį į lyčių vaidmenis bei vaidmenų mokymąsi, numanomai pripažįsta, kad lyčių skirtybės *turi* biologinį pagrindą. Socializacijos koncepcijos šalininkų nuomone, biologinis lyčių skirtingumas suteikia struktūrą, kuri „kultūriškai išpuoselėjama" pačioje visuomenėje. Priešingai mano teoretikai, biologinę ir socialinę lytį laikantys socialiai sukurtais dariniais, todėl atmetantys bet kokį biologinį lyčių skirtingumo pagrindą. Pasak jų, lyties identitetų raiška susijusi su visuomenėje suvokiamais seksualiniais skirtumais ir savo ruožtu padeda šiuos skirtumus formuoti. Pavyzdžiui, visuomenė, kurioje vyriškumo idėjas išreiškia fizinė jėga ir „kieta" laikysena, skatina vyrus puoselėti atitinkamą kūno įvaizdį bei manieras. Kitaip tariant, lyties identitetai ir seksualiniai skirtumai neatsiejamai susijungia individualiuose žmonių kūnuose (Connell, 1987; J. Butler, 1999; Scott ir Morgan, 1993).

Lyčių nelygybės koncepcijos

Matėme, jog lytis yra socialiai sukurta samprata, kuri vyrams ir moterims priskiria nevienodus socialinius vaidmenis ir skirtingus identitetus. Lyčių skirtybės taip pat tik retkarčiais būna neutralios, priešingai – beveik visose visuomenėse lytis yra reikšminga socialinės stratifikacijos forma. Ji yra lemiamas veiksnys struktūrizuojant galimybių ir gyvenimo šansų tipus, su kuriais susiduria individai ir grupės, daro stiprią įtaką vaidmenims, kuriuos jie atlieka socialinėse institucijose – nuo namų ūkio iki valstybės. Nors įvairiose kultūrose vyrų ir moterų vaidmenys skiriasi, tačiau nežinome tokių visuomenių, kuriose moterys būtų galingesnės už vyrus. Paprastai vyrų vaidmenys labiau vertinami ir geriau atlyginami negu moterų: beveik kiekvienoje kultūroje moterys pirmiausia atsako už vaikų auginimą ir namų ūkio darbus, o vyrams tradiciškai tenka atsakomybė aprūpinti šeimą. Dėl dominuojančio darbo pasidalijimo pagal lytį vyrai ir moterys turėjo prisiimti padėtis, nelygias galios, prestižo ir turtų atžvilgiu.

Nors įvairiose pasaulio šalyse moterys išsikovojo daugiau teisių, lyčių skirtybės ir toliau lieka socialinės nelygybės pagrindas. **Lyčių nelygybės** tyrimai bei aiškinimai sociologams rūpi labiausiai. Aiškinant, kodėl vyrai taip ilgai stelbia moteris ekonomikos, politikos, šeimos ir kitose srityse, buvo pateikta daug teorinių požiūrių. Šiame skyriuje apžvelgsime pagrindines teorines kryptis, kurios lyčių nelygybės kilmę aiškina visuomenės lygmeniu, o diskusiją dėl lyčių nelygybės savitose aplinkose ir institucijose paliksime kitiems skyriams (žr. tekstą rėmeliuose kitame puslapyje).

Funkcionalizmo požiūriai

Kaip sužinojome pirmame skyriuje, funkcionalistai visuomenę laiko tarp savęs susijusių dalių sistema, kuri, jei tik išlaiko pusiausvyrą, sklandžiai veikia kurdama socialinį solidarumą. Taigi funkcionalistų ir funkcionalizmo paskatinti požiūriai į lyčių problemas siekia parodyti, kad lyčių skirtybės prisideda prie socialinio stabilumo ir integracijos. Nors kadaise tokie požiūriai turėjo nepaprastai tvirtą paramą, jie buvo ir smarkiai kritikuojami dėl to, kad neigia socialines įtampas, į pirmą vietą iškeldami konsensą, taip pat skelbę konservatyvų požiūrį į socialinį pasaulį.

Mokslininkai, kurie save priskiria „natūraliomis skirtybėmis" pagrįstai mąstymo mokyklai, linkę teigti, kad darbo pasidalijimas tarp vyrų ir moterų turi biologinį pagrindą. Moterys ir vyrai atlieka tuos darbus, kuriems geriausiai tinka biolo-

Lyčių nelygybės tyrinėjimas

Sociologai lyčių nelygybę apibrėžia kaip statuso, galios ir prestižo, kuriuos vyrai ir moterys turi grupėse, kolektyvuose ir visuomenėse, skirtumą. Mąstant apie lyčių nelygybę tarp vyrų ir moterų, galima užduoti štai tokius klausimus: ar vyrams ir moterims lygiai pasiekiami vertingi visuomeniniai ištekliai, pavyzdžiui, maistas, pinigai, galia ir laikas? Antra, ar vyrai ir moterys turi panašius gyvenimo pasirinkimus? Ar vyrų bei moterų vaidmenys ir veikla yra vertinami panašiai? Šiuos pamatinius klausimus apie lyčių nelygybę keliame daugelyje knygos vietų, nagrinėdami pagrindines temas, patraukusias sociologų dėmesį. Išsamiai lyčių klausimai yra aptarti šiose knygos vietose:

Lyties klausimai kasdieniame gyvenime: „Lytis ir neverbalinis bendravimas", 4 skyriuje, p. 93.

Lyties sąlygojami sveikatos ir senėjimo skirtumai: „Lytis ir sveikata", 6 skyriuje, p. 149.

Moterys šeimoje: kalbama visame 7 skyriuje „Šeimos".

Moterys ir nusikalstamumas: „Lytis ir nusikaltimas", 8 skyriuje, p. 217.

Keitimasis vietomis klasių struktūroje: „Lytis ir stratifikacija", 10 skyriuje, p. 283.

Moterys ir biurokratija: „Lytis ir organizacijos", 12 skyriuje, p. 337.

Moterys darbo rinkoje: darbas ir šeima; darbo pasidalijimas namuose: „Moterys ir darbas" bei „Darbas ir šeima", 13 skyriuje, p. 364 ir 374.

Švietimo pasekmės: „Lytis ir švietimas", 16 skyriuje, p. 479.

Vaidmenys religinėje aplinkoje: „Lytis ir religija", 17 skyriuje, p. 502.

giškai. Antai antropologas George'as Murdockas manė, kad moterims praktiška ir tinkama daugiausia dėmesio skirti namų bei šeimos pareigoms, o vyrams – dirbti už namų ribų. Pasirėmęs tarpkultūriniu tyrimu, apėmusiu daugiau kaip 200 įvairių visuomenių, Murdockas padarė išvadą, kad lyčių darbo pasidalijimas reiškiasi visose kultūrose (1949). Net ir nebūdamas biologinio „programavimo" padariniu, jis yra logiškiausias pamatas visuomenei organizuoti.

Talcottui Parsonsui, žymiam funkcionalizmo mąstytojui, rūpėjo šeimos vaidmuo industrinėse visuomenėse (Parsons ir Bales, 1956). Jis ypač domėjosi vaikų socializacija ir manė, kad stabilios, palaikančios šeimos laiduoja sėkmingą socializaciją. Parsonso nuomone, šeima geriausiai veikia tuomet, kai darbo pasidalijimas aiškiai apibrėžtas seksualiniu pagrindu, kai moterys imasi *emociškai išraiškingų* vaidmenų, suteikdamos vaikams globą bei saugumą ir siūlydamos jiems jausminę paramą. Kita vertus, vyrai turėtų atlikti *instrumentinius* vaidmenis, o būtent – tapti šeimos maitintojais. Kadangi pastarajam vaidmeniui būdinga kelti įtampą, emociškus ir puoselėtojiškus moterų polinkius derėtų naudoti vyrams nuraminti ir komfortui suteikti. Šis papildomas darbo pasidalijimas, kilęs iš biologinio lyčių skirtingumo, užtikrintų šeimos vienybę.

Kitą funkcionalistinį požiūrį į vaikų auginimą siūlė Johnas Bowlby's (1953), kurio teigimu, būtent motina yra lemiamas pirminės vaikų socializacijos veiksnys. Jei motinos nėra arba dar mažas būdamas vaikas nuo jos atskiriamas, jis patenka į **motiniškos priežiūros stygiaus** būseną – vaikui gresia netinkamos socializacijos pavojus. Vėliau gyvenime tai gali sukelti socialinių bei psichologinių sunkumų, tarp jų ir antisocialinius bei psichopatinius polinkius. Bowlby's tvirtino, kad vaiko gerovę ir psichinę sveikatą geriausiai gali užtikrinti artimas, asmeninis ir nuolatinis ryšys su motina. Jis pripažino, kad tuomet, kai motinos nėra, ją gali pavaduoti „motina-pakaitas", tačiau tei-

gė, kad pavaduoti gali tik moteris. Tokia nuostata leidžia neabejoti mokslininko požiūriu, jog motinystės vaidmuo akivaizdžiai skirtas moterims. Bowlby'o motiniškos priežiūros stygiaus teze kai kurie sociologai naudojosi norėdami įrodyti, kad dirbančioms motinoms būdingas nedėmesingumas savo vaikams.

Vertinimas

Feminizmo šalininkai aštriai kritikavo teiginius, esą lyčių darbo pasidalijimas yra biologiškai nulemtas. Jie teigė, kad toks užduočių paskirstymas visuomenėje visiškai nėra natūralus ar neišvengiamas dalykas. Jokios biologinės savybės neužkerta moterims kelio imtis vienokių ar kitokių darbų, tiesiog žmonės socializuojami taip, kad imtųsi kultūriškai tikėtinų vaidmenų.

Nuolatos atsiranda nemažai įrodymų, kurie leidžia suabejoti motiniškos priežiūros stygiaus teze – tyrimai parodė, kad tuomet, kai abu tėvai bent dalį laiko dirba ne namuose, vaikų auklėjimo procesas ir asmeninė raida iš tiesų pagerėja (žr. 13 skyrių „Darbas ir ekonominis gyvenimas", p. 351). Parsonso požiūrį į „ekspresyvias" moteris vienodai puolė ir feministai, ir kiti sociologai, kurie tokius požiūrius laikė moterų dominavimo namuose toleravimu. Nėra jokio pagrindo manyti, kad šeima negalės sklandžiai veikti be „ekspresyvios" moters – šis vaidmuo populiarinamas veikiau todėl, kad vyrams atrodo bene patogiausias.

Feminizmo požiūriai

Feminizmo sąjūdis paskatino atsirasti daug teorijų, mėginančių išaiškinti lyčių nelygybes ir pateikti programas toms nelygybėms įveikti. Lyčių nelygybės klausimu **feminizmo teorijos** tarpusavyje aiškiai skiriasi. Visiems feminizmo autoriams rūpi nelygi moterų padėtis visuomenėje, tačiau jie labai įvairiai ją traktuoja. Konkuruojančios feminizmo mokyklos lyčių nelygybes stengėsi aiškinti įvairiais giliai įsišaknijusiais socialiniais procesais, tokiais kaip moterų diskriminavimas, patriarchija, kapitalizmas ir rasizmas. Tolesniuose poskyriuose apžvelgsime argumentus, kuriais remiasi trys pagrindinės feminizmo kryptys – liberalioji, radikalioji ir juodaodžių feminizmo teorinė kryptis.

Liberalusis feminizmas

Liberalusis feminizmas lyčių nelygybes aiškina atsižvelgdamas į socialines ir kultūrines nuostatas. Priešingai radikaliajam feminizmui, liberalioji srovė moterų pavaldumo nelaiko didesnės sistemos ar struktūros dalimi. Tačiau ji atkreipia dėmesį į daugelį atskirų veiksnių, kurie skatina vyrų ir moterų nelygybę. Pavyzdžiui, liberaliajam feminizmui rūpi moterų diskriminavimas ir nevienodas jų vertinimas darbovietėse, švietimo įstaigose bei žiniasklaidoje. Šio požiūrio šalininkai linkę telkti pastangas, kad vienodos moterų galimybės būtų užtikrintos ir apsaugotos įstatymais bei kitomis demokratinėmis priemonėmis. Jie laikosi nuomonės, jog lygybės įtvirtinimas įstatymais yra reikšmingas žingsnis moterų diskriminavimui pašalinti, todėl gyvai rėmė teisinę pažangą, tokią kaip Vienodo darbo užmokesčio ir Diskriminacijos dėl lyties įstatymai. Liberalusis feminizmas siekia panaudoti esamą sistemą ir laipsniškai įgyvendinti reformas. Šiuo atžvilgiu jo tikslai bei metodai nuosaikesni negu radikaliojo feminizmo, kviečiančio esamą sistemą išardyti.

Nors per praėjusį šimtmetį liberaliojo feminizmo šalininkai labai prisidėjo prie moterų galimybių didėjimo, tačiau kritikai juos kaltina dėl nesėkmių, aiškinantis pagrindines lyčių nelygybės priežastis, taip pat dėl atsisakymo pripažinti sisteminį moterų priespaudos visuomenėje pobūdį. Liberalusis feminizmas telkia dėmesį į pavienius moteris žeidžiančius trūkumus – moterų diskriminavimą, netolygų jų vertinimą, „stiklines lubas",[1] nevienodą atlygį už darbą, – todėl sukuriamas tik dalinis, fragmentiškas lyčių nelygybės vaizdas. Radikalusis feminizmas kaltina liberalųjį dėl moterų skatinimo susitaikyti su savo nelygia padėtimi visuomenėje ir jos konkurenciniu pobūdžiu.

1 Šis terminas reiškia nerašytą požiūrį, esą moterims nedera užimti aukščiausių pareigų; taip apribojamos moterų galimybės siekti karjeros. (*Vert. past.*)

Radikalusis feminizmas

Radikaliajam feminizmui būdingas įsitikinimas, jog būtent vyrai yra atsakingi už moterų engimą ir tuo naudojasi. Ši feminizmo atšaka ypač domisi **patriarchijos** – sisteminės vyrų viršenybės moterų atžvilgiu – analize. Patriarchija laikoma visuotiniu reiškiniu, gyvavusiu daugelį amžių ir įvairiose kultūrose. Radikalusis feminizmas dažnai sutelkia dėmesį į šeimą kaip į vieną iš pagrindinių moters priespaudos visuomenėje šaltinių. Šio požiūrio šalininkai teigia, kad vyrai išnaudoja moteris, kliaudamiesi nemokamu moterų darbu namuose. Taip pat vyrai, kaip grupė, kliudo moterims visuomenėje siekti galios ir įtakos.

Radikaliojo feminizmo šalininkai skirtingai interpretuoja patriarchiją, bet dauguma sutaria, kad ji tam tikra forma pasisavina moters kūną ir seksualumą. Shulamith Firestone (1971), viena iš radikaliojo feminizmo pradininkių, teigia, jog vyrai kontroliuoja moterų vaidmenis gimdant ir auginant vaikus. Kadangi biologiškai tik moterys gali gimdyti, jos ima materialiai priklausyti nuo vyrų, kurie joms suteikia apsaugą ir gyvenimo lėšas. Ši „biologinė nelygybė" socialiai organizuota branduolinėje šeimoje. Firestone, apibūdindama moterų socialinę padėtį, kalba apie „klasę pagal lytį" ir teigia, kad moterys gali išsilaisvinti tik panaikinus šeimą ir jai būdingus galios santykius.

Kiti radikaliojo feminizmo šalininkai nurodo, kad vyrų viršenybei iš esmės svarbi prievarta prieš moteris. Šio požiūrio šalininkų teigimu, smurtas namuose, prievartavimas ir seksualinis priekabiavimas yra veikiau sisteminės moterų priespaudos dalys, o ne atskiri atvejai, turintys psichologines ar kriminalines šaknis. Prie lyčių nelygybės prisideda netgi kasdienio gyvenimo sąveikos – tokios kaip neverbalinis bendravimas, išklausymo ir pertraukimo būdai, patogi moterų savijauta viešumoje. Aptariamojo požiūrio šalininkai dar priduria, jog populiarias grožio ir seksualumo sampratas moterims primeta vyrai, norėdami sukurti tam tikrą moteriškumo tipą. Pavyzdžiui, socialinės bei kultūrinės normos, pabrėžiančios liauną kūną, prieraišumą vyrams ir rūpinimąsi jais, padeda amžinai išsaugoti moterų priklausomybę. Moters „sudaiktinimas" žiniasklaidos, mados ir reklamos priemonėmis paverčia moteris seksualiniais objektais, kurių pagrindinis vaidmuo – tenkinti ir linksminti vyrus.

Žr. diskusijas poskyriuose „Lytis ir neverbalinis bendravimas", p. 93 ir „Asmeninė erdvė", p. 104.

Radikaliojo feminizmo šalininkai netiki, kad būtų galima išlaisvinti moteris iš seksualinės priespaudos reformomis ar laipsniška kaita. Kadangi patriarchija yra sisteminis reiškinys, tai lyčių lygybę įmanoma pasiekti tik išardant patriarchinę tvarką, teigia jie.

Daugelis feminizmo teoretikų patriarchijos sampratą dažnai vartoja lyčių nelygybei paaiškinti. Pareikšdami, jog „tai, kas asmeniška, yra politiška", radikaliojo feminizmo šalininkai ypač atkreipė dėmesį į daugelį tarpusavyje susijusių moterų priespaudos aspektų. Pabrėždami vyrų smurtą ir moterų sudaiktinimą, jie šiuos klausimus padarė pagrindine diskusijų dėl moterų priklausomybės ašimi.

Tačiau radikaliojo feminizmo požiūriams galima ir gerokai paprieštarauti. Svarbiausias priekaištas veikiausiai būtų dėl patriarchijos sampratos, nes ji netinkama bendrajam moterų priespaudos aiškinimui. Radikalusis feminizmas buvo linkęs teigti, jog patriarchija gyvavo įvairiais istorijos laikotarpiais ir įvairiose kultūrose – vadinasi, ji yra visuotinis reiškinys. Tačiau kritikai nurodo, kad tokia patriarchijos samprata nepalieka vietos istorinėms ar kultūrinėms variacijoms. Ji taip pat nepaiso svarbios įtakos, kurią moterų priklausomybės pobūdžiui gali daryti rasė, klasė ar etniškumas. Kitaip tariant, patriarchijos negalima laikyti visuotiniu reiškiniu; taip elgiantis, kyla *biologinio redukcionizmo* pavojus – visus lyčių nelygybės sudėtingumus aiškinti paprasta vyrų ir moterų skirtybe.

Pastaruoju metu patriarchijos sampratą peržiūrėjo Sylvia Walby (žr. tekstą rėmeliuose). Ji teigia, kad patriarchijos sąvoka tebėra vertinga ir naudinga kaip aiškinimo priemonė kituose kontekstuose.

Sylvia Walby: apmąstant patriarchinius ryšius

Patriarchinių ryšių samprata užima svarbiausią vietą daugelyje lyčių nelygybės interpretacijų, kurias pateikia feministai. Kaip analitinis įrankis ši samprata buvo kritikuojama už negebėjimą paaiškinti lyčių nelygybės pokyčių bei įvairovės. Kritikai teigia, jog iš tiesų negalima kalbėti apie vienarūšę ir nekintančią priespaudos sistemą, gyvavusią per visą istoriją. Sylvia Walby yra viena iš teoretikių, įsitikinusių, kad patriarchinių ryšių sąvoka yra esminė, atliekant bet kurią lyčių nelygybės analizę. Tačiau mokslininkė sutinka, kad didžioji kritikos dalis yra pagrįsta. Knygoje *Theorizing Patriarchy*, 1990 („Apmąstant patriarchinius ryšius") Walby pateikia lankstesnį patriarchijos supratimo būdą negu jos pirmtakai. Ji palieka erdvės kaitai istorijoje ir atžvalgoms į etnines bei klasines skirtybes.

Pagal Walby, patriarchiniai ryšiai yra „socialinių struktūrų ir veiklos sistema, kurioje vyrai dominuoja, engia ir išnaudoja moteris" (1990:20). Ji patriarchinius ryšius ir kapitalizmą laiko skirtingomis sistemomis, kurios įvairiai tarpusavyje sąveikauja – kartais harmoningai, o kartais įtemptai – nelygu kokios istorinės sąlygos. Autorė teigia, kad kapitalizmas apskritai pasipelnė iš patriarchinių ryšių dėl lyčių darbo padalijimo. Tačiau būta ir tokių momentų, kai kapitalizmas ir patriarchiniai ryšiai susipriešindavo – pavyzdžiui, per karus. Tada gausybė moterų įsiliedavo į darbo rinką, todėl kapitalizmo ir patriarchinių ryšių sistemos interesai nesutapdavo.

Walby išskiria šešias struktūras, per kurias patriarchija veikia. Mokslininkė pripažįsta tą ankstyvosios feministinės teorijos silpnybę – tendenciją sutelkti dėmesį į vieną „esminę" moterų priespaudos priežastį, tokią kaip vyrų smurtas ar moters vaidmuo reprodukcijoje. Kadangi Walby rūpi, kaip giliai glūdi lyčių nelygybės šaknys ir koks jos sąsajumas, ji mano, kad patriarchiją sudaro šešios nepriklausomos, tačiau tarpusavyje sąveikaujančios struktūros.

- *Gamybiniai santykiai namų ūkyje.* Vyras (arba sugyventinis) pasisavina nemokamo moters darbo namuose, tokio kaip namų ruoša ar vaikų priežiūra, vaisius.
- *Mokamas darbas.* Darbo rinkoje moterims neleidžiama dirbti tam tikros rūšies darbo, jos gauna mažesnį atlyginimą ir yra segreguojamos, suteikiant mažiau kvalifikuoto darbo vietas.
- *Patriarchinė valstybė.* Savo politika ir prioritetais valstybė linkusi ginti patriarchinių ryšių sistemos interesus.
- *Vyrų smurtas.* Nors dažnai manoma, kad vyrų smurtas pasireiškia pavieniais atvejais, iš tiesų jis vyksta pagal tam tikrus modelius ir yra sistemingas. Moterys šį smurtą patiria nuolat ir tai joms tampa tarsi gyvenimo norma. Valstybė į šį reiškinį žiūri pro pirštus ir atsisako kištis, išskyrus ypatingus atvejus.
- *Patriarchiniai seksualumo santykiai.* Tai pasireiškia per „privalomąjį heteroseksualumą" ir dvigubus seksualinius standartus vyrams ir moterims (pagal kuriuos yra taikomos skirtingos seksualinės elgsenos „taisyklės").
- *Patriarchinės kultūros institucijos.* Daugybė įvairių institucijų bei praktikų – tarp jų žiniasklaida, religija ir švietimas – kuria moterų įvaizdžius, į jas „žvelgdami patriarchiškai". Šie įvaizdžiai daro įtaką moterų identitetams ir nurodo priimtinus elgsenos bei veikimo standartus.

Walby išskiria dvi patriarchinių ryšių formas. *Privačioji patriarchijos* forma – ta, kai moterims viešpatauja namų ūkį valdantis individualus patriarchas. Tai yra atskirties strategija, nes moterims iš esmės neleidžiama dalyvauti viešajame gyvenime. *Viešoji patriarchijos* forma yra kolektyviškesnė. Moterys yra įtraukiamos į tokias viešąsias sritis, kaip politika ir darbo rinka, tačiau ir toliau segreguojamos turto, galios ir statuso atžvilgiu.

Walby tvirtina, kad bent jau Britanijoje nuo karalienės Viktorijos laikų iki dabar pasikeitė ir patriarchinių ryšių mastas, ir forma. Mokslininkė pastebi, jog mažėjantis atotrūkis tarp vyrų ir moterų atlyginimų, taip pat moterų švietimo laimėjimai rodo silpstant patriarchinių ryšių galią, tačiau tai dar nėra ženklas, jog patriarchinių ryšių sistema nugalėta. Jei kitados moterų priespauda daugiausia pasireikšdavo namuose, dabar ji išplito po visą visuomenę – moterys dabar yra segreguojamos ir tampa priklausomomis visose viešojo gyvenimo srityse. Walby kandžiai pastebi, kad išsilaisvinusios iš namų jungo moterys dabar gali būti išnaudojamos visos visuomenės mastu (1990).

Juodaodžių feminizmas

Ar pateiktosios feminizmo atmainos vienodai atitinka baltųjų ir nebaltųjų moterų patirtį? Daugelis juodaodžių, taip pat besivystančių šalių feministų tai neigia. Jie tvirtina, kad pagrindinės feministinės minties mokyklos neatsižvelgia į etninę moterų skaidą, nes yra orientuotos į dilemas, su kuriomis susiduria baltosios moterys, daugiausia priklausančios vidurinei klasei ir gyvenančios industrializuotose visuomenėse. Šio požiūrio šalininkai teigia, kad nėra jokio pagrindo apibendrinti moterų priklausomybės teorijų, remiantis specifinės moterų grupės patirtimi. Be to, problemiška pati idėja išskirti „unifikuotą" seksualinės priespaudos formą, kurią vienodai patiria visos moterys.

Nepasitenkinimas esamomis feminizmo apraiškomis suformavo **juodaodžių feminizmą**, orientuotą į konkrečias juodaodžių moterų patirties problemas. Savo atsiminimų pratarmėje amerikiečių juodaodė feministė Bell Hooks teigia:

> „Daugelis feminizmo mąstytojų, rašydami ir kalbėdami apie mergystę, tuojau pat mėgsta nurodyti, kad juodaodės mergaitės labiau jaučia savo vertę negu baltaodės. Dažnai šis skirtumas nustatomas remiantis tuo, kad juodaodės mergaitės atkaklesnės, daugiau kalba, atrodo labiau savimi pasitikinčios. Tačiau tradiciniame pietietiško stiliaus juodaodžių gyvenime tikėtasi ir tebesitikima, kad mergaitės aiškiai dėstys savo mintis ir oriai laikysis. Mūsų tėvai ir mokytojai visuomet ragino mus tiesiai stovėti ir aiškiai kalbėti. Šie bruožai turėjo pakylėti rasę į aukštesnę pakopą. Jie nebūtinai buvo susiję su moters savigarbos formavimu. Drąsiai kalbanti mergaitė vis tiek galėjo jaustis bevertė dėl nepakankamai šviesios odos spalvos ar baltiesiems nebūdingų plaukų. Tai kintamieji, į kuriuos dažnai neatsižvelgia baltieji tyrinėtojai, matuodami juodaodžių moterų savigarbą liniuote, padalyta pagal baltųjų patirties reikšmes (Hooks, 1997)."

Juodaodžių feminizmo tekstuose linkstama pabrėžti istoriją – praeities aspektus, formuojančius šiuolaikines problemas, su kuriomis susiduria juodaodės moterys. Amerikos juodaodžių feminizmas pabrėžia galingą vergovės, segregacijos ir sąjūdžio už piliečių teises palikimą, kuris veikia lyčių nelygybę juodaodžių bendruomenėse. Šie autoriai nurodo, kad pirmosios juodaodės sufražistės palaikė moterų teisių kampaniją, tačiau suvokė, kad negalima nepaisyti rasės klausimo: juodaodės moterys buvo diskriminuojamos dėl rasės *ir* lyties. Pastaraisiais metais juodaodžių moterų klausimai turi mažesnę reikšmę moterų išsilaisvinimo judėjimui – iš dalies todėl, kad šių moterų identitetus labiau veikė rasės, o ne moteriškumo sampratos.

Hooks teigė, kad baltųjų feministų pamėgtos aiškinimo sistemos – pavyzdžiui, požiūris į šeimą kaip į pagrindinį patriarchinių santykių ramstį, – netaikytini juodaodžių bendruomenėms, kuriose šeima yra vienybės pagrindas atsilaikyti prieš rasizmą. Kitaip tariant, juodaodžių ir baltaodžių moterų priespauda skiriasi.

Todėl juodaodžių feminizmo teorijos pabrėžia nuomonę, kad nė viena lyčių lygybės teorija, kuri neatsižvelgia į rasizmą, negali tinkamai paaiškinti juodaodžių moterų priespaudos. Klasiniai matmenys – tai dar vienas veiksnys, kurio negalima nepaisyti daugelio juodaodžių moterų atveju. Kai kurie juodaodžių feminizmo šalininkai tvirtina, kad jų teorijų stiprybę sudaro dėmesys rasės, klasės ir lyties problemų tarpusavio poveikiams. Pasak jų, juodaodės moterys yra nuskriaustos daugeliu atžvilgių – dėl savo odos spalvos, lyties *ir* klasinės padėties. Kai šie trys veiksniai ima sąveikauti, jie vienas kitą paremia ir sustiprina (Brewer, 1993).

Moteriškumai, vyriškumai ir santykiai tarp lyčių

Turint galvoje feminizmo susirūpinimą moterų priklausomybe visuomenėje, vargu ar stebina faktas, kad dauguma ankstyvųjų lyčių tyrimų beveik be išimties domėjosi vien moterimis ir moteriškumo sampratomis. Tuo tarpu vyrai ir vyriškumas buvo laikomi palyginti paprastu ir aiškiu dalyku. Todėl ne itin stengtasi ištirti vyriškumą, buvimo vyru patirtį ar vyro identiteto formavimąsi. Sociologams labiau rūpėjo suprasti vyrų vykdomą moterų priespaudą ir jų vaidmenį palaikant patriarchinius santykius.

Tačiau nuo XX a. devintojo dešimtmečio pabaigos kritinėms vyrų ir vyriškumo studijoms imta skirti daugiau dėmesio. Industrializuotose visuomenėse vyko esminiai pokyčiai, kurie veikė moterų vaidmenį ir šeimos modelius. Tai paskatino klausti, kokia yra vyriškumo prigimtis ir kaip kinta vyro vaidmuo visuomenėje. Ką reiškia būti vyru vėlyvosios modernybės visuomenėje? Ar vyriškumas patiria krizę? Kaip šiame sparčiai kintančiame amžiuje transformavosi tradiciniai vyrams skirti lūkesčiai ir daromas spaudimas?

Pastaraisiais metais sociologai vis labiau domisi vyrų padėtimi ir patirtimi platesnės juos formuojančios tvarkos atžvilgiu. Šis lyčių ir seksualumo sociologijos poslinkis paskatino dar labiau pabrėžti tyrimus, kurie nagrinėja vyrus bei vyriškumą visuotiniame **santykių tarp lyčių** – socialiai sumodeliuotų sąveikų tarp vyrų ir moterų – kontekste. Sociologams įdomu suvokti, kaip konstruojami vyrų identitetai ir kaip vyrų elgseną veikia socialiai priskirti vaidmenys.

R. W. Connellis: lyčių tvarka

Knygose *Gender and Power,* 1987 („Lytis ir galia“) ir *Masculinities,* 1995 („Vyriškumai“) R. W. Connellis pateikia vieną išsamiausių teorinių lyties įvertinimų. Connellio koncepcija ypač paveikė sociologiją, nes jis integravo patriarchijos ir vyriškumo koncepcijas į visuotinę santykių tarp lyčių teoriją. Pasak Connellio, vyriškumai sudaro esminę lyčių tvarkos dalį, todėl jų neįmanoma suprasti skyrium nuo šios tvarkos ar juos lydinčių moteriškumų.

Connellį domina, kaip vyrų turima socialinė galia kuria ir palaiko lyčių nelygybę. Jis pabrėžia, kad empiriniai lyčių nelygybės faktai nėra tiesiog „beformė duomenų krūva“ – priešingai, jie atskleidžia pagrindus, kuriais remiasi „organizuota žmogaus praktikos ir socialinių santykių sritis“, padedanti išlaikyti moteris pavaldžias vyrams (1987). Mokslininkas teigia, kad Vakarų kapitalistinėse visuomenėse santykius tarp lyčių vis dar nustato patriarchinė galia. Įvairiausios vyriškumo ir moteriškumo rūšys, pradedant individų ir baigiant institucijų lygmeniu, sutvarkytos pagal pagrindinę pirminę prielaidą – vyrų viršenybę moterų atžvilgiu.

Pasak Connellio, santykiai tarp lyčių yra kasdienių sąveikų ir praktikos darinys. Paprastų žmonių elgsena ir veiksmai asmeniniame gyvenime yra tiesiogiai susiję su visuomenės kolektyvine socialine tvarka. Žmonės be paliovos atkuria juos visą gyvenimą iš kartos į kartą, bet, kita vertus, šios tvarkos dėmenys taip pat gali keistis.

Connellis pateikia tris visuomenės aspektus, kurie sąveikaudami formuoja visuomenės **lyčių tvarką** – vyriškumų ir moteriškumų galios santykių modelius, plačiai paplitusius visuomenėje. Pasak Connellio, *darbas*, *galia* ir *kateksis* (asmeniniai/seksualiniai ryšiai) – tai skirtingos, tačiau susipynusios visuomenės dalys, kurios veikia drauge ir keičiasi viena kitos atžvilgiu. Šiose trijose pagrindinėse srityse santykiai tarp lyčių yra konstruojami ir varžomi. Darbo pasidalijimas susijęs su lytimi ir namuose (pareigos tvarkyti namus, auginti vaikus), ir darbo rinkoje (profesinė segregacija, nevienodas užmokestis ir panašios problemos). Galia veikia per socialinius santykius, tokius kaip valdžia, prievarta ir ideologija institucijose, valstybėje, karyboje ir gyvenime namuose. Kateksis susijęs su intymių, jausminių bei asmeninių ryšių – įskaitant santuoką, seksualumą ir vaikų auginimą – dinamika.

Kai santykiai tarp lyčių rutuliojasi šiose trijose visuomenės srityse, jie struktūrizuojami asociatyviniu lygmeniu, laikantis konkrečios lyčių tvarkos. Connellis vartoja **lyčių režimo** terminą, juo apibrėždamas santykių tarp lyčių veikimą siauresnėje aplinkoje, pavyzdžiui, konkrečioje institucijoje. Šitaip savus lyčių režimus turi ir šeima, ir kaimynija, ir valstybė. Máirtínas Mac an Ghaillis atliko svarbius tyrimus, skirtus vyriškumo formavimuisi vieno tokio režimo – mokyklos – atveju (žr. tekstą rėmeliuose, p. 125).

Lyčių hierarchija

Connellis mano, kad vyriškumas ir moteriškumas turi daug skirtingų raiškų. Visuomenės lygmeniu šie prieštaringi variantai surikiuojami pagal tam tikrą hierarchiją, kurios kryptį nustato viena pa-

grindinė prielaida – vyrų viršenybė moterų atžvilgiu (žr. schemą 5.1). Savo hierarchijoje Connellis taiko stilizuotus vyriškumo ir moteriškumo „idealiuosius tipus“. Hierarchiją vainikuoja **hegemoninis vyriškumas**, kuris dominuoja visų kitų visuomenėje esančių vyriškumų ir moteriškumų atžvilgiu. Terminas „hegemoninis“ susijęs su *hegemonijos* koncepcija ir reiškia tam tikros grupės socialinį dominavimą, įgyjamą ne šiurkščia prievarta, bet dėl kultūros dinamikos, apimančios privataus gyvenimo bei socialinę sritis. Todėl žiniasklaida, švietimas ir ideologija gali tapti kanalais hegemonijai įtvirtinti. Connellio nuomone, hegemoninis vyriškumas visų pirma susijęs su heteroseksualumu bei santuoka, tačiau svarbu ir valdžia, mokamas darbas, fizinė jėga bei ištvermė. Įkūnyto hegemoninio vyriškumo pavyzdžiai yra Sylvesteris Stallonė, Bruce'as Willisas, Humphrey'us Bogartas ir Jean-Claude'as van Damme'as.

Nors hegemoninis vyriškumas pateikiamas kaip idealioji vyriškumo forma, tik nedaugelis vyrų pajėgia gyventi pagal jo reikalavimus. Bet, kita vertus, daugybė vyrų naudojasi pranašumais, kuriuos teikia dominuojanti hegemoninio vyriškumo padėtis patriarchinės tvarkos sąlygomis. Connellis šį reiškinį vadina „patriarchiniais dividendais“ ir nurodo, kad jais besinaudojantiems vyrams būdingas **pritampantysis vyriškumas**.

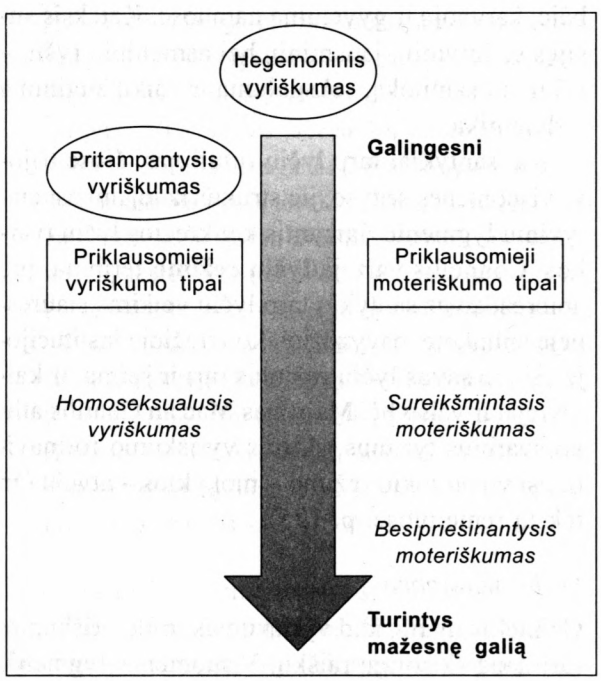

Schema 5.1. Lyčių hierarchija

Daugelis priklausomųjų vyriškumų ir moteriškumų priklausomybės ryšiais yra susiję su hegemoniniu vyriškumu. Tarp priklausomųjų vyriškumų svarbiausias yra **homoseksualusis vyriškumas**. Kai lyčių tvarkoje viešpatauja hegemoninis vyriškumas, homoseksualas laikomas „tikrojo vyro“ priešprieša; jis neatitinka hegemoninio vyriškumo idealo ir dažnai įkūnija daugelį pastarojo „atsižadėtų“ bruožų. Homoseksualusis vyriškumas stigmatizuojamas (pasmerkiamas gėdai) ir nustumiamas į patį vyrų lyties hierarchijos dugną.

Connellis teigia, kad visi moteriškumai formuojami, jiems skiriant padėtis, priklausomas nuo hegemoninio vyriškumo. Viena iš moteriškumo formų – **sureikšmintasis moteriškumas** – yra svarbus hegemoninio vyriškumo papildas. Jis skirtas vyrų interesams bei troškimams tenkinti ir pasižymi „nuolankumu, globa ir empatija“. Jaunų moterų atveju jis siejamas su seksualiniu juslumu, o vyresnes moteris kreipia į motinystę. Connellis nurodo Marilyn Monroe kaip sureikšmintojo moteriškumo „archetipą ir satyrą“. Jis pabrėžia, kad sureikšmintojo moteriškumo įvaizdžiai tebėra dominuojantys žiniasklaidoje, reklamoje bei rinkodaros kampanijose.

Pagaliau yra priklausomųjų moteriškumų, kurie atmeta apibūdintą sureikšmintojo moteriškumo variantą. Bet milžiniškas dėmesys, skiriamas sureikšmintajam moteriškumui kaip įprastinei visuomenės normai palaikyti, dažniausiai reiškia, jog balso teisės negauna kiti priklausomieji moteriškumai, prieštaraujantys nusistovėjusiems papročiams. Nepriklausomus identitetus bei gyvenimo būdus suformavo feministės, lesbietės, senmergės, pribuvėjos, žiniuonės, prostitutės ir fiziškai dirbančios moterys. Tačiau šių **besipriešinančiųjų moteriškumų** patirtis dažniausiai „neatsiveria istorijai“.

Máirtínas Mac an Ghaillis: švietimas ir vyriškumo bei seksualumo formų susidarymas

Máirtínas Mac an Ghaillis atliko etnografinius tyrimus britų valstybinėje vidurinėje mokykloje, norėdamas ištirti „lyčių režimą", t. y. išsiaiškinti, kaip mokyklos ribose reiškiasi santykiai tarp lyčių. Remdamasis Connellio darbu, Mac an Ghaillis domėjosi, kaip aktyviai mokyklos ugdo įvairias mokinių vyriškumo ir moteriškumo formas. Nors mokslininką ypač domino heteroseksualių vyriškumo formų ugdymas, jis taip pat nagrinėjo mokinių gėjų grupės patirtį. Mac an Ghaillio surinkti duomenys, paskelbti knygoje *The Making of Men*, 1994 („Vyrų ugdymas"), atskleidė, kad pati mokykla yra institucija, kuriai būdingi orientuoti pagal lytį ir heteroseksualūs modeliai. Dominuojantis „režimas" skatina konstruoti tarp mokinių lyčių santykius, sutampančius su platesnio masto lyčių tvarka – t. y. mokykloje galima pastebėti dominuojančiųjų bei priklausomųjų vyriškumo ir moteriškumo formų hierarchiją. Socialinės įtakos bei praktikos, kaip ir įvairios drausminimo procedūros, dėstomų dalykų paskirstymas, mokytojo–mokinio ir mokinio–mokytojo tarpusavio sąveikos, taip pat priežiūra – visi drauge padeda ugdyti heteroseksualias vyriškumo formas.

Mac an Ghaillis išskiria keturis vyriškumo tipus, atsirandančius mokyklos aplinkoje. „*Kieti vyrukai*" – tai grupė baltaodžių darbininkų klasės berniukų, priešgyniaujančių mokyklos vadovybei ir niekinančių mokymosi procesą bei mokslo pirmūnus (taip pat žr. 16 skyrių „Švietimas", p. 478–479). Mac an Ghaillis daro išvadą, kad „kieti vyrukai" patiria „vyriškumo krizę", nes nekvalifikuoto ir pusiau kvalifikuoto darbo vietų, kurios šių berniukų manymu nulems jų būsimus identitetus, jau nebėra. Tad šie vyrukai susiduria su psichologine ir praktine dilema dėl savo ateities, kurią jiems sunku suprasti ir dar sunkiau išspręsti.

Antroji grupė – tai *mokslo pirmūnai*, kurie save laiko būsimais specialistais. Šiuos berniukus „kieti vyrukai" (ir mokytojai) vadina sumoteriškėjusiais „mulkiais pirmūnais". Pasak Mac an Ghaillio, pirmūnai dažniausiai su šios pagiežingos etiketės klijavimu kovoja, išsaugodami tikėjimą, kad jų atkaklus darbas ir išsimokslinimas užtikrins saugią ateitį. Tai sudaro jų vyriškųjų identitetų pagrindą.

Trečioji grupė – *naujieji verslininkai*. Tai – berniukai, linkstantys į tokius naujus profesinius mokymo dalykus kaip kompiuterija ir verslo studijos. Mac an Ghaillis juos laiko naujosios „verslininkystės kultūros", kuri buvo puoselėjama Thatcher valdymo metais, vaikais. Šiems berniukams sėkmė per baigiamuosius egzaminus yra palyginti bevertė, nes jie sureikšmina rinką ir instrumentiškai planuoja ateitį.

Paskutinioji grupė – tai *tikrieji anglai*. Ji kelia daugiausia nerimo iš visų vidurinei klasei priklausančių mokinių grupių, nes „tikrieji anglai" prieštaringai vertina akademinį mokymąsi, tačiau save laiko „kultūros arbitrais", pranašesniais už visa, ką gali pasiūlyti mokytojai. Kadangi šios grupės nariai svajoja apie karjerą, „tikriesiems anglams" vyriškumas reiškia sudaryti įspūdį, kad gerų mokymosi rezultatų jie pasiekia, nedėdami pastangų.

Tirdamas homoseksualius mokinius, Mac an Ghaillis pastebėjo, jog aiškiai heteroseksualios normos bei vertybės, pagrįstos tradiciniais santykiais ir branduoline šeima, laikomos savaime suprantamu dalyku visose klasėje vykstančiose diskusijose apie lytį ar seksualumą. Todėl jauni gėjai, kurdami lytį ir seksualinį identitetą, susiduria su „painiava ir prieštaravimais" – juk jie tuo pačiu metu gali jausti, kad kiti juos ignoruoja bei priskiria kitai žmonių klasei.

Lyčių tvarkos kaita: krizės tendencijos

Nors Connellis suformulavo aiškiai organizuotą lyčių hierarchiją, tačiau atmetė požiūrį, kad santykiai tarp lyčių yra įtvirtinti ar statiški. Priešingai, Connelio nuomone, jie yra nuolatinio proceso padarinys, todėl atviri kaitai bei iššūkiams. Lyčių tvarką Connellis vertina dinamiškai. Būdamas įsitikinęs, kad seksualumas ir lytis konstruojami socialiai, jis teigia, jog žmonės gali keisti savo lytinę orientaciją. Šis jo teiginys nebūtinai reiškia, kad žmonės gali keisti savo seksualumą – iš homoseksualų virsti heteroseksualais ir atvirkščiai, nors ir šitaip kartais atsitinka. Connellis turi galvoje, kad žmonių lyties identitetai ir požiūriai be perstojo derinami. Pavyzdžiui, moteris, kadaise save priskyrusi „sureikšmintojo moteriškumo" tipui, galėtų susikurti feministės savivoką. Dėl šios nuolatinės kaitos galimybės santykių tarp lyčių modeliai yra atviri ardymui ir žmogiškojo veiksnio galios poveikiui.

Kai kurie sociologai daro prielaidą, kad Vakarų visuomenė patiria „lyčių krizę", tačiau Connellis sako, kad mes tiesiog matome galingas į krizę vedančias tendencijas. Šios krizės tendencijos įgijo tris pavidalus. Pirma, esama *institucionalizacijos krizės*. Connellis turi galvoje, kad laipsniškai ardomos institucijos, tradiciškai palaikiusios vyrų galią, – tai šeima ir valstybė. Vyrų viršenybės moterų atžvilgiu teisėtumą po truputį apkarpė įstatymai, reguliuojantys skyrybas, smurtą namuose ir priekabiavimą, taip pat ekonominiai dalykai, tokie kaip apmokestinimas ir pensijos. Antra, esama *seksualumo krizės*, kai ima silpniau negu kadaise dominuoti hegemoninis heteroseksualumas. Stiprėjanti moterų ir gėjų seksualumo jėga spaudžia tradicinį hegemoninį vyriškumą. Pagaliau esama *interesų formavimo krizės*. Connellis tvirtina, jog stiprėja nauji socialinių interesų pagrindai, kurie prieštarauja egzistuojančiai lyčių tvarkai. Jai kelia pavojų ištekėjusių moterų teisės, gėjų sąjūdžiai ir tarp vyrų vis stiprėjančios „antiseksistinės" nuostatos.

Connellis teigia, kad individų ir grupių veiksmai gali skatinti keisti lyčių tvarką. Esamos tvarkos sąlygomis jau besireiškiančias krizės tendencijas galima būtų panaudoti lyčių nelygybei visiškai pašalinti (Connell, 1987, 1995).

Vyriškumų transformacijos

Connellis išryškino kelias dabartinės lyčių tvarkos „krizės tendencijas", kurios kelia pavojų hegemoninio vyriškumo stabilumui. Bet ne vien jis tyrinėjo gelminius pokyčius, veikiančius vyrus vėlyvosios modernybės visuomenėse: daugelis stebėtojų mano, jog ekonominės bei socialinės transformacijos skatina **vyriškumo krizę**. Šio požiūrio šalininkai daro prielaidą, kad tradicines vyriškumo sampratas ardo kartu veikiančios įtakos, pradedant kintančia darbo rinka ir baigiant dideliu skyrybų skaičiumi. Kadaise vidutinis vyras buvo saugus darbo, šeimos ir apskritai visos visuomenės atžvilgiu, tačiau dabar šitokią vyro padėtį klibina įvairios jėgos, atimančios iš jo pasitikėjimą savimi ir savo vaidmeniu visuomenėje. Toliau aptarsime keletą sričių, kuriose galima pastebėti vyriškumo identitetų kaitą.

Nedarbas

Sara Willott ir Christine Griffin tyrinėjo vadinamąją „vyriškumo krizę", remdamosi ilgalaikių bedarbių vyrų grupe iš Anglijos Vakarų Midlendų regiono. Jų tyrimo informantai gyveno teritorijoje, kuri išsiskyrė aukštu nedarbo lygiu, taip pat ekonominiais bei socialiniais nepritekliais. Daugelis šių žmonių buvo praradę viltį rasti nuolatinį darbą. Tiriamų darbininkų vyriškumo idėjos buvo glaudžiai susijusios su „išėjimu iš namų" ir parnešimu šeimai tiek pajamų, kad ji nepriklausytų nuo valstybės paramos. Ilgalaikis nedarbas griovė šiuos idealus ir šeimoje, ir socialinėje aplinkoje, pavyzdžiui, vietinėje aludėje. Tačiau Willott ir Griffin pabrėžia, kad nors nedarbas metė didelį iššūkį „maitintojo" vaidmeniui, bet asmeninio bejėgiškumo jausmas nebūtinai imdavo keisti bendrus vyrų ir moterų galios santykius. Kitaip tariant, nebuvo jokių „vyriškumo krizės" požymių apskritai, veikiau silpo tik tam tikri tradicinio vyriškumo elementai (Willott ir Griffin, 1996).

Nusikalstamumas

Nusikalstamumas – tai dar viena sritis, kurioje juntama „vyriškumo krizė". Remdamasi empiriniais jaunų vyrų smurtinio elgesio tyrimais keliuose miestuose, Beatrix Campbell padarė prielaidą, jog šis elgesys turi ryšį su kintančiu vyrų vaidmeniu moderniosiose visuomenėse (1993). Anksčiau netgi gyvendami kaimynijose, kuriose nusikalstamumo lygis būdavo aukštas, jaunuoliai turėjo aiškius siektinus gyvenimo tikslus: gauti teisėtą darbą ir tapti žmonos bei šeimos maitintojais. Tačiau šiandien toks **vyro maitintojo** vaidmuo kelia įtampą, ypač jauniems vyrams, gyvenantiems skurdesnėse teritorijose, teigia Campbell. Ten, kur ateitis žada tik ilgalaikį nedarbą, neįmanoma rinktis tikslo aprūpinti šeimą. Be to, moterys pasidarė nepriklausomesnės negu kadaise, todėl ir be vyrų pagalbos gali įgyti padėtį visuomenėje. Taip atsiranda socialinio nuosmukio spiralė, panaši į tas, kurios šiandien įžvelgiamos apleistuose senuosiuose miestų centruose. Campbell tyrimai panašūs į kitus naujus sociologų darbus, kuriuose nagrinėjama skurdas, nusikalstamumas ir didmiesčiai.

Prasmės krizė?

Knygoje *Stiffed: The Betrayal of the Modern Man*, 1999 („Sąstingis: moderniojo vyro apgavystė") Susan Faludi nagrinėjo amerikiečių vyrų patirtį XX a. pabaigoje. Ji tvirtina, kad šiuolaikinius vyrus apgavo visuomenė, kurioje didėja nedarbas, mažėja darbo užmokestis, ilgėja darbo laikas ir nuolatos tvyro baimė būti atleistam – visa tai menkina jų kadaise turėtą saugų „maitintojo" vaidmenį. Bet, pasak Faludi, pavojai vyrams gresia ne vien darbo srityje. Jos tyrimai atskleidė, kad vedybos ir tarpusavio santykiai nebelaikomi tokiais stabiliais kaip anksčiau; taip pat sumenko vyrų vaidmuo bendruomenėje – bažnytinėse, politinėse ir vietinėse institucijose. Ji nustatė, jog stiprėjančios amerikiečių visuomenės vartotojiškos nuostatos nuvertino daugelį gyvenimo lūkesčių, kurių išsipildymą dabartiniams vyrams jaunystėje žadėjo ir kuriam ruošė jų tėvai. Todėl, daro išvadą Faludi, vyrai patiria gilią netikrumo krizę, abejodami savo verte ir naudingumu, o tuo metu tradicinę ištikimybę, įsipareigojimus ir vaidmenis ardo nevaldomai vešanti vartotojiška kultūra bei sparčiai didėjantis vartojimas.

Žiniasklaidos vaizdiniai

Besikeičiančius vyriškumo vaizdinius masinėje kultūroje, spaudoje, reklamoje ir madoje svarstė Jonathanas Rutherfordas (1988). Jis atkreipė dėmesį į du idealizuotus vyro įvaizdžius, atspindinčius atoveiksmį iššūkiams, kuriuos meta feminizmas ir kintantis moterų vaidmuo. Pirmasis – „keršijančio vyro" – įvaizdis atitinka visuomenines tradicinio vyriškumo sampratas. Keršijantis vyras gina savo vyriškąją esybę ir garbę, užsipuldamas tuos, kurie atstovauja vyriškumo „išdavikams" – „išskydusiems" ar „sumoteriškėjusiems" vyrams. Šioje srityje jėga vėl patvirtinamas tradicinis vyriškumas, kurį įkūnija Rembo personažas, kovojantis prieš visas ir bet kurias galimas grėsmes, kad vėl sugrąžintų tradicinę tvarką.

Kita alternatyva – vadinamasis **naujasis vyras**. Nuo XX a. devintojo dešimtmečio šis personažas vis dažniau ėmė rodytis žiniasklaidoje bei reklamos kampanijose. Rutherfordas laiko naująjį vyrą anksčiau slopinto vyriškumo išraiška. Naujasis vyras rodo esąs jautrus moterims, vaikams ir savo paties emocinėms reikmėms. Jis kuria tėvystės madą, pasirodydamas kaip stiprus, bet švelnus globėjas. Naująjį vyrą galima vaizduoti ir kaip seksualinį objektą, maždaug taip, kaip buvo įprasta vaizduoti moteris. Šitaip leidžiama apversti būdingą procesą, kuris moteris paversdavo objektais vyrų „akims ganyti". Naujojo seksualizuoto, jautraus vyro populiarumas laikytinas pastangomis atkurti vyriškumo idėjas, atsiliepiant į feminizmo iššūkį.

Žmogaus seksualumas

Transformuojantis tradicinėms lyčių sampratoms, stipriai kinta ir seksualumo idėjos. Per kelis pastaruosius dešimtmečius Vakarų šalyse iš esmės pasikeitė reikšmingi žmonių seksualinio gyvenimo

aspektai. Tradicinėse visuomenėse seksualumas buvo glaudžiai susijęs su reprodukcijos procesu, tačiau dabartiniais laikais jie atsiskyrė. Seksualumas tapo gyvenimo matmeniu, kurį kiekvienam individui valia tyrinėti ir formuoti. Kadaise seksualumą „apibrėžė" heteroseksualumo bei monogamijos pagrindai santuokinių ryšių kontekste, o dabar vis labiau priimamos skirtingos seksualinės elgsenos bei orientacijos įvairiausiuose kontekstuose.

Šiame poskyryje panagrinėsime žmogaus seksualumo atmainas ir dabartinę kaitą. Pradžioje pasvarstysime apie santykinę reikšmę, kurią seksualinei žmogaus elgsenai turi biologiniai ir priešingai – socialiniai bei kultūriniai poveikiai. Šiuo klausimu mokslininkai turi skirtingas nuomones. Vėliau apžvelgsime socialines įtakas seksualinei elgsenai, dabartines žmogaus seksualinio gyvenimo tendencijas ir požiūrių į homoseksualumą kaitą.

Biologija ir seksualinė elgsena

Ilgus metus seksualumas buvo laikomas itin asmenišku dalyku. Todėl ši tyrimų sritis – tikras iššūkis sociologams. Dar visai neseniai daugumos žinių apie seksualumą sėmėmės iš biologų, medicinos tyrinėtojų bei seksologų. Norėdami geriau suprasti žmonių seksualinę elgseną, mokslininkai žvelgė ir į gyvūnų pasaulį.

Seksualumas turi akivaizdų biologinį pagrindą, nes vyrai ir moterys skiriasi anatomiškai. Egzistuoja ir biologinis dauginimosi imperatyvas, nes priešingu atveju žmonių rūšis išnyktų. Kai kurie biologai teigia, kad didesnį vyrų polinkį į seksualiai laisvesnį gyvenimą galima paaiškinti evoliucija. Jie nurodo, kad vyrai biologiškai linkę apvaisinti kiek galima daugiau moterų, o moterys nori nuolatinių partnerių, kad šitaip išsaugotų vaikams perduodamą biologinį paveldimumą. Šį teiginį palaiko gyvūnų seksualinės elgsenos tyrimai, kuriais siekiama parodyti, kad rūšies viduje paprastai patinai, o ne patelės elgiasi „laisviau".

Tačiau naujesni tyrimai atskleidė, kad iš tiesų ir gyvūnų pasaulyje patelių neištikimybė yra gana įprastas dalykas, o daugelio gyvūnų seksualinis gyvenimas sudėtingesnis, negu manyta. Anksčiau buvo tikima, jog patelės poruojasi su patinais, kurie pajėgia perduoti palikuonims potencialiausią genetinį paveldą. Bet naujausi paukščių patelių tyrimai verčia abejoti šiuo teiginiu. Jie rodo, kad patelės pasirenka papildomą partnerį ne dėl jo genų, bet todėl, kad jis galėtų būti geresnis tėvas ar pasiūlytų geresnę namų aplinką palikuonims auginti.

Šių tyrimų išvados nėra galutinės, ypač jei vienaip ar kitaip taikomos nagrinėjant žmonių seksualinę elgseną. Vis dėlto žmones ir gyvūnus aiškiai skiria vienas dalykas: žmonių seksualinė elgsena yra prasminga, t. y. žmonės labai įvairiais būdais naudoja ir išreiškia savo seksualumą. Žmonėms seksualinis aktyvumas reiškia kur kas daugiau negu biologinį poreikį. Jis yra simboliškas ir atspindi, kas esame, kokius jausmus patiriame. Toliau įsitikinsime, kad seksualumas yra pernelyg sudėtingas dalykas, todėl jo neįmanoma laikyti vien tik biologine savybe. Seksualumo sampratą privalu grįsti socialinėmis prasmėmis, kurias jam priskiria žmonės.

Socialiniai poveikiai seksualinei elgsenai

Visose visuomenėse dauguma žmonių yra heteroseksualai – jie jausminiams ryšiams ir seksualiniams malonumams ieško priešingos lyties. Kiekvienoje visuomenėje **heteroseksualumas** sudaro santuokos ir šeimos pagrindą.

Podraug gyvuoja daug mažumų, turinčių savus seksualinius skonius bei polinkius. Judith Lorber (1994) išskiria net dešimt skirtingų seksualinių identitetų: tipiška moteris (heteroseksuali), tipiškas vyras, moteris lesbietė, vyras gėjus, biseksuali moteris, biseksualus vyras, moteris transvestitė (moteris, kuri nuolatos rengiasi vyriškai), vyras transvestitas (vyras, kuris nuolatos rengiasi moteriškai), moteris transseksualė (vyras, tapęs moterimi) ir vyras transseksualas (moteris, tapusi vyru). Dar labiau skiriasi seksualinės praktikos formos. Freudas vadino žmones „polimorfiškai perversiškomis būtybėmis". Jis manė, kad žmonės turi aibę įvairių seksualinių pomėgių, kuriuos gali praktikuoti netgi tuomet, jei toje visuomenėje jie laikomi ne-

padoriais ar neteisėtais. Savo tyrimus Freudas pradėjo XIX a. pabaigoje, kai daugelis žmonių seksualiniu atžvilgiu buvo pernelyg drovūs; tačiau jo pacientai atskleisdavo stulbinamą seksualinių pomėgių įvairovę.

Paminėtini kai kurie įmanomi seksualinės praktikos variantai. Vyras ar moteris gali turėti seksualinius santykius su moterimi, vyru arba abiem. Gali būti santykiaujama pavymui ar vienu metu dalyvaujant trims ar daugiau asmenų. Asmuo gali užsiiminėti seksu pats vienas (masturbacija) arba visai neturėti seksualinių santykių (celibatas). Jis gali turėti seksualinius santykius su transseksualais ar asmenimis, kurie, siekdami erotinių tikslų, persirengia priešingos lyties drabužiais, taip pat naudotis pornografinėmis priemonėmis ar seksualiniais reikmenimis, praktikuoti sadomazochizmą (erotiniais tikslais naudoti pančius ir kelti skausmą), santykiauti su gyvūnais ir taip toliau (Lorber, 1994).

Visos visuomenės turi seksualines normas, kurios vienokius papročius palaiko, o kitokius varžo ar smerkia. Visuomenių nariai šių normų išmoksta vykstant socializacijos procesui. Pavyzdžiui, kelis pastaruosius dešimtmečius Vakarų kultūrų seksualinės normos buvo susijusios su romantiškos meilės ir šeimos ryšių idėjomis. Bet skirtingos kultūros labai įvairiai taiko šitokias normas. Tipiškas pavyzdys yra homoseksualumas. Būta kultūrų, kurios tam tikruose kontekstuose arba toleravo, arba aktyviai skatino homoseksualumą. Tarkime, senovės graikai idealizavo vyrų meilę berniukams kaip iškiliausią seksualinės meilės formą.

Priimtini seksualinės elgsenos tipai įvairiose kultūrose taip pat gali skirtis. Iš šių skirtumų galime suprasti, kad dauguma seksualinių reakcijų yra išmoktas, o ne įgimtas dalykas. Plačiausius šios srities tyrimus prieš penkiasdešimt metų atliko Clellanas Fordas ir Frankas Beachas (1951). Jie išnagrinėjo daugiau kaip dviejų šimtų visuomenių antropologinius duomenis. Mokslininkai atskleidė stulbinamai įvairius požiūrius į „natūralią" seksualinę elgseną ir seksualinio patrauklumo normas. Pavyzdžiui, kai kuriose kultūrose prieš sueitį pageidaujami ar net būtinai reikalaujami ilgi, gal net valandas trunkantys įžanginiai žaidimai, o kitose jų iš esmės nėra. Esama visuomenių, tikinčių, jog pernelyg dažnas santykiavimas fiziškai išsekina ar sukelia ligas. Seniangų gentyje, Ramiojo vandenyno pietuose, pageidautiną mylėjimosi dažnį rekomenduoja kaimo senoliai – jie taip pat mano, kad žilagalviam asmeniui leistina santykiauti kasnakt!

Daugumoje kultūrų seksualinio patrauklumo normos (kurių laikosi ir moterys, ir vyrai) daugiau dėmesio skiria moterų, o ne vyrų fizinei išvaizdai. Vakaruose, moterims vis aktyviau reiškiantis už namų sienų, ši padėtis, atrodo, pamažu kinta. Modernieji Vakarai žavisi liaunu, smulkiu kūno sudėjimu, o kitas kultūras labiausiai traukia kur kas aptakesnės formos (žr. 6 skyrių „Kūno sociologija"). Vienos visuomenės krūtų nelaiko jokiu seksualiniu dirgikliu, o kitos joms priskiria ypatingą erotinę reikšmę. Vienur itin sureikšminama veido forma, kitur pabrėžiama akių spalva ir tipas arba nosies ir lūpų dydis bei forma.

Seksualumas Vakarų kultūroje

Vakarų nuostatas seksualinės elgsenos atžvilgiu beveik du tūkstančius metų stipriausiai formavo krikščionybė. Tiesa, įvairios sektos ir denominacijos skirtingai žvelgė į deramą seksualumo vietą gyvenime, bet apskritai krikščionybė vadovavosi pagrindine nuostata – nepasitikėti jokia seksualine elgsena, išskyrus tą, kurios reikia giminei pratęsti. Tam tikrais laikotarpiais šis požiūris visuomenėje išugdydavo itin didelį drovumą. Bet kitu metu daug žmonių nepaisydavo bažnyčios mokymo ar jam priešindavosi, dažniausiai užsiimdami tuo, ką draudė bažnyčios institucijos (pavyzdžiui, svetimavimu). Tik retkarčiais tikėta idėja, kad seksualinės pilnatvės galima ir reikia ieškoti santuokoje.

XIX a. religinius seksualumo pagrindus iš dalies pakeitė medicinos nuostatos. Tačiau dauguma ankstyvųjų raštų, sukurtų gydytojų, seksualinę elgseną apibūdino taip pat griežtai, kaip ir bažnyčia. Kai kurie autoriai teigė, jog bet koks seksualinis aktyvumas, nesusijęs su giminės pratęsimu, daro didelę fizinę žalą. Sakyta, jog dėl masturbacijos galima apakti, išprotėti, susirgti širdies

Lentelė 5.1. Požiūriai į seksualinius santykius. Didžioji Britanija, 1988 metai (procentais)

	Visada blogai	Dažniausiai blogai	Kartais blogai	Retai blogai	Visai neblogai	Kita	Iš viso
Vyras ir moteris, palaikantys ikisantuokinius seksualinius santykius	8	8	12	10	58	5	100
Susituokęs asmuo, palaikantis seksualinius santykius su kuo nors kitu, be sutuoktinio	52	29	13	1	2	4	100
Jaunesni kaip 16 metų berniukai ir mergaitės, turintys seksualinių santykių	56	24	11	3	3	3	100
Dviejų tos pačios lyties suaugusiųjų seksualiniai santykiai	39	12	11	8	23	8	100

Aštuoniolikmečių ir vyresnių žmonių buvo paklausta, ar jie neigiamai, ar teigiamai vertina skirtingas seksualinių santykių rūšis. Jie turėjo atsakyti pagal penkių balų skalę, vertindami nuo „visada blogai" iki „visai neblogai"; skiltis „kita" apėmė informantus, neatsakiusius, atsakiusius „nežinau" ir tuos, kurie nurodė „priklausomai nuo to" arba „įvairiai".

Šaltinis: British Social Attitudes Survey, National Centre for Social Research. Iš *Social Trends*, 30 (2000), p. 41. Karališkoji autorinė teisė.

ir kitomis ligomis, o oralinis seksas sukeliąs vėžį. Viktorijos laikais tikrai nestigo seksualinės veidmainystės. Manyta, kad doros moterys yra frigidiškos, o savo sutuoktinių meilinimąsi priima tik iš pareigos. Kita vertus, besiplečiančiuose miestuose ir didmiesčiuose vešėjo prostitucija, kuri dažnai būdavo atvirai toleruojama, o „palaidos" moterys laikytos visiškai kita rūšimi, nepanašia į jų garbiąsias seseris.

Daugelis Viktorijos laikų vyrų – pažiūrėti rimti, santūrus, padorūs, savo žmonoms atsidavę piliečiai – nuolatos lankydavosi pas prostitutes ar turėdavo meilužes. Į tokį elgesį žvelgta atlaidžiai. Kita vertus, jei paaiškėdavo, kad meilužį turi „garbi" moteris, visuomenė pasmerkdavo jos elgesį ir viešai jos šalindavosi. Skirtingi požiūriai į vyrų ir moterų lytinį aktyvumą sukūrė dvigubą standartą, kuris ilgai gyvavo ir kurio liekanos reiškiasi iki šiol.

Pastaruoju metu seksualumo atžvilgiu lygiagrečiai gyvuoja ir tradicinės nuostatos, ir kur kas liberalesnės pažiūros, kurios itin sparčiai formavosi XX a. septintajame dešimtmetyje. Kai kurie žmonės, ypač paveikti krikščionybės mokymų, neigiamai vertina ikisantuokinius seksualinius santykius ir apskritai šnairuoja į bet kurias seksualinės elgsenos formas, išskyrus heteroseksualius santykius, neperžengiančius santuokos ribų, nors šiandien kur kas labiau pritariama požiūriui, jog seksualinis malonumas yra pageidautinas ir svarbus dalykas. Kiti, priešingai, toleruoja ikisantuokinius seksualinius santykius arba aktyviai jiems pritaria, taip pat pakančiai žvelgia į įvairias seksualines praktikas (žr. lentelę 5.1). Be abejo, per pastaruosius trisdešimt metų daugumoje Vakarų šalių seksualinės nuostatos gerokai sušvelnėjo. Filmuose ir spektakliuose rodomos scenos, kurios anksčiau būtų buvusios visiškai nepriimtinos, o pornografinė medžiaga lengvai prieinama daugumai jos geidžiančių suaugusiųjų.

Seksualinė elgsena: Kinsey'o tyrimas

Seksualumo atveju turime kur kas tvirtesnį pagrindą kalboms apie visuomenines vertybes negu apie asmenines praktikas, nes pastarosios dėl savo prigimties dažniausiai lieka neužfiksuotos. Alfredas Kinsey's savo tyrimą Jungtinėse Valstijose pradėjo XX a. penktajame ir šeštajame dešimtmečiuose – jis pirmasis ėmėsi plačiai tyrinėti faktinę seksua-

linę elgseną. Religinės organizacijos pasmerkė Kinsey'į ir jam talkinusius tyrėjus, o Kongresas ir laikraščiai paskelbė jo darbą amoraliu. Tačiau mokslininkas atsilaikė ir galiausiai surinko 18 000 žmonių seksualinio gyvenimo istorijas – tai visiškai reprezentatyvi imtis baltiesiems Amerikos gyventojams apibūdinti (Kinsey et al., 1948, 1953).

Kinsey'o išvados daugumą žmonių nustebino, o nemažai jų net pribloškė, kadangi atskleidė didžiulį skirtumą tarp tuomet vyravusių visuomenės lūkesčių seksualinės elgsenos atžvilgiu ir tikro seksualinio elgesio. Tyrimas nustatė, kad beveik 70 procentų vyrų buvo lankęsi pas prostitutes, o 84 procentai turėjo ikisantuokinę seksualinę patirtį. Tačiau, laikydamiesi dvigubų standartų, 40 procentų vyrų pageidavo vesti skaisčias merginas. Per 90 procentų vyrų masturbavosi, o beveik 60 procentų vienaip ar kitaip užsiiminėjo oraliniu seksu. Ikisantuokinę seksualinę patirtį turėjo ir apie 50 procentų moterų, tiesa, daugiausia su savo būsimais vyrais. Apie 60 procentų moterų masturbavosi ir maždaug tiek pat turėjo oralinių ir genitalinių kontaktų.

Atotrūkis tarp viešai priimtų nuostatų ir tikrosios elgsenos, kurį parodė Kinsey'o tyrimo duomenys, ko gero, ypač padidėjo tuo metu, kai pasibaigė Antrasis pasaulinis karas. Iš tiesų seksualinės liberalizacijos etapas prasidėjo anksčiau, XX a. trečiajame dešimtmetyje, kai daug jaunų žmonių pasijuto išsilaisvinę iš griežtų moralės kodeksų, valdžiusių ankstesnes kartas. Pati seksualinė elgsena, matyt, gerokai pasikeitė, bet seksualumo dalykai nebuvo aptariami taip atvirai, kaip įprasta šiandien. Žmonės, įsitraukę į visuomenės lygmeniu itin smerkiamą seksualinę veiklą, ją slėpdavo, nė neįsivaizduodami, kiek dar kitų žmonių daro lygiai tą patį. Pakantesnis bei atlaidesnis septintojo dešimtmečio laikotarpis labiau suvienodino atvirai reiškiamas nuostatas ir tikrąją elgseną.

Seksualinė elgsena po Kinsey'o tyrimų

XX a. septintajame dešimtmetyje socialiniai sąjūdžiai – pavyzdžiui, susiję su kontrkultūrinėmis ar „hipiškomis" gyvensenomis – metė iššūkį esamai tvarkai, taip pat ir egzistavusioms seksualinėms normoms. Šie sąjūdžiai skelbė seksualinę laisvę, o kontraceptinių tablečių moterims išradimas leido aiškiai atskirti seksualinius malonumus nuo giminės pratęsimo. Moterų grupės taip pat ėmė daryti spaudimą, siekdamos mažiau priklausyti nuo vyrų seksualinių vertybių. Jos reikalavo atmesti dvigubus standartus ir pripažinti moterų poreikį patirti didesnį pasitenkinimą seksualinių santykių metu.

Dar visai neseniai buvo sunku tiksliai sužinoti, kiek seksualinė elgsena pasikeitė nuo Kinsey'o tyrimo laikų. XX a. devintojo dešimtmečio pabaigoje Lillian Rubin, norėdama nustatyti, kaip pakito seksualinė elgsena bei nuostatos jos atžvilgiu per maždaug trisdešimt pastarųjų metų, apklausė 1000 amerikiečių nuo trylikos iki keturiasdešimt aštuonerių metų. Gauti duomenys atskleidė iš tiesų svarbius pokyčius. Tiriamuoju laikotarpiu žmonės paprastai buvo seksualiai aktyvesni jaunesnio amžiaus, negu jų tėvų karta, o paauglių seksualinė praktika linko į įvairovę bei visapusiškumą, būdingą suaugusiems. Vis dar buvo taikomi dvigubi standartai, tačiau jų galia gerokai sumažėjo. Vienas svarbiausių pokyčių buvo moterų noras ir siekis santykiuose patirti seksualinį malonumą. Jos tikėjosi ne tik teikti, bet ir patirti seksualinį pasitenkinimą. Pastarasis reiškinys, teigia Rubin, smarkiai paveikė abi lytis – vyrus ir moteris.

Moterys tapo seksualiai laisvomis kaip niekada anksčiau, tačiau kartu su šiuo pokyčiu, kurį dauguma vyrų sveikino, kilo naujas moterų pasitikėjimas savimi, o su juo daugeliui vyrų buvo sunku susitaikyti. Rubin pašnekovai vyrai dažnai jai sakė, kad „jaučiasi netikę", bijojo, kad „niekada nieko nepadarys gerai" ir buvo įsitikinę, jog „šiandien moterų nebeįmanoma patenkinti" (Rubin, 1990).

Vyrai jaučiasi nevisaverčiai? Ar tai neprieštarauja viskam, ko galėjome tikėtis? Juk moderniosios visuomenės vyrai ir toliau viešpatauja daugumoje sričių. Apskritai, vyrai kur kas labiau smurtauja prieš moteris, negu moterys prieš vyrus. Šiuo smurtu iš esmės siekiama kontroliuoti moteris ir toliau jas valdyti. Bet kai kurie mokslininkai – kaip jau sužinojome iš šio skyriaus – ėmė teigti, kad

vyriškumas yra ir atpildo šaltinis, ir našta. Pasak šių autorių, vyrų seksualumas dažnai esti veikiau priverstinis negu teikiantis pasitenkinimą. Jei vyrai liautųsi naudoję seksualumą kaip kontrolės priemonę, laimėtų ne vien moterys, bet ir jie patys.

Naujoji ištikimybė?

1994 metais grupė tyrėjų išleido knygą *The Social Organization of Sexuality: Sexual Practices in the United States* („Socialinė seksualumo organizacija: seksualinė praktika Jungtinėse Amerikos Valstijose") – išsamiausią po Kinsey'o seksualinės elgsenos studiją, kurios nepranoko jokios kitos šalies tyrimai. Daugelio nuostabai, tyrėjų surinkti duomenys atskleidė nepaprastą amerikiečių seksualinį konservatyvumą. Pavyzdžiui, 83 procentai tiriamųjų per vienerius metus iki tyrimo turėjo tik po vieną partnerį (arba visai jo neturėjo), o tarp susituokusių žmonių šis skaičius padidėja iki 96 procentų. Visiškai įprasta ir ištikimybė sutuoktiniui: tik 10 procentų moterų ir mažiau kaip 25 procentai vyrų sakė, jog savo gyvenime turėjo nesantuokinių santykių. Šio tyrimo duomenimis, amerikiečiai per visą gyvenimą vidutiniškai turi vos po tris partnerius. Nepaisant akivaizdžiai stabilaus šios elgsenos pobūdžio, tyrimas atskleidė ir kai kuriuos aiškius pokyčius. Itin stipriai išsiskiria laipsniškai kylantis ikisantuokinės seksualinės patirties lygis, ypač tarp moterų. Iš tiesų per 95 procentus šiandien besituokiančių amerikiečių turi seksualinę patirtį (Laumann et al.,1994).

Rengiant apklausas seksualinei elgsenai tirti susiduriama su daugybe sunkumų. Mes tiesiog nežinome, kiek tiesos apie savo seksualinį gyvenimą žmonės pasako tyrėjui. Darbas „Socialinė seksualumo organizacija" parodo, jog, ko gero, šiandien seksualiniame gyvenime amerikiečiai mažiau vaikosi nuotykių, negu Kinsey'o tyrimų laikais. Bet galbūt patiems Kinsey'o tyrimams stinga tikslumo. O gal AIDS baimė privertė daugelį žmonių apriboti savo seksualinį aktyvumą. Galimas dalykas, kad dėl tam tikrų priežasčių šiandien žmonės linkę labiau slėpti savo seksualinio gyvenimo aspektus. Taigi negalime būti dėl nieko pakankamai tikri.

Neseniai karštų debatų epicentru tapo seksualinės elgsenos apklausų pagrįstumas (Lewontin, 1995). Mūsų aptartų tyrimų kritikai teigė, kad tokios apklausos nesukaupia patikimos informacijos apie seksualines praktikas. Iš dalies ginčytasi dėl vyresnio amžiaus informantų atsakymų. Tyrėjai pranešė, jog 45 procentai aštuoniasdešimties–aštuoniasdešimt penkerių metų vyrų sakė seksualiai santykiaujantys su savo pora. Kritikams atrodė, kad šis faktas toks akivaizdžiai neteisingas, jog verčia abejoti viskuo, kas nustatyta apklausose. Tyrėjai gynėsi nuo šio kaltinimo ir sulaukė tam tikros paramos iš pagyvenusius žmones tiriančių specialistų. Pastarieji apkaltino kritikus esant susidariusius neigiamus senėjimo stereotipus. Jie nurodė vieną tyrimą, nustačiusį, kad 74 procentai senyvo amžiaus vyrų, gyvenančių ne priežiūros įstaigose, buvo seksualiai aktyvūs. Vienu tyrimu iš tiesų buvo nustatyta, jog dauguma vyrų, netgi įkopusių į dešimtą dešimtį, tebesidomėjo seksu.

Homoseksualumas

Homoseksualumas – seksualinis potraukis tos pačios lyties asmenims – gyvuoja visose kultūrose. Kai kurios nevakarietiškos kultūros priima ar net skatina tam tikrų grupių homoseksualius santykius. Pavyzdžiui, batakų gentis Šiaurės Sumatroje leidžia homoseksualius ikivedybinius vyrų santykius. Berniukai, sulaukę lytinės brandos, palieka tėvų namus ir apsigyvena drauge su tuzinu ar daugiau vyresnių vyrų. Šie ir supažindina naujokus su homoseksualia praktika. Tačiau daugelis visuomenių šitaip atvirai nepalaiko homoseksualumo. Pavyzdžiui, pagal homoseksualumo sampratą, vyraujančią Vakarų pasaulyje, homoseksualais laikomi individai, kurie savo seksualinių polinkių prasme yra aiškiai atsiriboję nuo daugumos gyventojų.

Michelis Foucault seksualumo studijose atskleidė, jog iki XVIII a. beveik nebuvo homoseksualiojo asmens sampratos (Foucault, 1978). Sodomiją smerkė bažnyčios autoritetai ir įstatymai; Anglijoje ir keliose kitose Europos šalyse už ją bausta myriop. Bet sodomija nebuvo apibrėžiama kaip

grynai homoseksualinis nusižengimas. Ją taikė ir vyrų bei moterų, ir vyrų bei gyvūnų, ir vyrų tarpusavio santykiams. „Homoseksualumo" terminas buvo sukurtas maždaug 1860 metais. Nuo to laiko homoseksualai vis labiau laikyti atskiru žmonių tipu, pasižyminčiu specifišku seksualiniu nenormalumu (Weeks, 1986). Homoseksualumas tapo „medicininio" diskurso dalimi, todėl jį imta aptarinėti kaip klinikinį, laikant veikiau psichikos sutrikimu ar iškrypimu negu religine „nuodėme". Manyta, jog homoseksualai drauge su kitais „deviantais", tokiais kaip pedofilai ir transvestitai, kenčia dėl biologinės patologijos, keliančios grėsmę visuomenės sveikatai.

Daugiau apie medicininius požiūrius žr. poskyryje „Biomedicininio sveikatos modelio susiformavimas", p. 154.

Mirties bausmė už „nenatūralias sueitis" Jungtinėse Valstijose buvo uždrausta, paskelbus nepriklausomybę, o Europos šalys tą patį padarė XVIII a. pabaigoje ir XIX a. pradžioje. Kita vertus, dar prieš kelis dešimtmečius iš esmės visose Vakarų šalyse homoseksualumas buvo laikomas nusikalstama veikla. Po truputį homoseksualai išeina iš „pogrindžio" į plačiąją visuomenę – šis procesas dar nesibaigė, tačiau pastaraisiais metais pastebimi spartūs pasikeitimai. Galima pažymėti keletą lemtingų momentų. Pirma, Kinsey'o ataskaitos apie seksualinę elgseną paskelbimas atkreipė visuomenės dėmesį į didelį homoseksualumo paplitimą Amerikos visuomenėje (žr. toliau). Šie atradimai sukrėtė daugelį žmonių, tačiau padėjo išklibinti klaidingą įsitikinimą, esą homoseksualai sudaro mažytę grupę deviantų, turinčių psichikos sutrikimų. Kitas kritiškas momentas buvo 1969 metų Stonewallio riaušės – žiaurus smurtinis policijos ir Niujorko gėjų bendruomenės susirėmimas. Stonewallis sužadino gėjų išsilaisvinimo sąjūdį ne vien Jungtinėse Amerikos Valstijose, bet ir kitose šalyse. Paskutinis lemiamas naujausios homoseksualumo istorijos įvykis buvo AIDS epidemija, kilusi XX a. devintojo dešimtmečio pradžioje. Viena vertus, ji naikino gėjų populiaciją, nes daug asmenų buvo infekuoti ir mirė. Bet, kita vertus, ji sustiprino gėjų bendruomenę ir pavertė homoseksualumą atvirai svarstomu viešu dalyku.

Pastaraisiais metais daugelyje Vakarų šalių požiūris į homoseksualus sušvelnėjo, o teigiami gėjų tarpusavio santykių įvaizdžiai labiau paplito žiniasklaidoje.

Homoseksualumas Vakarų kultūroje

Kennethas Plummeris savo klasikinėje studijoje išskyrė keturis homoseksualumo tipus, kurie reiškiasi modernioje Vakarų kultūroje. *Nenuolatinis homoseksualumas* – tai trumpalaikis homoseksualių santykių tipas, kuris iš esmės nestruktūrizuoja viso asmens seksualinio gyvenimo. Tipiški pavyzdžiai – mokyklinės berniukų aistros ir grupinės masturbacijos. *Situacinė veikla* susijusi su aplinkybėmis, kai homoseksualios sueitys vyksta reguliariai, tačiau tai netampa pagrindiniu asmens pasirinkimu. Kalėjimų, kareivinių ar panašioje aplinkoje, kurioje vyrams tenka gyventi be moterų, tokio pobūdžio homoseksualumas yra įprastas dalykas, laikomas heteroseksualios elgsenos pakaitu, o ne labiau pageidautina elgsena.

Personalizuotas homoseksualumas būdingas individams, kurie linkę būtent į homoseksualius santykius, bet yra atsiskyrę nuo grupių, kurios lengvai juos priimtų. Šiuo atveju homoseksualumas reiškiasi kaip slapta veikla, dangstoma nuo draugų ir bendradarbių. Homoseksualumas kaip *gyvenimo būdas* yra būdingas individams, kurie „atsiskleidė", o ryšius su kitais panašių seksualinių polinkių asmenimis pavertė esmine savo gyvenimo dalimi. Tokie žmonės paprastai priklauso gėjų subkultūroms, kuriose homoseksuali veikla integruota į savitą gyvenseną (Plummer, 1975). Tokios bendruomenės dažnai sudaro galimybę imtis bendrų politinių veiksmų kovojant už homoseksualų teises bei interesus.

Tikėtina, kad žmonių (ir vyrų, ir moterų), turinčių homoseksualios patirties ar bent pajutusių stiprų polinkį į homoseksualumą, yra kur kas daugiau negu tų, kurie atvirai gyvena gėjų gyvenimą. Apie tikėtiną homoseksualumo paplitimo mastą

Vakarų kultūrose pirmą sykį sužinota paskelbus Kinsey'o tyrimą. Jo duomenimis, ne daugiau kaip pusė amerikiečių vyrų, vertinant pagal jų seksualinę veiklą bei polinkius po lytinės brandos, yra visiški heteroseksualai. Iš Kinsey'o imties 8 procentai informantų turėjo vien homoseksualius santykius trejetą metų ar ilgiau. Dar 10 procentų beveik lygiomis praktikavo ir homoseksualius, ir heteroseksualius santykius. Labiausiai apstulbino Kinsey'o nustatytas faktas, kad 37 procentai vyrų bent sykį buvo homoseksualiai santykiavę ir patyrę orgazmą. Dar 13 procentų jautė homoseksualius geidulius, bet jais nesivadovavo.

Moterų homoseksualumo rodikliai, kuriuos pateikė Kinsey'o tyrimas, buvo mažesni: tik apie 2 procentus moterų sudarė visiškos homoseksualės, 13 procentų sakė turėjusios homoseksualios patirties, o dar 15 procentų pripažino, kad jautė homoseksualius geidulius, bet juos atmetė. Kinsey'į bei jo kolegas apstulbino homoseksualumo lygis, kurį atskleidė jų tyrimas. Todėl jie įvairiais metodais tikrino rezultatus, tačiau gaudavo tas pačias išvadas (Kinsey et al., 1948, 1953).

Bet štai knygoje „Socialinė seksualumo organizacija" pateikti duomenys verčia suabejoti Kinsey'o studijoje nustatytais homoseksualumo paplitimo skaičiais. Priešingai Kinsey'ui, pastarasis tyrimas nurodo nebe 37, o tik 9 procentus vyrų, kurie sakėsi homoseksualiai santykiavę ir patyrę orgazmą. Dabar tik 8 procentai vyrų teigė jautę homoseksualius geidulius (palyginti su pirmesniais 13 procentų) ir tik mažiau kaip 3 procentai nurodė, kad santykiavo su kitu vyru per vienerius metus iki šio tyrimo.

Pastarojo tyrimo autoriai pripažino, kad dėl gėdos jausmo, vis dar ženklinančio homoseksualumą, žmonės apskritai galėjo slėpti nuo tyrėjų savo homoseksualią elgseną. Taip pat – kaip pastebėjo vienas iš kritikų – mokslininkų pasirinktoje atsitiktinėje imtyje nebuvo atsižvelgta į geografinį homoseksualų susitelkimą didmiesčiuose, kuriuose šie asmenys veikiausiai sudaro beveik 10 procentų visų gyventojų (Laumann et al., 1994).

Lesbizmas

Apskritai, vyrų homoseksualumui skiriama daugiau dėmesio negu **lesbizmui** – homoseksualiam moterų tarpusavio prieraišumui ar veiklai. Lesbiečių grupės paprastai menkiau organizuotos, negu vyrų gėjų subkultūros, taip pat pasižymi procentiškai mažesniu atsitiktinių santykių skaičiumi. Kampanijų už homoseksualų teises atveju dažnai manoma, kad lesbiečių aktyviščių grupės turi tokius pat interesus kaip ir vyrų organizacijos. Iš tiesų kartais gėjai ir lesbietės glaudžiai bendradarbiauja, bet yra ir skirtumų, ypač tada, kai lesbietės aktyviai dalyvauja feminizmo sąjūdyje. Kai kurios moterys lesbietės ėmė jausti, kad gėjų išsilaisvinimo sąjūdis atspindi vyrų interesus, o liberaliajam ir radikaliajam feminizmui rūpi vien vidurinės klasės heteroseksualių moterų reikalai. Taigi susiformavo atskira lesbietiškojo feminizmo atšaka, kuri populiarino „moteriškųjų vertybių" sklaidą ir metė iššūkį įtvirtintam vyriškajam heteroseksualiam tradiciškumui. Moterų lesbizmą daugelis gėjų laiko ne tiek seksualine orientacija, kiek sutarimu su kitomis moterimis ir tarpusavio solidarumo forma – politiniu, socialiniu bei asmeniniu lygmeniu (Seidman, 1997).

Požiūriai į homoseksualumą

Nepakantumas homoseksualumui praeityje reiškėsi taip stipriai, jog tik pastaraisiais metais buvo išsklaidyti kai kurie šį reiškinį gaubę mitai. Homoseksualumas nebelaikomas liga ir nebėra išskirtinai siejamas su kokia nors psichikos sutrikimo forma. Vyrams homoseksualams nebetaikomi jokie apribojimai profesinio užimtumo srityje, nors anksčiau buvo toleruojami tik kai kurių profesijų atstovai homoseksualai, pavyzdžiui, kirpėjai, interjero dekoratoriai ar menininkai. Sąvoka **heteroseksizmas** – artima rasizmui ir seksizmui – apibūdina procesą, kai neheteroseksualūs žmonės rūšiuojami pagal seksualinę orientaciją ir dėl jos diskriminuojami. **Homofobija** reiškia homoseksualių individų baimę ir jiems jaučiamą panieką.

Nors homoseksualumas vis labiau pripažįstamas, bet heteroseksizmas bei homofobija ir toliau lieka įsišakniję daugelyje Vakarų visuomenės sričių, o priešiškumas homoseksualams vis dar gyvuoja daugelio žmonių emocinėse nuostatose. Dar gana dažni atvejai, kai prieš homoseksualus naudojamas smurtas, jie žudomi. Dėl pastarosios priežasties daugelis homoseksualų grupių organizuoja kampanijas, kuriomis siekiama, kad veikos prieš homoseksualus būtų priskirtos „neapykantą kurstantiems nusikaltimams".

Žr. klausimus, iškeltus poskyryje „Nusikaltimai prieš homoseksualus", p. 221.

Kai kuriuos gėjų elgsenos tipus galima laikyti pastangomis pakeisti įprastus vyriškumo ir galios saitus – galbūt ir dėl šios priežasties heteroseksualioji bendruomenė tokius bandymus dažnai palaiko grėsme. Gėjai linkę atmesti jiems visuotinai priskiriamą sumoteriškėjimo įvaizdį ir bando jo išvengti dviem būdais. Pirma, jie puoselėja šokiruojantį moteriškumą – manieringą vyriškumą, kuris parodijuoja stereotipus. Antra, sukuria „tikro vyro" įvaizdį. Pastarasis taip pat nėra vyriškas įprastine prasme, nes vyrai, rengdamiesi motociklininkais ar kaubojais, pernelyg išpučia vyriškumą, taigi vėl jį parodijuoja (Bertelson, 1986).

Kai kurie sociologai, tyrę AIDS epidemijos poveikį paplitusiems požiūriams į homoseksualumą, daro prielaidą, jog epidemija privertė suabejoti kai kuriais svarbiausiais ideologiniais heteroseksualaus vyriškumo pagrindais. Pavyzdžiui, seksualumas ir seksualinė elgsena tapo viešų diskusijų tema, pradedant valstybės finansuojamomis saugaus sekso kampanijomis ir baigiant epidemijos plitimo nušvietimu žiniasklaidoje. Epidemija išklibino tradicinių doros idėjų pagrįstumą, nes atkreipė viešąjį dėmesį į tai, kad visuomenėje plačiai paplitę ikisantuokiniai seksualiniai kontaktai, nesantuokiniai ryšiai ir neheteroseksualūs santykiai. Tačiau svarbiausia, kad vis labiau atskleisdama homoseksualus visuomenei, ši epidemija privertė paklausti, ar heteroseksualumas iš tiesų yra „visuotinis", ir parodė, jog tradicinė branduolinė šeima turi alternatyvų (Redman, 1996). Kita vertus, atsakas kartais įgyja isteriškas ir paranojiškas formas. Homoseksualai vaizduojami kaip deviacijos grėsmė „normalios visuomenės" moralinei gerovei. Siekiant išsaugoti heteroseksualų vyriškumą kaip „normą", būtina išstumti į užribį ir juodinti juntamą grėsmę (Rutherford ir Chapman, 1988).

Kampanija už įstatymo ginamas teises ir pripažinimą

Daugeliu atžvilgiu homoseksualumas tapo normalesniu dalyku, kitaip tariant, priimtinesne visuomenės kasdienybės dalimi. Keletas šalių priėmė homoseksualų teises ginančius įstatymus. Pietų Afrika, 1996 metais priėmusi naująją Konstituciją, tapo viena pirmųjų pasaulio šalių, konstituciškai garantuojančių šias teises. Kelios Europos šalys, pavyzdžiui, Danija, Norvegija ir Švedija, dabar leidžia homoseksualams oficialiai įregistruoti savo partnerystę ir reikalauti daugumos teisių, pirma buvusių tik santuokos prerogatyva. Olandijos, Prancūzijos ir Belgijos vietinės valdžios institucjos taip pat pradėjo pripažinti homoseksualius santykius. Amerikos Havajų ir Vermonto valstijos priėmė įstatymus, įteisinančius homoseksualų santuoką ir „civilinę sąjungą" (homoseksualų partnerystę, numatančią santuokines teises bei pareigas). Naujas teismo sprendimas Britanijoje paskelbė, kad homoseksualų porą, susietą nuolatiniu ryšiu, galima apibrėžti kaip šeimą – šis sprendimas turi didelę reikšmę paveldėjimo teisėms ir tėvystės bei motinystės statusui.

Vis daugiau gėjų aktyvistų siekia, kad homoseksualų santuokos būtų visiškai įteisintos. Kodėl šie dalykai jiems parūpo dabar, kai santuoka tarsi praranda reikšmę heteroseksualioms poroms? Jie tuo rūpinasi, nes nori turėti su kitais vienodą padėtį, teises bei pareigas. Šiandien santuoka pirmiausia reiškia emocinius įsipareigojimus, tačiau

jos oficialus pripažinimas turi ir apibrėžtus teisinius padarinius. Ji suteikia partneriams teisę priimti medicininius sprendimus dėl gyvenimo ar mirties, teisę paveldėti, taip pat teises bendrai naudotis pensijomis, pašalpomis ir kitomis ekonominėmis lengvatomis. „Įžadų apeigos" – neoficialios santuokos, kurios Amerikoje paplito ir tarp homoseksualų, ir tarp heteroseksualų, – nesuteikia šių teisių bei pareigų. Ir priešingai, būtent teisiniai padariniai yra viena iš priežasčių, dabar skatinančių daugelį heteroseksualių porų atidėti santuoką arba visiškai jos atsisakyti. Homoseksualių santuokų priešininkai smerkia jas kaip lengvabūdiškas arba nenatūralias. Jie mano, kad šitaip įteisinama seksualinė orientacija, kurią valstybė privalėtų kiek įmanydama žaboti. Amerikoje esama grupių, siekiančių priversti homoseksualus pakeisti savo įpročius ir tuoktis su priešingos lyties žmonėmis. Kai kas tebelaiko homoseksualumą iškrypimu ir aršiai priešinasi bet kurioms teisinėms nuostatoms, galinčioms jį sunorminti.

Tačiau dauguma gėjų tiesiog nori, kad juos laikytų eiliniais žmonėmis. Jie nurodo, kad homoseksualams ne mažiau negu visiems kitiems reikia emocinio bei ekonominio saugumo. Savo knygoje *Virtually Normal*, 1995 („Iš esmės normalus") Andrew'us Sullivanas įtikinamai gina homoseksualios santuokos dorybes. Būdamas katalikas ir homoseksualas, jis tiesiog kamavosi stengdamasis suderinti savo religinius įsitikinimus ir seksualumą. Sullivanas teigia, kad homoseksualumas, bent jau iš dalies, pareina nuo gamtos – paprasčiausiai šiaip sau jo „nepasirinksi". Prašyti, kad žmogus atsisakytų homoseksualumo, reiškia prašyti, kad jis ar ji atsisakytų progos mylėti ir būti mylimi kito žmogaus. Šiai meilei reikia galimybės reikštis santuokoje. Jei nenorima, kad homoseksualai virstų susvetimėjusia mažuma, privalu įteisinti jų santuokas, teigia Sullivanas.

Prostitucija

Prostitucija apibūdinama kaip seksualinių paslaugų teikimą už pinigus. Žodį „prostitutė" bendrinėje kalboje imta vartoti XVIII a. pabaigoje. Senovės pasaulyje sekso paslaugas už ekonominį atlygį teikė kurtizanės, konkubinos (išlaikomos meilužės) arba vergės. Tradicinėse visuomenėse kurtizanės ir konkubinos dažnai užimdavo aukštą padėtį.

Šiuolaikinės prostitucijos esmę sudaro faktas, kad paprastai moterys ir jų klientai vieni kitų nepažįsta. Tiesa, vyrai gali tapti „nuolatiniais lankytojais", bet ryšys prasideda ne nuo asmeninės pažinties. To nebuvo ankstesniais laikais, už materialų atlygį teikiant daugumą įvairių seksualinių paslaugų. Prostitucija yra tiesiogiai susijusi su mažų bendruomenių irimu, didelių nuasmenintų miesto teritorijų plėtra ir socialinių santykių komercializacija. Mažose tradicinėse bendruomenėse seksualiniai santykiai buvo kontroliuojami jau vien todėl, kad jie buvo akivaizdžiai matomi. Sukurtose naujose miestų teritorijose lengviau užmegzti anonimiškus socialinius ryšius.

Prostitucija šiandien

Jungtinėje Karalystėje šiandien, kaip ir praeityje, prostitučių gretas daugiausia papildo moterys iš skurdesnės socialinės aplinkos, tačiau dabar prie jų prisijungia iš tiesų daug vidurinės klasės atstovių. Didėjant skyrybų skaičiui, kai kurias dėl to staiga nuskurdusias moteris ima vilioti prostitucija. Į prostitučių gretas įsilieja ir jaunos merginos, kurios baigė studijas, tačiau nerado darbo, todėl laikinai, kol suras kitokią veiklą, įsidarbina masažo kabinetuose ar „merginų pagal iškvietimą" tinkluose.

Paulas J. Goldsteinas klasifikavo prostituciją pagal *įsitraukimą į darbą* ir *darbo sąlygas*. Įsitraukimą apibūdina moters užsiėmimo prostitucija dažnumas. Daug moterų tuo verčiasi laikinai, seksualines paslaugas teikia retkarčiais, o paskui ilgam arba visam laikui palieka prostituciją. „Nenuolatinės prostitutės" – tai moterys, kurios gana dažnai, bet nereguliariai užsidirba pinigų už seksą, kad papildytų iš kitų šaltinių gaunamas pajamas. Kitos moterys nuolatos verčiasi prostitucija ir būtent iš jos gauna pagrindines pajamas. *Darbo sąlygos* reiškia moterų darbo aplinkos ir sąveikos proceso tipą. „Gatvių" prostitutės siūlosi vyrams gatvėje, „merginos pagal iškvietimą" klientus vilioja telefonu, vyrus kviesdamosi pas save

Prostitutės, jų klientai ir įstatymai Europoje

Anglija ir Velsas. Verstis prostitucija čia nėra nelegalu, tačiau prostituciją reguliuojantys įstatymai yra vieni griežčiausių pasaulyje. Kabinėtis ir šlaistytis, siūlytis gatvės pažinčių ieškantiems vyrams automobiliuose yra neteisėta. Prostitutei leidžiama dirbti savo patalpose, tačiau jei dvi ar daugiau dirba po vienu stogu, tai yra laikoma nelegaliu viešnamiu. Vyrai ir moterys, valdantys prostitutes, gali būti apkaltinti, kad gyvena iš amoralaus uždarbio.

Vokietija. Prostitucija čia yra plačiai toleruojama ir kontroliuojama, registruojant prostitutes. Skirtingų žemių įstatymai nevienodi. Didmiesčiuose daugėja teisėtų viešnamių, o Hamburgas yra antroji sekso sostinė Europoje ir nusileidžia tik Amsterdamui. Rengiamos kampanijos, kad prostitucija būtų pripažinta tikru darbu.

Italija. Prostitucija yra neteisėta, tačiau baudžiamojon atsakomybėn patraukiama retai. Vatikano spaudimas padėjo užgniaužti neseniai vykusius debatus dėl viešnamių, kurie įdarbina vis daugiau moterų iš Rytų Europos ir Afrikos, įteisinimo. Romos katalikų bei kitos labdaringos organizacijos ragina, kad būtų peržiūrėtas įstatymas, draudžiantis viešnamių steigimą.

Šaltinis: Guardian, 30 Oct. 1999.

Prancūzija. Prostitucijos veiklos yra teisėtos, tačiau valstybės reglamentuojami viešnamiai buvo uždaryti 1946 metais. Dabar visi viešnamiai, kaip ir siūlymasis gatvėje, yra nelegalūs, nors „raudonųjų žibintų" kvartaluose tai toleruojama. Prancūzijos policija suvienijo jėgas su Vokietija bei kitomis šalimis, kad susidorotų su tarptautine prostitucija.

Rusija. Prostitucija šioje šalyje yra neteisėta, tačiau čia mažai kas kreipia dėmesį į įstatymus. Pažeidimai nagrinėjami pagal civilinį, o ne baudžiamąjį kodeksą, todėl galima skirti tik baudas. Sugauta besisiūlanti moteris gali būti nubausta vieno mėnesio minimalaus atlyginimo dydžio bauda – 82 rubliais (maždaug 10 litų. – *Vert. past.*). Ši suma Maskvos, Sankt Peterburgo bei kitų miestų prostitutėms yra juokinga. Viešnamių turėtojai gali būti patraukti baudžiamojon atsakomybėn ir įkalinti.

Švedija. Ilgą laiką Švedija buvo laikoma viena iš liberaliausių pasaulio šalių pagal savo nuostatas sekso ir pornografijos atžvilgiu. Dabar Švedija priėmė įstatymą, pagal kurį prostitutė vis dar gali dirbti legaliai, tačiau jos klientas gali būti patrauktas baudžiamojon atsakomybėn. Mokėti už seksą tapo baudžiamuoju nusižengimu.

arba pačios juos lankydamos. „Namų prostitutė" – tai moteris, dirbanti uždarame klube arba viešnamyje. „Prostitutė masažuotoja" teikia sekso paslaugas įstaigoje, kurioje, kaip teigiama oficialiai, siūlomos vien teisėtos masažo bei sveikatingumo paslaugos.

Daugelis moterų seksualines paslaugas teikia ir natūriniais mainais (kai atsiskaitoma ne pinigais, bet prekėmis ar kitomis paslaugomis). Daugelis Goldsteino tyrinėtų „merginų pagal iškvietimą" seksą nuolatos mainė į televizorius, automobilių, elektros prietaisų remontą, drabužius, teisines bei dantų gydymo paslaugas (Goldstein, 1979).

1951 metais Jungtinių Tautų priimta rezoliucija smerkia tuos, kurie organizuoja prostituciją ar pelnosi iš prostitučių darbo, tačiau ji nedraudžia pačios prostitucijos. Šiai rezoliucijai oficialiai pritarė 53 valstybės narės, tarp jų ir Jungtinė Karalystė, nors šių šalių teisės aktai, reguliuojantys prostituciją, gerokai skiriasi (žr. tekstą rėmeliuose). Kai kuriose šalyse prostitucija apskritai yra už įstatymo ribų. Kitur, taip pat ir Britanijoje, draudžiamos tik kai kurios jos rūšys, tokios kaip priekabiavimas gatvėje ar vaikų prostitucija. Kitos vyriausybės ar savivaldybės duoda licencijas oficialiai pripažintiems viešnamiams ar sekso kabine-

tams, tokiems kaip „Eroso centrai“ Vokietijoje ar sekso namai Amsterdame. 1999 metų spalį Danijos parlamentas pavertė prostituciją teisėta profesija, kuria verčiasi apytikriai 30 000 moterų, dirbančių sekso industrijoje. Dabar vietos valdžia reglamentuoja, licencijuoja ir kontroliuoja visas seksualinių paslaugų pardavimo vietas. Kelios šalys suteikia licencijas verstis prostitucija ir vyrams.

Antiprostitucinė teisė retai numato bausmes klientams. Perkantieji seksualines paslaugas nesuimami, nepersekiojami teismine tvarka ir netraukiami baudžiamojon atsakomybėn; teismo procedūrų metu galima neatskleisti jų tapatybių. Klientus mokslininkai tyrinėja kur kas rečiau, negu tuos, kurie parduoda sekso paslaugas; retai daroma ir prielaida, kad prostitutės patiria neigiamą psichologinį poveikį, nors tai dažnai nustatoma arba numanoma. Ši tyrimų disproporcija akivaizdžiai rodo, kaip nekritiškai vertinami tradiciniai seksualumo stereotipai, pagal kuriuos vyrams „normalu“ energingai siekti įvairiausių seksualinių iškrovų, o šiuos poreikius tenkinančios moterys smerkiamos.

Vaikų prostitucija ir globalinė „sekso industrija“

Dažnai į prostituciją įtraukiami ir vaikai. Jungtinėse Amerikos Valstijose, Britanijoje ir Vakarų Vokietijoje atlikti vaikų prostitucijos tyrimai parodė, jog prostitucijos griebiasi daugiausia iš namų pabėgę vaikai, kurie, neturėdami jokių pajamų, imasi šio „verslo“, kad išgyventų.

Kad daugelis iš namų pabėgusių vaikų griebiasi prostitucijos, iš dalies yra nenumatyta įstatymų, kurie gina nepilnamečius nuo nelegalaus įdarbinimo, spraga. Tačiau anaiptol ne visi prostitucija besiverčiantys vaikai yra pabėgę iš namų. Galima išskirti tris dideles prostitucija užsiimančių vaikų kategorijas (Janus ir Heid Bracey, 1980): *bėglius*, kurie paliko namus ir nėra tėvų ieškomi arba kiekvienąsyk surasti ir sugrąžinti vėl pabėga; *bastūnus*, kurie iš esmės gyvena namuose, bet periodiškai kurį laiką praleidžia kitur, pavyzdžiui, gana dažnai palieka namus kelioms paroms; taip pat *pamestinukus*, kurių tėvai nesirūpina, ką daro vaikai, arba nuolatos juos atstumia. Visos kategorijos apima ir berniukus, ir mergaites.

Kai kuriose pasaulio vietose, pavyzdžiui, Tailande ir Filipinuose, vaikų prostitucija yra **sekso turizmo** industrijos dalis. Organizuotos turistinės kelionės prostitucijos tikslais pritraukia į šiuos kraštus vyrus iš Europos, Jungtinių Valstijų ir Japonijos, o šit Jungtinė Karalystė dabar jas teisiškai uždraudė. Azijos moterų grupių narės organizavo viešus protestus prieš tokias keliones, tačiau jos tebesitęsia. Sekso turizmas Tolimuosiuose Rytuose kilo iš Amerikos kariuomenės aprūpinimo prostitutėmis Korėjos ir Vietnamo karų metu. Tailande, Filipinuose, Vietname, Korėjoje ir Taivane buvo pastatyti „poilsio bei rekreacijos“ centrai. Kai kurie jų išliko iki šiol, o Filipinuose jie aptarnauja ir reguliariai atvykstančias turistų grupes, ir regione dislokuotus kariškius.

1998 metų Tarptautinės darbo organizacijos (*International Labour Organization*) ataskaitoje skelbiama, kad pastaraisiais dešimtmečiais Šiaurės Rytų Azijoje prostitucija sparčiai plito, o sekso industrija greitai augo ir tapo brandžiu komercijos sektoriumi. Nors daugelio Azijos ekonomikų plėtra sulėtėjo, bet sekso prekybos paklausa, atrodo, nė kiek nemažėja. Iš dalies šitaip vyksta dėl tarptautiniu tapusio šios industrijos pobūdžio, ypač dėl didėjančio Azijos ir tarptautinių valiutų kurso skirtumo, kuris sekso turizmą daro labiau įperkamą ir patrauklų užsieniečiams. Sekso industrija yra susijusi ir su vietos nedarbo lygiu. Ekonominių sunkumų laikais moterys ir vaikai dažnai laikomi gyventojų „pertekliumi“. Kai kurios į nevilčių puolusios šeimos pačios stumia savo vaikus į prostituciją; kiti jaunuoliai į sekso prekybos pinkles patenka netyčia, naiviai atsiliepdami į skelbimus, ieškančius „pramogų srities darbuotojų“ ar „šokėjų“. Svarbus sekso industrijos augimo veiksnys yra migracijos iš kaimo į miestą modeliai, nes daugelis moterų, norinčių ištrūkti iš tradicinių ir įpareigojančių savo gimtojo miestelio gniaužtų, pasinaudoja bet kokia proga.

Tarptautinės darbo organizacijos ataskaitoje perspėjama, kad daugelis šalių, kuriose itin išsiplėtojo sekso industrija, neturi teisinės struktūros

ar socialinės politikos, kaip įveikti gana nemažai šio verslo padarinių. Prostitucija stipriai prisideda prie AIDS bei lytiškai užkrečiamų ligų plitimo. Dažnai ji taip pat susijusi su smurtu, nusikaltimais, prekyba narkotikais, išnaudojimu ir žmogaus teisių pažeidimais (Lim, 1998).

Prostitucijos aiškinimai

Kodėl egzistuoja prostitucija? Tai iš tiesų gyvybingas reiškinys, kuris atsispiria valdžios pastangoms jį pašalinti. Be to, beveik visada seksualines paslaugas moterys parduodavo vyrams, o ne atvirkščiai – tiesa, esama ir tokių atvejų, pavyzdžiui, Vokietijos Hamburgo mieste, kuriame „malonumų namuose" teikiamos seksualinės vyrų paslaugos moterims. Ir, žinoma, berniukai bei vyrai parsiduoda kitiems vyrams.

Prostitucijos negali paaiškinti vienas kuris nors veiksnys. Gali atrodyti, kad vyrų seksualiniai poreikiai tiesiog stipresni ar pastovesni negu moterų, todėl jiems reikia iškrovų, kurias ir suteikia prostitucija. Bet šis aiškinimas visiškai neįtikinamas. Atrodo, dauguma moterų geba reikšti savo seksualumą kur kas intensyviau negu panašaus amžiaus vyrai. Maža to, jei prostitucija gyvuotų tiesiog seksualinėms reikmėms tenkinti, iš tiesų atsirastų daug vyrų, teikiančių sekso paslaugas moterims.

Labiausiai įtikinama bendra išvada, kad prostitucija išreiškia ir tam tikru mastu padeda įamžinti vyrų polinkį elgtis su moterimis kaip su daiktais, tinkamais „naudoti" seksualiniams tikslams. Prostitucija tam tikrame kontekste išreiškia vyrų ir moterų galios nelygybę. Žinoma, turi įtakos ir daugelis kitų dalykų. Dėl prostitucijos seksualinį pasitenkinimą gali patirti tokie žmonės, kurie dėl savo fizinių trūkumų arba dėl draudžiančių tai daryti dorovės kodeksų negali rasti kitokių seksualinių partnerių. Prostitutės aptarnauja vyrus, išvykusius iš namų, trokštančius neįpareigojančių seksualinių sueičių ar turinčius neįprastų seksualinių pomėgių, kuriems nepritartų kitos moterys. Bet pastarieji veiksniai susiję veikiau su prostitucijos paplitimo mastu, negu su jos visumine kilme.

Išvados: lytis ir globalizacija

Šiame skyriuje daugiausia dėmesio skyrėme lyčių sampratoms Vakarų industrinėse visuomenėse aptarti. Pamatėme, kaip moterų sąjūdis davė pradžią įtaigiai ir plačiai socialinei teorijai, siekiančiai suprasti nuolatines lyčių nelygybes ir pateikti programas joms įveikti.

Tačiau feminizmas nėra vien akademinis užsiėmimas, jis taip pat neapsiriboja vien Šiaurės Amerika bei Vakarų Europa. Moterų sąjūdis – tai dinamiškas tarptautinis reiškinys, nutaikytas ir į nuolatines įsisenėjusias lyčių nelygybes, ir į naujus iššūkius, kuriuos moterims meta globalinė era. Pavyzdžiui, Kinijos moterys siekia lygių teisių į užimtumą ir nori lygiomis su vyrais dalyvauti politikoje. Pietų Afrikoje moterys suvaidino lemiamą vaidmenį kovoje su apartheidu, o jį įveikus siekia pagerinti žmonių galimybes mokytis, naudotis gydymo įstaigomis, apsirūpinti būstais ir gauti darbą. Peru aktyvistės dirbo ištisus dešimtmečius, kad sustiprintų moterų vaidmenį viešajame gyvenime.

Nors moterų sąjūdžių dalyvės daugelį metų puoselėjo ryšius su kitų šalių aktyvistais, globalizacijos procesai padidino šių kontaktų skaičių bei svarbą. Pirmasis forumas, skirtas tarptautiniams kontaktams užmegzti, buvo Jungtinių Tautų moterų konferencija, nuo 1975 metų surengta jau keturis kartus. Paskutinėje konferencijoje, įvykusioje Kinijos sostinėje Pekine, dalyvavo apie 50 000 žmonių, iš jų – du trečdaliai moterų. Delegatai atstovavo 181 valstybei, taip pat tūkstančiams nevyriausybinių organizacijų. Ieškota būdų, kaip „užtikrinti vienodas moterų galimybes naudotis ekonominiais ištekliais, įskaitant žemę, kreditus, mokslą bei technologijas, profesinį išsilavinimą, informaciją, komunikacijas ir rinkas". Dešimt dienų konferencijos dalyviai klausėsi pranešimų apie moterų būklę visame pasaulyje, aptarinėjo priemones jai pagerinti, taip pat mezgė profesinius bei asmeninius tarpusavio ryšius.

„Veiksmų platforma" (*Platform for Action*), dėl kurios baigdami susitarė konferencijos dalyviai, kvietė pasaulio šalis spręsti šiuos klausimus:

- moterų pečius užgulančios nuolatinės ir didėjančios skurdo naštos,
- smurto prieš moteris,
- ginkluotų ir kitokio pobūdžio konfliktų poveikio moterims,
- vyrų ir moterų nelygybės dalijantis valdžia ir sprendimų priėmimu,
- moterų stereotipų kūrimo ir taikymo,
- lyčių nelygybių valdant gamtinius išteklius,
- nuolatinės mergaičių diskriminacijos ir jų teisių pažeidimų.

Ar moterų sąjūdžiai turi turėti tarptautinę pakraipą, kad būtų veiksmingi? Ar visame pasaulyje moterų interesai iš esmės tie patys? Ką galėtų reikšti feminizmas besivystančio pasaulio moterims? Globalizacijos procesui neprarandant pagreičio, karštai svarstomi šie ir daugelis kitų klausimų.

5 TEMOS SANTRAUKA

1. Sociologai skiria biologinę ir socialinę lytis. Biologinė lytis apibrėžia biologines vyrų ir moterų kūnų skirtybes, o socialinė lytis apibūdina psichologines, socialines bei kultūrines vyrų ir moterų skirtybes.
2. Kai kurie žmonės teigia, jog vyrų ir moterų skirtybės nulemtos genetiškai. Tačiau nėra jokių įtikinamų įrodymų, kurie leistų teigti esant biologinį lyčių skirtumų pagrindą.
3. Lyčių socializacija reiškia lyties vaidmens mokymąsi padedant tokiems veiksniams kaip šeima ir žiniasklaida. Manoma, kad lytinė socializacija prasideda kūdikiui vos gimus. Vaikai mokosi ir šitaip įsisavina normas bei lūkesčius, kurie laikomi susijusiais su jų biologine lytimi. Šitaip jie prisiima „lyties vaidmenis“ ir juos lydinčius vyrų ir moterų identitetus (vyriškumus ir moteriškumus).
4. Kai kurie sociologai mano, jog ir biologinė, ir socialinė lytis yra socialiniai dariniai, kuriuos galima įvairiais būdais formuoti ir keisti. Įtvirtintos „esmės“ stinga ne tik lyčiai, bet pačiai žmogaus kūno substancijai, kurią galima pakeisti socialiniais poveikiais bei technologinėmis intervencijomis.
5. Lyčių nelygybė siejasi su skirtingais statusais, galia bei prestižu, kuriais įvairiuose kontekstuose naudojasi vyrai ir moterys. Funkcionalistai, aiškindami lyčių nelygybę, pabrėžė, kad lyčių skirtybės ir lyčių darbo pasidalijimas padeda užtikrinti socialinį stabilumą bei integraciją. Feministinės koncepcijos atmetė idėją, kad lyčių nelygybė turi bent menkiausias natūralias priežastis. Liberalieji feministai kildina lyčių nelygybę iš socialinių ir kultūrinių nuostatų, tokių kaip moterų diskriminacija ir nevienodas jų vertinimas. Radikalieji feministai teigia, kad už moterų išnaudojimą atsako vyrai, kurie šiam tikslui naudoja patriarchines nuostatas – sisteminę vyrų viršenybę moterų atžvilgiu. Juodaodžių feminizmas mato ne vien lyties, bet ir kitus, papildomus veiksnius, tokius kaip klasė ir etniškumas, taip pat iš esmės svarbius siekiant suprasti priespaudą, kurią patiria nebaltosios moterys.

6. Santykiai tarp lyčių apibūdina asociatyviai sumodeliuotas vyrų ir moterų tarpusavio sąveikas visuomenėje. Kai kurie sociologai teigia, kad egzistuoja lyčių tvarka, kurioje hierarchiškai organizuotos vyriškumo ir moteriškumo raiškos – ši hierarchija palaiko vyrų viršenybę moterų atžvilgiu.
7. Pastaraisiais metais daugiau dėmesio skirta vyriškumo savivokai. Kai kurie stebėtojai mano, kad visuotinės ekonominės bei socialinės transformacijos sukelia vyriškumo krizę, kurioje irsta tradiciniai vyrų vaidmenys.
8. Nors žmonių seksualumas turi akivaizdų biologinį pagrindą, dauguma seksualinės elgsenos dalykų yra veikiau išmokti negu įgimti. Seksualinės praktikos labai skiriasi ir įvairiose kultūrose, ir vienoje kultūroje. Vakarų seksualinių nuostatų formavimąsi stipriai veikė krikščionybė. Visuomenėse, turinčiose itin griežtus seksualinės elgsenos kodeksus, paplitę dvigubi standartai ir veidmainystė. Seksualinės elgsenos tyrimai parodė, kad šiuo atveju normas ir esamą praktiką gali skirti tikra praraja. Vakaruose slopinamąsias ir baudžiamąsias nuostatas seksualumo atžvilgiu XX a. septintajame dešimtmetyje pakeitė pakantesnis, tolerantiškesnis požiūris, kurio padariniai akivaizdūs ir šiandien.
9. Dauguma pasaulio gyventojų yra heteroseksualūs, bet nestinga ir mažumų, turinčių kitokius seksualinius pomėgius bei polinkius. Homoseksualumas, atrodo, egzistuoja visose kultūrose, o pastaraisiais metais požiūris į homoseksualus sušvelnėjo. Kai kurios šalys priėmė įstatymus, įteisinančius homoseksualų sąjungas ir užtikrinančius gėjų poroms tokias teises, kuriomis naudojasi sutuoktiniai.
10. Prostitucija reiškia seksualinių paslaugų teikimą už atlygį. Moderniosiose visuomenėse egzistuoja įvairių rūšių ir pobūdžio prostitucija, įskaitant vyrų ir vaikų parduodamas seksualines paslaugas. Kai kuriose šalyse vyriausybė ar regionų valdžia leidžia licencijuotą prostituciją, bet daugumoje valstybių prostitutės veikia už įstatymo ribų. Kai kuriose pasaulio dalyse atsirado ir suklestėjo sekso turizmo industrija, besiremianti prostitucija.

Pasvarstykite dar kartą

1. Ar įmanoma ir ar pageidautina pašalinti iš visuomenės lyčių skirtybes?
2. Ar įmanoma išsaugoti lyčių skirtybes, kai pašalinama lyčių nelygybė?
3. Kokiu būdu tokie veiksniai, kaip klasė, etniškumas, seksualinė orientacija ir pan., formuoja mūsų lyties patirtį?
4. Kokios naujos vyriškumo ir moteriškumo rūšys galėtų atsirasti artimiausiais dešimtmečiais, kaip atsakas į platesnius socialinės kaitos procesus?

5. Kokiais būdais struktūrizuojama socialinė sąveika, atsižvelgiant į priimtą heteroseksualumo normą.
6. Kuo prostitucija skiriasi nuo visų kitų būdų užsidirbti gyvenimui?

Papildoma literatūra

John Horton and **Sue Mendus** (eds). *Toleration, Identity, and Difference*. – Basingstoke: Macmillan, 1999.

Michael S. Kimmel and **Michael A. Messner**. *Men's Lives*. – Boston, Mass.: Allyn and Bacon, 1998.

Londa Schiebinger. *Has Feminism Changed Science*? – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1999.

Lynne Segal. *Why Feminism?* – Cambridge: Polity, 1999.

Steven Seidman. *Difference Troubles: Queering Social Theory and Sexual Politics*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Interneto nuorodos

Archive for research on women's studies and gender – international links
http://www.lib.utsa.edu/Archives/links2.htm#intl

Fawcett Library, dabar žinoma kaip The Women's Library
www.lgu.ac.uk/fawcett/main.htm

Masculinity and Representation
http://www.newcastle.edu.au/department/so/kibby.htm

Queer Resource Directory
http://www.qrd.org/

Voice of the Shuttle
http:/vos.ucsb.edu/shuttle/gender.html

6

Kūno sociologija: sveikata, ligos ir senėjimas

- **Socialinis sveikatos pamatas** 146
- **Medicina ir visuomenė** 154
- **Sociologiniai požiūriai į sveikatą ir ligą** 158
- **Išvados: senėjimo ateitis** 165
- **Temos santrauka** 166
- **Pasvarstykite dar kartą** 168

6 skyrius. Kūno sociologija: sveikata, ligos ir senėjimas

Visą ankstesnį gyvenimą Jan Mason trykšte tryško sveikata. Vėliau ji ėmė jausti nepaprastą nuovargį ir depresiją, tačiau pamatė, kad jos nuolatinis gydytojas nepajėgia bent kiek labiau padėti.

> „Anksčiau buvau puikios fizinės formos. Galėjau plaukioti, žaisti skvošą, bet štai sykį pažaidusi staiga nualpau. Apsilankiau pas gydytoją, tačiau niekas negalėjo pasakyti, kas atsitiko. Bendrosios praktikos gydytojas manė, jog susirgau infekcine mononukleoze ir davė antibiotikų, nuo kurių prasidėjo baisi pienligė. Tuomet jis ėmė sakyti nežinąs, kas man atsitiko. Man buvo atlikti visi tyrimai. Iš tiesų jaučiausi labai paliegusi. Tai truko šešis mėnesius. Vis sirgau, o gydytojai vis nežinojo, kokia liga mane apsėdo“ (cituojama: Sharma, 1992: 37).

Jan gydytojai patarė pamėginti vartoti antidepresantų, nes nusprendė, jog ji kenčia nuo patirtų stresų. Tačiau Jan buvo įsitikinusi, kad antidepresantai nepadės, nors ir pripažino, jog nediagnozuota būsena virto didžiuliu jos gyvenimo trikdžiu. Pasiklausiusi vienos radijo laidos, moteris ėmė įtarti, kad jos apatiją galėjo sukelti povirusinis pervargimo sindromas. Draugės patarta, ji ėmė ieškoti *homeopato* pagalbos. Šie alternatyviosios medicinos gydytojai įvertina viso kūno būseną ir tuomet ima gydyti mažytėmis medžiagų dozėmis – „panašų veikia panašiu“, – nes laikosi nuomonės, kad ligos požymiai yra kūno savigydos proceso dalis. Suradusi homeopatą, kurio metodas jai atrodė priimtinas, Jan liko labai patenkinta taikytu gydymu (Sharma, 1992).

Jan iš tų žmonių, kurie savo įprastinei sveikatos priežiūrai naudoja ir netradicinės medicinos praktiką. Tokių žmonių vis gausėja. Pastarąjį dešimtmetį daugelyje industrinių šalių nepaprastai paplito domėjimasis **alternatyviosios medicinos** galimybėmis. Daugėja alternatyviosios medicinos gydytojų, taip pat prieinamų gydymo būdų. Modernioji visuomenė regi, kaip išpopuliarėjo sveikatos apsaugos alternatyvos. Naujųjų metodų „oficialioji“ medicinos sistema dažnai nepripažįsta arba iš dalies jais naudojasi. Tai – gydymas vaistažolėmis, adatų terapija, refleksologijos ir chiropraktiniais būdais. Manoma, jog kas ketvirtas britas yra konsultavęsis su alternatyviosios medicinos gydytoju. Tipišku individu, ieškančiu alternatyviojo gydymo formų, laikoma jauna ar vidutinio amžiaus moteris, priklausanti vidurinei klasei.

Industrinės šalys turi nemažai puikiausiai įrengtų bei aprūpintų gydymo įstaigų, kuriomis pirmauja pasaulyje. Kodėl gi daugėja žmonių, kurie atsisako sveikatos apsaugos sistemos ir renkasi „nemokslinį“ gydymą, tarkime, kvapais ar hipnoze? Pirmiausia svarbu pabrėžti, jog ne kiekvienas žmogus, kuris renkasi alternatyviąją mediciną, laiko ją tradicinio gydymo pakaitalu (nors kai kurie alternatyvieji metodai, pavyzdžiui, homeopatija, visiškai atmeta tradicinės medicinos pagrindus). Daugelis žmonių derina abu gydymo būdus. Dėl šios priežasties kai kurie mokslininkai netradicines metodikas mieliau vadina *papildomąja,* o ne alternatyviąja medicina (Saks, 1992).

Yra keletas priežasčių, dėl kurių individai yra linkę ieškoti alternatyviosios medicinos gydytojo paslaugų. Kai kurie žmonės mano, jog tradicinei medicinai stinga žinių ar galių palengvinti nuolatinį maudžiantį skausmą arba streso bei nerimo požymius. Kitų netenkina moderniosios sveikatos apsaugos sistemos veikimo būdai – ilgi laukiančiųjų sąrašai, vaikščiojimas pas ištisą virtinę specialistų, finansiniai apribojimai ir taip toliau.

Šį sąrašą papildo nerimas dėl kenksmingų šalutinių gydymo poveikių ir chirurginių operacijų, naudojant moderniosios sveikatos apsaugos sistemos gydytojų mėgstamas technikas. Šiai sistemai taip pat būdinga gydytojų ir pacientų galios santykio asimetrija, kuri daugelį žmonių skatinte skatina pasirinkti alternatyviosios medicinos paslaugas. Šie žmonės jaučia, kad „pasyvaus" paciento vaidmuo nesuteikia jiems pakankamai galimybių patiems prisidėti prie savo priežiūros bei gydymo. Pagaliau kai kurie asmenys prisipažįsta, jog tradicinei medicinai nepritaria religiniu ar filosofiniu požiūriu, kadangi dvasia ir kūnu ji linkusi rūpintis atskirai. Jie mano, kad tradicinės medicinos praktika dažnai neatsižvelgia į dvasinius bei psichologinius sveikatos ir ligos aspektus. Šiame skyriuje įsitikinsime, kad visi minėti priekaištai tarp eilučių arba atvirai kritikuoja **biomedicininį sveikatos modelį** – pamatą, kuriuo remiasi įtakingos Vakarų medicinos institucijos. Biomedicininis sveikatos modelis ligas apibrėžia objektyviai ir teigia, kad fizinę sveikatą galima atkurti mokslu paremtu gydymu.

Alternatyviosios medicinos plėtotė sociologams pateikia svarstyti keletą įdomių klausimų. Pirmiausia tai galimybė apmąstyti moderniosiose visuomenėse vykstančias transformacijas. Gyvename tokiais laikais, kai ką nors rinkdamiesi galime pasisemti vis daugiau informacijos iš įvairiausių šaltinių. Šia prasme ne išimtis ir sveikatos apsauga. Individai vis labiau virsta „sveikatos vartotojais", kitaip tariant, pasirenka aktyvią laikyseną savo sveikatos ir gerovės atžvilgiu. Pajėgiame ne vien rinktis, kokios srities gydytojai galėtų mums patarti, bet taip pat labiau rūpinamės savęs pačių priežiūra bei gydymu. Šitaip alternatyviosios medicinos plėtotė susijungia su savigalbos sąjūdžiu, apimančiu paramos grupes, savišvietos būrelius ir savigalbos knygas. Atrodo, dabar labiau negu kadaise žmonės ima kontroliuoti savo gyvenimus, juos aktyviai keisti, o ne vien kliautis kitų nuorodomis ar nuomonėmis.

Kitas sociologams įdomus klausimas susijęs su sveikatos ir ligų pobūdžio kaita vėlyvosios modernybės laikais. Daugelį būsenų bei ligų, kurioms gydyti individai ieško alternatyviosios medicinos pagalbos, atrodo, nulėmė pats modernusis amžius. Industrinėse visuomenėse vis daugiau žmonių kamuoja nemiga, nerimas, stresai, depresijos, nuovargis ir chroniški skausmai (sukelti artrito, vėžio bei kitų ligų). Nors šių būsenų būta ir seniau, tačiau dabar jos, atrodo, slegia žmones ir ardo jų sveikatą labiau negu kadaise. Neseniai atliktos apklausos atskleidė, jog peršalimą – ilgai buvusią pagrindinę žmonių neatėjimo į darbą priežastį – šiandien aplenkė stresas. Pasaulio sveikatos organizacija prognozuoja, kad per dvidešimt metų depresija taps labiausiai sekinančia liga pasaulyje. Ironiška, tačiau tradicinė medicina sunkiai susitvarko būtent su modernybės padariniais. Nors mažai tikėtina, jog alternatyvioji medicina visiškai aplenks „oficialiąją" sveikatos apsaugą, nemažai ženklų rodo, kad jos vaidmuo ir toliau didės.

Kūno sociologija

Sritis, vadinama **kūno sociologija**, tiria, kaip socialinė aplinka daro įtaką mūsų kūnams. Žmonės yra materialūs – jie turi kūnus. Bet kūnas nėra daiktas, kurį tiesiog turime. Jis nėra ir kažkas fiziška, kas egzistuotų anapus visuomenės. Mūsų kūnus smarkiai veikia mūsų socialinė patirtis, taip pat normos bei moralinės vertybės tos grupės, kuriai priklausome. Tik pastaruoju metu sociologai ėmė pripažinti gelminę socialinės aplinkos ir kūno tarpusavio ryšių prigimtį. Taigi ši sritis visiškai nauja, tačiau viena iš įdomiausių.

Kūno sociologija sujungia keletą pagrindinių temų, kurias apžvelgsime šiame skyriuje. Viena pagrindinių temų susijusi su socialinės kaitos poveikiais kūnui, kadangi ši knyga visur pabrėžia pačią socialinę kaitą. Sparčiai besimainančiame mūsų pasaulyje tyko nauji pavojai bei iššūkiai, galintys paveikti mūsų kūnus ir sveikatą. Bet šis pasaulis suteikia ir galimybių rinktis kasdienės gyvensenos bei sveikatos priežiūros būdus. Medicinos ir sveikatos apsaugos sistemos patiria didelius pokyčius, kurie leidžia patiems asmenims atlikti kur

kas reikšmingesnį vaidmenį gydantis ir naudojantis slauga. Keičiasi medicinos ekspertų bei pacientų tarpusavio santykiai ir vis labiau populiarėja „alternatyviosios" medicinos formos.

Kitame knygos poskyryje bus nagrinėjamas socialinis sveikatos pamatas, daugiausia dėmesio skiriant sveikatos ir ligos modeliams, taip pat jų sąsajoms su socialine nelygybe. Vėliau apžvelgsime, kaip atsirado mokslinė medicina ir iškilo biomedicininis sveikatos modelis. Apsvarstysime abu šiuos procesus, taip pat šiuolaikinę mediciną grindžiančius principus ir jų kritiką. Toliau atkreipsime dėmesį į sociologines sveikatos perspektyvas, ypač į darbus, kuriuos atliko simbolinio interakcionizmo atstovai, tyrinėję ligų atvejus. Pagaliau aptarsime kūno senėjimą. Kaip ir daugelis kitų gyvenimo moderniosiose visuomenėse aspektų, taip ir senėjimas šiandien nebe toks, koks buvo kadaise. Senėjimo procesas nėra vien fizinis reiškinys, o pagyvenusių žmonių padėtis visuomenėje šiandien iš pagrindų keičiasi.

Socialinis sveikatos pamatas

XX amžiuje paaiškėjo, kad industrinių visuomenių tikėtina žmonių gyvenimo trukmė aiškiai pailgėjo. Iš esmės visiškai išnaikintos kai kurios ligos, pavyzdžiui, poliomielitas, skarlatina ir tuberkuliozė. Sveikatos ir gerovės standartai santykiškai aukšti, palyginti su kitomis pasaulio dalimis. Daugelį šių visuomenės sveikatos pažangos dalykų sukūrė moderniosios medicinos galia. Plačiai tikima prielaida, kad moksliniais medicinos tyrimais sekėsi ir seksis atskleisti biologines ligų priežastis ir kurti veiksmingus jų kontrolės būdus. Toliau teigiama, kad plečiantis medicinos žinioms bei patirčiai galime tikėtis sulaukti nepertraukiamo ir stabilaus visuomenės sveikatos gerėjimo.

Nors šis požiūris į sveikatą ir ligas turi neaprastai didelės įtakos, bet sociologų iš dalies netenkina. Mat šiame požiūryje neatsižvelgta į socialinius bei aplinkos poveikius sveikatos ir ligų modeliams. Per pastarąjį šimtmetį bendroji visuomenės sveikata iš tiesų pagerėjo, tačiau negalima ir nuslėpti, jog tarp gyventojų sveikata ir ligos pasiskirsto anaiptol netolygiai. Tyrimai parodė, kad vienos žmonių grupės yra kur kas sveikesnės už kitas. Ši *sveikatos nelygybė,* atrodo, susijusi su platesnės apimties socioekonominiais modeliais.

Sociologai ir socialinės **epidemiologijos** specialistai (mokslininkai, tiriantys ligų ir sergamumo sklaidą, paplitimą bei dažnį visuomenėse) bandė paaiškinti ryšį, siejantį sveikatą ir kintamuosius – socialinę klasę, lytį, rasę, amžių ir geografinę padėtį. Viena vertus, dauguma mokslininkų pripažįsta sveikatos ir socialinės nelygybės koreliaciją. Bet kita vertus, visiškai nesutariama dėl prigimties ar būdų, kurie padėtų įveikti sveikatos nelygybę, sąsajos. Viena pagrindinių šių diskusijų sričių sutelkia dėmesį į santykinę atskirų kintamųjų (pavyzdžiui, gyvensenos, elgsenos, dietos ir kultūros modelių) svarbą, palyginti su aplinkos ar struktūriniais veiksniais (pavyzdžiui, pajamų pasiskirstymu ir skurdu). Šiame poskyryje apžvelgsime Britanijos sveikatos modelių atmainas pagal socialinę klasę, lytį, rasę ir geografinę padėtį. Taip pat aptarsime kai kuriuos prieštaringus jų tvermės aiškinimus.

Klasė ir sveikata

Sveikatos ir klasių tyrimai atskleidė aiškų mirtingumo bei liguistumo (nesveikatos) ir socialinės individo klasės savitarpio santykį. Skleidžiant informaciją apie sveikatos nelygybės lygį pagal klasės požymį, svarbų vaidmenį atliko dvi didelės nacionalinio masto studijos, skirtos sveikatai Britanijoje. Tai „Juodoji ataskaita" (*The Black Report*, 1980) ir „Sveikatos klasifikacija" (*The Health Divide*, 1987). Daugelis žmonių manė, jog gauti duomenys yra stulbinami. Viena vertus, išryškėjo visuomenės sveikatos visuotinio gerėjimo tendencija. Bet, kita vertus, atsiskleidė dideli netolydumai, skyrę įvairias klases ir darę įtaką sveikatos rodikliams, pradedant naujagimių svoriu ir baigiant kraujospūdžiu bei rizika susirgti lėtine liga. Individai, užimantys aukštesnę socioekonominę padėtį, buvo vidutiniškai sveikesni, aukštesnio ūgio, stipresni ir gyveno ilgiau už žmones, užimančius že-

mesnes socialinės hierarchijos pakopas. Ypač ryškiai skyrėsi kūdikių (pirmaisiais gyvenimo metais) ir vaikų mirtingumas. Tačiau bet kuriuo amžiaus tarpsniu skurdžiau gyvenantys žmonės patirdavo didesnę mirties riziką negu pasiturintys.

Kai kurias pagrindines nelygybes dėl klasės apibendrino Browne'as ir Botrillis (1999). Jie įtraukė šiuos faktus:

- Tikėtina, kad nekvalifikuoti fizinio darbo darbininkai, priklausantys žemiausiam profesiniam lygmeniui (V socialinei klasei), gali mirti nesulaukę pensinio amžiaus maždaug du kartus dažniau, negu kvalifikuoti įstaigų tarnautojai („baltosios apykaklės"), priklausantys aukščiausiam profesiniam lygmeniui (I socialinei klasei).
- Nekvalifikuotų darbininkų šeimose negyvų kūdikių gimsta arba miršta pirmąją gyvenimo savaitę dvigubai daugiau negu profesionalų šeimose (žr. lentelę 6.1)
- Tikėtina, kad asmuo, gimęs I (profesionalų) socialinėje klasėje, gyvens vidutiniškai septyneriais metais ilgiau negu asmuo, gimęs V socialinėje klasėje.
- Apie 90 procentų pagrindinių mirties priežasčių dažniau pasitaiko tarp IV ir V socialinių klasių atstovų, palyginti su kitomis (žr. schemą 6.1).
- Darbininkų klasės atstovai dažniau lankosi pas savo gydytojus ir skundžiasi įvairesniais negalavimais negu darbuotojai profesionalai; taip pat tarp nekvalifikuotų fizinio darbo darbininkų įsisenėjusių ligų pasitaiko 50 procentų dažniau negu profesionalų sluoksniuose.
- Sveikatos nelygybė, atsižvelgiant į socialinę klasę, didėja ilgai buvus be darbo: dirbantys žmonės paprastai gyvena ilgiau negu neturintys darbo.

Tyrimai, atlikti kitose industrinėse šalyse, patvirtino, jog sveikata turi akivaizdų klasinį gradientą. Kai kurie mokslininkai mano, kad santykinė sveikatos nelygybė, skirianti turtingiausius ir skurdžiausius visuomenės narius, dabar didėja. Vis daugėja tyrimų, siekiančių atskleisti sveikatos nelygybės ir socialinės klasės saitus, tačiau, kita vertus, mokslininkams dar nepavyko aptikti tikrųjų šios sąsajos mechanizmų. Koreliacijos priežastis aiškina keli vienas kitam prieštaraujantys požiūriai:

1. *Artefaktų aiškinimai* atkreipia dėmesį į problemišką statistinių duomenų pateikimo pobūdį. Kai kurie ekspertai teigia, kad tiek klasės, tiek ir sveikatos kintamųjų matavimai gali turėti įvairios formos paklaidų, taigi būti nepatikimi. Todėl į bet kurias ryškėjančias sąsajas reikia žvelgti skeptiškai, kadangi jos gali rastis tiesiog dėl duomenų rinkimo būdo.
2. *Atrankos pagal sveikatą aiškinimai* teigia, kad veikiau asmens sveikata daro įtaką jo socia-

Lentelė 6.1. Kūdikių mirtingumas JK pagal socialinę klasę (iš 1000 gimusių gyvų kūdikių, procentais)

	1981	1991	1996
Santuokiniai			
Profesionalų	7,8	5,0	3,6
Administratorių ir inžinierių–technikų	8,2	5,3	4,4
Kvalifikuotų nefizinio darbo specialistų	9,0	6,2	5,4
Kvalifikuotų fizinio darbo specialistų	10,5	6,3	5,8
Pusiau kvalifikuotų darbuotojų	12,7	7,2	5,9
Nekvalifikuotų	15,7	8,4	7,8
Kitų	15,6	11,8	8,3
Visi santuokiniai	10,4	6,3	5,4
Nesantuokiniai			
Įregistruoti abiejų tėvų	14,1	8,7	6,9
Įregistruoti vieno tėvų	16,2	10,8	7,2
Visi nesantuokiniai	15,0	9,3	7,0

Kūdikių mirtingumas pirmaisiais gyvenimo metais. Priklausomybės socialinei klasei kriterijus – tėvo profesinė veikla.

Šaltiniai: Office for National Statistics; General Register Office for Scotland; Northern Ireland Statistics and Research Agency. Iš *Social Trends*, 29 (1999), p. 120.

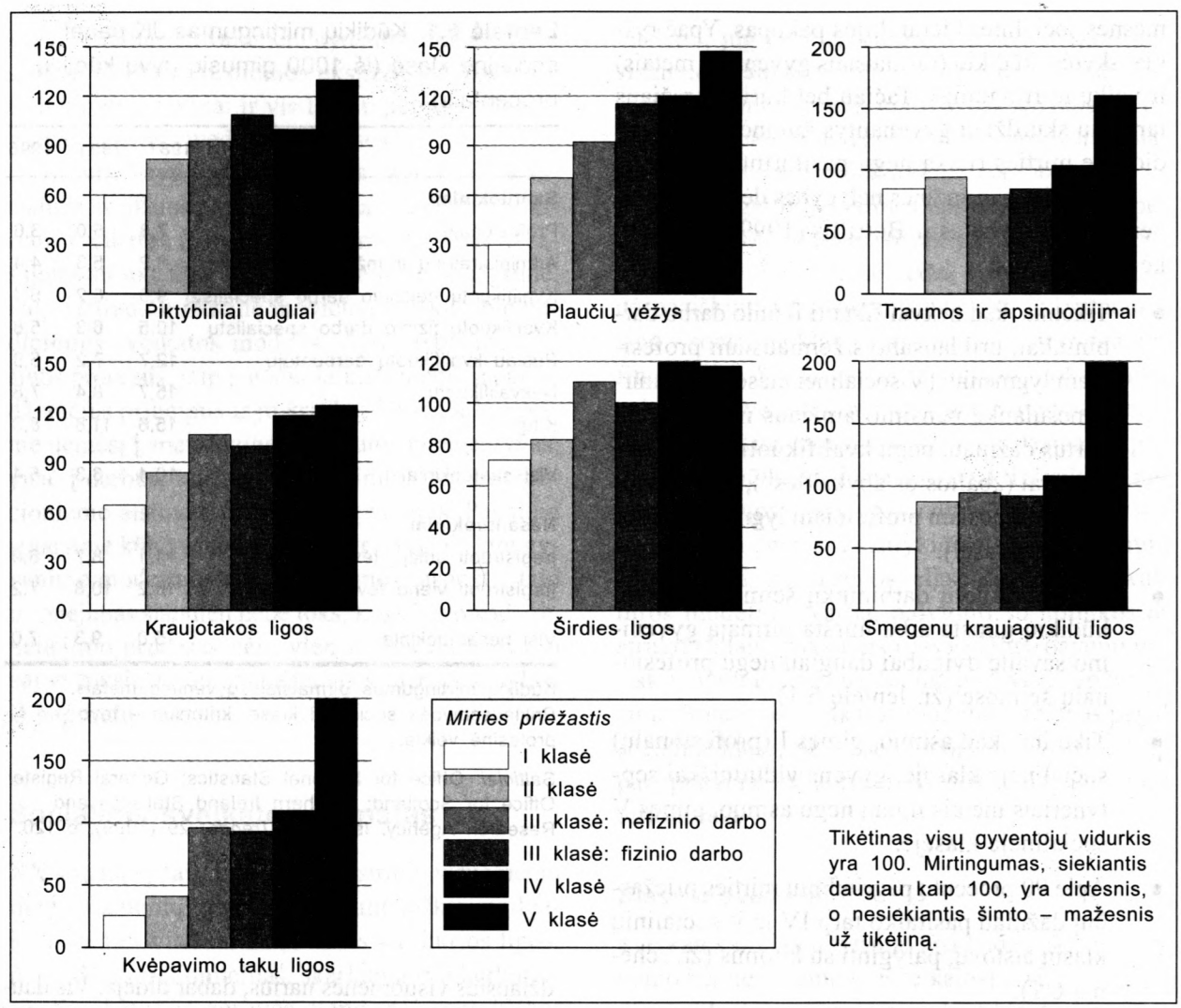

Schema 6.1. Vyrų, sulaukusių 15–64 metų (mirties dieną) mirtingumas 1976–1989 m. (pagal mirties priežastį ir socialinę klasę, kuriai jie priklausė 1971 m.)

Šaltinis: Duomenys iš *Population Trends*, 80 (1995). Iš *Sociology Review*, 9.2 (Nov. 1999), p. 3. Karališkoji autorinė teisė.

linei padėčiai, o ne atvirkščiai. Pagal šį požiūrį, žmonėms, turintiems gerą sveikatą, geriau sekasi, jie lengviau kyla karjeros laiptais, tuo tarpu silpnesnės sveikatos žmonės savaime gali nusmukti į žemesnę socialinės hierarchijos pakopą. Pavyzdžiui, jei vaikas iš mažumės turėjo sveikatos sutrikimų, vėliau gyvenime jis gali nepasiekti tokio išsilavinimo ar profesinės karjeros lygio, kurį įgijo jo ar jos bendraamžiai. Šis teiginys pažymi, kad bloga sveikata gali sutrukdyti gauti tam tikrą darbą, padaryti karjerą ar būti paskirtam į vienokias ar kitokias pareigas.

3. *Kultūriniai ir elgsenos aiškinimai* pabrėžia individualios gyvensenos reikšmę sveikatai. Žemesniųjų klasių žmonėms labiau būdinga įnikti į žalingus įpročius, pavyzdžiui, rūkyti, nesilaikyti dietos, girtauti, o visa tai ken-

kia sveikatai. Šiuo požiūriu už prastą savo sveikatą pirmiausia atsako patys individai, nes jie laisvai pasirenka daugelį gyvensenos būdų. Kai kurie šios nuostatos gynėjai teigia, jog šitokia elgsena nepriklauso vien individo kontrolės sričiai, o veikiau glūdi socialiniame klasės kontekste. Bet ir jie nurodo, kad būtent gyvensenos ir vartojimo modeliai yra pagrindinės prastos sveikatos priežastys.

4. *Materialistiniai arba aplinkos poveikio aiškinimai* sveikatos nelygybės priežastimi laiko didesnio nasto socialines struktūras, tokias kaip skurdas, turto bei pajamų pasiskirstymas, nedarbas, būsto problemos, aplinkos tarša ir blogos darbo sąlygos. Sveikatos nelygybės modeliai, skiriantys klases, laikomi materialinio nepritekliaus išdava. Sumažinti sveikatos nelygybę pavyktų tiktai sprendžiant esmines bendrosios socialinės nelygybės priežastis.

„Juodoji ataskaita" buvo atlikta vyriausybės pavedimu ir turėjo apžvelgti sveikatos nelygybės duomenis, taip pat pateikti sveikatos politikos bei tolesnių tyrimų rekomendacijas. Daugiausia dėmesio skirta materialistiniams sveikatos nelygybės aiškinimams. Ataskaita neatmetė galimo kitokių teiginių reikšmingumo, tačiau pabrėžė, kad sveikatos nelygybei įveikti būtina visuotinės kovos su skurdu strategija, taip pat geresnis švietimas. Daugelis vėlesnių tyrimų parėmė šias išvadas (Macintyre, 1997).

Tačiau oficialioji vyriausybės politika, aiškindama sveikatos nelygybę, buvo linkusi atsižvelgti į kultūrinius bei elgsenos veiksnius. Konservatorių vyriausybė, vadovaujama ponios Thatcher, atmetė „Juodosios ataskaitos" duomenis, teigdama, kad valstybės išlaidų poreikis, numatytas ataskaitoje, yra nerealus ir neprognozuojamas. Vėlesnės vyriausybės tęsė šią politiką, sureikšmindamos visuomenės sveikatos kampanijas, darančias įtaką asmeniniam žmogaus gyvensenos pasirinkimui. Dvi tokias pastangas formuoti visuomenės elgseną rodo nerūkymo iniciatyva ir „sveikos mitybos" programa. Šio pobūdžio kampanijos siūlo individams imtis atsakomybės už savo gerovę, kartu jos mažiau domisi, kaip žmonių pasirinkimus bei galimybes gali varžyti socialinė padėtis. Pavyzdžiui, švieži vaisiai ir daržovės sudaro tinkamos dietos pagrindą, tačiau kainuoja kur kas brangiau, negu daugelis maisto gaminių, kuriuose apstu riebalų bei cholesterolio. Tyrimai rodo, jog daugiausia sveiko maisto suvartoja socialinės grupės, gaunančios dideles pajamas.

Naujųjų leiboristų vyriausybė užsibrėžė vadovautis platesniu požiūriu į sveikatos nelygybę, pripažindama tiek kultūrinių, tiek ir materialinių veiksnių svarbą žmonių sveikatai. 1998 metų ataskaita „Mūsų sveikesnė tauta" (*Our Healthier Nation*) pabrėžė daug skirtingų įtakų – socialinių, ekonominių, aplinkos ir kultūrinių, kurios drauge veikdamos prastina sveikatą (kai kurios parodytos schemoje 6.2). Ši ataskaita taip pat pasiūlė pluoštą vyriausybės iniciatyvų, orientuojamų ne vien į prastos sveikatos požymius, bet ir į jos priežastis – nedarbą, neprilygstančius standartui būstus ir švietimą.

Lytis ir sveikata

Tyrimas taip pat atkreipė dėmesį į vyrų ir moterų sveikatos netolygumus. Apskritai, beveik kiekvienoje pasaulio šalyje moterims būdinga ilgesnė tikėtina gyvenimo trukmė. Kartu moterys, ypač vėlesniaisiais gyvenimo metais, kenčia nuo ligų dažniau negu vyrai. Joms labiau būdinga prašyti medicinos priežiūros ir dažniau pranešti apie savo ligas (žr. lentelę 6.2). Industrinėse šalyse moterys du kartus dažniau negu vyrai skundžiasi nuovargiu ir depresija. Bendras stiprios ekonomikos pasaulio moterų sveikatos vaizdas atskleidžia, kad moterys gyvena ilgiau už vyrus, tačiau yra ligotesnės, būna mažiau darbingos (Doyal, 1995).

Mirties priežastys bei ligų apraiškos rodo tam tikrus vyrų ir moterų skirtumus (žr. schemą 6.3). Širdies ligos dažniausiai žudo tiek vyrus, tiek moteris, tačiau vyrai dažniau miršta dėl nelaimingų atsitikimų bei smurto, taip pat lengviau tampa priklausomi nuo narkotikų bei alkoholio. Apskritai, vyrams būdinga rečiau sirgti, bet juos kamuoja ligos, pavojingesnės gyvybei.

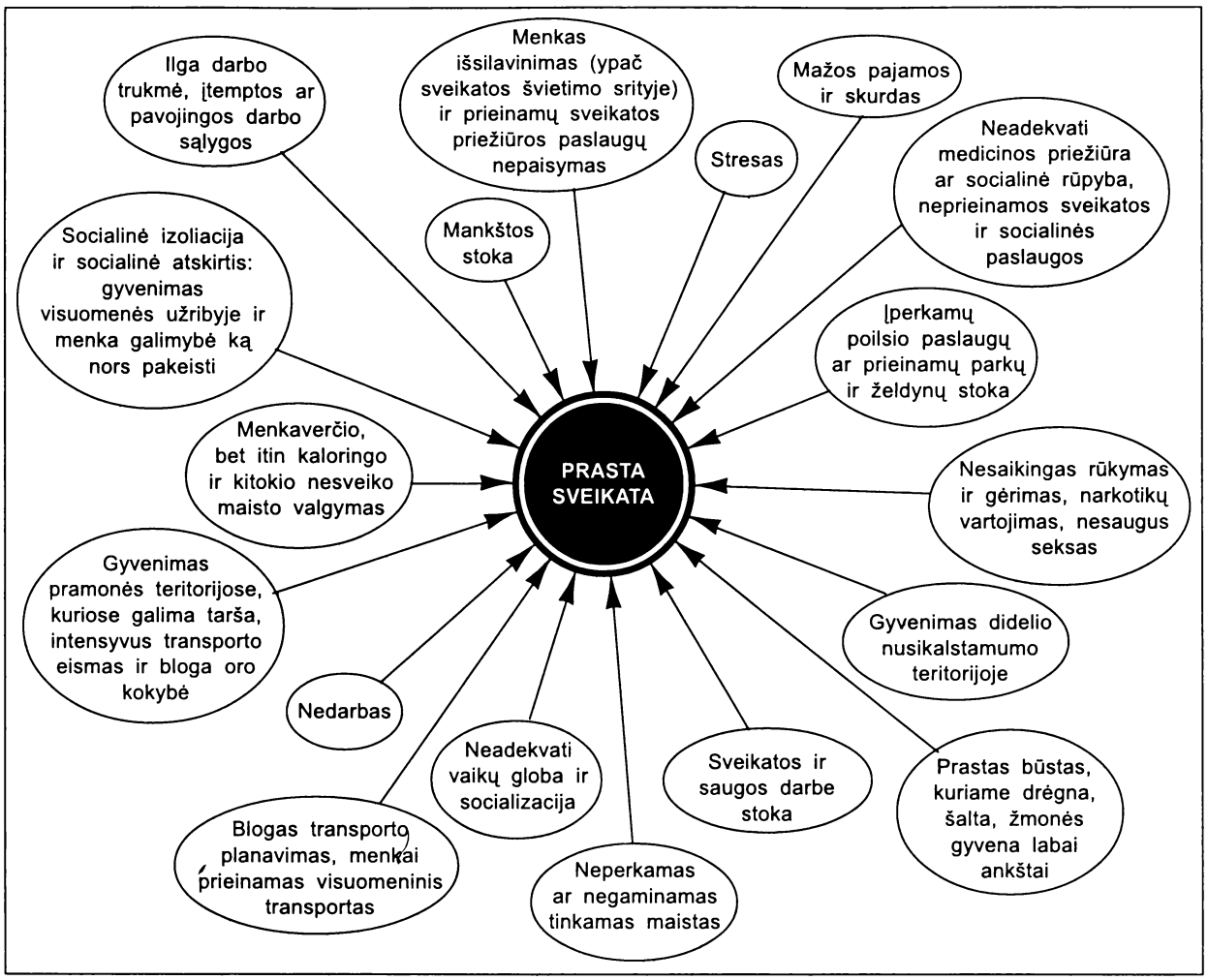

Schema 6.2. Kultūriniai ir materialiniai poveikiai sveikatai

Šaltinis: K. Browne, *An Introduction to Sociology*, 2nd edn, Polity, 1998. Iš *Sociology Review*, 9.2 (Nov. 1999), p.5. Karališkoji autorinė teisė.

Atrodo, moterų sveikatos būklei daro įtakos materialinės aplinkybės, bet pastarąjį veiksnį iš seno sunku tiksliai įvertinti. Daugelyje tyrimų bandyta skirstyti moteris pagal jų vyrų socialinę klasę ir šitaip buvo sukurtas iškreiptas moterų sveikatos vaizdas (žr. 10 skyrių „Klasė, stratifikacija ir nelygybė"). Kita vertus, esama ir aiškių rodiklių. Vyresnės moterys paprastai gauna mažesnes pajamas negu to paties amžiaus vyrai. Dėl šio neatitikimo gali sumažėti moterų galimybės naudotis ištekliais, kurie suteikia nepriklausomybę ir skatina aktyvų gyvenimą. Kitą skirtumą galima pamatyti, lyginant santykinę vienišų motinų ir vienišų tėvų sveikatą – vienišų motinų sveikata apskritai blogesnė.

Ieškant vyrų ir moterų sveikatos skirtumų priežasčių, buvo pateikta ir kai kurių genetinių aiškinimų. Iš tiesų įmanoma, jog tam tikrus sveikatos nevienodumus (pavyzdžiui, atsparumą širdies ligoms) sukelia ir biologiniai veiksniai. Tačiau mažai tikėtina, kad jie galėtų paaiškinti visą skirtumų spektrą. Įtikinamesnė vyrų ir moterų sveikatos skirtumų modelių priežastis – socialiniai veiksniai ir nevienodos materialinės sąlygos. Pavyzdžiui, vyrų dar-

Lentelė 6.2. Žmonių nusiskundimai savo sveikata JK pagal lytį ir amžių, 1996–1997 m. (procentais)

	16–44	45–64	65–74	75 ir daugiau	Visi sulaukę 16-os ir vyresni
VYRAI					
Skausmas arba prasta savijauta	18	39	52	56	32
Jaudrumas	6	22	36	50	18
Nerimas ar depresija	12	19	20	19	15
Sulėtėjęs aktyvumas	5	16	21	27	12
Asmeninės priežiūros problemos	1	6	8	14	5
MOTERYS					
Skausmas arba prasta savijauta	20	40	51	65	34
Jaudrumas	6	21	37	60	19
das ar depresija	18	24	25	30	22
Sulėtėjęs aktyvumas	7	17	23	40	15
Asmeninės priežiūros problemos	2	5	9	21	6

Informantų, kurie skundėsi patiriantys bendro pobūdžio sveikatos ir sulėtėjusio aktyvumo kasdieniame gyvenime problemų, skaičius procentais.

Šaltinis: General Household Survey, Office for National Statistics; Continuous Household Survey, Northern Ireland Statistics and Research Agency. Iš *Social Trends*, 29 (1999), p. 120. Karališkoji autorinė teisė.

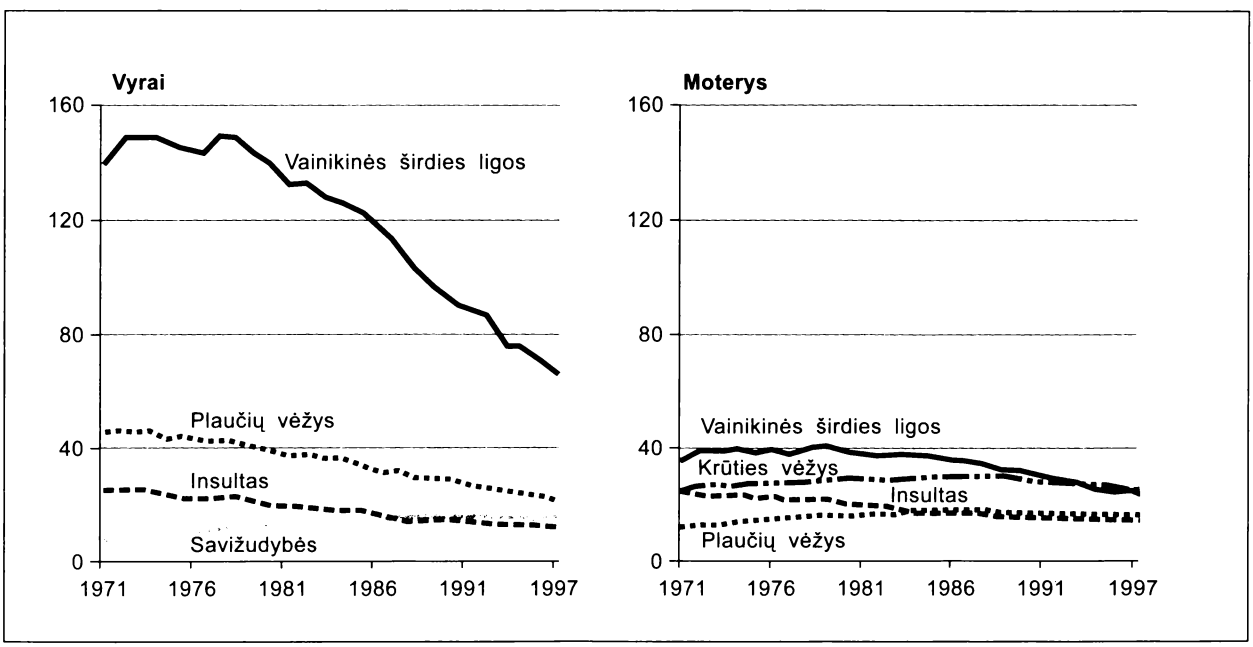

Schema 6.3. Žmonių iki 65 metų mirčių skaičius pagal lytį ir parinktą mirties priežastį JK, 1971–1997 m. (iš 100 000 gyventojų, procentais)

Šaltiniai: Office for National Statistics; General Register Office for Scotland; Northern Ireland Statistics and Research Agency. Iš *Social Trends*, 29 (1999), p. 132. Karališkoji autorinė teisė.

Socialiniai ryšiai: geresnės sveikatos raktas?

Siekdami išnarplioti sveikatos nelygybės priežastis, vis daugiau sociologų atkreipia dėmesį į socialinės paramos ir socialinių ryšių vaidmenį gerai sveikatai puoselėti. Iš mūsų diskusijos apie Durkheimą 1 skyriuje „Kas yra sociologija?" galite prisiminti, kad socialinis solidarumas yra viena svarbiausių sociologijos sąvokų. Solidarumo, būdingo konkrečiai kultūrai, laipsnį bei tipą Durkheimas laikė vienu iš esmingiausių jos bruožų. Pavyzdžiui, savo studijoje apie savižudybę jis nustatė, jog gerai į visuomenę integruotų individų bei grupių atveju yra mažesnė tikimybė, kad jie – palyginti su kitais asmenimis ir grupėmis – išsižadės savo gyvenimo.

Keliuose straipsniuose ir vėlesnėje knygoje *Unhealthy Societies: The Afflictions of Inequality*, 1996 („Nesveikos visuomenės: nelygybių negalios") Richardas Wilkinsonas teigia, jog sveikiausios pasaulio visuomenės yra ne tos šalys, kurios turtingiausios, o tos, kuriose pajamos paskirstomos tolygiausiai, o socialinės integracijos lygiai aukščiausi. Pasak Wilkinsono, dideli nacionaliniai turtai nebūtinai virsta geresne gyventojų sveikata. Tyrinėdamas įvairių pasaulio šalių empirinius duomenis, Wilkinsonas aptiko aiškų ryšį tarp mirtingumo koeficiento ir pajamų pasiskirstymo modelių. Žmonių, gyvenančių šalyse, panašiose į Japoniją ir Švediją, kurios priskiriamos didžiausios visuotinės lygybės (egalitarinėms) šalims, vidutinis geros sveikatos lygis yra aukštesnis, negu valstybėse, kuriose turtuolių ir skurdžių atotrūkis yra ryškesnis, pavyzdžiui, JAV.

Wilkinsono požiūriu, didėjanti pajamų pasiskirstymo disproporcija pakerta socialinius ryšius ir sunkina žmonių galimybes valdyti riziką bei išsūkius. Didėjančią socialinę izoliaciją ir negebėjimą susidoroti su stresu atspindi sveikatos rodikliai. Wilkinsonas teigia, jog socialiniai veiksniai – socialinių kontaktų stiprumas, bendruomeniniai saitai, socialinės pagalbos pasiekiamumas, saugumo jausmas yra pagrindiniai visuomenės santykinės sveikatos veiksniai.

Wilkinsono tezė išprovokavo ryžtingą atsaką. Vieni tvirtina, kad jo veikalas turėtų tapti privaloma valstybės pareigūnų, strategų bei politikų knyga. Jie sutinka su Wilkinsonu, jog buvo sureikšminti rinkos santykiai ir gerovės siekis. Ši nuostata sužlugdė daugelį visuomenės narių, taigi atėjo laikas apsvarstyti humaniškesnę ir socialine prasme atsakingesnę politiką, kuri palaikytų nuskriaustuosius. Kiti kritikuoja Wilkinsono studiją metodologiniu požiūriu ir teigia, kad jam nepavyko įrodyti aiškaus priežastinio ryšio tarp pajamų nelygybės ir blogos sveikatos (Judge, 1995). Kritikai tvirtina, jog ligas gali sukelti neribotai daug ar mažai kitų tarpinių veiksnių. Jie teigia, kad empiriniai duomenys, kuriais Wilkinsonas parėmė savo teiginius, geriausiu atveju yra nevienareikšmiai.

Wilkinsonas nagrinėja socialinius ryšius ir sveikatą visuomenės kaip visumos lygmeniu, o kiti sociologai sutelkia dėmesį į atskirus gyventojų segmentus. Heather Graham tyrė streso padarinius baltaodžių darbininkų klasės moterų sveikatai. Ji išryškino faktą, kad gyvenimo krizės metu moterys, esančios socioekonominio spektro apačioje, turi mažiau galimybių pasiekti socialinės paramos tinklus negu vidurinės klasės moterys. Mokslininkė pastebi tendenciją, jog darbininkų klasės moterys dažniau negu kitų grupių narės susiduria su gyvenimo krizėmis (tokiomis kaip darbo netekimas, skyrybos, iškeldinimas iš būsto ar vaiko mirtis) ir apskritai turi menkesnius įgūdžius tvarkytis su šiomis problemomis bei mažiau progų bei būdų išlieti nerimą. Žalingus fizinius ir psichologinius padarinius sukelia ne vien pats stresas. Pasirodo, kad kenkia ir kai kurios priemonės, naudojamos jam įveikti, pavyzdžiui, rūkymas. Graham teigia, jog rūkymas – tai būdas nervinei įtampai sumažinti, kai ji pasiekia kritinę būklę asmeninių santykių ar materialių išteklių prasme. Taigi rūkymas moterų gyvenime užima paradoksalią vietą – didindamas pavojų moterų bei jų vaikų sveikatai, jis kartu leidžia joms ištverti sunkias gyvenimo akimirkas (Graham, 1987, 1994).

Ann Oakley ir jos kolegos keturiuose Anglijos miestuose tyrė socialinės paramos reikšmę socialiai nuskriaustų moterų ir vaikų sveikatai. Ji teigia, jog stresas veikia sveikatą tiek užgriuvus didelėms gyvenimo krizėms, tiek ir ištikus smulkioms negandoms ir kad šis ryšys itin stipriai juntamas darbininkų klasės atstovų gyvenime. Oakley pastebi, kad socialinė parama, pavyzdžiui, konsultacinės tarnybos, specialios telefono linijos ar lankymas namuose, gali veikti tarsi „amortizatorius" ir slopinti neigiamas pasekmes, sukeltas streso, kurį dažnai patiria moterys (Oakley et al., 1994). Kitos studijos parodė, jog socialinė parama yra svarbus veiksnys, galintis padėti žmonėms prisitaikyti prie ligų bei sirgimo (Ell, 1996).

bai ir apskritai jų gyvensena gali būti pavojingesni negu moterų, ir tai paaiškina didesnį mirtingumą dėl smurto bei nelaimingų atsitikimų. Tuo tarpu moterys labiau negu vyrai nuskriaustos ekonomine prasme, todėl labiau kenčia dėl skurdo poveikio.

Pasak kai kurių stebėtojų, daugybė vaidmenų, kuriuos linkusios atlikti moterys, – namų ruoša, vaikų globa, profesinės pareigos, – gali stiprinti moterų stresus ir prisidėti prie didesnio jų sergamumo. Lesley's Doyalas darė prielaidą, kad moterų sveikatos ir sergamumo modelius geriausiai galima paaiškinti, siejant juos su pagrindinėmis veiklos sritimis, sudarančiomis moterų gyvenimą. Plačiąja prasme moterų gyvenimas iš esmės yra kitoks negu vyrų, žvelgiant į juos vaidmenų bei atliekamų įprastinių užduočių – namų ūkio darbų, seksualinės reprodukcijos, vaikų auginimo ir motinystės, gimstamumo reguliavimo kontraceptinėmis priemonėmis ir pan. – aspektais. Pasak Doyalo, „šių įvairių darbų kaupiamieji poveikiai labiausiai lemia moterų sveikatos būklę" (1995: 22). Todėl atliekant bet kurią moterų sveikatos analizę privalu atsižvelgti į socialinių, psichologinių ir biologinių įtakų sąveiką.

Rasė ir sveikata

Nors brandžiose visuomenėse sveikata sumodeliuota pagal rasinį požymį, mes geriausiu atveju tik iš dalies suprantame rasės ir sveikatos ryšį. Gausėja sociologinių studijų, tiriančių rasę ir sveikatą, tačiau pateikti įrodymai vis dar neįtikinami. Vienas pagrindinių sunkumų kyla dėl to, kad rasės bei etniškumo sampratos vis dar stokoja aiškumo ir tebėra nevienareikšmės. Tai sunkina duomenų rinkimo procesą, nes nėra jokių suderintų apibrėžimų etninėms grupėms atskirti ar klasifikuoti. Todėl rasės ir sveikatos duomenis būtina traktuoti atsargiai. Kai kuriais atvejais, priskiriant rasei tam tikras tendencijas, galėjo būti nepaisoma kitų veiksnių, pavyzdžiui, klasės ar lyties, taip pat galėjusių turėti didelę reikšmę.

Vis dėlto kai kuriomis ligomis dažniau serga afrokaribiečių bei azijiečių kilmės individai. Mirtingumas nuo kepenų vėžio, tuberkuliozės bei cukrinio diabeto tarp šių gyventojų didesnis negu tarp baltaodžių. Afrokaribiečiai dažniau negu vidutiniškai kenčia dėl padidėjusio kraujospūdžio. Palyginti su kitomis grupėmis jie kur kas dažniau serga pjautuvine anemija – paveldima liga, veikiančia raudonąsias kraujo ląsteles. Indijos subkontinento žmonės dažniau miršta nuo širdies ligų. Azijiečiai vaikai, atrodo, imlesni rachitui negu kitos kilmės vaikai.

Kaip ir ieškant lyčių sveikatos skirtumų, taip ir ligos modelių kilmę imta aiškinti genetinėmis priežastimis. Akivaizdu, jog kai kurios sąlygos yra paveldėtos, taigi turi genetinį pagrindą. Tačiau vien genetika, ko gero, negali būti didesnių rasei būdingų ligų modelių variacijų priežastis. Tas variacijas būtina suvokti atsižvelgiant į didesnes įtakas.

Kai kurie mokslininkai, norėdami paaiškinti sveikatos pagal rasinį požymį modelių formavimąsi, atsigręžė į kultūrines bei elgsenos priežastis. Kaip ir kultūros ypatumais aiškinant klasinius sveikatos nelygybės pagrindus, taip ir šiuo atveju pabrėžiama individų bei grupių gyvensena, kuri, atrodo, blogina sveikatą. Gyvensena dažnai traktuojama susietai su religija ar kultūra, pavyzdžiui, dietos ir maisto gaminimo papročiais ar kraujo giminyste (praktikuojamomis vedybomis tarp antrosios eilės pusbrolių bei pusseserių). Tačiau tokioms traktuotėms galima prikišti, kad jos formuoja etnocentrinį požiūrį į sveikatą. Kaltindami individus ar bendruomenes, šie aiškinimai duoda suprasti, jog etninės kultūros kažkodėl yra prastesnės ir sąlygoja blogą sveikatą. Nedaug įrodymų patvirtina tokius pareiškimus. Pavyzdžiui, ligų priežastimi negalima laikyti „kultūrinių" dietų, nes maisto nesubalansavimas etninėje mityboje atsiranda tik tuomet, kai ji „pažeidžiama", t. y. kai būna sunku gauti kai kurių pagrindinių maisto sudedamųjų dalių, todėl jas tenka pakeisti kuo kitu. Kritikai teigia, jog kultūriniais aiškinimais nepavyksta nustatyti tikrosios problemos – struktūrinės nelygybės, veikiančios etnines grupes, taip pat rasizmo bei diskriminacijos, su kuriais šios grupės susiduria sveikatos apsaugos sistemoje.

Sveikatos pagal rasinį požymį modelių formavimuisi skirti socialiniai struktūriniai aiškinimai

sutelkia dėmesį į socialinį kontekstą, kuriame gyvena afrokaribiečiai ir azijiečiai. Ir vieni, ir kiti dažnai patiria daugybę sunkumų, galinčių pakenkti jų sveikatai. Tuos sunkumus gali sudaryti skurdaus ar per ankšto būsto sąlygos, didelis nedarbo lygis arba pernelyg didelės šių gyventojų dalies darbas pavojinguose, mažai apmokamuose darbuose. Šie materialūs veiksniai vėliau susimaišo su rasizmo poveikiu, kuris patiriamas tiesiogiai – per smurtą, pavojų, diskriminaciją arba per institucionalizuotas formas (žr. 9 skyrių „Rasė, etniškumas ir migracija“).

Institucinis rasizmas pastebėtas teikiant sveikatos apsaugos paslaugas. Siekdamos sveikatos paslaugų, etninės grupės gali susidurti su netolygiomis galimybėmis ar patirti keblumų. Problemų gali kelti ir kalbos kliūtys, kai nepavyksta aiškiai perteikti informacijos. Sveikatos tarnybų specialistai dažnai neatsižvelgia į kultūros determinuotą specifinį ligos ir gydymo supratimą. Britanijos nacionalinė sveikatos tarnyba buvo kritikuota, nes nereikalavo, kad jos darbuotojai geriau išmanytų etninių grupių kultūrą bei religiją, taip pat mažiau dėmesio skyrė ligoms, kuriomis dažniausiai serga nebaltaodžiai gyventojai.

Nėra bendro sutarimo dėl rasės ir sveikatos nelygybės ryšio. Iš tiesų reikia atlikti dar daug tyrimų. Kita vertus, akivaizdu, jog rasės ir sveikatos nelygybės klausimą privalu svarstyti susietai su didesniais socialiniais, ekonominiais bei politiniais veiksniais, darančiais įtaką Britanijos etninių mažumų grupių patirčiai.

„Atvirkštinės rūpybos“ dėsnis

Jau aptarėme, kaip socialinė klasė, lytis ir rasė daro įtaką gyventojų sveikatos modeliams bei patirčiai. Šias variacijas galima įžvelgti ir sveikatos nelygybėje regiono mastu. Sveikatos nelygybė turi erdvinį matmenį.

Britanijoje pagrindiniai regioniniai sveikatos skirtumai ryškėja tarp šiaurinių ir pietinių šalies dalių. Iš viso pietūs gali pasigirti geresniais ištekliais ir gyventojams prieinamesne sveikatos apsauga. Tačiau apskritai sveikatos būklei įtaką daro veiksnių deriniai – ir įvairiuose regionuose jie nevienodi. Šalies dalys skiriasi pagal klimatą, aplinkos taršą, vandens kokybę, būsto tipus, darbo ir nedarbo modelius, taip pat bendrąjį skurdo lygį. Šios variacijos veikia gyventojų sveikatą.

Kai kurie sociologai pastebėjo, kad gyventojų sveikatos apsaugos poreikiai ne visuomet sutampa su prieinamais ištekliais. Kitaip tariant, grupės, labiausiai kenčiančios dėl blogos sveikatos, dažnai gyvena regionuose, turinčiuose mažiau išteklių. Ši asimetriško sveikatos aprūpinimo tendencija vadinama **atvirkštinės rūpybos dėsniu**.

Medicina ir visuomenė

Biomedicininio sveikatos modelio susiformavimas

Kaip ir daugelis šioje knygoje nagrinėjamų idėjų, „sveikata“ ir „liga“ yra kultūriškai bei socialiai apibrėžtos sąvokos. Kultūros skiriasi tuo, ką jos laiko esant sveika ir normalu. Visos kultūros turi savo fizinės sveikatos bei ligos sampratas. Tačiau dauguma dalykų, kuriuos šiandien laikome medicina, yra atsiradę Vakarų visuomenėje per pastaruosius tris šimtus metų. Ikimoderniosiose kultūrose pagrindinė institucija, kovojanti su ligomis ar negalavimais, buvo šeima. Be to, visuomet buvo individų, kurie specializavosi kaip žiniuoniai, taikantys fizinių bei maginių gydymo priemonių derinį. Daugelį šių tradicinių gydymo sistemų ir šiandien tebėra išlaikiusios viso pasaulio nevakarietiškos kultūros. Nemažai jų priklauso alternatyviosios medicinos, kurią aprašėme šio skyriaus pradžioje, rūšims.

Vakaruose maždaug du šimtus metų vyraujančios medicinos idėjos rėmėsi minėtuoju biomediciniu sveikatos modeliu. Šis sveikatos bei ligos supratimas rutuliojosi drauge su moderniųjų visuomenių raida. Iš tiesų jį galima laikyti vienu iš pagrindinių tokių visuomenių bruožų. Jo atsiradimas glaudžiai susijęs su mokslo ir proto pergale, įveikiant tradicinius ar religija pagrįstus pasaulio aiškinimus (žr. diskusiją apie Weberį ir racionalizaciją, p. 30).

Prieš aptardami prielaidas, sutvirtinančias biomedicininį sveikatos modelį, glaustai apžvelkime

socialinį bei istorinį kontekstą, kuriame jis atsirado. Kaip pažymėjome, tradicinių visuomenių nariai labiausiai kliovėsi liaudiškomis gydymo priemonėmis ir priežiūros būdais, taip pat žiniuonių metodais, kurie buvo perduodami iš kartos į kartą. Ligos dažnai buvo vertinamos maginiu ar religiniu požiūriais ir priskiriamos esamoms blogio dvasioms ar turimai „nuodėmei". Nebuvo jokios išorinės kontrolės, kuri rūpintųsi valstiečių ar paprastų miestelėnų sveikata taip, kaip šiandien daro valstybinės ir viešosios sveikatos sistemos. Tada sveikata buvo privatus reikalas, o ne bendrasis rūpestis.

Demografija: gyventojų tyrimai

Nacionalinių valstybių iškilimas ir industrializacija iš esmės pakeitė šią situaciją. Atsiradus nacionalinėms valstybėms, turinčioms apibrėžtas sienas, imta kitaip žvelgti ir į vietos žmones. Jie nustojo buvę tiesiog žemės gyventojais ir virto *liaudimi,* kuri pateko į centrinės valdžios rankas. Gyventojai tapo ištekliais, kuriuos reikia nuolatos stebėti ir reguliuoti, nes jie sudaro nacionalinio turtėjimo bei galios stiprinimo proceso dalį. Valstybė ėmė labiau domėtis savo gyventojų sveikata, nes gera gyventojų savijauta darė įtaką tautos našumui, klestėjimo lygiui, gebėjimui apsiginti ir augimo tempui. Todėl daugiau reikšmės skirta *demografijai* – gyventojų skaičiaus, sandaros bei dinamikos tyrimams. Siekiant suregistruoti ir nuolatos stebėti populiacijoje vykstančius pokyčius, pradėti gyventojų surašymai. Buvo renkama kuo įvairesnė statistika: gimstamumo ir mirtingumo rodikliai, santuokinio ir gimdymo amžiaus vidurkiai, savižudybių dažnumo rodikliai, tikėtina gyvenimo trukmė, mitybos įpročiai, paplitusios ligos, mirties priežastys ir pan.

Michelis Foucault įnešė svarų įnašą, leidusį geriau suprasti, kaip atsirado ir sutvirtėjo modernioji medicina. Būtent jis atkreipė dėmesį į valstybės vykdomą kūno reglamentavimą ir disciplinavimą. Foucault teigia, jog didžiausią reikšmę šiam procesui turėjo seksualumas bei seksualinė elgsena. Seksas buvo priemonė gyventojams reprodukuotis ir gausėti, bet, kita vertus, galėjo grėsti jų sveikatai ir gerai savijautai. Seksualumą, nesusijusį su reprodukcija, užsimota suvaržyti ir kontroliuoti. Šį valstybės vykdomą nuolatinį seksualumo prižiūrėjimą iš dalies rodė renkami duomenys apie santuoką, seksualinę elgseną, santuokinius ir nesantuokinius vaikus, naudojimąsi kontraceptinėmis priemonėmis, abortus. Ranka rankon su šia kontrole buvo populiarinamos tvirtos visuomenės normos, susijusios su seksualine dora ir priimtina seksualine veikla. Pavyzdžiui, buvo „klijuojamos etiketės" ir pasmerkiami tokie seksualiniai „iškrypimai", kaip homoseksualumas, masturbacija ir nesantuokinis seksas.

Visuomenės sveikatos idėja susiformavo bandant išnaikinti „patologijas", tūnančias gyventojų visumoje – „socialiniame kūne". Valstybė palaipsniui ėmėsi atsakomybės gerinti žmonių gyvenimo sąlygas. Apsaugai nuo ligų buvo sukurtos kanalizacijos ir vandentiekio sistemos. Imti grįsti keliai, skirtas dėmesys būstui. Tolydžio buvo įteisinti reikalavimai skerdykloms ir maisto gamybos patalpoms bei įrenginiams. Nuolatos stebėtos laidotuvės, norint užtikrinti, kad jos netaptų grėsme gyventojų sveikatai. Atsirado ištisa virtinė atitinkamų institucijų – kalėjimų, prieglaudų, pataisos darbų įstaigų, mokyklų ir ligoninių, – kurios irgi priklausė stiprėjančiam valstybės siekiui nuolatos prižiūrėti žmones, juos kontroliuoti ir tobulinti.

Biomedicininis modelis

Medicinos praktika glaudžiai susipynė su aprašytais socialiniais pokyčiais. Mokslo taikymas ligoms diagnozuoti bei gydyti buvo pagrindinis moderniųjų sveikatos apsaugos sistemų raidos bruožas. Ligas pradėta apibūdinti objektyviai, pagal nustatomų simptomų rodiklius. Formali sveikatos apsauga, įgyvendinama mokytų „ekspertų", tapo priimtinu būdu gydyti tiek kūno, tiek ir dvasios ligoms. Medicina virto priemone tobulinti elgseną ar būsenas, laikomas deviacijomis, pradedant nusikaltimu ir baigiant homoseksualumu bei psichikos ligomis.

Egzistuoja trys pagrindinės prielaidos, kuriomis remiasi biomedicininis sveikatos modelis. Pirmiausia, liga laikoma triktimi, kuri atsiranda žmo-

Lentelė 6.3. Biomedicininio modelio prielaidos ir kritika

Prielaidos	Kritika
Liga yra žmogaus kūno triktis, sukelta vieno ar kito biologinio veiksnio.	Liga yra socialinė konstrukcija ir nėra kažkas, ką būtų galima atskleisti remiantis „moksline tiesa".
Pacientas yra pasyvi būtybė, kurios nesveiką kūną galima gydyti atsietai nuo dvasios.	Paciento nuomonė bei sirgimo patirtis iš esmės svarbios gydymui. Pacientas yra aktyvi, „vientisa" būtybė, todėl svarbu jo visuminė gera savijauta, o ne vien fizinė sveikata.
Medicinos specialistai turi „eksperto žinių" ir siūlo vienintelį patikimą bei veiksmingą ligos gydymą.	Medicinos ekspertai nėra vienintelis žinių apie ligas bei sirgimą šaltinis. Alternatyvios žinių formos tiek pat patikimos bei veiksmingos.
Tinkama gydymo procedūrų arena yra ligoninė, kurioje sutelktos medicinos technologijos ir dirba geriausi specialistai.	Gydyti nebūtinai reikia ligoninėje. Procedūros naudojant technologiją, gydymas vaistiniais preparatais ir chirurginiais būdais nebūtinai yra pranašesni.

gaus kūne ir išveda jį iš „normalios" būsenos. **Ligos sukėlėjo teorija**, išsirutuliojusi XVIII a. pabaigoje, teigia, kad kiekviena liga ištinka dėl konkretaus identifikuojamo veiksnio. Siekiant atkurti fizinę sveikatą, privalu izoliuoti ir pašalinti ligos priežastį.

Antra, dvasią ir kūną reikia gydyti skyrium. Pacientas reiškia veikiau *sergantį kūną* – patologiją – negu vientisą individą. Todėl pabrėžiamas ligos gydymas, o ne gera individo savijauta. Pagal biomedicininį sveikatos modelį, sergantį kūną galima veikti, tirti ir gydyti atsietai, neatsižvelgiant į kitus veiksnius. Medicinos specialistai naudojasi **mediko žvilgsniu** – atsietu metodu, taikomu apžiūrint ir gydant sergantį pacientą. Procedūras reikia atlikti neutraliai, be emocijų, o informaciją surinkti pagal klinikinius rodiklius ir atitinkamai sujungti ją oficialioje paciento ligos istorijoje.

Trečia, mokytais *medicinos specialistais* laikomi vien ligos gydymo ekspertai. Mediko profesija, kaip institucija, laikosi pripažinto etikos kodekso, o ją sudaro akredituoti individai, sėkmingai baigę ilgus mokslus. Čia nėra vietos savamoksliams žiniuoniams ar „nemokslinei" medicinos praktikai. Tinkama rimtoms ligoms gydyti aplinka yra ligoninė, o pats gydymas dažnai kliaujasi technologijos, vaistinių preparatų ar chirurgijos deriniu.

Pagrindinės biomedicininio modelio prielaidos ir jo kritika apibendrinama lentelėje 6.3.

Biomedicininio modelio kritika

Per kelis pastaruosius dešimtmečius aprašytasis biomedicininis ligos modelis tapo stiprėjančios kritikos objektu. Pirma, kai kurie mokslininkai pareiškė, kad mokslinės medicinos veiksmingumas yra „pervertintas". Nepaisant prestižo, kurį įgijo modernioji medicina, prie visuminio sveikatos gerėjimo dalykų kur kas labiau galėtume priskirti ne medicinos įgūdžius, bet socialinius ir aplinkos pokyčius. Veiksmingai gerinamos sanitarijos sąlygos, tinkamesnė mityba, tobulesnės kanalizacijos sistemos ir higiena padarė sveikatai didesnę įtaką. Ypač dėl to sumažėjo naujagimių, kūdikių ir mažamečių vaikų mirtingumas (McKeown, 1979). O štai vaistai, chirurgijos pažanga ir antibiotikai ėmė aiškiai mažinti mirtingumą tik gerokai pažengus dvidešimtajam amžiui. Antibiotikai, vartoti bakterinėms infekcijoms gydyti, tapo prieinamais ketvirtajame ir penktajame dešimtmečiuose, tuo tarpu imunizacija (apsauganti nuo ligų, panašių į poliomielitą) paplito dar vėliau. Kai kurie kritikai, pavyzdžiui, Ivanas Illichas (1976) teigė, kad modernioji medicina iš tiesų padarė daugiau žalos negu naudos. Nuvertinus asmeninę priežiūrą bei tradicines gydymo formas, žmonės, užuot kliovęsi savais įgūdžiais bei žiniomis, ėmė priklausyti nuo medicinos ekspertų.

Antra, modernioji medicina buvo kaltinama tuo, kad ji, siekdama gydyti ligonius, nuvertina jų nuo-

monę bei patirtį. Kadangi medicina, aiškindamasi konkrečių fizinių negalavimų priežastis bei gydymo priemones, tariamai remiasi objektyviu, moksliniu supratimu, ji beveik nejaučia poreikio išklausyti, kaip pacientai patys vertina savo būklę. Kiekvienas ligonis yra „sergantis kūnas", prižiūrėtinas ir gydytinas. Tačiau kritikai teigia, jog veiksmingai gydyti įmanoma tik tuomet, kai su ligoniu elgiamasi kaip su mąstančia ir galinčia sau padėti būtybe, kuri turi savo pagrįstus samprotavimus apie ligą bei moka ją paaiškinti.

Trečia, kritikai teigia, jog mokslinė medicina pateikia save kaip tobulesnę už bet kurią alternatyvią medicinos ar tradicinio gydymo formą. Be galo įtikėta, kad visa, kas „nemokslišką", būtinai yra menkesnis ar blogesnės kokybės dalykas. Kaip įsitikinome, tvirtinimą, jog modernioji medicina kažkodėl esanti patikimesnė žinių forma, ima klibinti vis labiau populiarėjančios alternatyviosios medicinos formos, pavyzdžiui, homeopatija ir akupunktūra.

Ketvirta, kai kurie sociologai teigia, kad mediko profesija turi milžinišką galią apibrėžti, kas sudaro ligą, o kas jos nesudaro. Gydytojas geba pasinaudoti savąja „mokslinės tiesos" arbitro padėtimi, kad medicinos kontrolei pajungtų vis daugiau žmogaus gyvenimo sričių. Kai kuriuos aštriausius priekaištus išsako moterys. Jos teigia, kad modernioji medicina pasisavino ir „medikalizavo" nėštumo bei gimdymo procesą. Užuot likęs pačių moterų žinioje, namuose, talkinant pribuvėjoms, gimdymas dabar vyksta ligoninėse, vadovaujamas daugiausia specialistų vyrų. Į nėštumą, šiaip jau įprastą bei natūralų reiškinį, žvelgiama tarsi į „ligą", kupiną grėsmių ir pavojų. Feministai teigia, jog moterys prarado šio proceso kontrolę, nes „ekspertai", dabar prižiūrintys nėštumo ir gimdymo procesą, laiko moterų nuomonę bei žinias atsietomis ir nereikšmingomis (Oakley, 1984). Panašiai nerimauta ir dėl „normalių" būsenų *medikalizacijos*: dėl vaikų hiperaktyvumo (žr. tekstą rėmeliuose), prislėgtumo ar lengvos depresijos (kurie paprastai reguliuojami vaistais, panašiais į „Prozaką") ir nuovargio (kuriam dažnai lipdoma chroniško pervargimo sindromo etiketė).

Hiperaktyvumo „medikalizacija"

XX a. devintajame dešimtmetyje proporcingai didėjo išrašytų ritalino receptų skaičius. Jungtinėse Valstijose beveik trys procentai vaikų ir paauglių nuo penkerių iki aštuoniolikos metų reguliariai vartoja ritaliną. Britanijoje 1998 metais išrašyta per 125 000 šio vaisto receptų, tuo tarpu 1993 metais jų buvo skirta tik 3500 pacientų. Kas yra ritalinas ir kodėl jis turėtų rūpėti sociologams? Ritalinas yra vaistas, skiriamas hiperaktyviems vaikams bei paaugliams. Šis sutrikimas vadinamas dėmesio stoka dėl hiperaktyvumo (*Attention Deficit Hyperactive Disorder*, ADHD). Pasak daugelio gydytojų terapeutų bei psichiatrų, šis psichologinis sutrikimas yra vaikų neatidos, sunkumų susikaupti ir nesugebėjimo mokytis mokykloje priežastis. Ritalinas buvo apibūdintas kaip „magiškoji piliulė". Jis padedąs vaikams susikaupti, juos nuraminą ir leidžiąs veiksmingiau mokytis. Sunkūs, klasės tvarką ardantys vaikai, ėmę vartoti ritaliną, pasak kai kurių mokytojų, virsdavę „angeliškais mokiniais".

Tačiau ritalino priešininkai teigė, jog šis vaistas anaiptol nėra „toks nekaltas", kaip dažnai apie jį kalbama. Nepaisant fakto, kad pastaraisiais metais JAV ir JK ritalino gydytojai išrašydavo vis daugiau, nebuvo atlikta jokių visapusiškų tyrimų, kurie nustatytų galimą ilgalaikį šių vaistų poveikį vaikų protui ir kūnui. Galbūt labiau kelia nerimą pareiškimas, kad ritalinas tapo įprastu šios iš tiesų netgi ne fizinės problemos „sprendimu". Ritalino priešininkai teigia, kad dėmesio stokos dėl hiperaktyvumo „simptomai" iš tiesų rodo šiuolaikinių vaikų patiriamą didėjantį spaudimą bei stresą, kuriuos sukelia spartėjantis gyvenimo tempas, visa apimantis informacinių technologijų poveikis, mankštos stoka, saldumynais perkrauta mityba ir pakrikęs šeimos gyvenimas. Pareiškiama, kad užuot atkreipusi dėmesį į socialines pastebėtų simptomų priežastis, medicina, pasinaudodama ritalinu, sėkmingai „medikalizavo" vaikų hiperaktyvumą bei nedėmesingumą.

Medicina ir sveikata kintančiame pasaulyje

Vis plačiau suvokiama, jog ne vien medicinos ekspertai išmano ir supranta apie sveikatą bei ligas. Visi pajėgiame išsiaiškinti, ko mūsų kūnai nori, ir kurti gerą savijautą, kasdieniame gyvenime rinkdamiesi tinkamą mitybą, mankštą, vartojimo modelius bei apskritai gyvenseną. Šios naujos visuotinai paplitusio rūpinimosi sveikata kryptys drauge su kita, anksčiau apibūdinta moderniosios medicinos kritika prisideda prie gelminių transformacijų, kurios vyksta moderniųjų visuomenių sveikatos apsaugos sistemose (žr. schemą 6.4).

Tačiau esama ir kitų svarbių tiesiogiai susijusių veiksnių: keičiasi pačių ligų pobūdis bei mastas. Ankstesniais laikais pagrindinės ligos buvo infekcinės, pavyzdžiui, tuberkuliozė, cholera, maliarija ir poliomielitas. Dažnai jos virsdavo epidemijomis ir grėsdavo visiems gyventojams. Industrinėse šalyse šios ūminės infekcinės ligos tik retkarčiais tampa mirties priežastimi, o kai kurios jau iš esmės išnaikintos. Labiausiai šiose šalyse paplitusios mirties priežastys yra neužkrečiamos lėtinės ligos, pavyzdžiui, vėžys, širdies ligos, cukrinis diabetas ar kraujo apytakos ligos. Šis poslinkis vadinamas **sergamumo transformacija**. Juk ikimoderniosiose visuomenėse didžiausias mirtingumas buvo kūdikių ir mažų vaikų grupėje, o šiandien mirtingumas didėja drauge su žmonių amžiumi. Žmonės gyvena ilgiau ir kenčia daugiausia nuo lėtinių degeneracinių ligų, todėl reikia naujo požiūrio į sveikatą ir jos apsaugą. Vis labiau pabrėžiamas ir „gyvensenos pasirinkimas" – rūkymas ar mankšta, tinkama mityba. Manoma, kad žalingi įpročiai skatina daugelį lėtinių ligų. Nėra aišku, ar šios šiuolaikinės sveikatos apsaugos transformacijos, pasak kai kurių mokslininkų, baigsis nauja „sveikatos paradigma", kuri pakeis biomedicininį modelį. Tačiau akivaizdu, jog esame reikšmingos ir sparčios moderniosios medicinos reformos ir kintančio žmonių požiūrio į ją liudininkai. Sarah Nettleton (1995) apibendrino pagrindines sveikatos apsaugos tendencijas, išskirdama septynis plataus pobūdžio poslinkius (žr. schemą 6.4).

Sociologiniai požiūriai į sveikatą ir ligą

Vienas pagrindinių sociologų rūpesčių – tirti ligos patyrimą, taigi sužinoti, kaip sirgimą, lėtinę ligą ar negalią patiria ir aiškina patys ligoniai, taip pat su jais bendraujantys asmenys. Jei jūs kada nors esate tegu ir trumpai sirgę, žinote, kad tuomet kasdienio gyvenimo modeliai laikinai pasikeičia, o jūsų sąveikos su kitais transformuojasi. Šitaip atsitinka todėl, kad „normalus" kūno veikimas sudaro gyvybiškai svarbią, nors dažnai ir nepastebimą mūsų gyvenimo dalį. Mes tikimės savo kūnus veiksiant taip, kaip jie turėtų veikti. Mūsų savimonė grindžiama lūkesčiais, kad mūsų kūnai ne varžys, o palengvins mūsų socialines sąveikas ir kasdienę veiklą.

Ligai būdingi tiek asmeniniai, tiek ir visuomeniniai aspektai. Kai susergame, ne vien *mes* patiriame skausmą, nepatogumus, sutrikimą bei kitokių problemų. Visa tai veikia ir kitus. Artimai su mumis susiję žmonės gali imti labiau užjausti, rū-

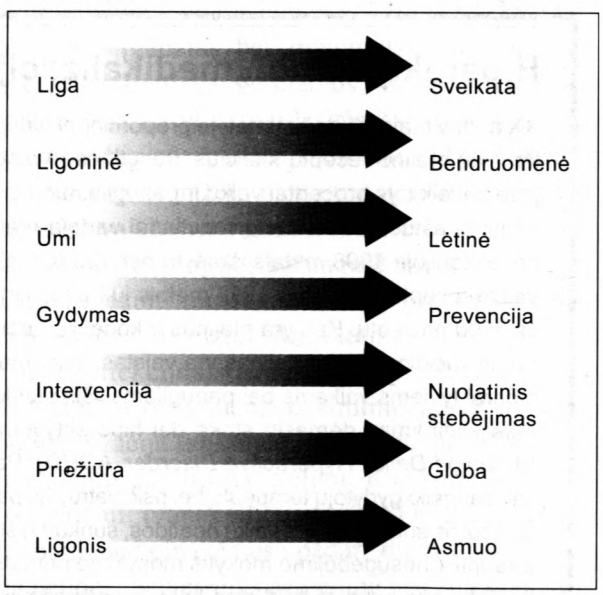

Schema 6.4. Pagrindinės šiuolaikinės sveikatos ir medicinos kryptys.

Šaltinis: S. Nettleton, *The Sociology of Health and Illness*, Polity, 1995.

pintis ir palaikyti. Jie gali stengtis įprasminti mūsų sirgimo faktą ar ieškoti būdų, kaip jį įtraukus į savo gyvenimo modelius. Kiti žmonės, su kuriais bendraujame, taip pat gali atsiliepti į mūsų ligą. Šie atoveiksmiai savo ruožtu padeda mums formuoti asmenines ligos interpretacijas ir gali tapti iššūkiu savimonės identitetui.

Sociologinės minties srityje ligos patirčiai suprasti ypač didelę įtaką turėjo du būdai. Pirmasis, susijęs su funkcionalistų mokykla, pateikė elgsenos normas, kurias, kaip tikimasi, turėtų priimti susirgę individai. Antrasis požiūris, kurį išplėtojo simbolinio interakcionizmo šalininkai, yra įvairiapusiškesnis bandymas atskleisti ligai priskiriamas interpretacijas ir šių prasmių įtaką žmonių veiksmams bei elgsenai.

Sergančiojo vaidmuo

Žymus funkcionalizmo mąstytojas Talcottas Parsonsas pateikė **sergančiojo vaidmens** sąvoką. Ji skirta apibūdinti elgsenos modeliams, kuriuos ima taikyti ligonis, siekdamas sumažinti ardomąjį sirgimo poveikį (Parsons, 1952). Funkcionalistinis mąstymas tvirtina, kad visuomenė paprastai veikia sklandžiai ir darniai. Todėl liga laikoma disfunkcija, galinčia suardyti šios normalios egzistencijos būsenos tėkmę. Pavyzdžiui, gal ligonis neįgalės atlikti visų įprastų savo pareigų arba pasidarys ne toks patikimas ir veiklus kaip paprastai. Kadangi ligoniai negali atlikti savo įprastų vaidmenų, ima trikti juos supančių žmonių gyvenimai: nebaigiamos darbo užduotys, šitaip sukeliant bendradarbiams stresą, neatliekamos pareigos namuose ir taip toliau.

Pasak Parsonso, sergančiojo vaidmens žmonės mokosi per socializacijos procesą, o susirgę kitų padedami jį suvaidina. Sergančiojo vaidmenį palaiko trys pagrindiniai ramsčiai:

1. *Ligonis nėra asmeniškai atsakingas už tai, kad serga.* Liga laikoma padariniu, atsiradusiu dėl individo nekontroliuojamų fizinių priežasčių. Susirgimas nesusijęs su individo elgsena ar veiksmais.
2. *Manoma, kad ligoniui priklauso tam tikros teisės bei privilegijos, tarp jų – nusišalinimas nuo įprastų pareigų.* Kadangi ligonis visiškai neatsako už savo susirgimą, jį ar ją atleidžiame nuo tam tikrų pareigų, vaidmenų bei elgesio, kurie kitais atvejais būtų privalomi. Pavyzdžiui, ligonis gali būti „išvaduotas" nuo įprastų pareigų namuose. Jis įgyja teisę, pavyzdžiui, gulėti lovoje ar laikinai neiti į darbą.
3. *Ligonis privalo stengtis atgauti sveikatą, konsultuodamasis su medicinos ekspertu ir sutikdamas tapti „pacientu".* Ligonio vaidmuo yra laikinas ir „sąlygiškas", priklauso nuo aktyvių paties ligonio pastangų pasveikti. Kad susirgęs asmuo galėtų atlikti ligonio vaidmenį, jis privalo gauti profesionalaus mediko pritarimą. Šis patvirtina, kad į jį kreipęsis asmuo iš tiesų serga. Eksperto lūpomis patvirtintas ligos faktas leidžia ligonio aplinkiniams pripažinti jo nusiskundimus. Iš paciento tikimasi, kad jis padės sau sveikti, laikydamasis „gydytojo nurodymų". Susirgęs asmuo, atsisakąs konsultuotis su gydytoju ar nepaisąs medicinos autoriteto patarimų, rizikuoja netekti savo kaip sergančiojo vaidmens.

Parsonso apibrėžtą ligonio vaidmenį ištobulino kiti sociologai, padarę prielaidą, kad sergančiojo vaidmens atžvilgiu ne visos ligos yra „tokios pačios". Jie teigia, kad sergančiojo vaidmens patirtys skiriasi nelygu ligos tipas, kadangi ligos sunkumas ir jos suvokimas daro įtaką žmonių reakcijoms į sergantį asmenį. Taigi galima nevienodai patirti pridėtines teises bei privilegijas, sudarančias sergančiojo vaidmens dalį. Freidsonas (1970) nustatė tris sergančiojo vaidmens atmainas, susijusias su skirtingomis ligomis bei nevienodu jų sunkumo laipsniu. *Sąlygiško* sergančiojo vaidmuo taikomas individams, kurie kenčia dėl laikinos ir leidžiančios pasveikti būsenos. Tikimasi, kad toks ligonis „išsikapstys", o jam suteikiamos teisės bei privilegijos derinamos su ligos sunkumu. Pavyzdžiui, sergantis bronchitu pelnytų daugiau prielankumo negu paprasčiausiai sloguojantis. *Besąlygiškai teisėto* ser-

gančiojo vaidmuo skiriamas individams, sergantiems nepagydomomis ligomis. Kadangi šitoks asmuo negali nieko „padaryti“, kad pasveiktų, jis ar ji automatiškai įgyja teisę atlikti sergančiojo vaidmenį. Besąlygiškai teisėtas vaidmuo gali būti taikomas individams, sergantiems alopecija – visišku nuplikimu, sunkia akne – odos riebalinių liaukų uždegimu (abiem atvejais nėra jokių ypatingų privilegijų, veikiau pripažįstama, kad individas neatsako už savo ligą), vėžiu arba Parkinsono liga (tuomet suteikiamos reikšmingos privilegijos ir teisė nebeatlikinėti daugelio savo prievolių bei pareigų). Ir pagaliau – *neteisėto* sergančiojo vaidmuo. Jis įgyjamas tuomet, kai individas kenčia ligą ar būseną, kurią kiti smerkia. Tokiais atvejais žmonės jaučia, kad ligonis gali būti pats atsakingas už tai, kad susirgo. Taigi anaiptol neprivalu jam užtikrinti papildomų teisių bei privilegijų. AIDS, matyt, yra ryškiausias pasmerktos ligos pavyzdys. Šitokia žmonių nuostata veikia teisę įgyti sergančiojo vaidmenį.

Stigma yra bet kuri savybė, atskirianti individą ar grupę nuo gyventojų daugumos ir kartu sukelianti įtarų ar priešišką elgesį su tokiu individu ar grupe. Jau įsitikinome, kad dauguma sirgimo formų sukelia sveikųjų užuojautą ar gailestį, o ligonis įgyja ypatingų „privilegijų“. Tačiau jei laikoma, kad liga ypač užkrečiama, ar manoma, jog ji kažin kaip žymi negarbę ar gėdą, „sveikieji“ gyventojai gali atmesti kenčiančiuosius. Viduramžiais šitaip elgtasi su žmonėmis, susirgusiais raupsais: jų visuotinai atsižadėdavo ir versdavo gyventi atskirose raupsuotųjų gyvenvietėse (leprozoriumuose). Mūsų laikais panašią, nors ne tokią kraštutinę stigmatizaciją sužadina AIDS, nepaisant fakto, jog paprastose kasdienio gyvenimo situacijose pavojaus užsikrėsti šia liga, kaip ir raupsais, nėra. Tačiau stigmos retai grindžiamos motyvuotu supratimu. Jos kyla iš stereotipų arba suvokimų, kurie gali būti klaidingi ar tik iš dalies teisingi.

Įvertinimas

Sergančiojo vaidmens modelis buvo įtakinga teorija, aiškiai atskleidusi, kaip sergantis asmuo sudaro integralią platesnio socialinio konteksto dalį. Tačiau nestinga ir kritikos, kurią galima pateikti kaip pretenzijas. Kai kurie mokslininkai teigė, jog sergančiojo vaidmens „formulė“ nepajėgia užfiksuoti sirgimo *patirties*. Kiti nurodo, kad jos negalima visuotinai taikyti. Pavyzdžiui, sergančiojo vaidmens teorija neatsižvelgia į atvejus, kai gydytojai ir ligoniai nesutaria dėl diagnozės ar turi skirtingų interesų. Jai taip pat nepavyksta paaiškinti „ligų“, kurios nereikalauja sustabdyti įprastinės veiklos, pavyzdžiui, nėštumo, alkoholizmo, kai kurių neįgalumų ir lėtinių ligų. Negana to, sergančiojo vaidmens suteikimas ne visuomet yra paprastas procesas. Kai kuriuos individus, pavyzdžiui, Jan Mason, kurios atvejį aprašėme skyriaus pradžioje, metų metus kamuoja nuolatiniai skausmai ar nemalonūs simptomai, tačiau gydytojai nuolatos nustato klaidingas jų diagnozes. Tačiau tol, kol šių asmenų būsena nėra aiškiai diagnozuota, jie negauna teisės į ligonio vaidmenį. Kitais atvejais reiškiasi socialiniai veiksniai, pavyzdžiui, rasė, klasė ir lytis. Iš dalies jie gali lemti, ar asmeniui bus garantuotas sergančiojo vaidmuo ir kiek noriai bei lengvai tai bus daroma. Sergančiojo vaidmens negalima atskirti nuo jį supančių socialinių, kultūrinių ir ekonominių poveikių.

Gyvenimo ir sirgimo tikrovė sudėtingesnė, negu rodo sergančiojo vaidmuo. Mūsų moderniajame amžiuje gyvensena ir sveikata vis labiau pabrėžiamos, vadinasi, manoma, kad didėja individų atsakomybė už savo pačių gerą savijautą. Tai prieštarauja pirmajai sergančiojo vaidmens prielaidai, pasak kurią individas nėra kaltintinas dėl savo ligos. Maža to, poslinkis nuo ūmių infekcinių ligų lėtinių susirgimų link, pasireiškęs moderniose visuomenėse, sumažino sergančiojo vaidmens taikomumą. Nors ligonio vaidmuo gali praversti suvokiant ūmius susirgimus, jis duoda mažiau naudos lėtinių ligų atveju: nėra jokios vienintelės formulės, kuria vadovautųsi sergantys lėtinėmis ligomis ar neįgalūs žmonės. Ir patys ligoniai, ir aplinkiniai žmonės labai įvairiai patiria ir interpretuoja gyvenimą sergant.

Dabar pažvelgsime į keletą būdų, kuriais sirgimo patirtį bandė suprasti simbolinio interakcionizmo krypties sociologai.

Liga kaip „išgyventa patirtis"

Simbolinio interakcionizmo šalininkus domina, kaip žmonės interpretuoja socialinį pasaulį ir prasmes, kurias sieja su šiomis interpretacijomis. Daugelis sociologų pritaikė šį metodą sveikatos ir ligos sritims, norėdami suprasti, kaip žmonės patiria savo ligotumą ar suvokia kitų sirgimą. Kaip žmonės reaguoja, sužinoję apie rimtą ligą, kaip prisitaiko prie šio žinojimo? Kaip ligos formuoja kasdienį individų gyvenimą? Kaip individo savimonės identitetą veikia gyvenimas sergant lėtine liga?

Įsitikinome, kad moderniosiose visuomenėse ligų modeliai keičiasi. Užuot mirę nuo ūmių infekcinių ligų jauname amžiuje, kaip ankstesniais laikais, industrinių visuomenių žmonės dabar gyvena ilgiau, lėtinėmis ligomis jie suserga sulaukę vyresnio amžiaus. Medicina jau geba palengvinti skausmą bei nepatogumus, susijusius su kai kuriomis šitokiomis būsenomis, vis daugiau žmonių sirgdami nugyvena ilgus metus. Sociologams rūpi, kaip šiais atvejais liga įtraukiama į asmeninę individo „biografiją".

Viena sociologų tyrinėtų temų buvo sergančių lėtinėmis ligomis individų mokymasis praktiškai ir emociškai tvarkytis su savo liga. Sergant kai kuriomis ligomis reikia reguliarių procedūrų ar priežiūros, galinčių paveikti įprastą žmonių kasdienybės tvarką. Dializė, insulino injekcijos ar didelio piliulių kiekio vartojimas reikalauja, kad individai derintų savo dienotvarkes, atsižvelgdami į ligą. Kitos ligos gali neprognozuojamai paveikti kūną, pavyzdžiui, žmogus staiga ima nebesuvaldyti šlapinimosi ar tuštinimosi arba pradeda smarkiai vemti. Individams, kenčiantiems tokias būsenas, dažnai tenka susikurti strategiją tvarkytis su liga kasdieniame gyvenime. Tai apima praktinius sumetimus, pavyzdžiui, atsidūrus nepažįstamoje vietoje visada pasižvalgyti, kur yra tualetas, taip pat įgūdžius valdyti tarpasmeninius santykius – ir intymius, ir banalius kasdienius. Nors ligos simptomai gali varžyti ir viską griauti, žmonės susikuria tvarkymosi strategijas, padedančias kiek galima normaliau gyventi (M. P. Kelly, 1992).

Tuo pat metu ligos patirtis gali tapti iššūkiu žmogaus savimonės identitetui ir sukelti pastarojo transformacijas. Jos rutuliojasi, veikiamos tiek realių, tiek ir individo įsivaizduojamų ar suvokiamų kitų žmonių reakcijų į savo ligą. Daugeliui įprastos socialinės sąveikos gali kelti baimės ar netikrumo jausmą sergantiems lėtinėmis ligomis ar neįgaliems žmonėms. Paprastas kasdienes sąveikas sutvirtina bendrosios sampratos, tačiau jos ne visuomet pasireiškia, kai veiksnys yra liga ar neįgalumas. Bendrųjų situacijų interpretavimas taip pat gali iš esmės skirtis. Galbūt sergančiam asmeniui reikia paramos, bet jis, pavyzdžiui, nenori pasirodyti priklausomas. Individas gali užjausti kitą, kuriam diagnozuota liga, bet nėra tikras, ar gali atvirai kalbėti apie šį dalyką. Pasikeitęs socialinių sąveikų kontekstas gali paspartinti savimonės identiteto transformacijas.

Kai kurie sociologai tyrinėjo, kaip individai, sergantys lėtinėmis ligomis, tvarkosi su jomis viso savo gyvenimo kontekste (Jobling, 1988; Williams, 1993). Liga gali pareikalauti iš žmonių nepaprastai daug laiko, energijos, jėgų bei emocijų išteklių. Corbin ir Straussas (1985) tyrė *sveikatos režimus*, kuriuos susikuria ligoniai, sergantys lėtinėmis ligomis, siekdami organizuoti savo kasdienį gyvenimą. Jie nustatė trijų rūšių „darbus", glūdinčius žmonių kasdienybės strategijoje. *Sergančiojo darbai* apibūdina veiklą, skirtą susidoroti su ligotumo būsena, pavyzdžiui, skausmo šalinimo procedūras, atliekamus diagnostinius tyrimus ar fizioterapiją. *Kasdieniai darbai* – tai kasdienio gyvenimo tvarkymas: ryšiai su kitais žmonėmis, namų reikalai, profesiniai bei asmeniniai interesai. *Biografiniai darbai* apima ligonio veiklą, sudarančią jo kuriamo ar perkuriamo asmeninio naratyvo dalį. Kitaip tariant, visa tai yra procesas, kuriuo liga įtraukiama į asmens gyvenimą, surandant jos prasmę ir sukuriant būdus ją paaiškinti kitiems. Šis procesas gali padėti žmonėms, susitaikiusiems su lėtinės ligos faktu, atkurti savo gyvenimo prasmę bei tvarką.

Simbolinio interakcionizmo atstovų darbai apie gyvenimą sergant yra vienas reikšmingiausių kūno sociologijos aspektų. Šio skyriaus pabaigoje sužinosime, jog gyvenimas visuomenėje, kurioje individai gyvena ilgiau, o pagyvenę žmonės užsiima aktyvesne veikla negu kada nors anksčiau, kar-

tais reiškia ir ilgesnį gyvenimą sergant, nerimaujant, baiminantis.

Sveikata ir senėjimas

Gyvename senstančioje visuomenėje, kurioje nuolatos didėja šešiasdešimt penkerių metų ir vyresnio amžiaus žmonių santykinė dalis. Tačiau senėjimo socialinės svarbos klausimas yra kur kas platesnis. Juk iš tiesų stulbinamai keičiasi *pati* senatvė – jos tikrasis pobūdis, siūlomos galimybės ir užkraunamos naštos. **Gerontologija**, senėjimo bei pagyvenusiųjų tyrimai, domisi ne vien fiziniu – virsmo senu žmogumi – procesu, bet ir socialiniais bei kultūriniais veiksniais, susijusiais su senėjimu.

Čia veikia du gana prieštaringi procesai. Viena vertus, moderniosiose visuomenėse pagyvenusiems žmonėms būdinga turėti žemesnį statusą ir mažiau galios, negu jų protėviams ikimoderniosiose kultūrose. Pastarosiose, o ir dabartinėse nevakarietiškose kultūrose (pavyzdžiui, Indijoje ar Kinijoje) manoma, kad senyvas amžius suteikia išminties. Todėl bet kurioje tokioje bendruomenėje pagrindinė sprendimų teisė paprastai tekdavo ar tenka senoliams. Šiandien vyresnio amžiaus žmonės patiria priešingų dalykų. Visuomenėje, kuri nuolatos kinta kaip mūsiškė, pagyvenusių žmonių sukauptas žinias jaunimas dažnai laiko ne vertinga išminties sankaupa, o tiesiog atsilikimu.

Bet, kita vertus, šiandien pagyvenę žmonės kur kas mažiau linkę priimti senėjimą kaip neišvengiamą kūno silpimo bei trikčių procesą. Čia dar sykį galime aptikti gamtos socializacijos įtaką. Kadaise visi sutiko, kad senėjimo procesas yra neišvengiama niokojančio laiko poveikio raiška. Bet laipsniškai imama vis labiau abejoti, ar senėjimas iš tiesų natūralus. Medicinos bei mitybos pažanga parodė, kad galima atstumti ar sulėtinti daugelį senėjimo apraiškų, kadaise laikytų neišvengiamybe. Žmonės vidutiniškai gyvena kur kas ilgiau negu prieš šimtą metų, kadangi pagerėjo mityba, higiena bei sveikatos apsauga.

Žvelgdami į kintančią demografijos statistiką, kai kurie sociologai ir gerontologai mini gyventojų „žilimą“ (žr. schemą 6.5). 1850 metais pergengusių šešiasdešimt penkerius metus britų buvo apie 5 procentus visų gyventojų. Šiandien šis skaičius pranoko 15 procentų ir toliau didės. Britanijoje daugiau kaip pusantro šimtmečio vis ilgėja žmonių amžiaus vidurkis. 1800 metais jis veikiausiai siekė vos šešiolika metų, dvidešimtojo amžiaus pradžioje pailgėjo iki dvidešimt trejų, maždaug 1970 metais – iki dvidešimt aštuonerių, o šiandien – per trisdešimt. Vidutinio amžiaus ilgėjimas turėtų dar tęstis su sąlyga, jei iš esmės nepakis dabartinės demografijos tendencijos. 2030 metais jis gali pasiekti trisdešimt septynerius metus.

Britanija – ne vienintelė visuomenė, išgyvenanti „žilimo“ procesą. Artimiausiais dešimtmečiais su savo gyventojų senėjimu susidurs beveik visos stiprios ekonomikos šalys. Peteris Petersonas šį poslinkį pavadino „žilaja aušra“ (1999). Šiuo metu išsivysčiusiame pasaulyje kas septintas žmogus yra perkopęs per šešiasdešimt penkerius metus. Per

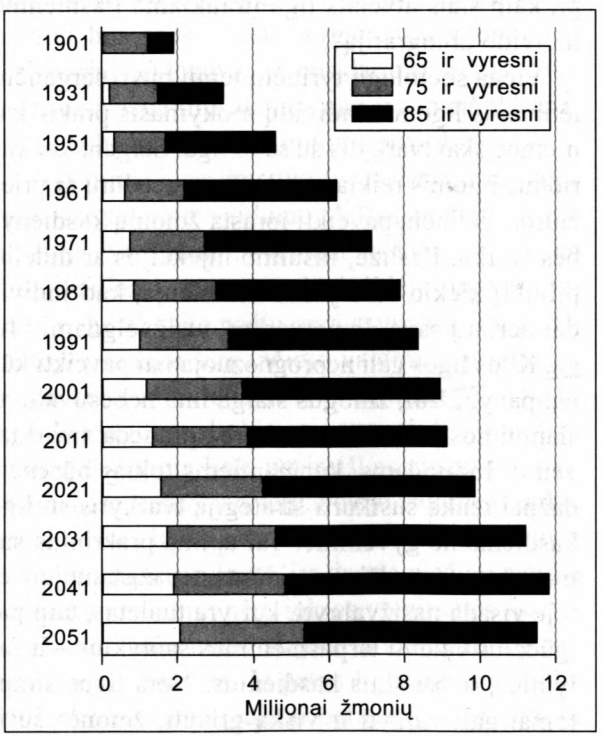

Schema 6.5. Senyvo amžiaus gyventojai JK 1901–2051 m.

Šaltinis: OPCS. Iš *Sociology Review*, 8.2 (Nov. 1998), reversas. Karališkoji autorinė teisė.

trisdešimt metų šis santykis pakils iki kas ketvirto žmogaus. Maždaug 2030 metais gyventojų, peržengusių šešiasdešimt penkerių metų ribą, dalis sudarys nuo 33 procentų Australijoje iki beveik 50 procentų Vokietijoje. Senų (vyresnių kaip aštuoniasdešimt penkerių metų) žmonių skaičius didėja sparčiau negu senyvų. Per pirmąją XXI amžiaus pusę vyresnių kaip aštuoniasdešimt penkerių metų žmonių padaugės šešiagubai. Pastarasis procesas kartais vadinamas „pagyvenusiųjų senėjimu".

Šis esminis amžiaus pasiskirstymo tarp gyventojų poslinkis meta ypatingus iššūkius Britanijai bei daugeliui kitų industrinių šalių. Yra keli būdai šiam reiškiniui įvertinti. Vienas jų – apgalvoti **priklausomybės santykį** – ryšį, kurio vieną pusę sudaro vaikų bei pensinio amžiaus žmonių skaičius, o kitą – darbingo amžiaus žmonių skaičius. Jei pagyvenusių žmonių gausės ir dvidešimt pirmajame šimtmetyje, podraug didės ir socialinių paslaugų bei sveikatos sistemų paklausa. Tikėtinos gyvenimo trukmės ilgėjimas reiškia, kad pensijas teks mokėti daugiau metų negu dabar (žr. schemas 6.6 ir 6.7).

Tačiau programas, kurios remia pagyvenusiuosius, finansuoja dirbantys gyventojai. Ilgėjant *tikėtinai pagyvenusiųjų gyvenimo trukmei*, tolydžio didės įtampa dėl prieinamų išteklių. Demografijos prognozės verčia vyriausybes, interesų grupes ir politikus-praktikus žvelgti priekin ir kurti siūlymus, kaip geriau tenkinti žmonių reikmes, ilgėjant gyvenimo trukmei. Pavyzdžiui, pastaruoju metu pensijų susivienijimai įspėja, kad dabartinė pensijų mokėjimo sistema neišsilaikys neribotą laiką. Jie reikalauja didinti pensinio amžiaus ribą iki septyniasdešimties metų tiek moterims (dabar šešiasdešimt, kyla iki šešiasdešimt penkerių), tiek ir vyrams (dabar šešiasdešimt penkeri). Tai leistų atsverti išaugusį ilgaamžiškumą.

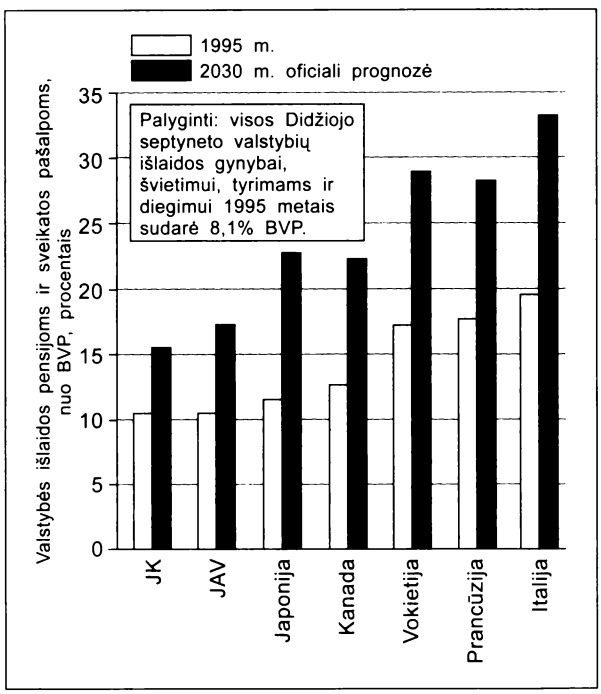

Schema 6.6. Valstybės išlaidos pensijoms ir sveikatos pašalpoms septyniose šalyse 1995 m. ir prognozuojamos 2030 m.

Šaltiniai: OECD; surašymas; autoriaus skaičiavimai. Iš P. G. Peterson, *Gray Dawn*, Random House, 1999, p. 69.

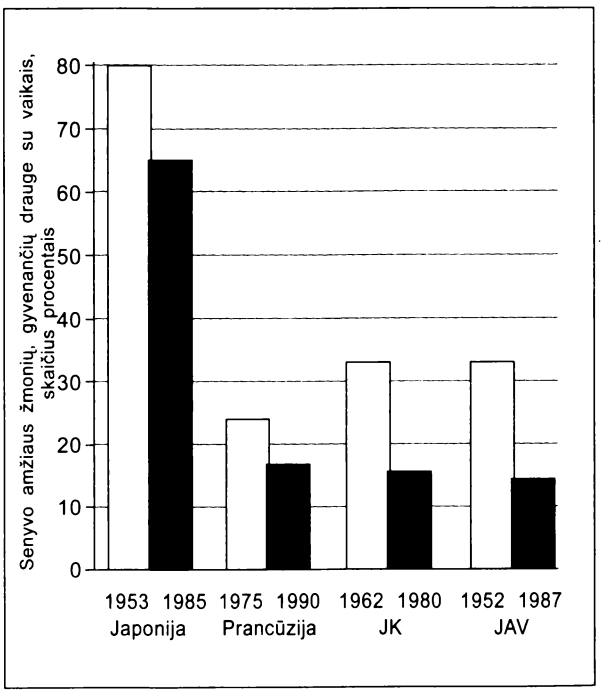

Schema 6.7. Senyvo amžiaus žmonių, gyvenančių drauge su vaikais, santykio skirtumai, lyginant įvairias šalis ir skirtingus laikotarpius

Šaltiniai: OECD. Iš P. G. Peterson, *Grey Dawn*, Random House, 1999, p. 153.

Fiziniai senėjimo padariniai

Senyvo amžiaus negalima tapatinti su prasta sveikata ar neįgalumu, tačiau bėgantys metai, žinoma, pažeria vis daugiau sveikatos problemų. Bet tik maždaug du pastaruosius dešimtmečius biologai sistemingai stengiasi atskirti fizinius senėjimo padarinius nuo su ligomis susijusių ypatumų. Kyla ginčų dėl to, kiek būtent metams bėgant neišvengiamai išsenka mūsų kūnas. Sunku atnarplioti ir socialinių bei ekonominių netekčių, fizinio pablogėjimo padarinius. Juk žmogui gali tekti sumokėti fizinę duoklę už tai, kad jis neteko giminių bei draugų, atsiskyrė nuo kažin kur gyvenančių vaikų ir prarado darbą.

Tačiau, apskritai, tyrimų duomenys parodė, jog prasta sveikata ir senyvas amžius jokiu būdu ne sinonimai. Yra daug žmonių, peržengusių šešiasdešimt penkerių ribą, tačiau tvirtinančių, kad yra beveik puikios sveikatos.

Kūno senėjimą veikia socialinės įtakos, tačiau, žinoma, valdo ir genetiniai veiksniai. Apskritai, biologai sutinka, kad žmonės turi genų reguliuojamą gyvenimo trukmės maksimumą – manoma, kad jis yra apie 120 metų. Žmogaus, kaip ir visų gyvūnų, kūnas genetiškai suprogramuotas mirti.

Bet kiek ilgiau galėtume gyventi? Jei genetikai rastų būdą senėjimui bei mirčiai valdyti, tai būtų vienas reikšmingiausių minėtosios gamtos socializacijos aspektų. Mokslininkai jau įrodė, kad galima manipuliuoti senstančiomis gyvūnų ląstelėmis priverčiant jas elgtis taip, kaip būdinga jaunoms. Ronaldas Klatzas, Amerikos medicininių senėjimo problemų tyrimų akademijos (*The American Academy of Anti-Ageing Medicine*) pirmininkas, pažymi: „Tikiu, kad išvysime kur kas pailgėjusį gyvenimą, gal net mūsų laikais. Jau turime naujas technologijas. Jas reikia plėtoti. Turime pradėti rengtis nesenstančiai visuomenei. Senėjimas yra liga, kurią galima išgydyti“ (cituojama: Kelsey, 1996: 2).

Senėjimo problemos

Senėjimas – tai procesas, teikiantis naujų galimybių, tačiau jį lydi nemažai neįprastų iššūkių. Sendami žmonės susiduria su fizinių, emocinių ir materialių problemų deriniu. Gali būti sunku jį įveikti. Vienas iš pagrindinių pagyvenusių žmonių rūpesčių – kaip išsaugoti nepriklausomybę, judėjimo laisvę ir gebėjimą visapusiškai dalyvauti visuomeniniame gyvenime. Bet, kaip ir galėjome tikėtis, senėjimas nėra reiškinys, kurį visi patiria vienodai. Pagyvenę žmonės labai skiriasi pagal savo materialius išteklius ir galimybes gauti emocinę bei sveikatos paramą. Šie skirtumai gali daryti įtaką pagyvenusiųjų gebėjimui išlaikyti savo nepriklausomybę ir visapusiškai gerą savijautą.

Senėjimo patirtį iš esmės veikia klasė, lytis ir rasė. Pavyzdžiui, senėjimo reiškinys turi lytinį aspektą. Moterys paprastai gyvena ilgiau negu vyrai, todėl senyvas amžius tampa itin „moteriškas“. Vėlesnius gyvenimo metus nepaprastai stipriai lemia ankstesnio gyvenimo patirtis. Moteris saisto pareigos namuose bei vaikų auginimas, todėl, apskritai, jos mažiau ir rečiau negu vyrai dirba mokamą darbą. Jos taip pat gauna mažesnius atlyginimus. Šie ir panašūs veiksniai stipriai paveikia tolesnio moterų gyvenimo materialias sąlygas, ypač jei privačios ar tarnybinės pensijos mokėjimo planas priklauso nuo finansinės paramos. Tyrimai atskleidė, kad pagyvenusios moterys turi mažesnes negu vyrai asmenines pajamas, taip pat patiria nelygybę kitų išteklių, pavyzdžiui, būsto ar automobilio nuosavybės, atžvilgiu. Gali pasirodyti, jog automobilio neturėjimas nėra pagrindinis rūpestis. Bet, kita vertus, jis gali gerokai suvaržyti visapusišką moters mobilumą ir galimybę naudotis sveikatos apsauga, parduotuvėmis, taip pat bendrauti su kitais. Bėgant metams, moterys labiau negu vyrai kenčia dėl neįgalumo. Vadinasi, joms reikia daugiau pagalbos bei paramos, kad pasisektų atlikti kasdienius darbus ir įprastai prisižiūrėti, pavyzdžiui, išsimaudyti vonioje, keltis iš lovos ar gultis. Maždaug pusė pagyvenusių Britanijos moterų gyvena vienišos, o tuo tarpu vieniši vyrai sudaro vos penktadalį. Taigi globos modeliai, kuriuos ketinama taikyti pagyvenusiems gyventojams, turi specifiškų lyties reikšmių.

Yra tendencija, kad pagyvenusieji patiria daugiau materialių nepriteklių, palyginti su kitais gy-

ventojų segmentais. Išėjus poilsio, sumažėja pajamos, todėl gali gerokai pablogėti pagyvenusių žmonių gyvenimo lygio standartai. Sociologai atskleidė, kad nelygybės modeliai, reiškęsi ankstesniais individo gyvenimo tarpsniais, turi tendenciją tęstis ir vėlesniais gyvenimo metais. Tiesa, daugelis skurdo ir klasės tyrimų domisi išimtinai darbingo amžiaus žmonėmis. Bet neseniai Kento universiteto (Milne et al., 1999) atlikta apklausa gyvenimo būdams išaiškinti, apėmusi 1317 pagyvenusių Britanijos žmonių, rado įrodymų, jog esama dviejų skirtingų „pasaulių". Pirmąjį sudarė individai, neseniai išėję į pensiją, gyvenantys bendrame namų ūkyje ir gaunantys tarnybines pensijas. Jie gyveno gana pasiturimai. Antrąjį pasaulį sudarė tie, kuriems per aštuoniasdešimt. Jie buvo vieniši ir beveik neturėjo santaupų, todėl kentėjo dėl didelio skurdo. Tyrimas atskleidė, jog pusė pagyvenusiųjų, kuriems sukako aštuoniasdešimt ar daugiau metų, gyvena iš 80 ar mažiau svarų per savaitę. Tarp pagrindinių rūpesčių, kuriuos pagal svarbą nurodė apklausos informantai, nerimas dėl pinigų nusileido tik prastėjančiai sveikatai.

Išvados: senėjimo ateitis

Visuomenėje, kuri itin vertina jaunystę, energingumą bei fizinį patrauklumą, vyresni žmonės linkę tapti nematomais. Tačiau pastaraisiais metais regime kai kuriuos požiūrių į senyvą amžių pokyčius. Mažai tikėtina, kad pagyvenę žmonės atgaus visą autoritetą bei prestižą, kurį bendruomenės senoliams suteikdavo senovės visuomenės. Tačiau sudarydami vis didesnę gyventojų dalį, jie įgijo stipresnę negu anksčiau politinę įtaką. Pagyvenusieji jau tapo galinga politinio spaudimo grupe.

Nemažai žmonių vėlyvesniuose gyvenimo metuose vis dažniau įžvelgia didžiulių galimybių ar net išgarsėjimo laiką. Tai – refleksijos metas, kai apmąstomi viso gyvenimo pasiekimai. Bet jis taip pat leidžia individams toliau tobulėti, mokytis, tyrinėti. Šiuos metus, kai žmonės tampa laisvi tiek nuo tėvystės ar motinystės, tiek ir nuo darbo pareigų, dažnai apibūdina sąvoka **trečiasis amžius**. Šiuo laikotarpiu, kuris dabar trunka ilgiau negu anksčiau, individai laisvi gyventi aktyvų nepriklausomą gyvenimą – keliauti, toliau šviestis ar formuoti naujus įgūdžius. Tuomet *ketvirtasis amžius* reikštų gyvenimo metus, kai atsiranda rimtesnių iššūkių žmogaus nepriklausomybei ar gebėjimui visiškai savimi pasirūpinti.

Prasidėjo ir aktyvistų grupių kova prieš **diskriminaciją dėl amžiaus**. Ja siekiama paskatinti palankų požiūrį į senyvą amžių ir pagyvenusius žmones. Diskriminacija dėl amžiaus yra ideologija, kaip ir moterų diskriminacija bei rasizmas. Pagyvenusiems žmonėms taikomų neteisingų stereotipų nėra mažiau negu kitose gyvenimo srityse. Pavyzdžiui, dažnai tikima, kad senesni darbuotojai ne tokie kompetentingi kaip jaunesni, kad dauguma žmonių, perkopusių šešiasdešimt penkerius metus, guli ligoninėse ar gyvena senelių namuose ar kad tarp jų apstu nukaršėlių. Visi šie įsitikinimai yra klaidingi. Darbuotojų, kuriems per šešiasdešimt, našumo ir atėjimo į darbą vidurkis yra geresnis, palyginti su jaunesnio amžiaus grupėmis. Devyniasdešimt penki procentai žmonių, kuriems per šešiasdešimt penkerius, gyvena privačiuose būstuose. Pagaliau vos septyni procentai tų, kuriems nuo šešiasdešimt penkerių iki aštuoniasdešimties, turi aiškių senatvinės karšaties simptomų.

Savo knygoje *Life after Work: The Arrival of the Ageless Society*, 1991 („Gyvenimas po darbo: beamžės visuomenės atėjimas") Michaelis Youngas ir Tomas Schulleris teigia, kad amžius tapo engimo priemone, skirta žmonėms įsprausti į nustatytus stereotipiškus vaidmenis. Daugelis pagyvenusių žmonių maištauja prieš šitokį elgesį ir tyrinėja naujas veiklos rūšis bei savirealizacijos būdus. Jie priešinasi tam, ką Youngas ir Schulleris vadina „amžių įkalinančia visuomene".

Moderniosiose visuomenėse tiek jaunimas, tiek ir senimas skirstomi į kategorijas veikiau pagal amžių, negu remiantis jų savybėmis, darbais bei identitetais. Pasak Youngo ir Schullerio, šios dvi grupės turėtų sudaryti sąjungą, kad išsiveržtų iš šių kategorijų ir sukurtų beamžę visuomenę. Jie galėtų tapti pirmeiviais ir imtis ginti interesus, susijusius ne vien su savo socialinėmis padėtimis, bet ir su dauguma gyventojų, dirbančių mokamą darbą.

Youngas ir Schulleris teigia, kad jaunimas ir senimas galėtų padėti nukreipti visuomenę nuo vartotojiškumo bėgių. Vis daugiau žmonių būtų galima išlaisvinti iš darbo prievolių, sako jie cituodami Virginiją Woolf, kuri teigia: „visados privalai dirbti darbą, kuriuo bodiesi, ir turi atlikti jį taip, kaip darytų vergas – meilikaudamas ir pataikaudamas“. Jie galėtų susikurti unikalias asmenines savybes bei interesus. Šitaip gana įspūdingai pasielgė Woolf. Ji pamanė, jog kitu atveju jos „nedidelis, tačiau savininkei brangus“ rašytojos talentas „išnyks, o drauge su juo ir aš, mano siela... kaip pavasario žiedai, kuriuos sugraužia rūdys“.

TEMOS SANTRAUKA

1. Kūno sociologija domisi būdais, kuriais mūsų kūnus veikia socialinės įtakos. Socialinės bei aplinkos jėgos padeda formuoti sveikatos ir ligos modelius. Tai rodo faktas, jog kai kurioms žmonių grupėms būdinga kur kas geresnė sveikata negu kitoms.
2. Sociologiniai tyrimai atskleidė glaudžius ligų ir nelygybės ryšius. Industrinėse šalyse skurdesnių grupių tikėtinos gyvenimo trukmės vidurkis yra mažesnis ir jos yra imlesnės ligoms negu turtingesni sluoksniai. Turtingesnių šalių tikėtinos gyvenimo trukmės vidurkis irgi yra didesnis negu skurdesnių šalių. Kai kurie žmonės mano, kad klasių pagrindu paremtą sveikatos nelygybę galima paaiškinti kultūros ir elgsenos veiksniais, pavyzdžiui, mityba bei gyvensena. Kiti pabrėžia struktūrines įtakas, tokias kaip nedarbas, neprilygstantis standartui būstas ir prastos darbo sąlygos.
3. Sveikatos ir ligos modeliai turi dar ir lyties bei rasės aspektus. Beveik kiekvienoje pasaulio šalyje moterys apskritai gyvena ilgiau negu vyrai, tačiau kartu dažniau serga. Kai kurios ligos labiau paplitusios etninių mažumų palyginti su baltaodžių gyventojų grupėmis. Sveikatos skirtumai tarp lyčių ir rasių aiškinti genetinėmis priežastimis, bet patys vieni šie argumentai negali paaiškinti nelygybės. Nors kai kurios sveikatos sąlygos iš dalies gali turėti biologinį pagrindą, visuminiai sveikatos ir ligos modeliai taip pat privalo atsižvelgti į socialinius veiksnius ir vienų ar kitų grupių materialių sąlygų skirtumus.
4. Vakarų medicina grindžiama biomedicininiu sveikatos modeliu – tikėjimu, kad galima apibrėžti ligą objektyviomis sąvokomis, o sergančiam kūnui sugrąžinti sveikatą taikant moksliškai paremtas gydymo procedūras. Biomedicininis sveikatos modelis atsirado drauge su moderniosiomis visuomenėmis. Jis buvo susijęs su demografijos atsiradimu – gyventojų skaičiaus, sudėties ir dinamikos tyrimais, taip pat su stiprėjančiu valstybių interesu palaikyti visuomenės sveikatą. Moderniosioms sveikatos apsaugos sistemoms nepaprastai didelę įtaką turėjo mokslo taikymas medicininei diagnozei bei gydymui.
5. Biomedicininis sveikatos modelis susilaukia vis daugiau kritikos. Kritikai teigia, jog mokslinė medicina nėra tokia veiksminga, kaip sten-

giasi atrodyti, priekaištauja, kad medicinos specialistai nevertina gydomų pacientų nuomonės, o savo taikomus gydymo būdus laiko pranašesniais už bet kurias alternatyvias gydymo formas, kurios neremia ortodoksinių metodų.

6. Sociologus domina ligos patirtis: kaip ligonis ir šalia jo esantys asmenys išgyvena sirgimo, lėtinės ligos ar neįgalumo būsenas. Sergančiojo vaidmens idėja, išrutuliota Talcotto Parsonso, pagrįsta prielaida, kad ligonis, siekdamas sumažinti ardomąjį ligos poveikį, ima naudotis tam tikromis elgsenos formomis. Sergančiam individui užtikrinamos kai kurios privilegijos, tokios kaip teisė nusišalinti nuo darbo, neatlikti pareigų šeimoje, tačiau mainais jis privalo aktyviai stengtis atgauti sveikatą, sutikdamas laikytis gydytojų nurodymų.

7. Simbolinio interakcionizmo atstovai tyrinėjo, kaip žmonės kasdieniame gyvenime tvarkosi su sirgimu ir lėtinėmis ligomis. Sirgimo patirtis gali sužadinti individų savimonės identiteto ir kasdienės gyvenimo tvarkos pokyčius. Šis kūno sociologijos aspektas tampa vis reikšmingesniu daugeliui visuomenių, nes dabar žmonės gyvena ilgiau negu kada nors anksčiau ir dažniau kenčia nuo alinamų lėtinių, o ne nuo ūmių ligų.

8. Dar viena svarbi kūno sociologijos sritis yra gerontologija – senėjimo bei pagyvenusių žmonių tyrimai. Gerontologijai rūpi ne vien fizinis senėjimo procesas, bet ir jam įtaką darantys socialiniai bei kultūriniai veiksniai.

9. Daugumai industrinių šalių būdingas gyventojų „žilimas“. Žmonės, kuriems per šešiasdešimt penkerius metus, sudaro vis didesnę gyventojų dalį ir ateinančiais dešimtmečiais jų nuolatos gausės. Toliau didėjant senatvės priklausomybės santykiui, visuomenės susidurs su naujais iššūkiais. Senatvės priklausomybės santykis apibūdina pensinio amžiaus ir darbingo amžiaus žmonių skaičiaus ryšį. Gausėjant pagyvenusių žmonių grupėms, didės socialinės globos, pensijų ir sveikatos apsaugos sistemų paklausa. Kita vertus, bus mažiau žmonių, kurie dirba mokamą darbą ir padeda finansuoti šias programas.

10. Senėjimas atveria žmonėms daug galimybių išsilaisvinti iš darbo prievolių. Tačiau individams (o dažnai ir šeimoms) jis taip pat sukelia socialinių, ekonominių bei psichologinių problemų. Išėjimas į pensiją daugumai žmonių reiškia esminę pereigą, pirmiausia statuso netektį. Žmonės šiuo metu gali jaustis vieniši ir sutrikę, nes jiems tenka pakeisti daugelį savo įprastų kasdienių dalykų.

11. Pastaraisiais metais pagyvenę žmonės, kurie dabar industrinėse šalyse sudaro didelę gyventojų dalį, pradėjo aktyviau reikalauti, kad jiems būdingi interesai bei reikmės būtų labiau pripažįstami. Kova su diskriminacija dėl amžiaus yra svarbus šios raidos aspektas.

Pasvarstykite dar kartą

1. Kaip būtų galima sumažinti nelygybę sveikatos apsaugos srityje?
2. Kaip vyrų ir moterų gyvenimo skirtumai gali paaiškinti nevienodą jų sveikatos patirtį?
3. Kokią politiką galėtumėte rekomenduoti, kad Nacionalinė sveikatos tarnyba (NST) būtų priversta labiau atsižvelgti į pacientų kultūrinę aplinką?
4. Ar medicinai perimant kai kurių būsenų, pavyzdžiui, nėštumo arba prislėgtumo, kontrolę ir atimant ją iš paciento didėja medicinos steiginių galios?
5. Kaip Jan Mason istorija iliustruoja biografinių darbų svarbą lėtine liga sergančiam individui?
6. Kaip asmens senėjimo patirtį formuoja socialiniai veiksniai?

Papildoma literatūra

Sara Arber and **Jay Ginn** (eds). *Connecting Gender and Ageing: A Sociological Approach.*. – Buckingham: Open University Press, 1995.

Lesley Doyal. *What Makes Women Sick*. – London: Macmillan, 1995.

Sarah Nettleton. *The Sociology of Health and Illness*. – Cambridge: Polity, 1995.

Peter G. Peterson. *Gray Dawn: How the Coming Age Wave will Transform America – and the World*. – New York: Random House, 1999.

Interneto nuorodos

European Observatory on Health Care Systems
http://www.observatory.dk

International Public Health
http://www.ldb.org/iphw/

LSE Health: institute for researching public health issues and health policy
http://www.lse.ac.uk/Depts/lse-health/default.htm/

OECD – international work on ageing
http://www.oecd.org/subject/ageing

Wellcome Library on the History and Understanding of Medicine
www.wellcome.ac.uk/en/1/lib.html

World Health Organization
http://www.who.int

7

Šeimos

- **Pagrindinės sąvokos** 171
- **Teoriniai požiūriai į šeimą** 172
- **Šeimos modelių įvairovė: etniniai skirtumai Didžiojoje Britanijoje** 183
- **Santuokos alternatyvos** 186
- **Smurtas ir prievarta šeimos gyvenime** 188
- **Diskusija dėl šeimos vertybių** 191
- **Temos santrauka** 192
- **Pasvarstykite dar kartą** 193

7 skyrius. Šeimos

Šioje knygoje daug kalbama kaitos tema. Pasaulis, kuriame gyvename, kupinas naujų galimybių, tačiau jis taip pat yra sudėtingas ir neįprastas. Patinka ar ne, bet visi esame priversti susitaikyti su galimybių ir rizikos formų mišiniu, kurį pateikia šitoks pasaulis. Šis pastebėjimas niekam taip netinka, kaip mūsų asmeniniam ir emociniam gyvenimui.

Per kelis pastaruosius dešimtmečius Britanija ir kitos Vakarų visuomenės išvydo tokius šeimos modelių poslinkius, kurių nė negalėjo įsivaizduoti ankstesnės kartos (žr. tekstą rėmeliuose, p. 173). Didžiulė šeimos bei namų ūkio formų įvairovė tapo mūsų amžiaus kasdienybės bruožu. Šiandien žmonės tuokiasi rečiau negu kitados ir linkę tai daryti sulaukę vyresnio amžiaus. Nepaprastai pagausėjo skyrybų ir dėl to vis daugiau vaikų auga vienišo tėvo ar motinos šeimoje. Antrosios santuokos ar nauji ryšiai formuoja „atkurtąsias šeimas" (žr. toliau, p. 179), įtraukiančias ankstesnių sąjungų vaikus. Vis daugiau žmonių iki santuokos ar užuot tuokęsi renkasi gyvenimą drauge, t. y. sugyvenimą. Trumpai tariant, šeimos pasaulis atrodo kur kas įvairesnis negu prieš penkiasdešimt metų. Šeimos ir santuokos institucijos vis dar gyvuoja ir yra svarbios mūsų gyvenimui, tačiau jų pobūdis aiškiai pasikeitė.

Pakito ne vien šeimos ir namų ūkio sandara. Tiek pat svarbu, kad pakito lūkesčiai – ko žmonės tikisi iš tarpusavio santykių. Terminą „santykiai", taikomą asmeniniam gyvenimui, imta plačiai vartoti vos prieš dvidešimt ar trisdešimt metų. Tuo pat metu paplito ir idėja, kad asmeniniame gyvenime reikia „artumo" ar „įsipareigojimo". Mūsų vėlyvosios modernybės amžiuje „santykiai" reiškia aktyvius veiksmus. Laimėtas kito žmogaus pasitikėjimas lems, ar šie santykiai atsispirs laikui. Šiandien daugumos rūšių seksualiniai ryšiai, taip pat ir santuoka virto būtent šitokiais santykiais. Pastarieji vis labiau priklauso nuo dalyvių bendradarbiavimo ir bendravimo. Emocinis bendravimas tapo ne vien seksualinės meilės, bet taip pat ir draugystės, tėvų bei vaikų santykių pagrindu.

Šios transformacijos neapsiriboja vien industrinėmis šalimis. Aprašytieji procesai, nors ir netolygiai, vyksta visose pasaulio visuomenėse. Kinijos pavyzdys aiškiai parodo, kokios prieštaringos prigimties yra šeimos kaita. Palyginti su Vakarų šalimis, Kinijoje tebėra procentiškai mažas skyrybų skaičius, tačiau jis sparčiai didėja kaip ir kitose besivystančiose Azijos visuomenėse. Kinijos miestuose padažnėjo ne tik skyrybų, bet ir sugyvenimo atvejų. Tai paskatino vyriausybę svarstyti, kaip pasunkinti skyrybas. Dabartiniai santuokos įstatymai, priimti XX a. šeštąjį dešimtmetį, yra labai liberalūs. Santuoka laikoma praktine sutartimi, kurią galima panaikinti, kai „šito nori ir vyras, ir žmona". Kai išblėsta „abipusė meilė", santuoka gali būti nutraukiama netgi tada, kai vienas partnerių su tuo nesutinka. Palaukę dvi savaites ir sumokėję mažą administracinį mokestį, poros nariai tampa nepriklausomi vienas nuo kito.

Kinijoje daug kalbama apie „tradicinių" šeimos modelių gynimą, turint galvoje tuos, kuriuos tebepraktikuoja kaimas. Nepaisant vyriausybės oficialiosios politikos, pagal kurią šeima gali turėti vieną arba du vaikus, santuoka bei šeimos gyvenimas kaimo regionuose išlieka kur kas tradiciškesnis negu miestuose. Santuoka yra dviejų šeimų susitarimas, kurį patvirtina veikiau tėvai negu suinteresuotieji asmenys. Kai kuriose provincijose apie 60 procentų visų santuokų vis dar organizuoja tėvai. Bet šiuo atveju Kinijos moderni-

zavimo istorija daro ironišką vingį: dauguma Kinijos miestuose besiskiriančių porų yra iš tų, kurios tradiciškai susituokė kaimo regionuose.

Šis pavyzdys rodo, kad su daugeliu panašių problemų susiduria visos pasaulio visuomenės, nes kinta šeimos gyvenimas. Rūpesčiai dėl britų šeimų „irimo" beveik tokie patys, kokius patiria ir kitos industrinės bei neindustrinės šalys. Skiriasi tik tų rūpesčių mastas ir raiška kultūriniame kontekste. Tradicinių šeimos gyvenimo formų erozija – Britanijoje, Kinijoje ir kitose pasaulio visuomenėse – kyla dėl globalizacijos ir kartu svariai prie jos prisideda. Pamatysime, kad šeimos gyvenimo pokyčiams dažnai priešinamasi ir kviečiama grįžti į „auksines" praeities dienas. Akivaizdu, jog daugelis mūsų, kurie priešinasi ar nesipriešina pokyčiams, vis dėlto daug apie juos mąsto. Šis faktas – įtikinamas požymis, kaip pasaulio kaita per kelis pastaruosius dešimtmečius paveikė mūsų asmeninį ir emocinį gyvenimą. Į praeitį sugrįžti neįmanoma. Priešingai, privalome aktyviai ir kūrybiškai įsitraukti į kintančią aplinką, prisiderinti prie jos padarinių mūsų vidiniam gyvenimui.

Pagrindinės sąvokos

Pirmiausia turime apibrėžti kai kurias pagrindines sąvokas, ypač susijusias su šeima, giminyste ir santuoka. **Šeima** yra grupė asmenų, kuriuos tiesiogiai sieja giminystės ryšiai, o suaugusieji grupės nariai prisiima atsakomybę už vaikų globą. **Giminystės** saitai reiškia individų tarpusavio ryšius, sukurtus vedybų ar kilmės linijos, jungiančios kraujo gimines (motinas, tėvus, tikrus brolius ir seseris, palikuonis ir pan.). **Santuoką** galima apibrėžti, kaip socialiai pripažintą ir priimtą dviejų suaugusių individų seksualinę sąjungą. Kai du žmonės susituokia, jie tampa vienas kito gimine. Santuokos ryšiai paverčia giminėmis ir platesnį žmonių ratą. Tėvai, broliai, seserys ir kiti kraujo giminės per vedybas tampa ir partnerio giminėmis.

Šeimos santykius visuomet pripažįsta ir platesnės giminystės grupės. Iš tikrųjų visose visuomenėse galime rasti tai, ką sociologai bei antropologai vadina **branduoline šeima** – du suaugusius, gyvenančius namų ūkyje drauge su savo ar įvaikintais vaikais. Daugumoje tradicinių visuomenių branduolinė šeima sudarė platesnio vienokio ar kitokio giminystės tinklo dalį. Kai kiti artimi giminės gyvena viename namų ūkyje su sutuoktinių pora bei jų vaikais arba palaiko artimus ir nuolatinius tarpusavio ryšius, kalbame apie **išplėstinę šeimą**. Pastaroji gali apimti senelius, brolius su žmonomis, seseris su vyrais, tetas ir dėdes, dukterėčias ir sūnėnus.

Vakarų visuomenėse santuoka, taigi ir šeima, siejama su **monogamija**. Vyras ar moteris neturi teisės vienu metu būti susituokę su daugiau negu vienu partneriu. Tačiau šitaip būna ne visur. Savo žymiame veikale, kuriame palyginamos keli šimtai visuomenių XX a. viduryje, George'as Murdockas nustatė, kad per 80 procentų šių visuomenių leido **poligamiją**, kai vyrui ar žmonai galima turėti daugiau negu vieną sutuoktinį (Murdock, 1949). Yra dvi poligamijos rūšys: *poliginija* (*daugpatystė*), kai vienas vyras vienu metu gali būti vedęs daugiau negu vieną moterį, ir kur kas mažiau paplitusi *poliandrija* (*daugvyrystė*), kai viena moteris tuo pat metu gali turėti du ar kelis vyrus.

Šeimų įvairovė

Daugelis sociologų mano, kad jau nebegalime kalbėti apie „šeimą", tarsi egzistuotų tik vienas, daugmaž universalus šeimos gyvenimo modelis. Tradicinės branduolinės šeimos vyravimas, kaip matysime šiame skyriuje, XX a. antrojoje pusėje nuolatos iro. Britanijoje tradicinį šeimos modelį atitinka mažiau negu ketvirtadalis namų ūkių. Aiškiai skiriasi ir įvairių etninių mažumų šeimos modeliai. Pavyzdžiui, azijiečių namų ūkis dažnai apima daugiau kaip vieną šeimą su vaikais, o juodaodžių bendruomenės pasižymi dideliu vienišo tėvo ar motinos šeimų skaičiumi.

Dėl šių priežasčių, atrodo, geriau kalbėti apie „šeimas". Nuoroda „šeimos" pabrėžia šeimos formų įvairovę. Trumpindami dažnai galime kalbėti apie „šeimą", tačiau gyvybiškai svarbu prisiminti, kokią įvairovę apima šis terminas.

Teoriniai požiūriai į šeimą

Skirtingų įsitikinimų sociologai skirtingai tyrinėjo šeimą bei jos gyvenimą. Daugelis požiūrių, net ir tokių, kurie buvo pripažįstami vos prieš kelis dešimtmečius, šiandien dėl naujųjų tyrimų ir svarbių socialinio pasaulio pokyčių atrodo kur kas mažiau įtikinami. Tačiau prieš atsigręžiant į šiuolaikines šeimos tyrimų koncepcijas, verta trumpai aptarti sociologinės minties raidą.

Funkcionalizmas

Iš funkcionalizmo požiūrio visuomenė matoma kaip visuma socialinių institucijų, kurios atlieka specifines funkcijas, kad užtikrintų tęstinumą ir darną. Pagal šį požiūrį, šeima atlieka reikšmingas užduotis, kurios atliepia svarbiausius visuomenės poreikius ir padeda amžiams išsaugoti socialinę tvarką. Funkcionalizmo tradicijos šalininkai manė, kad moderniosiose visuomenėse branduolinė šeima tenkina tam tikrų specializuotų vaidmenų poreikius. Atėjus industrializacijai, sumažėjo šeimos, kaip ekonominės gamybos vieneto, vaidmuo, tačiau daugiau dėmesio skirta reprodukcijai, taip pat vaikų auginimui ir socializacijai.

Pasak amerikiečių sociologo Talcotto Parsonso, šeima atlieka dvi pagrindines funkcijas – *pirminę socializaciją* ir *asmenybės stabilizaciją* (Parsons ir Bales, 1956). **Pirminė socializacija** – tai procesas, kai vaikai mokomi gimtosios visuomenės kultūros normų. Kadangi socializuojama ankstyvojoje vaikystėje, šeima tampa svarbiausia arena žmogaus asmenybei formuoti. **Asmenybės stabilizacija** nusako vaidmenį, kurį atlieka šeima, emociškai padėdama suaugusiems šeimos nariams. Vyro ir moters santuoka yra susitarimas, pagal kurį suaugusiųjų asmenybės gauna paramą ir sveikatos palaikymą. Teigiama, kad industrinėje visuomenėje, stabilizuojant suaugusiųjų asmenybes, šeimos vaidmuo tampa kritišku. Taip vyksta todėl, kad branduolinė šeima dažnai nutolsta nuo platesnės giminės ir, kitaip negu ikiindustrinių laikų šeimos, nepajėgia ar nebegali pasinaudoti platesniais giminystės ryšiais.

Parsonsas vertino branduolinę šeimą kaip mechanizmą, geriausiai parengtą tvarkytis su industrinės visuomenės reikalavimais. „Įprastinėje šeimoje“ vienas suaugusiųjų gali dirbti už namų ribų, o kitas – prižiūrėti namus ir vaikus. Praktine prasme ši branduolinės šeimos vaidmenų specializacija iš vyro reikalaudavo prisiimti „instrumentinį“ šeimos maitintojo vaidmenį, o iš moters – atlikti „afektyvųjį“, emocinį vaidmenį namų aplinkoje.

Šiais laikais Parsonso požiūris į šeimą kritikuojamas ir laikomas atgyvenusiu. Funkcionalistinės šeimos teorijos sulaukė aštrios kritikos, nes pateisino vyrų ir moterų darbo namuose pasidalijimą kaip natūralų ir neproblemišką. Bet kai į šias teorijas žvelgiame jų pačių istoriniame kontekste, jos darosi šiek tiek suprantamesnės. Pačiais pirmaisiais pokario metais moterys ėmė grįžti prie savo tradicinių vaidmenų namuose, o vyrai vėl prisiėmė vienintelio šeimos maitintojo vaidmenį. Funkcionalistų požiūrius galime kritikuoti remdamiesi kuo kitu. Pabrėždami šeimos svarbą atliekant tam tikras funkcijas, teoretikai kartu neigė vaidmenį, kurį vaikų socializacijoje vaidina kitos institucijos, pavyzdžiui, vyriausybė, žiniasklaida ir mokykla. Šios teorijos taip pat neigė šeimos formų atmainas, neatitinkančias branduolinės šeimos modelio. Šeimos, kurios neatitiko priemiesčio vidurinės klasės baltųjų šeimos „idealo“, laikytos deviantinėmis.

Feminizmo koncepcijos

Daugeliui žmonių šeima yra gyvybingas paguodos ir ramybės, meilės ir draugiškumo šaltinis. Bet ji taip pat gali būti išnaudojimo, vienatvės ir begalinės nelygybės vieta. Feminizmas suteikė sociologijai milžinišką impulsą, ginčydamas šeimos, kaip darnos ir lygybės karalystės, viziją. 1965 metais pasigirdo vienas pirmųjų „atskalūniškų“ balsų, kuris priklausė Amerikos feministei Betty Freidan. Ji rašė apie „problemą be vardo“ – izoliaciją ir nuobodulį, gniaužiančius daugelį Amerikos priemiesčių namų šeimininkių, kurios jautėsi ištremtos į amžinąjį vaikų globos bei namų darbų ratą. Vėliau pasirodė kiti autoriai, ėmę tirti „belaisvės

Pagrindinių britų šeimos modelių apžvalga

Daugelį Britanijos stebėtojų tiesiog glumina pokyčiai, veikiantys šiuolaikines šeimas. Šeimos modeliai, ilgai laikyti savaime suprantamu dalyku, nyksta akyse. Santykiuose pabrėžiamos individo reikmės, bet, atrodo, dėl to nukenčia šeima kaip pamatinė visuomenės institucija. Ar Jungtinė Karalystė rutuliojasi į „vienišių naciją"? Spręsdami iš pagrindinių šeimos modelių tendencijų, ryškėjančių pastaraisiais metais, kai kurie stebėtojai sako, kad taip.

Dabar pavieniui gyvena kur kas daugiau žmonių negu kada nors anksčiau bet kuriuo gyvenimo ciklo laikotarpiu. Skaičiuojama, kad XXI a. pradžioje per 6 milijonus britų – 28 procentai visų namų ūkių – gyvens po vieną (žr. lentelę 7.1). Šis skaičius tris kartus pranoksta ūkių, kurie šitaip vertėsi prieš keturiasdešimt metų, skaičių. Namų ūkių sandaros tyrinėjimuose pažymėti šie „gyvenimo solo" plėtros veiksniai:

- *Santuoka.* Tuokiasi mažiau žmonių, o santuokos sudaromos sulaukus vyresnio amžiaus. Santuokų skaičius per metus pasiekė žemiausią lygį per daugiau kaip 150 metų. Didėja pirmą kartą besituokiančiųjų amžiaus vidurkis. 1996 metais vidutinis amžius siekė: vyrų – 29 metus, moterų – 27 metus. Tapo įprasta ilgiau „gyventi vienišam".
- *Vaikų gimdymas.* Moterys nusprendžia turėti vaikų sulaukusios vyresnio amžiaus. Vidutinis gimdymo amžius yra 29 metai, tačiau daug moterų atidėlioja vaikų gimdymą, kol beveik įpusėja ketvirtąjį ar penktąjį dešimtmetį. Manoma, kad ketvirtadalis moterų, gimusių 1973 metais, bevaikės sulauks 45 metų.
- *Skyrybos.* Didėja skyrybų skaičius. Dabar jomis baigiasi apie 40 procentų santuokų.
- *Vienišo tėvo ar motinos šeimos.* Šitokiose šeimose dabar gyvena daugiau negu kada nors anksčiau vaikų. Šiandien vien su motina ar tėvu gyvena 21 procentas vaikų – tris kartus daugiau negu 1972 metais.

Jei šeimos iš tiesų „irsta", kaip linkę teigti kai kurie tyrinėtojai, tai šio irimo padariniai gali būti gana ryškūs. Juk šeima yra vieta, kurioje susiduria įvairūs procesai, veikiantys visuomenę kaip visumą: didėjanti lyčių lygybė, masiškas moterų įsiliejimas į darbo rinką, seksualinės elgsenos bei lūkesčių kaita, taip pat besikeičiantys namų ir darbo santykiai.

Lentelė 7.1. Didžiosios Britanijos namų ūkių nariai pagal šeimos tipą

Metai	1961	1971	1981	1991	1998
Poros (%)					
Turi išlaikomų vaikų	38	35	31	25	23
Neturi išlaikomų vaikų	10	8	8	8	7
Neturi vaikų	26	27	26	28	28
Vieniši tėvai (%)					
Turi išlaikomų vaikų	2	3	5	6	7
Neturi išlaikomų vaikų	4	4	4	4	3
Daugiašeimiai namų ūkiai (%)	3	1	1	1	1
Vienasmeniai namų ūkiai (%)	11	18	22	27	28
Du ar daugiau nesusijusių suaugusiųjų (%)	5	4	5	3	3
Visos šeimos (milijonais)	13,7	14,5	14,8	15,7	16,3
Visi namų ūkiai (milijonais)	16,3	18,6	20,2	22,4	23,6

Šaltinis: Guardian, 27 Mar. 2000, p. 3.

žmonos“ reiškinį (Gavron, 1966) ir žalojantį „dusinančios“ šeimos aplinkos poveikį tarpasmeniniams santykiams (Laing, 1971).

XX a. aštuntajame ir devintajame dešimtmečiuose daugumoje šeimai skirtų diskusijų ir tyrimų dominavo feminizmo rakursai. Anksčiau šeimos sociologija daugiau dėmesio skyrė šeimos struktūroms, branduolinės ir išplėstinės šeimos istorinei raidai bei giminystės saitų reikšmei. Tuo tarpu feminizmui pavyko nukreipti dėmesį į šeimos vidų, kad būtų ištirta moterų patirtis namuose. Daugelis feminizmo autorių abejojo vizija, kad šeima esanti bendradarbiaujantis vienetas, pagrįstas bendrais interesais ir abipuse parama. Jie siekė parodyti, kad šeimoje esama nelygios galios santykių, o tai reiškia, jog kai kurie šeimos nariai linkę gauti daugiau naudos negu kiti.

Feminizmo nagrinėjamos idėjos apėmė platų temų spektrą, bet iš esmės itin svarbią reikšmę turi trys temos. Pirma, viena pagrindinių domėjimosi sričių, kurią nuodugniau patyrinėsime 13 skyriuje „Darbas ir ekonominis gyvenimas“, yra *darbo namuose pasidalijimas* – būdas priskirti namiškiams užduotis. Šio pasidalijimo istorinę raišką feministai apibrėžia nevienodai. Kai kurie ją laiko industrinio kapitalizmo padariniu, tuo tarpu kiti teigia, kad ji susijusi su patriarchija, taigi atsirado anksčiau negu industrializacija. Yra pagrindo manyti, kad darbo namuose pasidalijimas gyvavo dar iki industrializacijos, bet, ko gero, kapitalistinė gamyba kur kas aiškiau atskyrė namų ir darbo sritis. Šio proceso padarinys – kristalizavosi „vyriškosios sritys“ ir „moteriškosios sritys“, taip pat galios santykiai, kurie juntami iki dabar. Dar visai neseniai daugumoje industrializuotų visuomenių buvo plačiai paplitęs **vyro maitintojo** modelis.

Feministai sociologai ėmė tirti, kokiu būdu vyrai ir moterys pasidalija namų užduotis, tokias kaip vaikų priežiūra ir namų ūkio darbai. Jie aiškinosi, kiek pagrįsti tokie tvirtinimai, kaip „simetriškosios šeimos“ (Young ir Willmott, 1973) – įsitikinimas, jog ilgainiui šeimose atsiranda vis daugiau lygybės pasiskirstant vaidmenimis bei pareigomis. Surinkti duomenys parodė, kad nepaisant to, jog daugiau negu kada nors anksčiau moterų dirba mokamą darbą už namų ribų, ant jų pečių tebegula pagrindinė atsakomybė už namų užduotis, taip pat jos turi mažiau laisvalaikio negu vyrai (Gershuny et al., 1994; Hochschild, 1989; Sullivan, 1997). Nagrinėdami gimininga temą, kai kurie sociologai apžvelgė prieštaringas mokamo ir nemokamo darbo sritis, daugiausia domėdamiesi, koks yra nemokamo moterų darbo namuose įnašas į bendrąją ekonomiką (Oakley, 1974). Kiti tyrinėjo būdus, kuriais šeimos nariams paskirstomi ištekliai, ir modelius, taikomus namų ūkio pajamoms gauti ir kontroliuoti (Pahl, 1989).

Antra, feministai atkreipė dėmesį į *galios santykių netolygumą*, egzistuojantį daugelyje šeimų. Viena temų, kuri dėl šios priežasties patraukė daugiau dėmesio, buvo smurtas namuose. Tai – „žmonų mušimas“, santuokiniai išprievartavimai, kraujomaiša bei seksualinis vaikų tvirkinimas. Šį susidomėjimą sužadino feministų pareiškimai, kad ir akademiniuose kontekstuose, ir teisės bei politikos srityse ilgą laiką buvo ignoruotos tos šeimos gyvenimo pusės, kuriose glūdi smurtas, žiaurus elgesys ir piktnaudžiavimas. Feministai sociologai siekė suprasti, kaip šeima prisideda prie lyčių priespaudos ir net fizinių išpuolių.

Globos veiklos tyrimai yra trečioji sritis, į kurią feministai įnešė itin reikšmingą įnašą. Ši sritis apima įvairius procesus, pradedant susirgusio šeimos nario slaugymu ir baigiant ilgalaike senyvo giminaičio priežiūra. Kartais globoti reiškia tiesiog padėti kitam geriau jaustis, prisiderinti prie jo psichologine prasme – šiuo „emociniu darbu“ tarpusavio santykiuose domėjosi keletas feminizmui atstovaujančių autorių. Moterims būdinga tendencija užsikrauti ant savo pečių ne vien konkrečias užduotis, pavyzdžiui, tvarkyti namus ar prižiūrėti vaikus. Jos taip pat įdeda daug emocinio darbo, kad palaikytų asmeninius santykius (Duncombe ir Marsden, 1993). Nors globos veiklą grindžia meilė ir gilūs jausmai, ji taip pat yra darbo forma, reikalaujanti gebėjimo klausytis, suvokti, tartis ir kūrybiškai veikti.

Nauji šeimos sociologijos rakursai

Teorinės bei empirinės studijos per feminizmo prizmę, atliktos per kelis pastaruosius dešimtmečius, paskatino ir mokslinius sluoksnius, ir plačiąją visuomenę labiau domėtis šeima. Mūsų kasdieniame žodyne atsirado terminai, panašūs į „antrąjį poslinkį“, apibūdinantys dvigubą moters vaidmenį darbe ir namuose. Bet feministiniai šeimos tyrimai dažnai sutelkdavo dėmesį į specifinius namų srities klausimus, todėl ne visada atspindėdavo platesnes tendencijas bei įtakas, pasireiškiančias už namų ribų.

Pastarąjį dešimtmetį buvo paskelbta daug reikšmingų sociologijos veikalų, skirtų šeimai. Jie naudojasi feminizmo požiūriais, bet griežtai jais nesiremia. Pagrindinis dėmesys skiriamas didesnėms šeimos formų transformacijoms – šeimų bei namų ūkių susidarymui ir išnykimui, taip pat lūkesčiams, kurie išsirutulioja individo asmeniniuose santykiuose. Domimasi skyrybų ir vienišų tėvų ar motinų gausėjimu, „atkurtųjų šeimų“ ir gėjų šeimų pasirodymu, taip pat išpopuliarėjusiu gyvenimu nesusituokus. Tačiau visų šių transformacijų negalima suprasti jas atsiejus nuo didesnių pokyčių, vykstančių mūsų vėlyvosios modernybės amžiuje. Jei norime apčiuopti asmeninių transformacijų ir stambesnių kaitos modelių ryšį, privalome atkreipti dėmesį į poslinkius, vykstančius visuomenių ir net globaliniu lygmenimis. Vienus svarbiausių įnašų į šią sociologinę literatūrą įnešė drauge dirbantys vyras ir žmona Ulrichas Beckas ir Elisabeth Beck-Gernsheim.

Beckas ir Beck-Gernsheim

Knygoje *The Normal Chaos of Love*, 1995 („Normalus meilės chaosas“) Ulrichas Beckas ir Elisabeth Beck-Gernsheim gvildena audringą bei padriką asmeninių santykių, santuokos ir šeimos modelių prigimtį greitai kintančio pasaulio fone. Autoriai teigia, kad tradicijos, taisyklės ir gairės, kitados valdžiusios asmeninius santykius, nebetinka. Todėl dabar, kurdami, derindami, gerindami ar ardydami su kitais sudarytas sąjungas, individai susiduria su begaline aibe pasirinkimų, kurie sudaro šių procesų dalį. Dabar tuokiamasi savo noru, o ne tiek dėl ekonominių tikslų ar šeimos raginimų. Šis faktas teikia ir laisvę, ir naujų suvaržymų. Mokslininkai daro išvadą, kad visa tai iš tiesų reikalauja daug sunkaus darbo ir pastangų.

Mūsų amžių Beckas ir Beck-Gernsheim mato kaip laikotarpį, kuriame apstu prieštaringų interesų, susijusių su šeima, darbu bei meile arba su laisve įgyvendinti individualius tikslus. Šis susikirtimas itin stipriai juntamas asmeniniuose santykiuose, ypač kai tenka žongliruoti nebe viena, o dviem „darbo rinkos biografijomis“. Čia autoriai turi galvoje tai, kad vis daugiau moterų kaip ir vyrai gyvenimui bėgant siekia karjeros. Anksčiau tarp moterų ryškėjo tendencija tik dalį laiko dirbti už namų ribų ar ilgam atsisakyti karjeros, kad užaugintų vaikus. Dabar šie modeliai nebe tokie tvirti kaip kadaise, taigi ir vyrai, ir moterys pabrėžia savo profesines bei asmenines reikmes. Beckas ir Beck-Gernsheim daro išvadą, kad mūsų moderniajame amžiuje santykiai, tiesą sakant, apima kur kas daugiau negu vien santykius. Tariamasi ne tik dėl meilės, sekso, vaikų, santuokos ir namų pareigų. Dabar santykių temomis tapo darbas, politika, ekonomika, profesijos ir nelygybė. Šiuolaikinėms poroms tenka laviruoti tarp kasdieniškiausių ir sudėtingiausių problemų.

Tad gal nereikėtų stebėtis, jog stiprėja vyrų ir moterų antagonizmas. Beckas ir Beck-Gernsheim teigia, kad „pagrindinė mūsų laikų drama“ yra „lyčių kova“, kurią liudija didėjantis santuokos konsultacijų centrų, šeimos teismų, santuokinės savigalbos grupių ir skyrybų skaičius. Nors santuoka ir šeimos gyvenimas atrodo „trapesni“ negu anksčiau, jie žmonėms vis tiek lieka itin reikšmingi. Vis daugėja skyrybų, tačiau procentiškai daug sudaroma ir antrųjų santuokų. Gal mažėja gimstamumas, bet taip pat ryškėja didžiulis poreikis gydyti nevaisingumą. Mažiau žmonių gali rinktis santuoką, bet troškimas gyventi su kuo nors poroje iš tiesų nė kiek nesilpnėja. Kaip galima šias prieštaringas tendencijas paaiškinti?

Pasak mokslininkų, atsakymas paprastas – meilė. Jie pareiškia, kad šiandienė „lyčių kova“ yra aiškiausiai įmanomas žmonių „meilės troškulio“ požymis. Žmonės tuokiasi dėl meilės ir skiriasi dėl meilės, jie įsisuka į amžiną vilties, nusivylimų ir naujų mėginimų ratą. Viena vertus, tarp vyrų ir moterų tvyro didelė įtampa, tačiau, kita vertus, išlieka stiprūs viltis bei tikėjimas, kad įmanoma rasti meilės ir pasitenkinimo pilnatvę.

Galite pagalvoti, jog „meilė“ yra pernelyg supaprastintas atsakymas į dabartinio amžiaus painybes. Tačiau Beckas ir Beck-Gernsheim teigia, jog meilės reikšmė ėmė didėti kaip tik todėl, kad mūsų pasaulis yra toks milžiniškas, nuasmenintas, abstraktus ir taip sparčiai keičiasi. Pasak autorių, meilė yra vienintelis dalykas, padedantis žmonėms atrasti save ir susijungti su kitais. Tik meilė mūsų nepatikimame ir pavojingame pasaulyje yra tikra:

> „Mylėti – reiškia ieškoti savęs, trokšti tikrojo manęs ir tavęs sąlyčio, dalytis kūnais, mintimis, pažinti vienas kitą nieko nenuslepiant, išpažinti kaltę ir gauti atleidimą, suprasti, paremti ir palaikyti, kas buvo ir yra, ilgėtis namų ir tikėti, kad bus įveiktos abejonės ir nerimas, kuriuos kelia modernus gyvenimas. Jei niekas neatrodo tikra ar saugu, jei net kvėpuoti pavojinga užterštame pasaulyje, tuomet žmonės vaikosi apgaulingų meilės svajonių, kol jos staiga virsta košmaru (1995: 175–176).“

Mokslininkai teigia, kad meilė tuo pat metu ir stumia į nevilti, ir ramina. Ji – „galinga jėga, paklūstanti savo pačios taisyklėms ir žadinanti žmonių lūkesčius, kelianti nerimą bei formuojanti elgsenos modelius“. Mūsų nepastoviame pasaulyje meilė virto nauja tikėjimo versme.

Santuoka ir skyrybos Britanijoje

Ar Beckas ir Beck-Gernsheim teisūs, kai sako, jog vyrų ir moterų antagonizmas yra „pagrindinė mūsų laikų drama“? Santuokų ir skyrybų procentinė statistika šiek tiek patvirtina šį požiūrį. Didėjantis skyrybų skaičius buvo viena ryškiausių tendencijų, paveikusių daugelio industrinių šalių, tarp jų ir Britanijos (žr. schemą 7.1), šeimos modelius. Šiame poskyryje išsamiau apžvelgsime šias tendencijas ir patyrinėsime kai kuriuos jų padarinius.

Vakaruose santuoka daugelį amžių buvo laikoma iš esmės neišardoma. Skyrybos būdavo leidžiamos tik itin ribotais atvejais, pavyzdžiui, dėl neįvykdytos santuokos.[1] Viena kita industrinė šalis nepripažįsta skyrybų ligi šiol. Tačiau dabar tai tik pavieniai atvejai, o dauguma šalių sparčiai žengia pirmyn, palengvindamos skyrybų procesą. Iš esmės visos industrializuotos visuomenės pasižymėjo vadinamąja *kaltinamąja sistema.* Norėdamas oficialiai išsiskirti, vienas sutuoktinių turėjo apkaltinti kitą (pavyzdžiui, žiaurumu, pametimu ar neištikimybe). XX a. septintojo dešimtmečio viduryje kai kurios šalys priėmė pirmuosius skyrybų „nesant kaltės“ įstatymus. Nuo to laiko daugelis Vakarų valstybių irgi ėmė elgtis panašiai, nors kai kurios jų taikomų būdų detalės skiriasi. Jung-

1 Moralės teologijos terminas, vartojamas kalbant apie santuokos teisę. (*Vert. past.*)

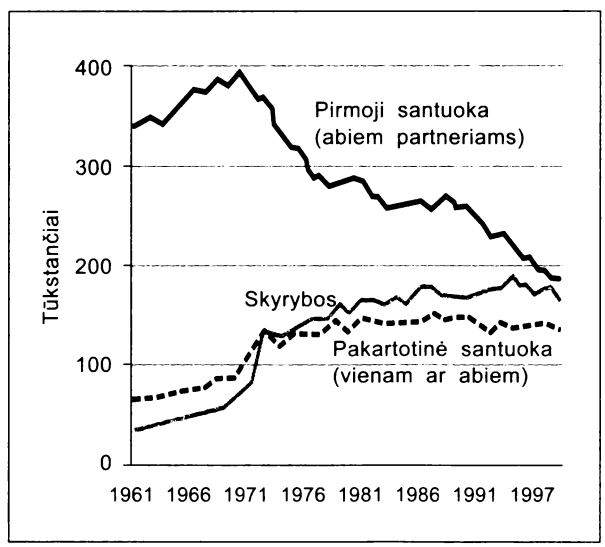

Schema 7.1. Santuokos, pakartotinės santuokos ir skyrybos, Britanija, 1961–1997 m. (tūkstančiais)

Šaltiniai: Social Trends, 30 (2000). Iš *Guardian*, 27 Mar. 2000, p. 3.

tinėje Karalystėje 1969 metais buvo priimtas ir 1971 metais įsigaliojo Skyrybų reformos įstatymas, kuris palengvino porų skyrybas ir turėjo „nesant kaltės" nuostatas. Vėliau „nesant kaltės" principas buvo įtvirtintas naujajame įstatyme, priimtame 1996 metais.

1960–1970 metų laikotarpiu skyrybų skaičius Britanijoje nuolatos didėjo po 9 procentus kasmet ir per minėtą dešimtmetį padvigubėjo. Iki 1972 metų jis dar sykį padvigubėjo iš dalies dėl 1969 metų įstatymo, kuris palengvino skyrybas tiems, kieno santuokos seniai buvo išblėsusios. Nuo 1980 metų skyrybų dažnis šiek tiek stabilizavosi, bet išliko labai didelis, palyginti su bet kuriuo ankstesniu laikotarpiu. Dabar skyrybomis baigiasi du penktadaliai visų santuokų.

Aišku, skyrybų dažnis nėra tiesioginis nelaimingo santuokinio gyvenimo rodiklis. Pirmiausia į procentinę skyrybų išraišką neįtraukiami žmonės, kurie gyvena atskirai, tačiau teisiškai nėra išsiskyrę. Be to, nesėkmingai susituokę žmonės gali pasirinkti gyvenimą drauge, nes tiki santuokos šventumu, nerimauja dėl finansinių ar emocinių išsiskyrimo padarinių arba nori būti kartu, kad vaikams suteiktų „šeimos" namus.

Kodėl skyrybos tampa įprastesnės? Tai lemia keletas veiksnių, susijusių su didesniais socialiniais pokyčiais. Šiandien, jei atmestume labai mažą turtingų žmonių dalį, santuoka nebėra stipriai asocijuojama su troškimu amžinai – iš kartos į kartą – išsaugoti turtą bei padėtį. Moterims įgijus didesnę ekonominę nepriklausomybę, sumažėjo santuokos, kaip ekonominės partnerystės, poreikis. Išaugusi bendroji gerovė reiškia, kad turėti atskirą namų ūkį, kilus nepasitenkinimui santuoka, dabar lengviau negu ankstesniais laikais. Iš dalies būtent dėl šių naujovių skyrybas beveik nustota laikyti negarbe. Kita vertus, toks požiūris suteikia naujovėms impulsą. Dar vienas svarbus veiksnys – stiprėjanti tendencija vertinti santuoką pagal asmeninio pasitenkinimo laipsnį. Tad, ko gero, didėjantis skyrybų skaičius rodo ne gilų nusivylimą pačia santuoka, o ryžtingumą paversti ją atlyginamais ir teikiančiais pasitenkinimą santykiais.

Vienišo tėvo ar motinos namų ūkiai

Per pastaruosius tris dešimtmečius vis labiau ėmė plisti vienišų tėvų ar motinų namų ūkiai. Dabar juose gyvena per 20 procentų išlaikomų vaikų. Didžiajai šių ūkių daliai – maždaug 90 procentų – vadovauja moterys. XX a. dešimtojo dešimtmečio viduryje Britanijoje buvo 1,6 milijono vienišų tėvų ar motinų namų ūkių, ir šis skaičius didėja (žr. lentelę 7.2). Skaičiuojant vidurkį, daugiausia jų esama skurdžiausiose šiuolaikinės visuomenės gru-

Lentelė 7.2. Vienišo tėvo ar motinos šeimų procentinis santykis (tarp visų šeimų, turinčių išlaikomų vaikų) pagal šeiminę padėtį (Didžioji Britanija)

Metai	1971	1976	1981	1986	1991–1992	1996–1997	1998–1999
Vieniša motina							
Netekėjusi	1	2	2	3	6	7	9
Našlė	2	2	2	1	1	1	1
Išsiskyrusi	2	3	4	6	6	6	8
Atsiskyrusi	2	2	2	3	4	5	5
Visos vienišos motinos	7	9	11	13	18	20	22
Vienišas tėvas	1	2	2	1	1	2	2
Sutuoktinių/sugyventinių poros	92	89	87	86	81	79	75
Visos šeimos, turinčios išlaikomų vaikų	100	100	100	100	100	100	100

Šaltiniai: General Household Survey, Office for National Statistics. Iš *Social Trends*, 30 (2000). Karališkoji autorinė teisė.

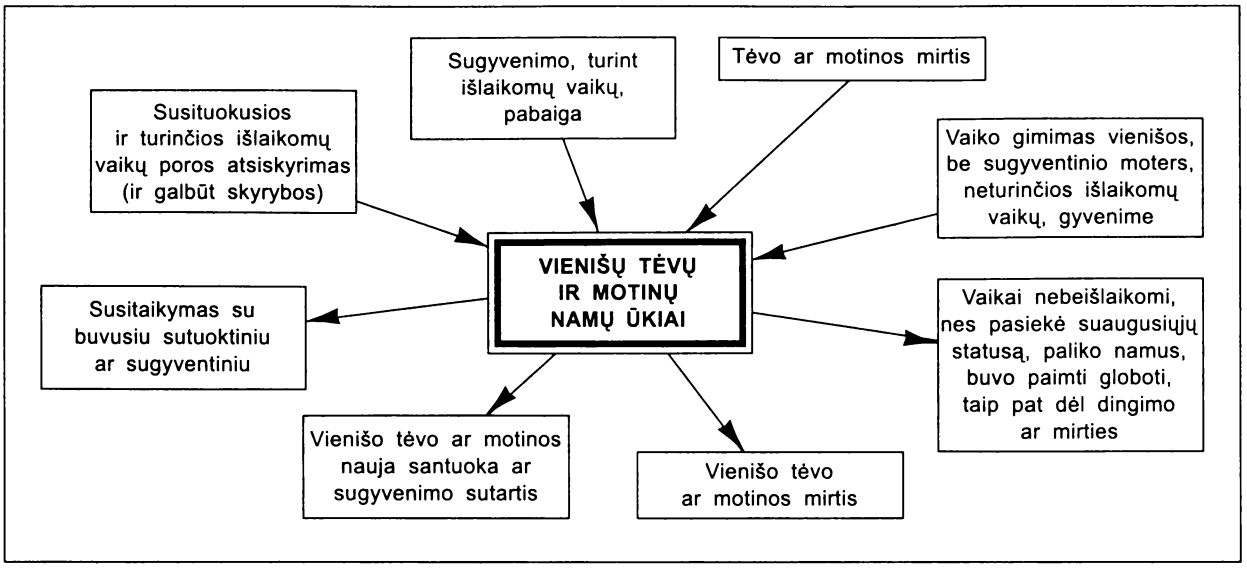

Schema 7.2. Keliai į vienišą tėvystę ar motinystę ir iš jos.

Šaltinis: G. Crow and M. Hardey, „Diversity and ambiguity among lone-parent households in modern Britain", in C. Marsh and S. Arber (eds), *Families and Households*, Macmillan, 1992.

pėse. Daugelis vienišų tėvų, nesvarbu, ar jie kada nors buvo ar nebuvo susituokę, vis dar susiduria su neigiama visuomenės nuomone, taip pat ir su ekonominiu nesaugumu. Tačiau, atrodo, iš kasdienybės tolydžio ima nykti ankstesni epitetai „apleistos žmonos", „betėvės šeimos", „sudužę namai".

Vienišų tėvų ar motinų namų ūkių kategorija gana įvairi. Pavyzdžiui, daugiau negu pusė našlaujančių motinų turi nuosavus būstus, tačiau dauguma netekėjusių vienišų motinų gyvena nuomojamose patalpose. Vienišos tėvystės ar motinystės būsena turi tendenciją keistis, jos ribos neaiškios: daug kelių į šią vienatvę atveda ir daug iš jos išveda (žr. schemą 7.2). Aiškus lūžis matomas tuomet, kai miršta sutuoktinis, nors netgi šiuo atveju asmuo galbūt iš esmės gyveno vienas, jei jo ar jos partneris prieš mirdamas kurį laiką praleido ligoninėje. Tačiau šiandien apie 60 procentų vienišų tėvų ar motinų namų ūkių atsiranda išsiskyrus ar atsiskyrus.

Iš 1,6 milijono vienišų tėvų ar motinų šeimų sparčiausiai didėja grupė, kuriai priklauso vienišos, niekada netekėjusios motinos. 1997 metais jos sudarė 42 procentus visų vienišų tėvų ar motinų šeimų. Sunku pasakyti, kiek iš jų sąmoningai pasirinko vienišos auginti vaikus. Dauguma žmonių nenori būti vienišais tėvais, tačiau gyvuoja ir kaskart gausėja mažuma, kuri pasirenka būtent šį kelią – auginti vaiką arba vaikus be sutuoktinio ar partnerio pagalbos. Žodžiai „vienišos motinos savo noru" tinka apibūdinti kai kurioms vienišoms motinoms, paprastai toms, kurioms pakanka išteklių patenkinamai tvarkytis šitokiame vienišame namų ūkyje. Deja, daugumos nevedusių tėvų ar niekada netekėjusių motinų tikrovė yra kitokia: nesantuokinių gimimų procentas itin koreliuoja su skurdo bei socialinio nepritekliaus rodikliais. Jau matėme, kad šios įtakos labai svarbios aiškinant didelę vienišų tėvų ar motinų šeimų dalį tarp išeivių iš Vest Indijos Jungtinėje Karalystėje.

Crow ir Hardey (1992) teigia, kad į vienišų tėvų ar motinų namų šeimas atveda ir išveda daugybė įvairių „takelių", o ši įvairovė reiškia, jog vienišų tėvų visuma nesudaro unifikuotos ar glaudžios grupės. Nors visos vienišų tėvų ar motinų namų šeimos gali patirti tam tikrų bendrų materialių ir so-

cialinių skriaudų, jos turi labai menką kolektyvinį identitetą. Gausa kelių, vedančių iš vienišos tėvystės ar motinystės ir į ją atvedančių reiškia, kad siekiant socialinės politikos tikslų sunku apibrėžti šios grupės ribas bei tiksliai nustatyti jos reikmes.

Antroji santuoka

Antrosios santuokos sąlygos esti įvairios. Kai kurios antrą kartą besituokiančios poros būna vos įžengusios į trečiąją dešimtį ir nė vienas sutuoktinių į naująją šeimą neatsiveda vaikų. Kai antrą kartą tuokiasi poros, kurioms beveik trisdešimt, per trisdešimt ar vos per keturiasdešimt, kiekvienas sutuoktinių gali pasiimti drauge gyventi vieną ar daugiau vaikų iš pirmosios santuokos. Tie, kurie antrą kartą tuokiasi sulaukę vyresnio amžiaus, gali turėti suaugusių vaikų, kurie jau įsikūrę atskirai, todėl iš naujo kuriamuose tėvų namuose negyvens. Ir pačioje naujojoje santuokoje taip pat gali atsirasti vaikų. Pagaliau bet kuris naująją šeimą kuriantis partneris anksčiau galėjo būti vienišas, išsiskyręs ar našlys. Šitaip susidaro aštuoni įmanomi deriniai. Todėl apibendrinti antrosios santuokos temą reikia itin atsargiai, nors vis dėlto verta nustatyti kai kuriuos bendrus dalykus.

1900 metais Jungtinėje Karalystėje devynis dešimtadalius visų santuokų sudarė pirmosios santuokos. Iš daugumos antrųjų santuokų mažiausiai vienas buvo našlaujantis asmuo. Padidėjus skyrybų skaičiui, gausėjo ir antrųjų santuokų, o vis didesnė jų dalis apėmė išsiskyrusius asmenis. 1971 metais antrosios santuokos sudarė 20 procentų santuokų, šiandien šis skaičius pranoksta 40 procentų.

Dabar dvidešimt aštuonias iš šimto santuokų sudaro asmenys, kurių bent vienas pirma jau buvo susituokęs. Daugumą antrųjų santuokų iki trisdešimt penkerių metų sudaro išsiskyrę žmonės. Vyresniame amžiuje padidėja našlių dalis, o tarp pasiekusių penkiasdešimt penkerių metų ribą tokių antrųjų santuokų dalis jau viršija antrųjų santuokų, sudaromų išsiskyrus, dalį.

Nors ir keista, bet abi lytys santuokos tikimybei padidinti turi geriausią būdą – pirma pagyventi vedusiam ar ištekėjusiai! Lyginant panašaus amžiaus grupes, labiau tikėtina, kad vėl susituoks žmonės, kurie jau buvo susituokę ir išsiskyrė, o ne tie, kuriems santuoka būtų pirmoji. Visose amžiaus grupėse labiau tikėtina, kad antrą kartą ves išsiskyrę vyrai, o ne ištekės išsiskyrusios moterys: antrąsias santuokas sudaro trys iš keturių išsiskyrusių moterų, bet penki iš šešių išsiskyrusių vyrų. Bent jau statistiškai antrosios santuokos ne tokios sėkmingos kaip pirmosios. Antrosios santuokos dažniau už pirmąsias baigiasi skyrybomis.

Tačiau tai nerodo, kad antrosios santuokos pasmerktos žlugti. Išsiskyrę žmonės gali daugiau tikėtis iš santuokos negu tie, kurie neišsiskyrė. Taigi jie gali būti labiau pasirengę nutraukti naujas santuokas negu tie, kurie tuokėsi tik kartą. Galimas daiktas, kad laiko bandymą išlaikiusios antrosios santuokos gali tenkinti labiau negu pirmosios.

Atkurtosios šeimos

Terminas **atkurtoji šeima** apibūdina šeimą, kurioje bent vienas iš suaugusiųjų turi vaikų iš ankstesnės santuokos ar santykių. Šitokias šeimas įprasta vadinti *pakaitinėmis.* Akivaizdu, kad atkurtosios šeimos teikia laimę ir naudą, todėl jų daugėja. Bet kyla ir tam tikrų sunkumų. Pirma, paprastai kur nors kitur gyvena ir biologinis tėvas ar motina, todėl tikėtina, kad jis ar ji ir toliau daro vaikui didelę įtaką. Antra, išsiskyrusių asmenų bendravimas dažnai esti komplikuotas, vienam ar abiem antrąsyk susituokus. Pavyzdžiui, kai du vaikus turinti moteris išteka už vyro, taip pat turinčio du vaikus, ir visi apsigyvena kartu. Jei „likę nuošalėje“ tėvai reikalaus, kad vaikai lankytų juos tuo pat metu kaip ir anksčiau, bus gerokai sunkiau vienyti naująją šeimą. Antai gali atsitikti, kad savaitgaliais naujoji šeima apskritai neturės galimybių susiburti draugėn.

Trečia, atkurtosios šeimos sujungia vaikus, kilusius iš skirtingos aplinkos, ir jie galbūt tikisi kitokios deramos elgsenos šeimoje. Kadangi daugumą povaikių „priklauso“ dviems namų ūkiams, esama didelės tikimybės kilti papročių ir pažiūrų konfliktui. Štai kaip savo patirtį aprašo pamotė, kuriai teko susidurti šeimoje su problemomis, pasibaigusiomis atsiskyrimu:

„Graužia didžiulė kaltė. Negali elgtis taip, kaip paprastai pasielgtum su savo vaiku, todėl jautiesi kalta. Net jei normaliai sureaguoji ir supyksti, jautiesi kalta ir dėl šito. Visuomet baisiai bijai būti šališka. Nesutarėme su jos (podukros) tėvu, todėl jei būčiau ją nubaudusi, jis pasakytų, kad kabinėjuosi. Kuo labiau jis jos nedrausmino, tuo priekabesnė atrodžiau aš... Norėjau jai kažką duoti, tapti gyvenimo dalimi, kurios jai stigo, bet, matyt, nebuvau pakankamai lanksti (Smith, 1990: 42)."

Beveik nėra įtvirtintų normų, kurios nustatytų patėvių ir povaikių santykius. Ar naująjį patėvį arba pamotę vaikas turėtų vadinti vardu? O gal labiau tiktų vadinti „tėčiu" ar „mama"? Ar patėvis turėtų bausti vaiką taip, kaip tikrasis tėvas? O kaip jam ar jai derėtų elgtis su naujuoju savo buvusio partnerio sutuoktiniu pasiimant vaikus?

Atkurtoji šeima yra besirutuliojančios giminystės santykių rūšis. Moderniųjų Vakarų visuomenių gyvenimą šie santykiai papildė visiškai neseniai. Kilo ir naujų sunkumų, kuriuos sukelia po skyrybų sudarytos antrosios santuokos. Dabar šių šeimų nariai mina savus kelius, kad prisiderintų prie palyginti neapibrėžtų aplinkybių, kuriose atsidūrė. Šiandien kai kurie autoriai kalba apie *dvi branduolines šeimas*, turėdami galvoje, kad po skyrybų susiformavę du namų ūkiai ir toliau sudaro vieną šeimos sistemą tada, kai esama vaikų.

Susidūrus su tiek daug ir painių transformacijų, bene labiausiai tiktų padaryti paprastą išvadą: nors skyrybos ardo santuokas, tačiau, apskritai, jos neardo šeimų – ypač tada, kai vienas ar abu sutuoktiniai iš buvusios santuokos turi vaikų, daugelis saitų išlieka, nepaisant šeimos ryšių pertvarkos dėl antrosios santuokos.

Carol Smart ir Bren Neale: *Šeimos fragmentai?*

Nuo 1994 iki 1996 metų Carol Smart ir Bren Neale surengė du interviu ciklus – apklausė grupę tėvų Vakarų Jorkšyre. Grupę sudarė šešiasdešimt tėvų, kurie, priėmus 1989 metų Vaikų įstatymą, gyveno atsiskyrę arba išsiskyrę. Šis įstatymas pakeitė situaciją, su kuria tėvai ir vaikai susidurdavo per skyrybas, nes panaikino senąsias „globos" ir „teisės bendrauti" sąvokas. Taigi tėvams nebereikėjo manyti, kad jie privalą per kovą siekti savo vaikų. Įstatymas numatė, kad skyrybos nekeičia vaikų ir jų tėvų teisinių santykių, taip pat skatino tėvus bendrai auginti vaikus ir reikalavo, kad teisėjai ir visi kiti labiau įsiklausytų į vaikų nuomones. Smart ir Neale buvo įdomu sužinoti, kaip išsyk po skyrybų buvo suformuoti pirminiai tėvystės bei motinystės modeliai ir kaip laikui bėgant jie pakito. Savo tyrinėjimuose sociologės lygino tėvų lūkesčius dėl tėvystės bei motinystės po skyrybų, atsiskleidusius atsiskyrimo momentu, ir aplinkybių „tikrovę" po vienerių metų.

Smart ir Neale nustatė, kad tėvystė po skyrybų siejosi su nuolatinio derinimo procesu, kurio daugelis tėvų nenumatė ir todėl buvo blogai pasirengę. Tėvystės įgūdžių, kurie funkcionavo kaip abiejų tėvų komandos elementas, ne visada užteko vienišo tėvo ar motinos namų ūkyje. Tėvai buvo priversti nuolatos iš naujo vertinti savuosius tėvystės metodus ne vien vaikus veikiančių „didžiųjų sprendimų" prasme, bet ir kasdienių auklėjimo aspektų atžvilgiu, nes dabar viskas funkcionavo nebe viename, o dviejuose namų ūkiuose. Po skyrybų tėvai susidūrė su dviem priešingomis reikmėmis – asmeniniu noru atsiskirti, pasitraukti nuo buvusio sutuoktinio ir drauge su poreikiu išlaikyti ryšį, kuris sudarė bendros tėviškosios atsakomybės dalį.

Smart ir Neale konstatavo, kad tėvystės po skyrybų patirtis buvo nepaprastai nepastovi, permaininga ir laikui bėgant keitėsi. Praslinkus metams po skyrybų daugelis apklaustų tėvų pajėgė pažvelgti atgal, į pirmines vienišos tėvystės stadijas ir įvertinti savo tuometinius tėvystės sprendimus. Kai pakisdavo tėvų supratimas, jie dažnai iš naujo pervertindavo savo elgseną bei veiksmus. Pavyzdžiui, daugeliui kėlė nerimą žala, kurią jų vaikai galėjo patirti dėl skyrybų. Tačiau jie nežinojo, kaip savo baimes bei kaltės jausmą transformuoti į konstruktyvius veiksmus. Todėl kai kurie tėvai laikėsi pernelyg tvirtai įsikibę į savo vaikus arba elgėsi su jais it su patikimais „suaugusiais" draugais. Kitais atvejais šis nežinojimas ir netikrumas

„Betėvystė“

XX a. ketvirtojo dešimtmečio pabaigos–aštuntojo dešimtmečio pradžios laikotarpis kartais vadinamas „betėvystės“ laikotarpiu. Antrojo pasaulinio karo metais daugelis tėvų dėl karo tarnybos retai matydavosi su vaikais. Pokario laikotarpiu didelė dalis moterų, turinčių šeimas, apmokamo darbo nedirbo ir namuose prižiūrėjo vaikus. Tėvas būdavo pagrindinis šeimos maitintojas, taigi visą dieną praleisdavo darbe. Savo vaikus jis galėjo pamatyti tik vakarais ar savaitgaliais.

Kiek vėliau, didėjant skyrybų ir vienišų tėvų ar motinų namų ūkių skaičiui, **„betėvystės“** tema ėmė reikšti ką kita. Šiuo terminu pradėta apibūdinti tėvus, kurie dėl atsiskyrimo ar skyrybų su savo vaikais bendraudavo nedažnai arba visiškai nuo jų atitrūkdavo. Ir Britanijoje, ir Jungtinėse Valstijose, kuriose būta vieno iš didžiausių pasaulyje skyrybų skaičiaus, ši padėtis sukėlė audringą diskusiją. Kai kas prabilo apie „tėčio mirtį“.

Priešingų pažiūrų sociologai ir apžvalgininkai didėjančiu betėvių šeimų santykiu naudojosi tarsi raktu, atveriančiu visą socialinių problemų įvairovę, pradedant nusikalstamumo plitimu ir baigiant itin sparčiai augančiomis socialinės paramos vaikams sąnaudomis. Kai kurie mokslininkai teigė, jog vaikai niekada netaps tikrais socialinės grupės nariais, jei savo tiesioginėje aplinkoje nuolatos nematys suaugusiųjų tarpusavio derybų, bendradarbiavimo bei kompromisų pavyzdžių (Den-

vedė į susvetimėjimą, nutolimą ir prasmingų ryšių praradimą.

Pasak autorių, žiniasklaidoje ir tam tikruose politiniuose kontekstuose gyvuoja numanoma, o kartais ir aiškiai išsakoma prielaida, kad po skyrybų suaugusieji atsisako dorovinių normų ir ima veikti savanaudiškai, vedami vien savo interesų. Staiga dingsta lankstumas, kilnumas, sukalbamumas ir jautrumas, atmetama moralinė sistema, kuria anksčiau buvo remtasi priimant sprendimus dėl šeimos ir gerovės. Smart ir Neale interviu su išsiskyrusiais tėvais privertė atmesti šią prielaidą. Mokslininkės teigė, kad tėvai, vykdydami tėvystės priedermes, veikia vadovaudamiesi moraline sistema, bet visa tai, matyt, būtų geriausia suprasti kaip *globos moralę*, o ne kaip vienareikšmę moralinę argumentaciją, pagristą principų ar tikėjimų rinkiniu. Tačiau, pasak Smart ir Neale, tėvai, rūpindamiesi savo vaikais, susiduria su sprendimais dėl „darbų, kurių dera imtis“. Šie sprendimai itin kontekstualūs: tėvai turi pasverti daugybę aplinkybių, taip pat ir sprendimo poveikius vaikams, ar tinkamas laikas veikti, ir kas gali pakenkti bendrosios tėvystės ryšiui. Pasvarstykite, ką pasakė vieniša motina, kurios buvęs vyras pareikalavo leisti globoti vaikus:

> „Aš pasakiau: „Klausyk, jei tu tikrai jauti, kad galėsi visą dieną prižiūrėti vaikus, ar nemanai, kad turėtum pasiimti juos savaitgalį ir praleisti jį kartu, tada tiesiog pamatytum, kaip visa tai atrodo, o paskui, po savaitgalio, gal padarytum dar vieną žingsnį, tarkime, praleistum su vaikais savaitę ir sužinotum, kaip tau seksis su jais tvarkytis“. Jis tiesiog įsiuto, nes pamanė, kad turės man patarnauti – pabūti vaikų aukle, ir atrėžė: „Ne“. Aš pasakiau: „Klausyk, jei tu šitaip, aš tada nesu pasirengusi su tavimi diskutuoti, nes jaučiu, kad nežinai, koks sunkus šis darbas, – juk per trejus metus nė karto neprižiūrėjai vaikų visą dieną, todėl man atrodo, kad kiek atitrūkai. Manau, kad turėtum pajusti normalią kasdienybės rutiną: nuvesti į mokyklą ir parvesti namo, virti valgį, valyti, skalbti ir lyginti jų drabužius, padėti rengti pamokas, slaugyti susirgusius. Po to vėl aptarsime ir iš naujo įvertinsime situaciją“. (Cituota iš kn.: Smart ir Neale, 1999: 125).“

Aprašytuoju atveju motina rikiuoja „darbus, kurių tikrai reikia“, atsižvelgdama į daugialypius veiksnius. Nors ryšiai su buvusiu sutuoktiniu buvo keblūs, o poreikis apginti padarytą savikūros pažangą – didelis, ji vis tiek stengėsi konstruktyviai paveikti buvusį vyrą, kad užtikrintų vaikų interesus.

Smart ir Neale daro išvadą, kad skyrybos pastūmėja keistis aplinkybes, kurias tik retkarčiais įmanoma „surikiuoti“ kartą ir visiems laikams. Sėkminga tėvystė ir motinystė po skyrybų reikalauja nuolatos tartis ir bendrauti. Tiesa, 1989 metų Vaikų įstatymas suteikė reikiamo lankstumo šiuolaikinėms poskyrybinėms tėvystės sutartims. Tačiau dėl jo pabrėžiamos vaiko gerovės galima nepastebėti esminio vaidmens, kuris tenka išsiskyrusių tėvų tarpusavio ryšio kokybei.

Kintantys požiūriai

Atrodo, esama nemažai klasinių skirtumų, veikiančių reakcijas į kintantį šeimos gyvenimo pobūdį ir į turimus aukštus skyrybų lygius. Savo knygoje *Families on the Fault Line*, 1994 („Šeimos ant sprūdžio linijos“) Lilliana Rubin išsamiai apklausė trisdešimt dviejų darbininkų klasės šeimų narius. Ji padarė išvadą, jog palyginti su vidurinės klasės šeimomis darbininkų klasės tėvai yra tradiciškesni. Darbininkai, netgi nebūdami itin religingi, mažiau pritarė normoms, kurios buvo priimtinos daugeliui vidurinės klasės tėvų, pavyzdžiui, atvirai ikisantuokinio sekso raiškai. Todėl darbininkų klasės namų ūkiams būdingesni kartų konfliktai.

Rubin savo tyrime teigia, jog jauni žmonės sutiko, kad jie ir jų tėvai skirtingai vertina seksualinę elgseną, santuoką ir lyčių skirtumus. Bet jie primygtinai pabrėždavo, jog anaiptol nesiekia vien tik malonumų. Tiesiog jie turėjo kitas vertybes negu vyresnioji karta.

Rubin nustatė, kad jos apklaustos jaunos moteys žvelgia į santuoką kur kas priekabiau, negu jų tėvų karta. Jos labai aiškiai suvokė vyrų netobulumus ir kalbėjo, kad reikėtų patyrinėti prieinamus pasirinkimus ir gyventi visapusiškiau bei atviriau, negu galėjo jų motinos. Kartų poslinkis vyrų požiūrius pakeitė mažiau.

Rubin tyrimas buvo atliktas JAV, tačiau jos duomenys labai artimi Britanijos ir kitų Europos šalių tyrėjų duomenims. Jungtinėje Karalystėje Helena Wilkinson ir Geoffas Mulganas atliko du plačius vyrų ir moterų nuo aštuoniolikos iki trisdešimt ketverių metų amžiaus tyrimus (Wilkinson, 1994; Wilkinson ir Mulgan, 1995). Jie nustatė, kad labai pakito būtent jaunų moterų pasaulėžiūra ir kad Britanijoje 18–34 metų kartos vertybės apskritai kontrastavo su vyresniųjų kartų išpažįstamomis vertybėmis.

Jaunos moterys „troško būti savarankiškos, realizuoti save ir darbe, ir šeimoje“, taip pat „vertino riziką, stiprius įspūdžius ir kaitą“. Šiuo požiūriu pastebimas didesnis atitikimas tarp tradicinių vertybių, kurias išpažino vyrai, ir naujesniųjų vertybių, kurių laikosi moterys. Wilkinson ir Mulganas daro prielaidą, kad jaunesniosios kartos vertybes formavo paveldėtos laisvės, kurių dažniausiai negalėjo gauti ankstesnės kartos: moterų laisvė dirbti ir kontroliuoti gimdymų skaičių, abiejų kartų laisvė būti mobiliems ir nusistatyti savą gyvenseną. Šitokios laisvės paskatino didesnį atvirumą, kilniaširdiškumą bei pakantumą, bet, kita vertus, jos gali išugdyti ir siaurą, savanaudį individualizmą bei pasitikėjimo kitais stoką. Tarp šios imties apklaustųjų 29 procentai moterų ir 51 procentas vyrų norėjo „kiek įmanoma atitolinti vaikų gimimą“. 75 procentai 16–24 metų amžiaus grupės moterų manė, kad vieniši tėvai gali užauginti vaikus nė kiek ne blogiau negu poros. Tyrimo autoriai nustatė, kad šio amžiaus grupės ir moterims, ir vyrams santuoka praranda patrauklumą.

nis ir Erdos, 1992). Šitokie argumentai suponuoja prielaidą, kad be tėvų užaugusiems berniukams bus sunku tapti gerais tėvais.

Kiek kitokio požiūrio į „tėvystės krizės“ ginčą laikėsi Francis Fukuyama. Knygoje *The End of Order*, 1997 („Tvarkos pabaiga“) Fukuyama nustatė, kad šeimos „didžiosios griūties“ priežastis yra didėjantis dirbančių moterų skaičius. Jis neteigė, kad dirbančios moterys nepaiso pareigos auginti vaikus, o nurodė, kad dabar vyrai *suvokia* moteris kaip savarankiškesnes ir gebančias pasirūpinti vaiku geriau, negu galėtų jie patys – tėvai. Kadaise jauni vyrai jautė pareigą atsakyti už savo veiksmus. Tačiau moterų emancipacija galbūt, nors tai ir skamba ironiškai, pastūmėjo juos elgtis laisviau negu pirma.

Amerikiečiai mokslininkai, suvaidinę ryškų vaidmenį toje diskusijoje, stipriai paveikė ir šio klausimo svarstymą Jungtinėje Karalystėje. Savo knygoje *Fatherless America*, 1995 („Betėvė Amerika“) Davidas Blankenhornas teigia, jog visuomenės, kuriose gausu skyrybų, patiria ne vien tėvų netektį, bet ir pačios tėvystės idėjos eroziją, kartu su itin sunkiomis socialinėmis pasekmėmis, nes šiandien daugelis vaikų auga be autoritetingos asmenybės, į kurią prireikus galėtų kreiptis. Iki šiol visose visuomenėse santuoka ir tėvystė teikdavo priemonių vyrų sekso bei agresijos energijai nu-

kreipti. Jei jų nebūtų, ši energija, matyt, pasireikštų nusikaltimais ir smurtu. Pasak vieno Blankenhorno knygos recenzento, „geriau turėti tėtį, kuris pareina namo iš atgrasaus darbo, kad pagertų alaus priešais televizorių, negu apskritai neturėti tėčio“ (*The Economist*, 1995 m. balandžio 8 d., p. 121).

Ar tai tiesa? „Betėvystės“ problema iš dalies sutampa su bendresniu klausimu – skyrybų poveikiu vaikams, ir čia, kaip matėme, turimų įrodymų reikšmės anaiptol neaiškios. Tas pats recenzentas klausia: „Argi tėvas chuliganas neveisia chuliganų sūnų? Argi kai kurie tėvai nėra blogi savo šeimoms?“ Kai kurie mokslininkai padarė prielaidą, kad esminis klausimas – ne tas, ar šeima apskritai turi tėvą, bet tas, kiek tėvas įsitraukęs į šeimos gyvenimą ir tėvystę. Kitaip tariant, gali būti ne tiek svarbi namų ūkio sudėtis, kiek globos, atidos ir paramos, kurią vaikai gauna iš kitų šeimos narių, kokybė.

Nors yra tendencija dėl „betėvystės“ reiškinio besąlygiškai apkaltinti vyrus „moraline neatsakomybe“, tačiau esama ir daug jaunų vyrų gynėjų, kurie teigia, kad jauni vyrai kupini vilties tapti tėvais, tačiau stokoja tam tikrų įgūdžių ryšiams palaikyti arba nesulaukia didesnės paramos, todėl ir palieka savo vaikus, kurie užauga pikti ir susvetimėję. Jungtinėse Valstijose ir Didžiojoje Britanijoje dėl „tėvystės krizės“ ėmė rastis vis daugiau savigalbos grupių vyrams, norintiems tapti geresniais tėvais. Jungtinėse Valstijose grupės, panašios į „Pažadų tesėtojus“ (*Promise Keepers*) ar į Nacionalinę tėvystės iniciatyvą (*National Fatherhood Initiative*), moko vyrus šeimos bei tėvystės įgūdžių. Juodaodžių bendruomenėse vyksta renginiai, panašūs į Milijono vyrų žygį (*Million Man March*), organizuotą Islamo nacijos (*Nation of Islam*). Jais siekiama atkreipti dėmesį į didžiulį vienišų moterų šeimų skaičių.

Bevaikės moterys

Apklausa, kurią 1976 metais atliko Britanijos šeimos sandaros tyrimų tarnyba (*The British Family Formation Survey*), nustatė, kad tuo metu vos 1 procentas moterų nenorėjo turėti vaikų. Tuo tarpu naujausia Gyventojų surašymo ir tyrimų biuro (*The Office of Population Censuses and Surveys*) ataskaita, priešingai, numatė, kad 20 procentų moterų, gimusių 1960–1990 metais, liks bevaikės būtent savo noru. Šiandien Britanijos moterys apsisprendžia turėti ar neturėti vaikų remdamosi kitomis savo gyvenimo motyvacijomis, tarp jų – sėkmės darbe ir savarankiškumo asmeniniame gyvenime siekiais.

Bevaikės moterys jau nebėra liūdnos senmergės. Ištekėjusi ar netekėjusi moteris gali nuspręsti, kad liks bevaikė, šitaip pareikšdama savo laisvę rinktis. Tačiau yra ir neigiamų priežasčių. Britanijoje naujų karjeros galimybių nelydėjo atitinkama socialinė parama: tėvystės ar motinystės atostogos vaikų globai. Kai kurios moterys gal nedrįsta turėti vaikų, nes baiminasi skyrybų ir galimybės vėl nugrimzti į skurdą.

Gimstamumas mažėja ir Britanijoje, ir beveik visose Vakarų Europos šalyse. Tiesa, Britanijos vidurkis – 1,73 vaiko moteriai yra kiek didesnis negu daugumos Europos Sąjungos šalių. Tačiau jis nesiekia 2,1 vaiko moteriai vidurkio, kurio reikia, kad ir toliau būtų išlaikytas dabartinis gyventojų lygis. Mažiausias gimstamumo lygis pasaulyje yra Italijoje – 1,2 vaiko moteriai. Manoma, kad dėl „kūdikių krizės“ šalies gyventojų per pirmąjį XXI a. ketvirtį sumažės nuo 57,3 iki 51,3 milijono žmonių.

Šeimos modelių įvairovė: etniniai skirtumai Didžiojoje Britanijoje

Šiandien Jungtinė Karalystė yra kultūriškai įvairialypė šalis, taigi joje yra nemažai šeimos ir santuokos atmainų. Kai kurios ryškiausios jų apima baltųjų ir nebaltųjų žmonių šeimos modelių skirtumus, todėl reikia pasvarstyti, kodėl taip yra. Kai kuriuos naujus duomenis, rodančius Britanijos etninių mažumų grupių šeimų sandarą, galima pamatyti schemose 7.3 bei 7.4 ir lentelėje 7.3.

Pietų azijiečių šeimos

Britų šeimos tipų įvairovėje yra vienas modelis, visiškai išsiskiriantis iš kitų. Jis būdingas pietų azijiečių grupėms. Pietų Azijos kilmės gyventojų JK

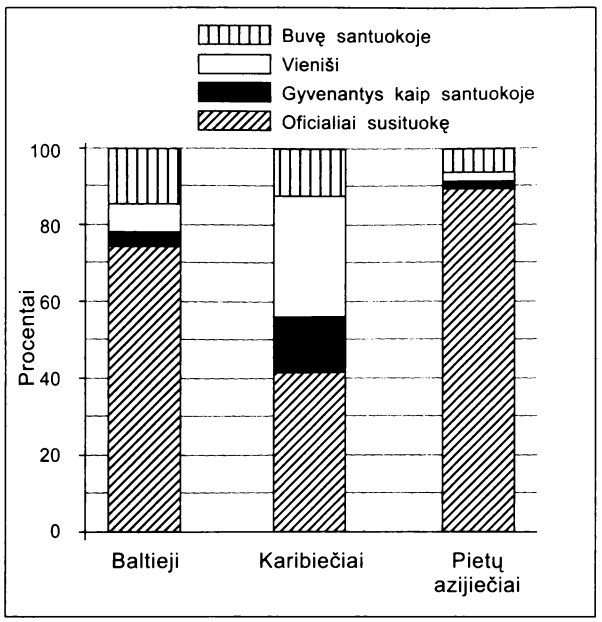

Schema 7.3. Tėvų, turinčių vaikų, statusas šeimose pagal etnines grupes Britanijoje

Šaltinis: T. Modood et al., *Etnic Minorities in Britain*, Policy Studies Institute, 1997, p. 39.

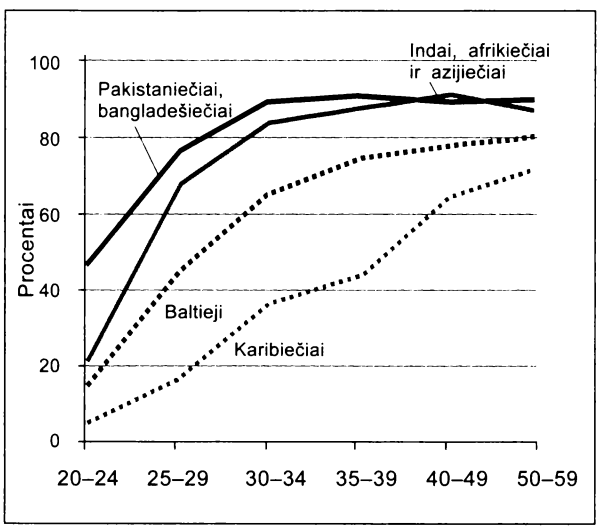

Schema 7.4. Visų suaugusiųjų, sudariusių oficialias santuokas, dalis pagal amžių ir etninę grupę Britanijoje

Šaltinis: T. Modood et al., *Etnic Minorities in Britain*, Policy Studies Institute, 1997, p. 33.

yra per milijoną. Migracija prasidėjo XX a. šeštajame dešimtmetyje iš trijų pagrindinių Indijos subkontinento teritorijų – Pendžabo, Gudžarato ir Bengalijos. Britanijoje šie imigrantai sudarydavo bendruomenes pagal religiją, kilmės vietą, kastą, o svarbiausia – giminystės ryšius. Daugelis imigrantų įsitikino, kad jų garbės bei ištikimybės šeimai idėjų beveik visiškai neturi vietiniai Britanijos gyventojai. Atvykėliai stengėsi palaikyti šeimos vienybę, tačiau iškilo būsto problema. Dideli seni namai buvo prieinami tik apleistose, nykstančiose teritorijose. Taigi siekti geresnės gyvenimo kokybės reiškė kraustytis į mažesnius namus ir ardyti išplėstines šeimas.

Pietų azijiečių vaikus, gimusius JK, šiandien veikia dvi labai skirtingos kultūros. Namuose tėvai tikisi ar reikalauja, kad vaikai paklustų bendradarbiavimo, pagarbos ir ištikimybės šeimai normoms. Mokykloje laukiama, kad jie sieks mokslo pažangos konkurencingoje ir individualistinėje socialinėje aplinkoje. Dauguma jų pasirenka tvarkyti namų bei asmeninį gyvenimą pagal etninę subkultūrą, nes vertina glaudžius tradicinio šeimos gyvenimo ryšius. Tačiau įsitraukimas į britiškąją kultūrą šį bei tą pakeitė. Vakarietiškoji kultūros tradicija tuoktis „iš meilės“ dažnai susipriešina su azijiečių bendruomenėms būdinga organizuotų vedybų praktika. Šitokios sąjungos, kurias rengia tėvai bei šeimos nariai, pagrįstos tikėjimu, kad meilė kyla iš santuokos. Tuo tarpu abiejų lyčių jaunimas reikalauja, kad organizuojant jų santuokas būtų labiau tariamasi su jais pačiais.

Statistikos duomenys, kuriuos pateikia Politikos studijų instituto (*The Policy Study Institute*) ketvirtasis nacionalinis etninių mažumų tyrimas (Modood et al., 1997), rodo, kad santuokos labiausiai tikėtinos tarp indų, pakistaniečių, bangladešiečių ir afroazijiečių etninių grupių atstovų. Skaičiuojant visas turinčias vaikų poras, susituokusios sudarė 90 procentų, tuo tarpu susituokusių baltųjų ir afrokaribiečių procentiškai buvo kiek mažiau. Mažesnę dalį sudarė ir kartu gyvenančios nesusituokusios pietų azijiečių poros, auginančios vaikus. Nors vienišų tėvų ar motinų namų ūkių skaičius tarp pietų azijiečių didėja sparčiau negu

Lentelė 7.3. Suaugusiųjų iki šešiasdešimties metų šeiminė padėtis

	Baltieji	Karibiečiai	Indai	Afrikiečiai, azijiečiai	Pakistaniečiai	Bangladešiečiai	Kinai
Vieniši	23	41	21	21	19	22	34
Susituokę	60	39	72	72	74	73	62
Gyvena kaip susituokę	9	10	3	2	3	1	1
Gyvena atskirai/išsiskyrę	7	9	3	3	3	1	3
Našlauja	1	2	2	1	2	3	–
Svorinis skaičiavimas	4194	1834	1539	960	1053	344	467
Nesvorinis skaičiavimas	4187	1298	1560	951	1709	815	271

Stulpeliuose parodytas procentinis santykis; analizė paremta visų tirtų namų ūkių individų, išskyrus išlaikomus vaikus bei turinčius 60 ir daugiau metų žmones, apklausa.

Šaltinis: T. Modood et al., *Etnic Minorities in Britain*, Policy Studies Institute, 1997, p. 24.

kitose etninėse mažumose, jų dalis (5 procentai) vis tiek gerokai mažesnė negu tarp baltųjų (16 procentų) ar afrokaribiečių (36 procentai). Tiesa, yra ženklų, rodančių pietų azijiečių šeimų Britanijoje kaitą – pavyzdžiui, jauni žmonės nori daryti stipresnę įtaką savo santuokai, šiek tiek didėja skyrybų bei vienišų tėvų ar motinų namų ūkių skaičius. Bet apskritai, pietų azijiečių šeimos ir toliau išlieka nepaprastai tvirtos.

Juodaodžių šeimos

Afrokaribiečių kilmės šeimos Britanijoje vėlgi yra skirtingos struktūros. Su vyrais gyvena kur kas mažiau dvidešimties–keturiasdešimt ketverių metų juodaodžių, negu tos pačios amžiaus grupės baltųjų moterų. Šioje etninėje grupėje įvyksta daugiau skyrybų bei atsiskyrimų negu kitose Britanijos etninėse grupėse. Vienišų tėvų ar motinų namų ūkiai tarp afrokaribiečių irgi paplitę labiau, palyginti su bet kuria kita etnine mažuma. Tačiau priešingai negu kitose grupėse, afrokaribiečių atveju labiau tikėtina, kad vienišos motinos turės darbą (Modood et al., 1997).

Panašių modelių galima rasti ir tarp JAV afroamerikiečių namų ūkių. Šis faktas Jungtinėse Valstijose sukėlė karštus ginčus. Prieš trisdešimt penkerius metus senatorius Danielis Patrickas Moynihanas apibūdino juodaodžių šeimas kaip „dezorganizuotas“ ir „apraizgytas patologijų“ (Moynihan, 1965). Nuo XX a. septintojo dešimtmečio pradžios, kai buvo atliktas Moynihano tyrimas, JAV gerokai padidėjo baltųjų ir juodaodžių šeimų modelių divergencija. 1960 metais 21 procento afroamerikiečių šeimų moterys buvo šeimos galvos, tarp baltųjų jos vadovavo 8 procentams šeimų. 1993 metais ši dalis juodaodžių šeimose pakilo iki 58, tuo tarpu baltųjų šeimose – iki 26 procentų.

Šeimos, kurioms vadovauja moterys, labiausiai būdingos skurdžiausiems juodaodžių gyventojų sluoksniams. Afroamerikiečių, įsikūrusių senųjų miesto centrų* rajonuose, gyvenimo sąlygos per porą pastarųjų dešimtmečių beveik nepagerėjo: dauguma žmonių turi tekintis menkai mokamu darbu arba kone nuolat visai jo neturi. Šiomis aplinkybėmis beveik niekas neskatina santuokinių santykių tęstinumo. Atrodo, jog panašūs veiksniai reiškiasi ir Londono bei kitų JK miestų skurdesnių rajonų juodaodžių šeimose.

---

* *Inner city* (angl.) – senieji miestų centrai (tam tikros miestų dalys); labai savitas terminas, sociologų paprastai vartojamas, kai kalbama apie anksčiau klestėjusias miestų dalis, kurias palaipsniui apleidžia pasiturintys žmonės; šios dalys tampa savotiškais „vidiniais miestais“, kuriuose pastebimas didesnis nusikalstamumas, skurdas ir t.t. (*Red. past.*)

Daugelis diskusijų juodaodžių šeimų tema sutelkia dėmesį į mažą oficialių santuokų skaičių, tačiau kai kurie stebėtojai mano, jog iškeliami ne tie dalykai. Juodaodžių šeimose santuokinis ryšys nebūtinai formuoja šeimos sandarą taip, kaip kitų grupių šeimose. Vest Indijos grupėms didelę reikšmę turi išplėtoti giminystės tinklai. Afrokaribiečiams, palyginti su dauguma baltųjų bendruomenių, kur kas svarbiau giminystės ryšiai, o ne santuokos saitai. Tikėtina, kad motina, vadovaujanti vienišai šeimai, turės artimą, ją palaikantį giminių tinklą, kuriuo galės pasikliauti. Daugelyje afrokaribiečių šeimų svarbus vaidmuo tenka broliams bei seserims, kurie padeda auginti mažesniuosius vaikus (Chamberlain, 1999). Visa tai prieštarauja minčiai, esą vieniši juodaodžiai tėvai ir jų vaikai būtinai kuria nestabilias šeimas. Moterų vadovaujamų afroamerikiečių šeimų, kuriose gyvena ir kiti giminės, yra kur kas daugiau, negu moterų vadovaujamų baltųjų šeimų.

Santuokos alternatyvos

Sugyvenimas

Sugyvenimas reiškia poros, kurią sieja seksualiniai santykiai, gyvenimą drauge nesusituokus. Jis vis labiau plinta daugumoje Vakarų visuomenių. Anksčiau lemiamą dviejų žmonių sąjungos pagrindą sudarė vedybos, tačiau dabar jų nebegalima šitaip vertinti. Šiandien gal labiau tiktų kalbėti apie *susiporavimą* ir *išsiporavimą*. Vis daugiau porų, susijusių ilgalaikiais santykiais, pasirenka gyvenimą ir vaikų auginimą nesusituokus. Apskritai Britanijoje sugyvenimas dar visai neseniai buvo laikomas šiek tiek skandalingu dalyku. „Bendrieji namų ūkių tyrimai" (*The General Household Survey*), pagrindinis duomenų apie britų namų ūkio modelius šaltinis, klausimą dėl sugyvenimo pirmąsyk įtraukė tik 1979 metais. Tačiau jaunų žmonių požiūris į sugyvenimą keičiasi ir Britanijoje, ir visoje Europoje (žr. schemą 7.5 ir lentelę 7.4). Pastaraisiais dešimtmečiais nepaprastai padidėjo nesusituokusių vyrų bei moterų, turinčių bendrą ūkį, skaičius. Per praėjusius keturiasdešimt metų

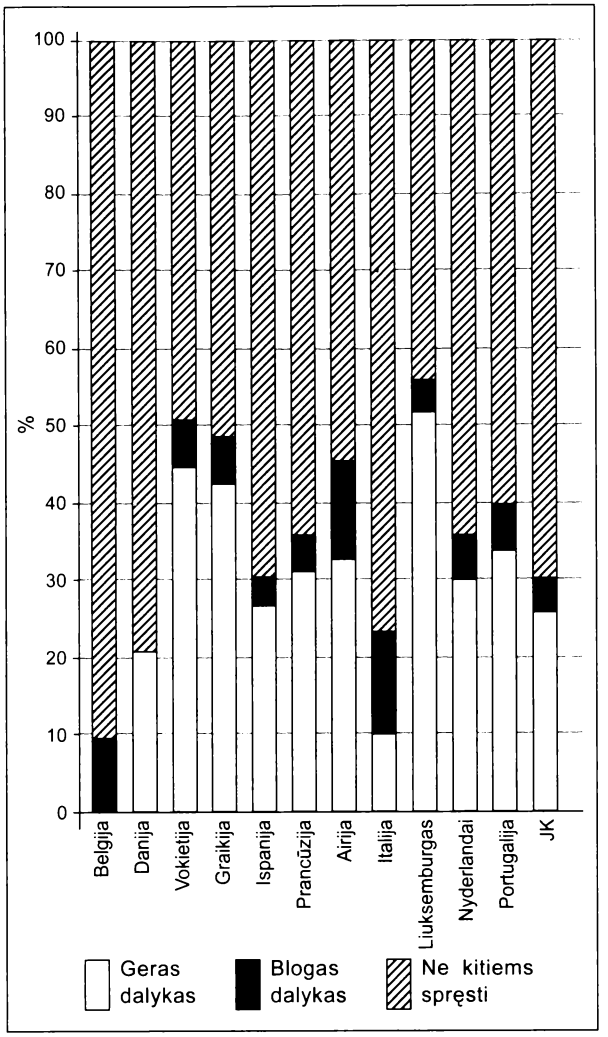

Schema 7.5. Penkiolikos–dvidešimt ketverių metų amžiaus asmenų nuomonės apie gyvenimą drauge nesusituokus, Europos Sąjunga, 1993

Šaltinis: Eurobarometer, Survey 39.0, 1993. Iš Eurostat, *Social Profile of Europe*, 1998, p. 61.

JK net 400 procentų padaugėjo žmonių, gyvenusių kartu iki santuokos. Tuo tarpu kartu gyveno vos 4 procentai moterų, gimusių XX a. trečiajame dešimtmetyje, o gimusių penktajame dešimtmetyje – jau 19 procentų. Tačiau tarp moterų, gimusių septintajame dešimtmetyje, šis skaičius padidėjo beveik dvigubai. Prognozuota, kad 2000 metais ke-

Lentelė 7.4. Sugyventinių procentinis santykis pagal amžių ir lytį, Didžioji Britanija, 1998–1999 m.

	Vyrai	Moterys
16–19	1	8
20–24	18	27
25–29	39	39
30–34	44	35
35–39	36	29
40–44	31	26
45–49	28	16
50–54	17	16
55–59	18	12
Visi nesusituokę 16–59 metų amžiaus žmonės	26	25

Nesusituokusiųjų kategorija apima atskirai gyvenančius, bet teisėtai susituokusius žmones.

Šaltiniai: General Household Survey, Office for National Statistics. Iš: *Social Trends*, 30 (2000), p. 40. Karališkoji autorinė teisė.

turios iš penkių susituokusių porų pagyvens drauge iki santuokos (Wilkinson ir Mulgan, 1995).

Nors sugyvenimas vis labiau populiarėja, tyrimai rodo, kad santuoka tebėra stabilesnė. Tikimybė, kad išsiskirs drauge gyvenančios poros, yra tris ar keturis kartus didesnė už tikimybę, kad iširs santuokos.

Šiandien Britanijoje sugyvenimas, atrodo, dažniausiai yra bandomasis etapas prieš susituokiant. Tačiau sugyvenimas iki santuokos vis ilgėja, taip pat vis daugiau porų jį pasirenka kaip santuokos alternatyvą. Dažnai jauni žmonės ima gyventi kartu tiesiog srovės nešami, o ne viską apskaičiavę ir suplanavę. Pora, jau palaikanti seksualinius santykius, vis daugiau laiko praleidžia drauge, kol pagaliau atsisako vienų ar kitų savo individualių namų. Drauge gyvenantys jauni žmonės beveik visada tikisi, jog kada nors susituoks, tačiau nebūtinai su dabartiniais partneriais. Tik maža šitokių porų dalis sujungia savo finansus.

1999 metų Notinghemo universiteto tyrėjų atliktoje studijoje sociologai apklausė susituokusių ir sugyventinių porų, turėjusių vienuolikos metų ar jaunesnių vaikų, imtį, taip pat jų tėvų, kurie tebebuvo susituokę, imtį. Mokslininkus domino, kuo skiriasi įsipareigojimai, siejantys vyresnius susituokusius žmones ir jaunesniosios kartos poras. Tyrėjai nustatė, kad jaunesnės susituokusios ir sugyventinių poros turi daugiau bendra viena su kita negu su savo tėvais. Vyresnioji karta santuoką traktavo kaip prievoles ir pareigas, tuo tarpu jaunesnioji pabrėžė laisvai duotus įsipareigojimus. Pagrindinis jaunesnių informantų tarpusavio skirtumas – kai kurie jų nori per santuoką įgyti viešą savo įsipareigojimų pripažinimą (Dyer, 1999).

Gėjų ir lesbiečių partnerystės

Šiandien daugelis homoseksualių vyrų ir moterų, palaikydami stabilius santykius, gyvena poromis. Tačiau dauguma šalių oficialiai vis dar nepritaria homoseksualų santuokoms, todėl gėjų ir lesbiečių santykiai paremti ne tiek įstatymu, kiek asmeniniais įsipareigojimais ir abipusiu pasitikėjimu. Kartais gėjų partnerystei taikomas „pasirinktinės šeimos“ terminas. Juo siekiama parodyti teigiamas ir kūrybiškas kasdienio gyvenimo formas, kurių drauge siekti vis labiau geba homoseksualios poros. Į gėjų ir lesbiečių šeimas integruojama daug tradicinių savybių, būdingų heteroseksualioms partnerystėms, pavyzdžiui, abipusė parama, globa ir atsakomybė ligos atveju, bendri finansai ir pan. Ši integracija vyksta būdais, kurie anksčiau buvo neįmanomi.

Nuo XX a. devintojo dešimtmečio vis didėjo mokslininkų susidomėjimas gėjų ir lesbiečių partneryste. Sociologai manė, kad intymumo bei lygybės formos, atsiveriančios homoseksualiuose santykiuose, visiškai skiriasi nuo įprastų heteroseksualioms poroms. Kadangi gėjams ir lesbietėms uždrausta santuokos institucija, o tradicinius lyčių vaidmenis nebuvo lengva pritaikyti vienalytėms poroms, homoseksualias partnerystes teko konstruoti bei derinti anapus normų ir gairių, reguliavusių daugelį heteroseksualių sąjungų. Kai kas da-

rė prielaidą, kad AIDS epidemija buvo svarbus veiksnys kuriant savitą homoseksualių partnerių globos bei įsipareigojimų kultūrą.

Weeksas, Heaphy's ir Donovan (1999) nurodo tris reikšmingus gėjų ir lesbiečių partnerystės modelius. Pirma, pabrėžiama, kad čia glūdi didesnės *partnerių lygybės* galimybės, nes kultūrinės bei socialinės prielaidos, sutvirtinančios heteroseksualius santykius, nedaro įtakos partnerių tarpusavio ryšiams. Gėjų ir lesbiečių poros gali pasirinkti, jog savo santykius formuos apgalvotai, stengdamosi išvengti nelygybės ir nepažeisti jėgų pusiausvyros taip, kaip būdinga daugeliui heteroseksualių porų. Antra, homoseksualūs partneriai *tariasi* dėl savo santykių parametrų bei vidinio veikimo. Heteroseksualioms poroms daro įtaką socialiai įkūnyti lyčių vaidmenys, tuo tarpu vienalytės poros turi kur kas mažiau išankstinių lūkesčių dėl to, ką kuriam reikėtų veikti palaikant tarpusavio santykius. Pavyzdžiui, heteroseksualių santuokų atveju yra tendencija, kad moterys dirba daugiau namų bei vaikų priežiūros darbų, tuo tarpu homoseksualų partnerystėse dėl visko deramasi ir tos derybos gali baigtis lygesniu atsakomybės pasidalijimu. Trečia, gėjų ir lesbiečių partnerystės rodo specifinę *įsipareigojimo* formą, kuriai stinga institucinės paramos. Abipusis pasitikėjimas, noras bei ryžtas spręsti sunkumus ir bendra atsakomybė už „emocinį darbą", atrodo, yra pagrindiniai skiriamieji homoseksualų partnerystės ženklai (Weeks et al., 1999).

Ankstesnių netolerantiškų požiūrių į homoseksualumą švelnėjimą lydi stiprėjantis teismų ryžtas leisti globoti vaikus ir lesbietiškai gyvenančioms motinoms. Dirbtinio apvaisinimo dėka lesbietės gali turėti vaikų ir tapti šeimomis be jokių heteroseksualių kontaktų. Britanijoje iš esmės kiekvieną homoseksualią porą, turinčią vaikų, sudaro dvi moterys, tačiau JAV XX a. septintojo dešimtmečio pabaigos ir aštuntojo pradžios laikotarpiu kai kurių miestų socialinės rūpybos agentūros atiduodavo benamius paauglius gėjus (berniukus) globoti vyrų gėjų poroms. Ši praktika buvo nutraukta daugiausia dėl priešiškos visuomenės reakcijos.

Pastaruoju metu homoseksualių porų pasiektų teisinių pergalių skaičius rodo, kad jų teises laipsniškai ima įtvirtinti įstatymai. Britanijoje ryškus posūkis to link buvo 1999 m. teismo nutarimas, kuriuo pripažįstama, kad homoseksualią porą, turinčią stabilius santykius, galima apibrėžti kaip šeimą. Šis klasifikavimas, homoseksualius partnerius priskiriantis „šeimos nariams", paveiks kai kurias teisės sritis, pavyzdžiui, imigraciją, socialinę rūpybą, apmokestinimą, paveldėjimą ir vaikų pašalpas. 1999 metais JAV teismas apgynė gėjų poros tėvystės teises būti įrašytiems drauge jų vaiko, kurį pagimdė motina donorė, gimimo liudijime. Vienas vyrų, pateikusių ieškinį, sakė: „Mes švenčiame teisinę pergalę. Visiems pažįstama branduolinė šeima plėtojasi. Reikėtų pabrėžti ne buvimą tėvu ar motina, bet mylinčius, globojančius tėvus, nesvarbu, ar tai būtų vieniša motina, ar gėjų pora, gyvenanti pagal įpareigojančius santykius" (Hartley-Brewer, 1999).

Smurtas ir prievarta šeimos gyvenime

Kadangi šeimos ar giminystės ryšiai sudaro kiekvieno žmogaus egzistencijos dalį, šeimos gyvenimas apima iš esmės visą emocinės patirties spektrą. Šeimos santykiai – vyro ir žmonos, tėvų ir vaikų, brolių ir seserų arba tolimesnių giminaičių – gali būti šilti ir tenkinti šeimos narius. Bet juose taip pat gali glūdėti stipriausios įtampos, genančios žmones į nevilčių ar keliančios didelį nerimo ir kaltės jausmą. Ši šeimos gyvenimo pusė paneigia rožinius darnos vaizdus, kuriuos gana dažnai išryškina TV reklamos ir kita žiniasklaida. Labiausiai nerimauti verčia du aspektai – smurtas namuose ir seksualinė prievarta prieš vaikus.

Smurtas šeimose

Smurtą namuose galime apibūdinti kaip žiaurų vieno šeimos nario fizinį elgesį prieš kitą ar kitus. Tyrimai rodo, kad pirmiausi žiauraus fizinio elgesio taikiniai yra vaikai, ypač maži, iki šešerių metų. Vyrų smurtas prieš žmonas sudaro antrąjį labiausiai paplitusį netinkamo elgesio šeimoje ti-

pą. Bet fiziškai smurtauti namuose, įvykdyti smurtinius nusikaltimus prieš mažus vaikus ir vyrus gali ir moterys.

Namai iš tiesų yra pavojingiausia moderniosios visuomenės vieta. Pagal statistiką kur kas labiau tikėtina, kad bet kurio amžiaus ar lyties asmuo taps fizinio išpuolio objektu namuose, o ne naktį gatvėje. Vieną iš keturių žmogžudysčių JK įvykdo šeimos narys, nužudydamas kitą savo šeimos narį. Smurto prieš moteris atveju moterims yra pavojingesni jų šeimos vyrai ar artimi pažįstami negu svetimi žmonės.

Smurto namuose klausimas atkreipė visuomenės ir mokslininkų dėmesį XX a. aštuntajame dešimtmetyje. Jį sužadino feministinių grupių darbas su „mušamų moterų" prieglobsčio centrais. Iki šio laikotarpio į smurto namuose, kaip ir į žiauraus elgesio su vaikais reiškinį visuomenė taktiškai užmerkdavo akis. Feministų atliktos smurto namuose studijos atskleidė, kaip plačiai paplitęs, įsigalėjęs ir žiaurus yra namų smurtas prieš moteris. Žiauriausi elgesio su sutuoktiniu atvejai, apie kuriuos buvo pranešta policijai, – tai vyrų smurtas prieš savo žmonas. Mažiau kaip 5 procentais atvejų fizinę jėgą prieš savo vyrus naudojo ir moterys (Dobash ir Dobash, 1980). Feministai rėmėsi šia statistika teigdami, jog smurtas namuose yra svarbi vyrų vykdoma moterų kontrolės forma.

Patriarchinių santykių ir dominavimo rakursų ieškokite poskyryje „Radikalusis feminizmas", p. 120.

Pastaraisiais metais konservatyvieji apžvalgininkai yra pareiškę, jog smurtas šeimoje susijęs ne su patriarchiškąja vyrų galia, o su „disfunkciškomis šeimomis". Smurtas prieš moteris rodo didėjančią šeimų krizę ir dorovės standartų nykimą. Jie abejoja reto žmonų smurto prieš vyrus duomenimis. Tiesiog vyrai, patyrę savo žmonų smurtą, ne taip aktyviai praneša apie įvykį, palyginti su žmonomis, susidūrusiomis su vyrų smurtu (Straus ir Gelles, 1986).

Šios prielaidos susilaukė stiprios feministų bei kitų mokslininkų kritikos. Jie teigė, kad moterų naudojama prievarta bet kuriuo atveju yra ribotesnė ir epizodiškesnė negu vyrų ir kad moterys kur kas mažiau fizinės žalos gali padaryti. Kritikai taip pat teigia, jog nepakanka vadovautis smurtinių įvykių šeimose „skaičiumi". Iš esmės svarbu pamatyti kitką – smurto prasmę, kontekstą ir padarinius. „Žmonų mušimas" – reguliarus fizinis vyrų brutalumas su savo žmonomis – neturi jokio atitikmens priešingoje pusėje. Taip pat ir iš vyrų, fiziškai žiauriai besielgiančių su vaikais, labiau negu iš smurtaujančių moterų galima tikėtis, kad jie nuolatos panašiai elgsis, sukeldami ilgalaikius sužalojimus.

Jamesas Nazroo, užsimojęs atskleisti smurto namuose paplitimo mastą, ištyrė devyniasdešimt šešias sugyventinių poras Britanijoje (1995). Jis nustatė, kad vyrų smurtas turi kur kas didesnę tikimybę sukelti fizinius sužalojimus ir padaryti ilgalaikę žalą, negu moterų smurto veiksmai prieš vyrus.

Kodėl namų smurtas yra palyginti įprastas dalykas? Lemia kelios veiksnių grupės. Vieną jų sudaro šeimos gyvenimo emocinio intensyvumo ir asmeninio intymumo savybių derinys. Šeimos saitai paprastai turi stiprių emocijų užtaisą, kuriame dažnai susipina meilė ir neapykanta. Namų aplinkoje pratrūkstantys barniai gali išlaisvinti antagonizmus, kurie kituose socialiniuose kontekstuose tokiu pat būdu prasiveržę nebūtų juntami. Pažiūrėti menkas įvykis gali sukelti visuotinį sutuoktinių poros ar tėvų ir vaikų priešiškumą. Vyras, būdamas pakantus ekscentriškai kitų moterų elgsenai, gali įdūkti, kai jo žmona per daug šneka kviestinių pietų metu ar atskleidžia intymius dalykus, kuriuos jis linkęs nuslėpti.

Kitą įtaką sudaro faktas, kad į daugelį smurto šeimoje dalykų iš tiesų žvelgiama pakančiai, net jiems pritariama. Nors visuomenės leidžiamas smurtas šeimoje yra palyginti ribotas, jis lengvai gali išsirutulioti į žiauresnes išpuolio formas. Britanijoje maža vaikų, kuriems tėvas ar motina nebūtų kokį kartą, tegu ir nesmarkiai, įkrėtę į kailį. Kiti žmonės gana dažnai visiškai pritaria šitokiems veiksmams ir veikiausiai nė nelaiko jų „smurtu". Taip pat, nors ir ne taip aiškiai matomas, gyvuoja ar praeityje gyvavo socialinis pritarimas smur-

tui tarp sutuoktinių. Kultūrinį šios namų smurto formos priimtinumą atskleidžia sena dainelė: „Kuo labiau moterį, arklį ir hikorijos medį muši, tuo jie bus geresni".

Darbovietėje, o ir kitoje viešoje aplinkoje galioja bendra taisyklė – niekas negali pakelti rankos prieš kitą, nors ir patį bjauriausią ar baisiausiai erzinantį žmogų. Tuo tarpu šeimoje ji negalioja. Daugelis mokslinių tyrimų parodė, kad didelė dalis porų mano, jog kai kada yra pagrįsta ir teisinga suduoti savo antrajai pusei. Maždaug vienas iš keturių abiejų lyčių amerikiečių laikosi požiūrio, kad vyras gali turėti tinkamą priežastį trinktelėti žmonai. Šiek tiek mažiau žmonių mano, kad pagrįstas ir priešingas atvejis (Greenblat, 1983).

Seksualinė prievarta prieš vaikus ir kraujomaišą

Seksualinę prievartą prieš vaikus paprasčiausiai galima apibūdinti kaip seksualinius veiksmus, kuriuos suaugusieji atlieka su nepilnamečiais vaikais (Britanijoje – su jaunesniais negu šešiolikos metų). Kraujomaiša – tai seksualiniai ryšiai tarp artimų giminaičių. Ne kiekviena kraujomaiša yra seksualinė prievarta prieš vaiką. Pavyzdžiui, brolio ir sesers lytinis aktas – tai kraujomaiša, tačiau ji neatitinka seksualinės prievartos apibrėžimo. Seksualinės prievartos prieš vaiką atveju suaugęs žmogus iš tikrųjų išnaudoja vaiką ar nepilnametį savo seksualiniams tikslams patenkinti (Ennew, 1986). Tačiau labiausiai paplitusi kraujomaišos forma yra kartu ir seksualinė prievarta prieš vaiką – tai kraujomaišiški tėvo ryšiai su nesubrendusiomis dukterimis.

Kraujomaiša ir vaikų seksualinis prievartavimas platesniąja prasme yra reiškiniai, „atrasti" tik per pastaruosius dešimt ar dvidešimt metų. Aišku, seniai žinota, kad esti tokių seksualinių veiksmų. Tačiau didžiuma socialinių stebėtojų darė prielaidą, jog griežčiausi tokios elgsenos draudimai reiškia ir tai, kad ji ypač reta. Bet taip nėra. Pasirodė, kad seksualinė prievarta prieš vaikus paplitusi taip, jog turėtų kelti nerimą. Galbūt dažniau ji pasitaiko žemesniųjų sluoksnių šeimose, bet, kaip matysime, gyvuoja visuose socialinės hierarchijos lygiuose, taip pat ir institucijose.

Akivaizdžiausių šios prievartos atmainų prigimtis aiški. Tačiau sunku, o gal ir neįmanoma apskaičiuoti visos šios seksualinės prievartos apimties, nes ji gali įgauti daugybę formų. Nei mokslininkai, nei teismai nėra visiškai sutarę nei dėl bendrojo prievartos, nei dėl specialiojo seksualinės prievartos prieš vaiką apibrėžimo. 1989 metais priimto Vaikų įstatymo skyriuje kalbama apie „didelę žalą" dėl deramos priežiūros stokos, bet terminą „didelė" palieka miglotą, neapibrėžtą. Nacionalinė vaikų apsaugos draugija (*The National Society for the Protection of Children*) išskiria keturias prievartos rūšis: „nesirūpinimą", „fizinę prievartą", „emocinę prievartą" ir „seksualinę prievartą". Seksualinė prievarta apibrėžiama kaip „seksualinis kontaktas tarp vaiko ir suaugusiojo, pastarajam siekiant seksualinio pasitenkinimo" (Lyon ir de Cruz, 1993).

Jėgos ar prievartos baimė pasireiškia daugeliu kraujomaišos atvejų. Kartais vaikai būna daugmaž savanoriai dalyviai, bet, atrodo, taip esti gana retai. Žinoma, vaikai – seksualios būtybės ir palyginti dažnai drauge užsiima švelniais seksualiniais žaidimais ar vienas kitą tyrinėja. Bet dauguma vaikų, kuriems teko patirti seksualinius kontaktus su suaugusiais šeimos nariais, laikė šią patirtį šlykščia, gėdinga ar trikdančia. Dabar turima pakankamai medžiagos, rodančios, kad vaikų seksualinis prievartavimas nukentėjusiems gali turėti ilgalaikių padarinių. Prostitučių, mažamečių nusikaltėlių, paauglių bėglių ir narkomanų tyrimai rodo, kad didelė jų dalis vaikystėje patyrė seksualinę prievartą. Žinoma, koreliacija nereiškia priežastingumo. Atskleidimas, jog šių kategorijų žmonės vaikystėje buvo seksualiai išnaudojami, visai nerodo, kad ši prievarta nulėmė jų tolesnę elgseną. Veikiau pasireiškė poveikių spektras, pavyzdžiui, konfliktai šeimoje, tėvų aplaidumas ir fizinis smurtas.

Nauji seksualinės prievartos tyrimai

Nuo XX a. devintojo dešimtmečio pradžios Britanijoje atlikta per keturiasdešimt prievartos prieš vaikus tyrimų. Vienas labiausiai diskutuotų atvejų buvo 1987 metų Klyvlendo tyrimas (*The Cleveland Inquiry*), kurį atliko du gydytojai – Ma-

rietta Higgs ir Geoffrey'us Wyattas. Jie nustatė, kad tam tikras skaičius vaikų tiriamoje teritorijoje buvo seksualiai prievartaujami savo šeimose. Todėl socialinių tarnybų darbuotojai atėmė vaikus iš tėvų, o tėvai piktai protestavo, teigdami esą nekalti.

Policijos gydytojai nesutiko su tokia diagnoze, ir visoje šalyje kilo diskusija, kurią lydėjo gausybė straipsnių spaudoje šiuo klausimu. Paskui Klyvlendo socialinės tarnybos direktorius pripažino, kad dvylika iš šių šeimų, turėjusios dvidešimt šešis vaikus, buvo neteisingai apkaltintos. Retas klausimas gali sužadinti tokius stiprius jausmus, todėl tikėtina, kad seksualinės prievartos prieš vaiką kaltininkai ryžtingai neigs bet kurį panašų kaltinimą. Kita vertus, jei tėvai ar šeimos nariai apkaltinami klaidingai, kyla didžiulių emocinių nuoskaudų.

Didžiausias Britanijoje prievartos prieš vaikus tyrimas buvo atliktas pagal pareiškimus dėl prievartos, vykdomos ne šeimoje, o institucijose. 1996 metais buvo pareikalauta atlikti Waterhouso tyrimą. Globos pensionų dviejose Šiaurės Velso vietovėse darbuotojai buvo kaltinami seksualine prievarta prieš vaikus. Tirta ilgiau kaip 200 dienų, buvo gauti 575 liudininkų parodymai, tarp jų – 259 buvusių gyventojų pretenzijos. 2000 vasarį paskelbta ataskaita atskleidė, kad 1974–1990 metų laikotarpiu čia smarkiai plito fizinė bei seksualinė prievarta prieš berniukus. Prieš mergaites ji buvo truputį mažesnė. Šie atvejai buvo užfiksuoti keliuose vietinės valdžios pensionuose. Daugiausia vaikus prievartavo vyriausieji valdytojai bei rūpybos darbuotojai. Gyvenimas vienuose iš šių namų – Bryn Estyne – šioje ataskaitoje buvo įvertintas kaip „kankinimas arba kažkas dar blogiau. Iš šių namų vaikai išeidavo labiau sužaloti, negu buvo prieš patekdami į juos" (*Waterhouse Inquiry*, 2000).

Daugelyje tyrimui pateiktų skundų buvo teigiama, kad prieš vaikus nuolat naudojama jėga – jie mušami ir smaugiami, patiria grasinimus ir emocinę prievartą. Tačiau didžiausias dėmesys buvo sutelktas į personalo vykdomą seksualinę prievartą prieš berniukus. Ataskaita patvirtino, kad daugiau kaip dešimt metų du vyriausieji pareigūnai vyrai nuolat seksualiai prievartaudavo globotinius. Vienų iš šių namų valdytojo pavaduotojas buvo įpratęs kasdien vėlai vakare kviestis grupę čia gyvenančių berniukų į savo butą, kuriame juos seksualiai išnaudodavo. Personalas žinojo apie jo veiksmus, tačiau niekada nedarė pastabų, kad šitoks elgesys nepriimtinas. Šitaip jie sukūrė, kaip rašoma ataskaitoje, „tylos kultą", apgobusį prievartą. Vaikai būdavo prigrasomi nesiskųsti, o socialinės tarnybos sistemos taikomos pensionų stebėjimo ir valdymo procedūros buvo netinkamos.

Diskusija dėl šeimos vertybių

„Šeima žlunga!" – šaukia šeimos vertybių gynėjai, tyrinėdami kelių pastarųjų dešimtmečių pokyčius: liberalesnį bei atviresnį požiūrį į seksualumą, sparčiai didėjantį skyrybų skaičių ir visuotinį asmeninės laimės siekimą, atmetant senesnes pareigos šeimai koncepcijas. Jie teigia, kad turime susigrąžinti moralinę šeimos gyvenimo prasmę, privalome atkurti tradicinę šeimą, kuri buvo kur kas stabilesnė ir tvarkingesnė už painų santykių voratinklį, kuriame dabar atsidūrė dauguma mūsų.

„Ne! – atsako jų kritikai. –Tai jūs manote, kad šeima žlunga. Iš tiesų ji tiesiog įvairėja. Turėtume aktyviai skatinti šeimos formų ir seksualinio gyvenimo įvairovę, užuot tarę, kad kiekvieną reikia įsprausti į tą pačią formą".

Kurie iš jų teisūs? Veikiausiai abu požiūrius turėtume vertinti kritiškai. Nebėra galimybės sugrįžti į tradicinę šeimą. Neįmanoma ne vien todėl, kad, kaip jau aiškinome, tradicinė šeima, kokią ją paprastai įsivaizduojame, apskritai niekada neegzistavo, arba todėl, kad praeityje šeimos turėjo pernelyg daug atgrasių bruožų, kad būtų verta priimti jas kaip šiandienos modelį. Kelią užkerta ir socialiniai pokyčiai, kurie daugiausia negrįžtamai transformavo ankstesnes santuokos ir šeimos formas. Moterys nesugrįš į daugumą namuose vyravusių situacijų, iš kurių per skausmus gebėjo išsilaisvinti. Seksualinės partnerystės ir santuokos, gerai tai ar blogai, šiandien nebegali būti tokios, kokios buvo. Emocinis bendravimas, tiksliau tariant, aktyvus santykių kūrimas ir palaikymas tapo mūsų asmeninio ir šeimos gyvenimo pagrindu.

Kokie bus rezultatai? Skyrybų skaičiaus kreivė gal kiek išsitiesino, palyginti su ankstesniu staigiu kilimu, tačiau nekrinta. Visi skyrybų matai tam tikru mastu yra apytikriai, bet, remdamiesi praeities tendencijomis, galime spėti, kad apie 60 procentų visų dabar sudarytų santuokų per dešimt metų gali baigtis skyrybomis.

Kaip įsitikinome, skyrybos ne visuomet rodo nepasitenkinimą. Žmonės, kurie ankstesniais laikais jautėsi priversti gyventi nelaimingoje santuokoje, dabar vėl gali pradėti viską iš naujo. Tačiau neabejotina, kad tendencijos, veikiančios seksualumą, santuoką ir šeimą, kai kuriems žmonėms kelia didelį susirūpinimą, drauge atverdamos naujas pasitenkinimo ir savirealizacijos galimybes.

Teigiama, kad reikia sveikinti šiandien egzistuojančią didžiulę šeimos formų įvairovę, nes ji išlaisvina mus iš praeities ribotumų bei kančių. Iš dalies čia yra tiesos. Vyrai ir moterys, jei pageidauja, gali likti vieniši ir dėl to nebepatiria visuomenės pasmerkimo, kaip kadaise būdavo smerkiami senberniai, o dar labiau – senmergės. Porų, kurios gyvena susidėjusios, socialiai neatstumia „garbingesni" susituokę draugai. Gėjų poros gali drauge kurti namus ir auginti vaikus, nebesusidurdamos su tokiu stipriu priešiškumu, koks būtų buvęs anksčiau.

Pasakius visus šiuos dalykus, sunku atsispirti išvadai, jog stovime kryžkelėje. Ar ateityje ir toliau irs ilgalaikė santuoka ir partnerystė? Ar emocinį bei seksualinį kraštovaizdį tolydžio vagos kartėlio ir smurto randai? Niekas to negali tikrai pasakyti. Bet šitokia sociologinė santuokos ir šeimos analizė, kaip ką tik baigtoji, tvirtai teigia, kad neišspręsime savo problemų žvelgdami į praeitį. Privalome stengtis derinti individualias laisves, kurias daugelis mūsų ėmė vertinti asmeniniame gyvenime, ir reikmę formuoti stabilius bei ilgalaikius ryšius su kitais žmonėmis.

7 TEMOS SANTRAUKA

1. Giminystė, šeima ir santuoka yra glaudžiai susijusios sąvokos, turinčios ypatingą reikšmę sociologijai ir antropologijai. Giminystė apima arba genetinius, arba santuokos pradėtus ryšius. Šeima yra giminių grupė, atsakinga už vaikų auginimą. Santuoka reiškia saitus tarp dviejų žmonių, gyvenančių drauge ir palaikančių socialiai priimtus seksualinius santykius.
2. Branduolinė šeima – tai namų ūkis, kuriame susituokusi pora (arba vienišas tėvas ar motina) gyvena drauge su savo ar įvaikintais vaikais. Tuomet, kai ir kiti giminės gyvena tame pačiame namų ūkyje arba palaiko glaudžius ir nuolatinius santykius, kalbame apie išplėstinės šeimos gyvavimą.
3. Vakarų visuomenėse santuoka, taigi ir šeima, yra monogamiška (kultūriškai priimti vieno vyro ir vienos moters seksualiniai santykiai). Daug kitų kultūrų toleruoja arba skatina poligamiją, kai vienas asmuo vienu metu gali būti santuokoje su dviem ar daugiau partnerių.
4. XX amžiuje daugumoje industrializuotų šalių nuolatos silpo tradicinės branduolinės šeimos vyravimas. Šiuo metu egzistuoja aibė įvairių šeimos formų.
5. Šeimos tyrimams pasitelkiamos priešingos teorinės nuostatos. Funkcionalistai pabrėžė šeimą kaip vieną pamatinių visuomenės institucijų, ypač išryškindami jos vaidmenį vaikų socializacijos procese. Fe-

ministai studijavo nelygybes, pasireiškiančias daugelyje šeimos gyvenimo sričių, įskaitant darbų namuose pasidalijimą, nelygios galios santykius ir globos veiklą.

6. Pokario metais didėjo skyrybų skaičius ir mažėjo pirmųjų santuokų. Šių pokyčių rezultatas – vis didesnė gyventojų dalis gyvena vienišų tėvų ar motinų namų ūkiuose.
7. Antrųjų santuokų skaičius gana didelis. Antroji santuoka gali paskatinti formuoti atkurtąją šeimą. Šitokioje šeimoje bent vienas iš suaugusiųjų turi vaikų iš ankstesnės santuokos ar santykių. Terminas „betėvystė" apibūdina tėvus, kurie po atsiskyrimo ar skyrybų nedažnai bendrauja (arba visai nebendrauja) su savo vaikais.
8. Etninių mažumų grupėms būdinga didelė šeimos formų įvairovė. Britanijoje pietų azijiečių ir afrokaribiečių kilmės šeimos skiriasi nuo dominuojančių šeimos tipų.
9. Santuoka nebėra lemiamas dviejų žmonių sąjungos pagrindas. Daugelyje industrinių šalių paplito sugyvenimas (kai pora, sujungta seksualinio ryšio, gyvena drauge nesusituokę). Sušvelnėjus požiūriui į homoseksualumą, gėjai ir lesbietės turi vis daugiau galimybių gyventi drauge kaip poros. Kai kurias atvejais homoseksualios poros išsikovojo juridinę teisę būti laikomos šeima.
10. Šeimos gyvenimas nieku gyvu nereiškia, kad čia visada tvyro darna ir laimė. Kartais namuose esama seksualinės prievartos ir smurto. Seksualiai vaikus prievartauja ir namuose smurtauja daugiausia vyrai. Atrodo, kad šie veiksmai susiję su kitomis smurtinės elgsenos rūšimis, į kurias įsitraukia kai kurie vyrai.
11. Abiem lytims santuoka liovėsi buvusi reguliarios seksualinės patirties sąlyga. Ji taip pat nebėra ekonominės veiklos pagrindas. Iš visko matyti, kad ir toliau vešės skirtingos socialinių ir seksualinių santykių formos. Santuoka ir šeima lieka tvirtai pripažintos institucijos, tačiau patiria didelius sukrėtimus ir deformacijas.

Pasvarstykite dar kartą

1. Ar šiuolaikinėse visuomenėse vienodai priimtinos visos šeimos formos?
2. Ar moderniojoje visuomenėje gali atsirasti bent kiek vietos poliginijai ir poliandrijai?
3. Kaip didėjantis skyrybų skaičius gali rodyti, kad santuokinis ryšys ne sumenkėjo, o tapo reikšmingesnis?
4. Kokios socialinės priemonės sumažintų smurtą šeimose?
5. Kokie yra nauji vyrų vaidmenys šeimose, sumažėjus vyro maitintojo vaidmeniui?
6. Ar šeimos institucijai apsaugoti pakanka vien meilės?

Papildoma literatūra

Linda Hantrais and **Marlene Lohkamp-Himminghofen** (eds). *Changing Family Forms, Law and Policy.* – Loughborough: Cross-National Research Group, European Research Centre, Loughborough University, 1999.

Brenda M. Hoggett et al. *The Family, Law and Society: Cases and Materials.* – London: Routledge, 2000.

Gordon Hughes and **Ross Ferguson** (eds.). *Ordering Lives: Family, Work and Welfare.* – London: Routledge, 2000.

Richard M. Lerner and **Domini R. Castellino** (eds). *Adolescents and their Families: Structure, Function and Parent-Youth Relationships.* – New York: Garland, 1999.

Helen Wilkinson (ed.). *Family Business.* – London: Demos, 2000.

Interneto nuorodos

Australian Institute of Family Studies
http://www.aifs.org.au/

Centre for Policy Studies – a think-tank created by Margaret Thatcher to foster the family, enterprise, individualism and liberty
http://www.cps.org.uk

Clearinghouse on International Developments in Child, Youth and Family Policies
http://www.childpolicyintl.org/

Demos – a think-tank covering research on social exclusion, the family and poverty
http://www.demos.co.uk

8

Nusikaltimas ir deviacija

- **Deviacijų sociologija** 197
- **Nusikaltimo ir deviacijos aiškinimas** 198
- **Sociologinės nusikaltimo ir deviacijos teorijos** 200
- **Nusikalstamumo modeliai Jungtinėje Karalystėje** 209
- **Nusikalstamumo mažinimo strategijos rizikos visuomenėse** 211
- **Nusikaltimų aukos ir kaltininkai** 217
- **Organizuotas nusikalstamumas** 225
- **Kalėjimai: atsakymas į nusikaltimus?** 227
- **Išvados: nusikaltimai, deviacijos ir socialinė tvarka** 229
- **Temos santrauka** 231
- **Pasvarstykite dar kartą** 233

8 skyrius. Nusikaltimas ir deviacija

Visi žinome ar bent manome žiną, kas yra deviantai. Deviantai yra asmenys, atsisakantys gyventi pagal taisykles, kurių laikosi dauguma mūsų. Tai – kriminaliniai nusikaltėliai, narkomanai ar žlugę žmonės, valkatos bei nevykėliai, neatitinkantys reikalavimų, kuriuos dauguma žmonių pavadintų eiliniais priimtinumo standartais. Tačiau yra visai ne taip, kaip atrodo. Sociologija skatina pažvelgti už akivaizdumo ribų. Devianto sampratą iš tiesų nelengva apibrėžti, o deviacijos ir nusikaltimo ryšys nėra paprastas ir tiesioginis.

Keviną Mitnicką vadino „labiausiai pasaulyje šlovinamu kompiuterių įsibrovėliu“. Būtų teisinga sakyti, kad šį trisdešimt šešerių metų kalifornietį žmonės vienodai garbina ir niekina. 100 000 kompiuterių įsibrovėlių, kurie, kaip manoma, veikia pasaulyje, Mitnicką laiko genialiu išradėju, o jo įkalinimą penkeriems metams JAV – neteisingu ir neteisėtu, taip pat akivaizdžiu įrodymu, kad plintant informacinėms technologijoms imama klaidingai vertinti kompiuterių įsibrovimus. JAV valdžiai ir aukštųjų technologijų korporacijoms *Sun Microsystems*, *Motorola* ir *Nokia* Mitnickas – vienas pavojingiausių žmonių pasaulyje. 1995 metais jį sulaikė JAV federacinis tyrimų biuras (FTB). Vėliau jis buvo nuteistas už pirminių kodų parsisiųsdinimą ir programinės įrangos, tariamai vertos milijonų dolerių, vagystes iš šių ir kitų bendrovių. 2000 metų sausį Mitnickas buvo paleistas iš kalėjimo su sąlyga, kad nekiš pirštų prie kompiuterių ir viešai nekalbės technologiniais klausimais.

Maždaug per pastarąjį dešimtmetį kompiuterių įsibrovėliai, kadaise mažai pastebimi gyventojai – kompiuterių entuziastai, laipsniškai transformavosi į itin koneveikiamą deviantų grupę, kuri, kaip manoma, gresia pačiam informacijos amžiaus stabilumui. Paskirstytieji atsisakymai aptarnauti (*distributed denial of service*, DdoS), kurie 2000 metų vasarį užplūdo garsias elektroninės prekybos svetaines, sukėlė „įsibrovimo isteriją“ žiniasklaidoje, korporacijų pasaulyje ir tarptautinėse teisėsaugos institucijose. Kai kurios svetainės, turinčios itin didelį lankytojų srautą, pavyzdžiui, *Yahoo!*, *e-bay.com* ir *Amazon.com*, sustojo ištisoms valandoms, nes jų serverius užtvindė milijonai netikrų informacijos užklausų, siunčiamų iš viso pasaulio kompiuterių. Dar nespėjus susigaudyti, kas gi užpuolė internetą, imta badyti pirštais į kompiuterių įsibrovėlius. Jie buvo vaizduojami „nesugebančiais prisitaikyti prie visuomenės“ jaunais žmonėmis (daugiausia tai buvo vyrai), kurie vengia bendrauti, todėl susikuria alternatyvius gyvenimus, pridengtus anonimiškų tinklo vartotojų vardais.

Tačiau, pasak Mitnicko bei kitų kompiuterių įsibrovėlių bendruomenės narių, sunku būtų sugalvoti ką nors labiau iškreipiančio tiesą, negu toks patologiškas jų vertinimas. „Sąvoka „įsibrovėlis“ (*hacker*) reiškia gerą vardą ir pagarbą“, – teigė Mitnickas straipsnyje, kurį parašė netrukus po to, kai buvo paleistas iš kalėjimo. „Ši sąvoka apibūdina ne veiklą, o gebėjimus bei įgūdžius lygiai taip, kaip juos nusako žodis „gydytojas“. Dešimtmečius ji vartota talentingiems kompiuterių aistruoliams apibūdinti. Tai – žmonės, kurių gebėjimus kompiuteriais spręsti technines problemas bei mįsles gerbė, tebegerbia ir žavėdamiesi vertina kiti, turintys panašių techninių įgūdžių“ (Mitnick, 2000). Kompiuterių įsibrovėliai mielai aiškina, kad didžioji jų veiklos dalis anaiptol nėra nusikalstama. Juos veikiau traukia tyrinėti kompiuterinės technologijos pranašumus, stengiantis aptikti kritinius taškus bei spragas, ir nustatyti, kaip giliai įmano-

ma įsiskverbti į kitų kompiuterių sistemas. Aptikus klaidas bei trūkumus, „įsibrovėlio etika“ reikalauja viešai pasidalyti šia informacija. Daugelis įsibrovėlių netgi dirbo didelių korporacijų ir vyriausybės įstaigų konsultantais, padėdami apsaugoti jų sistemas nuo įsilaužimų iš išorės.

Kompiuterių įsibrovėliai mano, kad pastaraisiais metais juos nepagrįstai demonizavo, nes terminą „įsibrovėlis“ imta plačiai (ir netiksliai) priskirti vis gausėjančiam būriui kompiuterių „įsilaužėlių“ (*cracker*), kurie siaubia interneto svetaines, jose daro nusikaltimus ar pradeda DdoS antpuolius. Sukrečiantis internete įvykdytas 12 milijonų dolerių pagrobimas iš *Citybank* sąskaitų 1992 metais, taip pat nesena 300 000 kredito kortelių numerių vagystė iš *CD Universe* interneto svetainės – tai nusikaltimai, priskirti kompiuterių įsibrovėliams, nors jie to nepripažįsta. Įsibrovėliais laikomos ir didėjančios „rašeivų vaikių“ gretos. Šie paaugliai, prisidengdami kitų žmonių tapatybėmis, siautėja ir kelia sumaištį internete, kišdamiesi į privatų susirašinėjimą elektroniniu paštu. Kompiuterių įsibrovėliai, panašūs į Mitnicką, nepriskiria savęs prie tų, kurie siekia daryti žalą. Paleistas iš kalėjimo, Mitnickas JAV žiniasklaidai sakė: „Laikau save elektroniniu avantiūristu. Nemanau, kad esu vagis“.

Jau įsitikinome, kad žmogaus socialinį gyvenimą valdo taisyklės ir normos. Mūsų veikla sužlugtų, pavirsdama chaosu, jei nesilaikytume taisyklių, nustatančių, jog kai kurios elgsenos rūšys tam tikruose kontekstuose yra tinkamos, o kitos – ne. Pradėdami tyrinėti deviacinę elgseną, privalome pasidomėti, kurių taisyklių žmonės laikosi, o kurias pažeidžia. Niekas nelaužo *visų* taisyklių, bet taip pat nėra nė vieno individo, kuris visoms paklustų. Mes nusistatome taisykles, mes jas ir pažeidžiame. Netgi asmenys, kurie, atrodo, atsidūrę už garbios visuomenės ribų, kaip dažnai juodinami kompiuterių įsibrovėliai, tikriausiai laikysis grupių, kurioms priklauso, taisyklių. Pavyzdžiui, kompiuterių įsibrovėliai save laiko didesnės bendruomenės dalimi, bendruomenės, turinčios tam tikrus bendrus principus bei garbės kodeksą. Nukrypę nuo neformaliųjų kodeksų šios bendruomenės atstovai, pavyzdžiui, „įsilaužėliai“, gali būti iš jos išvaryti.

Nusikaltimų ir deviacijų tyrimai yra viena labiausiai intriguojančių, bet sudėtingų sociologijos sričių. Ji mus moko, kad niekas nėra normalus taip, kaip gal norėtume manyti. Ši sociologijos sritis taip pat padeda įsitikinti, kad supratus, kodėl būtent šitaip, o ne kitaip veikė žmonės, kurių elgsena galėjo atrodyti nesuvokiama ar svetima, šiuose žmonėse galima įžvelgti racionalias būtybes.

Deviacijų sociologija

Deviaciją galima apibrėžti kaip nekonformistiškumą konkrečios normų aibės atžvilgiu, kai tuo tarpu šioms normoms pritaria nemaža dalis bendruomenės ar visuomenės narių. Kaip jau pabrėžėme, jokios visuomenės negalima paprastai padalyti į tuos, kurie nukrypsta nuo normų, ir tuos, kurie prie jų prisitaiko. Tam tikrais atvejais dauguma mūsų peržengia visuotinai priimtų elgsenos taisyklių ribas. Pavyzdžiui, sykį ar kitą galėjome įvykdyti kokią smulkią vagystę, tarkime, ką nors nudžiauti parduotuvėje arba parsinešti iš darbo smulkių daiktelių – popieriaus ar rašiklių – asmeniniam naudojimui. Kada nors gyvenime vairuojant automobilį gal teko viršyti leistiną greitį, krėsti pokštus telefonu ar parūkyti marichuanos.

Deviacija ir nusikaltimas nėra sinonimai, nors daugeliu atveju iš dalies sutampa. Deviacijos samprata kur kas platesnė negu **nusikaltimo**, nes pastarasis susijęs tik su įstatymą pažeidžiančiu nekonformistišku žmonių elgesiu. Įstatymai nesankcionuoja daugelio neatitinkančios įprastos elgsenos formų. Todėl deviacijų tyrimai galėtų nagrinėti gana skirtingus reiškinius, pavyzdžiui, natūristų (nudistų), reivo kultūros ir „Naujojo amžiaus“ keliautojų.

Daugiau apie „vertybes ir normas“, susijusias su kultūros samprata, skaitykite p. 38.

Deviacijos sampratą galima taikyti tiek individų elgsenai, tiek ir grupių veiklai. Šitą rodo, pavyz-

džiui, Hare Krišnos kultas – religinė grupė, kuri savo tikėjimu ir gyvenimo būdu skiriasi nuo daugumos Britanijos žmonių. Kultas susikūrė XX a. septintajame dešimtmetyje, kai iš Indijos į Vakarus atkeliavo Srilas Prabhupada, užsimojęs skleisti Krišnos mokymą. Jis ypač taikėsi į jaunuolius, vartojusius narkotikus, ir skelbė, kad, sekdamas jo mokymu, žmogus gali „visą laiką būti pakylėtas ir atrasti amžinąją palaimą“. Hare Krišnos nariai tapo įprastu reiškiniu: jie šoka ir gieda gatvėse, išlaiko vegetariškas valgyklas ir dalija praeiviams literatūrą apie savo tikėjimą. Dauguma gyventojų į juos žvelgia iš esmės palankiai, net jei šios jų pažiūros atrodo kiek ekscentriškos.

Hare Krišna yra **deviacinės subkultūros** pavyzdys. Nors šiandien šis kultas turi mažiau narių, negu pakilimo laikotarpiu prieš keletą metų, jie gana lengvai pajėgė išgyventi platesnėje visuomenėje. Organizacija turtinga, jai lėšas aukoja nariai ir šalininkai. Jų padėtis nepanaši į kitos deviacinės subkultūros – nuolatinių benamių, čia minimų dėl kontrasto, padėtį. Žlugę žmonės dieną gyvena gatvėse, leisdami laiką parkuose ar viešuosiuose pastatuose. Jie gali miegoti lauke ar glaustis prieglaudose. Dauguma nuolatinių benamių, egzistuodami platesnės visuomenės pašalėse, vos suduria galą su galu.

Nusikaltimai bei deviacijos yra dviejų atskirų, tačiau susijusių mokslo disciplinų tyrimo dalykas. **Kriminologija** tiria elgsenos formas, kurias sankcionuoja baudžiamoji teisė. Kriminologai dažnai domisi nusikaltimų matavimo metodais, nusikalstamumo lygio tendencijomis ir politika, siekiančia sumažinti nusikalstamumą bendruomenėse. **Deviacijų sociologija** atlieka kriminologinius tyrimus, tačiau jai labiau rūpi individų elgsena, kurios nenagrinėja baudžiamoji teisė. Sociologai tyrinėja elgsenos deviacijas, stengdamiesi suprasti, *kodėl* kai kurias elgsenos formas daugelis laiko nepriimtinomis, ir kaip skirtingai šie požiūriai į deviacijas pritaikomi žmonėms visuomenės viduje.

Dėl to deviacijų tyrimai skatina mus pasidomėti socialine *galia*, taip pat socialinių klasių – turtuolių ir skurdžių skirtybės poveikiu. Kai žvelgiame į nukrypimą nuo socialinių taisyklių bei normų ar į konformistiškumą jų atžvilgiu, visuomet turėtume klausti – *kieno* šios taisyklės? Pamatysime, kad socialines normas stipriai veikia galios ir klasių skirtybės.

Nusikaltimo ir deviacijos aiškinimas

Kai kuriose sociologijos srityse ilgainiui paaiškėdavo, jog kuris nors vienas teorinis požiūris yra pranašesnis už kitus. Ir priešingai, daugelis teorinių atšakų išsaugo savo reikšmę deviacijų teorijai. Trumpai apžvelgę biologinius ir psichologinius aiškinimus, atsigręšime į keturias sociologines traktuotes, turėjusias įtaką deviacijų sociologijai: *funkcionalizmo, interakcionizmo, konfliktų* ir *kontrolės teorijas.*

Biologiniai aiškinimai: „nusikaltėlių tipai“

Kai kurios pirmosios pastangos paaiškinti nusikalstamumą turėjo grynai biologinį pobūdį. Jos sutelkė dėmesį į įgimtas individų savybes kaip į nusikaltimų ir deviacijų šaltinį. Italų kriminologas Cezare Lombroso'as, dirbęs XIX a. aštuntajame dešimtmetyje, manė, kad nusikaltėlių tipus galima identifikuoti pagal tam tikrus anatominius bruožus. Jis tyrinėjo nusikaltėlių išvaizdą bei fizines savybes – kaukolės bei kaktos formą, žandikaulių dydį bei rankų ilgį – ir padarė išvadą, kad nusikaltėliai turėjo ypatumų, išlikusių iš ankstesnių žmogaus evoliucijos laikotarpių. Lombroso'as sutiko, kad socialinis mokymas galėtų teigiama linkme veikti nusikalstamos elgsenos raidą, bet laikėsi nuomonės, jog dauguma nusikaltėlių yra biologiškai išsigimę arba nenormalūs. Jie neišsivystė į visaverčius žmones, todėl linkę veikti būdais, kurie nedera žmonių visuomenei. Lombroso idėjos buvo visiškai diskredituotos, bet panašius požiūrius pakartotinai pateikdavo ir kiti tyrinėtojai.

Vėlesnė teorija išskyrė tris pagrindinius žmogaus psichikos tipus ir paskelbė, kad vienas jų tiesiogiai susijęs su nusikalstamumu. Pagal šią teoriją raumeningi, aktyvūs tipai (mezomorfai) yra agresyvesni ir fiziškai stipresni, todėl tikėtina, kad nusižengs būtent jie, o ne liesi bei gležni (ektomorfiški) ar apkūnesni (endomorfiški) žmonės (Shel-

Normos ir sankcijos

Socialinių normų laikomės daugiausia todėl, kad socializavimo metu įpratome šitaip elgtis. Visas socialines normas saugo sankcijos, skatinančios šių normų laikytis ir baudžiančios už neklusnumą. Sankcija – tai bet kuri kitų asmenų reakcija į individo ar grupės elgseną, siekiant, kad ši elgsena atitiktų konkrečią normą. Sankcijos gali būti pritariančios (siūlomas atpildas už mokėjimą prisiderinti) ar nepritariančios (bausmės už neklusnią elgseną).

Sankcijas galima skirti formaliai arba neformaliai. Formaliąsias sankcijas taiko institucionalizuota žmonių grupė ar įstaiga, turinti užtikrinti, kad būtų laikomasi konkretaus normų rinkinio. Moderniosiose visuomenėse pagrindinėms formaliųjų sankcijų rūšims atstovauja teismai ir kalėjimai. Įstatymas yra formalioji sankcija, kurią valstybė nustato kaip taisyklę ar principą, privalomą laikytis visiems jos piliečiams. Ši sankcija naudojama prieš nepaklūstančius žmones.

Neformaliosios sankcijos – tai mažiau organizuotos ir spontaniškesnės reakcijos į nenorą prisitaikyti. Tam tikros rūšies neformaliąsias sankcijas savo kailiu patiria uolus mokinys, kurį klasės draugai erzina dėl pernelyg didelio stropumo, o atsisakiusį išeiti kur nors vakare drauge pravardžiuoja „nuoboda moksliuku". Neformalus sankcijų taikymas gali, pavyzdžiui, pasireikšti ir tada, kai individas, pasakęs nešvankią arba rasistinę pastabą, susilaukia draugų ar bendradarbių nepritarimo.

don, 1949; Glueck ir Glueck, 1956). Šie požiūriai taip pat susilaukė plačios kritikos. Net jei kūno sandarą ir nusikalstamumą iš tiesų sietų visuminis ryšys, jis niekaip neparodytų paveldimumo įtakos. Raumeningo sudėjimo žmonės gali linkti į nusikalstamą veiklą, nes ji suteikia galimybę fiziškai pademonstruoti atletiškumą. Maža to, beveik visi šios srities tyrimai apsiribojo nusikaltėliais pataisos įstaigose, tačiau visiškai įmanoma, kad į šitokiais įstaigas labiau linkstama siųsti tvirtesnius, sportiškos išvaizdos nusikaltėlius, o ne trapiai atrodančius sudžiūvėlius.

Kai kurie individai gali būti greiti susierzinti ar agresyviai reaguoti, ir šis faktas galėtų atsispindėti fizinių užpuolimų nusikaltimuose. Visgi nėra nepaneigiamų įrodymų, kad kurie nors asmenybės ypatumai būtų šitaip paveldimi. Net jei ir turėtume šitokių įrodymų, su nusikalstamumu juos geriausiu atveju sietų vien tolimas ryšys.

Psichologiniai aiškinimai: „nenormalios psichikos būsenos"

Psichologinės teorijos, kaip ir biologiniai aiškinimai, ieškojo deviacijos priežasčių individo viduje, o ne visuomenėje. Tačiau biologiniai požiūriai daugiausia dėmesio skyrė fizinėms savybėms, skatinančioms individą nusikalsti, tuo tarpu psichologiniai požiūriai susitelkė į asmenybės tipus.

Daugelis ankstyvųjų kriminologinių tyrimų buvo atliekami kalėjimuose ir kitose įstaigose, pavyzdžiui, psichiatrijos ligoninėse. Šioje aplinkoje buvo įtakingos psichiatrijos idėjos. Buvo pabrėžiami išskirtiniai nusikaltėlių ypatumai, tarp jų – „silpnaprotystė" ir „moralinis išsigimimas". Hansas Eysenckas (1964) padarė prielaidą, kad nenormalios psichikos būsenos yra paveldėtos: jos arba traukia individą nusikalsti, arba sukuria problemas socializacijos proceso metu.

Kai kas darė prielaidas, kad nedidelė dalis individų susiformuoja kaip amoralios arba psichopatiškos asmenybės. **Psichopatai** yra uždaro būdo, bejausmiai individai, kurie veikia impulsyviai, juos retai graužia kaltės jausmas. Kai kurie psichopatai mėgaujasi smurtu vien dėl smurto. Individai, turintys psichopatinių ypatumų, kartais įvykdo smurtinius nusikaltimus, bet dėl pačios psichopato sampratos kyla didelių ginčų. Visiškai neaišku, ar psichopatiškos savybės neišvengiamai yra nusikaltėliškos. Beveik visi tyrimai, nagrinėję žmo-

Nusikaltėlių tipai, pateikti Cezare Lombroso (1836–1909) knygoje *L'Homme criminel*: plėšikas iš Neapolio, klastotojas iš Pjemonto, žudikas Boggia, Cartouche (Kartušas), kurio kriminaliniai polinkiai neapibrėžti, pakelių plėšiko žmona ir nuodytojas.

nes, kurie, kaip sakoma, turėjo šitokių savybių, apėmė nuteistuosius kalinius, o jų asmenybės turėjo neišvengiamą tendenciją atsiskleisti neigiamai. Jei tuos pačius ypatumus aprašytume teigiamai, asmenybės tipas padarytų visiškai kitą įspūdį. Tuomet atrodytų, jog nėra priežasties, dėl kurios šie žmonės būtinai turėtų tapti nusikaltėliais.

Psichologinės nusikalstamumo teorijos geriausiu atveju gali paaiškinti tik kai kuriuos nusikaltimo aspektus. Jeigu kai kurių nusikaltėlių asmeninės savybės nėra panašios į likusių gyventojų, mažai tikėtina, kad šitaip išsiskiria dauguma nusikaltėlių. Nusikaltimų rūšių tiek daug, jog niekaip neįmanoma manyti, esą jų vykdytojus sieja bendros psichologinės savybės.

Ir biologiniuose, ir psichologiniuose požiūriuose į nusikalstamumą daroma prielaida, kad deviacija žymi asmenybės, o ne visuomenės „blogį“. Nusikaltimą sukelia veiksniai, esantys už individo kontrolės ribų, – glūdintys jo kūne ar dvasioje. Jei mokslinė kriminologija galėtų tiksliai nustatyti nusikaltimo priežastis, jas būtų įmanoma šalinti. Šiuo atžvilgiu tiek biologinės, tiek ir psichologinės nusikaltimo teorijos yra iš prigimties *pozityvistinės*. Jau pirmajame skyriuje, aptardami Comte'o teoriją, sužinojome, kad pozityvizmas reiškia įsitikinimą, jog gamtos mokslų metodų taikymas socialiniam pasauliui tirti gali atskleisti jo pamatines tiesas. Pozityvistinės kriminologijos atveju šis požiūris įtikino, kad empiriniai tyrimai gali tiksliai nustatyti nusikaltimų priežastis ir savo ruožtu pateikti siūlymus, kaip jas šalinti.

Sociologinės nusikaltimo ir deviacijos teorijos

Ankstyvąją pozityvistinę kriminologiją stipriai kritikavo vėlesnės mokslininkų kartos. Pastarieji teigė, kad bet kuris priimtinas nusikaltimo prigimties pagrindas privalo būti sociologinis, nes nusikaltimus lemia visuomenės socialinės institucijos. Laikui bėgant, dėmesys nuo individualistinių nusikaltimo aiškinimų nukrypo link teorijų, kurios pabrėžė socialinį bei kultūrinį vykstančios deviacijos kontekstą.

Funkcionalizmo teorijos

Pagal funkcionalizmo teorijas, nusikaltimus ir deviacijas sukelia struktūrinės įtampos ir moralinės reguliacijos visuomenėje stoka. Jei visuomenėje esančių individų bei grupių siekiai nesutampa su prieinamais atlygiais, šį troškimų ir jų patenkinimo atotrūkį galima pajusti kai kurių šios visuomenės narių deviacijų motyvacijose.

Robertas K. Mertonas: siekiai ir atlygiai

Mertonas laikė deviaciją natūraliu individo atsaku į situacijas, su kuriomis jis susidūrė. Mokslininkas nustatė penkias įmanomas reakcijas į įtampas, kylančias tarp socialiai įtvirtintų vertybių ir ribotų galimybių jas įgyvendinti:

- *Konformistai* priima ir visuotines vertybes, ir įprastines šio įgyvendinimo priemones, nepaisydami, ar jiems pasiseka. Į šią kategoriją patenka dauguma gyventojų.
- *Novatoriai* lieka ištikimi socialiai priimtoms vertybėms, bet norėdami jų laikytis, pasitelkia neteisėtas bei uždraustas priemones. Šiai rūšiai individų priklauso nusikaltėliai, įgyjantys turtus nelegalia veikla.
- *Ritualistai* paklūsta socialiai priimtiems standartams, tačiau už šių standartų neįžvelgia glūdinčių vertybių. Taisyklių laikomasi dėl taisyklių, nematant jose didesnio tikslo ir atliekant kaip prievoles. Ritualistais galėtų būti žmonės, pasiaukoję nuobodiems darbams, net jei šie neturi jokių karjeros perspektyvų ir neteikia beveik jokių paskatų.
- *Atsiskyrėliai* visiškai atsisako konkurencinės žiūros, šitaip atmesdami ir dominuojančias vertybes, ir joms įgyvendinti priimtas priemones. Šie individai dažniausiai „atsisako dalyvauti" visuomenės reikaluose. Kaip pavyzdį galima pateikti savarankiškos nepriklausomos bendruomenės narius.
- *Maištautojai* atmeta esamas vertybes ir priemones, tačiau aktyviai trokšta pakeisti jas naujomis ir pertvarkyti socialinę sistemą. Į šią kategoriją patenka radikalių politinių grupių nariai.

Nusikaltimas ir anomija: Durkheimas ir Mertonas

1 skyriuje buvo pažymėta, kad *anomijos* sąvoką pirmasis sukūrė Émile'is Durkheimas, sakęs, kad moderniosiose visuomenėse tradicinės normos bei standartai pakertami, jų nepakeičiant naujais. Anomija egzistuoja ten, kur nėra jokių aiškių standartų, kreipiančių elgseną konkrečioje socialinio gyvenimo srityje. Durkheimas manė, kad šitokiomis aplinkybėmis žmonės jaučiasi dezorientuoti ir sutrikę, todėl anomija yra vienas socialinių veiksnių, darančių įtaką savižudybėms.

Nusikaltimą ir deviaciją Durkheimas laikė socialiniais faktais ir manė, kad jie abu yra neišvengiami ir reikalingi moderniųjų visuomenių elementai. Pagal Durkheimą, modernybės amžiuje žmonės mažiau suvaržyti negu tradicinėje visuomenėje. Moderniajame pasaulyje yra daugiau erdvės individualiems pasirinkimams, todėl būtinai reikšis ir tam tikras nekonformistiškumas. Durkheimas pripažino, kad jokioje visuomenėje niekada nebus visiškos santarvės dėl ją valdančių normų bei vertybių.

Pagal Durkheimą, visuomenei reikia ir deviacijų, nes jos atlieka dvi svarbias funkcijas. Pirma, deviacija atlieka *adaptyviąją* funkciją. Pateikdamos visuomenei naujas idėjas bei iššūkius, deviacijos tampa naujinimo jėga. Jos sužadina kaitą. Antra, deviacijos skatina *palaikyti ribą*, skiriančią „gerą" ir „blogą" elgseną visuomenėje. Įvykęs nusikaltimas gali sukelti kolektyvinį atsaką, kuris sustiprintų grupės solidarumą ir išgrynintų socialines normas. Pavyzdžiui, kaimynijos gyventojai, susidūrę su prekeivių narkotikais problema ir ėmęsi kovoti su kvaišalais, galiausiai galėtų susivienyti ir įsipareigoti, jog ir toliau išlaikys šią teritoriją be narkotikų.

Durkheimo pateiktos nusikaltimo ir deviacijos idėjos darė įtaką perkeliant dėmesį nuo individualistinių aiškinimų į socialines jėgas. Jo anomijos sąvoka pasinaudojo amerikietis sociologas Robertas K. Mertonas, sukūręs itin įtakingą deviacijų teoriją, kuri nusikalstamumo šaltinį lokalizavo pačioje Amerikos visuomenės struktūroje (1957).

Mertonas modifikavo anomijos sampratą, kad ją susietų su krūviu, slegiančiu individo elgseną,

kai priimtos normos prieštarauja socialinei tikrovei. Amerikoje – o iki tam tikro laipsnio ir kitose industrinėse visuomenėse – vyraujančios tradicinės vertybės pabrėžia materialiąją sėkmę. Manoma, jog tam, kad sektųsi, reikia savidrausmės ir sunkaus darbo. Taigi žmonėms, kurie iš tiesų sunkiai dirba, gali pasisekti, nepaisant gyvenimo atskaitos taško. Iš tiesų ši idėja neteisinga, nes daugumai nuskriaustųjų suteikiamos tik ribotos įprastinės pažangos galimybės arba apskritai nieko neduodama. Tačiau tie, kuriems „nepasisekė“, jaučiasi smerkiami dėl savo tariamų nesugebėjimų daryti materialios pažangos. Šioje situacijoje kyla didžiulis spaudimas stengtis ir siekti pažangos, griebiantis bet kokių priemonių – teisėtų ar neteisėtų. Tuomet, pasak Mertono, deviacija yra šalutinis ekonominės nelygybės ir vienodų galimybių stokos produktas.

Savo raštuose Mertonas ėmėsi vienos pagrindinių kriminologijos studijų mįslių: kodėl tuo metu, kai visa visuomenė turtėja, joje ir toliau didėja nusikalstamumas? Pabrėždamas didėjančių siekių ir nekintančių nelygybių kontrastą, Mertonas nurodo, kokią prasmę turi *santykinė deviacija* – svarbus nederamos elgsenos elementas.

Subkultūrų aiškinimai

Vėlyvesnieji tyrinėtojai sistemino deviacijas pagal subkultūrines grupes, pripažįstančias normas, kurios skatina nusikalstamą elgseną ar už ją atlygina. Albertas Cohenas, panašiai kaip ir Mertonas, pagrindine nusikaltimų priežastimi laikė Amerikos visuomenės vidaus prieštaras. Tačiau Mertonas pabrėždavo individualias deviacijas, kuriomis atsakoma į įtampą tarp vertybių ir prasmių. Tuo tarpu Cohenas įžvelgė atsakus, pasireiškiančius kolektyviai per subkultūras. Knygoje *Delinquent Boys*, 1995 („Berniukai nusikaltėliai“) Cohenas teigė, jog darbininkų klasės žemesniųjų sluoksnių berniukai, kuriuos gniuždo padėtis gyvenime, dažnai susiburia į **teisės pažeidėjų subkultūras**, pavyzdžiui, gaujas. Šios subkultūros atmeta vidurinės klasės vertybes ir pakeičia jas normomis, šlovinančiomis atvirą nepaklusnumą, kaip antai, įstatymų pažeidimą ir kitus nekonformistiškus veiksmus.

Richardas A. Clowardas ir Lloydas E. Ohlinas (1960) sutiko su Cohenu, kad dauguma teisės pažeidėjų jaunuolių kyla iš darbininkų klasės žemesniųjų sluoksnių. Tačiau jie teigė, jog labiausiai „rizikuoja“ berniukai, kurie vis dėlto įsisavino vidurinės klasės vertybes ir buvo paskatinti siekti šiai klasei būdingos ateities remiantis savo gebėjimais. Kai šie jaunuoliai nepajėgia įgyvendinti savo siekinių, jie tampa itin imlūs nusikalstamai veiklai. Savuosiuose berniukų gaujų tyrimuose Clowardas ir Ohlinas nustatė, kad teisės pažeidėjų gaujos susiformuoja tose subkultūrinėse bendruomenėse, kuriose maža teisėtų sėkmės galimybių, pavyzdžiui, skurdžiai gyvenančiose etninėse mažumose.

Įvertinimas

Funkcionalizmo teorijos teisingai pabrėžė konformistiškumo ir deviacijos ryšius skirtinguose socialiniuose kontekstuose. Sėkmės galimybių stoka platesnės visuomenės prasme sudaro vieną pagrindinių skiriamųjų veiksnių, dalijančių žmones į tuos, kurie ima elgtis nusikalstamai, ir tuos, kurie šito nedaro. Tačiau turėtume atsargiai vertinti idėją, kad skurdžiau gyvenančių bendruomenių žmonės veržiasi į tą patį sėkmės lygmenį, kaip ir turtingesnieji. Dauguma visgi linksta siekius derinti su tuo, ką mano esant jų gyvenime realiausia. Mertoną, Cohenį ir Clowardą su Ohlinu galima kritikuoti dėl jų prielaidos, kad vidurinės klasės vertybes priėmė visa visuomenė. Neteisinga būtų ir manyti, jog siekių ir galimybių nepajėgia sutapatinti vien tie, kurie turi mažiau privilegijų. Spaudimas nusikalsti reiškiasi ir kitose grupėse. Jį rodo vadinamieji „baltųjų apykaklių“ nusikaltimai: pasisavinimas bei išeikvojimas, sukčiavimas ir mokesčių vengimas, kuriuos panagrinėsime vėliau.

Interakcionizmo teorijos

Sociologai, kurie tiria nusikaltimus ir deviacijas, remdamiesi interakcionizmo tradicija, sutelkia dėmesį į deviaciją kaip į socialiai sukonstruotą reiškinį. Jie atmeta idėją, jog esama iš prigimties „neatitinkančio normų“ elgesio tipų. Interakcionistai

veikiau klausia, kodėl kai kurias elgsenas imta laikyti deviacinėmis ir kodėl deviantų etiketės buvo prilipdytos vienoms, o ne kitoms grupėms.

Išmoktoji deviacija: diferencinis ryšys

Vienas ankstyviausių autorių, padariusių prielaidą, jog deviacinio elgesio išmokstama sąveikose su kitais, buvo Edwinas H. Sutherlandas. 1949 metais jis pareiškė nuomonę, kuriai buvo lemta paveikti daugelį vėlesnių interakcionizmo darbų: nusikaltimus jis susiejo su **diferenciniu ryšiu**. Ši idėja labai paprasta. Visuomenėje, kuri apima aibę subkultūrų, kai kurios socialinės aplinkos linkusios skatinti neteisėtą veiklą, o tuo metu kitos šito nedaro. Individai tampa deviantais, užmegzdami ryšius su žmonėmis – nusikalstamų normų skleidėjais. Pagal Sutherlandą, nusikalstamos elgsenos daugiausia išmokstama pirminėse, ypač vienmečių grupėse. Ši teorija prieštarauja požiūriui, esą nusikaltėlius iš kitų žmonių išskiria psichologiniai skirtumai. Pagal šią teoriją, nusikalstamos veiklos išmokstama beveik taip pat, kaip išmokstama laikytis įstatymo, ir orientuojamasi į tokias pat reikmes bei vertybes. Vagys visiškai panašūs į žmones, dirbančius teisėtą darbą, nes irgi stengiasi užsidirbti pinigų, tačiau kartu skiriasi, nes šiam tikslui pasirenka neteisėtas priemones.

Etikečių klijavimo teorija

Viena reikšmingiausių traktuočių, padedančių suprasti nusikalstamumą, vadinama **etikečių klijavimo teorija**. Jai atstovaujantys teoretikai deviaciją aiškina ne kaip individų ar grupių ypatumų rinkinį, bet kaip deviantų ir normaliai besielgiančių žmonių tarpusavio sąveikos *procesą*. Jų nuomone, siekdami suprasti deviacijos prigimtį, privalome sužinoti, kodėl kai kuriems žmonėms klijuojamos „deviantų“ etiketės.

Etiketes daugiausia klijuoja žmonės, atstovaujantys teisės bei tvarkos galioms arba sugebantys kitiems įpiršti tradicinės moralės apibrėžtis. Taigi etiketės, sukuriančios deviacijų rūšis, šitaip išreiškia visuomenės galių struktūrą. Apskritai, taisykles, pagal kurias apibrėžiama deviacija, formuoja turtuoliai vargšams, vyrai moterims, senimas jaunimui, etninės daugumos mažumų grupėms. Pavyzdžiui, daugelis vaikų užklysta į kitų žmonių sodus, vagia vaisius ar žaidžia, pabėgę iš pamokų. Turtingesnėse kaimynijose tėvai, mokytojai ir policija visa tai gali laikyti nekaltomis vaikystės pramogomis, tačiau skurdžiose teritorijose šitokius poelgius gali vertinti kaip nepilnamečių nusikalstamumo tendencijų įrodymą. Vaikui sykį prilipdžius pažeidėjo etiketę, jis ar ji įgyja nusikaltėlio stigmą, todėl mokytojai ir būsimieji darbdaviai veikiausiai laikys juos nepatikimais. Taigi abiem atvejais veiksmai lieka tie patys, tačiau jiems suteikiamos skirtingos prasmės.

Sociologas Howardas Beckeris bene daugiausia skyrė dėmesio etikečių klijavimo teorijai. Jam rūpėjo parodyti, kaip deviantų identitetus formuoja veikiau etikečių klijavimas, o ne normų neatitinkančios motyvacijos ar elgsenos. Pagal Beckerį, „deviacinė elgsena – tai elgsena, kuriai žmonės klijuoja atitinkamą etiketę“. Jis itin kritiškai vertino kriminologines traktuotes, teigiančias, jog „normalus“ ir „nenormalus“ individas aiškiai skiriasi. Deviacinės elgsenos Beckeris nelaikė lemiamu veiksniu individui virstant „nenormaliu“. Jis labiau pabrėžė procesus, kurie nėra susiję su pačia elgsena, tačiau daro didžiulę įtaką pasirenkant, klijuoti asmeniui devianto etiketę, ar ne. Pagrindiniai veiksniai, lemiantys šį sprendimą, gali būti žmogaus apranga, kalbėsena ar kilmės šalis.

Etikečių klijavimo teoriją imta sieti su Beckerio atliktais marichuanos rūkytojų tyrimais (1963). XX a. septintojo dešimtmečio pradžioje marichuanos rūkymas buvo veikiau marginalinė veikla subkultūros viduje, o ne gyvensenos pasirinkimas kaip yra šiandien.

Beckeris nustatė, jog individas virsdavo marichuanos rūkytoju, atsižvelgiant į tai, ar neatstumdavo jo subkultūra, ar tvirti ryšiai siejo jį su patyrusiais rūkytojais ir kaip jis vertino nerūkančius.

Etikečių klijavimas veikia ne vien kitų žmonių požiūrį į individą, bet ir daro įtaką šio individo savimonės identitetui. Edwinas Lemertas (1972) pateikė modelį, kuris paaiškina, kaip deviacinė elgsena gali arba koegzistuoti su individo identitetu,

Deviacijų stiprinimas

Leslie's Wilkinsas (1964) domėjosi, kaip šakojasi deviacinio identiteto „valdymas" bei integravimas į asmens kasdienį gyvenimą. Jis padarė prielaidą, kad šio proceso padarinys dažnai yra **deviacijos stiprinimas**. Pastarasis nusako netikslinius padarinius, galinčius pasireikšti tuomet, kai kontrolės jėgos, priklijuodamos elgsenai deviacijos etiketę, iš tiesų dar labiau provokuoja elgtis ne pagal normas. Jei asmuo, kuriam priklijuota etiketė, antrinėje deviacijoje priskirtų ją savo identitetui, tikėtina, jog tai paskatintų stipresnį kontrolės jėgų atsaką. Kitaip tariant, elgsena, laikyta nepageidautina, dar labiau įsigali, o deviantais pavadinti asmenys tampa atsparesni mėginimams juos pakeisti.

Platų deviacijų stiprinimo poveikį iliustravo reikšmingas Stenley'o Coheno veikalas, pavadintas *Folk Devils and Moral Panics*,1980 („Liaudies baubai ir moralinė panika"). Šioje klasikinėje studijoje Cohenas ištyrė, kaip XX a. septintajame dešimtmetyje policija stengėsi kontroliuoti kai kurias jaunimo subkultūras – vadinamuosius modus ir rokerius, bet poveikis buvo priešingas: šios grupės susilaukė dar daugiau jaunimo dėmesio ir populiarumo. Stengiantis kontroliuoti grupes, joms klijuotos autsaiderių ar ramybės drumstėjų etiketės, tačiau šis procesas atsigręžė prieš teisėsaugą ir sukūrė jai netgi daugiau problemų. Besaikis, sensacijų besivaikąs žiniasklaidos dėmesys modams ir rokeriams paskatino **moralinę paniką**. Sociologai vartoja šį terminą, kad apibrėžtų žiniasklaidos įkvėptą perdėtą reakciją į tam tikrą grupę ar elgsenos tipą. Moralinė panika dažnai kyla dėl visuomeninių dalykų, kurie palaikomi bendrosios socialinės netvarkos požymiais. Pastaraisiais metais moralinę paniką kėlė jaunimo nusikalstamumo ir „tariamų" prieglobsčio prašytojų klausimai.

arba tapti jo pagrindu. Priešingai, negu galėtume pamanyti, teigė Lemertas, deviacija iš tiesų yra visiškai įprastas dalykas, ir deviantai dažniausiai lengvai išsisuka! Pavyzdžiui, kai kurie nenormalūs veiksmai, tarkime, eismo taisyklių pažeidimai, retai išaiškėja, o kiti, pavyzdžiui, smulkios vagystės iš darbovietės, dažnai lieka išvis „nepastebėti". Pradinę nusižengimo veiką Lemertas vadino **pirmine deviacija**. Daugeliu atvejų šios veikos lieka „šalutinės" individo savimonės identiteto atžvilgiu: įvyksta nukrypusios nuo normų veikos *normalizacijos* procesas. Tačiau kai kuriais atvejais ta normalizacija neįvyksta, ir asmeniui priklijuojama nusikaltėlio ar teisės pažeidėjo etiketė. **Antrinės deviacijos** terminą Lemertas vartojo apibūdinti situacijai, kai individai ima pripažinti priskirtąsias etiketes ir patys save laikyti deviantais. Šitokiais atvejais etiketė gali tapti asmens identiteto pagrindu ir skatinti tęsti bei stiprinti neatitinkančią normų elgseną.

Pasiremkime tokiu pavyzdžiu: Lukas, šeštadienį vakarodamas su draugais mieste, išdaužė parduotuvės langą. Galbūt šią veiką būtų galima pavadinti atsitiktine, inspiruota per didelio atsipalaidavimo, todėl atleistina jaunuolio savybe. Lukas dėl tokio elgesio galėtų būti įspėtas ar jam skirta nedidelė bauda. Jei jis kilęs iš „padorios" aplinkos, reikėtų tikėtis būtent tokio jo veikos įvertinimo. Jei bus manoma, kad jaunuolis turi gerą reputaciją, tik šia proga pernelyg įsisiautėjo, lango daužymas liks tik pirminės deviacijos lygmens nusižengimas. Kita vertus, jei policija ir teismas paskelbtų nuosprendį, kuriuo bausmės vykdymas būtų atidėtas, tačiau įpareigotų Luką registruotis pas socialinį darbuotoją, šis įvykis galėtų tapti pirmuoju žingsniu į antrinės deviacijos kelią. Šį „mokymosi būti deviantu" procesą linkę stiprinti būtent kalėjimai ir socialinės institucijos – organizacijos, įsteigtos nenormaliai elgsenai taisyti.

Įvertinimas

Etikečių klijavimo teorija yra svarbi, nes prasideda prielaida, kad jokia veika nėra savaime nusikalstama. Nusikalstamumo apibrėžimus sukuria turinys valdžią žmonės, kai formuluoja įstatymus ir juos

diegia per policiją, teismus bei pataisos įstaigas. Etikečių klijavimo kritikai kartais teigdavo, jog esama kai kurių veikų, kurias nuosekliai drausdavo iš esmės visos kultūros, tarkime, žmogžudystę, išprievartavimą ir plėšikavimą. Pastarasis požiūris tikrai neteisingas: pavyzdžiui, Britanijoje užmušti ne visuomet reiškė nužudyti. Karo metais teigiamai vertintas tas, kuris užmušė priešą, o Britanijos įstatymai dar visai neseniai nepripažindavo, kad lytiniai santykiai, vyrui panaudojus jėgą prieš žmoną, yra išprievartavimas.

Etikečių klijavimo teoriją galima nuosekliau kritikuoti remiantis kitais pagrindais. Pirmiausia, pabrėždami veikiantį etikečių klijavimo procesą, jo teoretikai neigė procesus, kurie *atveda* į veikas, laikomas deviacinėmis. Juk tam tikros veiklos priskyrimas deviacinei nėra visiškai savaiminis dalykas. Socializacijos, požiūrių ir galimybių skirtumai lemia, kaip giliai žmonės pasiners į veiklą, kuri gali būti palaikyta deviacine. Pavyzdžiui, labiau tikėtina, kad iš parduotuvių vogs ne turtingesni, o iš skurdžios aplinkos kilę vaikai. Vogti juos pastūmėja pirmiausia jų gyvenamoji aplinka, veikianti daug stipriau negu etikečių klijavimas.

Antra, nėra aišku, ar etikečių klijavimo poveikis tikrai gali stiprinti deviacinį elgesį. Į pažeidimus linkusio žmogaus elgesys turi tendenciją stiprėti dėl įsitikinimų, bet ar taip yra dėl etikečių klijavimo? Juk tam gali turėti įtakos ir kiti veiksniai, pavyzdžiui, intensyvesnė abipusė sąveika su kitais pažeidėjais ar išmoktos naujos galimybės nusikalsti.

Konfliktų teorijos: „naujoji kriminologija"

Tayloro, Waltono ir Youngo knygos *The New Criminology* („Naujoji kriminologija") paskelbimas 1973 metais buvo svarbus žingsnis, atsisakant ankstesnių deviacijos teorijų. Formuluodami savo teiginį, jog neatitinkanti priimtų normų veikla pasirenkama sąmoningai ir dažnai turi politinę prigimtį, šios knygos autoriai pasinaudojo marksistinės minties elementais. Jie atmetė idėją, kad žmonių deviacinį elgesį „nulemia" tokie veiksniai, kaip biologija, asmenybė, anomija, socialinė dezorganizacija ar etiketės. Mokslininkai tvirtino, kad deviacinę elgseną aktyviai pasirenka veikiau patys individai, atsiliepdami į kapitalistinės sistemos nelygybes. Taigi „deviacinėmis" laikomų kontrkultūrinių grupių nariai, pavyzdžiui, Juodosios jėgos (*The Black Power*) ar gėjų išsilaisvinimo sąjūdžių rėmėjai, įsitraukdavo į aiškiai politinius veiksmus, metančius iššūkį socialinei tvarkai. **Naujosios kriminologijos** teoretikai savąją nusikaltimų ir deviacijų analizę formavo, remdamiesi visuomenės struktūra ir galios išsaugojimu valdančiosios klasės viduje.

Knygoje „Naujoji kriminologija" pateiktą platų konkrečių krypčių požiūrį plėtojo kiti mokslininkai. Stuartas Hallas ir kiti specialistai iš Birmingamo šiuolaikinių kultūros studijų centro atliko reikšmingą tyrimą, kuriame gvildeno nepaprastai sudominusį Britaniją XX a. aštuntojo dešimtmečio pradžioje reiškinį – nusikaltimus, užpuolant ir apiplėšiant gatvėje. Keli itin išsiskiriantys užpuolimai buvo plačiai aprašyti ir kurstė visuotinį susirūpinimą dėl nusikalstamumo gatvėse plitimo. Plėšikai beveik visada buvo vaizduojami esą juodaodžiais, šitaip skatinant požiūrį, jog dėl visuomenės negerovių pirmiausia yra kalti imigrantai. Knygoje *Policing the Crisis*, 1978 („Krizės valdymas") Hallas ir jo kolegos teigė, kad moralinę paniką dėl užpuolimų skatino ir valstybė, ir žiniasklaida, šitaip atitraukdamos dėmesį nuo didėjančio nedarbo, mažėjančių atlyginimų ir kitų giluminių struktūrinių visuomenės ydų.

Beveik tuo pat metu kiti kriminologai ištyrė, kaip visuomenėje kuriami bei taikomi įstatymai, ir pareiškė, kad įstatymai yra įrankiai, kuriuos galingieji naudoja savo privilegijuotoms padėtims išlaikyti. Jie atmetė idėją, kad įstatymai „neutraliai" ir nešališkai taikomi visiems gyventojams ir teigė priešingą dalyką, kad, didėjant nelygybėms tarp valdančiųjų ir darbininkų klasių, įstatymas tampa netgi pagrindiniu įrankiu, kurio padedami turintieji valdžią palaiko tvarką. Šią dinamiką galima įžvelgti baudžiamosios justicijos sistemoje, kuri vis labiau kovoja su „nusikaltėliais" iš darbininkų klasės, arba mokesčių įstatymuose, kurie netolygiai palankūs turtingiesiems. Tačiau ši galios pu-

siausvyros stoka neapsiriboja vien teisėkūra. Turtingieji taip pat pažeidinėja įstatymus, teigė mokslininkai, tačiau jie retai pagaunami. Apskritai, pastarieji nusikaltimai yra kur kas reikšmingesni, negu kasdieniai nusikaltimai bei teisės pažeidimai, pritraukiantys daugiausia dėmesio. Tačiau teisėsauga bijo padarinių, kurių susilauktų, persekiodama „baltosioms apykaklėms" priklausančius nusikaltėlius, todėl savo pastangas nukreipia į mažiau galingus visuomenės narius, pavyzdžiui, prostitutes, narkomanus ir smulkiuosius vagišius bei sukčius (Pearce, 1976; Chambliss, 1978).

Šie ir kiti su „naująja kriminologija" susiję tyrimai buvo reikšmingi, išplečiant diskusijas dėl nusikaltimų bei deviacijų, nes paakino įtraukti socialinio teisingumo, galios ir politikos klausimus. Tyrimuose buvo pabrėžta, kad nusikaltimų pasitaiko visuose visuomenės lygmenyse ir kad šiuos nusikaltimus privalu suprasti nelygybių ir socialinių grupių konkurencinių interesų kontekste.

Naujasis kairysis realizmas

XX a. devintajame dešimtmetyje pasirodė nauja kriminologijos atmaina. Vadinamasis **naujasis kairysis realizmas** pasinaudojo kai kuriomis neomarksistinėmis idėjomis, kurias iškėlė mūsų ką tik aptarti naujieji kriminologai. Tačiau ši atmaina atsiribojo nuo „kairiųjų idealistų", kurie, jos atstovų manymu, romantizavo deviaciją ir nuvertino tikrąją nusikaltimų baimę, kurią jaučia daugybė gyventojų. Ilgą laiką daugelis kriminologų buvo linkę menkinti oficialiai pateikiamo procentiškai didėjančio nusikalstamumo reikšmę. Jie siekė parodyti, jog dėl šio klausimo žiniasklaida sukelia visuomenėje visiškai nereikalingą sąmyšį, arba teigė, jog dauguma nusikaltimų yra paslėptos protesto prieš nelygybes formos. Naujasis kairysis realizmas buvo kitokios pozicijos. Jis pabrėžė, kad nusikaltimų iš tiesų *daugėjo*, o visuomenė buvo teisi, dėl šito nerimaudama. Naujieji kairieji realistai teigė, jog kriminologijai reikia aktyviau imtis tikrų nusikalstamumo prevencijos bei socialinės politikos klausimų, užuot abstrakčiai apie juos diskutavus (Lea ir Young, 1984; Matthews ir Young, 1986).

Naujasis kairysis realizmas atkreipė dėmesį į nusikaltimų aukas ir teigė, jog aukų apklausos (žr. p.209–211) pateikia kur kas tikresnį nusikalstamumo mastų vaizdą negu oficialioji statistika (Evans, 1992). Šios apklausos atskleidė, kad nusikalstamumas yra rimta problema, ypač nuskurdusiose senųjų miestų centrų teritorijose. Naujieji kairieji realistai atkreipė dėmesį į nusikaltimų ir viktimizacijos koncentravimąsi paribio kaimynijose: nusikaltimo pavojus labiau gresia nepasiturinčioms negu kitoms visuomenės grupėms. Šio požiūrio šalininkai, remdamiesi Mertonu, Clowardu, Ohlinu ir kitais, daro prielaidą, kad senuosiuose miestų centruose plėtojasi nusikaltėlių subkultūros. Šios subkultūros kyla ne iš skurdo, jos atsiranda dėl atskirties nuo platesnės bendruomenės. Pavyzdžiui, linkusios nusikalsti jaunuolių grupės veikia „padorios visuomenės" paribiuose ir su ja kovoja. Pastaraisiais metais procentiškai padidėjęs juodaodžių įvykdomų nusikaltimų mastas aiškinamas faktu, kad nesėkmę patyrė rasinės integracijos politika.

Norėdamas sutelkti pastangas į šias problemas, naujasis kairysis realizmas pateikė „realistiškus" siūlymus pakeisti viešosios tvarkos palaikymo procedūras. Šios srovės atstovai pareiškė, jog teisėtvarka turi būti dėmesingesnė bendruomenėms, ji neturi kliautis vien „sukarinto viešosios tvarkos palaikymo" priemonėmis, kurios nesusilaukia visuomenės paramos. Naujieji kairieji realistai siūlė „minimalų viešosios tvarkos palaikymą", kai vietose renkami policijos vadai būtų atskaitingi piliečiams, o pastarieji turėtų didesnę įtaką, nustatant viešosios tvarkos palaikymo jų teritorijoje prioritetus. Skirdama daugiau laiko nusikaltimams tirti bei išaiškinti ir mažiau – formaliam ar administraciniam darbui, policija galėtų atgauti vietos bendruomenių pasitikėjimą. Apskritai, naujasis kairysis realizmas yra pragmatiškesnė ir labiau politiškai orientuota koncepcija, negu daugelis ankstesniųjų kriminologinių požiūrių.

Naujojo kairiojo realizmo kritikai pritaria, kad svarbu pabrėžti viktimizacijos reikšmę. Tačiau jie nurodo, jog visuomenė dažnai suvokia nusikaltimus, remdamasi stereotipais. Naujieji kairieji realistai nenoromis galėjo sustiprinti stereotipą „juo-

„Išdaužytų langų" teorija

Kontrolės teorija siejama su įtakinga viešosios tvarkos palaikymo traktuote, plačiai žinoma kaip **„išdaužytų langų" teorija**. Beveik prieš du dešimtmečius sukurtoje (Wilson ir Kelling, 1982) teorijoje daroma prielaida, kad netvarką ir faktinius nusikaltimus jungia tiesiogiriis ryšys. Jei išdaužus kokį langą kaimynijoje jo niekas taip ir nesutvarko, šis langas it žinutė praneša galimiems nusikaltėliams, kad bendruomenės reikalai nerūpi nei policijai, nei vietos gyventojams. Ilgainiui prie išdaužto lango prisidės kiti netvarkos ženklai – piešiniai ant sienų, šiukšlės, vandalizmo žymės, palikti ir apleisti automobiliai. Prasidės laipsniškas teritorijos nuosmukio procesas, kurio metu „padorūs" gyventojai išsikraustys, o jų vietas užims ateiviai deviantai – narkotikų prekeiviai, benamiai ir lygtinai nuo bausmės atleisti žmonės.

„Išdaužytų langų" teorija padėjo pagrįsti vadinamąjį **nesitaikstomą viešosios tvarkos palaikymą**. Pastaroji traktuotė ypač pabrėžia nuolatinį tvarkos palaikymo procesą kaip garantą sunkių nusikaltimų skaičiui mažinti. Nesitaikstomo viešosios tvarkos palaikymo taikinius sudaro smulkūs nusikaltimai bei ardomojo pobūdžio elgesio formos – vandalizmas, šlaistymasis, kabinėjimasis, prašant pinigų, ir pasirodymas girtam viešojoje vietoje. Manoma, kad policijai griežtai persekiojant menkus nukrypimus nuo normos, atsiras teigiamas poveikis, dėl kurio sumažės sunkesnių nusikalstamumo formų. Nesitaikstomas viešosios tvarkos palaikymas buvo akivaizdžiai sėkmingas Niujorke, todėl vėliau jis buvo plačiai įdiegtas kituose Amerikos didmiesčiuose. Niujorko policijos departamento darbas prasidėjo energinga kampanija tvarkai miesto metro atkurti. Vėliau nesitaikstymo su tvarkos pažeidimais nuostatos buvo perkeltos į gatves, labiau suvaržant elgetas, benamius, gatvės prekeivius ir klubų bei knygynų suaugusiems savininkus. Nepaprastai sumažėjo įprastų nusikaltimų (užpuolimų bei apiplėšimų gatvėje, vagysčių ir pan.), o žmogžudysčių skaičius pasiekė mažiausią lygį per beveik šimtą metų (Kelling ir Coles, 1997).

Tačiau „išdaužytų langų" teorija turi vieną rimtą ydą – ji leidžia policijai savo nuožiūra nustatyti „socialinę netvarką". Neturint sisteminio netvarkos apibrėžimo, policijai suteikiama galia beveik visur įžvelgti jos ženklus ir beveik kiekvieną laikyti grėsme. Iš tiesų XX a. devintąjį dešimtmetį Niujorke nusikaltimų skaičius sumažėjo, tačiau tuo pat metu padaugėjo skundų dėl policijos smurto bei priekabiavimo, kuriuos ypač pajuto jauni juodaodžiai vyrai – miestiečiai, atitikę galimo nusikaltėlio „profilį".

daodis = nusikaltėlis". Ši traktuotė kritikuojama taip pat ir todėl, kad pernelyg daug dėmesio skyrė aukoms. Tačiau iš tiesų reikėtų nagrinėti tiek aukų, tiek ir skriaudikų patirtis. Susitelkęs į aukų problemas, naujasis kairysis realizmas nepakankamai domėjosi nusikalstamos elgsenos motyvais (G. Hughes, 1991).

Kontrolės teorijos

Kontrolės teorija postuluoja, kad nusikaltimai atsiranda dėl pažeistos pusiausvyros tarp paskatų imtis nusikalstamos veikos ir socialinės ar fizinės kontrolės, kuri atgraso nuo šitokių veikų. Ši teorija mažiau domisi individo motyvacijomis įvykdyti nusikaltimą, nes daro prielaidą, kad žmonės veikia racionaliai ir kad progai pasitaikius kiekvienas galėtų imtis pripažintų normų neatitinkančių veikų. Daugelis nusikaltimų rūšių, teigia ši teorija, yra „aplinkybių paveiktų sprendimų" padarinys: asmuo pamato galimybę ir jos motyvuojamas ima veikti.

Vienas žinomiausių kontrolės teoretikų Travisas Hirschis teigė, jog žmonės iš esmės yra savanaudės būtybės, kurios apskaičiuoja, verta ar neverta imtis nusikalstamos veiklos, ir apsisprendžia tik pasvėrusios galimą naudą bei pavojus. Knygoje *Causes of Delinquency,* 1969 („Nusikalstamumo priežastys") Hirschis pareiškė, jog esama keturių

tipų ryšio, kuris sieja žmones su visuomene bei įstatymams paklūstančia elgsena: prisirišimas, įsipareigojimas, įsitraukimas ir tikėjimas. Kai šie elementai pakankamai stiprūs, jie padeda palaikyti socialinę kontrolę ir paklusnumą, nes daro žmones *nelaisvus* laužyti taisykles. Jei ryšiai su visuomene netvirti, jos nariai gali pažeisti įstatymus bei paminti priimtas normas. Hirschio traktuotė perša prielaidą, jog pažeidėjais dažnai būna individai, kurie dėl netinkamos socializacijos namuose ar mokykloje yra išsiugdę menką savikontrolę (Gottfredson ir Hirschi, 1990).

Kai kurių kontrolės teoretikų nuomone, nusikaltimų gausėja dėl moderniojoje visuomenėje vis didėjančio galimybių nusikalsti ir nusikaltimo taikinių skaičiaus. Gyventojams turtėjant ir vis labiau jų kasdienybėje įsigalint vartojimo siekiniams, daugėja žmonių, turinčių televizorius, vaizdo įrangos, kompiuterių, automobilių, garsių madų dizainerių sukurtų drabužių – daiktų, labiausiai masinančių vagis. Vis gausesnis būrys moterų įsidarbina už namų ribų, todėl vis daugiau gyvenamųjų namų lieka tušti visą dieną. „Motyvuotieji pažeidėjai", norėdami įvykdyti nusikaltimą, gali rinktis iš aibės „tinkamų taikinių".

Atsižvelgiant į šiuos nepageidaujamus poslinkius, daugelis oficialiųjų nusikalstamumo prevencijos nuostatų pastaraisiais metais yra orientuojamos į galimybių nusikalsti ribojimą. Šios politikos pagrindą sudaro **kliūčių kūrimo** idėja. Jos esmė – sunkinti sąlygas nusikaltimui padaryti, tiesiogiai įsikišant į potencialias „nusikaltimą skatinančias situacijas". Geriausias pavyzdys – įstatymai, reikalaujantys rakinti visų naujų automobilių vairus, kad sumažėtų automobilių vagių galimybės. Kai kuriose teritorijose taksofonai aprūpinami tvirtesnėmis monetų talpyklomis, kad nugintų šalin vandalus, nesibodinčius pasinaudoti palankiomis progomis. Kitas būdas atgrasyti nuo nusikalstamos veiklos – įrengti vaizdo kameras miestų centruose bei viešosiose vietose. Kontrolės teoretikai teigia, jog, užuot stengusis atvesti nusikaltėlius į doros kelią, reikia taikyti geriausią politiką – imtis praktinių priemonių, kurios kontroliuotų nusikaltėlio galimybę įvykdyti nusikaltimą.

Pastaraisiais metais politikai pamėgo kliūčių kūrimo metodus ir nesitaikstymo politiką, dėl kurios tam tikruose kontekstuose, atrodo, sekasi riboti nusikalstamumą. Bet šią koncepciją galima ir kritikuoti. Kliūčių kūrimas ir nesitaikstymo politika nenagrinėja ir nešalina pagrindinių nusikaltimų priežasčių. Iš esmės šitaip siekiama apsaugoti bei apginti tam tikrus visuomenės elementus, kad jų nepasiektų nusikaltimai. Vis labiau populiarėja privačios saugos paslaugos, apsauginė automobilių ir namų signalizacija, sarginiai šunys ir tvorų bei vartų ginamos bendruomenės, todėl kai kurie žmonės ėmė manyti, jog gyvename „šarvais apsikausčiusioje visuomenėje", kurioje visuomenės segmentai jaučiasi priversti gintis vieni nuo kitų. Britanijoje ir JAV ši tendencija atsiranda, didėjant atotrūkiui tarp turtingiausiai ir skurdžiausiai gyvenančių žmonių. Ši tendencija itin ryški buvusios Sovietų sąjungos šalyse, Pietų Afrikoje ir Brazilijoje, kurių privilegijuotuose sluoksniuose formuojasi „tvirtovės mentalitetas".

Ši politika turi dar vieną nenumatytą padarinį: „apsaugojus" mėgstamiausius nusikaltėlių taikinius, nusikaltimų modeliai iš vienos srities gali tiesiog persislinkti į kitą. Pavyzdžiui, Jungtinėje Karalystėje buvo įteisinta prievolė rakinti visų naujų automobilių vairus, tačiau ši prievolė nebuvo taikoma senesnių automobilių savininkams. Todėl vagys, mėgę naujesnius modelius, dabar persimetė prie senesnių. Kliūčių kūrimo metodai ir nesitaikstymo nuostatos kelia grėsmę, kad kriminaliniai nusikaltimai iš geriau apsaugotų teritorijų persikels į pažeidžiamesnes. Taigi turtingiems rajonams sustiprinus savo gynybą, nusikaltimų bei teisės pažeidimų gali padažnėti skurdžiose ar socialiai neglaudžiose kaimynijose.

Teorinės išvados

Kokią išvadą galėtume padaryti, apžvelgę nusikaltimų teorijas? Pirmiausia turime prisiminti, ką anksčiau įrodėme: nusikaltimai sudaro vos vieną deviacinės elgsenos visumos porūšį, tačiau jie apima nepaprastą veiklos formų įvairovę (pradedant šokoladuko nugvelbimu iš parduotuvės ir baigiant

masinėmis žmogžudystėmis), todėl vargiai galėtume sukurti vieningą teoriją, kuri paaiškintų visas nusikalstamos elgsenos formas.

Sociologinės nusikaltimų teorijos padarė dvejopą įnašą į nusikaltimų aiškinimą. Pirma, jos teisingai pabrėžė nusikalstamos ir „padorios" elgsenos tęstinumą. Aplinkos, kuriose tam tikros rūšies veikla laikoma nusikalstama ir teisiškai baustina, iš tiesų įvairios. Viena, ir beveik tikra, jog tai susiję su galios ir nelygybės visuomenėje klausimais. Antra, visi sutaria, kad kriminalinei veiklai yra svarbios sąlygos. Socialinis mokymasis ir socialinė aplinka iš esmės daro įtaką tam, ar individas įsitrauks į nusikalstamą veiką, kaip jis tą padarys ir ar jį palaikys nusikaltėliu.

Nepaisant visų savo trūkumų, etikečių klijavimo teorija veikiausiai yra plačiausiai taikoma traktuotė nusikaltimams ir deviacinei elgsenai suprasti. Ši teorija padeda mums jautriau reaguoti į būdus, kuriais tam tikra veikla priskiriama teisiškai baustinai, taip pat į galios ryšius, kurie sukuria šitokius apibrėžimus, bei į aplinkybes, kuomet atskiri individai nusižengia įstatymams.

Būdas nusikalstamumui suprasti tiesiogiai veikia formuojamą kovos su juo politiką. Pavyzdžiui, jei nusikaltimas laikomas nepritekliaus ar socialinės dezorganizacijos padariniu, šia politika galima būtų siekti mažinti skurdą ar stiprinti socialines paslaugas. Jei manoma, kad individai savo noru ar laisvai pasirenka nusikalstamumo kelią, pastangos jam įveikti bus kitų formų. Dabar panagrinėsime šiuolaikines nusikaltimų Jungtinėje Karalystėje kryptis ir aptarsime kai kuriuos politikos atsakus į tai.

Nusikalstamumo modeliai Jungtinėje Karalystėje

Nuo XX a. šeštojo dešimtmečio Jungtinėje Karalystėje nuolatos didėjo užregistruotų nusikaltimų skaičius. Dauguma gyventojų manė, kad laikui bėgant nusikaltimų daugės ir jie taps sunkesni. Vienu metu nusikaltimai laikyti marginaliniu ar išimties dalyku, tačiau antrojoje XX a. pusėje jie privertė nerimauti daugelį žmonių. Apklausos rodo, jog dabar žmonės gerokai labiau bijo nusikaltimų, jaudinasi, kai sutemus reikia išeiti iš namų. Graužia mintys, kad vagys apiplėš namus, o jie patys taps smurto aukomis.

Kiek nusikaltimų įvyksta dabar ir ar apsaugoti nuo jų gyventojai? Ką galima padaryti, siekiant pažaboti šią akivaizdžiai staigią nusikalstamumo plėtrą? Keletą pastarųjų dešimtmečių šiais klausimais karštai diskutuojama, nes spaudai vis išsamiau informuojant apie nusikaltimus, kilo visuomenės pasipiktinimas, o kiekviena nauja vyriausybė žadėdavo „griežčiau kovoti su nusikalstamumu". Pasirodė, jog kovos su nusikalstamumu politikai pačiai vienai anaiptol ne taip paprasta išnarplioti nusikaltimų pobūdį bei vykdymą.

Nusikaltimai ir jų statistika

Norėdami nustatyti nusikalstamumo apimtis ir labiausiai paplitusias kriminalinių nusikaltimų formas, iš pradžių pažvelgsime į oficialiąją nusikalstamumo statistiką. Ši statistika reguliariai skelbiama spaudoje, todėl gali pasirodyti, jog nustatyti nusikaltimų skaičių labai nesunku. Tačiau ši prielaida visiškai klaidinga. Nusikaltimų ir pažeidimų statistika yra bene nepatikimiausia iš visų oficialiai skelbiamų kiekybinių duomenų socialiniais klausimais. Daugelis kriminologų pabrėžė, kad oficialiosios statistikos negalima priimti už tikrą pinigą, nes privalu atkreipti dėmesį, kokiu būdu sudaryta ši statistika.

Oficialioji nusikalstamumo statistika labiausiai ribota todėl, kad ji apima tik policijos faktiškai užregistruotus nusikaltimus. Galimą nusikaltimą ir jo užregistravimą policijoje skiria ilga problemiškų sprendimų virtinė. Policijai apskritai niekada nepranešama apie daugelį nusikaltimų, ypač apie smulkias vagystes (žr. lentelę 8.1). Net smurtinių nusikaltimų atveju daugiau kaip trečdalis aukų nusprendžia su policija neturėti reikalų, nes tai esą jų asmeninis reikalas ir jos pačios turėtų susitvarkyti (HMSO,* 1999).

* HMSO – Oficialiųjų dokumentų leidybos valdyba. (*Vert. past.*)

Į statistiką neįtraukiama aibė nusikaltimų, apie kuriuos policija vienaip ar kitaip sužino. 1998 metų „Britanijos nusikalstamumo tyrimas“ (*The British Crime Survey*) parodė, kad buvo užregistruota tik šiek tiek daugiau kaip pusė nusikaltimų, apie kuriuos 1997 metais pranešta Anglijos ir Velso policijai. Šitaip gali atsitikti dėl kelių priežasčių. Policija gali suabejoti, ar ji gavo teisingą pranešimą apie esą įvykusius nusikaltimus, o auka galbūt atsisako pateikti oficialų pareiškimą. Kai pranešama tik apie dalį nusikaltimų, o ir užregistruojama taip pat tik dalis, oficialiajai statistikai daromas visuminis poveikis, nes dėl šios priežasties minėtoji statistika irgi parodo tik dalį visų kriminalinių pažeidimų (žr. lentelę 8.2). Pažeidimai, neįtraukti į oficialiąją statistiką, vadinami **„tamsiaisiais“ latentinio nusikalstamumo duomenimis**.

Iki 1982 ir 1984 metų „Britanijos nusikalstamumo tyrimų“ (BNT) Jungtinė Karalystė neturėjo jokio oficialaus neregistruotų nusikaltimų įvertinimo. Vėliau BNT surinkti duomenys turėjo reikšmės, parodant, kiek neatitinka oficialioji statistika ir žmonių turima faktinė nusikalstamumo patirtis. Užduodant informantams klausimą, ar jie praėjusiais metais buvo tapę kokio nors nusikaltimo aukomis, apklausos atskleidė, jog nusikaltimų aukos procentiškai sudarė kur kas didesnį negu manyta gyventojų skaičių. Šios rūšies apklausos vadinamos **viktimizacijos tyrimais.** Jos pateikia vertingų rodiklių, bet, kita vertus, šių tyrimų duomenimis reikia naudotis atsargiai. Tam tikrais atvejais, pavyzdžiui, įvykus smurtui namuose, gerokai sumažinti pranešimų skaičių gali paties tyrimo metodologija. BNT duomenys renkami, apklausiant informantą jo namuose. Visiškai tikėtina, kad smurto namuose auka nepraneš apie smurtinius įvykius, jei apklausa vyks pačiam smurtautojui dalyvaujant.

Norint nustatyti procentiškai teisingą nusikalstamumo mastą, negalima tiesiog pridėti nepraneštų nusikaltimų prie oficialių policijos pateiktų rodiklių. Juk vietinės policijos pajėgos nevienodai pranešinėja apie nusikaltimus. Kai kurios nuovados praneša, kad jų teritorijose įvyko mažiau nusikaltimų negu kitur. Taip esti dėl policijos neveiksmingumo arba noro pateikti sulaikymų protokolus, kurie rodytų policiją gerai dirbant. Britanijos vyriausybė nacionalinės atrankos būdu atlieka reguliarius „Bendruosius namų ūkių tyrimus“ (*The General Household Survey*). 1972, 1973, 1979 ir 1980 metais į apklausas buvo įtrauktas klausimas apie įsibrovimus į namus. Namų ūkių nariai buvo paprašyti paminėti bet kuriuos įsibrovimus, įvykusius per dvylika mėnesių iki apklausos. Pagal 1981 metų apklausos rezultatus buvo padaryta išvada, jog nuo 1972 iki 1980 metų įsibrovimų ne ką padaugėjo. Tuo tarpu oficialioji Britanijos nu-

Lentelė 8.1. Priežastys, paskatinusios nepranešti policijai apie nusikaltimą, Anglija ir Velsas, 1997 m.

Labai nereikšmingas, jokių nuostolių	44
Policija nieko negalėtų padaryti	33
Policijos šis įvykis nesudomintų	22
Patys sutvarkėme šį reikalą	11
Buvo nepatogu pranešti	4
Bijojau atsakomojo smūgio	3
Pranešta kitai valdžiai	2
Bijau, nemėgstu policijos	–
Kitos	5

Procentiškai nurodytos priežastys, dėl kurių nukentėję nuo nusikaltėlių individai nesikreipė į policiją. Galima buvo pateikti daugiau kaip vieną priežastį.

Šaltiniai: British Crime Survey, Home Office. Iš *Social Trends*, 29 (1999), p. 156. Karališkoji autorinė teisė.

Lentelė 8.2. Praneštų ir užregistruotų nusikaltimų santykis, Anglija ir Velsas

	Policijai pranešta	Policija užregistravo
1981	36	22
1991	49	30
1993	47	26
1995	46	23
1997	44	24

Šaltiniai: British Crime Survey, Home Office. Iš *Social Trends*, 29 (1999), p. 152.

sikalstamumo statistika, pagrįsta policijai pranešta is nusikaltimais, parodė 50 procentų prieaugį (Bottomley ir Pease, 1986: 22–23). Labiausiai tikėtina šio aiškaus didėjimo priežastis ta, kad visuomenė ėmė daugiau išmanyti apie nusikalstamumą, o žinios skatino dažniau pranešinėti apie įvykius. Reikėtų pridėti ir tai, kad policija turėjo veiksmingesnius būdus duomenims rinkti. Dar vienas veiksnys, galėjęs skatinti žmones pranešti apie nusikaltimus, buvo būsto draudimas, tuo metu apsaugodavęs vis daugiau namų ūkių.

Nusikaltimų, apie kuriuos pranešta policijai, statistika rodo, kad gerokai ilgiau negu pusę amžiaus nusikaltimų Jungtinėje Karalystėje procentiškai daugėjo kone be pertrūkio. Iki 1920 metų Anglijoje ir Velse kasmet būdavo užregistruojami mažiau kaip 100 000 teisės pažeidimų. 1950 metais šis skaičius pasiekė 500 000, o 1992 – 5,6 milijono. Vėliau nusikaltimų skaičius šiek tiek sumažėjo, ir 1998 metais siekė 4,5 milijono. Taigi dabar policija kasmet užregistruoja per aštuonis teisės pažeidimus šimtui žmonių. Šiaurės Airiją galima sieti su aukštesniu teroristinio smurto lygiu, bet pagal policijos statistiką ji turi gerokai mažesnį negu Anglija ir Velsas bendrąjį nusikalstamumo lygį – vos keturis teisės pažeidimus šimtui asmenų (žr. schemą 8.1).

Svarbu pastebėti, jog įvairių rūšių teisės pažeidimų prieaugio ir nuosmukio procentinė išraiška nevienoda. Schema 8.2 rodo, kaip kito nusikalstamumo vaizdas Britanijoje per paskutinį XX a. dešimtmetį. „Britanijos nusikalstamumo tyrimų“ duomenys kalba apie tai, kad devintajame dešimtmetyje 95 procentais padaugėjo nusikaltimų, susijusių su nuosavybe, ir tik 21 procentu padažnėjo smurto prieš asmenį atvejų. XX a. dešimtajame dešimtmetyje ėmė mažėti nusikaltimų nuosavybei. Be abejo, šio pobūdžio nusikaltimai vis tiek sudarė gausiausią nusikaltimų rūšį. Pavyzdžiui, nuo 1991 iki 1997 metų įsibrovimų Anglijoje ir Velse sumažėjo 17 procentų, o vagysčių ir prekybos vogtomis prekėmis atvejų – 22 procentais. Sukčiavimų ir klastojimų šiuo laikotarpiu sumažėjo 23 procentais, tačiau vėl nepaprastai pagausėjo 1998–1999 metais, daugiausia dėl nusikaltimų, susijusiu su internetu (žr. „Elektroniniai nusikaltimai“ toliau, p. 226–227). 1998 metais pirmą kartą ėmė mažėti smurtinių nusikaltimų, nors per du ankstesniuosius dešimtmečius jų skaičius didėjo itin sparčiai.

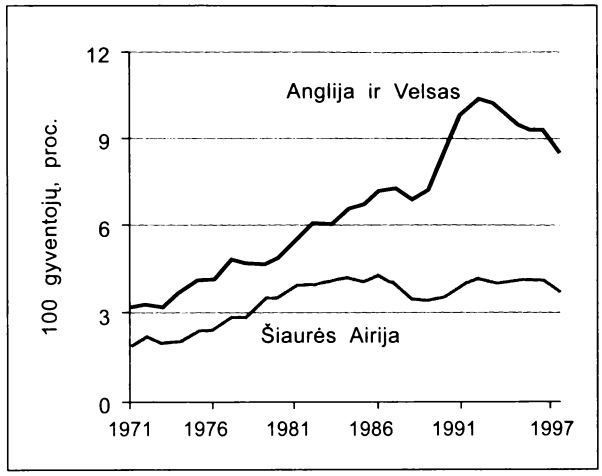

Schema 8.1. Pranešti ir policijos užregistruoti pažeidimai, 1971–1997 m.

Šaltinis: Home Office, Royal Ulster Constabulary. Iš *Social Trends*, 29 (1999), p. 151. Karališkoji autorinė teisė.

Nėra sutarimo dėl šio naujo nusikaltimų sumažėjimo, kurį rodo statistika. Nesutariama, ar jis reiškia, kad kriminalinių pažeidimų iš tiesų mažėja, ar tiesiog jie neužregistruojami. Gali būti, kad nusikaltimų skaičius iš tiesų didėja, bet jį rodo vien „tamsieji“ latentinio nusikalstamumo duomenys. Taip atsitinka, jei, pavyzdžiui, žmonės nutaria nepranešti apie nusikaltimus nuosavybei, bijodami, kad padidės jų draudimo įmokos. Ilgą laiką nuo XX a. vidurio nusikalstamumo skaičius procentais nuolat didėjo. Kai kuriuos žmones šis faktas verčia klausti, gal naujasis sumažėjimas – tiesiog nukrypimas nuo normos?

Nusikalstamumo mažinimo strategijos rizikos visuomenėse

Nors oficialioji statistika pateikia klaidinamą vaizdą, tačiau ją sujungus su viktimizacijos tyrimų duomenimis aiškėja, kad Britanijos visuomenėje kriminaliniams pažeidimams tenka vis ryškesnis vaidmuo. Maža to, piliečiai *jaučia*, kad dabar yra di-

desnis pavojus tapti nusikaltimo aukomis negu anksčiau. Senųjų miestų centrų gyventojai turi daugiau pagrindo nerimauti dėl nusikalstamumo, negu kitoje aplinkoje gyvenantys žmonės (žr. lentelę 8.3). 1998 metais „Britanijos nusikalstamumo tyrimas" pirmą kartą parengė „rizikos indeksą", nurodantį, kuriems visuomenės segmentams labiau gresia vienokie ar kitokie nusikaltimai (žr. schemą 8.3).

Susidūrę su aibe pokyčių ir netikrumų mus supančiame pasaulyje, visi įsitraukėme į nuolatinį rizikos valdymo procesą. Nusikaltimas yra viena iš akivaizdžiausių grėsmių, su kuriomis susiduria vėlyvosios modernybės amžiaus žmonės. Į rizikos valdymo procesą įtraukti ne vien individai. Dabar ir vyriausybės susiduria su visuomenėmis, kurios atrodo pavojingesnės ir nepatikimesnės negu kada nors anksčiau. Moderniosiose valstybėse nusikaltimų ir teisės pažeidimų kontrolė sudaro vieną iš pagrindinių socialinės politikos uždavinių. Jei vienu metu valstybės ieškojo būdų užtikrinti savo piliečių saugumą, tai dabar vis labiau siekia „valdyti" nesaugumą.

Politikos atsakas į nusikalstamumą

Prieš du dešimtmečius, į valdžią Britanijoje atėjus Margaret Thatcher, o JAV – Ronaldui Reaganui,

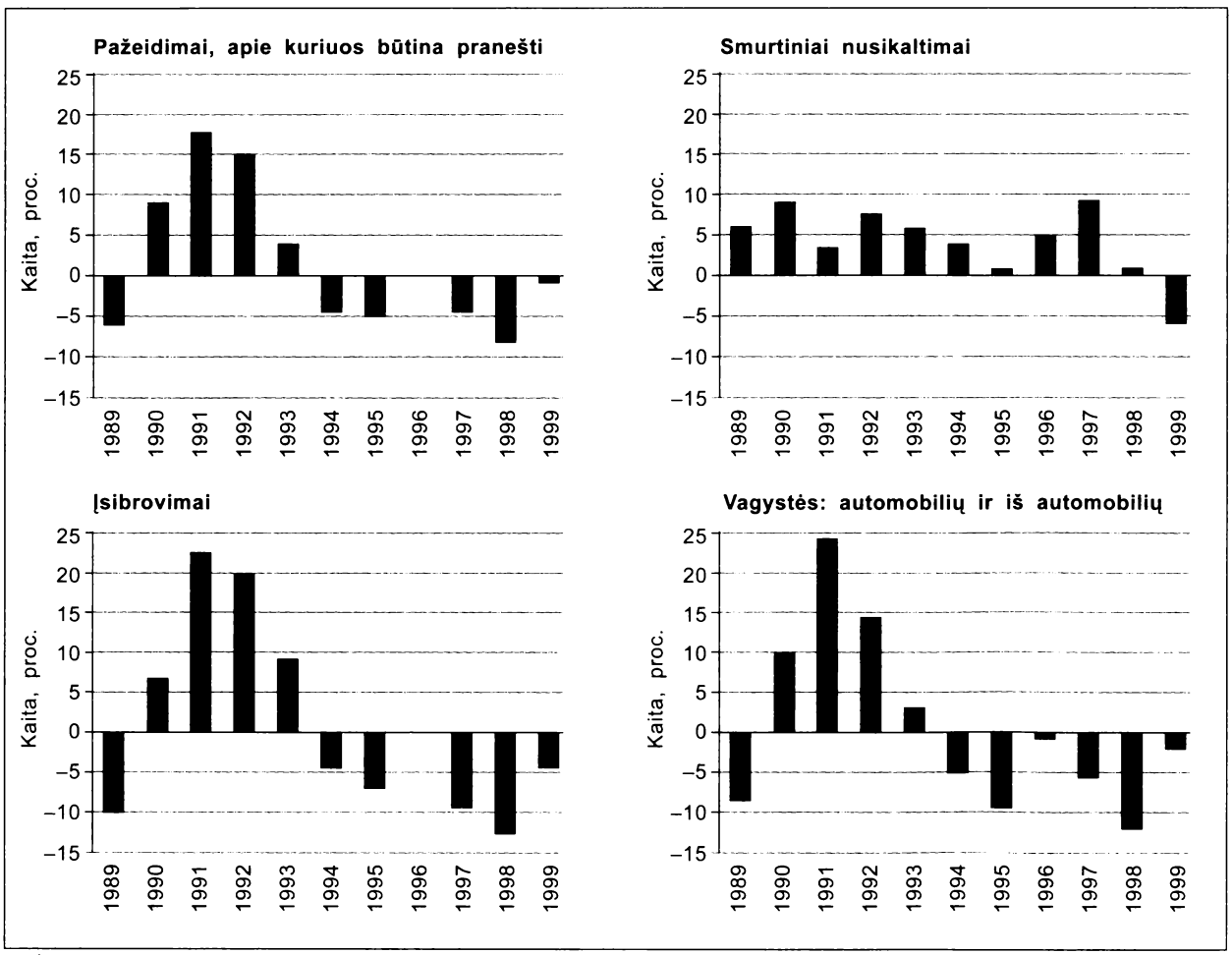

Schema 8.2. Nusikalstamumo profiliai XX a. dešimtajame dešimtmetyje

Šaltiniai: Home Office. Iš *The Guardian*, 13 Oct. 1999, p. 4.

Lentelė 8.3. Nerimas dėl nusikaltimų pagal gyvenamąją vietą, Anglija ir Velsas, 1998 m.

	Senieji miestų centrai	Ne miestų centrai
Įsibrovimai	30	18
Užpuolimai ir apiplėšimai gatvėje	27	16
Išprievartavimas (moterų)	39	30
Fizinis užpuolimas	27	17
Automobilio vagystė	36	20
Vagystė iš automobilio	27	16

Skaičiai rodo vienkartinės ar pakartotinės viktimizacijos procentą. Nusikaltimų, susijusių su automobiliais, duomenys rodo automobilių savininkų skaičių procentais.

Šaltiniai: British Crime Survey, Home Office. Iš *Social Trends*, 30 (2000), p. 155. Karališkoji autorinė teisė.

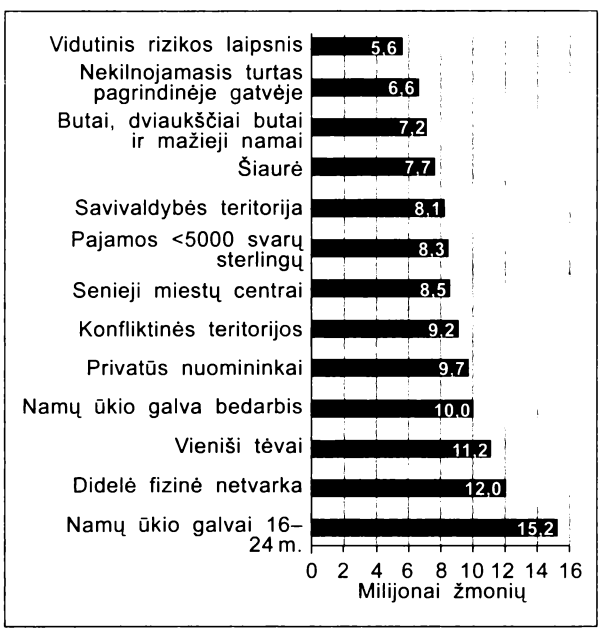

Schema 8.3. Namų ūkiai, kuriems labiausiai gresia įsibrovimas: vieną kartą ar pakartotinai nukentėjusiųjų skaičius pagal kiekvieną rūšį, procentais

Šaltiniai: British Crime Survey, 1998. Iš *Sociology Review*, 8.4 (Apr. 1999).

abi šalys prieš nusikalstamumą griebėsi ryžtingo „įstatymo ir tvarkos" metodo. Nusikaltimų ir teisės pažeidimų gausėjimas buvo susietas su moraliniu išsigimimu, šeimos institucijos nuosmukiu ir tradicinių vertybių irimu. Vieši debatai ir procesą plačiai nušvietusi žiniasklaida labiausiai domėjosi išplitusiais smurtu ir įstatymų nesilaikymu, kurie grėsė užvaldyti visuomenę. Deviacijos buvo vaizduojamos kaip individų patologija – tam tikra visuma žalingų, įstatymams nepaklūstančių elgsenos tipų, kuriuos aktyviai pasirenka bei įgyvendina individai, stokojantys savikontrolės ir moralinių kriterijų. Atsiliepdamos į įstatymų nesilaikymo pitimą ir visuomenėje stiprėjančią nusikaltimų baimę, konservatorių vyriausybės ėmė stiprinti teisėtvarką. Buvo išplėstos policijos galios, didesnis finansavimas skirtas baudžiamosios justicijos sistemai ir vis daugiau vilčių dėta į ilgalaikio laisvės atėmimo nuosprendžius, kurie esą veiksmingiausiai atgraso nuo nusikaltimų.

Populiarus nusikaltimų rizikos „valdymo" metodas buvo „situacinė" nusikaltimų prevencija, pavyzdžiui, kliūčių kūrimas ar sekimo sistemos. Politikos strategai neretai mėgsta šitokias priemones, nes jas palyginti lengva įdiegti, sujungiant su turimais viešosios tvarkos palaikymo būdais. Be to, šios priemonės nuramina piliečius, kadangi sudaro įspūdį, kad prieš nusikalstamumą imamasi griežtų veiksmų. Tačiau jos nekliudo giluminių nusikalstamumo priežasčių – socialinės nelygybės, nedarbo ir skurdo, todėl daugiausia jomis pavyksta apsaugoti nuo nusikaltimų tik kai kuriuos visuomenės segmentus, tuotarpu teisės pažeidimai persimeta į kitas sritis.

Šią dinamiką gali pailiustruoti fizinė *atskirtis* – kai kurių žmonių tipų pašalinimas iš viešųjų erdvių, siekiant sumažinti nusikalstamumą ir susilpninti nusikaltimo grėsmės pojūtį. Atsiliepiant į nesaugos jausmus, kuriuos patiria daugelis gyventojų, vis daugiau visuomenės naudojamų viešųjų erdvių, pavyzdžiui, bibliotekos, parkai ar net gatvių sankryžos, transformuojamos į „saugumo gaubtus". Rizikos valdymo praktikos, tarkime, policijos vykdomos priežiūros, privačios saugos grupių ir sekimo sistemų paskirtis – apsaugoti visuomenę nuo

galimų pavojų. Pavyzdžiui, prekybos centruose ar teritorijose saugos priemonės vis labiau virsta tam tikru „sutartiniu sandoriu“, kurį verslininkas sudaro su vartotoju. Kad pritrauktų ir išlaikytų pagrindinius vartotojus, verslas privalo užtikrinti savo klientams saugą bei patogumus. Būdinga tendencija – iš šitokių vietų išstumti kuo daugiau jaunų žmonių, nes manoma, kad jie pavojingesni, be to, statistika rodo, kad jie gali pažeisti įstatymus dažniau negu suaugusieji (žr. schemą 8.4). Jaunimas pastebi, jog kuriant vartotojams „saugias vietas“ mažėja viešųjų erdvių, kurios būtų jam atviros.

Šie klausimai nagrinėjami toliau, poskyryje „Nusikalstamumas ir socialinė atskirtis“, p. 313.

Reaguodamos į didėjantį nusikalstamumą, išsiplėtė ir policijos pajėgos. Mat tokiais atvejais visuomenė beveik neišvengiamai ima reikalauti, kad „gatvėse“ atsirastų daugiau policininkų. Vyriausybės, trokšdamos pademonstruoti griežtus veiksmus ir bandydamos atgrasyti nuo nusikaltimų, mielai linksta didinti policininkų skaičių bei išteklius. Visuomenėje labai paplitusi nuomonė, kad būtent viešosios tvarkos palaikymas yra kertinis teisės ir tvarkos išsaugojimo akmuo. Bet iš tikrųjų, kokį vaidmenį, kontroliuojant nusikalstamumą, turi policija? Neaišku, ar dėl didesnio policininkų skaičiaus būtinai mažėja nusikaltimų. Jungtinės Karalystės turima oficialioji nusikaltimų ir policininkų skaičių statistika leidžia abejoti, ar šie dalykai susiję (žr. schemą 8.5). Tad kyla keletas keblių klausimų: jei sustiprintos viešosios tvarkos palaikymo priemonės neužkardo nusikaltimų, kodėl visuomenė reikalauja, kad policija būtų matoma? Kokį vaidmenį viešosios tvarkos palaikymas atlieka mūsų visuomenėje?

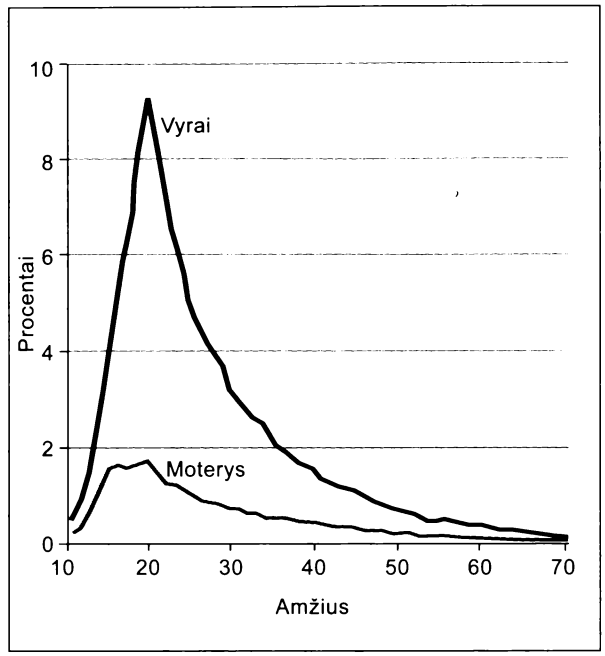

Schema 8.4. Pažeidėjų (procentais) nuo gyventojų skaičiaus pagal lytį ir amžių, Anglija ir Velsas, 1997 m.

Šaltiniai: Home Office. Iš *Social Trends*, 29 (1999), p. 158. Karališkoji autorinė teisė.

Viešosios tvarkos palaikymas rizikos visuomenėje

Kai kurie sociologai bei kriminologai padarė prielaidą, jog visuomenę ramina akivaizdūs viešosios tvarkos palaikymo metodai, pavyzdžiui, patruliavimas gatvėse. Ši veikla atitinka suvokimą, jog policija aktyviai ėmėsi kontroliuoti nusikalstamumą, tirti teisės pažeidimus ir palaikyti baudžiamosios justicijos sistemą. Bet neseniai pasirodžiusiame darbe *Policing the Risk Society*, 1999 („Viešosios tvarkos palaikymas rizikos visuomenėje“) Richardas Ericsonas ir Kevinas Haggerty's kalbėjo, jog reikėtų iš naujo įvertinti viešosios tvarkos palaikymo vaidmenį vėlyvajame moderniajame amžiuje. Teisės ir tvarkos palaikymas, bendravimas su piliečiais ir paslaugų teikimas iš tiesų sudaro šiuolaikinio viešosios tvarkos palaikymo sistemos dalį. Kita vertus, šie darbai tėra vos dalelė policijos faktinės veiklos. Autoriai teigia, jog dabar viešosios tvarkos palaikymas kur kas mažiau reiškia nusikalstamumo kontrolę ir kur kas labiau – grėsmės nustatymą bei rizikos valdymą. Bet svarbiausias dalykas – pateikti informaciją apie grėsmę ki-

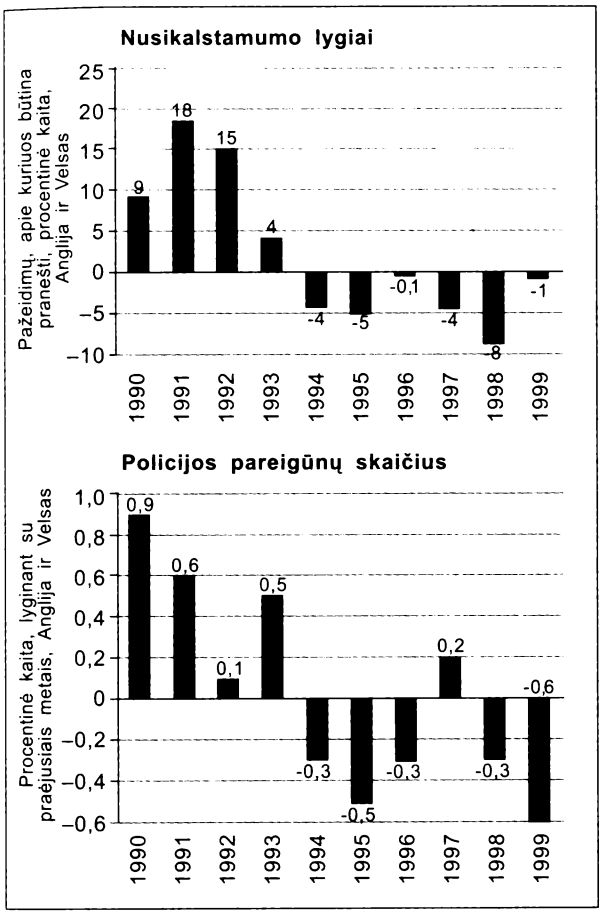

Schema 8.5. Nusikalstamumo lygių pokyčiai, lyginant su policijos pareigūnų skaičiaus pokyčiais

Šaltiniai: Home Office Statistical Bulletin. Iš *The Guardian*, 19 Oct. 1999.

toms šių žinių reikalaujančioms visuomenės institucijoms.

Pasak Ericsono ir Haggerty'o, policija daugiausia ir pirmiausia yra „žinių darbuotoja". Mokslininkai turi galvoje, kad didžiausią savo laiko dalį policija skiria informacijai apdoroti, ataskaitoms parengti ar duomenims pateikti. Šį aspektą iliustruoja „paprastas" eismo įvykis Kanados Ontarijo provincijoje. Policijos pareigūnas iškviečiamas į autoavarijos, kurioje susidūrė du automobiliai, vietą. Niekas nežuvo, tačiau keli keleiviai lengvai sužaloti, o vienas iš vairuotojų girtas. Tyrimas trunka valandą. Girtam vairuotojui pareiškiami įtarimai dėl keleivių sužalojimo netinkamai vairuojant transporto priemonę ir dėl vairavimo neblaiviam – viršijus leistiną alkoholio kiekio normą. Automatiškai dvylikai valandų atimamos vairuotojo teisės.

Baigęs šį standartinį tyrimą, pareigūnas tris valandas praleidžia, rašydamas šešiolika skirtingų ataskaitų pastarajam eismo įvykiui užregistruoti. Būtent čia akivaizdžiai atsiskleidžia policijos, kaip informacijos „brokerės", vaidmuo:

- *Provincijos automobilių registras* reikalauja informacijos apie eismo įvykio vietą ir jame dalyvavusius automobilius bei žmones. Pagal šias žinias sudaromi „rizikos profiliai", reikalingi eismo įvykių prevencijos iniciatyvoms, taip pat eismui reguliuoti ir ištekliams paskirstyti.
- *Automobilių gamintojams* reikia žinių apie automobilius, patekusius į eismo įvykį, nes jie nori pagerinti saugos standartus, pateikti ataskaitas valstybinio reguliavimo institucijoms ir saugos informaciją vartotojų grupėms.
- Susijusioms *draudimo bendrovėms* reikia informacijos apie eismo įvykį, nes jos turi nustatyti atsakomybę ir priimti reikiamus sprendimus. Policijos duomenų joms reikia ir savo statistiniams rizikos profiliams sudaryti, nes jais remdamosi nustato klientams taikytinų įmokų bei išmokų dydžius.
- *Visuomenės sveikatos apsaugos sistema* reikalauja smulkios informacijos apie sužalojimų bei jų padarymo pobūdį. Šios žinios naudojamos statistiniams profiliams parengti ir greitosios pagalbos teikimui planuoti.
- *Baudžiamiesiems teismams* policijos duomenų reikia kaip dokumentų teisminiam persekiojimui ir kaip įrodymo, kad įvykio vieta deramai ištirta, o įkalčiai surinkti.
- *Policijos vadovybė* irgi reikalauja ataskaitų apie įvykį, nes jas naudoja vidaus dokumentacijai ir nacionalinei kompiuterinei duomenų bazei.

Šis pavyzdys atskleidžia, kaip policija tampa pagrindiniu sankirtos tašku sudėtingoje informacijos apytakos sistemoje, kuri sieja institucijas, dirbančias rizikos valdymo darbą. Ericsonas ir Haggerty's teigia, kad padedant naujoms technologijos formoms policijos darbas vis labiau virsta savotišku grėsmės gyventojams „žemėlapiu" bei prognozavimu.

Toliau Ericsonas ir Haggerty's daro prielaidą, jog šie kitų institucijų, pavyzdžiui, draudimo verslo, reikalavimai pateikti informaciją dabar tiesiogiai formuoja policijos darbo būdus. Policija privalo rinkti ir pateikti informaciją, derindamasi prie pašalinių įstaigų reikalavimų. Dabar policijos būdus, kaip teikti informaciją, nustato kompiuterizuotos sistemos bei formos. Užuot savais žodžiais nuosekliai aprašę įvykius, policijos pareigūnai įveda atskiro atvejo „faktus" į standartizuotas formas, pažymėdami laukelius ir pasirinkdami vieną ar kitą prieinamą variantą. Informacija, įvesta į tokias formas, naudojama žmonėms ir įvykiams klasifikuoti kuriant rizikos profilius. Tačiau, pasak Ericsono ir Haggerty'o, šie ataskaitos formatai turi „uždaro tipo" savybes, veikiančias tai, ką policija stebi ir tiria, kaip supranta bei aiškina įvykį ir kokį metodą pasirenka problemai spręsti.

Dėl sureikšminto informacijos rinkimo bei apdorojimo policija gali atbukti ir nusivilti savo darbu. Daugelis policijos pareigūnų skiria „tikrąjį policijos darbą", pavyzdžiui, nusikaltimų tyrimą, ir „asilų darbą" – šiems įvykiams skirtų ataskaitų bei dokumentų rengimą. Daugeliui policijos pareigūnų šitokios biurokratinės ataskaitų procedūros panašios į „veidrodinį langą", nes jie nemato, kur glūdi iš jų reikalaujamos gausios dokumentacijos prasmė.

Ericsono ir Haggerty'o nuomone, viešosios tvarkos palaikymą rizikos visuomenėje labiausiai įkūnija bendruomenių pagalba šioje srityje ir kaimynijų savanorių grupės. Šitokiais atvejais policija skatina vietos gyventojus, kad jie aktyviai nuolatos stebėtų, iš kur jiems kyla pavojus, ir prisidėtų valdant riziką. Apie vietinę grėsmę šios grupės savu ruožtu gali pranešinėti žinių tinklams. Čia joms padėtų ryšiai su vietos policija, kuri it „brokerė" perduotų informaciją kitoms institucijoms.

Bendruomeninis viešosios tvarkos palaikymas

Nusikaltimų prevencija ir nusikaltimų baimės mažinimas artimai susiję su tvirtų bendruomenių atkūrimu. Jau anksčiau, aptardami „išdaužytų langų" teoriją, įsitikinome, kad pastaraisiais metais viena reikšmingiausių kriminologijos naujovių buvo atradimas, jog nykstantis kasdienis pilietiškumas tiesiogiai susijęs su nusikalstamumu. Ilgą laiką telktas dėmesys beveik vien į sunkius nusikaltimus – apiplėšimus, užpuolimus bei iššaginimus ar smurtą, tuo tarpu smulkesniems nusikaltimams ir viešosios netvarkos formoms būdinga kumuliatyvaus poveikio tendencija. Europos ir Amerikos didmiesčių neramių kaimynijų gyventojai, paprašyti apibūdinti savo problemas, paminėjo paliktus bei apleistus automobilius, piešinius ant sienų, jaunimo gaujas ir panašius reiškinius. Nerimaudami dėl šių dalykų, žmonės atitinkamai ir elgiasi: jei tik gali, išsikrausto iš šių teritorijų, įsitaiso tvirtas durų spynas bei langų grotas, taip pat apleidžia viešąsias erdves. Pažeidžianti viešąją tvarką elgsena, kurios niekas nevaržo, pasako piliečiams, kad teritorija nesaugi. Įsibaiminę žmonės vengia gatvių, lenkia tam tikras kaimynijas ir riboja savo įprastinę veiklą bei draugystės ryšius. Pasitraukdami fiziškai, jie taip pat atmeta ir bendrapiliečiams būdingus savitarpio pagalbos vaidmenis. Šitaip žmonės atsisako socialinės kontrolės, kuri anksčiau padėdavo bendruomenėje palaikyti pilietiškumą.

Kokių veiksmų reikėtų imtis šiai plintančiai neigiamai tendencijai įveikti? Pastaraisiais metais išpopuliarėjo idėja, jog policija turi artimai bendradarbiauti su piliečiais, kad pagerintų vietos bendruomenės standartus bei pilietinę elgseną per švietimą, įtikinėjimus ir patarimus, o ne laisvės atėmimą.

„Bendruomeninis viešosios tvarkos palaikymas" reiškia, jog į šį darbą įtraukiami ne vien patys piliečiai, bet ir keičiamas būdingas pačios policijos požiūris į šiuos dalykus. Iš naujo pabrėžiamas dėmesys veikiau prevencijai, o ne prievartai, tad jį galima sugretinti su viešosios tvarkos palaikymo integracija į bendruomenę. Kitu atveju, kai policija izoliuojama nuo tų, kuriems turėtų tarnauti, ir turi nedaug sistemingų kontaktų su eiliniais pi-

liečiais, susiformuoja „amžinos priešų apgulties" mentalitetas.

Vyriausybės bei jos įstaigų, baudžiamosios justicijos sistemos, vietinių susivienijimų ir bendruomenės organizacijų partnerystės veiks, jei bus visuotinės, todėl privalu į šią veiklą įtraukti visas ekonomines bei etnines grupes (Kelling ir Coles, 1997). Gaivinant moralinio nuosmukio apimtus miestus, vyriausybė ir verslas gali veikti drauge. Vienas iš galimų modelių – sukurti verslo gerinimo rajonus, mažinant mokesčius bendrovėms, kurios dalyvauja strateginiame planavime ir siūlosi investuoti į numatytas teritorijas. Šių schemų sėkmei būtinai reikia ilgalaikių susitarimų dėl socialinių siekinių.

Pabrėžti šias strategijas – anaiptol nereiškia kartu paneigti nedarbo, skurdo ir nusikalstamumo saitus. Priešingai, kovą su šiomis socialinėmis problemomis reikėtų derinti su bendruomeninės nusikaltimų prevencijos būdais. Šie būdai iš tiesų gali tiesiogiai bei netiesiogiai padėti remti socialinį teisingumą. Ten, kur drauge su socialinėmis tarnybomis sunyko socialinė tvarka, sumažėja ir kitų galimybių, pavyzdžiui, naujų darbo vietų. Gerinant kaimynijų gyvenimo kokybę, jos gali atgyti.

Nusikaltimų aukos ir kaltininkai

Ar tikėtina, jog kai kurie individai ar grupės gali dažniau negu kiti nusikalsti arba tapti nusikaltimų aukomis? Kriminologai sako „taip" – tyrimai bei nusikalstamumo statistika rodo, jog nusikalstamumas ir viktimizacija tarp gyventojų pasiskirsto neatsitiktiniu būdu. Pavyzdžiui, vyrams nusikalsti būdingiau negu moterims, o jaunimas įsitraukia į nusikaltimus dažniau negu pagyvenę žmonės.

Tikimybė, kad asmuo taps nusikaltimo auka, yra itin tvirtai susijusi su jo ar jos gyvenamąja teritorija. Apskritai, materialiai skurdesnėms teritorijoms būdingas didesnis nusikaltimų skaičius. Individams, gyvenantiems senųjų miestų centrų kaimynijose, pavojus tapti nusikaltimo aukomis yra kur kas didesnis, negu turtingų priemiesčių gyventojams. Netolygus etninių mažumų susitelkimas senųjų miestų centrų rajonuose atrodo esąs reikšmingas veiksnys, lemiantis procentiškai didelę jų viktimizaciją.

Apie Jungtinės Karalystės etninių mažumų ryšį su nusikalstamumu bei baudžiamosios justicijos sistema papildomai žr. poskyryje „Rasė ir nusikaltimas", p. 259.

Lytis ir nusikaltimas

Kriminologijos studijos, kaip ir kitos sociologijos sritys, tradiciškai ignoravo pusę gyventojų. Feministai buvo teisūs, kritikuodami kriminologiją kaip vyrų užkariautą discipliną, nes ir teoriniuose svarstymuose, ir empiriniuose tyrimuose beveik visai „nematyti" moterų. Nuo XX a. aštuntojo dešimtmečio daugelis svarbių feminizmo veikalų atkreipė dėmesį, kokiu būdu moterys padaro teisės pažeidimus kitokiomis negu vyrai sąlygomis ir kaip moterų patirčiai baudžiamosios justicijos sistemoje daro įtaką tam tikros lytiškai nuspalvintos prielaidos dėl vyrams ir moterims skiriamų vaidmenų. Feministai taip pat suvaidino lemiamą vaidmenį, atskleidžiant visuotinį smurto prieš moteris paplitimą ir namuose, ir viešumoje.

Vyrų ir moterų nusikalstamumo santykis

Nusikalstamumo pagal lytį statistika pribloškia. Pavyzdžiui, 1997 metais Anglijoje ir Velse vyrai sudarė net 83 procentus visų individų, pripažintų kaltais ar gavusių įspėjimus dėl nusikaltimų, kuriems būtinas kaltinamasis aktas. Nepaprastai netolygus ir kalinčių vyrų bei moterų santykis, kuris būdingas ne vien Britanijai, bet ir visoms industrializuotoms šalims. Moterys sudaro vos 3 procentus visų Britanijos kalėjimų gyventojų. Teisės pažeidimai, kuriuos padaro moterys, retai susiję su smurtu ir beveik visuomet menki. Tipiškiems moteriškiems nusikaltimams priskirtini smulkios vagystės, pavyzdžiui, iš parduotuvių, ir viešosios tvarkos pažeidimai – girtavimas viešoje vietoje ar prostitucija (Flowers, 1987).

Žinoma, gali būti, kad nusikaltimų pagal lytį skaičiaus skirtumas iš tiesų yra mažesnis, negu rodo oficialioji statistika. XX a. šeštajame dešimt-

metyje Otto Pollakas padarė prielaidą, kad šis skaičius didesnis, nes žmonės esą linkę nepranešti apie kai kuriuos moterų įvykdytus nusikaltimus. Jis manė, kad moterims būdingiausias namų vaidmuo suteikia joms galimybę daryti nusikaltimus namuose ir privačioje srityje. Pollakas laikė moteris iš prigimties apgavikėmis ir itin įgudusiomis slėpti savo nusikaltimus. Pasak mokslininko, tai susiję su biologija, nes moterys išmoko slėpti nuo vyrų menstruacijų skausmą bei nepatogumus, taip pat geba imituoti potraukį lytiniams santykiams taip, kaip to negali padaryti vyrai! Pollakas dar teigė, kad į teisės pažeidėjas žvelgiama pakančiau, nes vyrai policijos pareigūnai linkę su jomis elgtis „galantiškai“ (1950).

Pollako sukurtas moterų klastūnių bei apgavikių paveikslas remiasi nepagrįstais stereotipais. Tačiau jo prielaida, kad baudžiamosios justicijos sistema švelniau ir pakančiau elgiasi su moterimis, sukėlė daug diskusijų bei paakino tyrimus. *Galantiškumo tezė* taikyta dviem būdais. Pirmiausia, galimas daiktas, kad policijos bei kiti pareigūnai mano, jog teisės pažeidėjos kelia mažesnį pavojų negu pažeidėjai, todėl nekreipia dėmesio į veiklą, už kurią suimtų vyrus. Antra, priimant nuosprendžius baudžiamosiose bylose, tikėtina, kad laisvės atėmimo veikiau susilauks vyrai, o ne moterys. Galantiškumo tezei patikrinti buvo atlikti keli tyrimai, bet rezultatai vis dar neįtikino. Vienas pagrindinių sunkumų – įvertinti santykinį lyties poveikį, lyginant su kitais veiksniais, pavyzdžiui, amžiumi, klase ir rase. Antai atrodo, kad su pagyvenusiomis pažeidėjomis linkstama elgtis ne taip agresyviai kaip su to paties amžiaus vyrais. Kiti tyrimai parodė, kad su juodaode moterimi, pakliuvusia į policijos rankas, elgiamasi šiurkščiau negu su baltaode.

Remiantis kitu feministų priimtu požiūriu, tyrinėjama, kaip socialinis „moteriškumo“ supratimas veikia moterų patirtį baudžiamosios justicijos sistemoje. Frances Heidensohn (1985) teigė, kad su moterimis šiurkščiau elgiamasi tais atvejais, kai jos esą yra nukrypusios nuo moteriškojo seksualumo normų. Pavyzdžiui, pamanius, kad mergaitės seksualiai pasileidusios, jos iki teismo suimamos dažniau negu berniukai. Šitokiais atvejais moterys laikomos „dvigubai nukrypusios nuo normų“, nes ne vien pažeidė įstatymą, bet ir pasityčiojo iš moteriai „prideramos“ elgsenos. Tuomet jos teisiamos ne tiek už padarytą teisės pažeidimą, kiek už „nukrypusios nuo normos“ gyvensenos pasirinkimą. Heidensohn ir kiti nurodė, kad baudžiamosios justicijos sistemoje esama dvigubų standartų: vyrų agresija bei smurtas laikomi natūraliu reiškiniu, tuo tarpu moterų padarytus nusižengimus siekiama aiškinti „psichologiniu“ disbalansu.

Moterų nusikalstamumui plačiau atskleisti feministai atliko kelis išsamius tyrinėjimus, skirtus nusikaltėlėms, pradedant mergaičių gaujomis, tęsiant teroristėmis ir baigiant kalinėmis. Šie tyrimai parodė, kad smurtas nėra išimtinė vyrų nusikalstamumo savybė. Iš moterų kur kas mažiau negu iš vyrų galima tikėtis, kad jos dalyvaus smurtiniuose nusikaltimuose, tačiau jos irgi ne visada susilaiko, į juos neįsipainiojusios. Bet kodėl moterų nusikalstamumas procentiškai vis dėlto gerokai mažesnis negu vyrų?

Yra tam tikrų įrodymų, kad įstatymų pažeidėjos gana dažnai gali išsisukti nuo teismo, nes sugeba įkalbėti policiją ar kitą valdžią įvertinti jų veiksmus iš moteriškosios pusės. Jos manipuliuoja vadinamąja „lyčių sutartimi“ – nerašytu vyrų ir moterų susitarimu, pagal kurį būti moterimi reiškia būti permaininga, impulsyvia, bet, kita vertus, reikalinga apsaugos (Worrall, 1990).

Vis dėlto diferencijuotas elgesys vargu ar gali paaiškinti didžiulį skirtumą tarp vyrų ir moterų nusikalstamumo. Bemaž tikrai galima teigti, kad čia glūdi tos pačios priežastys, kurios paaiškina lyčių skirtumus kitose srityse. Žinoma, esama tam tikrų ypatingų „moteriškų nusikaltimų“. Bene ryškiausias – prostitucija, už kurią teisia moteris, bet ne jų klientus. „Vyriškieji nusikaltimai“ išlieka „vyriškais“ dėl socializacijos skirtumų, taip pat ir dėl to, kad vyrų veikla, polinkis į aštrius pojūčius bei ryšiai iki šiol kur kas mažiau susiję su namais, negu daugumos moterų užsiėmimai. Pasak Pollako, lyčių nusikalstamumo nesutapimai dažnai buvo aiškinami, kaip manoma, įgimtais biologiniais ar

psichologiniais skirtumais: nevienoda fizine jėga, pasyvumu ar aktyvumu reprodukcijos procese. Pagal dabarties požiūrį, „moteriškosios" savybės generuojamos socialiai, drauge su „vyriškumo" bruožais. Daugelis moterų socializuojamos vertinti socialinio gyvenimo savybes (rūpinimąsi kitais ir asmeninių santykių skatinimą), kurios skiriasi nuo vyrams priskirtinų vertybių. Ne mažiau svarbu ir tai, kad pasitelkus ideologiją ir kitus veiksnius, pavyzdžiui, „gerutės mergaitės" idėją, moterų elgsena dažnai ribojama bei kontroliuojama tokiais būdais, kurie netaikomi vyrų veiklai.

Nuo pat XIX a. pabaigos kriminologai prognozavo, kad lyčių sulyginimas sumažins ar pašalins vyrų ir moterų nusikalstamumo skirtumus, tačiau nusikaltimai iki šiol tebėra su lytimi susijęs reiškinys. Vis dar negalime tvirtai pasakyti, ar vieną dieną išnyks moterų ir vyrų nusikalstamumo skaičiaus svyravimai.

Nusikaltimai ir „vyriškumo krizė"

Aukštas nusikalstamumo lygis, pastebimas skurdesnėse didžiųjų miestų teritorijose, ypač susijęs su jaunų vyrų veikla. Kodėl šiose teritorijose tiek daug vaikinų nusikalsta? Kai kuriuos atsakymus jau nagrinėjome. Dažnai berniukai iš mažumės įsitraukia į gaujas, ir kai kurios nusikalstamumo formos šioje subkultūroje tampa jų gyvenimo būdu. Jei valdžia priklijuoja gaujos nariams nusikaltėlių etiketes, jie imasi nuolatinės nusikalstamos veiklos. Nepaisant fakto, kad šiandien gyvuoja ir merginų gaujos, šios subkultūros iš esmės yra vyriškos, prisodrintos vyriškųjų vertybių – nuotykių, aštrių įspūdžių, draugystės.

5 skyriuje „Lytis ir seksualumas" aptarėme požiūrį, kad moderniosios visuomenės regi „vyriškumo krizę". Buvo metas, kai jauni vyrai galėjo žvelgti į ateitį, būdami užtikrinti dėl ilgalaikės karjeros ir stabilaus šeimos maitintojo vaidmens. Tačiau dabar daugeliui vyrų kur kas sunkiau šį vaidmenį turėti. Darbo rinkos poslinkiai pavertė nedarbą ir netikrumą dėl darbo realiu pavojumi, tuo tarpu moterys tampa vis labiau nepriklausomos finansiniu, profesiniu bei kitais atžvilgiais. Norėdami paaiškinti, kodėl smurtą ir agresiją galima laikyti priimtinais vyriškojo identiteto aspektais, daugelis sociologų ir kriminologų pasitelkė Connellio „viešpataujančio vyriškumo" idėjas (žr. p. 123).

Jaunų vyrų nusikalstamumo lygis artimai susijęs su nedarbu: bedarbiai 16–29 metų vaikinai turi didžiulę procentinę persvarą tiek padaromų nusikaltimų nuosavybei, tiek ir smurtinių nusikaltimų atvejais. Regioninė analizė dar labiau patvirtina šią sąsają. Pagrindiniai šalies nedarbo rizikos regionai, pavyzdžiui, Mersisaidas, Didysis Mančesteris, Vakarų Midlendai, Pietų Velsas ir Didysis Londonas, pasižymi ir kaip padidėjusio nusikalstamumo rizikos regionai (Wells, 1995).

Kai kurie specialistai padarė prielaidą, kad aukštas vyrų nedarbo lygis pradeda formuoti naują karjeros nusikaltėlių rūšį. 1996 metais Vidaus reikalų ministerijos paskelbtame pranešime „Jaunimas ir nusikalstamumas" (*Young People and Crime*) pateikiama tyrimų medžiaga, kuri iš esmės patvirtina šį teiginį. Tyrimą pranešimui sudarė apklausos, apėmusios 2500 abiejų lyčių jaunuolių nuo keturiolikos iki dvidešimt penkerių metų amžiaus. Tyrėjai nepasikliovė policijos statistika, o paprašė informantų konfidencialiai atsakyti, ar jiems kada nors teko padaryti nusikaltimą. Rezultatai parodė, jog net 30 procentų jaunuolių iki dvidešimt penkerių metų amžiaus dalyvavo kokioje nors nusikalstamoje veikloje, be neteisėto narkotikų vartojimo ir eismo taisyklių pažeidimų. Paprastai nusikalstama jaunų vyrų veikla gerokai aprimdavo, kai jie pradėdavo trečiąją dešimtį, tačiau tyrimas parodė, kad dabar šitaip nebeatsitinka. Pavyzdžiui, 22–25 metų amžiaus jaunų vyrų grupės atstovų vagiliauja daugiau, palyginti su 18–21 metų amžiaus grupės jaunuoliais.

Šie duomenys leidžia daryti prielaidą, kad jauni vyrai, priešingai negu anksčiau, liovėsi „išauginėti iš nusikaltimų darymo marškinėlių". 1996 metais beveik 70 procentų vyrų, apkaltintų padarius kriminalinius nusikaltimus, jau anksčiau kartą ar daugiau buvo teisti. Ir priešingai, pakartotinai nusižengdavo įstatymui mažiau kaip pusė moterų (HMSO, 1999). Tai rodo, kad dėl nuolatinio darbo perspektyvos stokos nemažai jaunosios kartos daliai vis sunkiau tapti atsakingais suaugusiais.

Nusikaltimai prieš moteris

Esama tokių nusikaltimų rūšių, kai daugiausia vyrai būna agresoriai, o moterys – aukos. Smurtas namuose, seksualinis priekabiavimas, seksualiniai užpuolimai ir išprievartavimai priklauso nusikaltimams, kuriuos padaro vyrai, prieš moteris naudodami didesnę savo socialinę galią ar fizinę jėgą. Tiesa, būna, kad ir moterys šitaip elgiasi su vyrais, bet vis dėlto šios veikos beveik be išimties išlieka vyrų padaromais nusikaltimais prieš moteris. Apytikriai skaičiuojant, smurto aukomis vienu ar kitu gyvenimo momentu buvo ketvirtadalis moterų, tačiau visos jos tiesiogiai ar netiesiogiai susiduria su šių nusikaltimų grėsme.

Daugelį metų baudžiamosios justicijos sistema ignoravo šiuos pažeidimus, o aukos turėjo nenuilsdamos grumtis su nuolatiniu pasipriešinimu, kad nukentėjusios sulauktų teisinės pagalbos. Netgi šiandien anaiptol nėra paprasta patraukti baudžiamojon atsakomybėn dėl nusikaltimų prieš moteris. Tačiau feministinė kriminologija daug nuveikė, padėdama aiškiau ir plačiau suvokti nusikaltimų prieš moteris esmę ir įtraukti šio pobūdžio pažeidimus į pagrindinį diskusijų dėl nusikalstamumo srautą. Šiame poskyryje patyrinėsime vieną nusikaltimų rūšių – išprievartavimą, o diskusijas dėl smurto namuose ir seksualinio priekabiavimo paliksime kitiems skyriams (žr. 7 skyrių „Šeimos“ ir 13 skyrių „Darbas ir ekonominis gyvenimas“).

Bent kiek tiksliau įvertinti išprievartavimų laipsnį labai sunku. Iš tiesų tik maža dalis išprievartavimų atkreipia policijos dėmesį ir pateikiama statistikai. Kasmet policijai pranešama apie maždaug 6000 išprievartavimų ir 17 500 seksualinių užpuolimų. Tačiau tyrimas, kurį 2000 metų vasarį paskelbė Vidaus reikalų ministerija, apytikriai įvertino, kad tikrasis išprievartavimų ir seksualinių užpuolimų skaičius Britanijoje sudaro atitinkamai maždaug 118 000 ir 295 000 per metus (*Guardian*, 2000 m. vasario 18 d.).

Paskutiniame XX a. dešimtmetyje padaugėjo pranešimų apie atvejus, kai auka pažinojo užpuoliką. Giminės, draugai, buvę partneriai ar nauji pažįstami padaro 43 procentus seksualinių užpuolimų – vadinamųjų „pasimatymo“ ar „pažinties“ išprievartavimų. Apytikriais skaičiavimais, pusė visų „pažinties“ išprievartavimų susiję su asmeniu, kurį auka pažinojo mažiau kaip dvidešimt keturias valandas. Tuo metu, kai didėjo „pažinties“ išprievartavimų skaičius, kartu sumažėjo pranešimų apie nepažįstamųjų įvykdytus išprievartavimus, kurie dabar sudaro 12 procentų visų seksualinių užpuolimų.

Iki 1991 metų Britanija nepripažino išprievartavimo santuokoje. 1736 metais seras Matthew Hale'as priėmė teismo nuosprendį, kuriuo pareiškė, kad vyras „negali būti kaltas išprievartavęs savo teisėtą žmoną, nes pagal jų bendrą santuokinį sutikimą ir sutartį žmona šioje srityje pasišventė savo vyrui ir negali šito atsisakyti“ (cituojama R. Hall et al., 1984: 20). Ši formuluotė Anglijos ir Velso teisėje išsilaikė iki XX a. devintojo dešimtmečio, kai Lordų rūmai nustatė, jog šiais laikais nebepriimtina nuomonė, jog vyras turi teisę prievarta save primesti žmonai.

Moteris gali turėti daug priežasčių, dėl kurių nusprendžia, jog nepraneš policijai apie seksualinį smurtą. Dauguma išprievartautų moterų arba nori ištrinti šį įvykį iš atminties, arba netrokšta dalyvauti galinčiame žeminti procese – medicinos apžiūroje, apklausoje ir akistatoje. Neretai teismo procesas užsitęsia ilgai ir gali bauginti. Teismo procedūros yra viešos, o auka privalo akis į akį susitikti su kaltinamuoju. Reikia įrodyti prievartautojo tapatybę, faktą, kad aktas įvyko, ir tai, kad jis įvykdytas be moters sutikimo. Jei moters seksualinis gyvenimas nagrinėjamas viešai, kaip dažnai atsitinka, moteris pati gali pasijusti *teisiamoji.*

Keletą pastarųjų metų moterų grupės siekė pakeisti tiek teisės sistemos, tiek ir visuomenės mąstymą apie išprievartavimą. Jos pabrėžė, kad čia reikėtų matyti ne seksualinį pažeidimą, o tam tikros rūšies smurtinį nusikaltimą. Tai ne šiaip sau fizinis užpuolimas, o prievarta prieš individo neliečiamybę bei orumą. Išprievartavimas aiškiai susijęs su vyriškumo ir galios dominavimo bei tvirtumo ryšiais. Norą prievartauti dažniausiai sukelia ne nenugalimas seksualinis geidulys, bet seksualumo ir galios bei viršenybės pojūčių saitai. Pats lytinis aktas būna mažiau svarbus už moters pažeminimą (Estrich, 1987). Kampanija pasiekė tam tikrų

apčiuopiamų rezultatų – buvo padaryti įstatymų pakeitimai, ir šiandien teisė apskritai pripažįsta, kad išprievartavimas yra specifinė nusikalstamo smurto rūšis. Tam tikra prasme visos moterys jaučiasi esančios išprievartavimo aukos. Net ir niekada nepatyrusios prievartos moterys dažnai patiria tokią pat baimę, kaip ir tos, prieš kurias kadaise buvo panaudota fizinė jėga. Jos gali bijoti vienos išeiti vakare, net jei gatvėse pilna žmonių, ir beveik tiek pat bijoti likti vienos savo name ar bute. Susan Brownmiller, pabrėždama artimą ryšį tarp išprievartavimo ir tradicinio vyriškojo seksualumo, teigė, jog išprievartavimas sudaro dalį vyriškosios bauginimo sistemos, kuri palaiko visų moterų baimę. Tas, kurios nebuvo išprievartautos, irgi veikia šitaip sukeltas nerimas ir būtinumas įvairiais kasdienio gyvenimo atžvilgiais sergėtis kur kas labiau už vyrus (Brownmiller, 1975).

Nusikaltimai prieš homoseksualus

Feministai nurodė, kad smurto supratimai itin susiję su lytimi, juos veikia rizikos bei atsakomybės prasmė, kokią suvokia „sveikas protas". Apskritai, manoma, kad moterys turi mažiau galimybių apsiginti nuo smurtinių užpuolimų. Todėl sveikas protas reikalauja, jog, siekdamos sumažinti riziką tapti smurto aukomis, jos turėtų modifikuoti *savo* elgseną. Pavyzdžiui, moterys turėtų vengti vienos ar naktį vaikščioti nesaugiose kaimynijose. Joms taip pat reikėtų būti atsargesnėms ir nesirengti arba nesielgti provokuojamai, kad nebūtų neteisingai suprastos. Moteris, kurios šito nedaro, galima kaltinti, kad jos pačios „šaukiasi bėdos". Teismo aplinkoje, nagrinėjant kaltinamojo smurtu veiką, provokuojama moters elgsena gali būti palaikyta nusikaltimą švelninančia aplinkybe (Richardson ir May, 1999; Dobash ir Dobash, 1992).

Buvo padaryta prielaida, kad tokia pat „sveiko proto" logika taikoma smurto veikų prieš gėjus ir lesbietes atvejais. Viktimizacijos tyrimai atskleidžia, kad homoseksualai itin dažnai patiria smurtinius nusikaltimus bei priekabiavimą. Nacionalinis tyrimas, apėmęs 4000 gėjų ir lesbiečių, nustatė, kad per pastaruosius penkerius metus trečdalis vyrų gėjų ir ketvirtadalis lesbiečių buvo bent vieno smurtinio užpuolimo aukomis. Trečdalis patyrė vienokį ar kitokį priekabiavimą, tarp jų – grasinimus ar vandalizmą. Didžiulis skaičius – 73 procentai – gėjų ir lesbiečių žodžiais buvo užgauliojami viešoje vietoje (Mason ir Palmer, 1996, cituoja Richardson ir May, 1999).

Diana Richardson ir Hazel May teigė, jog daugelyje visuomenių homoseksualai tebėra stigmatizuojami ir marginalizuojami, todėl labiau linkstama manyti, jog jie „nusipelnė" prievartos ir kad jie visiškai nėra nekaltos aukos. Homoseksualūs santykiai tebelaikomi privačiosios srities priklausiniais, o viešosiose erdvėse iš esmės dominuoja heteroseksualumo norma. Pasak Richardson ir May, lesbietės ir gėjai, kurie nukrypsta nuo šios privatumo ir viešumo sutarties, demonstruodami savo homoseksualumą viešai, dažnai kaltinami, jog jie patys save padaro pažeidžiamus, atsiveria nusikaltimams. Šis homoseksualumo demonstravimas viešai vertinamas kaip provokacijos forma.

Šitokia pažiūra grindžia teisinę gynybą, besiremiančią „homoseksualine panika". Britų ir amerikiečių teisės sistemose ja galima pasinaudoti, siekiant kaltinimą žmogžudyste sušvelninti iki kaltinimo tyčiniu nužudymu lengvinančiomis aplinkybėmis ar dėl neatsargumo. Apkaltintas žmogžudyste asmuo gali pareikšti, jog dėl nepageidautino kito asmens homoseksualaus meilikavimo jis arba ji neteko savitvardos ir puolė auką. Visai neseniai Jungtinių Valstijų Vajomingo valstijoje jaunas vyras sėkmingai pasinaudojo tokia gynyba universiteto studento Matthew Shepardo nužudymo byloje. Kaltinamasis ir du kiti vyrai žiauriai sumušė Shepardą lauke prie baro, o paskui pririštą prie medžio paliko miške, kur jis mirė po penkių dienų. Tokiais atvejais homofobiškas smurtas laikomas pateisinamu atsaku, tuo tarpu į aukos esminį „asmenybiškumą" ar jos teisę gyventi neatsižvelgiama arba šie dalykai išvis atmetami. Nusikaltimai, panašūs į Matthew Shepardo nužudymą, paskatino daugelį socialinių grupių raginti, kad būtų priimti įstatymai, draudžiantys „neapykantos nusikaltimus"ir ginantys stigma paženklintų socialinių grupių žmonių teises.

Jaunimas ir nusikalstamumas

Visuomenės baimė dėl nusikalstamumo susitelkia ties „gatvės nusikaltimais" – vagystėmis, įsilaužimais, užpuolimais ir išprievartavimais, kurie daugiausia laikomi darbininkų klasės jaunų vyrų sfera. Žiniasklaida, nušviesdama didėjantį nusikalstamumą, daugiausia dėmesio skiria jaunų žmonių „moraliniam nuosmukiui" ir, siekdama parodyti, kad visuomenėje vis labiau „viskas leidžiama", iškelia vandalizmo, vengimo lankyti mokyklą ir narkotikų vartojimo klausimus. Pasak kai kurių sociologų, jaunimo tapatinimas su nusikalstama veikla nėra naujas dalykas. Jauni žmonės dažnai laikomi pačios visuomenės sveikatos ir gerovės rodikliu.

Jau matėme (schema 8.4), kad oficialioji nusikaltimų statistika atskleidžia esant procentiškai daug jaunų pažeidėjų. Du penktadaliai visų pažeidėjų, 1997 metais įspėtų ar nuteistų dėl nusikaltimų padarymo, nebuvo sulaukę dvidešimt vienerių metų amžiaus. Ir vyrai, ir moterys daugiausia teisės pažeidimų įvykdo būdami aštuoniolikos metų (HMSO, 1999). Tačiau, kaip pastebėjo Johnas Muncie'is (1999), būtina apdairiau traktuoti prielaidas dėl jaunimo ir nusikaltimų. Jis teigia, jog „moralinė panika" dėl jaunimo nusikalstamumo gali netiksliai atspindėti socialinę tikrovę. Paskiras įvykis, susiejęs jaunimą ir nusikaltimą, gali būti simboliškai transformuotas į išsiplėtojusią „vaikystės krizę", reikalaujančią griežto „teisės ir tvarkos" atsako. Išskirtinio nusikaltimo – dvejų metukų Jameso Bulgerio nužudymo, kurį įvykdė pora dešimtmečių berniukų, – pavyzdys parodo, kaip moralinis pasipiktinimas gali nukreipti dėmesį nuo platesnių socialinių klausimų. Bulgerio atveju prekybos centro vidaus tinklo vaizdo kameros užfiksavo, kaip du berniukai už rankų veda mažylį. Šis vaizdas įsirėžė į visuomenės sąmonę. Pasak Muncie'io, brutalioji žmogžudystė įžengė į naują etapą, vaizduojant jaunimo nusikalstamumą politikoje bei žiniasklaidoje. Potencialia smurto grėsme imta laikyti netgi mažus vaikus. Dešimtmečiams berniukams buvo klijuojamos „demonų", „pabaisų" bei „žvėrių" etiketės ir mažiau dėmesio skiriama asmeninėms nusikaltėlių istorijoms arba faktui, kad vienam iš šių berniukų gana anksti pasireiškė polinkio į smurtą bei autoagresiją požymiai, tačiau nebuvo imtasi jokių priemonių (Muncie, 1999).

Apdairiai reikėtų vertinti ir visuomenėje paplitusį požiūrį, esą didžioji jaunimo nusikaltimų dalis susijusi su narkotikais. Muncie'is pastebėjo dažnai daromą prielaidą, kad, pavyzdžiui, apiplėšimus jauni žmonės įvykdo, prireikus pinigų eilinei narkotikų dozei. Nauji tyrimai atskleidė, jog narkotikų bei alkoholio vartojimas tarp jaunimo santykinai „normalizavosi". Daugiau kaip 7000 penkiolikos–šešiolikos metų paauglių tyrimas parodė, kad per trisdešimt dienų iki apklausos per 94 procentus informantų vartojo alkoholį, vienas trečdalis rūkė cigaretes ir 42 procentai bent sykį pabandė narkotikų (Miller ir Plant, 1996). Pasikeitė vartojamos narkotikų rūšys – vietoje stipriųjų narkotikų, pavyzdžiui, heroino, vartojami medžiagų deriniai: amfetaminai, alkoholis ir ekstazis. Pastarasis tapo ypatingu „gyvenimo stiliaus" narkotiku, susijusiu su reivu bei klubų subkultūromis, bet mažiau pasireiškia kaip brangus nenugalimas įprotis. Dėl „karo su narkotikais", teigia Muncie'is, kriminalizuojami dideli jaunimo segmentai, kurie apskritai gerbia įstatymą (Muncie, 1999).

Jaunimo nusikalstamumo analizė retai būna paprasta. Nusikalsti – reiškia pažeisti įstatymą, tuo tarpu jaunimo nusikalstamumas yra susijęs su veikla, kuri, tiesą pasakius, nėra nusikaltimas. Asocialią elgseną, subkultūras ir nenorą prisitaikyti galima *laikyti* deviacija, o ne nusikalstamu elgesiu.

„Baltųjų apykaklių" nusikaltimai

Nors gyvuoja tendencija sieti nusikaltimus su jaunais žmonėmis, ypač vyrais, priklausančiais žemesnėms klasėms, bet nusikalstama veikla jokiu būdu neapsiriboja šiuo visuomenės segmentu. Nusikaltimus įvykdo daug turtingų ir galingų žmonių, o tų nusikaltimų padariniai gali būti kur kas grėsmingesni, palyginti su neretai smulkiais neturtingųjų padaromais nusikaltimais.

Terminą **„baltųjų apykaklių" nusikaltimas** pirmasis pavartojo Edwinas Sutherlandas (1949), apibūdindamas nusikaltimus, kuriuos įvykdo in-

dividai, priklausantys turtingesniems visuomenės sektoriams. Terminas apima daugelio rūšių nusikalstamą veiklą, tarp jų – mokestinius sukčiavimus, neteisėtus pardavimus, sukčiavimus, susijusius su vertybiniais popieriais bei žeme, pasisavinimus ir išeikvojimus, pavojingų medžiagų gamybą bei pardavimą, taip pat paprastas vagystes. Išmatuoti „baltųjų apykaklių" nusikaltimų pasiskirstymą netgi sunkiau, negu kitų nusikaltimų rūšių sklaidą, o diduma jo formų apskritai nepasirodo oficialiojoje statistikoje. Mes galime atskirti „baltųjų apykaklių" ir galingųjų nusikaltimus. „Baltųjų apykaklių" nusikaltimai daugiausia apima pasinaudojimą vidurinės klasės atstovo ar specialisto padėtimi, įsitraukiant į neteisėtą veiklą. *Galingųjų nusikaltimais* vadiname tuos, kai nusikalstamais būdais pasinaudojama padėties suteikta valdžia, pavyzdžiui, kai pareigūnas priima kyšį už palankumą tam tikrai politikai.

Nors į šiuos nusikaltimus valdžia žvelgia kur kas atlaidžiau, negu į tuos, kuriuos įvykdo mažiau privilegijuotieji, „baltųjų apykaklių" nusikaltimų kaina tiesiog milžiniška. Šie nusikaltimai JAV tyrinėti kur kas daugiau negu Britanijoje. Amerikoje apskaičiuota, kad pinigų masė, susijusi su „baltųjų apykaklių" nusikalstamumu (jį apibrėžiant kaip sukčiavimus mokesčių, draudimo, namų bei automobilių remonto srityse), keturiasdešimt kartų pranoksta pinigų sumas, padarant įprastus nusikaltimus nuosavybei – apiplėšimus, įsibrovimus, turto pagrobimą, klastojimus ir automobilių vagystes. (Prezidento komisija organizuotam nusikalstamumui, *President's Commission on Organized Crime*, 1986).

Bendrovių nusikaltimai

Kai kurie kriminologai, norėdami apibūdinti nusikaltimų rūšis, kurias visuomenėje vykdo didelės bendrovės (korporacijos), kalba apie **bendrovių nusikaltimus**. Aplinkos tarša, klaidingai priklijuotos etiketės ir sveikatos bei saugos reglamentų pažeidimai veikia kur kas daugiau žmonių, negu smulkusis nusikalstamumas. Stiprėjanti didelių bendrovių galia bei įtaka, taip pat smarkiai didėjanti jų galimybė pasiekti visas pasaulio vietas reiškia, kad jos įvairiais būdais paliečia mūsų gyvenimus. Bendrovės gamina automobilius, kuriuos vairuojame, maistą, kurį valgome, ir aibę kitų dalykų. Jos taip pat daro milžinišką poveikį gamtinei aplinkai ir finansų rinkoms – mus visus veikiantiems gyvenimo aspektams.

Gary's Slapperis ir Steve'as Tombsas (1999) apžvelgė kiekybinius bei kokybinius bendrovių nusikalstamumo tyrimus ir padarė išvadą, kad daug bendrovių nesilaiko joms nustatytų teisės normų. Bendrovių nusikalstamumas neapsiriboja keliais „netikėliais", teigia autoriai, bet plačiai driekiasi ir giliai smelkiasi. Tyrimai atskleidė šešis įstatymo pažeidimų tipus, susijusius su stambiomis bendrovėmis: *administracinius* (raštvedybos taisyklių nesilaikymas), *aplinkosauginius* (tarša, leidimų pažeidimai), *finansinius* (mokesčių pažeidimai, neteisėti mokėjimai), *darbo* (darbo sąlygų, samdos praktikos), *gamybos* (gaminių saugumo, etikečių informacijos) ir *nesąžiningos prekybos praktikos* (konkurencijos pažeidimai, klaidinama ar melaginga reklama).

Bendrovių nusikaltimų viktimizacijos modeliai nėra paprasti. Tiesa, tam tikrais atvejais esama „akivaizdžių" aukų, pavyzdžiui, įvykus didelei avarijai ar ekologinei katastrofai, kaip Indijos Bhopalo chemijos gamykloje, iš kurios į aplinką išsiveržė nuodingosios medžiagos, arba kilus pavojui moterų sveikatai dėl krūtų silikoninių implantų. Neseniai geležinkelio katastrofose sužaloti žmonės ar žuvusiųjų giminės pareikalavo paduoti į teismą bendrovių, atsakingų už traukinius bei geležinkelius, valdytojus, jei išryškėtų bendrovių aplaidumas. Bet labai dažnai bendrovių nusikaltimų aukos nesijaučia aukomis. Taip atsitinka, nes „tradicinių" nusikaltimų aukos ir kaltininkai susiję kur kas artimiau – išties būtų sunku nepastebėti, kad gatvėje tave užpuolė ir apiplėšė! Tuo tarpu bendrovių nusikaltimų aukas ir kaltininkus skiria ilgesni laikotarpiai, tolimesni atstumai, todėl aukos gali nesuprasti, jog buvo viktimizuotos, arba nežinoti, kaip apginti savo teises ar siekti, kad joms atlygintų žalą.

Narkotikų prekyba

Ar lengva nusipirkti marichuanos mokykloje ar kolegijoje? Ar populiariosios muzikos renginiai kada nors vyksta be kvaišalų? Kad ir kaip būtų liūdna, bet dauguma Britanijos jaunuolių gali palyginti lengvai įsigyti uždraustų narkotikų.

Kokie veiksniai lemia uždraustų narkotikų prieinamumą jūsų bendruomenėje? Svarbus, žinoma, teisėtvarkos lygis, taip pat vietinės paklausos apimtys. Bet ne mažiau reikšmės turi gyvasis tinklas, kuriuo prekeiviai pajėgia atgabenti narkotikų iš jų kilmės šalies iki jūsų gyvenamojo miesto. Šie tinklai suklestėjo iš dalies dėl globalizacijos. Jei marichuanos kultivavimas gali būti vien kažkieno namų darželio problema, tai beveik visi pasaulio kokos krūmokšniai ir opijinės aguonos auginami trečiajame pasaulyje. Siekiant padėti trečiojo pasaulio tautoms išnaikinti šį reiškinį, kasmet išleidžiami milijardai. Tačiau nepaisant šių milžiniškų sąnaudų, nelabai matyti, kad išnaikinimo ar užtvarų kūrimo pastangos būtų ženkliau sumažinusios uždraustų narkotikų tiekimą į Britaniją bei kitas Europos šalis. Kodėl žlugo šios pastangos?

Vienas atsakymų nurodo pernelyg stiprų pasipelnymo motyvo poveikį. Bolivijos ar Peru valstiečiai, iš paskutiniųjų besistengiantys sudurti galą su galu, Kolumbijos narkotikų kartelių nariai, taip pat smulkieji prekeiviai mūsų gatvėse bei klubuose gauna nemažą piniginį atlygį už savo neteisėtą veiklą. Šie atlygiai itin stipriai skatina išradinėti, kaip geriau apėjus kovos su narkotikais pastangas, ir rizikuoti, kad būsi sučiuptas.

Kitas atsakymas, kurį neseniai aptarinėjo viršūnių susitikimas, subūręs aštuonių pagrindinių industrijos milžinių vadovus, sako, kad narkotikų prekeiviai sugebėjo pasinaudoti globalizacijos pranašumais. Pirma, stengdamiesi išsisukti nuo atsakomybės valdžiai, narkotikų prekeiviai ėmė naudotis visomis komunikacijų technologijomis, kurios prieinamos mūsų globaliajame amžiuje. Kaip teigė vienas apžvalgininkas, „dabar jie naudoja sudėtingą technologiją, pavyzdžiui, signalų perėmiklius, kad suklaidintų radarus ir išvengtų sistemingo sekimo, /.../ jie taip pat gali naudoti faksus, kompiuterius bei mobiliuosius telefonus savo veiklai koordinuoti ir verslui sklandžiai tvarkyti". Antra, finansų sektoriaus globalizacija padėjo sukurti infrastruktūrą, kai elektroniniu būdu galima per akimirksnį pasiųsti aplink pasaulį dideles pinigų sumas. Taigi pasidarė palyginti lengva „plauti" pinigus (tai yra parodyti, kad jie tarsi uždirbti iš teisėtų verslo operacijų). Trečia, naujieji vyriausybių politikos pokyčiai, kuriais buvo siekiama palengvinti asmenų ir teisėtų prekių srautų pervežimą per valstybių sienas, kartu padidino ir kontrabandos galimybes.

Tuo pat metu globalizacija gali sudaryti naujas sąlygas vyriausybėms drauge kovoti su narkotikų prekyba. Iš tiesų, neseniai pasaulio lyderiai pakvietė plėsti tarptautinį bendradarbiavimą teisėtvarkai šioje srityje užtikrinti, pabrėždami poreikį dalytis informacija ir koordinuoti teisėtvarkos pastangas.

Dažnai visuomenė bendrovių nusikalstamumo poveikius patiria netolygiai. Būdinga, kad žmonės, nuskriausti dėl kitų socioekonominių nelygybių rūšių, ir šiuo atveju labiau kenčia. Pavyzdžiui, pavojai darbuotojų fizinei saugai ir sveikatai dažniausiai tyko menkai mokamų darbų vietose. Moterims labiau negu vyrams gresia sveikatos priežiūros priemonių bei vaistų pavojus, pavyzdžiui, vartojant kontraceptines ar nevaisingumo gydymo priemones, turinčias kenksmingų pašalinių poveikių (Slapper ir Tombs, 1999).

Bendrovių nusikalstamumo smurtinius aspektus įžvelgti kur kas sunkiau, negu žmogžudystės ar užpuolimo. Bet jie taip pat tikri ir kartais gali turėti kur kas rimtesnių pasekmių. Pavyzdžiui, kai nepaisoma taisyklių, reguliuojančių naujų vaistų kūrimą, darbo saugą ar taršą, galima fiziškai sužaloti ar net numarinti daugybę žmonių. Mirčių,

kurias sukėlė pavojingos darbo sąlygos, skaičius gerokai pranoksta žmogžudysčių skaičių, nors sunku gauti tikslius nelaimingų atsitikimų darbe statistikos duomenis. Žinia, negalima daryti prielaidos, kad visas ar bent daugumą šių mirčių bei sužalojimų lėmė tai, kad darbdaviai nepaisė saugos reikalavimų, už kuriuos jie buvo teisiškai atsakingi. Tačiau turime tam tikro pagrindo manyti, kad daugelį jų sukėlė darbdavių ar valdytojų panieka teisiškai privalomoms saugos normoms.

Organizuotas nusikalstamumas

Organizuotas nusikalstamumas susijęs su veiklos formomis, kurios turi daugelį įstatymui klusnaus verslo savybių, tačiau nėra teisėtos. Organizuotas nusikalstamumas apima kontrabandą, neteisėtus azartinius lošimus, narkotikų prekybą, prostituciją, vagystes dideliu mastu, apsaugos reketą ir kitokią veiklą. Visa tai darant, dažnai kliaujamasi smurtu ar grasinimu jį naudoti. Organizuotas nusikalstamumas tradiciškai formavosi atskirose šalyse, rutuliojosi kultūrine prasme skirtingais būdais, tačiau dabar savo užmojais jis vis labiau virsta transnacionaliniu.

Dabar daugelis pasaulio šalių patiria, kad jas pasiekė organizuotas nusikalstamumas, tačiau istoriškai jis turėjo galią vos keliose tautose. Amerikoje organizuotas nusikalstamumas sudaro labai plačią verslo sritį, konkuruojančią su bet kuriuo iš pagrindinių teisėtų verslininkystės sektorių, pavyzdžiui, automobilių pramone. Nacionalinės ir vietinės nusikalstamos organizacijos neteisėtu būdu įsigytomis prekėmis bei paslaugomis aprūpina daugybę vartotojų. Jungtinėse Valstijose didžiausią organizuoto nusikalstamumo sukuriamą pajamų šaltinį sudaro uždrausti azartiniai lošimai žirgų lenktynėse, loterijose bei sporto rungtynėse. Amerikos visuomenėje ši nusikaltimų rūšis taip įsišaknijo, matyt, todėl, kad ankstyvojoje stadijoje buvo susijusi su XIX a. pabaigos pramonės „plėšikų karalių“ veikla, o iš dalies ir formavosi pagal tokius pavyzdžius. Daugelis ankstyvųjų pramonininkų kaupė turtus, išnaudodami imigrantų darbą, dažniausiai nepaisydami įstatymų dėl darbo sąlygų, taip pat neretai taikydavo korupcijos ir smurto derinį verslo imperijoms kurti.

Turime nedaug sistemingos informacijos apie organizuotą nusikalstamumą Jungtinėje Karalystėje, tačiau yra žinoma, kad Londono ir kitų didmiesčių teritorijose egzistuoja platūs nusikalstami tinklai. Kai kurie turi ir tarptautinius ryšius. Ypač pasižymi Londonas kaip centras, kurį nusikaltėliai naudoja operacijoms, turinčioms atramos taškus Jungtinėse Valstijose ar kur nors kitur. „Triados“ (kinų gangsteriai, pirmiausia atsiradę Honkonge bei Pietryčių Azijoje) bei „jardžiai“ (narkotikų prekeiviai, turintys ryšių su Karibais) sudaro du didžiausius nusikalstamus tinklus, tačiau ir kitos organizuotų nusikaltėlių grupės, kilusios iš Rytų Europos, Pietų Amerikos bei Vakarų Afrikos, dalyvauja pinigų plovimo, narkotikų prekybos bei sukčiavimų projektuose.

Organizuotas nusikalstamumas Britanijoje kur kas kompleksiškesnis, negu buvo prieš keletą metų. Neturime vienos nacionalinės organizacijos, siejančios skirtingas nusikalstamas grupes, bet patys nusikaltimai tapo rafinuotesni negu kada nors anksčiau. Pavyzdžiui, kai kurios didesnės nusikalstamos organizacijos randa būdų plauti pinigus per stambius atsiskaitymų bankus, nors esama užkardų tam sukliudyti. Tuomet savo „švarius“ pinigus jie investuoja į teisėtą verslą. Policija mano, jog kasmet per Jungtinės Karalystės bankus pereina nuo 2,5 iki 4 milijardų svarų sterlingų, gautų nusikalstamu būdu.

Besimainantis organizuoto nusikalstamumo veidas

Knygoje *The End of Millenium,* 1998 („Tūkstantmečio pabaiga“) Manuelis Castellsas teigia, kad organizuoto nusikalstamumo grupių užmojai vis labiau įgyja tarptautinį mastą. Mokslininkas pažymi, kad nusikalstamos veiklos koordinavimas, peržengiant valstybių sienas ir remiantis naujosiomis informacinėmis technologijomis, tampa esmine naujos globaliosios ekonomikos savybe. Įsitrau-

kusios į įvairią veiklą, pradedant narkotikų prekyba, pinigų padirbinėjimu ir baigiant neteisėtu imigrantų įvežimu bei žmogaus organų kontrabanda, organizuotos nusikalstamos grupės dabar daugiau reiškiasi lanksčiuose tarptautiniuose tinkluose negu savo teritorinėse viešpatijose.

Pagal Castellsą, nusikalstamos grupės tarpusavyje sudaro strategines sąjungas. Tarptautinė prekyba narkotikais, ginklais, branduolinių medžiagų pardavimas ir pinigų plovimas „susijungė", peržengdami valstybių sienas ir susiedami nusikaltėlių grupes. Nusikalstamos organizacijos linksta telkti operacijas „nedidelės rizikos" šalyse, kuriose jų veiklai kyla mažiau pavojų. Pastaraisiais metais vienu iš pagrindinių tarptautinio organizuoto nusikalstamumo konvergencijos taškų tapo buvusi Sovietų sąjunga. Lankstus šio nusikalstamumo, sujungto į tinklą, pobūdis leidžia nusikalstamoms grupėms palyginti lengvai išslysti ten, kur nebesiekia teisėtvarkos iniciatyvos. Vienai nusikaltėlių „saugumo salelei" tapus pavojingesne, „organizacijos geometrija" gali pasikeisti, kad suformuotų naują modelį.

Jungtinė Karalystė irgi pajuto tarptautinį nusikalstamumo pobūdį. Čia įsikūrė japonų jakudzų gaujos ir italų bei amerikiečių mafijos operatoriai. Tarp naujausių atvykėlių – nusikaltėliai iš buvusios Sovietų sąjungos. Kai kurie apžvalgininkai mano, jog pavojingiausias pasaulyje organizuoto nusikalstamumo sindikatas yra naujoji Rusijos mafija. Rusų nusikalstami tinklai pradėjo itin stipriai plauti pinigus, siedami savo veiklą su beveik nekontroliuojamais Rusijos bankais. Kai kas mano, kad rusiškos grupės gali virsti didžiausiais pasaulio nusikalstamais tinklais. Jų atspara – Rusijos valstybė, kurioje knibždėte knibžda mafijozų, o nusikaltėlių pasaulio teikiama „apsauga" tapo daugeliui verslų įprastu dalyku. Didžiausią nerimą kelia tikimybė, kad naujieji Rusijos gangsteriai tarptautiniu mastu verčiasi branduolinių medžiagų, pagrobtų iš sovietinių branduolinių ginklų sandėlių, kontrabanda.

Nepaisant aibės vyriausybinių bei policijos akcijų, narkotikų prekyba yra viena labiausiai besiplečiančių tarptautinio nusikalstamo verslo šakų, kuri XX a. devintajame dešimtmetyje bei dešimtojo dešimtmečio pradžioje kasmet padidėdavo per 10 procentų. Ji taip pat turi itin aukštą pelno lygį. Heroino tinklai tęsiasi per Tolimuosius Rytus, ypač per Pietryčių Aziją, tačiau išsidėstę ir Šiaurės Afrikoje, Viduriniuose Rytuose bei Lotynų Amerikoje. Tiekimo linijos taip pat kerta Paryžių ir Amsterdamą, iš kur narkotikai atgabenami į Britaniją.

Elektroniniai nusikaltimai

Naujųjų informacinių technologijų pažanga ne tik smarkiai paskatino tarptautinio organizuoto nusikalstamumo plėtrą, bet ir atrodo, kad informacijos bei telekomunikacijų revoliucija iš esmės pakeis nusikalstamumo pobūdį. Technologijų pažanga atvėrė naujas kvapą gniaužiančias galimybes, davė didžiulę naudą, bet kartu padarė pasaulį labiau pažeidžiamą nusikaltimų. Tiesa, sunku apskaičiuoti, koks iš tiesų yra **elektroninių nusikaltimų** – kriminalinės veikos, atliekamos pasitelkus informacines technologijas, – mastas. Tačiau visai įmanoma apibūdinti kai kurias pagrindines jo formas. P. N. Grabosky's ir Russellas Smithas (1998) išskyrė devynias pagrindines technologinių nusikaltimų rūšis:

- Neteisėtas prisijungimas prie telekomunikacijos sistemų reiškia, kad pasidarė lengviau *slapta klausytis*. Jo implikacijos prasideda „sutuoktinio sekimu" ir baigiasi šnipinėjimu.
- Visuomenę kur kas plačiau ir stipriau pažeidžia *elektroninis vandalizmas* ir *terorizmas*. Vakarų visuomenės vis labiau pasikliauja kompiuterizuotomis sistemomis. Nepagrįstas kišimasis į šitokias sistemas, kaip, pavyzdžiui, anksčiau, p. 196, minėti DdoS išpuoliai, gali kelti rimtą pavojų.
- Galimybė *vogti telekomunikacines paslaugas* reiškia, kad žmonės gali vadovauti uždraustam verslui ir jų nepavyksta susekti, arba tiesiog manipuliuoti telekomo bei mobiliųjų telefonų paslaugomis, kad galėtų nemokamai arba su nuolaida kalbėtis telefonu.
- Vis aštrėja *telekomunikacijų privatumo* problema. Tapo palyginti lengva pažeisti auto-

rių teises, kopijuojant duomenis, programinę įrangą, filmus bei kompaktines plokšteles.

- Kibernetinėje erdvėje sunku kontroliuoti produkcijos *pornografinį ir nusikalstamą turinį.* Internete galima skelbti ir iš jo parsisiųsti aiškiai pornografinę medžiagą, skleisti rasizmą, platinti ginkluotės gamybos instrukcijas. „Kibernetiniai pašnekesiai" gali kelti ne tik virtualią, bet ir realią grėsmę interneto vartotojams.
- Pastebėta, jog gausėja *nuotolinės rinkodaros sukčiavimų.* Sunku reguliuoti ir apgavikiškus labdaros planus bei investicijų galimybes.
- Padidėjo *nusikaltimų, susijusių su atsiskaitymais elektroniniais pinigais*, pavojus. Vis plačiau naudojantis bankomatais, internetine elektronine prekyba bei „elektroniniais pinigais", didėja rizika, jog kai kurie sandoriai bus neteisėtai perimti.
- *Elektroninis pinigų plovimas* padeda „atskirti" neteisėtas pajamas nuo paties nusikaltimo ir šitaip nuslėpti jų kilmę.
- Per telekomunikacijas galima regzti *nusikalstamus suokalbius.* Dėl įmantrių kodavimo sistemų ir didelio duomenų perdavimo greičio teisėtvarkos struktūros nesuskumba slapčia perimti informacijos apie nusikalstamą veiklą. Tuo ir naudojasi tarptautiniai nusikaltėliai.

Esama požymių, kad elektroninis nusikalstamumas stiprėja. Britanijoje XX a. dešimtojo dešimtmečio pabaigoje sukčiavimai per internetą sudarė sparčiausiai plintančią nusikaltimų rūšį. Per metus iki 1999 rugsėjo sukčiavimų bei klastočių padaugėjo 29 procentais, o tai sudarė 70 000 pažeidimų per metus prieaugį. Šis prieaugis buvo aiškinamas tuo, kad pagausėjo nusikaltimų, padaromų per internetą.

Telekomunikaciniai nusikaltimai pasiekia bet kurią pasaulio dalį, ir šis globalumas meta teisėtvarkai ypatingus iššūkius. Nusikalstamos veikos, padarytos kurioje nors vienoje šalyje, gali paversti aukomis žmones visame pasaulyje. Kaip pastebėjo Grabosky's ir Smithas, dėl to kyla keblumų, prireikus išaiškinti nusikaltimus ir patraukti asmenis baudžiamojon atsakomybėn. Įtrauktųjų šalių policijai neišvengiamai tenka nustatyti įvykusios veikos jurisdikciją ir susitarti, kad šalys išduotų pažeidėjus bei pateiktų kaltinimui reikalingus įrodymus. Plečiantis elektroniniam nusikalstamumui, gali tobulėti tarptautinis policijos bendradarbiavimas, tačiau dabar elektroniniai nusikaltėliai turi didelę manevrų laisvę.

Tuo metu, kai viso pasaulio šalyse elektroniškai integruojamos finansų, komercijos ir gamybos sistemos, sukčiavimų per internetą bei neteisėtų elektroninių įsibrovimų, panašių į DdoS atakas, mastas didėja. Šie faktai aiškiai įspėja, kaip lengva pažeisti esamas kompiuterių saugos sistemas. Vyriausybės, pradedant JAV federaciniu tyrimų biuru ir baigiant naujomis Japonijos policijos pajėgomis kovai su kompiuterių įsibrovėliais, deda visas pastangas, kad įveiktų naujas ir sunkiai apčiuopiamas tarptautinės kompiuterinės veiklos formas.

Kalėjimai: atsakymas į nusikaltimus?

Modernūs kalėjimai vadovaujasi principu „atvesti individus į doros kelią" ir parengti juos deramam socialiniam vaidmeniui, kurį reikėtų atlikti išėjus į laisvę. Kalėjimai ir ilgalaikio įkalinimo bausmės taip pat laikomi itin veiksminga priemone, atgrasančia nuo nusikaltimų. Dėl šios priežasties daugelis politikų, trokštančių „kietai imtis" didėjančio nusikalstamumo, pritarė griežtesnei baudžiamosios justicijos sistemai ir kalėjimų plėtrai. Ar kalėjimai daro norimą poveikį – ar padeda „perauklėti" nuteistuosius nusikaltėlius ir užkardyti naujus nusikaltimus? Vėliau pamatysime, jog tai sudėtingas klausimas, bet faktai, atrodo, liudija, jog nedaro.

Britiškoji baudžiamosios justicijos sistema pastaraisiais metais ėmė taikyti griežtesnes bausmes. Schema 8.6 rodo, kad kalinių skaičius nuolatos didėjo: 1997 metais kalėjimuose bausmę atlikinėjo 67 000 žmonių, o tai sudarė 10 procentų prieaugį per vienerius metus (HMSO, 1999). Anglijoje ir Velse kaliniai sudarė didesnę visų gyventojų da-

lį, negu bet kurioje kitoje Vakarų Europos šalyje, išskyrus Portugaliją (*Guardian*, 2000 m. vasario 23 d.), o teismai dar turi tendenciją nuteisti pažeidėjus kalėti ilgiau, palyginti su kitų Europos šalių teismais. Kai kurie kritikai baiminasi, kad Britanija pernelyg seka Jungtinėmis Valstijomis, pasižyminčiomis ku kas griežtesnėmis baudžiamosiomis priemonėmis palyginti su kitomis pasaulio šalimis (žr. tekstą rėmeliuose kitame puslapyje).

Su kaliniais dabar fiziškai žiauriai nebesielgiama, kaip kadaise, tačiau jie kenčia dėl daugelio kitų praradimų bei suvaržymų. Iš kalinių atimama ne vien asmens laisvė, bet ir pajamos, šeimos ir buvusių draugų bendrija, jie negali turėti heteroseksualių santykių, nuosavų drabužių ir kitokių asmeninių daiktų. Kaliniai dažnai gyvena perpildytose kamerose, turi paklusti griežtai drausmei bei visiškam kasdienio gyvenimo reglamentavimui.

Gyvenimas šitokiomis sąlygomis, užuot priartinęs kalinių elgseną prie visuomenės normų, veikiau įvaro pleištą tarp jų ir išorės visuomenės. Kaliniams tenka prisitaikyti prie aplinkos, kuri viskuo skiriasi nuo gyvenimo laisvėje, o kalėjime susiklostę papročiai bei pažiūros gana dažnai iš esmės prieštarauja elgsenai, kurią jie, kaip tikėtasi, turėjo išsiugdyti. Pavyzdžiui, kaliniai gali subrandinti savyje pagiežą paprastiems piliečiams, išmokti priimti smurtą kaip normą, užmegzti ryšius su patyrusiais nusikaltėliais, o išėję į laisvę tęsti šį bendravimą, pagaliau įgyti nusikalstamų įgūdžių, kurių pirma beveik neturėjo. Dėl to kalėjimai kartais vadinami „nusikaltimų universitetais“. Tad nėra ko stebėtis, kad **recidyvizmas** – buvusių kalinių pakartotinai padaromi pažeidimai, sudaro bauginamai didelį procentą. Jungtinėje Karalystėje per 60 procentų visų vyrų, atlikusių bausmę ir išėjusių į laisvę, per ketverius metus, prabėgusius nuo padarytų pirmųjų nusikaltimų, vėl buvo suimti. Kaip jau matėme, sumažėjo tikimybė, kad jaunieji pažeidėjai „išaugs iš nusikaltimų darymo marškinėlių“, kaip būdavo ankstesniais laikais.

Faktai, ko gero, liudija, kad kalėjimams nesiseka reabilituoti kalinių. Nepaisant šito, vyriausybė ir toliau smarkiai spaudžiama didinti kalėjimų skaičių ir griežtinti įkalinimo bausmes už daugelį nusikaltimų. Kalėjimai perpildyti, o tai skatina naujų laisvės suvaržymo įstaigų statybas. Tuo tarpu kritikai teigia, jog kalėjimų statybos programos ne tik užkraus mokesčių mokėtojams nepagrįstai didelę naštą, bet ir menkai tepaveiks nusikaltimų skaičių.

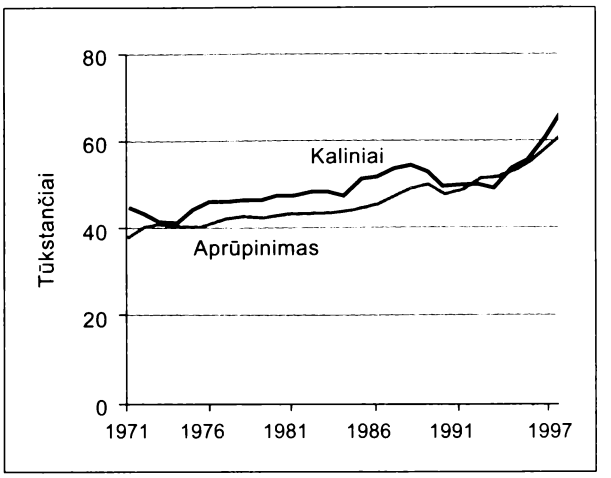

Schema 8.6. Kaliniai ir jų aprūpinimas Didžiojoje Britanijoje, 1971–1997 m.

Šaltiniai: Home Office; Scottish Home Office Department. Iš *Social Trends*, 29 (1999). Karališkoji autorinė teisė.

Kai kurie kampanijos už baudžiamumo reformą dalyviai teigia, jog reikia poslinkio – pereigos iš baudžiamojo į **reabilituojamąjį teisingumą**. „Reabilituojamasis teisingumas“ vadovaujasi principu, jog teisės pažeidėjai geriau suvoks savo padarytų nusikaltimų esmę, jeigu „bausmes“ atliks bendruomenėje. Iš pažeidėjų gali būti reikalaujama talkinti teikiant viešąsias paslaugas arba dalyvauti tarpininkaujamuose santaikos susitikimuose su aukomis. Užuot atskyrus nuo visuomenės ir apsaugojus nuo padarinių, kuriuos sukėlė jų nusikalstamos veikos, nusikaltėliams reikia leisti prasmingai patirti savo nederamų poelgių kainą.

Diskusija dėl to, ar kalėjimai „veikia“, nepateikia lengvų atsakymų. Net jei kalėjimams nesiseka reabilituoti kalinių, kita vertus, galbūt jie sulaiko žmones nuo kitų nusikaltimų, kuriuos galė-

Ateities nusikaltimai

Įsivaizduokite pasaulį, kuriame nebėra grynųjų pinigų, visas asmeninis turtas pažymėtas elektroniniais lustais, o asmens tapatybė yra didžiausia jūsų turima vertybė. Pagal Prekybos ir pramonės departamento ataskaitą, pavadintą „Čia pat už kampo" (*Just Around the Corner,* DTI, 2000), technikos pažanga netrukus iš pagrindų pakeis nusikalstamumą. Per du dešimtmečius, teigiama ataskaitoje, daugelis prekių, tokių kaip automobiliai, vaizdo bei fotokameros, kompiuteriai, mažiau vilios vagis, nes bus suprogramuoti taip, kad veiktų tik teisėto savininko rankose. Masiškai paplis suasmenintos „tapatybės" – kompiuterių lustai, PIN numeriai bei saugos kodai. Jie taps iš esmės svarbūs, vykdant sandorius per internetą, naudojantis „gudriomis kortelėmis" (elektroniniais pinigais) ir kertant saugos sistemas. Pasak šios ataskaitos, kuo daugiau gyvenimo aspektų remsis aukštosiomis technologijomis, tuo labiau plis „tapatybės klastotės" ir asmens tapatybės vagystės.

tų padaryti. Nors tie, kurie atlieka bausmę, darydami nusikaltimą kalėjimo nebijojo, tačiau nemalonus šios įstaigos gyvenimas puikiai gali atgrasyti kitus. Čia kalėjimų reformatoriai susiduria su itin sunkiai sprendžiama problema. Jei kalėjimai virstų visiškai bjauriomis vietomis, jie veikiausiai padėtų atgrasyti potencialius pažeidėjus. Kita vertus, būtų nepaprastai sunku įgyvendinti reabilitacinius įkalinimo tikslus. Bet kuo labiau švelnėja rūsčios kalėjimo sąlygos, tuo mažiau bijoma čia patekti.

Taigi nors kalėjimai pašalina iš viešojo gyvenimo kai kuriuos pavojingus individus, faktai byloja, kad norint sutramdyti nusikaltimus reikia kitokių priemonių. Sociologinis nusikalstamumo aiškinimas parodo, kad šią problemą sprendžiant paskubomis tikrai nieko nelaimima. Nusikalstamumo priežastys susipynusios su struktūrinėmis visuomenės sąlygomis, tarp jų – skurdu, miestų senųjų centrų būkle ir prastėjančiomis daugelio jaunų vyrų gyvenimo aplinkybėmis. Beje, trumpalaikes priemonęs, pavyzdžiui, reformas, kurios paverčia kalėjimus veikiau reabilitacijos, o ne laisvės atėmimo vietomis, ir kalėjimų alternatyvų eksperimentus, pavyzdžiui, darbą bendruomenėje, reikia papildomai tirti. Viena aišku – veiksmingi sprendimai privalo būti ilgalaikiai (Currie, 1998b).

Išvados: nusikaltimai, deviacijos ir socialinė tvarka

Būtų klaidinga nusikaltimą ir deviaciją vertinti vien neigiamai. Bet kuri visuomenė, pripažįstanti, jog žmonių išpažįstamos vertybės bei domėjimosi sritys yra skirtingos, privalo rasti vietos individams ar grupėms, kurių veikla neatitinka daugumos žmonių nusistatytų normų. Tie, kurie laikosi tradicinių pažiūrų, dažnai įtariai žvelgia į žmones, kuriančius naujas idėjas politikos, mokslo, meno ar kitose srityse. Pavyzdžiui, Amerikos revoliucijos sukurtoms politinėms idėjoms – individo laisvei ir galimybių lygybei – įnirtingai priešinosi daugelis amžininkų, bet dabar jos jau priimtos visame pasaulyje. Reikia drąsos ir ryžto, kad nukryptum nuo dominuojančių visuomenės normų, bet dažnai tai iš esmės svarbu, apsaugant kaitos procesus, kuriuose vėliau bus įžvelgta visuotinė nauda.

Ar „žalingą deviaciją" reikėtų laikyti kaina, kurią visuomenei tenka sumokėti, kai ji suteikia nemažai veiksmų laisvės žmonėms, kad jie pasiryžtų nekonformistiškiems siekiams bei darbams? Ar procentiškai didelis nusikalstamo smurto mastas reiškia kainą, reikalaujamą iš visuomenės mainais už individo laisves, kuriomis naudojasi jos piliečiai? Kai kurie iš tiesų padarė būtent šitokią prielaidą ir teigia, kad smurtiniai nusikaltimai yra ne-

Baudžiamoji justicija: Jungtinių Valstijų atvejis

Jungtinių Valstijų teisingumo sistema, palyginti su likusiu pasauliu, yra labiausiai baudžiamoji. Šiuo metu Amerikos kalėjimuose atlieka bausmę per 2 milijonus žmonių, o dar 4 milijonai yra patekę į baudžiamosios sistemos jurisdikciją. Nors Jungtinės Valstijos tesudaro 5 procentus visų pasaulio gyventojų, joms tenka 25 procentai visų pasaulio kalinių. Amerikos kalėjimų sistema įdarbina per 500 000 žmonių, o jos išlaikymas kasmet kainuoja 35 milijardus dolerių. Kalėjimai iš dalies privatizuoti, todėl dabar, siekiant aprūpinti vis didėjantį kalinių skaičių, privačios bendrovės gali laimėti vyriausybinius kontraktus kalėjimams statyti bei valdyti. Kritikai kaltina, jog iškilo „kalėjimų pramonės kompleksas“: daugybė žmonių, tarp jų – biurokratų, politikų ir kalėjimų tarnautojų, investavo kapitalą į kalėjimų sistemos gyvavimą bei tolesnę plėtrą.

Jungtinėse Valstijoje itin remiama **mirties bausmė**. 1999 metais 71 procentas apklaustų suaugusiųjų laikė mirties bausmę prasminga, o 21 procentas pasisakė prieš. Tai didžiulis pasikeitimas, lyginant su 1965 metais, kuomet už mirties bausmę pasisakė 38 procentai apklaustųjų, o prieštaravo 47 procentai. Individų, laukiančių mirties nuosprendžio įvykdymo, skaičius nuolatos didėjo nuo 1977 metų, kai Aukščiausiasis teismas patvirtino valstybinius įstatymus dėl mirties bausmės (žr. schemą 8.7). 1997 metų pabaigoje „mirtininkų eilę“ sudarė per 3000 kalinių. Iš viso jų skaičiaus 99 procentus sudarė vyrai, 56 procentus baltieji ir 42 procentus juodaodžiai (JAV teisingumo valdyba, *US Bureau of Justice*, 1998).

Griežtų bausmių gynėjai nurodo, kad per praėjusį dešimtmetį sumažėjęs bendrasis nusikalstamumas patvirtina, jog kalėjimai tikrai daro poveikį. Kritikai nesutinka, tvirtindami, kad nusikaltimų skaičiaus mažėjimą galima paaiškinti kitais veiksniais, pavyzdžiui, tvirta ekonomika ir menku nedarbo lygiu. Jie teigia, kad didelis įkalinimo lygis reiškia visai be reikalo išardomas šeimas ir bendruomenes. Kalėjime arba baudžiamosios sistemos priežiūroje gyvena per ketvirtadalį visų afroamerikiečių vyrų. Apie 60 procentų Jungtinėse Valstijose įkalintų individų nuteisti dėl nesmurtinių, su narkotikais susijusių nusikaltimų. Kritikai kaltina dėl tokio didžiulio disbalanso, kuris įrodo, kad įkalinimas liovėsi buvęs „paskutine priemone“ – dabar kalėjimai virto visų socialinių problemų sprendimo įrankiu.

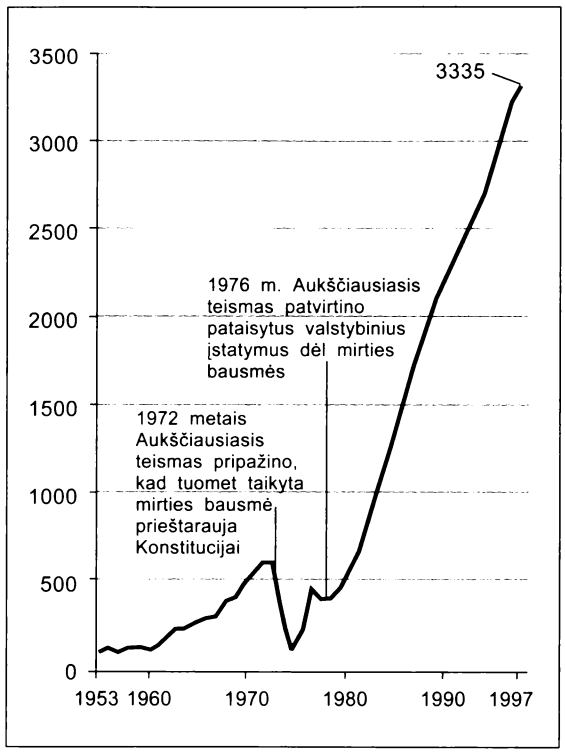

Schema 8.7. Žmonių, kuriems paskirta mirties bausmė, skaičius JAV, 1957–1997 m.

Šaltinis: US Bureau of Justice, *Capital Punishment 1997*, Statistics Bulletin, US Government Printing Office, 1998.

išvengiami visuomenėje, kuri griežtai neapibrėžia konformistiškumo. Tačiau šis požiūris įsigilinus neatlaiko kritikos. Kai kuriose visuomenėse, pripažįstančiose labai daug įvairių individo laisvių ir pakančiose deviacinei veiklai (pavyzdžiui, Olandija), padaroma palyginti mažai smurtinių nusikaltimų. Tuo tarpu šalyse, kurios varžo individo laisvę, esti priešingai – jose gali būti aukštas smurto lygis.

Visuomenei, kuri yra pakanti deviacinei elgsenai, nebūtinai gresia socialinis žlugimas, tačiau gerų rezultatų veikiausiai galima pasiekti tik ten, kur individo laisvės derinamos su socialiniu teisingumu, t. y. esant socialinei tvarkai, kuri neslegia žmonių milžiniškomis nelygybėmis, o kiekvienas individas gali gyventi visavertį gyvenimą. Jei nėra laisvės ir lygybės pusiausvyros, o daugelis žmonių negali gyvenime savęs realizuoti, tikėtina, kad jų elgsena nukryps į socialiai žalingus tikslus.

8

TEMOS SANTRAUKA

1. Deviacinei elgsenai būdingi veiksmai, kurie pažeidžia visuotinai priimtas normas. Įvairiais laikotarpiais ir įvairiose vietose deviacijos samprata gali skirtis: ką viena kultūra laiko „normaliu“ dalyku, kita galbūt paskelbia „nuokrypiu“. Deviacijos samprata yra platesnė negu nusikaltimo, nes pastarąjį apibūdina tik įstatymą pažeidžiantis nekonformistiškas elgesys.
2. Socialinėms normoms sutvirtinti visuomenė taiko formalias arba neformalias sankcijas. Normos, kurias nustato ir verčia laikytis vyriausybės, yra vadinamos įstatymais.
3. Primesti nusikaltimams ir įvairioms deviacijų formoms genetinį pobūdį buvo sukurtos biologinės ir fizinės teorijos, tačiau daugelis šių teorijų jau paneigtos. Sociologai teigia, kad skirtingos socialinės aplinkos konformizmą ir deviacijas apibrėžia nevienodai. Turtų ir galios divergencija visuomenėje daro didelę įtaką galimybėms, kurios atsiveria skirtingoms individų grupėms, ir sprendimams, kurias veiklos rūšis laikyti nusikalstamomis. Veikti nusikalstamai išmokstama maždaug taip pat, kaip ir veikti, paklūstant įstatymui. Apskritai, ir viena, ir kita veikla siekiama tų pačių reikmių.
4. Pagal funkcionalistų teorijas, nusikaltimus ir deviacijas sukelia visuomenėje tvyrančios struktūrinės įtampos bei moralinės reguliacijos stoka. Durkheimas sukūrė anomijos terminą apibrėžti individų nerimui bei jausmų sumaiščiai, kurie atsirado moderniojoje visuomenėje ėmus irti tradiciniam gyvenimo būdui. Robertas Mertonas išplėtė šią sąvoką, įtraukdamas individų įtampas, kurias jie patiria kas sykį, kai normos prieštarauja socialinei tikrovei. Subkultūrų aiškinimai atkreipia dėmesį į grupes, pavyzdžiui, gaujas, kurios atsisako dominuojančių vertybių ir pakeičia jas normomis, iškeliančiomis atvirą nepaklusnumą, nusižengimus ar nenorą prisitaikyti.

5. Etikečių klijavimo teorija (pagal ją – devianto etiketės įtvirtins asmenų, kuriems jos buvo primestos, deviacinę elgseną) yra svarbi dėl jos pradinės prielaidos, kad nėra jokių iš prigimties nusikalstamų (arba normalių) veikų. Etikečių klijavimo teoretikus domina, kaip tam tikras elgsenas imama laikyti neatitinkančiomis normų ir kodėl deviantų etiketės klijuojamos vienoms, o ne kitoms grupėms.

6. Konfliktų teorijos nusikaltimus ir deviacijas nagrinėja visuomenės struktūros, skirtingų socialinių grupių interesų konkurencijos ir galios išsaugojimo elito sluoksniuose požiūriu. Naujasis kairysis realizmas yra kriminologijos atmaina, kuri patyrė šios tradicijos įtaką, tačiau daugeliu svarbių aspektų ją atmetė. Jis atkreipia dėmesį į nusikaltimų aukas ir ragina pakeisti politiką, kad teisėsauga labiau atsilieptų į bendruomenių, ypač gyvenančių senuosiuose miestų centruose, interesus.

7. Kontrolės teorija postuluoja, kad nusikaltimus daro asmenys ten, kur nėra atitinkamos socialinės ar fizinės kontrolės, atgrasančios nuo šitokių veikų. Nusikalstamumo didėjimas yra susijęs su galimybių bei tikslų gausėjimu moderniosiose visuomenėse. „Išdaužytų langų" teorija teigia, jog esama tiesioginio ryšio tarp atsiradusios netvarkos ir faktinio nusikalstamumo.

8. Bet kuriai visuomenei sunku įvertinti nusikalstamumo mastą, nes pranešama ne apie visus nusikaltimus. „Tamsieji" latentinio nusikalstamumo duomenys rodo esant pažeidimų, kurių oficialioji statistika neužfiksuoja. Viktimizacijos tyrimai (apklausos, siekiant išsiaiškinti, ar informantams per praėjusius metus buvo tekę tapti kokio nors nusikaltimo aukomis) atskleidė, jog oficialiai skelbiamas nusikalstamumo lygis neatitinka faktinės žmonių patirties.

9. Užregistruotų nusikaltimų lygis Britanijoje didėjo nuo XX a. šeštojo dešimtmečio, o piliečiai ėmė jausti nusikaltimų grėsmę labiau negu praeityje. Policijos priemonės prieš nusikalstamumą apėmė intensyvesnę teisėsaugos veiklą, situacinius nusikaltimų prevencijos metodus (pavyzdžiui, sekimas ir kliūčių kūrimas), privačias saugos paslaugas ir bendruomeninio viešosios tvarkos palaikymo iniciatyvas.

10. Moterų nusikalstamumo lygis yra mažesnis negu vyrų. Taip veikiausiai yra dėl bendrųjų vyrų ir moterų socializacijos skirtumų ir todėl, kad vyrai labiau atiduoda pirmenybę ne namams. Vyrų nusikalstamumą didina nedarbas ir „vyriškumo krizė". Kai kurių rūšių nusikaltimų aukomis daugiausia tampa moterys. Atrodo, kad išprievartavimas paplitęs kur kas labiau, negu rodo oficialioji statistika. Tam tikra prasme visos moterys yra išprievartavimo aukos, nes joms tenka nuolatos nuo to saugotis, gyventi, bijantis patirti seksualinę prievartą. Ho-

moseksualiems vyrams ir moterims būdingas aukštas kriminalinės viktimizacijos ir priekabiavimo lygis, tačiau dėl marginalizuotos padėties visuomenėje jie neretai laikomi „pelnytai" nukentėjusiais ir kur kas rečiau – nekaltomis nusikaltimo aukomis.

11. Plačiai pasklidusi nusikaltimų baimė dažniausiai krypsta į nusikaltimus gatvėje – vagystes, įsibrovimus ir užpuolimus. Šiuos nusikaltimus daugiausia padaro jauni darbininkų klasės vyrai. Tai rodo ir oficialioji statistika. Tačiau kartu turėtume atsargiai žvelgti į moralinę paniką dėl jaunimo nusikalstamumo. Daugelis deviacinės jaunuolių elgsenos apraiškų, pavyzdžiui, asociali elgsena ir nenoras prisitaikyti prie nusistovėjusios tvarkos, iš tiesų nėra nusikalstami.

12. „Baltųjų apykaklių" ir bendrovių nusikaltimai – tai nusikaltimai, kuriuos padaro turtingesnių visuomenės sluoksnių atstovai. Šių nusikaltimų padariniai esti žalingesni, negu neturtingųjų padaromi teisės pažeidimai, bet, kita vertus, teisėsauga jiems skiria mažiau dėmesio. Organizuotą nusikalstamumą apibrėžia institucionalizuotos nusikalstamos veiklos formos, kai prisidengus teisėtoms organizacijoms būdinga veikla sistemingai užsiimama neteisėtais dalykais. Elektroniniai nusikaltimai – tai nusikaltimai, padaromi naudojantis informacinių technologijų priemonėmis. Šiai įstatymus pažeidžiančiai veiklai priklauso elektroninis pinigų plovimas ir sukčiavimas per internetą.

13. Kalėjimai įsteigti iš dalies visuomenei apsaugoti, o iš dalies – siekiant „perauklėti" nusikaltėlius. Kalėjimai, kaip rodo patirtis, neatgraso nuo nusikaltimų, o kalinių reabilitacijos, rengiant juos grįžti į išorės pasaulį ir stengiantis apsaugoti nuo nusikalstamos veiklos pasikartojimo, poveikis gana abejotinas. Recidyvizmas – tai pakartotiniai įstatymų pažeidimai, kuriuos padaro jau kalėję individai. Buvo pasiūlyta kalėjimo alternatyva, pavyzdžiui, bausmės atlikimas dirbant bendruomenei naudingą darbą.

Pasvarstykite dar kartą

1. Kaip galima skirtingai aiškinti veiksmus, atliktus „devianto" etiketę turinčio individo ir „normalaus" asmens?
2. Kodėl aukos galėtų pateikti tikresnį nusikalstamumo masto vaizdą, negu oficialioji statistika?
3. Ar dabar policija pirmiausia dirba informacinį darbą?
4. Ar moterims vis labiau įsitraukiant į viešąją sritį neišvengiamai pasikeis ir jų nusikalstamumas?
5. Ar bendrovės vadovas yra tipiškesnis nusikaltėlis negu bedarbis jaunuolis?
6. Kaip nusikalstamumą veikia globalizacijos procesai?

Papildoma literatūra

Erich Goode. *Deviant Behaviour.* – Upper Saddle River, N. J.: Prentice Hall, 1997.

Simon Holdaway and **Paul Rock** (eds). *Thinking about Criminology.* – London: UCL Press, 1998.

Paul Walton and **Jock Young** (eds). *The New Criminology Revisited.* – London: Macmillan, 1998.

Interneto nuorodos

Australian Institute of Criminology
www.aic.gov.au

British Journal of Criminology
www3.oup.co.uk/crimin

Home Office (UK)
www.homeoffice.gov.uk

Institute of Criminology, from the University of Cambridge
http:// www.law.cam.ac.uk/crim/CRIMLINK.HTM

NACRO – concerned with the prevention of crime and the welfare of offenders
www.nacro.org.uk

9

Rasė, etniškumas ir migracija

- Rasės ir etniškumo supratimas 237
- Išankstinis nusistatymas, diskriminacija ir rasizmas 241
- Rasizmo ir etninės diskriminacijos aiškinimai 243
- Etninė integracija ir etniniai konfliktai 246
- Globalinė migracija 248
- Imigracija į Jungtinę Karalystę 252
- Etninė įvairovė Jungtinėje Karalystėje 254
- Imigracija ir etniniai santykiai kitose Europos šalyse 261
- Išvados 264
- Temos santrauka 265
- Pasvarstykite dar kartą 266

9 skyrius. Rasė, etniškumas ir migracija

Prieš keliolika metų Pietų Afrikoje viešpatavo **apartheidas** – prievartinės rasinės segregacijos sistema. Kiekvieną pietų afrikietį apartheidas priskirdavo vienai iš keturių rūšių: baltiesiems (Europos imigrantų palikuonims), „spalvotiesiems" (žmonėms, kurių protėviai priklausė daugiau negu vienai „rasei"), azijiečiams ir juodaodžiams. Pietų Afrikos Respublikos baltųjų mažuma, sudariusi apie 13 procentų visų gyventojų, valdė nebaltųjų daugumą. Nebaltieji neturėjo jokios balsavimo teisės ir atstovų šalies vyriausybėje. Segregacija buvo privaloma visais visuomenės lygmenimis, pradedant viešosiomis vietomis – tualetais ar traukinių vagonais, ir baigiant gyventojų kaimynijomis bei mokyklomis. Milijonai juodaodžių buvo suvaryti į vadinamąsias „tėviškes" („bantustanus"), esančias gana toli nuo pagrindinių miestų, ir kaip migrantai juodadarbiai triūsė aukso ir deimantų kasyklose.

Apartheidas buvo įteisintas šalies įstatymais, tačiau įgyvendinamas smurtu ir šiurkščia jėga. Nacionalinė partija, atėjusi į valdžią 1948 metais ir formalizavusi apartheido režimą, siekė nuslopinti bet kokį pasipriešinimą ir tam naudojo teisėsaugos bei saugumo struktūras. Opozicijos grupės buvo paskelbtos už įstatymo ribų, o politinius disidentus suimdavo be teismo ir neretai kankindavo. Taikios demonstracijos dažnai baigdavosi smurtu. Metų metus smerktas tarptautiniu lygiu, baustas politinėmis bei kultūrinėmis sankcijomis ir susidurdamas su vis didesniu vidaus pasipriešinimu apartheido režimas ėmė silpti. Kai 1989 metais Pietų Afrikos Respublikos prezidentu tapo F. W. de Klerkas, jis paveldėjo apimtą gilios krizės ir iš esmės nebevaldomą šalį.

1990 metais de Klerkas atšaukė Afrikos nacionalinio kongreso (ANK), pagrindinės opozicinės partijos, draudimą ir išlaisvino jos lyderį Nelsoną Mandelą, kalėjusį dvidešimt septynerius metus. Vėliau prasidėjo daugybė sudėtingų derybų, praskynusių kelią pirmiesiems nacionaliniams Pietų Afrikos Respublikos rinkimams, kuriuose drauge dalyvavo ir baltieji, ir nebaltieji. 1994 metų balandžio 27 dieną ANK gavo didžiulį balsų skaičių (62 procentus visų balsų), ir Nelsonas Mandela tapo pirmuoju prezidentu po apartheido žlugimo.

Mandela ir ANK susidūrė su milžiniška užduotimi. Šalyje, turinčioje 38 milijonus gyventojų, 9 milijonai gyveno skurde, o 20 milijonų – be elektros energijos. Plito nedarbas. Daugiau negu pusė juodaodžių gyventojų buvo beraščiai, jų kūdikių mirtingumas daugiau kaip dešimt kartų viršijo baltųjų kūdikių mirtingumą. Pietų Afrikos visuomenėje viešpatavo ne vien didžiulė materialinė nelygybė, bet ir nepaprastas susiskaidymas. Ideologizuotos, pagrįstos tikėjimu rasine viršenybe valdžios dešimtmečiai pasėjo šalyje baimę ir žūtbūtinį poreikį susitaikyti. Reikėjo atlyginti už apartheido režimo žiaurumus ir sugriauti rasinės priespaudos kultūrą. Afrikiečių gyventojų etninė įtampa prasiveržda vo įniršio pliūpsniais ir grėsė pilietiniu karu.

Mandela visą savo prezidentavimo laiką, pasibaigusį 1999 metais, nenuilstamai klojo pamatus, ant kurių galėtų iškilti teisinga ir atsikračiusi prietarų daugiaetninė visuomenė. 1996 metais priimta Konstitucija buvo viena pažangiausių pasaulyje. Ji paskelbė neteisėta ir uždraudė bet kokią diskriminaciją pagal rasę, etninę ar socialinę kilmę, religiją ar įsitikinimus, taip pat seksualinę orientaciją, neįgalumą ir nėštumą. Mandela nuolatos skelbė „naująjį patriotizmą", kuriuo siekė sutelkti „nervinguosius baltuosius" ir „nekantruolius juodaodžius" drauge kurti tautą. Etninėms bei politinėms įtampoms mažinti, kad nekiltų smurtas, į

vyriausybę buvo įtrauktos politinės grupės, turinčios atskirą nuomonę, pavyzdžiui, zulusais besiremianti Inkatos laisvės partija (*Inkatha Freedom Party,* IFP).

Prezidentaujant Mandelai, vienas ryškiausių įvykių, skirtų apartheido laikotarpio palikimui šalinti, buvo 1996 metų balandį–1998 metų liepą dirbusi Tiesos ir santaikos komisija – TSK (*Truth and Reconciliation Commission,* TRC). Ji rengė posėdžius įvairiose Pietų Afrikos Respublikos bendruomenėse, kad ištirtų piktnaudžiavimą žmogaus teisėmis apartheido laikotarpiu. Nobelio premijos laureatas arkivyskupas Desmondas Tutu vadovavo šiai komisijai tiriant prievartos atvejus 1960–1994 metais. Komisija sulaukė ir užregistravo per 21 000 liudijimų, posėdžiai vyko viešai, o žiniasklaida juos plačiai nušviesdavo. Planuota, kad šie posėdžiai atskleis ir visiems parodys apartheido laikotarpio tikrovę – nuo baisiausių iki banaliausių dalykų. Posėdžiai neturėjo virsti teisminiais nagrinėjimais ar skirti bausmes. Įvykdžiusiems nusikaltimus apartheido metu asmenims, tarp jų – policininkams bei saugumo pareigūnams, buvo pasiūlyta amnestija mainais už sąžiningus parodymus bei „visiškai atskleistą" susijusią informaciją.

1998 metais Tiesos ir santaikos komisija paskelbė 3500 puslapių surinktų duomenų ataskaitą. Nenuostabu, kad pagrindine piktnaudžiavimo žmogaus teisėmis kaltininke buvo įvardyta apartheido vyriausybė, nors pabrėžti ir pažeidimai, kuriuos įvykdė kitos organizacijos, tarp jų – Afrikos nacionalinis kongresas. Komisija susilaukė ir kritikos: priekaištauta, kad ji beveik neperžengė apartheido nusikaltimų archyvo ribų ir nepajėgė atitaisyti padarytų skriaudų. Tačiau daugelis kitų žmonių tikėjo, jog pats liudijimų rinkimo procesas, apklausiant ir naudojusius prievartą, ir ją patyrusius asmenis, išryškino apartheido laikotarpio neteisybes.

Aišku, Tiesos ir santaikos komisija pati viena negalėjo įveikti dešimtmečius trukusių rasinės skaidos ir diskriminacijos. Pietų Afrikos visuomenė vis dar tebėra suskaldyta ir tęsia kovą su fanatizmu bei nepakanta. „Transformacijos" įstatymai, priimti 2000 metais, uždraudė neapykantą kurstančias kalbas ir įsteigė „lygių teisių" teismų sistemą kaltinimams rasine diskriminacija nagrinėti. Tiesos ir santaikos komisijos posėdžiai buvo be galo svarbus Pietų Afrikos Respublikos istorijos įvykis po apartheido panaikinimo. Šie posėdžiai įtvirtino ir naują atvirumo bei sąžiningumo standartą tvarkant rasinės skaidos reikalus. Komisija privertė atkeipti dėmesį į pavojingus rasinės neapykantos padarinius ir savo pavyzdžiu pademonstravo bendravimo ir dialogo galią santaikos procese.

Šiame skyriuje nagrinėsime „rasės" ir etniškumo sampratas, taip pat klausimą, kodėl rasinė bei etninė skaida taip dažnai sukelia socialinius konfliktus, kaip atsitiko Pietų Afrikoje ir daugelyje kitų visuomenių. Aptarę, kaip mokslininkai sociologai supranta ir taiko rasės bei etniškumo sąvokas, imsimės išankstinių nusistatymų, diskriminacijos, rasizmo temų bei apsvarstysime jų gajumą paaiškinančias psichologines ir sociologines interpretacijas. Vėliau atkreipsime dėmesį į etninės integracijos modelius ir patyrinėsime etninių konfliktų pavyzdžius, o baigę aptarsime modelius, būdingus globalinei migracijai, kuri padeda žmonių visuomenėms integruotis. Paskutiniuose poskyriuose pažvelgsime į etninę įvairovę bei etninius ryšius Jungtinėje Karalystėje ir kitose Europos šalyse, ypač atkreipdami dėmesį į imigracijos tendencijas ir etninės nelygybės modelius.

Rasės ir etniškumo supratimas

Rasė

Rasė yra viena sudėtingiausių sociologijos sąvokų. Prie to nemažai prisideda sąvokos kasdienės vartosenos ir jos mokslinio pagrindo (ar jo stokos) prieštara. Šiandien daugelis klaidingai įsitikinę, kad žmones lengvai galima suskirstyti į biologiškai skirtingas rases. Ši nuomonė nestebina, turint galvoje gausias mokslininkų pastangas apibrėžti rasines pasaulio tautų kategorijas. Kai kurie mokslininkai išskyrė keturias ar penkias pagrindines rases, tuo tarpu kiti aptiko net trejetą tuzinų.

Rasės mokslinės teorijos atsirado XVIII ir XIX a. sandūroje. Jos naudotos pateisinti socialinei

tvarkai, kuri ėmė formuotis, kai Anglija ir kitos Europos tautos virto galingomis imperijomis, turinčiomis daugybę pavaldžių teritorijų ir gyventojų. Grafas Josephas Arthuras de Gobineau (1816–1882), kuris kartais vadinamas moderniojo rasizmo tėvu, pareiškė, jog egzistuoja trys rasės: baltoji (*kaukaziečių*), juodoji (*negridų*) ir geltonoji (*mongolidų*). Pagal Gobineau, baltoji rasė pasižymi tobulesniu protu, tvirtesne morale ir stipresne valios jėga – būtent šios paveldėtosios savybės grindžia Vakarų civilizacijos plėtrą po visą pasaulį. Juodaodžiai, priešingai, yra menkesnių gabumų, jų prigimtis labiau nežabota, jiems būdinga moralės stoka ir emocinis nestabilumas. Gobineau ir jam artimų mokslinio rasizmo gynėjų idėjos vėliau darė įtaką Adolfui Hitleriui, kuris jas įtraukė į nacių partijos ideologiją, taip pat kitoms baltųjų pranašumą diegiančioms grupėms – kuklуksklanui JAV ar apartheido architektams Pietų Afrikoje.

Po Antrojo pasaulinio karo „rasių mokslas" buvo visiškai paneigtas. Nėra jokių biologine prasme grynųjų „rasių", egzistuoja tik didelė žmogiškųjų būtybių fizinių atmainų įvairovė. Žmonių grupių fizinius skirtumus lemia giminiškų ryšių, kurių pobūdis kinta pagal skirtingų socialinių ar kultūrinių grupių tarpusavio santykių laipsnį, bendrumas. Visuomenės grupės yra tęstinės. Bendruomenių, kurių individus sieja bendri regimieji fiziniai bruožai, vidinė genetinė įvairovė yra tokia pat didelė, kaip ir tarp skirtingų bendruomenių. Dėl šių faktų mokslininkai iš esmės atsisakė rasės sąvokos. Daugelis socialinės srities mokslininkų sutartinai teigia, kad rasė yra ne kas kita, kaip tik ideologinė konstrukcija, todėl jos taikymas akademinėje srityje tiktai įtvirtina plačiai paplitusį tikėjimą biologine rasės kilme (Miles, 1993). Kiti socialinės srities mokslininkai nepritaria šiai nuomonei, sakydami, kad net ir paneigus rasės biologinį pagrindą daugeliui žmonių rasė kaip sąvoka tebeturi prasmę. Jie teigia, kad sociologinės analizės reikmėms rasės sąvoka išlieka gyvybiškai svarbi, nors ir labai ginčytina. Todėl kai kurie mokslininkai ėmė žodį „rasė" rašyti kabutėse, kad šitaip parodytų jos klaidinamą, tačiau įprastinę vartoseną.

Kas yra rasė, jeigu ji nesusijusi su biologinėmis kategorijomis? Juk žmogiškosios būtybės turi akivaizdžius fizinius skirtumus, o kai kuriuos iš jų įgimtus. Tačiau klausimas, kodėl būtent vienokie, o ne kitokie skirtumai buvo pasirinkti socialinei diskriminacijai bei išankstiniams nusistatymams, neturi nieko bendra su biologine kilme. Todėl rasinius skirtumus reikia suprasti kaip fizines atmainas, kurias bendruomenės ar visuomenės nariai išskyrė, suteikdami joms socialinę reikšmę. Pavyzdžiui, odos spalvos skirtumai laikomi svarbiu dalyku, o plaukų spalva nesureikšminama. **Rasę** galima suprasti kaip socialinių santykių visumą, kuri leidžia lokalizuoti individus bei grupes ir priskirti jiems įvairius požymius bei kompetencijas, remiantis biologiškai paveldėtais bruožais. Rasinės skirtybės reiškia ne vien būdus žmonių nevienodumams apibrėžti, bet ir šį tą daugiau – svarbius veiksnius, atkuriant galios ir nelygybės modelius visuomenėje.

Procesas, kai rasės supratimai taikomi individams ar žmonių grupėms klasifikuoti, vadinamas **rasiniu rūšiavimu**. Istoriškai jis reiškė etikečių klijavimą kai kurioms žmonių grupėms, nurodant, kad jie sudaro atskiras biologines grupes, pagrįstas natūraliomis fizinėmis savybėmis (kaip Gobineau suformuluotų idėjų atveju). Nuo XV a. europiečiai vis dažniau susidurdavo su skirtingų Žemės regionų žmonėmis. Todėl stengtasi susisteminti naująsias žinias, klasifikuojant bei aiškinant tiek gamtinius, tiek ir socialinius reiškinius. Neeuropietiškosios visuomenės buvo „surūšiuotos pagal rasę", priešpriešinant jas europiečių „baltajai rasei". Kai kuriais atvejais šis rūšiavimas įgavo „kodifikuotas" institucines formas, kaip, pavyzdžiui, vergija Amerikos kolonijose ir apartheidas Pietų Afrikoje. Tačiau kur kas labiau paplito kasdienio gyvenimo institucijų rasinis rūšiavimas *de facto* būdu. Esant pagal rasę rūšiuotoms sistemoms, individų kasdienio gyvenimo aspektus, tarp jų – įdarbinimą, asmeninius santykius, būstą, sveikatos apsaugą, švietimą bei teisinį statusą – formuoja ir varžo šiems individams priskirtos rasinės padėtys šioje sistemoje.

Etniškumas

Rasės idėja klaidingai implikuoja kažką nekintamą ir biologišką, tuo tarpu „etniškumo“ sąvokos reikšmė yra socialinė. **Etniškumas** susijęs su konkrečios visuomenės žmonių kultūros praktika ir pasaulėžiūromis, atskiriančiomis juos nuo kitų. Etninių grupių nariai yra įsitikinę, kad kultūrine prasme skiriasi nuo kitų visuomenės grupių, o šios savu ruožtu atsilygina tuo pačiu. Išskirti etnines grupes gali padėti įvairios savybės, tačiau labiausiai įprastos yra kalba, istorija ar protėviai (tikri ar įsivaizduojami), religija ir būdai rengtis bei puoštis. Etniniai ypatumai yra visiškai išmoktas dalykas. Šis aspektas, atrodytų, savaime suprantamas, jei tik neprisimintume, kaip dažnai kai kurios grupės laikytos „gimusiomis valdyti“, „vangiomis“, „neprotingomis“ ir pan. Iš tiesų etniškumas neturi nieko įgimta, tai – socialinis reiškinys, kuriamas ir atkuriamas laikui bėgant. Socializacijos procese jauni žmonės įsisavina savo bendruomenių gyvenimo būdus, normas ir pasaulėžiūras.

Daugeliui žmonių etniškumas yra individualiojo ir kolektyvinio identiteto pagrindas. Etniškumas gali suteikti svarbią tęstinumo sąsają su praeitimi, o jo gyvybingumą dažnai palaiko praktikuojamos kultūros tradicijos. Londone, Notting Hillo gatvėse karnavalo jaudulys ir meistriški reginiai kasmet prikelia Karibų dvasią. Kitas pavyzdys – tai trečioji airių kilmės amerikiečių karta, kuri, nors visą gyvenimą praleido Jungtinėse Valstijose, gali išdidžiai save laikyti Amerikos airiais. Dažnai airių šeimos bei didesnės bendruomenės iš kartos į kartą perduoda šios tautos tradicijas ir papročius. Etniškumas palaikomas per tradicijas, tačiau jis nėra nei statiškas, nei nekintamas. Jis veikiau slankus ir prisitaikąs prie kintančių aplinkybių. Amerikos airių pavyzdys rodo, kaip tradiciniai Airijos papročiai buvo saugomi ir kaip kartu juos keitė Amerikos visuomenės kultūra. Pašėlusios Šv. Patriko dienos eitynės daugelyje Amerikos didmiesčių puikiai parodo, kaip airių paveldas buvo pakeistas pagal savitą amerikietišką skonį. Panašių pavyzdžių galime rasti visame Žemės rutulyje – dėl migracijos, karo, darbo rinkų nepastovumo ar kitų veiksnių gyventojai susimaišydavo, sukurdami etniškai skirtingas bendruomenes.

Sociologai linkę vartoti „etniškumo“ terminą, nes šios sąvokos reikšmė – visiškai socialinė. Tačiau nuorodos į etniškumą bei etninius skirtumus gali būti problemiškos, ypač jei suponuoja priešpriešą „neetninei“ normai. Pavyzdžiui, Britanijoje etniškumu įprasta apibūdinti kultūros praktikas bei tradicijas, kurios skiriasi nuo „vietinės“ britiškosios praktikos. Terminas „etninis“ taikomas labai įvairioms sritims, pavyzdžiui, valgiams, drabužiams, muzikai ir kaimynijoms, pažymint visa tai, kas „nebritiška“. Kai etniškumo etiketės klijuojamos tokiu bendriniu būdu, kyla pavojus atskirti „mus“ ir „juos“ taip, kad vienos visuomenės dalys bus laikomos „etninėmis“, o kitos – ne. Iš tiesų etniškumo požymis būdingas visiems visuomenės nariams, o ne vien jos paskiriems segmentams. Bet kaip įsitikinsime, praktiškai etniškumas dažniausiai susiejamas su visuomenei priklausančiomis mažumų grupėmis.

Mažumų grupės

Sociologijoje plačiai vartojama samprata **mažumų grupės** (dažnai *etninių mažumų*), o tai jokiu būdu nėra tik skaitmeninė išraiška. Statistine prasme esama daug įvairių mažumų, pavyzdžiui, žmonės, kurių ūgis per 180 cm ar svoris per 110 kg. Tačiau remiantis minėta sociologijos samprata, jie nelaikomi mažumomis. Sociologų vartojamas mažumų grupių apibrėžimas nusako blogesnę padėtį, palyginti su gyventojų dauguma, taip pat reiškia tam tikrą grupės solidarumo, bendros priklausomybės jausmą. Išankstinių nusistatymų bei diskriminacijos objekto patirtis paprastai sustiprina ištikimybės bendruomenei ir vieningų interesų pojūčius.

Taigi terminą „mažuma“ sociologai dažnai vartoja ne pažodžiui ir jį labiau susieja su priklausoma grupės padėtimi visuomenėje, o ne su atstovaujamu narių skaičiumi. Apstu atvejų, kai „mažuma“ iš tiesų sudaro daugumą! Kai kuriose geografinėse teritorijose, pavyzdžiui, senuosiuose miestų centruose, etninėms mažumoms priklauso dauguma gyventojų, bet jie vis tiek vadinami „mažu-

„Juodaodžių" identitetas

Termino „juodaodis" vartosena, apibrėžiant individus ir gyventojus, laikui bėgant iš esmės kito ir iki šiol tebėra itin ginčytina. „Juodaodis" ilgai reiškė žeminamą etiketę, kurią klijuodavo baltieji. Tik XX a. septintajame dešimtmetyje iš Afrikos kilę amerikiečiai ir britai „ištaisė" terminą ir sau patiems pritaikė teigiamą prasmę. „Juodaodis" nustojo buvęs rasine patyčia ir virto išdidumo ir identiteto šaltiniu. Šūkis „juoda – gražu" ir motyvuotoji „juodosios jėgos" idėja tapo juodaodžių išsilaisvinimo sąjūdžio branduoliu. Šios idėjos panaudotos, kad pasipriešintų simboliniam „baltybės" dominavimui „juodybės" atžvilgiu. Kai terminas „juodaodis" tapo priimtinesnis visuomenei, jį imta taikyti ir kitiems, nebe Afrikos kilmės nebaltiesiems, ypač azijiečiams. Terminas „juodaodis" reiškė šį tą daugiau už paprastą etiketę – po juo glūdėjo taip pat ir politinė žinia. Kadangi visi „juodaodžiai" patiria baltųjų įgyvendinamą rasizmą ir atskirtį, visi jie kviesti telkti jėgas, stiprinant bendrąjį juodaodžių identitetą ir šitaip sužadinti kaitą.

XX a. devintojo dešimtmečio pabaigoje kai kurie mokslininkai ir etninių mažumų nariai ėmė ginčyti termino „juodaodis" vartoseną, kaip visumą apibūdinant nebaltuosius gyventojus. Pripažindami, kad visi nebaltieji patiria bendrą priespaudą, jie teigė, jog terminas „juodaodis" paslepia etninių grupių skirtumus. Pasak termino priešininkų, užuot darius prielaidas dėl bendros patirties, reikia skirti daugiau dėmesio išskirtinei individualių etninių mažumų patirčiai. Tariqas Modoodas buvo vienas pagrindinių kritikų, teigusių, jog terminas „juodaodis" vartojamas pernelyg laisvai, – kartais jis reiškia vien iš Afrikos kilusius žmones, o kartais juo drauge apibūdinami ir azijiečiai. Jo nuomone, šis terminas pernelyg pabrėžia odos spalvą ir paneigia daugybę kultūra pagrįsto rasizmo aspektų. Pasak Modoodo, azijiečiai nelinkę savęs laikyti „juodaodžiais", nes šis terminas turi labai stiprias konotacijas su kilusių iš Afrikos žmonių patirtimi. Pagaliau Modoodas nurodo, kad „juodaodis" implikuoja esminį identitetą, o tai savaime klaidinga. Nebaltosios visuomenės turi daug įvairių identitetų kaip ir grupės, priklausančios vadinamajai „baltajai" visuomenei (Modood, 1994).

Sociologai neturi aiškaus sutarimo dėl termino „juodaodis" vartosenos. Modoodo ir kitų pareikštoji kritika reikšminga, tačiau terminas „juodaodis" labai praverčia, kalbant apie baltųjų rasizmo bendrą patirtį, tekusią daugumai nebaltųjų. Naujosios sociologijos tendencijos, atrodo, pritaria Modoodo nuomonei. Autoriai, susiję su postmoderniąja mokykla, labiau linksta pabrėžti skirtumus tarp įvairių etninių mažumų grupių, o ne sustoti ties kolektyvine „juodaodžių" identiteto reikšme.

ma". Taip atsitinka, nes terminas „mažuma" fiksuoja ją esant nepalankioje padėtyje. Kartais kaip mažumos grupė apibūdinamos moterys, nors daugelyje pasaulio šalių pagal skaičių jos sudaro daugumą. Tačiau moterims būdinga tendencija būti labiau nuskriaustoms negu vyrai („dauguma"), todėl šis terminas joms ir taikomas.

Mažumos grupių nariai dažnai linkę laikyti save žmonėmis, gyvenančiais skyrium nuo daugumos. Paprastai jie būna ir fiziškai, ir socialiai atskirti nuo platesnės bendruomenės. Šitokie žmonės yra linkę telktis tam tikrose kaimynijose, didmiesčiuose ar šalies regionuose. Daugumos ir mažumos grupių arba skirtingų mažumų grupių nariai retai tuokiasi tarpusavyje. Mažumų žmonės kartais aktyviai skatina *endogamiją* (santuoką grupės viduje), kad palaikytų gyvą savo kultūros individualumą.

Kai kurie mokslininkai linkę kalbėti apie „mažumas", bendrais bruožais apibūdindami grupes, kurios patyrė „daugumos" visuomenės išankstinius nusistatymus. Terminas „mažumos", apibūdindamas patirties bendrybes, būdingas įvairioms priklausomoms visuomenės grupėms, atkreipia dėmesį į tai, kad diskriminacija yra plačiai paplitęs reiš-

kinys. Pavyzdžiui, antisemitizmas, homofobija ir rasizmas turi daug bendrų savybių ir atskleidžia, kaip skirtingų grupių engimas gali įgauti panašias formas. Tačiau tuo pat metu kalbos apie „mažumų" visetą gali baigtis diskriminacijos ir engimo apibendrinimais, kurie tiksliai neparodo individualių grupių patirties. Nors ir homoseksualai, ir pakistaniečiai sudaro Londono mažumų grupes, savo priklausomybę visuomenei jie patiria anaiptol nevienodai.

Daugelį mažumų iš likusios visuomenės išskiria etniniai bei fiziniai bruožai. Tai būdinga iš Vest Indijos ir Azijos kilusiems individams Britanijoje, afroamerikiečiams, kinams ir kitoms grupėms Jungtinėse Valstijose. Kaip anksčiau pabrėžėme, praktiniais atvejais grupė ar papročių visuma priskiriamos „etninėms", remiantis tam tikra atranka. Išeiviai iš Vest Indijos Britanijoje ir afroamerikiečiai Jungtinėse Valstijose yra akivaizdūs etninių mažumų pavyzdžiai, tuo tarpu mažiau tikėtina, kad šitokiomis mažumomis bus palaikyti italų ar lenkų kilmės britai arba amerikiečiai. Priskyrimą etninei mažumai dažnai lemia fizinių skirtumų veiksniai, pavyzdžiui, odos spalva. Kaip įsitikinsime skaitydami šį skyrių, etninės skirtybės retai būna neutralios ir paprastai siejasi su turtų bei galios nelygybėmis, taip pat su grupių tarpusavio priešpriešomis.

Išankstinis nusistatymas, diskriminacija ir rasizmas

Rasės sąvoka yra moderni, tačiau išankstinis nusistatymas bei diskriminacija buvo plačiai paplitę žmonijos istorijoje. Todėl pirmiausia privalome juos aiškiai skirti. **Išankstinis nusistatymas** nurodo nuomones ar nuostatas, kurių vienos grupės nariai laikosi kitos grupės narių atžvilgiu.

Iš anksto nusistačiusio asmens nuomonę sudaro prielaidos, o ją grindžia veikiau gandai negu tikri faktai. Ši išankstinė nuomonė atsispiria kaitai netgi tuomet, kai susiduria su nauja informacija. Žmonės gali puoselėti teigiamą išankstinį nusistatymą atžvilgiu tų, su kuriais tapatinasi, ir neigiamą – kitų atžvilgiu. Asmuo, iš anksto nusistatęs prieš konkrečią grupę, atsisakys nešališkai jos išklausyti.

Išankstinius nusistatymus paprastai lemia **stereotipai** – įsitvirtinę ir nelankstūs žmonių grupių apibūdinimai. Stereotipai dažnai taikomi etninių mažumų grupėms, – pavyzdžiui, manoma, kad visi juodaodžiai vyrai iš prigimties sportiški ar kad rytų azijiečiai yra ypač darbštūs ir uolūs studentai. Kai kurie stereotipai turi tiesos krislą, bet pernelyg sureikšminami. Kiti tėra vien priešiškumo ar pykčio jausmų **perkėlimo** į objektus, kurie nėra tikroji šių jausmų priežastis, įrankis. Stereotipai įsišaknyja kultūros nuostatose ir yra sunkiai suardomi netgi tuomet, kai stipriai iškreipia tikrovę. Būdingas atsparaus, nors faktais nepagrįsto stereotipo pavyzdys yra įsitikinimas, kad vienišos motinos kliaujasi socialine parama ir atsisako dirbti. Daugybė vienišų moterų dirba, o daugelis gaunančiųjų socialines pašalpas mieliau dirbtų, bet negali vaikui užtikrinti socialinės globos.

Išankstiniai nusistatymai atskleidžia nuostatas bei nuomones, o **diskriminacija** – tai faktinė elgsena su kita grupe ar individu. Diskriminacija laikoma veikla, kai iš vienos grupės narių atimamos galimybės, atviros kitiems, pavyzdžiui, kai juodaodį britą atsisakoma priimti į darbą, prieinamą baltajam. Nors išankstinis nusistatymas dažnai lemia ir diskriminaciją, šiedu dalykai gali egzistuoti ir pavieniui. Žmonės gali būti iš anksto prieš ką nors nusistatę, tačiau neįgyvendinti savo pažiūrų. Pabrėžtina, jog diskriminacija irgi nebūtinai kyla iš išankstinio nusistatymo. Pavyzdžiui, susiruošę pirkti namą, baltieji gali atsisakyti jį pirkti kaimynijose, kuriose apstu juodaodžių, ir šitaip pasielgti ne todėl, kad būtų priešiškai nusiteikę, o todėl, kad baiminasi nekilnojamojo turto vertės nuosmukio. Šiuo atveju išankstiniai nusistatymai daro įtaką diskriminacijai, tačiau netiesiogiai.

Rasizmas

Rasės sąvoka iš esmės svarbi **rasizmo** – išankstinio nusistatymo, vadovaujantis socialiai reikšmingomis fizinėmis skirtybėmis, egzistencijai. Rasistas yra asmuo, tikintis, jog kai kurie individai dėl savo

rasinių ypatumų yra viršesni arba menkesni už kitus. Rasizmas paprastai suprantamas kaip elgsena ar nuostatos, kurių laikosi kai kurie individai ar grupės. Individas gali pats vienas skelbti rasistinius įsitikinimus arba prisijungti prie grupės, palaikančios rasistinę programą, pavyzdžiui, baltųjų pranašumą įgyvendinančios organizacijos. Tačiau daugelis teigė, jog rasizmas reiškia kur kas daugiau, negu vien saujelės fanatikų individų idėją. Veikiau jis įterptas į pačią visuomenės struktūrą

Stepheno Lawrence'o byla

1993 metais juodaodį paauglį Stepheną Lawrence'ą nužudė penki baltieji jaunuoliai, kurie dėl rasinių paskatų užpuolė jį, belaukiantį su draugu autobuso stotelėje pietryčių Londone. Jaunuoliai be jokios provokacijos puolė Lawrence'ą, dukart smogė peiliu ir paliko mirti ant grindinio. Faktas, kad dėl šios žmogžudystės niekas nebuvo apkaltintas, buvo įvertintas kaip didžiulė teisingumo klaida ir įrodymas, jog teisėsaugos ir baudžiamosios justicijos sistemas persmelkė rasizmas.

Komisija, nagrinėjusi šį atvejį, padarė išvadą, kad Lawrence'o nužudymas iš pat pradžių buvo prastai tiriamas (Macpherson, 1999). Policija, atvykusi į įvykio vietą, ne itin stengėsi persekioti Lawrence'o užpuolikus ir parodė nepagarbą jo tėvams, atsisakydama pranešti jiems apie įvykį, nors tėvai turėjo teisę gauti šią informaciją. Buvo padaryta klaidinga prielaida, kad Lawrence'as, užuot buvęs nekalta neišprovokuoto rasistinio užpuolimo auka, veikiausiai įsivėlė į gatvės peštynes. Policija prastai organizavo įtariamųjų paieškas ir vykdė jas „neskubėdama", pavyzdžiui, nepaisė užuominų apie galimas ginklų slėptuves ir nenuodugniai atliko įtariamųjų gyvenamųjų vietų kratas. Vyresnieji pareigūnai, kurių tarnybinė padėtis leido įsikišti ir prireikus ištaisyti tokias klaidas, to nepadarė. Tyrimo ir vėlesnių kvotų metu policijos pareigūnai nuslėpė gyvybiškai svarbią informaciją, dangstė vieni kitus ir atsisakė prisiimti atsakomybę už klaidas.

Dėl Lawrence'o tėvų atkaklumo 1996 metais baudžiamojon atsakomybėn buvo patraukti trys įtariamieji, tačiau byla buvo nutraukta, kai teisėjas nusprendė, jog stinga pakankamo pagrindo priimti vieno liudytojo pateiktus parodymus. 1997 metais vidaus reikalų ministras Jackas Straw pareiškė, jog Lawrence'o byla bus visiškai ištirta, o 1999 metais Macphersono ataskaita paskelbė šio tyrimo išvadas. Ataskaitos autoriai vienareikšmiai nustatė, kad:

> „įrodymai, tiriant Stepheno Lawrence'o nužudymą dėl rasistinių motyvų, leidžia padaryti aiškias išvadas. Nėra jokios abejonės, kad tiriant buvo padarytos esminės klaidos. Policijos tyrimą sužlugdė profesinė nekompetencija, institucinis rasizmas ir vyresniųjų pareigūnų nevykęs vadovavimas".

Kaltinimas *instituciniu rasizmu* buvo vienas svarbiausių šio tyrimo rezultatų. Ataskaitos autoriai padarė išvadą, jog ne vien sostinės policijai, bet ir daugeliui kitų institucijų, tarp jų – baudžiamosios justicijos sistemai, būdingas „bendrasis nesugebėjimas... tinkamai ir profesionaliai aptarnauti žmones, nepaisant jų odos spalvos, kultūrinės priklausomybės ar etninės kilmės. Tuo galima įsitikinti nagrinėjant procesus, nuostatas ir elgseną, kurie prilygsta diskriminacijai, pasireiškiančiai per netyčinius prietarus, neišmanymą, nerūpestingumą ir per rasistinius stereotipus, kurie daro žalą etninių mažumų žmonėms" (Macpherson, 1999).

Apibendrinant išvadas, Macphersono ataskaitoje nurodoma, kad „kiekvienos institucijos pareiga peržiūrėti savo politiką ir jos padarinius", siekiant užtikrinti, kad nebūtų skriaudžiamas joks gyventojų segmentas. Buvo pateikta septyniasdešimt rekomendacijų, kaip pagerinti apsaugą nuo rasistinių nusikaltimų. Siūlyta mokyti policijos pareigūnus rasinio sąmoningumo, stiprinti drausmines galias, pašalinti pareigūnus rasistus, aiškiau apibrėžti, kas sudaro rasistinį įvykį, taip pat įsipareigoti padidinti policijos pajėgose bendrą juodaodžių ir azijiečių pareigūnų skaičių.

ir veikimą. **Institucinio rasizmo** idėja kalba apie tai, kad rasizmas sistemiškai įsismelkia į visas visuomenės struktūras. Pagal šį požiūrį, visuomenės institucijos – policija, sveikatos apsauga ir švietimo sistema – remia politiką, kuri kai kurioms grupėms yra palanki, o kitas diskriminuoja.

Institucinio rasizmo idėja kilo Jungtinėse Valstijose XX a. septintojo dešimtmečio pabaigoje. Jos autoriai – piliečių teisių gynėjai, manantys, kad rasizmas, užuot išreiškęs tik nedidelės mažumos nuomones, veikiau remia pačią visuomenės sandarą. Vėliau institucinis rasizmas buvo plačiai priimtas, o tam tikrose srityse netgi atvirai pripažintas. Nauji Londono policijos tarnybos praktikos tyrimai, atlikti atsižvelgiant į Stepheno Lawrence'o nužudymo aplinkybes (žr. tekstą rėmeliuose p. 242), nustatė, jog institucinis rasizmas persmelkė policijos pajėgas ir baudžiamosios justicijos sistemą. Kultūroje ir mene institucinis rasizmas atsiskleidė per televizijos laidas (programose etninės mažumos vaizduojamos neigiamai ar ribotai) ir tarptautiniame mados versle (visą sritį apėmęs šališkumas, orientuotas prieš nebaltuosius modelius).

Iš „senojo rasizmo" į „naująjį"

Paneigus biologinės rasės koncepciją, šiandien visuomenėje tik retkarčiais atvirai reiškiamas ir senoviškasis „biologinis" rasizmas, paremtas fizinių bruožų skirtumais. Atmetant „biologinį rasizmą" svarbūs buvo du lūžio momentai – įteisintos segregacijos Jungtinėse Valstijose baigtis ir apartheido Pietų Afrikoje žlugimas. Abiem atvejais rasistinės nuostatos skelbtos, tiesiogiai susiejant fizinius bruožus ir biologinį nevisavertiškumą. Šiandien retai beišgirsi tokias akivaizdžiai rasistines idėjas – jos pratrūksta tik neapykantos sužadintų smurtinių nusikaltimų atvejais arba kai kurių ekstremistų grupių programose. Tačiau negalima sakyti, kad rasistinės nuostatos iš moderniųjų visuomenių visai išnyko. Kai kurie mokslininkai teigia, kad jas veikiau pakeitė rafinuotesnis **naujasis** (*arba kultūrinis*) **rasizmas**, kuris tam tikroms grupėms nušalinti pasinaudoja kultūrinių skirtumų idėja (Barker, 1981).

Tie, kurie teigia iškilus „naująjį rasizmą", sako, jog tam tikriems gyventojų segmentams diskriminuoti dabar pasitelkiami jau ne biologiniai, o kultūriniai argumentai. Pagal šį požiūrį, pranašumo ir menkumo hierarchijos kuriamos, vadovaujantis daugumos kultūros vertybėmis. Nuo daugumos pasitraukusios grupės gali būti marginalizuotos ar juodinamos tuomet, kai atsisako asimiliuotis. Sakoma, kad „naujasis rasizmas" turi aiškų politinį matmenį. Britanijoje jį galima įžvelgti nacionalinių švietimo programų turinyje, kurio „šerdis" veikiau yra britų autoriai ir istorija, o ne „daugiakultūrinis" požiūris, taip pat varžančioje imigracijos politikoje, kuri siekia riboti nebaltųjų imigrantų skaičių. Kitus ryškius „naujojo rasizmo" pavyzdžius galima pastebėti kai kurių Amerikos politikų pastangose įteisinti oficialią „vien anglų" kalbos politiką ar Prancūzijoje vykusiuose konfliktuose dėl mergaičių, pageidavusių mokykloje gobtis islamiškomis skraistėmis. Rasizmas vis dažniau plėtojasi kultūriniu, o ne biologiniu pagrindu. Šis faktas paskatino kai kuriuos mokslininkus padaryti prielaidą, jog gyvename „daugialypio rasizmo" amžiuje, kai gyventojų segmentai patiria skirtingą diskriminaciją (Modood et al., 1997).

Rasizmo ir etninės diskriminacijos aiškinimai

Psichologinės interpretacijos

Psichologinės teorijos padeda suprasti, kokia išankstinių nusistatymų kilmė ir kodėl etniniai skirtumai tiek daug žmonėms reiškia. Tam paaiškinti pasitelksime dvi psichologines koncepcijas. Pirmoji sako, kad išankstiniai nusistatymai daugiausia veikia per stereotipinę mąstyseną. Kartais individai naudojasi stereotipais išlieti savo priešiškumui „atpirkimo ožiams" – žmonėms, be kaltės kaltinamiems dėl vieno ar kito dalyko. **Atpirkimo ožių paieška** plinta, kai dvi skurdžiai gyvenančios etninės grupės ima tarpusavy varžytis dėl ekonominio atlygio. Pavyzdžiui, žmonės, puolantys juodaodžius, dažnai turi panašią ekonominę padėtį. Jie

kaltina juodaodžius dėl skriaudų, iš tiesų įsišaknijusių visai kitur. Atpirkimo ožių paieška paprastai nukreipiama į išsiskiriančias ir palyginti bejėges grupes, nes jos – lengvas taikinys. Įvairiais Vakarų istorijos laikotarpiais šis negeidžiamas atpirkimo ožio vaidmuo buvo tekęs protestantams, katalikams, žydams, italams, juodaodžiams afrikiečiams, romams (čigonams) ir pan.

Antroji traktuotė pateikia prielaidą, kad gali būti keletas žmonių tipų, kurie dėl ankstyvos socializacijos yra itin imlūs stereotipinei mąstysenai ir *projekcijai* – nesąmoningam savo troškimų bei pykčio priskyrimui kitiems. Garsūs tyrimai, kuriuos XX a. penktajame dešimtmetyje atliko Theodoras Adorno'as kartu su kolegomis, nustatė charakterio tipą, kurį pavadino **autoritarine asmenybe** (Adorno et al., 1950). Tyrėjai sukūrė keletą matavimo skalių išankstiniam nusistatymui įvertinti. Pagal vieną iš šių skalių žmonės, pavyzdžiui, buvo klausiami, ar jie sutinka ar nesutinka su tam tikrais teiginiais, išreiškiančiais radikalius antisemitinius požiūrius. Kaip parodė tyrimai, žmonės, kurie buvo iš anksto nusistatę prieš žydus, buvo linkę reikšti neigiamas nuostatas ir kitų mažumų atžvilgiu. Tyrėjai padarė išvadą, kad autoritarinės asmenybės linkusios būti konformistais, paklūstančiais viršesniems ir atsainiais žemesniems už juos. Šitokie žmonės yra itin nepakantūs ir kitokių religinių bei seksualinių nuostatų atžvilgiu.

Pagal tyrėjų prielaidą, autoritarinės asmenybės ypatumus suformuoja auklėjimo modelis, kai tėvai nepajėgia tiesiogiai išreikšti savo meilės vaikams, yra susvetimėję ir griežti. Kai tokie individai užauga, juos persekioja nerimas, kurį gali sutramdyti, tik vadovaudamiesi nelanksčia pasaulėžiūra. Jie nepajėgia įvaldyti nevienareikšmių si-

Rasizmo gajumas

Kodėl suvešėjo rasizmas? Esama kelių priežasčių. Vieną sudaro Europos kultūroje giliai įsišaknijusi „balto" ir „juodo", kaip kultūrų simbolių, prieštara. Ilgus amžius „balta" siejosi su tyrumu, o „juoda" – su blogiu (šis simbolizmas neturi nieko savaiminio, nes kai kuriose kitose kultūrose pripažįstamas atvirkštinis santykis). Juodumo simbolis turėjo neigiamas prasmes jau tuomet, kai europiečiai dar beveik nepalaikė kontaktų su juodaodžių tautomis. Šios simbolinės prasmės turėjo tendenciją paveikti europiečių reakcijas į juodaodžius, pirmą sykį susidūrus su jais Afrikos pakrantėse. Pojūtis, kad baltosios ir juodaodės tautos iš esmės skiriasi, susipynė su afrikiečių „pagonybe" – krikščionybės nepažinimu, ir paskatino daugelį europiečių žvelgti į juodaodžius paniekinamai ir su baime. Tiesa, kraštutiniosios tokių nuostatų apraiškos šiandien jau išnyko, tačiau sunku patikėti, kad šio „baltojo" ir „juodojo" kultūrinio simbolizmo elementai jau nebėra plačiai paplitę.

Antrasis svarbus veiksnys, sužadinęs modernųjį rasizmą, buvo pačios rasės sąvokos sukūrimas ir sklaida. Žinoma, jog kvazirasistiniai požiūriai gyvavo šimtmečius. Bet rasės, kaip nekintamų bruožų komplekto, samprata iškilo drauge su „rasių mokslo", kurį jau aptarėme, atsiradimu. Baltosios rasės pranašumo samprata, nors iš tiesų visiškai bevertė, vis dėlto išlieka pagrindiniu baltųjų rasizmo elementu.

Trečioji modernaus rasizmo atsiradimo priežastis – išnaudotojiški santykiai, kuriuos baltieji taikė nebaltųjų tautų atžvilgiu. Nebūtų buvę įmanoma prekiauti vergais, jei nebūtų išplitęs europiečių tikėjimas, kad juodaodžiai priklauso žemesnei, netgi ne žmonių rasei. Rasizmas padėjo pateisinti kolonijinį nebaltųjų tautų valdymą ir neigė jų dalyvavimo politikoje teises, kurias savo Europos tėvynėse buvo išsikovoję baltieji. Kai kurie sociologai teigia, jog atskirtis nuo pilietybės taip pat išlieka pagrindine moderniojo rasizmo ypatybe.

tuacijų, taip pat nepaiso nenuoseklumų bei prieštaravimų ir yra linkę mąstyti stereotipiškai.

Adorno tyrimus pasitiko kritikos kruša. Kai kurie abejojo jo taikytų matavimo skalių verte. Kiti teigė, jog autoritarizmas nėra asmenybės ypatumas, o tiesiog parodo tam tikrų platesnės visuomenės subkultūrų vertybes bei normas. Šie tyrinėjimai galėtų turėti daugiau vertės, kaip padedantys apskritai suprasti autoritarinius mąstysenos modelius, o ne kaip išskiriantys ypatingą asmenybės tipą. Pagaliau tokiomis traktuotėmis siekiama parodyti, kad rasizmas yra įsitikinimų sistema, kurios laikosi tik nedaugelis individų, pasižyminčių konkrečiomis psichologinėmis savybėmis. Daugelis sociologinių interpretacijų siekia priešingo dalyko – aptikti rasizmo bei išankstinio nusistatymo priežasčių vietą kultūroje ar pačios visuomenės struktūrose.

Sociologinės interpretacijos

Apibūdintasis psichologinis modelis aptinkamas tarp visų visuomenių narių ir padeda paaiškinti, kodėl etninės priešpriešos yra toks bendras skirtingų kultūrų elementas. Bet šios žinios mažai ką pasako apie socialinius procesus, susijusius su diskriminacija. Pastariesiems procesams tirti privalome pasitelkti sociologines idėjas.

Etnocentrizmas, grupės uždarumas ir išteklių paskirstymas

Sociologinės sąvokos, bendruoju lygmeniu susijusios su etniniais konfliktais, apima etnocentrizmą, etninės grupės uždarumą ir išteklių paskirstymą. *Etnocentrizmas* – tai nepasitikėjimas pašaliečiais, susipynęs su polinkiu kitą kultūrą vertinti savosios kultūros prasme. Su šia sąvoka jau susipažinome (žr. 2 skyrių, p. 41). Iš esmės visos kultūros buvo bent kiek etnocentriškos, taigi gana lengva pamatyti, kaip etnocentrizmas susipina su stereotipiniu mąstymu. Pašaliečiai laikomi ateiviais, barbarais arba moraliai ir protiškai nevisaverčiais. Būtent šitaip dauguma civilizacijų žvelgė, pavyzdžiui, į mažesnes kultūras. Per visą istoriją ši nuostata sukurstė nesuskaičiuojamus etninius konfliktus.

Etnocentrizmas dažnai pasireiškia kartu su **grupės uždarumu**. „Uždarumas" nurodo procesą, kuriuo grupės palaiko ir saugo ribas, atskiriančias šias grupes nuo kitų. Šios sienos kuriamos, taikant socialinės atskirties metodus, kurie stiprina vienos ir kitos etninės grupės tarpusavio skirtis. Šie metodai apima skirtingų grupių narių mišrių santuokų ribojimą ar draudimą, socialinių kontaktų ar ekonominių santykių, pavyzdžiui, prekybos, suvaržymus, taip pat fizinę grupės išskirtį (kaip etninių getų atvejais). Afroamerikiečiai JAV patyrė visus tris atskirties metodus: kai kurios valstijos draudė mišrias rasines santuokas, Pietų valstijos buvo įteisinusios ekonominę bei socialinę segregaciją, o stambiausiuose didmiesčiuose vis dar egzistuoja segreguoti juodaodžių getai.

Kartais lygios galios grupės drauge įtvirtina uždarąsias linijas: jų nariai laikosi skyrium vienas nuo kito, bet nė viena iš grupių nedominuoja. Tačiau dažniau viena etninė grupė užima galios padėtį kitos grupės atžvilgiu. Tokiomis aplinkybėmis grupės uždarumas sutampa su **išteklių paskirstymu**, šitaip suformuojant turtų ir materialiųjų gėrybių sklaidos nelygybes.

Kai kurie smarkiausi etninių grupių tarpusavio konfliktai nukreipiami į uždarąsias ribas, nes būtent šios skirties linijos ženklina turtų, galios ir visuomeninės padėties nelygybes. Etninės grupės uždarumo sąvoka padeda mums suprasti tiek akivaizdžius, tiek ir slaptesnius skirtumus, atidalijančius vieną žmonių bendruomenę nuo kitos, – ji ne vien paaiškina, kodėl kai kurių grupių nariai šaudomi, linčiuojami, mušami ar užgauliojami, bet ir atskleidžia, kodėl jie negauna gero darbo, negali įgyti gero išsilavinimo arba negali apsigyventi ten, kur norėtų. Turtai, galia ir socialinis statusas yra deficitiniai ištekliai – kai kurios grupės turi jų daugiau už kitas. Norėdamos išlaikyti savo išskirtines padėtis, privilegijuotosios grupės kartais griebiasi kraštutinių smurtinių veiksmų prieš kitas. Panašiai smurto gali imtis ir nevisateisės grupės, šitaip siekdamos pagerinti savo padėtį.

Konfliktų teorijos

Kai kurie mokslininkai mėgino rasizmą įterpti į bendrąją visuomenės kultūrą, teigdami, jog jis – natūraliojo konservatizmo rūšis, atsirandanti kaitos ir nestabilumo laikais. Kultūriniai aiškinimai įžvelgė rasizmą esant savotiška savigynos rūšimi, nukreipta prieš diegiamus naujus papročius, kalbas bei gyvensenas, kurie gresia esamai tvarkai (Cashmore, 1987). Tačiau šie teiginiai nelabai įtikinami, nes negali paaiškinti, kaip rasizmas susijęs su struktūromis bei jėgomis veikiau visuomenės, o ne individo lygmeniu.

Konfliktų teorijoms – priešingai, viena vertus, rūpi rasizmo ir išankstinio nusistatymo saitai, o kita vertus, – galios ir nelygybės ryšiai. Ankstyvąsias konfliktines rasizmo traktuotes stipriai veikė marksizmo idėjos, kurios laikė ekonomikos sistemas veiksniu, lemiančiu visus kitus visuomenės aspektus. Kai kurie marksizmo teoretikai tvirtino, jog rasizmas yra kapitalistinės sistemos darinys, ir aiškino, kad valdančioji klasė panaudojo vergiją, kolonizaciją ir rasizmą kaip priemones darbininkams išnaudoti (Cox, 1959).

Vėlyvesnieji neomarksistai manė, kad šios formuluotės pernelyg nelanksčios ir supaprastintos, taigi ėmė kalbėti, jog rasizmas – ne vien ekonominių jėgų darinys. 1982 metais Birminghamo šiuolaikinių kultūros studijų centro išleistas straipsnių rinkinys *The Empire Strikes Back* („Imperija smogia atgal“) į rasizmo iškilimą žvelgia plačiau. Johnas Solomosas, Paulas Gilroy'us ir kiti, sutikdami, kad vieną veiksnių sudaro kapitalistinis darbo išnaudojimas, kartu nurodo įvairias istorines bei politines įtakas, kurios sužadino specifinę rasizmo atšaką Britanijoje XX a. aštuntajame ir devintajame dešimtmečiuose. Jie teigė rasizmą esant sudėtingą ir daugiabriaunį reiškinį, apimantį etninės mažumos ir darbininkų klasės identitetų bei pasaulėžiūrų sąveiką. Jie įžvelgė rasizmą reiškiant kur kas daugiau, negu vien despotiškas idėjas, kurias nebaltiesiems gyventojams primetė galią turintis elitas (S. Hall et al., 1982).

Etninė integracija ir etniniai konfliktai

Šiandien daugeliui pasaulio valstybių būdingos daugiaetninės visuomenės. Dažnai jos šitaip rutuliojosi šimtmečius. Kai kurias Vidurinių Rytų ir Vidurio Europos šalis, pavyzdžiui, Turkiją ar Vengriją, etniškai daugialypėmis pavertė ilgaamžė istorinė raida, kai nuolat kisdavo sienos, šalis okupuodavo svetimos jėgos, vyko regioninė migracija. Kitos visuomenės daugiaetninėmis pavirto kur kas sparčiau – dėl iš anksto apgalvotos migraciją skatinančios politikos arba kaip kolonijinio ir imperinio palikimo išdava.

Globalizacijos ir sparčios socialinės kaitos amžiuje vis daugiau valstybių susiduria su gausiais etninės įvairovės privalumais ir sudėtingais iššūkiais. Plėtojantis globalinės ekonomikos integracijai, kartu spartėja tarptautinė migracija, ir, atrodo, žmonių judėjimas bei maišymasis artimiausiais metais dar labiau sustiprės. Tuo tarpu viso pasaulio visuomenėse tebetvyro etninės įtampos ir vis dar plieskiasi etniniai konfliktai, vienur gresiantys suardyti daugiaetnines valstybes, o kitur – suteikti progą tęsti smurtą. Kaip galima prisitaikyti prie etninės įvairovės ir užkirsti kelią etninių konfliktų proveržiams? Kokie turėtų būti etninių mažumų grupių ir gyventojų daugumos tarpusavio santykiai daugiaetninėse visuomenėse? Yra trys pirminiai etninės integracijos modeliai, kuriuos, susidūrusios su šiais iššūkiais, priėmė daugiaetninės visuomenės: asimiliacija, „tautų katilas“ ir pliuralizmas.

Etninės integracijos modeliai

Pirmasis kelias yra **asimiliacija**, reiškianti, kad imigrantai atsisako savo prigimtinių papročių bei praktikų ir performuoja savo elgseną pagal daugumos normas bei vertybes. Asimiliacinis požiūris reiškia, kad iš imigrantų reikalaujama pakeisti kalbą, aprangą, gyvenimo būdą ir kultūrines pasaulėžiūras, o tai iš dalies sudaro integravimąsi į naują socialinę tvarką. Jungtinėse Valstijose, kurios buvo sukurtos kaip „imigrantų tauta“, atvykė-

lių kartos patirdavo spaudimą šitaip „asimiliuotis“. Ir galiausiai daugelis imigrantų vaikų tapo daugiau ar mažiau „amerikiečiais“. Jungtinės Karalystės oficialioji politika daugiausia siekė asimiliuoti imigrantus iki atitikmens britų visuomenei.

Antrasis modelis yra **„tautų katilas“**. Šiuo atveju imigrantų tradicijos neišnyksta ir neužleidžia vietos kitoms, vyraujančioms tarp ankstesnių vietos gyventojų, bet sumaišomos draugėn ir šitaip suformuoja naujus, besivystančius kultūros modelius. Taigi skirtingos vertybės bei normos įskiepijamos visuomenei iš išorės, tačiau įvairovę taip pat kuria ir etninių grupių taikymasis prie platesnės socialinės aplinkos, į kurią jos pateko.

Daugelis tikėjo, kad „tautų katilo“ modelis yra labiausiai pageidautina etninės įvairovės išdava. Užuot atsisakius imigrantų tradicijų bei papročių, teigiama, kad jie įneša savo dalį ir formuoja nuolatos besimainančią socialinę aplinką. „Katilo“ traktuotę išreiškia virtuvės, mados, muzikos ir architektūros hibridinės formos. Šis modelis iki tam tikro masto yra tiksli Amerikos kultūros raidos aspektų išraiška. Nors ryškiausia išliko „angliškoji“ kultūra, jos pobūdis iš dalies rodo daugelio skirtingų grupių, dabar formuojančių Amerikos visuomenę, poveikį.

Trečiasis modelis – tai **kultūrinis pliuralizmas**. Pagal šį požiūrį, tinkamiausia kryptis – puoselėti ir plėtoti iš tiesų etniškai įvairialypę visuomenę, kurioje aibei skirtingų kultūrų pripažįstamos lygios gyvavimo teisės. Pagal pliuralistinę traktuotę, etninių mažumų grupės laikomos lygiavertėmis visuomenės dalininkėmis, vadinasi, naudojasi tokiomis pat teisėmis kaip ir gyventojų dauguma. Etniniai skirtumai gerbiami ir šlovinami kaip gyvybiški platesnio tautinio gyvenimo elementai. Jungtinės Valstijos ir kitos Vakarų šalys daugeliu atžvilgiu yra pliuralistinės, tačiau jų etniniai skirtumai kur kas labiau sietini su nelygybėmis, negu su lygiateise, bet nepriklausoma naryste tautinėje bendruomenėje.

Britanijoje ir kitose Europos šalyse kone visų etninių mažumų grupių lyderiai vis labiau pabrėžia pliuralizmo kelią. Teks daug kovoti, norint pasiekti „kitokio, bet lygiateisio“ statuso, kuris bent šiandien atrodo labai tolima alternatyva. Daugelis žmonių etnines mažumas vis dar suvokia kaip grėsmę – pavojų savo darbui, saugumui ir „tautinei kultūrai“. Nuolatos gyvuoja tendencija ieškoti atpirkimo ožių etninėse mažumose. Vakarų Europos jaunimo išankstiniai nusistatymai dažnai panašūs į tuos, kurių laikosi vyresnės kartos, todėl daugelyje šalių etninėms mažumoms prieš akis – ateitis, kurioje tęsis diskriminacija, o socialinėje atmosferoje tvyros įtampa ir nerimas.

Etninis konfliktas

Etninė įvairovė gali nepaprastai praturtinti visuomenes. Daugiaetninės valstybės – tai dažnai kunkuliuojančios, judrios vietos, kurias sustiprina įvairiausių gyventojų įnašai. Tuo tarpu susidūrusios su vidaus sukrėtimais ar išorės grėsmėmis, jos gali būti ir labai trapios. Skirtinga kalbos, religijos ir kultūros aplinka gali tapti abipusio kaltinimo židiniu, virstančiu atvira etninių grupių priešprieša. Būna ir taip, kad visuomenes, turinčias ilgą etninės pakantos ir integracijos istoriją, staiga apima *etninis konfliktas* – skirtingos etninės grupės ar bendruomenės susipriešina.

Neseniai šitaip atsitiko buvusioje Jugoslavijoje – daugiaetniniu paveldu garsėjančiame regione. Balkanai ilgą laiką buvo Europos kryžkelė. Migracijos ir viena kitą keitusių imperijų valdymo šimtmečiai sukūrė daugialypę, mišrią visuomenę, kurią sudarė daugiausia slavai (stačiatikiai serbai), kroatai (katalikai), musulmonai ir žydai. Nuo 1991 metų, kai žlugo komunizmas, čia vyko esminės politinės bei socialinės transformacijos. Keliose buvusios Jugoslavijos teritorijose įsiplieskė itin žiaurūs etninių grupių tarpusavio konfliktai.

Šių konfliktų esmę sudarė **etninis valymas** – siekis sukurti etniškai vienalytes teritorijas, masiškai išstumiant kitas etnines grupes. Pavyzdžiui, Kroatija tapo nepriklausoma „monoetnine“ valstybe po brangiai kainavusio karo, kuris išstūmė iš šalies tūkstančius serbų. 1992 metais Bosnijoje kilo

serbų, kroatų ir musulmonų karas, kurio metu serbai vykdė Bosnijos musulmonų etninį valymą. Tūkstančiai musulmonų vyrų buvo uždaryti į internuotų asmenų stovyklas, o prieš musulmones vykdyta sistemingo žaginimo kampanija. 1999 metų karą Kosove įžiebė kaltinimai, kad serbų pajėgos vykdo Kosovo albanų (musulmonų) etninį valymą, išstumdami juos iš šios provincijos.

Tiek Bosnijos, tiek ir Kosovo etniniai konfliktai virto tarptautiniais. Šimtai tūkstančių pabėgėlių pasklido po kaimynines teritorijas, dar labiau destabilizuodami regioną. Vakarų valstybės, siekdamos apginti etninių grupių, tapusių etninio valymo taikiniais, žmogaus teises, įsikišo ir diplomatiniu, ir kariniu lygmenimis. Per trumpą laiką šiomis intervencijomis pasisekė nuslopinti nuolatinį smurtą. Bet jos turėjo ir nenumatytų padarinių. Trapią taiką Bosnijoje palaikė ten buvusios tarptautinių taikdarių kariuomenės. Šalis buvo padalyta į atskirus etninius anklavus. Kosove po NATO bombardavimo kampanijos pasireiškė „atvirkštinio etninio valymo" procesas. Etniniai Kosovo albanai ėmė ginti iš krašto vietinius serbus. Jungtinių Tautų vadovaujamų taikos palaikymo karinių dalinių (KFOR) buvimo nepakako, kad būtų užkirstas kelias iš naujo įsiplieskiančioms etninėms įtampoms.

Etninis valymas – tai prievartinis etninės grupės perkėlimas, tam naudojant kryptingą smurtą, užgauliojimus, grasinimus ir teroro kampanijas. **Genocidas** – priešingai, reiškia, kad etninė grupė sistemingai naikina kitą etninę grupę. „Genocido" terminą dažnai vartojame, apibūdindami procesą, kurio metu atvykėliai europiečiai – naujų teritorijų žvalgytojai bei naujakuriai „nušlavė" daugumą Šiaurės ir Pietų Amerikos čiabuvių. Ligos, priverstinis perkėlimas ir jėgos naudojimo kampanijos naikino vietinius gyventojus, tačiau iki šiol ginčijamasi, kaip sistemingai planuotas šis procesas.

XX amžius išvydo, kaip atsirado „organizuotas" genocidas, ir buvo pavadintas abejotinu „genocidiškiausio" istorijos šimtmečio vardu. Armėnų genocido metu nuo 1915 iki 1923 metų turkai osmanai nužudė per milijoną armėnų. Per nacių įvykdytą holokaustą žuvo daugiau kaip šeši milijonai žydų. Tai ligi šiol lieka siaubingiausias pavyzdys, rodantis, kaip viena etninė grupė planingai naikino kitą. Neseniai, 1994 metais, Ruandoje etninė hutų dauguma pradėjo genocido kampaniją prieš tutsių mažumą. Per tris mėnesius žuvo daugiau kaip 800 000 žmonių. Per du milijonus ruandiečių pabėgėlių pasklido po kaimynines valstybes, padidindami etnines įtampas Burundyje ir Zaire (dabar Kongas).

Pastebėta, jog visame Žemės rutulyje smurtinių konfliktų priežastimi vis dažniau tampa etninė skaida. Karai tarp atskirų valstybių sudaro tik menką dalelę, o diduma kylančių karų yra pilietiniai ir turi etninius matmenis. Pasaulyje, kuriame didėja savitarpio priklausomybė ir konkurencija, tarptautiniai veiksniai įgyja netgi didesnę reikšmę, formuojant etninius santykius, o „vidaus" konfliktų poveikiai juntami tolokai už nacionalinių sienų. Kaip įsitikinome, etniniai konfliktai atkreipia tarptautinį dėmesį, o kartais paskatina fizinę intervenciją. Buvo sušaukti tarptautiniai karo tribunolai, kad ištirtų ir teistų tuos, kurie atsakingi už etninį valymą bei genocidą Jugoslavijoje ir Ruandoje. Reagavimas į etninius konfliktus ir jų užkardymas tapo vienu iš pagrindinių iššūkių, su kuriais susiduria ir pavienės valstybės, ir tarptautinės politinės struktūros. Nors etninės įtampos dažnai patiriamos, interpretuojamos ir apibūdinamos vietiniu lygmeniu, jos vis labiau įgyja nacionalinius ir tarptautinius matmenis.

Globalinė migracija

Prieš šimtmečius Europos ekspansija paskatino didelį gyventojų persikėlimą, kuris savu ruožtu sudarė pagrindą atsirasti daugiaetninėms pasaulio visuomenėms. Praūžus pirmosioms globalinės migracijos bangoms, žmonės ir toliau bendravo bei maišėsi, o šių kontaktų būdai iš esmės formavo daugelio šalių etninę sandarą. Šiame poskyryje panagrinėsime sąvokas, susijusias su globalinės migracijos modeliais, o paskui konkrečiai pažvelgsime į imigracijos poveikius Jungtinei Karalystei.

Migraciniai persikėlimai

Migracija nėra naujas reiškinys, tačiau ji, ko gero, spartėja, būdama sudedamąja globalinės integracijos proceso dalimi. Pasaulinės migracijos modelius galima laikyti vienu atspindžių, rodančių sparčiai kintančius ekonominius, politinius bei kultūrinius šalių tarpusavio saitus. Manoma, kad XX a. dešimtajame dešimtmetyje pasaulio migrantų skaičių sudarė per 80 milijonų žmonių, iš jų – 20 milijonų pabėgėlių. Atrodo, kad XXI a. pradžioje šis skaičius tikrai ims didėti, todėl kai kuriems mokslininkams kilo mintis pavadinti jį „migracijos šimtmečiu" (Castles ir Miller, 1993).

Imigracija – žmonių atvykimas į šalį siekiant čia įsikurti, o **emigracija** – žmonių išvykimas iš vienos šalies siekiant įsikurti kitoje. Drauge jos sudaro globalinės migracijos modelius, jungiančius kilmės ir paskirties šalis. Migraciniai persikėlimai papildo daugelio visuomenių etninę bei kultūrinę įvairovę, taip pat padeda formuoti demografinę, ekonominę bei socialinę dinamiką. Globalinės migracijos stiprėjimas po Antrojo pasaulinio karo, o ypač per du pastaruosius dešimtmečius, daugeliui šalių tapo svarbiu politiniu klausimu. Daugelyje Vakarų visuomenių imigrantų skaičiaus didėjimas metė iššūkį visuotinai priimtoms tautinio identiteto sampratoms ir privertė peržiūrėti pilietybės sąvokas.

Mokslininkai išskyrė keturis migracijos modelius, apibūdinančius pagrindinius po 1945 metų vykusius globalinius gyventojų persikėlimus. *Klasikinis migracijos modelis* taikytinas Kanadai, Jungtinėms Valstijoms ir Australijai, kurios susiformavo kaip „imigrantų tautos". Šiais atvejais imigracija dažniausiai būdavo skatinama, o naujiems atvykėliams žadama pilietybė, nors taisyklės bei kvotos padėdavo riboti kasmetinius imigrantų srautus. *Kolonijinis imigracijos modelis,* diegtas Prancūzijoje ir Jungtinėje Karalystėje, turi tendenciją imigrantus iš buvusių savo kolonijų vertinti kur kas palankiau, negu atvykėlius iš kitų šalių. Britanijoje šią tendenciją rodo didelis skaičius imigrantų iš Naujosios Sandraugos šalių.

Vokietija, Šveicarija, Belgija ir kitos valstybės laikėsi trečiojo tipo politikos – *imigrantų darbininkų modelio.* Vadovaudamasi šia schema, šalis priimdavo imigrantus laikinai, dažnai siekdama patenkinti darbo rinkos reikmes. Bet tokiems atvykėliams, net ir ilgai išgyvenusiems šalyje, nebūdavo suteikiama pilietybė. Pagaliau dėl imigracijos įstatymų sugriežtinimo daugelyje industrinių šalių ėmė vis labiau plisti *nelegalios imigracijos modeliai.* Imigrantai, kurie patenka į šalį slapta ar apsimetę „ne imigrantais", dažnai sugeba gyventi nelegaliai – už oficialiosios visuomenės ribų. Būdingas pavyzdys – aibė meksikiečių, kurie kaip „neteisėti svetimšaliai" gyvena daugelyje pietinių Amerikos miestų, arba besiplėtojantis tarptautinis verslas – nelegalus pabėgėlių gabenimas per valstybių sienas (žr. toliau, p. 263–264).

Kokios jėgos glūdi už globalinės migracijos ir kaip jos kinta dėl globalizacijos? Daugelis ankstyvųjų migracijos teorijų sutelkė dėmesį į vadinamuosius **stumties ir traukos veiksnius**. „Stumties" veiksniai susiję su vidine kilmės šalies dinamika, kuri verčia žmones emigruoti, pavyzdžiui, su karu, badu, politiniu persekiojimu ar demografinio pobūdžio „spaudimu". „Traukos" veiksniai – priešingai, apibūdina imigrantus patraukusias paskirties šalies savybes. Pavyzdžiui, imigrantus iš kitų regionų galėtų „traukti" klestinčios darbo rinkos, geresnės bendrosios gyvenimo sąlygos ir mažesnis gyventojų tankis.

Vėliau „stumties ir traukos" teorijos susilaukė kritikos, nes pernelyg supaprastintai aiškino šį sudėtingą ir daugiabriaunį procesą. Migraciją tiriantys mokslininkai vis labiau remiasi kitu požiūriu – globalinės migracijos procesuose jie įžvelgia „sistemas", sukurtas makro- ir mikrolygių procesų tarpusavio sąveikų. Gal ši idėja skamba sudėtingai, bet iš tiesų yra visai paprasta. Makrolygio veiksniai susiję su visuminiais dalykais, pavyzdžiui, teritorijos politine padėtimi, imigracijos bei emigracijos kontrolės įstatymais bei taisyklėmis ar tarptautinės ekonomikos pokyčiais. Kita vertus, mikrolygio veiksniai susiję su ištekliais, žiniomis bei supratimu, kuriais pasižymi migrantai.

Makro- ir mikrolygių procesų sankirtą galima pastebėti Vokietijoje gyvenančioje didelėje turkų bendruomenėje. Makrolygiu besireiškiančius veiksnius sudaro Vokietijos ekonominis darbo jėgos poreikis ir šios šalies politika, palanki užsienio „darbininkams imigrantams", taip pat Turkijos ekonomikos būklė, dėl kurios daugelis šios valstybės gyventojų negali užsidirbti tiek, kiek norėtų. Mikrolygiu egzistuoja neformalūs abipusės paramos tinklai bei kanalai, iš vidaus jungiantys Vokietijos turkų bendruomenę, ir stiprūs saitai su šeima bei draugais, likusiais Turkijoje. Žinios apie Vokietiją ir „socialinis kapitalas" – prireikus prieinami žmonių ar bendruomeniniai ištekliai – padeda potencialiems turkų emigrantams paversti Vokietiją viena populiariausių paskirties šalių. Migracijos sistemų traktuotės rėmėjai pabrėžia, kad joks veiksnys savaime negali paaiškinti migracijos proceso. Veikiau kiekvienas atskiras migracinis persikėlimas, pavyzdžiui, iš Turkijos į Vokietiją, yra makro- ir mikrolygio procesų sąveikos padarinys.

Nagrinėdami naujas globalinės migracijos kryptis, Stephenas Castlesas ir Markas Milleris (1993) nustatė keturias tendencijas, kurios, jų teigimu, bus būdingos artimiausių metų migracijos modeliams:

- *Pagreitis.* Migracija kertant sienas tampa masiškesnė negu kada nors anksčiau.
- *Įvairėjimas.* Į daugelį šalių dabar atvyksta labai skirtingų tipų imigrantai, palyginti su ankstesniais laikais, kai dominuodavo kuri nors konkreti imigracijos forma, pavyzdžiui, darbo ieškotojai ar pabėgėliai.
- *Globalizacija.* Migracija įgavo globalesnį pobūdį, apimdama daugiau šalių – tiek siuntėjų, tiek ir gavėjų (žr. schemas 9.1 ir 9.2).
- *Feminizacija.* Daugėja migrančių, todėl šiuolaikinė migracija, palyginti su ankstesnėmis, yra kur kas mažiau vyriška. Moterų migrančių skaičiaus didėjimas artimai susijęs su globalinės darbo rinkos pokyčiais, tarp jų – didėjančia namų tvarkytojų paklausa, sekso turizmu ir „prekybos moterimis" plėtra (žr. 5 skyrių „Lytis ir seksualumas", p. 138), taip pat „paštu užsakytų nuotakų" reiškinį.

Globalinės diasporos

Kitas būdas suprasti globalinės migracijos modelius – studijuoti diasporas. **Diasporos** terminas nusako etninių grupių sklaidą iš pirmapradės tėvynės į užsienio teritorijas, dažnai vykstančią priverstinai ar spaudžiant skausmingoms aplinkybėms. Šiam procesui apibūdinti dažnai pateikiami žydų ir afrikiečių diasporų pavyzdžiai, parodantys, kaip dėl vergovės ar genocido jų bendruomenės buvo iš naujo paskirstytos po pasaulį. Nors diasporos nariai tiesiogine prasme yra geografiškai išsisklaidę, juos sutelkia kiti veiksniai – bendra istorija, pirmapradės tėvynės prisiminimai arba visiems būdingas etninis identitetas, kurį jie puoselėja ir saugo.

Robinas Cohenas teigė, jog diasporos atsiranda keliais skirtingais būdais, nors dažniausiai pateikiami ne savu noru, o dėl persekiojimų bei smurto susibūrusių diasporų pavyzdžiai. Knygoje *Global Diasporas*, 1997 („Globalinės diasporos") Cohenas pritaiko istorinę traktuotę ir pagal pagrindines pirmapradės bendruomenės sklaidos jėgas išskiria penkias skirtingas diasporų rūšis: *aukų* (pavyzdžiui, afrikiečių, žydų ir armėnų), *imperines* (britų), *darbo* (indų), *prekybos* (kinų) ir *kultūrines* (karibiečių). Kai kuriais atvejais, pavyzdžiui, kinų, dideli gyventojų persikėlimai vyko savu noru, o ne dėl lemiamų nepalankių įvykių.

Nepaisant formų įvairovės, visos diasporos turi tam tikras bendras esmines savybes. Cohenas daro prielaidą, kad visos diasporos atitinka šiuos kriterijus:

- priverstinį arba savanorišką persikėlimą iš pirmapradės tėvynės į naują regioną ar regionus;
- bendrus pirmapradės tėvynės prisiminimus, susitarimą juos saugoti ir tikėjimą grįžti atgalios;
- aiškų ir tvirtą etninį identitetą, nepaisant laiko ir nuotolių;
- jaučiamą solidarumą su tos pačios etninės grupės nariais, taip pat gyvenančiais diasporos teritorijose;
- tam tikrą įtampą visuomenių šeimininkių atžvilgiu;

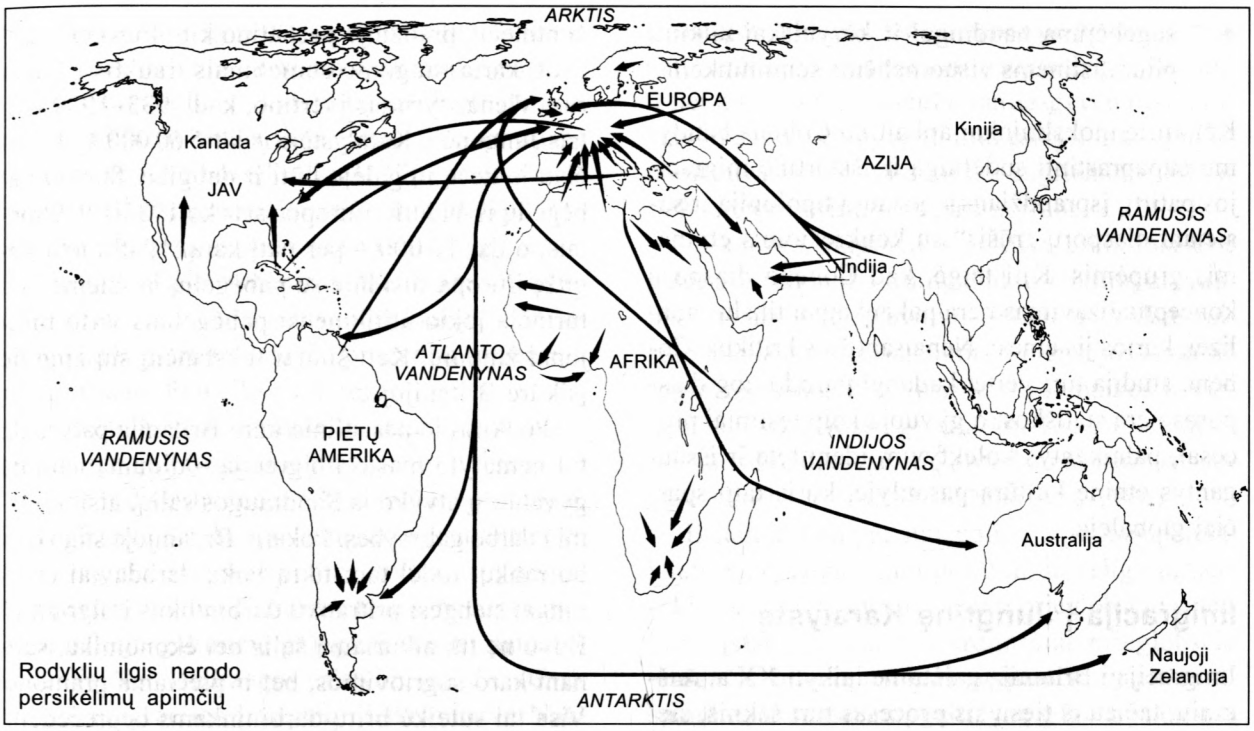

Schema 9.1. Globalinės migracijos 1945–1973 m.

Šaltinis: S. Castles and M. J. Miller, *The Age of Migration*. Macmillan, 1993. p. 67.

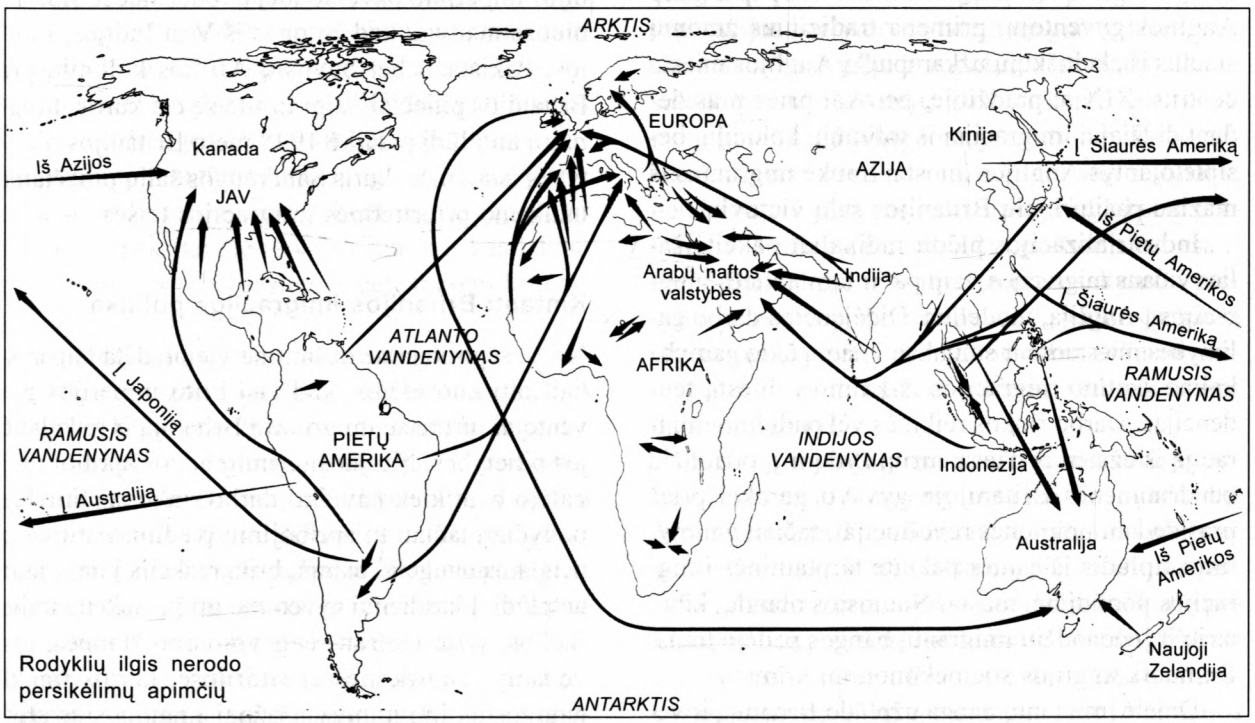

Schema 9.2. Globaliniai migraciniai persikėlimai nuo 1973 m.

Šaltinis: S. Castles and M. J. Miller, *The Age of Migration*. Macmillan, 1993. p. 6.

- sugebėjimą naudingai ir kūrybiškai talkinti pliuralistinėms visuomenėms šeimininkėms.

Kai kurie mokslininkai apkaltino Coheną bandymu supaprastinti sudėtingą ir išskirtinę migracijos patirtį, įspraudžiant ją į siaurą tipologiją ir susiejant diasporų „rūšis" su konkrečiomis etninėmis grupėmis. Kiti teigė, kad Coheno diasporų konceptualizavimas nėra pakankamai tikslus analizei, kurios jis ėmėsi. Nepaisant šios kritikos, Coheno studija turi vertę, kadangi parodo, jog diasporos nėra statiškos, o gyvuoja kaip tęstiniai procesai, palaikantys kolektyvinį identitetą ir išsaugantys etninę kultūrą pasaulyje, kuris taip sparčiai globalėja.

Imigracija į Jungtinę Karalystę

Imigraciją į Britaniją galėtume laikyti XX a. reiškiniu, tačiau iš tiesų šis procesas turi šaknis, siekiančias ankstyviausius rašytinės istorijos etapus ir netgi senesnius laikus. Nemažai airiškų, velsietiškų bei škotiškų vardų, kurie šiandien paplitę tarp Anglijos gyventojų, primena tradicinius žmonių srautus iš „keltiškųjų užkampių" į Anglijos miestų centrus. XIX a. pradžioje, gerokai prieš prasidedant didžiajai imigracijai iš tolimųjų kolonijų, besiplėtojantys Anglijos miestai traukė migrantus iš mažiau pasiturinčių Britanijos salų vietovių.

Industrializacijos plėtra radikaliai pakeitė šalies vidaus migracijos, taip pat ir tarptautinės imigracijos į Angliją, modelius. Didėjančios darbo galimybės miestuose ir smunkanti namų ūkio gamyba kaime skatino migracijos iš kaimo į miestą tendencijas. Darbo rinkos reikmės vėl padidino imigraciją iš užsienio. Tiesa, airių, žydų ir juodaodžių bendruomenės Britanijoje gyvavo gerokai prieš prasidedant pramonės revoliucijai, tačiau galimybių antplūdis iš esmės pakeitė tarptautinės imigracijos pobūdį bei mastą. Naujosios olandų, kinų, airių ir juodaodžių imigrantų bangos padėjo transformuoti Anglijos socioekonominį klimatą.

Didelė imigrantų banga užplūdo Britaniją ir vėliau, kai nacių persekiojimai XX a. ketvirtojo dešimtmečio pradžioje paskatino kitų Europos šalių žydų kartą saugumo sumetimais trauktis į Vakarus. Vienas tyrimas įvertino, kad 1933–1939 metais Jungtinėje Karalystėje įsikūrė 60 000 žydų, tačiau iš tiesų jų galėjo būti ir daugiau. 80 000 pabėgėlių iš Vidurio Europos atvyko 1933–1939 metais, o dar 70 000 – per patį karą. 1945 metų gegužę Europa susidūrė su pabėgėlių problema, neturinčia jokio atitikmens: pabėgėliais virto milijonai žmonių. Keli šimtai tūkstančių šių žmonių įsikūrė Britanijoje.

Po Antrojo pasaulinio karo Britanija patyrė iki tol nematyto masto imigraciją – didumą naujųjų gyventojų atvyko iš Sandraugos šalių, atsiliepdami į darbo galimybes. Pokario Britanijoje stigo darbo rankų, todėl tam tikrą laiką darbdaviai energingai stengėsi pritraukti darbininkus imigrantus. Buvo ne tik atkuriama šalis bei ekonomika, šalinant karo sugriovimus, bet ir plečiama pramonė. Visa tai suteikė britų darbininkams beprecedentį mobilumą ir sukėlė nekvalifikuoto bei rankų darbo poreikį. Vyriausybei darė įtaką didžiojo Britanijos imperinio paveldo idėja, todėl šiuose sluoksniuose manyta, kad žmonės iš Vest Indijos, Indijos, Pakistano bei buvusių Afrikos kolonijų yra Britanijos piliečiai, taigi turi teisę čia kurtis. Imigrantų antplūdį palaikė 1948 metų Britanijos pilietybės įstatymas, kuris Sandraugos šalių piliečiams užtikrino prioritetines imigracijos teises.

Kintanti Britanijos imigracijos politika

XX a. septintajame dešimtmetyje pradėta laipsniškai tolti nuo idėjos, kad visi britų imperijos gyventojai turi teisę imigruoti į Britaniją ir reikalauti jos pilietybės. Naujuosius imigracijos apribojimus galėjo bent kiek paveikti darbo rinkos galimybių pokyčiai, tačiau tų apribojimų įvedimas atitiko ir neigiamą daugelio baltųjų britų reakciją į imigrantų antplūdį. Į kasdienio gyvenimo griūtį, sukeltą imigracijos, ypač jautriai reagavo darbo žmonės, gyvenantys skurdesnėse teritorijose, kurios traukė naujuosius imigrantus. Dažnai į naujuosius ateivius žvelgta priešiškai. 1958 metų riaušės Notting

Hille, kai baltieji gyventojai užpuolė juodaodžius imigrantus, paliudijo rasistinių nuostatų galią.

Vis daugiau balsų kvietė kontroliuoti imigraciją. Jiems buvo labai artima garsioji konservatorių ministro Enocho Powello frazė. 1962 metais, kalbėdamas Birminghame, Powellas numatė, kad Britanijoje nepaprastai padaugės nebaltųjų gyventojų: „Kaip kadaise romėnams, taip ir man atrodo, kad matau „Tibro upę, srūvančią krauju". Gallupo apklausa parodė, kad 75 procentai gyventojų labai prijautė Powello pažiūroms.

Kovotojai su rasizmu ir šia tema rašantys autoriai teigė, jog Britanijos imigracijos politika yra rasistinė ir diskriminuoja nebaltuosius gyventojus. Po 1962 metų Sandraugos imigrantų įstatymo buvo įteisintas pluoštas priemonių, suvaržiusių nebaltųjų įvažiavimo bei įsikūrimo teises, bet apsaugojusių baltųjų galimybę palyginti laisvai patekti į Britaniją. Net Sandraugos valstybių piliečių atžvilgiu šie imigracijos įstatymai diskriminavo Naujosios Sandraugos valstybes, gyvenamas daugiausia nebaltųjų, bet drauge išsaugojo „senosios Sandraugos" šalių – Kanados ir Australijos – imigrantų teises. Pilietybės pagal kilmę principas, kurį įteisino 1968 metų Sandraugos imigrantų įstatymas, reiškė, kad Britanijos pilietybės gali prašyti tik tie Sandraugos šalių piliečiai, kurie gimė, buvo įvaikinti ar natūralizuoti Jungtinėje Karalystėje arba šiuos kriterijus atitiko bent vienas iš tėvų ar senelių. Apskritai šie reikalavimai kur kas labiau padėjo imigruoti baltiesiems negu visiems kitiems (Skellington, 1996).

Britanijos pilietybės įstatymas, priimtas 1981 metais, sugriežtino sąlygas, leidžiančias atvykti į Jungtinę Karalystę žmonėms iš buvusių ar ir dabar priklausomų teritorijų. Britanijos pilietybė buvo atskirta nuo Britanijos priklausomų teritorijų pilietybės. Sukurta ir „Britanijos užjūrio piliečių" kategorija, daugiausia taikoma Honkonge, Malaizijoje ir Singapūre gyvenantiems žmonėms, kuriems nebuvo suteikta teisė apsigyventi Jungtinėje Karalystėje, o vaikai negalėjo paveldėti tėvų pilietybės. Anksčiau Sandraugos piliečiai, penkerius metus išgyvenę šalyje, galėjo būti įregistruoti kaip Britanijos piliečiai, tačiau dabar jie privalėjo prašyti natūralizacijos tokiomis pat sąlygomis, kaip ir bet kurios kitos pasaulio dalies gyventojai. Įvažiavimui ir teisei gyventi imti taikyti ir kiti papildomi suvaržymai. Visą tai dar sugriežtino 1988 ir 1996 metais priimtos teisės normos.

Apkaltinti imigracijos politiką esant rasistinę galima ir remiantis trumpalaikių leidimų atvykėliams iš užsienio išdavimu. 1992 metų Vidaus reikalų ministerijos duomenimis, imigracijos kontrolė sugrąžino vieną iš 63 atvykusių Jamaikos ir vieną iš 82 Bangladešo gyventojų. Tuo tarpu amerikiečių ir švedų atvykėlių atitinkamas santykis sudarė 1:3011 ir 1:4319 (Skellington, 1996).

Britanija taip pat sumažino galimybes patekti į šalį pabėgėliams nuo politinių ar religinių persekiojimų. 1991 metais priimti prieglobsčio suteikimo įstatymai įteisino kruopščias prieglobsčio prašančių žmonių patikras, apimančias ir pirštų atspaudus, ir sumažintą galimybę gauti nemokamą teisinę konsultaciją, ir padvigubintas baudas oro linijoms, atgabenančioms keleivius be galiojančių vizų. Dėl 1993 metų Prašymų dėl prieglobsčio ir imigracijos įstatymo padidėjo neigiamų atsakymų skaičius ir padaugėjo prieglobsčio prašytojų, ilgam sulaikomų internuotųjų asmenų centruose. 2000 metų balandį įsigaliojo nauji įstatymai, kurie nustato griežtas baudas sunkvežimių vairuotojams, neteisėtai įvežantiems į Britaniją prieglobsčio prašytojus. Maža to, prieglobsčio prašytojams, esantiems Britanijoje ir laukiantiems atsakymo į prašymą, gresia deportacijos pavojus, jei juos sugautų elgetaujant, o vietoje pinigų jie dabar dažniau gauna čekius, skirtus maistui ir kitiems būtiniausiems daiktams pirkti.

Itin stiprūs kaltinimai rasistine imigracijos politika skambėjo Konservatorių partijos, vadovaujamos Margaret Thatcher, laikotarpiu, nors šie priekaištai kartojosi ir atėjus Naujųjų leiboristų vyriausybei. Rasizmo priešininkai pažymėjo kai kurių politikų polinkį viešosiose kalbose bei diskusijose mesti „rasinę kortą". Pasirėmę stereotipais ar perpasakodami netikslią informaciją apie imigracijos modelius, politikai gali nuteikti visuomenę prieš

„plūstančius“ į Britaniją imigrantus. Pavyzdžiui, esama prielaidos, kad didumą prieglobsčio prašytojų sudaro nuskurdę ir nekvalifikuoti migrantai. Ši prielaida klaidina, tačiau sukelia stiprų rezonansą ten, kur skeptiškai vertinama imigracijos ir prieglobsčio prašymo politika.

Etninė įvairovė Jungtinėje Karalystėje

Dabar etninių mažumų grupės sudaro per šešis procentus visų Britanijos gyventojų. Kaip jau įsitikinome, imigracija buvo reikšmingas veiksnys, formuojant etninę šalies sandarą. Svarbu pastebėti, kad šiais laikais imigracijos politika yra atsakinga ir už mažėjančią etninių mažumų gyventojų dalį. Dauguma etninių mažumų grupių narių gimė Jungtinėje Karalystėje. Šis faktas akivaizdus, pažvelgus į etninių mažumų gyventojų amžiaus struktūrą – kiekvienos grupės atveju kur kas labiau tikėtina, kad vaikai, o ne pagyvenę žmonės bus gimę Britanijoje (lentelė 9.1). Pavyzdžiui, tarp Britanijos indų mažumos narių Britanijoje gimė 96 procentai šešiolikmečių ir jaunesnių, bet vos 1 procentas tų, kuriems 35 metai ar daugiau (HMSO, 1999). Šie skaičiai rodo esminį poslinkį iš „imigrantų bendruomenės“ į nebaltųjų britų bendruomenę, turinčią visas pilietines teises.

1991 metų gyventojų surašymo metu pirmą sykį informantų buvo paprašyta klasifikuoti save pagal etninę priklausomybę. Tuo tarpu anksčiau duomenys apie gyventojų etninę priklausomybę buvo nustatomi remiantis informacija apie „namų ūkio galvos“ gimimo vietą. Tačiau vis daugiau etninių mažumų gyventojų ėmė gimti Britanijoje, taigi ši traktuotė buvo palaikyta nebetinkama. Dabar narystės etninėje grupėje „saviklasifikacijos“ matmenys tapo standartu, atliekant daugelį oficialiųjų apklausų bei tyrimų, pavyzdžiui, „Darbo jėgos tyrimus“ (*Labour Force Survey,* LFS). Tačiau įvairių tyrimų taikomos etninės klasifikacijos ne visada atitinka viena kitą, todėl gali būti sunku kryžmiškai lyginti šių tyrimų duomenis (Mason, 1995). Visuomet reikia atsargiai vertinti oficialiosios statistikos tikslumą. Pavyzdžiui, informantai savo etniškumą gali suvokti kur kas sudėtingiau, negu pa-

Lentelė 9.1. Žmonių, gimusių Jungtinėje Karalystėje, procentinė sudėtis pagal etninę grupę ir amžių, Didžioji Britanija, 1997–1998 m.

	Iki 16 m.	16–24 m.	25–34 m.	35 m. ir vyresni	Visos amžiaus grupės
Baltieji	98	96	95	95	96
Juodaodžiai karibiečiai	94	87	86	17	56
Juodaodžiai afrikiečiai	61	36	27	6	33
Kitos juodaodžių grupės	97	94	88	57	87
Indai	96	81	37	1	44
Pakistaniečiai	93	65	35	5	54
Bangladešiečiai	84	40	–	–	47
Kinai	77	41	–	–	26
Neišvardytieji	87	61	35	16	56
Visos etninės grupės	97	93	91	92	93

Eilutė „neišvardytieji“ apima mišrios kilmės žmones; „visos etninės grupės“ – nenurodžiusius savo etninės grupės.

Šaltiniai: Labour Force Survey, Office for National Statistics. Iš *Social Trends,* 29 (1999). p. 33. Karališkoji autorinė teisė.

teikia iš anksto nustatyti apklausos pasirinkimai ar kategorijos (Moore, 1995). Tai ypač pasitvirtina, kai individai turi mišrų etninį pagrindą.

Britanijos etninių mažumų nariai, kurių dabar yra per 3 milijonus, daugiausia telkiasi tankiausiai gyvenamose urbanizuotose Anglijos teritorijose. 1991 metų gyventojų surašymas atskleidė, kad daugiausia etninių mažumų gyventojų susitelkę Londone ir Vakarų Midlenduose (atitinkamai 44,8 ir 14 procentų etninių mažumų gyventojų), ir kur kas mažiau jų įsikūrę priemiesčių bei kaimo teritorijose (Owen, 1992). Dauguma juodaodžių gyvena senuosiuose miestų centruose, kuriuos pasirinko ne savo valia, o todėl, kad šių teritorijų nemėgo baltieji gyventojai. Taigi jiems pasitraukus buvo galima rasti tuščių būstų. 1991m. ir ankstesnių metų gyventojų surašymų duomenų palyginimai atskleidė, kad visuotinė gyventojų traukimosi iš miesto į kaimą tendencija nebuvo būdinga etninėms mažumoms. Veikiau ji paskatino etninių mažumų grupes dar labiau telktis tose miestų teritorijose, kuriose mažėjo gyventojų (Owen, 1992).

Jauniausią Britanijos etninių mažumų grupę sudaro bangladešiečiai, turintys 45 procentus šešiolikmečių ar jaunesnių narių (HMSO, 1999). Lyčių atžvilgiu dauguma etninių mažumų grupių šiandien pasižymi didesne negu anksčiau lyčių santykio pusiausvyra. Seniau imigrantai, ypač atvykėliai iš Naujosios Sandraugos šalių, daugiausia buvo vyrai. Dėl vėlesnės politikos, kuri buvo palanki imigrantams, norėjusiems suvienyti šeimas, šis poslinkis daugeliui etninių mažumų grupių padėjo sulyginti vyrų ir moterų skaičių.

Pateiktus Britanijos etninės įvairovės apibūdinimus reikėtų vertinti tik kaip plačiausio pobūdžio rodiklius, kurie žymi nepaprastai sudėtingus ir įvairialypius modelius bendruomenės viduje. Sociologai ir kitų sričių mokslininkai vis labiau pabrėžia, kad, užuot apskritai kalbėjus apie Britanijos etninių mažumų patirtį, reikia sutelkti dėmesį į jų grupių skirtybes. Kaip matysime kitame, rasei ir nelygybei skirtame poskyryje, Britanijoje juodaodžiai ir azijiečiai, palyginti su baltaisiais, sudaro nuskriaustąją visumą, tačiau etninių mažumų grupės yra labai diferencijuotos, o tai reikia išsamiau tyrinėti.

Užimtumas ir ekonominė sėkmė

Užimtumas yra pagrindinė sritis, stebint nepalankios socialinės bei ekonominės padėties dėl lyties, amžiaus, klasės ir etninės priklausomybės padarinius. Tiriant etninių mažumų padėtį darbo rinkoje, buvo atskleisti jiems nepalankūs darbo vietų paskirstymo, užmokesčio lygių, diskriminavimo samdos bei skatinimo praktikoje ir nedarbo modeliai. Šiame poskyryje apžvelgsime kai kurias paminėtas temas.

Etninių mažumų užimtumo modelių tendencijos po XX a. septintojo dešimtmečio

Ankstyviausi Britanijoje atlikti nacionaliniai etninių mažumų tyrimai, kurių XX a. septintajame dešimtmetyje ėmėsi Politikos studijų institutas (*Policy Studies Institute,* PSI), nustatė, kad vėliausiai atvykę imigrantai buvo susitelkę neproporcingai, užimdami rankų darbo vietas nedaugelyje pramonės šakų. Naujieji atvykėliai, nors ir turėjo kvalifikaciją savo kilmės šalyje, buvo priversti dirbti darbus, neatitinkančius jų gebėjimų. Diskriminacija dėl etninės priklausomybės buvo paplitusi ir vieša praktika, kai kurie darbdaviai atsisakydavo samdyti nebaltuosius darbininkus arba priimdavo juos tik tada, kai stigdavo tinkamų baltųjų darbininkų.

Nuo aštuntojo dešimtmečio užimtumo modeliai šiek tiek pasikeitė. Etninių mažumų nariai ir toliau dirbo pusiau kvalifikuoto ar nekvalifikuoto darbo vietose, tačiau padidėjo jų užimtumas kvalifikuoto rankų darbo srityje. Vienos kitos etninės mažumos nariai rasdavo specialisto ar vadovo darbo vietą. Nepaisant įstatymų pakeitimų, siekusių užkirsti kelią rasinei diskriminacijai samdos praktikoje, tyrimai nustatė, kad, kviečiant pokalbiams ir siūlant darbo galimybes, baltiesiems nuolatos teikta pirmenybė, palyginti su tokios pat kvalifikacijos nebaltaisiais pretendentais.

1982 metais PSI atliko trečiąjį nacionalinį etninių mažumų tyrimą, kuris nustatė, kad dėl bendro ekonomikos nuosmukio, stipriai sukrėtusio gamybos sektorių, etninės mažumos, išskyrus afroazijiečių ir indų vyrus, kentė dvigubai didesnį nedarbą negu baltieji. Tačiau kvalifikuoti ir laisvai

angliškai kalbantys nebaltieji vis dažniau užimdavo įstaigų tarnautojų darbo vietas, o etninių mažumų ir baltųjų darbuotojų užmokesčio atotrūkis mažėjo. Nuo XX a. aštuntojo dešimtmečio pabaigos ėmė gausėti etninių mažumų, kurių nariai pradėjo plėtoti savo verslą, šitaip prisidėdami prie didesnio uždarbio ir mažesnio nedarbo lygio, ypač tarp indų ir afroazijiečių atstovų.

Naujausi duomenys

Naujausio nacionalinio Britanijos etninių mažumų tyrimo, kurį atliko PSI, pagrindą sudarė apklausti 5196 Azijos ir Karibų kilmės britai (greta 2867 baltųjų). Rezultatai buvo paskelbti ataskaitoje *Ethnic Minorities in Britain: Diversity and Disadvantage*, Modood et al., 1997 („Etninės mažumos Britanijoje: įvairovė ir nepalanki padėtis"). Šis tyrimas atskleidė, kad etninių mažumų keliai į darbo rinką išsiskyrė labiau negu bet kada anksčiau. Tiesa, etninės mažumos ir toliau jautėsi užimančios nepalankią padėtį darbo užmokesčio, samdos praktikos ir nedarbo lygio atžvilgiu. Bet, kita vertus, Britanijos nebaltieji gyventojai yra heterogeniški, o kai kurioms etninėms grupėms užimtumo srityje pasiseka labiau negu kitoms. Pavyzdžiui, neproporcingai daug pakistaniečių ir bangladešiečių tebedirba rankų darbus, o tikimybė, kad jie užims specialistų ir vadovų darbo vietas, nesiekia nė trečdalio baltųjų darbuotojų galimybių. Palyginti su kitomis moterimis, vos trečdalis pakistaniečių ir dešimtadalis bangladešiečių turi mokamą darbą ne namuose (Modood et al., 1997).

Kitoje šio spektro pusėje yra afroazijiečių ir kinų kilmės individai. Šiose grupėse uždarbio lygiai praktiškai atitinka baltųjų uždarbius, o nedarbo lygiai irgi panašūs. Afroazijiečiai vyrai turi tokią pat tikimybę užimti specialistų, vadovų ar darbdavių vietas, kaip ir baltieji, o kinės čia turi dvigubai didesnę tikimybę negu baltosios moterys. Nacionalinės apklausos atlikėjai padarė išvadą, kad šių grupių nebetinka laikyti nuskriaustomis, palyginti su baltaisiais, nes pagal kelis socioekonominius rodiklius jos iš tiesų stelbia baltuosius gyventojus (Modood et al., 1997).

Jaunų karibiečių vyrų patirtis darbo rinkoje nepaprastai skiriasi nuo indų ir baltųjų patirties. Studija, paremta vienuolikos metų *Labour Force Survey* („Darbo jėgos tyrimų") duomenimis, nustatė, kad karibiečių vyrų tikimybė būti bedarbiais daugiau kaip dukart viršijo baltųjų antrininkų tikimybę, taip pat išryškėjo tendencija, kad šiems etninės mažumos nariams buvo mokama mažiau negu kitoms grupėms. Kitą stulbinamą pokytį galima pastebėti darbo perspektyvose, kurias turi aukštąjį mokslą baigę afrikiečiai vyrai. Nepaisant įgyto išsimokslinimo, tikimybė, kad jie neįsidarbins, yra septynis kartus didesnė negu panašiai išsilavinusio baltojo (Berthoud, 1999).

Labai skiriasi ir nebaltųjų moterų užimtumo modeliai. Karibietės rankų darbą dirba kur kas rečiau, negu baltosios moterys, o štai indės, kaip ir pakistanietės, pirmiausia linkusios užimti rankų darbo vietas. Karibietės ir indės pasižymi gana intensyvia ekonomine veikla, tuo tarpu moterys iš Pakistano ir Bangladešo ne tokios aktyvios darbo rinkoje. Vidutiniškai karibietės ir indės už visos dienos darbą gauna šiek tiek daugiau negu baltosios moterys, nors tarp daug uždirbančių ir mažas pajamas turinčių indžių būdinga ryški poliarizacija (Modood et al., 1997).

„Indų ekonominė sėkmė"

Sėkmingiausiai verčiasi, lyginant pagal kitų nebaltųjų pajamas, tie pietų azijiečiai, kurie dirba savarankiškai arba yra smulkieji darbdaviai. Tokių žmonių skaičius per pastaruosius dvidešimt metų nuolatos didėjo: šiandien indų vyrų ir moterų tikimybė dirbti sau daugiau kaip du kartus didesnė negu baltųjų. Azijiečių parduotuvėlės ir kitos jų verslo formos tapo iškiliu britų visuomenės aspektu. Kai kas daro prielaidą, kad būtent jie galėtų pirmauti, ekonomiškai atgaivinant senuosius miesto centrus. Pasak Tariqo Modoodo, „indų ekonominė sėkmė" – tai sunkaus darbo, bendruomenės ir šeimos paramos, taip pat išsilavinimui skiriamos pirmenybės rezultatas (1991).

Svarbu ir nepervertinti pietų azijiečių smulkiojo verslo klestėjimo ir galimo poveikio. Daugelis sa-

Etninės mažumos ir „naujoji ekonomika“

Dėl didelės etninių mažumų darbininkų koncentracijos gamyboje ir pramonėje daugelis stebėtojų padarė prielaidą, jog gamybos nuosmukis neproporcingai veikė šį gyventojų segmentą. Padidėjęs nedarbas, teigė jie, rodo ekonomikos restruktūrizacijos įtakas etninių mažumų darbininkams, nes jie mažiau kvalifikuoti ir labiau pažeidžiami. Britanijos ekonomikos poslinkis iš gamyba paremto sektoriaus į kitus – technologijų bei paslaugų sektorius – buvo žalingas etninių mažumų darbininkams, nes jie ne taip gerai pasirengę pereigai prie naujų veiklų.

Tačiau šiam tradiciniam požiūriui metė iššūkį PSI apklausų ir panašūs atradimai, taip pat „Darbo jėgos tyrimų“ (*Labour Force Survey*) ir surašymo duomenų palyginimai (Iganski ir Payne, 1999). Šie tyrimai parodė, kad pastaraisiais dešimtmečiais ekonomikos bei užimtumo srityse kai kurios nebaltųjų grupės iš tiesų sulaukė didelės sėkmės, kaip ir svarių laimėjimų pasiekiantys baltieji darbininkai. Šie mokslininkai teigia, kad ekonomikos restruktūrizacijos procesas iš tikrųjų padėjo mažinti atotrūkį tarp etninių mažumų ir baltųjų darbo rinkoje. Taip atsitiko, nes didelio masto vidinės ekonomikos transformacijos turėjo tendenciją apimti *ir* etninių mažumų, *ir* baltuosius žmones.

Pasinaudoję „Darbo jėgos tyrimų“ ir gyventojų surašymų trijų dešimtmečių (1971, 1981 ir 1991) duomenimis, Paulas Iganskis ir Geoffas Payne'as pastebėjo, jog etninės mažumos kaip visuma prarado mažiau darbo vietų, negu likusi pramonės darbo jėga. Nuo 1971 iki 1991 metų, skaičiuojant pagal 1971 metais ekonomiškai aktyvių žmonių skaičių, nebaltieji prarado 12 procentų darbo vietų, o visos darbo jėgos atžvilgiu buvo prarasta 14,4 procento. Iganskis ir Payne'as pabrėžė, kad ši bendroji kryptis pasižymėjo ir nemažais vidiniais netolygumais, pavyzdžiui, tarp vyrų ir moterų, arba įvairių pramonės sektorių. Tačiau apskritai, kaip nustatė šie mokslininkai, žengiant į „naująją ekonomiką“ reiškėsi tendencija panašiai „šluoti“ ir nebaltuosius, ir baltuosius, o tai sumažino jų tarpusavio atotrūkį. Pasak Iganskio ir Payne'o, dabar Britanija turi nemažą nebaltąją bendruomenę, kurios užimtumo struktūros kaita savo būdais nebeatskiriama nuo būdingų baltosios daugumos bendruomenei.

Iganskis ir Payne'as apdairiai nurodo, kad dėl esminių laimėjimų, kurių pasiekė kai kurios etninės mažumos, nereikėtų klaidingai manyti, jog pastarųjų atžvilgiu užimtumo srityje daugiau nebereiškiamas nepalankumas. Šis „kolektyvinis socialinis mobilumas“ veikiau rodo, kad poindustrinės restruktūrizacijos jėgos yra *galingesnės* už rasinę diskriminaciją ir nuolatines skriaudas (1999).

varankiškai dirbančių azijiečių skiria darbui nepaprastai daug laiko – net šešiasdešimt ar aštuoniasdešimt valandų per savaitę, už tai gaudami palyginti mažas bendrąsias pajamas. Jie įregistruoti kaip dirbantys sau, bet iš tiesų dirba kitiems – šį verslą valdantiems šeimos nariams. Taip pat jie neturi pranašumų, įprastų samdomiems darbuotojams: pašalpų ligos atveju, mokamų atostogų ir darbdavio įnašų į valstybinį draudimą.

Keblumai, kopiant į viršūnę

Užimtumo struktūros pažanga ne visuomet atitinka didesnį atstovavimą aukščiausiam galios lygmeniui. Nors vis daugiau etninių mažumų atstovų užima įstaigų tarnautojų vietas, tačiau virš jų galvų, atrodo, kyla „stiklo lubos“, kurios neleidžia etninių mažumų žmonėms, išskyrus vieną kitą išimtį, pakilti į aukščiausius karjeros postus didelėse bendrovėse bei organizacijose. Apskritai, etninių mažumų atstovai, nors ir įgiję gerą kvalifikaciją, turi perpus mažesnę negu baltieji tikimybę užimti aukščiausiai vertinamas (galios, statuso ir darbo užmokesčio atžvilgiu) padėtis, kurios sudaro 10 procentų visų darbų vietų.

Nauja Profesinių sąjungų kongreso (*Trades Union Congress,* TUC) ataskaita, pavadinta *Qualifying for Racism*, 2000 („Mažinti rasizmą“), pažymi, kad XX a. dešimtajame dešimtmetyje pa-

didėjo baltųjų ir nebaltųjų „atotrūkis“ užimant vadybos ir kontrolės darbo vietas. Kongresas kvietė vykdyti privalomą visų darbdavių priežiūrą, šitaip užkertant kelią juodaodžių ir azijiečių darbininkų rasinei diskriminacijai, kuri dėl etninės priklausomybės suvaržo jų galimybes kilti karjeros laiptais. Tikėtina, kad laikui bėgant susilpnės užkardos kelyje į vadovų vietas, bet šiuo metu jos įtaigiai primena, koks tvarus yra išankstinis nusistatymas ir rasizmas, kurį junta individai, kilę iš etninių mažumų.

Būstas

Pastebima tendencija, kad Britanijos etninės mažumos patiria diskriminaciją, užgauliojimus ir materialias netektis būsto rinkoje. Nuo pat ankstyvųjų raginimų kontroliuoti imigraciją būstas atsidūrė grupių tarpusavio kovų dėl išteklių ir etninio uždarumo centre. Viena galimų to priežasčių – itin simboliška būsto reikšmė: jis žymi statusą, suteikia saugumą ir yra neatskiriama viso gyvenimo dalis. Būsto kokybės bei rūšies skiriamieji požymiai, kaip ir užimtumo modeliai, kinta pagal etnines grupes. Nors būsto atžvilgiu visi nebaltieji gyventojai užima mažiau palankią padėtį negu baltieji gyventojai, šis vaizdas anaiptol nevienalytis. Kai kurios grupės, pavyzdžiui, indai, pasiekė aukštą lygį kaip namų savininkai, tuo tarpu kiti liko neproporcingai susitelkę standartų neatitinkančiuose prieglobsčiuose ar socialinio būsto sektoriuje (Ratcliffe, 1999).

Nebaltųjų ir baltųjų gyventojų, taip pat įvairių nebaltųjų grupių būsto skiriamuosius požymius skatina tam tikri veiksniai. Tikėtina, kad būsto modelių atžvilgiu etninę segregaciją skatina rasinis užgauliojimas ar smurtiniai užpuolimai, kurių dažnėja ne vien Britanijoje, bet ir kitose Europos šalyse. Nebaltųjų gyventojų šeimos, turinčios lėšų persikelti į turtingesnes, daugiausia baltųjų gyvenamas kaimynijas, gali šito atsisakyti dėl etninio priešiškumo. Kitas veiksnys siejasi su būsto fizine būkle. Apskritai būstai, kuriuose gyvena etninių mažumų grupės, menkiau prižiūrimi negu baltųjų gyventojų namai. Didelė dalis pakistaniečių ir bangladešiečių gyvena perpildytose patalpose (vidutinį jų namų ūkį sudaro daug asmenų), jų būstai drėgnesni, čia rečiau įvestas ir centrinis šildymas (žr. lentelę 9.2).

Indai elgiasi priešingai – panašiai kaip ir baltieji, jie linkę kurtis atskiruose ar blokuotuose namuose ir kur kas rečiau negu kitos etninės grupės apsigyvena senųjų miestų centrų kaimynijose. Tuo tarpu iš karibiečių namų ūkių kur kas labiau galima tikėtis, kad, užuot tapę namų savininkais, jie išsinuomos patalpas socialinio būsto sektoriuje. Tokia nuostata gali sietis su dideliu vienišų tėvų ar motinų šeimų skaičiumi, būdingu šiai etninei grupei.

Bredfordo būsto forumas (*Bradford Housing Forum*) susirūpino nelygybėmis ir „įtampa dėl būsto“, su kuriomis jo bendruomenėje susiduria etninės mažumos, todėl 1995 metais jis atliko vietinį būsto poreikių tyrimą. Gauti rezultatai svarbūs taip pat ir dėl bendresnių dalykų, gerokai peržengusių paties miesto problemų ribas. Apklausus 1000 nebaltųjų gyventojų namų ūkių, buvo atskleisti du pagrindiniai dalykai. Pirma, maždaug pusės pakistaniečių ir bangladešiečių informantų namų ūkių nė vienas narys nedirbo visą darbo dieną. Bradfordo gamybos pramonės nuosmukis stipriai paveikė etninių mažumų bendruomenes, labai padidindamas jų nedarbo lygį. Antra, labiausiai socialiai nuskriaustų nebaltųjų gyventojų namų ūkių nariai ypač dažnai ir ilgai sirgo, juos kamavo negalios. Sergamumo duomenys, surinkti per 1991 metų gyventojų surašymą, irgi atskleidė, jog etninių mažumų grupės neproporcingai kenčia dėl lėtinių kvėpavimo ligų ir plaučių problemų. Bradfordo duomenys parėmė teiginį, kad fizinė sveikata glaudžiai siejasi su būsto sąlygomis.

Kaip suprasti būsto etninius skiriamuosius požymius? Kai kurie sociologai teigė, jog etninės mažumos konkurencinių būsto rinkos procesų metu iškilo kaip atskira „būsto klasė“ (Rex ir Moore, 1967). Pagal šį požiūrį, mažumų grupės susiduria su iššūkiais, pradedant nepalankiomis ekonominėmis sąlygomis ir baigiant rasine diskriminacija. Šie iššūkiai reiškia, kad jos turi mažai pasirinkimų ir menkas galimybes kontroliuoti savo

Lentelė 9.2. Namų ūkiai, patiriantys fizines būsto problemas, pagal etninę sudėtį Didžiojoje Britanijoje, 1991 m.

Etninė grupė	Daugiau negu vienas asmuo kambaryje (%)	Nėra atskirų gyvenamųjų patalpų (%)	Be individualiai naudojamų vonios ar tualeto		Be centrinio šildymo	
			(%)	(asmenų namų ūkiui)	(%)	(asmenų namų ūkiui)
Baltieji	1,8	0,9	1,2	1,50	18,9	2,16
Etninės mažumos	13,1	2,4	2,1	2,09	17,8	3,33
Juodaodžiai	7,2	3,1	2,3	1,69	17,4	2,33
Juodaodžiai karibiečiai	4,7	2,0	1,4	1,65	17,4	2,30
Juodaodžiai afrikiečiai	15,1	6,5	5,1	1,73	15,8	2,46
Kiti juodaodžiai	5,6	3,2	2,4	1,67	20,2	2,27
Pietų azijiečiai	20,5	1,1	1,4	3,08	19,5	4,43
Indai	12,8	1,0	1,1	2,65	12,4	3,59
Pakistaniečiai	29,7	1,2	1,7	3,31	34,2	4,95
Bangladešiečiai	47,1	1,3	2,0	4,17	23,6	5,19
Kinai ir kiti	9,4	3,6	3,0	1,78	15,0	2,62
Kinai	10,6	3,5	3,2	1,95	16,0	2,82
Kiti azijiečiai	11,0	3,7	3,0	1,79	12,1	2,83
Kitų etninių mažumų atstovai	7,4	3,7	3,0	1,67	16,7	2,39
Visi gyventojai	2,2	1,0	1,3	1,54	18,9	2,21

Šaltinis: D. Owen; David Mason, *Race and Ethnicity in Modern Britain*. Oxford University Press, 1995.

būsto padėtį. Iš esmės etninės mažumos verčiamos taikstytis su netinkamomis būsto sąlygomis, nes šiuo atveju beveik arba visiškai neturi galimybių pasirinkti. Kol egzistuoja tikrai daug varžančių aplinkybių, kurios būsto rinką daro nepalankią etninėms mažumoms, būtų neteisinga manyti, kad šie žmonės tėra pasyvios diskriminacinių ar rasistinių jėgų aukos. Laikui bėgant, modeliai ir praktika gali kisti dėl socialinių veikėjų pasirenkamų galimybių. Diskriminacija taip pat gali virsti kūrybiškų veiksmų akstinu.

Rasė ir nusikaltimas

Nuo XX a. septintojo dešimtmečio į baudžiamosios justicijos sistemos akiratį pateko daugiau negu kada nors anksčiau etninių mažumų narių, skaičiuojant ir pažeidėjus, ir aukas. Palyginti su etninių mažumų pasiskirstymu tarp visų gyventojų, joms tenka pernelyg didelis kalinių skaičius. 1997 metais Anglijoje ir Velse vienas iš aštuonių kalinių vyrų priklausė etninei mažumai (HMSO, 1999). Neproporcingai didelis ir afrokaribiečių suėmimų lygis – jis siekė 7 procentus visų 1,3 milijono suėmimų 1998–1999 metais, nors afrokaribiečiai sudaro vos 2 procentus visų gyventojų.

Esama pagrindo manyti, kad etninių mažumų nariai, patekę į baudžiamosios justicijos sistemos akiratį, patiria savo atžvilgiu diskriminacinį elgesį. Laisvės atėmimo bausme dažniau baudžiami nebaltieji netgi tuomet, jei anksčiau beveik arba visai neturėjo teistumų. Labiau tikėtina ir kad etninių mažumų nariai įkalinti patirs diskriminaciją ar rasinius išpuolius. Kai kurie mokslininkai nurodė, kad baudžiamosios justicijos sistemos administracijoje visiškai dominuoja baltieji. Juodaodžiai

sudaro tik mažą dalį praktikuojančių advokatų ir mažiau kaip 2 procentus policijos pajėgų (Denney, 1998).

Visos nebaltųjų grupės neapsaugotos nuo vienos ar kitos rūšies rasizmo, taip pat ir užpuolimų dėl rasinių motyvų. Didžioji dalis išvengia šių nemalonumų, tačiau vistiek mažumos patirtis gali kelti nerimą. Politikos studijų instituto (*The Policy Studies Institute*) tyrimas (Modood et al., 1997) atskleidė, kad per praėjusius metus 12 procentų informantų patyrė rasines patyčias, įžeidimus ar užpuolimus. Iš jų 25 procentai buvo viktimizuoti penkis ar daugiau kartų. Ketvirtadalis apklaustųjų informantų prisipažino, kad nerimauja dėl galimybės tapti rasinių persekiojimų aukomis.

Pastaraisiais metais vis daugiau dėmesio kreipta į rasiškai motyvuotus nusikaltimus prieš etnines mažumas. Viktimizacijos studijos atskleidė, kad rasinį motyvą aukos įžvelgia veikiau grasinimuose, vandalizmo aktuose ir smurtiniuose užpuolimuose, o ne tokiuose nusikaltimuose kaip įsibrovimas. 1998 metų Nusikalstamumo Britanijoje tyrimai (*British Crime Survey*) nustatė, kad įžvelgti rasinį nusikaltimų motyvą būdingiausia pakistaniečiams ir bangladešiečiams (šitaip jie įvertino 26 procentus visų nusikaltimų). Tuo tarpu indai (13 procentų) ir juodaodžiai informantai (9 procentai) kriminaliniuose įvykiuose įžvelgė kiek mažiau rasinių motyvų. Priešingai nusikaltimus suvokia baltieji: vos 1 procentas baltųjų manė, kad prieš juos įvykdyti nusikaltimai turi rasinių motyvų (HMSO, 1999).

Kaip galėtume paaiškinti šiuos nusikalstamumo ir viktimizacijos modelius? 8 skyriuje „Nusikaltimas ir deviacija" jau pažymėjome, kad tarp gyventojų nusikalstamumas pasiskirsto netolygiai. Nusikalstamumo ir viktimizacijos modeliai, atrodo, turi akivaizdų erdvinį elementą. Teritorijoms, kurios patiria materialius nepriteklius, paprastai būdingas ir didesnis nusikalstamumas, o individai, gyvenantys šiuose regionuose, labiau rizikuoja tapti nusikaltimų aukomis.

Dėl nepriteklių, kuriuos patiria neapsaugoti nuo rasizmo žmonės, nyksta senųjų miestų centrų aplinka, kuri nykdama dar labiau sukelia nepriteklius (taip pat žr. 18 skyrių „Miestai ir miestų erdvės"). Čia ryškėja rasės, nedarbo ir nusikalstamumo koreliacija, turinti tendenciją pasireikšti ypač tarp juodaodžių vaikinų. Politikų ir žiniasklaidos kuriama „moralinė panika" dėl nusikalstamumo (žr. p. 204) visuomenėje įtvirtino rasės ir nusikalstamumo sąsają. Laikraštis *Daily Telegraph* komentavo: „Nemažai Britanijoje gyvenančių jaunuolių iš Vest Indijos, panašiai kaip ir vis daugiau jaunų baltųjų gyventojų, visiškai nejaučia, kad tauta, tarp kurios jie gyvena, yra jų pačių dalis. Todėl jiems šios tautos piliečiai tampa vien smurtinio išnaudojimo objektais" (cituota: Solomos ir Rackett, 1991: 44). Tačiau daugelis jaunų juodaodžių patyrė, kad būtent jie pavirsta „smurtinio išnaudojimo objektais", kai susiduria su baltaisiais, taip pat, deja, ir su policija.

Policijos pareigūnų rasizmas

Sociologinės studijos padėjo atskleisti ir policijos pareigūnų rasistinius nusistatymus. Rogeris Graefas savo tyrime padarė išvadą, kad „policija yra aktyvi visų etninių mažumų priešininkė". Jis pažymėjo, kaip dažnai, kalbėdami apie etnines mažumas, policijos pareigūnai griebiasi stereotipų bei rasistinių užgauliojimų (1989). Paskutinį XX a. dešimtmetį Britanijoje ir Jungtinėse Valstijose atsitiko keli ypatingi įvykiai, kurie padėjo visuomenei suvokti policijos pareigūnų rasizmą taip, kaip nebūtų pajėgę padaryti jokie tyrimai. Britanijoje vykusias diskusijas dėl rasizmo pobūdžio neprastai pakeitė mūsų jau aptartas 1993 metų Stepheno Lawrence'o nužudymas, pademonstravęs, kad rasizmas neapsiriboja konkrečiais individais, bet gali persmelkti ištisas institucijas.

Po to, kai 1999 metais buvo išspausdinta Macphersono ataskaita apie Stepheno Lawrence'o nužudymą, vidaus reikalų ministras Jackas Straw pareikalavo, kad policija taptų „kovotoja už daugiakultūrinę visuomenę". Jau per vienerius metus po ataskaitos paskelbimo imta laikytis daugelio iš septyniasdešimties jos rekomendacijų, nors kritikai tvirtino, kad pokyčiai vyksta nepakankamai greitai. Anglijoje ir Velse pareigūnai azijiečiai ir et-

ninių mažumų atstovai buvo įtraukti į 9 iš 43 policijos nuovadų. Tačiau prieš Macphersoną būta ir neigiamos reakcijos. Ją reiškė kai kurie teisėsaugos atstovai, manę, kad ataskaita tendencinga policijos atžvilgiu.

JAV sunerimo dėl institucinio rasizmo, atsakydamos į keletą smurtinių įvykių, kuriuose baltieji policininkai susirėmė su juodaodžiais piliečiais. Kai 1991 metais Los Andželo policijos departamento pareigūnai žiauriai mušė juodaodį vairuotoją Rodney'į Kingą, sceną pavyko nufilmuoti mėgėjiška vaizdo kamera, o vėliau televizija kelis kartus rodė šiuos vaizdus apstulbusiai tautai. 1992 metais policiją dėl šio incidento visiškai išteisinus, kai kuriose Los Andželo vietose kilo bruzdėjimai. Riaušės truko beveik savaitę. 40 žmonių žuvo, 5000 buvo suimta, turtinė žala siekė per milijardą dolerių. 1999 metais Niujorke išteisinus keturis baltuosius policininkus, kurie nušovė Amadou Diallą, policiją imta dar labiau kaltinti rasizmu. Diallas, imigrantas iš Gvinėjos, buvo nušautas daugiabučio namo, kuriame gyveno, tarpduryje, kai norėjo išsitraukti piniginę. Policininkai, pamanę, kad jis ginkluotas, šovė į jį keturiasdešimt tris kartus. Niujorko meras Rudolphas Guilianis ir miesto policijos komisaras Williamas Safiras susilaukė aršios kritikos dėl jų palaikomos griežtos „teisės ir tvarkos" politikos, kuri daugiausia buvo skiriama juodaodžiams niujorkiečiams. Kritikai kaltino, jog vaikantis didelio suėmimų skaičiaus buvo sukurta situacija, kai nepakankamai apmokyti, bet entuziazmu trykštantys policininkai linko „pirma šauti, paskui klausti".

Šių įvykių fone ne itin stebina tyrimo patvirtintas juodaodžių grupių priešiškumas policijai ir Britanijoje, ir Jungtinėse Valstijose. Tam tikru mastu šį priešiškumą paakina paprasčiausia tiesioginė patirtis, o juodaodžių jaunuolių požiūrius ypač formuoja policijos pasirinkta viešosios tvarkos palaikymo strategija, su kuria jie susiduria. Politikos studijų instituto atliktas tyrimas nustatė, kad vos ketvirtadalis informantų, į kuriuos praėjusiais metais buvo pasikėsinta dėl rasės, nutarė apie incidentus pranešti policijai. Pusė besikreipusiųjų liko nepatenkinti policijos veiksmais. Daugelio nuomone, policija nesidomėjo įvykiu ir nenorėjo jo tirti (Modood et al., 1997).

Etninėms mažumoms labiausiai reikia policijos ir baudžiamosios justicijos sistemos apsaugos, nes jų nariai greičiau negu baltieji gyventojai gali tapti nusikaltimų aukomis. Kita vertus, kai kurie požymiai rodo, jog teisėsaugos politika gali turėti rasinį pobūdį, *nukreiptą* prieš nebaltuosius žmones. Policijos taikomas „rasinis profiliavimas" reiškia, kad etninių grupių nariai neretai stebimi įdėmiau už baltuosius ir dažniau įtariami blogais darbais. Vadinamąja politika „sustabdyk ir apieškok" linkstama skirti neproporcingą dėmesį nebaltiesiems gyventojams. Pavyzdžiui, Londone tikimybė, kad bus sulaikytas juodaodis, yra šešis kartus didesnė, taip pat juodaodžiai gali būti dažniau suimami. Kiti nurodo, jog kai policijos pagalbos šaukiasi nebaltieji, pareigūnai jiems gali padėti ne taip greitai ir rūpestingai kaip baltiesiems.

Imigracija ir etniniai santykiai kitose Europos šalyse

Per XX amžių dėl migracijos labai pasikeitė ne vien Britanija, bet ir dauguma Europos šalių. Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui, Europoje du dešimtmečius vyko didelio masto migracija. Vidaržemio jūros šalys pigia darbo jėga aprūpino tautas, gyvenančias šiaurėje ir vakaruose. Migrantai traukė iš tokių teritorijų, kaip Turkija, Šiaurės Afrika, Graikija, Ispanijos ir Italijos pietūs, o šalys šeimininkės, jausdamos ypatingą darbo jėgos stygių, kurį laiką šį procesą aktyviai skatino. Šveicarija, Vokietija, Belgija ir Švedija turi nemažai migrantų darbininkų. Tuo pat metu į buvusias kolonijines valstybes ėmė plūsti imigrantai iš kadaise valdytų kolonijų: tai patyrė Prancūzija (su alžyriečiais), Nyderlandai (su indoneziečiais), taip pat Jungtinė Karalystė. Darbo jėgos migracija į Vakarų Europą ir jos viduje gerokai sulėtėjo prieš porą dešimtmečių, kai spartus ekonomikos augimas virto nuosmukiu. Tačiau po 1989 metų, kai griuvo Berlyno siena ir ėmė transformuotis Rytų Europos bei buvusios Sovietų sąjungos šalys, Euro-

pa išvydo formuojantis reiškinį, pavadintą **naująja migracija**. Šią „naująją migraciją" žymėjo du įvykiai. Pirma, atvėrus Rytus ir Vakarus skyrusias sienas, Europoje kilo migracijos banga: nuo 1989 iki 1994 metų persikėlė apie 5 milijonus žmonių. Antra, karas ir etninė nesantaika buvusioje Jugoslavijoje sukėlė apytikriai 5 milijonų pabėgėlių antplūdį į kitus Europos regionus (Koser ir Lutz, 1998). Vis labiau nusitrinant riboms tarp kilmės ir paskirties šalių, pakito ir geografiniai Europos migracijos modeliai. Daugelis migrantų rinkosi Pietų ir Vidurio Europos šalis, taigi aiškiai pakito ankstesnės imigracijos kryptys.

Kitas „naujosios migracijos" bruožas – etninis „išsigryninimas". Buvusioje Sovietų sąjungoje, Jugoslavijoje ir kai kuriose Vidurio Europos valstybėse keitėsi sienos, politiniai režimai ar žiebėsi konfliktai, sukėlę migracijas, pagrįstas „etniniu bendrumu". Puikus pavyzdys – etniniai rusai, tapę naujų nepriklausomų šalių, atsiradusių žlugus Sovietų sąjungai (tokių kaip Latvija, Kazachstanas ar Ukraina) gyventojais. Daugelis jų nutaria grįžti atgal į Rusiją ir šitaip įsijungia į etninio išsigryninimo procesą (Brubaker, 1998).

Migracija ir Europos Sąjunga

Įgyvendinant Europos integraciją, pašalinta daug kliūčių, anksčiau varžiusių laisvą prekių, kapitalo ir samdomų darbuotojų judėjimą. Šis procesas nepaprastai padidino regioninę migraciją tarp Europos šalių. Europos Sąjungos valstybių piliečiai dabar turi teisę dirbti bet kurioje ES šalyje. Taigi prie didžiausių Europos migrantų – prieglobsčio prašytojų ir ekonominių migrantų – prisijungė dar viena – itin kvalifikuotų ir įgudusių specialistų grupė. Mokslininkai pastebėjo, kad drauge su šiuo poslinkiu migrantai vis labiau poliarizuojasi – skirstosi į „pasiturinčius" ir „nepasiturinčius".

Migracija į Europos Sąjungą iš jai nepriklausančių šalių tapo vienu opiausių politinės darbotvarkės klausimų daugelyje Europos valstybių. Tęsiantis Europos integracijos procesui ir įgyvendinant Šengeno sutartį, kai kurios šalys atsisakė kontroliuoti savo vidaus sienas su kaimyninėmis valstybėmis. Šios sutarties signatarės dabar kontroliuoja tik savo išorines sienas (žr. schemą 9.3) ir leidžia laisvai įvažiuoti į šalį kitų Bendrijos narių gyventojams. Šis Europos sienų kontrolės performavimas nepaprastai paveikė nelegalią imigraciją į ES ir užsienio piliečių nusikalstamumą. Nelegalūs migrantai, sugebėję patekti į kurią nors Šengeno valstybę, gali nevaržomi keliauti po visą šią zoną.

Dabar, kai dauguma Europos Sąjungos valstybių apribojo teisėtą imigraciją, suteikdamos leidimus tik šeimoms susijungti, ėmė didėti nelegali imigracija. Kai kurie nelegalai į ES patenka teisėtai, kaip studentai ar turistai ir pasilieka ilgiau, negu leidžia jų viza, tačiau vis daugiau nelegalių imigrantų per sienas gabenami slapta (žr. schemą 9.4). Tarptautinio migracijos politikos formavimo centro (*The International Centre for Migration Policy Development*) skaičiavimais, kasmet į ES slapta atgabenama 400 000 žmonių. Ilga Italijos pakrantės siena laikoma viena akyčiausių Europoje ir pritraukia nelegalius imigrantus iš gretimos Albanijos, buvusios Jugoslavijos, Turkijos ir Irako. Prisijungusi prie Šengeno sutarties, Italija turi iš esmės sutvirtinti savo išorines sienas. Vokietija, susidūrusi su neproporcingai dideliu nelegalių migrantų ir prieglobsčio prašytojų skaičiumi, drauge su Lenkijos ir Čekijos vyriausybėmis stiprino rytinių sienų kontrolę. Europos Sąjunga gali labai greitai priimti šias šalis į savo gretas, taigi vos po kelerių metų jos taps rytine ES siena.* Tuomet jų ilgos sienos su Slovakija, Ukraina, Baltarusija ir Rusijos Kaliningrado sritimi gali tapti ES migracijos kontrolės naująja „silpnąja grandimi".

„Naujųjų migrantų" kontrolė griežtinama ne tuščioje vietoje. Imigracijos politikos pokyčiai susilaukia neformalaus atsako iš nelegalios prekybos žmonėmis ir jų gabenimo tinklų. Prekyba migrantais virto viena sparčiausiai besiplečiančių Europos organizuoto nusikalstamumo rūšių. Šios nusikalstamos grupuotės gabena per sienas narkotikus, ginklus ir vogtus daiktus, bet ne ką blogiau

* 2004 m. gegužės 1 d. į ES buvo priimtos Čekija, Estija, Kipras, Latvija, Lenkija, Lietuva, Malta, Slovakija, Slovėnija, Vengrija. (*Red. past.*)

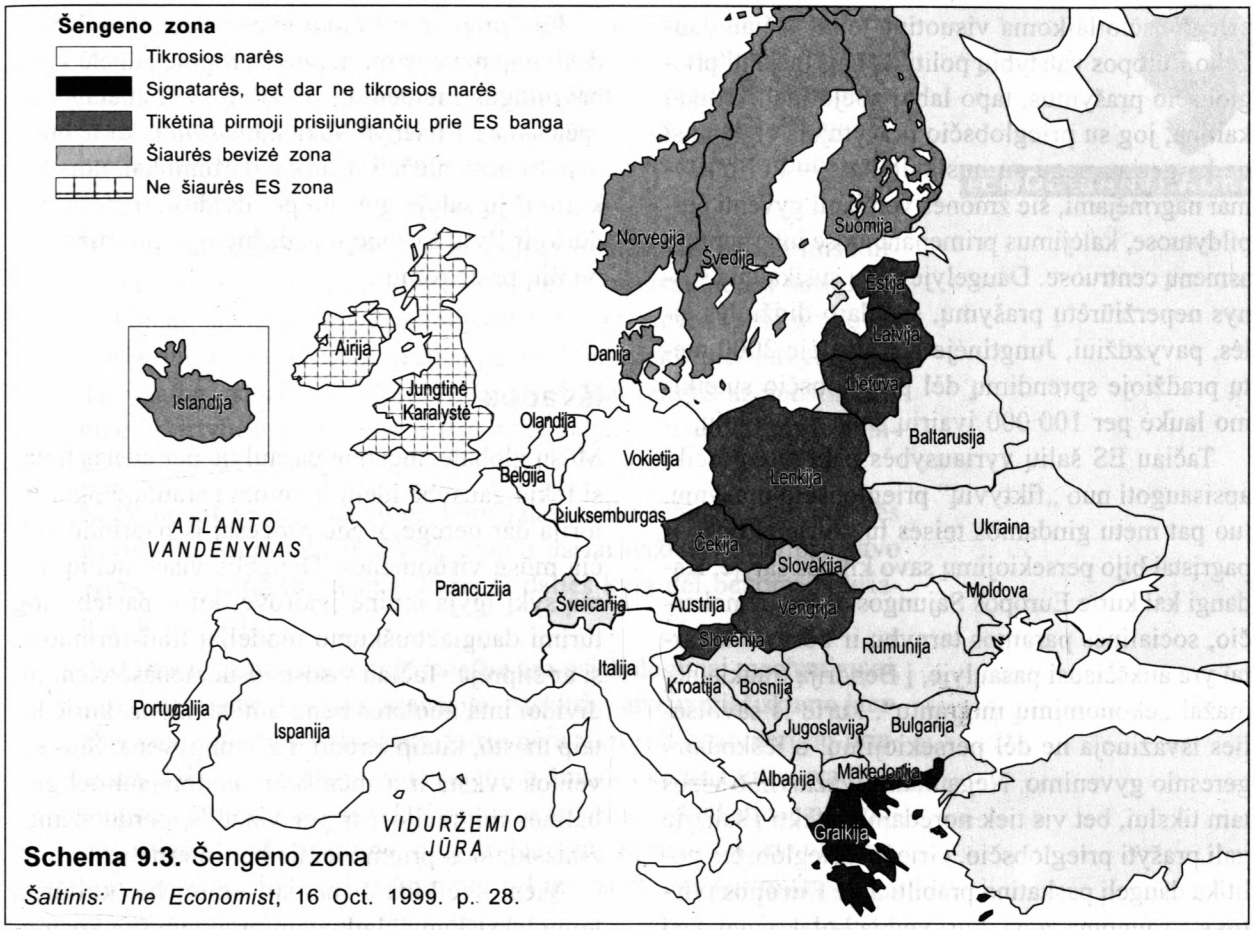

Schema 9.3. Šengeno zona

Šaltinis: The Economist, 16 Oct. 1999. p. 28.

įsigudrina įvairiais būdais pervežti ir nelegalius migrantus. Rinkdamiesi kelius prasmukti, migrantai ir kontrabandininkai semiasi žinių bei patirties iš kitų migrantų. Šiuo atžvilgiu policijos sankcijos tarytum sužadina naujas pasipriešinimo formas (Koser ir Lutz, 1998).

Pabėgėliai, prieglobsčio prašytojai ir ekonominiai migrantai

Europos Sąjungos sienos vis labiau užsisklendžia, todėl prieglobsčio prašymas liko vienas iš nedaugelio kanalų, kuriuo asmenys, neturintys ES pilietybės, gali gauti leidimą apsigyventi ES. **Prieglobsčio prašytojas** – tai asmuo, kuris prašo suteikti prieglobstį užsienio valstybėje, bijodamas persekiojimo savo kilmės šalyje. Teisė kreiptis dėl

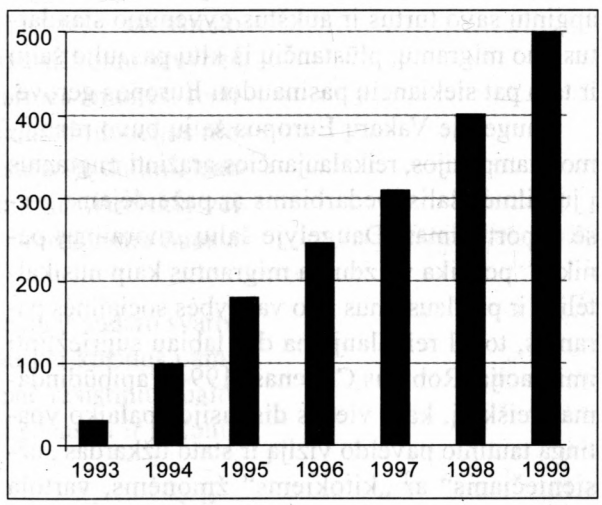

Schema 9.4. Apytikrė nelegalių imigrantų, atvykusių į Europos Sąjungą, apskaita (tūkstančiais), 1993–1999 m.

Šaltiniai: International Centre for Migration Policy Development. Iš *The Economist*, 16 Oct. 1999. p. 31.

prieglobsčio laikoma visuotine teise, tačiau daugelio Europos valstybių politika, nagrinėjanti prieglobsčio prašymus, tapo labai abejotina. Kritikai kaltina, jog su prieglobsčio prašytojais elgiamasi ne ką geriau negu su nusikaltėliais, – kol prašymai nagrinėjami, šie žmonės verčiami gyventi perpildytuose, kalėjimus primenančiuose internuotųjų asmenų centruose. Daugelyje šalių susikaupia šūsnys neperžiūrėtų prašymų, susidaro didžiulės eilės, pavyzdžiui, Jungtinėje Karalystėje 2000 metų pradžioje sprendimų dėl prieglobsčio suteikimo laukė per 100 000 įvairių šalių gyventojų.

Tačiau ES šalių vyriausybės pabrėžia poreikį apsisaugoti nuo „fiktyvių" prieglobsčio prašymų, tuo pat metu gindamos teises tų, kurie iš tiesų ir pagrįstai bijo persekiojimų savo kilmės šalyje. Kadangi kai kurie Europos Sąjungos darbo užmokesčio, socialinės paramos tarnybų ir būsto standartai yra aukščiausi pasaulyje, į Bendriją traukia nemažai „ekonominių migrantų", kurie iš savo šalies išvažiuoja ne dėl persekiojimų, o ieškodami geresnio gyvenimo. Negaudami įvažiavimo vizos tam tikslui, bet vis tiek norėdami patekti į šalį, jie gali prašyti prieglobsčio. Griežta prieglobsčio politika daugelį paskatino prabilti apie **Europos tvirtovę** – saugomą zoną, kuri veikia kolektyviai, kad apgintų savo turtus ir aukštus gyvenimo standartus nuo migrantų, plūstančių iš kitų pasaulio šalių ir taip pat siekiančių pasinaudoti Europos gerove.

Daugelyje Vakarų Europos šalių buvo rengiamos kampanijos, reikalaujančios grąžinti migrantus į jų kilmės šalis, bedarbiams ar pažeidėjams grėsė deportavimas. Daugelyje šalių „moralinės panikos" politika vaizduoja migrantus kaip nusikaltėlius ir priklausomus nuo valstybės socialinės paramos, todėl reikalaujama dar labiau sugriežtinti imigraciją. Robinas Cohenas (1994), apibūdindamas reiškinį, kaip viešos diskusijos palaiko ypatingą tautinio paveldo viziją ir stato užkardas „užsieniečiams" ar „kitokiems" žmonėms, vartoja „identiteto sienų" frazę.

Rasizmas ir antiimigracinės nuotaikos XX a. dešimtajame dešimtmetyje Europoje sukėlė kelis pavojingus incidentus. 1991 ir 1992 metais vos spėjusioje susivienyti Vokietijoje šimtus kartų buvo užpulti užsieniečiai ir turkai darbininkai, nors kai kurie iš jų šalyje gyveno per dvidešimt metų. Vidurio ir Rytų Europoje padažnėjo ir smurtinių išpuolių prieš romus.

Išvados

Mūsų globalėjančiame pasaulyje per sienas liejasi tokia gausybė idėjų ir žmonių srautų, kokių istorija dar neregėjo. Šie procesai iš pagrindų keičia mūsų visuomenes. Daugelis visuomenių pirmą sykį įgyja etninę įvairovę, kitos pastebi, jog turimi daugiaetniškumo modeliai transformuojasi ar stiprėja. Tačiau visose visuomenėse vieni individai ima nuolatos bendrauti su kitais, kurie kitaip mąsto, kitaip atrodo ir kitaip gyvena. Šios sąveikos vyksta ir asmeniškai bendraujant dėl globalinės migracijos, ir per vaizdus, perduodamus žiniasklaidos priemonėmis bei internetu.

Vieni sveikina šį naująjį etninį bei kultūrinį kompleksiškumą, laikydami jį gyvybiška **kosmopolitinės** visuomenės sudedamąja dalimi. Kitiems jis atrodo pavojingas ir grėsmingas reiškinys. Fundamentalistinės pasaulėžiūros šalininkai ieško prieglobsčio tvirtose tradicijose ir atsisako dialogo su kitokiais žmonėmis (žr. 17 skyrių „Religija"). Daugelį etninių konfliktų, kurie šiandien krečia visą pasaulį, galima laikyti šių fundamentalistinių nuostatų išraiška. Vienas pagrindinių iššūkių mūsų globėjančiam pasauliui – kaip sukurti kosmopolitiškesnės prigimties visuomenę. Kantriomis pastangomis Tiesos ir santaikos komisija Pietų Afrikoje parodė, jog iš tiesų sunku sukurti atviro ir pagarbaus bendravimo forumą, bet tai pirmas veiksmingas žingsnis į rasinę santaiką.

9

TEMOS SANTRAUKA

1. Rasė siejama su fizinėmis savybėmis, tokiomis kaip odos spalva, kurioms bendruomenės ar visuomenės nariai priskiria etninę reikšmę, laikydami ypatingų kultūrinių požymių ženklais. Daugelis paplitusių įsitikinimų rasių atžvilgiu yra prasimanyti. Nėra jokių aiškiai apibrėžtų savybių, kuriomis remiantis žmogiškąsias būtybes būtų galima priskirti skirtingoms rasėms.
2. Visuomenės dalys sudaro etnines grupes, remdamosi bendromis kultūrinėmis savybėmis, kurios skiriasi nuo kitų visuomenės narių. Etniškumas susijęs su kultūrinėmis skirtybėmis, kurios vieną grupę atskiria nuo kitos. Etninės grupės pagrindines išskirtines savybes sudaro kalba, istorija ar kilmė, religija ir būdai rengtis ar puoštis. Etninės skirtybės – tai visiškai išmoktas dalykas, nors kartais jos laikomos „natūraliomis".
3. Mažumų grupe laikoma grupė, kurios narius diskriminuoja visuomenės gyventojų dauguma. Mažumų grupių nariai dažnai turi stiprų savo grupės solidarumo jausmą, kuris iš dalies kyla dėl bendrai patiriamos atskirties.
4. Atskirtis ir „atpirkimo ožių" paieška yra psichologiniai mechanizmai, susiję su prietarais ir diskriminacija. Atskirties atveju priešiškumo jausmas nukreipiamas į objektus, kurie nėra tikroji kilusio nerimo priežastis. Dėl savo nerimo ir nesaugumo žmonės kaltina kitus, vadinamuosius atpirkimo ožius. Dėl prietarų laikomasi išankstinės nuomonės apie individą ar grupę, o jų diskriminaciją rodo faktinė elgsena, atimanti iš kurios nors grupės narių kitiems atviras galimybes.
5. Rasizmas reiškia klaidingą paveldėtų savybių ar elgsenos priskirtį individams, turintiems tam tikrą fizinę išvaizdą. Rasistas – tai asmuo, tikintis, jog galima biologiškai paaiškinti nevisavertiškumo savybes, kurias, manoma, turi vienos ar kitos fizinės padermės žmonės. Institucinis rasizmas susijęs su etniškumu paremtais diskriminacijos modeliais, kurie tapo struktūrine esamų socialinių institucijų dalimi. Naujasis rasizmas apibūdina rasistinius požiūrius, kuriuos išreiškia veikiau kultūrinės skirtybės, negu biologinio nevisavertiškumo nuostatos.
6. Grupės uždarumas ir privilegine teisė naudotis ištekliais sudaro svarbią daugelio etninio antagonizmo atvejų dalį. Tačiau kai kuriuos pamatinius moderniųjų etninių konfliktų aspektus, ypač rasistinius baltųjų požiūrius į juodaodžius, suformavo Vakarų ekspansija ir kolonializmo istorija.
7. Daugiaetninės visuomenės išskyrė tris etninės integracijos modelius: asimiliacijos modelį, kai naujųjų imigrantų grupės priima dominuo-

jančios visuomenės požiūrius ir kalbą; „tautų katilo“, kai visuomenėje draugėn suliejamos skirtingos etninių grupių kultūros bei pasaulėžiūros, ir pliuralizmo, kai etninės grupės gyvuoja atskirai ir laikomos lygiateisėmis ekonominio bei politinio gyvenimo dalyvėmis.

8. Daugiaetninės valstybės gali būti netvirtos, todėl kartais jose kyla etniniai konfliktai. Etninis valymas – tai etninio konflikto forma, kai kuriamos etniškai vienalytės teritorijos, masiškai ištremiant kitas etnines grupes. Genocidą apibūdina sistemingas vienos etninės grupės pašalinimas kitos grupės naudojamomis priemonėmis.

9. Migracija yra žmonių persikėlimas iš vieno regiono ar visuomenės į kitą, siekiant ten įsikurti. Po Antrojo pasaulinio karo padidėjo, o globalizacijos proceso metu vis stiprėja globalinė migracija – individų persikėlimas, kertant nacionalines sienas. Diaspora susijusi su etninės bendruomenės sklaida iš pirmapradės tėvynės į užsienio teritorijas, dažnai vystanti priverstinai ar spaudžiant skausmingoms aplinkybėms.

10. Dėl imigracijos Britanijoje, JAV ir kitose industrinėse šalyse ėmė gyvuoti nemažai skirtingų etninių grupių. Palyginti su baltaisiais gyventojais, Britanijoje etninės mažumos kaip visuma yra nuskriaustos užimtumo, pajamų, būsto, nusikalstamumo ir panašiose srityse. Tačiau nelygybės modeliai keičiasi, ir dabar tarp etninių grupių atsiranda naujų skirtumų: kai kurios grupės beveik pasiekė paritetą su baltaisiais gyventojais.

11. Naujoji migracija susijusi su pasikeitusiais Europos migracijos modeliais, kuriuos sužadino Šaltojo karo baigtis, užsitęsę etniniai konfliktai buvusioje Jugoslavijoje ir stiprėjanti Europos integracija. Europos Sąjungai tolydžio ribojant legalios imigracijos galimybes, didėja nelegali imigracija.

Pasvarstykite dar kartą

1. Kaip neturintis išankstinių nusistatymų asmuo galėtų veikti diskriminuojamai?
2. Ar reikia suprasti istoriją, kad galėtume suvokti šiuolaikinius migracijos modelius ir etninę priešpriešą?
3. Kokia daugiakultūriškumo nuostatos vertė?
4. Ką galima įgyti, gyvenant „tautų katilo“ kultūroje?
5. Ar sociologija turėtų atsisakyti rasės koncepcijos?
6. Ar reikia sugebėti gyventi ir dirbti bet kurioje pasaulio vietoje?

Papildoma literatūra

Martin Bulmer and **John Solomos** (eds). *Ethnic and Racial Studies Today*. – New York: Routledge, 1999.

Phil Cohen (ed.). *New Ethnicities, Old Racisms?* – London: Zed Books, 1999.

Stephen Cornell and **Douglas Hartmann**. *Ethnicity and Race: Making Identities in a Changing World*. – Thousand Oaks, Calif.: Pine Forge Press, 1998.

Liz Fawcett. *Religion, Ethnicity and Social Change*. – Basingstoke: Macmillan, 2000.

Michael Ignatieff. *Blood and Belonging*. – Toronto: Viking, 1993.

Ross Poole. *Nation and Identity*. – London: Routledge, 1999.

Interneto nuorodos

Black and Asian History Map
www.blackhistorymap.com

Centre for Research in Ethnic Relations, Warwick University
www.csv.warwick.ac.uk/fac/soc/CRER_RC

Commission for Racial Equality
http:://www.cre.gov.uk

United Nations Commissioner for Refugees
http://unhcr.ch

10

Klasė, stratifikacija ir nelygybė

- **Klasių ir stratifikacijos teorijos** 271
- **Klasių matavimai** 274
- **Socialinių klasių skirtumai šiandienėse Vakarų visuomenėse** 277
- **Lytis ir stratifikacija** 283
- **Socialinis mobilumas** 285
- **Išvados** 289
- **Temos santrauka** 289
- **Pasvarstykite dar kartą** 291

10 skyrius.
Klasė, stratifikacija ir nelygybė

Apibūdindami individų ir grupių nelygybę visuomenėse, sociologai kalba apie **socialinę stratifikaciją**. Dažnai stratifikaciją suvokiame turto ar nuosavybės prasme, tačiau ji gali reikštis ir pagal kitus požymius, pavyzdžiui, lytį, amžių, religinę priklausomybę ar karinį laipsnį.

Užimdami skirtingas padėtis sluoksnių struktūroje, individai ir grupės turi nelygias galimybes gauti atlygį. Taigi stratifikaciją galima paprasčiausiai apibrėžti kaip struktūrinę skirtingų socialinių grupių nelygybę. Pravartu įsivaizduoti, kad stratifikacija panaši į geologinius uolienų sluoksnius žemės paviršiuje. Visuomenes galime laikyti sudarytomis iš hierarchiškai sugulusių „sluoksnių“: išrinktieji yra viršuje, o mažiau privilegijuotieji – apačioje.

Istoriškai visuomenėse gyvavo keturios pagrindinės stratifikacijos sistemos: vergija, kastos, luomai ir klasės. **Vergija** yra kraštutinė nelygybės forma, kuriai esant vieni individai priklauso kitiems tiesiog kaip nuosavas turtas. Vergija kaip formali institucija palaipsniui buvo šalinama, o šiandien visiškai išnyko iš pasaulio žemėlapio. **Kastos** pirmiausia siejamos su Indijos subkontinento kultūromis ir induizmo tikėjimu. Tikima, jog individai, nepaklusę savosios kastos ritualams bei pareigoms, per kitą reinkarnaciją nusmuks į žemesnę padėtį. Kastų sistemos struktūrizuoja santykių rūšis, kurių gali būti tarp skirtingo rango narių. **Luomai** buvo daugelio tradicinių civilizacijų, tarp jų ir europietiškojo feodalizmo, dalis. Feodalinius luomus sudarė sluoksniai, vienas kito atžvilgiu turėję skirtingas prievoles ir teises. Europoje aukščiausiajam luomui priklausė aristokratija ir netituluotoji dvarininkija, kitam luomui – dvasininkija, o nekilmingieji žmonės (baudžiauninkai, pirkliai ir amatininkai) sudarė vadinamąjį „trečiąjį luomą“.

Klasių sistema daugeliu atžvilgių skiriasi nuo vergijos, kastų ar luomų. Klasę galėtume apibrėžti kaip plačios apimties socialinę grupę, turinčią bendrus ekonominius išteklius, kurie stipriai veikia šios grupės gyvenimo būdą. Esminius klasinių skirtumų pagrindus sudaro turto nuosavybė ir užimtumas. Nuo ankstesnių stratifikacijos formų klasės skiriasi keliais atžvilgiais:

- Priešingai kitoms stratų rūšims, klasės susiformuoja ne pagal kokias nors teisines ar religines nuostatas; priklausymo tam tikrai klasei nepagrindžia paveldėtoji padėtis, kurią apibrėžtų teisė ar papročiai. Paprastai klasių sistemoms būdingas didesnis nepastovumas, palyginti su kitomis stratifikacijos rūšimis, niekada aiškiai neapibrėžiamos ribos tarp klasių. Nėra jokių formalių apribojimų skirtingų klasių žmonių santuokoms.
- Paskiro individo klasinė padėtis yra bent iš dalies *pasiekiama*. Tai nėra paprasčiausia prigimtinė „duotybė“, kaip įprasta kitoms stratifikacijos sistemų rūšims. Socialinis mobilumas – kilimas arba smukimas žemyn socialinės struktūros viduje – kur kas labiau paplitęs negu kitų rūšių atveju (esant kastų sistemai, individai iš vienos kastos į kitą apskritai negali pereiti).
- Klasės priklauso nuo individų grupių *ekonominių* skirtumų – materialių išteklių turėjimo ir valdymo nelygybės. Tuo tarpu kitų rūšių stratifikacijos sistemoms paprastai svarbiausi neekonominiai veiksniai (pavyzdžiui, religijos įtaka Indijos kastų sistemai).
- Kitų rūšių stratifikacijos sistemose nelygybės pirmiausia pasireiškia asmeniniuose pareigų ar prievolių santykiuose, siejančiuose

baudžiauninką ir dvarininką, vergą ir jo šeimininką arba žemesniosios ir aukštesniosios kastos individus. Klasių sistema veikia priešingai – daugiausia per plačius neasmeninio pobūdžio ryšius. Pavyzdžiui, vienas pagrindinių klasinių skirtumų yra atlygio ir darbo sąlygų nelygybė, kaip ekonominių aplinkybių padarinys, vyraujantis visoje ekonomikoje, todėl veikia visus tam tikros profesinės kategorijos žmones.

Klasių ir stratifikacijos teorijos

Daugumos klasių ir stratifikacijos sociologinių modelių pagrindą sudaro Karlo Marxo ir Maxo Weberio sukurtos koncepcijos. Mokslininkai, kurie vadovaujasi marksizmo tradicija, toliau plėtojo paties Marxo paskelbtas idėjas, o kiti bandė rutulioti Weberio sąvokas. Iš pradžių apžvelgsime Marxo ir Weberio suformuluotas teorijas, o paskui panagrinėsime neomarksistinį požiūrį, kurį pateikė Erikas Olinas Wrightas.

Karlo Marxo teorija

Didžiojoje dalyje Marxo darbų nagrinėjamos stratifikacijos ir, žinoma, socialinių klasių problemos. Nors ir keista, bet jis nepateikė sisteminės klasės sampratos analizės. Rankraštis, prie kurio Marxas dirbo prieš mirtį (vėliau išspausdintas kaip jo pagrindinio veikalo „Kapitalas“ dalis), nutrūksta toje vietoje, kurioje autorius užduoda klausimą: „Kas sudaro klasę?“ Taigi Marxo klasės sampratą reikia atkurti iš jo raštų visumos. Kadangi įvairiems klases aptariantiems tekstų fragmentams kartais stinga nuoseklumo, mokslininkai dažnai diskutuodavo dėl to, „ką iš tiesų turėjo galvoje Marxas?“ Tuo tarpu pagrindiniai jo pažiūrų principai visiškai aiškūs.

Klasių kilmė

Marxui klasė reiškė grupę žmonių, kuriuos sieja bendri santykiai su **gamybos priemonėmis**, t. y. priemonėmis užsidirbti lėšų gyvenimui. Prieš atsirandant moderniajai industrijai, gamybos priemones pirmiausia sudarė žemė ir įrankiai pasėliams bei ganomiems gyvuliams prižiūrėti. Todėl priešindustrinėse visuomenėse būta dviejų pagrindinių klasių – žemės savininkų (aristokratų, netituluotos smulkiosios dvarininkijos, vergvaldžių) ir aktyviai gaminančių jiems produktus (baudžiauninkų, vergų ir laisvųjų valstiečių). Moderniosiose industrinėse visuomenėse didesnę reikšmę įgijo fabrikai, įstaigos, mašinos ir jiems įsigyti reikalingi turtas bei kapitalas. Pagrindinėmis klasėmis tapo naujųjų gamybos priemonių savininkai – pramonininkai, arba **kapitalistai**, ir tie, kurie užsidirbo gyvenimui, parduodami pirmiesiems savo darbą, – darbininkų klasė arba, vartojant kiek pasenusį, tačiau Marxo kartais mėgtą terminą, „proletariatas“.

Pagal Marxą, klases siejantys santykiai yra išnaudotojiški. Feodalinėse visuomenėse **išnaudojimas** dažnai įgaudavo tiesioginio produkcijos perdavimo iš valstietijos aristokratijai formą. Valdovams aristokratams jų baudžiauninkai privalėjo atiduoti tam tikrą savo darbo vaisių dalį arba kas mėnesį tam tikrą dienų skaičių dirbti dvarininko laukuose – auginti derlių, kurį suvartodavo ponas su savo svita. Moderniosios kapitalistinės visuomenės turi ne tokį akivaizdų išnaudojimo šaltinį, todėl Marxas skyrė daug dėmesio bei pastangų jo prigimčiai išryškinti. Per darbo dieną, aiškino Marxas, darbininkai pagamina daugiau, negu faktiškai reikia darbdaviams, siekiantiems susigrąžinti samdos išlaidas. Ši **pridėtinė vertė** sudaro pelno šaltinį, kurį kapitalistai gali naudoti savo reikmėms. Tarkime, grupė darbininkų siuvimo fabrike per dieną gali pasiūti šimtą kostiumų. Pardavęs 75 procentus šių kostiumų, gamintojas gaus pajamas, kurių pakaks sumokėti darbininkų atlyginimams ir padengti gamyklos bei įrangos išlaikymo sąnaudoms. Pajamos, gautos pardavus likusius drabužius, laikomos pelnu.

Marxą pribloškė kapitalizmo sistemos sukuriamos nelygybės formos. Nors ankstesniais laikais aristokratai gyveno prabangoje, kuri anaiptol nebuvo prieinama valstiečiams, bet apskritai agrarinės visuomenės buvo palyginti skurdžios. Net jei aristokratų nebūtų buvę, gyvenimo standartai neišvengiamai liktų kuklūs. Plėtojantis moderniajai

pramonei, turtų gamyba padidėjo iki neregėto masto, tačiau darbininkams šie turtai, sukurti jų pačių darbu, buvo beveik neprieinami. Darbininkai ir toliau gyveno gana skurdžiai, o turtingųjų klasė vis labiau lobo. Procesui, kai darbininkai vis labiau skursta, palyginti su kapitalistų klase, apibūdinti Marxas pavartojo terminą *pauperizacija.* Net jei darbininkai prakustų absoliučiąja prasme, atotrūkis nuo kapitalistų klasės vis tiek nesiliautų didėjęs. Šių nelygybių, skiriančių kapitalistų ir darbininkų klases, kilmė nėra visiškai ekonominė. Marxas pažymėjo, kad modernių fabrikų plėtra ir gamybos proceso mechanizavimas reiškia, jog darbas dažnai ima ypač bukinti ir slėgti. Darbas, mūsų gerovės šaltinis, neretai gamyklų darbininkus alina fiziškai ir vargina dvasiškai, nes jų darbą sudaro šabloniškos užduotys, kartojamos diena po dienos nesikeičiančioje aplinkoje.

Maxo Weberio teorija

Weberis apibrėžė stratifikaciją, remdamasis Marxo sukurta analize, kurią modifikavo ir išplėtojo. Weberis kaip ir Marxas manė, kad visuomenę apibūdina konfliktai dėl galios ir išteklių. Bet Marxas visų socialinių konfliktų pagrindu laikė poliarizuotus klasinius santykius ir ekonomines problemas, tuo tarpu Weberis sukūrė sudėtingesnį, daugiamatį visuomenės vaizdinį. Pagal Weberį, socialinė stratifikacija nėra vien klasių dalykas, nes ją formuoja dar du aspektai: *statusas* ir *partija.* Šie trys iš dalies sutampantys stratifikacijos elementai visuomenėje sukuria aibę įmanomų padėčių, kur kas daugiau negu Marxo siūlytas griežtesnis dvinaris modelis.

Tiesa, Weberis pritarė Marxo požiūriui, jog klasę formuoja esamos objektyvios ekonominės sąlygos, bet daugiau negu Marxas įžvelgė įvairių ekonominių veiksnių, turinčių reikšmę klasių susidarymui. Pagal Weberį, padalijimas į klases kyla ne vien iš gamybos priemonių valdymo ar nevaldymo, bet ir iš ekonominių skirtybių, tiesiogiai niekaip nesusijusių su nuosavybe. Tokiems ištekliams ypač priklauso įgūdžiai bei patvirtinti profesiniai gebėjimai, arba kvalifikacija, dėl kurių žmonės gauna vienos ar kitos rūšies darbą. Weberis tikėjo, kad individo *padėtis rinkoje* daro didelę įtaką visiems jo arba jos „gyvenimo šansams". Vadovaujantys darbuotojai ar specialistai uždirba daugiau ir turi palankesnes darbo sąlygas negu, pavyzdžiui, žmonės, dirbantys „mėlynųjų apykaklių" darbą. Pirmųjų kvalifikacija – laipsniai, diplomai ir įgūdžiai didina šių žmonių „paklausumą rinkoje", palyginti su kitais, menkiau kvalifikuotais darbuotojais. Tarp žemesnio lygio darbininkų kvalifikuotieji amatininkai gali užsitikrinti didesnį uždarbį, negu iš dalies kvalifikuoti ar visai nekvalifikuoti žmonės.

Pagal Weberio teoriją, **statusas** susijęs su skirtinga socialinių grupių pagarba ar prestižu, kuriuos šioms grupėms priskiria kiti. Tradicinėse visuomenėse statusą dažnai lemdavo tiesioginės žinios apie asmenį, metų metus kaupiamos iš daugybės sąveikų skirtinguose kontekstuose. Tačiau visuomenėms įgijus sudėtingesnę struktūrą, būtent šitaip priskirti statusą tapo neįmanoma. Pasak Weberio, statusui išreikšti imta taikyti kitą priemonę – žmonių *gyvenimo būdo* kriterijų. Riboženkliai ir statuso simboliai – būstas, apranga, kalbėsena ir užsiėmimas – padeda formuoti kitiems demonstruojamą individo socialinę padėtį. To paties statuso žmonės sudaro bendriją, kurioje gyvuoja bendro identiteto pojūtis.

Marxas statuso skirtybes laikė visuomenės klasinio padalijimo išdava, tuo tarpu Weberis teigė, kad statuso variacijos dažnai nepriklauso nuo klasinio padalijimo. Paprastai turtingiems žmonėms būdinga suteikti aukštą statusą, bet yra ir daug išimčių. Tokį pavyzdį apibūdina terminas „aristokratiškas skurdas". Britanijoje individai, kilę iš aristokratiškų šeimų, susilaukia nemenkos visuomenės pagarbos net ir tuomet, kai netenka savo turtų. Ir priešingai, „naujaturčiai" susilaukia tam tikros solidžių turtingųjų paniekos.

Weberis nurodo, kad moderniosiose visuomenėse svarbų *galios* aspektą sudaro partijų formavimasis, galintis daryti įtaką stratifikacijai nepriklausomai nuo klasių ir statuso. **Partija** apibrėžia grupę žmonių, kurie dirba drauge, nes turi vieningą pagrindą, tikslus ar interesus. Partijos dažnai veikia organizuotai, taikydamosi į konkretų

tikslą, kuris pritraukia jų narius. Marxas linko aiškinti statuso skirtybes ir partijų susidarymą klasine prasme. Tačiau Weberis tvirtino, kad iš tiesų nė vieno jų negalima susiaurinti iki klasinio pasiskirstymo, nors pastarasis gali veikti ir vieną, ir kitą, o šie savo ruožtu gali daryti įtaką individų ir grupių ekonominėms aplinkybėms, šitaip paveikdami klases. Partijos gali imtis problemų, peržengiančių klasines skirtybes, pavyzdžiui, remtis religine priklausomybe ar tautiniais idealais. Marksistas katalikų ir protestantų konfliktus Šiaurės Airijoje bandytų aiškinti klasine prasme, nes rankų darbu verčiasi daugiau katalikų negu protestantų. Weberio sekėjas įtikinėtų, kad šitoks aiškinimas neveiksmingas, nes daugelis protestantų pagal savo kilmę taip pat priklauso darbininkų klasei. Partijos, prie kurių žmonės prisijungia, išreiškia ir religines, ir klasines jų skirtybes.

Socialinei stratifikacijai skirti Weberio veikalai yra svarbūs, kadangi parodo, jog žmonių gyvenimo būdui didelę įtaką daro ne vien klasiniai, bet ir kiti stratifikacijos matmenys. Marxas socialinę stratifikaciją stengėsi susiaurinti vien iki klasinio pasiskirstymo, tuo tarpu Weberis atkreipė dėmesį į sudėtingą sąveiką, kai klasės, statusas ir partijos reiškiasi kaip pavieniai socialinės stratifikacijos aspektai. Dauguma sociologų mano, kad Weberio schema stratifikacijos analizei suteikia lakstesnį ir subtilesnį pagrindą, negu siūlė Marxas.

Eriko Olino Wrighto klasių teorija

Amerikiečių sociologas Erikas Olinas Wrightas sukūrė įtakingą klasių teoriją, kurioje sujungė Marxo ir Weberio požiūrių aspektus (Wright, 1978, 1985, 1997). Pagal Wrightą, moderniąją kapitalistinę gamybą sudaro trys ekonominių išteklių valdymo matmenys, pagal kuriuos galima nustatyti pagrindines esamas klases. Tai:

1. Investicijų ar finansinio kapitalo valdymas.
2. Fizinių gamybos priemonių (žemės, gamyklų ir bendrovių) valdymas.
3. Darbo jėgos valdymas.

Kapitalistai valdo visus šiuos tris gamybos sistemos matmenis. Darbininkų klasės nariai nevaldo nė vieno. Tarp šių dviejų pagrindinių klasių yra grupių, užimančių mažiau apibrėžtą padėtį, – tai vadovai ir įstaigų darbuotojai („baltosios apykaklės“), kuriuos jau minėjome. Wrightas sakė, kad šie žmonės užima **prieštaringas klasines padėtis**, nes gali daryti įtaką kai kuriems gamybos aspektams, bet neturi leidimo valdyti kitų. Pavyzdžiui, jei „baltosios apykaklės“ ir specialistai nori užsidirbti gyvenimui, jie turi parduoti savo žinias ir įgūdžius darbdaviams taip, kaip ir dirbantys fizinį darbą žmonės. Bet jie valdo darbo aplinką labiau, negu dauguma darbininkų („mėlynųjų apykaklių“). Tokių darbuotojų klasinę padėtį Wrightas vadina „prieštaringa“, nes jie nėra nei kapitalistai, nei fiziniai darbininkai, tačiau bendros savybės juos sieja ir su vienais, ir su kitais.

Pasak Wrighto (1997), didelis gyventojų segmentas, nuo 85 iki 90 procentų, priklauso kategorijai, priverstai parduoti savo darbo jėgą, nes šie žmonės nevaldo gamybos priemonių. Tačiau kartu jie pasižymi didele vidine įvairove, pradedant tradicine darbininkų klase, dirbančia fizinį darbą, ir baigiant „baltosiomis apykaklėmis“. Diferencijuodamas klasinį išsidėstymą šio didelio gyventojų segmento viduje, Wrightas remiasi dviem veiksniais: santykiu su valdžia ir įgūdžių ar patirties turėjimu. Pirma, teigia Wrightas, daugelis vidurinės klasės darbuotojų, tokių kaip vadovai ar prižiūrėtojai, naudojasi privilegijuotesniais negu darbininkų klasė *santykiais su valdžia.* Kapitalistai kviečiasi šiuos darbuotojus kontroliuoti darbininkų klasę – pavyzdžiui, nuolatos stebėti darbuotojų darbą ar atlikti personalo atranką bei vertinimus. Už „lojalumą“ jie gauna atpildą – didesnį atlyginimą, sistemingai paaukštinamos jų pareigos. Tuo pat metu šie individai nepaliekami be savininkų kapitalistų kontrolės. Kitaip tariant, jie kartu yra ir išnaudotojai, ir išnaudojamieji.

Antrąjį veiksnį, diferencijuojantį klasinį išsidėstymą vidurinėje klasėje, sudaro *įgūdžių ar patirties turėjimas.* Pagal Wrightą, samdomi vidurinės klasės darbuotojai, turintys paklausių darbo rinkoje įgūdžių, kapitalistinės sistemos sąlygomis

gali pasinaudoti ypatinga galios forma. Jei stinga jų patirties pasiūlos, atsiranda galimybė gauti didesnį darbo užmokestį. Šį momentą iliustruoja pelningos pozicijos, atsivėrusios informacinių technologijų specialistams, plėtojantis žinių ekonomikai. Be to, teigia Wrightas, žinių bei įgūdžių turinčius darbuotojus sunkiau stebėti ir kontroliuoti, todėl darbdaviai priversti atitinkamu atlygiu užsitikrinti jų lojalumą ir bendradarbiavimą.

Klasių matavimai

Tiek teoriškai, tiek ir empiriškai buvo tiriamas klasinės padėties ryšys su kitais socialinio gyvenimo matmenimis, pavyzdžiui, balsavimo modeliais, išsilavinimu ir fizine sveikata. Bet kaip jau įsitikinome, klasės samprata anaiptol nėra apibrėžta. Ir akademinėse srityse, ir kasdienybėje terminas „klasė" suprantamas ir vartojamas nepaprastai įvairiai. Kaipgi tada, atlikdami empirinius tyrimus, sociologai ir tyrėjai gali matuoti netikslias sąvokas, tokias kaip klasė?

Kai atliekant tyrimą abstrakti sąvoka, tokia kaip klasė, transformuojama į išmatuojamą dydį, sakome, kad sąvoka yra *operacionalizuojama*. Tai reiškia, kad ji buvo apibrėžta taip aiškiai ir konkrečiai, jog ją būtų galima patikrinti empiriniais tyrimais. Sociologai operacionalizavo klasės sąvoką pasitelkdami įvairias schemas, kuriomis mėgina pavaizduoti visuomenės klasinę struktūrą. Šitokios schemos suteikia teorinį pagrindą, pagal kurį individai priskiriami socialinių klasių kategorijoms.

Dauguma klasių schemų turi bendrą savybę – jos sudarytos užimtumo struktūros pagrindu. Sociologai manė, kad klasinės padalos apskritai atitinka materialias ir socialines nelygybes pagal užimtumo rūšis. Kapitalizmo ir industrializmo plėtrą žymėjo didėjantis darbo pasidalijimas ir vis sudėtingesnė užimtumo struktūra. Užimtumas, nors ir ne taip, kaip kadaise, yra vienas iš kritiškiausių veiksnių, darančių įtaką individo socialinei padėčiai, gyvenimo šansams ir materialaus komforto lygiui. Mokslininkai sociologai plačiau taikė užimtumą kaip socialinės klasės rodiklį, nes buvo įsitikinę, jog esama tendencijos, kad tokį pat darbą dirbantys individai susiduria su panašaus masto socialiniais pranašumais ar skriaudomis, laikosi sulyginamos gyvensenos ir apskritai turi panašias galimybes gyvenime.

Klasių schemos, paremtos užimtumo struktūra, turi kelias skirtingas formas. Kai kurios jų yra daugiausia aprašomojo pobūdžio – parodo visuomenės užimtumo ir klasių struktūros formą, nesiimdamos gvildenti socialinių klasių tarpusavio santykių. Tokius modelius mėgo mokslininkai, neįžvelgę stratifikacijoje jokių problemų ir laikę ją natūralios socialinės tvarkos dalimi, pavyzdžiui, tie, kurie laikėsi funkcionalizmo tradicijos. Kitos schemos buvo labiau teoriškai pagrįstos, jų kūrėjai dažnai semdavosi idėjų iš Marxo ar Weberio ir bandė išaiškinti klasių *tarpusavio* santykius visuomenėje. „Santykiškas" klasių schemas linkę rinktis sociologai, visuomenės vidaus padalijimus ir įtampas siekdami atskleisti per konfliktų paradigmas. Eriko Olino Wrighto klasių apibūdinimas (žr. anksčiau) – tai santykinės klasių schemos pavyzdys, nes juo siekiama iš marksistinio požiūrio apibūdinti klasinio išnaudojimo procesus.

Visuotinį socialinių klasių registrą, VSKR (*The Registrar General's Social Class,* RGSC), Britanijos vyriausybės statistikai naudoja kaip vieną iš dviejų oficialiųjų užimtumo klasifikatorių. Tai veikiau „aprašomosios", o ne teoriškai paremtos klasių schemos pavyzdys. VSKR hierarchiją sudaro šešios užimtumo kategorijos: specialistai, tarpinės grandies (daugiausia protinio darbo), kvalifikuoti protinio darbo, kvalifikuoti fizinio darbo, iš dalies kvalifikuoti ir nekvalifikuoti darbuotojai. Šiomis kategorijomis siekiama parodyti britų visuomenėje visuotinai priimtas nuostatas dėl užimtumo privalumų ir trūkumų. VSKR schema individo socialinę klasę nustato griežtai pagal jo darbą. Oficialiame „Darbų klasifikatoriuje" įvardyta per 500 darbų, kurių kiekvienas priskirtas vienai iš šešių kategorijų. Ruošiantis 2001 metų surašymui, VSKR schema buvo peržiūrėta. Tikėtasi, kad ši schema ir toliau bus naudojama socialinės politikos tikslams, tačiau ji gali būti modifikuota.

Johnas Goldthorpe'as: klasė ir užimtumas

Kai kurie sociologai buvo nepatenkinti aprašomosiomis VSKR tipo schemomis, todėl teigė, kad jos tik parodo socialines ir materialias nelygybes tarp klasių ir nesistengia paaiškinti klasinių procesų, nulėmusių šias nelygybės. Turėdamas galvoje šį dalyką, sociologas Johnas Goldthorpe'as sukūrė schemą empiriniams socialinio mobilumo tyrimams. *Goldthorpe'o klasių schema* buvo apibrėžta remiantis ne hierarchijos principais, bet perteikė „santykišką" šiuolaikinės klasių struktūros kilmę.

Nors dabar Goldthorpe'as beveik nepabrėžia jokių aiškių teorinių įtakų savo schemai (Erikson ir Goldthorpe, 1993), sociologai jo klasifikaciją dažnai nurodydavo kaip neovėberiškosios klasių schemos pavyzdį. Taip teigta, nes originalioji Goldthorpe'o schema nustatė klasines padėtis, remdamasi dviem veiksniais: rinkos padėtimi ir darbo padėtimi. Individo *rinkos padėtis* susijusi su jo darbo užmokesčio lygiu, užimtumo sauga ir karjeros perspektyvomis, ji pabrėžia materialų atlygį ir bendruosius „gyvenimo šansus". *Darbo padėtis* – priešingai, sutelkta į vidinius veiklos klausimus dėl kontrolės, galios ir valdžios. Individo darbo padėtis susijusi su savarankiškumo lygiu darbo vietoje ir su visuminiais kontrolės santykiais, kurie veikia darbuotoją.

Goldthorpe'as suprojektavo savo schemą, įvertindamas veiklas pagal jų santykines rinkos ir darbo padėtis. Gautąją klasifikaciją parodo lentelė 10.1. Goldthorpe'o schema apima vienuolika klasinių padėčių ir yra detalesnė už daugelį kitų. Tačiau įprastinėje praktikoje šios pozicijos sujungiamos į tris pagrindines klasių stratas: „tarnautojų" klasę (I ir II klasės), „tarpine klasę" (III ir IV klasės) ir „darbininkų klasę" (V, VI ir VII klasės). Goldthorpe'as taip pat pripažino, jog pačioje sche-

Lentelė 10.1. Goldthorpe'o klasių schema

Klasė			Užimtumo santykis
Tarnautojai	I	Aukštesnio rango specialistai, administratoriai ir pareigūnai. Stambieji vadovai ir savininkai.	Samdos arba tarnybos santykiai.
	II	Žemesnio rango specialistai, administratoriai ir pareigūnai. Smulkieji vadovai ir savininkai.	Tarnybos santykiai.
Tarpinė grandis	III	Administravimo ir prekybos sričių (daugiausia įstaigų) tarnautojai. Paprasti paslaugų pramonės samdomieji darbuotojai.	Tarpiniai santykiai.
	IIIb	Žemesnio rango tarnautojai (prekyba ir paslaugos).	Tarpiniai santykiai (vyrai), darbo sutartys (moterys).
	IV	Smulkieji savininkai ir savarankiškai dirbantys amatininkai.	Samdos santykiai.
	IVb	Smulkieji savininkai ir savarankiškai dirbantys amatininkai be samdomųjų darbuotojų	Savarankiško darbo santykiai.
	IVc	Ūkininkai ir smulkieji savininkai bei nuomininkai, kiti savarankiškai dirbantys žemės ūkyje.	Samdos arba savarankiško darbo santykiai.
	V	Žemesnio rango technikai, prižiūrintys fizinį darbą dirbančius žmones.	Tarpiniai santykiai
Darbininkai	VI	Kvalifikuoti darbininkai.	Darbo sutartys.
	VII	Iš dalies kvalifikuoti ir nekvalifikuoti darbininkai.	Darbo sutartys.
	VIIb	Žemės ūkio darbininkai.	Darbo sutartys.

Šaltinis: Adaptuota pagal R. Crompton, *Class and Stratificiation,* 2nd edn, Polity, 1998. p. 67.

mos viršūnėje yra elitinė savininkų klasė, tačiau teigė, kad ji sudaro labai mažą visuomenės segmentą, todėl kaip kategorija neturi prasmės empiriniams tyrimams.

Naujausiuose veikaluose Goldthorpe'as, likdamas savosios schemos ribose, labiau pabrėžė *įdarbinimo santykius*, o ne anksčiau apibūdintą darbo padėties sampratą (Goldthorpe ir Marshall, 1992). Šitaip Goldthorpe'as atkreipė dėmesį į skirtingus įdarbinimo sutarčių tipus. Darbo sutartis numato užmokesčio ir pastangų mainus, kurie specialiai apibrėžiami ir apribojami, tuo tarpu tarnybos sutartis turi „ateities" elementą, pavyzdžiui, pareigų paaukštinimo ar didėjančio atlyginimo galimybę. Pagal Goldthorpe'ą, darbininkų klasei būdingesnės darbo, o tarnautojų klasei – tarnybos sutartys. Tuomet tarpinei klasei lieka tarpiniai įdarbinimo santykių tipai.

Klasių modelių įvertinimas

Ir Visuotinis registras, ir Goldthorpe'o klasių schema plačiai taikyti empiriniuose tyrimuose. Jie pravertė, nušviečiant klasėmis pagrįstas nelygybes, pavyzdžiui, susijusias su sveikata ir švietimu, taip pat parodant klasinio pagrindo matmenis, ryškėjančius balsavimo modeliuose, politinėse pažiūrose ir bendrosiose socialinėse nuostatose.Tačiau svarbu pastebėti kelis reikšmingus šių schemų ribotumus, turinčius perspėti dėl nekritiško schemų taikymo.

Klasių užimtumo schemas sunku pritaikyti *ekonomiškai neaktyviems* asmenims, pavyzdžiui, bedarbiams, studentams, pensininkams ir vaikams. Bedarbiai ir išėję į pensiją individai dažnai klasifikuojami, remiantis jų buvusia darbo veikla, nors šis skirstymas gali būti problemiškas ilgalaikio nedarbo arba sporadiškos darbo veiklos istorijų atveju. Studentus kartais įmanoma klasifikuoti pagal jų mokslo šaką, tačiau sėkmės galime tikėtis veikiau tuomet, kai studijų sritis glaudžiai susijusi su konkrečia profesine veikla (tokia kaip inžinerija ar medicina).

Klasių schemos, pagrįstos užimtumo skirtybėmis, taip pat nepajėgia parodyti *nuosavybės ir turto* svarbos socialinei klasei. Patys vieni veiklos pavadinimai nėra pakankami individo turto ir visų vertybių rodikliai. Tai itin pasitvirtina turtingiausių visuomenės narių atžvilgiu, turint galvoje verslininkus, finansininkus, taip pat „senuosius turtuolius", pagal kurių veiklos pavadinimus – „direktorius", „administratorius" – galima priskirti juos tai pačiai kategorijai, kaip ir daugelį specialistų, turinčių kur kas ribotesnius išteklius. Kitaip tariant, klasių modeliai, sudaryti pagal užimtumo kategorijas, tiksliai neatskleidžia nepaprastos turtų koncentracijos „ekonomikos elito" rankose. Klasifikuodamos šiuos individus kartu su kitais aukštuomenės profesionalais, klasių schemos, paremtos užimtumu, sumenkina santykinę nuosavybės santykių reikšmę socialinei stratifikacijai.

Johnas Westergaardas priklauso sociologams, ginčijusiems požiūrį, esą turtuolių tiek mažai, kad juos galima pašalinti iš schemų, detalizuojančių klasių struktūrą, kam, beje, pritarė Goldthorpe'as. Tuo tarpu Westergaardas tvirtino, kad „būtent intensyvi galios ir privilegijų koncentracija nedaugelio rankose paverčia šiuos žmones pasaulio viešpačiais. Šių individų bendrasis sociostruktūrinis svoris yra neproporcingai didelis, palyginti su jų menku skaičiumi, o visuomenė, kurios viršuje jie yra, pavirsta klasine visuomene, nepaisant žemesniųjų lygių pasiskirstymo modelių skirtumų" (1995: 127).

Kaip matėme, projektuojant klasių schemas, galinčias patikimai „pavaizduoti" visuomenės klasių struktūrą, kyla tam tikrų keblumų. Socialinių klasių matavimas ir vaizdavimas susijęs su aibe sunkumų net ir tuomet, kai užimtumo struktūra palyginti „stabili". Sparti ekonomikos transformacija, vykstanti industrinėse visuomenėse, privertė dar labiau suabejoti klasių matavimu, o kai ką net paskatino klausti, kiek naudos iš pačios klasės sampratos. Atsiranda naujos užimtumo kategorijos, įvyko bendras poslinkis iš gamybos į paslaugų ir žinių darbą, be to, pastaraisiais dešimtmečiais į darbo rinką įsiliejo nepaprastai daug moterų. Klasių užimtumo schemos nebūtinai būna gerai pritaikytos fiksuoti dinamiškiems klasių formuotės, mobilumo ir kaitos procesams, kuriuos sužadino šios socialinės transformacijos.

Socialinių klasių skirtumai šiandienėse Vakarų visuomenėse

Aukštuomenės klasė

Kieno teisybė, Westergaardo ar Goldthorpe'o? Ar vis dar esama išskirtinės aukštuomenės klasės, pagrįstos turtų ir žemės nuosavybe? O gal labiau turėtume kalbėti apie platesnę tarnautojų klasę, kaip, pavyzdžiui, siūlo Goldthorpe'as? Vienas galimų šių problemų nagrinėjimo būdų – apžvelgti, kiek pažengė turtų ir pajamų koncentracija nedaugelio rankose.

Sužinoti patikimą informaciją apie turto pasiskirstymą sunku. Kai kurios šalys veda statistiką tiksliau už kitas, bet visuomet tenka daug spėlioti. Turtuoliai paprastai neviešina visų savo turimų vertybių, todėl dažnai pastebima, kad apie skurdžius žinome kur kas daugiau negu apie turčius. Tačiau visiškai tikra, kad turtai iš tiesų sutelkti mažumos rankose. Britanijos viršūnei, sudarančiai 1 procentą, nuosavybės teise priklauso apie 19 procentų viso asmeninio (priklausančio veikiau individams negu organizacijoms) turto. 10 procentų turtingiausių žmonių rankose – maždaug pusė viso namų ūkių turto, o skurdžiausiajai gyventojų pusei priklauso tik 8 procentai viso turto (žr. lentelę 10.2).

Akcijų ir obligacijų nuosavybė dar netolygesnė, palyginti su turimo turto visumos dalimi. Jungtinės Karalystės viršūnei, sudarančiai 1 procentą, nuosavybės teise priklauso apie 75 procentus privačiai valdomų bendrovių akcijų, o sudarančiai 5 procentus – per 90 procentų visos sumos. Šiuo atžvilgiu būta ir daugiau pokyčių. Dabar akcijų savininkai sudaro apie 25 procentus gyventojų, palyginus su 14 procentų 1986 metais. Daugelis žmonių pirmąsyk įsigijo akcijų, konservatorių vyriausybei vykdant privatizavimo programą. Šis augimas dar labiau išryškėja, apžvelgus ilgesnį laikotarpį, nes 1979 metais akcijų turėjo vos 5 procentai gyventojų. Dauguma akcijų paketų smulkūs (verti mažiau kaip 1000 svarų sterlingų 1991 metų kainomis), o institucinė akcinė nuosavybė (akcijos, kurias bendrovės laiko kitose firmose) didėja sparčiau negu asmeninė akcinė nuosavybė.

Lentelė 10.2. Turto pasiskirstymas Jungtinėje Karalystėje

	1976	1981	1986	1991	1994	1995
Rinkoje įgyjamas turtas						
Turtas (procentais), priklausantis:						
1-am procentui turtingiausiųjų	21	18	18	17	19	19
5-iems procentams turtingiausiųjų	38	36	36	35	39	38
10-iai procentų turtingiausiųjų	50	50	50	47	52	50
25-iems procentams turtingiausiųjų	71	73	73	71	74	73
50-iai procentų turtingiausiųjų	92	92	90	92	93	92
Rinkoje įgyjamo turto bendroji suma (mlrd. svarų sterlingų)	280	565	955	1711	1950	2033
Rinkoje įgyjamas turtas, atėmus būsto vertę						
Turtas (procentais), priklausantis:						
1-am procentui turtingiausiųjų	29	26	25	29	29	27
5-iems procentams turtingiausiųjų	47	45	46	51	53	51
10-iai procentų turtingiausiųjų	57	56	58	64	66	64
25-iems procentams turtingiausiųjų	73	74	75	80	83	81
50-iai procentų turtingiausiųjų	88	87	89	93	94	93

Šaltiniai: Inland Revenue. Iš *Social Trends*, 29 (1999). p. 100.

Lentelė 10.3. Dešimt turtingiausių Britanijos žmonių

Vieta	Vardas, pavardė	Nuosavasis kapitalas	Turto šaltinis
1.	Hansas Rausingas	4,0 mlrd. svarų sterlingų	Maisto pakuotės
2.	Westminsterio kunigaikštis	3,75 mlrd. svarų sterlingų	Nuosavybė
3.	Seras Richardas Bransonas	2,4 mlrd. svarų sterlingų	Kelionės, mažmeninė prekyba, mobilieji telefonai
4–5.	Lordas Sainsbury's ir šeima	2,2 mlrd. svarų sterlingų	Maistas
4–5.	Lakshmi Mittal	2,2 mlrd. svarų sterlingų	Plienas
6–7.	Josephas Lewis	2,0 mlrd. svarų sterlingų	Finansai ir internetas
6–7.	Bernie ir Slavica Ecclestone	2,0 mlrd. svarų sterlingų	Automobilių lenktynės
8.	Sri ir Gopi Hinduja	1,95 mlrd. svarų sterlingų	Prekyba ir pramonė
9–10.	Bruno Schroderis ir šeima	1,5 mlrd. svarų sterlingų	Bankininkystė
9–10.	Philippe Foriel-Destezet	1,5 mlrd. svarų sterlingų	Darbuotojų atrankos paslaugos

Šaltinis: Sunday Times 2000 Rich List.

„Turtuoliai" nėra vienalytė grupė. Jie nesudaro ir nekintamos kategorijos. Individai įgyja turtus arba juos praranda įvairiais būdais. Kai kurie turtingi žmonės gimė „senų pinigų" šeimose (šis posakis apibūdina ilgai egzistuojantį ir iš kartos į kartą perduodamą bei paveldimą turtą), kiti iškilo savo jėgomis, nuo varganos pradžios sėkmingai kaupdami turtus. Turtingiausių visuomenės narių veiklos profiliai labai įvairūs. Greta senųjų turtingų šeimų narių rasime muzikos ir kino garsenybių, sportininkų ir „naujojo elito" atstovų, kurie milijonus uždirbo, kurdami ir tobulindami kompiuterius, telekomunikacijas, interneto paslaugas. Turtą, kaip ir skurdą, reikia vertinti gyvenimo ciklų kontekste. Kai kurie individai praturtėja labai greitai, vien tam, kad daug arba viską prarastų, kiti laikui bėgant gali patirti, kaip tolydžio daugėja ar mažėja jų turimų vertybių.

Nors sunku surinkti tikslią informaciją apie turtuolių sukauptas vertybes ir gyvenimą, tačiau įmanoma atsekti didelius turtingiausio visuomenės segmento sandaros poslinkius. Pastaraisiais metais Britanijoje išryškėjo kai kurios dėmesio vertos tendencijos. Pirma, „save sukūrę milijonieriai" sudaro lyg ir didesnę santykinę turtingiausių individų dalį. 2000 metais per 70 procentų iš tūkstančio turtingiausių britų buvo patys susikrovę, o ne paveldėję savo turtus. Kai kurie savo jėgomis iškilę milijonieriai pinigus užsidirbo „naujosios ekonomikos" srityje – iš programinės įrangos, žiniasklaidos, interneto ir telekomunikacijų. Antra, turtuolių gretas papildo vis daugiau moterų. 1989 metais turtingiausiems britams atstovavo vos šešios moterys, o 2000 m. jų skaičius padidėjo daugiau negu dešimteriopai – iki šešiasdešimt keturių. Trečia, daugelis turtingiausių visuomenės narių visiškai jauni – dvidešimtmečiai ir trisdešimtmečiai. 2000 metais 17 trisdešimties nesulaukusių britų turėjo per 30 milijonų svarų sterlingų. Pagaliau tarp didžiausių turtuolių vis dažniau iškyla etninių mažumų atstovų, ypač azijietiškos kilmės (*Sunday Times* 2000 metų turtuolių sąrašas). 1999–2000 metais 200 turtingiausių Britanijos azijiečių bendras turtas padidėjo 40 procentų.

Turtuolių sandara iš tiesų kinta, tačiau požiūris, jog nebeliko išskiriamos aukštuomenės klasės, yra ginčytinas. Johnas Scottas teigė, kad šiandien aukštuomenės klasė pakeitė formą, tačiau išsaugojo savo išskirtinę vietą (1991). Jis nurodė tris išskirtines grupes, drauge sudarančias *interesų žvaigždyną*, kad kontroliuotų didįjį verslą ir iš jo pelnytųsi. Didelių korporacijų vyriausieji valdytojai gali neturėti nuosavų bendrovių, tačiau dažnai pajėgia sukaupti akcijų paketus ir susijungti

su tradiciniais pramonininkais ir „finansų kapitalistais“. Šiandieninės aukštuomenės branduolį, Scotto nuomone, sudaro finansų kapitalistų kategorija, kuriai priklauso žmonės, turintys draudimo bendroves, bankus, investicinius fondus ir kitas organizacijas – stambias institucines akcininkes. XX a. devintojo dešimtmečio politika, skatinusi verslininkystę, ir dešimtojo dešimtmečio informacinių technologijų bumas į aukštuomenės gretas atvedė naujus žmones, pralobusius iš verslo ir technologijų pažangos. Tuo pat metu daugėjo korporacijų akcijų turėtojų vidurinio sluoksnio namų ūkiuose, o tai savo ruožtu išplėtė korporacinės nuosavybės profilį. Kita vertus, aukštuomenės klasės galios ir turtų kaupimo principai išlieka nepakitę. Nors korporacinės nuosavybės modeliai paplitę plačiau negu kadaise, tačiau galima teigti, kad turimos akcijos duoda didelį pelną tik nedidelei mažumai.

Taigi galime padaryti išvadą, kad mums reikia koncepcijos, kuri aprėptų ir *aukštuomenės*, ir *tarnautojų klases*. **Aukštuomenės klasę** sudaro nedidelė mažuma, kurios individai turi ir turtus, ir galią ir sugeba šias privilegijas perduoti savo vaikams. Aukštuomenės klasę apytikriai galima sutapatinti su vienu procentu tų, kurie savo rankose laiko didžiausius turtus. Po šios klasės išsidėsto tarnautojų klasė, kurią, pasak Goldthorpe'o, formuoja specialistai, vadovai ir aukščiausio rango administratoriai. Jie sudaro apie 5 procentus visų gyventojų. Goldthorpe'o apibūdintą „tarpinę klasę“ gal būtų paprasčiau vadinti *vidurine klase*. Pažvelkime į ją atidžiau.

Vidurinė klasė

Sąvoka *vidurinė klasė* apima platų spektrą žmonių, dirbančių daugybę skirtingų darbų, pradedant paslaugų pramonės samdomaisiais darbuotojais, pereinant prie mokytojų ir baigiant medicinos specialistais. Kai kurie autoriai noriau kalba apie „vidurines klases“, šitaip atkreipdami dėmesį į užimtumo, klasių, statuso ir gyvenimo šansų įvairovę, būdingą jos nariams. Pasak daugelio stebėtojų, **vidurinė klasė** dabar sudaro Britanijos ir daugumos kitų industrinių šalių gyventojų daugumą. Taip atsitiko todėl, kad per XX amžių „baltųjų apykaklių“ darbų dalis gerokai išaugo, palyginti su „mėlynųjų apykaklių“ darbais (žr. 13 skyrių „Darbas ir ekonominis gyvenimas“).

Vidurinės klasės nariai yra išsimokslinę ir įgiję profesinius įgūdžius ar techninę kvalifikaciją. Dėl šio privalumo jie užima padėtis, suteikiančias daugiau materialių ir kultūrinių pranašumų, negu tenka darbininkams. Priešingai darbininkų klasei, vidurinės klasės nariai, siekdami užsidirbti gyvenimui, gali parduoti savo protinio *ir* fizinio darbo jėgą. Pastaroji skirtybė naudinga, apytikriai atskiriant vidurinę ir darbininkų klases, bet, kita vertus, itin tikslią vidurinės klasės ribų apibrėžtį sunkina dinamiška užimtumo struktūros prigimtis ir aukštyn ar žemyn orientuoto socialinio mobilumo galimybė.

Dėl savo narių įvairovės ir jų skirtingų interesų vidurinė klasė nėra ir veikiausiai nebus glaudi (Butler ir Savage, 1995). Iš tiesų, palyginti su darbininkų klase, vidurinė klasė yra mažiau homogeniška, o jos nariai neturi bendrų socialinių ištakų ar kultūrinės pasaulėžiūros, kas dažniausiai būdinga viršutiniams aukštuomenės sluoksniams. Tačiau „laisva“ vidurinės klasės sandara nėra naujas reiškinys – šią savybę ji turėjo nuolatos, nuo pat savo atsiradimo XIX a. pradžioje.

Profesinės, valdymo ir administravimo veiklos sudarė sparčiausiai augančius vidurinės klasės sektorius. Šis faktas turi kelias priežastis. Pirmoji ta, kad sustiprėjo plačios apimties organizacijų reikšmė moderniosiose visuomenėse (žr. 12 skyrių „Moderniosios organizacijos“). Plečiantis biurokratijai, susidarė galimybės samdomiesiems darbuotojams dirbti institucinėje aplinkoje, ir jų paklausa tolydžio didėjo. Šioje terpėje linksta dirbti ir tokių profesijų atstovai, kaip medikai ir teisininkai, ankstesniais laikotarpiais galėję dirbti sau. Antra, specialistų gausėjimas rodo, kad vis daugiau žmonių nori dirbti tuose ekonomikos sektoriuose, kuriuose pagrindinį vaidmenį vaidina vyriausybė. Kuriant gerovės valstybę, prireikė nepaprastai daug profesijų šiems įsipareigojimams įgyvendinti – socialinių darbuotojų, mokytojų ir sveikatos apsaugos specialistų. Pagaliau spartėjant ekonominei ir

industrinei raidai, nuolatos auga ekspertų paslaugų paklausa teisės, finansų, apskaitos, technologijų ir informacinių sistemų srityse. Šiuo požiūriu specialistus galima laikyti moderniosios eros vaisiumi ir pagrindiniu jos evoliucijos bei plėtros varikliu.

Specialistai, vadovai ir aukštesniojo lygmens administratoriai įgyja savo padėtį remdamiesi *kvalifikacijos pažymėjimais* – laipsniais, diplomais ir kitais kriterijais. Kaip visuma jie naudojasi palyginti saugiomis ir pelningomis karjeromis, o pastaraisiais metais, ko gero, dar labiau atsiskyrė nuo žmonių, dirbančių paprastesnį protinį darbą. Kai kurie autoriai mano, kad specialistai ir kitos aukštesnio lygio „baltųjų apykaklių" grupės sudaro savitą – „specialistų-vadovų" – klasę (Ehrenreich ir Ehrenreich, 1979). Tačiau pastaroji grupė, atrodo, per mažai nutolo ir nepakankamai aiškiai atsiskyrė nuo kitų „baltųjų apykaklių", kad šitokia nuomonė pasitvirtintų.

Kiti autoriai nagrinėjo „baltųjų apykaklių" specialistų bandymus jungtis draugėn ir siekti sutvirtinti savo interesus bei apginti aukštą materialaus atlygio bei prestižo lygmenį. Šį atvejį aiškiai iliustruoja medikų profesijos atstovai (Parry ir Parry, 1976). Medikai sėkmingai organizavosi, kad apsaugotų savo padėtį visuomenėje ir užsitikrintų didelį materialų atlygį. Įgyvendinti visa tai jiems padėjo trys pagrindiniai *specializacijos* reikalavimai: įsijungti į profesionalių medikų būrį leidžiama tik tiems, kurie atitinka griežtai apibrėžtų kriterijų visumą (kvalifikaciją); gydytojų profesinė asociacija nuolatos stebi savo narius ir drausmina už netinkamą elgesį; visuotinai priimta, kad tik šios asociacijos nariai turi kvalifikaciją dirbti gydytojais. Naudodamosi šiais svertais, savavaldžios profesionalų organizacijos į savo gretas neįsileidžia nepageidaujamų asmenų ir sutvirtina savo narių padėtį rinkoje.

Kintanti darbininkų klasė

Marxas manė, kad **darbininkų klasė** („mėlynosiomis apykaklėmis" vadinami žmonės, dirbantys gamyboje) progresyviai didės. Tuo jis grindė savo požiūrį, jog darbininkų klasė sukurs prielaidas revoliucinei visuomenės transformacijai. Ogi iš tiesų darbininkų klasė vis mažėjo. Vos prieš ketvirtį amžiaus „mėlynųjų apykaklių" darbu vertėsi apie 40 procentų visų dirbančių gyventojų. Dabar Jungtinėje Karalystėje jie sudaro tik apie 18 procentų, ir ši santykinė dalis vis mažėja. Be to, kinta darbininkų klasės žmonių gyvenimo sąlygos ir gyvenimo būdas.

Britų visuomenėje, kaip ir daugelyje kitų industrinių šalių, gyvena nemažai skurdžių. Tačiau nebeskursta dauguma „mėlynųjų apykaklių". Kaip jau minėjome, nuo XX a. pradžios darbininkų pajamos gerokai išaugo. Kylantį gyvenimo standartą rodo vis didesnis vartojamųjų prekių prieinamumas visoms klasėms. Apie 50 procentų darbininkų dabar turi nuosavą būstą. Labai didelė dalis namų ūkių turi automobilius, skalbykles, televizorius ir telefonus.

Darbininkų klasės turtėjimo reiškinys leidžia daryti prielaidą, kad jie tolydžio pereina į „vidurinės klasės visuomenę". Gal pradėję geriau gyventi darbininkai ėmė virsti vidurine klase? Ši idėja dėl sociologų pomėgio įmantriai formuluoti tapo žinoma kaip *suburžuazėjimo tezė*. Suburžuazėjimas reiškia „virtimą didesniu buržua", šitaip Marxo stiliaus terminu apibrėžiant „tapsmą vidurine klase". XX a. šeštajame dešimtmetyje, pirmąsyk paskelbus šią tezę, jos rėmėjai įrodinėjo, kad daugelis darbininkų, uždirbdami tiek, kiek ir vidurinės klasės atstovai, galėtų taip pat priimti pastarųjų išpažįstamas vertybes, pažiūras ir gyvenimo būdą. Labai paplito įsitikinimas, kad industrinės visuomenės pažanga daro didelį poveikį socialinės stratifikacijos formai.

XX a. septintajame dešimtmetyje Johnas Goldthorpe'as su savo kolegomis atliko vėliau labai išgarsėjusį tyrimą, skirtą suburžuazėjimo hipotezei patikrinti. Imdamiesi šio tyrimo jie teigė: jei suburžuazėjimo tezė teisinga, pasiturinčių samdomųjų darbininkų praktiškai nebus galima atskirti nuo samdomųjų „baltųjų apykaklių" pagal jų požiūrį į darbą, gyvenimo būdą ir politiką. Tyrimas, pagrįstas Lutono automobilių ir chemijos pramonės darbininkų apklausų duomenimis, buvo paskelbtas tri-

„Laidinių darbuotojų" iškilimas

Globalizacija, informacinių technologijų pažanga ir darbo pobūdžio kaita kartu kuria naują ekonomikos rūšį, dažnai apibūdinamą kaip *žinių ekonomika* (žr. 13 skyrių „Darbas ir ekonominis gyvenimas"). Dinamiškiausi šios naujosios ekonomikos sektoriai – kompiuteriai, finansai, programinė įranga, telekomunikacijos – labiausiai priklauso nuo „žinių srities darbuotojų": samdomų „baltųjų apykaklių", tvarkančių ir kuriančių *informaciją*, o ne fizines gėrybes.

Žmonės, dirbantys informacinių technologijų sektoriuje, sudaro vieną iš sparčiausiai didėjančių vidurinės klasės segmentų. Vadinamieji „laidiniai darbuotojai" samdomi įvairiausiems darbams – interneto puslapių dizainerių, elektroninės prekybos, rinkodaros ir reklamos darbuotojų, duomenų ir sistemų analitikų, programinės įrangos kūrėjų, grafikos dizainerių ir finansų konsultantų. Nepaisant šios veiklų įvairovės, laidinius darbuotojus vienija keletas bendrybių. Jie savo dienas praleidžia daugiausia prie kompiuterių, dirbdami neformalioje aplinkoje. Užuot vykdę tas pačias užduotis, „laidiniai darbuotojai" užsiima dinamiška problemų sprendimo veikla. Sunku bent kiek tiksliau įvertinti tikrą skaičių, bet manoma, kad Europos Sąjungos šalyse jie sudaro net trečdalį visos darbo jėgos, o Jungtinėse Valstijose – šiek tiek daugiau. Pagal visus skaičiavimus, žinių ekonomika vis dar išgyvena kūrimosi stadiją, todėl galima manyti, kad „laidinių darbuotojų" daugės ir ateityje.

„Laidiniai darbuotojai" stovi pirmosiose naujos politinės kultūros, peržengiančios tradicinės „kairės ir dešinės" politikos ribas, šalininkų gretose. Šiai naujajai tvarkai būdinga tai, kad politinės pažiūros silpniau grindžiamos tradiciniais klasiniais aspektais, kaip antai mokesčių politika ir socialine rūpyba, o stipriau – „gyvenimo būdo klausimais", rodančiais asmeninius rūpesčius bei vertybes (Clark ir Hoffman-Martinot, 1998).

juose tomuose. Nuorodose jis dažnai vadinamas „Pasiturinčių darbininkų tyrimu" (*Affluent Worker study*, Goldthorpe et al., 1968–1969). Buvo apklausti 229 darbininkai ir kartu, siekiant palyginti, – 54 darbuotojai – „baltosios apykaklės". Daugelis darbininkų į Lutoną atvyko, ieškodami geriau mokamo darbo. Palyginus su dauguma kitų darbininkų, jiems iš tiesų buvo labai gerai mokama – uždirbdavo daugiau negu dauguma žemesnio rango „baltųjų apykaklių".

Johnas Goldthorpe'as ir jo kolegos sutelkė dėmesį į tris darbininkų požiūrių matmenis ir beveik neaptiko duomenų, palaikančių suburžuazėjimo tezę. Autoriai sutiko, kad ekonomine prasme ir požiūriais į darbą daugelis darbininkų pasiekė vidurinės klasės gyvenimo lygį pagal savo pajamas ir vartojamųjų prekių įsigijimą. Tačiau šis santykinis praturtėjimas buvo pasiektas, dirbant mažai pelningus darbus, esant menkoms karjeros galimybėms ir beveik nesuteikiančius vidinio pasitenkinimo. Tyrimo autoriai nustatė, kad pasiturintys darbininkai savo darbą *laikė įrankiu* geram atlyginimui gauti. Jų darbas dažniausiai buvo monotoniškas, neįdomus, o tiesioginė atsakomybė labai nedidelė.

Nepaisant turto dydžio, gretintino su „baltųjų apykaklių" lygiu, apklausoje dalyvavę darbininkai laisvalaikiu su „baltosiomis apykaklėmis" nebendraudavo ir netroško kilti klasių laiptais. Goldthorpe'as ir jo kolegos tyrimo metu atskleidė, kad praturtėjusių darbininkų socializacija daugiausia vykdavo namuose, su artimiausiais šeimos nariais ar giminėmis, arba kaimynais, taip pat priklausančiais darbininkų klasei. Mažai požymių rodė, kad darbininkai būtų artėję prie vidurinės klasės normų ir vertybių. Tyrimo autoriai taip pat nustatė, jog praturtėjusios darbininkų klasės politinės pažiūros nepasikeitė – jos atstovai ir toliau nerėmė

Konservatorių partijos. Tuo tarpu suburžuazėjimo tezės šalininkai prognozavo, jog darbininkų klasės turtėjimas susilpnins jos tradicinę paramą leiboristams.

Autorių manymu, jų tyrimas aiškiai atskleidė, kad suburžuazėjimo tezė buvo klaidinga. Iš tiesų darbininkai nesiekė tapti vidurine klase. Tačiau Goldthorpe'as ir jo kolegos pripažino, jog tarp žemesniųjų vidurinės klasės ir aukštesniųjų darbininkų klasės sluoksnių galima ir šiokia tokia konvergencija. Pasiturinčius darbininkus ir jiems prilygstančias „baltąsias apykakles" siejo bendri ekonominio vartojimo modeliai, jų pažiūras formavo turimas turtas – nuosavi namai ir pan., jie rėmė *instrumentinį kolektyvizmą* (bendrus veiksmus per profesines sąjungas, siekiant padidinti atlyginimą ir pagerinti sąlygas) darbo vietoje.

Vėlesniais metais nebuvo atlikta nė vieno tiksliai palygintino tyrimo, tad net jeigu Goldthorpe'o ir kitų išvados tyrimo laikotarpiu pasitvirtino, neaišku, kiek tiesos jose išliko šiandien. Apskritai, sutariama, kad smunkant gamybos pramonei ir veikiant vartojimo skatinimui, senoji, tradicinė darbininkų klasės bendruomenė turėjo fragmentuotis arba visai subyrėti. Tačiau diskusijoms atviras lieka klausimas, kaip toli pažengė tokia fragmentacija.

Klasė ir gyvenimo būdas

Nagrinėdami klasių padėtį, sociologai tradiciškai pasikliaudavo konvenciniais šios klasinės padėties rodikliais – užimama vieta rinkoje, santykiais su gamybos priemonėmis ir užimtumu. Tačiau kai kurie dabartiniai autoriai teigia, kad individų klasinę poziciją turėtume vertinti ne vien ar bent ne daugiausia ekonomikos ir užimtumo atžvilgiu, bet ir pagal ryšį su kultūriniais veiksniais, tokiais kaip gyvenimo būdas bei vartojimo modeliai. Pagal šią traktuotę, mūsų amžius – tai laikotarpis, kai kasdieniame gyvenime kaip niekad didelis vaidmuo tenka „simboliams" ir ženklams, susijusiems su *vartojimu*. Individualių identitetų struktūra kuriama labiau pagal **gyvenimo būdo pasirinkimą** – kaip, pavyzdžiui, apsirengti, ką valgyti, kaip puoselėti savo kūną ir kur atsipalaiduoti, bet mažiau siejama su tradiciniais klasiniais rodikliais, tokiais kaip darbo pobūdis.

Prancūzų sociologas Pierre'as Bourdieu mano, kad klasių grupes galima nustatyti pagal kintančius jų *kultūrinio ir ekonominio kapitalo* lygmenis (1986). Individai ima vis labiau išskirti save iš kitų, pasiremdami kultūros gyvenimo skoniais ir laisvalaikio pomėgiais, o nebe ekonominiais ar užimtumo veiksniais. Čia jiems talkina „prekeivių reikmėmis" paplitimas – vis daugiau žmonių imasi pristatinėti bei demonstruoti simbolines ar realias prekes ir paslaugas, skirtas vartoti kapitalistinėje sistemoje. Reklamuotojai, rinkodarininkai, madų dizaineriai, stiliaus konsultantai, interjero dizaineriai, asmeniniai treneriai, gydytojai ir interneto svetainių kūrėjai bei daugybė kitų nepaminėtų specialistų be paliovos stengiasi daryti įtaką didėjančios vartotojų bendruomenės kultūriniams skoniams ir gyvenimo būdo pasirinkimams.

Kiti mokslininkai sutiko su Bourdieu, kad klasių pasiskirstymas gali būti susietas su gyvenimo būdų ir vartojimo modelių savitumu. Kalbėdami apie vidurinės klasės vidines grupuotes, sociologas Savage'as ir kiti (1992) pagal kultūrinius skonius ir „vertybes" išskyrė tris sektorius. Specialistai, dirbantys valstybės tarnyboje ir turintys didelį „kultūrinį", tačiau mažą „ekonominį kapitalą", buvo linkę gyventi sveikai ir aktyviai: mankštintis, vartoti mažai alkoholio, dalyvauti kultūrinėje ir bendruomenės veikloje. Antrasis sektorius – vadovų ir biurokratų – priešingai, pasižymėjo „neišskirtiniais" vartojimo modeliais: vidutiniškai arba mažai mankštinosi, privengė kultūrinės veiklos ir labiau mėgo tradicinius aprangos ir namų apstatymo stilius. Trečiosios grupuotės atstovų, „postmoderniųjų", gyvenimo būdas stokojo kokio nors apibrėžto principo, tačiau galėjo apimti ir naudoti netradiciškai sugretintus elementus. Antai be jodinėjimo ir domėjimosi klasikine literatūra, „postmodernieji" galėjo žavėtis ekstremaliomis sporto šakomis, pavyzdžiui, kopimu į uolas, ir reivo bei ekstazio pomėgiu.

Apskritai, būtų sunku ginčyti, kad stratifikacija ir klasių viduje, ir tarp klasių ėmė priklausy-

ti ne vien nuo užimtumo skirtybių, bet ir nuo vartojimo bei gyvensenos savitumų. Šį faktą patvirtina visuomenės kaip visumos tendencijos. Pavyzdžiui, sparti paslaugų ekonomikos bei pramogų ir laisvalaikio pramonės plėtra rodo tolydžio stiprėjantį vartojimą industrinėse šalyse. Moderniosios visuomenės virto vartotojų visuomenėmis, orientuotomis į materialias gėrybės. Tam tikrais atžvilgiais vartotojų visuomenė yra „masinė visuomenė", kurioje bent kiek nepaisoma klasių skirtybių; taigi visi žmonės gali žiūrėti vienodas televizijos programas ar pirktis darbužius tose pačiose „pagrindinės gatvės" parduotuvėse net ir tuomet, kai priklauso skirtingai klasinei aplinkai. Tačiau gyvenimo būdo ir „skonio" variacijos gali kartu *su-intensyvinti* klasių skirtybes (Bourdieu, 1986).

Šiuos pokyčius reikia turėti galvoje, bet kita vertus, neįmanoma nepaisyti lemiamo vaidmens, kurį socialinių nelygybių reprodukcijoje atlieka ekonominiai veiksniai. Individai patiria didelius socialinius bei materialius nepriteklius daugiausia ne todėl, kad pasirinko tokią gyvenseną – veikiau jų padėtį suvaržė veiksniai, susiję su ekonomine ir užimtumo struktūra (Crompton, 1998).

Vargingųjų klasė

Terminas „vargingųjų klasė" dažnai vartojamas apibūdinti gyventojų segmentui, esančiam pačiame klasių struktūros „dugne". Varguomenės narių gyvenimo standartai gerokai žemesni už daugumos visuomenės žmonių. Šios grupės gyvenimą supa daugybė nepalankių veiksnių. Joje yra daug ilgalaikių bedarbių arba nuolat įsidarbinančių ir darbą prarandančių žmonių, benamių arba neturinčių nuolatinės gyvenimo vietos. Varguomenės nariams gali ilgai reikėti socialinės rūpybos pašalpų. Varguomenė dažnai vadinama „paribio visuomene", nes ji „išstumta" iš didžiosios dalies gyventojų pasirinkto gyvenimo būdo.

Neretai varguomenė siejama su mažiau privilegijuotomis etninėmis mažumomis. Daugelis diskusijų dėl varguomenės prasidėjo Jungtinėse Valstijose, kuriose vargingai gyvenančių juodaodžių gyventojų persvara senuosiuose miestų centruose paskatino prabilti apie „juodaodžių varguomenę" (W. J. Wilson, 1978; Murray, 1984, 1990). Tačiau šis reiškinys būdingas ne vien Amerikai. Britanijos vargingųjų klasei atstovauja neproporcingai daug juodaodžių ir azijiečių. Kai kuriose kitose Europos šalyse darbininkai migrantai, prieš dvidešimtį metų didesnio klestėjimo laikais čia susiradę darbą, dabar sudaro didžiąją varguomenės sektoriaus dalį. Tas pat pasakytina, pavyzdžiui, apie alžyriečius Prancūzijoje ir turkų imigrantus Vokietijoje.

Sociologai karštai aptarinėja vargingųjų klasės prigimtį, o iš tiesų ir pačią jos egzistenciją. Varguomenės temą detaliau gvildensime 11 skyriuje „Skurdas, gerovė ir socialinė atskirtis".

Lytis ir stratifikacija

Ilgus metus atliekant stratifikacijos tyrimus buvo visiškai nepaisoma lyties, tarsi moterys nė neegzistuotų arba būtų neįdomios ar nesvarbios analizei, tiriančiai galios, turtų ir prestižo pasiskirstymą. Tačiau lytis savaime yra vienas ryškiausių stratifikacijos pavyzdžių. Nėra visuomenių, kuriose vyrai tam tikrais socialinio gyvenimo atžvilgiais nepranoktų moterų turimais turtais, statusu ir įtaka.

Lyčių ir stratifikacijos tyrimai moderniosiose visuomenėse iškėlė vieną pagrindinių problemų, kurią lengva apibūdinti, bet, pasirodo, sunku spręsti. Kyla klausimas, kaip giliai galime suprasti lyčių nelygybes moderniaisiais laikais, remdamiesi klasinio pasiskirstymo kriterijais. Istoriškai lyčių nelygybės įsišaknijusios kur kas giliau, negu klasių sistemos – net medžiotojų ir maisto rinkėjų visuomenėse, kuriose nėra klasių, būtent vyrai užima viršesnę padėtį. Tačiau moderniosiose visuomenėse klasinis pasiskirstymas toks ženklus, kad jis, be abejo, iš dalies sutampa su lyčių nelygybės formomis. Esama tendencijos daugelio moterų materialią padėtį sieti su tėvo ar vyro padėtimi, vadinasi, galima teigti, kad lyčių nelygybę turime aiškinti daugiausia pagal priklausomybę vienai ar kitai klasei.

Moterų klasinės padėties nustatymas

Dar visai neseniai požiūris, kad lyčių stratifikaciją iš principo lemia klasinė nelygybė, dažnai būdavo vien garsiai neišsakyta prielaida. Tačiau feministinė kritika ir nenuneigiami moterų ekonominio vaidmens pokyčiai daugelyje Vakarų visuomenių privertė šį klausimą svarstyti.

„Konvenciniu" klasių analizės požiūriu moterų mokamas darbas buvo vertinamas kaip santykinai nežymus, palyginti su vyrų darbu, todėl manyta, kad moteris galima priskirti jų vyrų klasėms (Goldthorpe, 1983). Pagal Goldthorpe'ą, šiuo įsitikinimu iš pradžių pagrindusio savo klasių schemą, pastarasis požiūris nesiremia seksizmo ideologija. Priešingai, jis pripažįsta antraeilę padėtį, į kurią patenka dauguma dirbančių moterų. Yra didesnė tikimybė, kad moterys, palyginti su vyrais, dirbs ne visą darbo dieną, taip pat nutrauks mokamą darbą, nes gali iš jo ilgam pasitraukti gimdyti ir auginti vaikų (žr. 13 skyrių „Darbas ir ekonominis gyvenimas"). Kadangi daugumos moterų materiali padėtis tradiciškai priklausė nuo jų vyrų, vadinasi, moters klasinę padėtį dažniausiai lėmė jos vyro klasinė padėtis.

Goldthorpe'o teiginys buvo kritikuotas keliais aspektais. Pirma, nemažai namų ūkių daliai moterų pajamos iš esmės svarbios, palaikant šeimos materialią padėtį ir gyvenimo būdą. Tokiomis aplinkybėmis mokamas moterų darbas iš dalies lemia namų ūkio klasinę padėtį. Antra, žmonos darbas kartais gali nustatyti visos šeimos padėtį. Net jei žmona uždirba mažiau už vyrą, jos darbas vis tiek gali būti „pirmasis" veiksnys, darantis įtaką vyro klasei. Taip, pavyzdžiui, gali atsitikti, jei vyras – nekvalifikuotas ar iš dalies kvalifikuotas darbininkas, o žmona, tarkime, vadovauja parduotuvei.

Trečia, esama „tarpklasinių" namų ūkių, kuriuose vyras ir žmona dirba skirtingų kategorijų darbą. Šiais atvejais gali būti tam tikrų tikslų, dėl kurių praktiškiau traktuoti vyrus ir moteris, kaip užimančius skirtingų klasių padėtis net ir tuomet, kai jie priklauso vienam namų ūkiui. Ketvirta, vis didesnę dalį sudaro namų ūkiai, kuriuose vienintelės maitintojos yra moterys. Šį faktą liudija didėjantis vienišų motinų ir bevaikių dirbančių moterų skaičius. Tokios moterys iš esmės nulemia savo namų ūkių klasinę padėtį, išskyrus atvejus, kai gaunančios alimentus moterys pagal pajamas pasiekia savo buvusių vyrų ekonominį lygį (Stanworth, 1984; Walby, 1986).

Goldthorpe'as ir kiti gynė tradicinį požiūrį, tačiau į jo klasių modelį buvo įtraukti ir kai kurie svarbūs pakeitimai. Tyrimo tikslams namų ūkiui klasifikuoti galima naudoti jo narį, užimantį aukštesnę klasinę padėtį, – nesvarbu, vyrą ar moterį. Užuot klasifikavus pagal „vyrą maitintoją", dabar namų ūkiai klasifikuojami pagal „pagrindinį maitintoją". Be to, Goldthorpe'o schemos III klasė buvo padalyta į dvi subkategorijas, kad parodytų moterų persvarą žemo lygio „baltųjų apykaklių" darbuose. Taikant šią schemą moterims, III b klasė (žemesnio rango prekybos ir paslaugų sektorių tarnautojai) traktuojama kaip VII klasė. Manoma, kad šitaip tiksliau vaizduojama nekvalifikuotų ir iš dalies kvalifikuotų moterų padėtis darbo rinkoje.

Anapus namų?

Kai kurie sociologai, plėtodami diskusijas dėl klasinių padėčių priskirties, pasiūlė individo klasinę padėtį nustatyti neatsižvelgiant į namų ūkį. Kitaip tariant, kiekvieno individo socialinę klasę reikėtų įvertinti pagal dirbamą darbą, konkrečiai nesiejant su šio asmens namų aplinkybėmis. Šia traktuote, pavyzdžiui, buvo pasinaudota Gordono Marshallo ir jo kolegų darbe, tiriant Jungtinės Karalystės klasių sistemą (Marshall et al., 1988).

Tačiau šis požiūris turi savo trūkumų. Vienoje pusėje jis palieka tuos, kurie nedirba mokamo darbo, tarp jų – ne tik žmonas, besitvarkančias vien namuose, bet taip pat pensininkus ir bedarbius. Dvi pastarąsias grupes galima klasifikuoti pagal paskutinę turėtą darbo vietą, bet jei šie žmonės kurį laiką nedirbo, rezultatai gali kelti abejonių. Be to, visiškas namų ūkio nepaisymas gali labai klaidinti. Juk individo vienišumas ar šeiminė partnerystė gali jam atverti labai skirtingas galimybes.

Moterų užimtumo poveikis klasiniams skirtumams

Moterų įsiliejimas į mokamo darbo rinką pastebimai paveikė namų ūkių pajamas. Bet šis poveikis netolygus ir gali dar labiau išryškinti klasių skirtybes tarp namų ūkių. Daugėja moterų, užimančių specialisčių ir vadovių darbo vietas bei gaunančių dideles algas. Tai skatina poliarizaciją tarp namų ūkių, kurių abu nariai uždirba dideles pajamas, ir namų ūkių, turinčių vieną dirbantį narį arba nė vieno (žr. 13 skyrių „Darbas ir ekonominis gyvenimas“).

Tyrimai parodė, kad daug uždirbančios moterys linkusios turėti ir daug uždirbančius partnerius ir kad specialistų ar vadovų vyrų žmonos uždirba daugiau negu kitų dirbančių vyrų žmonos. Vedybos pakrypsta į partnerystes, kurių abu nariai yra atitinkamai darbo atžvilgiu privilegijuoti arba nuskriausti (Bonney, 1992).

Dviejų pajamų gavėjų partnerysčių poveikį dar sustiprina didėjantis vaikų gimdymo amžiaus vidurkis. Tai ypač būdinga karjeros moterims. Daugėja ir bevaikių porų, kurių abu nariai uždirba pajamas. Tai irgi tolydžio didina atotrūkį tarp daugiausiai ir mažiausiai pajamų gaunančių namų ūkių.

Socialinis mobilumas

Tyrinėdami visuomenės stratifikaciją, turime apsvarstyti ne tik tai, kokią ekonominę padėtį užima vienas ar kitas asmuo, kokį darbą dirba, bet ir individų mobilumą. Terminas **socialinis mobilumas** susijęs su individų ir grupių persikėlimų iš vienokios socioekonominės padėties į kitokią. **Vertikalusis mobilumas** reiškia kilimą arba leidimąsi socioekonominės hierarchijos laiptais. Apie tuos, kurių turtas, pajamos didėja, statusas kyla, sakoma, kad jie *kopia aukštyn*, o tie, kurie žengia priešinga kryptimi, *leidžiasi žemyn.* Moderniosiose visuomenėse apstu ir **horizontaliojo mobilumo**, kuris siejasi su geografiniu persikėlimu iš vienų kaimynijų, miestų ar regionų į kitus. Vertikalusis ir horizontalusis mobilumai dažnai yra derinami. Pavyzdžiui, asmuo, dirbęs bendrovėje viename mieste, gali būti paskirtas į aukštesnes pareigas firmos filiale kitame mieste ar net kitoje šalyje. Socialinį mobilumą galima nagrinėti dviem būdais. Pirma, individų asmeninės karjeros požiūriu – nustatyti, kiek jie pakilo ar nusileido socialiniais laiptais per savo darbo gyvenimą. Šis judėjimas paprastai vadinamas **vidiniu kartos mobilumu**. Antra, alternatyviu požiūriu – analizuoti, kiek vaikai seka tėvų ir senelių pėdomis ir dirba tokį pat darbą. Mobilumas iš kartos į kartą vadinamas **kartų mobilumu**.

Lyginamieji mobilumo tyrimai

Vertikaliojo mobilumo galimybė visuomenėje yra pagrindinis jos „atvirumo“ laipsnio rodmuo, kaip aukštai socioekonominiais laiptais gali užkopti talentingi individai, kilę iš žemesniųjų sluoksnių. Šiuo atžvilgiu socialinis mobilumas yra svarbus politinis klausimas, ypač tose valstybėse, kurios įsipareigojo diegti liberalią viziją – visų piliečių vienodas galimybes. Kiek „atviros“ industrinės visuomenės socialinio mobilumo atžvilgiu? Ar Britanijoje vienodų galimybių daugiau negu kitur?

Socialinio mobilumo tyrimai atliekami daugiau kaip penkiasdešimt metų ir dažnai apima tarptautinius palyginimus. Reikšmingus ankstyvuosius tyrimus XX a. septintajame dešimtmetyje atliko Peteris Blau ir Otis Dudley'us Duncanas (Blau ir Duncan, 1967). Jų tyrinėjimai iki šiol išlieka išsamiausia socialinio mobilumo studija, atlikta vienoje šalyje (nors ir labai plačios apimties, ji, kaip ir dauguma kitų mobilumo tyrimų, pasižymi mūsų jau nurodytu vienašališkumu – tyrinėjo tik vyrus). Blau ir Duncanas surinko informaciją apie atrinktus nacionalinei apklausai 20 000 vyrų. Mokslininkai padarė išvadą, kad Jungtinėse Valstijose reiškiasi intensyvus vertikalusis mobilumas, tačiau jis vyksta beveik tik tarp darbo vietų, labai artimų viena kitai. Tuo tarpu „tolimasis“ mobilumas – retas dalykas. Žemyneigio mobilumo atvejų pasitaiko ir asmeninėse karjerose, ir iš kartos į kartą, tačiau jis kur kas mažiau paplitęs ne-

gu aukštyneigis mobilumas. Taip atsitiko todėl, kad „baltųjų apykaklių“ ir specialistų darbo vietų gausėjo gerokai sparčiau negu darbininkų, ir šis poslinkis atvėrė darbininkų sūnums kelius persikelti į „baltųjų apykaklių“ vietas. Blau ir Duncanas pabrėžė, kad individo sėkmei labai svarbus išsilavinimas ir profesinis mokymasis. Jų nuomone, socialinis mobilumas aukštyn sudaro industrinių visuomenių bendrąją savybę ir prisideda prie socialinio stabilumo bei integracijos.

Bene garsiausią tarptautinį socialinio mobilumo tyrimą atliko Seymouras Martinas Lipsetas ir Reinhartas Bendixas (1959). Jie išnagrinėjo devynių industrinių valstybių – Britanijos, Prancūzijos, Vakarų Vokietijos, Švedijos, Šveicarijos, Japonijos, Danijos, Italijos ir Jungtinių Valstijų – duomenis, sutelkdami dėmesį į vyrų mobilumą iš darbininkų darbo vietų į „baltųjų apykaklių“ vietas. Priešingai negu tikėtasi, jie nerado jokių įrodymų, kad Jungtinės Valstijos yra atviresnės už Europos visuomenes. Visas vertikalusis mobilumas darbininkų–„baltųjų apykaklių“ kryptimi Jungtinėse Valstijose sudarė 30 procentų, o kitose visuomenėse svyravo nuo 27 iki 31 procento. Lipsetas ir Bendixas padarė išvadą, kad visos industrinės šalys patyrė panašius pokyčius „baltųjų apykaklių“ darbo vietų plėtros atžvilgiu. Tai sukėlė „aukštyneigio mobilumo bangą“, kuri visose šalyse turėjo palygintinus matmenis. Kiti mokslininkai suabejojo jų išvadomis ir teigė, kad labiau pasidomėjus žemyneigiu mobilumu bei atsižvelgus ir į tolimąjį mobilumą, būtų nustatyti ryškūs šalių skirtumai (Heath, 1981; Grusky ir Hauser, 1984).

Diduma socialinio mobilumo tyrimų, panašių į aprašytuosius, kreipė dėmesį į „objektyvius“ mobilumo matmenis, t. y. buvo klausiama, kokios mobilumas galėtų būti apimties, kurioms gyventojų grupėms būdinga judėti ir kurlink. Gordonas Marshallas ir Davidas Firthas (1999) savo lyginamajame socialinio mobilumo tyrime pasirėmė kitu požiūriu – jie tyrinėjo „subjektyvius“ žmonių pojūčius dėl besikeičiančių klasinių padėčių. Autoriai užsimojo atlikti tyrimą, atremti, pasak jų, sociologų „nepagrįstoms spekuliacijoms“ apie tikėtinus socialinio mobilumo poveikius individų gerovės jausmui. Vieni teigė, kad socialinis mobilumas sukuria prarastos pusiausvyros, izoliacijos ir „išrautų šaknų“ jausmą, kiti laikėsi optimistiškesnės nuomonės, darydami prielaidą, kad neišvengiamai ir įprastai vyksta tolydus prisitaikymo prie naujos klasės procesas.

Pasinaudodami Bulgarijos, ankstesnės Čekoslovakijos, Estijos, Vokietijos, Lenkijos, Rusijos, Slovėnijos, JAV ir JK duomenimis, Marshallas ir Firthas nagrinėjo, ar klasių mobilumas turi ryšį su stiprėjančiu pasitenkinimo arba nepasitenkinimo jausmu, kurį sukelia kasdienio gyvenimo aspektai, tokie kaip šeima, bendruomenė, darbas, pajamos ir politika. Autoriai rado mažai įrodymų, kurie patvirtintų ryšį tarp informantų klasinės patirties ir pasitenkinimo visu gyvenimu. Tai buvo teisinga abiem atvejais – ir individų, kurie iš darbininkų klasės pakilo iki vidurinės klasės, ir tų, kurie smuko žemyn, atžvilgiu.

Žemyneigis mobilumas

Žemyneigis mobilumas nėra toks įprastas kaip aukštyneigis, bet vis dėlto paplitęs reiškinys. Kartų smukimas žemyn taip pat įprastas dalykas. Šio tipo mobilumas dažnai susijęs su psichologinėmis problemomis ir nerimu, kai individai nebepajėgia palaikyti savo gyvenimo būdo, prie kurio įprato. Pavyzdžiui, vidutinio amžiaus žmonės, netekę darbo, gali apskritai sunkiai rasti naują arba rasti tik mažiau mokamą negu turėjo.

Iki šiol Jungtinėje Karalystėje buvo labai mažai tyrimų, kurie nagrinėjo žemyneigį mobilumą. Tačiau galimas daiktas, kad žemyneigis mobilumas ir kartos viduje, ir iš kartos į kartą Britanijoje stiprėja taip, kaip ir Jungtinėse Valstijose. JAV pastaruoju metu atlikti keli šio reiškinio tyrimai. Jungtinėse Valstijose XX a. devintajame dešimtmetyje ir dešimtojo dešimtmečio pradžioje pirmąsyk po Antrojo pasaulinio karo bendrąjį realiųjų pajamų (pajamų, pakoregavus pagal infliaciją) nuosmukį patyrė žmonės, dirbę vidurinio lygio „baltųjų apykaklių“ darbą. Taigi nors šių darbo vietų, palyginti su kitomis, daugėja, jos gali nebepatenkinti tokios pat gyvensenos siekių, kaip kadaise.

Ar Britanija – meritokratija?

Peteris Saundersas (1990, 1996) priklauso tiems mokslininkams, kurie garsiausiai ir atviriausiai kritikavo britiškąją socialinio mobilumo tyrimų tradiciją, apimančią studijas, panašias į Glasso ir Goldthorpe'o atliktus tyrimus. Pagal Saundersą, Britanija yra tikra **meritokratija**, nes atpildas savaime pasiekia tuos, kurie yra geriausi „atlikėjai" ir kuriems būdingi siekimo įgūdžiai. Jo požiūriu, ne klasinė aplinka, o gebėjimai ir pastangos yra pagrindiniai veiksniai, užtikrinantys darbo karjeros sėkmę. Norėdamas parodyti, kad gabūs, stropūs ir darbštūs vaikai pelnys sėkmę, nepaisant socialinės aplinkos pranašumų ar trūkumų, kuriuos jie galėtų patirti, Saundersas rėmėsi Nacionalinių vaiko raidos tyrimų empiriniais duomenimis. Jo vertinimu, Britanija gal ir nėra lygiųjų visuomenė, bet ji yra teisinga.

Į šiuos pareiškimus netruko atsiliepti Richardas Breenas ir Johnas Goldthorpe'as, kurie kritikavo Saundersą ir teoriniu, ir metodologiniu požiūriais (1999). Jie apkaltino Saundersą tendencinga apklausos duomenų analize, pavyzdžiui, dėl to, kad atmetė darbo neturinčius informantus. Breenas ir Goldthorpe'as pateikė alternatyvią analizę. Išnagrinėję tuos pačius Saunderso naudotus duomenis, nustatė visiškai kitus dalykus, kurie patvirtino jų pačių įsitikinimą, kad klasiniai barjerai turi reikšmės socialiniam mobilumui. Šie sociologai padarė išvadą, kad asmeniniai pranašumai iš tiesų prisideda prie individų klasinės padėties apibrėžimo, tačiau „kilmės klasė" tebedaro milžinišką įtaką. Pagal Breeną ir Goldthorpe'ą, norėdami užimti tokias pat klasines padėtis, vaikai iš nepalankios aplinkos turi įdėti *daugiau* pastangų, negu tie, kurie kilo iš palankesnės aplinkos.

Pagrindinės šių pokyčių priežastys – korporacijų restruktūrizacija ir smulkėjimas. Didėjančios globalinės konkurencijos akivaizdoje daugelis bendrovių apkarpė darbuotojų skaičių. Buvo atsisakyta „baltųjų apykaklių", taip pat ir visą dieną dirbančių darbininkų vietų – jas turėjo pakeisti menkiau mokamas darbas ne visą dieną.

Šiandien JAV itin paplitęs išsiskyrusių ar atsiskyrusių moterų su vaikais žemyneigis mobilumas. Šios moterys, kurios santuokoje naudojosi saikingu vidurinės klasės atstovų komfortu, po skyrybų dažnai ima gyventi kone pusbadžiu. Daugeliu atveju jos gauna menkus alimentus arba apskritai jų negauna, ir moterims, bandančioms žongliruoti darbu, vaikų globa ir namų pareigomis, darosi sunku sudurti galus (Schwarz ir Volgy, 1992).

Socialinis mobilumas Britanijoje

Britanijoje bendrieji mobilumo lygiai išsamiai tyrinėti pokario laikotarpiu, nors visi tyrimai buvo sutelkti į vyrus. Ankstyvajam tyrimui vadovavo Davidas Glassas (1954). Glasso veikale nagrinėjamas kartų mobilumas apėmė gana ilgą laikotarpį – iki pat XX a. šeštojo dešimtmečio. Sociologo surinkti duomenys atitiko jau minėtų tarptautinių tyrimų rezultatus, pagal kuriuos darbininkų perėjimas į „baltųjų apykaklių" darbo vietas sudarė apie 30 procentų. Faktiškai tie, kurie atliko tarptautinius palyginimus, daug sėmėsi iš Glasso tyrimo. Pats Glassas padarė išvadą, kad Britanija buvo ne itin „atvira" visuomenė. Tiesa, mobilumo jai nestigo, bet didžiąją jo dalį sudarė artimasis mobilumas. Aukštyneigis mobilumas buvo paplitęs kur kas labiau negu žemyneigis ir koncentravosi viduriniuose klasių struktūros sluoksniuose. „Dugne" esantys žmonės buvo linkę jame ir likti, o beveik 50 procentų specialistų ir vadovų sūnų patys užėmė panašias darbo vietas. Glassas taip pat pastebėjo dideliu mastu vykstančią šios rūšies „savisamdą" į elitines darbo vietas visuomenėje.

Kitą svarbų tyrimą, pavadintą „Oxfordo mobilumo tyrimu", atliko Johnas Goldthorpe'as su savo kolegomis. Jie rėmėsi 1972 metų apklausos duo-

menimis (Goldthorpe, Llewellyn ir Payne, 1980). Mokslininkai užsimojo ištirti, kiek pasikeitė socialinio mobilumo modeliai nuo Glasso laikų, ir padarė išvadą, kad, palyginti su ankstesniu laikotarpiu, bendrasis vyrų mobilumo lygis faktiškai pakilo ir buvo pastebėta daugiau išvykimo į tolimesnius kraštus atvejų. Bet vėlgi pagrindinė priežastis buvo anaiptol ne padidėjęs užimtumo sistemos egalitarizmas. Pokyčius veikiau sukėlė vis spartėjanti „baltųjų apykaklių" darbo vietų plėtra, palyginti su „mėlynųjų apykaklių" vietomis. Tyrėjai nustatė, kad du trečdaliai nekvalifikuotų ar iš dalies kvalifikuotų darbininkų sūnų taip pat dirbo fizinį darbą. Apie 30 procentų specialistų ir vadovų buvo kilę iš darbininkų, tuo tarpu tik apie 4 procentus darbininkų atėjo iš specialistų ar vadovų aplinkos.

Nepaisant gautų įrodymų dėl didesnio absoliutaus socialinio mobilumo masto, Oxfordo mobilumo tyrimas padarė išvadą, kad Britanijoje skirtingi gyventojų segmentai ir toliau turi itin nelygias santykines mobilumo galimybes, o ši nelygybė ir toliau tiesiogiai kyla iš klasių struktūros.

Originalusis Oxfordo mobilumo tyrimas vėliau buvo atnaujintas, jį papildžius nauja medžiaga, surinkta maždaug po dešimties metų (Goldthorpe ir Payne, 1986). Pagrindinės ankstesniojo darbo išvados buvo patvirtintos, tačiau pastebėta ir naujovių. Pavyzdžiui, iš darbininkų kilusiems berniukams atsirado daugiau galimybių gauti specialisto ar vadovo darbą. Šis dalykas vėlgi siejosi su užimtumo struktūros pokyčiais, kai mažėjo „mėlynųjų apykaklių" darbo vietų skaičius, o gausėjo aukštesnio lygio „baltųjų apykaklių" darbo vietų.

XX a. devintajame dešimtmetyje Marshallas su bendraautoriais pateikė rezultatus, kurie daugiausia patvirtino Goldthorpe'o ir kitų paskelbtus duomenis. Essexo mobilumo tyrimo autoriai nustatė, kad iš darbininkų aplinkos buvo kilęs trečdalis žmonių, dirbusių aukštesnio lygio „baltųjų apykaklių" ar specialistų darbą. Šie ir panašūs duomenys rodo nemenką britų visuomenės mobilumą: daugelis žmonių iš tiesų gali pakilti socialinės hierarchijos laiptais ir kartos vidinio mobilumo, ir kartų mobilumo požiūriu. Tačiau ši hierarchija vis dar nusiteikusi prieš moteris, kurių mobilumo galimybes varžo tai, kad joms daugiausia tenka dirbti paprastą protinį darbą. Mobilus moderniosios visuomenės pobūdis labiausiai kyla iš jos polinkio kopti aukštyn. Marshallas ir jo bendraautoriai daro išvadą: „Nuostatos „daugiau erdvės viršūnėje" nelydėjo lygesnės galimybės ten patekti" (Marshall et al., 1988: 138). Tačiau reikėtų turėti galvoje jau anksčiau pažymėtą momentą: mobilumas – ilgalaikis procesas, ir jei visuomenė tampa „atviresnė", visų jo padarinių nepamatysime per vienos kartos gyvenimą.

Lytis ir socialinis mobilumas

Daugybė socialinio mobilumo tyrimų labiausiai domėjosi vyrais, tačiau pastaraisiais metais imta kreipti daugiau dėmesio į moterų mobilumo modelius. Šiais laikais, kai mokyklose mergaitės geriau mokosi ir yra aktyvesnės už berniukus, o aukštąjį mokslą baigia daugiau moterų negu vyrų, maga daryti išvadą, jog ilgai trunkančios lyčių nelygybės galbūt silpnina vyrų galias. Gal užimtumo struktūra tapo palankesnė moterims, o gal jų mobilumo galimybes ir toliau veikia šeimos ir socialinė aplinka?

Naujas tyrimas „Tie, kuriems XX a. dešimtajame dešimtmetyje per dvidešimt" (*Twenty-Something in the 1990s*), kurį atliko Ekonominių ir socialinių tyrimų taryba, stebėjo 9000 britų, gimusių tą pačią savaitę 1970 metais, gyvenimus. Naujausia informantų, sulaukusių dvidešimt šešerių metų, apklausa parodė, kad šeimos aplinka ir klasinė kilmė išsaugo nepaprastą įtaką ir vyrams, ir moterims. Tyrimo autoriai padarė išvadą, kad lengviausiai perėjo į suaugusio žmogaus gyvenimą tie jaunuoliai, kurie įgijo geresnį išsilavinimą, atidėjo santuokas ir vaikų gimdymą bei turėjo specialistų darbus dirbančius tėvus. Individai, kilę iš nepalankios aplinkos, labiau linko joje ir pasilikti.

Tyrimu nustatyta, kad apskritai moterys šiandien turi kur kas daugiau galimybių, negu ankstesnės kartos atstovės. Šie poslinkiai daugiausia naudos davė vidurinės klasės moterims: jos ir jų bendraamžiai vyrai galėjo lygiai taip pat studijuoti

universitete, o baigę mokslus gauti gerai mokamą darbą. Šią didesnės lygybės tendenciją rodė ir sustiprėjęs moterų savikliovos ir savigarbos jausmas, palyginti su panašia grupe moterų, gimusių vos dvylika metų anksčiau.

Didėja moterų galimybės siekti karjeros, tačiau čia išlieka dvi pagrindinės kliūtys. Vadovai ir darbdaviai vyrai vis dar diskriminuoja moteris-pretendentes į atsakingas pareigas. Jie bent iš dalies šitaip elgiasi dėl savo įsitikinimo, kad „faktiškai moterys nesidomi karjera“ ir kad sukūrusios šeimą jos paliks darbą. Tikra tiesa, kad vaikai itin stipriai veikia moters karjeros galimybes. Taip atsitinka ne tiek dėl to, kad moterų nedomintų karjera, kiek todėl, kad jos dažnai iš tiesų priverstos rinktis: gauti aukštesnes pareigas darbe arba turėti vaikų. Vyrai retai turi noro dalytis visa atsakomybe už namų ūkio darbus ir vaikų priežiūrą. Nors dabar kur kas daugiau moterų organizuoja savo namų gyvenimą taip, kad galėtų siekti karjeros, tačiau jų kelyje vis dar stūkso didelės užtvaros.

Išvados

Nekelia abejonių, jog kai kuriais atžvilgiais, ypač žmonių identitetų raidos prasme, tradicinis klasių poveikis silpnėja, bet, kita vertus, klasinis pasiskirstymas ir toliau lieka moderniųjų visuomenių ekonominių nelygybių pamatas. Klasės stipriai tebeveikia mūsų gyvenimą, o priklausymas vienai ar kitai klasei yra susijęs su įvairiausiomis nelygybėmis, pradedant tikėtina gyvenimo trukme ir bendrąja fizine sveikata, o baigiant galimybe įgyti išsilavinimą ir rasti gerai mokamą darbą.

Per pastaruosius dvidešimt metų Britanijoje padidėjo nelygybė, skirianti skurdžius ir turtingesniuosius. Ar stiprėjanti klasinė nelygybė reiškia kainą, kurią turime sumokėti už garantuotą ekonomikos plėtrą? Ši prielaida itin ryškėjo, valdant Thatcher vyriausybei. Aiškinta, kad ekonomikos plėtrą sukuria turtų siekimas, kuris, kaip motyvuojamoji jėga, skatina dirbti naujoviškai ir veržtis į naujas rinkas. Daugelis teigia, kad mūsų dienomis globalizacija ir ekonominių rinkų išcentrinimas didina atotrūkį tarp turtuolių ir skurdžių bei klasinių nelygybių „grūdinimo“.

Kita vertus, svarbu atminti, kad klasinė padėtis niekada galutinai nenulemia mūsų veiklos: daugelis žmonių linkę į socialinį mobilumą. Aukštojo mokslo plėtra, vis labiau pasiekiama profesinė kvalifikacija, taip pat interneto ir „naujosios ekonomikos“ atsiradimas atvėrė naujas galimybes kopti aukštyn. Šios naujovės toliau ardo senuosius klasių ir stratifikacijos modelius ir prisideda prie mobilesnės, meritokratinės tvarkos.

10

TEMOS SANTRAUKA

1. Socialinė stratifikacija – tai visuomenės padalijimas į sluoksnius, arba stratas. Kai kalbame apie socialinę stratifikaciją, atkreipiame dėmesį į nelygias padėtis, kurias visuomenėje užima individai. Visoms visuomenėms būdinga stratifikacija pagal lytį ir amžių. Didesnėse tradicinėse visuomenėse, o šiandien ir industrializuotose šalyse egzistuoja stratifikacija pagal turtą, nuosavybę ir galimybę naudotis materialiomis gėrybėmis bei kultūros produktais.
2. Galima išskirti keturis pagrindinius stratifikacijos sistemos tipus: vergiją, kastas, luomus ir klases. Pirmieji trys nulemti teisės ar religijos įtvirtintų nelygybių, tuo tarpu klasės nėra pripažįstamos „oficialiai“, bet kyla iš ekonominių veiksnių, darančių įtaką materialioms žmogaus gyvenimo aplinkybėms.

3. Reikšmingiausias ir įtakingiausias stratifikacijos teorijas sukūrė Marxas ir Weberis. Marxas į pirmą vietą iškėlė klasę, kurią laikė objektyviu visuomenės ekonominės sandaros požymiu. Jis įžvelgė esminį nesutapimą tarp kapitalo savininkų ir darbininkų, kurie kapitalo neturi. Weberis pritarė panašiam požiūriui, bet išskyrė du kitus stratifikacijos aspektus – statusą ir partiją. Statusas susijęs su pagarba arba „socialiniu išskirtinumu", suteikiamu individams ar grupėms, o partija – su aktyvia grupių mobilizacija, siekiant įtvirtinti užsibrėžtus tikslus.

4. Užimtumas dažniausiai pasitelkiamas kaip socialinės klasės nuoroda. Vienodus darbus turintys individai patiria panašias palankias arba nepalankias aplinkybes ir turi panašius gyvenimo šansus. Visuomenės klasių struktūrai pavaizduoti sociologai tradiciškai taikė klasių užimtumo schemas. Klasių schemos vertingos tuo, kad padeda nustatyti plačiai paplitusias nelygybes klasiniu pagrindu, tačiau kitais atžvilgiais yra ribotos. Pavyzdžiui, klasių schemas sunku pritaikyti ekonomiškai neaktyviems žmonėms, jos taip pat neparodo turto ir nuosavybės turėjimo reikšmės socialinei klasei.

5. Dauguma moderniųjų visuomenių žmonių šiandien yra turtingesni, negu gyvenusieji prieš kelias kartas, tačiau turtai ir toliau lieka sukoncentruoti santykinai mažo asmenų skaičiaus rankose. Aukštuomenės klasę sudaro mažuma žmonių, turinčių ir turtus, ir galią, taip pat galimybę perduoti savo privilegijas ateinančiai kartai. Turtuoliai yra daugialypė ir kintanti grupė, o pastaraisiais metais į jos gretas įsiliejo aibė savo jėgomis iškilusių milijonierių, moterų ir jaunų vyrų.

6. Vidurinė klasė yra gausi. Ją sudaro „baltųjų apykaklių" darbą dirbantys žmonės – mokytojai, medikai ir paslaugų pramonės samdomieji darbuotojai. Daugelyje industrinių šalių vidurinei klasei dabar priklauso dauguma gyventojų, labiausiai dėl didėjančio specialistų, vadovų ir administratorių darbo vietų skaičiaus. Priešingai darbininkų klasei, vidurinės klasės nariai paprastai yra išsilavinę, turi profesinių įgūdžių ar techninę kvalifikaciją, todėl užsidirba gyvenimui, parduodami ir protinį, ir fizinį darbą.

7. Darbininkų klasę sudaro žmonės, dirbantys „mėlynųjų apykalių", arba rankų darbą. Per XX amžių darbininkų klasė gerokai sumažėjo, kaip ir gamybos apimtys. Dabar darbininkų klasės nariai gyvena turtingiau negu prieš šimtmetį.

8. Kai kurie sociologai padarė prielaidą, kad klasinei padėčiai svarią įtaką daro kultūriniai veiksniai, tokie kaip gyvenimo būdo ir vartojimo modeliai. Pagal šį požiūrį, individų identitetų struktūra kuriama labiau pagal gyvensenos pasirinkimą, bet mažiau siejasi su tradiciniais klasių rodikliais, tokiais kaip užimtumas.

9. Stratifikacijos tyrimuose tradiciškai buvo gvildenama vyrų padėtis. Iš dalies tai vyko dėl prielaidos, kad lyčių nelygybės rodo klasinius skirtumus, bet ši prielaida labai abejotina. Moderniosiose visuomenėse lyčių įtaka stratifikacijai iki tam tikro masto nepriklauso nuo klasės.
10. Individas savo klasinę padėtį bent jau iš dalies pasiekia, o ne tiesiog „įgyja" gimdamas. Socialinis aukštyneigis mobilumas, tiek ir žemyneigis mobilumas yra gana paplitęs reiškinys.
11. Socialinio mobilumo tyrimuose daromas skirtumas tarp kartos vidinio mobilumo ir kartų mobilumo. Pirmasis susijęs su persikėlimu, kopiant ar leidžiantis socialiniais laiptais visą darbingą individo gyvenimą. Antrasis – su persikėlimais iš kartos į kartą, kai, pavyzdžiui, „mėlynųjų apykaklių" kilmės sūnus ar duktė kopia specializacijos laiptais. Socialinio mobilumo diapazonas dažniausia ribotas. Dauguma žmonių nenutolsta nuo savo šeimų lygio, nors „baltųjų apykaklių" darbo vietų plėtra pastaraisiais dešimtmečiais suteikė didelę artimojo mobilumo galimybę.

Pasvarstykite dar kartą

1. Kurios teorinės stratifikacijos koncepcijos atrodo labiausiai susijusios su jūsų kasdiene patirtimi?
2. Kodėl tiek daug sociologų taiko užimtumą kaip socialinės klasės matą?
3. Ar moderniosiose visuomenėse žemyneigis mobilumas mažiau paplitęs negu aukštyneigis mobilumas?
4. Ką turi galvoje sociologai, kalbėdami apie „santykiškas" klasių schemas?
5. Koks tinkamiausias klasių analizės vienetas – individas ar namų ūkis?
6. Ar nelygybė visuomenėje – blogas dalykas, jei visi sočiai pavalgę ir tinkamai apsirengę?

Papildoma literatūra

Rosemary Crompton. *Class and Stratification: An Introduction to Current Debates*. – Cambridge: Polity, 1998.

Michael Lavalette and **Gerry Mooney** (eds). *Class Struggle and Social Welfare*. – New York: Routledge, 2000.

T. H. Marshall. *Citizenship and Social Class, and Other Essays*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1950.

Sally R. Munt (ed.). *Cultural Studies and the Working Class*. – London: Cassell, 2000.

Christine Zmroczek and **Pat Mahony** (eds). *Women and Social Class: International Feminist Perspectives.* – London: UCL Press, 1999.

Interneto nuorodos

Bibliography on social class (University of Amsterdam)
http://www.pscw.uva.nl/sociosite/CLASS/bibA.html

Explorations in Social Inequalities
http://www.trinity.edu/mkearl/strat.html

Marxist Internet Archive
http://www.marxist.org

Multidisciplinary Program in Inequality and Social Policy at the Kennedy School of Government
http://www.ksg.harvard.edu/inequality

The Progress of Nations 2000 Unicef Report
http://www.unicef.org/pon00/

11

Skurdas, gerovė ir socialinė atskirtis

- **Skurdas** 295
- **Polemika dėl vargingųjų klasės** 304
- **Socialinė atskirtis** 306
- **Socialinė parama ir gerovės valstybės reforma** 313
- **Išvados: dar kartą apie lygybę ir nelygybę** 321
- **Temos santrauka** 322
- **Pasvarstykite dar kartą** 324

11 skyrius.
Skurdas, gerovė ir socialinė atskirtis

Carol, dvidešimt ketverių metų moteris, dirba paslaugų telefonu centre, kuriame ji teikia informaciją žmonėms, telefonu tvarkantiems savo keliones. Jos darbo diena trunka ilgai, neretai iki išnaktų. Drauge su Carol šiame centre dirba vien moterys. Visos jos sėdi didelėje patalpoje, eilėmis, viena nuo kitos atskirtos pilkų pertvarų. Moterys kalba į ausinių mikrofonus, kartu įtraukdamos ir surasdamos informaciją priešais stovinčiuose kompiuterių terminaluose.

Kaip ir daugelis bendradarbių, Carol – vieniša motina. Iš savo nedidelio atlyginimo ji išlaiko du mažus vaikus. Buvęs vyras vaikams kas mėnesį siunčia šiek tiek pinigų, bet šios sumos niekada nepakanka išlaidoms padengti. Carol gyvena, kaip sakoma, nuo algos iki algos. Triskart per savaitę rytais ji papildomai dirba valytoja administraciniame pastate netoli savo buto. Pinigais, kuriuos papildomai užsidirba, moteris gali laiku apmokėti sąskaitas, pirkti vaikams drabužių ir užmokėti už jų priežiūrą. Nors ir dirbdama pridėtines valandas, Carol kiekvieną mėnesį grumiasi, kad sudurtų galą su galu. Ji su vaikais gyvena komunaliniame bute daugiabučių namų gyvenamajame rajone. Pirmiausias Carol tikslas – pažengti tiek, kad galėtų persikelti į saugesnę, malonesnę vietovę.

Vakarais, kai paslaugų telefonu centre tenka dirbti iki vėlumos, Carol dumia pasiimti vaikų iš savo motinos, kuri juos prižiūri kiekvieną pavakarį, užsidarius dieniniam globos centrui. Jei Carol pasiseka, vaikai, parvežti namo, netrukus suminga, tačiau dažną vakarą juos reikia varu varyti į lovas. Kai vaikai pagaliau užmiega, ji jaučiasi pernelyg išsekusi ir tepajėgia įsijungti televizorių. Carol turi mažai laiko maistui pirkti ar tinkamam valgiui gaminti, taigi jie visi valgo daug šaldytų produktų. Ji žino, kad labiau subalansuota mityba būtų visiems į naudą, tačiau šalia komunalinio gyvenamojo rajono nėra jokių parduotuvių, o daug šviežių produktų ir šiaip nepajėgtų įpirkti.

Carol nerimauja, kad pernelyg daug laiko būna atskirai nuo vaikų, tačiau nemato jokio būdo savo problemai išspręsti. Po skyrybų pirmus aštuoniolika mėnesių ji praleido namuose su vaikais, gyvendama iš valstybės pašalpos. Nors Carol visą laiką priversta grumtis su gyvenimo sunkumais, ji nenori tapti priklausoma nuo socialinės paramos. Moteris tikisi, kad kelerius metus padirbėjusi paslaugų telefonu centre, ji įgis patirties ir galės užimti atsakingesnes ir geriau apmokamas pareigas.

Daugelis žmonių Carol ir ją panašių asmenų gyvenimą vertintų įvairiai. Jie galėtų nuspręsti, kad Carol skursta ir užima žemą padėtį visuomenėje dėl įgimtų gabumų ar gero auklėjimo stokos. Kiti gal moterį apkaltintų, kad ji nepakankamai stengiasi įveikti savo sunkią padėtį. Ar šios nuomonės teisingos? Sociologijos užduotis – išnagrinėti šias prielaidas ir sukurti platesnį mūsų visuomenės vaizdą, leidžiantį suprasti žmonių, panašių į Carol, patirtį.

Carol su savo vaikais – tai tik vienas iš daugelio pavyzdžių, parodančių Jungtinės Karalystės namų ūkius, egzistuojančius skurdo sąlygomis. Pasak Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacijos, EBPO (*Organization for Economic Co-operation and Development*, OECD), Britanijos skurdo apskaita rodo, kad šalies rodikliai vieni blogiausių išsivysčiusiame pasaulyje (žr. schemą 11.1). Daugelį galėtų apstulbinti žinia, kad Britanija šioje srityje taip atsilikusi. Turtingesni žmonės dažnai menkai ką žino apie šalia jų tvyrančio skurdo mastą.

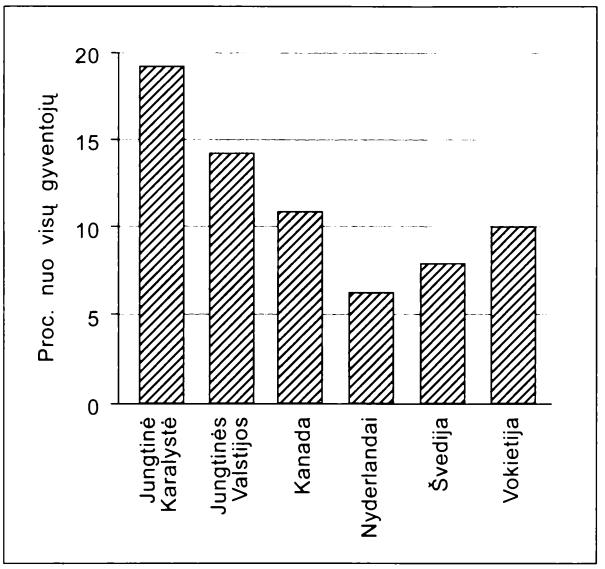

Schema 11.1. Vidutinis skurdo lygis šešiose šalyse

Šaltiniai: OECD. Iš *The Guardian*, 12 Jan. 2000.

Skurdas

Kas yra skurdas?

Kas yra skurdas ir kaip reikėtų jį apibrėžti? Sociologai ir tyrinėtojai labiausiai palaikė dvi skirtingas skurdo traktuotes: *absoliutųjį skurdą* ir *santykinį skurdą*. **Absoliučiojo skurdo** koncepciją grindžia *išgyvenimo* idėja – pagrindinės sąlygos, kurias privalu patenkinti, kad būtų palaikomas fiziškai sveikas egzistavimas. Sakoma, kad žmonės gyvena skurde, jei jie negali patenkinti šių esminių savo poreikių – turėti užtektinai maisto, kur prisiglausti ir kuo apsirengti. Absoliučiojo skurdo koncepcija taikytina visuotinai. Manoma, kad žmogaus išgyvenimo standartai yra daugmaž vienodi visiems panašaus amžiaus ir fizinių duomenų žmonėms, kad ir kur jie gyventų. Jei individo, esančio bet kurioje pasaulio vietoje, gyvenimo lygis yra žemesnis už šiuos standartus, galima sakyti, kad jis gyvena skurde.

Tačiau ne visi sutinka, kad įmanoma nustatyti tokį standartą. Jie teigia, jog tinkamesnė būtų **santykinio skurdo** koncepcija, susiejanti skurdą su bendruoju gyvenimo standartu, vyraujančiu konkrečioje visuomenėje. Santykinio skurdo koncepcijos gynėjai mano, kad skurdą apibrėžia kultūra, todėl nereikėtų jo matuoti pagal kažkokį universalų nepritekliaus standartą. Būtų klaida daryti prielaidą, kad žmogaus reikmės visur tos pačios, nes iš tiesų jos skiriasi ir kultūros viduje, ir tarp kultūrų. Viena kultūra gali laikyti daiktus esminiais, o kita – priskirti juos prabangai. Pavyzdžiui, daugumoje industrializuotų šalių švarus vanduo, tvarkingi tualetai ir sistemingas vaisių bei daržovių vartojimas yra sveikos gyvensenos pagrindas; žmonės, kurie gyvena be jų, galima sakyti, gyvena skurde. Tačiau daugeliui besivystančių šalių gyventojų šie dalykai nėra įprasti, todėl būtų beprasmiška matuoti skurdą pagal šių dalykų turėjimą ar neturėjimą.

Apibrėžiant ir absoliutųjį, ir santykinį skurdą kyla tam tikrų sunkumų. Vienas labiausiai paplitusių priemonių absoliučiajam skurdui matuoti – **skurdo ribos** nustatymas. Ši riba paremta kaina, kurią konkrečioje visuomenėje tenka mokėti už pagrindines prekes, būtinas žmogui išgyventi. Jei individo ar namų ūkio pajamos yra žemesnės už skurdo ribą, sakoma, kad jie gyvena skurde. Tačiau tik vienintelio skurdo kriterijaus taikymas gali būti problemiškas, nes šitaip apibrėžiant skurdą nepavyksta atsižvelgti į žmogaus reikmių variacijas tiek vienos visuomenės viduje, tiek ir skirtingose visuomenėse. Pavyzdžiui, vienose šalies teritorijose gyventi kur kas brangiau negu kitose, o būtiniausių dalykų kaina įvairiuose regionuose skiriasi. Be to, asmenims, dirbantiems fizinį darbą lauke, tikriausiai reikia daugiau maisto, negu, tarkime, įstaigos darbuotojams, visą dieną praleidžiantiems patalpose. Taikant vienintelį skurdo kriterijų, esama galimybės kai kuriuos individus įvertinti kaip pakilusius virš skurdo ribos, nors iš tiesų jų pajamos netenkintų nė pagrindinių gyvenimo poreikių.

Tačiau santykinio skurdo koncepcija turi ir savų trūkumų. Vienas pagrindinių yra tas, kad visuomenėms vystantis privalo keistis ir santykinio skurdo supratimas. Visuomenėms turtėjant, tolydžio di-

dinami ir santykinio skurdo standartai. Buvo metas, kai automobiliai, šaldytuvai, centrinis šildymas ir telefonai būdavo priskiriami prabangai. Bet šiandien daugumoje industrinių valstybių jie laikomi būtinybe, užtikrinančia visavertį ir aktyvų gyvenimą. Kai kurie kritikai įspėjo, kad santykinio skurdo koncepcijos taikymas turi tendenciją atitraukti dėmesį nuo fakto, kad net neturtingiausi visuomenės nariai dabar gyvena geriau negu anksčiau. Jie abejoja, ar galima kalbėti apie „tikro" skurdo egzistavimą visuomenėje, kurioje, panašiai kaip šių dienų Britanijoje, iš esmės kiekvienuose namuose esama vartojamųjų prekių, pavyzdžiui, šaldytuvų ir skalbyklių.

Tikra tiesa, kad dabar net mažiausias pajamas gaunančios šeimos turi kur kas daugiau galimybių įsigyti prekių bei paslaugų, negu turėjo prieš du dešimtmečius (žr. schemą 11.2). Bet būtų klaidinga manyti, jog šie ženklai rodo skurdą išnykus. Nors britų visuomenė kaip visuma tapo turtingesnė, atotrūkis tarp turtingiausių ir skurdžiausių jos narių netgi ryškėja. Mažiausiam pajamų lygiui priskiriami namų ūkiai, tokie kaip Carol, vis dar sunkiai suduria galus. Taikydami nepritekliaus indeksą, matuojantį reikalingų vaikui auginti dalykų turėjimą ar neturėjimą, sociologai nustatė, kad daugelis namų ūkių labai vargsta, stengdamiesi aprūpinti vaikus būtiniausiais dalykais – šviežiais vaisiais bent kartą per dieną, neperšlampamais apsiaustais arba galimybe užsiimti pomėgiais ar laisvalaikio veikla (Middleton et al., 1997). Mažas pajamas turintiems namų ūkių nariams būdinga prasta mityba, silpna sveikata, ribotos galimybės šviestis ir naudotis komunalinėmis paslaugomis. Nesaugios ir jų gyvenimo sąlygos. Šie rodikliai byloja, kad santykinai skurdas tebėra įsitvirtinęs britų visuomenėje.

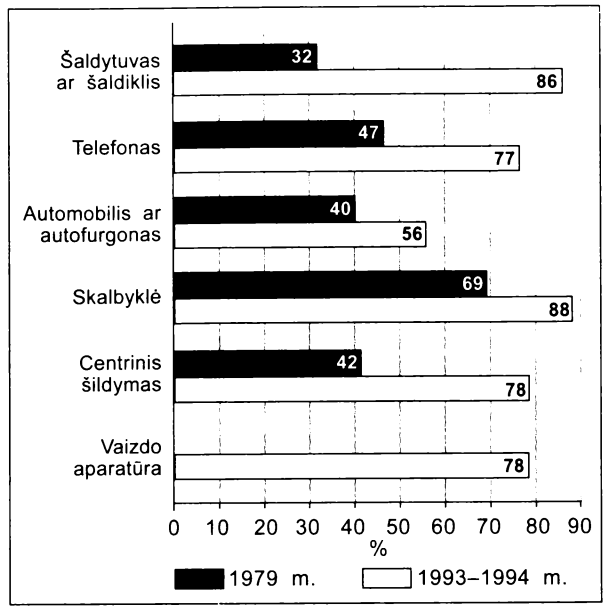

Schema 11.2. Namų ūkių, kuriems prieinami namų ūkio patogumai ir paslaugos, skaičius procentais (iš žemutinių 10 procentų pajamų pasiskirstymo lygio)

Šaltiniai: Family Expenditure Survey, Iš *Sociology Review*, 8.1 (Sept. 1998), p. 19.

Skurdo matavimas

Oficialieji skurdo matavimai

Priešingai Jungtinėms Valstijoms ir daugeliui kitų šalių, turinčių oficialiąją „skurdo ribą", Britanijos vyriausybė nėra patvirtinusi pačios skurdo apibrėžties. Nesant oficialiosios skurdo apibrėžties, Jungtinės Karalystės tyrėjai, matuodami skurdo lygį, turėjo pasikliauti kitais statistiniais rodikliais, tokiais kaip aprūpinimas pašalpomis. Jei kieno nors pajamos neperžengdavo pridėtinių pašalpų lygio ar būdavo už jį mažesnės, tyrimai tokį asmenį apibrėždavo kaip gyvenantį „skurde". Pridėtinėmis pašalpomis vadinamos piniginės išmokos žmonėms, kurių pajamos nesiekia lygio, laikomo būtinu išgyvenimui. Žmonės, kurių pajamos sudarė nuo 100 iki 140 procentų pridėtinių pašalpų lygio, buvo apibrėžiami kaip gyvenantys „skurdo paribiuose". Neseniai pašalpas pakeitė pajamų rėmimas, ir dabar skurdas dažniausiai matuojamas nurodant skaičių namų ūkių, gyvenančių iš mažesnių už vidurkį (medianinių) pajamų arba gaunančių pusę pajamų vidurkio.

XX a. devintajame dešimtmetyje dėl to neprastai padidėjo skaičius žmonių, priskiriamų prie gyvenančių skurde ar jo paribiuose (Blackburn,

1991); šis faktas taip pat paveikė daugiau vaikų. 1979 metais apie 10 procentų vaikų (jaunesnių kaip 15 metų) gyveno namų ūkiuose, kurių pajamos buvo 50 procentų mažesnės už šalies vidurkį, o 1991-aisiais šis skaičius padidėjo iki 31 procento (Kumar, 1993). Aiškiai pašokęs XX a. devintajame dešimtmetyje, vėliau, dešimtajame dešimtmetyje, skurdo lygis išliko gana stabilus. Dešimtojo dešimtmečio pabaigos duomenys atskleidė, kad maždaug 10,7 milijono britų gyveno gaudami mažiau kaip pusę vidutinių pajamų, o atsižvelgiant į išlaidas būstui, šis skaičius didėjo iki 14 milijonų (Howarth et al., 1999).

Subjektyvieji skurdo matavimai

Kai kurie tyrėjai įsitikinę, kad skurdo matavimas vien pajamų atžvilgiu neįvertina, kokį nepritekliaus mastą iš tiesų patiria namų ūkiai, gaunantys mažas pajamas. Keliose reikšmingose studijose imta matuoti skurdą pagal subjektyviuosius kriterijus, atsisakant objektyviųjų, tokių kaip pajamų lygis.

Peteris Townsendas – vienas iš mokslininkų, įsitikinusių, kad oficialieji skurdo matavimai neatitinka šio reiškinio. Savo tyrimuose Townsendas nesirėmė pajamų statistika, tačiau atsigręžė į žmonių subjektyvius skurdo suvokimus (1979; Townsend et al., 1987). Informantų buvo klausiama, kokių pajamų, jų nuomone, būtinai reikėtų jų namų ūkiui deramai išlaikyti ir ar dabar gaunamos pajamos yra didesnės už šią sumą, ar jos nesiekia. Apklaustų labai įvairių namų ūkių apskaičiuotos būtinosios pajamos vidutiniškai 61 procentu viršijo vyriausybės nustatytą remiamų pajamų minimumą. Informantai taip pat pateikė detalią informaciją apie savo gyvenseną: gyvenimo sąlygas, mitybos įpročius, laisvalaikį ir visuomeninę veiklą. Šie duomenys parodė, kad dažnai esti reikšmingų prieštarų tarp namų ūkio suvokiamų reikmių ir galimybių jas tenkinti. Gaunantys pajamų mažiau už minimumą namų ūkiai kentė „daugybę nepriteklių", t. y. vertėsi be keleto dalykų ar užsiėmimų, kuriuos laikė esminiais. Pasirėmęs šiais duomenimis, Townsendas padarė išvadą, kad vyriausybės nustatytas remtinų pajamų lygis daugiau kaip 50 procentų yra per menkas ir gerokai mažesnis už minimalų lygį, kurio reikia namų ūkiui visavertiškam ir prasmingam gyvenimui visuomenėje.

Pasiremdami Townsendo darbais, Joanna Mack ir Stewartas Lansley'us atliko du svarbius santykinio skurdo Britanijoje tyrimus. Mack ir Lansley'us atliko visuomenės nuomonės apklausą televizijos programai *Breadline Britain* („Duonos eilių Britanija"). Jie turėjo nustatyti, ką žmonės laiko „priimtino" gyvenimo lygio „būtinybe". Remdamiesi šiais atsakymais, jie sudarė dvidešimt vieno iš esmės būtino dalyko sąrašą, įtraukdami tuos dalykus, kuriuos per 50 procentų informantų laikė svarbiais normaliam gyvenimui. Per 90 procentų informantų sutiko dėl penkių būtiniausių dalykų: šildymo, vidaus tualeto ir vonios, atskiros lovos kiekvienam namų ūkio nariui ir sauso būsto. Vadovaudamiesi šiomis dvidešimt šešiomis būtinybėmis ir jų turėjimu ar neturėjimu, Mack ir Lansley'us matavo skurdo lygį 1983, o dar kartą – 1990 metais. Jų rezultatai atskleidė ryškų skurdo didėjimą XX a. devintajame dešimtmetyje, kai žmonių, gyvenančių skurde (jį apibrėžiant kaip stoką trijų ar daugiau būtinybių iš dvidešimt šešių), skaičius padidėjo nuo 7,5 iki 11 milijonų, o gyvenančių visiškame skurde (septynių ar daugiau būtinybių stoka) – nuo 2,6 iki 3,5 milijono (Mack ir Lansley, 1985, 1992).

Panašūs nepriteklių indeksai, pagrįsti subjektyviaisiais kriterijais, taikyti vaikų skurdui matuoti ir tarptautiniams santykinio skurdo lygio palyginimams atlikti (žr. lentelę 11.1).

Naujos skurdo tendencijos Jungtinėje Karalystėje

Josepho Rowntree fondas ir Naujosios politikos institutas sudarė sąrašą, apimantį penkiasdešimt skurdo ir socialinės atskirties rodiklių, ir atlieka kasmetinę jų peržiūrą, siekdami įvertinti, kiek veiksmingos kovos su skurdu programos (Howarth et al., 1999). Į rodiklius įtrauktos ne tik namų ūkio pajamos, bet ir tokie veiksniai, kaip sveikata, galimybė įgyti išsilavinimą, įsidarbinimo modeliai ir bendruomeninė veikla. Štai kokie buvo kai kurie 1999 metais nustatyti pagrindiniai duomenys.

Lentelė 11.1. Namų ūkių, kurie nesijautė išgalį įsigyti tam tikrus dalykus palyginimai ES, 1995 m. (proc.)

	Kas antrą dieną valgyti mėsą	Pirkti naujus drabužius	Turėti savaitę atostogų
Portugalija	6	47	59
Graikija	35	32	51
Ispanija	2	9	49
Jungtinė Karalystė	10	15	40
Airijos Respublika	4	7	38
Italija	6	15	38
Prancūzija	5	10	34
Belgija	4	10	26
Austrija	8	10	24
Danija	2	5	16
Nyderlandai	2	13	15
Liuksemburgas	3	5	14
Vokietija	5	15	12

Šaltinis: *Social Trends*, 29 (1999). Lentelė 5.12. Karališkoji autorinė teisė.

- Per du milijonus vaikų gyveno namų ūkiuose, kuriuose nė vienas suaugęs asmuo nedirbo mokamo darbo. Per tris milijonus vaikų gyveno namų ūkiuose, kurių pajamos buvo 50 procentų mažesnės už šalies vidurkį.
- Daugiau kaip dviejų trečdalių namų ūkių, įsikūrusių komunaliniuose būstuose, maitintojai neturėjo mokamo darbo.
- Daugiau kaip milijono pensininkų gyvenimas visiškai priklausė nuo valstybinės pensijos ir socialinių pašalpų. Pensininkų koncentracija toje pajamų pasiskirstymo pusėje, kurioje fiksuojamos mažesnės pajamos, ir toliau tebebuvo nepaprastai didelė.
- Tarp Britanijos gyventojų ryškėjo sveikatos nelygybės. Nuo 1991 metų per 40 procentų padaugėjo savivaldybių teritorijų, kurių gyventojų mirtingumo lygis gerokai viršijo vidurkį.

Kaip galėtume paaiškinti skurdą, išplitusį turtingose valstybėse, tokiose kaip Britanija? Vienas iš logiškų išeities taškų – pasvarstyti didėjančias nelygybes tarp „turinčiųjų“ ir „neturinčiųjų“ Britanijoje ir kitose industrinėse visuomenėse. Turtingiausių ir skurdžiausių visuomenės narių atotrūkis nepaprastai padidėjo XX a. devintajame dešimtmetyje: 1977–1990 metų laikotarpiu Britanija užėmė antrąją vietą tarp industrinių valstybių, susiduriančių su staigiausiai kylančia ekonominės nelygybės kreive, ir ją pralenkė tik Naujoji Zelandija. Šį drastišką poslinkį lėmė įvairūs veiksniai, o daugelis jų buvo susiję su konkrečia valstybės politika, siekusia atgaivinti vangią ekonomiką.

Margaret Thatcher vyriausybės politika rėmėsi teorija, kad asmenų ir bendrovių mokesčių sumažinimas turėtų sužadinti itin spartų ekonomikos augimą, o iš pastarojo šaltinio „nubyrėtų“ ir vargšams. Panašią politiką diegė Jungtinės Valstijos, valdant prezidentui Ronaldui Reaganui. Palyginamieji rezultatai rodo, kad „išganingojo šaltinio vargšams pamaitinti“ neatsirado. Ekonomikos raidos pagreitį šitokia ekonominė politika gali sužadinti, o gali ir nesužadinti, tačiau jos rezultatai turi tendenciją didinti prarajų tarp skurdžių ir turtuolių, faktiškai gausinti skurde gyvenančių žmonių skaičių.

Vyriausybės politika, inicijuota XX a. devintajame dešimtmetyje ir dešimtojo pradžioje, linko remti turtingesnius visuomenės narius, tuo pat metu didindama nepriteklius, kuriuos patiria skurdžiai. Kadaise nacionalizuotų pramonės šakų privatizavimas suteikė pelningų galimybių vidurinės klasės ir aukštuomenės investuotojams. Tuo tarpu sumažinus Užimtumo apsaugos įstatymo nustatytas darbininkų teises, darbininkai, kurie dirbo fizinį ir nekvalifikuotą darbą, dažnai pastebėdavo mažėjantį savo atlyginimą.

Socialinės poliarizacijos tendencijas Britanijoje, Jungtinėse Valstijose bei kitose šalyse skatino ir kiti užimtumo struktūros ir globalinės ekonomikos pokyčiai. Kaip pastebėjome 10 skyriuje, specialistų ir vadovų vietų skaičių didėjimą lėmė santykinis fizinių darbuotojų skaičiaus mažėjimas. Šis

procesas stipriai paveikė ir pajamų paskirstymo, ir nedarbo modelius. Nekvalifikuoti ar iš dalies kvalifikuoti darbininkai dažniausiai pajusdavo, kad jiems sunku žengti į staigiai kintančią darbo rinką, kurioje vis didėjo išsilavinimu įgytos kvalifikacijos ir technologinės kompetencijos paklausa. Tiesa, gerokai išsiplėtė paslaugų sektoriaus galimybės, bet ši plėtra apėmė tik menkai apmokamas ir turinčias mažai karjeros perspektyvų darbo vietas.

Moterų atėjimas į darbo rinką reiškė didėjančią perskyrą tarp „darbu aprūpintų" namų ūkių, kuriuose dirbo du asmenys, ir „darbu neaprūpintų" namų ūkių, kurių nė vienas asmuo nedalyvavo darbo rinkoje. Moterų atlyginimai labiau negu kada nors anksčiau ėmė veikti namų ūkio pajamas, o jei moterys eina įtakingas ir itin gerai apmokamas pareigas, jų atlyginimo poveikis gali turėti didelę reikšmę. Namų ūkių, kurių abu nariai dirba ir ypač jei neturi vaikų, sėkmė sudaro vieną svarbiausių veiksnių, skatinančių pajamų paskirstymo modelių poslinkius. Vis labiau ryškėja akivaizdūs skirtumai tarp namų ūkių, kuriuose dirba du asmenys, vienas asmuo ir neturinčių dirbančių asmenų.

Matyt, didžiausią įtaką skurdui turi nedarbas. Šis faktas gali atrodyti savaime suprantamas, tačiau dažnai būtent jam neteikiama daug reikšmės. Žinoma, neskurdžiam gyvenimui užsitikrinti nepakanka vien stabilaus atlygio, tačiau jis – svarbi prielaida. „Darbo neturtingų" ir neuždirbantys pajamų namų ūkiai nelabai gali išvengti skurdo. Skurdo ir nedarbo ryšį akivaizdžiai rodo vaikų skurdo statistika. Naujausias tyrimas atskleidė, kad Jungtinėje Karalystėje beveik penktadalis vaikų – per du milijonus – gyvena namų ūkiuose, kuriuose nė vienas suaugusiųjų neturi mokamo darbo (žr. schemą 11.3).

Todėl vyriausybėms, ketinančioms įveikti skurdą, svarbiausias prioritetas turėtų būti klestinti darbo rinka, suteikianti geras galimybes gauti darbą. Jei daugiau žmonių dirbs, nacionaliniame biudžete atsiras ir daugiau išteklių, kuriuos būtų galima skirti sveikatos apsaugai, švietimui ir kitoms socialinėms paslaugoms. Kaip matysime aptardami socialinės paramos reformą, daugelio dabartinių kovos su skurdu strategijų pagrindą sudaro užimtumo programos, padedančios žmonėms ateiti į darbo rinką.

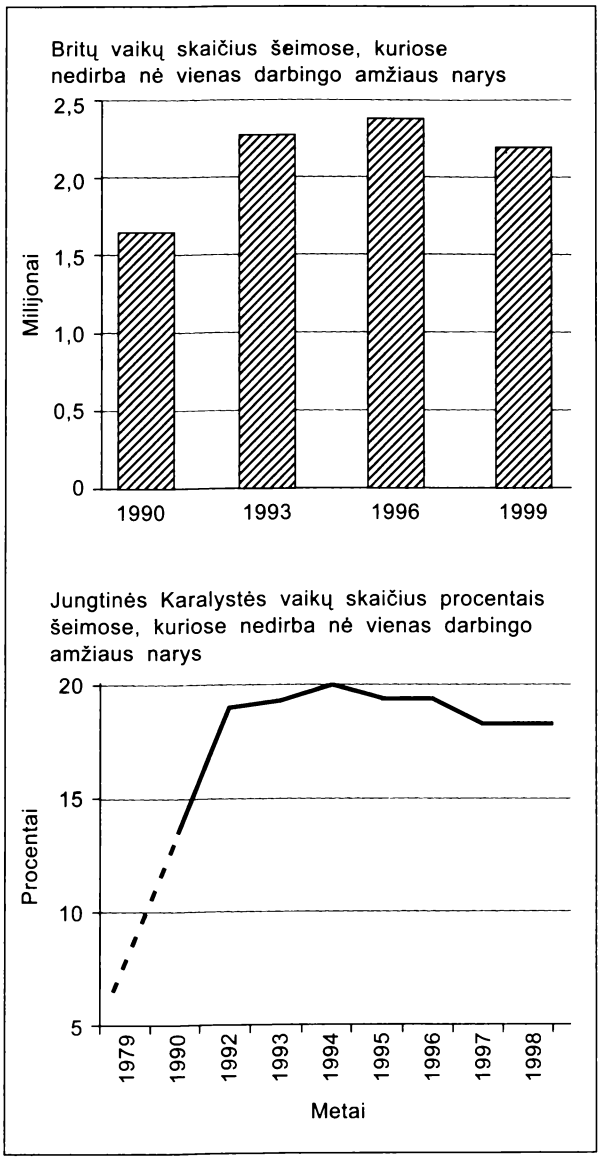

Schema 11.3. Vaikų skaičius ir procentas šeimose, kuriose nedirba nė vienas darbingo amžiaus narys

Šaltiniai: Joseph Rowntree Foundation; Department of Social Security. Iš *The Guardian*, 7 Dec. 1999.

Kas yra skurdžiai?

Neįmanoma pateikti „skurdžiaus“ apibrėžimo: skurdas turi skirtingus ir amžinai besimainančius pavidalus. Tačiau kai kurių kategorijų žmonėms, palyginti su kitais, yra didesnė tikimybė gyventi skurde. Dažnai skurdžiais gali tapti asmenys, gyvenime nuskriausti kitais atžvilgiais. Bent dalį savo gyvenimo skursti gali bedarbiai, dirbantys ne visą darbo dieną ar turintys nepatikimą darbą, pagyvenę žmonės, ligoniai ir neįgalieji, vaikai, moterys, didelių ir (arba) vienišo tėvo ar motinos šeimų nariai, taip pat etninės mažumos.

Skurdas plačiai paplitęs tarp senyvo amžiaus žmonių, gyvenančių iš pensijos (žr. schemą 11.4). Daugelis žmonių, kurie būdami darbingo amžiaus gal ir gaudavo pakankamus atlyginimus, išėję į pensiją patiria, kad jų pajamos smarkiai sumažėjo. Kai kurie pagyvenę žmonės sendami ima vis labiau priklausyti nuo kitų paramos – materialios, fizinės ir emocinės. Jungtinėje Karalystėje tie, kuriems sukako per šešiasdešimt penkerius, sudaro didžiausią grupę individų, gaunančių remtinų pajamų dydžio pašalpas, o 1998 metais 1,3 milijono gyventojų priklausė vien tik nuo pensijų bei valstybės skiriamų pašalpų (Howarth et al., 1999). 1996–1997 metais šiai grupei teko du penktadaliai visų socialinės apsaugos išlaidų (HMSO, 1999).

Pastaraisiais metais padidėjo dalis vaikų (iki penkiolikos metų), gyvenančių namų ūkiuose, kurių pajamos sudaro mažiau kaip pusę šalies vidurkio. 1979 metais tokiuose namų ūkiuose gyveno 10 procentų vaikų. Iki 1991 metų ši dalis padidėjo ir pasiekė 31 procentą. Vaikų skurdo sklaidai didžiausią įtaką daro aukštas nedarbo lygis, ekonomikoje didėjanti menkai apmokamų darbo vietų dalis ir vienišų tėvų ar motinų namų ūkių gausėjimas.

Vaikų skurdo padariniai jų gyvenimo galimybėms yra aiškiai išreikšti: tikimybė, kad nepakankamo svorio kūdikių susilauks IV ir V socialinėms klasėms priklausantys tėvai 20 procentų pranoksta tikimybę, kad tokie kūdikiai gims I, II ir III socialinių klasių šeimose. Dviejų žemutinių klasių vaikų mirtingumo nuo nelaimingų atsitikimų lygis didesnis negu trijų aukštutinių, o išsilavinimo rezultatai vis dar rodo vaikų kilmės socialinę klasę (Howarth et al., 1999).

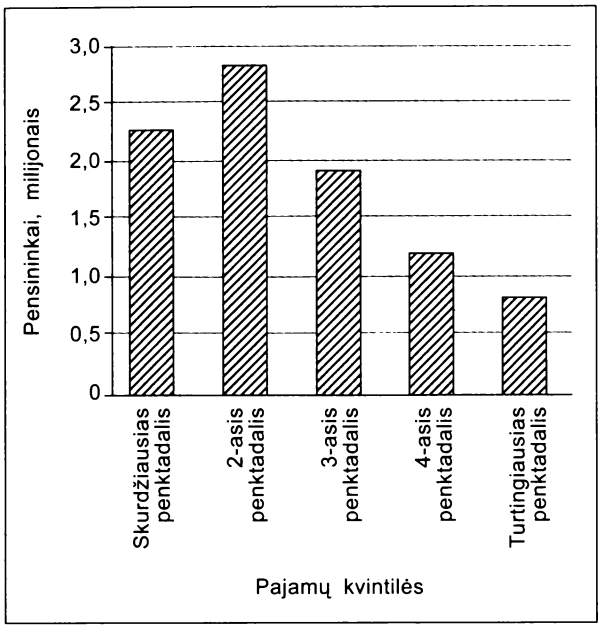

Schema 11.4. Pensininkų koncentracija apatinėje pajamų pasiskirstymo dalyje

Šaltinis: C. Howarth et al., *Monitoring Poverty and Social Exclusion 1999*, Joseph Rowntree Foundation, 1999, schema 5.

Neproporcingai daug skurdžiai gyvenančių etninių mažumų atstovų. Skurdo Britanijoje tyrimai, atlikti XX a. dešimtajame dešimtmetyje, perspėjo apie pavojingai aukštą skurdo lygį pakistaniečių ir bangladešiečių namų ūkiuose, kuriuose buvo paplitęs itin didelis nedarbas. Panašiai patraukė dėmesį ir vienišų motinų afrokaribiečių persvara (*Joseph Rowntree Foundation*, 1995). Jungtinėse Valstijose etniškumas ir skurdas tvirtai susipynę: juodaodžių amerikiečių skurdo lygis sudaro 26,1 procento (9,1 milijono žmonių), o lotynų amerikiečių kilmės – 25,6 procento (8,1 milijono žmonių), arba apytikriai tris kartus viršija atitinkamą baltųjų gyventojų santykį.

Socialinė poliarizacija: ar kaltinti globalizaciją?

Tuo metu, kai globalizacijos jėgos tapo pagrindine mūsų kintančio pasaulio savybe, dažnai daroma prielaida, kad už didėjančią ekonominę nelygybę labiausiai reikia kaltinti globalizaciją. Manoma, kad susitarimų dėl laisvosios prekybos plėtra leidžia kai kurių šalių nekvalifikuotiems darbininkams nuvertinti kitų šalių nekvalifikuotų darbininkų padėtį. Pavyzdžiui, tekstilės įmonių Filipinuose darbininkams reikia mažesnių atlyginimų ir pašalpų, negu tokiems pat darbininkams Britanijoje ar Jungtinėse Valstijose. Dėl to darbai „pergabenami į užsienį", nes kai kurias gamybos proceso dalis korporacijos pagal sutartis užsako tarptautinėse darbo rinkose.

Vis dėlto reikėtų atsargiai teigti, kad už ekonominę nelygybę atsakinga globalizacija. Pajamų pasiskirstymo tendencijų tyrimas rodo, kad didžiausi atotrūkiai nebūtinai yra tose šalyse, kuriose reikšmingesnė vieta tenka tarptautinei prekybai. Neabejotinai svarbesni yra technologiniai poslinkiai, nes jie smukdo nekvalifikuotų darbininkų paklausą, atitinkamai mažėja ir šių žmonių atlyginimai bei užimtumo garantijos. Tuo tarpu darbuotojai, gebantys dirbti informacinių technologijų srityje, rinkoje tampa paklausesni ir gali užsitikrinti geresnį uždarbį.

Skurdo aiškinimai

Skurdo aiškinimus galima suskirstyti į dvi pagrindines grupes: į teorijas, kurios skurdžiai gyvenančius asmenis susieja su jų pačių atsakomybe už savo skurdą, ir teorijas, kurių požiūriu skurdą kuria ir atkuria visuomenės struktūrinės jėgos. Šios besivaržančios traktuotės kartais atitinkamai vadinamos „aukos apkaltos" ir „sistemos apkaltos" teorijomis. Paeiliui trumpai jas apžvelgsime.

Požiūriai, kad skurdžiai patys atsako už savo nepalankias padėtis, turi ilgą istoriją. Ankstyvosios pastangos spręsti skurdo problemas, pavyzdžiui, XIX a. vargšų prieglaudomis, buvo paremtos įsitikinimu, kad skurdas yra individų nevisavertiškumo ar patologijos išdava. Į vargšus žvelgta kaip į nepajėgius sėkmingai pritapti visuomenėje dėl įgūdžių stokos, moralinės ar fizinės silpnybės, motyvacijos stygiaus ar menkesnių negu vidutiniai gabumų. Socialinė padėtis laikyta asmens talento ir pastangų atspindžiu: tie, kurie verti sėkmės, ją užsitarnavo, o kiti, mažiau pajėgūs, buvo pasmerkti žlugti. „Nugalėtojų" ir „nevykėlių" egzistavimas laikytas gyvenimo tiesa.

Šios pažiūros iš naujo atgimė XX amžiuje, prasidėjus aštuntajam ir devintajam dešimtmečiams. Tuomet politika iškėlė verslininkystę bei asmenines ambicijas, taigi atlygio sulaukdavo tie, kuriems visuomenėje „pasisekė", tuo tarpu nelaimėliai laikyti atsakingais už aplinkybes, kuriose atsidurdavo. Neretai skurdo aiškinimų ieškota skurdžių gyvensenose ir kartu nuostatose bei pažiūrose, kurių jie esą laikėsi. Oscaras Lewisas (1961) išdėstė vieną įtakingiausių iš šių teorijų. Jis teigė, kad daugelio vargšų gyvenimui būdinga **skurdo kultūra**. Pasak Lewiso, skurdas nėra vien individualios neatitikties išdava, bet ir platesnio pobūdžio socialinė bei kultūrinė aplinka, kurioje socializuojami skurdžių vaikai. Skurdo kultūra perduodama iš kartos į kartą, nes iš mažumės jauni žmonės beveik neįžvelgia, kodėl reikėtų siekti šio to daugiau. Jie linkę fatališkai susitaikyti su skurdinančia tikrove.

Vėliau skurdo kultūros teze rėmėsi amerikiečių sociologas Charlesas Murray'us. Individus, kurie skursta „ne dėl savo kaltės" – našlius ar našles, našlaičius ar neįgaliuosius ir panašiai – jis priskyrė kitai kategorijai, atidalydamas nuo tų, kuriuos laikė **priklausomybės kultūros** dalimi. Šiuo terminu

Murray'us apibūdino skurdžiai gyvenančius žmones, kurie, užuot ėję į darbo rinką, kliaujasi valstybės teikiama socialine parama. Mokslininkas teigė, kad gerovės valstybės augimas sukūrė subkultūrą, pakertančią asmenines ambicijas ir žmonių gebėjimą pasirūpinti savimi. Užuot žvelgę į ateitį ir kovoję dėl geresnio gyvenimo, šie socialiniai išlaikytiniai patenkinti, jog gauna šalpą. Socialinė parama, teigė jis, susilpnino žmonių paskatas dirbti (1984).

Šitokioms teorijoms, atrodo, pritaria ir Britanijos gyventojai. Apklausos parodė, kad dauguma britų laiko skurdžius atsakingais už savo skurdą ir įtariai žvelgia į gyvenančius „nemokamai" – iš „vyriausybės išmaldos". Daugelis mano, kad žmonės, gaunantys socialinę paramą, galėtų susirasti darbą, jei būtų priversti. Tačiau tokie požiūriai neatitinka skurdo tikrovės. Maždaug ketvirtadalis skurstančių Jungtinės Karalystės gyventojų vienaip ar kitaip dirba, tačiau gauna per mažai, kad pakiltų virš skurdo ribos. Daugumą likusiųjų sudaro vaikai iki keturiolikos metų, tie, kuriems šešiasdešimt penkeri ar daugiau metų, taip pat ligoniai ar neįgalieji. Visuomenėje gaji nuomonė, kad socialinė parama itin dažnai išviliojama sukčiavimu. Tačiau iš tiesų apgaulingi pareiškimai nesudaro netgi vieno procento visų socialinės paramos prašymų. Šis skaičius kur kas mažesnis, negu pajamų mokesčių nuostoliai, kai mokesčiai, nesurinkti dėl neteisingai pateiktų ar nuslėptų duomenų deklaracijose, sudaro per 10 procentų (žr. tekstą rėmelyje apie „priklausomybę nuo socialinės paramos", p. 318).

Antroji traktuotė, aiškinanti skurdą, pabrėžia didesnio masto socialinius procesus, sukuriančius skurdo sąlygas, kurias individams sunku įveikti. Pagal šį požiūrį, išteklių paskirstymo būdą formuoja visuomenėje veikiančios struktūrinės jėgos – tokie veiksniai, kaip klasė, lytis, etniškumas, užimtumo, išsilavinimo lygiai ir taip toliau. Sociologai, ginantys struktūrinius skurdo aiškinimus, teigia, jog kai kuriems skurdžiams prikišama ambicijų stoka, kuri dažnai laikoma „priklausomybės kultūra", iš tiesų yra suvaržytų šių žmonių aplinkybių *padarinys*, o ne priežastis. Skurdo nesumažinsi, keisdamas individų pažiūras, teigia jie, tam reikia politinių priemonių, siekiančių visuomenėje tolygiau paskirstyti pajamas ir išteklius. Pašalpos vaikų priežiūrai, nustatytas valandinio užmokesčio minimumas ir užtikrintas šeimos pajamų lygis yra tam tikros politinės priemonės nuolatinėms socialinėms nelygybėms atitaisyti.

Įvertinimas

Abi teorijos susilaukė didelės paramos, o viešuose debatuose skurdo klausimais nuolatos susiduriama su abiejų požiūrių atmainomis. Skurdo kultūros požiūrio kritikai kaltina jo šalininkus skurdo „individualizacija" ir priekaištais vargšams dėl aplinkybių, kurių kontrolė tiesiog peržengia šių žmonių galimybių ribas. Šie kritikai skurdžius laiko aukomis, o ne veltėdžiais, piktnaudžiaujančiais sistema. Tačiau turėtume būti apdairūs ir kritiški, kai pritariame teigiantiems, jog skurdo priežastys glūdi tik pačios visuomenės struktūrose. Pastaroji traktuotė implikuoja, kad skurdžiai, patekę į sunkias situacijas, tiesiog pasyviai su jomis susitaiko. Kaip toliau įsitikinsime, šis teiginys anaiptol nėra tiesa.

Skurdas ir socialinis mobilumas

Praeityje daugumoje skurdo tyrimų buvo domėtasi, kaip žmonės virsta skurdžiais, ir metų metus buvo matuojami bendrieji skurdo lygiai. Tradiciškai mažiau dėmesio buvo skiriama skurdo „gyvenimo ciklui" – žmonių keliams iš skurdo (o dažnai ir atgal), nusidriekiantiems bėgant laikui.

Plačiai laikomasi požiūrio, kad skurdas yra nuolatinė būsena. Bet būti skurdžiumi nebūtinai reiškia įklimpti į skurdą. Nemaža dalis skurdžiai gyvenančių žmonių kada nors anksčiau yra turėję geresnes gyvenimo sąlygas arba kada nors ateityje gali tikėtis iškopti iš skurdo. Naujausi tyrimai atskleidė didelį mobilumą į skurdą ir iš jo: stulbinamai daug žmonių pajėgia iš jo išsivaduoti, bet taip pat daugiau negu anksčiau individų patiria skurdą bet kuriuo savo gyvenimo momentu.

Britanijos namų ūkių komisijos (BNŪK) apklausos (*British Household Panel Survey*, BHPS) statistiniai duomenys rodo, kad tik per pusę individų, pagal savo pajamų lygį 1991 metais priklau-

siusių apatiniam penktadaliui, išliko šioje kategorijoje ir 1996 metais (žr. lentelę 11.2). Bet tai nebūtinai reiškia, kad šie žmonės visus penkerius metus be paliovos priklausė apatiniam penktadaliui. Vienų gyvenimas galėjo visą šį laikotarpį nepasikeisti, tuo tarpu kiti gal buvo pakilę virš šio penktadalio ir vėl nusmuko atgal. BNŪK apklausa taip pat atskleidė, kad tik vienas iš dešimties suaugusiųjų be pertraukos priklausė skurdžiausiems 20 procentų gyventojų penkerius metus iš šešerių, per kuriuos vyko apklausa. Šešiasdešimt procentų suaugusiųjų nuo 1991 iki 1996 metų niekada nepriklausė skurdžiausiems 20 procentų gyventojų. Apskritai, šie duomenys byloja, kad apie pusę suaugusiųjų, kurie per aptariamąjį laikotarpį bet kuriuo metu buvo patekę į skurdžiausiai gyvenančių 20 procentų kategoriją, kenčia dėl nuolatinio pajamų stygiaus, tuo tarpu kita pusė metų metus kyla iš apatinės grupės ir vėl į ją smunka (HMSO, 1999).

Vokietijos pajamų modelių duomenys, apimantys 1984–1994 metus, taip pat atskleidė didelį mobilumą į skurdą ir iš jo. Per 30 procentų vokiečių patyrė skurdą (uždirbo mažiau kaip pusę pajamų vidurkio) bent vienerius metus per apžvelgiamą dešimtmetį. Šis skaičius yra triskart didesnis už maksimalų skurdžių skaičių per bet kuriuos vienerius šio laikotarpio metus (Leisering ir Leibfried, 1999). „Išvengusiųjų“ skurdo vidutinis gautų pajamų lygis buvo apie 30 procentų aukštesnis už skurdo ribą. Tačiau daugiau negu pusė šių individų bent vienerius šio dešimtmečio metus buvo nusiritę į „dugną“.

Mokslininkai pabrėžia, jog tokius duomenis turėtume tiksliai interpretuoti, nes jais gali pasinaudoti tie, kurie nori mažinti teikiamą socialinę paramą arba visiškai išsisukti nuo diskusijų apie skurdą kaip politinį ir socialinį klausimą. Johnas Hillsas iš Socialinės atskirties analizių centro perspėjo, kad netinka taikyti „loterijos modelio“ nustatant pajamas. Jo nuomone, turėtume skeptiškai vertinti teiginius, pateikiančius skurdą kaip „vienkartinę“ išdavą, kurią žmonės, žengdami pajamų hierarchijos pakopomis, patiria daugmaž atsitiktinai. Pastarasis požiūris remiasi prielaida, kad nelygybės tarp turtuolių ir skurdžių nėra ypač kritiškos, o kiekvienas visuomenės narys turi progą tam tikru momentu laimėti ar pralošti, – taigi skurdo idėja nebeturėtų kelti didelių rūpesčių. Kai kurie nelaimingi individai gali net keletą metų paeiliui gauti tik mažas pajamas, aiškinama toliau, bet iš esmės tai yra atsitiktinis reiškinys.

Hillsas nurodo, kad BNŪK apklausa atskleidžia nemažą mobilumą *trumpuoju nuotoliu*, būdingą daliai skurstančių žmonių. Pavyzdžiui, 46 procen-

Lentelė 11.2. Pajamų pasiskirstymas tarp suaugusiųjų 1991 m. ir 1996 m., Didžioji Britanija (proc.)

	Pajamų grupavimasis 1996 m.					
	Apatinis penktadalis	**Aukštesnis penktadalis**	**Vidurinis penktadalis**	**Aukštesnis penktadalis**	**Viršutinis penktadalis**	**Visi suaugusieji**
Pajamų grupavimasis 1991 m.						
Apatinis penktadalis	52	26	12	7	4	100
Aukštesnis penktadalis	25	35	22	12	6	100
Vidurinis penktadalis	11	21	33	23	12	100
Aukštesnis penktadalis	7	12	20	37	23	100
Viršutinis penktadalis	4	6	11	21	59	100

Šaltiniai: British Household Panel Survey, Institute for Social and Economic Research. Iš *Social Trends*, 29 (1999), p. 98. Karališkoji autorinė teisė.

tai individų, priklausiusių skurdžiausiam dešimtadaliui, iš jo neiškopė ir kitais metais. Taigi galima prielaida, kad daugiau kaip pusė žemiausiojo dešimtadalio žmonių sugebėjo išvengti skurdo. Bet žvelgiant įdėmiau matyti, kad 67 procentai individų lieka dviejuose apatiniuose dešimtadaliuose ir tik vienas trečdalis pakyla aukščiau. Po vienerių metų 65 procentai iš gyventojų penktadalio, turinčio mažiausias pajamas, tebebuvo šiame apatiniame penktadalyje, o 85 procentai liko dviejuose apatiniuose penktadaliuose. Šie duomenys leidžia daryti prielaidą, kad maždaug trečdaliui žmonių, turinčiųjų mažas pajamas, ši būsena yra „laikino" pobūdžio, tuo tarpu dviem kitiems trečdaliams – anaiptol ne. Pasak Hillso, klaidinga manyti, jog laikui bėgant gyventojai tolydžio „pabūna" visuose pajamų dešimtadaliuose. Tikriau sakant, daugelis žmonių, pakilę iš skurdo, toli nenužengia ir galiausiai vėl į jį nusmunka, o ilgiau negu vienerius metus liekantiems „dugne" pabėgimo iš jo dažnis proporcingai mažėja (Hills, 1998).

Nors kopiant iš skurdo tikrai apstu iššūkių ir kliūčių, tyrimų duomenys rodo, kad judėjimas į skurdą ir iš jo *yra* kur kas nepastovesnis, negu dažnai manoma. Skurdas nėra vien socialinių jėgų, veikiančių pasyvius gyventojus, išdava. Net ir atsidūrę labai nepalankiose situacijose, individai gali rasti progų savo padėčiai pagerinti, todėl nereikėtų sumenkinti žmogiškojo veiksnio galios sukelti kaitą. Stiprinant nuskriaustųjų individų ir bendruomenių veiklos potencialą, svarbų vaidmenį gali atlikti socialinė politika. Toliau šiame skyriuje, aptardami gerovę, atkreipsime dėmesį į politines priemones, kuriomis siekiama mažinti skurdą, stiprinant darbo rinką, švietimo bei profesinio mokymosi galimybes ir socialinius tarpusavio ryšius.

Polemika dėl vargingųjų klasės

10 skyriuje kalbėjome apie **vargingųjų klasės** – gyventojų segmento, gyvenančio ypač nepalankiomis sąlygomis visuomenės paribiuose, – sampratą. Turimi galvoje individai, kurie patiria ilgalaikį nedarbą (ar turi itin fragmentiškos darbo veiklos istoriją) ir galus suduria daugiausia priklausydami nuo valstybinių pašalpų. „Vargingųjų klasės" terminas yra atsidūręs sociologų karštų debatų ir ginčų centre. Nors šis terminas jau pateko į kasdienę kalbą, daugelis mokslininkų ir ekspertų perspėja visai jo nevartoti! Ši sąvoka apima platų prasmių spektrą, o kai kuriose iš jų galima įžvelgti politinį užtaisą ir neigiamas konotacijas.

Vargingųjų klasės sąvoka turi ilgą istoriją. Marxas rašė apie *liumpenproletariatą*, sudarytą iš individų, nuolatinai pasitraukusių iš dominuojančių ekonominės gamybos ir mainų sričių. Vėliau ši samprata buvo pritaikyta „pavojingosioms klasėms" – elgetoms, vagims ir valkatoms, kurie atsisako dirbti, verčiau yra linkę kaip „socialiniai parazitai" egzistuoti visuomenės paribiuose. Naujesniais laikais atgimė idėja, kad vargingųjų klasė priklauso nuo socialinių pašalpų ir neturi iniciatyvos, o šį atgimimą itin paskatino Charleso Murray'aus veikalai. Netrukus aptarsime jo pažiūras šiuo klausimu.

Diskusijų dėl vargingųjų klasės pagrindas

Dabartinius debatus dėl vargingųjų klasės sukėlė keletas amerikiečių sociologų paskelbtų reikšmingų darbų, skirtų juodaodžiams vargšams, gyvenantiems senuosiuose miestų centruose. Williamas Julius Wilsonas savo darbe *The Declining Significance of Race*, 1978 („Mažėjanti rasės reikšmė"), kuriame panaudojo Čikagoje atlikto tyrimo rezultatus, teigė, kad per pastaruosius tris ar keturis dešimtmečius JAV atsirado nemenka vidurinė juodaodžių klasė, dirbanti „baltųjų apykaklių" ir specialistų darbą. Ne visi afroamerikiečiai tebegyvena miestų getuose, o tuos, kurie liko, ten sulaiko ne tiek aktyvi diskriminacija, kiek ekonominiai veiksniai, kitaip tariant, veikiau klasė negu rasė. Senosios rasistinės užtvaros nyksta, o getuose juodaodžiai įstringa dėl ekonominių kliūčių.

Charlesas Murray'us sutiko, kad daugumoje didmiesčių egzistuoja juodaodžių vargingųjų klasė. Tačiau, pasak Murray'aus, afroamerikiečiai atsiduria visuomenės dugne dėl pačios socialinės paramos politikos, sukurtos jų padėčiai gerinti. Tai-

gi čia pakartojamas skurdo kultūros teiginys. Žmonės tampa priklausomi nuo socialinės paramos ir turi mažai paskatų ieškotis darbo, kurti tvirtas bendruomenes ar sudaryti stabilias santuokas (Murray, 1984).

Atsakydamas į Murray'aus pareiškimus, Wilsonas, irgi pasinaudodamas Čikagoje atliktu tyrimu, pakartojo ir išplėtė savo ankstesnius teiginius. Jis padarė prielaidą, kad daugelio baltųjų persikėlimas iš miestų į priemiesčius bei miestų pramonės nuosmukis tapo afroamerikiečių vyrų didelio nedarbo priežastimi. Murray'aus nurodytas socialinės dezintegracijos formas, tarp jų ir didelį netekėjusių juodaodžių motinų skaičių, Wilsonas aiškino mažėjančiu „santuokai tinkamų" (turinčių darbą) vyrų skaičiumi.

Naujesniuose savo darbuose Wilsonas tyrinėjo tokių socialinių procesų vaidmenį kuriant erdvėje sutelktas miesto skurdo salas, kuriose gyveno vadinamosios „geto varguomenės". Geto varguomenės nariai – daugiausia afroamerikiečiai ir lotynų amerikiečiai – patiria daugybę nepriteklių – nuo žemo išsilavinimo bei žemų sveikatos standartų iki aukšto kriminalinės viktimizacijos lygio. Jie taip pat nuskriausti dėl prastos miesto infrastruktūros – nevisaverčių visuomeninio transporto sistemų, komunalinių įmonių ir švietimo institucijų, o tai dar labiau sumažina šių žmonių galimybes socialiai, politiškai ir ekonomiškai integruotis į visuomenę (Wilson, 1999).

Vargingųjų klasė, ES ir migracija

Polemika dėl vargingųjų klasės Jungtinėse Valstijose daugiausia sukasi apie jos etninį matmenį. Ši pakraipa darosi vis būdingesnė ir Europai, nes ekonominės skaidos ir socialinės atskirties tendencijos, kuriomis šiuo metu pasižymi JAV, atrodo, stiprėja ir Britanijoje, ir kitose Vakarų Europos šalyse. Vargingųjų klasė yra artimai susijusi su rasės, etniškumo ir migracijos klausimais. Tokiuose miestuose kaip Londonas, Mančesteris, Roterdamas, Frankfurtas, Paryžius ir Neapolis egzistuoja kaimynijos, paženklintos didžiulio ekonominio nepritekliaus. Hamburgas yra turtingiausias Europos miestas, skaičiuojant pagal asmeninių pajamų vidurkį, čia taip pat gyvena daugiausia Vokietijos milijonierių, bet, kita vertus, šiame mieste didžiausias bedarbių ir socialiai remtinų žmonių skaičius – 40 procentų pranokstantis šalies vidurkį.

Vakarų Europos šalyse daugumą vargšų ir bedarbių sudaro vietinės kilmės žmonės, tačiau nemažai pirmosios ir antrosios kartos imigrantų taip pat gyvena skurde, užspeisti nykstančiose didmiesčių kaimynijose. Šiose šalyse susibūrė nemenkos etninės mažumos: turkų – Vokietijoje, alžyriečių – Prancūzijoje, albanų – Italijoje. Ieškantys geresnių gyvenimo standartų migrantai dažnai randa tik laikinus darbus, už kuriuos mokamas mažesnis atlyginimas ir beveik nėra karjeros perspektyvų. Be to, savo uždarbį migrantai dažnai siunčia namo, kad paremtų ten likusius šeimos narius. Todėl naujųjų imigrantų gyvenimo standartas gali būti pavojingai žemas.

Kai pas migrantą nelegaliai atvyksta šeimos nariai, siekdami vėl sujungti šeimą, itin padidėja atskirties ir marginalizacijos galimybė. Neturintys oficialaus statuso migrantai neturi ir teisės į valstybines socialines pašalpas, taigi iš valstybės negauna jokios paramos, kad palaikytų minimalų gyvenimo standartą. Tokie asmenys itin pažeidžiami, jie patenka į ypač varžomas sąlygas, kai ištikus krizei ar nelaimei beveik nėra iš kur gauti išteklių.

Ar Britanijoje yra vargingųjų klasė?

Charlesas Murray'us pirmiausia rašė apie Jungtines Valstijas, bet vėliau savo teiginius pritaikė ir Jungtinei Karalystei (1990). Pasak jo, aiškiai apibrėžta vargingųjų klasė JK dar neegzistuoja, tačiau sparčiai artėjama link to. Ši klasė apims ne vien etninių mažumų narius, bet ir baltuosius iš nuskurdusių teritorijų, kuriose stiprėja socialinė dezintegracija. Tačiau Murray'aus darbą aštriai kritikavo kiti sociologai, dirbantys šioje šalyje.

Štai sociologas Duncanas Gallie's teigia, jog atskira kultūra pasižyminčios vargingųjų klasės idėja turi menką pagrindą. Savo analizėje, nagrinėjančioje Socialinės kaitos ir ekonominio gyvenimo iniciatyvos (*Social Change and Economic*

Life Initiative) duomenis (1994), Gallie's tvirtino, kad darbininkų klasės atstovai ir ilgalaikiai bedarbiai nedaug tesiskiria politinėmis pažiūromis ar darbo veiklos istorijomis. Jo požiūriu, ilgalaikiai bedarbiai gali patirti didesnę izoliaciją, labiau nuskursti, tačiau jie ir toliau tapatinasi su platesne darbininkų klase. Sociologas nustatė, kad žmonės, ilgą laiką neturėję darbo, *labiau* negu kiti remia darbo koncepciją.

Lydia Morris tyrinėjo erdvinius skurdo matmenis Hartlepoole, Anglijos šiaurės rytuose. Būtent į Hartlepoolą panašiose teritorijose, kurios patyrė gamybos pramonės nuosmukį ir itin išplitusį nedarbą, galima tikėtis atsirasiant vargingųjų klasę. Bet Morris tyrimas nepatvirtino atskiros vargingųjų klasės atsiradimo. Jos nuomone, vargingųjų klasės koncepcija yra pernelyg supaprastinta (ir politizuota), kad atskleistų skurdo ir socialinių trūkumų sudėtingumą šiuolaikinėje visuomenėje.

Morris studijavo tris bedarbių darbininkų grupes: pirma, poras, kuriose vyras mažų mažiausiai dvylika mėnesių neturėjo darbo, antra, poras, kuriose vyras pastaruosius dvylika mėnesių turėjo tą patį darbą, ir, trečia, poras, kuriose vyras per pastaruosius dvylika mėnesių pradėjo naują darbą.

Atsižvelgdama į tai, ar individai arba šeimos turi paramos tinklus, kuriais galėtų kliautis, Morris neaptiko didesnių skirtumų tarp šių trijų grupių. Tie, kurie daugiau kaip metus neturėjo darbo, vis dar jo ieškojo – taigi jie nebuvo susikūrę nedirbimo kultūros. Šių vyrų situaciją suformavo ilgalaikis teritorijos ekonomikos nuosmukis, įgūdžių neturėjimas ir santykinė neformalių darbo kontaktų stoka, nes šie kontaktai galėtų padėti jiems rasti darbą vietoje. Tačiau Morris atskleidė, kad dauguma ilgalaikių bedarbių taip pat turėjo bedarbius partnerius ir bedarbių draugų. Vis dėlto mokslininkė padarė išvadą, kad jos „tyrime nebuvo jokių įrodymų, kurie tiesiogiai patvirtintų atskirą „vargingųjų klasės" kultūrą" (Morris, 1993: 410).

Tačiau Morris tyrimas neįtikinamas. Jis buvo atliktas tik vienoje šalies dalyje, kurioje nėra gausių etninių mažumų. Išeiviai iš Vest Indijos ir Azijos kilmės vyrai daugiau susitelkę iš dalies kvalifikuoto darbo vietose, o vidutinis jų nedarbo lygis aukštesnis negu baltųjų vyrų.

Įvertinimas

Kaip galėtume suprasti šias prieštaringas vargingųjų klasės traktuotes? Ar sociologiniai tyrimai paremia idėją, kad egzistuoja atskira nuskriaustų žmonių klasė, kurios narius vienija panašios gyvenimo galimybės?

Vargingųjų klasės idėja pirmiausia buvo pateikta Jungtinėse Valstijose ir iki šiol tebėra aktuali būtent šioje šalyje. JAV pasižymi ryškesniu skirtumu tarp turtuolių ir vargšų negu Vakarų Europa. Ypač tuomet, kai ekonominė ir socialinė skriauda susilieja su rasiniais skirtumais, neprivilegijuotųjų grupės paprastai atsiduria už užtrenktų durų į platesnę visuomenę. Šitokiomis aplinkybėmis aiškiai pritaikoma vargingųjų klasės koncepcija. Tačiau ji veikiausiai netinka Europos šalims. Nors Europoje irgi esama panašių skriaudos sąlygų, bet jos, ko gero, ne tokios ryškios kaip JAV. Akivaizdaus skurdo sąlygomis gyvenantys žmonės ir kita visuomenės dalis nėra arba dar nėra taip smarkiai atsiskyrę vieni nuo kitų.

Socialinė atskirtis

Dauguma tyrinėtojų Europoje labiau linkę vartoti ne vargingųjų klasės koncepciją, bet **socialinės atskirties** sąvoką. Socialinės atskirties idėją perėmė politikai, tačiau pirmiausia ji pasirodė sociologų veikaluose naujiems nelygybės šaltiniams apibūdinti. Socialinė atskirtis nurodo būdus, kuriais galima individus atskirti – neleisti visiškai įsitraukti į platesnę visuomenę. Ši sąvoka platesnė negu „vargingųjų klasė" ir turi pranašumą, nes pabrėžia *procesus* – atskirties veiksnius. Pavyzdžiui, žmonėms, gyvenantiems suniokotame gyvenamajame rajone, kur prastos mokyklos, o aplinkui beveik neįmanoma įsidarbinti, galima iš esmės užkirsti galimybes tobulintis, kuriomis naudojasi dauguma visuomenės narių. Socialinė atskirtis taip pat skiriasi nuo savaiminio skurdo. Ši sąvoka kreipia

dėmesį į platų spektrą veiksnių, užkertančių individams ar grupėms galimybes, atviras daugumai gyventojų.

Visaverčiam ir aktyviam gyvenimui nepakanka, kad individai išgalėtų prasimaitinti, apsirengti ir kur nors apsigyventi. Jiems dar turi būti prieinamos būtiniausios prekės bei paslaugos – transportas, telefonas, draudimas ir banko paslaugos. Siekiant socialiai integruoti bendruomenę ar visuomenę, svarbu, kad jos nariai naudotųsi bendromis institucijomis, pavyzdžiui, mokyklomis, sveikatingumo infrastruktūra ir viešuoju transportu. Šios bendrosios institucijos prisideda prie gyventojų socialinio solidarumo jausmo.

Socialinė atskirtis gali būti kelių skirtingų formų: vykti izoliuotose kaimo bendruomenėse, atkirstose nuo daugelio paslaugų ir galimybių, arba senųjų miestų centrų kaimynijose, pasižyminčiose dideliu nusikalstamumu ir būtiniausių reikalavimų neatitinkančiais būstais. Į atskirtį bei priskirtį galima žvelgti ekonomine, politine ir socialine prasme.

1) *Ekonominė atskirtis.* Individai ir bendruomenės gali patirti ekonominę atskirtį ir gamybos, ir vartojimo atžvilgiais. Gamybos srityje priskirties branduolį sudaro užimtumas ir dalyvavimas darbo rinkoje. Bendruomenėse, kurios pasižymi labai koncentruotais materialiais nepritekliais, mažiau žmonių dirba visą darbo dieną, yra prasčiau išplėtoti neformalieji informacijos tinklai, kurie galėtų padėti bedarbiams patekti į darbo rinką. Nedarbo lygis dažnai aukštas, o užimtumo galimybės apskritai ribotos. Sykį atskirtiems nuo darbo rinkos žmonėms gali būti ypač sunku vėl į ją grįžti.

Atskirtis nuo ekonomikos gali vykti ir vartojimo modelių prasme, kitaip tariant, pagal tai, ką žmonės perka, vartoja ir naudoja savo kasdieniame gyvenime. Socialinę atskirtį gali paskatinti neturėjimas telefono, nes telefonas – vienas pagrindinių dalykų ryšiams tarp individų ir platesnio draugų, šeimos, kaimynų ir bendruomenės narių pasaulio palaikyti. Kitas socialinės atskirties rodiklis – banko sąskaitos neturėjimas, nes žmonės negali pasinaudoti daugeliu paslaugų, kurias bankai teikia vartotojams. Kaip netrukus matysime, itin akį rėžiantis socialinės atskirties pavyzdys yra benamystė. Žmonėms, neturintiems nuolatinės gyvenamosios vietos, pasirodo, beveik neįmanoma dalyvauti visuomenėje lygiomis sąlygomis.

2) *Politinė atskirtis.* Liberalių demokratiškų valstybių kertinis akmuo – visuotinis ir nuolatinis piliečių dalyvavimas politikoje. Piliečiai skatinami išlikti sąmoningi politiniais klausimais, balsuoti už ar prieš, kilus problemoms kreiptis į savo išrinktus atstovus, taip pat dalyvauti visais politinio proceso lygmenimis. Tačiau galimas daiktas, kad socialiai atskirtieji nepajėgs aktyviai dalyvauti politikoje, nes gali stokoti būtinų išteklių, informacijos ir progų įsitraukti į politinį procesą. Lobistinė veikla, dalyvavimas sambūriuose ir politinių susitikimų lankymas reikalauja tam tikro mobilumo, laiko ir galimybių informacijai gauti, o būtent šių dalykų gali stigti atskirtoms bendruomenėms. Todėl socialiai atskirtųjų balsai ir reikmės nepatenka į politines darbotvarkes. Šie iššūkiai įsuka savaime atsikuriančią spiralę.

3) *Socialinė atskirtis.* Atskirtį galima patirti ir socialiniame bei bendruomeniniame gyvenime. Teritorijos, itin paveiktos socialinės atskirties, gali turėti mažai komunalinių paslaugų, tokių kaip parkai, sporto aikštynai, kultūros centrai ir teatrai. Piliečių aktyvumas čia dažnai būna menkas. Atskirtos šeimos ar individai gali turėti mažiau laisvalaikio, galimybių keliauti ir veikti už namų ribų. Socialinė atskirtis dar gali reikšti ribotą ar prastą socialinį tinklą, o tai savu ruožtu izoliuoja žmones ar sumažina jų ryšius su kitais.

Socialinės atskirties koncepcija iškelia veiksnio klausimą. Pagaliau žodis „atskirtis“ leidžia suprasti, jog kai kas kai ko neįleido. Žinoma, esti atvejų, kai individai atskiriami sprendimais, priimamais už jų asmeninės kontrolės ribų. Bankai gali atsisakyti suteikti einamąją sąskaitą ar kredito korteles individams, gyvenantiems tam tikroje admi-

Paauglių nėštumo ekonominiai padariniai

Daugelis diskusijų vargingųjų klasės tema atkreipia dėmesį į didelį paauglių nėštumo skaičių. Nepaprastai gausėjant vienišų motinų, auginančių vaikus, tai virto skurdą skatinančiu veiksniu ir padidino Britanijos išlaidas socialinei paramai. Atvejai, kai dvylikametės ar trylikametės mergaitės gimdydavo kūdikius, kurių tėvai buvo to paties amžiaus berniukai, sukėlė moralinę paniką dėl tėvų paauglių. Nors paauglių nėštumų Jungtinėje Karalystėje XX a. dešimtąjį dešimtmetį procentiškai sumažėjo, jis vis tiek išlieka didžiausias Europoje (žr. schemą 11.5). 1996 metais Anglijoje ir Velse šis skaičius sudarė 63 pastojimus 1000 merginų iki dvidešimties metų amžiaus. Motinų paauglių tikimybė gimdyti ne santuokoje yra didesnė, negu vyresnio amžiaus motinų, – 89 procentai visų paauglių gimdymų teko netekėjusioms merginoms. 29 procentais atvejų kūdikio gimimą įregistruodavo vien tik motina (HMSO, 1999).

Vyriausybinis Socialinės atskirties padalinys, įsteigtas 1997 metais ministro pirmininko Tony'o Blairo, ėmėsi nagrinėti šį paauglių motinystės ir tėvystės reiškinį savo ataskaitoje „Vienišas nėštumas" (*Single Pregnancy*, 1999). Ataskaitos duomenys leidžia daryti prielaidą, kad paaugliai mokykloje per seksualinio švietimo programas negauna atitinkamos ir tikslios informacijos apie seksą. Kai paaugliai pradeda seksualinius bandymus, jų neišmanymas apie lytinio akto pasekmes labai dažnai baigiasi nepageidaujamu nėštumu. Faktas, kad pirmąsyk lytiškai santykiaudami apsaugos priemonėmis naudojosi vos pusė britų paauglių iki šešiolikos metų, taip pat patvirtina požiūrį, jog seksualinį švietimą reikia gerinti. Bet ne visi sutinka, kad viską lemia tik švietimas. Politinei dešinei priklausantys kritikai tvirtina, jog mokykloje suteikiant daugiau informacijos apie seksą jaunuoliai tik paskatinami anksčiau tapti seksualiai aktyviais.

Kiti dėmesį sutelkė į socialinę atskirtį, skurdą ir kultūrinius lūkesčius, būtent juos laikydami paauglių dažnų nėštumų JK pagrindiniais veiksniais. Šio požiūrio šalininkai tvirtina, kad daugelio vaikinų sekso ir tėvystės supratimą formuoja ne mokykla ar vaidmenų modelių įtaka, bet žiniasklaidos piešiamas seksualinis užkariavimas ir „kietų vyrukų" elgsena. Tai, kad Jungtinė Karalystė pirmauja Europoje pagal paauglių nėštumų skaičių, rodo, jog skurdas ir atskirtis stipriau užvaldė šią šalį.

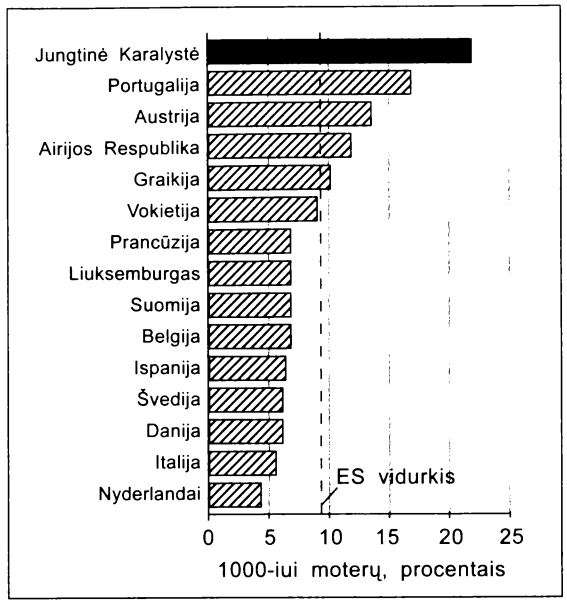

Schema 11.5. Naujagimiai, kuriuos pagimdė paauglės. Europos Sąjungos palyginimas, 1995 m. (tūkstančiui 15–19 m. amžiaus merginų, procentais)

Šaltiniai: Eurostat; Office for National Statistics. Iš *Social Trends*, 30 (2000). p. 43. Karališkoji autorinė teisė.

Longitudinis tyrimas, apėmęs 9000 jaunų žmonių, gimusių 1970 metais, nušviečia paauglių motinystės ir tėvystės galimus padarinius tolesniam jų gyvenimui. Ketvirtadalis informančių, paauglystėje tapusių motinomis, ir sulaukusios dvidešimt šešerių metų vienišos augino vaikus. Tarp vyrų, paauglystėje tapusių tėvais, 25 procentai buvo bedarbiai ir tik 4 procentai turėjo vadovo ar specialisto darbą, palyginti su 25 procentais vyrų, kurie tapo tėvais, perkopę į trečią dešimtmetį (ESRC, 1997).

nistracinėje teritorijoje. Draudimo bendrovės gali atmesti prašymą apdrausti, remdamosi prašytojo biografija ir kilme. Iš darbo atleistas darbuotojas vėliau – dėl jo amžiaus – gali būti pripažintas netinkamu dirbti kitus darbus.

Socialinė atskirtis nėra vien žmonių atskyrimo padarinys – ją gali sukelti ir patys individai, atsiskirdami nuo pagrindinės visuomenės. Individai gali pasirinkti, kad mes mokslus, atsisakys galimybės įsidarbinti ir taps ekonomiškai neaktyvūs arba kad nebalsuos politiniuose rinkimuose. Svarstydami socialinės atskirties reiškinį, mes ir vėl privalome suvokti sąveiką tarp, viena vertus, žmogiškojo veiksnio bei atsakomybės, ir, kita vertus, socialinių jėgų vaidmens, formuojant žmonių gyvenimo aplinkybes.

Socialinės atskirties formos

Sociologai yra ištyrę skirtingus būdus, kuriais individai ir bendruomenės patiria atskirtį. Tyrinėjimai apėmė tokias skirtingas temas, kaip būstas, švietimas, darbo rinka, nusikaltimai, jaunimas ir pagyvenę žmonės. Dabar trumpai pažvelgsime į tris skirtingus atskirties pavyzdžius, kurie patraukė dėmesį ir Britanijoje, ir kitose industrializuotose visuomenėse.

Būstas ir kaimynijos

Socialinės atskirties prigimtį ir pobūdį galima aiškiai pamatyti būsto sektoriuje. Daugelis žmonių industrializuotose visuomenėse gyvena patogiuose, erdviuose namuose, tačiau kiti glaudžiasi perpildytuose, netinkamai šildomuose ir nesaugios konstrukcijos būstuose. Būsto rinkoje individai gali įgyti būstą pagal savo turimus ir numatomus išteklius. Pavyzdžiui, dviejų dirbančių asmenų bevaikė pora turės didesnę galimybę gauti įkeičiamąją paskolą namui patrauklesnėje teritorijoje, tuo tarpu namų ūkiui, kurio suaugę nariai neturi darbo arba dirba už menką atlyginimą, gali tekti rinktis paprastesnį būstą nuomojamajame ar komunaliniame sektoriuje.

Būsto sektoriuje stratifikacija reiškiasi ir namų ūkio, ir bendruomenės lygmeniu. Socialiai nuskriausti individai atskiriami nuo pageidaujamo būsto pasirinkimo, tuo tarpu bendruomenės šitaip gali būti atskirtos nuo galimybių ir veiklos, sudarančių likusios visuomenės dalies normas. Atskirtis gali įgauti erdvinį matmenį: kaimynijos labai skiriasi saugumo, ekologinių sąlygų ir prieinamų paslaugų bei komunalinių patogumų atžvilgiu. Pavyzdžiui, palyginti su labiau pageidautinomis teritorijomis, nepaklausiose kaimynijose paprastai būna mažiau pagrindinių paslaugų, tokių kaip bankai, maisto parduotuvės ir pašto skyriai. Taip pat čia gali būti ribotas viešųjų erdvių – parkų, sporto aikštynų, bibliotekų ir pan. – skaičius. Kita vertus, žmonės, gyvenantys nepalankiose vietose, dažnai priklauso būtent nuo negausių prieinamų patogumų. Priešingai turtingesnių teritorijų gyventojams, jie neturi galimybės pasinaudoti transportu (ar lėšomis), kad apsipirktų ir pasinaudotų paslaugomis kur nors kitur.

Nuskurdusiose bendruomenėse žmonėms gali būti sunku įveikti atskirtį ir pasiryžti visapusiškiau dalyvauti visuomenės veikloje. Socialiniai tinklai čia gali būti silpni, todėl mažiau prieinama informacija apie darbo vietas, politinę veiklą ir bendruomenės įvykius. Didelis nedarbas ir mažos pajamos sukelia įtampas šeimos gyvenime, nusikaltimai ir paauglių nusikalstamumas kenkia visai gyvenimo kaimynijoje kokybei. Nepaklausiose teritorijose neretai vyksta intensyvi gyventojų kaita, nes daugelis bando persikelti į geidžiamesnius būstus, o tuo pat metu nuolatos pasirodo naujų, nuskriaustų būsto rinkos ateivių.

Jaunuomenė

Dažnam nė nešautų į galvą, kad jaunuoliai gali būti tikėtini kandidatai į socialinę atskirtį. Paaugliai ir pilnamečiai jaunuoliai pasiekia paties jėgų žydėjimo metą, pradeda karjerą, kuria šeimą ir savo ateitį. Tačiau jaunuolio tapsmas suaugėliu yra tikras iššūkis. Daugelis jaunų žmonių deda visas pastangas, kad integruotųsi į visuomenę, tačiau dėl įvairiausių priežasčių atsiduria atskirtyje.

Pastaraisiais metais įvyko keletas pokyčių, jaunuomenės atskirtį pavertusių didele problema. Pir-

masis susijęs su darbo rinkos poslinkiais. Anksčiau suaugusiaisiais paprastai buvo tampama darbo karjeros pradžioje. Dabar jaunimo darbo rinka mažiau užtikrinta negu kadaise, todėl pereiga iš namų į nepriklausomą suaugėlio gyvenimą nebėra tokia tiesi. Daugeliui jaunuolių sunku rasti darbą – nekvalifikuotus darbus išstumia veikla, reikalaujanti įgūdžių ar patirties naujųjų technologijų srityje. 1997 metais Britanijoje maždaug 160 000 pilnamečių jaunuolių – nuo šešiolikos iki aštuoniolikos metų – nesimokė, nestudijavo ir nedirbo (Howarth et al., 1999).

Jaunimo atskirties modelius taip pat paveikė kintančios socialinės pašalpos. Nors jaunuomenė ir toliau paveldi politines teises ir statusą, tačiau apribotos jos socialinės teisės į darbą, švietimą ir būstą. Todėl jaunuoliai pradėjo labiau (ir ilgiau) priklausyti nuo savo šeimos. Praeityje, pereidami į suaugėlių gyvenimą, jaunuoliai galėjo tikėtis remtinų pajamų ir pašalpos būstui. XX a. devintajame dešimtmetyje, susiaurinus gerovės valstybės ribas, kai kurie jaunuoliai pasijuto esą pažeidžiamesni negu anksčiau, ypač todėl, kad tuo metu smuko daugelio jaunų žmonių darbo užmokesčio lygis. 1999 metų pavasarį 1,25 milijono pilnamečių jaunuolių nuo šešiolikos iki dvidešimt ketverių metų buvo mokama mažiau kaip pusė vyro vidutinio valandinio darbo užmokesčio sumos (Howarth et al., 1999).

Kelia nerimą ir tai, kad švietimo sistema – tiek formaliai, tiek neformaliai – atstumia vis daugiau jaunimo. Dėl užimtumo poslinkių daugeliui jaunų žmonių švietimas ėmė atrodyti nebesvarbiu. Dabartine politika, skatinančia atranką ir mokyklose, ir tarp mokyklų, linkstama skriausti jaunuolius, jau ir taip esančius visuomenės paribiuose (France ir Wiles, 1998).

Viena pagrindinių jaunuomenės atskirties apraiškų yra benamystė. Dėl nuo XX a. devintojo dešimtmečio didėjančio jaunų benamių skaičiaus darytina prielaida, kad šiandienis būsto sektorius blogai pritaikytas tvarkytis su kintančiais jaunimo mobilumo modeliais. Palyginti su praėjusiais laikais, dabar jauni žmonės anksčiau palieka gimtuosius namus – dažnai todėl, kad įgytų išsilavinimą ar profesinę kvalifikaciją kitame mieste, sukurtų šeimą, įsidarbintų kitame regione ar tiesiog pradėtų nepriklausomai gyventi. Tačiau daugelis jaunuolių turi ribotus išteklius, todėl turi mažą būsto pasirinkimo laisvę. Šeimų išlaidų tyrimo (*The Family Expenditure Survey*) apklausos atskleidė, kad daugėja „tarpinių" ir „pakaitinių" būstų, tokių kaip bendrabučiai bei jaunimo viešbučiai, vienmečių ar kolegų namų ūkiai, kuriuose keletas jaunuolių dalijasi būstu. Jaunimui reikia pritaikytų prie naujų sąlygų ir įperkamų būstų, tačiau vyraujanti nuosavo ar komunalinio būsto rinka nebūtinai tenkina šiuos poreikius. Vengdami būsto rinkos spaudimo, kai kurie jaunuoliai grįžta į gimtuosius namus, tačiau kiti pasuka į gatves (Jones, 1997).

Kaimo teritorijos

Nors daugiau dėmesio skiriama socialinei atskirčiai mieste, bet ją gali patirti ir kaimo regionuose gyvenantys žmonės. Kai kurie socialiniai darbuotojai bei globėjai mano, kad kaimo vietovėse atskirties iššūkiai tokie pat, o gal ir stipresni negu didmiesčiuose. Mažuose kaimuose ir retai gyvenamose vietovėse prieinama kur kas mažiau prekių, paslaugų ir patogumų, negu tankiau gyvenamose teritorijose. Daugelis industrinių visuomenių mano, kad aktyviam, visaverčiam ir sveikam gyvenimui būtinai reikia po ranka esančių pagrindinių paslaugų – gydytojų, pašto skyrių, mokyklų, bažnyčių, bibliotekų ir valstybinių tarnybų. Bet kaimo gyventojai dažnai turi ribotas galimybes šiomis paslaugomis naudotis ir priklauso nuo patogumų, prieinamų vietinėje bendruomenėje.

Vienas stipriausių veiksnių, darančių poveikį kaimo atskirčiai, – galimybė naudotis transportu. Išlikti integruotiems į visuomenę namų ūkiams kiek lengviau, jei turi nuosavą automobilį. Pavyzdžiui, šeimos nariai gali nuspręsti įsidarbinti kituose miestuose, taip pat jie gali reguliariai apsipirkti ten, kur daugiau parduotuvių, arba be didesnio vargo aplankyti draugus ar šeimos narius, gyvenančius kitose vietovėse. Iš pobūvių galima parsivežti namo sūnų ar dukrą. Tačiau žmonės, negalintys naudotis nuosavais automobiliais, priklauso nuo viešojo transporto, o kaimo teritorijose šių

Viršūnės socialinė atskirtis

Atskirties pavyzdžiai, kuriuos iki šiol apžvelgėme, buvo susiję su individais ar grupėmis, dėl kokių nors priežasčių nepajėgiančiais visapusiškai dalyvauti institucijų bei kitoje veikloje, palyginti su dauguma gyventojų. Bet ne visi atskirties atvejai priskirtini vien nuskriaustiesiems, gyvenantiems visuomenės „dugne". Pastaraisiais metais ėmė kilti naujos varomosios jėgos, kuriančios „viršūnės socialinę atskirtį". Šie žodžiai reiškia, kad individų mažuma, esanti pačioje viršūnėje, dėl savo turtų, įtakos ir ryšių gali „nusišalinti" ir nedalyvauti pagrindinių visuomenės institucijų veikloje.

Viršūnės atskirtis gali būti kelių formų. Turtingieji gali visiškai pasitraukti iš viešojo švietimo ir sveikatos apsaugos paslaugų srities, mieliau mokėdami už privačias paslaugas ir rūpybą. Turtingos gyventojų bendruomenės vis labiau atsiskiria nuo likusios visuomenės: vadinamosios „užsisklendusios bendruomenės" įsikuria už aukštų sienų bei apsaugos kontrolės postų. Mokamus mokesčius ir finansines prievoles galima stipriai sumažinti, rūpestingai tvarkantis ir talkinant privatiems finansų planuotojams. Aktyvų elito dalyvavimą politikoje dažnai pakeičia didelės aukos politiniams kandidatams, tikintis, kad jie atstovaus aukotojų interesams, kuo ypač pasižymi JAV. Esama įvairių būdų, kuriais labai turtingi žmonės pasitraukia į uždarą, privačią, atskirtą nuo likusios visuomenės sritį, šitaip išvengdami socialinių ir finansinių pareigų. Apačios socialinė atskirtis pakerta socialinį solidarumą ir tarpusavio priklausomybę, tačiau lygiai taip pat integruotai visuomenei kenkia ir viršūnės atskirtis.

paslaugų apimtys yra nedidelės. Pavyzdžiui, į kai kuriuos kaimus autobusai atvažiuoja vos keliskart per dieną, dar rečiau savaitgaliais ar švenčių dienomis, o vakarais išvis jų nebūna.

Benamiai

Dauguma žmonių gyvena kokiuose nors namuose ar turi nuolatinį prieglobstį. Tie, kurie šito neturi – benamiai, – per pastaruosius dvidešimt metų bado akis didmiesčių gatvėse. Benamystė – tai viena kraštutiniausių atskirties formų. Žmonėms, neturintiems nuolatinės gyvenamosios vietos, gali būti užkirstas kelias užsiimti įvairia kasdiene veikla, kurią kiti laiko garantuota, pavyzdžiui, eiti į darbą, turėti sąskaitą banke, priiminėti draugus, net gauti laiškus pašte.

Kai kurie benamiai sąmoningai pasirenka bastymąsi gatvėmis, miegą be jokių patogumų, gyvenimą be suvaržymų, kuriuos sukuria turtas ir nuosavybė. Tačiau daugelis šito visiškai nenori – į benamystę juos įstūmė veiksniai, nepriklausantys nuo šių žmonių valios. Likusiųjų be nuolatinio būsto gyvenimai kartais įsisuka į negandų ir nepriteklių spiralę.

Kas yra **benamiai** Britanijoje? Iš tiesų jie sudaro mišrią kategoriją. Maždaug ketvirtadalis jų – tai žmonės, kažkiek laiko praleidę psichiatrijos ligoninėse. Iki XX a. septintojo dešimtmečio bent dalis šių žmonių galėjo būti ilgalaikiai minėtų įstaigų gyventojai. Tačiau vėliau, pasikeitus sveikatos apsaugos politikai, sergančius lėtinėmis psichikos ligomis imta išleisti iš ligoninių. Šį **institucinės priežiūros mažinimo** procesą (žr. toliau) sukėlė keli veiksniai. Pirma, vyriausybė norėjo sutaupyti lėšų, o išlaikyti žmones ir psichiatrijos, ir kitų rūšių ligoninėse daug kainuoja. Antrasis, pagirtinesnis motyvas – kai kurių žymiausių psichiatrų įsitikinimas, kad ilgalaikė hospitalizacija dažnai padaro daugiau žalos negu duoda naudos. Kiekvieną tokį ligonį, jei tik įmanoma, būtina gydyti ambulatoriškai. Tačiau rezultatai nepateisino lūkesčių, kurių tikėjosi žmonės, laikę institucinės priežiūros mažinimą teigiamu žingsniu. Kai ku-

rios ligoninės išrašė pacientus, neturinčius kur eiti ir gal metų metus negyvenusius išoriniame pasaulyje. Dažnai buvo skiriama ir labai mažai lėšų deramam ambulatoriniam gydymui aprūpinti.

Tačiau dauguma benamių nėra nei buvę psichikos ligoniai, nei alkoholikai, nei nuolatiniai nelegalių narkotikų vartotojai. Tai tiesiog žmonės, atsidūrę gatvėje dėl asmeninės nelaimės, dažnai ir dėl kelių, ištikusių vienu metu. Benamiu retai tampama dėl tiesioginio „priežastinio ir pasekminio" ryšio. Viena po kitos žmogų gali ištikti kelios nelaimės, šitaip suformuodamos galingą, žemyn krintančią spiralę. Pavyzdžiui, moteris gali išsiskirti ir tuo pat metu prarasti ne vien namus, bet ir darbą. Jaunuolis gali turėti problemų namuose ir be jokios paramos patraukti į didmiestį. Tyrimai parodė, kad nuo benamystės menkiausiai apsaugoti žmonės iš darbininkų klasės žemutinių sluoksnių, neturintys jokių ypatingų įgūdžių ir gaunantys labai mažas pajamas. Ilgalaikis nedarbas yra vienas iš pagrindinių rodiklių. Esminę įtaką, be to, daro ir suirusi šeima bei pašliję santykiai.

Pasak būsto aprūpinimo aktyvistų grupės, vadinamos „Prieglobsčiu" (*Shelter*), nuo 1978 iki 1992 metų benamystė padidėjo 300 procentų. Vyriausybės statistika rodo, kad 1998 metais Anglijoje ir Velse gyveno 132 300 benamių žmonių. Tačiau benamių gynimo grupės, tokios kaip „Prieglobstis", mano, jog tikrasis skaičius gerokai didesnis. Daugiausia labdaros darbuotojų, žiniasklaidos ir apskritai gyventojų dėmesio sulaukia „miegantys gatvėje" benamiai. Dabartiniais skaičiavimais, Britanijoje gatvėse miega apie 2000 žmonių, iš jų per 600 – vien Londone.

Miegoti gatvėje pavojinga. Viešosios politikos tyrimų instituto, VPTI (*The Institute for Public Policy Research*, IPPR) atliktas benamystės ir nusikalstamumo gatvėse tyrimas Londone, Glazge ir Swansea pateikia pirmąsias nuorodas apie mastą viktimizacijos, kurią patiria benamiai gatvėse. Britanijos nusikalstamumo tyrimas (*The British Crime Survey*), pagrindinis nusikalstamumo Britanijoje statistikos rodiklis, neįtraukia benamių į savo informantus. Tyrime „Nesaugios gatvės" (*Unsafe Streets*, 1999) VPTI atskleidė, jog keturi iš penkių miegančiųjų gatvėse bent sykį buvo nusikaltimo aukomis. Beveik pusė jų buvo užpulti, bet tik penktadalis nutarė pranešti apie tai policijai. Atsiskleidžia vaizdas, jog benamiai, kurie itin dažnai tampa smurto gatvėse aukomis, yra atskirti ir nuo teisinės bei policinės apsaugos sistemos, kuri galėtų pasiūlyti šiokią tokią pagalbą.

1999 metais vyriausybė paskelbė ketinanti iki 2002 metų dviem trečdaliais sumažinti miegančiųjų gatvėse skaičių. Benamystės paskelbimas svarbiausiu prioritetu visur išgirtas, tačiau beveik nebuvo sutarta, kaip perkelti žmones iš gatvių į nuolatinį būstą ir paskatinti juos stabiliau gyventi. Benamių gynėjai sutiko, kad reikia ilgalaikiškesnio metodo, kuris apimtų konsultavimo, tarpininkavimo paslaugų, profesinio mokymo ir paramos sistemas. Tuo tarpu daugelis labdaros grupių nenori nutraukti trumpalaikių priemonių: pamaitinti benamius gatvėse sriuba, aprūpinti juos miegmaišiais ir šiltais drabužiais. Ši problema iš tiesų prieštaringa. Besistengdama perkelti dėmesį į nuolatinių sprendimų poreikį, „benamystės karalienė" Louise Casey pastebėjo, kad „kupini gerų norų žmonės leidžia pinigus problemai spręsti gatvėse, ir ji toliau išlieka" (cituota: Gillan, 1999). Su tuo sutinka daugelis aprūpinimo būstu aktyvistų grupių. Bet labdaros ir pagalbos skurdžiams organizacijos, pavyzdžiui, „Gelbėjimo armija", kitaip žvelgia į šią problemą: kol bus žmonių, gyvenančių gatvėje, tol šios organizacijos narės eis pas tuos žmones ir siūlys visokeriopą pagalbą.

Dauguma šią temą tyrinėjusių sociologų sutinka, kad nors aprūpinimas tinkamesniu būstu ir nėra visapusiškas atsakymas, bet jis iš esmės svarbus sprendžiant daugines benamių problemas ir tuomet, kai vyriausybė tiesiogiai remia aprūpinimą būstais, ir tuomet, kai neremia. Christopheris Jencksas savo knygoje *The Homeless*, 1994 („Benamiai") daro šitokią išvadą: „Nesvarbu, kokios priežastys atvedė žmones į gatvę. Reikšmingiausias dalykas, kurį galėtume padaryti jų gyvenimui pagerinti – duoti šiems žmonėms gyventi vietą, kuri suteiktų truputį privatumo ir stabilumo. Jei nėra nuolatinio būsto, vargiai veiks ir visa kita".

Kiti šiai nuomonei nepritaria ir pabrėžia, jog benamystė tik 20 procentų susijusi su „plytomis ir mūrais“, o 80 procentų – su socialiniu darbu bei pagalba įveikiant padarinius, kuriuos sukėlė šeimos irimas, smurtas ir prievarta, polinkis į alkoholizmą ir narkomaniją, taip pat depresija. Šitaip galvoja ir benamis Mike'as, baigiantis šeštąją dešimtį: „Manau, kad daugumos žmonių situacija kur kas sudėtingesnė, negu atrodo. Dažnai tai tikėjimo savimi, savo vertės praradimo problema. Daugybė gatvės žmonių turi menką savigarbą. Jie netiki, kad galėtų daryti ką nors geresnio“ (cituojama: Bamforth, 1999).

Nusikalstamumas ir socialinė atskirtis

Kai kurie sociologai teigė, kad industrializuotose valstybėse, tokiose kaip Britanija ir Jungtinės Valstijos, esama glaudžių ryšių tarp nusikalstamumo ir socialinės atskirties. Vėlyvosios modernybės visuomenėse, pasak jų, linkstama trauktis nuo priskirtinių siekinių (pagrįstų piliečių teisėmis) ir mieliau pasikliauti priemonėmis, kuriomis pripažįstama ir netgi skatinama kai kurių piliečių atskirtis (Young, 1998, 1999). Nusikalstamumo lygis galbūt parodo faktą, jog daugėja žmonių, nejaučiančių, kad juos vertintų ar gerbtų visuomenės, kuriose jie gyvena.

Amerikiečių sociologas Elliottas Currie's tyrinėjo socialinės atskirties ir nusikalstamumo sąsajas Jungtinėse Valstijose, ypač tarp jaunimo. Currie's teigia, kad Amerikos visuomenė yra „natūrali laboratorija“, jau pademonstravusi rinkos valdomos socialinės politikos „grėsmingą pamušalą“: kylantį skurdą ir benamystę, toksikomaniją ir piktnaudžiavimą narkotikais, smarkiai didėjantį smurtinį nusikalstamumą. Sociologas pažymi, kad jaunuoliai vis dažniau užauga patys, negaudami reikiamų patarimų ir paramos iš suaugusiųjų. Jaunus žmones užburia rinkos ir vartojamųjų prekių apžavai, o darbo rinkos galimybės gyvenimo šaltiniui užtikrinti mažėja. Tai gali sukelti stiprų santykinio nepritekliaus jausmą ir norą griebtis neteisėtų priemonių, kad tik būtų išlaikytas trokštamas gyvenimo būdas.

Pasak Currie'o, nusikalstamumo didėjimą ir socialinę atskirtį jungia keli pagrindiniai dalykai. Pirma, dėl darbo rinkos ir vyriausybės apmokestinimo bei minimalaus darbo užmokesčio politikos poslinkių JAV nepaprastai padidėjo ir santykinis, ir absoliutusis gyventojų skurdas. Antra, šis socialinės atskirties stiprėjimas jaučiamas vietos bendruomenėse, kurios kenčia nuo stabilaus darbo užmokesčio praradimo, laikinųjų gyventojų, brangstančio būsto ir silpstančių socialinių ryšių. Trečia, ekonominiai nepritekliai ir bendruomenės skilimas sunkina šeimos gyvenimą. Daugelis skurdžiai besiverčiančių šeimų, kad išgyventų, priverstos vienu metu imtis kelių darbų. Tokia padėtis sukelia nuolatinę įtampą, nerimą ir nepalieka laiko pabūti namuose. Dėl to susilpnėja socializacija ir rūpinimasis vaikais, o bendruomenės visuotinis „socialinis nuskurdimas“ reiškia, jog tėvai turi mažai galimybių kreiptis paramos į kitas šeimas ar gimines. Ketvirta, valstybė „nusišalino“ nuo daugelio programų ir viešųjų paslaugų, kurios būtų galėjusios „vėl priimti“ socialiai atskirtuosius, pavyzdžiui, kūdikių globos, vaikų priežiūros ir psichikos ligonių slaugos.

Pagaliau socialiai atskirti gyventojai negali teisėtomis priemonėmis patenkinti visuomenėje skatinamų ekonominio statuso ir vartojimo standartų. Pasak Currie'o, vienas labiausiai nerimą keliančių matmenų, kuriuos turi ši socialinės atskirties ir nusikalstamumo sąsaja, yra tas, kad aplenkiami teisėti mainų kanalai, mieliau renkantis neteisėtus. Nusikaltimai vertinami labiau negu alternatyvios priemonės, tokios kaip politinė sistema ar bendruomeninė organizacija (Currie, 1998a).

Socialinė parama ir gerovės valstybės reforma

Šiandien dauguma industrinių ir industrinėmis virstančių pasaulio šalių yra **gerovės valstybės**, – kitaip tariant, valstybės, kurių vyriausybės imasi pagrindinio vaidmens mažinant gyventojų tarpusavio nelygybes – aprūpina tam tikromis prekėmis ar paslaugomis arba jas subsidijuoja. Socialinės pa-

ramos tikslas – neutralizuoti neigiamus rinkos poveikius žmonėms, kurie dėl aibės priežasčių priversti kovoti, kad patenkintų savo pagrindines reikmes. Tai – būdas valdyti riziką, su kuria žmonės gyvenimui bėgant susiduria: ligas, neįgalumą, darbo netektį ir senyvą amžių. Atskirų valstybių socialinės paramos paslaugos skiriasi, bet dažnai apima aprūpinimą švietimo, sveikatos apsaugos, būsto, remtinų pajamų, neįgalumo, nedarbo ir pensijų srityse. Skiriasi ir išlaidų socialinei paramai mastas. Kai kurios šalys turi itin išplėtotas socialinės paramos sistemas ir joms skiria didelę nacionalinio biudžeto dalį. Pavyzdžiui, Švedijoje išlaidos gerovės valstybei sudaro beveik 50 procentų bendrojo vidaus produkto (BVP).

Vieną pagrindinių socialinės paramos modelių skirtumų sudaro pašalpų prieinamumas gyventojams. Socialinės paramos sistemose, užtikrinančiose **visuotines pašalpas**, visi turi vienodą teisę prireikus pasinaudoti socialine parama, kad ir koks būtų pajamų lygis ar ekonominis statusas. Socialinės paramos sistemos, pagrįstos visuotinėmis pašalpomis, kuriamos taip, kad nuolatos užtikrintų visų piliečių pagrindines socialinės paramos reikmes. Švediškoji sistema visuotinių pašalpų teikia daugiau negu britiškoji, kuri labiau kliaujasi **remtinų išteklių pašalpomis.** Žodžiai „remtini ištekliai“ apibūdina procesą, kuriuo įvertinama, ar pašalpos prašytojas turi teisę į paslaugą, ar ne. Teisė gauti paramą dažnai nustatoma remiantis pajamomis. Pavyzdžiui, pašalpa būstui gali būti pasiūlyta tik mažas pajamas turintiems žmonėms.

Politikos lygmeniu šis visuotinių ir remtinų išteklių pašalpų skirtumas reiškiasi dviem priešingomis socialinės paramos koncepcijomis. *Institucinio* požiūrio į socialinę paramą šalininkai teigia, kad socialinės paramos paslaugas privalu užtikrinti kaip kiekvieno individo teisę. *Likutinio* požiūrio šalininkai mano, kad socialinė parama turėtų būti prieinama tik tiems visuomenės nariams, kuriems iš tiesų reikia pagalbos ir kurie nepajėgia patenkinti savo gerovės reikmių.

Polemizuojama ir dėl mokesčių. Socialinės paramos paslaugos turi būti finansuojamos per mokesčius. Kai kas mano, kad mokesčiai turi būti dideli, nes socialinės paramos sistemą reikia gerai finansuoti. Jie teigia, kad gerovės valstybę privalu išlaikyti ir net išplėsti, kad valstybė galėtų riboti itin poliarizuojančius rinkos padarinius, net jeigu tai reikštų didesnę mokesčių naštą. Jie teigia, kad kiekvienos civilizuotos valstybės pareiga – aprūpinti ir apsaugoti savo piliečius. „Užtikrintų pajamų gerovės valstybės“ gynėjai pabrėžia, kad socialinės paramos pašalpas turėtų gauti tik tie, kuriems labiausiai reikia, šį poreikį nustatant pagal remtinus išteklius. Jie taip pat mano, kad gerovės valstybė brangi, neveiksminga ir pernelyg biurokratiška, taigi kviečia ją riboti.

Šis nuomonių apie institucinį ir likutinį modelius skirtumas sudaro dabartinės polemikos dėl socialinės paramos reformos branduolį. Visos industrializuotos šalys intensyviai nagrinėja gerovės valstybės ateitį. Susidūrusi su visuomenės kaita, sukelta globalizacijos, migracijos, šeimos bei darbo ir kitų pamatinių pokyčių, gerovės valstybė taip pat privalo keistis. Šiame poskyryje panagrinėsime socialinės paramos būklę Britanijoje, iššūkius, su kuriais ji šiandien susiduria, taip pat reformos pastangas.

Gerovės valstybės teorijos

Kodėl gerovės valstybė susikūrė labiausiai industrializuotose šalyse? Kaip galime paaiškinti įvairių valstybių pasirenkamas socialinės paramos modelių atmainas? Įvairiose šalyse socialinės paramos formos skiriasi, net jei apskritai viešosioms reikmėms tenkinti industrinės visuomenės paaukoja didelę dalį savo išteklių.

Gerovės valstybės evoliucijai aiškinti pateikta daug teorijų. Marksistai manė, kad socialinė parama – būtinybė kapitalistinei sistemai palaikyti. Tuo tarpu funkcionalizmo teoretikų nuomone, socialinės paramos sistemos padėjo metodiškai integruoti visuomenę išsivysčiusios industrializacijos sąlygomis.

Nors šie ir kiti požiūriai buvo palaikomi metų metus, bet įtakingiausias įnašas į gerovės valstybės teoriją veikiausiai priklauso T. H. Marshallui ir Gøstai Esping-Andersenui.

Marshallas: piliečių teisės

Marshallas, dirbęs XX a. septintajame dešimtmetyje, socialinę paramą laikė išdava, kurią suformavo pažangi piliečių teisių raida kartu su industrinių visuomenių plėtra. Pasirėmęs istoriniu metodu, Marshallas išnagrinėjo pilietybės Britanijoje evoliuciją ir nustatė tris pagrindines stadijas. XVIII amžius, pasak Marshallo, – tai laikotarpis, kai buvo įgytos *piliečių teisės*. Jos apėmė pagrindines asmens laisves, tokias kaip žodžio, minties ir tikėjimo laisves, teisę į asmeninę nuosavybę ir nešališką teisinį vertinimą. XIX amžiuje iškovotos *politinės teisės*: teisė balsuoti, užimti pareigas ir dalyvauti politiniame procese. Trečiasis teisių pluoštas – *socialinės teisės* – buvo įgytas tik XX amžiuje. Piliečių ekonominės ir socialinės saugos teises, kurias užtikrina švietimo, sveikatos apsaugos, būsto, pensijų ir kitos paslaugos, imta puoselėti gerovės valstybėje. Socialinių teisių įtraukimas į pilietybės sąvoką reiškė, jog kiekvienas, kad ir kokią padėtį visuomenėje užimtų, įgijo teisę gyventi visavertį ir aktyvų gyvenimą, taip pat turėti prideramas pajamas. Šiuo atžvilgiu teisės, susijusios su socialine pilietybe, gerokai patobulino visų lygybės idealą (Marshall, 1973).

Marshallo pažiūros darė įtaką sociologų polemikai dėl pilietybės prigimties ir dėl socialinės priskirties bei atskirties klausimų. Su pilietybės sąvoka tvirtai susipina teisės ir atsakomybės koncepcija – šios idėjos gana populiarios dabartinėse diskusijose, nagrinėjančiose, kokiais būdais skatinti „aktyvų pilietiškumą". Piliečių teisėms skirti Marshallo darbai tebeturi didelę reikšmę šiuolaikinėms diskusijoms, bet, kita vertus, jie praverčia tik iš dalies. Kritikai pažymėjo, kad Marshallas, kurdamas savo pažiūras į piliečių teises, dėmesį sutelkė vien į Jungtinę Karalystę, todėl visai neaišku, ar kitose visuomenėse socialinė parama išsirutuliojo tuo pačiu būdu.

Esping-Andersenas: trys gerovės pasauliai

Danų mokslininko Gøstos Esping-Anderseno knyga *The Three Worlds of Welfare Capitalism,* 1990 („Trys gerovės kapitalizmo pasauliai") – naujausias įnašas į gerovės valstybės teoriją. Šiame reikšmingame darbe Esping-Andersenas lygina Vakarų socialinės paramos sistemas ir pateikia „gerovės režimų" trijų dalių tipologiją. Kurdamas savąją tipologiją, Esping-Andersenas įvertino socialinės paramos **atsieties nuo rinkos** lygį (šis terminas nusako, kiek socialinės paramos paslaugos yra laisvos nuo rinkos). Sistemoje, kuri stipriai atsieta nuo rinkos, socialinė parama teikiama valstybės ir niekaip nesiejama su individo pajamomis ar ekonominiais ištekliais. Esant su rinka susietai sistemai, į socialinės paramos paslaugas žvelgiama veikiau kaip į prekes – manoma, kad jas reikia pardavinėti rinkoje, kaip ir visas kitas prekes ar paslaugas. Lygindamas pensijų, nedarbo ir pajamų rėmimo politiką įvairiose šalyse, Esping-Andersenas nustatė šiuos tris gerovės režimo tipus:

- *Socialinis demokratinis.* Socialiniai demokratiniai gerovės režimai stipriai atsieti nuo rinkos. Socialinės paramos paslaugas subsidijuoja valstybė, jos prieinamos visiems piliečiams (visuotinės pašalpos). Dauguma Skandinavijos valstybių yra socialinio demokratinio gerovės režimo pavyzdžiai.
- *Konservatoriškas korporacinis.* Konservatoriškosiose korporacinėse valstybėse, tokiose kaip Prancūzija ir Vokietija, socialinės paramos paslaugos gali būti stipriai atsietos nuo rinkos, tačiau nebūtinai esti visuotinės. Skaičius pašalpų, į kurias turi teisę piliečiai, priklauso nuo konkrečių individų padėties visuomenėje. Šio tipo gerovės režimai gali turėti tikslą ne pašalinti nelygybes, o palaikyti socialinį stabilumą, tvirtas šeimas ir lojalumą valstybei.
- *Liberalusis.* Liberaliojo gerovės režimo pavyzdys yra Jungtinės Valstijos. Socialinė parama čia stipriai susieta su rinka ir joje parduodama. Labai skurdžiai gyvenantys žmonės gali gauti remtinų išteklių pašalpas, tačiau tampa *itin pažeminti*. Taip atsitinka todėl, kad iš gyventojų daugumos tikimasi, jog savo gerovę jie nusipirks rinkoje.

Jungtinės Karalystės negalima priskirti nė vienam iš šių trijų „idealiųjų tipų“. Anksčiau ji buvo artimesnė socialiniam demokratiniam modeliui, bet XX a. aštuntojo dešimtmečio socialinės paramos reformos ją labiau priartino prie liberaliojo gerovės režimo, labiau susieto su rinka.

Britanijos gerovės valstybės atsiradimas

Gerovės valstybė, kurią šiandien matome, buvo sukurta XX a. viduryje, po Antrojo pasaulinio karo, bet jos šaknys siekia karalienės Elžbietos laikus. Visuomenei pereinant iš agrarinės į industrinę, ėmė irti tradicinės formos, kurias buvo įgavusi neformalioji parama šeimose ir bendruomenėse. Siekiant palaikyti socialinę tvarką ir sumažinti kapitalizmo sukeltas nelygybes, būtinai reikėjo pagelbėti visuomenės nariams, atsidūrusiems rinkos ekonomikos pakraščiuose. Pirmasis vyriausybės bandymas įvesti tam tikrą tvarką teikiant neturtėliams bei ligoniams pagalbą ir paramą buvo „Skurdo įstatymai“. Tuo metu pagrindinį socialinės paramos šaltinį sudarė retas privačios labdaros tinklas, daugeliu atveju susijęs su bažnyčia. Ilgainiui aprūpinant varguolius vis didesnį vaidmenį ėmė vaidinti valstybė. XIX a. pabaigoje buvo priimti įstatymai, įteisinę valstybinį švietimo ir sveikatos apsaugos valdymą. Tai buvo gera pradžia, kurią vėliau, po kokių šešiasdešimties metų, išplėtojo didesnio masto programos.

Tuoj po Antrojo pasaulinio karo nepaprastai veržtasi reformuoti ir plėsti socialinės paramos sistemą. Būtent šį laikotarpį galime laikyti dabartinės gerovės valstybės pradžia. Užuot rūpinusis vien skurstančiais ir sergančiais, ji atsigręžė į visus visuomenės narius. Karas buvo įtempta, gili ir skaudi patirtis visai tautai – ir turtuoliams, ir vargšams. Ji sužadino solidarumo jausmą ir suvokimą, kad nelaimės ir tragedijos lemtos ne vien nepasiturintiems.

Šį poslinkį nuo atrankinės į visuotinę viziją apibendrino 1942 metų Beveridge'o pranešimas (*The Beveridge Report*), dažnai laikomas moderniosios gerovės valstybės projektu. Beveridge'o pranešime buvo užsibrėžta išrauti iš visuomenės gyvenimo penkias didžiąsias blogybes: skurdą, ligas, tamsumą, purvą ir dykinėjimą. Valdant pokario leiboristų vyriausybei, imtasi keleto teisinių priemonių, kurios šią viziją tolydžio vertė konkrečiais veiksmais. Naujosios visuotinės gerovės valstybės pagrindą sudarė keli esminiai įstatymai. 1944 metų Švietimo įstatymu kovota su mokyklinio lavinimo stoka, o 1946 metų Nacionaliniu sveikatos įstatymu rūpintasi pagerinti gyventojų sveikatos kokybę. „Skurdo“ imtasi 1946 metų Nacionalinio draudimo įstatymu, kuris nustatė sistemą, saugančią nuo darbo užmokesčio netekimo dėl nedarbo, prastos sveikatos, atsistatydinimo, sulaukus senyvo amžiaus ar mirus vienam šeimos nariui. 1948 metų Nacionalinis paramos įstatymas numatė remtinų išteklių palaikymą tiems, kurių negynė Nacionalinis draudimo įstatymas. Kiti įstatymai buvo skirti šeimos reikmėms (1945 metų Pašalpų šeimai įstatymas) ir poreikiui gerinti būsto sąlygas (1946 metų Naujųjų miestų įstatymas).

Britanijos gerovės valstybė ėmė gyvuoti specifinių sąlygų viseto ir kartu tam tikrų dominuojančių nuostatų dėl visuomenės prigimties sąlygomis. Gerovės valstybė buvo kuriama remiantis trejopomis prielaidomis. Pirma, gerovės valstybė darbą prilygino mokamam darbui ir rėmėsi įsitikinimu, kad visuotinis užimtumas yra įmanomas. Galutinis tikslas buvo visuomenė, kurioje mokamas darbas atliktų pagrindinį vaidmenį daugumos žmonių gyvenime, o socialinė parama padėtų tiems, kurie, praradę darbą ar tapę neįgaliaisiais, atsidūrė anapus rinkos ekonomikos. Pagal tokią nuostatą gerovės valstybės vizija rėmėsi patriarchinės šeimos koncepcija – vyras maitintojas turėjo išlaikyti šeimą, tuo tarpu žmona – rūpintis namais. Socialinės paramos programos kurtos vadovaujantis šiuo tradiciniu šeimos modeliu ir numatant antrosios pakopos paslaugas šeimoms, kurios neturi vyro maitintojo.

Antra, manyta, kad gerovės valstybė turėtų skatinti nacionalinį solidarumą. Ji integruotų naciją, įtraukdama visus gyventojus į bendrą paslaugų sistemą. Socialinė parama sudarė būdą valstybės ir

gyventojų ryšiui stiprinti. Trečia, gerovės valstybei rūpėjo valdyti rizikas, atsirandančias slenkant gyvenimui. Šiuo atžvilgiu į socialinę paramą žvelgta kaip į tam tikros rūšies draudimą, kuris praverstų apsisaugant nuo rūpesčių, galinčių kilti nenuspėjamoje ateityje. Gerovės valstybės priemonėmis būtų galima susidoroti su nedarbu, ligomis bei kitomis nelaimėmis šalies socialiniame ir ekonominiame gyvenime.

Tris pokario dešimtmečius šie principai palaikė nepaprastą gerovės valstybės plėtrą. Augant gamybos ekonomikai, gerovės valstybė rodė sėkmingą klasių „sandorį", kuris tenkino ir darbininkų klasės, ir ekonominio elito, priklausiusio nuo sveikos ir itin efektyvios darbo jėgos, reikmes. Tačiau kaip matysime kituose poskyriuose, nuo XX a. aštuntojo dešimtmečio politinė nuomonė ėmė vis labiau skaidytis į institucinės ir likutinės socialinės paramos stovyklas. Dešimtajame dešimtmetyje ir kairė, ir dešinė pripažino, kad sąlygos, kuriomis kurta gerovės valstybė, pasikeitė, paversdamos Beveridge'o socialinės paramos viziją pasenusia, taigi iš esmės reformuotina.

Reformuojant gerovės valstybę

Konservatorių „traukimasis atgal"

Politinis sutarimas dėl gerovės valstybės tikslų ėmė byrėti XX a. aštuntajame dešimtmetyje ir sustiprėjo devintajame, kai Jungtinėje Karalystėje Margaret Thatcher, o JAV – Ronaldo Reagano vyriausybės bandė „trauktis atgal" nuo gerovės valstybės. Pastangas mažinti socialinę paramą grindė kelios pagrindinės kritinės nuostatos. Pirmoji buvo susijusi su finansinių išlaidų gerovės valstybei didėjimu. Bendrasis ekonomikos nuosmukis, didėjantis nedarbas ir milžiniškos biurokratijos socialinei paramai tvarkyti atsiradimas reiškė, kad išlaidos socialiniams reikalams nuolatos didėja ir turi spartesnį pagreitį negu visuminė ekonomikos plėtra. Taigi kilo debatai dėl išlaidų socialinei paramai, kuriuose „traukimosi atgal" gynėjai nurodydavo, jog šią sistemą vis stipriau spaudžia finansai. Politikos strategai pabrėždavo, kad „delstinė demografinė bomba" gali triuškinamai paveikti socialinės paramos sistemą: gyventojams senstant, reikėjo vis daugiau paslaugų, tuo tarpu mažėjo jaunų darbingo amžiaus žmonių, mokėjusių įmokas į šią sistemą. Tai buvo galimos finansų krizės ženklas.

Gyventojų „žilimas" aptartas poskyryje „Sveikata ir senėjimas", p. 162

Antroji kritikos kryptis buvo susijusi su **priklausomybės nuo socialinės paramos** sąvoka. Esamų socialinės paramos institucijų kritikai teigė, kad žmonės ima priklausyti būtent nuo tų programų, kuriomis siekta leisti jiems susikurti nepriklausomą ir prasmingą gyvenimą. Jie tampa ne tik materialiai, bet ir psichologiškai priklausomi nuo gaunamų paramos išmokų. Užuot aktyviai kabinęsi į gyvenimą, jie linksta susitaikyti su esama padėtimi ir tampa pasyvūs, tikėdamiesi, kad juos palaikys socialinės paramos sistema.

Britanijoje polemika dėl priklausomybės nuo socialinės paramos sukosi apie „valstybės-auklės" kritiką, šitaip apibūdinant valstybę, kurios vyriausybė įsipareigojusi (bet ne privalo) rūpintis visais piliečių poreikiais. Margaret Thatcher vadovaujamas konservatorių kabinetas kaip esmines vertybes rėmė asmeninę iniciatyvą ir savarankiškumą. Posūkis į visiškai laisvos rinkos ekonomiką apėmė ir socialinės paramos reformas, kurios turėjo nebeskatinti valstybinės šalpos vilčių. Valstybės paramą turėjo gauti tik tie, kurie patys nepajėgė mokėti už savo gerovę. 1988 metų Socialinės saugos įstatymas leido valstybei sumažinti išlaidas socialinei paramai, didinant reikalavimus remtinoms pajamoms, taip pat šeimos kreditavimui ir būsto pašalpoms gauti.

Konservatorių vyriausybė įdiegė keletą socialinės paramos reformų, pradėjusių nukelti nuo valstybės pečių atsakomybę už viešąją gerovę ir perduoti ją privačiam sektoriui, savanorių sektoriui ir vietos bendruomenėms. Paslaugos, kurias valstybė teikė specialiai subsidijuodama, buvo privatizuotos arba imta griežčiau tikrinti, kiek remtini

Priklausomybė nuo socialinės paramos

Priklausomybės nuo socialinės paramos idėja vertinama prieštaringai, o kai kas neigia šią priklausomybę esant plačiai paplitus. „Gyvenimą iš socialinės paramos" įprasta laikyti gėdingu dalyku, sako jie, ir dauguma žmonių, patekę į tokią padėtį, atrodo, kiek tik įmanydami stengiasi atsikratyti šios paramos.

Carol Walker analizavo tyrimus, kaip iš paramos gyvenantys žmonės geba tvarkyti savo gyvenimą. Jos atskleistas vaizdas stipriai skyrėsi nuo to, kurį piešia teigėjai, kad gyventi iš socialinės paramos – lengviausias pasirinkimas. Vienas tyrimas parodė, kad 80 procentų informantų bedarbių, pradėjusių gyventi iš socialinės paramos, sakė, jog gerokai pablogėjo jų gyvenimo standartai. Beveik visiems gyvenimas virto kur kas smarkesne kova. Kita vertus, kai kada socialinė pagalba gali ir pagerinti šiuos standartus. Pavyzdžiui, bedarbis, sulaukęs šešiasdešimties metų, pervardijamas „pretendentu į pensininkus" ir gali prašyti 30 procentų didesnės pašalpos negu gaudavo anksčiau.

Socialinė parama gali pagerinti vienišų tėvų gyvenimą. Tyrimas rodo, kad trečdalis jų – beveik vien motinos – suirus santuokai tapo labiau pasiturintys. Tačiau daugelis ėmė gyventi blogiau.

XX a. dešimtajame dešimtmetyje tik 12 procentų žmonių, gyvenančių iš socialinės pagalbos, sakė, kad „tvarkosi visai gerai". Dauguma kalbėjo, jog „tik suduria galą su galu" arba „prasidėjo sunkumai". Esti keblu iš anksto ką nors planuoti. Negalima atidėti pinigų ateičiai, o sąskaitų apmokėjimas nuolatos kelia rūpesčių. Nors maistas yra svarbus dalykas, tačiau dažnai, pristigus pinigų, jo poreikius galima „apkarpyti". Walker daro išvadą: „Priešingai sensacingoms laikraščių antraštėms, gyvenimas iš socialinės paramos anaiptol nėra pasirinkimas, kurio griebtųsi dauguma žmonių, jeigu jiems būtų pasiūlyta tikra alternatyva. Į šią padėtį dažniausiai pakliūva žmonės dėl skaudaus savo gyvenimo įvykio: netekę darbo, praradę partnerį ar ėmus blogėti sveikatai" (Walker, 1994:9).

pretendentų ištekliai. Vienas iš šitokių pavyzdžių buvo savivaldybių būsto fondo privatizavimas XX a. devintajame dešimtmetyje. 1980 metų Būsto įstatymas leido gerokai padidinti savivaldybių būsto nuomos kainą, šitaip padėdamas pagrindus būsto fondui plačiu mastu išparduoti. Šis posūkis į likutinį metodą aprūpinant būstu buvo ypač žalingas tiems, kieno pajamos vos truputį viršijo remtinų išteklių būstui normą – dabar jie nebegalėjo gauti komunalinio būsto, tačiau taip pat neįstengė jo nuomotis rinkos kainomis. Kritikai teigė, kad savivaldybių būsto privatizavimas gerokai prisidėjo prie benamystės paplitimo XX a. devintajame ir dešimtajame dešimtmečiuose.

Socialinės paramos privatizavimą konservatorių vyriausybė skatino ir kitu būdu – tam tikrą atsakomybę už paslaugų teikimą perduodama savanorių organizacijoms. Užuot valdžiusi paslaugas tiesiogiai, padedama didelio biurokratinio aparato, valstybė vis daugiau socialinės paramos lėšų nukreipdavo per individualias grupes, teigdama, kad tai labai pagerins veiksmingumą ir kokybę. Konservatorių „traukimasis atgal" nuo socialinės paramos apėmė ir institucinės priežiūros mažinimą. Valstybinėse įstaigose slaugomi individai turėjo grįžti į savo šeimas ar bendruomenes. Institucinės priežiūros mažinimas ypač paveikė neįgaliųjų ir psichikos ligonių grupes, nors šis procesas taip pat turėjo didelių padarinių bendruomenėms ir šeimoms, kurioms buvo perduota atsakomybė už šiuos žmones.

Kitas pastangas išlaidoms socialinei paramai mažinti ir veiksmingumui didinti sudarė rinkos principų diegimas teikiant viešąsias paslaugas. Konservatorių vyriausybė teigė, kad socialinės paramos paslaugoms, pavyzdžiui, sveikatos apsaugai ar švietimui, suteikus šiek tiek konkurencijos, visuomenė turėtų didesnį pasirinkimą ir būtų už-

tikrinta puiki paslaugų kokybė. Iš esmės vartotojai galėtų „balsuoti kojomis", pasirinkdami mokyklas ar sveikatos apsaugos teikėjus. Institucijos, teikiančios žemesnės už standartą kokybės paslaugas, būtų priverstos pasitempti arba nutraukti veiklą, panašiai kaip ir verslo įmonės. Taip atsitiktų, jei institucijos finansavimas būtų grindžiamas studentų ar pacientų, pasirenkančių jos tarnybas, skaičiumi. Kritikai smerkė šį požiūrį, teigdami, kad viešųjų paslaugų „vidaus rinkos", užuot apsaugojusios lygių paslaugų visiems piliečiams vertybę, skatintų prastos kokybės paslaugas ir sluoksniuotą paslaugų teikimo sistemą.

Konservatorių „traukimosi atgal" įvertinimas

Kaip toli XX a. devintojo dešimtmečio konservatorių vyriausybei pavyko atsitraukti nuo gerovės valstybės? Knygoje *Dismantling the Welfare State,* 1994 („Gerovės valstybės ardymas") Christopheris Piersonas lygina socialinės paramos „taupymo" procesą Britanijoje ir JAV, valdant Thatcher ir Reagano vyriausybėms, ir daro išvadą, kad konservatorių valdymo laikotarpiu gerovės valstybės mažai kuo pasikeitė. Piersonas teigia, kad traukimosi nuo socialinės paramos kelyje būta pernelyg didelių kliūčių, kurių neįveiktų jokia vyriausybė. To priežastys – pats diachroninis socialinės politikos plėtotės būdas: tik atsiradusi gerovės valstybė bei jos institucijos davė pradžią ir tam tikrai klientūrai, aktyviai ginančiai gaunamas pašalpas nuo politinių pastangų joms mažinti. Gerovės valstybei paremti mezgėsi sudėtingas interesų grupių tinklas, prasidėjęs organizuotomis profesinėmis sąjungomis ir baigęsis pensininkų susivienijimais.

Pasak Piersono, sprendimus taupyti, mažinant socialinę paramą, pirmiausia stabdė visuomenės atvirų protestų ir neigiamos reakcijos baimė. Politikai suprato, kad atsitraukimas nuo gerovės valstybės anaiptol netapo veidrodiniu gerovės plėtros atspindžiu. Kaip padarinys atsirado nauja politinės veiklos rūšis: dėtos pastangos susilpninti opoziciją, kompensuojant „prarandančias" grupes ar bandant neleisti susivienyti interesų grupėms. „Dabar kur kas labiau negu gerovės valstybės plėtros laikotarpiu kovos dėl socialinės politikos virto kovomis dėl informacijos apie politikos kaitos priežastis ir pasekmes", – rašo Piersonas (1994: 8). Apskritai, taupyta iš tų socialinių programų, pavyzdžiui, būsto politikos ir nedarbo pašalpų, kur pasisekė užkirsti kelią susitelkti interesų grupėms.

Piersonas mato gerovės valstybę patiriančią milžinišką įtampą, tačiau atsisako minties, kad ją „ištiko krizė". Socialinės išlaidos buvo gana pastovios, teigia jis, o visi esminiai gerovės valstybės elementai liko kur buvę. Neneigdamas, kad dėl XX a. devintojo dešimtmečio reformos stipriai padidėjo nelygybės, mokslininkas visgi nurodo, jog iš esmės socialinė politika nebuvo reformuota taip, kaip gamybos santykiai ar valstybinio reguliavimo politika. Britanijoje dauguma gyventojų ir toliau pasikliauja viešosiomis sveikatos ir švietimo paslaugomis, tuo tarpu Jungtinėse Valstijose socialinės paramos paslaugos labiau remiasi likutiniu principu.

Dabartiniai socialinės paramos reformos prioritetai

Socialinės paramos reforma išliko ir Naujųjų leiboristų vyriausybės, kuri atėjo į valdžią 1997 metais, pagrindiniu prioritetu. Kai kuriais atžvilgiais ši vyriausybė sutiko su konservatoriškąja socialinės paramos kritika (šitaip nutraukdama tradicinę kairiąją politiką), tačiau teigė, jog reikia naujos socialinės paramos politikos, kuri padėtų kovoti su skurdu ir nelygybe, taip pat pagerinti sveikatos apsaugą ir švietimą. Gerovės valstybė pati savaime dažnai sudaro problemos dalį, nes sukuria priklausomybę ir siūlo „imti", o ne „duoti". Visa tai sukūrė milžinišką biurokratiją, kuri, užuot sprendusi socialines problemas, kai jos tik užsimezga, dabar mėgina suvaldyti jau susidariusias dideles problemas. Šis būdas nebuvo sėkmingas skurdui mažinti ar gyventojų pajamoms perskirstyti. Teigiama, kad skurdas labiausiai sumažėjo ne dėl socialinės politikos, bet apskritai dėl visuomenės turtėjimo.

Vienas pagrindinių sunkumų, kuriuos kelia socialinės paramos sistema, – dabar stipriai pasikeitė sąlygos, veikusios sistemos kūrimosi metu. Iki XX a. dešimtojo dešimtmečio svajonė pasiekti visišką užimtumą išsisklaidė užleisdama vietą nuolatiniam nedarbui. Dėl šeimos struktūros pokyčių nebetiko taikyti patriarchinį požiūrį į vyrą maitintoją. Milžiniškas skaičius moterų, tapusių darbo jėga, ir vienišo tėvo ar motinos namų ūkių plėtra pateikė gerovės valstybei naujus iššūkius. Pasikeitė ir rizikos rūšys, kurioms turėjo pasipriešinti gerovės valstybė. Pavyzdžiui, gerovės valstybė pasirodė esanti netinkama priemonė žalingiems padariniams, sukeltiems aplinkos taršos ar gyvensenos pasirinkimų, tokių kaip rūkymas, įveikti.

1998 metais vyriausybė pateikė svarstyti dokumento projektą „Nauji mūsų šalies siekiai: naujoji socialinės paramos sutartis“ (*New ambitions for our country: a new contract for welfare*). Jame buvo įvertinta gerovės valstybė ir pristatyta „aktyvios socialinės paramos“ vizija, turinti suteikti žmonėms galią tvarkyti ir savo karjeras, ir asmeninius gyvenimus. Teigdami, kad jau nebegalima taikyti senųjų sprendimų dėl skurdo ir nelygybės, Naujųjų leiboristų atstovai pateikė valstybės ir piliečių *socialinės paramos sutarties*, paremtos ir teisėmis, ir pareigomis, idėją. Valstybė turėtų padėti žmonėms susirasti darbą ir užsitikrinti stabilias pajamas, užuot talkinusi vien tuomet, kai žmogus atsiduria už darbo rinkos ribų. Tuo pat metu piliečiai, siekdami pakeisti aplinkybes, veikiau privalo remtis savo veiklos potencialu, o ne laukti dalijamų pašalpų.

Užimtumas tapo vienu iš pagrindinių Naujųjų leiboristų socialinės politikos elementų, o socialinės paramos reforma daug dėmesio skyrė dinamiškų darbo rinkų vaidmeniui. Šis požiūris buvo paremtas idėja, kad rinka ne vien kuria nelygybes, bet ir gali jas iš dalies sumažinti. Vienas esminių žingsnių skurdui sumažinti – įdarbinti žmones ir šitaip suteikti pajamas namų ūkiams. Tarp reikšmingiausių socialinės paramos reformų, pateiktų valdant Naujiesiems leiboristams, – socialinės įsidarbinimo programos, kuriomis ketinama socialinės paramos gavėjus paversti gaunančiais atlygį darbuotojais. Teikiant socialines įsidarbinimo pašalpas siekiama skatinti įvairias grupes ateiti į darbo rinką. Vietoj valstybinės paramos mažas pajamas uždirbantiems jaunuoliams iki dvidešimt penkerių metų, siūlomi apmokymai ir darbo galimybės, vienišiems tėvams taikomos mokesčių lengvatos, padedančios padengti vaikų priežiūros išlaidas, o ilgalaikiai bedarbiai mokomi, kaip prisistatyti darbdaviams per pokalbius dėl darbo.

Naujieji leiboristai taip pat ėmėsi gerinti individų ir bendruomenių socialinį gebėjimą „padėti sau patiems“, palaikydami vietines iniciatyvas, kuriomis siekiama mažinti skurdą. Visoje šalyje sveikatinimo veiklos, užimtumo ir švietimo srityse buvo sukurtos bendruomenės teisių zonos, leidusios vietos politikos strategams priimti sprendimus, kurie atitiktų vietos gyventojų reikmes. Šis požiūris naudingas keliais atžvilgiais. Parama kreipiama tiesesniu keliu, galima diegti nedideles inovacines schemas, stiprėja vietos žmonių dalyvavimas priimant sprendimus. Šitokios programos skatina aktyvesnę socialinės paramos formą, kuomet į partnerystę su valstybe būtinai įtraukiami gyventojai, kad ir patys kurtų sau geresnį gyvenimą.

Nors visuotinai sutariama, jog socialinę paramą būtina keisti, tačiau polemika dėl jos reformos nenurimo. Naujųjų leiboristų požiūris neišvengė kritikos. Kai kas mano, kad socialinės įsidarbinimo programos – nežmoniškas būdas socialinėms išlaidoms taupyti. Žmonėms, kurie, nepaisant mokymosi ir vaikų globos paskatų, nepajėgia patekti į darbo rinką, gresia pavojus prarasti socialines pašalpas. Nors šiomis programomis siekiama apriboti priklausomybę nuo socialinės paramos, bet viskas gali baigtis tuo, kad pašalpų netekę žmonės pasuks į nusikalstamumą, prostituciją ar benamystę.

Kitas klausimas – kiek veiksmingos vietos bendruomenių teisių „zonos“ kovojant su socialine atskirtimi. Kritikai teigia, kad skurdas ir vargas telkiasi ne vien šiose išskirtose teritorijose, tačiau šios programos sukurtos taip, tarsi visi skurdžiai gyventų drauge. Tai patvirtino ir pačiai vyriausybei priklausančio Socialinės atskirties padalinio surinkti duomenys: 1997 metais du trečdaliai visų bedarbių gyveno anaiptol ne keturiasdešimt keturiuo-

Vertinant socialines įsidarbinimo programas

Socialines įsidarbinimo programas Britanijoje imta diegti visai neseniai, todėl kol kas neįmanoma spręsti apie jų padarinius. Pirminiai rezultatai rodo, kad iki 1999 metų pabaigos „Naujojo kurso" užimtumo programos padėjo rasti darbą daugiau kaip milijonui žmonių, iš kurių 170 000 buvo priskirti ilgalaikiams bedarbiams. Kurį laiką panašios programos buvo diegiamos ir JAV, taigi buvo iš ko pasimokyti. Danielis Friedlanderis ir Gary's Burtlessas tyrinėjo keturias skirtingas vyriausybės inicijuotas programas, kuriomis buvo siekiama skatinti socialinės paramos gavėjus ieškotis mokamo darbo. Programos buvo maždaug tapačios. Socialinės paramos gavėjams, aktyviai ieškantiems darbo, buvo teikiama finansinė pašalpa, taip pat konsultacijos dėl darbo paieškos būdų, išsilavinimo bei profesinio mokymosi galimybių. Gyventojai, kuriems buvo taikomos šios programos, daugiausia buvo vieniši, išlaikantys namų ūkius tėvai, gaunantys pašalpas pagal pagalbos šeimoms, išlaikančioms vaikus – didžiausios šalyje piniginės socialinės paramos – programą. Friedlanderis ir Burtlessas nustatė, kad programos davė rezultatų. Įtrauktieji žmonės sugebėjo įsidarbinti arba pradėti dirbti anksčiau negu nedalyvavusieji programoje. Visų keturių programų grąža keliskart viršijo jų savikainą. Tačiau paaiškėjo, kad programos buvo mažiausiai veiksmingos tiems, kuriems labiausiai reikėjo padėti, – seniai netekusiems darbo žmonėms, ilgalaikiams bedarbiams (Friedlander ir Burtless, 1994).

Nors diegiant socialines įsidarbinimo programas JAV pavyko sumažinti socialinę paramą maždaug 40 procentų, kai kurie statistikos duomenys rodo, kad šios programos davė ne vien teigiamus rezultatus. JAV apie 20 procentų žmonių, nebegaunančių socialinės paramos, nedirba, o beveik trečdalis įsidarbinusių per vienerius metus vėl paprašė socialinės paramos. Nuo trečdalio iki pusės netekusių socialinės paramos žmonių pajuto, kad jų pajamos nesiekia turėtų pašalpų lygio. JAV Viskonsino valstijoje, kuri viena iš pirmųjų įdiegė socialines įsidarbinimo programas, du trečdaliai nebegaunančių socialinės paramos žmonių gyvena žemiau skurdo ribos (Evans, 2000). Nurodydami programų trūkumus, kritikai teigia, jog socialinių įsidarbinimo programų regimoji sėkmė mažinant absoliutų socialinės paramos gavėjų skaičių slepia kai kuriuos nerimą keliančius dalykus: įsidarbinusių, tačiau netekusių socialinės paramos žmonių gyvenimas negerėja.

se skurdžiausiuose šalies regionuose. Skeptikai taip pat nurodė, kad su konkrečia vieta susietos iniciatyvos negali atstoti nacionalinės kovos su skurdu strategijos, nes labai daug žmonių vis dėlto neapima išskirtosios vietos teisių zonos.

Išvados: dar kartą apie lygybę ir nelygybę

Ekonominė nelygybė yra būdingas visų socialinių sistemų bruožas, ji nesvetima ir liberaliosioms demokratijoms, kurios atvirai įsipareigojo lygybės, kaip integralios pilietiškumo dalies, idėjai. Tačiau pasirodė, kad gyvenime lygybę sunku pasiekti. Esant laisvosios rinkos sistemai, neišvengiamai atsiranda nelygybių.

Ankstesniu laikotarpiu kairieji politikai ketino išrauti nelygybę, perskirstydami turtus, t. y. turtingųjų turimą lėšų perteklių perduodami skurstantiems. Gerovės valstybė ir dideli mokesčiai buvo du būdai, kuriais remiantis siekiama šių tikslų. Tačiau šiais būdais nepavyko išnaikinti skurdo, o parama ne visuomet patekdavo tiems, kuriems iš tiesų jos reikėjo. Vis dažniau pateikiamos naujos lygybės vizijos, nukrypstančios nuo ankstesnių „kairiųjų" ir „dešiniųjų" socialinės politikos programų. Lygybės koncepcija peržiūrima aktyviau, pabrėžiant galimybių lygybę ir pliuralizmo bei gyvensenos įvairovės svarbą.

Pradeda keistis ir nelygybės supratimai. Nors ekonominės nelygybės tebesitęsia, mūsų visuomenė tampa labiau egalitarinė kitais aspektais. Moterys, palyginti su ankstesnėmis kartomis, dabar turi kur kas daugiau lygių teisių ekonominiame, socialiniame ir kultūriniame gyvenime, o dėl etninių mažumų esama ypatingos teisinės ir socialinės pažangos. Tačiau šiame fone mūsų visuomenėms atsiveria nauja rizika ir naujos grėsmės. Jos neskiria, kas turtuolis, o kas vargšas. Tarša, aplinkos niokojimas ir nesuvaldoma urbanizacijos plėtra – tai mūsų pačių sukurtos problemos. Už šias grėsmes esame atsakingi visi, o kad jas suvaldytume, privalome keisti savo gyvenimo būdą.

Imantis šių naujųjų iššūkių, būtinai teks peržiūrėti valstybės ir socialinės paramos paslaugų vaidmenį. Gerovė reiškia ne vien materialų klestėjimą, bet visapusiškai sėkmingą visų žmonių gyvenimą. Socialinei politikai rūpi skatinti socialinius ryšius, puoselėti abipusės priklausomybės tinklus ir kuo labiau stiprinti žmonių sugebėjimus padėti sau patiems. Teisės ir pareigos įgyja naują reikšmę ne vien tiems, kurie atsidūrė apačioje ir mėgina nuo socialinės paramos pereiti prie darbo, bet ir tiems, kurie viršuje, nes šių žmonių turtas nesuteikia jiems teisės išsisukti nuo pilietinių, socialinių ir mokestinių pareigų.

11

TEMOS SANTRAUKA

1. Yra dvi skirtingos skurdo sampratos. Absoliutusis skurdas reiškia, kad stinga pagrindinių išteklių, reikalingų sveikatai ir veiksmingam kūno funkcionavimui palaikyti. Santykinis skurdas siejasi su įvertinimu, kiek kai kurių žmonių grupių gyvenimo sąlygos atitrūkusios nuo tų, kuriomis naudojasi gyventojų dauguma.
2. Daugelyje šalių oficialieji skurdo matavimai atliekami susietai su skurdo riba – žemiau šio lygio atsidūrę žmonės laikomi gyvenančiais skurde. Subjektyvieji skurdo matavimai grindžiami pačių žmonių supratimu, ko reikėtų priimtinam gyvenimo standartui.
3. Skurdas plačiai paplitęs turtingose šalyse. Britanijos skurdo rodikliai vieni blogiausių tarp kitų išsivysčiusių valstybių. Nelygybės tarp turtuolių ir vargšų nepaprastai padidėjo dėl vyriausybės politikos, užimtumo struktūros pokyčių ir nedarbo. Varguomenė sudaro atskirą grupę, tačiau individai, nuskriausti kitais gyvenimo aspektais (tokie kaip pagyvenusieji, ligoniai, vaikai, moterys ir etninės mažumos), turi didesnę tikimybę tapti skurdžiais.
4. Skurdui aiškinti taikomos dvi pagrindinės koncepcijos. „Skurdo kultūra“ ir „priklausomybės kultūra“ teigia, kad vargšai patys atsakingi už savo nepriteklius. Neturėdami įgūdžių, stokodami motyvacijos ar būdami morališkai silpni, vargšai nepajėgia patirti sėkmės visuomenėje. Kai kurie, užuot patys sau padėję, tampa priklausomi nuo pagalbos iš išorės, pavyzdžiui, socialinės paramos. Antroji koncepcija teigia, kad skurdą sukelia didesnio masto socialiniai procesai, netolygiai paskirstantys išteklius ir sudarantys sąlygas, su kuriomis sunku kovoti. Skurdas – ne individo neatitikties, bet visuotinio struktūrinio disbalanso padarinys.

5. Skurdas nėra nuolatinė būsena. Daugelis gyvenančių skurde iš jo išsikapsto, nors, kita vertus, jų mobilumas, įveikiant skurdą, gali trumpai trukti. Nusmukimas į skurdą ir išsikapstymas iš jo gali būti kintamesni, negu anksčiau manyta.

6. Vargingųjų klasė – tai visuomenės segmentas, gyvenantis ypač didelio skurdo sąlygomis visuomenės pakraščiuose. Vargingųjų klasės idėja pirmą sykį buvo sukurta Jungtinėse Valstijose ir turėjo apibūdinti skurdžių etninių mažumų padėtį miestuose. Nors vargingųjų klasės sąvoka buvo pritaikyta ir Britanijai, atrodo, pati koncepcija geriau tiktų JAV, kuriose didžiausi skurdžiai labiau atskirti nuo likusios visuomenės.

7. Socialinė atskirtis – tai procesai, kuriais individams užkertami keliai visapusiškai įsitraukti į platesnę visuomenę. Žmonėms, socialiai atskirtiems dėl skurdaus būsto, prastos mokyklos ar ribotų transporto priemonių, gali būti nesudarytos galimybės save tobulinti, kurias turi dauguma visuomenės narių.

8. Gerovės valstybėmis vadinamos valstybės, kurių vyriausybė atlieka pagrindinį vaidmenį gyventojų tarpusavio nelygybėms mažinti, aprūpindama kai kuriomis prekėmis ir paslaugomis arba jas subsidijuodama. Atskirų valstybių socialinės paramos paslaugos skiriasi, bet dažnai apima švietimą, sveikatos apsaugą, būstą, remtinas pajamas, neįgalumą, nedarbą ir pensijas.

9. Gerovės valstybėse, teikiančiose visuotines pašalpas, visi, nepaisant pajamų lygio ar ekonominio statuso, prireikus turi vienodą teisę į socialinę paramą. Tuo tarpu remtinų išteklių pašalpos, priešingai, yra prieinamos tik kai kuriems individams, kurių teisė gauti paramą nustatoma pagal jų pajamas bei santaupas. Dabar daugumoje industrializuotų šalių polemizuojama dėl aprūpinimo socialine parama ateities. Vienoje pusėje stovi manantys, kad socialinę paramą reikia gerai finansuoti ir teikti visuotinai, o kitoje – tie, kurie laiko ją vien apsaugos tinkleliu, skirtu žmonėms, iš tiesų negalintiems kitaip susilaukti pagalbos.

10. Dabartinė Britanijos gerovės valstybė susikūrė po Antrojo pasaulinio karo. Ji vadovavosi plačia gerovės vizija, apimančia visus visuomenės narius. XX a. aštuntajame dešimtmetyje gerovės valstybė buvo kritikuojama kaip neveiksminga, biurokratiška ir pernelyg brangi. Susirūpinta ir priklausomybe nuo socialinės paramos, kai žmonės tampa priklausomi būtent nuo tų programų, kuriomis siekta padėti jiems gyventi nepriklausomą gyvenimą.

11. Konservatorių vyriausybė bandė atsitraukti nuo gerovės valstybės, atsakomybę už viešąją gerovę nuo vyriausybės pečių perkeldama privačiam sektoriui, savanorių sektoriui ir vietos bendruomenėms. Institucinės priežiūros mažinimas – tai procesas, kuriuo individai, slaugyti valstybės institucijose, sugrąžinami savo šeimoms ar bendruo-

menėms. Naujųjų leiboristų vyriausybė tęsė socialinės paramos reformą, taip pat socialines įdarbinimo programas, siekiančias, kad paramos gavėjai rastų mokamą darbą.

Pasvarstykite dar kartą

1. Kodėl Carol nepasiturinti?
2. Kokio dydžio pajamų jums reikėtų, kad „visapusiškai ir prasmingai" dalyvautumėte visuomenėje?
3. Kodėl Jungtinėje Karalystėje po 1977 metų pakilo skurdo lygis?
4. Ar priklausomybė nuo socialinės paramos paaiškina skurdo pastovumą?
5. Kokios benamystės priežastys ir kaip geriausiai ją stabdyti?
6. Kodėl pastangos mažinti išlaidas socialinei paramai daugeliu atvejų žlugo?

Papildoma literatūra

Jet Bussemaker (ed.). *Citizenship and Welfare State Reform in Europe.* – London; Routledge, 1999.

Gordon Hughes and **Ross Ferguson** (eds). *Ordering Lives: Family, Work and Welfare.* – London: Routledge, 2000.

David Miller. *Principles of Social Justice.* – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1999.

Anne Phillips. *Which Equalities Matter?* – Cambridge: Polity, 1999.

Robert Walker (ed.). *Ending Child Poverty: Popular Welfare for the Twenty-First Century?* – Bristol: Policy Press, 1999.

Interneto nuorodos

Joseph Rowntree Foundation
www.jrf.org.uk

Social Disadvantage Research Group, University of Oxford
http://marx.apsoc.ox.ac.uk/sdrgdocs

Social Exclusion Unit
www.cabinet-office.gov.uk/seu

UNDP on sustainable livelihoods
http://www.undp.org/sl/

12

Moderniosios organizacijos

- **Organizacijos ir modernusis gyvenimas** 326
- **Organizacijos teorijos** 327
- **Lytis ir organizacijos** 337
- **Anapus biurokratijos?** 340
- **Išvados** 347
- **Temos santrauka** 347
- **Pasvarstykite dar kartą** 349

12 skyrius. Moderniosios organizacijos

Kadaise kiekvienas žmogus gimdavo savo namuose. Iš esmės visuomet moterys gimdė ten, kur gyveno, o žmonėms buvo labai svarbu, kurioje būtent vietoje jie gimė – vietos bendruomenėje ar kaime, šiame ar kitame name ir kambaryje. Gimdymui buvo parenkamas pagrindinis namų kambarys. Prasidėjus pirmiesiems sąrėmiams, vietos moterys susirinkdavo padėti gimdyvei. Jei lauke būdavo šalta, paprastai gimdymui pasirinkdavo vietą priešais židinį, grindys būdavo paklojamos šiaudais, maždaug kaip tvarte, karvei veršiuojantis.

Gimdyvės neturėjo jokių kitų išteklių, išskyrus tuos, kuriuos galėjo pasiūlyti bendruomenė. Amžių amžius kaimo moterų mąstymo būdui buvo svetima mintis kviestis pagalbą iš šalies, iš už bendruomenės ribų. XVIII a. ir XIX a. pradžioje įrašai „moterys padeda viena kitai“, „teikia savitarpio pagalbą“ nuolatos pasirodydavo dvasininkų ir valdytojų raštuose, pranešančiuose apie vaikų gimimą. Pagrindinis asmuo buvo pribuvėja – moteris, patyrusi priimti gimdymus. Pribuvėja iš pradžių vadinta „gerąja motinėle“: būtent ji padėdavo įveikti skausmus ir jaunų moterų problemas svarbiais jų nėštumo momentais ir per patį gimdymą. Dokumentas, parašytas Prancūzijoje maždaug 1820 metais, nurodo, kokių savybių tikėtasi iš pribuvėjos. Ji turėjo būti „stipri, sveika, vikri, be kūno ydų, turėti ilgas ir miklias rankas“. Ne mažiau svarbios būta dvasinės pusės: pribuvėja turėjo būti „dora, taktiška, išmintinga ir apdairi, gero elgesio ir laikytis tradicinių papročių“ (Gelis, 1991).

Maždaug iki XX a. vidurio dauguma Britanijos žmonių taip pat gimdavo savo namuose, o pribuvėja ir toliau atliko svarbų vaidmenį. Tačiau šiandien visuotinai paplito praktika gimdyti ligoninėje. Šis pokytis sukėlė ir kitas reikšmingas transformacijas. Tik nedaugelis mūsų tebejaučia emocinį ryšį su gimimo vieta. Kodėl gi turėtume jausti? Juk dabar ši vieta – didžiulė, nuasmeninta ligoninė. Amžius gyvavusios nepriklausomos pribuvėjos mūsų dienomis visiškai išnyko arba tiesiog atlieka pagalbinį vaidmenį. Patį gimimo procesą ligoninėje kontroliuoja ir stebi gydytojai specialistai.

Organizacijos ir modernusis gyvenimas

Moderni ligoninė – geras organizacijos pavyzdys. **Organizacija** yra didelė individų grupė, susisteminta pagal nuasmenintas kryptis ir įkurta konkretiems tikslams siekti; ligoninės atveju šiuos tikslus sudaro ligų gydymas ir medicininės slaugos teikimas kita forma.

Dabar mūsų kasdieniame gyvenime organizacijos atlieka kur kas svarbesnį vaidmenį, negu joms yra tekę kada nors anksčiau. Organizacijos ne tik padeda mums išvysti šį pasaulį, bet ir žymi mūsų pažangą, per jį keliaujant, ir išlydi mirus. Mums dar negimus, mūsų motinos, o gal ir tėvai lankė mokymus, nėštumo patikras ir pan., vykstančius ligoninėse ir kitose medicinos organizacijose. Šiandien kiekvieną gimusį vaiką registruoja vyriausybinės organizacijos, renkančios informaciją apie mus nuo gimimo iki mirties. Mūsų dienomis kur kas labiau tikėtina, jog žmogus mirs ligoninėje ar slaugos namuose, o ne namuose, kaip kadaise. Ir, žinoma, kiekvieną mirtį privalu oficialiai užregistruoti valdžios įstaigoje.

Kiekvienąsyk, kai skambinate telefonu, atsukate vandens čiaupą, įjungiate televizorių ar sėdatės į automobilį, jūs susiduriate su organizacijomis ir tam tikru mastu nuo jų priklausote. Tiks-

liau būtų sakyti – su daugybe organizacijų, kurios nuolatos bendrauja ir tarpusavyje, ir su jumis. Pavyzdžiui, vandens bendrovė užtikrina, kad ne tik jums, bet ir milijonams kitų žmonių atsukus čiaupą iš jo ims tekėti vanduo. Bet ši vandens bendrovė priklauso ir nuo kitų organizacijų, kurios stato, prižiūri vandens saugyklas, o pastarosios yra susijusios su dar kitomis... ir taip beveik be pabaigos. Šį procesą galima dauginti tūkstančius kartų, nes tikėtis nuolatinio vandens tiekimo – vos vienas būdas priklausyti nuo organizacijų.

Privalu atminti, kad didžiąją žmonijos istorijos dalį, kol organizacijų plėtros lygis dar nebuvo pasiekęs tokių aukštumų kaip dabar, žmonės negalėjo tikėtis iš gyvenimo tų dalykų, apie kuriuos šiandien vargiai susimąstome. Pavyzdžiui, prieš šimtmetį Britanijoje tik nedaugelis namų turėjo nuolatos veikiantį vandentiekį, o žmonių geriamas vanduo dažniausia būdavo užterštas ir sukeldavo aibę ligų ir epidemijų. Netgi šiandien didelėse besivystančio pasaulio teritorijose nėra vandentiekio, žmonės kasdien geria iš šaltinio ar šulinio, o šis vanduo daugeliu atveju būna užterštas bakterijomis, platinančiomis ligas. Moderniosiose visuomenėse kruopščiai tikrinamas geriamojo vandens užterštumas bei užkrėstumas, taigi šiam darbui prireikia dar daugiau organizacijų, pavyzdžiui, sveikatos standartų administracijos.

Tačiau negalima manyti, kad milžiniška įtaka, kurią organizacijos ėmė daryti mūsų gyvenimui, yra tik naudinga. Dažnai organizacijos linkę veikti taip, kad perimtų mūsų reikalus ir perduotų juos kontroliuoti pareigūnams ar ekspertams, kuriems mažai ką reiškia mūsų balsas. Pavyzdžiui, *reikalaujama*, kad visi darytume tam tikrus dalykus, kuriuos nurodo vyriausybė, – mokėtume mokesčius, paklustume įstatymams, eitume kariauti ar pripažintume bausmes. Organizacijos, kaip socialinės galios šaltiniai, gali pajungti individus tokiam diktatui, kuriam jie net nepajėgtų pasipriešinti.

Šiame skyriuje nagrinėsime moderniųjų organizacijų atsiradimą ir padarinius, kuriuos šiandien patiriame dėl jų formavimosi. Pirmiausia aptarsime koncepcijas, kurias suformulavo du klasikai – Maxas Weberis ir Michelis Foucault, ypač stipriai paveikę šiuolaikinių sociologų mąstymą apie organizacijas. Po to apžvelgsime, kokiais būdais dirba kai kurios organizacijos, pavyzdžiui, verslo korporacijos ar ligoninės, mokyklos ar vyriausybės įstaigos, kolegijos ar kalėjimai, taip pat ištirsime šių įvairių tipų organizacijų skirtumus. Ypatingą dėmesį skirsime didelėms verslo organizacijoms, kurios vis labiau ima veikti pasauliniu lygmeniu. Išvadų poskyriuose pasvarstysime, kiek verslo korporacijos ir kitos organizacijos moderniosiose visuomenėse ima priklausyti nuo didžiųjų kaitos procesų.

Organizacijos teorijos

Pirmąjį sisteminį moderniųjų organizacijų susidarymo aiškinimą pateikė Maxas Weberis. Jis teigė, kad organizacija yra patikimas būdas žmonių veiklai ir jų gaminamiems produktams erdvėje ir laike koordinuoti. Weberis pabrėžė, jog organizacijų plėtra priklauso nuo informacijos valdymo, ir pažymėjo ypatingą raštų svarbą šiame procese: organizacijos funkcionavimui reikia rašytinių taisyklių ir bylų, kuriose būtų saugoma jos „atmintis“. Organizacijos, pasak jo, yra itin hierarchiški dariniai, kurie savo galią linkę sutelkti viršūnėje. Šiame poskyryje išsiaiškinsime, ar Weberis buvo teisus. Jeigu jis teisus, tai labai svarbu mums visiems. Juk Weberis atskleidė moderniųjų organizacijų ir demokratijos tarpusavio priešpriešą bei ryšį, kurie, jo nuomone, turi esminių padarinių socialiniam gyvenimui.

Weberio požiūris į biurokratiją

Pagal Weberį, visos didelės organizacijos iš principo esti biurokratiškos. Žodį „biurokratija“ 1745 metais sukūrė Vincentas de Gournay, kuris prie žodžio „biuras“, reiškiančio ir įstaigą, ir rašomąjį stalą, pridėjo terminą, išvestą iš graikiško veiksmažodžio „valdyti“. Taigi **biurokratija** apibūdina pareigūnų valdymą. Pirma šis terminas taikytas tik valdininkams, bet tolydžio išsiplėtė ir apėmė apskritai visas dideles organizacijas.

Iš pat pradžių ši sąvoka vartota menkinamąja prasme. De Gournay kalbėjo apie besiplečiančią

pareigūnų galią kaip apie „biuromanija vadinamą ligą“. Prancūzų romanistas Honoré de Balzacas biurokratiją laikė „milžino jėga pigmėjų rankose“. Tokie požiūriai išliko iki mūsų dienų: biurokratija dažnai siejama su vilkinimu bei trukdžiais, neveiksmingumu ir lėšų švaistymu. Tačiau kiti autoriai biurokratijoje įžvelgė kruopštaus, tikslaus ir veiksmingo administravimo modelį. Biurokratija, teigia jie, iš tiesų yra pati efektyviausia iš žmonių sumanytų organizacijos formų, nes visas užduotis reguliuoja griežtos procedūrų taisyklės. Weberio biurokratijos vertinimas – tai kelias tarp šių dviejų kraštutinumų.

Ribotą biurokratinių organizacijų skaičių, nurodo Weberis, turėjo ir tradicinės civilizacijos. Pavyzdžiui, Kinijoje biurokratinė valdininkija buvo atsakinga už visus valdymo reikalus. Bet galutinai biurokratija susiformavo tik moderniaisiais laikais. Weberis laikė biurokratiją pagrindine visuomenės racionalizacijos dalimi (žr. p. 30), veikiančia visus gyvenimo elementus, pradedant mokslu, baigiant švietimu ir valdymu. Moderniojo amžiaus žmonės, užuot kliovęsi tradiciniais įsitikinimais bei papročiais, priima racionalius sprendimus aiškiam tikslui siekti. Galima pasirinkti geriausią, efektyviausią būdą konkretiems rezultatams gauti.

Pagal Weberį, moderniosiose visuomenėse neišvengiama biurokratijos plėtra: biurokratijos valdžia – vienintelis būdas susitvarkyti su didelio masto socialinių sistemų administraciniais reikalavimais. Atsiradus sudėtingesnėms užduotims, kontrolės ir valdymo sistemos turėjo plėtotis, kad su jomis susitvarkytų. Biurokratija atsirado kaip racionalus ir itin veiksmingas atsakas į šias reikmes. Tačiau Weberis taip pat manė, jog biurokratija pademonstravo keletą pagrindinių trūkumų, kurie, kaip pamatysime, turėjo reikšmingų padarinių modernaus socialinio gyvenimo pobūdžiui.

Norėdamas išsiaiškinti biurokratinių organizacijų plėtros kilmę, Weberis apibrėžė biurokratijos *idealųjį tipą* („idealusis“ čia reiškia ne labiausiai trokštamą dalyką, bet grynąją biurokratinės organizacijos formą). Weberio sąrašą sudaro šios skiriamosios jų ypatybės (1976):

1. *Aiškiai apibrėžta valdžios hierarchija.* Biurokratija atrodo tarsi piramidė, kurios viršūnėje – aukščiausioji valdžia. Komandos – tai grandinė, kuri leidžiasi iš viršaus į apačią ir sudaro galimybes koordinuotai priimti sprendimus. Pačioje organizacijoje užduotys paskirstomos kaip „tarnybinės pareigos“, o kiekviena aukštesnioji įstaiga kontroliuoja ir prižiūri kitą, užimančią žemesnę hierarchijos pakopą.
2. *Rašytinės taisyklės nustato kiekvieno organizacijos lygmens pareigūnų elgesį.* Tai nereiškia, kad biurokratinės pareigos – rutinos dalykas. Kuo aukštesnės pareigos, tuo labiau ryškėja tendencija į taisyklių rėmus įsprausti įvairiausius atvejus ir reikalauti lankstumo, juos interpretuojant.
3. *Pareigūnai dirba visą darbo laiką ir gauna algą.* Kiekvienai hierarchijos darbo vietai priskiriama nustatyta pastovi alga. Iš individų tikimasi, kad jie sieks karjeros pačioje organizacijoje. Žmonėms suteikiamos aukštesnės pareigos, atsižvelgiant į darbo rezultatus, stažą ar abiejų derinį.
4. *Aiškiai skiriasi pareigūno atliekamos užduotys organizacijoje ir jo privačiame gyvenime.* Pareigūno privatus gyvenimas yra kitoks, negu jo veikla darbo vietoje, jie visiškai atskirti.
5. *Nė vienas organizacijos narys nėra darbui naudojamų išteklių savininkas.* Pagal Weberį, biurokratijos raida atskiria darbuotojus nuo jų gamybos priemonių valdymo. Tradicinėse bendruomenėse ūkininkai ir amatininkai paprastai kontroliuoja savo gamybos procesus ir yra naudojamų įrankių savininkai. Biurokratijose pareigūnams nepriklauso nei įstaigos, kuriose jie dirba, nei rašomieji stalai, už kurių jie sėdi, nei raštinės technika, kuria jie naudojasi.

Weberio įsitikinimu, kuo organizacija artimesnė idealiajam biurokratijos tipui, tuo veiksmingiau ji sieks tikslų, kuriems buvo įsteigta. Jis manė, kad biurokratija turi „techninę viršenybę“, palyginti su

kitomis organizacijų formomis. Biurokratiją Weberis dažnai prilygindavo sudėtingoms mašinoms, nes ji tobulina įgūdžius, didina tikslumą ir greitį, atliekant nustatytas užduotis.

Prabėgo per aštuoniasdešimt metų nuo Weberio mirties, tačiau jo veikalai apie biurokratiją ir toliau išlieka atskaitos tašku, atliekant didumą organizacijų analizių. Ištisos kartos šios srities sociologų karštai polemizavo, kiek teisingos buvo Weberio viltys ir baimės biurokratijos atžvilgiu. Dabar aptarsime keletą atsakų į konkrečius Weberio teorijos aspektus.

Blau: formalūs ir neformalūs santykiai biurokratinėse organizacijose

Weberio biurokratijos analizė daugiausia dėmesio skyrė **formaliems santykiams** organizacijose – žmonių santykiams, reglamentuojamiems organizacijos taisyklių (žr. pavyzdžius schemoje 12.1). Weberis mažai gilinosi į neformalius ryšius ir mažųjų grupių santykius, galinčius gyvuoti visose organizacijose. Tačiau biurokratijose neformalūs būdai tvarkyti reikalus dažnai suteikia lankstumo, kurio niekaip kitaip nepasieksi.

Savo klasikinėje studijoje Peteris Blau nagrinėjo **neformalius santykius** vyriausybės agentūroje, kuri turėjo tirti galimus pažeidimus, mokant pajamų mokesčius (1963). Agentai, susidūrę su problemomis, dėl kurių sprendimo abejojo, privalėjo jas aptarti su savo tiesioginiais viršininkais; pagal procedūros taisykles agentai neturėtų tartis su to paties lygio kolegomis. Tačiau dauguma pareigūnų vengė kreiptis į savo viršininkus, nes manė, jog šitaip pakiš jiems mintį apie savo kompetencijos stoką ir susimažins galimybes būti paskir-

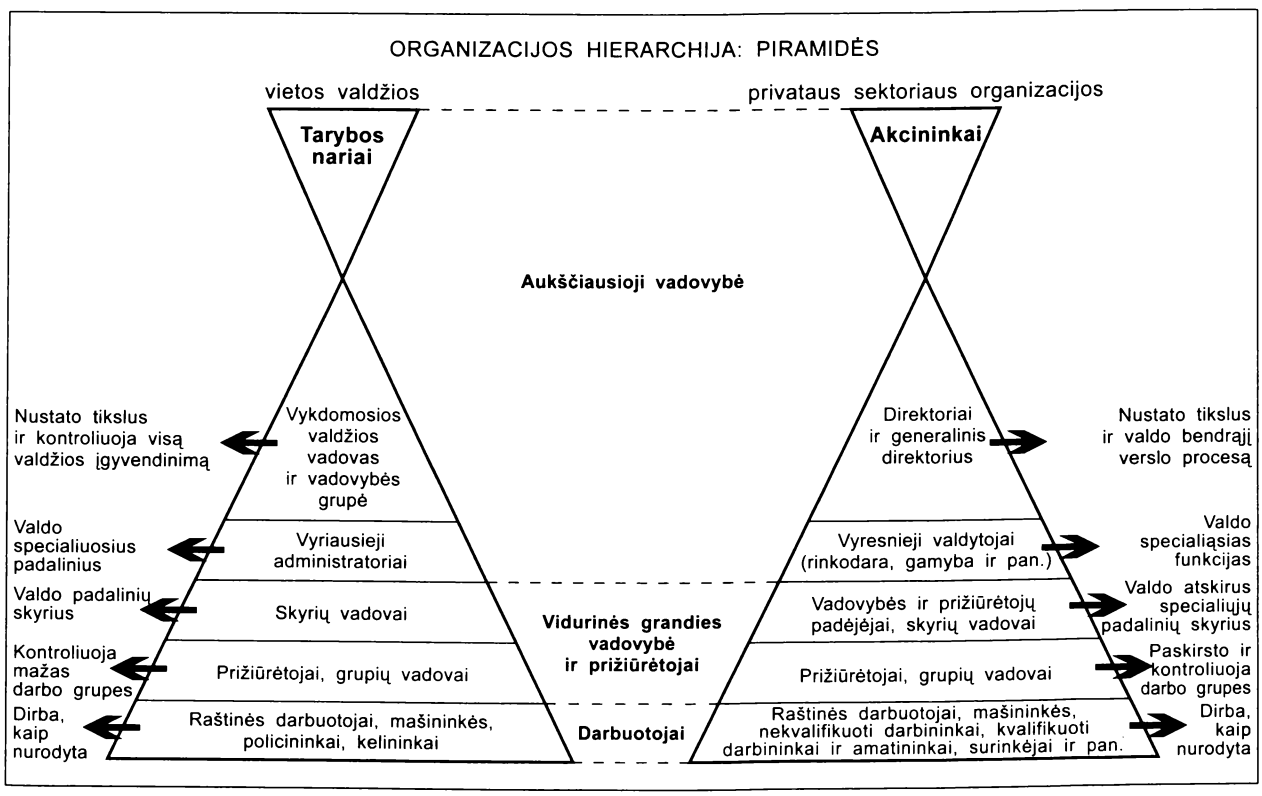

Schema 12.1. Formalūs santykiai organizacijose

Šaltinis: S. Gregson and F. Livesey. *Organizations and Management Behaviour.* – Made Simple Books, 1993.

tiems į aukštesnes pareigas. Taigi jie tarėsi tarpusavyje, pažeisdami oficialiąsias taisykles. Šis būdas ne vien padėdavo gauti konkretų patarimą, bet ir malšindavo nerimą dirbant pavieniui. Šitaip pirminiame **socialinės grupės** lygmenyje tarp to paties lygio darbuotojų susiformavo juos jungianti lojalumo nuostata. Dėl to, ko gero, buvo kur kas veiksmingiau spręstos problemos, su kuriomis susidurdavo šie darbuotojai, daro išvadą Blau. Grupė pajėgė išplėtoti neformalias procedūras, suteikiančias daugiau iniciatyvos ir atsakomybės galimybių, negu numatė organizacijos oficialiosios taisyklės.

Neformalūs tinklai turi tendenciją plėtotis visuose organizacijų lygiuose. Pačioje viršūnėje asmeniniai santykiai bei ryšiai gali būti svarbesni už formalias situacijas, kuriose numatoma priimti sprendimus. Pavyzdžiui, verslo korporacijų politiką, manoma, turėtų nulemti direktorių valdybų ir akcininkų susitikimai. Tačiau iš tikrųjų dažnai esti, kad keletas valdybos narių, iš tiesų valdančių korporaciją, priima sprendimus neformaliai ir tikisi valdybos pritarimo. Šios rūšies neformalūs tinklai gali driektis ir plačiau, apimdami skirtingas korporacijas. Skirtingų firmų verslo vadovai dažnai tariasi tarpusavy neformaliai, jie taip pat gali priklausyti tiems patiems klubams ir laisvalaikio draugijoms.

Ne taip paprasta nuspręsti, kiek neformalios procedūros apskritai padeda ar kliudo organizacijos veiksmingumui. Sistemos, primenančios Weberio idealųjį tipą, linkusios sužadinti aibę neoficialių būdų reikalams tvarkyti. Iš dalies taip atsitinka todėl, kad, pristigus lankstumo, jį galima susikurti, neoficialiai bent kiek pataisant formaliąsias taisykles. Kai darbas nuobodus, neformalios procedūros gali taip pat padėti, sukuriant labiau tenkinančią darbo aplinką. Neformalūs aukštesniųjų pareigūnų ryšiai gali veiksmingai padėti visai organizacijai. Kita vertus, šie pareigūnai, užuot rūpinęsi visos organizacijos reikalais, gali labiau puoselėti ar ginti savo asmeninius interesus.

Mertonas: biurokratijos disfunkcijos

Amerikiečių mokslininkas funkcionalistas Robertas Mertonas ištyrė Weberio apibrėžtą idealųjį biurokratijos tipą ir padarė išvadą, kad atskiri būdingi biurokratijai požymiai gali sukelti pasekmes, kenkiančias sklandžiam pačios biurokratijos veikimui (1957). Jis pavadino juos *biurokratijos disfunkcijomis*. Pirma, Mertonas pažymėjo, kad biurokratai pratinami tiksliai remtis rašytinėmis taisyklėmis bei procedūromis. Jie neskatinami būti lanksčiais, vadovautis asmeniniais vertinimais ar ieškoti kūrybiškų sprendimų – priešingai, būti biurokratu reiškia tvarkyti reikalus pagal objektyvių kriterijų visumą. Mertonas baiminosi, kad šis nelankstumas gali atvesti į *biurokratinį ritualizmą* – situaciją, kai taisyklių laikomasi bet kuria kaina, net kai organizacijai gal būtų geresnis kitoks sprendimas.

Antra, Mertonas nerimavo, kad griežtas biurokratinių taisyklių laikymasis ilgainiui gali tapti svarbesnis už pagrindinius organizacijos tikslus. Kai ypač pabrėžiama teisinga procedūra, visiškai įmanoma liautis mačius „bendrąjį vaizdą“. Pavyzdžiui, biurokratas, atsakingas už paraiškas dėl draudimo išmokų, gali atsisakyti atlyginti draudimo poliso turėtojui pagrįstą žalą, remdamasis kokio nors blanko stoka ar tuo, kad jis neteisingai užpildytas. Kitaip tariant, teisingai sutvarkyta paraiška gali būti svarbesnė už nukentėjusio kliento reikmes.

Mertonas numatė, kad tokiais atvejais tarp visuomenės ir biurokratijos gali atsirasti įtampa. Šis nerimas nebuvo nepamatuotas. Dauguma mūsų nuolatos bendrauja su stambiomis biurokratijomis – pradedant Nacionaline sveikatos tarnyba, baigiant vietos valdžia ir mokesčių inspekcija. Neretai susiduriame su situacijomis, kai atrodo, jog valstybės tarnautojams ir biurokratams visai nerūpi mūsų reikalai. Viena didžiausių biurokratijos silpnybių – jai sunku imtis reikalų, kuriuos reikia nagrinėti ir apgalvoti atskirai.

Burnsas ir Stalkeris: mechanistinės ir organinės sistemos

Ar visų rūšių darbams galima veiksmingai taikyti biurokratines procedūras? Kai kurie mokslininkai padarė prielaidą, kad biurokratija visiškai tinka rutininiams darbams, bet ji gali nesusidoroti su ne-

Totalinės institucijos

Vieną reikšmingiausių organizacijų tyrimų atliko amerikietis sociologas Ervingas Goffmanas. Tyrimas buvo atliktas XX a. šeštojo dešimtmečio pabaigoje ir paskelbtas knygoje *Asylums,* 1968 („Prieglaudos"). Goffmanas rėmėsi interakcionizmo tradicija, taigi tyrinėjo socialinius reiškinius pačių socialinių veikėjų požiūriu, nagrinėdamas prasmes, kurias jie priskiria juos supančiai socialinei tikrovei. Šioje konkrečioje studijoje Goffmanas siekė suprasti, kaip veikia **totalinės institucijos**, remdamasis konkrečiu asmenų patyrimu. Totalinės institucijos – tai įstaigos, kurios primeta savo gyventojams prievarta reguliuojamą gyvenimo, visiškai atskirto nuo išorės pasaulio, sistemą. Joms priklauso psichiatrijos ligoninės, kalėjimai, karinės naujokų mokymo stovyklos, vienuolynai ir kitos panašios institucijos. Goffmanui ypač rūpėjo suprasti gilius individualios savimonės pokyčius, atsirandančius tokiomis sąlygomis.

Totalines institucijas galima apibūdinti kaip ištobulintus biurokratijų modelius, kurie remiasi sudėtingomis ir griežtomis procedūromis, privalomomis institucijų nariams. Patekę į totalinę instituciją, individai atsiduria pasaulyje, kuris griežtai organizuotas, nuodugniai suplanuotas ir skrupulingai prižiūrimas. Goffmanas nustatė, kad skirtingus šių institucijų tipus jungia tam tikri bendri bruožai. Visais atvejais iš naujokų atimamas ankstesnysis „savimonės jausmas" ir asmenybės individualumas – atvykėliai „performuojami" pagal institucijos taisykles. Asmeninė nuosavybė atimama, o identiteto bruožai nuslopinami: drabužius pakeičia taisyklių nustatytos uniformos, visi nukerpami pagal standartą, paskiriamas naujas vardas ar asmens atpažinimo numeris, taip pat ribojami ryšiai su išorės pasauliu, tarp jų – santykiai su šeima ir draugais. Uždarytajam visokiais būdais primenama, kad jis nebe tas asmuo, kuo buvęs, nes priėmė naują – institucijos nario – identitetą.

Totalinių institucijų gyventojus ir personalą skiria aiškios ribos. Įprastinę dienotvarkę planuoja ir prižiūri darbuotojai, kuriems suteikta teisė bausti ar skatinti gyventojus pagal parodyto paklusnumo laipsnį. Šiam nuolankumo užtikrinimo procesui iš dalies padeda tai, ką Goffmanas vadino *savimonės numarinimu.* Totalinių institucijų naujokus sistemingai žemina ir menkina prižiūrėtojai ir likimo draugai, kol nesunaikina individo ankstesniojo savimonės jausmo. Savimonės numarinimas gali įvykti dėl įvairių taikomų priemonių, tarp jų – sveikatos patikrinimų ir kūno ertmių apieškojimo, žeminančių užduočių, pirštų atspaudų ėmimo, nuolatinės privatumo stokos ir reikalavimo prašyti leidimo, prieš imantis bet kurio darbo.

Goffmanas nustatė penkias totalinių institucijų gyventojų reakcijas į čia įgytą patirtį. Jos svyravo tarp visiško užsisklendimo, atviro pasipriešinimo, prisitaikymo ir „vaidybos". Tačiau mokslininkas padarė išvadą, kad, apskritai, dauguma uždarytųjų spaudimui atmesti savimonės pojūtį priešinasi „be įkarščio" – šie žmonės psichologiškai apsisaugo, darydami tiek, kiek būtina, kad prasmuktų ir išvengtų nemalonumų. Užuot atvirai priešinęsi sistemai, daugelis uždarytųjų randa pragmatiškus būdus prie jos prisiderinti.

Pasipriešinimas totalinėms institucijoms: Goffmano teiginių kritika

Goffmano totalinių institucijų studija, kaip ir daugelis kitų naujus kelius skinančių darbų, susilaukė ir pagyrų, ir kritikos. Kai kurie sociologai pareiškė, kad jis išpūtė „prisitaikymo" atvejį ir kad iš tiesų šitokiose institucijose pasipriešinimo yra kur kas daugiau, negu manė Goffmanas. Tirdami Durhamo kalėjimą (1972), Stanley's Cohenas ir Laurie's Tayloras rado daugiau pasipriešinimo valdžiai įrodymų, negu buvo nurodęs Goffmanas. Šis mokslininkas tiesiausia pasipriešinimo valdžiai forma laikė atkaklų nesitaikstymą, tuo tarpu Cohenas ir Tayloras pastebėjo kitokias formas, kurios peržengė vien savimonės jausmo gintį. Jie teigė, jog daugelis pasipriešinimo kalėjimuose formų grindžiamos kolektyviniais protestais prieš sistemą, kuriais siekiama pakeisti institucijos veikimą. Bado streikus, laiškų rašymo kampanijas, bandymus pabėgti ir riaušes galima laikyti aktyvių atoveiksmių įkalinimo patirčiai pavyzdžiais. Cohenas ir Tayloras pastebėjo ir ne tokią viešą pasipriešinimo formą – įkalintųjų polinkį atmesti etiketes, kurias jiems priskirdavo kalėjimo valdžia. Nepaisydami savo padėties baudžiamosios justicijos sistemoje, jie atsisakydavo laikyti save „nusikaltėliais" arba dėl to save mažiau vertinti.

prognozuojamai kintančiais darbo reikalavimais. Tirdami elektronikos bendrovių inovacijas ir kaitą, Thomas Burnsas ir G. M. Stalkeris nustatė, jog biurokratijos veiksmingumas yra ribotas pramonės šakose, kuriose reikia būti lanksčiam ir gebėti pirmauti (išlaikyti „aštrių briaunų" pojūtį) (Burns ir Stalker, 1966).

Burnsas ir Stalkeris išskyrė dviejų tipų organizacijas: *mechanistines* ir *organines*. Mechanistinė organizacija – tai biurokratinė sistema, turinti hierarchinę instancijų grandinę ir vertikaliai aiškiais kanalais perduodamą nurodymų srautą. Tarnautojai atsako už atskiras užduotis, o jas baigę atsakomybę perduoda kolegai. Darbas tokioje sistemoje yra anonimiškas, o „žmonės viršūnėje" ir „tie, kurie apačioje" retai susisiekia vieni su kitais.

Organinės organizacijos, priešingai, pasižymi laisvesne struktūra, joms visuminiai tikslai yra svarbesni už siaurai apibrėžtas atsakomybes. Nurodymų srautai ir „direktyvos" labiau išsiskaidę, juda daugeliu krypčių, o ne vien vertikaliai. Manoma, kad kiekvienas organizacijos dalyvis turi teisingas žinias ir įvedimo duomenis, kuriais galima pasinaudoti, sprendžiant problemas: taigi sprendimai nėra išskirtinai „viršūnių" sritis.

Pagal Burnsą ir Stalkerį, organinės organizacijos kur kas geriau pasirengusios tvarkytis su kintančia paklausa naujoviškose rinkose, pavyzdžiui, telekomunikacijų, kompiuterių programinės įrangos, biotechnologijos. Lankstesnė vidaus struktūra reiškia, kad jie gali greičiau ir tinkamiau reaguoti į rinkos poslinkius, kūrybiškiau ir staigiau pasiūlyti sprendimus. Tuo tarpu mechanistinės organizacijos geriau pritaikytos tradicinėms, stabilioms gamybos formoms, kurios mažiau jautrios rinkos svyravimams. Nors Burnso ir Stalkerio studija paskelbta daugiau kaip prieš trisdešimt metų, ji labai aktuali dabartinėms diskusijoms dėl organizacijų kaitos (žr. toliau, „Anapus biurokratijos?", p. 340). Šie mokslininkai numatė daugelį klausimų, kurie užėmė pagrindinę vietą naujausioje polemikoje dėl globalizacijos, lanksčiosios specializacijos ir biurokratijos mažinimo.

Michelio Foucault organizacijų teorija: laiko ir erdvės kontrolė

Dauguma moderniųjų organizacijų funkcionuoja specialiai suprojektuotoje fizinėje aplinkoje. Pastatas, kuriame įsikūrusi konkreti organizacija, pasižymi ypatumais, atitinkančiais šios organizacijos veiklą, ir kartu reikšmingomis architektūrinėmis savybėmis yra susijęs su kitų organizacijų pastatais. Pavyzdžiui, ligoninės architektūra kai kuriais atžvilgiais skiriasi nuo verslo firmos ar mokyklos. Palatos, gydytojų kabinetai, operacinės ir registratūros sudaro specifinį viso ligoninės pastato vaizdą, o mokyklai būdingos klasės, laboratorijos ir sporto salė. Bet esama ir bendrų panašumų: veikiausiai ir vienur, ir kitur rasime vestibiulius ir koridorius su automatiškai atsidarančiomis durimis, taip pat panašius standartinius baldus ir apdailą. Pastatai, kuriuose įsikuria moderniosios organizacijos, yra panašūs ir skiriasi tik koridoriais vaikščiojančių žmonių aprangos įvairove.

Michelis Foucault atskleidė, kad organizacijos architektūra tiesiogiai susijusi su jos socialine sandara ir valdžios sistema (Foucault, 1970, 1979). Jo įtakinguose veikaluose apie moderniuosius kalėjimus (žr. tekstą rėmeliuose, p. 333) skirta daug dėmesio fizinei kalėjimų objektų sandarai. Foucault darbas parodė, kad nagrinėdami fizinius organizacijų ypatumus galime naujoviškai nušviesti Weberio nagrinėtas problemas. Įstaigos, kurias Weberis aptarinėjo abstrakčiai, turi ir architektūrinę aplinką – kartais didelių firmų pastatai iš tiesų fiziškai sukonstruojami kaip hierarchija: taigi kuo svaresnė asmens padėtis valdžios hierarchijoje, tuo arčiau viršūnės atsiduria jo kabinetas, o pasakymas „viršutinis aukštas" kartais vartojamas, apibūdinant tuos, kuriems organizacijoje priklauso aukščiausioji galia.

Organizacijos geografija veikia jos funkcionavimą ir daugeliu kitų būdų, ypač tuomet, kai sistemos stipriai vadovaujasi neformaliais santykiais. Fizinis artumas palengvina pirminių grupių formavimąsi, o fizinis tolumas gali poliarizuoti grupes, sukurdamas tarp skyrių „jų" ir „mūsų" pozicijas.

Kalėjimai kaip moderniosios institucijos

Michelis Foucault kreipė didelį dėmesį į tokias organizacijas, kaip kalėjimai, kuriose individai ilgą laiką fiziškai atskiriami nuo išorės pasaulio. Jis vartojo terminą **laisvės suvaržymo organizacijos**, šitaip apibūdindamas įstaigas, kuriose žmonės įkalinami – laikomi atskirti nuo išorinės socialinės aplinkos. Pagal Foucault, kalėjimai ir įkalinimas sudaro pagrindinę „drausminės visuomenės" savybę. Šį žodžių junginį jis vartojo apibūdinti moderniosioms visuomenėms, kuriose drausmė sukuriama nuolatos stebint, kontroliuojant ir baudžiant žmones. Foucault buvo įsitikinęs, kad kalėjimuose sukurti metodai taikomi ir kitose gyvenimo srityse, pavyzdžiui, mokyklose, darbovietėse, netgi kaimynijose.

Moderniųjų kalėjimų raida

Iki XIX a. pradžios įkalinimas buvo retai taikytas bausmės už nusikaltimą būdas. Dauguma miestų, nesvarbu, didelių ar mažų, turėdavo savo kalėjimus, tačiau paprastai jie būdavo tikrai nedideli ir nepajėgė vienu metu talpinti daugiau negu tris ar keturis kalinius. Kalėjimai buvo naudojami girtuokliams pernakt „atvėsinti", kartais juose buvo laikomi apkaltinti ir teismo laukiantys asmenys. Stambesniuose Europos miestuose būta kiek didesnių kalėjimų: daugumą ten laikytų žmonių sudarė nuteisti ir bausmės laukiantys nusikaltėliai. Šios institucijos labai skyrėsi nuo kalėjimų, kuriuos imta masiškai statyti nuo XIX a. pabaigos. Drausmė kalėjimuose šlubavo arba jos visai nebūdavo, o šeimos narių teisės lankyti kalinius varžytos kur kas mažiau negu dabar. Kalinių vienas nuo kito neatskirdavo, o kalėjimų atmosfera, palyginti su moderniaisiais standartais, buvo stulbinamai laisva ir lengva.

Iki XIX a. už nusikaltimus daugiausia bausta rišant prie trinkos, plakant, įdeginant žymas karšta geležimi ar pakariant. Šios bausmės paprastai buvo vykdomos viešai, pažiūrėti susirinkdavo daug žmonių. Valdovai naudojosi viešosiomis bausmėmis kaip simboliška priemone pademonstruoti savo valdžią visuomenei. Bausmės nebuvo sistemingo teisės taikymo išdava.

Moderniųjų kalėjimų ištakos siekia ne senesniųjų amžių areštines, bet darbo namus. Daugumoje Europos šalių darbo namai atsirado XVII amžiuje. Jie buvo įkurti žlungant feodalizmui, kai daugelis valstiečių nebegalėjo gauti darbo žemės ūkyje, taigi tapo valkatomis. Darbo namuose jiems duodavo maisto mainais už sunkų fizinį darbą. Tačiau darbo namai nebuvo skirti vien vargšams. Juose rasdavo prieglobstį ir paliegę, senyvo amžiaus žmonės bei psichikos ligoniai, jei išorės pasaulyje niekas nesirengė jais pasirūpinti.

XVIII a. kalėjimai, prieglaudos ir ligoninės tolydžio ėmė atsiskirti vieni nuo kitų. Reformatoriai pradėjo protestuoti prieš tradicines bausmes, teigdami, jog laisvės suvaržymas – kur kas veiksmingesnis būdas susidoroti su nusikalstama veikla. Ėmus manyti, jog kalėjimai gali išmokyti nusikaltėlius santūrių drausmės ir klusnumo taisyklėms įpročių, pamažu menko žmonių baudimo viešai idėja.

Kalėjimų biurokratizacija

Industrinėje epochoje baudimas tapo kur kas sistemingesnis. Urbanizuotų teritorijų plėtra ir darbininkų klasės atsiradimas pateikė naujus iššūkius socialinei tvarkai. Gyventojų kėlimasis iš kaimo į miestus reiškė, kad naujieji ateiviai dar nebuvo visiškai integruoti į miesto gyvenimą, tačiau jų jau nebevaldė kaimo socialinės struktūros. Šie nuolatiniai gyventojų skaičiaus svyravimai ir staigiai kintančios socialinės sąlygos sukėlė tam tikrą netvarką ir nestabilumą. Modernusis kalėjimas buvo institucija, kuri atsirado suvaldyti individams, pažeidusiems naująją socialinę tvarką. Kaip ir daugelis moderniosios visuomenės institucijų, kalėjimai vis labiau biurokratėjo, jie buvo įjungti į sudėtingą valstybinių priemonių tinklą, apimantį teisės ir baudžiamosios justicijos sistemas.

XIX amžiuje kilo kalėjimų statybos banga. Pasak Foucault, moderniųjų kalėjimų forma paveldėta iš Panoptikono (*Panopticon*) – organizacijos, kurią šiame šimtmetyje suplanavo filosofas, socialinius klausimus nagrinėjęs mąstytojas Jeremy's Benthamas. „Panop-

tikonu" Benthamas pavadino savo paties suprojektuotą idealų kalėjimą. Jam nepavyko įsiūlyti Britanijos vyriausybei viso šio modelio, tačiau kai kurie projekto ypatumai buvo panaudoti kalėjimų architektūroje Jungtinėse Valstijose, Britanijoje ir kitose Europos šalyse. Panoptikonas įkūnijo keletą ypatingų struktūrinių savybių, kurios padėjo kalėjimo valdžiai kontroliuoti kalinių laiką, erdvę ir judėjimą. Tiesa, jame vis dar liko viešųjų, bendrai naudojamų vietų, skirtų mankštai ir valgymui, tačiau kaliniai buvo išskirstyti po atskiras kameras, turėjusias po vieną langą, matomą iš centrinio sargybos bokšto. Kameros išsidėstė ratu, taigi apsauga sargybos bokšte galėjo stebėti visas kameras iš vienos vietos. Bet kaliniai kamerose negalėjo žinoti, ar sargybiniai juos stebi ir kada, nes specialiai pridengti bokšto langai paversdavo apsaugą nematoma. Tikrąja ar numanoma priežiūra Panoptikonas turėjo tvirčiau valdyti įkalintųjų elgesį. Kaliniai galėjo būti sekami bet kuriuo metu, todėl buvo priversti tinkamai elgtis.

Organizacijos negali veikti efektyviai, jei tarnautojai dirba be sistemos. Verslo firmose, kaip nurodė Weberis, tikimasi, kad žmonės dirbs nustatytas valandas. Veiklą privalu nuolatos koordinuoti laike ir erdvėje, o tam kartais padeda ir fizinė aplinka, ir tiksliai pagal grafiką suplanuoti detalūs tvarkaraščiai. Tvarkaraščiai reguliuoja veiklą laike ir erdvėje, pasak Foucault, jie „efektyviai paskirsto žmones" organizacijoje. Būtent tvarkaraščiai yra organizacinės drausmės sąlyga, nes jie sujungia daugybės žmonių veiklą. Jei universitetai griežtai nesilaikytų paskaitų tvarkaraščio, jie bematant nugrimztų į visišką chaosą. Tvarkaraščiai padeda intensyviai naudoti laiką ir erdvę: sujungti daugybę žmonių ir įvairiausią veiklą.

Priežiūra organizacijose

Kambarių, koridorių ir atvirų erdvių išdėstymo organizacijos pastate schema gali iš esmės padėti atskleisti, kaip veikia organizacijos valdymo sistema. Kai kuriose organizacijose žmonių grupės drauge dirba atviroje aplinkoje. Kai kurios darbo pramonėje rūšys, pavyzdžiui, konvejerinė gamyba, yra monotoniškos ir pasikartojančios, todėl reikia nuolatos prižiūrėti, kad darbininkai palaikytų darbo tempą. Tai pasakytina ir apie vienarūšį mašininkių darbą – jos sėdi drauge mašinraščių biure, o prižiūrėtojai stebi, ką kuri veikia. Foucault ypatingai pabrėžė, kaip matomumas ar jo stoka moderniųjų organizacijų struktūrinėje aplinkoje daro įtaką valdymo modeliams ir juos išreiškia. Pavaldinių matomumas lemia, kiek lengvai šie žmonės gali tapti veiklos organizacijoje stebėjimo – jį Foucault pavadino **priežiūra** – objektais. Moderniosiose organizacijose priežiūros objektu virsta kiekvienas darbuotojas, net ir tas, kuris užima palyginti aukštą padėtį valdžioje, tačiau kuo asmens pareigos žemesnės, tuo labiau linkstama kruopščiai tikrinti jo elgesį.

Priežiūra yra dviejų formų. Pirmoji – tai tiesioginė priežiūra, kai viršininkai stebi pavaldinių darbą. Panagrinėkime mokyklos klasės pavyzdį. Mokiniai sėdi suoluose ar prie stalų, paprastai išrikiuotų eilėmis, ir visus juos mato mokytojas. Manoma, kad vaikai bus dėmesingi ar stropiai įsitraukę į savo darbą. Žinoma, viso to praktinis įgyvendinimas priklauso nuo mokytojo gebėjimų ir vaikų nusiteikimo paklusti tam, ko iš jų tikimasi.

Antrasis priežiūros tipas yra subtilesnis, bet ne mažiau svarbus. Jį sudaro informacijos apie žmonių gyvenimą kaupimas bylose, charakteristikose, dosjė. Weberis pastebėjo, kokia yra reikšminga rašytinė dokumentacija (mūsų laikais dažnai kompiuterizuota), tačiau iki galo neištyrė, kaip ja galima pasinaudoti individų elgesiui reguliuoti. Darbuotojų charakteristikose paprastai esti pateikta visa veiklos istorija, įtraukiant asmenines detales ir dažnai įvertinant charakterį. Tokios charakteristikos naudojamos darbuotojų elgesiui stebėti ir įver-

tinti rekomendacijoms skirti darbuotojui aukštesnes pareigas. Daugelyje verslo firmų kiekvienas struktūrinis padalinys rengia metines ataskaitas, kuriose apibūdinama, kaip dirbo žmonės žemesniuose lygmenyse. Mokyklos ir kolegijos charakteristikas taip pat naudoja stebėti, koks yra individų įnašas į organizacijos darbą.

Informacinių technologijų paplitimas darbo vietose iškėlė naujas reikšmingas priežiūros problemas. Darbuotojų naudojimąsi elektroniniu paštu ir internetu darbdaviai gali sekti programine įranga, nuskaitančia elektroninius laiškus ir registruojančia, kurias interneto svetaines aplankė darbuotojas ir kiek jose užtruko. Darbdaviai pabrėžia, jog tai daroma tik dėl darbuotojo našumo. Tačiau elektroniniam paštui bei internetui tapus prieinamiems beveik visose darbo zonose, baiminamasi, kad žmonės be saiko leis darbo laiką, tvarkydami asmeninį susirašinėjimą, apsipirkdami per internetą, žaisdami kompiuterinius žaidimus ar lankydami pornografines svetaines. Kita vertus, darbuotojai tvirtina, jog vadovybės vykdoma naudojimosi internetu priežiūra – tai kišimasis į asmeninį gyvenimą ir jų teisių pažeidimas. Juk šitokiais priežiūros metodais galima atskleisti privačią informaciją, kuri neturi rūpėti darbdaviams, pavyzdžiui, darbuotojo infekuotumą ŽIV ar jo ketinimą įsidarbinti kitoje bendrovėje.

Priežiūros ribos

Weberis ir Foucault tvirtino, kad veiksmingiausias būdas tvarkyti organizaciją – sustiprinti priežiūrą, t. y. aiškiai ir nuosekliai suskaidyti valdymo grandis. Bet šis požiūris klaidingas, bent jau taikant jį verslo firmoms, kurios (priešingai totalinėms institucijoms) nevykdo visiškos žmonių gyvenimo uždaroje aplinkoje kontrolės. Kalėjimai ir kitos panašios institucijos iš esmės nėra geras pavyzdys visoms kitoms organizacijoms. Tiesioginė priežiūra gali pakenčiamai gerai veikti tuomet, kai iš anksto susitaikoma, jog susiję žmonės veikiausiai bus priešiški savo valdytojams ir nenorės būti ten, kur yra. Bet organizacijose, kurių vadovai trokšta, kad bendrų tikslų labui darbuotojai bendradarbiautų su vadovybe, susiduriame su kitokia situacija. Dėl pernelyg didelės tiesioginės priežiūros darbuotojai susvetimėja, nes jaučia, kad jiems neduodama jokių galimybių įsitraukti į atliekamą darbą (Grint, 1991; Sabel, 1982).

Tai viena pagrindinių priežasčių, dėl kurios didelius sunkumus ilgainiui ėmė patirti organizacijos, besiremiančios tokiais principais, kokius suformulavo Weberis ir Foucault, pavyzdžiui, stambūs fabrikai, kuriuose vyko konvejerinė gamyba, ir griežtos valdymo hierarchijos. Esant tokiai aplinkai, darbininkai nelinko atsiduoti darbui, todėl darbo intensyvumui užtikrinti iš tiesų *reikėjo* nuolatinės kontrolės, bet ji skatino pasipiktinimą ir priešiškumą.

Žmonės taip pat linkę priešintis didelio masto priežiūrai, kurią Foucault įvardijo antruoju priežiūros tipu – tai rašytinės informacijos apie juos rinkimui. Iš esmės tai buvo viena pagrindinių priežasčių, dėl kurios žlugo sovietinio stiliaus komunistinės visuomenės. Šiose visuomenėse žmones nuolatos šnipinėjo arba slaptoji policija, arba jos apmokami kiti asmenys, netgi giminės ir kaimynai. Vyriausybė taip pat saugojo išsamią informaciją apie savo piliečius, kad prireikus galėtų numalšinti pasipriešinimą valdžiai. Dėl to išsirutuliojo autoritarinė politinė visuomenės forma, kuri į pabaigą tapo visiškai neveiksminga ekonomiškai. Iš tiesų, visa visuomenė ėmė panašėti į milžinišką kalėjimą, įgydama pasidygėjimo juo formas: padažnėjusius konfliktus ir pasipriešinimo būdus. Ši sistema galiausiai žlugo.

Biurokratija ir demokratija

Foucault buvo teisus dėl to, kad moderniosiose visuomenėse priežiūrai tenka pagrindinis vaidmuo. Dabar šis dalykas dėl vis stiprėjančio informacinių ir komunikacinių technologijų poveikio net tapo aktualesniu. Mes gyvename visuomenėje, kurią kai kas vadina **priežiūros visuomene** (Lyon, 1994), nes informaciją apie mūsų gyvenimus renka visų rūšių organizacijos, o ne vien darbdaviai.

Kaip anksčiau minėta, milžiniškus informacijos apie mus srautus turi vyriausybinės organiza-

Geležinis oligarchijos dėsnis

Weberio studentas Roberto Michelsas (1967) sukūrė vėliau išgarsėjusį terminą, kuriuo apibūdino galios netekimą apačioje ir jos sutelkimą viršūnėje: jis teigė, kad didelėse organizacijose, ir apskritai visuomenėje, kurioje viešpatauja organizacijos, egzistuoja **geležinis oligarchijos dėsnis**. Oligarchija reiškia nedaugelio valdžią. Pasak Michelso, galios antplūdis į viršūnę – tiesiog neišvengiama vis labiau biurokratėjančio pasaulio dalis, taigi jį galima vadinti „geležiniu dėsniu".

Norint suprasti, kodėl oligarchijos tendenciją Michelsas laiko neišvengiama, reikia suvokti pagrindinį paradoksą, kurį jis gvildena savo darbuose. Michelsas teigia, kad organizacijos – esminis dalykas demokratijai, tačiau tuo pat metu jos stumia į visišką demokratijos pabaigą. Pagal Michelsą, organizacijos būtinos demokratijai, nes tai vienintelis realus būdas, leidžiantis daugybei žmonių dalyvauti politiniame procese ir užtikrinti, kad jų nuomonės bus išgirstos. Bet kartą įsteigus organizaciją, praktiškai pasidaro nebeįmanoma, kad ją *valdytų* aibė žmonių. Būtent čia ir imama greičiau „pralošti galią viršūnėms": atstovaujamosios demokratijos modeliai atveria kelią nuolat veikiantiems lyderiams ir biurokratijoms, kurie savo ruožtu užleidžia vietą elito valdžiai, arba oligarchijai. Įsitvirtinęs oligarchinis vadovavimas labiau investuoja į savo galios išlaikymą, negu į kovą dėl savo demokratiškų rėmėjų tikslų bei vertybių. Michelsas manė, kad šios dinamikos neišvengia nei pavienės organizacijos, nei demokratinės visuomenės kaip visuma.

Plačiau apie čia iškeltus klausimus žr. poskyryje „Demokratija", p. 396.

cijos: ji prasideda įrašais apie mūsų gimimo datą, mokyklas ir darbo vietas, o baigiasi pajamų duomenimis, reikalingais mokesčiams rinkti, bei žiniomis, pagal kurias išduodami vairuotojo pažymėjimai ir skiriami valstybinio draudimo numeriai. Daugėjant kompiuterių ir kitos elektroninės duomenų apdorojimo įrangos, kyla pavojus, kad priežiūra įsismelks į kiekvieną mūsų gyvenimo kampelį. Įsivaizduokite, kad yra tokia šalis, kurioje gyvena 26 milijonai žmonių, o vyriausybė valdo 2200 duomenų bazių, sukaupusių vidutiniškai po dvidešimt bylų apie kiekvieną gyventoją. Dešimties procentų gyventojų pavardės įrašytos į pagrindinį policijos kompiuterį. Tikriausiai pamanytumėte, jog šią šalį kamuoja diktatūra. Bet iš tiesų tai yra Kanada (Lyon, 1994).

Požiūris į policiją kaip į „žinių darbuotojus" nagrinėjamas poskyryje „Viešosios tvarkos palaikymas rizikos visuomenėje", p. 214.

Demokratijos slopimas, progresuojant modernioms organizacijos ir informacijos kontrolės formoms, labai jaudino Weberį. Jį ypač trikdė beveidės biurokratijos valdymo perspektyva. Kaip demokratija gali išgyventi, susidūrusi su vis labiau žmones užvaldančia biurokratinių organizacijų galia? Šiaip ar taip, argumentavo Weberis, biurokratijos privalo būti specializuotos ir hierarchiškos. Esantys organizacijos struktūros apačioje neišvengiamai patirs, kad vykdo vien pilkas kasdienes užduotis ir niekaip negali valdyti savo darbo – galia perduodama tiems, kurie viršuje. Weberiui kėlė nerimą susvetimėjimo poveikis, kurį biurokratijos daro savo darbuotojams. Netekę galimybės rodyti iniciatyvos ir kūrybiškumo, biurokratai gali tiesiog paklusti paskirtajam vaidmeniui ir ginti savo padėčių saugumą nuo bet kokių išorės iššūkių.

Weberis taip pat numatė galimą konfliktą tarp karjeros biurokratų ir demokratiškai išrinktų politikų. Nors iš tikrųjų biurokratai yra vyriausybės tarnai, jų stabili padėtis ir kompetencija užtikrina ne-

menką asmeninę politinę atsparą. Politikai, kurių paskirtis moderniosiose visuomenėse yra vykdyti biurokratijos kontrolę, tuo pat metu priklauso nuo biurokratijos dėl jos turimos informacijos ir patirties. Weberio akimis, iš esmės svarbu biurokratiją pajungti stipriai politinei kontrolei, kuri užtikrintų valdininkijos atvirumą ir skaidrumą. Weberio susirūpinimas nebuvo be pagrindo. Komunistinėse šalyse planinei ekonomikai ir socialinių paslaugų tinklui valdyti buvo suformuota milžiniška biurokratija. Ši biurokratija išsirutuliojo į savarankiškus įsitvirtinusius galios blokus, kuriuos, komunizmo erai baigiantis, vos ne vos pajėgė suvaldyti politinės jėgos. Tačiau tokie reiškiniai neapsiriboja vien buvusiomis komunistinėmis valstybėmis. Net Vakaruose būta atvejų, kai kilo dideli konfliktai tarp biurokratinių ir politinių interesų.

Lytis ir organizacijos

Dar prieš porą dešimtmečių organizacijų tyrimai neskirdavo labai daug dėmesio lyčių klausimui. Weberio biurokratijos teoriją ir daugelį reikšmingų vėlesnių atsakų į šią teoriją sukūrė vyrai, o įsivaizduojamame organizacijos modelyje vyrų būta centre. Tačiau XX a. aštuntąjį dešimtmetį besiformuojantis feminizmas paskatino ištirti lyčių santykius visose pagrindinėse visuomenės institucijose, tarp jų – organizacijoje ir biurokratijoje. Feminizmo sociologai ne vien sutelkė dėmesį į sutrikusią lyčių vaidmenų pusiausvyrą organizacijose, bet ir tyrinėjo, kaip pačios moderniosios organizacijos rutuliojosi specifiniu lyčių atžvilgiu.

Feministai teigė, kad moderniosios organizacijos ir karjeros biurokrato atsiradimas priklausė nuo ypatingos lyčių konfigūracijos. Jie nurodė du būdus, kuriais lytis buvo įtvirtinama pačioje moderniųjų organizacijų struktūroje. Pirma, biurokratijoms būdinga lyčių segregacija darbo vietų atžvilgiu. Kai į darbo rinką ėmė plūsti moterys, išryškėjo polinkis jas segreguoti, skiriant menkai apmokamas kasdienio rutininio darbo vietas. Šios vietos buvo pavaldžios kitoms, kuriose dirbo vyrai, ir moterys neturėjo galimybių užimti aukštesnių pareigų. Moterys buvo pigios ir patikimos darbo jėgos šaltinis, tačiau joms nebuvo sudaryta tokių pat sąlygų kaip vyrams siekti karjeros.

Antra, karjeros biurokrato idėją iš tiesų sudarė *vyro* karjera, kur moteriai teko lemiamas rėmėjos vaidmuo. Darbo vietoje moterys atlikdavo paprastas kasdienes užduotis – dirbo kontoros tarnautojomis, sekretorėmis, raštinių vadovėmis ir sudarydavo vyrams erdvę kilti karjeros laiptais. Vyrai galėjo susitelkti, kad gautų aukštesnes pareigas ar užsikariautų didelį autoritetą, nes „užsivertus darbais“ didžiąją jų dalį nudirbdavo moteriškas palaikymo personalas. Namuose karjeros biurokratą irgi paremdavo moterys: jos rūpinosi namais, vaikais ir vyro kasdiene gerove. Jos „aptarnaudavo“ vyrų biurokratų reikmes, sudarydamos sąlygas jiems ilgai dirbti, keliauti ir atsiduoti vien savo darbui, nesirūpinant asmeniniais ar namų reikalais.

Ankstyvojo feminizmo autoriai teigė, kad dėl šių dviejų tendencijų moderniosios organizacijos susiformavo kaip vyrų viešpatystės rezervatai, kuriuose moterys buvo atskirtos nuo valdžios, joms buvo užkirtas kelias kilti karjeros laiptais ir pagaliau jos buvo viktimizuotos dėl lyties – prie jų buvo seksualiai priekabiaujama, jos buvo diskriminuojamos (žr. tekstą rėmeliuose, p. 338).

Nors didumą ankstyvojo feminizmo analizių skyrė dėmesį įprastinėms problemoms – nevienodam atlyginimui, diskriminacijai ir vyrų išlaikomai galiai, tačiau stigo sutarimo dėl koncepcijos, kuri geriausiai tiktų siekiant moters lygybės. Du pagrindiniai feminizmo veikalai apie moteris ir organizacijas demonstruoja liberaliojo ir radikaliojo feminizmo požiūrių skilimą (žr. poskyrį „Feminizmo požiūriai“, p. 119).

Rosabeth Moss Kanter darbas *Men and Women of the Corporation,* 1977 („Vyrai ir moterys korporacijoje“) buvo vienas ankstyviausių tyrimų, apžvelgusių moterų padėtį biurokratinėje aplinkoje. Kanter nagrinėjo moterų padėtį korporacijose bei analizavo, kaip moterims korporacijose neleidžiama įgyti galios. Mokslininkė sutelkė dėmesį į „vyrų homosocialumą“ – naudodamiesi šiuo būdu vyrai sėkmingai išlaikė galią uždarame rate, į kurį įleisdavo tik priklausiusius tai pačiai „savai gru-

Seksualinis priekabiavimas

Seksualinis priekabiavimas darbo vietose yra paplitęs, ir šis faktas rodo pagal lytis orientuotą organizacijų pobūdį. **Seksualinis priekabiavimas** nusako nepageidaujamą ar pasikartojantį seksualinį meilinimąsi, pastabas ar elgesį kito žmogaus atžvilgiu, kurie jį įžeidžia ir varžo, vargina ar trukdo dirbti. Priekabiavimą palengvina pažeista galios pusiausvyra: nors moterys gali seksualiai persekioti savo pavaldinius ir šitaip elgiasi, tačiau valdžios padėtis paprastai užima vyrai, todėl jų priekabiavimas prie moterų yra labiau paplitęs (Reskin ir Padavic, 1994).

Organizacijose ar darbo vietose vyrai, mėgindami primesti seksualinius reikalavimus, gali pasinaudoti užimamo posto svarumu. Šie bandymai gali įgauti skandalingas formas, kai darbuotojai pareiškiama, jog atsisakiusi meilės pasimatymų ji bus atleista. Tačiau dauguma seksualinio priekabiavimo rūšių šiek tiek subtilesnės. Jos apima užuominas, kad už seksualinį palankumą bus papildomai atlyginta arba kad nesuteikus šitokių paslaugų lauks tam tikra bausmė, pavyzdžiui, bus atimtos galimybės gauti aukštesnes pareigas.

Iš tikrųjų nelengva nubrėžti ribą tarp priekabiavimo ir elgesio, kurį galėtume laikyti priimtinu vyro meilikavimu moteriai. Tačiau remiantis asmeniniais pranešimais manoma, kad Jungtinėje Karalystėje seksualinį priekabiavimą per savo darbo karjerą patyrė septynios iš dešimties moterų. Seksualinis priekabiavimas gali pasireikšti kaip vienkartinis įvykis arba kaip nuoseklaus elgesio modelis (L. Kelly, 1988). Antruoju atveju moterims dažnai tampa sunku išlaikyti toliau dirbti kaip įprasta, jos gali pasiprašyti atostogų dėl ligos ar visiškai palikti darbą.

Dabar daugelyje Vakarų šalių seksualinį priekabiavimą draudžia įstatymai, tačiau manoma, jog esama aibė atvejų, kai apie jį tiesiog nepranešama. Patį reiškinį imta suvokti aiškiau, bet vis tiek daugelis moterų, patyrusių priekabiavimą ir traumuotų šios patirties, gali jos nepriskirti seksualinio priekabiavimo atvejams. Daugybė moterų nutaria nesiskųsti, nes bijo, kad jomis nepatikės, skundų rimtai neįvertins arba jos susilauks atsakomųjų veiksmų (Giuffre ir Williams, 1994).

pei“ asmenis. Moterų ir etninių mažumų galimybės kilti karjeros laiptais buvo veiksmingai atmetamos: jos taip pat buvo atskiriamos nuo socialinių tinklų ir asmeninių santykių, turinčių lemiamą reikšmę siekiant aukštesnių pareigų.

Kanter šią pažeistą lyčių pusiausvyrą moderniosiose korporacijose vertino kritiškai, tačiau į ateitį žvelgė ne visai pesimistiškai. Jos manymu, tai buvo *galios*, o ne lyties problema. Moterys užėmė nepalankią padėtį ne todėl, kad jos buvo *moterys*, bet dėl to, kad organizacijose neturėjo pakankamai galios. Kai didesniam skaičiui moterų pavyks įgyti galią, pusiausvyros pažeidimai bus pašalinti, sakė mokslininkė. Jos tyrimą galima apibūdinti kaip liberaliojo feminizmo požiūrį, nes Kanter pirmiausia rūpėjo vienodos galimybės, kad moterys užimtų tokias pat padėtis, kaip ir vyrai.

Radikaliojo feminizmo požiūris, pateiktas Kathy Ferguson knygoje *The Feminist Case Against Bureaucracy,* 1984 („Feminizmo byla prieš biurokratiją“), labai skiriasi nuo Kanter traktuotės. Ferguson nemanė, kad pažeista lyčių pusiausvyra organizacijose – dalykas, kurį galima išspręsti, didesniam skaičiui moterų suteikiant aukštesnes pareigas ir kartu galią. Jos nuomone, moderniosios organizacijos iš pamatų užkrėstos vyriškosiomis vertybėmis bei dominavimo modeliais. Šitokiose struktūrose moterims visuomet atiteks tik pavaldumo vaidmenys, teigė Ferguson. Vienintelis teisingas sprendimas – moterys turi kurti savo organizacijas, kurių principai labai skirtųsi nuo vyrų organizacijų. Mokslininkė tvirtino, kad moterys sugeba organizuoti darbą demokratiškesniais, vieningiau priimtais ir bendradarbiavimą skatinan-

čiais metodais, palyginus su vyrais, kurie linkę į autoritarinę taktiką, nelanksčias procedūras ir nejautrų vadovavimo stilių.

Moterys ir valdymas

Kai pastaraisiais dešimtmečiais daugybė moterų pradėjo užimti specialistų darbo vietas, polemika dėl lyčių ir organizacijų pakrypo nauja linkme. Dabar daug mokslininkų mato galimybę įvertinti moterų lyderių ir vadovių poveikį organizacijoms, kuriose jos dirba. Ar Kanter teisingai prognozavo, kad lyčių pusiausvyros pažeidimas mažės, daugėjant moterų, užimančių vadovaujančias pareigas? Vienas iš karščiausiai šiandien ginčijamų klausimų – ar vadovės „pakeičia" savo organizacijas, įvesdamos „moterišką" valdymo stilių į kontekstus, kuriuose ilgą laiką dominavo vyrų kultūra, vertybės ir elgesys.

Kaip įsitikinsime toliau šiame skyriuje, nūdienės globalios ekonomikos sąlygomis visų rūšių organizacijos susiduria su poreikiu įgyti daugiau lankstumo, veiksmingumo, konkurencingumo. Šis iššūkis veikia organizacijas visais lygmenimis, pradedant gamybos procesais bei santykiais cechuose ir baigiant technologijų taikymu bei valdymo praktika. Pastaraisiais metais daugelį lyderystės savybių, įprastai priskiriamų moterims, imta laikyti vertybėmis, kurios iš esmės svarbios organizacijoms, mėginančioms veikti lanksčiau. Organizacijos skatinamos nebepasikliauti griežtu valdymo iš viršaus žemyn stiliumi, o verčiau pasirinkti politiką, kuri užtikrintų darbuotojų atsidavimą, kolektyvinį susidomėjimą organizacijos tikslais, bendrą atsakomybę ir dėmesį žmonėms. Bendravimą, sutarimą ir komandinį darbą vadybos teoretikai mini kaip esminius metodus, kuriais išsiskirs sėkmingos organizacijos, atėjus naujajam globaliajam amžiui. Šie vadinamojo „švelnaus" valdymo įgūdžiai tradiciškai siejami su moterimis.

Kai kurie autoriai pareiškia, kad jau galima pajusti šį poslinkį „moteriškesnio" valdymo stiliaus link. Moterys įgyja precedento neturinčios įtakos valdymo viršūnėse, teigia jie, ir tai pasiekia pagal savas „taisykles", o ne priimdamos tipiškai vyriškus valdymo metodus (Rosener, 1997). Organizacijų pasaulis vis aiškiau patiria moterų lyderystės sėkmę, todėl kai kas prognozuoja iškilsiančią naują valdymo paradigmą, kai ir vyrai pasirinks daugelį moterų seniai pamėgtų metodų, pavyzdžiui, perduoti atsakomybę, dalytis informacija bei ištekliais ir drauge užsibrėžti tikslus.

Tačiau kiti nepritaria požiūriui, kad moterys sėkmingai įgyvendina aiškiai „moterišką" valdymo atmainą. Knygoje *Managing like a Man,* 1998 („Valdyti kaip vyras") Judy Wajcman ginčija šią traktuotę, remdamasi keliomis priežastimis. Pirma, ji teigia, jog moterų, iš tikro užkopusių į galios viršūnes, skaičius yra ypač ribotas. Teisybė, kad moterys gerokai pažengė vidurinės grandies vadybos srityje, bet, nepaisant didėjančio skaičiaus, joms vis dar beveik užkertamas kelias užimti aukščiausių vadovų postus. Jungtinėje Karalystėje per 90 procentų šių postų užima vyrai. Jie ir toliau gauna didesnį atlyginimą už tokį pat darbą, įdarbinami vykdyti kur kas įvairesnes funkcijas negu moterys, o joms linkstama patikėti tik tam tikras sritis, pavyzdžiui, žmonių išteklių ir rinkodaros.

Kai moterys tampa aukščiausio rango vadovėmis, jos linksta „valdyti kaip vyrai". Nors per du pastaruosius dešimtmečius stipriai pažengta siekiant lygybės užimtumo srityje, vykdant nepakantumo politiką dėl seksualinio priekabiavimo ir apskritai geriau suprantant lyčių klausimus, Wajcman teigia, kad organizacinė kultūra ir vadovavimo stilius daugiausia išlieka vyriški. Apklaususi 324 aukštesniojo rango vadovus daugianacionalinėse korporacijose, ji nustatė, kad valdymo metodus kur kas labiau veikia bendroji organizacijos kultūra, o ne lytis ar asmeninis atskiro vadovo stilius. Norėdamos įgyti galią ir išlaikyti savo įtaką, moterys privalo priimti dominuojantį vadovavimo stilių, pabrėžiantį agresyvią lyderystę, tvirtą taktiką ir sprendimų priėmimą iš viršaus žemyn.

Wajcman įtaigiai argumentuoja, kad organizacijos visiškai orientuotos pagal lytis ir akivaizdžiais, ir vos apčiuopiamais būdais. Kasdienėje organizacijos kultūroje, neišskiriant ir žmonių bū-

do kalbėtis tarpusavyje, vyrauja greitos, konkurencija pagrįstos sąveikos. Nors sumažėjo atviro seksualinio priekabiavimo, kurio nebetoleruoja dauguma organizacijų, darbovietėse ir toliau ryškėja subtiliai seksualizuoti santykiai, paprastai veikiantys moterų nenaudai. Gaunant aukštesnes pareigas ir kylant karjeros laiptais, iš esmės svarbūs lieka socialiniai tinklai ir neformalūs ryšiai, tačiau šie elementai tebeveikia „vyriško bičiulių tinklo" stiliumi. Daugelis moterų laiko šią viešpatiją atstumiama ir nejaukia. Viena iš Wajcman informančių šią padėtį apibūdino taip:

> „Turiu būti vienu iš šių vaikinų... Be problemų galiu nueiti su jais į aludę... Manęs nežeidžia jų juokeliai... būtent šitaip patenki į viršūnę... pradedi pastebėti progas ar kad kažkur kažkas vyksta ne visiškai gerai ir tuo pasinaudoji... Asmeniškai aš nemėgstu žaisti šio žaidimo. Dėl to neverta vargintis." (1998: 128).

Esama ir pagrindo manyti, kad moterims sunku įsiterpti į organizacijų tradicinius vedlystės modelius. Pagal tradicinį vedlystės modelį pagyvenęs žmogus „imdavosi" jauno globotinio, primenančio jį patį jaunystėje. Vedlys veikdavo kuluaruose, kad skatintų jauno darbuotojo interesus ir palengvintų tolesnius jo karjeros žingsnius. Šią dinamiką sunkiau taikyti pagyvenusio viršininko ir jaunos darbuotojos atveju, tuo tarpu aukštesniuose postuose stinga moterų, nors kaip tik jos galėtų tapti merginų vedlėmis. Iš Wajcman informantų moterys dažniau negu vyrai nurodydavo, kad vadovavimo karjerai stoka – pagrindinis užtvaras, kopiant karjeros laiptais.

Wajcman skeptiškai vertina pareiškimus, esą jau čia pat naujasis – lanksčių, išcentrintų organizacijų amžius. Jos surinkti duomenys atskleidžia, kad vis dar tvirtai laikosi tradicinės autoritarinio vadovavimo formos. Wajcman nuomone, galėjo transformuotis tam tikri paviršiniai organizacijų požymiai, tačiau joks iššūkis dar nemestas jų prigimčiai, orientuotai pagal lytis, ir vyrų galios hegemonijai organizacijose.

Anapus biurokratijos?

Vakarų visuomenių raidoje gana ilgai gyvavo Weberio modelis, labai panašiai suformuluotas ir Foucault. Biurokratija, atrodo, dominavo vyriausybėje, ligoninių administracijoje, universitetuose ir verslo organizacijose. Net jei biurokratinėje aplinkoje, pasak Peterio Blau, socialinės atrankos būdu visuomet išsirutulioja ir iš tiesų efektyviai veikia neformalios grupės, vis tiek, ko gero, ateityje, kaip pranašavo Weberis, biurokratija nuolat stiprės.

Vakaruose vis dar apstu biurokratijos, tačiau Weberio idėja, kad aiški valdžios hierarchija, sutelkusi galią ir žinias viršūnėje – vienintelis būdas valdyti didelę organizaciją, ima atrodyti archajiška. Aibė organizacijų persiformuoja į mažiau biurokratiškas. Daugiau negu prieš tris dešimtmečius Burnsas ir Stalkeris padarė išvadą, kad biurokratinės struktūros gali užgniaužti inovacijas ir kūrybiškumą pirmaujančiose („aštriabriaunėse") pramonės šakose (1966), o šiandienos elektroninėje ekonomikoje vos vienas kitas ginčytų šių atradimų svarbą. Daugelis organizacijų, siekdamos įgyti lankstumo ir geriau prisitaikyti prie nepastovių rinkų, traukiasi nuo sustabarėjusių vertikaliųjų valdymo sistemų ir atsigręžia į „horizontaliuosius", bendradarbiavimu paremtus modelius. Šiame poskyryje panagrinėsime kai kurias pagrindines šiuos poslinkius sukeliančias jėgas, tarp jų – globalizaciją ir informacines technologijas, taip pat apsvarstysime keletą būdų, kuriais vėlyvosios modernybės organizacijos iš naujo atranda save, atsižvelgdamos į kintančias aplinkybes.

Organizacijų kaita: japoniškasis modelis

Dauguma pokyčių, kuriuos šiandien galima pamatyti viso pasaulio organizacijose, pirmąsyk prieš kelis dešimtmečius pasirodė Japonijos bendrovėse. Nors pastaraisiais metais Japonijos ekonomika kentė nuosmukį, tačiau XX a. devintąjį dešimtmetį jos sėkmė buvo tiesiog stulbinama. Ši ekonomikos sėkmė dažnai būdavo priskiriama stambių Japonijos korporacijų savitam pobūdžiui, ge-

rokai besiskiriančiam nuo daugumos Vakarų verslo firmų. Kaip pamatysime, daugelį unikalių organizacinių savybių, būdingų Japonijos korporacijoms, pastaraisiais metais įdiegė ir modifikavo kitos šalys.

Japonų bendrovių pobūdis keliais atžvilgiais skiriasi nuo to, kurį Weberis siejo su biurokratija:

- *Sprendimai priimami „iš apačios į viršų".* Didelės japonų korporacijos nesudaro valdžios piramidės, kurią pavaizdavo Weberis, ir kurioje kiekvienas lygis atsakingas tik aukščiau esančiam. Japonijoje su darbininkais tariamasi dėl vadovybės svarstomos politikos, su jais reguliariai susitinka net vyriausieji administratoriai.
- *Mažiau specializacijos.* Japonų organizacijose darbuotojai specializuojasi kur kas mažiau negu jų kolegos Vakaruose. Jauni darbuotojai, priimti tobulintis valdymo srityje, pirmuosius metus praleidžia vien mokydamiesi, kaip veikia skirtingi firmos padaliniai. Tuomet jie pereina visus darbo etapus tiek vietiniuose filialuose, tiek ir nacionaliniuose centruose, kad pasisemtų patirties iš daugelio bendrovės veiklos aspektų. Kai darbuotojai pasiekia savo karjeros viršūnę – praslinkus maždaug trisdešimčiai metų po to, kai įsidarbino stažuotojais – jie jau būna įsisavinę visus svarbiausius darbus.
- *Garantuotas darbas.* Japonijoje didelės korporacijos, samdydamos darbuotojus, su jais sudaro įdarbinimo visam gyvenimui sutartis, taigi užtikrina jiems darbą. Darbo užmokestis ir atsakomybė priklauso ne nuo konkurencinės kovos dėl aukštesnių pareigų, o veikiau nuo darbo stažo šioje firmoje.
- *Grupinio darbo pakraipa.* Visuose korporacijos lygiuose žmonės įtraukti į mažas bendradarbiaujančias „komandas" arba darbo grupes. Labiau vertinami šių grupių darbo rezultatai, negu pavienio asmens. Japonų bendrovių „organizacijos struktūrinės schemos" – valdžios sistemos diagramos – rodo vien grupių, o ne individų padėtis.
- *Darbo ir privataus gyvenimo susiliejimas.* Weberio biurokratijos aprašyme žmonių darbas organizacijoje ir veikla už jos ribų buvo aiškiai atskirti. Tai pasitvirtina daugelyje Vakarų korporacijų, kai firmą ir darbuotojus sieja vien ekonominiai santykiai. Japonų bendrovės – priešingai, numato daugelį savo darbuotojų reikmių, tikėdamosi, kad joms už šį rūpinimąsi bus atlyginta ypatinga ištikimybe. Be atlyginimo, darbininkai gauna ir kitą nemenką materialią naudą. Pavyzdžiui, elektrotechnikos bendrovė *Hitachi*, kurią tyrinėjo Ronaldas Dore'as (1973), aprūpino būstu visus nesusituokusius ir beveik pusę susituokusių savo darbuotojų. Bendrovė galėjo suteikti paskolas vaikų mokslams ir paremti vestuvių bei laidotuvių išlaidas.

Japonų valdomų gamyklų Britanijoje ir JAV tyrimai rodo, kad sprendimų priėmimas „iš apačios į viršų" veikia ne tik Japonijoje. Atrodo, darbininkai teigiamai reaguoja į šių gamyklų teikiamą galimybę plačiau dalyvauti valdyme (White ir Trevor, 1983). Todėl pagrįstai galima daryti išvadą, kad japoniškasis modelis yra sukaupęs tam tikrą patirtį, aktualią vėberiškajai biurokratijos koncepcijai. Organizacijos, pernelyg primenančios Weberio idealųjį tipą, tikrovėje veikiausiai kur kas mažiau veiksmingos, negu atrodo popieriuje, nes neleidžia žemesnio lygio darbuotojams įsitraukti į savo darbo užduotis ir savarankiškai jas atlikti.

Naudodamasis Japonijos bendrovių pavyzdžiu, Ouchi's (1979, 1981) teigė, kad biurokratinės hierarchijos veiksmingumas, kaip jį pabrėžė Weberis, turi aiškias ribas. Atvirai biurokratinės organizacijos dėl savo griežto, nelankstaus ir neįtraukiančio pobūdžio sukelia „vidinius funkcionavimo sutrikimus". Veiksmingesnė už biurokratinius organizacijos tipus yra kita valdymo forma – tai grupės, palaikančios artimus asmeninius tarpusavio santykius, kurias Ouchi's vadina *klanais*. Jų

pavyzdys – japonų firmų darbo grupės, tačiau neformaliai klaninės sistemos dažnai susikuria ir Vakarų organizacijose.

Valdymo transformacija

Dauguma ankščiau aprašytų „japoniškojo modelio" dėmenų susiejami su valdymo problemomis. Aišku, neįmanoma nepaisyti japonų sukurtos specifinės gamybos lygio praktikos, bet daugiausia dėmesio japoniškasis modelis skyrė vadovo ir darbuotojo santykiams, siekiui, kad visų lygių darbuotojai jaustųsi asmeniškai atsakingi bendrovei. Pabrėžtos komandinio darbo, sutarimo atmosferos kūrimo nuostatos, platus darbuotojų dalyvavimas valdyme buvo visiškai priešingi tradicinėms vakarietiškoms valdymo formoms, labiau hierarchinėms bei autoritarinėms.

XX a. devintąjį dešimtmetį daug Vakarų organizacijų, siekdamos didinti našumą ir konkurencingumą, ėmė diegti naujus valdymo metodus. Dvi populiarios šakos valdymo teorijoje – *žmonių išteklių valdymas* ir *korporacijos kultūra* – parodė, kad japoniškasis modelis neliko nepastebėtas Vakaruose. **Žmonių išteklių valdymas** yra valdymo stilius, laikantis bendrovės darbo jėgą gyvybiškai svarbiu ekonominio konkurencingumo aspektu: jei darbuotojai nėra visiškai atsidavę bendrovei ir jos veiklai, bendrovė niekada netaps savo srities lydere. Siekiant paakinti darbuotojų entuziazmą bei įsipareigojimą bendrovei, privalu taip pertvarkyti visą jos organizacinę kultūrą, kad darbuotojai jaustųsi investavę į darbo vietą ir darbo procesą. Pagal šį valdymo metodą, žmonių išteklių negalima patikėti išimtinai paskirtiems „personalo pareigūnams" – jie privalėtų tapti pagrindiniu visų bendrovės vadovybės narių prioritetu.

Antroji valdymo kryptis – savitos **korporacijos kultūros** sukūrimas – artimai susijusi su žmonių išteklių valdymu. Siekdama paskatinti darbuotojų lojalumą bendrovei ir pasididžiavimą savo darbu, bendrovės vadovybė bendradarbiauja su jais, kad būtų sukurta organizacijos kultūra, apimanti ritualus, šventes ar tradicijas, būdingus šiai vienintelei bendrovei. Ši kultūrinė veikla suplanuota suburti draugėn visus firmos narius – nuo vyriausiųjų vadovų iki naujokų, kad jie imtų veikti išvien ir sutvirtėtų grupinis solidarumas. Bendrovės iškylos, „neformalieji penktadieniai" (dienos, kai darbuotojai gali apsirengti kaip nori) ir bendrovės remiamos paslaugos visuomenei iliustruoja metodus, kuriais kuriama korporacijos kultūra.

Pastaraisiais metais jau atsirado vakarietiškų bendrovių, įsteigtų pagal anksčiau aprašytus valdymo principus. Bendrovės, tokios kaip *Saturn* automobilių bendrovė JAV, užuot kūrusios struktūras pagal tradicinį biurokratinį modelį, organizavosi pagal šias naujas valdymo kryptis. Pavyzdžiui, visų lygių *Saturn* darbuotojai gali kurį laiką padirbėti kitose bendrovės veiklos srityse, kad geriau suvoktų visos bendrovės reikalus. Antai cecho darbininkai kartu su rinkodaros grupe gilinasi į automobilių gamybos būdus. Pardavimų personalas susipažįsta su techninės priežiūros padaliniu, kad geriau įsisąmonintų įprastines priežiūros problemas, galinčias dominti būsimus pirkėjus. Ir pardavimų, ir gamybos atstovai įtraukiami į gaminių projektavimo grupes, kad aptartų ankstesnių modelių defektus, gal net nežinomus vadovybei. Korporacijos kultūra, orientuota į draugišką ir žiniomis pagrįstą vartotojų aptarnavimą, vienija bendrovės darbuotojus ir stiprina pasididžiavimo bendrove jausmą.

Technologija ir moderniosios organizacijos

Moderniosios organizacijos susijusios su erdvės ir laiko pertvarka. Šiandien informacinės technologijos ir elektroninė komunikacija sudaro galimybę peržengti erdvės ribas ir valdyti laiką tokiais būdais, kurių nežinota net palyginti visai neseniai. Faktas, kad sudėtingą informaciją, saugomą kompiuteriuose, galima žaibiškai perduoti iš vieno pasaulio krašto į kitą, keičia daugelį mūsų gyvenimo aspektų. Globalizacijos procesai, sukelti šių technologijų ir kartu sudarantys jų varomąsias jėgas, prisideda ir prie pačios daugelio organizacijų formos kaitos. Tai ypač pasakytina apie verslo

korporacijas, kurios turi konkuruoti viena su kita globalinėje rinkoje.

Spartus technologijų įsisavinimas ėmė lemti sėkmę labiau nei bet kada anksčiau. Tai aiškiai matyti elektroninėje prekyboje. Iki XX a. dešimtojo dešimtmečio pabaigos ji buvo palyginti nežinoma. Dabar tik nedaugelis žmonių galėtų pasakyti, kad su ja nėra susipažinę – tikėtasi, kad 2002 metais elektroninės prekybos vertė pasaulio mastu viršys vieną trilijoną dolerių. O ir internetas, pasaulinis žiniatinklis ir elektroninis paštas taip pat palyginti nesenos technologinės naujovės. Per trumpą laiką šie technologiniai dariniai tapo esmingai svarbūs daugeliui mūsų kasdienio gyvenimo aspektų.

Dabar organizacijos susiduria su naujais iššūkiais ir galimybėmis, kurių atžvilgiu senosios procedūros atrodo atgyvenusios ar nebetinkamos. Daugybė pagrindinių užduočių – pavyzdžiui, bendravimas su verslo partneriais, tiekimo užsakymai ar prekyba gaminiais – transformuojamos, pasinaudojant naujosiomis technologijomis. Buhalterijos knygos, popierinės sąskaitos, spausdinta reklaminė medžiaga ir verslo kelionės užleidžia vietą sąskaitų pateikimui ir apmokėjimui per internetą, meistriškiems tinklalapiams, skelbiantiems informaciją apie gaminius, ir nuotolinėms konferencijoms realiu laiku, kertant žemynus ir laiko juostas.

Organizacijos turi kur nors *būti*, argi ne taip? Būtent apie tai mąstė Foucault. Šis jo požiūris tebėra teisingas ir reikšmingas. Šią tiesą pakankamai akivaizdžiai patvirtina bet kuriame didesniame mieste esančios verslo centrų teritorijos su daugybe į dangų kylančių įspūdingų pastatų. Šiuos pastatus, kuriuose įsikuria didelių korporacijų, bankų ir finansų firmų vadovybė bei personalas, būdinga telkti nedidelėse teritorijose.

Tačiau tuo pat metu šiandien esama didelių organizacijų, įsikūrusių tarsi „niekur“. Jas sudaro tiek pat individų ir grupių, kiek reikėtų, jeigu žmonės dirbtų įstaigos pastatuose, vienoje fizinėje erdvėje, tačiau šiuo atveju darbuotojai yra pasklidę. Taip atsitinka iš dalies todėl, kad dabar žmonės, būdami skirtingose pasaulio dalyse, gali tuojau pat tiesiogiai susisiekti vienas su kitu. Kita priežastis – formuojant mūsų socialinį gyvenimą, informacija tampa vis svarbesnė už materialias gėrybes. Fizinės buvimo vietos ir prekės negali užimti tos pačios erdvės, bet įmanoma sutapatinti vietą ir informaciją, elektroninių signalų seką. Taigi organizacijos kur kas mažiau negu anksčiau jaučia spaudimą kur nors „būti“. Kur, pavyzdžiui, yra vertybinių popierių birža? Ar ji įsikūrusi Londono Sityje, kur makleriai laksto, keisdamiesi popieriaus lapais? Tik ne šiandien. Kitaip negu kadaise, vertybinių popierių birža – ne fizinė vieta, kur perkami vertybiniai popieriai ar akcijos. Galima sakyti, kad ji yra visur ir kartu niekur. Vertybinių popierių biržą sudaro aibė tarpininkų, kurių dauguma dirba prie kompiuterių įvairiose įstaigose, skirtingoje aplinkoje, nuolatos per visą pasaulį palaikydami ryšius su savo kolegomis Niujorke, Paryžiuje, Tokijuje ir Frankfurte.

Elektroninė prekyba ir finansų tvarkymas per internetą – dar vienas pavyzdys, kaip organizacijos tuo pat metu gali išsidėstyti visur ir niekur. Tiesa, daugelis internetinių bendrovių turi fizinę bazę, iš kurios yra valdomos ar kurioje sandėliuoja savo gaminius, tačiau vis daugėja įmonių, vykdančių savo operacijas išimtinai kibernetinėje erdvėje, pavyzdžiui, internetinė bankininkystė ar verslas verslui interneto brokeriai. Dėl mokesčių ir teisinio reguliavimo jie kažkur oficialiai įregistruoti, tačiau nepaisant šito beveik visas jų bendravimas su vartotojais ir tiekėjais vyksta per internetą. Klientams, kurie naudojasi tokios firmos paslaugomis, dažniausiai nesvarbu fizinės būstinės vieta, kadangi iš bet kurio pasaulio kampelio firmą patogu pasiekti per internetą.

Nacionalinės valstybės vis dar mėgina veikti informacijos, išteklių ir pinigų srautus, kertančius valstybių sienas. Bet šiuolaikinės komunikacinės technologijos šį darbą vis labiau sunkina, o kartais padaro bergždžią. Žinias ir pinigus galima perduoti per pasaulį kaip elektroninius vaizdus, skriejančius šviesos greičiu.

Išplėstinė daugianacionalinių korporacijų galia gvildenama poskyryje „Transnacionalinės korporacijos“, p. 67.

Tinklaveikos organizacijos

Tradiciškai buvo visai nesudėtinga nustatyti organizacijų ribas. Dažniausiai organizacijos įsikurdavo konkrečioje fizinėje erdvėje, užimdamos įstaigos pastatą, patalpų junginį ar ištisą miestelį, kaip, pavyzdžiui, ligoninės ar universitetai. Paprastai taip pat aiškiai būdavo apibrėžiama organizacijos paskirtis ar tikslai. Biurokratija, pavyzdžiui, turėjo esminį ypatumą laikytis apibrėžtų pareigų ir joms įgyvendinti skirtų procedūrų. Weberis laikė biurokratiją uždaraja visuma, kuri su išorės esiniais kontaktuoja tik ribotai ir tik nustatytais atžvilgiais.

Susipažinome, kaip naujųjų informacinių technologijų geba peržengti šalis ir laiko juostas nutrynė fizines organizacijų sienas. Tas pat procesas dar veikia ir organizacijų atliekamą darbą bei jo koordinavimo būdą. Daugelis organizacijų, kadaise veikusių kaip nepriklausomos visumos, dabar šitaip nebedirba. Daugėja pastebinčių, kad jų operacijos vyksta kur kas efektyviau, susijungus su kitomis organizacijomis ir bendrovėmis į sudėtingą santykių raizginį. Nebeliko aiškios ribos, skiriančios organizaciją ir išorės grupes. Globalizacija, informacinės technologijos ir užimtumo modelių tendencijos reiškia, kad organizacijų ribos tapo kaip niekad atviros ir slankios.

Savo knygoje *Tinklaveikos visuomenės raida** („The Rise of the Network Society", 1996) Manuelis Castellsas teigia, jog „tinklaveikos įmonė" – tai organizacijos forma, labiausiai tinkanti globalinei, informacinei ekonomikai. Jis turi galvoje, kad organizacijos, nesvarbu ar tai būtų didelės korporacijos, ar smulkusis verslas, kuo toliau, tuo mažiau gali išlikti, jei netampa tinklo dalimi. Tinklaveikos procesui atveria kelią informacinių technologijų plėtra: per elektroninę terpę viso pasaulio organizacijos gali surasti viena kitą, tuoj pat užmegzti ryšį ir koordinuoti jungtinę veiklą. Castellsas mini kelis organizacijų darbo tinkle pavyzdžius ir pabrėžia, kad jie išsirutuliojo skirtinguose kultūros ir institucijų kontekstuose. Tačiau, pasak Castellso, visi jie atstovauja „skirtingiems aspektams, priklausantiems esminiam procesui" – tradicinės, racionaliosios biurokratijos irimui.

Tinklaveikos organizacijų pavyzdžių tikrai nestinga, tačiau apsvarstykime du ryškius atvejus. Pirmasis susijęs su garsia drabužių pardavimo bendrove *Benetton*, turinčia per 5000 parduotuvių viso pasaulio miestuose. Neįsigilinę gal nė nepagalvotumėte, kad *Benetton* ypač išsiskiria iš mados firmų, prekiaujančių globaliu mastu. Bet iš tiesų bendrovė priklauso specifiniam tinklaveikos organizacijos tipui, kuris galėjo atsirasti tik dėl informacinių technologijų pažangos. Visame pasaulyje *Benetton* parduotuvės veikia pagal frančizes. Jas turintys asmenys nėra tiesiogiai įdarbinti bendrovėje, tačiau kaip elementai priklauso dideliam kompleksui, gaminančiam ir parduodančiam *Benetton* produktus.

Visas veiklos procesas grindžiamas tinklo principu: Italijoje esanti pagrindinė *Benetton* firma, remdamasi savo frančizių visame pasaulyje paklausa, pagal subrangos sutartis pateikia produkcijos užsakymus įvairiausiems gamintojams. Kompiuteriai sujungia įvairias tinklo dalis, taigi, pavyzdžiui, Maskvos parduotuvė gali remtis grįžtamuoju ryšiu su pagrindine būstine Italijoje ir perduoti ten informaciją apie jai reikalingas prekių siuntas. Kiti tarptautiniai madų mažmenininkai visoms savo parduotuvėms pasaulyje tiekia vienodus gaminių komplektus, tuo tarpu *Benetton* struktūra leidžia šiai firmai individualizuoti užsakymus pagal atskiras frančizes. Užuot palaikiusi nuolatinius ryšius su tiekėjais, bendrovė *Benetton* gali reaguoti į rinką ir dėl reikiamų paslaugų teikimo kreiptis į bendradarbiaujančių partnerių tinklą (Clegg, 1990).

Antrąjį tinklaveikos organizacijų pavyzdį galima pamatyti galingose strateginėse sąjungose, kurias tarpusavyje sudaro sėkmingiausiai veikiančios bendrovės. Stambios korporacijos vis mažiau primena dideles verslo įmones ir vis labiau virsta „įmonių tinklynu" – centrine organizacija, draugėn susiejančia mažesnes firmas. Pavyzdžiui, *In-*

* Manuel Castells. *Tinklaveikos visuomenės raida/ Informacijos amžius. Ekonomika, visuomenė ir kultūra.* I tomas. – K.: Poligrafija ir informatika, 2005. – 536 psl.

ternational Business Machines (IBM) buvo itin savarankiška, nepriklausoma korporacija, vengianti partnerysčių su kitais. Bet XX a. devintajame dešimtmetyje ir dešimtojo pradžioje IBM susijungė su dešimtimis JAV bendrovių ir su daugiau kaip 80 užsienyje įsikūrusių firmų, kad drauge strategiškai planuotų ir spręstų gamybos problemas.

Ryškiausi pastarųjų metų žiniasklaidos ir telekomunikacijų bendrovių susijungimai parodė, kad net stambios ir pelningos korporacijos, norėdamos toliau pirmauti sparčiai kintančioje rinkoje, junta spaudimą. AOL, populiari interneto paslaugų teikėja, ir *Time-Warner*, televizijos bei žiniasklaidos spaudinių milžinė, savo siūlymuose susijungti nurodė ketinimą sukurti stambiausią pasaulio korporaciją ir susieti interneto bei tradicinės žiniasklaidos produkciją. Tuomet, kai konkurencingumo išsaugojimą iš esmės lemia technikos naujovės, netgi firmoms lyderėms sunku išsilaikyti viršūnėje, nepasinaudojant kitų įgūdžiais ir ištekliais.

Kitas procesas, prisidedantis prie organizacijų veikimo per tinklus, yra „išcentrinimas". Kuomet kaita ima gilėti ir spartėti, itin centralizuota vėberiškoji biurokratija pasirodo esanti pernelyg griozdiška ir perdaug įsikibusi į kartą nustatytus būdus, kad pajėgtų susitvarkyti su šia kaita. Stanley's Davisas teigia, kad verslo firmos ir kitos organizacijos įgauna labiau tinklinę struktūrą, pereidamos *išcentrinimą*, kai galia ir atsakomybė perduodamos žemesnėms organizacijos pakopoms, užuot toliau telkus jas viršūnėje (1988).

Polemika dėl biurokratijos mažėjimo

Vienas pagrindinių klausimų, kuriuos svarsto organizacijos sociologija – ar matome laipsnišką vėberiškosios biurokratijos nuosmukį – **biurokratijos mažėjimo** procesą, ar biurokratija išlieka tipiška visuomenės organizacijos forma. Sociologai ne itin sutaria dėl to, kaip reikėtų suprasti organizacinių struktūrų pokyčius, ir, žinoma, dėl to, kokiu mastu jie atstovauja tikrajam poslinkiui. Toliau aptarsime trijų polemikos dalyvių – Henry'o Mintzbergo, Stewarto Cleggo ir George'o Ritzerio – požiūrius.

„Adhokratijos" iškilimas

Henry'is Mintzbergas tvirtina, kad vienintelis biurokratijos modelis apskritai nėra galimas (1979). Veikiau egzistuoja aibė organizacinių struktūrų, kurios pritaikytos skirtingoms reikmėms, pradedant sudėtingomis biurokratijomis, kurios tvarko multinacionalinės prekybos poreikius, ir baigiant profesionalų biurokratijomis, kurias sudaro kvalifikuoti specialistai, tokie kaip socialiniai darbuotojai ir mokytojai. Jis mini keturių tipų „tradicines" biurokratijas, gerai pritaikytas konkrečioms užduotims atlikti stabilioje rinkoje. Visos šios organizacijų formos yra vėberiškojo biurokratijos modelio atmainos.

Mintzbergas išskiria ir penktąją organizacijos formą – „adhokratiją",* taip pat daro prielaidą, kad bėgant laikui ir keičiantis aplinkybėms ji tampa įprastesniu dalyku. Kitaip negu kitos biurokratijos formos, adhokratija nevykdo standartizuotų užduočių pagal nustatytas procedūras. Iš tikrųjų jos funkcijos ir kartu struktūra nuolatos keičiasi! Mintzbergo nuomone, adhokratija kliaujasi bendru darbu, kuris sujungia mažas iš skirtingos aplinkos atėjusių specialistų grupes: jie susirenka drauge rengti atskirų projektų ar spręsti konkrečių problemų. Reklamos, konsultacijų ir panašiose srityse adhokratija atlieka dar svarbesnį vaidmenį: prisidėti prie specifinių projektų savo patirtimi kviečiami asmenys, kurie nebūtinai turi būti nuolatiniai organizacijos darbuotojai. Pagal apibrėžimą adhokratija yra slanki ir lanksti. Todėl ji puikiai dera, diegiant naujoves, kūrybiškai sprendžiant problemas, tačiau mažiau tinka, kai reikia nuolatos vykdyti apibrėžtas funkcijas.

Adhokratija – XX a. aštuntajame dešimtmetyje atsiradęs terminas, sudarytas iš lotynų kilmės žodžių *ad hoc* (šiam tikslui) ir graikų kalbos žodžio *kratos* (galia, valdžia, valdymas). Šio termino reikšmė siejama su neformaliomis, lanksčiomis, išradingomis organizacijų ir valdymo formomis. Adhokratijos paskirtis – sukurti *laikiškas* problemų sprendimo organizacijas, kurios būtų lanksčiai kuriamos ir atkuriamos. Adhokratijos priešprieša – hierarchiška, piramidinė biurokratijos sandara. (*Red. past.*)

Mintzbergas pripažįsta, kad adhokratija negali užtikrinti stabilaus efektyvumo, būdingo tradicinėms biurokratijos formoms. Veikiau ji pateikia dinamišką alternatyvą tuo metu, kai sparčiai kinta rinkos ir nuolatos reikia naujų požiūrių.

Taip pat žr. diskusiją poskyryje „Užimtumo sistemos tendencijos", p. 354.

Postmodernioji organizacija

Jei Weberio biurokratijos modelis skaidė organizacijas pagal tipus modernybės amžiuje, tai, kaip teigia kai kurie sociologai, biurokratijų viduje vykstantys pokyčiai iškelia „postmoderniąją organizaciją" (apie teorinį *postmodernizmo* sąvokos vartojimą žr. poskyryje „Postmodernizmo teorija", p. 618). Štai mokslininkas Stewartas Cleggas mano, kad Weberio prognozės dėl nuolatos didėjančios racionalizacijos bei centralizacijos nepasitvirtino. Aiškindamas, kodėl tai nepasitvirtino, jis nurodo kelias šiuolaikinių organizacijų tendencijas.

Cleggą domina kultūrinės aplinkos įtaka organizacijos formoms. Jis daro prielaidą, kad paskirų kultūrų išpažįstamos vertybės ir gyvenimo būdai veikia organizacijos funkcionavimo būdus ir gali užkirsti kelią didelio masto biurokratinių struktūrų viešpatavimui. Pavyzdžiui, Prancūzijos kepyklos ignoruoja standartizuotą masinę gamybą. Pirmenybė teikiama smulkiesiems cechams, kurie kepa šviežią duoną vietos bendruomenėms. Pastarasis procesas ne itin efektyvus – darbuotojai ilgai dirba už menką darbo užmokestį, o vartotojams tenka pirkti duoną kasdien, nes šis gaminys trumpalaikis. Tačiau švieži kepiniai sudaro esminę Prancūzijos kultūros ir kasdienio gyvenimo dalį, todėl pastangos patiekti rinkai masinės gamybos duoną patyrė visišką nesėkmę. Šiuo atveju kultūriniai pomėgiai nustelbė racionalizacijos ir efektyvumo siekį, taigi nugalėjo mažosios kepyklos (1990).

Kitas postmoderniųjų organizacijų bruožas, kurį nurodo Cleggas, – tai *dediferenciacija*. Šitaip jis apibūdina tendenciją trauktis nuo siaurai specializuotų užduočių ir skatinti darbuotojus, turinčius platesnius, įvairiapusiškesnius įgūdžius. Modernių organizacijų darbuotojai būdavo atsakingi už specialiai apibrėžtas funkcijas, pavyzdžiui, atlikti tam tikrą operaciją prie surinkimo konvejerio ar įrašyti į duomenų bazę duomenis, paimtus iš konkrečių dokumentų. Tuo tarpu postmoderniosiose organizacijose jiems tenka atlikti kur kas daugiau proceso etapų. Dediferenciacijos idėją iliustruoja ankstesnis *Saturn* automobilių korporacijos pavyzdys. Čia cechų darbininkai dalyvauja gaminių projektavimo grupėse. Postmoderniojoje organizacijoje kur kas svarbiau būti kompetentingam daugelyje sričių, o ne puoselėti siaurą specializaciją. Taigi nenuostabu, kad Cleggas ir kiti mokslininkai bei žmonės, dedantys viltis į postmoderniąsias organizacijas, laiko japonus šios organizacijos formos pradininkais.

Visuomenės „makdonaldizacija"?

Ne visi sutinka, kad mūsų visuomenė ir jos organizacijos tolsta nuo vėberiškojo požiūrio į griežtą, metodišką biurokratiją. Kai kurie kritikai nurodo, kad žiniasklaida ir apžvalgininkai tiesiog pasigavo keletą į akį krintančių pavyzdžių, tokių kaip *Saturn* automobilių korporacija ar *Benetton*, ir skelbia atsiradus tendenciją, kurios iš tiesų visai nėra. Idėja, jog esame biurokratijos mažėjimo liudytojai, yra išpūsta, teigia jie.

George'as Ritzeris, prisidėdamas prie polemikos dėl biurokratijos mažėjimo ir norėdamas išreikšti savo požiūrį į transformacijas, kurios vyksta industrinėse visuomenėse, sukūrė vaizdingą metaforą. Kai kurios biurokratijos mažėjimo tendencijos iš tiesų pasirodė, tvirtina jis, tačiau apskritai mes matome kitką – visuomenės „makdonaldizaciją"! Pagal Ritzerį, makdonaldizacija – tai „procesas, kuriuo greito maisto restoranų principai pradeda vyrauti daugelyje Amerikos visuomenės, o taipgi ir viso likusio pasaulio sričių". Norėdamas parodyti, kad mūsų visuomenė ilgainiui vis *labiau* racionalizuojama, Ritzeris pasitelkia keturis kelrodžius principus, kuriuos taiko *McDonald's* restoranai. Tai – efektyvumas, apskaičiuojamumas, vienarūšiškumas ir automatizuota kontrolė.

Jei kada teko lankytis *McDonald's* restoranuose skirtinguose miestuose ar šalyse, veikiausiai pastebėjote, kad jie beveik nesiskiria. Gal šiek tiek kitaip atrodys interjerai, kiekvienoje šalyje skambės kita kalba, bet iš esmės sutaps įrengimas, valgiaraštis, užsakymo procedūra, personalo uniformos, stalai, pakuotė ir „aptarnavimas su šypsena". Užsibrėžta, kad „*McDonald's* patirtis" turi išlikti tokia pat, kur beužeitumėte, – Bogotoje ar Pekine. Nesvarbu, kur įsikūręs *McDonald's* restoranas, jo lankytojai žino, kad bus greitai ir maloniai aptarnauti, ras tų pačių nesikeičiančių gaminių. *McDonald's* sistema sukonstruota sąmoningai, kad kuo labiau didintų efektyvumą ir mažintų žmonių atsakomybę bei įsitraukimą į procesą. Restoranų funkcijos itin automatizuotos, ir, išskyrus kai kurias pagrindines užduotis – priimti užsakymus, mygtuku įjungti bei išjungti virtuvės įrangą ir pan. – iš esmės vyksta savaime.

Ritzeris teigia, kad visuomenė kaip visuma juda link šio itin standartizuoto ir reguliuojamo modelio atlikti darbus. Dabar daugelis mūsų gyvenimo aspektų apima sąveikas su automatizuotomis sistemomis bei kompiuteriais, o ne su žmonėmis. Elektroninis ir balso paštas keičia laiškus ir telefono skambučius, elektroninė prekyba ketina atstoti keliones į parduotuves, bankomatai pagal skaičių pranoksta banko kasininkus, o pirkti pusgaminius greičiau, negu patiems gaminti maistą. Jei pastaruoju metu mėginote skambinti į didelę organizaciją, pavyzdžiui, į oro linijų bendrovę ar automobilių draudimo firmą, tikriausiai žinote, kad beveik neįmanoma pasikalbėti su žmogiškąja būtybe! Atsakymams į klausimus sukurta automatizuota mygtukinė informacijos tarnyba, ir tik kai kuriais atvejais jus sujungs su gyvu bendrovės darbuotoju. Visų rūšių kompiuterizuotos sistemos mūsų kasdieniame gyvenime vaidina dar didesnį vaidmenį. Ritzeris, kaip anksčiau Weberis, baiminasi kenksmingų racionalizacijos padarinių žmogaus dvasiai ir kūrybiškumui. Jis teigia, kad makdonaldizacija paverčia socialinį gyvenimą homogeniškesniu, nelankstesniu ir mažiau asmenišku.

Išvados

Ar tinklaveika, sprendimai iš apačios į viršų ir informacinės technologijos mus visiškai atriboja nuo pesimistinės biurokratijos ateities vizijos, kurią pateikė Weberis? Kai kas daro šitokią prielaidą, tačiau pastarąjį požiūrį turėtume vertinti atsargiai. Biurokratinės sistemos yra ne tokios tvirtos, kaip atrodė Weberiui, ir vis labiau susiduria su iššūkiais, metamais kitų, mažiau hierarchiškų organizacijos formų. Tačiau biurokratijos veikiausiai neišnyks iš karto, kaip dinozaurai. Artimiausioje ateityje galima tikėtis besitęsiančios stumties ir traukos tarp dviejų organizacijos tendencijų – viena vertus, didelio masto, beasmeniškumo ir hierarchijos ir, antra vertus, priešingų įtakų.

12

TEMOS SANTRAUKA

1. Šiuo metu organizacijos atlieka pagrindinį vaidmenį mūsų gyvenime. Organizacijas galima apibrėžti kaip didelius žmonių susivienijimus, įsteigtus konkretiems tikslams pasiekti. Organizacijų pavyzdžiai – tai verslo korporacijos, vyriausybės įstaigos, mokyklos, universitetai, ligoninės, kalėjimai ir pan.
2. Visos moderniosios organizacijos iš prigimties tam tikru mastu yra biurokratiškos. Biurokratija reikalauja aiškiai apibrėžti valdžios hierarchiją, turėti rašytines taisykles, nustatančias, kaip turi elgtis pareigūnai (dirbantys visą etatą ir gaunantys algą), ir atskirti pareigūnų užduotis organizacijoje nuo jų gyvenimo už organizacijos ribų. Organizacijų nariai nėra materialių išteklių, su kuriais dirba, savininkai.

Weberis tvirtino, jog modernioji biurokratija yra itin veiksminga priemonė dideliam žmonių skaičiui organizuoti, kartu užtikrinant, kad sprendimai bus priimami pagal bendrus kriterijus.

3. Neformalūs tinklai turi tendenciją megztis ir organizacijų viduje, ir tarp organizacijų – kiekviename jų lygyje. Tyrinėti šiuos neformalius saitus tiek pat svarbu, kiek ir formalesnius ypatumus, į kuriuos savo dėmesį sutelkė Weberis.

4. Kai kurie specifiniai biurokratijos elementai gali trukdyti jai darniai veikti. Biurokratinis ritualizmas – tai situacija, kai oficialių procedūrų laikomasi dėl pačių procedūrų netgi tuomet, kai labiau gal tiktų kitas sprendimas. Kita galima problema – kartais biurokratinėms taisyklėms suteikiama pirmenybė prieš pamatinius organizacijos uždavinius. Atrodo, biurokratija puikiai tinka rutininėms užduotims vykdyti, bet blogiau veikia nenuspėjamoje darbo aplinkoje.

5. Michelis Foucault savo darbuose nagrinėja, kaip organizacijų fizinė aplinka daro įtaką jų socialinėms savybėms. Moderniųjų organizacijų struktūra glaudžiai susijusi su priežiūra, kaip priemone užtikrinti paklusnumą valdantiesiems. Priežiūra susijusi su žmonių veiklos kontrole, taip pat su bylų ir kitos rašytinės dokumentacijos apie juos kaupimu. Laisvės suvaržymo organizacijos – tai įstaigos, tokios kaip prieglaudos ir kalėjimai, kuriuose individai ilgą laiką fiziškai atskiriami nuo išorės pasaulio.

6. „Geležinis oligarchijos dėsnis“ sako, kad didelėse organizacijose ir visoje visuomenėje galia neišvengiamai centralizuojama, šitaip trukdant demokratijai. Kai kurie mokslininkai nustatė, jog tarp biurokratijos ir demokratijos tvyro įtampa. Viena vertus, sprendimų priėmimo centralizacijos ilgalaikiai procesai yra susieti su moderniųjų visuomenių raida. Antra vertus, vienas pagrindinių dviejų praėjusių amžių ypatumų buvo spaudimas įtvirtinti demokratiją. Tendencijos prieštaringos, bet nė viena neužima dominuojančios padėties.

7. Moderniosios organizacijos išsirutuliojo kaip institucijos, orientuotos pagal lytis. Moterys tradiciškai buvo segreguojamos, kad negalėtų dirbti tam tikrų darbų, siekiant išlaikyti vyrų galimybę kilti karjeros laiptais. Pastaraisiais metais daugiau moterų užima specialisčių ir vadovių darbo vietas, bet kai kas mano, jog sėkmei garantuoti moterys turi perimti tradiciškai vyrišką vadovavimo stilių.

8. Pastaraisiais metais didelės organizacijos pradėjo keisti savo struktūrą, kad taptų mažiau biurokratiškos ir įgytų daugiau lankstumo. Daugelis Vakarų firmų perėmė japoniškųjų valdymo sistemų nuostatas: administracijos vadovams daugiau tartis su žemesnio lygio darbuotojais, atlyginimą ir atsakomybę sieti su darbo organizacijoje stažu, už darbo rezultatus vertinti veikiau grupes negu individus.

9. Naujosios informacinės technologijos keičia organizacijų darbo pobūdį. Dabar daugelį užduočių galima atlikti elektroninėje aplinkoje, o tai leidžia organizacijoms peržengti laiką ir erdvę. Naujųjų technologijų geba ardo fizines organizacijų sienas. Dabar daugelis organizacijų dirba veikiau kaip laisvi tinklai, o ne kaip uždari nepriklausomi vienetai.
10. Biurokratijos mažėjimas apibūdina procesą, kuris siejamas su Weberio apibrėžtos biurokratijos, kaip vyraujančios organizacinės formos, laipsnišku nuosmukiu.

Pasvarstykite dar kartą

1. Kokius pranašumus turi darbas pagal biurokratinį stilių?
2. Kodėl organizacijose dirbantys žmonės taip dažnai nukrypsta nuo formalių procedūrų?
3. Ką bendra turi mokyklos, ligoninės ir kalėjimai?
4. Ar didelės organizacijos „iš pagrindų sugadintos“ vyriškųjų vertybių?
5. Kaip tinklaveikos organizacijos sugeba būti visur ir niekur?
6. Kodėl biurokratijos ir demokratijos santykiai tokie sudėtingi?

Papildoma literatūra

Manuel Castells. *The Rise of Network Society.* – Oxford: Blackwell, 1996.

Stewart Clegg. *Modern Organizations: Organization Studies in the Postmodern World.* – London: Sage, 1990.

David Lyon. *The Electronic Eye: The Rise of Surveillance Society.* – Cambridge: Polity, 1994.

Interneto nuorodos

Center for the Sociology of Organizations (CNRS, Paris)
http: //www.sco.edu

Electronic Journal of Radical Organization Theory, including basic issues online
http://www.mngt.waikato.ac.nz/research/ejrot

Foucault site
http://www.qut.edu.au/edu/cpol/foucault/links.html

13

Darbas ir ekonominis gyvenimas

- **Kas yra darbas?** 353
- **Užimtumo sistemos tendencijos** 354
- **Darbo pasidalijimas ir ekonominė priklausomybė** 357
- **Darbo transformacija** 361
- **Moterys ir darbas** 364
- **Darbas ir šeima** 374
- **Nedarbas** 381
- **Netikrumas dėl darbo** 384
- **Darbo reikšmės nuosmukis?** 388
- **Temos santrauka** 389
- **Pasvarstykite dar kartą** 391

13 skyrius.
Darbas ir ekonominis gyvenimas

Kaip ir daugybė kitų mūsų socialinio gyvenimo aspektų, darbas ir ekonominis gyvenimas nepaprastai keičiasi. Aplinkui tik ir girdime kalbant apie „žlugusias karjeras“, apie bendrovių jungimąsi ir skilimą, klausomės prieštaringų pranešimų apie informacinių technologijų poveikį darbo vietoms. Tačiau sociologus domina ne vien šie itin vieši šiuolaikinių darbo modelių aspektai, bet ir darbo kaitos poveikiai privačiam individų ir šeimų gyvenimui.

Norint suvokti šiuolaikinio ekonominio gyvenimo kaitos apimtį, galima panagrinėti, pavyzdžiui, darbo veiklos trajektorijas, kurios visiškai pakito vos per vienos kartos gyvenimą. Būtent šitaip padarė sociologas Richardas Sennettas, savo naujame tyrime išnagrinėjęs šiuolaikinį darbo poveikį asmens charakteriui. Sennettas, lygindamas ir priešpriešindamas „tėvo ir sūnaus“ šeimų gyvenimus ir karjeras, išryškino darbo patirties kaitą (Sennett, 1998).

Prieš dvidešimt penkerius metus, tyrinėdamas „mėlynąsias apykakles“ Bostone, Sennettas parašė trumpą biografinę apybraižą apie italą imigrantą Enriką, visą amžių dirbusį valytoju administraciniame pastate miesto centre. Nors Enriko nedžiugino prastos sąlygos ir menkas užmokestis, bet darbas suteikė savigarbos jausmą, kad „dorai uždirba pinigus“ žmonai ir vaikams išlaikyti. Penkiolika metų kasdien jis valė tualetus ir plovė grindis, kol pagaliau sutaupė pinigų namui priemiestyje nusipirkti. Enrikui darbas neteikė ypatingo pasitenkinimo, tačiau buvo nuolatinis, jį gynė profesinė sąjunga, todėl jis su žmona galėjo ramiai planuoti savo ir vaikų ateitį. Enrikas iš anksto žinojo, kada išeis į pensiją ir kokio dydžio ji bus. Kaip pastebi Sennettas, Enrikas turėjo „vieninteli ir tvirtą tikslą – tarnauti savo šeimai“. Nors žmogus didžiavosi dorai sunkiai dirbąs, jis netroško tokios pat ateities savo vaikams. Enrikui buvo svarbu sukurti vaikams tokias sąlygas, kad jie pajėgtų pasiekti daugiau.

Po penkiolikos metų atsitiktinai sutikęs Enriko sūnų Riką, Sennettas sužinojo, kad vaikai iš tiesų tapo mobilesni. Rikas gavo pirmojo laipsnio inžinieriaus diplomą, o paskui įstojo į verslo mokyklą Niujorke. Per keturiolika metų po mokslų baigimo Rikas padarė labai pelningą karjerą ir pagal darbo užmokesčio skalę pasiekė viršutinį penkiaprocentinį lygį. Po vedybų Rikas ir jo žmona Žanetė bent keturis kartus persikėlė iš vienos vietos į kitą, kad galėtų kopti karjeros laiptais. Rizikuodami ir atsiverdami pokyčiams, Rikas ir Žanetė prisitaikė prie audringų laikų ir galiausiai praturtėjo. Nors šiai porai pasisekė, tačiau jos gyvenimo istorija nėra visiškai laiminga. Rikas su žmona nerimauja, kad netrukus „nebevaldys savo gyvenimo“. Būdamas konsultantu, Rikas negali planuoti savo laiko ir darbo: sutartys neapibrėžtos ir dažnai keičiasi, jis neturi jokio nuolatinio vaidmens, o likimas daugiausia priklauso nuo darbo tinkle sėkmių ir klaidų. Žanetė irgi jaučia turinti menką įtaką savo darbui. Ji vadovauja grupei apskaitininkų, kurie pasklidę įvairiose geografinėse vietovėse: vieni dirba namuose, kiti – įstaigoje, o dar kiti – už tūkstančių mylių esančiame bendrovės filiale. Vadovaudama šiai „lanksčiai“ grupei, Žanetė negali remtis tiesioginiu bendravimu ir asmeninėmis žiniomis apie žmonių darbą. Jai tenka vadovauti iš tolo, naudojantis elektroniniu paštu ir telefonu.

Keliaujant po šalį, iširdavo Riko ir Žanetės reikšmingi draugystės ryšiai, o naujieji kaimynai ir bendruomenės nieko nežinodavo apie šios poros praeitį – kas jie ir iš kur atvyko. Sennettas rašo: „Trumpalaikis draugystės ryšių ir dalyvavimo vietos bendruomenėje pobūdis sudaro prielaidas kilti pagrindiniam vidiniam Riko rūpesčiui – nerimui dėl šeimos“. Namuose Rikas ir Žanetė pastebi, kad darbo gyvenimas varžo jų galimybes atlikti tėvų pareigas. Darbo dienos ilgos, todėl jiems neramu, kad neturi laiko bendrauti su vaikais. Bet labiau už manipuliacijas laiku ir dienotvarkėmis šią porą jaudina tai, kad jie rodo klaidinamą pavyzdį. Rikas ir Žanetė moko vaikus vertinti sunkų darbą, įsipareigojimus ir ilgalaikius tikslus, tačiau baiminasi, kad jų pačių gyvenimas atskleidžia visai ką kita: ir tėvas, ir motina demonstruoja teigiamą požiūrį į trumpalaikį, lankstų darbą, kurį vis labiau palaiko vėlyvosios modernybės visuomenė. Jų darbo veiklos istorijoms būdingas nuolatinis judėjimas, laikini įsipareigojimai ir trumpalaikės investicijos į tai, kuo jie užsiima. Pora suvokia, kad dabartinėje nesuvaldomoje visuomenėje „gero darbo savybės nereiškia gero charakterio savybių“.

Šiame skyriuje nagrinėsime darbo pobūdį moderniosiose visuomenėse ir pažvelgsime į pagrindinius pokyčius, kurie šiandien veikia ekonominį gyvenimą. Vėliau nuodugniau pasvarstysime kai kuriuos iššūkius bei galimybes, su kuriomis susiduria Rikas, Žanetė ir daugelis kitų individų, kurie stengiasi susitaikyti su naujomis „lanksčiosiomis“ darbo vietos sąlygomis.

Kas yra darbas?

Daugeliui mūsų darbas užima kur kas didesnę gyvenimo dalį, negu bet kuri kita veiklos rūšis. Darbo sąvoką dažnai siejame su lažu – aibe užduočių, kurių norėtume turėti kuo mažiau, o jei įmanoma, ir visai išvengti. Tačiau darbas vertesnis už lažą, priešingu atveju žmonės, likę be darbo, nesijaustų pralaimėję ir sutrikę. Kaip pasijustumėte pagalvoję, kad niekada negausite darbo? Moderniosiose visuomenėse svarbu turėti darbą, nes jis yra priemonė savigarbai išsaugoti. Netgi tuomet, kai darbo sąlygos palyginti nemalonios, o užduotys pilkos, darbas turi tendenciją būti žmonių psichologinio charakterio struktūriniu elementu ir sukti jų kasdienės veiklos ratą. Darbas turi keletą reikšmingų savybių.

- *Pinigai.* Daugeliui žmonių darbo užmokestis ar alga yra pagrindiniai ištekliai, nuo kurių priklauso jų galimybė tenkinti savo reikmes. Neturėdami pajamų, žmonės labai nerimauja, kaip susitvarkys su kasdieniu gyvenimu.
- *Aktyvumo lygis.* Darbas neretai duoda pagrindą įgyti bei pritaikyti įgūdžius ir gebėjimus. Net rutiniška veikla suteikia struktūrizuotą aplinką, kuri sugeria žmogaus energiją. Netekus darbo, gali sumažėti ir galimybė pritaikyti atitinkamus įgūdžius bei gebėjimus.
- *Įvairovė.* Darbe patenkame į situacijas, kurios stipriai skiriasi nuo namų aplinkos. Net jei tenka atlikti palyginti pilkas užduotis, žmonės gali mėgautis dirbdami tai, kas skiriasi nuo namų ruošos.
- *Laiko struktūra.* Nuolatinį darbą turinčių žmonių diena paprastai organizuojama pagal darbo ritmą. Kartais tai gali slėgti, tačiau apskritai žmonės pajunta, jog kasdienė veikla turi kryptį. Tie, kurie nedirba, didžiausia problema dažnai laiko nuobodulį, apatiją laikui.
- *Socialiniai ryšiai.* Darbo aplinkoje galima susidraugauti ir kartu su kitais dalyvauti bendroje veikloje. Atsiskyrus nuo darbo aplinkos, asmens galimų draugų ir pažįstamų ratas, ko gero, sumažėja.
- *Asmens identitetas.* Paprastai žmonės darbą vertina už tai, kad jis suteikia stabilų socialinio identiteto jausmą. Savigarba, ypač vyrų, dažnai glaudžiai siejasi su ekonominiu pajėgumu išlaikyti namų ūkį.

Šio įspūdingo sąrašo fone nesunku pamatyti, kodėl buvimas be darbo gali pakirsti individo pasitikėjimą savo socialine verte.

Mokamas ir nemokamas darbas

Dažnai manome, jog turėdami darbą, gauname ir atlygį. Toks požiūris yra per daug supaprastintas. Daugelio žmonių gyvenime rimta problema yra neapmokamas darbas (namų ruoša ar savarankiškas automobilio remontas). Daug veiklos rūšių neatitinka tradicinių mokamo darbo kategorijų. Pavyzdžiui, didelės dalies darbo, atliekamo neformaliosios ekonomikos srityje, tiesiogiai neapskaito oficialioji užimtumo statistika. Terminas **neformalioji ekonomika** apibūdina ekonominius sandorius, kurie nėra priskiriami nuolatiniam įdarbinimui. Kartais už tokias paslaugas atlyginama pinigais, bet dažnai vyksta ir tiesioginiai prekių ar paslaugų mainai.

Žmogui, atėjusiam pataisyti televizoriaus, galima sumokėti grynaisiais, neprašant sąskaitos ar smulkaus darbų sąrašo. Atsilygindami už kitokias paslaugas žmonės su draugais ar bendradarbiais mainosi „pigiais" – vogtais ar kaip nors kitaip neteisėtai įsigytais daiktais. Neformalioji ekonomika apima ne vien „paslėptus" piniginius sandorius, bet ir daugelio kitokių formų *apsirūpinimą*, kuriuo žmonės užsiima namuose ir už jų ribų. Pavyzdžiui, meistraudami – gamindami namų ūkio prietaisus bei įrankius – individai apsirūpina daiktais ir paslaugomis, kuriuos kitu atveju tektų pirkti (Gershuny ir Miles, 1983).

Neapmokamiems darbams priklauso namų ūkio darbai, kuriuos tradiciškai daugiausia atlieka moterys. Bet juk tai irgi veikla – dažnai itin sunki ir alinanti. Didelis socialinis vaidmuo tenka savanoriškam darbui labdaros ir kitose organizacijose. Žinoma, dėl visų išvardytų priežasčių svarbu turėti mokamą darbą, tačiau „darbo" kategorija yra kur kas platesnė.

Darbą, nesvarbu, mokamą ar nemokamą, galime apibrėžti kaip vykdymą uždavinių, kuriems reikia protinių bei fizinių pastangų ir kuriais siekiama gaminti prekes ir teikti paslaugas, tenkinančias žmogaus reikmes. **Užsiėmimas,** arba darbas, yra veikla, atliekama mainais už reguliarų darbo užmokestį ar algą. Visose kultūrose darbas yra **ekonomikos** pagrindas. Ekonomikos sistemą sudaro institucijos, kurios rūpinasi prekių bei paslaugų gamyba ir paskirstymu.

Užimtumo sistemos tendencijos

Darbas visuomet yra įterptas į platesnę ekonomikos sistemą. Moderniosiose visuomenėse ši sistema priklauso nuo pramonės gamybos. Modernioji pramonė iš esmės skiriasi nuo ikimodernių gamybos sistemų, kurios pirmiausia rėmėsi žemės ūkiu. Dauguma žmonių dirbo laukuose ar augino gyvulius. Tuo tarpu moderniosiose visuomenėse – priešingai, žemės ūkyje dirba tik maža gyventojų dalelė, o pats ūkininkavimas industrializuotas – juo verčiamasi labiau pasitelkiant mašinas, o ne žmonių rankų darbą.

Pati modernioji pramonė nuolatos kinta – technologinė kaita sudaro vieną pagrindinių jos savybių. **Technologija** – tai mokslo ir techninės įrangos derinimas siekiant didesnio gamybos efektyvumo. Pramonės gamybos pobūdis keičiasi ir dėl platesnių socialinių bei ekonominių įtakų. Panagrinėję industrializuotų šalių užimtumo sistemą XX a., šį reiškinį matome itin aiškiai: globaliosios ekonomikos pokyčiai ir technologijos pažanga iš esmės pakeitė mūsų atliekamo darbo rūšis. Amžiaus pradžioje rinkoje dominavo „mėlynųjų apykaklių" darbo vietos gamyboje, tačiau laipsniškai jas persvėrė „baltųjų apykaklių" vietos paslaugų sektoriuje (žr. schemas 13.1 ir 13.2).

1900 metais daugiau kaip trys ketvirtadaliai dirbančių gyventojų vertėsi fiziniu („mėlynųjų apykaklių") darbu. Iš jų apie 28 procentus sudarė kvalifikuoti, 35 procentus – iš dalies kvalifikuoti ir 10 procentų – nekvalifikuoti darbininkai. „Baltųjų apykaklių" ir specialistų darbo vietų buvo palyginti nedaug. Amžiaus viduryje fizinio darbo darbininkai sudarė jau mažiau kaip du trečdalius gyventojų, dirbančių mokamą darbą, o nefizinio darbo darbuotojų atitinkamai padaugėjo.

1971, o vėliau 1981 metais Jungtinėje Karalystėje vyko gyventojų surašymas. Per šį laikotarpį žmonių, dirbančių „mėlynųjų apykaklių" darbą, dalis sumažėjo: vyrų nuo 62 iki 56 procentų, o mo-

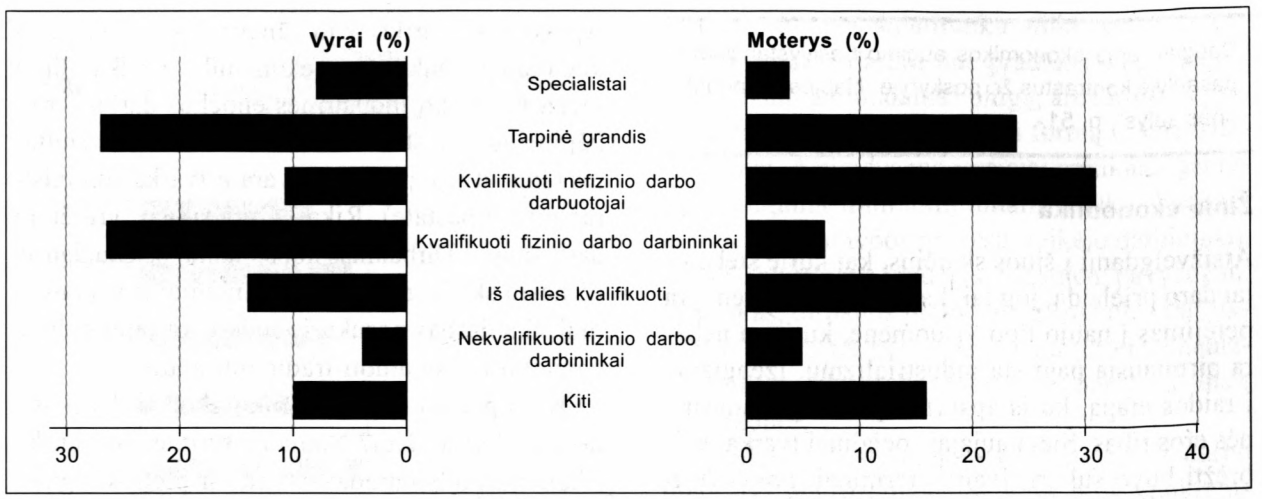

Schema 13.1. Darbingo amžiaus gyventojai pagal lytį ir klasę, JK, 1999 m.

Šaltiniai: Labour Force Survey, Office for National Statistics. Iš *Social Trends,* 30 (2000), p. 26. Karališkoji autorinė teisė.

terų nuo 43 iki 36 procentų. Vyrų specialistų ir vadovų darbo vietų padaugėjo maždaug milijonu. Iki 1981 metų paprastą „baltųjų apykaklių" darbą dirbo 170 000 vyrų mažiau, tačiau 250 000 padaugėjo jį dirbančių moterų. Nykstančios fizinio darbo vietos glaudžiai siejasi su gamybos pramonėje dirbančių žmonių skaičiaus mažėjimu. 1981 metais gamyboje dirbo 700 000 vyrų ir 420 000 moterų mažiau negu prieš dešimtį metų.

Šios dvi tendencijos būdingos ir šiandien, tačiau bent šiek tiek išsilygino. 1998 metais vyriausybės atliktas „Darbo jėgos tyrimas" (*Labour Force Survey*) parodė, kad gamybos pramonėje dirbo vos 25 procentai vyrų ir 10 procentų moterų. Visiškai priešinga situacija finansų ir verslo paslaugų sektoriuje, kuriame darbuotojų skaičius nepaprastai padidėjo: 1981 metais šiame sektoriuje dirbo tik 10 procentų vyrų, o 1998-aisiais jų skaičius išaugo iki 16 procentų. Moterų skaičius atitinkamai padidėjo nuo 12 procentų 1981 metais iki 19 procentų 1998-aisiais.

Kilo nemaža diskusija dėl to, kodėl atsirado šis prieaugis. Atrodo, jį lėmė kelios priežastys. Pirma, nuolat buvo diegiama lengvinanti darbą mechanizuota įranga, o viso to kulminacija pastaraisiais metais – informacinių technologijų paplitimas pramonėje. Antra, gamybos pramonės augimas už Vakarų pasaulio ribų, ypač Tolimuosiuose Rytuose. Senesnė Vakarų visuomenių pramonė patiria nuosmukį, nes nepajėgia konkuruoti su efektyvesniais ir pigiau darbo jėgą perkančiais Tolimųjų Rytų gamintojais.

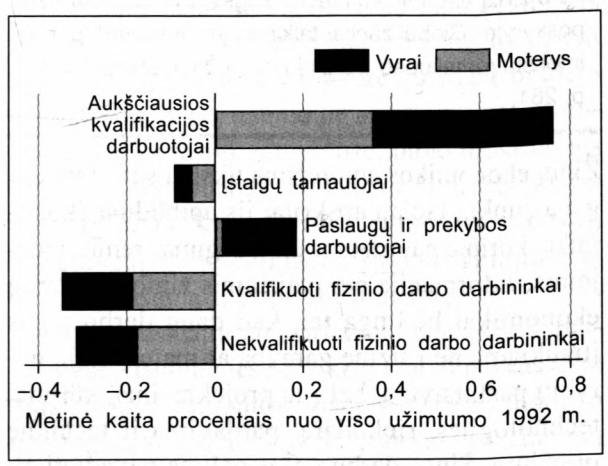

Schema 13.2. Vyrų ir moterų užimtumo kaita pagal užsiėmimą, 1992–1998 m.

Šaltinis: European Commission, *Employment in Europe*, 1999, p. 12.

Daugiau apie ekonomikos augimo besivystančiame pasaulyje kontrastus žr. poskyryje „Naujosios industrinės šalys“, p. 51.

Žinių ekonomika

Atsižvelgdami į šiuos skaičius, kai kurie stebėtojai daro prielaidą, jog tai, kas vyksta šiandien, yra perėjimas į naujo tipo visuomenę, kuri jau nebėra pirmiausia pagrįsta industrializmu. Įžengiame į raidos etapą, kuris apskritai peržengė industrinės eros ribas. Šiai naujajai socialinei tvarkai apibrėžti buvo sukurti įvairūs terminai: *postindustrinė visuomenė*, *informacijos amžius* ir *„naujoji“ ekonomika*. Tačiau labiausiai paplito **žinių ekonomikos** terminas.

Apie žinių ekonomikos technologinę infrastruktūrą žr. poskyryje „Globalizacijai talkinantys veiksniai“, p. 63, ir tekstą rėmeliuose „Laidinių darbuotojų atsiradimas“, p. 281.

Žinių ekonomikos apibrėžimą tiksliai suformuluoti gana sunku, tačiau apskritai jis apibūdina ekonomiką, kurioje naujovės ir ūkio augimas remiasi idėjomis, informacija bei įvairiomis žiniomis. Žinių ekonomikai būdinga tai, kad daug darbo jėgos įtraukiama ne į fizinę gamybą ar materialiųjų gėrybių paskirstymą, bet į jų projektavimą, kūrimą, technologijas, rinkodarą, pardavimą ir techninę priežiūrą. Šiuos darbuotojus galima pavadinti *žinių darbuotojais*. Žinių ekonomikoje dominuoja nuolatinis informacijos ir nuomonių srautas, taip pat galingas mokslo ir technologijos potencialas. Charlesas Leadbeateris pastebėjo:

> „Dauguma mūsų susikuria pinigų iš oro: negaminame nieko, ką galima būtų pasverti, paliesti ar lengvai išmatuoti. Mūsų produkcija nekraunama į rietuves uostuose, nekaupiama sandėliuose ir negabenama geležinkeliu. Dauguma mūsų gyvenimui užsidirba teikdami paslaugas, vertinimus, informaciją ir analizę, nesvarbu, kur tai vyktų – paslaugų telefonu centre, teisininko kontoroje, vyriausybės departamente ar mokslininko laboratorijoje. Visi mes esame verslo iš oro dalyviai.“ (1999: vii).

Aprašytasis Enriko ir jo sūnaus Riko atvejis aiškiai rodo poslinkį į žinių ekonomiką. Enrikas dirbo vieną iš tipiškų industrinės epochos darbų – reikėjo triūsti fiziškai ir sukurti materialius rezultatus (šiuo atveju palaikyti švarą ir tvarką administraciniame pastate). Rikas – priešingai, yra žinių darbuotojas. Dirbdamas konsultantu, jis daugiausia dėmesio skiria informacijos rinkimui ir jos taikymui. Šis darbas nesukuria nieko, ką būtų galima pamatyti ar išmatuoti tradiciniu būdu.

Kaip plačiai paplitusi žinių ekonomika prasidedant XXI amžiui? Naujame tyrime, kurį atliko Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacija (EBPO) mėginta nustatyti išsivysčiusių šalių žinių ekonomikos mastą pagal tai, kiek procentiškai bendrosios produkcijos kiekvienoje šalyje pagamina verslas, kurį galima priskirti žiniomis pagrįstai pramonei (žr. schemą 13.3). Pastaroji pramonė buvo suprantama plačiai: apėmė aukštąsias technologijas ir kvalifikacijos tobulinimą, tyrimus ir diegimą, taip pat finansų bei investicijų sektorių. Apskritai EBPO šalyse XX a. dešimtajame dešimtmetyje žiniomis pagrįstai pramonei teko daugiau kaip pusė visos verslo produkcijos. Vakarų Vokietijoje ji sudarė 58,6 procento, JAV, Japonijoje, Didžiojoje Britanijoje, Švedijoje ir Prancūzijoje irgi perkopė 50 procentų ribą.

Investicijos į žinių ekonomiką – valstybinio švietimo, programinės įrangos kūrimo, tyrimų ir diegimo plėtotei – daugelyje šalių dabar sudaro svarią biudžeto dalį. Pavyzdžiui, Švedija 1995 metais į žinių ekonomiką investavo 10,6 procento savo bendrojo vidaus produkto. Nuo jos beveik neatsilieka Prancūzija – labiausiai dėl didelių išlaidų valstybiniam švietimui.

Reikia pripažinti, kad žinių ekonomika lieka sunkiai tyrinėjamu reiškiniu – tiek kiekybine, tiek kokybine prasme! Lengviau išmatuoti fizinių daiktų, negu „besvorių“ idėjų vertę. Tačiau neginčytina, jog žinių kūrimas ir taikymas užima vis svarbesnę vietą Vakarų visuomenių ekonomikoje. Tuo įsitikinsime, studijuodami šį skyrių.

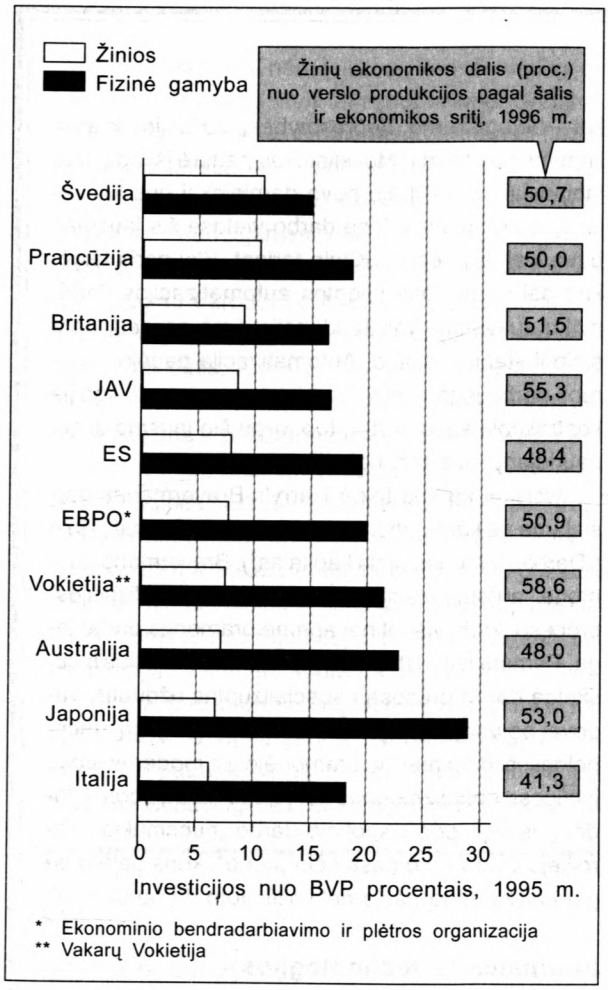

Schema 13.3. Žinių ekonomikos dalis investicijose ir produkcijos gamyboje pagal šalis ir ekonomikos regionus, 1995–1996 m.

Šaltinis: OECD. Iš *The Economist*, 16 Oct. 1999, p. 145.

Darbo pasidalijimas ir ekonominė priklausomybė

Viena išskirtiniausių savybių, būdingų moderniųjų visuomenių ekonomikos sistemoms, yra itin sudėtingas **darbo pasidalijimas**: darbas išsiskaidė į aibę įvairių užsiėmimų, kuriems žmonės atitinkamai specializuojasi. Tradicinėse visuomenėse, jeigu žmogus nedirbo žemės ūkio darbų, jis mokėsi amato. Pirmiausia jis ilgus metus būdavo pameistriu, o tapęs amatininku atlikdavo visus gamybos proceso darbus nuo pradžios iki pabaigos. Pavyzdžiui, gamindamas plūgą, amatininkas pats kaldavo geležį, suteikdavo jai formą ir surinkdavo dirbinį. Atsiradus moderniajai pramonės gamybai, dauguma tradicinių amatų išnyko, kadangi stambesnės gamybos procesui reikėjo darbininkų, turinčių skirtingus įgūdžius. Šiandien, pavyzdžiui, elektrikas, dirbantis pramonės gamyboje, gali tikrinti ir taisyti tik kai kurias vieno tipo mechanizmo dalis, o kitų dalių ir kitų mechanizmų imsis kiti žmonės.

Moderniosiose visuomenėse pakito ir darbo vieta. Iki industrializacijos koks nors konkretus darbas daugiausia buvo dirbamas namuose, padedant visiems namų ūkio nariams. Pramonės pažanga, tokia kaip elektros ar anglių varomi mechanizmai, sukėlė poslinkį – atskyrė darbą ir namus. Verslininkų valdomos gamyklos tapo pramonės plėtros centrais: čia buvo sukaupti mechanizmai ir kita įranga, o prekių **masinė gamyba** pradėjo užgožti smulkiąją, namudinę amatininkystę. Žmonės, norintys dirbti gamyklose, buvo mokomi atlikti specializuotas užduotis ir už šį darbą gaudavo atlyginimą. Kaip dirbama, prižiūrėjo vadovai, kuriems rūpėjo įdiegti techniką, kuri didintų darbininkų našumą ir stiprintų drausmę.

Darbo pasidalijimo skirtumai tradicinėse ir moderniose visuomenėse iš tikrųjų labai ryškūs. Net didžiausiose tradicinėse visuomenėse gyvuodavo ne daugiau kaip dvidešimt ar trisdešimt pagrindinių amatininkų profesijų kartu su specializuotais vaidmenimis, tokiais kaip pirklio, kareivio ar dvasininko. Moderniosiose industrinėse sistemose egzistuoja tūkstančiai įvairių veiklų. Gyventojų surašymo Jungtinėje Karalystėje duomenimis, britų ekonomikoje esama apie 20 000 skirtingų darbų. Tradicinėse visuomenėse dauguma gyventojų dirbo žemės ūkyje ir buvo ekonomiškai nepriklausomi. Žmonės patys gamindavosi maistą, siūdavosi drabužius ir pasidarydavo kitus buities reikmenis. Tuo tarpu moderniosiose visuomenėse – priešingai, vieną pagrindinių bruožų sudaro didžiulė **ekonominės tarpusavio priklausomybės** plėtra. Visi mes, norėdami turėti produktus bei paslau-

Darbas ir technologijos

Technologijos ir darbo ryšys ilgą laiką domino sociologus. Kaip mūsų darbo patirtį veikia su šiuo darbu susiję technologijos tipai? Plėtojantis industrializacijai, technologija darbovietėse įgijo dar didesnį vaidmenį – nuo automatizuotų gamyklų iki kompiuterizuoto įstaigų darbo. Dabartinė informacinių technologijų revoliucija paakino vėl susidomėti šiuo klausimu. Technologija gali didinti efektyvumą ir našumą, bet kaip ji keičia darbuotojų atliekamo darbo patyrimus? Vienas svarbiausių sociologams rūpimų klausimų – kokią įtaką daro perėjimas prie sudėtingesnių sistemų darbo pobūdžiui ir institucijoms, kuriose šis darbas atliekamas.

Automatizacija

Automatizacijos, arba programuojamų mechanizmų, idėja buvo pateikta XIX a. viduryje, kai amerikietis Christopheris Spenceris išrado *automatą*, programuojamas tekinimo stakles, gaminusias varžtus, veržles ir krumpliaračius. Automatizacijos poveikis dar labiau padidėjo, sukūrus robotus – automatinius įtaisus, vykdančius funkcijas, kurias paprastai atlikdavo žmonės. Pirmąsyk pramonėje keletas robotų pasirodė 1946 metais, išradus įtaisą automatiškai reguliuoti įrangą mašinų gamybos pramonėje. Tačiau sudėtingesni robotai buvo sukurti tik XX a. aštuntajame dešimtmetyje, jiems pritaikius mikroprocesorius. Šiandien robotai gali atlikti daugybę užduočių, pavyzdžiui, suvirinti, dažyti purškiant, kilnoti ir pernešinėti detales. Kai kurie robotai gali atskirti detales, apčiuopdami ar liesdami, o kiti sugeba vizualiai surūšiuoti objektus reikiama tvarka.

Automatizacijos plitimas sukėlė karštus sociologų ir gamybos santykių ekspertų ginčus dėl naujosios technologijos poveikio darbininkams, jų įgūdžiams ir didesniam ar mažesniam atsidavimui savo darbui. Robertas Blauneris savo įtakingame veikale *Alienation and Freedom,* 1964 („Susvetimėjimas ir laisvė“) tyrinėjo darbininkų patirtį keturiose skirtingose pramonės šakose, kuriose buvo nevienodas technologijos lygis. Vadovaudamasis Durkheimo ir Marxo idėjomis, Blauneris į savo tyrimą įtraukė *susvetimėjimo* sąvoką ir matavo, kaip stipriai šį susvetimėjimą juto kiekvienos pramonės šakos darbininkai – bejėgiškumo, beprasmybės, izoliacijos ir abejingumo sau forma. Mokslininkas padarė išvadą, kad labiausiai susvetimėję buvo darbininkai prie konvejerių, o automatizuotose darbo vietose šis jausmas buvo kiek silpnesnis. Kitaip tariant, Blauneris teigė, kad dėl gamyklose įdiegtos automatizacijos darbininkų susvetimėjimo tendencija *ėmė silpnėti*, nors šiaip ji stabiliai didėjo. Automatizacija padėjo integruoti darbo jėgą ir leido darbininkams pajusti, kad jie kontroliuoja savo darbą, tuo tarpu šio jausmo stigo, naudojant kitas technologijos formas.

Visiškai ką kita teigė Harry's Bravermanas garsiajame veikale *Labour and Monopoly Capital,* 1974 („Darbas ir monopolinis kapitalas“). Bravermano nuomone, automatizacija sudarė dalį „dekvalifikacijos“ proceso, kuris visuotinai apėmė pramonės darbo jėgą. Primetę teiloristinius organizavimo metodus ir suskaidę darbo procesą į specializuotas užduotis, vadovai be vargo galėjo kontroliuoti darbo jėgą. Technologijos diegimas ir pramonėje, ir moderniosiose įstaigose ribojo žmogaus kūrybiško darbo poreikį, todėl prisidėjo prie visuotinio darbo „nuosmukio“. Tereikėjo vieno – nemąstančio „kūno“, kuris galėtų be galo atlikinėti tą pačią nekvalifikuoto darbo užduotį.

Informacinės technologijos

Blauneris ir Bravermanas automatizacijos padarinius vertino iš priešingų pozicijų, kurios šiandien gyvai diskutuojamos svarstant informacinių technologijų (IT) poveikį darbo vietai. Mažne niekas neginčija, kad internetas, elektroninis paštas, nuotolinės konferencijos ir elektroninė prekyba pakeitė bendrovių verslo būdus. Bet jie taip pat veikia ir darbuotojų kasdienio darbo atlikimo būdą. Optimistinio požiūrio šalininkai palaiko Blaunerį, kad informacinės technologijos, leisdamos atsirasti naujiems, lankstesniems darbo būdams, sukels darbo pasaulio revoliuciją. Jos padės išstumti rutiniškas, bukinančias pramonės gamybos užduotis ir pradėti veikti laisvajame informacijos amžiuje, kuriame darbininkai galės labiau kontroliuoti darbo procesą ir daugiau prie jo prisidėti. Entuziastingi technologinės pažangos šalininkai kartais vadinami *technologijos deterministais*, nes jie tiki technologijos galia nulemti paties darbo pobūdį ir formą.

Kiti mokslininkai nėra įsitikinę, kad technologijos transformuos darbą vien teigiama linkme. Shoshana Zuboff (1988) savo tyrime apie IT taikymą firmose padarė išvadą, kad vadovybė gali naudoti IT labai skirtingiems tikslams. Kai informacinėmis technologijomis naudojamasi kaip kūrybiška, išcentrinamąja jėga, jos gali padėti suardyti griežtas hierarchijas, daugiau darbuotojų įtraukiant į sprendimų priėmimą ir glaudžiai juos susieti su kasdieniais bendrovės reikalais. Antra vertus, ne ką sunkiau informacinėmis technologijomis naudotis kaip priemone hierarchijoms ir priežiūrai stiprinti. Darbo vietos aprūpinimas informacinėmis technologijomis gali apriboti tiesiogines darbuotojų sąveikas, atkirsti bendresnės atskaitomybės kanalus ir transformuoti įstaigą į autonomiškų ir atsietų modulių tinklą. Šiuo požiūriu informacinių technologijų įtaka priklauso nuo paskirčių, kurioms IT naudojamos, taip pat nuo to, kaip šių technologijų vaidmenį supranta tie, kurie jas taiko.

Tikima, kad informacinių technologijų sklaida kai kuriems darbo jėgos segmentams tikrai sukurs didesnes ir patrauklias galimybes. Pavyzdžiui, informacinės technologijos praturtina žiniasklaidos, reklamos, dizaino profesinės kūrybos galias ir kartu suteikia lankstumo asmeniniam darbo stiliui. „Laidinių darbuotojų" ir „nuotolinio dalyvavimo" vizija greičiausiai gali virsti tikrove tiems, kurie kvalifikuoti, vertinami darbe, eina atsakingas pareigas. Bet kitame šio spektro gale – tūkstančiai menkai apmokamų nekvalifikuotų žmonių, dirbančių paslaugų telefonu centruose ir duomenų kaupimo bendrovėse. Šiuose darbuose, atsiradusiuose pastaraisiais metais daugiausia dėl telekomunikacijų plėtros, dirbantys žmonės yra taip stipriai atsieti ir susvetimėję, kad galėtų varžytis su Bravermano aprašytaisiais „dekvalifikuotais" darbininkais. Paslaugų telefonu centrų darbuotojai tvarko kelionių užsakymus ir finansinius sandorius pagal griežtai standartizuotus formatus – šiame darbe beveik arba visiškai nėra vietos darbuotojo veiksmų laisvei ar kūrybiškumui. Darbuotojai nuolatos atidžiai stebimi, o jų bendravimas su vartotojais įrašomas į magnetofono juostą „kokybei užtikrinti". Atrodo, kad „informacinė revoliucija", lygiai kaip ir pramonės ekonomika, sukūrė aibę rutiniškų, nekvalifikuotų darbų.

gas, kurių reikia gyvenime, priklausome nuo begalės kitų darbininkų, šiandien pasklidusių po visą pasaulį. Moderniosiose visuomenėse dauguma žmonių, išskyrus vieną kitą išimtį, negamina maisto, kurį valgo, nestato namų, kuriuose gyvena, ir nekuria materialiųjų vertybių, kurias vartoja.

Ankstyvieji sociologai plačiai rašė apie galimus darbo pasidalijimo padarinius ir individams, ir visuomenei, kaip visumai. Marxo nuomone, perėjimas į industrializaciją bei samdomąjį darbą neišvengiamai baigiasi darbininkų **susvetimėjimu**. Samdomi darbininkai gamyklose praranda galimybę kontroliuoti savo pačių darbą. Žmonės verčiami atlikti rutiniškas, monotoniškas užduotis, kurios atima iš dirbamo darbo jo vidinę kūrybinę vertę. Kapitalizmo sistemoje darbininkai ilgainiui įpranta prie instrumentinio požiūrio į darbą ir jame nebeįžvelgia nieko, išskyrus būdą užsidirbti gyvenimui, teigė Marxas.

Durkheimo požiūris į darbo pasidalijimą buvo optimistiškesnis, nors ir jis pripažino potencialiai žalingas jo išdavas. Pasak Durkheimo, vaidmenų specializacija turės sustiprinti visuomenėse socialinį solidarumą. Užuot gyvenę kaip atskyrę, savarankiški vienetai, žmonės dėl abipusės priklausomybės bus susieti draugėn. Solidarumas, kaip manė mokslininkas, sutvirtės dėl daugiakrypčių gamybos ir vartojimo santykių. Šią sandarą Durkheimas laikė itin funkcionalia, nors ir suvokė, kad socialinis solidarumas gali suirti, jei kaita vyksta pernelyg greitai. Dėl jos kylantį pojūtį, kad išnyksta normos, Durkheimas pavadino *anomija* (žr. p. 25).

Teilorizmas ir fordizmas

Adamas Smithas, vienas iš moderniosios ekonomikos kūrėjų, rašęs daugiau negu prieš du šim-

tus metų, nustatė pranašumus, kuriuos, siekiant didesnio našumo, teikia darbo pasidalijimas. Garsusis Smitho kūrinys „Tautų turtas"* (*The Wealth of Nations*, 1776) prasideda darbo pasidalijimo segtukų fabrike aprašymu. Jei asmuo dirbtų vienas, per dieną pagamintų gal dvidešimt segtukų. Tačiau suskaidžius šį darbą į keletą paprastų veiksmų, dešimt darbininkų, atlikdami skirtingas užduotis ir bendradarbiaudami, drauge gali pagaminti 48 000 segtukų. Kitaip tariant, darbininko našumas padidėja nuo 20 iki 4 800 segtukų, taigi kiekvienas specializuotas atlikėjas pagamina 240 kartų daugiau negu padarytų tuomet, jei dirbtų vienas.

Daugiau kaip po šimtmečio šias idėjas labiausiai išplėtojo amerikietis vadybos konsultantas Frederickas Winslowas Tayloras. Savo veikaluose jis pateikė koncepciją, kurią pavadino *moksline vadyba*. Ši vadyba apėmė detalius pramonės gamybos procesų tyrimus, siekiant suskaidyti juos į paprastas operacijas, kurias galima tiksliai planuoti laike ir organizuoti. Pasak Tayloro, kiekvieną užduotį galima išnagrinėti tiksliai ir objektyviai, šitaip nustatant „vieną geriausią būdą" jai atlikti.

Teilorizmas, kaip imta vadinti mokslinę vadybą, nebuvo vien akademiniai tyrimai – jis plačiai veikė pramonės gamybos ir technologijos organizavimą. Daugelis gamyklų taikė teilorizmo metodikas, kad padidintų gamybos apimtis ir darbininkų produktyvumą. Vadovybė, norėdama užtikrinti sklandų ir tvarkingą darbą pagal tikslią specifikaciją, kurią nurodė darbininkams, įdėmiai stebėjo jų darbą. Efektyvumui skatinti buvo įdiegta progresinė darbo užmokesčio sistema. Daugiau pagaminęs darbininkas gaudavo didesnį atlygį.

Taylorui rūpėjo didinti gamybos efektyvumą, bet jis mažai svarstė apie jo rezultatus. Masinei gamybai reikalinga masinė rinka. Šią sąsają vienas iš pirmųjų pastebėjo pramonininkas Henry's Fordas. **Fordizmo** terminu apibrėžiama Tayloro mokslinės vadybos principų plėtotė – masinės gamybos sistema, susieta su masinių rinkų augimu.

Pirmąją savo automobilių gamyklą Highland Parko vietovėje, Mičigano valstijoje, Fordas suprojektavo 1908 metais. Ji buvo skirta tik vienam gaminiui – modeliui „T Ford", todėl buvo galima įdiegti specializuotus įrankius bei mechanizmus, suprojektuotus darbui greitinti, tikslinti ir paprastinti. Teilorizmas sutelkė dėmesį į veiksmingiausius būdus atskiroms užduotims atlikti, tuo tarpu fordizmas žengė tolesnį žingsnį ir susiejo šias atskiras užduotis į nepertraukiamos, srautinės gamybos sistemą. Viena reikšmingiausių Fordo įdiegtų naujovių buvo slenkantis surinkimo konvejeris. Kiekvienas prie šio konvejerio dirbantis darbininkas turėjo specializuotą užduotį, kurią atlikdavo, automobilio korpusui slenkant surinkimo juosta, pavyzdžiui, tvirtindavo kairiojo šono durelių rankenas. 1929 metais modelio „Ford T" gamyba buvo nutraukta, iki to laiko pagaminus per 15 milijonų automobilių.

Teilorizmo ir fordizmo ribotumas

Vienu metu atrodė, kad fordizmas atstovauja tikėtinai visos pramonės gamybos ateičiai. Tačiau šis požiūris nepasitvirtino. Sistemą galima taikyti tik kai kuriose pramonės šakose, kurios, pavyzdžiui, kaip automobilių pramonė, gamina standartizuotus gaminius didelėms rinkoms. Įrengti mechanizuotą gamybos liniją – nepaprastai brangus dalykas, o jeigu fordistinė sistema įdiegiama, ji būna visiškai nelanksti: pavyzdžiui, prireikus pakeisti gaminį, vėl reikia nemenkų investicijų. Fordistinio tipo gamybą lengva pakartoti, jei tik pakanka lėšų gamyklai statyti. Tačiau firmos, veikiančios brangios darbo jėgos šalyse, sunkiai pajėgia konkuruoti su kitomis, mokančiomis mažesnius atlyginimus. Čia glūdi vienas iš veiksnių, padėjusių iškilti Japonijos automobilių pramonei (nors šiandien japonų darbo užmokesčio lygis nebėra žemas), o vėliau ir Pietų Korėjos gamybai.

Tačiau fordizmo ir teilorizmo trūkumai neapsiriboja vien brangios įrangos poreikiu. Fordizmas ir teilorizmas yra sistemos, kurias kai kurie pramonės sociologai vadina **mažo pasitikėjimo sistemomis**. Darbą paskiria vadovybė, ir jis yra pri-

*Adam Smith. *Tautų turtas*. – V.: Margi raštai, 2005. – 510 p.

taikytas mašinoms. Darbo užduotys atliekamos tiesiogiai prižiūrint darbininkus, beveik neleidžiant jiems veikti savarankiškai. Ši nuolatinė priežiūra sukelia priešingas, negu tikėtasi, pasekmes: darbininkai beveik negali reikšti nuomonės dėl savo darbo, jo atlikimo būdo, todėl dažnai jų įsipareigojimai susilpnėja, o moralė pašlyja. Įmonės, kuriose mažo pasitikėjimo sistemai priklauso daug darbo vietų, pasižymi dideliu darbininkų nepasitenkinimu ir aukštu pravaikštų lygiu, o gamybiniai konfliktai čia – įprastas dalykas.

Esant **didelio pasitikėjimo sistemai,** darbininkams leidžiama kontroliuoti darbo tempą ir net turinį nenukrypstant nuo bendrųjų gairių. Tokios sistemos paprastai būdingos aukštesnio lygio pramonės organizacijoms. Kaip toliau įsitikinsime, pastaraisiais dešimtmečiais pasitikėjimo sistemos paplito daugelyje darbo vietų, kartu transformuodamos patį mąstymą apie organizaciją ir darbo vykdymą.

Darbo transformacija

Nuo XX a. aštuntojo dešimtmečio Vakarų Europoje, JAV ir Japonijoje eksperimentuojamos mažo pasitikėjimo sistemų alternatyvos. Fordizmo praktiką imta laikyti ribota, nes ji geriausiai tiko dideliems standartizuotų prekių kiekiams gaminti. Tačiau globalus vartojimo skatinimas patiria reikšmingus poslinkius: masines rinkas, kadaise garantavusias didžiulę sėkmę fordizmui, išstumia savitos naujoviškų, puikios kokybės prekių „nišų rinkos“. Fordizmo metodika buvo itin nelanksti, kad reaguotų į staigiai kintančią rinkos paklausą, taigi ilgainiui daugelis įmonių stengėsi modifikuoti sustabarėjusius savo gamybos modelius ir veikti lanksčiau.

Japonų vadybos naujovės apžvelgiamos poskyryje „Organizacijų kaita: japoniškasis modelis“, p. 340.

Postfordizmas

Per tris pastaruosius dešimtmečius lankstumo praktiką imta taikyti daugelyje sričių, tarp jų – gaminių projektavimo, gamybos technologijų, vadovavimo stiliaus, darbo aplinkos, darbuotojų dalyvavimo valdyme ir rinkodaros. Grupinė gamyba, komandinis problemų sprendimų „daugiatikslišku-mas“ ir „nišų rinkodara“ tėra vos kelios strategijos, kurias įdiegė bendrovės, permainingomis sąlygomis siekdamos restruktūrizuotis. Kai kurie ekspertai padarė prielaidą, kad, apskritai, šie pokyčiai rodo, jog fordizmo principų iš esmės atsisakyta. Jie taip pat tvirtina, jog dabar veikiama laikotarpiu, kurį tiksliausia būtų apibūdinti **postfordizmu**. Sąvoką „postfordizmas“ išpopuliarino Michaelas Piore'as ir Charlesas Sabelis savo knygoje *The Second Industrial Divide,* 1984 („Antroji industrijos takoskyra“). Ji apibrėžia naująją kapitalistinės ekonomikos gamybos epochą, kurioje itin sureikšminti lankstumas ir naujovės, šitaip siekiant tenkinti įvairių individualizuotų gaminių rinkos paklausą.

Tačiau postfordizmo idėja kelia šiek tiek abejonių. Šiuo terminu apibūdinama aibė iš dalies sutampančių pokyčių, kurie vyksta ne vien darbe ir ekonominiame gyvenime, bet ir visoje visuomenėje. Kai kurie mokslininkai teigia, jog polinkį į postfordizmą galima įžvelgti daug kur: pavyzdžiui, partijų politikoje, socialinės paramos programose ir vartojimo bei gyvensenos pasirinkimuose. Nors vėlyvosios modernybės visuomenių stebėtojai dažnai nurodo daug tokių pat pokyčių, tačiau nesutaria, ką gi tiksliai reiškia postfordizmas, taip pat ir dėl to, ar būtent jis geriausiai nusako mūsų regimą reiškinį.

Nepaisant sumaišties dėl postfordizmo termino, pastaraisiais dešimtmečiais darbo pasaulyje išsirutuliojo kelios iškirtinės tendencijos, kurios, atrodo, reiškia akivaizdų traukimąsi nuo ankstesnės fordizmo praktikos. Šios tendencijos apima „lanksčiosios gamybos“ idėją, darbo iščentrinimą, paskirstant jį tarp nehierarchiškų darbo grupių, perėjimą nuo specializuotų įgūdžių bei mokymo prie bendrųjų įgūdžių ir nuolatinio mokymosi, taip pat lankstesnių darbo modelių diegimą. Dabar aptarsime trijų pirmųjų tendencijų pavyzdžius, o vėliau šiame skyriuje gvildensime, kaip atsirado lankstieji darbo modeliai.

Lanksčioji gamyba

Teilorizmo ir fordizmo sistemos buvo sėkmingos gaminant standartizuotus masinius produktus masinėms rinkoms, tačiau prireikus nepajėgė pagaminti mažo prekių kiekio, o ką jau kalbėti apie prekes individualiam vartotojui. Šią padėtį iš esmės pakeitė kompiuterinis dizainas, sujungtas su kompiuterinėmis technologijomis. Lanksčiosios gamybos, arba *lanksčiosios specializacijos,* idėja reiškia gamybą, kai mažos itin kvalifikuotų darbininkų grupės naujoviškais gamybos metodais ir patobulintomis technologijomis pagamina mažesnius kiekius prekių, kur kas labiau individualizuotų, negu masinės gamybos produktai. Šitaip galima dažniau keisti prekių dizainą, pasirinkimą ir savybes, tuo tarpu fordistiniai gamybos metodai paprastai pasižymi lėtesne gaminių apyvarta.

Kai vartotojų rinkos segmentai nori įsigyti konkretaus tipo prekių, dėl lanksčiosios specializacijos bendrovės gali įvairinti savo gaminių rūšis taip, kad patenkintų šiuos poreikius. Pavyzdžiui, Vakarų šalyse automobilius perka vis daugiau moterų ir jaunuolių. Šios rinkos plėtra paskatino daugelį automobilių gamintojų kurti pasirenkamosios komplektacijos transporto priemones. Kai kurie gamintojai, orientuodamiesi į moteris, savo gaminius giria kaip ypač saugius ir turinčius kompaktiškesnį vairuotojo vietos dizainą, tuo tarpu kiti įdiegė nebrangius, degalus taupančius modelius jaunuoliams, perkantiems pirmąjį automobilį, – šitaip jie tikisi užsitikrinti ilgalaikę vartotojo ištikimybę. Lanksčiosios gamybos pavyzdžių apstu ir daugelio kitų rūšių bendrovėse, kurios greta standartinio gaminių asortimento įdiegė ir „aplinką tausojančius“ dirbinius – nuo valiklių iki šampūnų bei kosmetikos.

Grupinė gamyba

Grupinė gamyba darbui reorganizuoti kartais naudojama kartu su automatizavimu. Esminė idėja – sustiprinti darbininkų motyvaciją leidžiant jų grupėms bendradarbiauti gamybos procese, užuot reikalavus, kad kiekvienas individas visą dieną atlikinėtų paprastą pasikartojančią užduotį, tarkime, įsukinėtų varžtus į automobilio durelių rankeną.

Grupinės gamybos pavyzdys yra kokybės būreliai. Tai – nuo penkių iki dvidešimties darbininkų grupės, kurios reguliariai susitinka nagrinėti ir spręsti gamybos problemų. Kokybės būreliams priklausantys darbininkai papildomai apmokomi, kad savo techninėmis žiniomis galėtų prisidėti prie diskusijos gamybos klausimais. Kokybės būreliai atsirado JAV, vėliau juos perėmė japonų bendrovės, o nuo XX a. devintojo dešimtmečio jie paplito visuose Vakaruose. Šių būrelių idėja reiškė, kad atmetamos teilorizmo prielaidos, nes ji pripažino, jog darbininkai turi patirties, kuria gali prisidėti prie bendro rezultato, kai apibrėžiami jų atliekamas darbas ir užduotys.

Komandinis darbas

Ten, kur darbo vietos neautomatizuotos, bendradarbiavimo komandos tampa populiariu būdu veiksmingiau ir rentabiliau kurti gaminius ir spręsti problemas. Dabar darbuotojams rečiau paskiriamas nekintantis darbas, kuriam būdingos kelios apibrėžtos užduotys. Vis dažniau tikimasi, kad darbuotojai dirbs slankiai ir, prireikus įgyvendinti trumpalaikį projektą, susiburs su bendradarbiais bei išoriniais konsultantais, o baigę imsis kitos bendradarbiavimu paremtos užduoties. Šį metodą dažnai taiko reklamos ir rinkodaros pramonė: neretai sudaromos komandos reklamos kampanijai kurti ir vienam ar kitam gaminiui „išmesti į rinką“, tačiau darbui pasibaigus jos išformuojamos, o buvę nariai imasi naujų projektų.

Daugelis darbuotojų, turinčių informacinių technologijų kvalifikaciją, linkę dirbti itin slankiai, laikinai įsitraukdami į mažą darbo grupę ar „būrelį“, kad išplėstų savo techninę patirtį. Intensyvusis darbo laikotarpis tarpdisciplininėje darbo komandoje baigiasi staiga, o tuomet dėmesys nukreipiamas į kitą skubų projektą. Vienas JK žiniasklaidos konsultantas sako: „Įprotis – tai vienas iš kūrybiškos minties priešų. Darbas būrelyje primena pjesės statymą. Šiam šešių savaičių laikotarpiui įgyji naują šeimą“ (cituojama: Phillips, 1999). Suburdamos darbuotojus iš skirtingos aplinkos, mažos komandos gali nepaprastai išryškinti

kiekvieno nario įgūdžius bei padidinti jo įnašą ir kur kas kūrybiškiau išspręsti problemą.

„Multikvalifikacija"

Postfordistiniai apžvalgininkai mano, kad naujos darbo formos leidžia darbuotojams plačiau atskleisti savo įgūdžius, nes, užuot nuolatos atlikinėję vieną specifinę užduotį, jie gali užsiimti įvairiu darbu. Manoma, kad grupinė gamyba ir komandinis darbas skatina atsirasti „multikvalifikuotą" darbo jėgą, gebančią vykdyti platesnius įsipareigojimus. Tai savu ruožtu leidžia didinti produktyvumą ir gerinti prekių bei paslaugų kokybę, – darbuotojai, kurie gali įvairiai prisidėti prie savo darbo, sėkmingiau spręs problemas ir ras kūrybiškus metodus.

Posūkis į „multikvalifikaciją" veikia samdos procesą. Kadaise sprendimai samdyti daugiausia buvo grindžiami darbuotojų išsilavinimu bei kvalifikacija, o dabar daugelis darbdavių ieško individų, kurie geba adaptuotis ir gali greitai įgyti naujų įgūdžių. Taigi ekspertinės žinios taikant konkrečią programinę įrangą gali turėti mažiau vertės, negu akivaizdus gebėjimas lengvai pagauti idėjas. Specializacija dažnai laikoma vertybe, tačiau jei darbuotojams sunku kūrybiškai taikyti vienos rūšies įgūdžius naujuose kontekstuose, darbdaviai gali manyti, kad šie žmonės neduos naudos lanksčiose, naujoviškose darbo vietose.

Josepho Rowntree fondo studija „Darbo ateitis" (*The Future of Work*, Meadows, 1996) tyrinėjo įgūdžių tipus, kurių dabar ieško darbdaviai. Tyrimo autoriai padarė išvadą, kad tiek kvalifikuoto, tiek ir nekvalifikuoto darbo sektoriuose imta vis labiau vertinti „asmeninius įgūdžius". Tarp geriausių įgūdžių, kurių individui gali prireikti darbe, patenka gebėjimas bendradarbiauti ir kartu dirbti savarankiškai, o susidūrus su iššūkiais imtis iniciatyvos ir kūrybiškai juos naudoti. Rinkoje, kuri vis labiau kreipia dėmesį į individualias vartotojo reikmes, iš esmės svarbu, kad darbuotojai, veikdami įvairioje aplinkoje – nuo paslaugų sektoriaus iki finansinių konsultacijų, – darbo vietoje gebėtų pasinaudoti „asmeniniais įgūdžiais". Pasak studijos autorių, šis techninių įgūdžių „nuvertinimas" daugiausia sunkumų gali kelti darbininkams, ilgus metus dirbusiems rutinišką, pasikartojantį darbą, kai nebuvo jokių progų „asmeniniams įgūdžiams" atsiskleisti.

Mokymasis darbo vietoje

„Multikvalifikacija" glaudžiai siejasi su darbuotojų mokymo ir perkvalifikavimo idėja. Užuot įdarbinusios siauro profilio specialistus, daugelis bendrovių mieliau samdosi talentingus nespecialistus, gebančius darbo vietoje lavinti naujus įgūdžius. Pasikeitus technologijoms ir rinkos paklausai, bendrovės nesikviečia brangiai kainuojančių konsultantų ir nekeičia esamo personalo nauju, tačiau prireikus perkvalifikuoja savo darbuotojus. Investicijos į pagrindinius darbuotojus, kurie gali tapti vertingais darbininkais visam gyvenimui, laikomos strateginiu būdu neatsilikti nuo sparčiai kintančių laikų.

Kai kurios bendrovės organizuoja mokymą darbo vietoje, sudarydamos bendro darbo komandas. Pagal šią metodiką mokoma įgūdžių ir vadovaujama mokymams tuo pat metu, kai atliekamas ir pats darbas: informacinių technologijų specialistą keletui savaičių galima suporuoti su bendrovės vadovu, kad jiedu įgytų šiokių tokių vienas kito darbo įgūdžių. Ši mokymo forma yra rentabili, nes ne itin sutrumpina darbo laiką ir leidžia visiems dalyvaujantiems darbuotojams įgyti naujų įgūdžių.

Mokymas darbo vietoje gali labai padėti darbuotojams lavinti savo įgūdžius ir puoselėti karjeros perspektyvas. Tačiau svarbu pastebėti, kad mokymosi galimybės nevienodai prieinamos visiems darbuotojams. Ekonominių ir socialinių tyrimų tarybos, ESTT (*The Economic and Social Research Council*, ESRC) atlikti kohortų tyrimai, apėmę 1958 ir 1970 metais gimusius jaunuolius, nustatė, kad kvalifikuoti darbuotojai kur kas labiau gali tikėtis būti mokomi darbo vietoje, palyginti su tokiais pat nekvalifikuotais darbuotojais. Šie tyrimai rodo, kad daugiau investuojama į tuos, kurie jau turi aukščiausią kvalifikaciją, tuo tarpu tie, kuriems jos stinga, kenčia dėl menkesnių ga-

limybių. Mokymas taip pat veikia darbo užmokesčio lygį: 1970 metų kohortoje dėl mokymosi darbo vietoje darbuotojų atlygis pakilo vidutiniškai 12 procentų.

Postfordizmo kritika

Kai kurie apžvalgininkai, nors ir pripažindami, kad darbo pasaulyje vyksta transformacijos, vis dėlto atsisako „postfordizmo" etiketės. Vienas labiausiai paplitusių priekaištų – postfordizmo analitikai pernelyg išpučia fordizmo atsisakymo mastą. Iš tiesų regime ne masinę transformaciją, kaip įtikinėja postfordizmo gynėjai, o kai kurių naujų koncepcijų integraciją į tradicinius fordizmo metodus. Šio teiginio laikosi tie, kurie tvirtina, kad išgyvename tikrą „neofordizmą", t. y. tradicinių fordizmo metodų modifikacijos laikotarpį (Wood, 1989).

Buvo padaryta prielaida, kad sklandaus linijinio perėjimo iš fordizmo į postfordizmą idėja pernelyg sureikšmina tikrosios darbo prigimties pradžią ir pabaigą. Anna Pollert teigė, kad fordistiniai metodai niekada nebuvo įsitvirtinę taip, kaip mėginama įtikinti. Pasak mokslininkės, perdėtas ir teiginys, kad masinės gamybos amžius baigėsi, užleisdamas vietą visuotiniam lankstumui. Ji nurodo, kad masinės gamybos metodai ir toliau vyrauja daugelyje pramonės šakų, ypač tose, kurios orientuojasi į vartojimo rinkas. Pollert teigimu, ekonominė gamyba visada pasižymėjo veikiau metodų įvairove negu standartine, unifikuota koncepcija (1988).

Moterys ir darbas

Per visą istoriją vyrai ir moterys tiek savo kasdiene veikla, tiek ir ilgalaikiais darbais prisidėdavo prie aplinkinio socialinio pasaulio kūrimo ar atkūrimo. Bet šios partnerystės pobūdis ir atsakomybės tarp partnerių pasiskirstymas amžiams bėgant įgaudavo skirtingas formas. Vakarų šalyse beveik iki šiol mokamas darbas dažniausiai buvo vyrų privilegija. Per kelis pastaruosius dešimtmečius padėtis iš esmės pasikeitė – į darbo jėgos gretas įsijungia vis daugiau moterų. Šiandien daugumoje Europos šalių nuo 35 iki 60 procentų moterų, nuo šešiolikmečių iki šešiasdešimtmečių, turi mokamą darbą ne namuose (žr. schemą 13.4).

Tolesniuose šio skyriaus poskyriuose apžvelgsime, iš kur kilo ir kokias implikacijas turi šis reiškinys – viena svarbiausių transformacijų, mūsų dienomis vykstančių moderniosiose visuomenėse. Panagrinėsime, kokią įtaką moterų patirčiai darbo rinkoje daro šių laikų darbo pasaulio pokyčiai – naujosios informacinės technologijos ir lanksčieji įdarbinimo modeliai.

Moterys ir darbo vieta: istorinė apžvalga

Daugumai priešindustrinių visuomenių gyventojų (ir daugeliui besivystančio pasaulio žmonių) gamybinė veikla ir namų ūkio darbai nebuvo du atskiri dalykai. Kas nors buvo gaminama namuose ar šalia jų, o žemės ūkyje ar amatininko dirbtuvėje triūsdavo visi šeimos nariai. Namų ūkyje didelę įtaką dažnai darydavo moterys, nes jų reikšmė ekonominiams procesams buvo svari, net jei jos būdavo atskirtos nuo vyriškųjų viešpatijų – politikos ir karybos. Amatininkų ir valstiečių žmonos tvarkydavo verslo apskaitą, buvo gana įprasta, kad našlės tapdavo verslo savininkėmis ir imdavosi jį valdyti.

Daugelis šių dalykų pasikeitė, kai, pradėjus plėtotis moderniajai pramonei, darbo vieta atitrūko nuo namų. Gamybos perkėlimas į mechanizuotus fabrikus buvo, matyt, svarbiausias bendrasis veiksnys. Darbas vyko mašinų salėje, jį dirbo individai, kuriuos darbdaviai specialiai samdydavo nustatytoms užduotims atlikti, taigi jie tolydžio ėmė sudarinėti sutartis su individualiais darbininkais, o ne su šeimomis.

Ilgainiui, plėtojantis industrializacijai, namai ir darbo vieta vis labiau tolo vienas nuo kito. Visuomenės požiūriuose įsitvirtino *atskirų sričių* – viešosios ir privačiosios – idėja. Vyrai dėl darbo už namų ribų daugiau laiko praleisdavo viešumoje ir labiau įsitraukė į bendruomenės reikalus, politiką ir rinką. Moterys imtos sieti su „namų" vertybėmis – jos atsakė už vaikų priežiūrą, namų tvar-

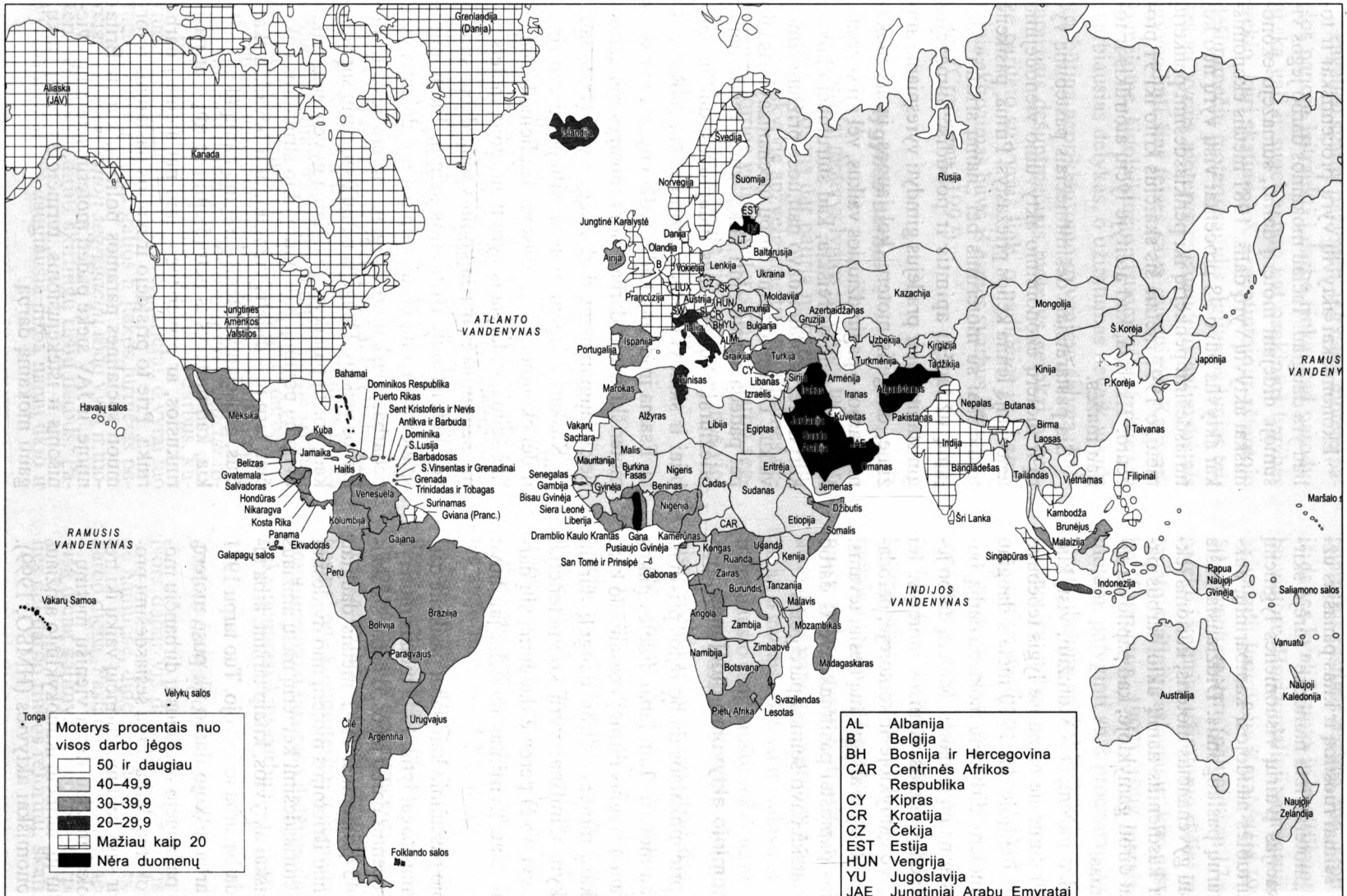

Schema 13.4. Moterų dalis nuo viso pasaulio darbo jėgos

Šaltinis: World Bank, *World Development Indicators*, 1998.

kymą, maisto šeimai ruošimą ir kitas panašias užduotis. Idėja „moters vieta namuose“ turėjo skirtingas implikacijas įvairių visuomenės lygmenų moterims. Turtuolės naudojosi kambarinių, auklių ir namų tarnų paslaugomis. Didžiausia našta slėgė skurdžiau gyvenančias moteris, kurioms tekdavo tvarkyti kasdienius namų ūkio darbus pačioms, taip pat dirbti gamykloje, kad papildytų savo vyrų pajamas.

Netgi gerokai pažengus XX amžiui, visų klasių moterų užimtumo ne namuose lygis tebebuvo gana žemas. Britanijoje dar 1910 metais daugiau kaip trečdalis moterų, dirbančių mokamą darbą, buvo kambarinės ar namų tarnaitės. Moterų darbo jėgą iš esmės sudarė jaunos vienišos moterys. Jei mergina dirbdavo gamykloje ar kontoroje, darbdaviai dažnai siųsdavo jos atlyginimą tiesiai tėvams. Ištekėjusios jos paprastai pasitraukdavo iš darbo jėgos gretų ir atsidėdavo šeimos pareigoms.

Moterų ekonominio aktyvumo didėjimas

Nuo to laiko prie mokamos darbo jėgos prisijungia vis daugiau moterų. Tam labai didelės įtakos turėjo darbo rankų stygius Pirmojo pasaulinio karo metais. Per karą moterys dirbo daugelį darbų, anksčiau laikytų išimtinai vyrų kompetencija. Grįžę iš karo vyrai vėl perėmė daugumą šių darbų, tačiau anksčiau įtvirtintas modelis jau buvo suardytas.

Nuo Antrojo pasaulinio karo labai pasikeitė darbo pasiskirstymas pagal lytis. 1945 metais moterys tesudarė 29 procentus darbo jėgos, o dabar šis skaičius pasiekė 45 procentus. 1997 metais daugiau kaip 75 procentai Britanijos moterų nuo dvidešimt penkerių iki keturiasdešimt ketverių metų amžiaus buvo ekonomiškai aktyvios, kitaip tariant, arba turėjo mokamą darbą, arba jo ieškojo. Tuo tarpu 1971 metais dirbo arba ieškojo darbo tik pusė moterų.

Labiausiai padaugėjo ištekėjusių dirbančių moterų. Dabar mokamą darbą dirba šešiasdešimt procentų žmonų ar sugyventinių, turinčių vaikų iki trejų metų. Gerokai mažiau dirba vienišų motinų – tik 36 procentai jų, turinčių ikimokyklinio amžiaus vaikų, yra ekonomiškai aktyvios (HMSO, 1999).

Ekonomiškai aktyvių vyrų procentiškai ir toliau yra daugiau. Tačiau mokamos darbo jėgos visumoje didėjant moterų daliai, sumažėjo ekonomiškai aktyvių vyrų dalis. 1981 metais ekonomiškai aktyvūs buvo 98 procentai visų vyrų nuo keturiasdešimt penkerių iki penkiasdešimt penkerių metų, o 1997 metais šis skaičius krito iki 91 procento. Tikėtina, kad ateityje lyčių atotrūkis ir toliau mažės.

Šią pastaraisiais dešimtmečiais pastebimą vyrų ir moterų ekonominio aktyvumo vienodėjimo tendenciją lemia kelios priežastys. Pirma, pasikeitė tradiciškai su moterimis bei „namų sritimi“ siejamų užduočių apimtis ir pobūdis. Sumažėjus gimstamumui ir pradėjus gimdyti vyresniame amžiuje, daugelis moterų, kol jaunos, imasi mokamo darbo, o pagimdžiusios vaikus, vėl į jį sugrįžta. Mažesnės šeimos reiškia, kad sutrumpėjo laikas, kurį moterys praleisdavo namuose prižiūrėdamos vaikus. Daugelio namų darbų mechanizavimas taip pat padeda sutrumpinti laiką, kurio reikia namų priežiūrai. Automatinės indaplovės, dulkių siurbliai ir skalbyklės palengvino namų ruošos naštą. Esama įrodymų, kad tolydžio nyksta vyriški ir moteriški namų darbai, nors moterys vis dar atlieka daugiau namų darbų negu vyrai (žr. toliau).

Kaskart daugiau moterų įsilieja į darbo rinką ir dėl ekonominių priežasčių. Tradicinė branduolinė šeima, sudaryta iš vyro maitintojo, moters namų šeimininkės ir išlaikomų vaikų, dabar sudaro vos ketvirtadalį Britanijos šeimų. Ekonominis spaudimas namų ūkiui, taip pat ir didėjantis vyrų nedarbas, paskatino daugiau moterų ieškoti mokamos veiklos. Daugelis namų ūkių narių supranta, kad, norint palaikyti geidžiamą gyvenseną, reikia dvigubų pajamų. Kiti namų ūkio struktūros pokyčiai, tarp jų – didelis viengungių ir bevaikių skaičius, gausėjantys vienišų motinų namų ūkiai, reiškia, kad moterys iš netradicinių šeimų – ar pasirinkusios, ar priverstos – taip pat ateina į darbo rinką. Prie to prisidėjo ir naujos pastangos reformuoti socialinės paramos politiką, kuri ir Britanijoje, ir JAV siekė padėti moterims, tarp jų – vienišoms ir ištekėjusioms, turinčioms mažų vaikų, gauti mokamą darbą.

Pagaliau svarbu pažymėti, jog daug moterų pačios panoro įsitraukti į darbo rinką, kad parodytų, ką gali ir sugeba, taip pat paakintos lygybės siekio, kurį skatino XX a. septintojo ir aštuntojo dešimtmečių moterų sąjūdis. Įgijusios lygias teises su vyrais moterys pasinaudojo galimybėmis įgyvendinti šias teises savo gyvenime. Kaip pažymėjome, šiuolaikinėje visuomenėje darbas yra svarbiausias dalykas, o užimtumas beveik visada yra būtina nepriklausomo gyvenimo sąlyga. Pastaraisiais dešimtmečiais moterys gerokai pažengė pariteto su vyrais link, o padidėjęs jų ekonominis aktyvumas buvo iš esmės svarbus šiam procesui (Crompton, 1997).

Lytis ir nelygybės darbe

Nors formaliai moterys lygios su vyrais, tačiau darbo rinkoje jos vis dar patiria nemažai nelygybių. Šiame poskyryje apžvelgsime tris pagrindines nelygybes, kurios veikia moteris darbe: darbo segregaciją, koncentraciją ne visos darbo dienos vietose ir darbo užmokesčio skirtumą.

Darbo segregacija

Dirbančios moterys tradiciškai buriasi menkai apmokamo, rutiniško darbo vietose. Daugelis šių darbų turėjo aiškią lyties pakraipą – kitaip tariant, juos paprastai laikydavo „moterų darbais“. Sekretoriavimo ir globos darbus (tokius kaip slauga, socialinis darbas ir vaikų priežiūra) daugiausia dirba moterys, o ir apskritai jie laikomi „moteriškais užsiėmimais“. **Darbo segregacija pagal lytį** rodo, kad vyrai ir moterys priimami į darbą skirtingos rūšies užduotims atlikti, remiantis dominuojančia samprata apie vyrams ir moterims „tinkamą“ darbą.

Darbo segregacijoje įžvelgiami vertikalieji ir horizontalieji dėmenys. *Vertikalioji segregacija* rodo tendenciją priimti moteris į tokius darbus, kuriuose maža valdžios ir erdvės karjerai, o vyrai tuo metu užima daugiau galios ir įtakos turinčias pareigas. *Horizontalioji segregacija* rodo vyrų ir moterų tendenciją dirbti skirtingų rūšių darbus. Pavyzdžiui, moterys daugiausia dirba namų ūkio ir paprastus raštinės darbus, tuo tarpu vyrai buriasi iš dalies kvalifikuoto ir kvalifikuoto fizinio darbo vietose. Horizontalioji segregacija gali būti itin akivaizdi. Jungtinėje Karalystėje 1991 metais per 50 procentų moterų (palyginti su 17 procentų vyrų) pateko į keturias užimtumo rūšis: raštinės, sekretoriato, buitinių paslaugų ir „kito nesudėtingo“ darbo (Crompton, 1997). 1998 metais 26 procentai moterų, palyginti su 8 procentais vyrų, dirbo paprastą „baltųjų apykaklių“ darbą, tuo tarpu 17 procentų vyrų, palyginti su vos 2 procentais moterų, – kvalifikuotą fizinį darbą (HMSO, 1999).

Prie darbo segregacijos prisidėjo įdarbinimo organizavimo pokyčiai, taip pat lyčių vaidmenų stereotipų kūrimas. Gerą pavyzdį pateikia „raštininkų“ prestižo ir darbo užduočių permainos. 1850 metais Jungtinėje Karalystėje 99 procentus raštininkų sudarė vyrai. Būti raštininku dažnai reiškė atsakingas pareigas, kurioms reikėjo sąskaitybos žinių, o kartais tekdavo ir vadovo atsakomybė. Net ir žemiausio rango raštininkas turėjo tam tikrą padėtį išorės pasaulyje. XX a. raštinių darbas buvo visuotinai mechanizuotas (pradedant rašomąja mašinėle, įdiegta XIX a. pabaigoje). Pastarąjį procesą lydėjo „raštininko“, o kartu ir kitų susijusių pareigų – „sekretoriaus“ įgūdžių bei padėties nuosmukis, nes šis darbas tolydžio virto neprestižiniu ir menkai apmokamu. Mažėjant darbo užmokesčiui ir smunkant pareigų prestižui, į šias darbo vietas atėjo moterys. 1998 metais Jungtinėje Karalystėje beveik 90 procentų raštinės darbuotojų ir 98 procentai sekretorių buvo moterys. Tačiau per du pastaruosius dešimtmečius apskritai sumažėjo sekretoriais dirbančių žmonių dalis. Mašininkes pakeitė kompiuteriai, ir šiandien daugelis vadovų tiesiogiai jais rašo didžiąją dalį laiškų ir atlieka nemažai kitų darbų.

Darbas ne visą darbo dieną

Nors dabar vis daugiau moterų visą dieną dirba ne namuose, didelė jų dalis vis tiek dirba ne visą darbo dieną. Pastaraisiais dešimtmečiais darbo ne visą dieną galimybės nepaprastai padidėjo iš dalies dėl darbo rinkos reformų, skatinančių lanks-

čiąją užimtumo politiką, o iš dalies ir dėl paslaugų sektoriaus plėtros (Crompton, 1997).

Manoma, kad darbas ne visą dieną suteikia darbuotojams kur kas daugiau lankstumo negu darbas visą dieną. Todėl neretai jį mieliau renkasi moterys, norinčios suderinti darbą ir pareigas šeimai. Daugeliu atvejų tai pavyksta, taigi ekonomiškai suaktyvėja moterys, kurioms kitaip gal tektų atsisakyti darbo. Tačiau darbas ne visą dieną turi ir trūkumų, pavyzdžiui, mokamas menkas atlyginimas, išlieka netikrumas dėl darbo, ribotos galimybės užimti aukštesnes pareigas.

Darbas ne visą dieną patrauklus daugeliui moterų, todėl nuo XX a. šeštojo iki devintojo dešimtmečių didėjusį moterų ekonominį aktyvumą, galima sakyti, daugiausia lėmė dalinis užimtumas. 1994 metais Britanijoje 78 procentai visų ne visos darbo dienos vietų teko moterims (Crompton, 1997 ir žr. schemą 13.5). Šiuo atžvilgiu Britanija šiek tiek savita: iš industrializuotų šalių ji išsiskiria tuo, kad čia procentiškai daugiausia moterų dirba ne visą darbo dieną.

Kodėl ne visos darbo dienos vietose tokia didelė moterų persvara? Sociologai dėl moterų dalinio užimtumo reiškinio ilgai diskutavo, kad paaiškintų šio modelio įsigalėjimą Britanijoje, lygindami su kitomis šalimis. Apklausos atskleidė, kad ne visos darbo dienos vietos menkai apmokamos, negarantuotos ir dažnai ne darbuotojui, o darbdaviui suteikia galimybę elgtis lanksčiau! Tačiau apklaustos moterys sakė patenkintos, kad gali dirbti ne visą darbo dieną. Pagrindinė priežastis, kaip nurodė informantės, jos pačios to nori.

Kai kurie mokslininkai teigė, kad esama skirtingų moterų „tipų" – vienoms patinka dirbti ne namuose, o kitoms – ne. Pastarosios darbo pasidalijimą pagal lytis laiko priimtinu dalyku (Hakim, 1996). Pagal šį požiūrį, daugelis moterų su malonumu *pasirenka* darbą ne visą dieną, kad galėtų skirti laiko tradicinėms namų pareigoms. Tačiau vienu svarbiu atžvilgiu moterys ne itin gali rinktis. Vyrai, apskritai, neprisiima pagrindinės atsakomybės už vaikų auginimą. Taigi moterys, kurios atsako už vaikus (taip pat turi kitų pareigų namuose, žr. toliau), bet dar nori ar yra priverstos imtis mokamo darbo, savaime suprantama, dalinį užimtumą laiko itin priimtinu dalyku. (Polemiką dėl moterų „nuostatų darbo atžvilgiu" aptariame tekste rėmeliuose.)

Užmokesčio skirtumas

Britanijoje dirbančių moterų vidutinis atlyginimas gerokai mažesnis negu vyrų, nors per pastaruosius trisdešimt metų šis skirtumas šiek tiek sumažėjo. 1970 metais visą dieną dirbančios moterys gaudavo po 63 pensus nuo kiekvieno svaro, kurį uždirbdavo visą dieną dirbantis vyras, o 1999 metai šis užmokestis pakilo iki 84 pensų. Ne visą dieną dirbančių moterų šis užmokesčio skirtumas per tą patį laikotarpį sumažėjo nuo 51 iki 58 pensų. Šią bendrąją tendenciją mažinti užmokesčio skirtumą visuomenė vertina kaip svarbų žingsnį moterų ir vyrų lygybės link.

Minėtas tendencijas veikia keli dalykai. Vienas reikšmingiausių veiksnių – daugiau negu bet kada moterų įsidarbina į geriau apmokamas spe-

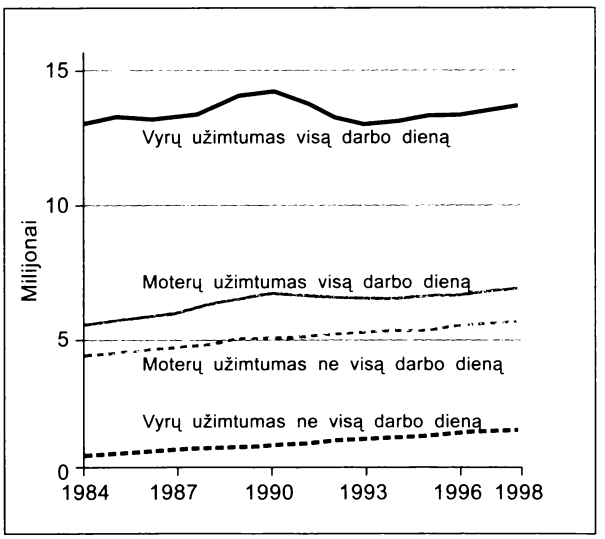

Schema 13.5. Vyrų ir moterų užimtumas visą ir ne visą dieną, JK 1984–1998 m.

Šaltiniai: Labour Force Survey, Office for National Statistics. Iš *Social Trends*, 29 (1999), p. 76. Karališkoji autorinė teisė.

Polemika dėl darbo ne visą dieną

Viena labiausiai ginčijamų temų darbo sociologijos srityje – didelė moterų koncentracija menkai apmokamuose darbuose ne visą dieną. Santykinai nepalanki moterų padėtis darbo rinkoje aiškinta įvairiai. Daugelis sociologų pabrėžė varžančius socialinius veiksnius – darbo segregaciją, vaikų globos įstaigų stygių ir tebepasitaikančią diskriminaciją pagal lytį, dėl kurių moterys imasi darbo ne visą dieną ir atrodo juo patenkintos. Tačiau kitas požiūris gerokai skiriasi: teigiama, jog moterų padėtis darbo rinkoje yra pačių moterų racionalių pasirinkimų išdava. Šį požiūrį bene labiausiai remia Catherine Hakim (1995, 1996, 1998).

Pagal Hakim, šiandien dirbančios moterys sudaro du pagrindinius tipus: „atsidavusias" darbui ir visą dieną jį dirbančias, ir „neatsidavusias", kurioms svarbesnės yra pareigos namuose, todėl už namų ribų dirba tik ne visą dieną. Hakim atmeta teiginį, esą moterims, kurios norėtų dirbti visą dieną, kliudo sunkiai prieinama vaikų priežiūra, ir nesutinka, kad darbe ne visą dieną moterys yra išnaudojamos. Ji teigia, jog šiuos ir kitus „mitus" sukūrė mokslininkai feministai, kurie įgyvendina politines programas. Pasak Hakim, daugelis moterų nuostatų darbo atžvilgiu tiesiog skiriasi nuo vyrų nuostatų. Dėl to jos kaip pagrindinį prioritetą racionaliai pasirenka namų ūkį ir yra patenkintos lankstumu, kurį siūlo darbas ne visą dieną.

Hakim darbai susilaukė stipraus atoveiksmio – juos ginčijo sociologai, nesutinkantys, kad darbo rinkos modeliai tėra moterų pasirinkimų išdava (Ginn et al., 1996; Crompton ir Harris, 1998). Hakim teiginio priešininkai manė, jog neteisinga sumenkinti daugelio apribojimų, varžančių moterų pasirinkimus. Rosemary Crompton ir Fiona Harris prieštaravo Hakim aiškinimams, esą moterų ir vyrų „nuostatos dėl darbo" skirtingos. Pasak Crompton ir Harris, moterys gali kartu atsiduoti darbui *ir* šeimai, o bėgant gyvenimui šie įsipareigojimai gali kisti. Kaip atskleidė XX a. septintojo ir aštuntojo dešimtmečių pramonės darbininkų tyrimai (Goldthorpe et al., 1968–1969), darbuotojų nuostatos dėl darbo gali būti nevienodos bei daugialypės ir dėl vidinio pasitenkinimo, ir dėl išorinių atlygių. Tai pasakytina ir apie šiuolaikines moteris, kurios įvairiuose kultūros ir užimtumo kontekstuose bando išlaikyti pusiausvyrą tarp konkuruojančių darbo ir šeimos reikalavimų (Crompton ir Harris, 1998).

Remdamosi Rusijos, Britanijos, Norvegijos, Prancūzijos ir Čekijos Respublikos tarpnacionalinės dirbančių moterų apklausos duomenimis, Crompton ir Harris padarė išvadą, kad moterų biografijos atskleidžia, kokie sudėtingi ir permainingi yra jų požiūriai į šeimą ir darbą. Pavyzdžiui, moteris, gyvenimo pradžioje entuziastingai siekusi karjeros, vėliau gali norėti turėti vaikų, o po to su tokia pat energija vėl kibti į darbą. Šie faktai vargu ar rodo moters „atsidavimą" ar „neatsidavimą" darbui – jie veikiau atskleidžia, kad moterys „konstruoja" savo asmenines biografijas pagal galimybes ir apribojimus, su kuriais susiduria skirtingais savo gyvenimo laikotarpiais.

Daugelis Hakim kritikų sutinka, kad užimtumo srityje moterys renkasi ir kad šie pasirinkimai daro įtaką moterų padėčiai platesnėje darbo rinkoje. Bet jie atmeta idėją, esą moterys apsisprendžia „racionaliai", tarsi būdamos vakuume. Užimtumo sprendimus formuoja veikiau praktiniai iššūkiai, šeimos požiūriai ir kultūrinės normos.

cialistų darbo vietas. Dabar jauna, įgijusi gerą kvalifikaciją moteris gali tikėtis pelningo darbo nė kiek ne rečiau už vyrą. Tačiau pažangą užimtumo struktūros viršūnėje kone niekais paverčia labai padidėjęs skaičius moterų, dirbančių menkai apmokamus darbus ne visą darbo dieną, kurių gausėja sparčiai plečiantis paslaugų sektoriui.

Prie pagrindinių veiksnių, leidžiančių išlikti vyrų ir moterų užmokesčio skirtumui, priskirtina darbo segregacija pagal lytį. Itin daug moterų dirba menkiau apmokamo darbo sektoriuose: per 45 procentus moterų uždirba mažiau negu po 100 svarų sterlingų per savaitę, palyginti su kiek daugiau kaip 20 procentų tiek pat uždirbančių vyrų. Nors ir

esama kai kurių laimėjimų, tačiau tarp didžiausias pajamas uždirbančių žmonių moterų yra per mažai. Dešimt procentų vyrų ir tik du procentai moterų uždirba daugiau kaip 500 svarų per savaitę (Rake, 2000).

1999 metais buvo nustatytas nacionalinis darbo užmokesčio minimumas. Jis taip pat padėjo sumažinti užmokesčio skirtumą, nes daug moterų dirbo kirpėjomis, padavėjomis ar kitose panašiose darbo vietose ir ilgus metus uždirbdavo mažiau už dabartinį minimalųjį užmokestį. Apytikriais skaičiavimais, įvedus naująjį minimalųjį užmokestį vidutiniškai 30 procentų padidėjo beveik dviejų milijonų žmonių atlyginimai (žr. schemą 13.6). Nors naujo minimaliojo užmokesčio nauda akivaizdi, tačiau akivaizdu ir tai, kad didelė dalis moterų ir toliau teuždirba vien minimumą ar tik truputį daugiau. Tokio uždarbio per mažai ne tik vienam žmogui išgyventi, o ką jau kalbėti apie išlaikomus vaikus.

Tai rodo ir faktas, kad JK daug moterų gyvena skurde, ypač moterų vadovaujamuose namų ūkiuose. Pastaruosius du dešimtmečius procentiškai stabiliai didėjo moterų varguomenė. Skurdas itin stipriai slegia moteris, auginančias mažus vaikus, kuriems reikia nuolatinės priežiūros. Susidaro užburtas ratas: moteris, dirbanti gana gerai mokamą darbą gali būti finansiškai suvaržyta, nes turi mokėti už vaikų priežiūrą, o pradėjus dirbti ne visą dieną, smunka jos atlyginimas, gali išnykti karjeros perspektyvos, prarandami kiti ekonominiai pranašumai, pavyzdžiui, teisė į pensiją, kuriuos turi visą dieną dirbantys žmonės.

Per visą moters gyvenimą susidarantis užmokesčio skirtumas rodo stulbinamą atotrūkį nuo vyro pajamų. Naujas tyrimas, pavadintas „Moterų gyvenimo pajamos“ (*Women's Income over the Lifetime*, Rake, 2000), nustatė, kad, pavyzdžiui, moteris, turinti vidutinę kvalifikaciją, per savo gyvenimą dėl to, kad ji moteris, neteks daugiau kaip 240 000 svarų sterlingų. Moters atlygio praradimas rodo, kiek mažiau, palyginti su tokios pat kvalifikacijos vyru, per savo gyvenimą uždirbs mo-

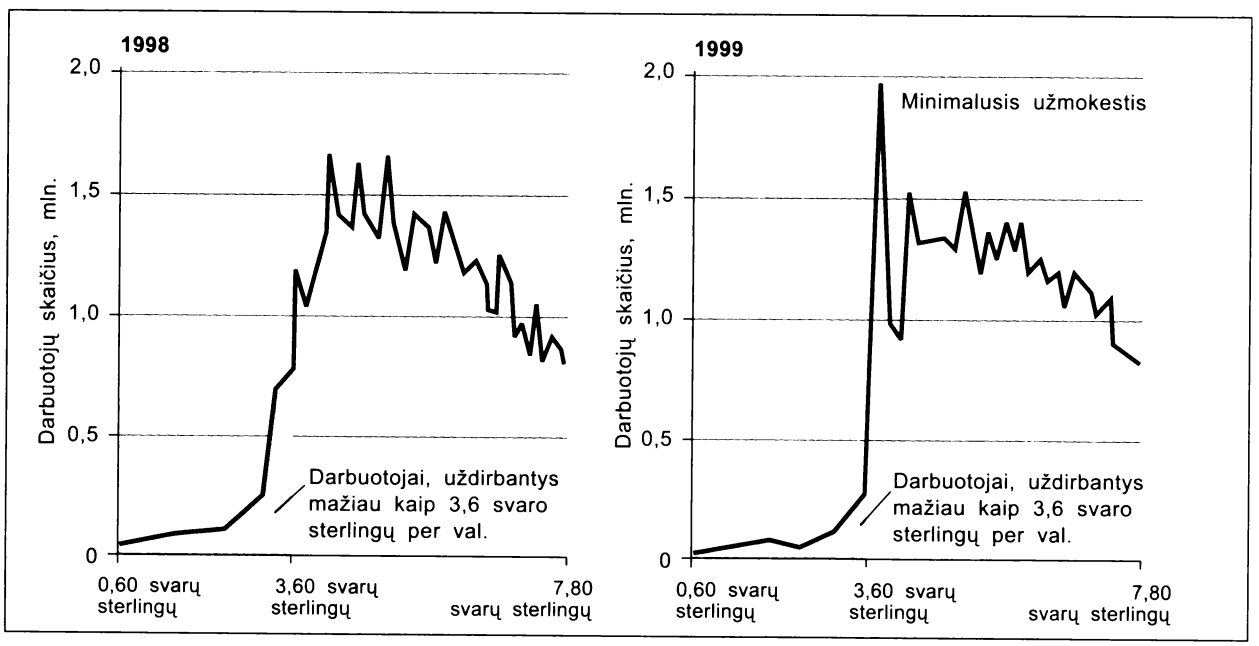

Schema 13.6. Minimaliojo darbo užmokesčio poveikis: darbo valandos apmokėjimas, proc. nuo visų darbuotojų, 1998 ir 1999 m.

Šaltiniai: Office for National Statistics. Iš *The Guardian*, 15 Oct. 1999.

teris, net ir neturėdama vaikų. Pavyzdžiui, galima tikėtis, kad bevaikė nekvalifikuota moteris per visą gyvenimą uždirbs 518 000 svarų, o baigusi aukštąjį mokslą – daugiau negu dvigubai. Šiais atvejais moters atlygio praradimas bus palyginti mažas ir bus ne toks akivaizdus „skirtumas dėl motinystės" tarp bevaikės ir turinčios vaikų moters (žr. schemą 13.7). Priešingai, menkai kvalifikuota dviejų vaikų motina gali patirti maždaug 285 000 svarų „skirtumą dėl motinystės" (palyginti su tuo, ką galėtų uždirbti vyras), tuo tarpu vidutinės kvalifikacijos moteriai ši suma sudarytų 140 000, o itin kvalifikuotos – 19 000 svarų sterlingų, kuriuos reikia pridėti prie atitinkamo moters pajamų praradimo. Labiausiai tikėtina, kad pastarosioms dviem kategorijoms priklausančios moterys greitai sugrįš į darbą ir, kol vaikai maži, naudosis dieninės vaikų priežiūros galimybėmis.

Ar mažėja lyčių užimtumo nelygybė?

Padaugėjo galimybių moterims viršūnėje...

Nors darbo segregacija ir užmokesčio skirtumai tarp moterų ir vyrų tebėra dideli, esama ženklų, kad lyčių nelygybių kraštutinumai šiek tiek silpnėja, o tai skatinantys požiūriai toliau keičiasi. Darbo segregacija pagal lytį nebe tokia ryški tarp aukštąjį mokslą baigusių jaunuolių, šiuo metu ateinančių į darbo rinką.

Ekonominių ir socialinių tyrimų tarybos kohortų tyrimai, apėmę 1970 metais gimusius jaunuolius, nustatė, kad jaunos moterys turi naudos iš lygių galimybių programų, įdiegtų XX a. devintąjį dešimtmetį (ESRC, 1997). Dabar vidurinės klasės moterys turi tokią pat tikimybę įstoti į gerus universitetus, o baigusios rasti gerai apmokamus darbus, kaip ir jų mokslo draugai vyrai.

Moterų įsitraukimą į mokamą darbą labiausiai lemia tai, ar jos turi išlaikomų vaikų. Visų socioekonominių grupių moterys, jei tik neturi vaikų, yra linkusios dirbti visą dieną. Tačiau šiandien kur kas labiau negu prieš porą dešimtmečių galima tikėtis, kad susilaukusios vaikų moterys grįš dirbti visą dieną į tą patį darbą ir pas tą patį darbdavį. Dabar, norėdamos turėti vaikų, moterys daro trumpesnes negu anksčiau karjeros pertraukas. Tai ypač pastebima geriau apmokamose darbo vietose. Šis veiksnys prisideda prie namų ūkių, kurių abu nariai turi darbą ir uždirba pajamas, ekonominės galios stiprėjimo.

Šiandien, atrodo, vyksta gelminės transformacijos: daugelis sociologų sutinka, kad aiškiai padaugėjo moterų, turinčių tvirtą išsilavinimo pagrindą ir puikią kvalifikaciją. Tyrimai rodo, kad į specialistų ir vadovų darbo vietas ateina daugiau moterų negu ankstesniais dešimtmečiais. Pavyzdžiui, 1991–1998 metų laikotarpiu moterų vadovių ir administratorių dalis padidėjo nuo 30 iki 33 procentų (HMSO, 1999).

Tačiau turėtume atminti, kad reikia daug laiko, kol pradėjęs karjerą žmogus pasiekia viršūnę, taigi galutiniai rezultatai atsiskleis tik po kelerių metų. Tyrimai parodė, kad pasiekti aukščiausią padėtį moterims kur kas sunkiau, negu patekti į vidurinio lygmens specialistų vietas (žr. anksčiau pateiktus Judy Wajcman duomenis, p. 339). Moterys vadovauja mažiau kaip 5 procentams britų bendrovių, o keturios iš penkių firmų apskritai neturi nė vienos moters direktorės. Deja, panašių dalykų galima pastebėti daugelyje ekonomikos sričių.

Bet žemos kvalifikacijos moterų padėtis išlieka nepalanki...

Vis dėlto šios moterų profesinių galimybių pažangos vaisiais negali naudotis visos po lygiai. „Informacinės ekonomikos" tendencijos, ko gero, dar labiau atskiria tuos, kurie viršuje, ir tuos, kurie apačioje. Dinamiškos naujos privilegijuotos darbo vietos – tikra priešingybė milžiniškam skaičiui darbų, kuriems reikia žemos kvalifikacijos darbuotojų „informacinės ekonomikos" veikimui palaikyti. Pastebėjome, kad didžiausią moterų mokamo darbo plėtros dalį sudaro darbas ne visą dieną menkai apmokamame paslaugų sektoriuje: kintančioje ekonomikoje moterys atstovauja svarbiems darbo ištekliams. Tačiau dėl to, kad begalėje darbo vietų mokamas tik minimalus ar šiek tiek didesnis už minimalųjį atlyginimas, skurdas tampa labai realia daugelio moterų, ypač vienišų motinų, problema.

Užmokesčio dalijimas Trys „tipiškos moters“ kategorijos Atlygis prarandamas pagal tris kategorijas	**Ponia Nekvalifikuotoji** metė mokyklą neįgijusi jokios kvalifikacijos, dirba pardavėja. Išteka 21 metų, pirmojo vaiko susilaukia būdama 23-ejų, o antrojo – 26-erių metų amžiaus. Darbo rinkoje iš viso nedalyvauja devynerius metus, o kitus 28-erius metus dirba ne visą dieną.	**Ponia Iš Dalies Kvalifikuotoji** turi brandos atestatą su vidutiniškais pažymiais ir dirba įstaigoje, pvz., sekretore. Išteka 26 metų, pirmojo vaiko susilaukia būdama 28-erių, o antrojo – 31-erių metų amžiaus. Darbo rinkoje iš viso nedalyvauja vos dvejus metus, o kitus 12 dirba ne visą dieną.	**Ponia Kvalifikuotoji** baigė aukštąjį mokslą ir yra specialistė, pvz., mokytoja. Išteka 28-erių metų, pirmojo vaiko susilaukia būdama 30-ties, o antrojo – 33-ejų metų amžiaus. Ne visą dieną dirba vos vienerius metus, o likusį darbo gyvenimą dirba visą dieną.
Moterų užmokesčio praradimas: kiek mažiau per visą gyvenimą uždirbtų moteris, net ir neturėdama vaikų, palyginti su tokios pat kvalifikacijos vyru	**197 000**	**241 000**	**143 000**
Užmokesčio „skirtumas dėl motinystės“: kiek mažiau per visą gyvenimą uždirbtų motina, palyginti su tokios pat kvalifikacijos bevaike moterimi	**285 000**	**140 000**	**19 000**
Užmokesčio „skirtumas dėl kilmės“: kiek mažiau uždirbtų moteris, palyginti su tokios pat kvalifikacijos vyru, t.y. kartu sudėjus moterų užmokesčio praradimą ir „skirtumą dėl motinystės“ (svarais sterlingų)	**482 000**	**381 000**	**162 000**

Schema 13.7. Moterų užmokesčio praradimas, užmokesčio „skirtumas dėl motinystės“ ir užmokesčio „skirtumas dėl kilmės“ (svarais sterlingų) per visą moterų gyvenimą uždirbtose pajamose

Šaltiniai: *Guardian*, 21 Feb. 2000; K. Rake (ed.), *Women's Incomes over the Lifetime*, Stationery Office, 2000.

Didėja moterų, turinčių mažų vaikų, kitaip tariant, grupės, kuriai pirmiausia rūpi vaikų priežiūra, užimtumas. Vaikų priežiūros paslaugų paklausą reikia laikyti vienu svarbiausių iššūkių, veikiančių moterų galimybę imtis mokamo darbo. Norėdamos dirbti visą dieną, moterys privalo užtikrinti, kad vaikai bus prižiūrėti arba formaliai, arba neformaliai (draugams, giminėms ar kaimynams padedant). Švietimo ir darbo departamento ataskaitoje „Priimant vaikų priežiūros iššūkį“ (*Meeting the Childcare Challenge*, 1998) pažymėta, kad keturios iš penkių nedirbančių motinų dirbtų, jei tik sugebėtų organizuoti priimtiną vaikų priežiūrą. Viena iš septynių motinų vaikų priežiūrą nurodė kaip pagrindinę priežastį, neleidžiančią įsilieti į darbo rinką. Nors privačių vaikų priežiūros paslaugų daugėja, dažnai jos neįperkamos. Menkos kvalifikacijos moterys neretai pastebi, kad darbas ne namuose vargiai padengia vaikų priežiūros išlaidas.

Darbo pasidalijimas namuose

Namų ruoša

Namų ruoša įgijo savo dabartinę formą, atsiskyrus namams ir darbui (Oakley, 1974). Plėtojantis industrializacijai, namai virto veikiau prekių vartojimo, o ne jų gamybos vieta. „Tikruoju darbu“ vis labiau imta laikyti tą, už kurį buvo gaunamas tiesioginis užmokestis, o darbas namuose tapo „nematomas“. Namų ruoša tradiciškai laikyta mote-

rų viešpatija, o „tikrojo darbo“ erdvės driekėsi už namų ribų ir buvo skirtos vyrams. Pagal šį įprastą modelį, *darbo pasidalijimas namuose* – būdas pasidalyti pareigomis tarp namų ūkio narių – buvo tiesus ir paprastas. Moterys užsikraudavo beveik visus arba visus namų darbus, tuo tarpu vyrai „aprūpindavo“ šeimą, uždirbdami atlyginimą.

Namų ūkių raidos laikotarpiu ryškėjo ir kiti pokyčiai. Anksčiau, kai industrializacijos išradimai bei patogumai dar nedarė poveikio namų sričiai, namų ruoša buvo sunkus ir įtemptas darbas. Pavyzdžiui, savaitinis skalbimas buvo didelė ir atsakinga užduotis. Kai namuose atsirado karštas ir šaltas vanduo, kartu išnyko ne vienas daug laiko reikalaujantis darbas, pavyzdžiui, prireikus karšto vandens, nebereikėdavo pirma jo parsinešti į namus ir užkaisti šildyti. Nutiesus elektros tinklus ir dujų vamzdynus, atgyveno anglimis ir malkomis kūrenamos krosnys, todėl beveik išnyko ir dauguma nemalonių nuolatinių darbų – skaldyti malkas, nešioti anglis ir reguliariai valyti krosnis.

Stebėtina, tačiau ne ką sutrumpėjo laikas, kurio vidutiniškai reikia moterims tvarkytis namuose, nors jos gali naudotis darbą lengvinančia įranga, pavyzdžiui, dulkių siurbliais ir skalbyklėmis. Daugiau negu pusę amžiaus beveik nesikeičia laikas, kurį namų ruošai skiria britų moterys, nedirbančios mokamo darbo. Namų ūkio prietaisai pašalino kai kuriuos sunkesnius kasdienius darbus, tačiau jų vietoje atsirado naujų užduočių. O laikas, skiriamas vaikams prižiūrėti, namams aprūpinti, apsipirkti ir maistui gaminti, netgi pailgėjo.

Nemokamas darbas namuose turi didelę reikšmę ekonomikai. Apytikriai apskaičiuota, kad darbui namuose priskirtina nuo 25 iki 40 procentų turto, sukuriamo industrializuotose šalyse. Darbas namuose paremia likusią ekonomiką, aprūpindamas nemokamomis paslaugomis, nuo kurių priklauso daugelis mokamą darbą dirbančių gyventojų. Tačiau namų ruoša turi savo problemiškus aspektus. Anne Oakley atliktas namų ruošos, kaip darbo formos, tyrimas parodė, kad moterys, visą laiką aukojančios namų darbams, gali pasijusti izoliuotos, susvetimėjusios ir pasigesti vidinio pasitenkinimo. Tyrinėtos namų šeimininkės vadino darbus namuose itin monotoniškais, teigė vos ne vos pajėgiančios nespausti savęs psichologiškai, kad išlaikytų savo pačių nusistatytus darbo namuose standartus (1974).

Kaip rodo namų ruošos įnašas į bendrąją ekonomiką, mokamo ir nemokamo darbo formos tarpusavyje glaudžiai siejasi. Vienas pagrindinių sociologus dominančių klausimų – kaip didėjantis moterų dalyvavimas darbo rinkoje paveikė darbo pasidalijimą namuose. Jei namų darbo apimtys nesumažėjo, bet mažiau moterų lieka vien namų šeimininkėmis, vadinasi, šiandien gal kitaip turi būti organizuoti namų ūkio tvarkymo reikalai.

Darbo pasidalijimo namuose pokyčiai

Viena pasekmių, kurias sukėlė padidėjęs mokamą darbą dirbančių moterų skaičius, buvo tradicinių šeimos modelių peržiūra. „Vyro maitintojo“ modelis iš taisyklės virto išimtimi, o stiprėjanti moterų ekonominė nepriklausomybė reiškė, kad joms dabar lengviau palikti pagal lytį orientuotus vaidmenis namuose, jei tik pačios to norėtų. Moterų tradiciniai vaidmenys namuose iš esmės kinta ir namų ruošos, ir finansinių sprendimų priėmimo atžvilgiu. Tiesa, moterys ir toliau užsikrauna pagrindinę atsakomybę už didžiąją namų ruošos dalį, tačiau daugelyje namų ūkių matomas poslinkis į lygiateisiškesnius santykius. Išimtį, ko gero, sudaro smulkusis namų remontas, kurį dažnai atlieka vyrai.

Tyrimai parodė, kad ištekėjusios moterys, dirbančios už namų ribų, namuose dirba mažiau negu kitos moterys, nors beveik visuomet prisiima pagrindinę atsakomybę už namų priežiūrą. Palyginti su namų šeimininkėmis, jos atlieka daugiau namų ruošos darbų pavakariais ir ilgiau dirba savaitgaliais.

Tai, kad dirbančios moterys ir toliau pirmosios atsako už darbus namuose, paskatino amerikiečių sociologę Arlie Hochschild kalbėti apie „antrąją pamainą“ (1989). Hochschild vartoja šį terminą apibūdinti papildomoms darbo valandoms namuose, kurio po tarnybos imasi daugelis moterų. kad išsaugotų tvarkingą namų aplinką. Hochschild manymu, moterims tai reiškia „įstrigusią revoliuci-

ją“: darbo rinkoje jos įgyja vis daugiau teisių, bet ir toliau velka sunkią namų ruošos naštą.

Tačiau esama įrodymų, kad galbūt keičiasi ir šis modelis. Vyrai labiau negu praeityje prisideda prie darbų namuose, bet šį reiškinį tyrę mokslininkai teigia, jog tai – „vėluojančio prisitaikymo“ procesas (Gershuny et al., 1994). Turima galvoje, kad vyrų ir moterų darbų namuose perskirstymas vyksta lėčiau, negu moterų įsitraukimas į darbo rinką. Tyrimai nustatė, kad darbo pasidalijimas namų ūkiuose skiriasi dėl įvairių veiksnių, pavyzdžiui, socialinės klasės ir laiko, kurį moterys praleidžia mokamame darbe. Poros, priklausančios aukštesnėms socialinėms klasėms, taip pat namų ūkiai, kuriuose moterys visą dieną dirba mokamą darbą, linksta lygiateisiškiau dalytis darbus. Apskritai, vyrai prisiima daugiau atsakomybės namuose, bet našta vis dar nesidalijama po lygiai.

Mančesteryje atliktas Warde'o ir Heatheringtono tyrimas (1993) atskleidė, kad jaunos poros lygiateisiškiau dalijosi darbais namuose, negu tos, kurios priklausė vyresnėms kartoms. Autoriai padarė išvadą, kad ilgainiui lyčių stereotipai silpnėja. Jaunuoliai, užaugę namų ūkiuose, kuriuose tėvai stengėsi dalytis darbais namuose, buvo linkę labiau pritaikyti šią praktiką ir savo gyvenime.

Vogler ir Pahlas nagrinėjo kitą darbo pasidalijimo namuose aspektą – namų ūkio finansinės „vadybos“ sistemas (1994). Šiuo tyrimu jie siekė išsiaiškinti, ar padidėjus moterų užimtumui jų galimybės naudoti pinigus ir kontroliuoti sprendimus dėl išlaidų tapo lygiateisiškesnėmis. Apklausę poras šešiose skirtingose britų bendruomenėse, sociologai nustatė, kad finansiniai ištekliai skirstomi teisingiau, bet tas paskirstymas vis dėlto lieka susijęs su atitinkamos socialinės klasės pelnu. Tarp didesnes pajamas uždirbančių porų ryškėjo polinkis drauge tvarkyti „jungtines“ lėšas, taip pat būta daugiau lygybės naudojantis pinigais ir priimant sprendimus dėl išlaidų. Kuo daugiau moteris finansiškai prisidėdavo prie namų ūkio, tuo labiau ji kontroliuodavo finansinius sprendimus.

Šeimose, turinčiose mažas pajamas, dažnai moterų pareiga buvo rūpintis kasdienio namų ūkio tvarkymo lėšomis, tačiau jos nebūtinai būdavo atsakingos už strateginius biudžeto ir išlaidų sprendimus. Šiais atvejais Vogler ir Pahlas pastebėjo, jog moterys yra linkusios ginti savo vyrų galimybę leisti pinigus ir tuo pat metu atimti šią teisę iš savęs. Kitaip tariant, reiškėsi disjunkcija tarp moterų vykdomos kasdienės finansų kontrolės ir turimos galimybės naudotis pinigais.

Darbas ir šeima

Iki šiol apžvelgėme kai kurias pagrindines transformacijas, vykstančias darbo pasaulyje – poslinkį į žinių ekonomiką, lanksčiosios „postfordistinės“ technologijos gamyboje diegimą ir moterų įsitraukimą į darbo rinką. Kaip šie darbo pokyčiai paveikė šeimas? Darbo vietų transformacijos nevyksta vakuume – jos daro stiprią įtaką namų ūkiams bei darbuotojų šeimoms. Šiame poskyryje apsvarstysime kai kuriuos mūsų sparčiai kintančio amžiaus iššūkius darbui ir šeimai, taip pat strategijas, kurios galėtų suderinti jų abiejų reikalavimus.

Darbo–šeimos iššūkis

„Vyro maitintojo“ namų ūkio nuosmukį lydėjo didesnė moterų lygybė ir namų, ir profesinėje srityse. Bet šis nuosmukis taip pat sukėlė sudėtingus padarinius pačiuose namų ūkiuose ir tarp ūkių: stiprėja socialinė poliarizacija, didėja skurdas ir spraga tarp turinčių darbą ir darbo neturinčių namų ūkių. Tarpusavyje vis labiau skiriasi dviejų dirbančių narių namų ūkiai, kai pajamas gauna du suaugusieji, ir namų ūkiai, kuriuose pajamas uždirba tik vienas asmuo arba neuždirba nė vienas (žr. schemą 13.8).

Šie namų ūkių struktūros pokyčiai sutapo su milžiniškomis ekonomikos ir darbo vietų transformacijomis. Bendrovės mėgina veikti efektyviau ir sklandžiau – mažina darbo vietų skaičių arba jas „apkarpo“, taigi daugelis darbuotojų nerimauja dėl savo ateities. Atliekamam darbui keliami dideli reikalavimai (pačių darbuotojų nusistatyti ar primesti bendrovių vadovybės), vadinasi, darbuotojai dirba sunkiau ir ilgiau. Darbas atima iš žmonių daugiau laiko, vadinasi, jo mažiau lieka šeimos gyvenimui ir santykiams su vaikais – tai ypač bū-

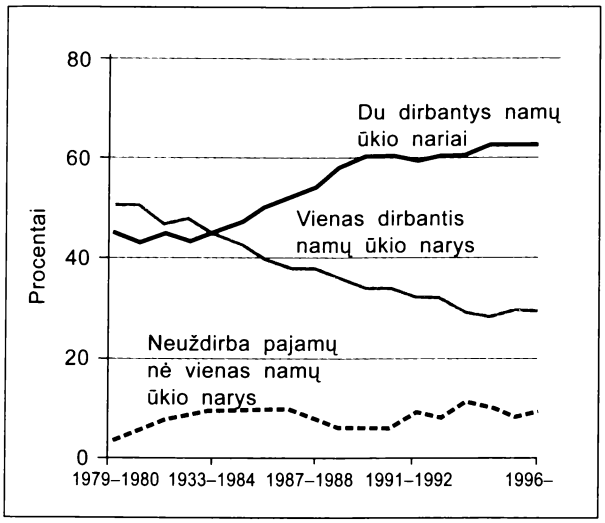

Schema 13.8. Pajamas uždirbančių narių skaičius porose, turinčiose išlaikomų vaikų Didžiojoje Britanijoje, 1979–1996 m.

Šaltiniai: General Household Survey, Office for National Statistics. Iš *Social Trends*, 30 (2000), p. 68. Karališkoji autorinė teisė.

dinga poroms, kurių abu nariai dirba, ir vienišiems tėvams. Laiko paskirstymas tapo daugelio namų ūkių, kurie tiesiog turi „per daug darbo", pagrindine problema.

Darbo savaitės ilgėjimas

Josepho Rowntree fondo tyrimas nustatė, kad 60 procentų darbuotojų manė, jog per pastaruosius penkerius metus jie skyrė daugiau pastangų savo darbui ir dirbo greitesniu tempu negu anksčiau. Britanijos vyrai, dirbantys visą dieną, vidutiniškai dirba ilgiau negu beveik visose kitose Europos šalyse: po 45,7 valandos per savaitę, palyginti su Europos Sąjungos vidurkiu – 41,3 valandos (HMSO, 2000:74). Darbo jėgos tyrimų oficialioji statistika rodo, kad maždaug 20 procentų britų darbo jėgos pagrindiniame darbe dirba daugiau kaip po 48 valandas per savaitę. Tokią darbo trukmę nurodė 30 procentų vyrų, palyginti su 7 procentais moterų (HMSO, 1999). Vadovų ir konsultantų darbo modelių tyrimai byloja, kad tampa vis įprasčiau nuolatos dirbti po penkiasdešimt, šešiasdešimt ar net daugiau valandų per savaitę.

Ar „dirbti ilgas valandas" tampa norma? Kai kurie sociologai mano, kad taip, ir kad ši tendencija itin nesveika. Kritikai teigia, jog „darbo perkrova" skatina milžinišką profesinio ir asmeninio gyvenimo disbalansą. Jei dirbantys tėvai pareina namo susirūpinę ir išvargę, jie nebeišgali turiningai leisti laiką su savo vaikais ir sutuoktiniais, šitaip apsunkindami ir santuoką, ir vaikų raidą. Jie taip pat turi mažiau laiko savo pomėgiams ir dalyvavimui bendruomenės veikloje, pavyzdžiui, sprendžiant vietos politikos ar mokyklos valdymo reikalus. Pasak kritikų, darbo valandos nuolatos kėsinasi į vertingą „neveiklos laiką", kuris būtinas žmonėms, kad jie išliktų sveiki.

Tėvų užimtumas ir vaikų raida

Kai vis daugiau motinų ėmė įsilieti į darbo rinką, kilo klausimų dėl šios tendencijos ilgalaikio poveikio vaikų gerovei. Ar dirbančios motinos „apvagia" savo vaikus? Šiuo klausimu buvo pateiktos prieštaringos nuomonės, tarp jų nemažai ginčytinų, teigiančių, kad vaikai, kurių abu tėvai dirba, gali būti nuskriausti, palyginti su tais, kurių vienas tėvų ankstyvoje vaikystėje visą laiką būdavo namuose.

Švietimo instituto (*The Institute of Education*) atliktame tyrime buvo panaudoti Nacionalinių vaikų raidos tyrimų (*The National Child Development Survey*) duomenys, surinkti apklausus 11 000 atrinktų 1958 metais gimusių žmonių drauge su jų vaikais. Tyrėjams rūpėjo, kaip motinos grįžimas į mokamą darbą paveikė vaikus iki vienerių metų. Gauti duomenys atskleidė ryšį tarp motinos užimtumo ir vaiko vėlesnio mokymosi pažangos: nustatyta, kad vaikams, kurių motinos grįžo į darbą anksčiau, negu jiems sukako vieneri, vėliau, sulaukus aštuonerių–dešimties metų, šiek tiek sunkiau sekėsi skaityti, palyginus su kitais bendraamžiais. Tačiau tyrimas taip pat parodė, kad apskritai vaikai, kurių motinos grįžo dirbti (ypač į darbą visą dieną), vėliau gyvenime labiau bendraudavo, buvo ramesni ir socialiai brandesni (Joshi

ir Verropoulou, 1999). Šiuos tyrimų rezultatus pabrėžia kampanijų dalyviai, įrodinėjantys, kad moterims būtina suteikti teisę grįžti į darbą, kai vaikui sukaks vieneri, bet ne anksčiau, kaip dažnai daroma gyvenime.

Naujas sociologinis tyrimas, atliktas Barkinge ir Dagenhame, Rytų Londone, taip pat nustatė ryšius tarp vaikų mokymosi rezultatų ir tėvų užimtumo modelių (O'Brien ir Jones, 1999). 1994 metais Margaret O'Brien ir Deborah Jones, užsimojusios išnagrinėti vaikų gyvenimo šeimoje ir jų mokymosi patirties sąveiką, apklausė 620 mokinių nuo trylikos iki penkiolikos metų. Vaikai turėjo užpildyti apklausos lapus, o papildomai buvo paprašyti vieną savaitę rašyti dienoraščius, kuriuose papasakotų, ką kasdien veikia, taip pat nurodytų, kiek praleidžia laiko su kiekvienu iš tėvų. Po dvejų metų O'Brien ir Jones surinko tolesnius duomenis apie vaikų mokslo rezultatus.

Barkingas ir Dagenhamas – tai vietovė, kurioje XX a. šeštajame dešimtmetyje reikšmingą sociologinį tyrimą atliko Peteris Willmottas. Tuo metu čia daugiausia gyveno darbininkų klasei priklausančių baltųjų šeimos, pasižyminčios tvirtais giminystės saitais ir menku išsilavinimu. Willmottas apibūdino vietovę kaip „vienos klasės kolonija", turinčią vienalytę kultūrą ir su fiziniu darbu susietas vertybes (1963). Per du vėlesnius dešimtmečius rajonas beveik nepasikeitė (dauguma vyrų ir toliau dirbo fizinį darbą), tačiau į darbo rinką įsiliejo kur kas daugiau moterų. O'Brien ir Jones imtyje 40 procentų namų ūkių turėjo dvigubas pajamas (abu tėvai dirbo visą dieną), 34 procentai – taip pat (tėvas dirbo visą, o motina ne visą dieną), ir 23 procentai – vienas pajamas (tėvas dirbo visą dieną, o motina buvo namuose).

Remdamosi šios apklausos duomenimis, O'Brien ir Jones galėjo palyginti, kiek laiko vaikai praleidžia su tėvais skirtingo tipo namų ūkiuose. Mokslininkės nustatė, kad apskritai vaikai daugiausia gali bendrauti su motinomis, kai jos dirba ne visą dieną (žr. lentelę 13.1). Stebėtina, kad tuose namų ūkiuose, kurių tėvas dirbo visą dieną, o motina buvo namuose, vaikai su tėvais praleisdavo *mažiausiai* laiko. Iš vaikų pasakojimų aiškėjo, kad nedirbančios motinos, nors ir būdamos namuose, nebūtinai ilgiau bendraudavo su vaikais. Tai ypač pasakytina apie savaitgalius. O'Brien ir Jones daro prielaidą, kad nedirbančios motinos gal nejautė poreikio savaitgaliais skirti vaikams daugiau laiko arba, palyginti su dirbančiomis motinomis, gal neturėjo pinigų laisvalaikio užsiėmimams apmokėti.

Lentelė 13.1. Vaikų pranešimai apie laiką, praleistą su tėvais, pagal tėvų užimtumą (valandos ir minutės)

Užimtumo statusas		Darbo dienomis	Savaitgaliais	Per savaitę	Susumuotas tėvų laikas
Du dirbantys nariai:					
Motina (ne visą dieną)	Motina	26,50	15,70	42,20	75,20
Tėvas (visą dieną)	Tėvas	18,00	15,00	33,00	
Du dirbantys nariai:					
Motina (visą dieną)	Motina	22,30	16,00	38,30	74,75
Tėvas (visą dieną)	Tėvas	20,65	15,60	36,25	
Vieno dirbančio nario					
namų ūkiai:	Motina	22,25	13,00	38,00	68,00
Tėvas (visą dieną)	Tėvas	18,00	12,00	30,00	

Tėvo užimtumas visose trijose tėvų užimtumo statuso grupėse neturėjo jokių ryškių skirtumų.

Šaltinis: M. O'Brien and D. Jones. „Children, parental employment and educational attainment: an English case study", *Cambridge Journal of Economics*, 23 (1999).

Kalbant apie tėvų ir vaikų santykių kokybę, vaikai, kurių motinos dirbo ne visą dieną, rodė šiek tiek daugiau pasitenkinimo, negu visą dieną dirbančių motinų vaikai, tačiau šio skirtumo būta nežymaus. Pavyzdžiui, 81 procentas ne visą dieną dirbančių motinų vaikų jautė, kad jos turi laiko pasikalbėti apie svarbius dalykus, tuo tarpu tarp vaikų, kurių motinos dirbo visą dieną, šis skaičius sudarė 73 procentus.

Tikrindamos tyrime dalyvavusių vaikų mokymąsi, O'Brien ir Jones pažymėjo kelis veiksnius, kurie daro įtaką mokymosi rezultatams: materialią gerovę, troškimą lavintis, motinos pagyrimus ir tėvų užimtumo modelį. Jos padarė išvadą, kad vaikams geriau sekasi mokykloje, kai abu tėvai dirba, bet turintys visą dieną dirbančius tėvus šiek tiek blogiau mokosi. Tačiau apskritai Barkinge ir Dagenhame moterų įsiliejimas į darbo rinką teigiamai paveikė vaikų tolesnį gyvenimą (O'Brien ir Jones, 1999).

Spaudimas dirbančioms motinoms

Labiausiai atsakingos už vaikų priežiūrą ir toliau lieka moterys, nors šis vaizdas, atrodo, šiek tiek keičiasi, vyrams imantis aktyvesnio vaikų auklėjimo vaidmens. Ši našta reiškia, kad dirbančioms mažų vaikų motinoms kasdien tenka žongliruoti begale reikalavimų, kuriuos kelia namai ir darbas. Daugelio dirbančių motinų kasdienis gyvenimas tarsi netenka aiškių kontūrų: iš ryto reikia prikelti ir suruošti vaikus, paskui nuvežti juos į dienos priežiūros įstaigą, visą dieną dirbti, pavakare pasiimti vaikus, vakare leisti su jais laiką, tvarkyti namų reikalus ir surasti valandėlę kitą sau. Vienišoms moterims, atrodo, dar sunkiau susidoroti su šiais iššūkiais – juk joms stinga paspirties ir „dublerių", ypač kai vaikai suserga ir juos reikia slaugyti.

Daugelis dirbančių motinų mano, kad norėdamos suderinti skirtingus savo gyvenimo aspektus, jos priverstos leistis į kompromisus. Viena iš Judy Wajcman vadovių tyrimo informančių pateikė šitokį komentarą:

> „Man atrodo, kad gyvenimas turi tris dėmenis – šeimą, socialinį gyvenimą ir darbą. Kai šeimoje abu kopia karjeros laiptais, vienas iš šių dėmenų turi išnykti. Mano atveju išnyksta socialinis gyvenimas. Kai nesu darbe, tampu visiškai užimta motina, o kai vaikai sugula miego, aš krentu iš nuovargio!"

Netgi tuomet, kai dirbančios motinos gali pasisamdyti namų darbininkę, jos jaučia, kad už šių paslaugų organizavimą bei priežiūrą atsako kur kas labiau negu jų partneriai. „Jei paklausite auklės, kas jos šeimininkas, ji parodys į mane, – teigė kita vadovė informantė. – Aš linkusi glaudžiau bendrauti su ja, leisdamasi į detales, o ji mieliau šnekasi su manimi negu su mano vyru" (cituojama: Wajcman, 1998:152).

Kai kuriose naujose studijose daroma prielaida, kad dėl įtampos, kurią sukelia pastangos išlaikyti namų ir darbo pusiausvyrą, daugybė dirbančių motinų apskritai atsisako dirbti visą dieną arba renkasi darbą ne visą dieną. Bristolio universiteto mokslininkai ištyrė 560 britų motinų, kurios, gimus pirmajam vaikui, grįžo į darbą visą dieną. Jie nustatė, kad per dvejus metus šį darbą paliko daugiau kaip trečdalis motinų. Daugelis informančių skundėsi nelanksčiais darbdaviais, kurie niekaip nenorėjo atsižvelgti į tai, kad grįžtančios motinos turi ir naujų, papildomų įsipareigojimų savo kūdikiui (J. Wilson, 2000).

Šie duomenys svarbūs atskleidžiant didžiuosius iššūkius, su kuriais šiuolaikiniame pasaulyje susiduria dirbančios motinos, tačiau juos interpretuodami privalome būti apdairūs. Auklėti vaikus – sudėtingas ir daug pastangų reikalaujantis darbas, todėl nenuostabu, kad stengiantis išlaikyti pusiausvyrą tarp vaikų auklėjimo ir profesinių pareigų, tyko sunkumai. Tačiau gana pavojinga žvelgti į darbo–šeimos iššūkį kaip į „moters problemą". Svarstydami, kaip labiau priartėti prie namų ir darbo vietos pusiausvyros, privalome atkreipti dėmesį į atitinkamus tėvo, darbdavio ir vyriausybės vaidmenis palaikant vaikų auklėjimo procesą. Dabar panagrinėkime šeimai palankios politikos pavyzdžius, sukurtus kai kuriose darbovietėse, kad darbo–šeimos iššūkis būtų lengvesnis.

Šeimai palanki darbo politika

Jei iš tiesų įžengėme į amžių, kuriame darbo ritmas greitesnis, bendrovės lankstesnės, o vadovavimas „švelnesnis“, ar įdarbinimo sąlygos irgi keičiasi, kad darbuotojams būtų lengviau įveikti darbo–šeimos iššūkį? Esama požymių, kad kai kurie darbdaviai, norėdami padėti darbuotojams išlaikyti darbo ir ne darbo įsipareigojimų pusiausvyrą bei pasitelkę informacines technologijas, diegia vienokią ar kitokią šeimai palankią darbo politiką.

Nėra bendro sutarimo dėl tikslių kriterijų, kurie padėtų apibūdinti šeimai palankią darbo politiką. Tačiau savo tyrime, skirtame šiuo metu Europoje egzistuojantiems įvairiems šeimai palankios politikos tipams, Lisa Harker (1996) nurodė keturis tokios politikos pagrindinius tikslus:

1. Šeimai palanki politika privalo siekti, kad darbuotojai galėtų suderinti namuose ir darbe keliamus reikalavimus.
2. Ši politika turėtų paremti lyčių lygybę ir vyrų bei moterų dalijimąsi šeimos pareigomis.
3. Šeimai palanki politika negali diskriminuoti, ji turėtų būti įgyvendinama priimtinomis darbo sąlygomis ir būti atidi darbuotojų reikmėms.
4. Šeimai palanki politika nebus sėkminga, kol nebus pasiekta pusiausvyra – „nematomoji sutartis“, suderinanti darbuotojo ir darbdavio reikmes.

Šeimai palankios politikos šalininkai teigia, jog iš šio sandorio laimi visi. Pirma, lanksti politika naudinga darbuotojams. Kai darbuotojams leidžiama patiems spręsti, kokiomis sąlygomis jiems geriausiai sektųsi dirbti, jie įgyja daugiau galimybių reguliuoti savo gyvenimą. Nauda akivaizdi: darbuotojai pasiekia darbo ir ne darbo įsipareigojimų pusiausvyrą. Lanksti politika pripažįsta, kad įvairiais savo gyvenimo tarpsniais darbuotojai turi skirtingų reikmių. Pavyzdžiui, jaunas darbuotojas dešimtį metų gali įtemptai dirbti, kad pasiektų karjerą, vėliau, gimus vaikams, penkerius metus rinktis trumpesnį darbo laiką, dar vėliau, esant vidutinio amžiaus, vėl grįžti į pirmesnį lygį, o galiausiai po kelias valandas dirbti neišeidamas iš namų, kad galėtų rūpintis senyvais tėvu ir motina.

Antrasis šeimai palankios politikos privalumas – nauda bendrovei. Drauge su darbuotojais kurdami labiau abi šalis tenkinančius darbo modelius, darbdaviai pastebi, jog darbuotojai tampa ištikimesni ir labiau įsipareigoję bendrovei. Jie taip pat efektyviau ir našiau dirba, nes mažiau darbo laiko praleidžia įvairiems savo gyvenimo aspektams suderinti. Esant tokiai aplinkai, geriau seksis darbe santūresniems, ramesniems individams, teigia lanksčios politikos rėmėjai.

Šeimai palanki politika anaiptol nėra visuotinė, tačiau plečiantis informacinėms technologijoms kai kurie jos metodai tampa vis populiaresni.

Lankstusis darbo dienos režimas

Plačiausiai darbdaviai taiko lankstųjį darbo dienos režimą. Kaip rodo pats pavadinimas, lankstusis režimas leidžia darbuotojams pasirinkti individualias darbo valandas nustatytose ribose. Vadinasi, dirbanti motina galėtų pradėti darbą septintą ryto, kad būtų namuose popiet, kai jos vaikai grįžta iš mokyklos. Kitas darbuotojas gal nuspręstų darbą pradėti anksti, baigti vėlai, tačiau vidudienį turėti trijų valandų pertrauką, kad galėtų slaugyti sergantį giminaitį. Kita lanksčiojo režimo rūšis, kurią mėgsta daugelis darbuotojų, yra penkių dienų darbo savaitės suglaudinimas į keturias dienas. Ilgiau dirbdami nuo pirmadienio iki ketvirtadienio, žmonės gali turėti tris laisvas dienas savaitgalį.

Lankstusis režimas palankus daugeliui darbuotojų, ypač dirbančioms poroms, kurios šitaip gali suderinti savo darbotvarkes ir vaikų reikmes. Kita vertus, jis tinka ne visoms darbo rūšims. Kritikai taip pat teigia, kad lankstusis režimas negali *sukurti* papildomo laiko pabūti su šeima: jis tiesiog kitaip, pagal naują modelį, išdėsto darbo krūvį. Pagaliau kai kurie vadovai lankstųjį režimą vertina priešiškai, tvirtindami, kad darbo valandomis darbuotojai privalo būti įstaigoje, nes turi teikti paslaugas klientams ir bendradarbiauti su kolego-

mis. Vienas vadovas, dalyvavęs šeimai palankios politikos tyrime, šitaip paaiškino galimą lanksčiojo režimo trūkumą:

> „Mano pagrindinis tikslas – sukurti tokią schemą, kuri tenkintų Tinos reikmes ir kartu būtų priimtina kitiems įstaigos darbuotojams... Jei jie pastebėtų, kaip ji kasdien anksti išeina namo, ko gero, žlugtų darbo drausmė. Kur kas priimtiniau, kad vieną dieną per savaitę ji neateitų į darbą" (cituojama: Lewis ir Taylor, 1996: 12).

Pareigų pasidalijimas

Pareigų pasidalijimu vadinamas metodas, leidžiantis pertvarkyti darbo organizavimą. Pagal šį metodą du žmonės gali dalytis vieną etatą, dalydamiesi atsakomybę ir atlygį. Pareigų pasidalijimo metodas gali sudominti susituokusias ar sugyvenančias poras, kurių abu partneriai turi panašią kvalifikaciją ar įgūdžius: vienas iš tėvų gali bet kuriuo metu prižiūrėti vaikus. Dalytis pareigomis gali ir du ne visą dieną dirbantys darbuotojai, kuriems reikia lanksčiai tvarkytis, kad atliktų ne darbo įsipareigojimus. Pavyzdžiui, dvi dirbančios motinos gali dalytis administracinio darbo vieta, tarpusavyje derindamos darbo valandas.

Praktiškai ne taip lengva užtikrinti, kad darbo vietos dalininkai dirbtų sklandžiai: juk abu individai visada privalo žinoti paskutines naujienas apie baigtas ir dar likusias užduotis. Bet tais atvejais, kai įdiegiama efektyvi užrašų ir komunikacijos sistema, pareigų pasidalijimas gali pasiūlyti didelį lankstumą ir darbuotojams, ir bendrovėms.

Darbas namuose

Darbas namuose (kartais vadinamas nuotoliniu darbu) leidžia darbuotojams atlikti kai kurias ar visas savo pareigas iš namų, pasitelkus kompiuterį bei modemą. Kai darbas nereikalauja nuolatos bendrauti su klientais ar bendradarbiais, pavyzdžiui, jei kuriama kompiuterinė grafika ar rašomi reklamos tekstai, jį atliekantys darbuotojai mano, kad dirbdami namuose jie ne tik subalansuoja ne darbo pareigas, bet *ir* vaisingiau dirba. Artimiausiais metais „laidinių darbuotojų" reiškinys, ko gero, stiprės.

Pastaraisiais metais darbas namuose vis labiau pripažįstamas, tačiau jis patinka ne kiekvienam darbdaviui. Kai darbuotojas nesėdi įstaigoje, kur kas sunkiau nuolatos stebėti jo darbą, todėl stengiantis išvengti piktnaudžiavimo „laisve" dirbantiems namuose žmonėms dažnai taikomi nauji kontrolės būdai. Pavyzdžiui, norima, kad tokie darbuotojai reguliariai registruotųsi įstaigoje arba dažniau negu kiti informuotų apie nuveiktą darbą.

Nors dabar labai žavimasi „namų įstaigų" potencialu, kai kurie mokslininkai įspėja, kad galima tikėtis ryškios poliarizacijos tarp namuose dirbančių specialistų, rengiančių sudėtingus, kūrybiškus projektus, ir dažniausiai nekvalifikuotų darbuotojų, namuose vykdančių rutiniškas užduotis, pavyzdžiui, spausdinančių mašinėle ar kompiuteriu suvedinėjančių duomenis. Jei šis skilimas plėstųsi, tikriausiai vėl pradėtų gausėti moterų tarp žemiausiojo lygio darbuotojų (Phizacklea ir Wolkowitz, 1995).

Tėvų atostogos

Bendrovės palankumą šeimai galima matuoti pagal tėvų atostogų politiką. Pereidamos prie darbuotojams palankesnės politikos, daugelis Jungtinės Karalystės bendrovių apibūdintuosius metodus taiko jaunų tėvų naštai palengvinti. Tuo metu pagal valstybės įstatymus dirbantys tėvai ir motinos gimus vaikui turi teisę vien į nemokamas trylikos savaičių atostogas. Tiesa, panorėję kai kurie darbdaviai gali ir dosniau apmokėti motinystės ir tėvystės atostogas, tačiau įstatymas nereikalauja to daryti.

Daugelyje kitų Europos šalių buvo taikoma atostogų vaikams auginti politika, turinti ypač skatinti vyrus, kad jie padarytų pertrauką darbe ir padėtų auginti savo vaikus. Pavyzdžiui, Norvegijoje darbuotojai gali paimti keturiasdešimt dvi savaites atostogų gaudami visą atlyginimą, arba penkiasdešimt dvi savaites – gaudami 80 procentų atlyginimo. Reikalaujama, kad bent keturiomis atostogų savaitėmis pasinaudotų tėvas. Sergančio vaiko

slaugai tėvams kasmet skiriama nuo dešimties iki penkiolikos dienų per metus, o vienišiems tėvams šiek tiek daugiau – dvidešimt ar trisdešimt dienų (UNDP, 1999).

Kai kurie britų veikėjai ir politikos strategai remiasi Švedijos patirtimi ir siūlo ją kaip modelį, kurio turėtų siekti Jungtinė Karalystė. Vakarų pasaulyje Švedija pirmauja pagal įstatymus, skirtus lyčių lygybei skatinti (Scriven, 1984). Gerai apmokamos ir lygiateisės atostogos yra įtvirtintos įstatymais ir suteikia tėvams bei motinoms galimybę išlikti darbo rinkoje, tačiau taip pat turėti laiko ir erdvės, kurių reikia tėviškosioms prievolėms atlikti.

Švedijoje labai didelė dalis moterų turi mokamą darbą – vienokį ar kitokį darbą dirba nuo 80 iki 90 procentų šešiolikos–šešiasdešimt ketverių metų amžiaus moterų. Moterims suteikta teisė į penkiolikos mėnesių mokamas motinystės atostogas; tuo metu jos gauna valstybinę pašalpą, siekiančią 80–90 procentų savo įprasto atlyginimo. Abiem tėvams suteikta teisė į dešimties dienų mokamas atostogas tuo metu, kai gimsta vaikas, ir į papildomas 450 dienų atostogas, už kurias mokama 80 procentų atlyginimo. Iki vaikui sukaks aštuoneri metai, abu tėvai turi teisę ketvirtadaliu sutrumpinti savo darbo laiką. Be to, esama daug vaikų priežiūros centrų, kuriuose vaikais iki dvylikos metų pasirūpinama po pamokų ar per atostogas (UNDP, 1999).

Įvertinimas

Ar turėtume visa širdimi sveikinti žingsnius šeimai palankios darbo politikos link? Vertinant vienu lygmeniu, novatoriškas pastangas padėti darbuotojams tvarkytis darbe ir šeimos gyvenime galima laikyti dinamišku ir teigiamu atsaku į ekonomikos ir darbo prigimties pokyčius. Tačiau yra nemažai aspektų, kuriais dabartinė šeimai palanki politika nepasiekia šiuolaikinių šeimų problemos esmės.

Pirma, lanksti darbo politika yra neprieinama daugelio rūšių darbo vietose, taigi ji dažnai suteikiama vien kai kuriems privilegijuotiems darbuotojams. Daugeliu atveju vadovybė laisva valia sprendžia, leisti ar neleisti darbuotojui dirbti lanksčiau. Ši politika vis dar taikosi į moterų su mažais vaikais reikmes, neatsižvelgdama į platesnį žmonių būrį, tarp jų – vyrus ir darbuotojus, kuriems reikia slaugyti senyvus ar neįgalius gimines. Liūdina, kad ši politika apima labai menką dalį vyrų. Pavyzdžiui, 1995 metais ne visą dieną dirbo ar tėvystės atostogas buvo paėmę vos 5 procentai ES dirbančių vyrų, o juk šios šalys vadovaujasi palyginti dosnia politika. Kaip pastebėjo ES Užimtumo ir socialinių reikalų komisaras, „netgi ten, kur turima politikos įrankių lyčių disbalansui globos srityje pašalinti..., vis tiek išlieka prielaida, kad globa daugiausia rūpinasi moterys“ (UNDP, 1999: 82).

Antra, labai skiriasi lanksčios politikos aprėptis. Tai gali būti susiję su moterų baime, kad jeigu jos sutiks su lanksčia politika, vadovybė gali pamanyti, jog darbuotojos menkai „atsidavusios“ savo darbui. Atrodo, ši baimė nėra be pagrindo. Savo narių apklausoje Direktorių institutas (*The Institute of Directors*) nustatė, kad 45 procentai vadovų laikė galinčias gimdyti moteris mažiau pageidaujamomis darbuotojomis, negu kitų grupių atstovus dėl galimų darbo ir namų interesų konfliktų. Pasak instituto politikos direktoriaus, „priimdami žmones, darbdaviai žino apie jų įsipareigojimus šeimai. Tačiau darbdaviai tikisi, kad darbuotojai bus pakankamai suaugę ir patys įveiks šį spaudimą. Ne mūsų reikalas tą daryti“ (cituojama: Lynch, 2000).

Trečia, kai kurie apžvalgininkai teigia, jog šeimai palanki politika savaime niekada nepajėgs visiškai integruoti moterų į darbo rinką ir užtikrinti jų ekonominę nepriklausomybę. Šiai politikai nepavyksta ir susilpninti spaudimo, kurį daro darbo–šeimos iššūkis – geriausiu atveju pasiseka jį „paskirstyti“ nauju būdu. Kai kurių vertintojų nuomone, tikrasis sprendimas būtų trumpinti darbo savaitę visiems darbuotojams, šitaip iš dalies užginčijant ilgų darbo valandų kultūrą (Creighton, 1999). Trumpesnė darbo savaitė paakintų sukurti naują šeimos–darbo „susitarimą“, kuris pakeistų jau visiškai išklibusį vyro maitintojo modelį. Šis būdas, tolydžiau paskirstydamas darbą tarp suaugusiųjų, leistų išlaikyti tvirtesnę darbo ir šeimos pusiausvyrą, paskatintų didesnę lyčių lygybę ir sumažintų socialinę poliarizaciją.

Kiti mokslininkai sutaria, kad prasmingai kaitai prireiks kultūros ir požiūrių poslinkio, o ne vien lanksčios politikos priemonių sąrašo, iš kurio valia rinktis. Šeimai palanki politika išpopuliarėjo iš dalies ir todėl, kad bendrovės laiko ją patrauklia lengvata, kurią galima pasiūlyti vertingiems darbuotojams. Bet kol idealai, grindžiantys šią politiką, netapo visumine bendrovės programa ir misija, esama pavojaus, kad šios galimybės ir toliau liks dalinės.

Nedarbas

XX a. **nedarbo** lygis smarkiai svyravo. Vakarų šalyse nedarbas buvo pasiekęs aukščiausią lygį ketvirtojo dešimtmečio pradžioje, kai Britanijoje darbo neturėjo apie 20 procentų visos darbo jėgos. Pokario laikotarpiu Europos ir Jungtinių Valstijų viešąją politiką stipriai veikė ekonomisto Johno Maynardo Keyneso idėjos. Keynesas buvo įsitikinęs, kad nedarbas atsiranda pristigus perkamosios galios prekėms įsigyti; tuomet gamyba neskatinama ir jai reikia mažiau darbininkų. Vyriausybės gali įsikišti, kad padidintų paklausos lygį ekonomikoje, o šis savo ruožtu skatintų kurti naujas darbo vietas. Daugelio įsitikinimu, ekonominio gyvenimo valstybinis valdymas reiškė, kad aukštas nedarbo lygis virto praeities atgyvena. Įsipareigojimas užtikrinti *visišką užimtumą* tapo vyriausybės politikos dalimi iš esmės visose Vakarų visuomenėse. Iki XX a. aštuntojo dešimtmečio ši politika atrodė sėkminga, o ekonomika kilo daugmaž tolydžiai.

Aštuntajame ir devintajame dešimtmečiuose daugelyje šalių paaiškėjo, kad nedarbo lygis sunkiai valdomas, taigi keinsizmo, kaip priemonės ekonominei veiklai reguliuoti, beveik atsisakyta. Po Antrojo pasaulinio karo kone ketvirtį amžiaus nedarbo lygis Britanijoje sudarė mažiau kaip 2 procentus. Devintojo dešimtmečio pradžioje jis pakilo net iki 12 procentų, vėliau nukrito, o į amžiaus pabaigą vėl pakilo. Dešimtojo dešimtmečio antrojoje pusėje nedarbas Britanijoje darsyk ėmė mažėti, ir dešimtmečio pabaigoje sudarė šiek tiek daugiau kaip 6 procentus.

Nedarbo analizė

Aiškinti oficialiąją nedarbo statistiką anaiptol nėra paprasta (žr. schemą 13.9). Nedarbą ne itin lengva apibrėžti. Pats žodis reiškia „neturėti darbo“. Tuo tarpu „darbas“ reiškia „mokamą darbą“ ir „darbą akivaizdžioje darbo vietoje“. Žmonės, pagrįstai įregistruoti kaip bedarbiai, gali įsitraukti į daugelio formų gamybinę veiklą, pavyzdžiui, dažyti namus ar prižiūrėti sodus. Nemažai žmonių dirba ne visą dieną ar nereguliariai turi mokamą darbą; „bedarbiais“ nelaikomi ir pensininkai.

Daugelis oficialiųjų statistikų sudaromos remiantis nedarbo apibrėžimu, kurį vartoja Tarptautinė darbo organizacija, TDO (*The International Labour Organization*, ILO). Pagal TDO, prie bedarbių priskiriami tie, kurie neturi darbo, tie, kurie gali jį susirasti per dvi savaites, ir tie, kurie per praėjusį mėnesį bandė jo ieškoti. Daugelis ekonomistų mano, kad šį standartą reikėtų papildyti dar dviem kitais aspektais. „Nusivylę darbuotojai“ – tai žmonės, kurie norėtų darbo, tačiau prarado viltį jį gauti, taigi liovėsi ieškoję. „Nesavanoriai daliniai darbuotojai“ yra tie, kurie nors ir nori, bet negali susirasti darbo visą dieną.

Bendrąją nedarbo statistiką dar komplikuoja tai, kad ji apima dvi skirtingas nedarbo „rūšis“. *Frikcinį nedarbą*, kartais dar vadinamą „laikinuoju nedarbu“, nusako natūralus, trumpalaikis individų įsitraukimas į darbo rinką ir išėjimas dėl keičiamos veiklos, darbo paieškos, baigus mokslus, taip pat laikinai pablogėjus sveikatai. Tuo tarpu *struktūrinį nedarbą* apibūdina nedarbas, kurį sukėlė dideli ekonomikos poslinkiai, o ne pavienius individus veikiančios aplinkybės. Pavyzdžiui, Britanijoje sunkiosios pramonės nuosmukis prisidėjo prie struktūrinio nedarbo lygio didėjimo.

Nedarbo tendencijos Britanijoje

Britanijos vyriausybė turi tikslius duomenis apie nedarbo pasiskirstymo svyravimus. Vyrų nedarbo lygis aukštesnis negu moterų; 1998 metais vyrų nedarbas sudarė 6,8 procento, o moterų – 5,3 procento. Bedarbiai vyrai dukart dažniau negu moterys galėjo būti anksčiau dirbę mokamą darbą.

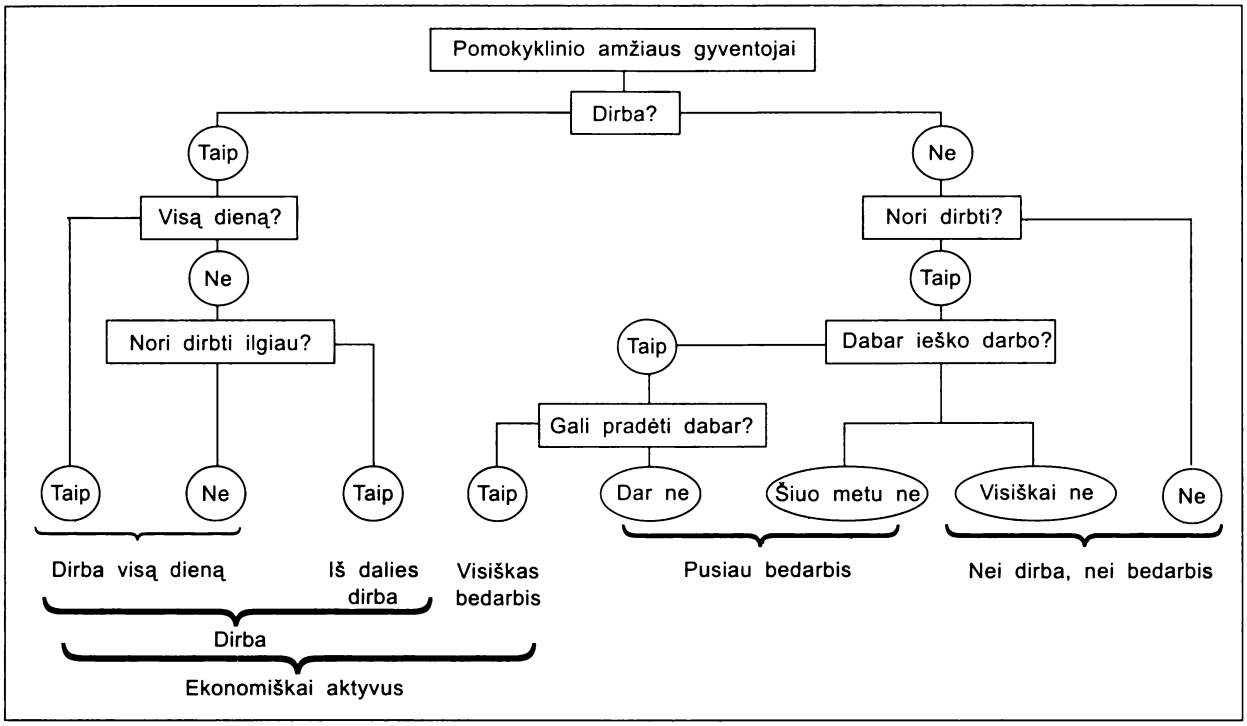

Schema 13.9. Galimų darbo, nedarbo ir neužimtumo būklių taksonomija

Šaltinis: Peter Sinclair, *Unemployment: Economic Theory and Evidence*, Blackwell, 1987, p. 2.

Moterys dešimtkart dažniau negu vyrai galėjo įsilieti į darbo rinką atėjusios tiesiai iš namų, kur pirma prižiūrėjo vaikus ar namų ūkį (HMSO, 1999).

Vidutiniškai etninėms mažumoms būdingas aukštesnis nedarbo lygis negu baltiesiems ir gerokai didesnis ilgalaikis nedarbas, palyginus su visais kitais gyventojais. Tačiau šios bendrosios tendencijos nuslepia didelę nedarbo lygio įvairovę tarp etninių mažumų (žr. lentelę 13.2). 1997–1998 metais baltųjų gyventojų nedarbas siekė maždaug 6 procentus, o indų – 8 procentus. Kartu su kitais šis veiksnys paskatino prielaidas, kad Britanijos indai beveik pasiekė socioekonominį paritetą su baltaisiais gyventojais. Priešingai, afrokaribiečių nedarbo lygis viršijo 19 procentų, o pakistaniečių ir bangladešiečių – 21 procentą. Tarp etninių mažumų daugiausia neturėjo darbo afrokaribiečiai nuo šešiolikos iki dvidešimt devynerių metų amžiaus (39 procentai), o pakistaniečiai bei bangladešiečiai – nuo keturiasdešimt penkerių metų iki pensinio amžiaus (26 procentai) (HMSO, 1999).

Nedarbas ypač veikia jaunus žmones. Jaunuolių nuo aštuoniolikos iki dvidešimt ketverių metų nedarbo lygis beveik dvigubai aukštesnis už bendrąjį. 1998 metais darbo neturėjo apie 13 procentų vaikinų ir 9 procentai merginų. Šis lygis dirbtinai aukštas, nes apima studentus, kurie mokydamiesi ar lankydami kvalifikacijos kėlimo kursus dirba ne visą dieną arba verčiasi atsitiktiniais uždarbiais.

Nemaža dalis jaunimo, ypač etninių mažumų atstovų, priklauso ilgalaikiams bedarbiams, o daugiau kaip pusę bedarbių vaikinų sudaro neturintys darbo šešis ar daugiau mėnesių. Naujos vyriausybės iniciatyvos yra orientuotos į aštuoniolikos–dvidešimt ketverių metų jaunuolius, kurie darbo ieškotojo pašalpos reikalauja daugiau kaip šešis mėnesius. Dabar ilgalaikiams bedarbiams siūlomas kvalifikacinis mokymas, pagalba ieškant darbo ir subsidijuojamo darbo galimybės.

Lentelė 13.2. Nedarbas procentais pagal etninę grupę ir amžių Didžiojoje Britanijoje, 1997–1998 m.

	16–24	25–34	35–44	45–59/64	Visi sulaukę 16–59/64
Baltieji	13	6	5	5	6
Juodaodžiai	39	18	12	16	19
Indai	18	7	6	7	8
Pakistaniečiai ir bangladešiečiai	29	16	13	26	21
Kitos grupės, tarp jų – mišrios kilmės	22	13	10	8	13
Visos etninės grupės	14	7	5	5	7

Nedarbas pagal Tarptautinės darbo organizacijos apibrėžimą procentais nuo visų ekonomiškai aktyvių žmonių (vyrų iki 64 metų, moterų iki 59 metų amžiaus).

Šaltinis: Social Trends, 29 (1999), p. 82. Karališkoji autorinė teisė.

Nedarbo lygis koreliuoja su socialine klase. Pagal ESTT kohortų tyrimus, apėmusius 1970 metais gimusius jaunus žmones, mažiausiai nedarbą patyrė tie, kurių tėvai priklausė I ir II socialinėms klasėms. Tuo tarpu individai, užaugę V socialinei klasei priklausiusiose šeimose arba auginti vienišų motinų, išsiskyrė aukštesniu nedarbo lygiu, tarp jų buvo ir santykinai didelė dalis žmonių, niekada neturėjusių darbo (ESRC, 1997).

Nedarbo lygis susijęs ir su įgytu išsilavinimu. Darbo jėgos tyrimai parodė, kad kuo aukštesnį kvalifikacijos lygį buvo įgiję žmonės, tuo procentiškai mažiau jų susidūrė su nedarbu. 1998 metų pavasarį nekvalifikuotų individų nedarbas keturis kartus viršijo aukštesnį išsilavinimą įgijusių žmonių nedarbo lygį (HMSO, 1999).

Nedarbo patirtis

Nedarbo patirtis gali labai sukrėsti žmones, įpratusius turėti garantuotą darbo vietą. Akivaizdu, kad pirmiausia dėl nedarbo prarandamos pajamos. Nedarbo poveikis įvairiose šalyse skiriasi, nes mokamos labai nevienodos pašalpos. Šalyse, kuriose užtikrinta galimybė naudotis sveikatos apsauga ir gauti kitą socialinę paramą, bedarbiai gali patirti didelių finansinių sunkumų, tačiau vis vien lieka saugomi valstybės. Kai kuriose Vakarų šalyse, pavyzdžiui, Jungtinėse Valstijose, bedarbio pašalpa mokama trumpiau, taip pat negalima naudotis ir visomis sveikatos apsaugos rūšimis, todėl ekonominiai dalykai dar stipriau prislegia netekusius darbo žmones.

Tiriant nedarbo sukeltus emocinius padarinius nustatyta, kad darbo neturintys žmonės, derindamiesi prie savo naujosios padėties, išgyvena keletą emocinių stadijų. Kaip žinoma, patirtis yra individualus dalykas, tačiau naujasis bedarbis dažnai patiria tam tikrą šoką, kurį pakeičia optimizmas dėl naujų galimybių. Kai šis optimizmas nepasitvirtina, – o taip dažnai atsitinka, – individus gali apimti depresija ir didelis pesimizmas, kuomet jie nuvertina save ir savo įsidarbinimo perspektyvas. Jei individai ir toliau nesusiranda darbo, jiems iš esmės belieka susitaikyti su tokia padėtimi (Ashton, 1986).

Aukštas nedarbo lygis gali susilpninti bendruomenes ir sutraukyti socialinius saitus. Klasikinėje sociologijos studijoje, parašytoje XX a. ketvirtajame dešimtmetyje, Marie Jahoda ir jos kolegos aprašė Marienthalio miestelio atvejį. Šį mažą Austrijos miestelį, uždarius vietinę gamyklą, užgriuvo masinis nedarbas (Jahoda et al., 1972). Tyrėjai atkreipė dėmesį, kaip ilgalaikė nedarbo patirtis galiausiai pakirto bendruomenės socialines struktūras bei tinklus. Žmonės vangiau ėmė dalyvauti visuo-

menės reikaluose, mažiau socialiai bendravo tarpusavyje ir netgi rečiau lankė miestelio biblioteką.

Svarbu pažymėti, kad nedarbo patirtis skiriasi ir pagal socialinę klasę. Žmonės, pagal pajamų skalę užimantys paskutines vietas, gali pajusti finansines nedarbo pasekmes skaudžiausiai. Buvo padaryta prielaida, kad vidurinės klasės individams nedarbas atrodo žalingas pirmiausia dėl jų socialinės, o ne finansinės padėties. Atleistas iš darbo keturiasdešimt penkerių metų lektorius gali būti sukaupęs pakankamai lėšų, kad neskausmingai išgyventų pirmąsias nedarbo fazes. Tačiau jis gali kamuotis bandydamas suvokti, ką nedarbas reiškia jo ateities karjerai ir jo kaip specialisto vertei.

Netikrumas dėl darbo

Vykstant poslinkiui iš gamybos į paslaugų ekonomiką, esminę kaitą patiria ir darbo rinka. Platus informacinių technologijų diegimas taip pat skatina organizacijas transformuoti savo struktūrų kūrimo metodus, vadovavimo stilių ir būdus darbo užduotims skirti bei atlikti. Naujieji darbo būdai daugeliui žmonių pateikia viliojančių galimybių, tačiau kitiems gali sukelti stiprų dvilypumo jausmą: jie gali pasijusti atsidūrę nevaldomai lekiančiame pasaulyje, panašiame į Riko ir Žanetės pasaulį, kurį apibūdinome šio skyriaus pradžioje. Staigi kaita gali destabilizuoti žmonių gyvenimus, taigi dabar įvairius darbus dirbantys asmenys patiria **netikrumo dėl darbo** jausmą – nuogąstaujama, ar jų darbo pobūdis ir vaidmuo ateityje išliks tokie, kokie buvo.

Pastaraisiais dešimtmečiais netikrumo dėl darbo reiškinys tapo pagrindine darbo sociologijos polemikos tema. Daugelis apžvalgininkų ir žiniasklaidos šaltinių daro prielaidą, kad jau kokį trisdešimt metų netikrumas dėl darbo stabiliai didėja, o dabar industrializuotose šalyse jis pasiekė neregėtą mastą. Jauni žmonės daugiau nebegali tikėtis saugios karjeros, dirbdami vienam darbdaviui, nes sparti ekonomikos globalizacija dar labiau skatina korporacijas susilieti ar mažėti, teigia jie. Atkaklus efektyvumo ir pelno siekis reiškia, kad žmonės, turintys nedaug ar „netinkamus“ įgūdžius, perkeliami į neužtikrintas, marginalines darbo vietas, kurių greitai gali nebereikėti nuolat vykstant poslinkiams globaliose rinkose. Nors lankstumas darbovietėje ir duoda naudą, sakoma toliau, bet dabar gyvename „pasamdyk ir atleisk“ kultūroje, kurioje nebetaikoma „darbo visą gyvenimą“ idėja.

Netikrumo dėl darbo atsiradimas

1999 metais Josepho Rowntree fondas paskelbė Netikrumo dėl darbo vietų ir darbo intensyvinimo apklausos (*Job Insecurity and Work Intensification Survey*) rezultatus, kurie rėmėsi nuodugniais interviu, paimtais iš 340 dirbančių britų – nuo paprastų darbininkų iki aukščiausio rango vadovų. Tyrimas buvo sudarytas taip, kad nustatytų netikrumo dėl darbo laipsnį ir įvertintų jo poveikį tiek darbovietėms, tiek šeimoms ir bendruomenėms. Studijos autoriai nustatė, kad Britanijoje netikrumas dėl darbo ėmė stiprėti 1966 metais, o XX a. aštuntojo dešimtmečio pabaigoje ir devintajame dešimtmetyje buvo itin intensyvus ir apėmė „mėlynąsias apykakles“. Devintojo dešimtmečio viduryje ekonomika ėmė kilti, tačiau netikrumas dėl darbo toliau didėjo. Tyrimo autoriai padarė išvadą, kad dabar netikrumas dėl darbo pasiekė aukščiausią lygį nuo Antrojo pasaulinio karo laikų (Burchell et al., 1999).

Apklausoje taip pat buvo tiriami darbininkų tipai, ilgainiui patyrę didesnį ar mažesnį netikrumą dėl darbo. Autoriai nustatė, kad dešimtojo dešimtmečio viduryje labiausiai padaugėjo neužtikrintų dėl darbo nefizinio darbo darbininkų. Nuo 1986 iki 1999 metų specialistai iš labiausiai užtikrintos užimtumo grupės virto mažiausiai užtikrinta (žr. lentelę 13.3), tuo tarpu tarp fizinio darbo darbininkų užtikrintumo lygis kiek pakilo. Vienas pagrindinių šio netikrumo dėl darbo šaltinių buvo pasitikėjimo vadovybe stygius. Paklausti, ar vadovybė rūpinasi, kad darbuotojai gerai jaustųsi, 44 procentai informantų pareiškė, kad „tik truputį“ arba „visiškai ne“ (Burchell et al., 1999).

Lentelė 13.3. Netikrumo dėl darbo kaita procentais 1986 m. palyginti su 1997-aisiais

Specialistai	+28
Įstaigų darbuotojai	+10
Vadovai	+9
Jaunesnieji specialistai, padėjėjai	+9
Amatininkai	–4
Įmonių darbininkai	–7

Šaltiniai: Social Change and Economic Life Initiative (1986) and Skills Survey (1997); Iš B. J. Burchell et al. *Job Insecurity and Work Intensification*, YPS, 1999.

Dauguma mokslininkų sutinka, kad netikrumas dėl darbo yra naujas reiškinys, tačiau nesutariama, kiek jo poveikis sustiprėjo pastaraisiais metais ir – dar svarbiau – dėl to, kurie darbininkų segmentai jį junta stipriausiai. Kai kurie kritikai teigia, jog tyrimai, panašūs į Josepho Rowntree fondo projektą, yra ne kas kita, kaip tik nepateisinta reakcija į vidurinės klasės *suvokiamą* netikrumą dėl darbo.

„Neužtikrintas vidurys“: ar netikrumas dėl darbo nėra perdėtas?

XX a. aštuntojo dešimtmečio pabaigoje ir devintajame dešimtmetyje Britanija patyrė ekonomikos nuosmukį, kuris buvo ypač žalingas tradicinei gamybos pramonei. Tuo metu plieno gamybos, laivų statybos, anglių gavybos ir panašiuose sektoriuose buvo prarasta apie milijoną darbo vietų. Tik aštuntajame ir devintajame dešimtmečiuose didelio masto netikrumą dėl darbo pirmąsyk patyrė specialistai ir vadovai. Korporacijų perėmimai ir veiklos nutraukimai paveikė bankininkystės ir finansų sektorių, o informacinio amžiaus plėtra sumažino daugelio valstybės tarnautojų darbo vietų skaičių, nes nemažai sistemų buvo modernizuotos naudojant kompiuterines technologijas.

Gamybos srities darbininkai buvo bent šiek tiek apsipratę gyventi su atleidimo iš darbo grėsme, tuo tarpu „baltosioms apykaklėms“ stigo pasirengimo pokyčiams, kurie veikė jų darbo vietas. Šis tarp specialistų pasklidęs nerimas paskatino prabilti apie „neužtikrintą vidurį“. Pastarasis terminas pavartotas apibūdinti „baltųjų apykaklių“ darbą dirbančius žmones, kurių tikėjimas savo darbo vietų stabilumu buvo susietas su prisiimtais dideliais finansiniais įsipareigojimais, pavyzdžiui, nemenkais hipotekos kreditais, privačiais vaikų mokslais ar brangiais laisvalaikio pomėgiais. Anksčiau jiems nė nekildavo mintis būti atleistiems, todėl dabar bloga nedarbo nuojauta privertė smarkiai nerimauti ir jaustis itin neužtikrintai. Gandai apie neužtikrintą darbą virto tema, sklandančia po žiniasklaidą ir specialistų sluoksnius, nors kai kas laikė šią reakciją perdėta, palyginti su kur kas chroniškesniu darbininkų klasės netikrumu dėl darbo.

Tačiau kiti duomenų šaltiniai prieštarauja Josepho Rowntree fondo apklausos rezultatams, todėl daroma prielaida, kad netikrumas dėl darbo tėra „mitas“, užvaldęs specialistus. Kritikai teigia, jog šis „mitas“ nepagrįstas plačiomis viešosios nuomonės apklausomis. Žmonių, kuriuos gyvai jaudina atleidimas iš darbo, dalis – mažiau negu 10 procentų – išlieka stabili nuo XX a. aštuntojo dešimtmečio, o nedarbas ir toliau paveikia tik vieną iš penkių britų, skaičiuojant visą jų darbo veiklos trukmę.

Britų socialinių pažiūrų tyrimų (*The British Social Attitudes Survey*) – reprezentatyvios imties, apimančios visos šalies aštuoniolikmečius ir vyresnius suaugusiuosius, – rezultatai parodė, kad darbo vietų kaita vyksta dviem skirtingomis kryptimis. Kai kurios darbovietės keičiasi itin sparčiai, tačiau didelė darbo jėgos dalis dirba vienoje vietoje: 1995 metais 33 procentai informantų nurodė, kad savo dabartinėje darbo vietoje dirba per 10 metų, o 13 procentų – dvidešimt ar daugiau metų. Apklausoje taip pat buvo teiraujamasi, kaip informantai vertina ateitį, – žmonių klausta, ar ateinančiais metais jų darbovietė galėtų priimti naujų darbuotojų arba atsikratyti turimų. Nors XX a. dešimtojo dešimtmečio pradžioje „pesimistų“ pasirodė buvo daugiau negu „optimistų“, tačiau 1995 metais jų skaičius gerokai sumažėjo: 23 procentai teigė, kad jų bendrovė gali plėstis, o 22 procentai – kad ji sumažės.

Britų socialinių pažiūrų tyrimų analitikai padarė išvadą, kad paplitę pareiškimai apie kone visuotinį netikrumą dėl darbo yra perdėti. Tiesa, kai kurie darbo jėgos segmentai patyrė didelę darbo vietų kaitą, tačiau kitų segmentų darbo vietos išliko gana stabilios. Be to, nors specialistai ir vadovai dabar susidūrė su atleidimo iš darbo grėsme, tikimybė, kad jie neteks darbo, ir toliau yra mažesnė palyginti su menkiau kvalifikuotais individais (Lilley et al., 1996).

Žalingi netikrumo dėl darbo padariniai

Netikrumo dėl darbo vietų ir darbo intensyvinimo apklausa nustatė, kad daugeliui darbuotojų netikrumas dėl darbo nėra vien baimė būti atleistam – jis reiškia kur kas daugiau. Tai ir nerimas dėl paties darbo pobūdžio transformacijos ir jos padarinių darbuotojo sveikatai bei asmeniniam gyvenimui.

Tyrimas atskleidė, kad mažėjant organizacinių struktūrų biurokratizmui ir darbovietėje viešinant priimamus sprendimus, darbuotojų prašoma imtis vis daugiau atsakomybės darbe. Reikalavimai didėja, bet tuo pat metu daugelis darbuotojų pastebi, kad mažėja jų galimybės gauti aukštesnes pareigas (žr. schemą 13.10). Šie du dalykai verčia darbuotojus jausti, kad jie „neteko kontrolės“ reikšmingoms savo darbo savybėms, pavyzdžiui, darbo ritmui ir pasitikėjimui visos savo karjeros pažanga (Burchell et al., 1999).

Antrąjį žalingą netikrumo dėl darbo matmenį galima pastebėti asmeniniuose darbininkų gyvenimuose. Tyrimas nustatė, kad netikrumas dėl darbo stipriai koreliuoja su prasta bendrąja sveikata. Šią sąsają patvirtina ir Britanijos namų ūkių komisijos apklausa (*British Household Panel Survey*), kuri rodo, jog užsitęsus netikrumui dėl darbo žmonių fizinė ir psichinė sveikata tolydžio blogėja. Užuot prisitaikę prie galimo atleidimo iš darbo, darbuotojai nesiliauja nerimavę ir patiria nuolatinį stresą. Šis darbo spaudimas, atrodo, persikelia ir į namų aplinką: darbuotojams, pranešusiems apie aukštą netikrumo dėl darbo lygį, teko patirti įtampą ir namuose (Burchell et al., 1999).

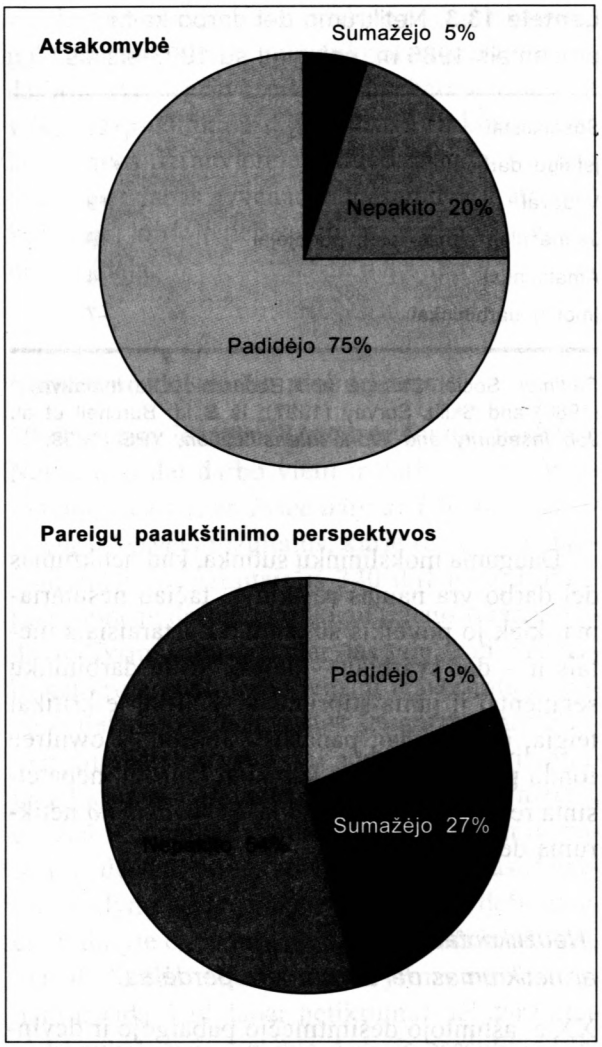

Schema 13.10. Atsakomybės ir pareigų paaukštinimo perspektyvų pokyčiai, kuriuos patiria žmonės savo darbe

Šaltiniai: Job Insecurity and Work Intensification Survey; B. J. Burchell et al., *Job Insecurity and Work Intensification*, YPS, 1999.

„Gendantis charakteris“

Šį skyrių pradėjome, nušviesdami kai kuriuos šiuolaikinių darbo modelių poveikius asmeniniam ir šeimos gyvenimui. Riko ir jo žmonos Žanetės patirtis, kurią aprašė Richardas Sennettas savo knygoje *The Corrosion of Character*, 1998 („Gendantis charakteris“), iliustruoja kai kurias lanksčiojo

darbo pasekmes darbuotojų asmeniniams gyvenimams ir charakteriams. Sennettas įtikinamai įrodinėja, kad vis labiau pabrėžiamas elgsenos ir darbo stilių lankstumas gali duoti gerų rezultatų, bet neišvengiamai paskatina sumaištį bei žalą. Taip atsitinka, nes savybės, kurių šiandien tikimasi iš darbuotojo – būti lanksčiam, mokėti prisitaikyti, būti mobiliam ir nusiteikusiam rizikuoti – tiesiogiai prieštarauja esminiams tvirto charakterio ypatumams: lojalumui, ilgalaikių uždavinių įgyvendinimui, atsidavimui, pasitikėjimui, ryžtingumui ir tikslo siekiui.

Sennettas daro prielaidą, kad šių rūšių įtampos neišvengiamos naujojoje lankstumo eroje: tiesa, lankstumas giriamas, nes suteikia darbuotojams daugiau laisvės formuoti savo individualias gyvenimo trajektorijas, tačiau, kaip teigia Sennettas, jis primeta ir griežtus naujus suvaržymus. Dabar iš darbuotojų tikimasi ne atsiduoti viso gyvenimo karjerai, bet takiai dirbti grupėse – ateiti ir išeiti, pereiti nuo vienos užduoties prie kitos. Lojalumas iš vertybės virsta veikiau kliuviniu. Kai gyvenimas tampa ne nuoseklia karjera, o atskirų darbų virtine, išnyksta ilgalaikiai tikslai, nebesiplėtoja socialiniai ryšiai, ištirpsta pasitikėjimas. Žmonės nebegali įvertinti, kuri rizika galiausiai lems sėkmę, ir, atrodo, niekas nebetaiko senųjų pareigų paaukštinimo, atleidimo ir atpildo „taisyklių“. Sennetto nuomone, pagrindinis iššūkis, kurį suaugusiems meta dabartinė epocha, – kaip gyventi gyvenimą, turintį ilgalaikius tikslus, visuomenėje, kuri prabrėžia tik trumpalaikius tikslus. Jo akimis, „naujojo kapitalizmo“ savybės gadina tuos asmens charakterio bruožus, kurie vienija žmones.

„Darbo visą gyvenimą“ pabaiga?

Globalinės ekonomikos poveikio ir „lanksčiosios“ darbo jėgos paklausos sąlygomis kai kurie sociologai ir ekonomistai tvirtino, kad ateityje vis daugiau žmonių taps **daugiadarbiais**. Jie turės „įgūdžių portfelį“ – tam tikrų skirtingų darbo įgūdžių ir kvalifikacijų – ir galės savo darbo gyvenime kaitalioti darbus bei darbo rūšis. Tęstinėmis karjeromis, dabartine šio žodžio prasme, galės pasigirti tik palyginti maža darbuotojų dalis. Iš tiesų, kaip teigia šio požiūrio gynėjai, „darbo visą gyvenimą“ idėja tampa praeities dalyku.

Šį perėjimą prie „daugiadarbystės“ kai kas vertina teigiamai: darbuotojai nebus metų metus pririšti prie to paties darbo ir galės kūrybiškai planuoti savo darbo gyvenimą (Handy, 1994). Tačiau kiti mano, kad praktikoje „lankstumas“ reiškia, jog organizacijos galės samdyti ir atleisti daugmaž taip, kaip panorės, pakirsdamos bet kokį savo darbuotojų saugumo jausmą. Darbdaviai tik trumpam laikotarpiui įsipareigos savo darbo jėgai ir galės mažinti papildomų pašalpų išmokas ar teises į pensiją. Naujas Silicio slėnio (*Silicon Valley*) Kalifornijoje tyrimas tvirtina, kad šios teritorijos ekonominė sėkmė kaip tik remiasi darbo jėgos daugiadarbystės įgūdžiais. Silicio slėnis pasižymi procentiškai itin dideliu firmų žlugimo skaičiumi: kasmet įsteigiama apie 300 naujų bendrovių, bet ir žlunga beveik tiek pat. Darbo jėga, daugiausia sudaryta iš specialistų ir technikų, išmoko prie šito prisitaikyti. Pasak tyrimo autorių, talentingi ir įgudę darbuotojai sparčiai migruoja iš vienos firmos į kitą, pakeliui išmokdami dar labiau prisitaikyti. Technikos specialistai tampa konsultantais, konsultantai – vadovais, samdomieji darbuotojai – rizikuojančiais verslininkais ir atvirkščiai (Bahrami ir Evans, 1995).

Daugiadarbystės tendencija, atrodo, stiprėja tarp jaunų žmonių, ypač tarp informacinių technologijų konsultantų ir specialistų. Pasak kai kurių vertinimų, Jungtinėje Karalystėje jaunuoliai, įgiję aukštąjį išsilavinimą, gali tikėtis, kad per savo darbo gyvenimą dirbs vienuolika skirtingų darbų, pasinaudodami trijų skirtingų rūšių įgūdžių pagrindais! Bet ši situacija vis dar lieka veikiau išimtis negu taisyklė. Naujausiais užimtumo statistikos duomenimis, visą dieną dirbantys darbuotojai Britanijoje ir JAV (kurios iš kitų industrinių šalių išsiskiria mažiausiai reguliuojama rinka) šiandien kiekviename darbe praleidžia tiek laiko, kiek ir prieš dešimtį metų (*The Economist*, 1995 m. gegužės 21 d.). To priežastis, ko gero, yra vadovų supratimas, kad itin didelė darbuotojų kaita brangiai kainuoja ir neigiamai veikia jų dvasią bei po-

žiūrį į darbą. Todėl vadovai, užuot priėmę naujus darbuotojus, labiau linksta perkvalifikuoti jau turimus, net jei tenka sumokėti daugiau negu rinkos kainą. Jamesas Collinsas ir Jerry's Porrasas savo knygoje *Built to Last,* 1994 („Sukurtos išlikti") išnagrinėjo aštuoniolika Amerikos bendrovių, kurios nuo 1926 metų nuolatos viršydavo fondų biržos vidurkį. Jie nustatė, kad šios bendrovės anaiptol nesamdydavo ir neatleisdavo žmonių pagal savo įgeidį, – priešingai, savo personalo atžvilgiu jos laikėsi itin globėjiškos politikos. Per tiriamąjį laikotarpį tik dvi iš šių bendrovių pasikvietė generalinį direktorių iš šalies, palyginti su trylika mažiau sėkmingų korporacijų, taip pat apimtų šio tyrimo.

Šie duomenys nepaneigia idėjų tų oponentų, kurie kalba apie daugiadarbių atsiradimą. Mažinant organizacijas, iš darbo atleidžiami tūkstančiai darbuotojų, kurie galbūt manė, jog darbo rinkoje jie turi darbą visam gyvenimui. Norėdami vėl rasti darbą, jie gal bus priversti plėtoti ir keisti savo įgūdžius. Daugelis jų, ypač pagyvenę žmonės, ko gero, niekada nebepajėgs rasti darbo vietos, prilygstančios ankstesniajai, ar apskritai nebegaus mokamo darbo.

Darbo reikšmės nuosmukis?

Nuolatinis nedarbas, netikrumas dėl darbo, etatų mažinimas, daugiadarbės karjeros, darbas ne visą dieną, lankstieji užimtumo modeliai, pareigų pasidalijimas... Atrodo, daugiau negu kada nors anksčiau žmonių dirba nestandartiniais būdais ar apskritai nedirba mokamo darbo! Matyt, laikas permąstyti darbo prigimtį, o ypač dominuojančią padėtį, kurią jis dažnai užima žmonių gyvenimuose.

Dažnai taip glaudžiai susiejame „darbą" ir „mokamą tarnybą", jog kartais sunku pamatyti, kokių gi nuomonių esama be šio požiūrio? Antai prancūzų sociologas ir socialinis kritikas André Gorzas yra pareiškęs, jog ateityje mokamas darbas vaidins vis mažesnį vaidmenį žmonių gyvenime. Savo pažiūras Gorzas grindžia kritišku Marxo raštų vertinimu. Marxas tikėjo, kad darbininkų klasė, kuriai turėtų priklausyti vis daugiau žmonių, atves į revoliuciją, paskatinsiančią atsirasti žmogiškesnę visuomenę, kurioje darbas būtų vienas iš pagrindinių gyvenimo siūlomų malonumų. Gorzas atmeta šį požiūrį. Užuot tapusi didžiausia visuomenės grupuote ir vadovavusi sėkmingai revoliucijai (kaip sakė Marxas), darbininkų klasė iš tiesų mažėja. Darbininkai, dirbantys „mėlynųjų apykaklių" darbą, tapo darbo jėgos mažuma, ir ši mažuma vis labiau tirpsta.

Gorzo nuomone, nebėra prasmės manyti, jog darbininkai gali perimti įmones, kurių dalį jie sudaro, o ką jau kalbėti apie valstybės valdžios perėmimą į savo rankas. Iš tikrųjų nėra vilties transformuoti mokamo darbo prigimties, nes šis darbas organizuotas remiantis techniniais sumetimais, kurių neįmanoma išvengti, siekiant efektyvios ekonomikos. „Dabar esmių esmė – kiekvieną išlaisvinti *iš* darbo", – sako Gorzas (Gorz, 1982:67). Šito būtiniausiai reikia ten, kur darbas organizuotas teiloristinio konvejerio principu arba kitaip slegiantis ar monotoniškas.

Didėjantis nedarbas kartu su daliniu darbo pasidalijimu, pasak Gorzo, jau sukūrė tai, ką jis pats vadina „nedarbininkų neklase", egzistuojančia greta tų, kurie turi stabilų darbą. Tiesą sakant, šiai „neklasei" priklauso daugiausia žmonių, nes bet kuriuo atskiru laikotarpiu stabilų mokamą darbą dirba gyventojų mažuma – tie, kurie liktų, atmetus jaunimą, pensininkus, ligonius bei namų šeimininkes, o kartu ir bedarbius ar dirbančius ne visą dieną. Kaip mano Gorzas, informacinių technologijų sklaida dar labiau sumažins prieinamų darbo visą dieną vietų skaičių. Rezultatas būtų galimas posūkis, kuris atmestų „produktyvistinę" Vakarų visuomenės žiūrą, pabrėžiančią turtą, ekonomikos augimą ir materialias vertybes. Ateinančiais metais gyventojų dauguma ieškos gyvensenų įvairovės ir įkūnys jas už nuolatinio mokamo darbo srities ribų.

Pasak Gorzo, judame „dvilypės visuomenės" link. Viename sektoriuje gamyba ir politinis administravimas bus organizuoti taip, kad užtikrin-

tų maksimalų efektyvumą. Kitas sektorius sudarys sritį, kurioje individai užsiiminės ne darbu, bet įvairiausiais kitais pomėgiais, kurie teiktų pasitenkinimą ar leistų save išreikšti. Galbūt vis daugiau individų imsis *planuoti gyvenimą*, skirtinga tvarka surikiuodami savo darbą skirtingais savo gyvenimo laikotarpiais.

Kiek teisingas šis požiūris? Neginčytina, kad darbo pobūdis ir jo organizavimas industrinėse šalyse *patiria* esminius pokyčius. Gali būti, kad vis daugiau žmonių nusivils „produktyvizmu" – nuolatos sureikšminamu ekonomikos augimu ir materialių turtų kaupimu. Iš tiesų vertinga pamatyti nedarbą tokį, kokį įsivaizduoja Gorzas – ne vien neigiamą reiškinį, bet ir kaip galimybę individams įgyvendinti savo interesus ir puoselėti savo talentus. Tačiau bent jau iki šiol nedaug tepažengta šia kryptimi ir, atrodo, mums dar toli iki situacijos, kurią numato Gorzas. Be moterų, reikalaujančių daugiau darbo galimybių, kitų žmonių, suinteresuotų garantuoto mokamo darbo vietomis, skaičius ne sumažėjo, o padidėjo. Daugeliui individų mokamas darbas ir toliau lieka pagrindinis materialiųjų išteklių šaltinis, be kurio neįmanoma palaikyti įvairiapusio gyvenimo.

13 TEMOS SANTRAUKA

1. Darbas – tai užduočių atlikimas, reikalaujantis protinių bei fizinių pastangų ir turintis tikslą gaminti prekes bei teikti paslaugas, tenkinančias žmogaus reikmes. Už daugelį reikšmingų darbo rūšių, pavyzdžiui, namų ruošą ar savanorišką darbą, nėra mokama. Užsiėmimas reiškia darbą, atliekamą mainais už nuolatinį užmokestį. Visose kultūrose darbas sudaro ekonomikos sistemos pagrindą.
2. XX a. užimtumo sistemoje įvyko esminių pokyčių. Ypač svarbu, kad santykinis nefizinis užimtumas padidėjo mažėjant fiziniams darbams. Dabar daugelis žmonių mano, kad vyksta poslinkis iš pramonės ekonomikos į žinių ekonomiką, kurioje ekonomikos augimą lemia idėjos, informacija ir pažinimo formos.
3. Išskirtinė moderniųjų visuomenių ekonomikos sistemos savybė – itin sudėtingas ir įvairus darbo pasidalijimas. Darbo pasidalijimas reiškia, kad darbas išskaidomas į įvairias operacijas, kurioms atlikti reikia specializacijos. Vienas iš šio pasidalijimo padarinių yra tarpusavio priklausomybė: norėdami save išlaikyti, visi priklausome vienas nuo kito.
4. Pramonės gamyba tapo efektyvesnė įdiegus teilorizmo sistemą, arba mokslinę vadybą, pagal kurią visi gamybos procesai buvo dalijami į paprastas užduotis, kurias įmanoma išdėstyti laike ir organizuoti. Fordizmas išplėtė mokslinės vadybos principus, apimdamas masinę gamybą, susietą su masinėmis rinkomis. Fordizmą ir teilorizmą galima laikyti nepasitikėjimo sistemomis, didinančiomis darbininkų susvetimėjimą. Pasitikėjimo sistemos leidžia darbininkams valdyti savo darbo tempą ir turinį.

5. Pastaraisiais metais daugelyje šalių fordizmo praktiką pakeitė lankstesnė veikimo technologija. Dabartiniam ekonominės gamybos laikotarpiui apibūdinti, kai, siekiant tenkinti rinkos paklausą, kiek įmanoma didinamas lankstumas bei diegiamos naujovės, kai kurie mokslininkai pasirenka postfordizmo terminą. Lanksčioji specializacija, komandinis darbas ir multikvalifikacija sudaro tris visuotinai paplitusius postfordizmo metodus.

6. Moterų darbo pobūdį labai paveikė darbovietės atskyrimas nuo namų. Mokamas darbas tradiciškai siejamas su vyrais, nors dabar jį dirba kur kas daugiau moterų negu prieš kelis dešimtmečius. Tačiau darbo rinkoje moterys ir toliau patiria nelygybes. Darbo segregaciją pagal lytį rodo faktas, kad vyrai ir moterys koncentruojasi skirtingų rūšių darbo vietose; daugelis „moteriškų darbų" nustumti į menkai apmokamas užimtumo kategorijas. Gana daug moterų dirba ne visą dieną, nors to priežastys yra įvairios. Nevienodas vyrų ir moterų darbo užmokestis rodo, kad moterys yra diskriminuojamos, nes per savo gyvenimą vidutiniškai uždirba mažiau, negu tokią pat kvalifikaciją turintys vyrai.

7. Darbo pasidalijimas namuose apibrėžia, kaip padalijamos pareigos namų ūkio nariams. Nesvarbu, kurią mokamos darbo jėgos dalį sudarytų moterys, jos ir toliau atlieka daugumą nemokamų darbų, susijusių su namų priežiūra ir vaikų auginimu. Tačiau šie modeliai, ko gero, kinta, nes vyrai labiau nei kitados prisideda prie namų darbų, ypač jaunos poros.

8. Darbo pasaulio transformacijos ir namų ūkių struktūrų pokyčiai sukuria naujus iššūkius darbo ir namų pusiausvyrai išlaikyti. Darbuotojai praleidžia darbe daugiau laiko negu anksčiau, todėl jo stinga bendrauti su šeimomis ar užsiimti pomėgiais. Ypač didelį laiko stygių patiria dirbančios motinos. Norėdamos padėti šeimoms palaikyti asmeninio ir profesinio gyvenimo pusiausvyrą, kai kurios bendrovės įdiegė palankią šeimai politiką – slankųjį darbo dienos režimą, etato dalijimą, darbą namuose ir tėvų atostogas.

9. Nedarbas industrializuotose šalyse yra pasikartojanti problema. Kadangi darbas yra struktūrinis asmens gyvenimo elementas, nedarbo psichologinė patirtis dažnai išmuša iš vėžių.

10. Netikrumas dėl darbo gali sekinti taip, kaip ir faktiškas nedarbas. Netikrumas dėl darbo – tai nuogąstavimo jausmas, kuris darbuotoją apima pagalvojus apie būsimą darbo vietos nestabilumą ir savo vaidmenį darbovietėje. Staiga smarkiai padidėjo vidurinės klasės netikrumas dėl darbo, nors kai kas mano, jog šis nerimas yra gerokai perdėtas.

11. Kai kas kalba apie „karjeros pabaigą" ir apie atėjusius daugiadarbius – darbuotojus, kurie turi skirtingų įgūdžių „portfelį" ir geba išsyk

pereiti iš vieno darbo į kitą. Tokių darbuotojų esama, bet daugeliui žmonių, priklausančių darbo jėgai, „lankstumas" labiau siejasi su menkai mokamais ir nedaug karjeros perspektyvų turinčiais darbais.

12. Šiuo metu iš esmės keičiasi darbo prigimtis bei organizavimas, ir atrodo, kad ateityje šių pokyčių reikšmė dar didės. Vis dėlto daugeliui žmonių mokamas darbas ir toliau lieka pagrindinis būdas susikurti išteklius, kurių reikia įvairiapusiam gyvenimui palaikyti.

Pasvarstykite dar kartą

1. Kodėl taip stipriai skiriasi Riko ir Enriko gyvenimai?
2. Ar moderniosios visuomenės galėtų funkcionuoti be darbo pasidalijimo?
3. Kodėl tam tikra veikla laikoma darbu, o kita – ne?
4. Jei teilorizmo ir fordizmo sistemos buvo tokios efektyvios, kodėl pastaruoju metu jos vis rečiau diegiamos?
5. Kas yra „darbo–šeimos iššūkis" ir ką galima padaryti jį pasitinkant?
6. Jei būtumėte daugiadarbis, ar jūsų „įgūdžių portfelio" dydžio pakaktų, kad išsilaikytumėte darbe?

Papildoma literatūra

Keith Grint. *The Sociology of Work: An Introduction*. – Cambridge: Polity, 1991.

Neil J. Smelser and **Richard Swedberg** (eds). *The Handbook of Economic Sociology*. – Princeton: Princeton University Press, 1994.

Interneto nuorodos

Institute for Public Policy Research
http://www.ippr.org.uk/research/index.html

Institute of Economic Affairs
http://iea.org.uk/

International Labour Organization
http://www.ilo.org

14

Vyriausybė ir politika

- **Vyriausybė, politika ir galia** 394
- **Valstybės sąvoka** 395
- **Politinio valdymo tipai** 395
- **Pasaulinė liberaliosios demokratijos sklaida** 398
- **Politinės partijos ir rinkimai Vakarų šalyse** 404
- **Politika ir socialinė kaita** 411
- **Nacionaliniai sąjūdžiai** 413
- **Išvados: nacionalinė valstybė, tautinis identitetas ir globalizacija** 417
- **Temos santrauka** 418
- **Pasvarstykite dar kartą** 419

14 skyrius. Vyriausybė ir politika

Tarp Indonezijos ir Australijos plytinčios Timoro salos rytuose yra Rytų Timoras. Tai – maža teritorija, šiek tiek didesnė už pusę Velso. Rytų Timoras ribojasi su Vakarų Timoru – Indonezijos dalimi. Jis susiformavo kaip Portugalijos kolonija. Kai 1975 metais portugalai paliko Rytų Timorą, į šalį įsiveržė ir ją aneksavo indoneziečiai. Okupacijos metu mirė daugybė žmonių, gal net apie 200 000 – trečdalis vietinių gyventojų.

Rytų Timoro pasipriešinimo sąjūdžiai siekė šalies nepriklausomybės ir demokratijos, tačiau ilgus metus patirdavo nesėkmes. Indoneziečiai daugelį veikėjų įkalino, kitus kankino ar baudė myriop. Tačiau sąjūdis dėl Rytų Timoro apsisprendimo teisės ne tik kad nesilpo, o dargi stiprėjo ir ilgainiui ši šalis atsidūrė tarptautinės bendruomenės dėmesio centre.

1999 metų gegužę studentų organizuotos demonstracijos privertė atsistatydinti Indonezijos prezidentą Suhartą, pagrindinę represijų Rytų Timore figūrą. Tų pačių metų rugpjūtį įvyko referendumas, per kurį dauguma rytų timoriečių balsavo už nepriklausomybę. Indonezijos armija atsakė žiaurumais ir grasinimais naudoti ginklus, šitaip priversdama tūkstančius gyventojų palikti šalį. Tačiau 1999 metų spalį Rytų Timoras pasiekė nepriklausomybę. Žmonėms apginti ir pereigai į savivaldą bei demokratiją užtikrinti į šalį buvo pasiųstos Jungtinių Tautų ginkluotosios pajėgos.

Negalime būti tikri, kaip pasiseks ši pereiga. Tačiau nepriklausomybės siekį skatinančios jėgos – nacionalizmas ir demokratinės valdžios troškimas – šiandien priklauso įtakingiausiems pasaulio veiksniams. Jos plėtojasi beveik visur. Daugelyje pasaulio šalių prodemokratiniams sąjūdžiams pavyko nuversti autoritarinius režimus. Buvusioje Sovietų sąjungoje ir Rytų Europoje šie sąjūdžiai nušlavė komunizmą. Pastaraisiais metais demokratinės valdymo formos nugalėjo daugelyje Lotynų Amerikos šalių ir kai kuriose Afrikos bei Azijos valstybėse. Kur kas ilgiau demokratinės vyriausybės egzistuoja Vakarų Europoje, Šiaurės Amerikoje, Australijoje ir Naujojoje Zelandijoje.

Vyriausybė, politika ir galia

Valdymo ir politikos sritis dabar iš esmės keičiasi, kaip ir daugelis kitų šiuolaikinių visuomenių elementų. **Vyriausybė** rengia strategijass, priima sprendimus ir tvarko valstybės reikalus per politinio aparato pareigūnus. **Politika** remiasi tam tikromis priemonėmis, pavyzdžiui, galia, kurios paskirtis – daryti poveikį vyriausybės veiklos užmojams ir kryptims. *Politinė* sritis gali išsiskleisti kur kas plačiau, negu siekia pačių valstybės institucijų ribos.

Sociologijai itin svarbu tirti galią. **Galia** – tai individų ar grupių gebėjimas įgyvendinti savo tikslus ar interesus netgi tuomet, kai kiti tam priešinasi. Kartais reikia tiesiogiai pasitelkti jėgą kaip Indonezijos valdžiai, kuomet ji žiauriai slopino demokratinį sąjūdį Rytų Timore. Galia grindžiami beveik visi socialiniai santykiai, tarp jų – darbdavio ir darbuotojo ryšiai. Šiame knygos skyriuje atkreipiamas dėmesys į siauresnį galios aspektą – vyriausybės galią. Pastaroji galia beveik visuomet reiškiama per ideologiją, kuria naudojamasi galingųjų veiksmams pateisinti. Pavyzdžiui, panaudojusi jėgą prieš prodemokratišką sąjūdį Rytų Timore, Indonezijos vyriausybė aiškino, kad šito reikėjo Indonezijos teritoriniam vientisumui ginti nuo regioninio nepriklausomybės sąjūdžio.

Valdžia reiškia vyriausybės teisėtai naudojamą galią. **Teisėtumas** reiškia, kad su vyriausybės valdžia sutinka tie, kuriems ji taikoma. Taigi galia ir valdžia tarpusavyje skiriasi. Kai prodemokratiniai sąjūdžiai Rytų Timore sustiprėjo, o vyriausybė į tai atsakė aktyvistų įkalinimu bei žudymu, ji panaudojo galią. Tačiau kartu šis faktas parodė vyriausybę netenkant valdžios.

Valstybės sąvoka

Valstybė pradeda egzistuoti, kai sukuriama politinė vyriausybės struktūra – institucijos, pavyzdžiui, parlamentas ar kongresas, valstybės tarnybų pareigybės, – kuria remiantis valdoma konkreti teritorija, o ši valdžia grindžiama teisine sistema ir galimybe panaudoti karinę jėgą savo politikai įgyvendinti. Visos moderniosios visuomenės yra *nacionalinės valstybės*. Kitaip tariant, tai – valstybės, kurių gyventojų daugumą sudaro piliečiai, save laikantys vienos tautos dalimi. Nacionalinės valstybės įvairiose pasaulio dalyse susikūrė skirtingu metu (pavyzdžiui, Jungtinės Amerikos Valstijos – 1776 m., o Čekijos Respublika – 1993 m.). Savo esminėmis savybėmis jos gana ryškiai skiriasi nuo priešindustrinių ar tradicinių civilizacijų valstybių, kurias apibūdinome 2 skyriuje „Kultūra ir visuomenė“. Šiuos skirtumus sudaro:

- *Suverenitetas.* Tradicinių valstybių valdytų teritorijų ribos paprastai būdavo menkai apibrėžtos, o centrinės vyriausybės gana silpnai kontroliuodavo šalį. **Suvereniteto** samprata reiškia, kad vyriausybė valdo teritoriją, kurios sienos aiškiai apibrėžtos, ir yra aukščiausioji šios teritorijos valdžia. Todėl ši samprata ne itin tinka tradicinėms valstybėms, o visos nacionalinės valstybės – priešingai, yra suverenios.
- *Pilietybė.* Tradicinėse valstybėse dauguma gyventojų – karaliaus ar imperatoriaus pavaldinių – menkai teišmanė, kas juos valdo, arba mažai domėjosi valdovais. Pavaldiniai neturėjo jokių politinių teisių ir negalėjo daryti įtakos valstybės valdymui. Paprastai priklausomybę visuotinei politinei bendruomenei jautė tik dominuojančios klasės ar turtingesnės grupės. Visiška tradicinių valstybių priešprieša yra moderniosios visuomenės. Čia dauguma politinės sistemos ribose gyvenančių žmonių yra **piliečiai**, turintys bendras teises bei pareigas ir laikantys save tautos dalimi. Tiesa, dar esama politinių pabėgėlių ir žmonių „be valstybės“, tačiau šiandien beveik kiekvienas pasaulio gyventojas susijęs su konkrečia nacionaline politine santvarka.
- *Nacionalizmas.* Nacionalinės valstybės susijusios su **nacionalizmo** atsiradimu. Nacionalizmą galima apibrėžti kaip tam tikrą visumą simbolių bei įsitikinimų, sužadinančių žmonių priklausymo vienai politinei bendruomenei, buvimo jos dalele jausmą. Individai didžiuojasi esą britai, amerikiečiai, kanadiečiai ar rusai. Būtent šie jausmai paakino rytų timoriečius siekti nepriklausomybės. Turbūt žmonės visada tapatinosi su viena ar kita socialine grupe – savo šeima, kaimo ar religine bendruomene. Tačiau nacionalizmas susiformavo tik tuomet, kai ėmė kurtis modernioji valstybė. Būtent jis labiausiai išreiškia tapatinimosi su atskira suverenia bendruomene jausmą. Nacionalizmo reiškinį išsamiau panagrinėsime šio skyriaus pabaigoje.

Aptarę kai kurias svarbias moderniųjų valstybių savybes, panagrinėsime pagrindinius jose esamų politinių sistemų tipus.

Politinio valdymo tipai

Per visą istoriją visuomenės kliaudavosi įvairiomis politinėmis sistemomis. Netgi šiandien, XXI a. pradžioje, pasaulio šalys nuolat organizuojamos pagal skirtingus modelius ir struktūras. Dauguma mūsų laikų visuomenių teigia esančios demokratiškos, kitaip tariant, liaudies valdomos, tačiau vis dar esama ir kitų politinio valdymo formų. Šiame poskyryje trumpai apibūdinsime tris pagrindinius politinių sistemų tipus: monarchiją, liberaliąją demokratiją ir autoritarizmą.

Monarchija

Monarchija – tai politinė sistema, valdoma vieno asmens, kurio galios iš kartos į kartą perduodamos jo šeimos nariams. Senovėje ir viduramžiais monarchijos buvo populiarios daugelyje pasaulio vietų nuo Azijos iki Europos ir kai kurių Afrikos dalių, o karališkosios šeimos vadovavo savo „valdiniams“, remdamosi tradicija bei Dievo teise. Monarchijų valdžią įteisindavo veikiau papročio negu įstatymo galia.

Tiesa, kai kurios moderniosios valstybės, pavyzdžiui, Britanija ar Belgija, tebeturi monarchus, tačiau jie tapo beveik nominaliais valdovais. Monarchai ir toliau gali vykdyti kai kurias simbolines pareigas, būti nacionalinio identiteto centru, bet retai daro įtaką politinių įvykių raidai. Vienoje ar kitoje šalyje, pavyzdžiui, Saudo Arabijoje, Jordanijoje ir Maroke, monarchai tam tikru mastu tebekontroliuoja vyriausybę. Tačiau kur kas dažniau esama **konstitucinių monarchų**, pavyzdžiui, Jungtinės Karalystės karalienė, Švedijos karalius ar net Japonijos imperatorius, kurių galią griežtai riboja konstitucija, suteikianti valdžią tautos išrinktiems atstovams.

Dauguma moderniųjų valstybių yra *respublikos*, kitaip tariant, apskritai neturi karaliaus ar karalienės. Beveik visos moderniosios valstybės, tarp jų – konstitucinės monarchijos, yra ištikimos demokratijai.

Demokratija

Žodis „demokratija“ kilo iš graikiškojo žodžių junginio *demokratia*, sudaryto iš žodžių *demos* („liaudis“) ir *kratos* („valdymas“). Taigi pagal savo pagrindinę prasmę **demokratija** reiškia politinę sistemą, kuriai esant valdo ne monarchai ar aristokratija, o liaudis. Skamba nesudėtingai, bet iš tiesų nėra taip paprasta (žr. tekstą rėmeliuose). Įvairiais laikotarpiais ir skirtingose visuomenėse demokratinis valdymas įgaudavo kontrastingas formas, kurios priklausė nuo sąvokos interpretavimo. Pavyzdžiui, kito „liaudies“ samprata – liaudimi laikyti turto savininkai, baltieji vyrai, išsimokslinę vyrai, vyrai, suaugę vyrai ir moterys. Kai kuriose visuomenėse oficialiai priimta demokratijos atmaina apribojama vien politine sritimi, o kitose apima ir platesnes socialinio gyvenimo sritis.

Formą, kurią demokratija įgauna konkrečiame kontekste, daugiausia lemia tai, kaip suprantamos jos vertybės ir tikslai, kaip paskirstomi prioritetai. Apskritai, demokratija laikoma politine sistema, kuri geriausiai gali užtikrinti politinę lygybę, išsaugoti laisvę ir nepriklausomybę, ginti visuomenės interesus, tenkinti piliečių reikmes, skatinti moralinę savikūrą ir sudaryti galimybes veiksmingai priimti sprendimus, atsižvelgiančius į kiekvieno asmens interesus (Held, 1996). Nuo reikšmės, suteikiamos šiems skirtingiems tikslams, gali priklausyti pats požiūris į demokratiją: ar ji bus laikoma visų pirma liaudies galios forma (savivalda ir savireguliacija), ar pagrindu, kurio paskirtis – paremti kitų (pavyzdžiui, išrinktųjų atstovų grupės) priimamus sprendimus.

Tiesioginė demokratija

Esant **tiesioginei demokratijai** sprendimus drauge priima tie, kurie patirs šių sprendimų poveikį. Tai pirminis demokratijos tipas, praktikuotas Senovės Graikijoje. Piliečiai, visuomenės mažuma, reguliariai rinkdavosi apsvarstyti politikos reikalų ir priimti pagrindinių sprendimų. Moderniosiose visuomenėse tiesioginės demokratijos reikšmė yra ribota, nes politines teises turi didelis skaičius gyventojų – taigi visi piliečiai niekaip negalėtų aktyviai dalyvauti priimant sprendimus, kurie turėtų įtakos kiekvienam iš jų.

Tačiau kai kuriais atvejais tiesioginė demokratija reiškiasi ir moderniosiose visuomenėse. Naujojoje Anglijoje, Jungtinių Valstijų šiaurės rytuose, gyvuoja mažos bendruomenės, tęsiančios tradicinę praktiką kasmet rengti „miesto susirinkimus“. Nustatytomis dienomis visi miesto gyventojai susirenka draugėn ir aptaria valstijos ar federacinės valdžios jurisdikcijai nepriklausančius vietinius reikalus ir balsuoja dėl vieno ar kito sprendimo. Kitas tiesioginės demokratijos pavyzdys – referendumai, rengiami, kad piliečiai pareikštų savo nuomonę dėl konkretaus dalyko. Tiesiogiai tartis

Nagrinėjant demokratiją: kas yra „liaudies valdžia“?

Demokratijos idėja gana paprasta: žmonės, užuot buvę jiems neatskaitingų lyderių pavaldiniais, patys turi atsakyti už savo valdymą, o valdymo sąlygos privalo užtikrinti politinę lygybę. Bet įdėmiau pažvelgus, „liaudies valdžios“ prasmė darosi mažiau aiški. Kaip pažymėjo Davidas Heldas, kiekvienas šio sakinio žodis kelia klausimus (Held, 1996).

„Liaudis“

- Kas yra liaudis?
- Kokias dalyvavimo politinėje veikloje formas galima jai suteikti?
- Ką laikyti leistinomis dalyvavimo sąlygomis?

„Valdžia“

- Kaip toli arba arti turi siekti valdžia? Ar ją būtina apriboti, pavyzdžiui, vien vyriausybės veikla? Gal demokratija gali gyvuoti ir kitose srityse, tarkime, reikštis kaip industrinė demokratija?
- Ar valdžia gali apimti kasdienius administravimo sprendimus, kuriuos privalu priimti vyriausybėms, ar ji turėtų sietis vien su pagrindiniais politiniais sprendimais?

Kas ką „valdo“?

- Ar liaudies valdžiai privalu paklusti?
- Ar liaudies dalis gali veikti už įstatymo ribų, jei mano esant įstatymus neteisingus?
- Ar demokratinė vyriausybė apskritai gali naudoti prievartą prieš tuos, kurie nesutinka su jos politika, ir jei gali – tai kokiomis aplinkybėmis?

Kaip pažymi Heldas, polemika dėl „liaudies valdžios“ apima ne vien šiuos esminius klausimus. Skirtingai mąstoma apie sąlygas, būtinas *sėkmingai* demokratijai gyvuoti. Ar demokratiją galima išlaikyti karo arba pilietinės krizės metu? Ar demokratinei visuomenei būtina, kad dauguma gyventojų būtų raštingi, arba kad ji pati turėtų tam tikro dydžio visuomeninį turtą? Aiškaus sutarimo stinga net dėl šių pagrindinių demokratijos aspektų, o ką jau kalbėti apie daugybę naujų klausimų, kurie kyla drauge su itin sparčia globalizacija ir socialine kaita. Šiandien demokratija tebėra galinga, tačiau, kaip ir ankstesniais amžiais, lieka ginčytinu ir diskusijas žadinančiu dalyku.

su aibe žmonių įmanoma tik tuomet, kai reikalas supaprastinamas iki vieno dviejų atsakytinų klausimų. Kai kurios Europos šalys reguliariai naudojasi visuotiniais referendumais, norėdamos suformuoti svarbius politinius sprendimus, pavyzdžiui, dėl prisijungimo prie Europos valiutų sąjungos (*European Monetary Union,* EMU). Referendumais sprendžiami konfliktiniai regionų atsiskyrimo klausimai, kai kokia nors didelė nacionalistinė etninė grupė pageidauja savarankiškumo, pavyzdžiui, Kvebekas, daugiausia prancūzakalbė Kanados provincija.

Atstovaujamoji demokratija

Kai tiesioginę demokratiją imama plačiai diegti praktikoje, ji virsta gremėzdiška, sunkiai valdoma procedūra, neapimančia tik ypatingų atvejų, pavyzdžiui, referendumų. Todėl šiandien labiau įprasta **atstovaujamoji demokratija** – politinė sistema, kurioje sprendimus, darančius įtaką bendruomenei, priima ne visi jos nariai, o žmonės, kuriuos šiam tikslui išrinko bendruomenė. Valstybės valdymo srityje atstovaujamoji demokratija pasitelkiama kongreso, parlamento ar panašios nacionalinės institucijos rinkimuose. Atstovaujamoji demokratija naudojama ir priimant kolektyvinius sprendimus, pavyzdžiui, provincijose ar valstijose, kurios priklauso nacionalinei bendruomenei, taip pat miestuose, apskrityse, rajonuose ir kitokiuose regionuose. Daugelis didelių organizacijų pasirenka atstovaujamąją demokratiją kaip tinkamą būdą savo reikalams tvarkyti: jos išrenka nedidelį vykdomąjį komitetą, kuriam paveda priiminėti esminius sprendimus.

Šalys, kuriose rinkėjai gali rinktis iš dviejų ar daugiau partijų, o dauguma suaugusių gyventojų turi balsavimo teisę, paprastai vadinamos **liberaliosiomis demokratijomis**. Į šią kategoriją patenka Britanija ir kitos Vakarų Europos šalys, JAV, Japonija, Australija ir Naujoji Zelandija. Liberaliąsias demokratines sistemas turi ir kai kurios trečiojo pasaulio šalys, pavyzdžiui, Indija. Pastaruoju metu prie šio sąrašo prisijungė ir Vidurio bei Rytų Europos ir buvusios Sovietų sąjungos tautos, savo šalyse diegiančios demokratiją, kai daugiau kaip prieš dešimtį metų žlugo komunistų valdymas. Kai kuriose iš šių valstybių, pavyzdžiui, Vidurinės Azijos respublikose, priklausiusiose buvusiai Sovietų sąjungai, Jugoslavijoje ir net Rusijoje liberalioji demokratija vis dar labai trapi. Tuo tarpu ji tvirtai įsigali Lenkijoje, Čekijos Respublikoje, Vengrijoje ir Baltijos valstybėse.

Autoritarizmas

Demokratija skatina piliečius aktyviai įsitraukti į politikos reikalus, tuo tarpu **autoritarinėse valstybėse** visuomenės dalyvavimas draudžiamas arba labai varžomas. Šitokiose visuomenėse valstybės poreikiai ir interesai laikomi viršesniais už paprastų piliečių interesus, taip pat nėra jokių teisėtų mechanizmų, kurie leistų pasipriešinti vyriausybei ar atimti valdžią iš lyderio.

Šiuo metu autoritarinės vyriausybės veikia daugelyje šalių, tarp jų ir kai kuriose valstybėse, deklaruojančiose demokratiją. Autoritarinės valstybės pavyzdys buvo Saddamo Husseino valdomas Irakas* – čia slopintos kitos nuomonės, o saujelei išrinktųjų atiteko milžiniška nacionalinių išteklių dalis. Galingos Saudo Arabijos ir Kuveito monarchijos, taip pat Mianmaro (Birmos) vadovybė griežtai riboja pilietines laisves ir draudžia savo piliečiams prasmingai dalyvauti valstybės reikaluose.

Kaip vadinamojo „švelniojo autoritarizmo“ pavyzdys dažnai pateikiama Singapūro valstybė Azijoje. Valdančioji Liaudies veiksmo partija tvirtai laiko valdžią savo rankose, tačiau kišdamasi beveik į visas visuomenės gyvenimo sritis užtikrina savo piliečiams aukštą gyvenimo kokybę. Singapūras pažymėtinas dėl saugumo, viešosios tvarkos ir visų piliečių socialinės priklausomybės. Be abejo, šalį paveikė naujasis ekonomikos nuosmukis, tačiau Singapūro ekonomika klesti, gatvės švarios, žmonės turi darbą ir praktiškai nežino, kas yra skurdas. Didelės baudos skiriamos net už smulkius pažeidimus, pavyzdžiui, numestą šiukšlę ar rūkymą viešoje vietoje, o policija turi nepaprastąsias teises sulaikyti piliečius, įtariamus pažeidimais. Nepaisant atviros kontrolės, gyventojai labai patenkinti vyriausybe ir, palyginti su daugeliu kitų šalių, beveik nepatiria socialinės nelygybės. Gal Singapūrui stinga demokratinių laisvių, tačiau čia vyraujanti autoritarizmo atmaina gerokai skiriasi nuo diktatoriškesnių režimų.

Pasaulinė liberaliosios demokratijos sklaida

XX a. aštuntojo dešimtmečio viduryje autoritarinėmis galima buvo laikyti per du trečdalius pasaulio visuomenių. Nuo to laiko padėtis gerokai pasikeitė – dabar autoritarinio pobūdžio yra mažiau kaip trečdalis visuomenių. Demokratija jau nebėra vien Vakarų šalių privilegija – dabar daugelyje pasaulio kampelių sutinkama, kad demokratija, bent jau teoriškai, yra trokštama valdymo forma. Kaip pastebėjo Davidas Heldas, „dabarties epochoje demokratija tapo pagrindiniu politinio teisėtumo standartu“ (Held, 1996).

Šiame poskyryje aptarsime pasaulinę liberaliosios demokratijos sklaidą ir pateiksime kai kuriuos galimus jos populiarumo aiškinimus. Po to panagrinėsime kai kurias pagrindines problemas, su kuriomis susiduria demokratija šiuolaikiniame pasaulyje.

Komunizmo žlugimas

Pasaulio politinės sistemos gana ilgai buvo padalytos į liberaliąsias demokratines ir į komunistines, kurios gyvavo buvusioje Sovietų sąjungoje bei Rytų Europoje (beje, iki šiol egzistuoja Kinijoje bei dar vienoje kitoje šalyje). Didžiąją XXa.

* 2004 m. amerikiečių, britų ir jų sąjungininkų kariuomenė nuvertė Saddamo Husseino režimą. (*Red. past.*)

dalį komunistinės ar socialistinės pakraipos politinėms sistemoms priklausė nemažai pasaulio gyventojų. Atrodė, kad šimtmetis, praslinkęs po Marxo mirties 1883 metais, patvirtino jo prognozes dėl socializmo ir darbininkų revoliucijų sklaidos visame pasaulyje.

Daugiau apie sovietinio bloko centralizuotos planinės ekonomikos „Antrąjį pasaulį" žr. poskyryje „Pirmasis, Antrasis ir Trečiasis pasauliai", p. 50.

Komunistinės valstybės vadino save demokratijomis, tačiau šių šalių sistemos iš pagrindų skyrėsi nuo to, ką demokratija laiko Vakarų žmonės. Komunizmas yra grynai vienpartinio valdymo sistema. Rinkėjams buvo leista rinktis ne skirtingas partijas, bet skirtingus tos pačios – komunistų – partijos kandidatus, o rinkimuose dažnai dalyvaudavo tik vienas kandidatas. Taigi iš tiesų nebuvo jokios galimybės rinktis. Sovietinio tipo visuomenėse komunistų partija, be abejo, buvo viešpataujanti jėga: ji kontroliavo ne tik politinę sistemą, bet ir ekonomiką.

Vakaruose kone kiekvienas žmogus – nuo mokslininko iki paprasto piliečio – buvo įsitikinęs, kad komunistinės sistemos stipriai įsitvirtino ir tapo nekintama globalios politikos savybe. Vos vienas kitas, o gal tvirtai ir niekas nenumatė dramatiškos įvykių raidos, prasidėjusios 1989 metais, kai „aksominės revoliucijos" vieną po kito sužlugdė komunistinius režimus. Visos Rytų Europos valdymo sistemos, pažiūrėti tvirtos ir viską persmelkusios, buvo žaibiškai nuverstos. Pagreičiui tolydžio didėjant, komunistai neteko galios šalyse, kuriose viešpatavo pusę amžiaus: Vengrijoje, Lenkijoje, Bulgarijoje, Rytų Vokietijoje, Čekoslovakijoje ir Rumunijoje. Pagaliau komunistų partija prarado valdžios kontrolę pačioje Sovietų sąjungoje. Kai 1991 metais savo nepriklausomybę paskelbė penkiolika SSRS sudariusių respublikų, Michailas Gorbačiovas, paskutinis sovietinis lyderis, tapo „prezidentu be valstybės".

Žlugus Sovietų sąjungai, demokratėjimo procesas toliau plėtėsi (žr. schemą 14.1). Demokratėjimo ženklų galima pastebėti net kai kuriose ypač autoritarinėse pasaulio valstybėse. Irane, labiausiai militaristiškoje islamiškoje pasaulio valstybėje, liaudies nepasitenkinimas galingaisiais mulomis (religiniais lyderiais) skatina pirmuosius žingsnius į kai kurių valdymo lygmenų reformą. Irano prezidentas Mohammedas Khatamis buvo prilygintas Michailui Gorbačiovui kaip lyderis, suvokiantis, jog neatsižvelgus į liaudies troškimą demokratijos galima susilaukti pačios sistemos žlugimo. Kinijoje, kurioje gyvena apie penktadalį Žemės gyventojų, komunistų vyriausybė patiria stiprų spaudimą demokratėti. Už taikiai pareikštą demokratijos siekį Kinijos kalėjimuose tebelaikomi tūkstančiai žmonių. Nepaisant komunistų vyriausybės pasipriešinimo, vis dar gyvuoja grupės, aktyviai siekiančios kuo greičiau priartinti perėjimą į demokratinę sistemą. Pastaraisiais metais demokratiniai sąjūdžiai sustiprėjo kitose autoritarinėse Azijos valstybėse, pavyzdžiui, Mianmare, Indonezijoje ir Malaizijoje. Kai kurie didesnės laisvės reikalavimai buvo numalšinami smurtu. Kad ir kas būtų, Žemės rutulyje ir toliau sparčiai vyksta „demokratijos globalizacija".

Ši bendroji demokratinės krypties tendencija nėra tvirta it uola. Iš tiesų, įvairiais istorijos momentais paaiškėdavo, kad demokratinės politinės institucijos yra trapios ir pažeidžiamos. Neturėtume daryti prielaidos, jog demokratizacija – negrįžtamas procesas. Kita vertus, faktas, kad demokratizacija siejasi su didesnėmis globalizavimo jėgomis, leidžia optimistiškai žvelgti į demokratijos ateitį.

Liberaliosios demokratijos populiarumo priežastys

Kodėl demokratija taip išpopuliarėjo? Vienas dažniausiai pateikiamų aiškinimų sako, kad buvo išmėginti ir kiti politinio valdymo būdai, tačiau jie žlugo, tuo tarpu demokratija įrodė esanti „geriausia" politinė sistema (žr. tekstą rėmeliuose). Atrodo, visiems suprantama, kad demokratija *yra* geriausia politinės organizacijos forma, tačiau vien to nepakanka pastarojo meto demokratizacijos bangoms paaiškinti.

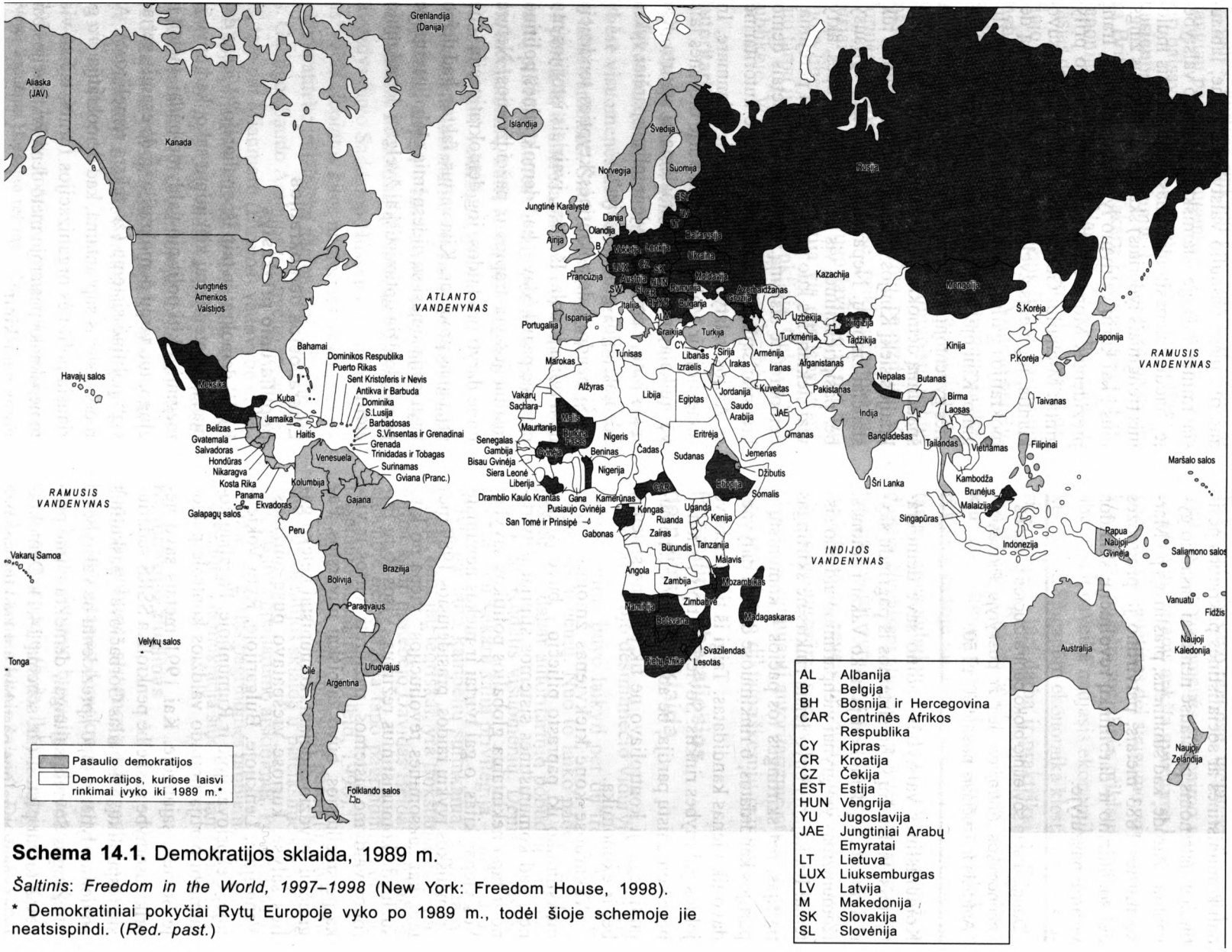

Schema 14.1. Demokratijos sklaida, 1989 m.

Šaltinis: *Freedom in the World, 1997–1998* (New York: Freedom House, 1998).

* Demokratiniai pokyčiai Rytų Europoje vyko po 1989 m., todėl šioje schemoje jie neatsispindi. (*Red. past.*)

Demokratijos triumfas: istorijos pabaiga?

Mokslininko Franciso Fukuyamos vardas tapo žodžių „istorijos pabaiga" sinonimu. Jo idėja apie istorijos pabaigą pagrįsta pasauliniu kapitalizmo ir liberaliosios demokratijos triumfu. Remdamasis 1989 metų revoliucijomis Rytų Europoje, Sovietų sąjungos žlugimu ir poslinkiu į daugiapartinę sistemą kituose regionuose, Fukuyama teigia, kad ankstesnėms epochoms būdingi ideologijų mūšiai baigėsi. Istorijos pabaiga – tai alternatyvų pabaiga. Niekas nebegina monarchizmo, o fašizmas taip pat yra praeities reiškinys. Toks pat likimas ištiko ir komunizmą – šitiek metų buvusį pagrindiniu Vakarų demokratijos varžovu. Priešingai Marxo pranašystei, kapitalizmas laimėjo ilgalaikę kovą su socializmu, ir nebeliko kas meta iššūkį liberaliajai demokratijai. Priėjome „žmonijos ideologinės raidos pabaigą, nuo čia universalia tampa Vakarų demokratija – paskutinė žmonių valdymo forma", – tvirtina Fukuyama (1989).

Šis teiginys paskatino kritiškai atsikirsti, tačiau tam tikra prasme Fukuyama išryškino pagrindinį mūsų epochos reiškinį. Šiuo metu nėra jokio pakankamai didelio rinkėjų bloko ar masiško sąjūdžio, kurie pajėgtų numatyti kitokias, su rinka ir liberaliąja demokratija nesusijusias ekonominės ir politinės organizacijos formas. Todėl, ko gero, ir gali atrodyti, kad istorija baigėsi, tačiau labai abejotina, ar ji iš tiesų sustojo, kitaip tariant, ar jau tikrai išbaigėme visas mums atviras alternatyvas. Kas gali pasakyti, kokių naujų ekonomikos, politikos ar kultūros tvarkos formų galėtų atsirasti ateityje? Viduramžių mąstytojai nė nenumanė apie industrinę visuomenę, panašiai ir mes šiuo metu negalime nujausti, kaip XXI amžiuje keisis pasaulis.

Šioje knygoje aptariame socialinės ir ekonominės kaitos priežastis. Pirma, demokratija turi tendenciją jungtis su rinkos ekonomika, kuri, kaip gerovės kūrimo sistema, įrodė esanti veiksmingesnė už komunizmą, o pastarasis atsiskleidė kaip nekonkurencinga ir neefektyvi ekonomikos valdymo bei planavimo sistema. Antra, kuo daugiau globalizuojama socialinė veikla ir kuo aiškiau žmonės pastebi, kad toli vykstantys dalykai daro įtaką jų kasdieniams gyvenimams, tuo labiau jie reikalauja informacijos apie tai, kaip yra valdomi – taigi siekia didesnės demokratijos. Globalizacija padeda idėjoms ir pažiūroms sklisti už nacionalinių valstybių sienų, taip pat suaktyvina pilietiškumą daugelyje pasaulio vietų.

Trečia, didelę įtaką daro masinės komunikacijos, ypač televizija ir internetas. Demokratijos sklaidos grandininę reakciją tikriausiai stipriai paveikė šiuolaikinio pasaulio įvykių matomumas. Atsiradus naujoms televizijos technologijoms, ypač palydovinei ir kabelinei televizijai, vyriausybės nebegali ir toliau kontroliuoti to, ką mato jų piliečiai. Ir Kinijos, ir buvusios Sovietų sąjungos, ir Rytų Europos šalių vyriausybės griežtai kontroliuodavo televizijos tinklus, kurie priklausė valstybei ir veikė jos valdomi. Bet palydovinės transliacijos plėtra daugeliui žmonių atvėrė Vakarų televizijos programas. Šitaip jie išgirdo kitokias nuomones apie savo gyvenimo sąlygas ir galėjo sužinoti tiesą apie vyriausybės skleidžiamą propagandą.

Šią tendenciją stiprina populiarėjantis internetas. Jis padeda tiesiogiai bendrauti viso Žemės rutulio individams ir grupėms. Internetas ir sudėtingos telekomunikacijų sistemos leidžia per akimirksnį perduoti vaizdus bei tekstinę medžiagą. Dabar gyvename „atvirame informaciniame pasaulyje", kuriame autoritarinės vyriausybės kur kas silpniau gali kontroliuoti informacijos srautus (nors daugelis vis dar mėgina – žr. tekstą rėmeliuose p. 403). Ši „terpinė" aplinka tolydžio sunkina vyriausybių įprotį kliautis senosiomis galios formomis, taip pat pakerta vyriausybių legitimumą ten, kur valdymas remiasi tradiciniu simboliz-

mu ar neginčytina pagarba. Tokiomis sąlygomis autoritarinė vyriausybė ima nebeatitikti kitos gyvenimo patirties, pavyzdžiui, lankstumo ir dinamiškumo, norint varžytis globalioje elektroninėje ekonomikoje.

Demokratijos paradoksas

Liberalioji demokratija taip plačiai plinta, jog galėtume manyti ją veikiant itin sėkmingai. Tačiau demokratija kone visur susidūrė su tam tikrais sunkumais. „Demokratijos paradoksas" iš tiesų mįslingas: viena vertus, demokratija plinta po pasaulį, tačiau, antra vertus, brandžiose demokratinėse visuomenėse, kuriose nuo seno veikia demokratinės institucijos, tvyro stiprus nusivylimas demokratiniais procesais. Demokratijai kilo problemų pagrindinėse jos kilmės šalyse – pavyzdžiui, apklausos Britanijoje, kitose Europos valstybėse ir JAV rodo, kad vis daugiau žmonių yra nepatenkinti politine sistema arba teigia esą jai abejingi.

Kodėl daugelio netenkina ta politinė sistema, kuri visame pasaulyje, atrodo, šluoja nuo savo kelio visas kliūtis? Keista, tačiau atsakymai siejasi su veiksniais, padėjusiais demokratijai skleistis – naujųjų komunikacinių technologijų poveikiu ir socialinio gyvenimo globalizacija.

Kaip pastebėjo amerikietis sociologas Danielis Bellas, nacionalinės vyriausybės tapo „per mažos, kad atsakytų į didelius klausimus", tokius kaip globalinės ekonomikos konkurencijos įtaka ar pasaulio aplinkos niokojimas, tačiau kartu jos jau „per didelės spręsti mažiems klausimams" – problemoms, veikiančioms atskirus miestus ar regionus. Pavyzdžiui, vyriausybės beveik neturi galios paveikti milžiniškų verslo korporacijų – pagrindinių globalinės ekonomikos veikėjų. Antai siekdama sumažinti išlaidas ir veiksmingiau konkuruoti su kitomis firmomis, JAV korporacija gali nuspręsti uždaryti savo gamyklas Britanijoje, o vietoje jų įkurti naują fabriką Meksikoje. Dėl to darbo neteks tūkstančiai britų darbininkų. Jie veikiausiai norės, kad vyriausybė ką nors darytų, tačiau nacionalinės vyriausybės nepajėgia kontroliuoti procesų, susijusių su pasauline ekonomika.

Daugelio demokratijų piliečiai menkai bepasitiki savo išrinktaisiais atstovais ir daro išvadą, kad mažėja nacionalinės politikos poveikis jų gyvenimams. Vis skeptiškiau žvelgiama į politikus, kurie pareiškia gebą numatyti ar kontroliuoti globalias problemas, kylančias kituose, nebe nacionalinės valstybės lygmenyse. Daugelis piliečių suvokia, jog politikai dažniausiai bejėgiai daryti įtaką globaliniams poslinkiams, todėl labai įtariai vertina tokių politikų pareiškimus, kad jiems pasiseks. Vakarų šalyse atliktos viešosios nuomonės apklausos atskleidė, kad politikai turi rimtų įvaizdžio problemų! Vis daugiau piliečių mano juos esant savanaudžius, nesaistančius savęs su problemomis, kurios rūpi rinkėjams.

Šią išvadą argumentuoja poros naujų kohortų tyrimų rezultatai. Apklausų duomenimis, skepticizmas jaunų ir vidutinio amžiaus britų politinėms nuostatoms yra būdingesnis už bet kurį kitą veiksnį. Iš 1970 metų kartos asmenų net 44 procentai manė, kad politikai užsiima politika, siekdami asmeninės naudos. Iš gimusių 1958 metais 30 procentų informantų sutiko, jog beveik visai nesvarbu, kuri partija valdo, nes dėl to paprasti piliečiai turi nedaug tiesioginės naudos. Apklausos atskleidė, kad politinis skepticizmas labiau ryškėja tarp neišsilavinusių žmonių (ESRC, 1997).

Sumažėjus vyriausybių galioms dėl globalinių problemų, nuo daugumos piliečių gyvenimo nutolo ir politinė valdžia. Daugelį piliečių piktina tai, kad jų gyvenimą veikiančius sprendimus priima toli esantys „pilkieji kardinolai" – partiniai pareigūnai, interesų grupės, lobistai ir valdininkai. Piliečiai ima įtikėti, jog vyriausybė nepajėgia spręsti svarbių vietinių problemų, tokių kaip nusikalstamumas ir benamystė. Dėl to gerokai smunka pasitikėjimas valdžia, o tai savu ruožtu paveikia žmonių norą dalyvauti politiniame procese.

„Atvirojo informacinio amžiaus" padariniai juntami ne vien autoritarinėse valstybėse, bet ir demokratijose. Gyvename pasaulyje, kuriame ir piliečiai, ir vyriausybės gali gauti praktiškai tą pačią informaciją. Ilgą laiką net ir demokratinės vyriausybės priklausė nuo tam tikrų „nedemokratiškų" veikimo būdų, pradedant korupcija bei nepo-

Internetas ir demokratizacija

Internetas – galinga demokratizacijos jėga. Jis prasiskverbia per valstybių ir kultūrų sienas, padeda idėjoms sklisti po pasaulį, o panašiai mąstantiems žmonėms suteikia galimybę surasti vienas kitą kibernetinės erdvės viešpatijoje. Įvairiose pasaulio šalyse vis daugiau žmonių reguliariai naudojasi internetu ir laiko jį esant reikšmingą savo gyvensenai. Tačiau vyriausybės, ypač autoritarinės, gyvą interneto sklaidą suvokia kaip grėsmę – internetas joms asocijuojasi su pavojumi pakirsti valstybės valdžią. Daugumoje šalių jam leidžiama gyvuoti daugmaž laisvai, tačiau kai kurios valstybės pradėjo riboti piliečių naudojimąsi internetu.

Pavyzdžiui, Kinijoje interneto vartotojų skaičius vien per 1999 metus padidėjo keturiskart – nuo 2,1 iki 8,9 milijono. Apytikriais skaičiavimais, Kinijos vartotojų skaičius turėtų kasmet dvigubėti. Matydama šį staigų prieauglį, Kinijos vyriausybė paskelbė griežtas taisykles, draudžiančias internete skelbti „valstybės paslaptis", apribojo vietinius kiniškus ir užsienio tinklalapius, pradėjo diegti žiniatinklio cenzorių sistemą, turinčią nuolatos stebėti naujienų ir informacijos mainus internete.

Kinijos komunistinės vadovybės manymu, internetas kelia didelį pavojų valstybės saugumui, kadangi leidžia politinės opozicijos grupėms koordinuoti savo veiklą. Pavyzdžiui, 1999 metų balandį tūkstančiai žmonių, remiančių Falun Gongą – dvasinį sąjūdį, kurio nariai tiki, jog kvėpavimo mankšta ilgina gyvenimą – per internetą buvo sukviesti į tylų protestą Pekine. Manoma, kad Kinijos tinklalapiuose buvo paskelbta slapta informacija apie Kinijos karines ir technologines gebas. Šie įvykiai įtikino Kinijos vyriausybę, jog internetas – galingas bendravimo tarpininkas, kurį privalu kontroliuoti.

Panašias išvadas padarė ir kitos vyriausybės. Mianmaro (Birmos) vyriausybė paskelbė draudžianti per internetą ar elektroninį paštą skleisti „vyriausybei kenksmingą" informaciją. Malaizijos valdžia pareikalavo, kad interneto kavinės registruotų visus asmenis, kurie naudojasi kavinių kompiuteriais. Rusija reikalauja, kad vietinių interneto paslaugų teikėjai prisijungtų prie elektroninio sekimo sistemos, kurią kontroliuoja federacinio saugumo tarnybos.

tizmu, baigiant užkulisiniais susitarimais ir senų bičiulių tinklais. Dabar, paplitus informacinėms technologijoms, visas šias negeroves galima atskleisti lengviau, greičiau ir dažniau. Kai kurie procesai, kadaise likdavę paslėpti, dabar išryškėja, piktindami ir nuvildami demokratiškąjį elektoratą. „Senieji būdai" tvarkyti reikalus vis labiau klibinami, o esamų politinių struktūrų jau nebegalima laikyti tvirtomis.

Šiandien kai kurie stebėtojai skundžiasi, kad demokratinių šalių piliečiai tapo apatiški ir nebesidomi politiniu gyvenimu. Iš tiesų pastaraisiais dešimtmečiais procentiškai sumažėjo balsuotojų skaičius, o pagrindinės politinės partijos taip pat pritraukia vis mažiau narių. Tačiau suklystume padarę prielaidą, kad žmonės nebesidomi ir nebepasitiki pačia demokratija. Nuomonių apklausos rodo, kad demokratinėse šalyse absoliuti gyventojų dauguma mini demokratiją kaip labiausiai pageidaujamą valdymo formą. Maža to, kai kurie ženklai rodo, jog vėl imama labiau domėtis politika, tik šis susidomėjimas krypsta ne į tradicinę partinę politiką, o kita linkme. Vis aktyviau buriamasi į piliečių grupes bei susivienijimus, o jų branduolys savo energiją skiria naujiems socialiniams sąjūdžiams, besidomintiems paviene problema, pavyzdžiui, aplinka, gyvūnų apsauga, prekybos politika ir atominės energijos neplatinimu (žr. toliau, p. 412).

Koks gi likimas laukia demokratijos amžiuje, kuriame demokratinis vadovavimas atrodo nepasiruošęs sutramdyti įvykių srauto? Kai kurie stebėtojai kalba, jog ne kažin ką galima padaryti, kad vyriausybės negali manyti suvaldysiančios staigius pokyčius, kurie vyksta aplink mus, ir kad išmintingiausias veikimo būdas – sumažinti vyriausy-

bės vaidmenį ir leisti rodyti kelią rinkos jėgoms. Tačiau šis požiūris įtartinas. Greitai besimainančiame mūsų pasaulyje reikia *daugiau*, o ne mažiau valdymo. Norint veiksmingai vadovauti dabartinėje epochoje, reikia stiprinti demokratiją ir nacionalinės valstybės, ir tarptautiniu bei savivaldos lygmenimis.

Trumpai apžvelgsime, kokie šios dinamikos aspektai būdingi Britanijos politikai. Liberaliajai demokratijai gyvuoti iš esmės reikalingos kelios politinės partijos. Pirmiausia panagrinėsime skirtingus partinės sistemos tipus, kuriuos galima sugrupuoti po bendra liberaliosios demokratijos iškaba.

Politinės partijos ir rinkimai Vakarų šalyse

Partinės sistemos

Politinę partiją galima apibrėžti kaip organizaciją, siekiančią per rinkimus įgyti teisę kontroliuoti vyriausybę. Esama gana daug partinės sistemos rūšių. Dvipartinės arba daugiapartinės sistemos suklestėjimas labai priklauso nuo rinkimų procedūrų pobūdžio konkrečioje šalyje. Dvi partijos turi tendenciją dominuoti tokioje politinėje sistemoje, kurioje rinkimai grindžiami principu *viskas nugalėtojui* (vadinamuoju *daugumos atstovavimo* arba *mažoritariniu*). Kandidatas, surinkęs daugiausia balsų konkrečioje teritorinėje rinkimų apygardoje, laimi rinkimus ir parlamente atstovauja visai apygardai. Tačiau dvipartinės sistemos mažiau paplitusios tose šalyse, kuriose rinkimai grindžiami kitokiais principais, pavyzdžiui, *proporcinio atstovavimo* (kai vietos atstovaujamajame susirinkime padalijamos proporcingai surinktų balsų skaičiui).

Vakarų Europos valstybėse esama įvairių partinės organizacijos tipų ir ne visus juos sutinkame Britanijos politikoje. Kai kurios partijos remiasi tam tikra konfesija (pavyzdžiui, Belgijos *Parti Social Chrétien* ir *Katholieke Volkspartij*), kitos yra etninės ir atstovauja konkrečioms tautinėms ar kalbinėms grupėms (pavyzdžiui, Škotijos nacionalinė partija (*Scottish National Party*) Britanijoje ar *Svenska Folkpartiet* Suomijoje), esama ir kaimiškųjų partijų, atstovaujančių žemdirbių interesams (pavyzdžiui, *Centerpartiet* Švedijoje ar *Schweizerische Volkspartei* Šveicarijoje), dar yra aplinkosaugos partijų, kurioms rūpi ekologijos dalykai (Žaliųjų partija Vokietijoje). Daugelyje Europos šalių yra susikūrusios ir kraštutinių dešiniųjų nacionalistinės partijos, priešiškos imigrantams bei užsieniečiams.

Tam tikru metu po Antrojo pasaulinio karo daugumoje Vakarų Europos visuomenių vyriausybes formavo socialistų ar darbo partijos. Iki pastarojo meto praktiškai visose tokiose šalyse veikė oficialiai pripažintos komunistų partijos, kai kur turėjusios net labai daug narių (Italijoje, Prancūzijoje ir Ispanijoje). Dėl pokyčių Rytų Europoje kai kurios komunistų partijos pakeitė pavadinimus. Daug esama ir konservatyviųjų partijų: Respublikonų (*Parti Républicain*) Prancūzijoje ar Konservatorių (*Conservative Party*) ir Junionistų (*Unionist Party*) partijos Britanijoje; taip pat „centro" partijų, užimančių „vidurio poziciją" tarp kairės ir dešinės: Liberalai demokratai (*Liberal Democrats*) Britanijoje. (Terminas „kairė" vartojamas radikalioms ar pažangioms politinėms grupėms apibūdinti, o „dešinė" nusako konservatyvesnes grupes.)

Kai kuriose šalyse daugumos partijos arba vienos iš koaliciją sudariusių partijų lyderis automatiškai tampa ministru pirmininku, iškiliausia valstybės politine figūra. Kitais atvejais (kaip Jungtinėse Valstijose) prezidentas renkamas atskirai nuo partijų rinkimų į pagrindines atstovaujamąsias institucijas. Vakarų šalių rinkimų sistemos vargu ar visiškai sutampa, o dauguma jų kur kas painesnės už Jungtinės Karalystės rinkimų sistemą. Pavyzdžiui, Vokietijoje Bundestago (parlamento) nariai renkami pagal mažoritarinę ir proporcinę rinkimų sistemas. Pusė Bundestago narių renkami rinkimų apygardose, kuriose laimi kandidatas, surinkęs daugiausia balsų. Kiti 50 procentų parlamentarų renkami proporcingai pagal laimėtų balsų skaičių konkrečiose žemėse. Būtent dėl šios sistemos Žaliųjų partija pateko į parlamentą. Siekiant apsisaugoti nuo besaikio mažų partijų gausėjimo, buvo nustatyta 5 procentų riba – balsų minimu-

mas, kurį privalo surinkti partija, kad atstovautų parlamente. Panaši sistema taikoma ir vietos rinkimuose.

Dviejų dominuojančių partijų sistemos, tokios kaip Britanijoje ir JAV, turi tendenciją taikytis į „vidurio poziciją", nes taip galima surinkti daugiausia balsų ir atmesti radikalesnes pažiūras. Šiose šalyse partijos puoselėja nuosaikiųjų įvaizdį ir kartais taip supanašėja, kad siūlo beveik nesiskiriančias programas. Manoma, kad kiekviena partija gali atstovauti daugelio sluoksnių interesams, tačiau gana dažnai ši įvairovė išnyksta švelnioje programoje, beveik neturinčioje savitos politinės krypties. Daugiapartinė sistema leidžia tiesiau reikšti skirtingus interesus bei nuomones ir suteikia galimybę pateikti radikalias alternatyvas, bet, kita vertus, maža tikimybės, kad kuri nors viena partija išsikovos absoliučią daugumą. Dėl to sudaromos koalicijos, kurios gali būti netvirtos, nes dėl didelių vidinių nesutarimų nepajėgia priimti sprendimų. Gali būti, kad rinkimai ir naujos vyriausybės ims itin sparčiai keisti vieni kitus – vadinasi, niekas nepajėgs išlikti valdžioje ilgesnį laiką, taigi turės labai ribotas poveikio galimybes.

Kraštutinės dešiniosios partijos Europoje

Stiprėjantis pasipiktinimas imigracija lėmė, jog kai kuriose Europos šalyse laimėjo dešiniosios partijos. Dramatiškiausias šis procesas buvo Austrijoje, kurioje 1999 metų spalio mėnesio rinkimuose Laisvės partija, vadovaujama prieštaringai vertinamo Jörgo Haiderio, surinko 27 procentus visų šalies rinkėjų balsų ir drauge su konservatyviąja Liaudies partija sudarė koalicinę vyriausybę. Haideris, anksčiau atvirai gyręs nacių „užimtumo politiką" ir Hitlerio SS veteranus, rinkimų kampanijai parengė tulžingą „per didelio užsienėjimo" programą, kuri buvo aiškiai nukreipta prieš imigrantus ir Europą. Nors Austrija seniai priklausė stabiliausioms ir labiausiai klestinčioms Europos šalims, daugeliui rinkėjų patiko Haiderio idėjos. Per praėjusį dešimtmetį Austrija priėmė tūkstančius imigrantų iš Rytų Europos ir Balkanų, ir dabar imigrantai sudaro apie 10 procentų visų gyventojų. Kai 2000 metų vasarį buvo paskelbta apie naująją koalicinę vyriausybę, Vieną užtvindė protestuotojai, kitos Europos Sąjungos šalys paskelbė ketinančios izoliuoti savo partnerę Austriją diplomatinėmis priemonėmis, o Izraelis atšaukė iš Vienos savo ambasadorių.

Rinkimų Austrijoje įkandin dešinioji Liaudies partija Šveicarijoje surinko 23 procentus rinkėjų balsų, kurie ja pavertė galingiausia politine šalies jėga. Šveicarijoje, kuri nėra įstojusi nei į Europos Sąjungą, nei į Jungtinių Tautų Organizaciją, vienas iš penkių gyventojų yra imigrantas. Liaudies partija sėkmingai pakurstė antiimigracines gyventojų aistras ir padidino savo pačios autoritetą, per karą Kosove 1999 metų pirmąjį pusmetį kviesdama sugriežtinti įstatymus dėl prieglobsčio suteikimo pabėgėliams.

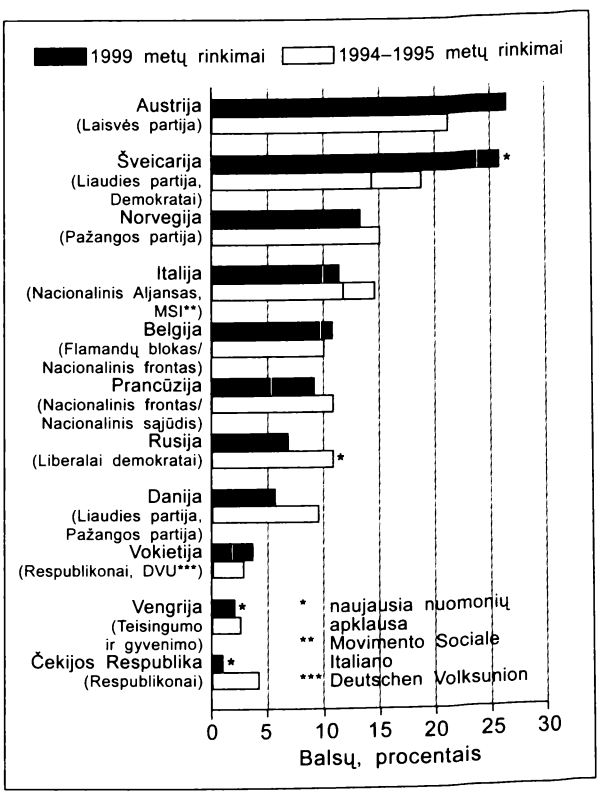

Schema 14.2. Rinkėjų parama kraštutinėms dešiniosioms Europos partijoms 1994–1995 ir 1999 m. (rinkėjų balsai procentais)

Šaltiniai: National election statistics. Iš *The Economist*, 9 Oct. 1999, p. 53.

Kitose Europos valstybėse kraštutinės dešiniosios partijos turi tam tikrą paramą, tačiau išlieka nuošalėje (žr. schemą 14.2). Italijoje Lombardų lygą stipriai palaiko rinkėjai šalies šiaurinėje dalyje. Jean-Marie Le Peno Nacionalinis frontas, pateikęs antiimigracinę programą, rinkimuose laimėjo 15 procentų balsų. Net Skandinavijos šalyse, senosiose liberalizmo – rasinių santykių požiūriu – tvirtovėse, atsirado gana tvirtai palaikomų dešiniųjų grupių.

Daugelis Europos ir platesnių tarptautinių žmogaus teisių ir imigracijos organizacijų nuogąstauja dėl šių įvykių, nes juose įžvelgia kylančią rasizmo bangą, susijusią su parama „Europos tvirtovės" (žr. p. 264) statybai. Tačiau ne visos tendencijos krypsta pakantumo mažinimo link. Schema 14.2 rodo paramos kraštutinėms dešiniosioms partijoms nuosmukį kai kuriose šalyse tarp 1994–1995 ir 1999 metų. Visose išvardytose valstybėse intensyviai kūrėsi antirasistinės organizacijos, o dauguma vyriausybių skatino priemones diskriminacijai mažinti.

Partijos ir rinkimai Britanijoje

Iki XIX a. Britanijoje į partijas žvelgta kaip į laikinas priemones, kurių reikia pastangoms sutelkti konkrečių įvykių ar krizių atvejais. Partijoms tolydžio rutuliojantis į didesnes organizacijas, jas imta sieti su mintimi, kad, remiant kurios nors partijos pirmenybę, galima susilaukti konkretaus atlygio. Partinė narystė ir partinis lojalumas buvo susiję su įvairiomis protekcijų formomis, kurių dėka ištikimieji kaip atlygį gaudavo konkrečias pareigas naujojoje administracijoje. Didžiąją XX a. dalį šalies politinėje scenoje viešpatavo dvi pagrindinės partijos (leiboristai ir konservatoriai) ir telkiant paramą dviem alternatyvioms valdymo grupėms, kurių kiekvieną sudarė tik vienos partijos nariai, susiformavo *rungtyninė politika*.

Maždaug per pastarąjį dvidešimtmetį Britanijos rinkimų politika gerokai pasikeitė. Ir Leiboristų, ir Konservatorių partijas vis labiau spaudė narių skaičiaus mažėjimas, menki ištekliai ir rinkėjų paramos netekimas. Leiboristų partija sugebėjo sėkmingai atsinaujinti ir 1997 grįžo į valdžią, tuo tarpu konservatoriai ir toliau susiduria su žemu kaip niekada narystės lygiu bei senstančiu rėmėjų branduoliu. Norint suprasti pagrindinių partijų patirtį per du pastaruosius dešimtmečius, svarbu atsižvelgti į keletą veiksnių. Pirmasis veiksnys yra struktūrinis: stipriai sumažėjo santykinė dalis ekonomiškai aktyvių gyventojų, dirbančių tradicinį „mėlynųjų apykaklių" darbą. Beveik nekyla abejonių, kad dėl to sumenko kai kurie tradiciniai paramos šaltiniai, tokie kaip darbininkų klasės bendruomenės ir profesinės sąjungos. Antrasis veiksnys – Leiboristų partijos skilimas, įvykęs XX a. devintojo dešimtmečio pradžioje ir paskatinęs įsteigti Socialdemokratų partiją (SDP). Tiesa, SDP nebeegzistuoja, bet su ja vėliau susijungę Liberalai demokratai gavo geroką paramą ir atėmė balsų iš dviejų pagrindinių partijų.

Trečiąją įtaką darė konservatorių ministrė pirmininkė Margaret Thatcher, buvusi šiame poste nuo 1979 iki 1990 metų. Thatcher ir jos kabinetų inicijuota energinga kaitos programa reiškė didelį žingsnį, traukiantis nuo ankstesnės torių filosofijos. **Tečerizmas** pirmiausia pabrėžė būtinybę riboti valstybės vaidmenį ekonomikos gyvenime ir pasitikėjo rinkos jėgomis kaip individo laisvių ir kartu ekonomikos augimo pagrindu. Ketvirta, „Naujųjų leiboristų" iškilimas XX a. dešimtojo dešimtmečio viduryje žymėjo iš tiesų naują Britanijos politikos požiūrį.

Tečerizmas ir tolesnės politikos gairės

Pirmąją kadenciją Thatcher politika daugiausia buvo sutelkta į „monetarizmą". Manyta, kad pinigų masės kontrolė – esminis dalykas infliacijai mažinti ir protingam ekonomikos valdymui skatinti. Tačiau užduotys, nustatytos pinigų kontrolei, pasirodė esančios tiesiog neįgyvendinamos, taigi tolydžio monetarizmo beveik visiškai atsisakyta.

Po 1983 metų rinkimų tečerizmo varomąją jėgą ekonomikoje palaikė valstybinių bendrovių privatizavimas. „Britanijos telekomo", „Britanijos dujų", „Britanijos plieno", „Britanijos oro linijų" ir „Britanijos naftos" akcijų pardavimas susilaukė

plataus atgarsio. Teigiama, kad šios rūšies privatizavimas turi keletą privalumų. Laikomasi nuomonės, kad didžiulę, nepaslankią ir neefektyvią biurokratiją pakeitus sveika ekonomine konkurencija, sumažinamos valstybės išlaidos ir nutraukiamas politinis kišimasis į administracinius sprendimus. Thatcher pradėta privatizavimo strategija turėjo ilgalaikį poveikį. Iš pradžių jai aršiai priešinosi Leiboristų partija. Tačiau vėliau jie atsisakė savo priešiškos pozicijos ir susitaikė su tuo, kad daugeliu atveju šio proceso nesugrąžinsi atgalios.

„Ledi netinka dairytis!" – paskelbė Thatcher viename savo garsiausių viešųjų pareiškimų. Matyt, stipriausias tečerizmo bruožas buvo pačios Margaret Thatcher asmenybė ir moralinė laikysena. Jos kovingoji nuostata nepelnė stipresnės rinkėjų meilės, tačiau paskatino gerbti jos kaip tautos lyderės savybes. Thatcher atsisakymas nusileisti, Argentinai okupavus Folklando salas, daugeliui atrodė konkreti šių savybių išraiška, o dominuojantį Thatcher vaidmenį vyriausybėje dar sustiprino premjerei būdingi kabineto narių, neprijaučiančių jos pažiūroms, atleidimai.

Tačiau po to, kai Thatcher triuškinamai laimėjo 1987 metų rinkimus, jos populiarumas tarp rinkėjų ėmė sparčiai mažėti. Šį nuosmukį labiausiai paskatino „pagalvės" mokestis (bendruomenės mokestis renkamas ne nuo pajamų ar turto, bet „nuo galvos"), taip pat ekonomikos nuosmukio tendencija. Konservatorių partijos nepasitenkinimas Thatcher lyderyste taip sustiprėjo, kad 1990 metais, vykstant varžyboms dėl lyderystės partijoje, vyresnieji kolegos įkalbėjo ją pasitraukti. Thatcher įpėdiniu tapo Johnas Majoras (Kingdom, 1999).

Valdant Majorui, konservatoriai tęsė valstybinių įmonių privatizavimą, net kai rinkėjams ne itin patikdavo šie planai. Pavyzdžiui, „Britanijos geležinkelis" buvo suskaidytas ir išparduotas pagal privačias paraiškas, nors apklausos rodė, kad tokios programos nepalaiko dauguma gyventojų.

„Naujieji leiboristai"

Iš dalies atsiliepdama į tečerizmo poveikį, o iš dalies reaguodama į platesnio masto pasaulio įvykius, tarp jų – globalinės ekonominės konkurencijos intensyvėjimą, Leiboristų partija ėmė keisti savo ideologines pažiūras. Šis procesas pradėtas, vadovaujant Neilui Kinnockui, kuris atsistatydino iš partijos lyderio pareigų 1992 metais partijai pralaimėjus rinkimus, ir tęstas, vadovaujant Johnui Smithui iki jo pirmalaikės mirties. Tony's Blairas partijos lyderiu tapo 1994 metais ir iškart ėmėsi pažangių papildomų reformų. Reformuotąją partiją pavadinęs **Naujaisiais leiboristais** Tony's Blairas pradėjo sėkmingą vidinę kampaniją dėl 4 straipsnio panaikinimo – šis partijos konstitucijos straipsnis įpareigojo partiją plėtoti viešąją pramonės nuosavybę.

Šitaip leiboristai oficialiai pripažino, kad rinkos ekonomika, kurią taip atkakliai siekė plėsti Thatcher, iš esmės yra svarbus dalykas. Šiais veiksmais leiboristai pakeitė save taip, kaip keitėsi dauguma kitų Vakarų Europos socialistų partijų. Lemiamą įtaką šiai kaitai turėjo komunizmo žlugimas Sovietų sąjungoje ir Rytų Europoje. Leiboristų partijos pažiūros visuomet gerokai skyrėsi nuo komunistinių – pramonės įmonių valstybinės nuosavybės mastas gerokai viršijo viską, ką kada nors įsivaizdavo leiboristai. Tačiau daugelis žmonių komunizmo žlugimą palaikė ženklu, jog reikia iš esmės peržiūrėti ir ne tokias kraštutines socializmo idėjas. Komunizmo ir „senųjų leiboristų" pagrindinė idėja – „valdyti" moderniąją ekonomiką per tiesioginę valstybės kontrolę – dabar atrodo atgyvenusi.

1997 metų rinkimai

1997 metų rinkimai, atvedę į valdžią Naujuosius leiboristus, rodo vieną didžiausių rinkimų permainų XX a. Britanijoje – leiboristams atiteko 10,3 procento balsų persvara, kuri užbaigė aštuoniolika metų trukusį konservatorių valdymą. Leiboristai gavo 419 vietų parlamente (palyginti su 165 konservatorių vietomis). Tokios mažos rinkėjų balsų dalies (31,4 procento) toriai neturėjo nuo 1832 metų. Tai buvo didelis nuosmukis net pagal gana stabilius paramos lygius, tekdavusius konservatoriams dešimtmečio pradžioje. Pavyzdžiui, 1992 metais toriai buvo laimėję 42,8 procento balsų. Ki-

tas svarbus 1997 metų rinkimų rezultatas buvo svarus Liberalų demokratų laimėjimas – partija gavo 46 vietas – daugiausia per visą pokario laikotarpį.

Kaip paaiškinti šį įspūdingą rinkėjų posūkį? Atrodo, įtaką rezultatams darė keli veiksniai. Daugelis stebėtojų kalba, kad mažesnis, palyginti su 1992 metais dalyvavimas rinkimuose – 71,3 procento įregistruotų rinkėjų – rodo, jog žmonės ne tiek pritarė Naujiesiems leiboristams, kiek savo „neigimu" parėmė kaitą. Apytikriais skaičiavimais, rinkimų dieną apie du milijonus Konservatorių partijos rinkėjų liko namuose (žr. schemą 14.3), ir beveik tikra, kad šis faktas padėjo leiboristams tvirtai laimėti.

Rezultatus galėjo paveikti ir kampanijos nušvietimas žiniasklaidoje. Tuo metu, kai leiboristai sėkmingai populiarino Tony'į Blairą, pateikdami jauno, energingo bei į reformas linkusio lyderio įvaizdį, torius žlugdė įtarimai korupcija ir regimas skilimas dėl esminių klausimų, pavyzdžiui, Britanijos vaidmens Europoje. Tony'o Blairo ir Johno Majoro reklamos laikraščiuose analizė atskleidė, kad kandidatų asmenybės susilaukdavo daugiau dėmesio, negu jų profesiniai gebėjimai. Ši situacija buvo nepalanki Majorui. Tiesa, jį dažnai apibūdindavo kaip dorą ir drąsų asmenį, tačiau įnirtingai kaltino buvus nekompetentingą ir neefektyvų lyderį. Kita vertus, Blairą tiek priešininkai, tiek ir rėmėjai vertino vienodai – kaip ūmų ir užsispyrusį žmogų (Seymour-Ure, 1998). Laikraščiai, kurie ankstesnių rinkimų metais paremdavo konservatorių veiksmus bei politikus, 1997 metais labiau palaikė leiboristus.

Šią naujojo leiborizmo šalininkų kaitą atskleidžia Parlamento narių kontingentas. Leiboristai palyginti jauni: išrinkimo metu dešimt nebuvo sulaukę nė trisdešimties, o daugiau kaip pusę sudarė penkiasdešimtmečiai ir jaunesni. Naujieji parlamentarai prieš tai dirbo „baltųjų apykaklių" darbą, daugiau negu pirma buvo išrinkta akademinių sluoksnių atstovų ir mokytojų (žr. schemą 14.4). Pagaliau rekordinį lygį pasiekė moterų skaičius – į Parlamentą buvo išrinkta 101 leiboristė, tuo tarpu 1992 metais buvo tik 37. Iš dalies tai lėmė sąmoninga leiboristų politika, siekianti padidinti moterų skaičių Parlamente. Tam tikrą laiką, kol šios strategijos nepanaikino teismas, pusei leiboristų „laimėtinų" vietų naudoti galutiniai sąrašai, į kuriuos buvo įtrauktos vien moterys.

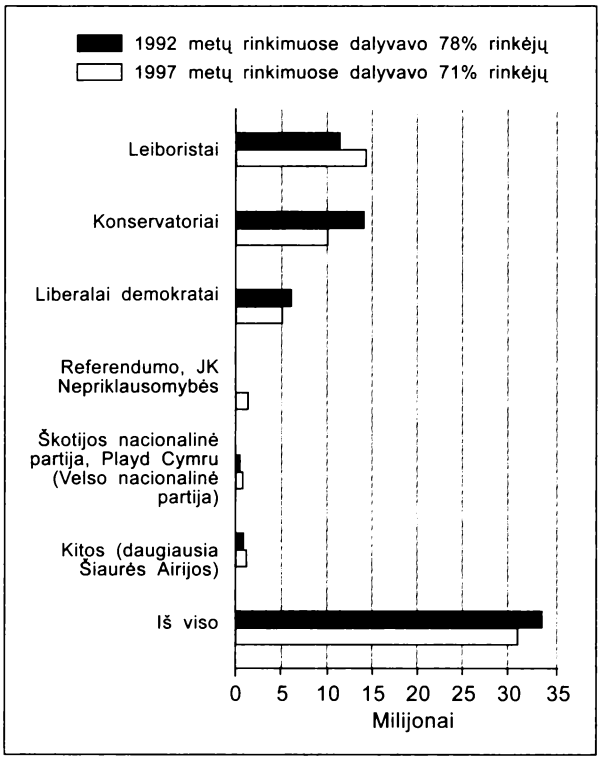

Schema 14.3. Rinkėjų skaičiaus kaita pagal partijas, 1992 ir 1997 m. (milijonais)

Šaltinis: *Sunday Times*, 4 May 1997.

„Trečiojo kelio" politika

Atėjusi į valdžią, Naujųjų leiboristų partija pasuko ambicinga politinės reformos ir modernizacijos kryptimi. Vyriausybė ir toliau pritarė socialinio teisingumo bei solidarumo vertybėms, tačiau kartu siekė prisiderinti prie tikrovės, kurią formavo naujoji globalinė tvarka. Buvo pripažinta, kad senoji politika neatitiko naujųjų laikų iššūkių. Naujieji leiboristai, kaip ir tuzinas kitų Europos vyriausybių, norėjo atitrūkti nuo tradicinių politinių kairės bei dešinės kategorijų ir imtis naujos politikos atmainos – centro kairės politikos. Vengiant įpras-

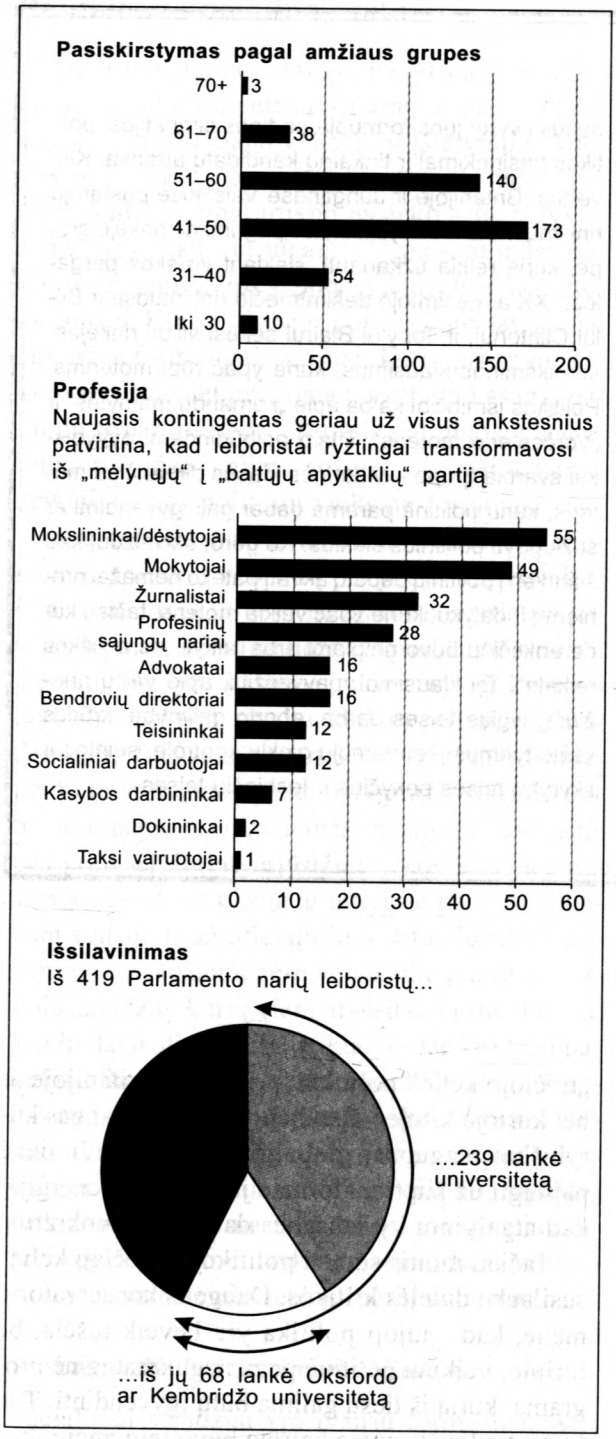

Schema 14.4. Leiboristai Parlamento nariai po 1997 metų rinkimų pagal amžių, profesiją ir išsilavinimą

Šaltiniai: Observer, 4 May 1997. Iš *Sociology Review,* 7.1 (Sept. 1997), p. 8.

tinių politikos skaidymų, ši politika dažnai vadinama **„trečiojo kelio" politika**.

Pateikiame šešis „trečiojo kelio" politikos matmenis:

1. *Vyriausybės pertvarka.* Greitai kintančio pasaulio reikmėms tenkinti reikia aktyvios vyriausybės, tačiau ji nebūtinai turi sietis vien su hierarchine direktyvine biurokratija bei nacionaline strategija. Ginant ir atgaivinant viešąją sritį, vyriausybei gali praversti tokios dinamiškos valdymo ir administravimo formos, kurias kartais naudoja verslo sektorius.
2. *Pilietinės visuomenės ugdymas.* Daugeliui iššūkių vėlyvosios modernybės visuomenėse įveikti nepakanka vien tik vyriausybės ir rinkos. Privalu stiprinti ir su vyriausybe bei verslu sujungti pilietinę visuomenę – sritį, esančią už vyriausybės ir rinkos ribų. Savanorių grupės, šeimos ir piliečių susivienijimai gali atlikti gyvybiškai svarbų vaidmenį, sprendžiant bendruomenių problemas nuo nusikalstamumo iki švietimo.
3. *Ekonomikos pertvarka.* „Trečiasis kelias" numato naują mišrią ekonomiką, kuriai būdinga valstybinio reguliavimo ir dereguliavimo pusiausvyra. Jis atmeta neoliberalųjį požiūrį, kad vienintelis būdas užtikrinti laisvę ir modernėjimą yra valstybinio reguliavimo atsisakymas.
4. *Gerovės valstybės reforma.* Iš esmės svarbu apsaugoti pažeidžiamus žmones, suteikiant jiems veiksmingas socialinės paramos paslaugas, tačiau pačią gerovės valstybę privalu reformuoti, kad ji taptų efektyvesnė. „Trečiojo kelio" politika siekia sukurti „globos visuomenę", bet kartu pripažįsta, kad socialinės paramos senosios formos dažnai būdavo nevykusios ir veikiau kontroliuodavo negu padėdavo vargšams.
5. *Ekologinė modernizacija.* „Trečiojo kelio" politika atmeta požiūrį, kad aplinkos apsauga ir ekonomikos augimas – nesuderinami dalykai. Daugeliu atžvilgių įsipareigojimas saugoti aplinką gali kurti darbo vietas ir skatinti ekonomikos plėtrą.

Moterų dalyvavimas politikoje

Moterims dalyvavimas rinkimuose turi ypatingą prasmę, nes jos kovojo dėl visuotinės rinkimų teisės (kiekvienam asmeniui vienas balsas – ir vyrams, ir moterims), o ši kova beveik visur ilgai truko. Šiandien daugelyje šalių moterų balsuoja beveik tiek, kiek ir vyrų. Socialinio lyčių pasiskirstymo pokyčiai pakeitė ir moterų dalyvavimą politikoje. Ėmus mažėti moterų ir vyrų galios bei padėties skirtumams, balsuojančių moterų padaugėjo.

Kai moterys dar nebuvo išsikovojusios rinkimų teisės, apie galimus šios teisės padarinius politikai manyta labai skirtingai. Rinkimų teisės suteikimo moterims rėmėjai tikėjo, kad moterų atėjimas į politiką stipriai transformuotų politinę veiklą, suteikdamas jai naują altruizmo ir doros jausmą. Kiti, kurie priešinosi balsavimo teisės plėtrai, tvirtino, kad moterų įsitraukimas į politiką subanalins politinį gyvenimą ir tuo pat metu išklibins šeimos stabilumą.

Tačiau nė viena iš šių kraštutinių nuomonių nevirto tikrove. Moterų įgyta rinkimų teisė ne itin pakeitė politikos prigimtį. Moterų balsavimo modeliai panašūs į vyrų: juos formuoja partinės simpatijos, politikos pasirinkimai ir tinkamų kandidatų atranka. Kita vertus, Britanijoje ir Jungtinėse Valstijose pastarųjų rinkimų metu moterys laikytos pagrindine rinkėjų grupe, kurią reikia užkariauti, siekiant visiškos pergalės. XX a. dešimtojo dešimtmečio rinkimuose ir Billui Clintonui, ir Tony'ui Blairui sekėsi vilioti rinkėjas, sureikšminus klausimus, kurie ypač rūpi moterims. Politikos išminčiai kalba apie „komandų mamytes" ir „Vorčesterio moteris", šitaip apibūdindami gyvybiškai svarbią grupę – vidurinės klasės dirbančias moteris, kurių politinė parama dabar gali įgyvendinti ar sužlugdyti politinius siekius. Ko gero, akivaizdu, kad šiandien į politinių debatų akiratį pateko nemažai problemų ir dalykų, kurie ypač veikia moteris, tačiau kurie anksčiau buvo neigiami arba laikyti „ne politikos reikalu". Tai klausimai, pavyzdžiui, apie vaikų priežiūrą, lygias teises darbe, aborto galimybę, krūties vėžio tyrimus, šaunamųjų ginklų kontrolę, šeimos ir skyrybų teisės pokyčius ir lesbiečių teises.

6. *Globalinės sistemos reforma.* Gyvuodama globalizacijos epochoje, „trečiojo kelio" politika ieško naujų globalinio vadovavimo formų. Transnacionaliniai susivienijimai gali skatinti demokratiją viršnacionaliniu lygmeniu ir leisti geriau suvaldyti permainingą tarptautinę ekonomiką.

„Trečiojo kelio" politika iškilo dvejopos politinės krizės fone. Kaip pažymėjome anksčiau, 1989 metų revoliucijos atskleidė, jog socializmas nėra gyvybingas metodas ekonomikai organizuoti, bet, kita vertus, nenumaldomas neoliberaliųjų konservatorių susižavėjimas laisvąja rinka taip pat turi trūkumų. Modernizacijos programa, kurią priėmė „trečiojo kelio" politikai, pritaikyta Britanijoje ar bet kurioje kitoje valstybėje, reiškė pastangas kūrybiškai reaguoti į globalizacijos jėgas. Ji siekė pajungti už šių transformacijų slypinčią energiją, kad atgaivintų vyriausybės darbą ir demokratiją.

Tačiau mintis surasti politikoje „trečiąjį kelią" susilaukė didelės kritikos. Daugelis konservatorių manė, kad naujoji politika yra beveik tuščia, be turinio, veikiau politinė poza negu strateginė programa, kurią iš tiesų galima būtų įgyvendinti. Tuo tarpu tradiciškesnėje kairėje buvo teigiančių, kad „trečiasis kelias" per mažai skiria dėmesio nelygybės ir nesaugumo problemoms. Jų nuomone, „senasis leiborizmas" vis dar pranašesnis už naująją jo versiją.

Politika ir socialinė kaita

Politinis gyvenimas anaiptol nevyksta vien tradiciniuose politinių partijų, rinkimų ir atstovavimo įstatymų leidžiamajai valdžiai ir įstatymų vykdomosioms institucijoms rėmuose. Grupės dažnai pastebi, kad šie rėmai trukdo pasiekti arba aktyviai stabdo jos tikslus ar idealus. Nepaisant mūsų aprašytos demokratijos sklaidos, daugelyje šalių, tokiose kaip Kinija, Kuba ir buvusi Jugoslavija, dar laikosi autoritariniai režimai, kurie primena, jog kaitą ne visuomet įmanoma įgyvendinti esamų politinių struktūrų ribose. Kartais politinius ir socialinius pokyčius galima sukelti, tik pasinaudojus netradicinėmis politinių veiksmų formomis.

Dramatiškiausias ir toliausia siekiantis netradicinių politinių veiksmų pavyzdys yra **revoliucija** – esamos politinės santvarkos nuvertimas, pasinaudojant masiniu sąjūdžiu ir griebiantis smurto. Revoliucijos yra įtempti, jaudinantys ir kerintys įvykiai, todėl nenuostabu, kad jos pritraukia daug dėmesio. Tačiau būtent dėl šio ypatingo dramatizmo revoliucijos vyksta palyginti nedažnai. Labiausiai paplitęs netradicinės socialinės veiklos tipas yra **socialiniai sąjūdžiai** – kolektyvinės pastangos bendram tikslui ar interesui paremti, atliekant veiksmus už oficialiųjų institucijų ribų. Moderniosiose visuomenėse veikė aibė įvairių socialinių sąjūdžių, kurių vieni atvesdavo į revoliuciją, kiti būdavo stiprūs, ilgalaikiai, o dar kiti trumpalaikiai. Šie sąjūdžiai yra toks pat akivaizdus šiuolaikinio pasaulio bruožas, kaip ir formaliosios, biurokratinės organizacijos, kurioms jie dažnai priešTarauja. Daugelis šiuolaikinių socialinių sąjūdžių veikia tarptautiniu mastu ir, susiedami vietinius aktyvistus su globaliniu vyksmu, nepaprastai priklauso nuo informacinių technologijų naudojimo.

Globalizacija ir socialiniai sąjūdžiai

Socialiniai sąjūdžiai yra įvairių formų ir masto. Esti visai mažų, turinčių vos keliasdešimt narių, o kitus gali sudaryti tūkstančiai ar net milijonai narių. Kai kurie socialiniai sąjūdžiai veikia, laikydamiesi visuomenės, kurioje įsikūrę, įstatymų, tuo tarpu kiti funkcionuoja kaip nelegalios ar pogrindžio grupės. Protesto sąjūdžiams būdinga reikštis ties riba, kurią vyriausybės esti nubrėžusios teisiškai leistinai veiklai konkrečioje vietoje ar nustatytu laiku.

Socialiniai sąjūdžiai dažnai kyla, siekiant paskatinti visuomeninės problemos kaitą, pavyzdžiui, suteikti daugiau piliečių teisių kuriam nors gyventojų segmentui. Kartais į socialinius sąjūdžius atsakoma kylančiais priešpriešiniais sąjūdžiais, kurie gina *status quo*. Pavyzdžiui, kampaniją dėl moterų teisės į abortą triukšmingai smerkė abortų priešininkų (sąjūdžio „už gyvybę“) aktyvistai, kurių nuomone, abortus privalu uždrausti.

Dažnai socialinių sąjūdžių veiksmai priverčia keisti įstatymus ar politiką. Šie įstatymų pokyčiai gali turėti toli siekiančių padarinių. Pavyzdžiui, anksčiau darbininkų grupėms buvo draudžiama kviesti savo narius streikuoti, o už streiką būdavo baudžiami, skirtingose šalyse taikant griežtesnes ar švelnesnes bausmes. Tačiau ilgainiui įstatymai buvo pakeisti, paverčiant streiką leistina gamybinio konflikto taktika.

Socialiniai sąjūdžiai priklauso galingiausioms kolektyvinių veiksmų formoms. Gerai organizuotos, nuolatinės kampanijos gali duoti įspūdingų rezultatų. Pavyzdžiui, Amerikos sąjūdžiams už piliečių teises pavyko išsikovoti, kad būtų priimti svarbūs įstatymai, draudžiantys rasinę segregaciją mokyklose ir viešosiose vietose. Feminizmo sąjūdis padėjo moterims pasiekti reikšmingus ekonominės ir politinės lygybės laimėjimus. Pastaraisiais metais svarbių nuolaidų iš vyriausybių ir korporacijų išsireikalavo aplinkosaugos aktyvistai, pavyzdžiui, dėl genetiškai modifikuotų maisto produktų (žr. 19 skyrių „Gyventojų gausėjimas ir ekologinė krizė“).

Naujieji socialiniai sąjūdžiai

Trys pastarieji dešimtmečiai pasižymėjo socialinių sąjūdžių pakilimu. Šiuos įvairius sąjūdžius – pradedant XX a. septintojo–aštuntojo dešimtmečių sąjūdžiais už piliečių teises ir feministiniais sąjūdžiais, tęsiant devintojo dešimtmečio antibran-

duoliniais bei ekologiniais sąjūdžiais ir baigiant dešimtojo dešimtmečio kampanijomis už gėjų teises – apžvalgininkai dažnai vadina **naujaisiais socialiniais sąjūdžiais** (NSS). Šiuo apibūdinimu siekiama atskirti šiuolaikinius socialinius sąjūdžius nuo jų pirmtakų, veikusių ankstesniais dešimtmečiais. Daugelis stebėtojų mano, kad naujieji socialiniai sąjūdžiai yra unikalus vėlyvosios modernybės visuomenės darinys ir savo metodais, motyvacijomis bei orientacijomis nepaprastai skiriasi nuo ankstesniųjų laikų kolektyvinio veikimo formų.

Naujų socialinių sąjūdžių atsiradimas pastaraisiais metais rodo žmonių visuomenėms kylančių grėsmių kaitą. Sąlygos socialiniams sąjūdžiams visiškai pribrendo – tradicinės politinės institucijos vis mažiau bepajėgia susidoroti su joms metamais iššūkiais. Joms atrodo neįmanoma kūrybiškai reaguoti į grėsmes, kylančias gamtai, į potencialius branduolinės energijos ir genetiškai modifikuotų organizmų pavojus, į galingą informacinių technologijų poveikį. Šios naujos problemos yra tokios didelės, jog esamos demokratinės politinės institucijos nebegali viltis jų įveikti. Tad dažnai šių besiplėtojančių iššūkių nepaisoma ar vengiama tol, kol nepasidaro per vėlu, kol visiškai nepriartėja krizė.

Dėl šių naujų iššūkių bei grėsmių kaupiamojo poveikio žmonėms kyla jausmas, kad pačiame staigios kaitos įkarštyje jie „nebesuvaldo" savo gyvenimo. Individai pasijunta esą mažiau saugūs ir labiau izoliuoti, o šitoks derinys sužadina bejėgiškumo jausmą. Tuo tarpu korporacijos, vyriausybės ir žiniasklaida – priešingai, atrodo įsiviešpatauja vis įvairesnėse žmonių gyvenimo srityse, užaštrindamos nenumaldomai lekiančio laiko pojūtį. Žmonėse vis labiau stiprėja jausmas, kad globalizacija, palikta savo pačios veiksmo logikai, ims dar labiau gręsti piliečių gyvenimams.

Žr. diskusiją „Globalizacija ir rizika", p. 74.

Naujus socialinius sąjūdžius galime vertinti anksčiau minėto „demokratijos paradokso" prasme. Nors pasitikėjimas tradicine politika, atrodo, nyksta, tačiau naujų socialinių sąjūdžių gausėjimas rodo, kad vėlyvosios modernybės visuomenių piliečiai anaiptol nėra apatiški ar nesidomi politika, kaip kartais teigiama. Veikiau gyvuoja įsitikinimas, kad tiesioginiai veiksmai ir dalyvavimas duoda daugiau naudos, negu kliovimasis politikais bei politinėmis sistemomis. Dabar žmonės labiau negu kada nors anksčiau remia socialinius sąjūdžius kaip būdą sudėtingoms moralinėms problemoms išryškinti ir joms įtraukti į patį socialinio gyvenimo sūkurį. Šiuo atžvilgiu naujieji socialiniai sąjūdžiai daugelyje šalių padeda atgaivinti demokratiją. Jie glūdi pačioje tvirtos pilietinės kultūros arba **pilietinės visuomenės** – srities, esančios tarp valstybės ir rinkos bei apimančios šeimą, bendruomenių susivienijimus bei kitas neekonomines institucijas – šerdyje.

Technologijos ir socialiniai sąjūdžiai

Pastaraisiais metais dvi įtakingiausios vėlyvosios modernybės visuomenių jėgos – informacinės technologijos ir socialiniai sąjūdžiai – susivienijo ir pasiekė stulbinamų rezultatų. Nūdienos informacijos amžiuje po pasaulį pasklidę socialiniai sąjūdžiai gali susijungti į milžiniškus regioninius ir tarptautinius tinklus, apimdami nevyriausybines organizacijas, religines ir humanitarines grupes, žmogaus teisių susivienijimus, vartotojų apsaugos šalininkus, aplinkosaugos aktyvistus ir kitus kovotojus už visuomenės interesus. Dabar šie elektroniniai tinklai gali precedento neturinčiais būdais išsyk sureaguoti į įvykius, pasiekti informacijos šaltinius ir jais dalytis, taip pat daryti spaudimą korporacijoms, vyriausybėms ir tarptautinėms institucijoms. Pavyzdžiui, Sietle vykę milžiniški protestai prieš Pasaulio prekybos organizaciją buvo suorganizuoti daugiausia per internetą.

Pačiame šių pokyčių branduolyje buvo internetas, tačiau jų plėtrą spartino ir mobilieji telefonai, faksų aparatai bei palydovinė transliacija. Spustelėjus mygtuką, vietinės istorijos pasklisdavo po pasaulį. Pavyzdžiui, Japonijos ir Bolivijos sąjūdžių už vietos tradicijas aktyvistai gali susitikti internete ir pasidalyti informacija, pasikeisti patirtimi ir suderinti bendrus veiksmus.

Būtent pastarasis matmuo – galimybė koordinuoti tarptautines politines kampanijas – kelia didžiausią susirūpinimą vyriausybėms ir labiausiai įkvėpia socialinių sąjūdžių dalyvius. Praėjusį dešimtmetį „tarptautinių socialinių sąjūdžių" skaičius stabiliai didėjo drauge su interneto plėtra. Įvairiose akcijose, pradedant globalia kampanija, reikalaujančia panaikinti Trečiojo pasaulio skolas, ir baigiant tarptautiniu vajumi dėl žemės minų uždraudimo (už tai paskirta net Nobelio taikos premija), internetas patvirtino galįs suvienyti skirtingų valstybių ir kultūrų kovotojus. Kai kurie apžvalgininkai teigia, kad informacijos amžiuje pastebima galios „migracija" iš nacionalinių valstybių į naujas nevyriausybines sąjungas bei koalicijas.

Politikos patarėjai idėjų centruose, tokiuose kaip RAND korporacija (Jungtinėse Valstijose), prabilo apie *tinklų karus* – didelio masto tarptautinius konfliktus, kuriuose kovos laimikį sudaro nebe ištekliai ar teritorijos, o veikiau informacija ir visuomenės nuomonė. Tinklų karų dalyviai per žiniasklaidą ir internetą formuoja vienos ar kitos žmonių grupės žinias apie socialinį pasaulį. Šie internetiniai sąjūdžiai dažnai siekia paskleisti informaciją apie korporacijų ir vyriausybių politiką arba tarptautinių sutarčių padarinius, norėdami, kad ji pasiektų adresatus, kurie kitaip apie tai gal nė nesužinotų. Tinklų karai baugina ir kelia neapčiuopiamą grėsmę daugeliui vyriausybių, netgi demokratinių. Viename JAV kariuomenės pranešimų nuskambėjo perspėjimas: „Nauja revoliucionierių, radikalų ir aktyvistų karta ima kurti informacijos amžiaus ideologijas, kurios gali pakeisti identiteto ir lojalumo objektus, nutraukdamos žmonių ryšį su nacionaline valstybe ir perkeldamos jį į transnacionalinį globalios pilietinės visuomenės lygmenį" (cituota: *The Guardian*, 2000 m. sausio 19 d.).

Ar šios baimės pagrįstos? Esama pagrindo manyti, kad pastaraisiais metais socialiniai sąjūdžiai iš tiesų radikaliai transformavosi. Manuelis Castellsas knygoje *The Power of Identity*, 1997 („Tapatumo galia") nagrinėja tris socialinius sąjūdžius, kurių interesai ir uždaviniai iš esmės skyrėsi, tačiau kurie vienodai atkreipė tarptautinį dėmesį į savo siekius, veiksmingai pasinaudoję informacinėmis technologijomis. Visi jie – Meksikos zapatistų sukilėliai, savanorių būrių sąjūdis Amerikoje ir *Aum Shinrikyo* sekta Japonijoje – pasinaudojo informacijos priemonėmis paskleisti žiniai apie pasipriešinimą globalizacijos poveikiams ir išreikšti savo pykčiui, kad praranda galimybę valdyti savo pačių likimus.

Pasak Castellso, kiekvienas iš šių sąjūdžių remiasi informacinėmis technologijomis kaip savo organizacijos struktūra. Pavyzdžiui, be interneto zapatistų sukilėliai būtų likę tik atsietas Pietų Meksikos partizanų sąjūdis. O dabar, kai 1994 m. sausį prasidėjo jų ginkluotas sukilimas, jau per kelias pirmąsias valandas internete pasirodė nacionalinės ir tarptautinės paramos grupės, kurios rėmė sukilėlių siekius ir smerkė Meksikos vyriausybę už žiaurų sukilimo malšinimą. Zapatistai, norėdami išreikšti savo pasipriešinimą prekybos politikai (tokiai kaip Šiaurės Amerikos laisvosios prekybos sutartis – NAFTA, dar labiau atskiriančiai nuskurdintus Oaxacos ir Chiapo žemių indėnus nuo globalizacijos duodamos naudos), naudojosi telekomunikacijomis, vaizdajuostėmis ir interviu žiniasklaidoje. Kadangi zapatistų siekiai atsidūrė pačiame socialinių kovotojų internetinių tinklų centre, sukilėliai pajėgė priversti Meksikos vyriausybę su jais derėtis, taip pat atkreipė tarptautinį dėmesį į žalingus laisvosios prekybos padarinius vietiniams gyventojams.

Nacionaliniai sąjūdžiai

Tautos susidarymo ir nacionalizmo teorijos

Kai kurie reikšmingiausi šiuolaikinio pasaulio sąjūdžiai turi nacionalinį pobūdį. XIX a. ir XX a. pradžios sociologijos klasikai mažai domėjosi ar rūpinosi nacionalizmu. Marxas ir Durkheimas nacionalizmą laikė pirmiausia destruktyvia tendencija ir buvo įsitikinę, kad stiprėjanti ekonominė integracija, kuriama moderniosios pramonės, paskatins staigų jo nuosmukį. Tik Maxas Weberis daug laiko skyrė nacionalizmo analizei ar buvo pasirengęs pasiskelbti nacionalistu. Tačiau net We-

beriui nepavyko įvertinti reikšmės, kurią nacionalizmas ir tautos idėja galėtų įgauti XX amžiuje.

Prasidėjus XX amžiui, nacionalizmas ne vien gyvavo, bet ir klestėjo, bent jau kai kuriose pasaulio dalyse. Nors per šį amžių, ypač per pastaruosius trisdešimt–keturiasdešimt metų pasaulis tapo labiau nepriklausomas, ši nepriklausomybė nereiškė nacionalizmo pabaigos. Kai kurias atžvilgiais ji, matyt, net padėjo jam sustiprėti.

Nacionalizmo atgimimas buvusioje Jugoslavijoje aprašomas poskyryje „Etninis konfliktas", p. 247.

Naujausieji mąstytojai, aiškindami, kodėl taip atsitinka, pateikė prieštaringas idėjas. Nesutariama ir dėl to, kuriame būtent istorijos etape atsirado nacionalizmas, tauta ir nacionalinė valstybė. Vieni sako, kad šių reiškinių kilmė kur kas senesnė, negu teigia kiti.

Nacionalizmas ir modernioji visuomenė

Pagrindinis nacionalizmo teoretikas, galima sakyti, yra Ernestas Gellneris (1925–1995). Gellneris teigia, kad nacionalizmas, tauta ir nacionalinė valstybė yra moderniosios civilizacijos dariniai, o jų ištakos glūdi XVIII a. pabaigos pramonės revoliucijoje. Nacionalizmas ir su juo susiję jausmai nėra įsišakniję žmogaus prigimtyje. Tai naujos didžiulės visuomenės, kurią sukuria pramonės raida, dariniai. Pagal Gellnerį, tradicinės visuomenės apskritai nežino, kas yra nacionalizmas, taip pat ir tautos idėjos (1983).

Šių reiškinių atsiradimą paskatino kelios moderniųjų visuomenių savybės. Pirma, modernioji industrinė visuomenė yra susieta su sparčia ekonomikos raida ir sudėtingu darbo pasidalijimu. Gellneris atkreipia dėmesį, kad modernioji pramonės raida sukuria poreikį turėti valstybės ir valdymo sistemą, kuri būtų kur kas veiksmingesnė už savo pirmtakes. Antra, moderniojoje valstybėje individai privalo visą laiką bendrauti su svetimšaliais, nes visuomenės pamatą sudaro nebe vietinis kaimas ar miestas, bet kur kas didesnis visetas. Masinis švietimas, pagrįstas „oficialiąja kalba", kurios mokoma mokyklose, yra pagrindinė priemonė, kuria galima organizuoti ir išlaikyti suvienytą didelio masto visuomenę.

Gellnerio teorija kritikuota daugiau negu vienu atžvilgiu. Tai – funkcionalistinė teorija, sako kritikai, teigianti, kad švietimo funkcija yra kurti socialinę santarvę. Šis požiūris, kaip apskritai būdinga funkcionalizmo traktuotei, linkęs nepakankamai vertinti švietimą kaip konfliktų ir susiskaidymo priežastį. Gellnerio teorija iš tiesų nepaaiškina aistrų, kurias nacionalizmas gali sukelti ir dažnai sukelia. Nacionalizmo galia, matyt, susijusi ne vien su švietimu, bet su nacionalizmo geba sukurti žmonėms *identitetą* – dalyką, be kurio individai negali gyventi.

Identiteto poreikis atsirado tikrai ne drauge su moderniosios industrinės visuomenės iškilimu. Todėl kritikai teigia Gellnerį klystant, kai jis taip ryškiai atskiria nacionalizmą ir tautą nuo ikimoderniųjų laikų. Tam tikrais aspektais nacionalizmas visiškai modernus, tačiau jis naudojasi ir kur kas senesnius laikus siekiančiais jausmais bei simbolizmo formomis. Pasak vieno žinomiausių šiuolaikinių nacionalizmo tyrinėtojų Anthony'o Smitho, tautos turi tendenciją tiesiomis tęstinumo linijomis sietis su ankstyvesnėmis etninėmis bendruomenėmis, kurias mokslininkas vadina *etnosais*. **Etnosas** – tai grupė, kurią vienija bendrų protėvių, bendro kultūrinio identiteto idėjos ir sąsaja su konkrečia gimtine.

Daugelis tautų, nurodo Smithas, yra atėjusios iš ikimoderniųjų laikų, o ankstesniais istorijos laikotarpiais būta etninių bendruomenių, primenančių tautas. Pavyzdžiui, žydai atskirą etnosą suformavo daugiau kaip prieš du tūkstančius metų. Kai kuriais laikotarpiais žydai susiburdavo į bendruomenes, turinčias tam tikrų tautos ypatumų. Bet tik po Antrojo pasaulinio karo visi šie elementai susijungė, įgaudami Izraelio nacionalinės valstybės pavidalą. Izraelį, kaip ir daugelį kitų nacionalinių valstybių, sudaro ne vienintelis etnosas. Palestiniečių mažuma Izraelyje kildina save iš visai kitos etninės aplinkos ir teigia, kad Izraelio valstybės sukūrimas išstūmė palestiniečius iš jų senovinių gimtinių – čia glūdi nuolatinės jų nesantai-

kos su Izraelio žydais, taip pat įtampos tarp Izraelio ir daugumos aplinkinių arabų valstybių šaknys.

Skirtingos tautos vystėsi pagal nevienodus etnosų raidos modelius. Kai kur, taip pat ir daugelyje Vakarų Europos tautų, vienas etnosas išsiplėtojo taip, kad pajėgė išstumti buvusius varžovus. Pavyzdžiui, Prancūzijoje XVII a. šnekėta ir keletu kitų kalbų, su kuriomis siejosi skirtingos etninės istorijos. Įsiviešpatavus prancūzų kalbai, dauguma šių varžovų palaipsniui išnyko. Tačiau vienur kitur jie išliko. Viena iš tokių vietų – Baskijos kraštas Prancūzijos ir Ispanijos pasienyje. Baskai savo kalba visiškai skiriasi nuo prancūzų ar ispanų ir tvirtina turį atskirą kultūros istoriją. Kai kurie baskai nori savo nacionalinės valstybės, visiškai atskirtos nuo Prancūzijos ir Ispanijos. Tiesa, šiame krašte nebuvo nieko panašaus į tokio lygio smurtą, kurį regime kitose teritorijose – pavyzdžiui, Rytų Timore ar Čečėnijoje, Rusijos pietuose – tačiau baskų separatistų grupės kartkartėmis naudoja sprogdinimų kampanijas, kad paremtų savo nepriklausomybės siekį.

Tautos be valstybės

Aiškiai apibrėžtų etnosų tvermė nusistovėjusiose tautose skatina **tautų be valstybės** reiškinį. Šiais atvejais pasireiškia daug esminių tautos požymių, išskyrus tuos, kurių stygius neleidžia tautai būti nepriklausoma politine bendruomene. Separatistų sąjūdžius, tokius kaip Čečėnijoje, Baskijoje ir daugelyje kitų pasaulio vietų, pavyzdžiui, Kašmyre Šiaurės Indijoje, gena troškimas įkurti savarankišką valstybę.

Pagal etnoso ir didesniosios tautos valstybės, kurioje egzistuoja etnosas, santykius galima išskirti kelis tautų, neturinčių valstybės, tipus (Guibernau, 1999).

1) Tam tikromis aplinkybėmis nacionalinė valstybė gali toleruoti kultūrinius skirtumus, būdingus jos mažumai ar mažumoms, ir iki tam tikro masto leisti jiems gyvai rutuliotis. Pavyzdžiui, Britanijoje pripažįstama, kad Škotija ir Velsas iš dalies skiriasi nuo likusios Jungtinės Karalystės savo istorija bei kultūros bruožais ir turi kai kurias savo institucijas. Antai dauguma škotų yra presbiterionai, o pati Škotija ilgai turėjo kitokią negu Anglija ir Velsas švietimo sistemą. Škotija ir Velsas įgavo daugiau savarankiškumo bendrose JK ribose 1999 metais, įsteigus Škotijos Parlamentą ir Velso Asamblėją.

   Panašiai Baskija ir Katalonija (teritorija aplink Barseloną Šiaurės Ispanijoje) pripažįstamos Ispanijos „savarankiškomis bendruomenėmis“. Abi jos turi savo parlamentus, disponuojančius kai kuriomis teisėmis ir galiomis. Tačiau ir Britanijoje, ir Ispanijoje daug valdžios ir toliau išlaiko nacionalinės vyriausybės bei parlamentai, įsikūrę atitinkamai Londone ir Madride.

2) Kai kurios tautos be valstybės turi didesnę autonomiją. Kvebeko (prancūzakalbė Kanados provincija) ir Flandrijos (olandiškai kalbanti Nyderlandų šiaurės teritorija) regioninės politinės institucijos turi įgaliojimus priimti pagrindinius sprendimus, nors iš tikrųjų nėra visiškai nepriklausomos. Bet ir čia, panašiai kaip ankstesniame punkte apibūdintu atveju, gali reikštis nacionalistiniai sąjūdžiai, kviečiantys siekti visiškos nepriklausomybės.

3) Kita vertus, esama tautų, kurių daugmaž nepripažįsta jų gyvenamoji valstybė. Šitokiais atvejais didžioji nacionalinė valstybė panaudoja jėgą, kad uždraustų mažumos pripažinimą. Iki naujojo taikos proceso Viduriniuose Rytuose, aiškus tokios grupės pavyzdys buvo palestiniečiai. Joms taip pat priklauso tibetiečiai Kinijoje ir kurdai, kurių gimtinė driekiasi Turkijos, Sirijos, Irano ir Irako žemėmis.

   Tibetiečių ir kurdų kultūrų istorija pradėjo rutuliotis prieš daugelį amžių. Tibeto istorija tvirtai susijusi su konkrečiomis budizmo atmainomis, suklestėjusiomis būtent šioje žemėje. Tibetiečių vadovas tremtyje Dalai Lama – tai branduolys, aplink kurį telkiasi sąjūdžiai, gyvuojantys už Tibeto sienų ir ne-

smurtinėmis priemonėmis siekiantys savarankiškos Tibeto valstybės. Tuo tarpu kurdai turi kelis nepriklausomus sąjūdžius, daugiausia įsikūrusius užsienyje ir skelbiančius smurtą kaip priemonę savo tikslams pasiekti. Briuselyje kurdai turi „parlamentą tremtyje", tačiau jį remia ne visi separatistų sąjūdžiai.

Tibetiečiai ir kurdai vargu ar galės gauti bent ribotą savivaldą, kol atitinkamų nacionalinių valstybių vyriausybės pačios nenuspręs bent kiek pakeisti savo dabartinę politiką. Bet kitais atvejais tautinės mažumos gali pasirinkti ne visišką nepriklausomybę, o veikiau autonomiją gyvenamos valstybės sudėtyje. Pavyzdžiui, Baskijoje visišką nepriklausomybę šiuo metu palaiko mažuma gyventojų. Kvebeke neseniai vykęs provincijos referendumas dėl atsiskyrimo nuo Kanados pralaimėjo, nes nesurinko reikiamo balsų skaičiaus.

Tautinės mažumos ir Europos Sąjunga

Europos tautinių mažumų atveju svarbus vaidmuo tenka Europos Sąjungai. Ši Sąjunga buvo suformuota, didžiosioms Vakarų tautoms susitarus dėl tarpusavio lojalumo. Bet esminis ES požiūrio elementas yra galios perdavimas vietoms ir regionams. Sukurti „regionų Europą" – vienas iš aiškiai apibrėžtų Europos Sąjungos tikslų. Šią pakraipą tvirtai palaiko dauguma baskų, škotų, katalonų ir kitų tautinių mažumų. Šių grupių narius dažnai piktina, kad jie neteko savo kultūros fragmentų ar institucijų, ir apima noras juos susigrąžinti. Europos Sąjungoje jie įžvelgia priemonę savo išskirtiniam identitetui puoselėti. Jų teisė tiesiogiai susisiekti su ES organizacijomis, tokiomis kaip Europos Parlamentas ar Europos Žmogaus Teisių Teismas, gali suteikti gana daug savarankiškumo ir suvokimą, kad jie valdo savo likimą. Todėl ES gyvavimas bent iš dalies gali reikšti tikimybę, kad tautinės mažumos galbūt atsisakys visiškos nepriklausomybės idealo bendradarbiavimo ir su didesnėmis tautomis, kurioms priklauso, ir su ES labui.

Tautos ir nacionalizmas besivystančiose šalyse

Daugumoje besivystančio pasaulio šalių nacionalizmas, tautos ir nacionalinės valstybės rutuliojosi kitaip negu industrinėse visuomenėse. Beveik visos mažiausiai išsivysčiusios šalys kadaise buvo europiečių kolonizuotos ir atgavo nepriklausomybę XX a. antrojoje pusėje. Daugelio šių šalių sienos buvo nubrėžtos kolonijinio valdymo laikais, kaip tiko Europai, bet neatsižvelgiant į esamus ekonominius, kultūrinius ar etninius gyventojų skirtumus. Galingos kolonijinės valstybės sunaikindavo arba paverdavo karalystes ir genčių grupuotes, gyvavusias Afrikos žemyne, taip pat Indijoje bei kitose Azijos dalyse, ir įkurdavo savo kolonijines valdas ar protektoratus. Dėl to kiekvieną koloniją sudarė „tautų ir senųjų valstybių arba jų fragmentų sankaupa, apjuosta bendros sienos" (Akintoye, 1976: 3). Daugumą kolonizuotų teritorijų sudarė etnosų bei kitų grupių margumynas.

Kai buvusios kolonijos išsikovojo nepriklausomybę, joms dažnai kildavo sunkumų, formuojant valstybingumo ir tautinės priklausomybės jausmą. Tiesa, nacionalizmas atliko svarbų vaidmenį, užtikrinant kolonizuotų teritorijų nepriklausomybę, tačiau jis daugiausia siejosi su mažomis aktyvistų grupėmis. Daugeliui gyventojų nacionalizmo idėjos nedarė jokios įtakos. Net ir šiandien ne vienai pokolonijinei valstybei nuolatos gresia vidinė konkurencija ir iš įvairių pusių kylanti kova dėl valdžios.

Labiausiai kolonizuotas buvo Afrikos žemynas. Nacionaliniai sąjūdžiai, po Antrojo pasaulinio karo palaikę Afrikos nepriklausomybę, siekė išvaduoti kolonizuotas teritorijas iš europiečių viešpatavimo. Kai šis tikslas jau buvo pasiektas ir naujieji lyderiai mėgino sukurti tautinę vienybę, jie visur susidurdavo su dideliais sunkumais. Daugelis XX a. šeštojo–septintojo dešimtmečių lyderių buvo įgiję išsilavinimą Europoje arba JAV, todėl tarp jų ir likusių šalies piliečių – daugiausia beraščių, skurdžių, kurie neišmanė savo teisių bei pareigų demokratijos sąlygomis – vėrėsi praraja. Kolonializmo laikotarpiu kai kurios etninės grupės gyve-

no geriau už kitas, taigi šios grupės turėjo skirtingus interesus ir priešiškai vertino viena kitą.

Kai kuriose pokolonijinėse valstybėse, pavyzdžiui, Sudane, Zaire ir Nigerijoje, įsiliepsnojo pilietiniai karai, o kitose Afrikos ir Azijos valstybėse kilo etninė konkurencija ir antagonizmas. Pavyzdžiui, Sudane arabiškai kalbėjo ir etninę arabų kilmę nurodydavo apie 40 procentų gyventojų. Kai kuriuose šalies rajonuose, ypač pietuose, arabiškai beveik nekalbėta. Paėmę valdžią nacionalistai sukūrė tautinės integracijos programą ir grindė mažumų integraciją būsimąja valstybine arabų kalba. Šios pastangos pavyko tik iš dalies, tačiau ligi šiol juntami programos sukelti stresai ir įtampos, su kuriais susiduria didžioji Afrikos žemyno dalis.

Kitas pavyzdys, susijęs su šiais klausimais, – Nigerija. Šalyje gyvena apie 120 milijonų žmonių: maždaug kas ketvirtas Afrikos gyventojas yra nigerietis. Anksčiau Nigerija buvo britų kolonija, o nepriklausomybę pasiekė 1960 metų spalio 1 dieną. Anglų kalba išlieka oficialiąja valstybės kalba. Tačiau ji vartojama ribotai, daugiausia ją moka negausios, labiau išsilavinusios grupės. Dauguma gyventojų vartoja tris pagrindines kalbas pagal atitinkamų tautų pavadinimus: joruba, ybo ir hausa. Kalbama dar per 300 tarmių, kurios priklauso kuriai nors vienai kalbai arba gyvuoja keleto sandūroje. Daugelis šių tarmių iš tiesų panašios į kalbas – pavyzdžiui, kai kurių joruba tarmių negali suprasti kiti kalbantieji joruba kalba.

1966 metais buvo paskelbta nepriklausomybė, ir beveik tuojau pat šalyje susirėmė skirtingos etninės grupės. Buvo sudaryta karinė vyriausybė, ir nuo tada civilinės vyriausybės valdymo laikotarpius keičia karinio viešpatavimo metai. 1967 metais įsiliepsnojo pilietinis karas, nes viena šalies teritorijų – Biafra – siekė atsiskirti nuo Nigerijos ir tapti nepriklausoma. Separatistų sąjūdis buvo numalšintas karine jėga, žuvo daugybė žmonių. Vėlesnės vyriausybės bandė suformuoti grynesnį tautinio identiteto jausmą, susijusį su „tėvyne Nigerija“, tačiau vis dar sunku kurti tautos vienybės ir bendro tikslo idealą. Šalis turi dideles naftos atsargas, tačiau tebesimurkdo skurde ir neištrūksta iš autoritarinio valdymo griaužtų.

Trumpai tariant, tautų formavimosi procesai, kurių metu iškilo dauguma besivystančio pasaulio valstybių, nepanašūs į tuos, kurie reiškėsi industrializuotame pasaulyje. Valstybės statusas buvo iš išorės primestas teritorijoms, kurių anksčiau dažnai nevienijo nei kultūra, nei etninis identitetas. Šios problemos, pasirodo, visur sunkiai įveikiamos. Moderniosios tautos veiksmingiausiai formavosi tose teritorijose, kurios niekada nepatyrė visiškos kolonizacijos, arba ten, kur iš seniau būta didesnės kultūrinės vienybės – pavyzdžiui, Japonijoje, Korėjoje ar Tailande.

Išvados: nacionalinė valstybė, tautinis identitetas ir globalizacija

Kai kuriose Afrikos dalyse tautos ir nacionalinės valstybės dar ne visiškai susiformavo. Tuo tarpu kitose pasaulio dalyse kai kurie autoriai jau prašneko apie „nacionalinės valstybės pabaigą“, susidūrus su globalizacija. Pasak japonų mokslininko Kenichio Ohmae'o, dėl globalizacijos mes gyvename pasaulyje, kuriame vis labiau „nyksta sienos“ ir silpsta tautinis identitetas (1995; žr. taip pat p. 59).

Kiek teisingas šis požiūris? Be abejo, globalizacijos procesas veikia visas valstybes. Matyt, su ja susijęs ir „tautų be valstybių“ atsiradimas. Į progresuojančią globalizaciją žmonės atsiliepia vietinių identitetų atgaivinimu – šitaip jie mėgina išlikti saugūs sparčiai kintančiame pasaulyje. Dėl globalinės rinkos plėtros dabar sumažėjo savarankiška ekonominė tautų galia.

Tačiau būtų neteisinga sakyti, kad esame nacionalinės valstybės pabaigos liudytojais. Tam tikra prasme vyksta priešingas procesas. Šiandien kiekviena pasaulio valstybė yra arba nacionalinė, arba trokšta tokia tapti – nacionalinė valstybė virto universalia politine forma. Dar visai neseniai su ja varžėsi ir kitos formos. Didesnę XX a. dalį greta nacionalinių valstybių gyvavo kolonizuotos teritorijos ir imperijos. Galima teigti, kad paskutinioji

imperija išnyko tik 1990 metais, žlugus sovietiniam komunizmui. Sovietų sąjunga buvo veiksmingas imperijos centras, kurį supo savi satelitai – Rytų Europos valstybės. Dabar visos šios šalys ir daugelis teritorijų, priklausiusių Sovietų sąjungai, tapo nepriklausomomis tautomis. Iš tiesų, šiandien pasaulyje suverenių tautų kur kas daugiau negu prieš dvidešimtį metų.

14

TEMOS SANTRAUKA

1. „Vyriausybės" terminas apibūdina politinę struktūrą, kuria remdamiesi pareigūnai įgyvendina politiką ir priima sprendimus. Politika – tai priemonės, kurios padeda naudoti galią ir dėl jos kovoti, siekiant daryti poveikį vyriausybės veiklos užmojams ir kryptims.
2. Galia reiškia individų ar grupių gebėjimą pasiekti savo tikslus netgi tuomet, kai kiti jiems priešinasi, taip pat dažnai reikalauja panaudoti jėgą. Kai vyriausybė teisėtai naudojasi galia, sakoma, kad ji turi valdžią. Šis teisėtumas įgyjamas pavaldinių sutikimu. Labiausiai paplitusi teisėtos vyriausybės forma yra demokratija, tačiau teisėtumas gali įgauti ir kitas formas.
3. Valstybės egzistavimo prielaida – politinė struktūra, kuria remiantis valdoma konkreti teritorija, o ši valdžia remiasi teisine sistema ir galimybe panaudoti karinę jėgą savo politikai diegti. Visos moderniosios visuomenės yra nacionalinės valstybės, kurioms būdinga pilietybės idėja, pripažinimas, kad visi žmonės turi pilietines teises bei pareigas ir suvokia savo vietą valstybėje, pagaliau nacionalizmas – priklausomybės platesnei, vienijančiai politinei bendruomenei jausmas.
4. Monarchija – tai politinė sistema, kuriai esant galia iš kartos į kartą perduodama vienos ir tos pačios šeimos nariams. Konstitucinės monarchijos atveju karališkosios šeimos galias griežtai riboja konstitucija, suteikianti valdžią demokratiškai išrinktiems atstovams.
5. Demokratija yra politinė sistema, kuriai atstovauja tautos išrinktieji. Esant tiesioginei (arba dalyvaujamajai) demokratijai sprendimus priima tie, kurie patirs šių sprendimų poveikį. Liberalioji demokratija priklauso atstovaujamajai demokratijai, kuriai esant visi piliečiai turi balso teisę ir gali rinktis mažų mažiausiai iš dviejų partijų.
6. Autoritarinėse valstybėse visuomenės dalyvavimas politiniame gyvenime draudžiamas arba nepaprastai varžomas. Valstybės poreikiai ir interesai laikomi viršesniais už paprastų piliečių interesus, taip pat nėra jokių teisėtų veiksnių, kurie leistų pasipriešinti vyriausybei ar atimti valdžią iš lyderio.
7. Pastaraisiais metais labiausiai dėl globalizacijos, žiniasklaidos ir laisvosios konkurencijos kapitalizmo itin pagausėjo demokratiškai valdomų šalių. Tačiau ir demokratija neišvengia problemų: iš esmės visur žmonės pradėjo nusivilti politikų bei vyriausybių gebėjimu spręsti

problemas bei valdyti ekonomiką, ėmė mažėti rinkimų sistemos politinių dalyvių skaičius.

8. Politinė partija – tai organizacija, siekianti per rinkimus įgyti teisę kontroliuoti vyriausybę. Beveik visose Vakarų šalyse didžiausios yra tos partijos, kurios siejasi su bendraisiais politikos interesais – aiškiai pasisako už socializmą, liberalizmą ar konservatizmą. Kai kuriose Europos šalyse – daugiausia dėl nesutarimų imigracijos klausimais – žmonės ėmė remti kraštutines dešiniąsias partijas.

9. Britanijos politiką pastaraisiais metais veikė tečerizmas – doktrinų rinkinys, siejamas su Margaret Thatcher. Tečerizmui būdingas įsitikinimas, jog reikia mažinti valstybės vaidmenį ir leisti viešpatauti laisvajai verslininkystei.

10. Leiboristų partija per pastarąjį dvidešimtpenkmetį esmingai atsinaujino. Ėmus vadovauti Tony'ui Blairui, „naujieji leiboristai" atsisakė senųjų socialistinių nuostatų, tarp jų – nacionalizacijos ir planinės verslininkystės. 1997 metais atėję į valdžią Naujieji leiboristai pasuko politinės reformos ir modernizacijos link, tolo nuo tradicinės „kairės ir dešinės" politikos. Ši naujoji centro kairės politikos atmaina dažnai vadinama „trečiojo kelio" politika.

11. Revoliucija – tai esamos politinės santvarkos nuvertimas, pasinaudojant masiniu sąjūdžiu ir griebiantis smurto. Priešingai revoliucijai, socialiniai sąjūdžiai apima kolektyvines pastangas palaikyti visuotinius interesus per bendrus veiksmus už oficialiųjų institucijų ribų. Terminas „naujieji socialiniai sąjūdžiai" vartojamas apibūdinti grupei socialinių sąjūdžių, kurie kyla Vakaruose nuo XX a. septintojo dešimtmečio kaip atsakas į įvairias žmonių visuomenes tykančias grėsmes. Ankstyvesnieji ir naujieji socialiniai sąjūdžiai skiriasi savo pobūdžiu – pastarieji kyla kaip kampanijos, siekiančios nematerialių tikslų ir remiamos įvairių klasių. Informacinės technologijos tapo galinga organizacijos priemone, kuria naudojasi daugelis naujųjų socialinių sąjūdžių.

12. Nacionalizmas yra tam tikra simbolių bei pažiūrų visuma, žadinanti žmonių priklausomybės vienai politinei bendruomenei, buvimo jos dalele jausmą. Sociologijos kūrėjai manė, kad industrinėse visuomenėse nacionalizmas išnyks, tačiau jis, atrodo, klesti ir dabar, XXI a. pradžioje. „Tautos be valstybės" – tai atvejai, kai tautinės grupės neturi politinio suvereniteto toje teritorijoje, kurią laiko sava.

Pasvarstykite dar kartą

1. Kodėl sociologijai turėtų rūpėti politikos tyrimai?
2. Kodėl liberalioji demokratija ir kapitalizmas dažnai sugretinami?
3. Jei Vakarų tautos iš tiesų taip pasitiki demokratija, kodėl daugelyje šalių balsuoja taip mažai rinkėjų?

4. Ką „nauja“ daro „Naujieji leiboristai“?
5. Kaip socialiniai sąjūdžiai naudojasi esamomis socialinėmis ir politinėmis institucijomis?
6. Ar plėtojantis globalizacijai nacionalinės valstybės neteko reikšmės?

Papildoma literatūra

Robert A. Dahl. *On Democracy.* – New Haven: Yale University press, 1998.

Patrick Dunleavy and **Brendan O'Leary**. *Theories of the State: The Politics of Liberal Democracy.* – Basingstoke: Macmillan Education, 1987.

Elaine Ciulla and **Joseph S. Nye**, Jr. *Democracy.com? Governance in a Networked World.* – Hollis, N. H.: Hollis, 1999.

Walter J. M. Kickert and **Richard J. Stillman II** (eds). *The Modern State and its Study: New Administrative Sciences in a Changing Europe and United States.* – Northampton, Mass.: Edward Elgar, 2000.

Steven Lukes. *Power: A Radical View.* – London: Macmillan, 1974.

Alberto Mellucci. *Nomads of the Present: Social Movements and Individual Needs in Contemporary Society.* – London: Hutchinson Radius, 1989.

Cornelia Navari. *Internationalism and the State in the Twentieth Century.* – New York: Routledge, 2000.

Interneto nuorodos

International Institute for Democracy and Electoral Assistance
http://www.idea.int/

Internet Modern History Sourcebook: nationalism
http://www.fordham.edu/halsall/mod/modsbook17.html

Political Studies Association
www.psa.ac.uk

15

Žiniasklaida ir komunikacijos

- **Laikraščiai ir televizija** 423
- **Televizijos poveikis** 425
- **Informavimo priemonių teorijos** 430
- **Naujųjų komunikacijų technologija** 434
- **Internetas** 437
- **Globalizacija ir žiniasklaida** 441
- **Žiniasklaidos imperializmas** 446
- **Teisinio žiniasklaidos reguliavimo problema** 449
- **Išvados** 451
- **Temos santrauka** 452
- **Pasvarstykite dar kartą** 453

15 skyrius.
Žiniasklaida ir komunikacijos

Gyvename visuotinių tarpusavio ryšių amžiuje, kai viso pasaulio žmonėms tapo prieinama įvairiausio pobūdžio informacija. Taip yra daugiausia todėl, kad moderniosios komunikacijos veikia tarptautiniu mastu. Kad ir kur žmonės gyventų – Karakase ar Kaire, – dėl globalizacijos ir interneto jie gali klausytis tos pačios populiariosios muzikos, žinių, žiūrėti tuos pačius filmus ir televizijos programas. Visą parą veikiantys žinių kanalai praneša apie naujausius įvykius ir visam pasauliui nušviečia jų raidą. Holivudo ar Honkongo gamybos filmai pasiekia viso pasaulio žiūrovus, o *Spice Girls*, Tigerio Woodso ir kitų garsenybių vardai tapo įprasti kiekviename žemyne.

Kelis pastaruosius dešimtmečius regėjome informacijos kūrimo, paskirstymo ir vartojimo konvergencijos procesą. Kadaise skirtingi komunikacijos būdai, pavyzdžiui, spauda, televizija ir kinas, sudarė palyginti savarankiškas sritis, o dabar jie nepaprastai susipynė. Komunikacijos atmainų tarpusavio skirtumai nebe tokie ryškūs: dėl technologijų pažangos ir sparčios interneto sklaidos iš esmės transformuojasi televizija, radijas, laikraščiai ir telefonai. Laikraščiai ir kiti panašūs spaudiniai išlieka itin svarbūs mūsų gyvenime, tačiau keičiasi jų kūrimo ir paslaugų teikimo būdai. Laikraščius galima skaityti internete, mobilieji telefonai plinta tiesiog žaibiškai, o skaitmeninės televizijos ir palydovinės transliacijos paslaugos suteikia žiūrovams beprecedentę pasirinkimo įvairovę. Tačiau tikrasis šios komunikacijų revoliucijos pagrindas yra internetas. Plėtojantis balso atpažinimo, plačiajuosčio perdavimo, tiesioginės interneto transliacijos ir kabelinio ryšio technologijoms, gresia pavojus, kad internetas panaikins skirtumus tarp tradicinių žiniasklaidos atmainų ir taps *išskirtiniu* kanalu, teikiančiu žiniasklaidos auditorijai informaciją, pramogas, reklamą ir komercines paslaugas.

Šiame skyriuje patyrinėsime transformacijas, veikiančias žiniasklaidą ir komunikacijas globalizacijos procese. **Žiniasklaidą** sudaro daugybė įvairių formų, tarp jų – televizija, laikraščiai, filmai, žurnalai, radijas, reklama, kompiuteriniai žaidimai, kompaktinės plokštelės. Ji vadinama „masinėmis“ informavimo priemonėmis, nes žiniasklaida pasiekia masines auditorijas, apimančias milžinišką žmonių skaičių. Kartais ji taip pat vadinama *masinėmis komunikacijos priemonėmis.*

Žiniasklaida dažnai siejama vien su pramogomis ir būtent todėl manoma, kad ji nedaug tereiškia daugumos žmonių gyvenime. Tačiau tai dalinis požiūris, nes žiniasklaida yra susijusi ir su daugeliu kitų mūsų socialinės veiklos aspektų. Laikraščiai, televizija bei kitos žiniasklaidos priemonės daro didelę ir įvairialypę įtaką mūsų patirčiai ir **viešajai nuomonei**. Taip yra ne todėl, kad žiniasklaida kaip nors specifiškai veikia mūsų nuostatas – tiesiog ji yra *priemonė gauti* žinioms, nuo kurių priklauso nemažai socialinės veiklos.

Žiniasklaidos tyrimo pradžioje panagrinėsime dvi ankstyvąsias jos atmainas – laikraščius ir televiziją. Pamėginsime atskleisti televizijos poveikį ir visuomeninės transliacijos vaidmenis. Vėliau aptarsime kai kurias pagrindines šios srities teorijas ir informavimo priemonių vaidmenį apsaugant viešąją sritį. Skyriaus pabaigoje aiškinsimės elektroninių informavimo priemonių ir telekomunikacijų, tarp jų – interneto, atsiradimą, taip pat aptarsime informavimo priemonių globalizaciją pastaraisiais dešimtmečiais.

Laikraščiai ir televizija

Laikraščiai

Dabartinio pavidalo laikraščiai kilo iš XVIII a. spausdintų bei platintų brošiūrų ir informacinių lapelių. Tik nuo XIX a. pabaigos laikraščiai tapo „dienraščiais", turinčiais tūkstančius ar milijonus skaitytojų. Moderniųjų informavimo priemonių istorijoje laikraštis buvo iš esmės svarbus darinys, nes daugelio skirtingų rūšių informaciją talpino į riboto dydžio ir lengvai atkuriamą formą. Į vieną laikraštį tilpdavo informacija apie aktualius įvykius, pramogas ir vartojamąsias prekes.

Pigi kasdienė spauda pirmiausia pasirodė Amerikoje. Pirmasis vieną centą kainuojantis dienraštis buvo pradėtas leisti Niujorke, vėliau jį nukopijavo kiti didieji JAV Rytų miestai. XX a. pradžioje beveik visos valstijos turėjo miestų ar regionų laikraščius (kitaip negu mažesnėse Europos valstybėse, JAV neatsirado nacionalinių laikraščių). Nuo XIX a. pabaigos, išradus pigų laikraštinį popierių, laikraščiai pasklido masiškai.

XIX–XX amžių sandūroje pirmavo du prestižiniai laikraščiai – *The New York Times* ir Londono *The Times*. Įtakingi kitų šalių laikraščiai vadovavosi būtent šiais modeliais. Paklausiausi laikraščiai virto didele politine jėga ir iki šiol išlaikė šią savo padėtį.

Pusę amžiaus ar net ilgiau kaip tik laikraščiai buvo pagrindinis būdas greitai ir visapusiškai informuoti plačiąją visuomenę. Jų įtaka sumažėjo atsiradus radijui, kinui ir ypač televizijai. Laikraščių skaitymo statistika rodo, kad nuo praėjusio amžiaus devintojo dešimtmečio Britanijoje mažėja žmonių, skaitančių nacionalinius dienraščius. Juos skaitančių vyrų dalis sumažėjo nuo 76 procentų 1981 metais iki 60 procentų 1998–1999-aisiais; moterų skaitymo lygis atitinkamai buvo šiek tiek žemesnis, tačiau skaitytojų sumažėjo panašiai – nuo 68 iki 51 procento (HMSO, 2000).

Laikraščių apyvartai galbūt gerokai kenkia elektroninės komunikacijos. Naujienos internete atsiranda beveik per akimirksnį ir nuolat atnaujinamos. Internete taip pat galima nemokamai skaityti daugelį laikraščių.

Televizijos transliacija

Greta interneto per pastaruosius keturiasdešimt metų informavimo priemonių srityje išsirutuliojo ir kita, bene svarbiausia naujovė – vis didėjanti televizijos įtaka. Jei ir toliau išliks dabartinės televizijos žiūrėjimo tendencijos, kiekvienas dabar gimęs vaikas, sulaukęs aštuoniolikos metų, televizijai vidutiniškai jau bus skyręs daugiau laiko, negu bet kuriai kitai veiklai, išskyrus miegą. Šiuo metu televizorių turi praktiškai kiekvienas namų ūkis. Jungtinėje Karalystėje jis veikia vidutiniškai penkias šešias valandas per dieną. Panaši padėtis ir kitose Vakarų Europos šalyse bei JAV. Jungtinėje Karalystėje keturmečiai ar vyresni vaikai žiūri televizijos laidas vidutiniškai dvidešimt penkias valandas per savaitę! Pagyvenę žmonės televizijai skiria dvigubai daugiau laiko, negu ketverių–penkiolikos metų vaikai, o moterys – truputį daugiau negu vyrai (žr. schemą 15.1).

Dėl palydovinės ir kabelinės technologijų pažangos didėjo britų auditorijai prieinamų televizijos kanalų skaičius. 1998 metais apie 13 procentų Britanijos namų ūkių buvo palydovinės televizijos, o 9 procentai – kabelinės televizijos abonentai (HMSO, 2000). Tais pačiais metais JK prekyboje pasirodė ir serijiniai skaitmeninės televizijos gaminiai.

Visuomeninė transliacija

Daugumoje šalių valstybė buvo tiesiogiai susijusi su televizijos transliacijos administravimu. Britanijos transliacijos korporacija (*The British Broadcasting Corporation*, *BBC*), kuri pradėjo pirmąsias šalyje televizijos laidas, yra viešoji įstaiga. Ji finansuojama iš abonentinio mokesčio, kurį moka kiekvienas namų ūkis, turintis televizorių. Tam tikrą laiką *BBC* buvo vienintelė organizacija, kuriai Britanijoje buvo leista transliuoti radijo ar televizijos programas, tačiau dabar greta dviejų *BBC* televizijos kanalų (*BBC 1* ir *BBC 2*) yra trys antžeminiai komerciniai TV kanalai (*ITV, Channel 4* ir *Channel 5*). Įstatymas reguliuoja reklamos dažnį ir trukmę, neleisdamas viršyti šešių minučių per valandą. Šie reikalavimai taikomi ir palydoviniams

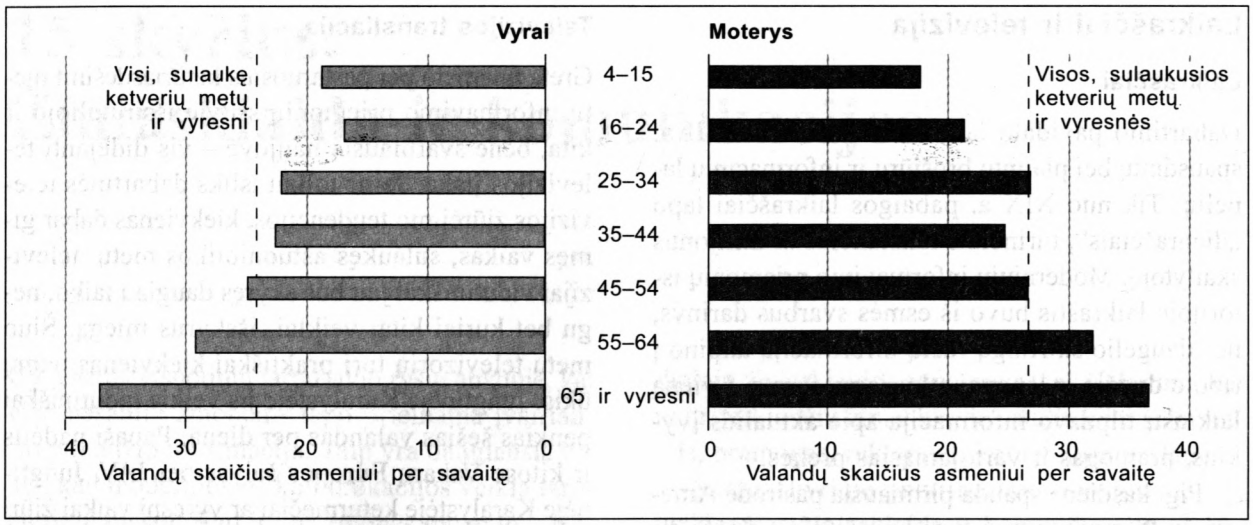

Schema 15.1. Televizijos žiūrėjimas pagal lytį ir amžių (valandų skaičius asmeniui per savaitę)

Šaltiniai: BARB; AGB Ltd; RSMB Ltd. Iš *Social Trends*, 30 (2000), p. 211. Karališkoji autorinė teisė.

kanalams, kurie nuo XX a. devintojo dešimtmečio plačiai prieinami abonentams.

JAV visos trys pagrindinės TV organizacijos – Amerikos transliacijos bendrovė (*The American Broadcasting Company*, *ABC*), Kolumbijos transliacijos sistema (*The Columbia Broadcasting System*, *CBS*) ir Nacionalinė transliacijos bendrovė (*The National Broadcasting Company*, *NBC*) – tai komerciniai tinklai. Įstatymas draudžia tinklams turėti daugiau negu penkias licencijuotas televizijos stotis; minėtosios organizacijos jas įsteigė didžiausiuose Amerikos miestuose. Per savo stotis „didžioji trijulė" drauge pasiekia per ketvirtadalį visų namų ūkių. Prie kiekvieno tinklo taip pat prijungta po maždaug 200 antrinių stočių. Tai sudaro apie 90 procentų viso – maždaug 700 – šalies TV stočių skaičiaus. Tinklai priklauso nuo pajamų, gaunamų pardavus reklamos laiką. Nacionalinė transliuotojų asociacija (*The National Association of Broadcasters*), privati institucija, nustato reklamos trukmės per valandą gaires: 9,5 minutės „geriausiu laiku" ir 16 minučių kitu metu. TV bendrovės sistemingai kaupia statistikos duomenis, kiek žmonių žiūri konkrečias programas, kad remdamosi šiais programų reitingais nustatytų reklamos kainas. Aišku, reitingai taip pat stipriai veikia sprendimus dėl vienų ar kitų programų gyvavimo eteryje.

Didžiųjų tinklų galia sumažėjo pasirodžius palydovinei ir kabelinei televizijoms. Mainais už abonentinį mokestį daugelio Europos šalių, tarp jų – JK, taip pat ir didžiųjų Amerikos miestų žiūrovai gali rinktis iš daugybės kanalų bei programų. Tokiomis aplinkybėmis, ypač pridėjus vaizdo įrašų poveikį, žmonės vis labiau įgunda patys „programuoti". Užuot kliovęsi iš anksto pateiktu programų tinkleliu, jie sudarinėja individualius peržiūros tvarkaraščius.

Beveik visur televizijos pobūdį keičia palydovai ir kabeliai. Šioms technologijoms ėmus veržtis į tradicines antžeminių televizijos kanalų valdas, vyriausybėms bus vis sunkiau kontroliuoti TV turinį, nors praeityje tai buvo joms įprasta praktika. Jau įsitikinome, kad Rytų Europos valstybėms prieinamos Vakarų informavimo priemonės galėjo turėti įtakos aplinkybėms, sužadinusioms 1989 metų revoliucijas (žr. 14 skyrių „Vyriausybė ir politika").

BBC *ateitis*

BBC, kaip ir daugumos kitų šalių visuomeninių transliuotojų, padėtis yra spaudimo objektas ir kelia

daug prieštaravimų. Sparti naujųjų informavimo priemonių technologijų plėtra privertė abejoti *BBC* ateitimi. Nuolatos atsiranda naujų kanalų; rutuliojantis skaitmeninei technologijai, kabeliais ir palydovais galėsime pasiekti jų šimtus. Mokesčiai už atskiras programas, abonentinė ir „interaktyvioji" televizija baudžiasi atimti iš *BBC* žiūrovus. 1995 metais *BBC* apėmė vos per 40 procentų visų televizijos žiūrovų. Ją žiūri tik 33 procentai žmonių, turinčių kabelinę ar palydovinę televizijas – taigi daugelis ima klausti, kodėl jiems reikia mokėti abonentinį mokestį?

Būta siūlymų, kad *BBC* reikėtų privatizuoti. Kitaip tariant, jai derėtų gauti pajamas iš reklamos, kaip daro kiti kanalai, o abonentinis mokestis turėtų išnykti. Iki šiol visuotinio televizijos privatizavimo idėjai buvo priešinamasi. Daugelis žmonių mano esant svarbu išlaikyti *BBC* kaip viešąją nuosavybę. Tačiau žengti kai kurie žingsniai sukomercinant dalį *BBC* tarptautinės veiklos, tikintis gauti daugiau lėšų nacionalinėms visuomeninėms paslaugoms. *BBC* – tai vienas žinomiausių ir labiausiai pasaulyje gerbiamų „firmos ženklų". Pastaraisiais metais šia vertybe bandyta pasinaudoti jungiantis prie bendrųjų įmonių, kurių paskirtis – kurti naujus televizijos kanalus globalinėms rinkoms (Herman ir McChesney, 1997). Kai kurie apžvalgininkai pastebi, jog liberalizacijos padariniai aplinkai, kurioje veikia *BBC*, ir finansinis spaudimas pavertė šį transliuotoją komercine sistema, išlaikančia dalį pirminių visuomeninių paslaugų elementų.

BBC ateitis neaiški. Viena vertus, abonentinio mokesčio sistema negalės išlikti, jei ir toliau stipriai mažės šio kanalo žiūrovų. Tuomet visuomenė paprasčiausiai ims priešintis mokesčio didinimui. Artimiausiais metais abonentinio mokesčio nebepakaks padengti didėjančioms gamybos išlaidoms ir įsigyti teisėms rodyti geros kokybės programas. Pajamos iš reklamos taps vis svarbesniu programų finansavimo šaltiniu (Currie ir Siner, 1999). Kita vertus, nevalia sumenkinti *BBC* visuomeninių paslaugų vertės. Liberalizuojant televizijos sektorių, šio visuomeninio transliuotojo reikšmė netgi didėja, ypač dėl išlaikomo aukšto programų kokybės lygio ir dėl to, jog panaikinus abonentinį mokestį žmonėms, vyresniems kaip septyniasdešimt penkerių metų, ji prieinama socialiai atskirtoms visuomenės dalims. *BBC* strategijos ir planavimo direktorius pastebi:

> „Iš tiesų baiminamasi, kad daugiau reikš blogiau, kad konkurencija suskaldys žiūrovų auditorijas ir investicijas į daugybę fragmentų, atvesdama prie bulvarinių vertybių ir padalydama tautą į dvi dalis: tuos, kurie gali naudotis naujomis paslaugomis, ir tuos, kurie neįstengia ar nenori šito daryti. Iššūkis viešajai politikai – pateikti tai, kas geriausia abiejuose pasauliuose, stengtis tobulėti ir išlaikyti kokybę" (Currie ir Siner, 1999).

Globalinė televizija

Per pastaruosius dvidešimt metų įvyko svarbių technologijos ir politikos pokyčių, kurie paskatino kurti globalesnes televizijos programas. Daugelis pasaulio teritorijų, kuriose tradiciškai TV transliacijos sistemos bei nuosavų televizorių skaičius yra riboti, pavyzdžiui, Rytų Europa, buvusi Sovietų sąjunga, kai kurios Azijos ir Afrikos dalys, išgyveno didžiulę televizijos transliacijos plėtrą. TV kanalų gausėjo, televizija populiarėjo, taigi vis didėjo naujų programų kūrimo paklausa. Dažnai vietiniai gamybos pajėgumai negali patenkinti šio stiprėjančio poreikio, todėl tenka importuoti televizijos programas. Vyriausybėms liberalizavus TV transliacijos taisykles, į šias dar neseniai uždaras rinkas įžengė užsienio informavimo priemonių bendrovės (žr. tekstą rėmeliuose p. 426). Šios aplinkybės drauge su palydovinės bei kabelinės technologijų pažanga gerokai palengvino televizijos transliacijos galimybes peržengti nacionalinių valstybių sienas.

Televizijos poveikis

Atlikta aibė tyrimų, bandančių įvertinti televizijos programų įtaką žiūrovams. Dauguma šių tyrimų orientavosi į vaikus: tai suprantama, žinant, kad vaikai daug žiūri TV, ir tai daro įtaką jų so-

Televizija ir globalizacija: Indijos atvejis

Žiniasklaidos globalizacijos įtaka aiškiai matyti Indijoje, kurioje pastarąjį dešimtmetį proporcingai plėtėsi televizijos transliacija. 1991 metais čia tebuvo vos vienas TV kanalas, kontroliuojamas valstybės. Tačiau 1998-aisiais veikė jau beveik septyniasdešimt kanalų, tarp jų ir didžiausias pasaulyje Azijos televizijos tinklas *Zee TV*.

Pastaraisiais metais žiniasklaidos vaizdas Indijoje iš esmės pasikeitė. Dėl savo milžiniškos vidurinės klasės (250 milijonų žmonių) anglakalbių auditorijos ši šalis virto viena greičiausiai didėjančių pasaulio žiniasklaidos rinkų (Thussu, 1999). Daugelis tarptautinių bendrovių dabar žvelgia į Indiją, kaip į kunkuliuojančią rinką, nes milžiniškas gyventojų skaičius ir kultūrų bei kalbų įvairovė reiškia, kad egzistuoja didelė įvairiarūšių programų ir kanalų paklausa.

Indija – pokolonijinė šalis, pasižyminti aukštu neraštingumo lygiu ir lengvai pažeidžiamu identiteto jausmu, todėl čia dominavo nacionalinė TV transliuotoja *Doordarshan*. Indijos vyriausybė kliovėsi *Doordarshan*, laikydama ją priemone nacionalinei vienybei kurti – skatinti tarp gyventojų tam tikrus raidos siekinius ir šviesti Indijos piliečius. Nors Indijai iš praeities būdinga spaudos laisvė, tačiau *Doordarshan* buvo griežtai kontroliuojama ir cenzūruojama. Vienas lemtingiausių Indijos televizijos transliacijos pokyčių įvyko, kai šaliai vadovavo Indira Gandhi (1967–1978 ir 1980–1984), maniusi, jog televizija – pagrindinė priemonė skleisti tautos kūrimo idėjas tarp gyventojų. Ministrė pirmininkė stebėjo, kaip daugėja televizijos transliuotojų, ir įdiegė šalyje spalvoto vaizdo televiziją.

1991 metais Indijos vyriausybė liberalizavo informavimo priemonių sektorių – atvėrė uždaros sistemos duris užsienio žiniasklaidos korporacijoms, kad jos galėtų transliuoti savo programas. Palydovinę transliaciją – pavyzdžiui, Honkongo *STAR TV* ir Amerikos *CNN* – nepaprastai pamėgo išsilavinęs miestų elitas, o tai paskatino sparčią kabelinio ryšio ir palydovinių antenų plėtrą. Teisybė, XX a. dešimtojo dešimtmečio pradžioje šie televizijos programų priėmimo būdai buvo prieinami tik nedidelei pasiturinčiai mažumai. Tačiau ši mažuma domino reklamuotojus, kurie TV transliaciją Indijoje laikė puikiu būdu savo gaminiams populiarinti.

1998 metais Indijoje, greta vietinių bendrovių, jau transliavo visi pagrindiniai pasaulio kabelinės televizijos kanalai, tarp jų ir *BBC, CNN, Discovery, STAR, MTV* ir *CNBC*. Nors šios bendrovės daugiausia transliavo užsienietiško turinio laidas, jos dažnai „lokalizuodavo" savo programas, pridėdamos subtitrus hindi kalba arba leisdamos į eterį laidas, kurių temos buvo ypač įdomios Indijai.

Šalia *Doordarshan* atsirado didžiausias ir sėkmingiausias Indijos kanalas – *Zee TV*. Šis pirmasis privatus TV kanalas, transliavęs hindi kalba, ėmė veikti 1992 metais, o 1996-aisiais 37–28 procentais aplenkė *Doordarshan* (Herman ir McChesney, 1997). *Zee TV* populiarumas, atrodo, susijęs su keletu veiksnių, tarp jų – naujoviškai kuriamomis programomis, iki šiol nematytomis Indijoje, ir plačiai vartojamu „hanglų" pidžinu (hindi ir anglų kalbų mišiniu, mėgstamu Indijos miestų jaunimo). *Zee TV* kuriamos programos pademonstravo, kaip sėkmingai galima perdirbti globalinius produktus įpinant vietines temas. Pokalbių ir žaidimų šou buvo visai nežinomas Indijos žiūrovams žanras, tačiau *Zee TV* sėkmingai pritaikė Vakarų šou formas specifiškai Indijos auditorijai.

Indijos TV transliacijoje vis stipriau jautėsi globalizacijos veiksniai, taigi *Doordarshan* buvo priversta atsiliepti į konkurenciją, išplėsdama savo pasiūlas. Įvyko poslinkis, pastebimas daugelyje pasaulio šalių: *Doordarshan* paslaugų visuomenei misiją palengva pakeitė politika, orientuota į pelną ir rinką. Siekdama palaikyti savo reitingus, *Doordarshan* ėmė rodyti jau ne vien šviečiamojo turinio, bet ir pramogines programas. Šią kryptį į žiniasklaidos privatizavimą Indijoje – didžiausioje pasaulio demokratijoje – kritikavo daugelis stebėtojų. Jie teigė, jog Indijos TV „įjungė" ir perėmė Vakarų žiniasklaidos milžinai. Šiuo argumentu vadovaujamasi teigiant, kad rinkos interesams užvaldžius žurnalistiką, žinių rengimą ir TV turinį, turinio kokybė smunka, o programų kūrimą daugiausia lemia reklamuotojų nuomonės ir reikmės (Thussu, 1999).

Kiti tvirtina, kad Indijos žiniasklaidos globalizavimas atliko svarbų vaidmenį nutraukiant valstybinę TV transliacijos kontrolę ir išplėtojant viešąją sritį. Pavyzdžiui, opozicijos politikų pažiūroms *Zee TV* skiria kur kas daugiau dėmesio negu *Doordarshan* ir šitaip priverčia pastarąją liberalizuoti politikos nušvietimą (Herman ir McChesney, 1997). Taigi naujų komercinių transliuotojų atsiradimas Indijoje išplėtė ir atgaivino viešąją sritį.

cializavimui. Dvi labiausiai paplitusios tyrimų temos yra televizijos poveikis nusikalstamumo bei smurto lygiui ir TV žinių pobūdis.

TV ir smurtas

Smurto televizijos programose paplitimo laipsnis labai gerai dokumentuotas. Išsamiausius tyrimus atliko Gerbneris su bendradarbiais: pradedant 1967 metais buvo analizuojami kasmetiniai visų didžiųjų Amerikos tinklų geriausio ir savaitgalių dienos laiko televizijos laidų atrinkti pavyzdžiai. Smurto scenų ir epizodų skaičiaus bei dažnio diagramos buvo sudaromos kelioms programų rūšims. Tyrime smurtu laikytas grasinimas panaudoti fizinę jėgą ar jos panaudojimas prieš save ar kitus, padarant fizinę žalą ar sukeliant mirtį. Pasirodė, kad televizijos filmuose ir spektakliuose apstu smurto: jį rodė vidutiniškai 80 procentų šių programų, o dažnis siekė 7,5 smurto epizodų per valandą. Programos vaikams pasižymėjo dar aukštesniu smurto lygiu, nors žudymą rodydavo rečiau. Pagal smurto scenų ir epizodų kiekį pirmavo animaciniai filmai, aplenkę visų kitų rūšių programas (Gerbner et al., 1979, 1980; Gunter, 1985).

Kokiais būdais smurto vaizdavimas daro įtaką žiūrovams ir ar apskritai juos veikia? F. S. Andersonas surūšiavo šešiasdešimt septynių tyrimų, atliktų per dvidešimt metų nuo 1956 iki 1976 m., nagrinėjusių smurto įtaką vaikų agresijos tendencijoms, išvadas. Beveik trys ketvirtadaliai tyrimų patvirtina aptikę tam tikrų sąsajų. 20 procentų atvejų negauta aiškiai apibrėžtų rezultatų, tuo tarpu 3 procentų tyrimų autoriai padarė išvadą, kad smurto stebėjimas televizijos ekrane iš tikrųjų mažina agresiją (F. S. Anderson, 1977; Liebert et al., 1982).

Studijos, kurias tyrinėjo Andersonas, labai skyrėsi pagal taikytus metodus, taip pat manomai aptiktų sąsajų galia ir „agresyvios elgsenos" apibrėžtimi. Smurtą vaizduojančiuose detektyviniuose filmuose (ir daugelyje animacinių filmų vaikams) glūdi teisingumo ir atpildo temos. Detektyviniuose filmuose teismui atiduodama kur kas daugiau piktadarių negu tikrovėje, realių policijos tyrimų atveju, o animaciniuose filmuose kenkėjiški ar grasūs personažai paprastai gauna tik „tai, ko nusipelno". Dažnas smurto vaizdavimas nebūtinai formuoja žiūrovų sąmonėje tiesioginius imitacijos modelius, nes žmones, ko gero, labiau veikia moralinių temų potekstė. Apskritai televizijos įtakos auditorijai tyrimai buvo linkę žiūrovus – ir vaikus, ir suaugusius – laikyti pasyviais ir be atrankos reaguojančiais į tai, ką mato.

Robertas Hodge'as ir Davidas Trippas pabrėžė, kad vaikai reaguoja į TV, interpretuodami arba *suprasdami* tai, ką mato, o ne vien tik fiksuoja programų turinį (Hodge ir Tripp, 1986). Mokslininkai padarė prielaidą, kad dauguma tyrimų neatsižvelgė į vaikų psichikos procesų sudėtingumą. Net ir banalių televizijos programų žiūrėjimas nėra savaime menka intelektinė veikla; vaikai programas „supranta", siedami su kitomis savo kasdienių gyvenimo prasmių sistemomis. Pavyzdžiui, net labai maži vaikai atpažįsta, kad informacinių priemonių rodomas smurtas yra „netikras". Pasak Hodge'o ir Trippo, elgseną veikia ne smurtas pats savaime, rodomas televizijos laidose, o veikiau bendrasis nuostatų pagrindas, kurio kontekste pateikiamas ir „suprantamas" šis smurtas.

Sociologai tyrinėja TV žinias

Sociologiniai televizijos tyrimai daug dėmesio skiria žinioms. Nemenka dalis gyventojų neskaito laikraščių, taigi TV žinios yra pagrindinis informacijos apie pasaulio įvykius šaltinis. Kai kurias žinomiausias – ir ginčytinas – televizijos žinių tyrimo studijas atliko Glazgo universiteto informavimo priemonių tyrimo grupė (*The Glasgow Media Group*). Grupė paskelbė ciklą darbų, kritiškai vertinančių žinių pateikimą: *Bad News* („Blogos žinios"), *More Bad News* („Blogesnės žinios"), *Really Bad News* („Tikrai blogos žinios") ir *War and Peace News* („Žinios apie karą ir taiką"). Kiekvienoje iš šių knygų jie laikėsi tokios pat mokslinio tyrimo strategijos, nors keitė tyrinėjimų dėmesio centrą.

„Blogos žinios" (Glasgow Media Group, 1976) – pirmoji ir paveikiausia grupės knyga, pagrįsta

visų trijų JK televizijos kanalų (*Channel 4* tuomet dar nebuvo) žinių transliacijos analize 1975 metų sausio–birželio mėnesiais. Buvo užsibrėžta sistemingai ir nešališkai išnagrinėti žinių turinį bei jų pateikimo būdą. „Blogos žinios" daugiausia dėmesio skyrė polemikai pramonės tema. Vėlesnės knygos labiau domėjosi politikos nušvietimu ir karu dėl Folklando salų.

„Blogų žinių" išvadose teigiama, kad joms būdinga gamybinius santykius pateikti pasirinktinai ir tendencingai. Tokios sąvokos, kaip „neramumai", „radikalus", „beprasmis streikas", rodė pažiūras, priešiškas profesinėms sąjungoms. Egzistavo kur kas didesnė tikimybė, kad žiniasklaida praneš apie streikų padarinius, sutrikdžiusius visuomenę, o ne informuos apie šių streikų priežastis. Filmuota medžiaga dažnai sudarydavo vaizdą, esą protestuotojų veiksmai iracionalūs ir agresyvūs. Pavyzdžiui, filmuojant streikininkus, kurie stabdo į gamyklą įeinančius žmones, dėmesio centre atsidurdavo bet kokia priešprieša, net jei šalys konfrontuodavo tik retkarčiais.

„Blogos žinios" taip pat rodė, jog žinių rengėjai veikia kaip „sargai", kitaip tariant, reguliuoja, ką apskritai turi sužinoti visuomenė. Pavyzdžiui, žiniasklaida gali plačiai nušviesti streikus, pasižymėjusius aktyvia darbininkų ir vadovybės priešprieša. Tuo tarpu reikšmingesnės ir ilgiau trunkančios įvairaus pobūdžio gamybinės diskusijos gali beveik nesulaukti dėmesio. Glazgo informavimo priemonių tyrimo grupė padarė prielaidą, kad žinių žurnalistų požiūriai atspindi dominuojančių visuomenės grupių pasaulėžiūrą, o šioms grupėms streikininkai neišvengiamai atrodo pavojingi ir neatsakingi.

Kritikos atsakas

Glazgo informavimo priemonių tyrimo grupės darbai plačiai aptarinėti ir informavimo priemonių sluoksniuose, ir mokslinėje bendruomenėje. Kai kurie žinių prodiuseriai kaltino, jog tyrėjai tiesiog šališkai stengiasi paveikti nuomonę, nes, matyt, palaiko streikininkus. Prodiuseriai atkreipė dėmesį, kad „Blogose žiniose" yra skyrius „Profesinės sąjungos ir žiniasklaida", tačiau nėra skyriaus „Vadovybė ir žiniasklaida". Šį klausimą iš tiesų derėjo aptarti, teigė informavimo priemonių kritikai, nes vadovybė dažnai kaltina žinių žurnalistus esant šališkus ne vadovų, bet streikininkų naudai.

Panašias mintis išsakė ir mokslo kritikai. Martinas Harrisonas (1985) gavo susipažinti su Nepriklausomos televizijos žinių bendrovės (*The Independent Television News*, *ITN*) žinių transliacijų įrašais to laikotarpio, kurį apėmė pirminis tyrimas. Tuo remdamasis jis teigė, kad tyrimo nagrinėti penki mėnesiai buvo netipiški. Tuo metu streikuota neįprastai daug dienų. Žinios tiesiog nepajėgtų informuoti apie visus šiuos įvykius, taigi suprantama jų tendencija skirti dėmesį tik spalvingesniems epizodams.

Harrisono nuomone, Glazgo informavimo priemonių tyrimo grupė klydo pareikšdama, kad žinios pernelyg kreipia dėmesį į streikų padarinius. Streikų paveiktų žmonių paprastai būna kur kas daugiau negu pačių dalyvių. Kartais saujelės individų veiksmai pažeidžia milijonų žmonių gyvenimus. Pagaliau, pasak Harrisono analizės, kai kurie Glazgo informavimo priemonių tyrimo grupės teiginiai tiesiog melagingi. Pavyzdžiui, priešingai jos tvirtinimams, žiniose paprastai būdavo įvardyta, kurios profesinės sąjungos dalyvauja ginčuose, ir nurodyta, ar tuos streikus sąjungos sankcionavo, ar ne.

Atsakydami į šią kritiką, Glazgo grupės nariai pastebėjo, kad Harrisono tyrimą iš dalies rėmė *ITN*. Tai galbūt kompromituoja jo mokslinį nešališkumą. Harrisono tikrinti įrašai nebuvo išsamūs, juose buvo intarpų, kurių *ITN* iš tiesų visai netransliavo.

Vėliau Glazgo grupės nariai atliko keliolika tolesnių mokslinių tyrimų. Straipsnyje *Seeing is Believing* („Matyti – reiškia tikėti") vienas iš grupės narių Gregas Philo apibūdino tyrimą, skirtą žmonių prisiminimams apie praeities įvykius. Tiksliau sakant, jis prašė prisiminti 1984–1985 metų kalnakasių streiką – didžiulę ir ilgai trukusią konfrontaciją tarp Arthuro Scargillo vadovaujamos kalnakasių profesinės sąjungos ir Margaret Thatcher konservatorių vyriausybės (Philo, 1991).

Philo rodė streiko nuotraukas skirtingoms žmonių grupėms ir prašė, kad jie įsivaizduotų esą žurnalistai ir parašytų apie streiką žinių laidai. Jis taip pat klausinėjo, ką žmonės prisimena apie streiką, pavyzdžiui, ar streikas daugiausia vyko taikiai, ar ne. Philo pastebėjo, kad žmonių parašytos istorijos labai priminė tikras TV žinutes, pasirodžiusias streiko metu. Daugelis sakinių kartojosi žodis žodin.

Daugiau kaip pusė žmonių buvo įsitikinę, kad per streiką vykę piketai daugiausia buvo smurtiniai (nors iš tiesų taip pasitaikydavo tik retkarčiais). Philas padarė išvadą, jog „gali būti ypač sunku kritikuoti dominuojančią žiniasklaidos nuomonę, jei beveik negali prieiti prie alternatyvių informacijos šaltinių. Šitokiomis aplinkybėmis neturėtume menkinti informavimo priemonių galios“ (1991: 177).

Publikacijoje *Getting the Message* („Gaunant pranešimą“) Glazgo informavimo priemonių tyrimo grupė surinko naujus žinių transliacijos tyrimus. Leidinio redaktorius Johnas Eldridge'as nurodo, kad tebesitęsia pirminio grupės darbo sužadinta polemika (1993). Visuomet bus nelengva nusakyti, kas gi žinių pranešime laikytina objektyviu dalyku. Tarsi prieštaraudamas tiems, kurie teigia objektyvumo idėją apskritai esant beprasmę (žr. „Baudrillardas: hiperrealybės pasaulis“, p. 431), Eldridge'as pareiškia, kaip svarbu ir toliau kritiškai žvelgti į informavimo priemonių produktus. Tyrinėti žinių pranešimų tikslumą galima ir būtina. Pagaliau, kai informuojama apie futbolo rungtynių rezultatus, tikimės gauti tikslią žinią. Eldridge'o teigimu, toks paprastas pavyzdys primena mums, kad žinių pranešimai visuomet susiję su tiesos problema.

Tačiau ypač svarbu atkreipti dėmesį, jog žinios niekada nebūna tik „aprašas“, nusakantis, kas „iš tiesų atsitiko“ konkrečią dieną ar savaitę. Žinios – tai sudėtinga sąranga, kuri nuolatos daro įtaką savo turiniui. Pavyzdžiui, žinių programoje pasirodo politikas ir komentuoja prieštaringą problemą, tarkime, ekonomikos būklę ir priemones, kurių reikėtų imtis jai gaivinti. Tolesnėse programose šis komentaras pavirsta pranešimu.

Televizija ir žanras

Mūsų laikais televizija dirba nuolatos. Programas gali pertraukti reklama, tačiau transliacija nenutrūksta. Jei ekranas bent akimirką užtemsta, televizijos bendrovė jaučia pareigą atsiprašyti. Ir prodiuseriai, ir žiūrovai televiziją laiko nenutrūkstama – ir dabar daugelis kanalų iš tiesų visą laiką eteryje. Televizija – tai srautas, bet jos programų kūrimas – tikras kratinys. Pavyzdžiui, eilinio vakaro tvarkaraštį paprastai sudaro ištisas visiškai skirtingų viena po kitos rodomų programų rinkinys. **Žanro** idėja padeda mums įprasminti šį tarsi chaotišką TV programų kūrimo pobūdį (Abercrombie, 1996). Žanras nusako, kaip programų kūrėjai ir žiūrovai supranta, „kas“ būtent žiūrima – jis apibūdina, kaip šios grupės rūšiuoja programas, pavyzdžiui, į žinias, „muilo operas“, žaidimų šou, miuziklus ar siaubo filmus. Kiekvienas žanras turi savo taisykles ir sąlygiškumus, kurie jį ženklina ir išskiria iš kitų.

Šios taisyklės iš dalies susijusios su turiniu. Pavyzdžiui, „muilo operos“ vyksta namų aplinkoje, o vesternai semiasi temų iš XIX a. Amerikos gyvenimo. Taisyklės taip pat susijusios su personažais ir kontekstu. „Muilo operose“ dominuos personažai, gal šeimos namuose, o siaubo filmų veikėjai tikriausiai paklus siužeto intrigai. Žanrų įvairovė leidžia tikėtis skirtingų dalykų. Įtampa ir paslaptis – neatskiriami detektyvinių serialų palydovai. „Muilo operoms“ jie paprastai nebūdingi.

TV prodiuseriai apskritai žino, ko tikisi žiūrovai, ir veikia tose ribose. Tai leidžia jiems formalizuoti savo darbą, įsprausti jį į įprastinės tvarkos rėmus. Galima suburti aktorių, režisierių ir scenaristų kūrybines grupes, kurios specializuotųsi kurti konkretaus žanro filmus. Galima kaskart naudoti tuos pačius rekvizitus, dekoracijas ir kostiumus. Žmonėms įprantant žiūrėti nuolatines konkretaus žanro programas, galima išsiugdyti ištikimą auditoriją.

„Muilo opera“

Žanrą, kurį *sukūrė* radijas ir televizija, imta vadinti „muilo opera“. Dabar tai populiariausia TV

programų rūšis. Britanijoje beveik visi labiausiai žiūrimi savaitiniai TV šou – „Istenderso gyventojai“, „Karūnavimo gatvė“ ir daugelis kitų – priklauso būtent šiam žanrui. „Muilo operos“, bent jau tos, kurias rodo Britanijos TV, yra keleto skirtingų tipų, arba požanrių. JK kuriamos „muilo operos“, panašios į „Karūnavimo gatvę“, linksta į kasdienybės vaizdavimą, skiriamos paprastam žiūrovui ir dažnai atskleidžia skurdžiau gyvenančių žmonių gyvenimą. Antrąjį tipą sudaro importuota produkcija iš Amerikos, pavyzdžiui, XX a. devintojo dešimtmečio „Dalasas“ arba „Dinastija“, kur dažnai rodomas įspūdingesnis, patrauklesnis žmonių gyvenimas. Trečiajam tipui priklauso „muilo operos“, importuotos iš Australijos, tokios kaip „Kaimynai“. Tai – pigi produkcija, vaizduojanti vidurinės klasės namus ir gyvenimo būdą.

„Muilo operos“ yra tokios pat, kaip ir pati televizija: jos tęsiasi ir tęsiasi. Vienos istorijos gali baigtis, skirtingi charakteriai – pasirodyti ir išnykti, bet pati „muilo opera“ tęsis tol, kol nebus visiškai pašalinta iš programos. Įtampa tarp serijų sukuriama, „nutraukiant veiksmą įdomiausioje vietoje“: serija baigiama likus akimirksniui iki reikšmingo įvykio – jei žiūrovui smalsu, kaip įvykiai klostysis toliau, jam tenka laukti kitos serijos.

„Muilo operos“ žanro pagrindą sudaro akstinas nuolatos ją žiūrėti. Pavienė serija ne itin prasminga. „Muilo operos“ paremtos istorijomis, kurias, manoma, žino nuolatiniai žiūrovai – jie palengva susipažįsta su personažais, jų charakteriais ir gyvenimo patirtimi. Šių istorijų siužeto linijos pirmiausia gvildena asmeninius personažų jausmus – „muilo operos“ dažniausiai nenagrinėja platesnių socialinių ar ekonominių situacijų. Jos į herojų gyvenimus įsiterpia tik iš išorės.

Sociologai pateikia skirtingas priežastis, kodėl „muilo operos“ tokios populiarios – o jas mėgsta viso pasaulio žmonės, ne vien Britanijos ar JAV, bet ir Afrikos, Azijos, Lotynų Amerikos gyventojai. Kai kas mano, jog „muilo operos“ padeda pabėgti nuo tikrovės, ypač moterims (šie serialai sulaukia kur kas daugiau žiūrovių negu žiūrovų), įtikėjusioms, kad jų gyvenimas nuobodus, slegiantis. Tačiau šitoks požiūris nelabai tvirtas, nes daugelis „muilo operų“ vaizduoja žmones, susiduriančius su įvairiausiomis problemomis. Teisingiau būtų sakyti, kad „muilo operos“ kalba apie visuotinius asmeninio ir emocinio gyvenimo ypatumus. Jos gvildena dilemas, su kuriomis susiduria kiekvienas, o kai kuriems žiūrovams gal net padeda kūrybiškiau pažvelgti į savo gyvenimą.

Kaip turėtume vertinti platesnes informavimo priemonių įtakas? Tai – vienas iš pagrindinių klausimų, kurie domino mokslininkus, informavimo priemonių vaidmens formuojant socialinę raidą ir socialinę organizaciją teorinių interpretacijų kūrėjus. Būtent šias teorijas dabar ir panagrinėsime.

Informavimo priemonių teorijos

Ankstyvosios teorijos

Komunikacija – informacijos perdavimas iš vieno individo ar grupės kitam individui ar kitai grupei – nesvarbu, žodžiu ar moderniųjų laikų žiniasklaida – yra lemiamas dalykas kiekvienai visuomenei. Ankstyvajai komunikacijos priemonių teorijai didelę įtaką darė du kanadiečiai mokslininkai Haroldas Innisas ir Marshallas McLuhanas. Innisas (1950, 1951) teigė, kad visuomenės turimų informavimo priemonių pobūdis daro didelę įtaką šios visuomenės organizacijai. Kaip pavyzdį jis pateikė akmenyje iškaltus rašmenis – kai kurių senovės civilizacijų hieroglifus. Akmens raižiniai buvo ilgaamžiai, tačiau sunkiai transportuojami. Todėl ši priemonė vargu ar tiko palaikyti ryšiams su tolimomis vietovėmis. Taigi visuomenės, kurios priklausė nuo šios komunikacijos formos, negalėjo labai stipriai vystytis.

McLuhanas (1964) išplėtojo kai kurias Inniso idėjas, o ypač pritaikė jas moderniųjų, industrializuotų visuomenių informavimo priemonėms. Pasak McLuhano, „informavimo priemonė – tai pranešimas“. Norima pasakyti, kad visuomenėje aptinkamų informavimo priemonių pobūdis veikia tos visuomenės struktūrą kur kas labiau negu turinys, t. y. labiau negu patys pranešimai, kuriuos perduoda informavimo priemonė. Pavyzdžiui, televizija ir spausdinta knyga yra labai skirtingos informavi-

mo priemonės. Televizija yra elektroninė, regima ir sudaryta iš slankių vaizdų. Visuomenėje, kurioje pagrindinį vaidmenį atlieka televizija, kasdienis gyvenimas atrodo kitoks negu ten, kur egzistuoja tik spaudiniai. TV žinios per akimirksnį perduoda pasaulio informaciją milijonams žmonių. Elektroninės informavimo priemonės, pasak McLuhano, kuria **globalinį kaimą** – viso pasaulio žmonės mato, kaip rutuliojasi pagrindiniai įvykiai, taigi kartu juose ir dalyvauja. Pavyzdžiui, milijonai žmonių skirtingose šalyse sekė istoriją, į kurią įsipainiojo Amerikos prezidentas Billas Clintonas ir buvusi Baltųjų rūmų stažuotoja Monica Lewinsky. Ištisus metus buvo atskleidžiama naujų faktų, kaltinama, o spauda nepaliaujamai nušviesdavo įvykius, tačiau vėliau, žlugus pastangoms surengti Clintonui apkaltą, skandalas galiausiai nurimo. Viso pasaulio žiūrovai dalyvavo viename dramatiškiausių ir išraiškingiausių vėlyvosios modernybės amžiaus politikos ir žiniasklaidos įvykių.

Jürgenas Habermasas: viešoji sritis

Vokiečių filosofas ir sociologas Jürgenas Habermasas yra susijęs su Frankfurto sociologinės minties mokykla. Frankfurto mokyklą sudarė grupė autorių, inspiruotų Marxo, tačiau manančių, kad norint suaktualinti jo pažiūras, jas reikia iš pagrindų peržiūrėti. Greta kitko, jie manė, jog Marxas nepakankamai domėjosi kultūros įtaka moderniai kapitalistinei visuomenei.

Frankfurto mokyklos atstovai atliko vadinamosios „kultūros industrijos" išplėstinį tyrimą, turėdami galvoje pramogų pramonės šakas – kiną, televiziją, populiariąją muziką, radiją, laikraščius ir žurnalus. Tyrinėtojai teigė, kad kultūros industrija, pateikianti nereiklią, standartizuotą produkciją, tolydžio plėtodamasi pakerta individų gebėjimus mąstyti kritiškai ir nepriklausomai. Menas išnyksta, nes jį nuskandina komercializacija – „geriausi Mocarto hitai".

Habermasas ėmėsi gvildenti kai kurias šias temas, tačiau kitaip jas plėtojo. Jis analizavo informavimo priemonių raidą nuo XVIII a. pradžios iki nūdienos, aiškindamasis, kaip atsirado, o vėliau sunyko „viešoji sritis". **Viešoji sritis** yra viešųjų diskusijų arena, kurioje galima aptarti visiems rūpimus klausimus ir formuoti nuomones.

Habermasas teigė, kad viešoji sritis pirmiausia kūrėsi Londono, Paryžiaus ir kitų Europos didmiesčių salonuose bei kavinėse. Žmonės susitikinėdavo aptarti kasdienių dalykų, o diskusijoms temų dažniausiai semdavosi iš informacinių lapelių ar iš ką tik pasirodžiusių laikraščių. Ypač svarbiu dalyku tapo politiniai debatai. Nors salonai aprėpė tik nedaugelį gyventojų, Habermasas teigia, kad jie buvo gyvybiškai svarbūs ankstyvajai demokratijos raidai, nes pateikė idėją spręsti politines problemas pasitelkiant viešąją diskusiją. Viešoji sritis – bent jau iš principo – susijusi su individų sambūriu į viešų debatų forumą, kur visi dalyviai diskutuoja kaip lygūs.

Tačiau pažadas, glūdėjęs ankstyvojoje viešosios srities raidoje, nebuvo visiškai įgyvendintas, daro išvadą Habermasas. Moderniosiose visuomenėse demokratinius debatus nuslopino kultūros industrijos vystymasis. Dėl žiniasklaidos ir masinių pramogų plėtros viešoji sritis beveik pavirto klastote. Politiką režisuoja parlamentas ir informavimo priemonės, tuo tarpu komerciniai interesai įveikia visuomenei rūpimus dalykus. „Viešoji nuomonė" formuojama ne atvirose ir racionaliose diskusijose, bet pasitelkiant manipuliacijas ir kontrolę, kaip būna, pavyzdžiui, reklamoje.

Baudrillardas: hiperrealybės pasaulis

Vienas įtakingiausių šiuolaikinių teoretikų informavimo priemonių srityje yra prancūzų postmodernistas Jeanas Baudrillardas, kurio darbus stipriai paveikė Inniso ir McLuhano idėjos. Baudrillardas laikosi nuomonės, kad moderniųjų masinių komunikacijų poveikis visiškai skiriasi nuo bet kurių kitų technologijų poveikio ir yra kur kas stipresnis. Žiniasklaidos, ypač elektroninių informavimo priemonių, tokių kaip televizija, pasirodymas transformavo patį mūsų gyvenimo pobūdį. TV ne vien „parodo" mums pasaulio vaizdą, bet vis labiau ima apibrėžti, koks iš tikrųjų *yra* pasaulis, kuriame gyvename.

Kaip pavyzdį panagrinėkime O. J. Simpsono bylą – garsų teismo procesą, vykusį Los Andžele 1994–1995 metais. Simpsonas pirmiausia tapo Amerikos futbolo žvaigžde, o vėliau išgarsėjo pasaulyje, suvaidinęs keliuose populiariuose filmuose, tarp jų – seriale „Nuogas ginklas". Jis buvo apkaltintas nužudęs savo žmoną Nicolę ir po labai ilgai trukusio teismo proceso išteisintas. Procesas transliuotas tiesiogiai ir žiūrėtas daugelyje šalių, tarp jų ir Britanijoje. JAV bylos nagrinėjimą be perstojo rodė šešios televizijos.

Šis procesas vyko ne tik teismo salėje. Jis tapo televizijos įvykiu, sujungusiu milijonus žiūrovų ir informavimo priemonių komentatorius. Ši byla iliustruoja tai, ką Baudrillardas vadina **hiperrealybe**. Nebeliko „realybės" (veiksmo teismo salėje), kurią televizija leistų mums pamatyti. Faktiškai „realybė" – tai vaizdų virtinė pasaulio TV ekranuose, kuri ir pavertė teismo procesą globaliu įvykiu.

Prieš pat prasidedant Persijos įlankos karo veiksmams 1991 metais, Baudrillardas parašė į laikraštį straipsnį, pavadintą „Persijos įlankos karas negali įvykti". Kai buvo paskelbtas karas ir prasidėjo kruvinas konfliktas, atrodo, nebuvo ko abejoti, kad Baudrillardas suklydo. Anaiptol. Karui pasibaigus, Baudrillardas parašė antrą straipsnį „Persijos įlankos karas neįvyko". Ką mokslininkas turėjo galvoje? Jis norėjo pasakyti, kad šis karas nepriminė jokio kito istorijos atmenamo karo. Persijos įlankoje vyko informavimo priemonių amžiaus karas – televizijos spektaklis, kurį drauge su kitais viso pasaulio žiūrovais stebėjo George'as Bushas ir Saddamas Husseinas, kad iš *CNN* sužinotų, kas gi faktiškai „vyksta".

Baudrillardas teigia, jog laikais, kai visur pasklido masinio informavimo priemonės, iš tiesų kuriama nauja realybė – hiperrealybė, sudaroma suplakant žmonių elgseną ir žiniasklaidos sukurtus vaizdinius. Hiperrealybės pasaulis suręstas iš **simuliakrų** – vaizdinių, kurių prasmė kyla iš kitų vaizdinių, todėl jie neturi jokio „išorinės realybės" pagrindo. Pavyzdžiui, garsusis „Silk Cut" cigarečių reklamų serialas apskritai nesisiejo su šiomis cigaretėmis – kiekvienas klipas buvo susijęs tik su pirmesniais reklaminiais skelbimais ir visi jie sudarė ilgą serialą. Šiandien joks politikos lyderis negali laimėti rinkimų, jei nuolatos nesirodo TV: televizinis lyderio įvaizdis yra būtent toks „asmuo", kokį pažįsta dauguma žiūrovų.

Johnas Thompsonas: informavimo priemonės ir modernioji visuomenė

Johnas Thompsonas, iš dalies remdamasis Habermaso darbais, analizavo industrinių visuomenių raidos ir informavimo priemonių santykį (1990, 1995). Thompsonas teigia, kad informavimo priemonės – pradedant ankstyvosiomis spaudos formomis ir baigiant elektronine komunikacija – atliko itin svarbų vaidmenį moderniųjų institucijų raidoje. Jo nuomone, pagrindiniai sociologijos kūrėjai, tarp jų – Marxas, Weberis ir Durkheimas, per mažai domėjosi informavimo priemonių vaidmeniu moderniosios visuomenės ankstyvosios raidos tolygumui.

Pritardamas kai kurioms Habermaso idėjoms, Thompsonas jas vertina ir kritiškai, kadangi yra susijęs su Frankfurto mokykla ir Baudrillardu. Frankfurto mokykla per daug neigiamai žvelgė į kultūros industriją. Thompsono nuomone, modernioji žiniasklaida neatima iš mūsų galimybės mąstyti kritiškai; tiesą sakant, ji pateikia įvairialypę informaciją, kurios anksčiau apskritai negalėdavome gauti. Habermasas, kaip ir Frankfurto mokykla, pernelyg nepagrįstai laiko mus pasyviais žiniasklaidos pranešimų gavėjais. Thompsonas rašo:

> „Informavimo priemonių pranešimus individai paprastai aptaria iš karto, kai tik gauna juos, o netrukus išplėtoja šiuos pranešimus... Tęstinis pasakojimo ir perpasakojimo, interpretacijos ir reinterpretacijos, komentarų, juoko ir kritikos procesas [juos] transformuoja...Perimdami pranešimus ir pakartotinai įtraukdami juos į savo gyvenimą..., nuolatos formuojame ir performuojame savo įgūdžius bei žinojimo išteklius, išbandome savo pojūčius ir skonius, plečiame savo patirties akiratį." (Thompson, 1995: 42–43)

Thompsono informavimo priemonių teorija remiasi trijų sąveikos rūšių skirtumais (žr. tekstą rėmeliuo-

se p. 434). *Tiesioginei sąveikai*, pavyzdžiui, žmonių pašnekesiams vakarėlio metu, būdinga gausybė įvairių reikšminių priemonių, kurias individai naudoja, kad suprastų, ką sako kiti (žr. 4 skyrių „Socialinė sąveika ir kasdienis gyvenimas"). *Netiesioginė sąveika* reikalauja pasinaudoti informavimo priemonių technologija – popieriumi, elektros ryšiu, elektroniniais impulsais. Netiesioginei sąveikai būdinga ištįsti laike ir erdvėje – ji gerokai peržengia įprastų tiesioginių sąveikų kontekstus. Netiesioginė sąveika vyksta individams bendraujant per tarpines priemones – pavyzdžiui, dviem žmonėms kalbantis telefonu, – tačiau šitaip bendraujant sumažėja galimybė pasinaudoti tokia pat reikšminių priemonių įvairove, kokią suteikia tiesioginė sąveika.

Trečioji sąveikos rūšis yra *netiesioginė tariamoji sąveika*. Ji susijusi su tam tikro tipo socialiniais santykiais, kuriuos sukuria žiniasklaida. Tokia sąveika taip pat ištįsta laike ir erdvėje, bet individų tiesiogiai nesujungia, todėl šitokį bendravimą geriausiai nusako terminas „tariamoji sąveika". Dviejų pirmųjų rūšių sąveikos yra „dialoginės": individai bendrauja tiesiogiai. Netiesioginė tariamoji sąveika yra „monologinė": vienos krypties komunikacijos forma būdinga, pavyzdžiui, TV programoms. Žiūrėdami televizijos laidą, žmonės gali ją aptarinėti, gal net laidyti replikas televizoriui, bet jis, žinoma, neatsakys.

Thompsonas nemano, kad trečioji rūšis ima stelbti dvi kitas, kaip tvirtina Baudrillardas. Mūsų dabartiniame gyvenime veikiau susimaišo visos trys rūšys. Thompsonas daro prielaidą, kad mūsų gyvenime žiniasklaida keičia viešumo ir privatumo pusiausvyrą. Priešingai Habermaso teiginiams, dabar į viešąją sritį patenka kur kas daugiau dalykų negu pirma, ir tai neretai sukelia diskusijas bei ginčus.

Ideologija ir informavimo priemonės

Informavimo priemonių tyrimas artimai susijęs su *ideologijos* poveikiu visuomenei. **Ideologija** nusako idėjų įtaką žmonių įsitikinimams ir veiksmams. Ši sąvoka plačiai taikoma informavimo priemonių tyrimuose, taip pat kitose sociologijos srityse, tačiau ilgai buvo ir ginčytina. Terminą sukūrė prancūzų autorius Destuttas de Tracy's XVIII a. pabaigoje. De Tracy's jį vartojo „idėjų mokslui" apibūdinti.

Tačiau vėlesni autoriai šį terminą ėmė taikyti specifiškiau. Pavyzdžiui, Marxas ideologiją laikė „klaidinama sąmone". Galingos grupės pajėgia kontroliuoti visuomenėje dominuojančias idėjas taip, kad pateisintų savo asmeninę padėtį. Todėl, pasak Marxo, religija dažnai būna ideologizuota: ji moko vargšus tenkintis savo likimu. Socioanalitikas turėtų atskleisti ideologinius iškraipymus, kad leistų bejėgiams žmonėms pamatyti tikrąją savo egzistencijos perspektyvą ir imtis priemonių savo gyvenimo sąlygoms gerinti.

De Tracy'o požiūrį Thompsonas vadina *neutraliąja*, o Marxo požiūrį – *kritiškąja* ideologijos koncepcija. Neutraliosios koncepcijos „apibūdina reiškinius kaip ideologiją arba ideologiškus, tačiau neduoda suprasti, kad šie reiškiniai būtinai yra klaidinantys, iliuziniai ar sutapatinti su kurios nors konkrečios grupės interesais". Ideologijos kritiškosios sampratos „išreiškia neigiamą, kritišką ar menkinamą prasmę", jose glūdi „paslėpta kritika ar smerkimas" (1990: 53–54).

Thompsonas teigia, kad pirmenybė turėtų tekti kritiškajai sampratai, nes ji sieja ideologiją su galia. Ideologija susijusi su simbolinės galios įgyvendinimu – idėjų naudojimu socialinėje visuomenės struktūroje slepiant, pateisinant ar įteisinant joje dominuojančių grupių interesus. Glazgo informavimo priemonių tyrimo grupė savo tyrimuose iš esmės analizavo ideologinius TV žinių reportažų aspektus. Žiniose buvo linkstama palaikyti vyriausybę ir vadovybę streikininkų nenaudai. Thompsonas mano, jog apskritai masinės informavimo priemonės, – ne tik žinios, bet ir visa programų turinio bei žanrų įvairovė, – moderniosiose visuomenėse nepaprastai išplėtė ideologijos ribas. Jos pasiekia masines auditorijas ir, pasak Thompsono, remiasi „netiesiogine tariamąja sąveika", nes auditorija negali atsakyti tiesiogiai.

Sąveikos rūšys

Sąveikos pobūdis	Tiesioginė sąveika	Netiesioginė sąveika	Netiesioginė tariamoji sąveika
Erdvės-laiko konstravimas	Buvimo kartu kontekstas; bendroji laikinių-erdvinių nuorodų sistema	Kontekstų atskirtis; išplėstas prieinamumas laike ir erdvėje	Kontekstų atskirtis; išplėstas prieinamumas laike ir erdvėje
Simbolinių ženklų spektras	Simbolinių ženklų įvairovė	Siaurėjantis simbolinių ženklų spektras	Siaurėjantis simbolinių ženklų spektras
Veiksmo kryptis	Nukreipta į konkrečius *gavėjus*	Nukreipta į konkrečius *gavėjus*	Nukreipta į neapibrėžtą galimų gavėjų skaičių
Dialoginė, monologinė	Dialoginė	Dialoginė	Monologinė

Šaltinis: John B. Thompson, *The Media and Modernity*, Polity, 1995.

Naujųjų komunikacijų technologija

Iki šiol daugiausia dėmesio skyrėme laikraščiams ir televizijai, tačiau neturėtume manyti, kad vien jie sudaro informavimo priemones. Vienas iš esminių informavimo priemonių aspektų yra infrastruktūra, per kurią vyksta informacijos perdavimas ir mainai. XX a. antroje pusėje dėl technologinės pažangos kitą formą įgavo **telekomunikacijos** – informacijos, garsų ar vaizdų perdavimas per atstumą technologinėmis priemonėmis. Būtent dėl naujųjų komunikacinių technologijų įvyko esminiai pokyčiai pasaulio pinigų sistemose ir fondų biržose. Pinigai jau nebereiškia aukso ar grynųjų jūsų kišenėje. Jie vis labiau įgyja elektroninį pavidalą ir kaupiami pasaulio bankų kompiuteriuose. Net jei jūsų kišenėje ir atsirastų grynųjų, jų vertę vis tiek nustato prekiautojų veikla elektroniniu būdu sujungtose pinigų rinkose. Tokios rinkos sukurtos vos per pastaruosius dešimt–penkiolika metų: jos yra kompiuterių ir ryšio palydovų technologijų sąjungos darinys. Sakoma, kad „technologija žaibiškai keičia fondų biržas į vientisą globalinę rinką, veikiančią 24 valandas per parą“ (Gibbons, 1990: 111).

Šiuos darinius paskatino keturios technologinės tendencijos: nuolatinis kompiuterių galimybių didinimas ir mažėjanti kompiuterių kaina; duomenų vertimas į skaitmeninius (tai leidžia integruoti kompiuterius ir telekomunikacines technologijas); palydovinių komunikacijų plėtra; pluoštinė optika, kurios dėka daugybę skirtingų pranešimų galima perduoti vienu plonu kabeliu. Nepaprastas pastarųjų metų komunikacijų proveržis, atrodo, nesiruošia silpnėti.

Savo knygoje *Being Digital,* 1995 („Būti skaitmeniniam“) Nicholas Negroponte, informavimo priemonių laboratorijos Masačiūsetso technologijų institute įkūrėjas, nagrinėja nepaprastą skaitmeninių duomenų svarbą dabartinėms komunikacinėms technologijoms. Bet kurį informacijos vienetą – taip pat ir piešinius bei judančius vaizdus ir garsus – galime paversti bitais. Bitas – tai 1 arba 0. Pavyzdžiui, 1, 2, 3, 4, 5 dvejetainė išraiška bus 1, 10, 11, 100, 101 ir t.t. Dvejetainė skaitmeninė raiška, taip pat ir sparta, glūdi **multimedijos** plėtros ištakose: ankstesnes skirtingas priemones, kurioms reikėjo skirtingų technologijų (pavyzdžiui, vaizdui ir garsui perduoti), dabar galima *sujungti* į vieną priemonę (atkuriant kompaktinių plokštelių grotuvu, kompiuteriu ir pan.). Kompiuterių sparta dvigubėja kas aštuoniolika mėnesių, o technologija pasiekė tokį lygį, jog vaizdajuostę galima paversti vaizdu asmeninio kompiuterio ekrane ir atvirkš-

čiai. Skaitmeninė raiška taip pat leidžia plėtoti interaktyviąją (dialoginę) terpę, suteikdama individams galimybę įsiterpti arba struktūrizuoti tai, ką jie girdi ar mato.

Viena iš šios technologinės pažangos išdavų ir pagrindinė globalizacijos apraiška yra astronomiškai padidėjęs tarptautinių telefoninių pokalbių skaičius. 1982 metais prakalbėta per 12 milijardų minučių, o 1996-aisiais bendroji pokalbių trukmė jau viršijo 67 milijardus minučių. Apie 50 procentų šio neįtikėtino tarptautinių telefoninių pokalbių skaičiaus tenka vos penkioms šalims – Jungtinėms Valstijoms, Vokietijai, Prancūzijai, Jungtinei Karalystei ir Šveicarijai! Tarptautinis telefoninių pokalbių srautas po pasaulį sklinda netolygiai: pasaulinį pokalbių trukmės vidurkį sudaro 7,8 minutės vienam žmogui, stiprios ekonomikos šalių (Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacijos narių) vidurkis – 36,6 minutės, tuo tarpu Afrikos į pietus nuo Sacharos vidurkis – vos viena minutė (Held et al., 1999).

Tarptautinio telefono ryšio naudojimo stratifikacija atskleidžia, kaip stipriai skiriasi naujųjų technologijų skvarba į labiau ir menkiau išsivysčiusias visuomenes (žr. lentelę 15.1). 1995 metais išsivysčiusiose šalyse 1000 žmonių vidutiniškai teko 546 telefono linijos, o mažų pajamų ūkio šalių vidurkis vos peržengė 25 linijas 1000 žmonių. Tačiau esama požymių, kad šį atotrūkį kada nors gali panaikinti *pačių* naujųjų technologijų galimybės. Kaip rodo schema 15.2, kai kurios mažiau išsivysčiusios tautos nepaprastai daug investavo į pažangiąsias telekomunikacijų infrastruktūras, šimtu procentų aplenkdamos išsivysčiusias šalis pagal skaitmeninių telefono tinklų skaičių. Taigi technologinė pažanga gali tapti didesnės visuomenės stratifikacijos ir nelygybės priežastimi, bet, kita vertus, ji teikia viltį, kad ši nelygybė bus sumažinta, suteikiant komunikacijos galimybę žmonėms, gyvenantiems izoliuotose ar skurdžiose teritorijose.

Kaip įsitikinsime toliau, ateityje naudojimasis internetu, atrodo, gali tapti pagrindiniu tarptautinės telefonijos srauto didėjimo kaltininku. XX a. devintąjį dešimtmetį visame pasaulyje smarkiai padidėjo interneto pasiekiamumas ir vartotojų skaičius, nes technologijų pažanga padarė jį prieinamesnį ir įperkamesnį.

Mobilieji telefonai: ateities iššūkis?

XX a. dešimtasis dešimtmetis išvydo naują ir svarbų telekomunikacijų srities reiškinį – vis populiarėjančius mobiliuosius telefonus. Apytikriais duomenimis, 1990 metais pasaulyje buvo 11 milijonų mobiliųjų telefonų. Praslinkus dešimtmečiui,

Lentelė 15.1. Informacijos ir telekomunikacijų skvarbos parinktieji rodikliai pagal šalies pajamų lygį

Grupė	Magistralinės ryšių linijos 1000 žmonių, 1995 m.	Asmeniniai kompiuteriai 1000 žmonių, 1995 m.	Interneto vartotojai 1000 žmonių, 1996 m.
Mažų pajamų ekonomikos	25,7	1,6	0,01
Mažesnių už vidutines pajamų ekonomikos	94,5	10,0	0,7
Didesnių už vidutines pajamų ekonomikos	130,1	24,2	3,5
Naujosios industrializuotos ekonomikos (NIE)	448,4	114,8	12,9
Didelių pajamų ekonomikos (išskyrus NIE)	546,1	199,3	111,0

Šaltinis: World Bank, *World Development Report, 1998*, p. 63.

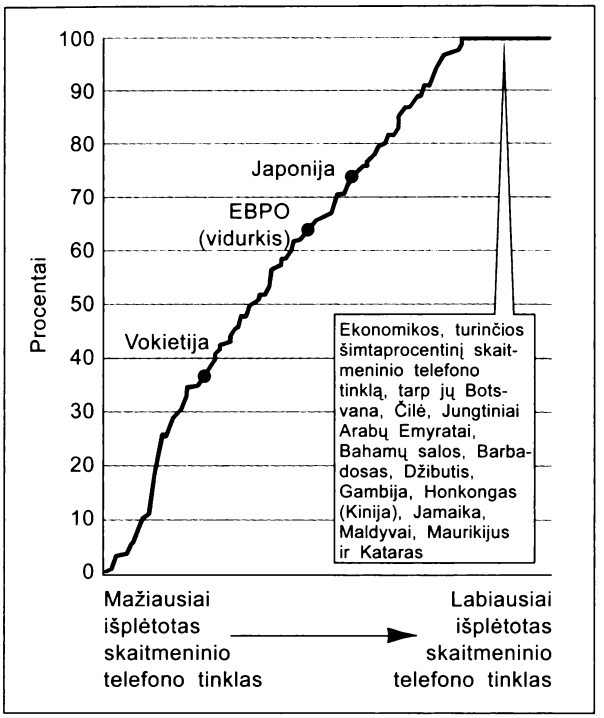

Schema 15.2. Ekonomikos, išdėstytos pagal skaitmeninio telefono tinklų skaičių, proc., 1993 m.

Šaltiniai: International Telecommunication Union data for 164 economies. Iš World Bank, *World Development Report 1998–9*, Oxford University Press, 1998, p. 59.

mobiliaisiais telefonais naudojosi per 400 milijonų žmonių! Palyginti su 180 milijonų asmeninių kompiuterių savininkų, aiškėja, kodėl būtent mobilieji telefonai vis labiau laikomi telekomunikacijų ateitimi.

Patys mobilieji telefonai – ne naujovė, tačiau visai neseniai atsirado technologija, paskatinusi jų virsmą globaliu reiškiniu. Pradžią padarė vadinamoji „pirmoji karta“, kai mobiliesiems telefonams buvo pritaikyta analoginė technologija. Ji parodė, kad ryšį ir mobilumą galima sujungti. Skaitmeninė technologija sukūrė „antrąją kartą“, kurios telefonai buvo greitesni, mažesni, paprastesni naudotis ir parankesni. Be paliovos mažėjant kainoms ir kaip niekad toli siekiant ryšio zonoms, mobiliųjų telefonų populiarumas sparčiai didėjo: naujieji ryšiai mobiliaisiais telefonais dabar stipriai pranoko ryšius fiksuotosiomis telefono linijomis (žr. schemą 15.3). Kai kuriose šalyse, kuriose stinga fiksuotojo ryšio linijų ir neišvystyta telefonijos infrastruktūra, mobilieji telefonai suteikia patikimą ir labai reikalingą paslaugą (žr. schemą 15.4).

Technologija nestovi vietoje, o mobiliųjų telefonų atveju ji tiesiog buvo nepažabojama. Itin laukiama „trečiosios kartos“ mobiliųjų telefonų technologija vainikuos belaidžio interneto epochą. Naudojantis belaidžio ryšio protokolu (*Wireless Application Protocol*, WAP), bus galima filtruoti tinklalapių tekstinę informaciją ir pateikti ją žodžiais telefono ekrane. Vartotojai galės prisijungti prie interneto mobiliuoju telefonu ir tvarkyti savo reikalus – nuo banko ar bilietų užsakymo iki naujienų apžvalgų ir akcijų kursų peržiūros. Interneto prieigai nebereikės kompiuterių ir komutuojamųjų jungčių, nors šios priemonės veikiausiai išliks populiarios ilgesnio naršymo ir paieškų atveju. Tačiau prireikus atlikti greitas operacijas, mobilieji telefonai, turintys interneto prieigą, pasiūlys spartesnį ir parankesnį būdą patekti į šį tinklą.

„Mobiliųjų telefonų portatyvumas paverčia juos nuostabiais asmeninio išsilaisvinimo įrankiais“, – pareiškė vienas apžvalgininkas (*The Economist*, 1999 m. spalio 9 d.). Niekaip nepaneigsi, kad tokiais laikais, kai žmonėms būdinga nuolatos judėti, reguliariai važinėti į darbą, dažnai keliauti ir visą dieną įtemptai tvarkyti daugybę reikalų, mobilieji telefonai – nepaprasta vertybė. Galima veiksmingiau susidoroti su darbu, tėvai gali palaikyti ryšį su savo paaugliais vaikais, asmeninius bei profesinius reikalus įmanoma tvarkyti pakeliui arba ten, kur nėra fiksuotojo ryšio telefono. Daugelis žmonių vertina lankstumą, kurį teikia mobilusis telefonas.

Tačiau kiti perspėja, jog šie telefonai kelia ir tam tikrą nerimą. Spėriai žengiančiame amžiuje, kai darbo diena ilgėja ir iš individo reikalauja daugiau pastangų, mobilieji telefonai, atrodo, dar paspartina pašėlusį gyvenimo tempą, nes kėsinasi atimti asmeninį laiką. Mobiliųjų telefonų skambučiai ir beprotiški mėginimai paskutinę akimirką suderinti smulkmenas, kurios buvo atidėtos, vis labiau grasina pasigviešti vertingas trumpas pertrau-

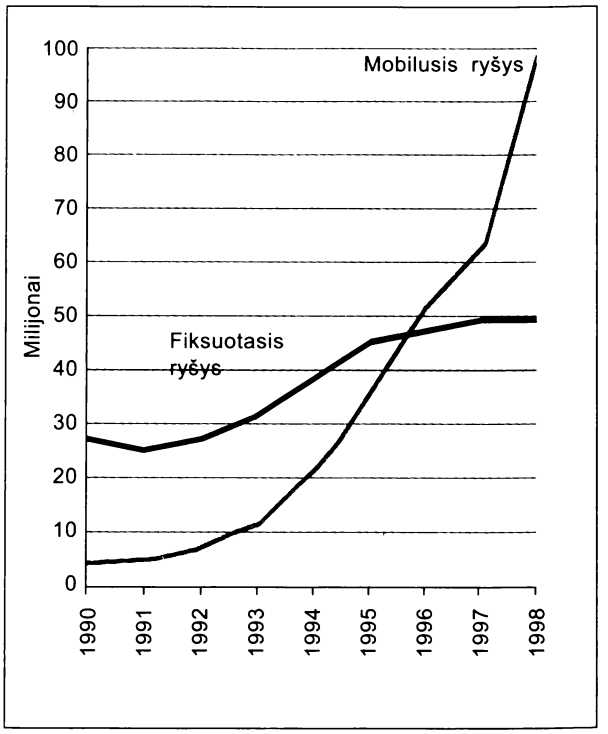

Schema 15.3. Nauji mobiliųjų telefonų ryšiai, palyginti su fiksuotojo ryšio linijomis visame pasaulyje 1990–1998 m. (kasmetinis prieaugis milijonais)

Šaltiniai: International Telecommunication Union data. Iš *The Economist*, 9 Oct. 1999.

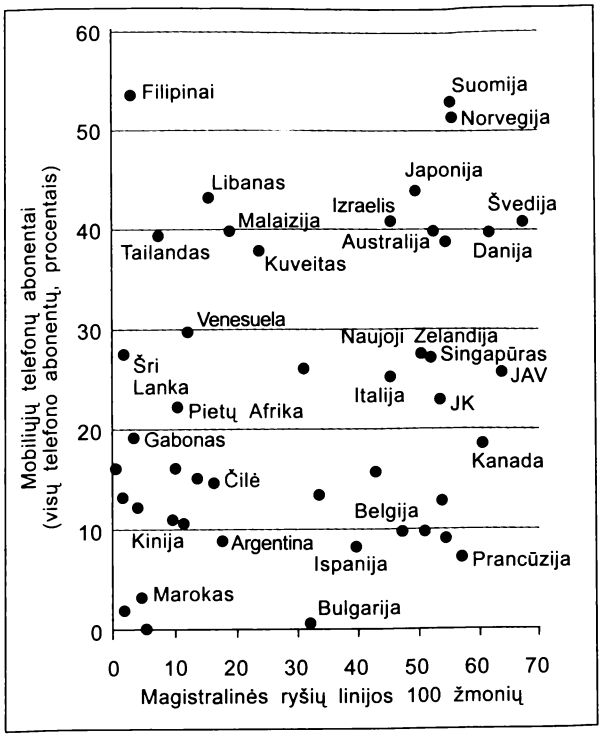

Schema 15.4. Telefonų tankis ir mobiliojo telefono ryšio skvarba visame pasaulyje, 1996 m.

Šaltiniai: International Telecommunication Union data for 45 countries. Iš World Bank, *World Development Report 1998–9*, Oxford University Press, 1998, p. 59.

kėles, kurias žmonės anksčiau naudodavo susikaupimui. Kai kuriose viešosiose vietose, pavyzdžiui, traukiniuose ir restoranuose, mobiliuosius telefonus pradedama laikyti „Dievo rykšte“ ir imamasi žygių uždrausti jais naudotis.

Internetas

XX a. dešimtojo dešimtmečio pradžioje daugelis kompiuterių ir technologijų pramonės šakų ekspertų manė, kad asmeninių kompiuterių viešpatavimas baigėsi. Jie vis aiškiau matė, kad ateitis priklauso ne pavieniams kompiuteriams, o globaliam tarpusavy sujungtų kompiuterių tinklui – **internetui**. Gal tuo metu daugelis kompiuterių vartotojų dar nesuvokė, kad asmeninio kompiuterio vaidmuo netrukus ims mažėti, palaipsniui susitrauks iki kone vienintelės funkcijos – virs prieigos tašku, leidžiančiu pasiekti tai, kas vyksta per visą planetą besidriekiančiame tinkle, kuris nepriklauso jokiam individui ar jokiai bendrovei.

Interneto potencialas stiprinti tarptautinį aktyvumą išnagrinėtas poskyryje „Technologijos ir socialiniai sąjūdžiai“, p. 412.

Interneto ištakos

Internetas atsirado spontaniškai. Tai vientiso pasaulio, atsiradusio griuvus Berlyno sienai, darinys. Tačiau jo pirmieji daigai pasirodė dar iki 1989 metų, būtent Šaltojo karo laikotarpiu. Tinklo ištakos

glūdi Pentagone, Amerikos kariuomenės štabe. Jis buvo įkurtas 1969 metais ir pirmiausia buvo pavadintas ARPA tinklu (*ARPANET*) pagal Pentagono pažangiųjų mokslinių tyrimų projektų agentūros (*The Advanced Research Projects Agency*) pavadinimo santrumpą. Jis turėjo ribotą tikslą. ARPA siekė, kad įvairiose Amerikos dalyse pagal karines sutartis dirbantys mokslininkai galėtų sutelkti savo išteklius ir dalytis brangia įranga. Beveik tuojau pat tinklo pradininkai sugalvojo ir būdą siųsti žinutes – taigi atsirado elektroninis paštas.

Iki XX a. devintojo dešimtmečio pradžios Pentagono internetą sudarė 500 kompiuterių, įrengtų tik karinėse laboratorijose ir universitetų kompiuterijos fakultetuose. Šią idėją netruko pasigauti kiti universitetų žmonės ir pradėjo naudoti sistemą saviems tikslams. 1987 metais internetas išsiplėtė iki 28000 pagrindinių kompiuterių, esančių daugelyje įvairių universitetų ir tyrimų laboratorijų.

Keletą metų internetas išliko susijęs su universitetais. Tačiau namų ūkiams įsigyjant vis daugiau asmeninių kompiuterių, jis ėmė peržengti šias ribas – prasidėjo itin staigios plėtros laikotarpis. Britanijoje 1988–1998 metais namų ūkių, turinčių kompiuterius, skaičius padidėjo nuo 18 iki 34 procentų. Namų ūkiuose, turinčiuose vaikų, jis siekė 49 procentus (HMSO, 2000). Gausėjo komercinių interneto paslaugų teikėjų, siūlančių prisijungti surenkamuoju kodu per modemą; dėl šios plėtros dar labiau padidėjo interneto prieigą turinčių namų ūkių santykinė dalis. Įvairūs žmonės ne tik iš Šiaurės Amerikos, bet ir iš kitų pasaulio dalių stulbinamai greitai ėmė teikti paslaugas internetu, kurti elektronines skelbimų lentas, pokalbių svetaines ir programinės įrangos bibliotekas. Į šią veiklą įsitraukė ir bendrovės. 1994 metais dominuojančiomis tinklo vartotojomis tapo bendrovės, šioje srityje aplenkusios universitetus.

Žinomiausia interneto dalis yra pasaulinis žiniatinklis (*World Wide Web*, WWW). It gegužiukas svetimame lizde, jis grasina atimti valdžią iš šeimininko. Iš esmės pasaulinis žiniatinklis – tai globalinė multimedijos biblioteka. Jį sukūrė programinės įrangos projektuotojas fizikos laboratorijoje Šveicarijoje, o programinę įrangą, išpopuliarinusią žiniatinklį visame pasaulyje, – Ilinojaus technologijos universiteto studentas. Vartotojai panyra į žiniatinklį, padedami interneto „naršyklės“ – programinės įrangos, leidžiančios individams ieškoti informacijos, rasti reikiamas svetaines ar tinklalapius ir pasižymėti šiuos puslapius kaip nuorodas ateičiai. Iš čia įmanoma atsisiųsti aibę įvairiausių dokumentų ir programų – nuo vyriausybės politikos dokumentų, antivirusinės programinės įrangos iki kompiuterinių žaidimų. Tinklalapiai vis įmantrėja, palengva virsdami pasigėrėjimo objektais. Daugelis ėmė puoštis sudėtinga grafika bei nuotraukomis arba savo puslapius paįvairino vaizdo ir garso rinkmenomis. „Elektroninei prekybai“ – verslo sandoriams, tvarkomiems per internetą – žiniatinklis yra ir kaip pagrindinė sąsaja.

Nežinoma, kiek žmonių iš tikrųjų yra prisijungę prie interneto, tačiau prognozės sako, kad XXI a. pradžioje internetu galės naudotis gerokai per 100 milijonų asmenų. Apytikriais skaičiavimais, nuo 1985 metų internetas nuolatos plėtėsi 200 procentų per metus! Atrodo, kad šis proporcingas didėjimas tęsis ir artimiausioje ateityje, kartu su būsima kompiuterių ir telekomunikacijų technologijų pažanga.

Galimybė naudotis internetu yra ypač netolygi (žr. schemą 15.5). 1998 metais 88 procentai pasaulio interneto vartotojų gyveno išsivysčiusiose šalyse. Šiaurės Amerikai priskiriama per 50 procentų visų vartotojų, nors jai priklauso tik 5 procentai visų pasaulio gyventojų. Jungtinės Valstijos – tai šalis, pasižyminti aukščiausiu savų kompiuterių ir galimybės naudotis internetu lygiu. Internetu naudojasi per 100 milijonų amerikiečių, tuo tarpu ir Vokietija, ir Britanija teturi tik po daugiau kaip 10 milijonų vartotojų. Japonijoje, kurią interneto manija apėmė šiek tiek vėliau, 1999 metais internetu naudojosi per 14 procentų gyventojų (18,3 milijono žmonių). Tikimasi, kad artimiausiais metais šis skaičius sparčiai didės.

Interneto poveikis

Pasaulyje, kurio technologinė kaita tiesiog stulbina, niekas negali būti tikras, ką pateiks ateitis. Daugelis mano, kad internetas – naujosios globalinės tvarkos, ėmusios rastis XX a. pabaigoje, pavyzdys.

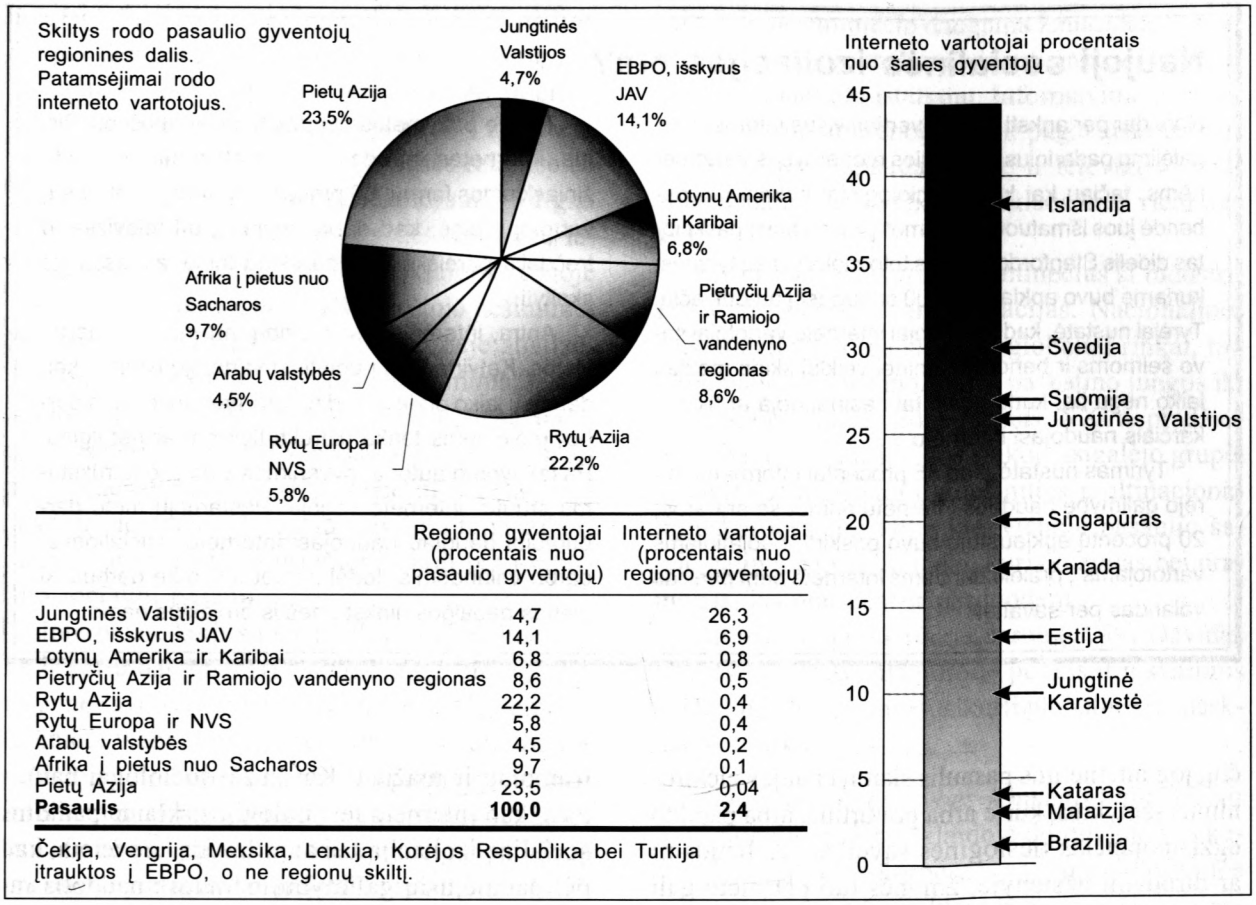

	Regiono gyventojai (procentais nuo pasaulio gyventojų)	Interneto vartotojai (procentais nuo regiono gyventojų)
Jungtinės Valstijos	4,7	26,3
EBPO, išskyrus JAV	14,1	6,9
Lotynų Amerika ir Karibai	6,8	0,8
Pietryčių Azija ir Ramiojo vandenyno regionas	8,6	0,5
Rytų Azija	22,2	0,4
Rytų Europa ir NVS	5,8	0,4
Arabų valstybės	4,5	0,2
Afrika į pietus nuo Sacharos	9,7	0,1
Pietų Azija	23,5	0,04
Pasaulis	**100,0**	**2,4**

Čekija, Vengrija, Meksika, Lenkija, Korėjos Respublika bei Turkija įtrauktos į EBPO, o ne regionų skiltį.

Schema 15.5. Interneto vartotojai pasaulyje

Šaltiniai: Pasiremta duomenimis, pateiktais Nua 1999, Network Wizards 1998 ir IDC 1999. Iš UNDP, *Human Development Report,* Oxford University Press, 1999, p. 63.

Interneto vartotojai gyvena „kibernetinėje erdvėje". **Kibernetinė erdvė** reiškia sąveikos erdvę, kurią formuoja globalinis internetą sudarančių kompiuterių tinklas. Kibernetinėje erdvėje, kaip veikiausiai pasakytų Baudrillardas, esame nebe „žmonės", o pranešimai vienas kito ekranuose. Išskyrus elektroninį paštą, kurio vartotojai save identifikuoja, niekas internete negali būti tikras dėl kieno nors kito tapatybės, lyties, buvimo pasaulyje vietos. Garsi interneto karikatūra vaizduoja šunį, sėdintį prie kompiuterio. Piešinį lydi užrašas: „Internetas nuostabus, nes čia niekas nežino, kad esi šuo".

Interneto sklaida po Žemės rutulį sociologams uždavė svarbių klausimų. Internetas keičia kasdienio gyvenimo kontūrus – nutrina ribas tarp to, kas globalu, ir to, kas lokalu, pateikia naujus komunikacijų bei sąveikų kanalus, leidžia per internetą atlikti vis daugiau kasdienių darbų. Tačiau pateikdamas jaudinamas naujas galimybes tyrinėti socialinį pasaulį, internetas kartu kelia grėsmę pakirsti žmonių santykius ir bendruomenes. Nors „informacijos amžius" tebėra ankstyvosios stadijos, daugelis sociologų jau polemizuoja dėl sudėtingų interneto implikacijų vėlyvosios modernybės visuomenėms.

Nuomones dėl interneto padarinių socialinei sąveikai galima išskirti į dvi plataus pobūdžio kategorijas. Viena vertus, esama stebėtojų, manan-

Naujoji socialinės izoliacijos era?

Nors dar per anksti tiksliai įvertinti visus interneto įsigalėjimo padarinius vėlyvosios modernybės visuomenėms, tačiau kai kurie sociologiniai tyrimai jau pabandė juos išmatuoti. 2000 metų vasarį buvo paskelbtas didelis Stanfordo universiteto mokslininkų tyrimas, kuriame buvo apklausti 4000 suaugusių amerikiečių. Tyrėjai nustatė, kad nuolatiniai interneto vartotojai savo šeimoms ir bendruomeninei veiklai skiria mažiau laiko negu tie, kurie apskritai nesinaudoja ar tik retkarčiais naudojasi internetu.

Tyrimas nustatė, kad 55 procentai informantų turėjo galimybę naudotis internetu namuose ar darbe; 20 procentų apklaustųjų buvo priskirti „nuolatiniams vartotojams", praleidžiantiems internete bent penkias valandas per savaitę.

Tyrime pažymėtos dvi svarbios tendencijos. Pirma, internetas, atrodo, skatina atsitraukti nuo kitų žiniasklaidos formų. 60 procentų nuolatinių interneto vartotojų teigė, kad dabar rečiau žiūri televiziją, o trečdalis pareiškė mažiau skiriąs laiko laikraščiams skaityti.

Antra, internetas ištrina ribą tarp namų ir darbo vietos. Ketvirtadalis nuolatinių vartotojų tvirtino, kad daugiau laiko praleidžia dirbdami namuose, nors darbovietėje jiems tenka užtrukti tiek pat ar net ilgiau. Pasak tyrimo autorių, gyvenimas virto „nenutrūkstamu srautu" interneto vagoje. Pastaruoju metu darbuotojai daugiau naudojasi internetu „oficialiomis" darbo valandomis, todėl, užuot sutvarkę darbus iki dienos pabaigos, linksta neštis projektus namo.

čių, jog internetinis pasaulis skatina naujus elektroninius santykius, kurie arba praturtina, arba papildo egzistuojančias tiesiogines sąveikas. Keliaudami ar dirbdami užsienyje, žmonės tuo pat metu gali reguliariai bendrauti su namuose likusiais draugais ir giminėmis. Todėl žmonės ėmė lengviau pakelti nuotolį ir išsiskyrimą. Internetas taip pat padeda klostytis naujoms santykių rūšims: „anonimiški" interneto vartotojai gali susitikti pokalbių svetainėse ir aptarti visiems rūpimas temas. Šie kibernetiniai kontaktai kartais išsirutulioja į visavertę elektroninę draugystę ar netgi paskatina susitikti akis į akį. Daugelis interneto vartotojų įsitraukė į gyvas interneto bendruomenes, kokybiškai kitokias negu bendruomenės, kurioms šie žmonės priklauso fiziniame pasaulyje. Mokslininkai, laikantys internetą teigiamu žmonių sąveikų priedu, tvirtina, kad jis išplečia ir praturtina žmonių socialinius tinklus.

Tačiau ne visi užima tokią entuziastingą poziciją. Kai žmonės ima skirti vis daugiau laiko bendravimui per internetą ir savo kasdienių reikalų tvarkymui kibernetinėje erdvėje, galimas daiktas, kad fiziniame pasaulyje jie tarpusavy bendrauja trumpiau ir mažiau. Kai kurie sociologai baiminasi, kad interneto technologijos sklaida padidins socialinę izoliaciją bei atomizaciją. Jie teigia, kad dėl padidėjusių galimybių namuose naudotis internetu žmonės mažiau bendrauja su šeima ir draugais. Sunykstant darbą ir namus skyrusiai ribai, internetas braunasi į namų gyvenimą: daugelis darbuotojų dirba ir pasibaigus darbo dienai – laisvalaikiu tikrina elektroninį paštą ar baigia reikalus, kurių nespėjo sutvarkyti darbo metu. Todėl mažėja žmonių bendravimas, nukenčia asmeniniai santykiai, užmarštyje atsiduria tradicinės pramogų formos – teatro lankymas, knygų skaitymas, retėja socialinio gyvenimo audinys.

Dėl kai kurių niuansų, kurių stinga nuotoliniam bendravimui, žr. „Veidas, kūnas ir kalbėsena sąveikose", p. 98.

Kaip turėtume vertinti šias prieštaringas pozicijas? Beveik tikra, kad iš dalies teisios abi polemizuojančios pusės. Internetas, be abejo, išplečia mūsų akiratį ir suteikia beprecedenčių galimybių už-

megzti ryšius su kitais. Tačiau pašėlęs jo plėtros tempas taip pat meta iššūkius ir kelia grėsmę tradicinėms žmonių sąveikos formoms. Ar internetas iš esmės transformuos visuomenę į fragmentuotą, nuasmenintą sferą, kur žmonės retai išeina iš namų ir praranda gebėjimus bendrauti? Vargiai tikėtina. Maždaug prieš penkiasdešimtį metų labai panašiai baimintasi dėl žiniasklaidos scenoje pasirodžiusios televizijos. XX a. šeštojo dešimtmečio Amerikos visuomenės sociologinėje analizėje *The Lonely Crowd,* 1961 („Vieniša minia"), kuri turėjo didelę įtaką, Davidas Riesmanas su savo kolegomis nerimavo dėl TV padarinių šeimos ir bendruomenės gyvenimui. Kai kurie jų būgštavimai pasitvirtino, tačiau daugeliu atžvilgių televizija ir masinio informavimo priemonės taip pat praturtino socialinį pasaulį.

Internetas, kaip kadaise televizija, žadina viltis ir kartu baugina. Ar kibernetinėje erdvėje neteksime savo identiteto? Gal, užuot valdę kompiuterizuotą technologiją, mes patys atsidursime jos valdžioje? Ar žmonės pasitrauks į antivisuomeninį interneto pasaulį? Laimė, į kiekvieną iš šių klausimų beveik tikrai galime atsakyti neigiamai. Kaip jau buvo aptarta diskusijoje dėl „artumo traukos", žmonės nesinaudoja vaizdo konferencijomis, jei tik gali susitikti įprastu būdu. Verslo administratoriai dabar gali naudotis elektronine komunikacija, kurios formos įvairios kaip niekad. Tačiau tuo pat metu staigiai padidėjo verslo pasitarimų akis į akį skaičius.

Globalizacija ir žiniasklaida

Kaip jau įsitikinome, skaitydami šią knygą, internetas yra vienas iš pagrindinių dabartinio globalizacijos proceso veiksnių – o kartu ir viena iš svarbiausių jo apraiškų. Tačiau globalizacija transformuoja ir kitų žiniasklaidos formų tarptautinį akiratį bei poveikį. Šiame poskyryje apsvarstysime kai kuriuos pokyčius, veikiančius žiniasklaidą globalizacijos sąlygomis.

Informavimo priemonės visada turėjo tarptautinius matmenis – pavyzdžiui, naujų žinių paieška ir filmų platinimas užsienyje – tačiau iki XX a. aštuntojo dešimtmečio dauguma žiniasklaidos bendrovių veikė konkrečiose vidaus rinkose, laikydamosi nacionalinių įstatymų. Informavimo priemonių industrija diferencijavosi ir pagal atskirus sektorius – kinas, spauda, radijo ir televizijos transliacija daugiausia veikė nepriklausomai vieni nuo kitų.

Per pastaruosius tris dešimtmečius ši industrija patyrė esmines transformacijas. Nacionalinės rinkos užleido kelią slankiai globaliai rinkai, tuo tarpu naujosios technologijos paskatino jungtis iki tol atskiras žiniasklaidos formas. XXI a. pradžioje globalioje žiniasklaidos rinkoje įsigalėjo grupė, sudaryta iš maždaug dvidešimties multinacionalinių korporacijų; kone kiekvienoje pasaulio šalyje galima pajusti jų įtaką, kuriant žinias bei pramogas, jas platinant ir parduodant.

Globalizacijai skirtame darbe (1999) Davidas Heldas su kolegomis nurodė penkis itin svarbius poslinkius, padėjusius susikurti globalinės žiniasklaidos tvarkai.

1. *Didėjanti nuosavybės koncentracija.* Dabar globalinėje žiniasklaidoje dominuoja vos kelios galingos korporacijos. Nepriklausomos smulkiosios žiniasklaidos bendrovės palaipsniui buvo įjungtos į itin centralizuotus informavimo priemonių konglomeratus.
2. *Poslinkis iš visuomeninės į privačią nuosavybę.* Tradiciškai informavimo priemonių ir telekomunikacijų bendrovės beveik visose šalyse iš dalies arba visiškai priklausė valstybei. Per kelis pastaruosius dešimtmečius verslo aplinkos liberalizavimas ir įstatymų sušvelninimas daugelyje šalių paskatino žiniasklaidos bendrovių privatizavimą (ir komercinimą).
3. *Transnacionalinės korporacinės struktūros.* Žiniasklaidos bendrovės liovėsi veikusios vien tik savo valstybių viduje. Siekiant pritraukti užsienio investicijas ir turto įsigijimą, buvo sušvelnintos informavimo priemonių nuosavybės taisykles.
4. *Aibės žiniasklaidos produktų diversifikacija.* Informavimo priemonių pramonė diversifikavosi, o jos ankstesnė segmentacija gerokai

sumažėjo. Milžiniški žiniasklaidos konglomeratai, tokie kaip *AOL-Time Warner*, kurios profilį pateikiame toliau, kuria ir platina žiniasklaidos turinio mišinį, apimdama muziką, žinias, spaudą ir televizijos programas.

5. *Daugėja korporacinių žiniasklaidos susijungimų.* Pasireiškė tendencija kurti sąjungas, vienijančias informavimo priemonių pramonės skirtingų segmentų bendroves. Žiniasklaidos formoms vis labiau integruojantis, telekomunikacijų firmos, kompiuterių aparatūros bei programinės įrangos gamintojai ir žiniasklaidos „turinio" prodiuseriai vis labiau įsitraukia į korporacinius susijungimus.

Žiniasklaidos globalizacija į pagrindinę vietą stumia „horizontaliąsias" komunikacijų formas. Tradicinės žiniasklaidos formos užtikrindavo, kad nacionalinių valstybių ribose komunikacijos vyktų „vertikaliąja" kryptimi, o globalizacija skatina komunikacijas integruotis horizontaliai. Tai apima ne vien žmones, eilinio individo lygmeniu masiškai užmezgančius tarpusavio ryšius, bet ir žiniasklaidos produktus, kurie plačiai skleidžiami remiantis naujomis suderintomis teisinio reguliavimo sistemomis, nuosavybės politika ir transnacionalinės rinkodaros strategija. Dabar komunikacijos ir informavimo priemonės gali lengviau peržengti atskirų valstybių ribas (Sreberny-Mohammadi et al., 1997).

Panašiai kaip ir kiti globalios visuomenės elementai, naujoji informacijos tvarka rutuliojosi netolygiai ir skyrėsi tarp stiprios ekonomikos ir mažiau išsivysčiusių šalių. Šiame poskyryje iš pradžių panagrinėsime informavimo priemonių globalizacijos matmenis, o po to aptarsime kai kurių apžvalgininkų teiginius, jog naująją globalinę žiniasklaidos tvarką geriau tiktų vadinti „informavimo priemonių imperializmu".

Muzika

Kaip savo informavimo priemonių ir komunikacijų globalizacijos tyrime pastebėjo Davidas Heldas ir jo kolegos, „muzikinė forma pritampa prie globalizacijos veiksmingiau, negu bet kuri kita" (Held et al., 1995: 351). Taip atsitinka dėl muzikos gebos peržengti rašytinės ir sakytinės kalbos ribotumus, pasiekiant ir patraukiant masines auditorijas. Globalinė muzikos pramonė, kurioje vyrauja nedaugelis multinacionalinių korporacijų, buvo sukurta remiantis jų gebėjimu surasti, įgyvendinti, pateikti į rinką ir išplatinti tūkstančių menininkų muzikinius kūrinius viso pasaulio auditorijoms. Technologinė raida, pradedant asmeninėmis stereofoninėmis sistemomis, muzikiniais televizijos kanalais (tokiais kaip *MTV*) ir baigiant kompaktinėmis plokštelėmis, suteikė naujesnių, įmantresnių būdų muzikai po visą pasaulį platinti. Per pastaruosius dešimtmečius globalinės muzikos prekybos ir platinimo srityje susikūrė bendrovių „institucinis kompleksas".

Viena iš labiausiai koncentruotų yra globalinė muzikos įrašų pramonė. Penkios didžiausios bendrovės – *Universal* (kuri 1998 metais perėmė *PolyGram*), *Time Warner*, *Sony*, *EMI* ir *Bertelsmann* – kontroliuoja 80–90 procentų visų muzikos kūrinių pardavimų tarptautiniu mastu. Iš didžiojo penketo bendrovių vien tik *EMI* nepriklausė stambesniam informavimo priemonių konglomeratui, tačiau 2000 metų sausį ir ji paskelbė susijungianti su *Time Warner*. XX a. dešimtojo dešimtmečio viduryje globalinė muzikos pramonė gerokai išaugo – nuo 1992 iki 1995 metų pardavimai padidėjo 38 procentais. Ypač daug buvo parduodama besivystančiose šalyse, ir tai paskatino pirmaujančias bendroves pritraukti daugiau vietinių menininkų tikintis tolesnio rinkos augimo.

Globalinė muzikos pramonė augo pirmiausia dėl populiariosios muzikos, kilusios daugiausia iš Amerikos ir Britanijos, pasisekimo, ir dėl jaunimo kultūrų bei subkultūrų, tapatinančių save su šia muzika, plėtros (Held et al., 1999). Todėl muzikos globalizacija buvo viena pagrindinių jėgų, veikusių skleidžiant amerikiečių ir britų stilius bei muzikos žanrus tarptautinėms auditorijoms. JAV ir JK yra pasaulio lyderės populiariosios muzikos eksporto srityje, tuo tarpu kitose šalyse vietinės muzikos kūrimas yra kur kas žemesnio lygio. Nors kai kurie kritikai teigia, jog šių dviejų šalių dominavimas muzikos pramonėje pakerta vietinių stilių ir tra-

Ar internetas transformuos muzikos pramonę?

Jau dabar internetas keičia daugelį mūsų kasdienio gyvenimo aspektų: nuo laisvalaikio užsiėmimų iki būdų vadovauti verslui. „Tradicinėms" žiniasklaidos bendrovėms, tokioms kaip muzikos pramonė, internetas suteikia nepaprastų galimybių ir kartu kelia nemenką grėsmę.

Beje, muzikos pramonė vis labiau telkiasi nedaugelio tarptautinių konglomeratų rankose, ir kai kurie stebėtojai mano, kad ji – labiausiai pažeidžiama „kultūros pramonės" grandis. Taip yra todėl, kad internetas leidžia atsisiųsti muziką skaitmeniniu pavidalu, užuot pirkus kompaktines plokšteles ar garsajuostes vietinėse muzikos parduotuvėse. Globalinę muzikos pramonę šiandien sudaro sudėtingas tinklas, kuris jungia įrašų studijas, platinimo grandines, muzikos parduotuves ir pardavėjus. Jei dėl interneto, leidžiančio tiesiogiai pardavinėti ir atsisiųsti muziką, dingtų visų šių elementų poreikis, kas liktų iš muzikos pramonės? O kas sutrukdytų konkurentams – internetinėms bendrovėms – įžengti į rinką ir pelnytis iš vis didėjančios paklausos mažų „nišų" muzikos žanrams ir vietinių muzikų kūrybai? Pramonei, kurią į neregėtas aukštumas iškėlė globalinė dominuojančių populiariosios muzikos srovių paklausa, šios tendencijos iš tiesų grėsmingos: 1988–1998 metais dviejų stambiausių muzikos žanrų – roko ir popstiliaus – dalis rinkoje sumažėjo nuo 62 iki 45 procentų (*The Economist*, 2000 m. vasario 29 d.). Naujieji stiliai, tokie kaip hiphopas, triphopas, landžas ir *acid* džiazas, rinkoje muša dominuojančių srovių muzikos kainą.

Muzikos pramonė jau kaunasi su skaitmeninės formos sklaidos padariniais. Tarptautinės fonografijos pramonės federacijos (*The International Federation of the Phonographic Industry*) apytikriais skaičiavimais, bet kuriuo konkrečiu momentu internete būna per 100 milijonų nelegalių muzikos įrašų, kuriuos galima atsisiųsti (*The Economist*, 2000 m. sausio 29 d.). Piratavimas internete jau tapo vienu iš didžiausių iššūkių, su kuriais susiduria globalinė muzikos pramonė. Tiesą sakant, legaliai įsigytos muzikos kopijavimą stengiamasi griežtai kontroliuoti, tačiau technologinės kaitos tempas pranoksta muzikos pramoninininkų pastangas sumažinti piratavimą.

2000 metais didelio dėmesio susilaukė *Napster* atvejis. *Napster* – tai programinė įranga, leidžianti žmonėms internete mainytis rinkmenomis, tarp jų ir nelegaliomis muzikos įrašų kopijomis. Įrašų pramonė iškėlė keletą teisminių bylų mažai bendrovei, pasislėpusiai už *Napster*. Tačiau džinas jau išleistas iš butelio.

dicijų sėkmės galimybes, svarbu prisiminti, kad globalizacija – dviejų krypčių eismo kelias. „Pasaulio muzikos" populiarėjimas – pavyzdžiui, stulbinama Lotynų Amerikos įkvėptų stilių sėkmė Jungtinėse Valstijose – liudija faktą, jog globalizaciją skatina kultūros difuzija visomis kryptimis.

Kinas

Esama skirtingų būdų kino globalizacijai vertinti. Vienu atveju galima nagrinėti, kur filmai kuriami ir kokie finansavimo šaltiniai. Pagal šiuos kriterijus kino pramonę neginčijamai paveikė globalizacijos procesas. Jungtinių Tautų Švietimo, mokslo ir kultūros organizacijos (UNESCO) tyrimų duomenimis, daugelis tautų turi galimybes kurti filmus. XX a. devintąjį dešimtmetį apytikriai 25 šalys kasmet sukurdavo po penkiasdešimt ar daugiau filmų, tuo tarpu saujelė kitų šalių – Jungtinės Amerikos Valstijos, Japonija, Pietų Korėja, Honkongas ir Indija – lenkė visas kitas, kasmet išleisdamos daugiau kaip po 150 filmų (Held et al., 1999).

Kitas būdas kino globalizacijai vertinti – svarstyti, kokiu mastu nacionaliniai filmai eksportuojami į kitas šalis. XX a. trečiąjį dešimtmetį, kai tik pasirodė meniniai filmai, keturis penktadalius visos kino pasaulio produkcijos kūrė Holivudas. Dar ir šiandien Jungtinės Amerikos Valstijos daro kino pramonei didžiausią įtaką (po JAV rikiuoja-

si kitos didžiausios filmų eksportuotojos – Indija, Prancūzija ir Italija). Daugelio šalių vyriausybės teikia subsidijas savo kino pramonei remti, tačiau jokia valstybė negali varžytis su JAV pagal meninių filmų eksportą. Pavyzdžiui, Britanijoje amerikiečių filmai sudaro per 40 procentų visų filmų, kasmet demonstruojamų kino teatruose. Dauguma kitų filmų eksporto pramonę turinčių valstybių, pavyzdžiui, Italija, Japonija ir Vokietija, taip pat daug įsiveža amerikietiškų filmų. Pietų Amerikoje jų dalis dažnai peršoka 50 procentų, panašus santykis būdingas daugeliui Azijos, Afrikos ir Vidurinių Rytų šalių. Iš viso Europos Sąjungoje kino teatrų kasų įplaukos iš amerikietiškų filmų padidėjo nuo 60 procentų 1984 metais iki beveik 72 procentų 1991 metais; 1996 metais įplaukų iš JAV filmų dalis vėl sumažėjo iki 63 procentų (Held et al., 1999). JAV eksportuoja daugiausia filmų į valstybes, anksčiau buvusias pagrindinėmis sovietinio kino pramonės vartotojomis.

1993 metais per 50 procentų savo pajamų Holivudo studijos uždirbdavo platindamos filmus užsienyje. Planuota, kad 2001 metais šis skaičius sieks 60–70 procentų. Ši tendencija turėjo keletą konkrečių padarinių. Daugelis Holivudo studijų, norėdamos padidinti užsienio žiūrovų skaičių, imasi statyti kino teatrus su keletu salių kitose šalyse. Antra, vaizdo grotuvai, pasklidę po daugelį naujų rinkų, padidino filmų vaizdajuosčių paklausą, kuri 1995 metais davė kino studijoms 8,8 milijardo dolerių – daugiau negu pusę visų gautų pajamų (Herman ir McChesney, 1997).

Žiniasklaidos „superbendrovės“

2000 metų sausį susijungė dvi įtakingiausios Žemės rutulio žiniasklaidos bendrovės – įvyko didžiausias korporacijų susiliejimas, kokį kada nors yra matęs pasaulis. 337 milijardų vertės sandoryje didžiausios pasaulyje žiniasklaidos bendrovė *Time Warner* ir interneto paslaugų teikėja *America Online* (*AOL*) paskelbė, jog ketina sukurti „pirmąją pasaulyje visiškai integruotą informavimo priemonių ir komunikacijų bendrovę, skirtą interneto amžiui“. Šio susiliejimo dėka susijungė milžiniškas žiniasklaidos „turinys“, priklausęs *Time Warner* – daugiausia laikraščiai, žurnalai, kino studijos ir TV stotys – su stipriomis interneto paskirstymo gebomis, būdingomis *AOL*, kurios abonentinė bazė sandorio metu viršijo 25 milijonus žmonių 15 pasaulio šalių.

Šis susijungimas nepaprastai sujaudino finansų rinkas, nes iškilo ketvirtoji pagal dydį pasaulio bendrovė. Bet sandoris pritraukė didžiulį dėmesį ne vien dėl savo masto – dar labiau sudomino faktas, jog sudaryta pirmoji didelė „senųjų“ ir „naujųjų“ informavimo priemonių sąjunga. *Time Warner* susikūrimo metais laikomi 1923-ieji, kai Henry's Luce'as įsteigė žurnalą *Time* – savaitinį leidinį, kuris apibendrindavo ir interpretuodavo galybę dienraščių pateiktos informacijos. Triuškinamą *Time* sėkmę netrukus ėmė vytis 1930 metais įkurtas verslo žurnalas *Fortune* ir 1936-aisiais atsiradęs fotografijų žurnalas *Life*. XX a. bendrovė *Time, Inc.* išaugo į informavimo priemonių korporaciją, apimančią TV ir radijo stotis, muzikos pramonę, beribę *Warner Brothers* kino bei animacinių filmų imperiją, pagaliau visą parą transliuojamų žinių pasaulio lyderį – *CNN* kanalą. Susijungimo metu *Time Warner* metinė apyvarta sudarė 26 milijardus dolerių, jos žurnalus kas mėnesį skaitė 120 milijonų skaitytojų, bendrovė turėjo teises į 5700 filmų archyvą ir į kai kurias populiariausias televizijos transliacijos programas.

Time Warner istorija gana tiksliai atspindėjo bendrąją komunikacijų raidą XXI amžiuje, tuo tarpu *America Online* (*AOL*) iškilimas – tipiškas „naujosios žiniasklaidos“ reiškinys informacijos amžiuje. *AOL* buvo įkurta 1982 metais ir iš pradžių siūlė galimybę jungtis prie interneto komutuojamuoju ryšiu atsiskaitant pagal valandinį tarifą. 1994 metais bendrovė turėjo milijoną abonentų; 1996 metais, kai ji suteikė galimybę neribotai naudotis internetu už nustatytą mėnesinį mokestį, abonentų skaičius padidėjo iki 4,5 milijono. Toliau gausėjant vartotojų (1997-aisiais *AOL* naudojosi 8 milijonai žmonių), bendrovė griebėsi virtinės susivienijimų, įgijimų ir sąjungų, įtvirtinusių jos kaip pranašiausios interneto paslaugų teikėjos padėtį. *AOL* įsigijo ir *CompuServe*, ir *Netscape*,

1995 metais įkūrė bendrąją įmonę su Vokietijos bendrove *Bertelsmann*. Tai paskatino sukurti *AOL Europe*, o sąjunga su *Sun Microsystems* leido *AOL* įžengti į elektroninės prekybos viešpatiją.

Kurį laiką *AOL-Time Warner* susijungimo padariniai nebus aiškūs, tačiau jau dabar atsirado takoskyros tarp tų, kurie sandoryje įžvelgia išlaisvintas jaudinamas naujas technologines galimybes, ir tų, kuriems neramu dėl stambių korporacijų įsigalėjimo žiniasklaidoje. Entuziastai laiko susijungimą reikšmingu žingsniu kuriant informavimo priemonių „superbendroves", kurios gali – kada tik žmonėms prireiktų – internetu tiesiai į namus tiekti visas jų pageidaujamas žinių laidas, TV programas, filmus ir muziką. Technologijai tobulėjant, komutuojamąjį ryšį pakeis nepertraukiamas didelės spartos kabelinis ryšys su internetu ir nuotolinio valdymo pulteliai. Steve'as Case'as, skelbdamas apie bendrovių susijungimą, teigė: „Tai istorinis momentas, kai iš tiesų subrendo naujos informavimo priemonės. Visuomet sakėme, kad *America Online* misija – prilyginti interneto reikšmę telefono ir televizijos reikšmei, o gal net padaryti jį dar vertingesnį žmonėms" (*The Guardian*, 2000 m. sausio 16 d.).

Tačiau ne visi sutinka, kad žiniasklaidos superbendrovių idėja – būtent tai, ko turėtume trokšti. Ten, kur entuziastai įžvelgia vizijas, kritikai nujaučia košmarą. Informavimo priemonių korporacijoms vis labiau koncentruojantis, centralizuojantis, o jų siekiui toliau globalizuojantis, atsiranda pagrindas nerimauti, jog bus apribotas svarbus žiniasklaidos vaidmuo – būti laisvo žodžio, raiškos ir debatų forumu. Kai viena bendrovė valdo ir turinį – TV programas, muziką, filmus, žinių šaltinius, *ir* platinimo priemones, ji turi didelę galią. Todėl ji gali palaikyti savo repertuarą (dainininkus bei įžymybes, kuriuos pati išgarsino), save cenzūruoti (neįtraukti į žinias informacijos, kuri galėtų neigiamai nušviesti ją kontroliuojančias bendroves ar korporacinius rėmėjus), taip pat visapusiškai paremti imperijos vidaus produktus, nepaisydama kitų, esančių kitapus jos sienų.

Interneto, valdomo kelių žiniasklaidos konglomeratų, vizija visiškai prieštarauja laisvos ir beribės elektroninės viešpatijos idėjai, – viešpatijos, kurios vos prieš keletą metų dar tikėjosi interneto pirmeiviai. Pirmaisiais interneto gyvavimo metais daugelis laikė jį individualistine sfera, po kurią vartotojai galėtų laisvai klajoti, ieškodami informacijos ir ja dalydamiesi susisiekti ir bendrauti anapus korporacinės galios viešpatijos ribų. Tačiau šiai idėjai ėmė grėsti intensyvėjantis korporacinių žiniasklaidos milžinų ir reklamuotojų dalyvavimas. Kritikams neramu, kad korporacinės galios atsiradimas internete nustelbs viską, išskyrus „korporacijų žodį", ir kad internetas gali pavirsti ribota sritimi, prieinama tik abonentams.

Sunku įvertinti šias prieštaringas nuomones; beveik tikra, kad abi traktuotės yra iš dalies teisingos. Žiniasklaidos susijungimai ir technologijų pažanga tikrai išplėtos būdus organizuoti ir tiekti komunikacijas bei pramogas. Panašiai kaip kino ir muzikos srityse ankstyvųjų informavimo priemonių pirmeivius paveikė TV tinklų ir muzikos pramonės atsiradimas, taip interneto amžius sukels dar ryškesnius žiniasklaidos pokyčius: artimiausiais metais auditorijos turės kur kas didesnį pasirinkimą, ką ir kada vartoti. Tačiau pagrįstas ir nerimas dėl korporacijų dominavimo žiniasklaidoje. Jau pranešama, jog žiniasklaidos konglomeratai vengia žiniose pateikti informaciją, nepalankią bendrovėms partnerėms. Tuo tarpu laisvo, atviro interneto išsaugojimo teiginiai remiasi svarbiais įsitikinimais, kad nevaržoma viešoji sritis, kurioje galima dalytis idėjomis ir dėl jų diskutuoti, yra vertybė.

Svarbu atminti, kad socialiniame pasaulyje maža neišvengiamybių. Pastangos totaliai kontroliuoti informacijos šaltinius ir platinimo kanalus retai būna sėkmingos. Jas žlugdo arba antimonopoliniai įstatymai, siekiantys užkardyti monopolijas, arba nuolatinė ir kūrybinga žiniasklaidos vartotojų reakcija, kai jie ieško alternatyvių informacijos kelių. Informavimo priemonių vartotojai nėra „kultūros kvaileliai", kuriais galima be pastangų manipuliuoti dėl korporacinių interesų; plečiantis žiniasklaidos formų ir turinio mastui bei apimčiai, individai įgunda geriau interpretuoti ir vertinti pranešimus bei faktus, su kuriais susiduria.

Žiniasklaidos imperializmas

Industrinės šalys, labiausiai JAV, užima pirmaujančią padėtį informavimo priemonių gamyboje ir sklaidoje; šis faktas daugelį stebėtojų paskatino kalbėti apie **žiniasklaidos imperializmą**. Šio požiūrio šalininkai kalba apie įkurtą kultūros imperiją. Manoma, kad mažiau išsivysčiusios šalys yra itin pažeidžiamos, nes stokoja išteklių savo kultūrinei nepriklausomybei palaikyti.

Dvidešimties didžiausių pasaulio žiniasklaidos konglomeratų būstinės įkurtos vien tik industrializuotose valstybėse, daugiausia JAV. Čia yra tokios informavimo priemonių imperijos kaip *AOL-Time Warner*, *Disney/ABC* ir *Viacom*. Kitos stambios žiniasklaidos korporacijos – be toliau apibūdinamos Murdocho imperijos – tai: japonų *Sony* korporacija, kuriai priklauso *CBS Records* ir *Columbia Pictures*, vokiečių *Bertelsmann* grupė, įsigijusi *RCA Records* ir didelę grupę JAV išsidėsčiusių leidyklų, pagaliau *Mondadore*, televizijos korporacija, priklausanti Italijos ministrui pirmininkui Silvio Berlusconiui.

Elektroninėmis informavimo priemonėmis Vakarų kultūros produktai iš tiesų plačiai paskleidžiami po Žemės rutulį. Pico Iyeras kalba apie „vaizdo naktis Katmandu" ar vis dažniau vykstančias diskotekas Balyje (1989). Irano Islamo Respublikoje įprastu dalyku tapo amerikietiškos vaizdajuostės ir garsajuostės su Vakarų populiariosios muzikos įrašais, įvežamos ir pardavinėjamos „juodojoje" rinkoje (Sreberny-Mohammadi, 1992). 1999 metais buvo paskelbtas planas Honkonge statyti Disnėjaus pramogų parką – užuot atspindėjęs vietos tradicijas, jis daugiausia atkartos Amerikos atrakcionus. Kaip pastebėjo Disnėjaus pramogų parkų pirmininkas, ši statyba gal bus tik pradžia: „Jei šalyje, kurioje gyvena 1,3 milijardo žmonių, tėra vienas Disnėjaus pramogų parkas, tai negali prilygti penkiems parkams JAV, turinčiose tik 280 milijonų gyventojų" (cituojama: Gittings, 1999).

Kodėl Holivudo kinas patrauklus visam pasauliui, apžvelgta poskyryje „Populiarioji kultūra", p. 73.

Tačiau ginčų kyla ne vien dėl populiariausių pramogų formų. Buvo padaryta prielaida, kad didžiųjų Vakarų agentūrų vykdoma pasaulio žinių kontrolė reiškia, jog pateikiamoje informacijoje dominuoja „Pirmojo pasaulio požiūris". Todėl tvirtinta, kad žinių transliacijos atkreipia dėmesį į besivystantį pasaulį tik stichinių nelaimių, krizių ar karinių konfliktų metu, o kitokio pobūdžio kasdienės žinios kalba vien apie industrializuotą pasaulį ir nesivargina nušviesti besivystančių Žemės rutulio dalių kasdienybę.

Herberto Schillerio tvirtinimu, globalinių komunikacijų kontrolę, vykdomą JAV firmų, reikia vertinti įvairių veiksnių atžvilgiu. Jis teigia, kad Amerikos televizijos ir radijo tinklai vis stipriau patiria federacinės vyriausybės, ypač JAV gynybos departamento, įtaką. Schilleris nurodo, kad „Amerikos radijo korporacija" (*The Radio Corporation of America, RCA*), kuriai priklauso *NBC* televizijos ir radijo tinklai, taip pat yra Pentagono, Amerikos kariuomenės štabo, pagrindinė gynybos subrangovė. Amerikos televizijos eksporto produkcija kartu su reklama propaguoja sukomercintą kultūrą, kuri laipsniškai ardo vietines kultūrinės raiškos formas. Net ir ten, kur vyriausybės draudžia komercinę reklamą šalies viduje, žmonės dažnai gali tiesiogiai klausytis ar žiūrėti aplinkinių šalių radijo ir televizijos laidų.

Schilleris teigia, kad nors amerikiečiams pirmiesiems teko patirti padarinius, kuriuos sukėlė „korporacinių pranešimų kokonas... tačiau tai, kas vyksta dabar, yra naujos totalinės korporacijų informacinės kultūrinės aplinkos kūrimas ir plėtra" (Schiller, 1989: 168, 128). Kai JAV korporacijos ir kultūra įsigalėjo globaliu mastu, „jos užvaldė nemenką pasaulio dalį" taip, kad „Amerikos kultūrinis dominavimas brėžia nacionalinio diskurso ribas" (Schiller, 1991: 22).

Globalinė žiniasklaida ir demokratija

Savo darbe apie globalinę žiniasklaidą Edwardas Hermanas ir Robertas McChesney's (1997) tyrinėja tarptautinių informavimo priemonių poveikius demokratinių valstybių funkcionavimui. Viena ver-

Kaip televizija nušviečia besivystantį pasaulį

Pranešimas, užsakytas Britanijos tarptautinių pagalbos, plėtros ir aplinkosaugos labdaros organizacijų, atskleidė, kad per pastarąjį dešimtmetį besivystančio pasaulio nušvietimas televizijoje labai pablogėjo ir kokybiškai, ir kiekybiškai (valandų, skirtų programoms apie besivystančias šalis, faktiškai sumažėjo 50 procentų). Kai kurie kanalai perėjo prie programų apie laukinę gamtą ir keliones, kiti tiesiog apkarpė šioms šalims nušviesti skirtą laiką – *ITV* jį sutrumpino daugiau kaip 70 procentų. Pranešimas, pavadintas „Prarandant perspektyvą" (*Losing Perspective*), nustatė, kad daugelis programų, nagrinėjančių rimtus klausimus, tokius kaip žmogaus teisės, skurdas ir aplinka, transliuojamos vėlų vakarą ar ankstų rytą, kai žiūrovų auditorija paprastai būna nedidelė. Per 60 procentų laidų apie besivystantį pasaulį daugiausia dėmesio skiria laukinei gamtai ir kelionėms, todėl kritikai teigia, kad Vakarų piliečiai praktiškai negali susidaryti vaizdo, kaip gyvena 80 procentų Žemės rutulio gyventojų – „Pirmajam pasauliui" nepriklausantys žmonės (Stone, 2000).

tus, globalinių žiniasklaidos šaltinių sklaida gali sėkmingai spausti autoritarines vyriausybes, kad šios susilpnintų savo valdomų transliacijos kanalų kontrolę. Išlaikyti žiniasklaidos produktus šiapus nacionalinių sienų darosi vis sunkiau, taigi daugeliui „uždarųjų" visuomenių aiškėja, kad žiniasklaida gali tapti galinga paramos demokratijai jėga (žr. tekstą rėmeliuose, p. 448). Kaip įsitikinome, netgi esant daugiapartinei sistemai, panašiai kaip Indijoje, televizijos komercinimas padeda geriau pažinti opozicinių politikų pažiūras (žr. tekstą rėmeliuose, p. 426). Globalinė žiniasklaida suteikia galimybę plačiai paskleisti kai kurias nuostatas, pavyzdžiui, individualumo vertinimą, pagarbą ir paramą žmogaus bei etninių mažumų teisėms.

Tačiau Hermanas ir McChesney's taip pat pabrėžia globalinės žiniasklaidos pavojus ir jos grėsmę pažeisti sklandų demokratijos veikimą. Globalinė žiniasklaida vis labiau koncentruojasi bei komercializuojasi ir tuomet laipsniškai įsibrauna į svarbią „viešąją sritį" Habermaso apibrėžtu būdu (žr. p. 431). Hermano ir McChesney'o teigimu, komercinės informavimo priemonės priklauso nuo pajamų iš reklamos, todėl yra priverstos teikti pirmenybę turiniui, užtikrinančiam aukštus reitingus ir gerą prekių apyvartą. Dėl to pramogos neišvengiamai nugalės prieštaras ir debatus. Ši žiniasklaidos *savicenzūros* forma silpnina piliečių dalyvavimą visuomenės reikaluose ir pakerta žmonių gebėjimą suprasti viešąsias problemas. Pasak Hermano ir McChesney'o, globalinės informavimo priemonės tėra tik „naujieji globalinio kapitalizmo misionieriai": nekomercinę žiniasklaidos erdvę nenukrypstamai perima tie, kuriems rūpi ją pritaikyti „ekonomiškai naudingiausiu būdu" (Herman, 1998). Jų akimis, „pramogų kultūra", kurią palaiko žiniasklaidos institucijos, nuolatos siaurina viešąją sritį ir pakerta demokratijos veikimą.

Pasipriešinimas globalinei žiniasklaidai ir jos alternatyvos

Globalinės žiniasklaidos galios ir akiračio niekaip nepaneigsi, tačiau visose šalyse esama jėgų, kurios gali padėti lėtinti žiniasklaidos puolimą ir formuoti jos produktų pobūdį taip, kad jie atspindėtų vietos tradicijas, kultūras ir prioritetus. Informavimo priemonių globalizaciją stipriai stabdo religija, tradicijos ir plačiai paplitusios pasaulėžiūros, nors vietiniai įstatymai bei savos žiniasklaidos institucijos taip pat gali atlikti vaidmenį ribojant globalių žiniasklaidos šaltinių poveikį.

Ali Mohammadis tyrinėjo islamo šalių atsaką žiniasklaidos globalizacijos jėgoms (1998). Atsira-

Televizija Kinijoje: „kultūros audros epicentras“

Praslinkus daugiau kaip dešimčiai metų nuo 1989 metų įvykių, pakeitusių pasaulį – Berlyno sienos griūties, Rytų ir Vakarų Šaltojo karo pabaigos, televizija užėmė pagrindinę vietą kovose dėl demokratizacijos Kinijos Liaudies Respublikoje. Kinijoje, kurioje šiuo metu budriai stebint Kinijos komunistų partijai vyksta sparti kultūrinė bei ekonominė transformacija, aiškiai atsiskleidžia prieštaringa globalizacijos prigimtis.

Prieš porą dešimtmečių pradėjusi modernizacijos programą, Kinijos vyriausybė numatė, kad jos dalimi taps televizija, ir prižiūrėjo nacionalinės televizijos plėtrą, o gyventojus skatino pirkti televizorius. Televizijos transliaciją vyriausybė laikė priemone šaliai vienyti ir partijos autoritetui palaikyti. Tačiau televizija gali būti nepastovi ir permainingа žiniasklaidos priemonė. Juk palydovinių kanalų amžiuje televizijos transliacijos neįmanoma griežtai kontroliuoti. Kinijos auditorija taip pat pademonstravo, kad pasirengusi interpretuoti TV laidų turinį savaip, priešingai vyriausybės siekiams (Lull, 1997).

Interviu su 100 kinų šeimų atskleidė Lullui, kad kinų žiūrovų auditorijos, visai kaip ir kitų komunistinio režimo šalių gyventojai, „tiesiog meistriškai interpretuodavo, skaitydamos tarp eilučių, kad pagautų ne tokius akivaizdžius pranešimus“. Imdamas interviu, Lullas pastebėjo, jog informantai buvo linkę apibūdinti ne tik ką žiūrėjo, bet ir *kaip* žiūrėjo. „Žinodami, kad vyriausybė dažnai savaip pakreipia ir išpučia pranešimus, žiūrovai įgudo įsivaizduoti tikrąją padėtį. Kas rodoma, kas praleidžiama, kam suteikiama pirmenybė, kaip pasakoma – visi niuansai buvo stebimi ir jautriai interpretuojami“ (1997: 266–7).

Lullas padarė išvadą, kad daugelis pranešimų, kuriuos kinų auditorijos matė per televiziją – pirmiausia užsienio kino filmuose ir reklaminėse komercinėse laidose – prieštaravo gyvenimo būdui ir galimybėms, kurias teikė savoji visuomenė. Matydami televiziją, kurios turinys pabrėžia individualybę ir vartotojų visuomenę, daugelis kinų žiūrovų pajuto, kaip iš tikrųjų suvaržyti jie patys. Televizija perteikė Kinijos auditorijoms, kad kitos socialinės sistemos, atrodo, veikia sklandžiau ir siūlo daugiau laisvės negu kinų.

Lullas daro išvadą, kad televizija nušvietė esminę prieštarą tarp monolitinio valdančiosios Komunistų partijos balso ir „alternatyviųjų realybių“, kurias galima pamatyti per TV. Jo nuomone, televizija atsiduria „kultūrinės audros epicentre“, kai sprendžiama Kinijos ateitis. Televizija tapo agitacijos priemone, kuri stiprina ir skatina visuotinį nepasitenkinimą asmens laisvės stoka, nestabilia ekonomika ir įsitvirtinusia biurokratija.

dusias tarptautines elektronines imperijas, kurios veikia kiaurai pereidamos valstybių sienas, daugelis islamo šalių suvokė kaip grėsmę savo kultūriniam identitetui ir nacionaliniams interesams. Pasak Mohammadžio, pasipriešinimas šiam svetimų žiniasklaidos formų antpuoliui skleidėsi nuo prislopintos kritikos iki visiško Vakarų palydovų uždraudimo. Reakcija į informavimo priemonių globalizaciją ir veiksmai, kurių ėmėsi atskiros šalys, daugiausia parodo visuotinį šių šalių atsaką Vakarų kolonializmo palikimui ir modernybės brovimuisi. Analizuodamas islamo atsakus žiniasklaidos globalizacijai, Mohammadis išskiria trijų rūšių valstybes: modernistines, mišriąsias ir tradicines.

Iki XX a. devintojo dešimtmečio vidurio dauguma islamiškojo pasaulio televizijos programų kurtos ir platintos atskirų šalių viduje arba per *Arabsat* – bendrą arabų šalių palydovinės transliacijos tinklą, apimantį dvidešimt vieną valstybę. Transliacijos liberalizavimas ir TV globalinių palydovų galia transformavo islamiškojo pasaulio televizijos apybrėžas. 1991 metų Persijos įlankos karas pavertė Vidurinius Rytus globalinės žiniask-

laidos pramonės dėmesio centru, taip pat stipriai paveikė televizijos transliaciją bei vartojimą paties regiono viduje. Sparčiai plito palydovai – 1993 metais palydovinės televizijos kanalus įkūrė Bahreinas, Egiptas, Saudo Arabija, Kuveitas, Dubajus, Tunisas ir Jordanija. Į dešimtmečio pabaigą savus palydovinius kanalus ir galimybę priimti globalinės žiniasklaidos programas turėjo dauguma arabų šalių.

Tačiau kai kuriose islamo valstybėse įtampą sukėlė temos ir faktai, nagrinėjami Vakarų televizijose. Ypač prieštaringos programos, susijusios su lyčių ir žmogaus teisių klausimais. Antai nerimaudama, kaip *BBC* nušviečia žmogaus teisių dalykus, Saudo Arabija nebepalaiko šios televizijos laidų arabų kalba. Trys islamo valstybės – Iranas, Saudo Arabija ir Malaizija – uždraudė žiūrėti Vakarų palydovinę televiziją. Nepalaužiamiausias Vakarų žiniasklaidos priešininkas yra Iranas, laikantis šias informavimo priemones „kultūrinės taršos" ir Vakarų vartotojiškųjų vertybių propagandos šaltiniu.

Tačiau šitoks stiprus atoveiksmis būdingas vien mažumai. Mohammadis daro išvadą, kad nors islamo valstybės į žiniasklaidos globalizaciją atsakė bandymais pasipriešinti ar pateikti alternatyvą, dauguma ėmė manyti, jog norint palaikyti savo kultūrinį identitetą, būtina pritarti tam tikroms savo kultūros modifikacijoms. Jo akimis, „tradicionalistinė nuostata", remiama Irano ir Saudo Arabijos, laipsniškai užleidžia vietą atsakui, kurio atspara – prisitaikymas ir modernizacija (Mohammadi, 1998).

Teisinio žiniasklaidos reguliavimo problema

Žiniasklaidos verslininkų atsiradimas bei įtaka ir stambios žiniasklaidos bendrovės daugeliui kelia nerimą. Juk šios bendrovės užsiima ne paprasčiausiu prekių pardavimu – jų verslas veikia pasaulėžiūrą. Šitokių korporacijų savininkai – tokie kaip Murdochas – visiškai neslepia savo politinių pažiūrų, o tai neišvengiamai kelia rūpestį politinėms partijoms ir kitoms grupėms, užimančioms kitokias politines pozicijas.

Murdocho požiūris, jog monopolijas kuria tik vyriausybės, turi krislelį tiesos. Verslininkas nėra tiekėjas monopolininkas, todėl jam teko nepaprastai rizikuoti finansais ir nemažai jų netekti, kol jis pasiekė savo dabartinę padėtį. Jam tenka konkuruoti ne tik su kitais žiniasklaidos milžinais, panašiais į vadovaujamą Eisnerio, bet ir su aibe kitų varžovų. Tačiau idėja, kad konkurencija rinkoje užkardo stambių firmų galimybę įsigalėti verslo šakoje, yra mažų mažiausiai ginčytina.

Pripažindamos šį faktą, visos šalys turi įstatymus, padedančius kontroliuoti žiniasklaidos nuosavybę. Bet kiek griežtai reikėtų tai daryti? O turint galvoje globalinį žiniasklaidos įmonių pobūdį, ar nacionalinės vyriausybės apskritai gali tvirtai tikėtis, jog suvaldys žiniasklaidą?

Žiniasklaidos reguliavimo problema sudėtingesnė, negu galėtų atrodyti neįsigilinus. Akivaizdu, kad informavimo priemonių organizacijų įvairovė yra visuomenės interesas – juk tai galbūt užtikrina, kad daugelis skirtingų grupių ir politinių traktuočių galės būti išgirstos. Tačiau apribojus, kas ką gali įsigyti, ir apibrėžus, kokiomis žiniasklaidos technologijų formomis leidžiama naudotis, galima paveikti informavimo priemonių sektoriaus ekonominį klestėjimą. Pernelyg žiniasklaidą reglamentuojanti šalis gali atsilikti nuo kitų – juk informavimo priemonių industrija yra vienas iš sparčiausiai augančių moderniosios ekonomikos sektorių.

Žiniasklaidos koncentracijos kritikai sako, kad didžiosios žiniasklaidos bendrovės turi per daug galios. Tuo tarpu verslininkai tvirtina, jog teisiškai varžomi jie nebegalės priimti veiksmingų komercinių sprendimų, todėl patirs nesėkmes globalinėje konkurencinėje kovoje. Be to, verslininkai klausia, kas vykdytų žiniasklaidos reguliavimą? Ir kas kontroliuotų reguliuotojus?

Žiniasklaidos reguliavimo politikos gairė galėtų būti pripažinimas, jog rinka, kurioje dominuoja dvi ar trys stambios žiniasklaidos bendrovės, vienu metu gresia ir tikrajai ekonominei konkurencijai, ir demokratijai, nes informavimo priemonių savininkai nėra rinkti atstovai. Šiam reikalui galima taikyti esamus antimonopolinius įstatymus, nors

Žiniasklaidos verslininkai: Rupertas Murdochas

Rupertas Murdochas – Australijoje gimęs verslininkas, kuris vadovauja vienai didžiausių pasaulyje žiniasklaidos imperijų. *News Corporation* valdo devynis skirtingus žiniasklaidos kūrėjus šešiuose žemynuose. 1996 metais korporacijos prekių apyvarta sudarė per 10 milijardų dolerių.

News Corporation Murdochas įsteigė Australijoje XX a. septintajame dešimtmetyje, prieš įžengdamas į Britanijos ir Amerikos rinkas. Jo pirmieji pirkiniai – Britanijos *News of the World* bei *Sun* 1969 metais ir JAV *New York Post* aštuntojo dešimtmečio viduryje – tapo pagrindu nepaprastai tolesnių įsigijimų plėtrai. Dabar *News Corporation* valdo per 130 laikraščių San Antonijuje, Bostone, Čikagoje ir kituose miestuose. Daugelį šių laikraščių Murdochas pavertė sensacijų besivaikančiais leidiniais, kuriuose vyrauja trys temos: seksas, nusikaltimai ir sportas. Itin gerai sekėsi, pavyzdžiui, *Sun*, kurio kasdienis tiražas pranoksta 4 milijonus egzempliorių.

XX a. devintajame dešimtmetyje įkūręs *Sky TV* palydovinį ir kabelinį tinklą, Murdochas pradėjo televizijos plėtrą. Po iš pradžių patirto nuosmukio toliau jį lydėjo komercinė sėkmė. Verslininkui taip pat priklauso 64 procentai *Star TV* tinklo Honkonge. Šios televizijos strategija – „valdyti padangę", palydovine transliacija apimant teritoriją nuo Japonijos iki Turkijos, prisijungiant milžiniškas Indijos ir Kinijos rinkas. Ji transliuoja penkiais kanalais, tarp jų ir *BBC* pasaulio žinias (*BBC World News*).

1985 metais Murdochas nusipirko 50 procentų *Twentieth-Century-Fox* akcijų. Šiai kino bendrovei priklauso daugiau kaip 2000 filmų teisės. Jo *Fox Broadcasting Company* ėmė veikti 1987 metais ir tapo ketvirtuoju pagal dydį – po *ABC*, *CBS* ir *NBC* – Jungtinių Valstijų televizijos tinklu. Dabar Murdochui priklauso 22 JAV televizijos stotys, kurioms priskiriama per 40 procentų TV žiūrinčių namų ūkių. Jis kontroliuoja 25 žurnalus, tarp jų – populiarųjį *TV Guide*, o 1987 metais įsigijo JAV įsikūrusią leidyklą *Harper and Row*, dabar pervardytą į *HarperCollins*.

Pastaraisiais metais Murdochas labai daug investavo į pelningą skaitmeninės palydovinės televizijos pramonę, ypač į tiesioginį sporto įvykių, pavyzdžiui, krepšinio ir futbolo varžybų, transliavimą. Pasak Murdocho, sporto nušvietimas – tai „taranas", kuris pramuš *News Corporation* vartus į naujas žiniasklaidos rinkas (Herman ir McChesney, 1997). Kadangi sporto įvykius geriausia stebėti tiesiogiai, jiems suteikia-

jie labai nevienodi ir atskirose Europos valstybėse, ir kitose industrinėse šalyse.

Konkurencingumas reiškia pliuralizmą, o pastarasis prisideda prie demokratijos plėtros. Bet ar pakanka vien pliuralizmo? Nemažai ekspertų teigia, kad daugybės informavimo priemonių kanalų gyvavimas nėra turinio kokybės ir tikslumo garantas, ir nurodo JAV pavyzdį. Kai kas mano, jog siekiant stabdyti stambių žiniasklaidos bendrovių dominavimą, iš esmės svarbu išlaikyti tvirtą visuomeninio transliuotojo sektorių. Tačiau visuomeniniai transliuotojai irgi sukelia problemų. Daugumoje šalių jie patys virsdavo monopolininkais, taip pat nemažai valstybių jais sėkmingai naudojosi kaip vyriausybių propagandos priemone. Šiuo atveju klausimas, kas kontroliuoja reguliuotojus, įgauna ypatingą prasmę.

Žiniasklaidos reguliavimo klausimą komplikuoja viena problema – itin sparti technologijų kaita. Technologinės naujovės nuolatos transformuoja informavimo priemones, o kadaise skirtingos technologijos formos dabar susijungia. Pavyzdžiui, jei televizijos programos žiūrimos per internetą, kurios srities teisinį reguliavimą reikėtų šiuo atveju taikyti? Informavimo priemonių ir telekomunikacijų *konvergencijos* klausimas yra vienas pagrindinių Europos Sąjungos valstybių debatuose. Kai kas mano, jog reikia koordinuotų įstatymų, kurie suderintų telekomunikacijų, transliacijos ir informavimo technologijas visoje Europoje. Tačiau šitai

ma „mokesčio už laidą" forma, kuri pelninga ir Murdochui, ir reklamuotojams. Globalinė sporto informacijos paklausa skatina *News Corporation* ir kitas žiniasklaidos imperijas stipriai varžytis dėl teisės transliuoti svarbiausius sporto renginius, ir ši konkurencija nustelbia kitus įvykius.

Tam tikrų keblumų Murdochui gali sukelti vyriausybės, nes jos gali, bent jau savo šalyse, priimti įstatymus, ribojančius informavimo priemonių bendrąją nuosavybę – t. y. situacijas, kai vienai firmai nuosavybės teise priklauso keletas laikraščių ir TV stočių. Europos Sąjunga taip pat išreiškė susirūpinimą dėl itin didelių žiniasklaidos bendrovių dominuojančios padėties. Tačiau Murdocho galią nelengva suvaržyti, nes ji pasklido po visą pasaulį. Šiam verslininkui pakanka įtakos veikti vyriausybes, tačiau buvimas visur ir kartu niekur glūdi pačioje telekomunikacijų verslo prigimtyje. Murdocho galia itin plačiai įsišaknijusi, tačiau ji neapčiuopiama.

Savo kalboje, pasakytoje 1994 metų spalio mėnesį, Murdochas susirėmė su tais, kurie jo žiniasklaidos imperiją laikė grėsme demokratijai ir debatų laisvei. „Kapitalistai visuomet stengiasi įsmeigti peilį vienas kitam į nugarą, – teigė verslininkas, – todėl laisvoji rinka nesukuria monopolijų. Iš esmės monopolijos gali egzistuoti tik tuomet, kai jas palaiko vyriausybės. Mes, *News Corporation*, esame šviesuoliai", – kalbėjo Murdochas. Jis atviravo, kad Indijoje, kurioje įmanoma priimti *Star* televizijos transliacijas, tūkstančiai privačių operatorių investavo į palydovines antenas ir nelegaliai pardavinėja *Star* programas. „Ką gi turėtume daryti, jei tam nepritartume?" – klausė Murdochas ir baigdamas padarė išvadą: *News Corporation* tikisi „ilgalaikės partnerystės su šiais puikiais verslininkais" (Murdoch, 1994).

Kurį laiką Murdochas buvo didžiausios pasauliui žinomos informavimo priemonių organizacijos vadovas. Tačiau 1995 metais jį aplenkė susijungusios *Disney Company* ir *ABC*. *Disney* prezidentas Michaelis Eisneris paaiškino, jog norėjo varžytis su Murdochu sparčiai besiplečiančiose Azijos rinkose. „Dabar jie dukart didesni už mane", – apibūdino susijungimą Murdochas, o po to pridūrė: „didesnis taikinys". Neseniai įvykęs *AOL* ir *Time Warner* susijungimas pateikė Murdochui dar vieną taikinį, bet, atrodo, verslininkas nevengs šio iššūkio. *Disney*, *Time Warner* ir *Viacom* generaliniai direktoriai drauge pabrėžė, jog būtent Murdochą labiausiai gerbia, kaip informavimo priemonių valdytoją, būtent jo labiausiai bijo ir būtent jo veiksmus kruopščiausiai tyrinėja (Herman ir McChesney, 1997).

sunku įgyvendinti. ES vaidmuo teisiškai reguliuojant žiniasklaidą tebėra menkas, o dabartinės politikos dokumentą – „Televizija be sienų" – buvo numatyta taisyti 2002 metais.

Išvados

Kaip individai, mes nevaldome technologinės kaitos, o ji dėl savo žaibiškos spartos gresia užtvindyti mūsų gyvenimą. Dažnai kartojama sąvoka „informacijos greitkelis" numano egzistuojantį tvarkingą kelių tinklą, o naujųjų technologijų poveikį neretai laiko chaotišku ir destruktyviu.

Tačiau laidais apraizgyto pasaulio atsiradimas iki šiol niekaip neįgyvendino nė vieno iš itin nepalankių scenarijų, kuriuos pranašavo kai kurie kritikai. Internetas nepaskatino „Didžiojo brolio" atsiradimo, veikiau priešingai – žadino išcentrinimą ir individualumą. Nepaisant didžiulio triukšmo, sukelto dėl galimos globalinės kompiuterių infrastruktūros griūties tūkstantmečių sandūroje – vadinamosios „2000 metų klaidos", – viskas baigėsi be rimtesnių įvykių. Pagaliau nepanašu, kad išnyks knygos ir kitos „ikielektroninės" žiniasklaidos priemonės. Nors mūsų knyga stora, ji parankesnė už kompiuterinę leidinio versiją. Netgi Billas Gatesas, sumanęs papasakoti, kokio naujo aukštųjų technologijų pasaulio tikėtųsi, suprato, jog būtina parašyti knygą.

15 TEMOS SANTRAUKA

1. Moderniojoje visuomenėje žiniasklaida pradėjo atlikti vieną iš pagrindinių vaidmenų. Žiniasklaida – tai komunikacijos terpė: laikraščiai, žurnalai, televizija, radijas, kinas, vaizdajuostės, kompaktinės plokštelės ir kitos formos, pasiekiančios masines auditorijas. Ji daro esminę įtaką mūsų gyvenimui. Žiniasklaida ne vien teikia mums pramogas, bet ir formuoja informacijos visumą, kuria pasiremiame savo kasdienėje veikloje.
2. Laikraščiai buvo reikšmingiausia ankstyvosios žiniasklaidos priemonė. Jie ligi šiol išlieka svarbūs, tik dabar juos papildė kitos, naujesnės informavimo priemonės, ypač televizija ir internetas.
3. Po interneto antrasis pagal reikšmę praėjusio keturiasdešimtmečio žiniasklaidos darinys yra televizija. Daugumos šalių vyriausybės tiesiogiai dalyvavo administruojant televizijos transliaciją. Palydovinė ir kabelinė technologijos iš pagrindų keičia televizijos pobūdį; gausėjant prieinamų kanalų, visuomeninė televizija praranda dalį žiūrovų, o vyriausybės turi mažiau galimybių kontroliuoti televizijos programų turinį.
4. Buvo sukurtos kelios skirtingos informavimo priemonių teorijos. McLuhanas teigė, kad informavimo priemonės daro įtaką visuomenei veikiau dėl to, *kaip* jos pranešinėja, negu dėl to, *ką* pranešinėja. Pasak McLuhano, „informavimo priemonė – tai pranešimas“: pavyzdžiui, TV daro įtaką žmonių elgsenai ir nuostatoms, nes savo pobūdžiu labai skiriasi nuo kitų informavimo priemonių, tokių kaip laikraščiai ar knygos.
5. Kiti reikšmingi teoretikai – tai Habermasas, Baudrillardas ir Thompsonas. Habermasas nurodo žiniasklaidos vaidmenį kuriant „viešąją sritį“ – viešosios nuomonės ir viešųjų debatų sritį. Baudrillardas patyrė didelę McLuhano įtaką. Jis mano, jog naujosios informavimo priemonės, ypač televizija, faktiškai keičia mūsų suvokiamą „realybę“. Thompsonas tvirtina, kad žiniasklaida sukūrė naują socialinės sąveikos formą – „netiesioginę tariamąją sąveiką“ – kuri yra ribotesnė, siauresnė ir labiau vienakryptė, palyginti su kasdienėmis socialinėmis sąveikomis.
6. Pastaraisiais metais naujųjų komunikacinių technologijų pažanga transformavo telekomunikacijas – tekstų, garsų ar vaizdų nuotolinį perdavimą technologinėmis laikmenomis. Skaitmeninė raiška, pluoštinė optika ir palydovinės sistemos kartu palaiko multimediją – kelių informavimo priemonių derinį vienoje terpėje – ir interaktyviąją (dialoginę) terpę, leidžiančią individams aktyviai dalyvauti tame, ką jie mato ar girdi. Pastaruoju metu tarp telekomunikacijų naujovių pirmauja mobilieji telefonai.
7. Internetas suteikia galimybę beprecedenčio lygio netiesioginiam žmonių tarpusavio bendravimui ir sąveikai. Visame pasaulyje itin spar-

čiai didėja interneto vartotojų skaičius ir nuolatos plėtojasi per internetą vykdomos veiklos įvairovė. Internetas atveria jaudinančias naujas galimybes, tačiau kai kam neramu, kad skatindamas socialinę izoliaciją ir anonimiškumą, jis gali pakirsti žmonių santykius ir ardyti bendruomenes.

8. Žiniasklaidos pramonė per pastaruosius tris dešimtmečius globalizavosi. Galima pažymėti kelias tendencijas: informavimo priemonių nuosavybė vis labiau koncentruojama – patenka į stambiųjų žiniasklaidos konglomeratų rankas; privati informavimo priemonių nuosavybė stelbia viešąją nuosavybę; žiniasklaidos bendrovės veikia kiaurai pereidamos valstybių sienas; žiniasklaidos bendrovės diversifikavo savo veiklą; pagaliau padažnėjo žiniasklaidos jungimosi atvejų. Globalinėje informavimo priemonių industrijoje – muzikoje, televizijoje, kine, žiniose – dominuoja vos kelios daugianacionalinės korporacijos.

9. Šiandien jaučiame, jog gyvename viename pasaulyje. Bene labiausiai šį jausmą sužadino žiniasklaidos ir komunikacijų veikimas tarptautiniu mastu. Susiformavo pasaulinė informavimo struktūra – tarptautinė informacijos prekių kūrimo, platinimo ir vartojimo sistema. Dėl dominuojančios padėties, kurią pasaulinėje informavimo sistemoje užima industrinės šalys, daugelis mano, jog besivystančias šalis veikia naujos formos žiniasklaidos imperializmas. Nemažai kritikų nerimauja, jog žiniasklaidos galių koncentravimas vos keleto bendrovių ar įtakingų individų rankose pakerta demokratijos veikimą.

Pasvarstykite dar kartą

1. Ar vyriausybės turėtų siekti tautinių kultūrų apsaugos, ribodamos palydovinės ir kabelinės televizijos sklaidą?
2. Koks būtų jūsų požiūris į savo šalį arba ko jam stigtų, jei turėtumėte tik vienintelį informacijos šaltinį – „muilo operas“?
3. Ar masinio informavimo priemonės didina atvirų viešųjų debatų galimybes ar jas mažina?
4. Kuo galėtumėte būti internete?
5. Ar nuosavybės koncentravimas muzikos pramonėje sumažino vartotojo galimybę rinktis?
6. Ar komunikacijų globalizavimas padės mums geriau suprasti kultūrų skirtybes, ar jas sunaikins suvienodindamas?

Papildoma literatūra

Chris Barker. *Television, Globalization and Cultural Identities*. – Buckingham: Open University Press, 1999.

Timothy E. Cook. *Governing with the News: The News Media as a Political Institution.* – Chicago: The University of Chicago Press, 1998.

Nick Lacey. *Narrative and Genre.* – Houndmills: Macmillan Press, 2000.

James Slevin. *The Internet and Society.* – Cambridge: Polity, 2000.

Daya Kishan Thussu. *Electronic Empires.* – London: Arnold, 1998.

Interneto nuorodos

Foundation for Information Policy Research (UK)
http://www.fipr.org

The Modernist Journals Project
www.modjour.brown.edu

News Watch
http://www. newswatch.org

OECD and the Information Economy
www.oecd.org/dsti/sti/it

University of California at Los Angeles: Cultural Studies West
http://www..qseis.ucla.edu/courses/ed253a/253WEBB.htm

16

Švietimas

- **Kintantis švietimo vaidmuo** 457
- **Britų švietimas: ištakos ir raida** 458
- **Aukštasis mokslas** 464
- **Švietimas ir naujosios komunikacinės technologijos** 469
- **Švietimo privatizavimas** 471
- **Mokymo ir nelygybės teorijos** 475
- **Lytis ir švietimas** 479
- **Švietimas ir etniškumas** 482
- **Intelekto koeficientas ir mokymosi sėkmė** 484
- **Išvados: mokymasis visą gyvenimą** 486
- **Temos santrauka** 487
- **Pasvarstykite dar kartą** 489

16 skyrius. Švietimas

Daugelis jūsų, skaitančių šią knygą, tikriausiai esate universiteto studentai arba netrukus jais tapsite. Gali būti, kad studijuodami sociologiją dirbate ir savarankiškai, ir auditorijoje. Tikriausiai jūs mokotės kartu su savo studijų draugais, su kuriais matotės kartą arba dažniau per savaitę, ir skaitantis paskaitas, vedantis seminarus bei konsultuojantis dėstytojas yra jus supažindinęs su pagrindinėmis sociologijos idėjomis. Tiesą pasakius, tikriausiai didžioji jūsų mokymo dalis yra atliekama būtent šitaip – derinant tiesioginį bendravimą, grupinį darbą ir savarankiškas studijas.

Tačiau kas nutiktų, jei jūsų mokymo tiesioginio bendravimo elementas būtų pašalintas, o jūs galėtumėte užbaigti visas studijas nė karto realiai nesusitikę nei su savo mokslo draugais, nei su dėstytojais? Dar visai neseniai tokią galimybę buvo sunku įsivaizduoti. Nors neakivaizdinės studijos jau seniai leido žmonėms mokytis neformalioje edukacinėje aplinkoje, šitoks mokymasis savo esme nėra labai sklandus ar dialoginis (interaktyvus). 1971 metais įkurtas Britanijos atvirasis universitetas pirmasis pradėjo naudoti televiziją neakivaizdinėms aukštojo mokslo studijoms. Šio universiteto programos yra transliuojamos per *BBC* anksti ryte ir vėlai vakare. Studentai šią mokymo formą derina su rašytine medžiaga, neakivaizdiniu darbu, susitikimais su asmeniniu konsultantu ir vasaros kursais, kuriuose dalyvauja ir jų kolegos. Šitaip studentai, būdami namuose, gali įgyti kokybišką aukštąjį išsilavinimą – ir dažnai tą jie daro tebedirbdami. Atvirasis universitetas tapo didžiausiu Jungtinėje Karalystėje ir savo mokymo programoje vis dažniau ima naudoti internetą, tačiau jis laikosi principo, kad su studentais reikia bendrauti ir tiesiogiai.

Kitas naujos kartos švietimo institucijų, pasitelkusių interneto galią iš esmės tradiciniam mokymui pakeisti pavyzdys yra Jungtinių Valstijų Fynikso universitetas. Jis buvo įkurtas 1989 metais ir yra didžiausias JAV akredituotas universitetas. Tačiau priešingai negu dauguma didelių Amerikos universitetų, šis negali pasigirti vešliomis vejomis pasipuošusiu universiteto miesteliu, didžiule biblioteka, futbolo komanda ar studentų centru. 68 000 šio universiteto studentų daugiausia bendrauja per internetą – Fynikso universiteto „internetinį studentų miestelį“ – arba susitinka vienaname iš daugiau kaip penkiasdešimt „mokymo centrų“, esančių visos Šiaurės Amerikos dideliuose miestuose.

Fynikso universitete yra per tuziną aukštojo mokslo diplomą suteikiančių programų, kurias ištisai galima užbaigti per internetą, todėl visiškai nesvarbu, kur iš tiesų gyvena studentai. Grupinės interneto pašto dėžutės pakeičia realias auditorijas: studentai ne asmeniškai skaito pranešimus ar aptaria idėjas, o paskelbia savo darbą elektroninėje auditorijoje, kur jį gali perskaityti kiti studentai ir dėstytojas. Studentai, ieškodami literatūros ir papildomų skaitinių, naudojasi elektronine biblioteka. Kiekvienos savaitės pradžioje kurso dėstytojas elektroniniu būdu išdalija savaitės skaitinių sąrašą ir diskusijų temas. Studentai darbą užbaigia pagal individualų grafiką – jie bet kuriuo paros metu gali patekti į „elektroninę auditoriją“ – o dėstytojas įvertina atliktas užduotis ir su savo pastabomis grąžina jas studentams.

Fynikso universitetas išsiskiria ne vien tik mokymo priemonėmis. Į šį universitetą gali įstoti tik vyresni kaip dvidešimt trejų metų ir turintys darbą asmenys. Universiteto siūlomų kursų struktūra ir

turinys skirti suaugusiems specialistams, norintiems įgyti naujų įgūdžių bei kvalifikaciją, tačiau privalantiems užbaigti šį nepertraukiamą mokslą taip, kad studijos netrukdytų jų intensyviam profesiniam bei asmeniniam gyvenimui. Dėl šios priežasties kursai yra dėstomi pagal intensyvius penkių–aštuonių savaičių modulius, ir jie vyksta ištisus metus, o ne pagal akademinį kalendorių.

Fynikso universitetas skiriasi nuo tradicinių vienu svarbiu požymiu – tai pelno organizacija, kurios savininkė yra *Apollo Communications* korporacija. Praslinkus dešimtmečiui po įkūrimo, Fynikso universiteto vidutinis pelnas buvo 12,8 milijono dolerių per ketvirtį. Kaip netrukus įsitikinsime, vis daugiau Jungtinių Valstijų, Britanijos ir kitų šalių švietimo įstaigų tampa privačiomis, o ne visuomeninėmis. Išorinės organizacijos, turinčios vadybos ar technikos gamybos bei paskirstymo patirtį, įsitraukia į švietimo sistemą kaip konsultantės arba administratorės.

Negalima paneigti internetu grindžiamo mokymo lankstumo ir patogumo, tačiau ir šį metodą galima kritikuoti. Daugelis įrodinėja, kad akivaizdaus mokymo iš tiesų dialoginėje (interaktyviojoje) aplinkoje nėra kuo pakeisti. Ar būsimosios besimokančiųjų kartos bus tik anoniminių studentų, pažįstančių vieni kitus tik pagal interneto vartotojų vardus, tinklai? Ar praktiškos ir turinčios tikslą tik formuoti įgūdžius studijos sumenkins abstraktaus argumentavimo ir „mokymosi dėl mokymosi“ svarbą?

Šiame skyriuje nagrinėsime, kaip dėl technologijos pokyčių ir naujų globalinės žinių ekonomikos reikalavimų keičiasi švietimas. Susipažinsime su Britanijos švietimo sistemos ištakomis bei raida ir gvildensime politinius debatus, kuriuos sukėlė švietimas. Aptarsime argumentus dėl švietimo privatizavimo ir naujų informacinių technologijų vaidmenį mokyklose. Išnagrinėję kelis pagrindinius teorinius švietimo principus, paliesime nelygybės mokymo sistemoje klausimą, atsižvelgdami į jos ryšį su lytimi, etniškumu ir klasine kilme. Skyrių užbaigsime samprotavimais apie intelekto esmę ir mokymosi visą gyvenimą svarbą.

Kintantis švietimo vaidmuo

Nors dauguma industrinių šalių piliečių šiuolaikinį **švietimą** laiko savaime suprantamu dalyku, iš tiesų prireikė daug laiko, kad atsirastų mokinių mokymas specialiai tam pastatytose mokyklose. Ištisus šimtmečius mokslas buvo prieinamas tik saujelei išrinktųjų, kurie turėjo pinigų ir laiko, kad galėtų jo siekti. Iki spaudos išradimo 1454 metais knygos buvo kruopščiai perrašinėjamos ranka, todėl jos buvo retos ir brangios. Daugeliui žmonių kasdieniame gyvenime nebuvo privalu skaityti arba netgi tai buvo nenaudinga. Didžiajai gyventojų daliai suaugti reiškė mėgdžiojant išmokti vyresniųjų socialinius papročius bei praktinius darbo įgūdžius. Vaikai anksti padėdavo dirbti namų ruošos ar laukų darbus ir tapę paaugliais jau daug nusimanydavo apie žemės ūkį ar amatus. Vietiniai papročiai būdavo perduodami iš kartos į kartą, o žodiniai pasakojimai užtikrindavo, kad legendos ir epai išliktų.

Prieš prasidedant naujiesiems laikams, viskas radikaliai pasikeitė. Šiandien industrinėse šalyse **raštingumas** didelis – t. y. kone kiekvienas turi skaitymo ir rašymo pagrindus. Beveik visi visuomenės nariai suvokia, kad jai priklauso, kažkiek nusimano apie savo šalies geografinę padėtį pasaulyje ir jos istoriją. Visais amžiaus laikotarpiais po kūdikystės mūsų gyvenimui daro įtaką informacija, kurią gauname iš knygų, laikraščių, žurnalų ir televizijos. Visi esame perėję formalaus mokymo procesą. Mūsų gyvenime svarbiausiais dalykais tapo spausdintas žodis ir elektroninis komunikavimas, derinamas su formaliu mokslu mokyklose ir universitetuose.

Švietimas ir industrializacija

Industrializacijos procesas ir miestų plėtra turėjo didžiulę įtaką švietimo sistemos vystymuisi. Iki pirmųjų XIX a. dešimtmečių dauguma gyventojų apskritai niekur nesimokė. Tačiau pramonės ekonomikai sparčiai išsiplėtojus, atsirado didelis specializuoto mokymo, kuris galėtų sukurti išsilavinusią ir išmanančią darbo jėgą, poreikis. Kai pro-

fesijos ėmė vis labiau diferencijuotis ir vis dažniau tolti nuo namų, tapo neįmanoma tėvų darbo įgūdžių tiesiogiai perduoti vaikams.

Švietimo sistemoms tapus universaliomis, vis daugiau žmonių susidurdavo su abstrakčiu mokymu (tokių dalykų kaip matematika, gamtos mokslai, istorija, literatūra ir t. t.), o ne su konkrečių įgūdžių praktiniu perteikimu. Šiuolaikinėje visuomenėje privalu įgyti tokius pagrindinius gebėjimus, kaip skaityti, rašyti bei skaičiuoti ir susipažinti su savo materialiąja, socialine bei ekonomine aplinka. Tačiau taip pat svarbu, kad žmonės žinotų, kaip reikia mokytis, ir pajėgtų įsisavinti kartais labai techninę informaciją. Pažangiai visuomenei, kad galėtų plėsti pažinimo ribas, taip pat yra reikalingas „grynasis" mokslas bei idėjos, neturinčios tiesioginės praktinės naudos.

Dabartiniame amžiuje išsilavinimas ir kvalifikacija tapo svarbiu pagrindu, ieškant darbo ir siekiant karjeros. Mokyklos ir universitetai ne tik apšviečia žmonių protus bei praplečia akiratį, bet iš jų taip pat tikimasi, kad paruoš naują piliečių kartą, gebančią dalyvauti ekonominiame gyvenime. Sunku pasiekti pusiausvyrą tarp bendrojo lavinimo ir konkrečių darbo įgūdžių. Specializuotas techninis, profesinis mokymas dažnai papildo mokinių humanitarinį švietimą ir palengvina perėjimą iš mokyklos į darbą. Pavyzdžiui, praktika, įgyta tokių darbo patirties formavimo priemonių dėka, leidžia jauniems žmonėms pasisemti konkrečių žinių, kurias jie galės pritaikyti savo būsimoje karjeroje.

Dauguma mokyklų ir universitetų dėstytojų pirmiausia stengiasi suteikti harmoningą išsilavinimą, o darbdaviams ir politikams rūpi, kad švietimo bei mokymo programos atitiktų šalies ekonomikos profilį bei tenkintų poreikius apsirūpinti reikalingais darbuotojais. Tačiau sparčių ekonomikos ir technikos pokyčių laikais ne visada pavyksta sklandžiai suderinti švietimo sistemos prioritetus ir esamas profesines galimybes. Pavyzdžiui, sparčiai plečiantis šalies sveikatos apsaugos sistemai, nepaprastai išauga kvalifikuotų specialistų, laboratorijos technikų, gabių administratorių ir kompiuterinių sistemų analitikų, susipažinusių su visuomenės sveikatingumo klausimais, poreikis. Pasikeitus gamybos technologijai visoje šakoje, kiekvienai gamyklai gali pritrūkti darbo jėgos, turinčios specialių įgūdžių.

Britų švietimas: ištakos ir raida

Nors šiuolaikinė švietimo sistema pirmiausia susiformavo daugumoje Vakarų šalių XIX a. pradžioje, Britanija kur kas labiau negu kitos šalys delsė įdiegti nacionalinę kompleksinę sistemą. Iki XIX a. vidurio Olandijoje, Šveicarijoje ir Vokietijoje pavyko pasiekti daugmaž visuotinį pradinį mokymą, tačiau Anglija ir Velsas buvo gerokai atsilikę nuo šios siekiamybės. Švietimo padėtis Škotijoje buvo šiek tiek geresnė.

Nuo 1870-ųjų (kai Britanijoje buvo įvestas privalomasis mokslas) iki Antrojo pasaulinio karo vyriausybės nuolatos didino išlaidas švietimui. Minimalus amžius, kada galima palikti mokyklą, pakilo nuo dešimties iki keturiolikos metų, buvo statoma vis daugiau mokyklų, tačiau švietimas retai kada buvo laikomas ta sritimi, į kurią turėtų kištis vyriausybė (Chapman, 1986). Daugumą mokyklų valdė privačios institucijos arba bažnyčia, o vietinės valdžios tarybos kontroliavo jų veiklą. Po Antrojo pasaulinio karo situacija pasikeitė, nes šaukiamiesiems į kariuomenę pateikus gebėjimų bei žinių testus, jų rezultatai apstulbino valdžią: šaukiamųjų išsilavinimo lygis buvo žemas. Rūpindamasi šalies atstatymu po karo, vyriausybė pradėjo peržiūrėti esamą švietimo sistemą.

Iki 1944 metų dauguma britų vaikų iki keturiolikos metų amžiaus lankė vienintelę nemokamą – *pradinę* – mokyklą. Greta pradinių mokyklų buvo ir vidurinės, tačiau už mokslą jose tėvai privalėjo mokėti. Tokia švietimo sistema labai aiškiai skirstė vaikus pagal socialines klases – beveik visi vargingesnių šeimų vaikai turėjo tenkintis pradine mokykla. Mažiau kaip 2 procentai gyventojų mokėsi universitetuose. 1944 metų Švietimo įstatymas paskatino įvykdyti kelis svarbius pokyčius, tarp jų – įvesti visiems privalomą vidurinį išsilavinimą; amžius, kada galima palikti mo-

kyklą, pakilo iki penkiolikos metų; taip pat buvo siekiama sudaryti visiems vienodas galimybes lavintis. Švietimas tapo viena iš svarbiausių renkamųjų savivaldos institucijų atsakomybės sričių.

Priėmus šį įstatymą, vietinė švietimo valdžia dažniausiai pasirinkdavo akademinę atranką kaip priemonę suteikti vidurinį išsilavinimą, pritaikytą vaiko poreikiams. Buvo manoma, kad vienuolikos metų amžiaus (kai pereinama iš pradinės į vidurinę mokyklą) vaikų akademinė atranka padės atskirti gabesnius vaikus nuo visų kitų, nepaisant jų socialinės kilmės. Daugumai mokinių nuo „vienuolika plius" egzaminų rezultatų priklausydavo, ar jie pateks į *klasikinę vidurinę mokyklą* (kurioje mokymo programa buvo labai akademiška), ar į *šiuolaikinę vidurinę mokyklą* (kurioje buvo mokoma ir bendrųjų, ir profesinių dalykų). Nedidelė vaikų grupė taip pat patekdavo arba į techniškąsias, arba į specialiąsias mokyklas. Likti mokykloje iki septyniolikos metų amžiaus galėjo tie vaikai, kurie buvo laikomi gabiais ir kurie norėjo toliau mokytis.

Atėjus XX a. septintajam dešimtmečiui – iš dalies dėl sociologinių tyrimų rezultatų – paaiškėjo, kad „vienuolika plius" sistemos rezultatai nepateisino į juos dėtų lūkesčių. 1959 metais paskelbta Crowther ataskaita parodė, kad tik 12 procentų mokinių tęsė mokslą mokykloje iki septyniolikos metų amžiaus. Tai, kad mokiniai anksčiau palikdavo mokyklą, buvo artimai susiję ne su mokymosi rezultatais, o su klasine kilme. 1964 metais sugrįžusi į valdžią leiboristų vyriausybė įsipareigojo įsteigti *valstybines bendrojo lavinimo mokyklas*, panaikindama vidurinių mokyklų skirstymą į klasikines bei šiuolaikines ir šitaip užbaigdama vaikų, sulaukusių vienuolikos metų, atranką pagal egzaminų rezultatus. Šitaip padarius mokyklose turėjo kartu mokytis mokiniai iš įvairių socialinių sluoksnių. Tačiau kilo painiava dėl to, kokios tos valstybinės bendrojo lavinimo mokyklos turėtų būti: ar jos turėtų būti „klasikinės vidurinės mokyklos visiems", ar jos turėtų suteikti visiškai naujos rūšies išsilavinimą? Ši problema nebuvo išspręsta, tad skirtingos mokyklos ir regionai susikūrė savus principus. Kai kur vietinė savivalda priešinosi pokyčiams, todėl kai kur ir šiandien tebeveikia klasikinės vidurinės mokyklos.

XX a. aštuntojo dešimtmečio pradžioje valstybiniam švietimui didelės įtakos turėjo staigus perėjimas iš situacijos, kai trūko darbo jėgos ir iš mokyklų buvo reikalaujama, kad jos suteiktų ekonomikai reikalingus įgūdžius, į tokią situaciją, kai atsirado darbo jėgos perteklius – pradėjus didėti nedarbui ir mažėti vyriausybės pajamoms. Visam pokario laikotarpiui būdingą švietimo plėtrą staiga pakeitė jo siaurinimas ir bandymai sumažinti vyriausybės išlaidas. Nuo XX a. aštuntojo dešimtmečio vidurio iki dešimtojo dešimtmečio pradžios valstybės išlaidos švietimui nuo 6,3 procento nukrito iki truputį daugiau kaip 5 procentų, skaičiuojant nuo visų išlaidų visuomeniniams poreikiams tenkinti. 1998 metais visos išlaidos švietimui sudarė 4,8 procento BVP.

1988 metais priėmus Švietimo įstatymą buvo įvykdytos įvairios reikšmingos reformos. Kai kurios iš jų buvo sutiktos labai priešiškai. Greta politikos kitose srityse konservatorių vyriausybė siekė švietimo sistemoje įdiegti rinkos konkurencijos elementą. Mokyklų vadovams buvo suteikta didesnė finansinė atsakomybė, ir mokykloms buvo leista „nusišalinti" nuo vietinės švietimo valdžios kontrolės, kad jos taptų „nepriklausomomis valstybinėmis mokyklomis". Buvo priimta nacionalinė mokymo programa, kurioje apibrėžta universali mokymo valstybiniame sektoriuje sistema (Johnson, 1991). Nacionalinės mokymo programos įvedimui stipriai priešinosi kai kurios mokytojų grupės, kurios nesutiko su tokiu standartizuotu testavimu ir manė, kad ši programa be reikalo suvaržys mokymą. 1993 metų vasarą, protestuodami prieš tokius testus, mokytojai paskelbė streiką.

1992 metais buvo įsteigta nauja finansavimo agentūra, kuri turėjo parūpinti patalpas „nusišalinusioms" mokykloms. „Baltojoje knygoje" aprašydama agentūros užduotis, vyriausybė reiškė viltį, „jog bėgant laikui visos mokyklos bus išlaikomos iš subsidijų" – kitaip tariant, nusišalins nuo vietinių švietimo institucijų valdžios. Tačiau 1995 me-

„Viešosios“ mokyklos

Viešosios mokyklos Britanijoje yra keistenybė daugeliu požiūrių. Jos visiškai nėra viešosios, o priešingai – privačios institucijos, kuriose už mokslą yra mokama. Šios mokyklos išsiskiria iš kitų šalių švietimo sistemų pagal savo nepriklausomybės nuo likusios švietimo sistemos laipsnį ir vaidmenį, kurį vaidina visuomenėje. Visose Vakarų šalyse yra privačių mokyklų, dažniausiai susijusių su religinėmis denominacijomis, tačiau nė vienoje šalyje privačios mokyklos nėra tokios išskirtinės ar tokios reikšmingos kaip Jungtinėje Karalystėje.

Nominaliai viešųjų mokyklų veiklą prižiūri valstybė, tačiau faktiškai joms įtakos teturėjo keli pagrindiniai įstatyminiai aktai. Šių mokyklų nepalietė nei 1944 metų aktas, nei valstybinių bendrojo lavinimo mokyklų įkūrimas. Didžioji viešųjų mokyklų dalis iki šių dienų išliko vien berniukų arba vien mergaičių mokyklos. Anglijoje yra apie 2300 mokyklų, kuriose už mokslą mokama, ir jose mokosi apie 6 procentus gyventojų. Yra įvairiausių viešųjų mokyklų, pradedant tokiomis prestižinėmis, kaip Itono, Ragbio ar Čarterhauso, ir baigiant vadinamosiomis antraeilėmis viešosiomis mokyklomis, kurių pavadinimų dauguma žmonių nežino.

Kai kurie edukologai „viešųjų mokyklų“ terminą taiko tik ribotam skaičiui svarbiausių mokyklų, kuriose imamas mokestis už mokslą. Tai mokyklos – Mokyklų direktorių konferencijos (*Headmasters' Conference* – HMC), įkurtos 1871 metais, narės. Iš pradžių konferencijai priklausė tik penkiasdešimt mokyklų. Dabar šis skaičius išaugo iki 233. Čia minėtos Itono, Ragbio bei kitos mokyklos yra konferencijos narės.

Lankę HMC mokyklas žmonės užima aukštesnes, dominuojančias padėtis britų visuomenėje. Pavyzdžiui, Ivano Reido bei kitų atliktas tyrimas, paskelbtas 1991 metais, rodo, kad 84 procentai teisėjų, 70 procentų bankų direktorių ir 49 procentai aukščiausių valstybės tarnautojų baigė HMC mokyklas (Reid et al., 1991).

Pagal 1988 metais priimtą Švietimo reformos įstatymą visos valstybinės mokyklos privalo laikytis standartinės nacionalinės mokymo programos, pagal kurią numatoma, kad mokiniai laiko egzaminus, būdami septynerių, vienuolikos, keturiolikos ir šešiolikos metų amžiaus. Kuriant nacionalinę mokymo programą, dalyvavo mokyklų, kuriose mokama už mokslą, atstovai. Tačiau šios mokyklos neprivalo jos laikytis. Mokyklos, kuriose mokama už mokslą, gali mokyti ko tik užsigeidžia ir neprivalo egzaminuoti vaikų. Dauguma šių mokyklų nusprendė laikytis nacionalinės mokymo programos, tačiau kai kurios paprasčiausiai nekreipia į ją dėmesio.

tais šitaip buvo padariusios tik 1000 iš 23 000 valstybinių mokyklų.

Švietimas ir politika

Švietimas nuo seno buvo politinių kovų arena ir ja tebelieka, prasidėjus naujajam šimtmečiui. Ilgi debatai vyko dėl valstybinio bendrojo lavinimo poveikio mokymo standartams ir nelygybės visuomenėje. Iš pradžių valstybinį bendrąjį lavinimą rėmė abu politinio spektro kraštai. Kaip jau minėjome, būtent leiboristų vyriausybė pradėjo diegti valstybinę bendrojo lavinimo sistemą, todėl šio lavinimo rėmimas yra daugiau siejamas su kairiųjų negu dešiniųjų politika. Valstybinio bendrojo lavinimo kūrėjai tikėjo, kad naujosios mokyklos suteiks didesnę lygybę bei galimybes, negui buvo įmanoma, kai švietimo sistema rėmėsi atrankiniais kriterijais. Jie ne per daugiausia mąstė apie mokymo programą, nes labiau rūpinosi lygiomis galimybėmis visiems įgyti išsilavinimą.

Kai Margareth Thatcher tapo ministre pirmininke, konservatoriai ėmė griežčiau kritikuoti valstybinį bendrąjį lavinimą. Jie buvo įsitikinę, jog negalima leisti, kad daugmaž išnyktų klasikinės vidurinės mokyklos, kaip nutiko pradėjus diegti valstybinę bendrojo lavinimo sistemą. Konservatoriai

buvo pasiryžę sukurti didesnę vidurinių mokyklų įvairovę, kad tėvai turėtų daugiau galimybių rinktis, kur lavinti savo vaikus.

XX a. devintojo dešimtmečio pabaigoje ponia Thatcher pradėjo kalbėti apie mokyklų valdymo „revoliuciją". Ši revoliucija turėjo sugriauti milžiniškas valstybines bendrojo lavinimo mokyklas ir sumažinti vietinės švietimo valdžios, kuri buvo atsakinga už šių mokyklų veiklą, galią. 1988 metų Švietimo įstatymu ne tik buvo įdiegta nacionalinė mokymo programa, bet ir nauja mokyklų valdymo sistema, pavadinta „vietine mokyklų administracija". Mokyklų administravimo perdavimas turėjo subalansuoti neišvengiamą centralizaciją, susijusią su nacionaline mokymo programa. Turėjo būti įsteigta ir nauja Miesto technologinių koledžų grupė bei subsidijuojamos mokyklos. Pastarosios mokyklos būtų suteikusios galimybę „nusišalinti" nuo vietinės valdžios kontrolės ir gauti tiesioginį valstybės finansavimą. Šios mokyklos būtų turėjusios ir teisę pagal gebėjimus pasirinkti iki 50 procentų mokinių. Miestai tvirtino, kad tai tik padidintų esamą nelygybę tarp mokyklų ir pakenktų valstybinio bendrojo lavinimo mokyklų lygybės principui.

Valstybinė bendrojo lavinimo sistema ir jos kritikai

Valstybinės bendrojo lavinimo sistemos kritikai yra įsitikinę, kad ji susiduria su dviem pagrindinėmis problemomis. Pasak šių kritikų, valstybinės bendrojo lavinimo mokyklos nesukūrė didesnių lygybės galimybių, veikiau atsitiko priešingai. Gabūs vargingesnių šeimų mokiniai galėjo klestėti „vienuolika plius" egzamino laikais, o valstybinėse bendrojo lavinimo mokyklose jie yra slopinami. Pažymėtina, teigia kritikai, kad valstybinėse bendrojo lavinimo mokyklose mokymo standartai yra žemesni, nes čia už puikias žinias nepagiriama, o specializacija neskatinama.

Prieš įdiegiant valstybinę bendrojo lavinimo sistemą, 20 procentų mokinių išlaikydavo „vienuolika plius" egzaminą ir patekdavo į klasikinę vidurinę mokyklą. Vykdant reformą, buvo stengiamasi mokyklose sukurti gabių ir mažiau gabių mokinių derinį. Kiekviena valstybinė bendrojo lavinimo mokykla taip pat būtų turėjusi 20 procentų gabiausių mokinių.

Tačiau šitaip neįvyko. Įvertinus pagal egzamino rezultatus, tik 27 procentuose valstybinių bendrojo lavinimo mokyklų buvo 20 ar daugiau procentų gabiausių mokinių. Kita šios tendencijos ypatybė – gabiausių mokinių buvo daugiau negu numatyta: 18 procentų valstybinių bendrojo lavinimo mokyklų turėjo *daugiau* kaip 20 procentų labai gabių vaikų. Tiesą pasakius, šios mokyklos virto klasikinėmis vidurinėmis mokyklomis, o pakito tik jų pavadinimas. Mažiau sėkmingos šios sistemos mokyklos tapo vėl panašiomis į senąsias vidurines. 38 procentuose mokyklų yra 10 arba mažiau procentų labai gabių vaikų, o 16 procentų mokyklų šis santykis yra mažiau kaip 5 procentai.

Sukūręs šią situaciją atrankos procesas veikia keliais būdais. Pirmiausia – „vienuolika plius" egzaminas niekada nebuvo visiškai išnykęs. Yra likusios devyniasdešimt penkios klasikinės vidurinės mokyklos, kuriose šis egzaminas tebėra taikomas, ir šios mokyklos savo regione sutraukia daugiau gabių vaikų negu kitos; Šiaurės Airijoje klasikinės vidurinės mokyklos vis dar tebėra populiarios. Valstybinėje bendrojo lavinimo sistemoje mokyklos turėtų išlaikyti proporciją, priimdamos skirtingo gebėjimų lygio vaikus, tačiau tolesnis atrankos procesas veikia neformaliai, ir mokyklos čia nieko negali padaryti. Mokyklos privalo teikti pirmenybę savo regiono vaikams. Tad tėvai gali „įtaisyti" savo vaiką į geresnes mokyklas, pasistengdami turėti „reikalingą" gyvenamosios vietos adresą.

Kritikai tvirtina, kad dabar Britanijoje egzistuoja dviejų lygių švietimo sistema, suskirstanti mokinius į „nugalėtojus" ir „pralaimėtojus". Vidurinės klasės tėvams atsirado galimybė padaryti taip, kad vaikai būtų priimti į tą mokyklą, kurią jie pasirinko. Galimybė rinktis mokyklą suteikė daugiau privalumų vaikams iš labiau pasiturinčių šeimų, o mažiau pasiturinčių šeimų vaikai liko dar labiau nuskriausti.

Didelė dalis mokyklų, išsprūdusių iš vietinės valdžios kontrolės, priimdamos vaikus atsižvelgia

į asmenybės bei psichologinius veiksnius. Vienas tokių veiksnių, pavyzdžiui, gali būti, ar vaikas yra laikomas „sunkiai auklėjamu“, ar ne. Neseniai atliktos apklausos duomenimis, 50 procentų tokių mokyklų būtent pagal tai atrenka mokinius (Hugill, 1996). 1996 metais konservatorių pateikti siūlymai leis valstybinėms mokykloms pasirinkti iki 15 procentų mokinių arba pagal gebėjimus, arba pagal tokius specialius dalykus, kaip tikslieji mokslai ar muzika. Gavusios specialų vyriausybės leidimą, mokyklos galės pasirinkti procentiškai daugiau vaikų.

Tikėtasi, kad, atsisakius vietinės valdžios mokyklų kontrolės, tėvai turės daugiau galimybių rinktis, ir šitaip mokyklose susikurs įvairovė. Tačiau nenumatyti padariniai gali sumažinti šį pasirinkimą: gana daug vaikų yra nepriimami į jų pirmąją pageidaujamą mokyklą.

Švietimo politika, vadovaujant Naujųjų leiboristų vyriausybei

Švietimas yra svarbiausias Naujųjų leiboristų vyriausybės prioritetas – iš tiesų, tapęs ministru pirmininku, Tony's Blairas pareiškė, kad „švietimas, švietimas ir dar kartą švietimas“ bus svarbiausiu jo politinės darbotvarkės klausimu. Blairas pripažino, kad britų mokymo standartai, vertinant tarptautiniu mastu, nėra aukšti ir kad būtinas prioritetas yra tolesnė švietimo sistemos reforma. 1997 metų „Baltojoje knygoje“, pavadintoje *Excellence in Schools* („Tobulumas mokyklose“), Naujųjų leiboristų vyriausybė įsipareigojo ginti ir modernizuoti valstybines bendrojo lavinimo mokyklas. „Baltojoje knygoje“ buvo raginama apriboti kišimąsi į sėkmingai veikiančių ir kūrybingai siekiančių gerų rezultatų mokyklų veiklą, tačiau pripažįstama, jog vyriausybė turi įsikišti, jei mokyklų veikla yra nuolat žemesnė už nacionalinį standartą.

Nors kai kas stebisi (taip pat ir mokytojų profesinės sąjungos), tačiau atėjus į valdžią Naujųjų leiboristų vyriausybei daugelis konservatorių švietimo reformos elementų liko nepajudinti. Pavyzdžiui, tebeveikia subsidijuojamos mokyklos, ir joms leista pasirinkti mokinius pagal gabumus. Išliko ir klasikinės vidurinės mokyklos, dėl ko mokslininkai ir pedagogai suabejojo. Jų nuomone, dėl klasikinių vidurinių mokyklų pastebimai blogėja vietinių valstybinių bendrojo lavinimo mokyklų rezultatai, nes pirmosios atsirenka pačius gabiausius mokinius (Benn ir Chitty, 1996). Ir galiausiai Naujųjų leiboristų vyriausybė sutiko su konservatorių lyderiais, kad reikėtų uždrausti skirtingų gebėjimų vaikų bendrą mokymą ir leisti nevienodų gebėjimų vaikams daryti pažangą kiek įmanoma sparčiau.

Naujųjų leiboristų vyriausybė įgyvendino nemažai naujų ir prieštaringų priemonių britų valstybinių mokyklų veiklai gerinti. Tą darydama ji atmetė daugelį mokytojų profesinių sąjungų bei kairiųjų politinių pažiūrų apžvalgininkų argumentų, kad blogi mokymosi rodikliai yra neadekvataus finansavimo ir didelės neturtingųjų moksleivių koncentracijos kai kuriose mokyklose rezultatas. Vyriausiasis mokyklų inspektorius Chrisas Woodwardas prieštaravo šiai nuomonei. Jis teigė, jog mokyklų, priėmusių labai panašių gabumų moksleivius, pažangumo rezultatai labai skiriasi. Jis pastebėjo:

> „Daugelyje mokyklų, kuriose buvo panašiai procentiškai daug įvairiais požiūriais socialiai nuskriaustų moksleivių, santykis moksleivių, pasiekusių 4 ar aukštesnį lygį (pagal standartizuotą nacionalinį raštingumo egzaminą) svyravo nuo maždaug 65 iki 15 procentų. Kai kurios mokyklos veikia sėkmingai, nepaisydamos visų kliūčių, o kitoms, dirbančioms panašiomis sąlygomis, sekasi prasčiau negu tikėtasi“. (Cituojama: *The Economist*, 1999 m. balandžio 10 d.)

Todėl Naujųjų leiboristų vyriausybė pabrėžė ne poreikį daugiau lėšų bei išteklių skirti švietimui, o gerų mokymo metodų ir tvirto mokyklų direktorių vadovavimo svarbą, kaip pagrindinius švietimo reformos veiksnius. Štai kokios yra svarbiausios vyriausybės siūlomos priemonės:

1. *Pradėjimo iš pradžių programa* siekiama pagerinti nuolatos dirbančių blogiau negu tikimasi mokyklų veiklą, jas uždarant ir po to atidarant, parinkus naują personalą ir vadovaujant itin aukštos kvalifikacijos direktoriui.

Norintys tęsti darbą toje pačioje mokykloje mokytojai privalo pateikti prašymus užimti pareigas, apie kurias yra skelbiama visoje šalyje. Ši programa yra taikoma mokykloms, kurioms trejus metus iš eilės nepavyksta pasiekti, kad bent 15 procentų mokinių išlaikytų brandos atestato egzaminus ne blogesniu nei C įvertinimu.

2. *Kovos su pamokų praleidinėjimu strategija* siekiama iki 2002 metų trečdaliu sumažinti pamokų praleidinėjimą. 1998 metais apytikriai 50 000 mokinių kasdien nebūdavo pamokose be pateisinamos priežasties. Įgyvendinant šią strategiją, į mokyklas yra skiriami „mokymo patarėjai", turintys socialinio darbo patirtį. Mokymo patarėjai sutelkia dėmesį į vaikus, kuriems gresia susvetimėjimo ar atstumties pavojus, padėdami jiems įveikti asmeninius bei šeimyninius sunkumus. Šitaip mokytojai gali sutelkti dėmesį į dėstymą klasėje, jiems nebereikia skirti tiek daug laiko konsultacijoms ar socialiniam darbui.

3. *Mokytojų atlyginimas pagal darbo rezultatus* leidžia mokyklų direktoriams padidinti atlyginimus geriems mokytojams. Pagal šią schemą yra skatinami dinamiški, kūrybingi mokytojai, kurie pasiekia gerų rezultatų ir skatina jaunus gabius žmones pasirinkti mokytojo profesiją. Daugelis mokytojų karštai kritikavo atlyginimų pagal darbo rezultatus nustatymą, tvirtindami, kad toks principas skaldo kolektyvą ir kenkia profesijai. Buvo kritikuojami tokie susiejantys atlyginimą su darbo kokybe rodikliai, kaip egzaminų rezultatai, nes jie yra neteisingi mokytojų, dirbančių su vaikais iš nepalankios aplinkos, atžvilgiu.

4. Naujųjų leiboristų vyriausybė ribotai parėmė *privatų mokyklų valdymą*. Mokyklų valdymo grupės iš privataus sektoriaus gali pateikti prašymus vyriausybei ir perimti valdyti nesėkmingai veikiančias mokyklas bei pakeisti jose situaciją, taikydamos sėkmingai dirbančių mokyklų metodus.

Bendrojo Naujųjų leiboristų vyriausybės priemonių poveikio kurį laiką nepavyks pastebėti, o daugelis principų ir toliau išlieka prieštaringi. Dabar trumpai apžvelkime tarptautinius palyginimus, prieš pradėdami nagrinėti aukštojo mokslo sistemas.

Kuo skiriasi britų ir kitų šalių švietimas

Kaip atrodo britų mokyklos palyginti su užsienio mokyklomis? Sunku tiesiogiai lyginti skirtingų šalių mokyklas, nes pačios šalys labai skiriasi ir pagal mokymo trukmę, ir pagal švietimo sistemų organizavimą.

Tarp Europos Sąjungos šalių britų mokyklos išsiskiria mažesniu negu vidutinis vienam mokiniui tenkančių mokomų užsienio kalbų skaičiumi. Anglijoje ir Airijoje vienam mokiniui vidutiniškai tenka viena dėstoma užsienio kalba, tuo tarpu Liuksemburgo, Olandijos ir Suomijos mokyklose vienam mokiniui tenka daugiau kaip dvi dėstomos užsienio kalbos. Tai, kad britų mokymo programose nėra pabrėžiamas užsienio kalbų mokymas, gali būti aiškinama, jog anglų kalba *de facto* visame pasaulyje tapo verslo, prekybos ir mokslo kalba. Tačiau užsienio kalbų mokėjimo svarba nuolatos didėja, ypač susivienijusioje Europoje. Europos Sąjungos 1995 metų „Baltojoje knygoje", skirtoje švietimui, teigiama, jog pagrindinis tikslas – pasiekti, kad visos Europos Sąjungos piliečiai galėtų tarpusavyje bendrauti trimis Europos kalbomis, tad visi jauni žmonės privalo mokytis bent dviejų užsienio kalbų.

Jungtinėje Karalystėje moksleiviai vidutiniškai praleidžia mokykloje 11 metų ir 7 mėnesius, t. y. tik šiek tiek mažiau negu Jungtinėse Valstijose ir Kanadoje, kuriose moksleiviai mokosi truputį ilgiau kaip 12 metų. Kitose išsivysčiusiose šalyse moksleiviai mokosi trumpiau: pavyzdžiui, Rusijoje ir kai kuriose kitose buvusios Sovietų sąjungos šalyse moksleiviai lanko mokyklą devynerius metus.

Vis daugiau jaunuolių Jungtinėje Karalystėje nusprendžia tęsti mokslą, baigę privalomąjį, tačiau palyginti su likusia Europa Britanijoje procentiškai yra mažiausiai šešiolikos, septyniolikos ir aštuo-

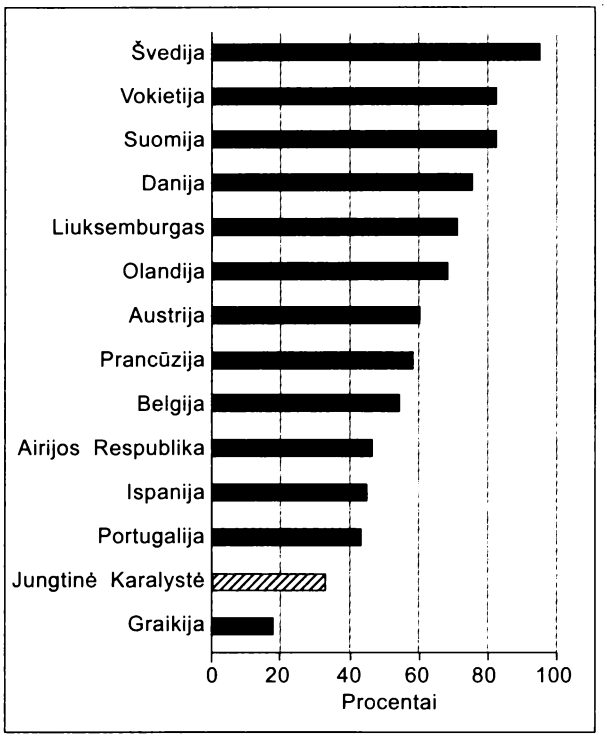

Schema 16.1. Europos aštuoniolikmečių, besimokančių dieninėse vidurinėse mokyklose, palyginimas, 1996 m. (procentais)

Šaltiniai: OECD. Iš *Social Trends*, 30 (2000), p. 55. Karališkoji autorinė teisė.

niolikos metų amžiaus besimokančiųjų dieniniuose skyriuose (žr. schemą 16.1). Iš dalies tai paaiškintina tuo, kad Europoje moksleiviai baigia mokyklą, būdami skirtingo amžiaus – Jungtinė Karalystė yra viena iš nedaugelio šalių, kuriose šešiolikmečiai įgyja kvalifikaciją, pripažįstamą darbo rinkoje. Tačiau tikrovė veikiausiai yra sudėtingesnė. 1998 metais Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacijos (EBPO) 29 brandžios ekonomikos šalyse atlikto tyrimo metu paaiškėjo, kad tik keturiose valstybėse – Ispanijoje, Vengrijoje, Meksikoje ir Jungtinėje Karalystėje – 20 ar daugiau procentų jaunimo nustoja mokytis per pirmuosius metus po privalomojo mokslo baigimo. EBPO pastebėjo, kad Jungtinės Karalystės ir Portugalijos mokiniams gresia didžiausias „pavojus" nerasti darbo ar neįgyti profesijos, baigus mokyklą. Šiame darbe teigiama, jog 40 procentų jaunų britų nuo 19 iki 24 metų amžiaus nebuvo įgiję minimalios kvalifikacijos.

Aukštasis mokslas

Visuomenės labai skiriasi pagal **aukštojo mokslo** (lavinimosi, baigus mokyklą, paprastai universitete arba koledže) organizavimą. Kai kuriose šalyse visi universitetai bei koledžai yra viešosios institucijos, gaunančios tiesioginį finansavimą iš vyriausybinių šaltinių. Pavyzdžiui, Prancūzijoje aukštasis mokslas yra organizuotas visos šalies mastu, jo kontrolė yra beveik tiek pat centralizuota, kiek ir vidurinio ar pradinio lavinimo. Visų kursų struktūrą privalo patvirtinti nacionalinė kontrolės institucija, pavaldi aukštojo mokslo ministrui. Prancūzijoje teikiami dviejų rūšių diplomai: vieni suteikiami universiteto, o kiti – valstybės. Nacionaliniai diplomai paprastai yra laikomi garbingesniais ir vertingesniais už išduotus universitetų, nes pirmieji privalo atitikti garantuojamus vieningus standartus. Tam tikras valstybines pareigas galima užimti tik turint nacionalinius diplomus. Pastaruosius taip pat palankiau vertina ir dauguma darbdavių pramonininkų. Visi Prancūzijos mokyklų mokytojai ir universitetų bei koledžų dėstytojai yra valstybės tarnautojai. Jų atlyginimai ir įvairiausios su mokymu susijusios pareigos nustatomi centralizuotai.

Jungtinės Valstijos išsiskiria iš kitų išsivysčiusių šalių tuo, kad čia didelė dalis koledžų bei universitetų priklauso privačiam sektoriui. Privačios organizacijos sudaro 54 procentus visų Jungtinių Valstijų aukštojo mokslo įstaigų. Tokie prestižiniai universitetai kaip Harvardo, Prinstono ir Jeilio yra privatūs. Tačiau Jungtinėse Valstijose skirtumas tarp privataus ir valstybinio aukštojo mokslo nėra toks akivaizdus kaip kitose šalyse. Privačių universitetų studentai gali gauti stipendijas bei paskolas, o šie universitetai gauna valstybinį mokslinių tyrimų finansavimą. Valstybiniai universitetai dažnai turi gana didelius fondus, ir jiems gali aukoti privačios firmos. Valstybiniai universitetai taip pat dažnai gauna subsidijas moksliniams darbams iš privačių pramonės šaltinių.

Raštingumas, vertinant globaliai

1996 metais Jungtinė Karalystė dalyvavo EBPO surengtame suaugusiųjų raštingumo tyrime. Nors dažnai manoma, kad neraštingumas yra problema, būdinga mažiau išsivysčiusioms šalims, tyrimas parodė, jog **funkcinis neraštingumas** – neturėjimas skaičiavimo ir raštingumo įgūdžių, būtinų kasdieniame gyvenime, – yra daugelio Vakarų visuomenių problema.

EBPO vertino informantų raštingumą pagal ištisinę skalę, kurioje 1 reiškė žemiausią, o 5 aukščiausią lygį. Buvo tikrinamas tik tiriamųjų gebėjimas skaityti ir suprasti rašytinę medžiagą, surasti ir pasinaudoti diagramoje ar tvarkaraštyje pateikta informacija ir atlikti pagrindinius aritmetinius veiksmus. Buvo laikoma, jog 3 lygio raštingumas yra minimalus, kad žmogus susidorotų su šiuolaikinio gyvenimo bei darbo klausimais.

Lentelė 16.1. Suaugusiųjų dalis, tenkanti kiekvienam elementaraus raštingumo lygmeniui, 1994–1995 m. (16–65 m., proc.)

Šalis	1 lygis	2 lygis	3 lygis	4/5 lygis
Švedija	7,5	20,3	39,7	32,4
Olandija	10,5	30,1	44,1	15,3
Vokietija	14,4	34,2	38,0	13,4
Kanada	16,6	25,6	35,1	22,7
Australija	17,0	27,1	36,9	18,9
Šveicarija (prancūzakalbiai)	17,6	33,7	38,6	10,0
Belgija (kalbantys flamandiškai)	18,4	28,2	39,0	14,3
Naujoji Zelandija	18,4	27,3	35,0	19,2
Šveicarija (kalbantys vokiškai)	19,3	35,7	36,0	8,9
JAV	20,7	25,9	32,4	21,1
Jungtinė Karalystė	21,8	30,3	31,3	16,6
Airija	22,6	29,8	34,1	13,5
Lenkija	42,6	34,5	19,8	3,1

Šaltiniai: OECD, Human Resources Development Canada and Statistics Canada, 1997. Iš UNDP, *Human Development Report*, 1998.
Karališkoji autorinė teisė.

Lentelėje 16.1 pateikti rezultatai parodė, kad ne mažiau kaip ketvirtadalis tyrime dalyvavusių šalių suaugusiųjų nepajėgė pasiekti 3 raštingumo lygmens. Švedijoje nepasiekusiųjų 3 lygio gyventojų skaičius procentais buvo mažiausias – 27,8 procento, tuo tarpu Jungtinėje Karalystėje šis skaičius pranoko 50 procentų. Kaip pažymima EBPO ataskaitoje, aukštas funkcinio neraštingumo lygis Vakarų visuomenėse kelia nerimą, turint galvoje ėjimą žinių ekonomikos link, kur mažiau raštingiems žmonėms gresia pavojus atsilikti nuo kitų dėl didėjančios informacijos svarbos (UNDP, 1998).

Besivystančiose šalyse, kuriose apie 30 procentų gyventojų nemoka skaityti ar rašyti (žr. schemą 16.2), bazinio raštingumo problema yra kur kas didesnė. Vien Indijoje daugiau kaip 250 milijonų žmonių yra beraščiai. Kai kuriose šalyse tik mažuma gyventojų moka kažkiek rašyti ar skaityti. Tą iš dalies galima paaiškinti universalios švietimo sistemos jose nebuvimu. Net jei didėjant gyventojų skaičiui bus plečiama pradinio mokymo sistema, dar daugelį metų neraštingumas mažės nežymiai, nes didelė dalis beraščių yra suaugusieji. Tiesą sakant, nemokančių skaityti ar rašyti gyventojų absoliutusis skaičius didėja.

Neraštingumas yra labai aiškiai susijęs su lytimi, ypač vargingiausiose pasaulio šalyse, kuriose beraščių moterų yra dvigubai daugiau negu vyrų. Iš 150 milijonų nelankančių mokyklos vaikų nuo šešerių iki vienuolikos metų amžiaus 90 milijonų yra mergaitės. Aukštas moterų neraštingumo lygis yra labai susijęs su skurdu, kūdikių mirtingumu, aukštu gimstamumo lygiu ir žemu ekonominiu išsivystymu. Dėl tradicinio kultūrinio ir ekonominio spaudimo daugelis mergaičių negali lankyti mokyklos: šeimos kaimo vietovėse dažniausiai labiau laikosi tradicijų ir mažiau remia moterų lavinimąsi. Didelės šeimos neišgali mokyti visų vaikų, tad mergaičių lavinimas dažnai aukojamas, kad galėtų mokytis berniukai.

Schema 16.2. Suaugusiųjų raštingumo lygis pasaulyje

Šaltiniai: World Bank, *World Development Report*, Oxford University Press, 1994.

Britanijos aukštojo mokslo sistema

Britanijos aukštojo mokslo sistema yra kur kas labiau išcentrinta negu Prancūzijos, tačiau vieningesnė negu Jungtinių Valstijų. Universitetus ir koledžus finansuoja vyriausybė, o visų švietimo sistemos lygių dėstytojų atlyginimas yra nustatomas pagal nacionalines atlyginimų skales. Tačiau aukštojo mokslo institucijų organizavimas ir mokymo programos gana smarkiai skiriasi.

Prieš pat karą Britanijoje buvo dvidešimt vienas universitetas. Pagal šiandienos standartus, dauguma to meto universitetų buvo labai maži. 1937 metais bendras visų Britanijos universitetų studentų skaičius buvo tik šiek tiek didesnis už universitetų akademinio personalo skaičių 1981 metais (Carswell, 1985). Nuo 1945 iki 1970 metų aukštojo mokslo sistema Britanijoje išaugo keturis kartus. Senieji universitetai išsiplėtė, buvo pastatyta naujų (pavyzdžiui, Sasekso, Kento, Sterlingo ir Jorko). Jie pavadinti „raudonųjų plytų universitetais". Įsteigus politechnikos institutus, buvo sukurta dviguba sistema. Antrasis aukštojo mokslo sluoksnis tapo palyginti didelis, jį sudarė apie keturis šimtus koledžų, kuriuose dėstomi labai įvairūs kursai. Politechnikos institutuose labiau negu universitetuose dėmesys buvo sutelktas į specialybių kursus. Buvo sukurta Nacionalinių akademinių premijų taryba, kuri rūpinasi, kad universitetų ir koledžų diplomai atitiktų vieningą standartą.

Šiandien britų aukštojo mokslo institucijose yra vadinamoji „standartinė lygybės sistema". Tai reiškia, kad diplomas, įgytas Lesterio ar Lydso universitetuose, bent jau teoriškai, yra to paties lygio kaip Kembridžo, Oksfordo ar Londono universitetų. Tačiau Oksfordas ir Kembridžas išsiskiria labai didele studentų atranka – maždaug pusė jų atvyksta iš mokamų mokyklų. Oksfordo ar Kembridžo universiteto diplomas suteikia didesnes pelningos karjeros galimybes, negu daugumos kitų universitetų diplomai.

Palyginti su tuo, kas buvo prieš šimtą metų, kai dieniniuose skyriuose mokėsi viso labo 25 000 studentų, britų aukštosiose mokyklose studentų skaičius žymiai išaugo. 1962–1963 metais šis skaičius padidėjo beveik dešimt kartų – iki 216 000, o 1972–1973-aisiais jis dar padvigubėjo, pasiekdamas 453 000. Aukštųjų mokyklų studentų nuolat daugėja. 1997–1998 metais dieniniuose aukštųjų mokyklų skyriuose mokėsi 1,2 milijono studentų. Abiejų lyčių studentų skaičius didėjo labai radikaliai, tačiau ypač ryškiai padaugėjo moterų studenčių. Nuo 1970 iki 1997 metų dieninio skyriaus studentų vyrų skaičius išaugo 83 procentais, tuo tarpu moterų studenčių skaičius padidėjo 400 procentų (HMSO, 2000).

Socialinė kilmė daro įtaką, ar asmuo tęs mokslą aukštojoje mokykloje. Nuo 1991 iki 1998 metų jaunų žmonių iš nekvalifikuotų darbininkų šeimų, studijuojančių aukštosiose mokyklose, skaičius padidėjo nuo 6 iki 13 procentų. Nors šis padidėjimas ženklus, tačiau procentiškai jis vis tiek sudaro mažiau kaip penktadalį studijuojančio jaunimo iš specialistų šeimų (HMSO, 2000).

Aukštojo mokslo finansavimo krizė

Universitetai nuolatos plečiasi, bet tą jie privalo daryti, gaudami iš vyriausybės tą patį arba netgi mažesnį finansavimą. Dėl to kilo aukštojo mokslo finansavimo krizė. 1997 metais Nacionalinio aukštojo mokslo tyrimo komiteto paskelbtoje ataskaitoje daroma išvada, kad tolesnis aukštojo mokslo plėtimas bei tobulinimas, esant dabartiniam finansavimui, neįmanomas. Pradedant 1998–1999 mokslo metais, kiekvienam Jungtinės Karalystės aukštojo mokslo institucijų studentui už mokslą gali tekti sumokėti iki 1000 svarų sterlingų. 1999 metų spalį buvo uždraustos stipendijos gyvenimo išlaidoms padengti. Stipendijas studentams vis dažniau pakeičia paskolos studijoms (žr. lentelę 16.2). 1990–1991-aisiais tik trys iš dešimties Jungtinės Karalystės studentų ėmė paskolas studijoms. 1997–1998 metais tą darė daugiau kaip šeši iš dešimties. Daugelis studentų dirba antraeilininkais, kad užsidirbtų pinigų studijoms.

Yra požymių, kad studentų finansavimo pokyčiai gali pakenkti priimamų į universitetus studentų įvairovei. Leiboristų vyriausybė pabrėžė užsimojusi atverti platesnes galimybes studijuoti univer-

Lentelė 16.2. Jungtinės Karalystės studentų, imančių paskolas studijoms, skaičius procentais nuo visų studentų, kurie galėtų tokias paskolas gauti

1990–1991	28
1991–1992	36
1992–1993	41
1993–1994	47
1994–1995	55
1995–1996	59
1996–1997	62
1997–1998	64

Šaltiniai: Švietimo ir darbo departamentas. Iš *Social Trends*, 30 (2000), p. 63. Karališkoji autorinė teisė.

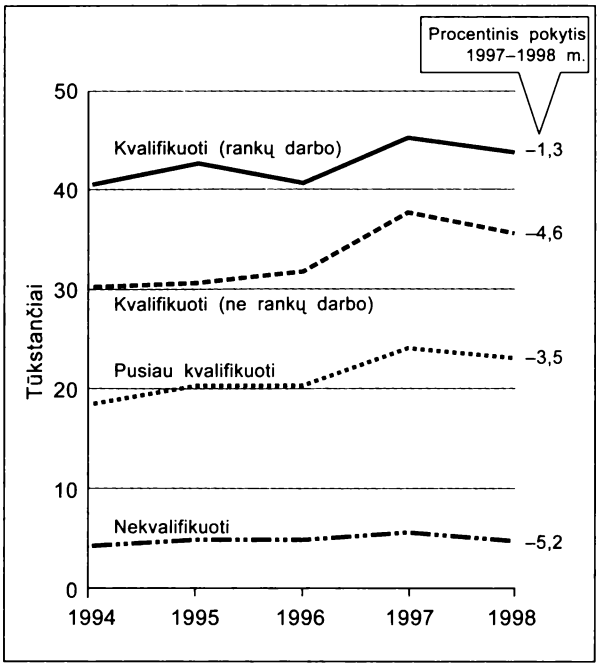

Schema 16.3. Siekiančiųjų nacionalinio aukštojo mokslo diplomo skaičiaus pokytis pagal šeimos socialinę klasę, 1997–1998 m.

Šaltiniai: UCAS. Iš *The Economist*, 30 Oct. 1999, p. 38.

sitetuose tų grupių atstovams, kurių tradiciškai juose studijavo nedaug. Pirmiausia tai etninių mažumų, darbininkų klasės atstovams, suaugusiems žmonėms, tačiau padidėję aukštojo mokslo kaštai gali juos atgrasyti siekti aukštojo mokslo. Universitetų ir koledžų studentų priėmimo tarnybos 1999 metų ataskaitoje nurodoma, kad ir taip mažas nacionalinio aukštojo mokslo diplomo siekiančių studentų iš nekvalifikuotų darbininkų šeimų skaičius 1997–1998 metais procentiškai dar labiau sumažėjo (žr. schemą 16.3). Sumažėjo ir iš specialistų šeimų kilusių stojančiųjų į aukštąsias mokyklas, tačiau ne taip ryškiai.

Elektroniniai universitetai

Vienas iš technologinės pažangos globalizacijos rezultatų yra globalios aukštojo mokslo rinkos sukūrimas. Nors aukštasis mokslas dėl užsieniečių studentų, tarptautinių mokslinių projektų ir mokslinių konferencijų visada turėjo tarptautinį aspektą, dabar atsiranda iš pagrindų naujos galimybės bendradarbiauti viso pasaulio studentams, mokslininkams ir mokslo institucijoms. Naudojant studijas per internetą ir kuriantis elektroniniams universitetams, švietimas ir kvalifikacija tampa vis labiau prieinamesni globalinei auditorijai. Dabar kvalifikacinius patvirtinimus, baigimo pažymėjimus ir diplomus galima įgyti už realių auditorijų ir tradicinių mokymo įstaigų pasaulio ribų. Į globalinę švietimo rinką sparčiai skverbiasi įvairiausios konkuruojančios institucijos bei bendrovės, kai kurios iš jų komercinės. Dabar labiau negu bet kada anksčiau „bet kas gali įgyti“ žinių ir mokslo.

Mes jau pasakojome apie Atvirąjį universitetą ir apie tai, kaip Fynikso universitetas labai sėkmingai sukūrė **internetinio mokymo** potencialą. Universitetas, naudodamasis interneto tinklalapiais, nuotolinio mokymo koncepcijai suteikė naują dialogo (interaktyvumo) lygį. Nuotolinis mokymasis nėra naujas reiškinys; tiesą pasakius, jis yra labai paplitęs ir nepaprastai populiarus. Mokantis tradiciškai, studentai savarankiškai atlieka užduotis

ir siunčia jas dėstytojams įvertinti, o kad nuotolinis mokymas būtų veiksmingas, studentai turi būti tam labai pasiryžę ir asmeniškai suinteresuoti. Kai studentai susiduria su sunkumais ar neaiškumais, jie neturi į ką kreiptis, kad tuojau pat gautų patarimą. Labai daug studentų nusivilia ir meta mokslą.

Mokantis per internetą, pavyksta išvengti kai kurių šių sunkumų. Studentai mokosi mažose dešimties–penkiolikos žmonių grupėse ir nuolatos tarpusavyje keičiasi idėjomis. Kurso dėstytojai gali pasiūlyti individualią pagalbą ir per elektroninį paštą atsakyti į klausimus, šitaip sumažindami studentų izoliacijos pojūtį. Internetiniuose kursuose bandoma mėgdžioti visus tradicinio mokymo elementus.

Net ir įprasti universitetai stengiasi tapti „elektroniniais" – aukštojo mokslo institucijų konsorciumai, mokydami savo personalą bei studentus per internetą, bendrai naudojasi akademiniais ištekliais ir mokslinių tyrimų bazėmis. Viso pasaulio universitetai pripažįsta bendradarbiavimo su kitomis institucijomis, galinčiomis papildyti jų pačių patirtį, naudą. Sparčiai plintant stipendijoms ir technologinėms naujovėms, net pačioms elitiškiausioms institucijoms neįmanoma būti visų dalykų pažangos priešakyje. Bendradarbiaudami per internetą, universitetai gali sujungti savo patyrimą ir perteikti jį konsorciumo studentams bei mokslininkams. Pavyzdžiui, Londono studentai per internetą gali naudotis San Francisko bibliotekomis, elektroniniu paštu siųsti klausimus, kad juos paaiškintų kitame mieste esantys dėstytojai, kurie specializuojasi toje srityje, ir bendradarbiauti, vykdydami mokslinius projektus.

Jungtinėje Karalystėje irgi pastebimos pastangos sukurti visiškai naujas internetinio mokymo programas globaliniam studentų tinklui. Davidas Blunkettas, Jungtinės Karalystės švietimo ir darbo sekretorius, 2000 metų vasario mėnesį pranešė apie planus šalyje sukurti internetinį universitetą, kuris sujungtų geriausius britų švietimo elementus ir paverstų juos prieinamais viso pasaulio studentams.

Švietimas ir naujosios komunikacinės technologijos

Informacinių technologijų plėtra jau dabar įvairiais būdais daro įtaką lavinimui mokyklose. Žinių ekonomikai reikia darbo jėgos, mokančios naudotis kompiuteriais, tad vis labiau aiškėja, kad švietimas gali ir privalo vaidinti pagrindinį vaidmenį, tenkinant šį poreikį. Nors per pastaruosius metus kompiuterių namuose smarkiai padaugėjo, daugelis vaikų jais dar negali naudotis. Todėl mokyklos yra nepaprastai svarbus jaunų žmonių forumas, kuriame jie gali sužinoti apie kompiuterius bei interneto technologijas, kad nejausdami nepatogumų galėtų jomis naudotis.

Per pastarąjį dešimtmetį įdiegus įvairias nacionalines priemones britų mokykloms modernizuoti bei kompiuterizuoti, iš pagrindų pasikeitė jose naudojama technika. Nepaprastai išaugo vidutinis vienai mokyklai tenkančių kompiuterių skaičius: maždaug 96 procentai nuo penkerių iki penkiolikos metų amžiaus vaikų gali mokyklose naudotis kompiuteriais. 1998 metais kiekvienoje britų vidurinėje mokykloje vidutiniškai buvo 101 kompiuteris, o pradinėse mokyklose – vidutiniškai šešiolika (HMSO, 2000).

1998–1999 metais 93 procentai Britanijos vidurinių ir 62 procentai pradinių mokyklų galėjo naudotis internetu. 1998-aisiais sukurtas Nacionalinis mokymo tinklas turėtų iki 2002 metų sujungti visas šalies mokyklas, koledžus, universitetus ir bibliotekas. Pasak 1997 metais paskelbto politinio pranešimo *Connecting the Learning Society* („Besimokančios visuomenės suvienijimas"), šis tinklas leis visos šalies mokymo institucijoms kaupti duomenis ir jais mainytis tarpusavyje. Mokytojai galės aptarinėti mokymo programas bei keistis sėkmingo mokymo patirtimi su kolegomis iš kitų mokyklų. Mokiniai galės naudotis tinklu – netgi iš kompiuterių savo namuose – ieškodami papildomos medžiagos, kuri padėtų tobulinti raštingumo ir skaičiavimo įgūdžius. Atokiuose regionuose esančioms mokykloms tai padės užmegz-

ti ryšius su mokymo institucijomis kitose šalies vietovėse ir bendrai vykdyti mokymo veiklą. Besimokantieji užsienio kalbų, norėdami tobulinti praktinius kalbos įgūdžius ir gauti pagalbą, galės bendrauti su tais, kuriems studijuojama kalba yra gimtoji.

Technologijos klasėje

Šiandieninis švietimo pakilimas susijęs su įvairiais XIX a. įvykusiais pokyčiais. Vienas iš jų buvo knygų spausdinimas ir „knygų kultūros" atsiradimas. Masinis knygų, laikraščių ir kitos spausdintos medžiagos platinimas tapo tokiu pat ryškiu industrinės visuomenės raidos bruožu, kaip ir mašinos bei fabrikai. Švietimas suteikė raštingumo bei skaičiavimo įgūdžių, leisdamas naudotis spausdintu žodžiu. Mokyklai nėra labiau būdingo dalyko kaip vadovėlis.

Daugelio nuomone, visa tai turės pasikeisti, mokymo procese vis dažniau naudojant kompiuterius ir multimedijas. Ar internetas, kompaktinės plokštelės ir vaizdajuostės ims vis labiau išstumti knygą? Ar išliks panašios į šiandienines mokyklos, jei vaikai, norėdami ką nors sužinoti, įsijungs kompiuterį, o ne klausysis mokytojo? Sakoma, jog naujosios technologijos ne tik praturtins mokymo programą, bet ir ją pakirs bei pakeis. Jaunimas jau dabar auga informacijos bei žiniasklaidos visuomenėje ir yra kur kas geriau susipažinęs su šiomis technologijomis negu dauguma suaugusiųjų, tarp jų ir mokytojų.

Kai kurie stebėtojai kalba apie „klasės revoliuciją" – „asmeninio kompiuterio virtualiosios realybės" ir klasių be sienų atsiradimą. Niekas neabejoja, kad kompiuteriai išplėtė mokymo galimybes. Vaikai gali dirbti savarankiškai, nagrinėti temas, pasitelkdami interneto išteklius, bei naudotis mokymo programine įranga, leidžiančia tobulėti jų pačių norimu tempu. Tačiau klasių, kuriose vaikai mokosi vien tik naudodamiesi asmeniniais kompiuteriais, vizijos (o gal košmaro) laikas dar neatėjo. Tiesą pasakius, atrodo, kad „klasės be sienų" vis dar tebėra ateities dalykas. Pirmiausia, nei mokykloje, nei namuose dar nėra pakankamai kompiuterių! Net ir labai gerai aprūpintos mokyklos privalo sudarinėti rotacinius grafikus, kad mokiniai paeiliui galėtų pasinaudoti kompiuterių klasėmis. Turinčiose mažiau kompiuterių mokyklose mokiniai prie kompiuterio tegali praleisti tik kelias minutes per savaitę arba grupelėmis dalyvauti informacinių technologijų pamokose. Daugelis namų ūkių vis dar neturi kompiuterio.

Antra, dauguma mokytojų kompiuterius laiko tradicinių pamokų papildu, o ne pakaitalu. Mokiniai gali naudotis kompiuteriais, vykdydami tokias standartinės mokymo programos užduotis, kaip mokslinis projektas arba dabartinių įvykių tyrimas. Tačiau tik nedaugelis mokytojų informacines technologijas laiko priemone, galinčia mokymo procese pakeisti tiesioginį bendravimą su mokytojais. Mokytojams iškyla uždavinys išmokti prasmingai ir pedagogiškai išmintingai integruoti naująsias informacines technologijas į pamokas.

Švietimas ir technologinis atotrūkis

Ar naujosios technologijos padarys esminį poveikį švietimui, kaip tvirtina kai kurie ekspertai, tebelieka neaišku. Kritikai yra nurodę: jei net šios technologijos turėtų svarbią įtaką, tai gali padidinti švietimo nelygybę. Prie materialiųjų nepriteklių, šiuo metu stipriai veikiančių mokymąsi, gali prisidėti **informacijos skurdas**. Technologinių pokyčių tempas ir mokančių naudotis kompiuteriu darbuotojų poreikis gali reikšti, jog techniškai išprusę žmonės gali nurungti turinčiuosius menką darbo su kompiuteriais patirtį.

Kai kas jau dabar baiminasi, kad Vakarų visuomenėse atsiras „žemesnioji kompiuterinė klasė". Nors brandžios ekonomikos šalyse didžiausias pasaulyje žmonių skaičius naudojasi kompiuteriais ir internetu, šių visuomenių viduje yra akivaizdi nelygybė pagal naudojimąsi kompiuteriais. Daugelis mokyklų bei koledžų yra nepakankamai finansuojami, jiems trūksta dėmesio; net jei šios institucijos gauna naudotos kompiuterinės įrangos, jos privalo įgyti techninės patirties bei žinių, kad galėtų mokiniams dėstyti informacinių technologijų discipliną. Kadangi kompiuterių specialistų rinka

yra labai stipri, daugelis mokyklų vargais negalais pajėgia išlaikyti informacinių technologijų mokytojus, kurie privačiame sektoriuje uždirbtų kur kas daugiau.

Tačiau technologinis atotrūkis Vakarų visuomenėse yra nežymus palyginti su „skaitmenine takoskyra“, kuri skiria vakarietiškas klases nuo besivystančio pasaulio klasių (žr. 15 skyrių „Žiniasklaida ir komunikacijos“). Kadangi globalinė ekonomika vis labiau grindžiama žiniomis, kyla realus pavojus, kad vargingesnės šalys bus dar labiau nustumtos į šalį dėl nevienodų informacijos prieinamumo galimybių.

Pasak Jungtinių Tautų Vystymo programos Ataskaitos apie žmonijos raidą (1999 m.), galimybė naudotis internetu tapo nauja demarkacine linija, skiriančia turtinguosius nuo vargšų. Pietų Azijoje, kurioje gyvena 23 procentai pasaulio gyventojų, yra mažiau kaip 1 procentas interneto vartotojų. Afrikoje vienam milijonui gyventojų tenka tik septynios interneto svetainės. Didžioji jų dalis yra Pietų Afrikos Respublikoje, kuri yra labiausiai klestinti žemyno valstybė.

Informacinių technologijų entuziastai tvirtina, kad kompiuteriai nebūtinai sukels nacionalinę ir globalinę nelygybę – svarbiausias kompiuterių privalumas yra tas, kad jie leidžia suburti žmones ir atveria naujas galimybes. Tvirtinama, jog Azijos ir Afrikos mokyklos, kurioms trūksta vadovėlių ir kvalifikuotų mokytojų, gali turėti naudos iš interneto. Nuotolinis mokymasis ir bendradarbiavimas su užsienio kolegomis gali padėti įveikti skurdą ir nepriteklius. Šie entuziastai įrodinėja, kad technologijos galia tampa beribe, kai ji patenka į išmintingų ir kūrybingų žmonių rankas.

Nors technologijos gali apstulbinti ir atverti naujas galimybes, reikia pripažinti, jog „technologinės burtų lazdelės“ nėra. Nepakankamai išsivystę regionai, kovojantys su masiniu neraštingumu ir neturintys pakankamai telefono linijų bei elektros energijos, pirmiausia privalo pagerinti švietimo infrastruktūrą ir tik tada jie iš tiesų galės turėti naudos iš nuotolinio mokymo programų. Esant tokioms sąlygoms, internetas negali pakeisti tiesioginio kontakto tarp mokytojo ir mokinių.

Švietimo privatizavimas

Kaip jau įsitikinome, švietimas yra vienas iš klausimų, dėl kurių Britanijoje šiandien vyksta politiniai ginčai. Viena kitą keitusios vyriausybės, siekdamos pagerinti švietimo rezultatus ir geriau parengti jaunimą įžengti į suaugusiųjų gyvenimą, pradėjo dideles reformas. Ne vien tik Jungtinė Karalystė teikia prioritetą valstybinei švietimo sistemai tobulinti; Jungtinėse Valstijose ir kitose industrinėse šalyse švietimas yra vienas iš klausimų, keliančių didžiausią politikų bei piliečių susirūpinimą. Viena šio nerimo priežasčių – didelės į švietimą dedamos viltys. Mokyklos vaidina svarbiausią vaidmenį, socializuojant vaikus, suteikiant vienodas galimybes, sukuriant kvalifikuotą darbo jėgą ir ugdant informuotus bei aktyvius piliečius.

Tačiau net ir turtingiausiose pasaulio šalyse, kuriose švietimui yra skiriami didžiuliai ištekliai, šie tikslai ne visada įgyvendinami. Nacionaliniai egzaminai atskleidžia stulbinamai žemą funkcinio raštingumo, rašymo bei skaitymo, reikalingo kasdienio gyvenimo užduotims atlikti, įgūdžių lygį. Be to, nerimaujama, kad laikui bėgant bendrieji mokymo standartai pablogėjo. Daugumoje valstybinių švietimo sistemų vienos mokyklos pasiekia puikių rezultatų, o kitos nuolatos dirba prasčiau negu tikėtasi. Daugelyje regionų ir tėvai, ir vaikai reiškia nepasitenkinimą valstybinėse mokyklose įgytu išsilavinimu, o mokytojai ir kiti atsakingi už švietimą asmenys vargsta didelėse klasėse, naudojasi ribotais ištekliais ir dirba sunkiomis sąlygomis. Nors kai kurie tėvai gali siųsti savo vaikus į privačias mokyklas, dauguma šeimų privalo pasitenkinti valstybinėmis mokyklomis ir viltis, kad švietimo sistema, finansuojama iš jų pačių mokesčių, suteiks jų vaikams kokybišką išsilavinimą.

Viena iš svarbiausių užduočių, kurias privalo įveikti švietimo reformuotojai, yra surasti būdą vargstančiose mokyklose pakartoti sėkmingai veikiančių mokyklų rezultatus. Todėl Jungtinėje Karalystėje ir Jungtinėse Valstijose vis dažniau eksperimentuojama, taikant naujas mokyklų administravimo formas, derinančias viešąjį (valstybinį) mo-

kyklų finansavimą su privataus valdymo metodais. Kai nuolatos dirbančios prasčiau negu tikėtasi mokyklos nepajėgia pagerinti savo darbo rezultatų, vietinė švietimo valdžia skelbia konkursus privatiems rangovams, kad jie perimtų valstybinių mokyklų sistemų valdymą ir kasdienį administravimą. Kadangi vis daugiau privačių bendrovių ir „švietimo vadybos organizacijų" dalyvauja administruojant švietimo veiklą, kai kurie stebėtojai mano, kad mes tampame **švietimo privatizavimo** liudininkais.

Jungtinės Valstijos: iniciatyvūs švietimo verslininkai

Nors Jungtinės Valstijos švietimui išleidžia didesnį BVP procentą negu kitos valstybės, tarptautiniai standartizuoti testai rodo, kad viešojo sektoriaus mokyklos atsilieka nuo daugelio šalių mokyklų (žr. schemą 16.4). Maždaug 40 procentų dešimtmečių amerikiečių negali išlaikyti bazinio skaitymo testo; suaugusiųjų funkcinio neraštingumo lygis yra aukštas. Apklausos parodė, kad daugelis Amerikos studentų blogai susipažinę su savo šalies istorija ir menkai nusimano apie dabartinius įvykius. 1983 metais paskelbtoje garsioje ataskaitoje, pavadintoje *Nation at Risk* („Tauta pavojuje"), Nacionalinė komisija švietimui tobulinti nustebino šalį pareikšdama: „Jei priešiška užsienio jėga būtų pamėginusi primesti Amerikai vidutinybėms pritaikytą švietimo politiką, kokią mes turime šiandien, mes tikriausiai tą būtume palaikę karo veiksmu".

Plačiai paplitęs nerimas dėl „švietimo krizės" atvėrė duris *viešiesiems ir privatiems susivienijimams*, kurių tikslas – įdiegti privataus sektoriaus patyrimą (*know–how*) žlungančiose viešosiose mokyklose. 1994 metais prezidentas Clintonas pasirašė naują įstatymą „2000 metų tikslai: Amerikos švietimo aktas", kuris suteikė valstijoms teisę naudoti federacinius fondus, vykdant mokyklų privatizavimo eksperimentus. Šis aktas vietiniams švietimo skyriams suteikė teisę, neprarandant federacinio finansavimo, sudaryti sutartis su privačiomis bendrovėmis, kad šios teiktų konkrečias švietimo paslaugas arba perimtų visą mokyklų administravimą. Per pastarąjį dešimtmetį gana daug JAV švietimo skyrių – tarp jų tokių didelių miestų, kaip Hartfordas, Baltimorė ir Mineapolis, – pakvietė pelno siekiančias bendroves valdyti jų mokyklų sistemas.

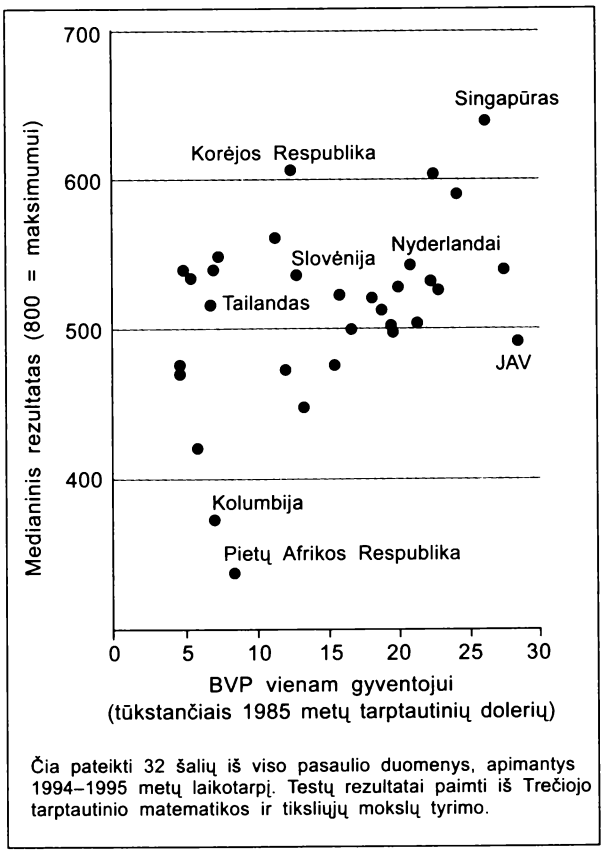

Čia pateikti 32 šalių iš viso pasaulio duomenys, apimantys 1994–1995 metų laikotarpį. Testų rezultatai paimti iš Trečiojo tarptautinio matematikos ir tiksliųjų mokslų tyrimo.

Schema 16.4. Matematikos testo rezultatai ir jų ryšys su vienam gyventojui tenkančiu BVP, 1994–1995 m.

Šaltiniai: 32 šalių iš viso pasaulio duomenys. Iš *World Development Report 1998–9*, Oxford University Press, 1998, p. 47.

Mokyklų privatizavimo šalininkai įrodinėja, kad valstijų ir federacinė švietimo valdžia pademonstravo savo nesugebėjimą tobulinti šalies mokyklų. Šalininkai teigia, kad švietimo sistema yra išlaidi ir biurokratiška; ji neproporcingai daug lėšų išleidžia ne mokymo, o administraciniams reikalams. Kadangi mokyklų sistemos yra nestabilios,

jų beveik neįmanoma paversti lanksčiomis ir novatoriškomis. Dėl stiprios mokytojų profesinės sąjungos labai sunku pašalinti prastus mokytojus.

Mokyklų privatizavimo rėmėjai teigia, kad šias problemas gali išspręsti didelė privataus sektoriaus ideologijos dozė: konkurencija, eksperimentavimas ir motyvacija. Pelno siekiančios bendrovės gali efektyviau valdyti mokyklų sistemas ir, taikydamos privataus sektoriaus logiką, pasiekti geresnių rezultatų. Gerus mokytojus būtų galima pritraukti – ir išlaikyti – mokant atlyginimus pagal darbo rezultatus, o prasčiau negu tikėtasi dirbančius mokytojus būtų galima lengviau atleisti. Konkurencija mokyklose ir tarp mokyklų skatintų didesnį novatoriškumą; privačios mokyklos turėtų daugiau laisvių oficialiai įtvirtinti sėkmingų eksperimentų rezultatus.

Vienas iš pagrindinių JAV švietimo privatizavimo rinkos „žaidėjų" yra *Edison Project*, švietimo bendrovė, valdanti aštuoniasdešimt viešųjų mokyklų šešiolikoje valstijų. Bendrovę įkūrė Christopheris Whittle'as, žiniasklaidos verslininkas, išgarsėjęs prieštaringa dvylikos minučių (iš jų dvi minutės yra skiriamos reklamai) kasdiene „aktualių įvykių" televizijos laida, pavadinta „Pirmasis kanalas", kuri yra nemokamai transliuojama visos šalies mokyklų, dalyvaujančių *Edison* bendrovės projekte, moksleiviams. 1991 metais Whittle'as susivienijo su buvusiu Jeilio universiteto prezidentu Bennu Schmidtu, siekdami įkurti tūkstančio pelno siekiančių mokyklų tinklą. Netrukus jie pastebėjo, kad jų vizijai kliudo stipri JAV privačių mokyklų rinka, tuo tarpu nepatenkinamai veikiančių mokyklų valdymo potencialas yra tik pradėtas naudoti.

Nuomonė, kad *Edison Project* pagerina mokymosi rezultatus mokyklose, yra nevienareikšmė, o pati bendrovė buvo smarkiai kritikuojama už daugelį dalykų, taip pat ir už blogą finansų tvarkymą. Kritikai greitai pastebėjo, jog *Edison Project* mokyklų vizija tėra ta pati geriausia viešojo švietimo praktika, pavyzdžiui, kolektyvinis mokymasis ir į mokinį orientuotas dėstymas, tik truputį „gražiau įpakuota" (Molnar, 1996). Bendrovė reikalauja, kad visi jos mokyklų moksleiviai namuose turėtų kompiuterį, – ir padeda šeimoms, neturinčioms pakankamai pinigų jam nusipirkti – tačiau iki galo nėra aišku, ar šis technikai rodomas entuziazmas yra prasmingai siejamas su mokymo programa. Mokyklų privatizavimo oponentai teigia, kad tokioms bendrovėms, kaip *Edison Project,* mažai rūpi švietimo reforma ir nelygybės mažinimas, jos remia švietimo reformą, čia įžvelgdamos pelningą rinką turtingiems investuotojams.

Iš tiesų, daugelis Jungtinių Valstijų investuotojų mano, jog pelno siekiančio švietimo „rinka" netrukus turėtų audringai plėstis. Jau dabar yra gausybė pelningų bendrovių, siūlančių tokias švietimo paslaugas, kaip mokymo programos, pasirengimo testams kursai ir švietimo programinė įranga. Fynikso universitetas pademonstravo, kokia didelė ir stipri yra profesinio mokymo ir sertifikavimo rinka. Korporacijos ir konsultacinės bendrovės švietimo „industriją" laiko subrendusia investicijoms. Nors švietimo ir mokymo paslaugos sudaro apie 10 procentų visos JAV ekonomikos, jų vertė šalies vertybinių popierių rinkoje tėra 0,2 procento. Tokios milžiniškos korporacijos, kaip *Microsoft, Sun Microsystems, Intel* bei kitos pradėjo remti besikuriančias švietimo bendroves, turėdamos tikslą užgrobti dalį besiplečiančios rinkos.

Vienas iš įtakingiausių ir garsiausių naujųjų Amerikos „iniciatyvių švietimo verslininkų" yra Michaelas Milkenas, buvęs Volstryto biržos verteiva, patekęs į kalėjimą už prekybą netikromis obligacijomis. Milkenas jėga įsiveržė į privataus švietimo rinką, tapdamas *Knowledge Universe* bendrovių vadovu. Šios bendrovės vertėsi įvairia veikla, pradedant privačių ikimokyklinių įstaigų tinklu ir baigiant korporacinio mokymo įpusėjusiems karjerą specialistams programomis. 1998 metais susitikęs su Milkenu, Niujorko Kolumbijos universiteto mokytojų koledžo prezidentas Arthuras Levine'as žurnalistams pasakė: „Man leido suprasti štai ką: „Jūs, vyručiai, patekote į bėdą, ir mes ruošiamės suvalgyti jūsų pietus". Pasak Levine'o, Milkeno bendrovė ir į ją panašios kompanijos yra „agresyviausi ir kūrybingiausi šiandienos švietimo veikėjai. Kai kurie iš jų įrodė, kad gali uždirbti pelną. O tai reiškia, kad didžiąją šio verslo dalį gali įsigyti bet kas" (cituojama: Wyatt, 1999).

Britanija: „žlungančių mokyklų" gelbėjimas

Mokyklų privatizavimas Jungtinėje Karalystėje nėra tiek toli pažengęs kaip Jungtinėse Valstijose. Tačiau Naujųjų leiboristų vyriausybė pareiškė remianti idėją, kad privačios bendrovės perimtų prasčiau negu tikėtasi veikiančių mokyklų valdymą iš vietinės švietimo valdžios. Švietimo sekretorius Davidas Blunkettas pareiškė, kad „žlungančios" mokyklos, nepajėgiančios įvykdyti vyriausybės nustatytų brandos egzamino išlaikymo normų, bus uždarytos. Bus pakviesti nauji „superdirektoriai" arba rangovai iš šalies, kad iš naujo atidarytų šias mokyklas ir, siekiant pagerinti rezultatus, pritaikytų kitų mokyklų sėkmingus metodus.

Vyriausybė jau ėmėsi žingsnių, privatizuodama valstybinio švietimo sudedamąsias dalis daugelyje regionų, tarp jų – Liverpulio, Lesterio, Heknio, Ailingtono ir Londono. Ši intervencija gali būti labai ribota – sudarant sutartis dėl konkrečių paslaugų, pavyzdžiui, mokyklų administravimo elementų teikimo – arba žymesnė. Kalbant apie Ailingtoną, čia visos vietinės švietimo valdžios paslaugos mokykloms pagal sutartį buvo perduotos privačiam sektoriui. 1999 metais mokyklų standartų ministras perspėjo, kad „didelės intervencijos" yra galimos dar penkiolikoje vietinių švietimo administracijos įstaigų. 2000 metų kovo mėnesį vyriausybė paskelbė naujus vidurinių mokyklų veiklos planinius rodiklius. Iki 2003 metų visos vidurinės mokyklos privalo pasiekti, kad bent 15 procentų mokinių gerai išlaikytų penkis brandos egzaminus; 2006 metais šis rodiklis turi sudaryti 25 procentus. Jei mokyklos nepajėgs pasiekti šių planinių rodiklių, bus svarstomas klausimas dėl jų uždarymo.

Įvertinimas

Kaip ir daugelyje kitų socialinio gyvenimo sričių, rinka ir informacinės technologijos daro didžiausią įtaką švietimo pokyčiams. Švietimo sukomercinimas bei rinkos principų taikymas jame taip pat rodo globalizacijos keliamą spaudimą mažinti išlaidas. Mokyklos yra pertvarkomos panašiai kaip ir verslo korporacijos.

Kai kurie stebėtojai mano, jog privatus mokyklų valdymas yra geriausias būdas užtikrinti, kad populiarios, pažangios mokyklos pasidalys savo sėkmės formulėmis su kitomis. Teigiama, kad, jei bus leista pasireikšti rinkos jėgoms, blogai dirbančios mokyklos bus pamažu uždarytos ir atidarytos iš naujo, vadovaujantis sėkmingesniais planais. Tėvai ir vaikai „rankomis ir kojomis" balsuos už sėkmingai veikiančias mokyklas; dirbančios prasčiau negu tikėtasi mokyklos bus uždarytos – visai taip pat, kaip ir privačiame sektoriuje.

Tačiau kritikai teigia, jog tokia analizė yra labai supaprastinta ir kad čia yra praleista svarbiausia problema, su kuria susiduria blogai dirbančios mokyklos. Daugelyje mokyklų, kurių veiklos rezultatai yra prasti (pagal standartizuotus rodiklius), mokosi vaikai, kurie turi ribotus įgūdžius ir yra silpnai pasirengę iš pagrindinių dalykų. Daugelyje bendruomenių, kuriose yra įsikūrusios „žlungančios" mokyklos, vyrauja skurdas ir nepriteklius. Pamokų laikas dažnai yra gaištamas, sprendžiant mokinių asmenines bei šeimynines problemas; mokytojai turi ne tik dėstyti, bet ir būti konsultantais. Mokiniai čia dažnai smurtauja ir elgiasi destruktyviai. Mokyklų privatizavimo priešininkai įrodinėja, jog *tikroji* švietimo reforma turi būti siejama su skurdo mažinimu, antirasistinėmis programomis, mokyklų patalpų gerinimu ir socialinių paslaugų bendruomenėje plėtimu.

Kritikai teigia, kad yra mažai įrodymų, jog pelno organizacijos pasiekia geresnių mokymo rezultatų ar užtikrina sklandesnį moksleivių perėjimą iš mokyklos į darbą. Kritikai tvirtina, jog „pelno motyvui" ne vieta valstybinėse švietimo sistemose. Tai, kad privatizavimas pažengė taip toli, yra rinkos mentaliteto pergalės mūsų šiuolaikiniame amžiuje požymis.

Daugelis tų, kurie įsijungs į švietimo sritį, yra verslo lyderiai, ir jų ankstesnis ryšys su mokymu yra labai nežymus arba jo iš viso nėra. Tai bus gaminančios kabelius, kuriančios programinę įrangą, telekomunikacijų, kino filmų kūrimo bendrovės ir įrengimų tiekėjai. Jie stengsis, kad mokyklos bei universitetai naudotųsi vadinamuoju „pramoginiu švietimu" – savotišku lygiagrečiu švie-

timu, susijusiu su programinės įrangos kūrimo verslu, muziejais, moksliniais parkais ir istoriniais regionais.

Mokymo ir nelygybės teorijos

Bernsteinas: kalbos kodai

Yra keli teoriniai požiūriai į šiuolaikinio švietimo esmę ir jo poveikį nelygybei. Vienas iš šių požiūrių pabrėžia lingvistinius gebėjimus. XX a. aštuntajame dešimtmetyje Basilas Bernsteinas tvirtino, kad iš skirtingų sluoksnių kilę vaikai jau ankstyvame amžiuje susikuria skirtingus kalbos kodus arba formas, kurie po to daro įtaką jų patyrimui mokykloje (Bernstein, 1975). Bernsteino nedomina žodyno ar verbalinių gebėjimų skirtumai, kurie dažniausiai turimi galvoje; jis domisi sistemingais kalbos vartojimo būdų skirtumais, ypač lygindamas vargingesnių ir turtingesnių šeimų vaikus.

Bernsteinas teigia, jog darbininkų vaikų kalbą simbolizuoja **ribotasis kodas.** Tai būdas vartoti kalbą, turinčią daug numanomų prielaidų, kurias, kaip tikisi kalbantieji, turėtų žinoti ir kiti. Ribotasis kodas – tai kalbos modelis, susietas su savo kultūrine aplinka. Daugelio darbininkų kultūrinei aplinkai būdingi tvirti šeimos ir kaimynų ryšiai, vertybės bei normos yra laikomos savaime suprantamu, kalba neišreiškiamu dalyku. Tėvai tiesiogiai socializuoja savo vaikus, skatindami arba peikdami, kai reikia koreguoti jų elgesį. Ribotojo kodo kalba labiau tinka, aptariant praktinę patirtį, o ne abstraktesnes idėjas, procesus ar santykius. Tad ribotojo kodo kalba yra būdinga vaikams, augantiems žemesnės klasės šeimose, ir bendraamžių grupėms, kuriose vaikai praleidžia laiką. Kalba modeliuojama pagal grupės normas, ir niekas iš kalbančiųjų negali lengvai paaiškinti, kodėl jie šitaip elgiasi.

Ir priešingai, vystantis vidurinės klasės vaikų kalbai, pasak Bernsteino, atsiranda **ištobulintasis kodas** – kalbos stilius, kai žodžių prasmė gali būti taikoma individualiai, kad patenkintų konkrečių situacijų poreikius. Kilę iš vidurinės klasės vaikai išmoksta kalbėti atsiečiau nuo konkretaus konteksto; jie lengviau gali apibendrinti ir išreikšti abstrakčias idėjas. Tad vidurinei klasei priklausančios motinos, auklėdamos savo vaikus, dažnai aiškina priežastis bei principus, kuriais jos grindžia savo reakciją į vaiko poelgius. Jei darbininkų klasei priklausanti motina, norėdama, kad vaikas nevalgytų per daug saldainių, gali paprasčiausiai pasakyti: „Daugiau jokių saldainių!“, vidurinės klasės atstovė motina greičiausiai paaiškins, kad valgyti per daug saldainių kenkia sveikatai ir dantims.

Bernsteinas teigia, kad vaikai, išmokę ištobulintąjį kalbos kodą, geriau susidoroja su formalaus akademinio lavinimo reikalavimais, negu tie, kurie vartoja ribotąjį kalbos kodą. Tai dar nereiškia, jog darbininkų vaikų kalba yra „prastesnė“ arba kad jų kalbos kodas yra „nuskurdintas“. Tiesiog jų kalbos vartojimo būdas konfliktuoja su akademine mokyklos kultūra. Gerai įsisavinę ištobulintą kalbos kodą vaikai lengviau pritampa prie mokyklos aplinkos.

Yra duomenų, patvirtinančių Bernsteino teoriją, tačiau dėl jos validumo vis dar diskutuojama. Joana Tough tyrė darbininkų ir vidurinės klasės vaikų kalbą ir pastebėjo sistemingus skirtumus. Ji paremia Bernsteino tezę, kad darbininkų vaikams apskritai rečiau atsakoma į jų klausimus ar paaiškinamos kitų žmonių poelgių priežastys (Tough, 1976). Tą pačią išvadą padarė ir vėliau atlikę tyrimus Barbara Tizard ir Martinas Hughesas (1984 m.).

Bernsteino idėjos padeda suprasti, kodėl tam tikrų socialinių-ekonominių sluoksnių atstovai yra „atsilikėliai“ mokyklose. Štai kokios tendencijos yra susijusios su ribotuoju kalbos kodu, ir visos jos kliudo vaikui mokytis:

- Vaikas namuose į klausimus tikriausiai gauna ribotus atsakymus, todėl yra didesnė tikimybė, kad jis bus mažiau informuotas ir mažiau domėsis plačiuoju pasauliu, negu vaikas, įvaldęs ištobulintąjį kalbos kodą.
- Vaikui bus sunku reaguoti į neemocingą, abstrakčią kalbą, vartojamą mokykloje, bei į raginimus laikytis bendrųjų mokyklos tvarkos principų.
- Vaikas tikriausiai nesupras didžiosios dalies to, ką sako mokytojas, vartodamas vaikui ne-

įprastą kalbą. Vaikas gali pamėginti išsiversti mokytojo kalbą į tą, su kuria jis yra susipažinęs, tačiau tada jam nepavyks suvokti būtent tų principų, kuriuos mokytojas stengiasi perteikti.

- Vaikui gali nesukelti didelių sunkumų „mechaniškas" mokymasis, tačiau jam gali būti labai keblu suvokti konceptualius skirtumus, susijusius su apibendrinimu ir abstrahavimu.

Illichas: „slaptoji mokymo programa"

Vienas iš prieštaringiausių autorių, rašančių apie švietimo teoriją, yra Ivanas Illichas. Jis yra išgarsėjęs savo šiuolaikinės ekonomikos plėtros kritika. Ekonomikos plėtrą jis apibūdina kaip procesą, kurio metu anksčiau buvę ekonomiškai nepriklausomi žmonės praranda savo tradicinius gebėjimus ir patiki savo sveikatą gydytojams, mokymą – mokytojams, pramogas – televizoriui, o gyvenimą – darbdaviams. Illichas teigia, kad reikėtų suabejoti pačia privalomojo mokymo sąvoka, kuri dabar yra pripažįstama visame pasaulyje (1973). Mokslininkas pabrėžia tobulinimosi ir lavinimosi ryšį su ekonomikos reikalavimais, kad būtų drausmė ir išlaikyta hierarchija. Illichas tvirtina, jog mokyklos buvo sukurtos keturiems pagrindiniams uždaviniams spręsti: globoti, paskirstyti žmones pagal profesinius vaidmenis, supažindinti su dominuojančiomis vertybėmis ir suteikti socialiai patvirtintus įgūdžius bei žinias. Kalbant apie pirmąjį uždavinį, mokykla tapo *globos* organizacija, nes mokyklos lankymas yra privalomas, ir vaikai nuo ankstyvos jaunystės iki to amžiaus, kai pradeda dirbti, yra „apsaugomi nuo gatvės".

Mokykloje išmokstama daug absoliučiai nesusijusių su formaliu pamokų turiniu dalykų. Mokyklos įdiegia tai, ką Illichas vadina *pasyviuoju vartojimu* – nekritišką esamos socialinės santvarkos pripažinimą – dėl to, kad jose yra skiepijama drausmė ir subordinacija. Šių dalykų nėra mokoma sąmoningai, jie slypi mokyklos procedūrose ir organizacijoje. **„Slaptoji mokymo programa"** moko vaikus, kad jų vaidmuo gyvenime yra „žinoti savo vietą ir tyliai joje būti" (Illich, 1973).

Illichas propaguoja visuomenę *be mokyklų*. Mokslininkas nurodo, kad privalomasis mokymas yra palyginti nesena naujovė; nėra jokios priežasties, dėl kurios jis turėtų būti priimamas kaip kažkas neišvengiama. Kadangi mokyklos neskatina lygybės ar individualių kūrybinių gebėjimų tobulinimo, kodėl jų neatsikračius? Šitaip samprotaudamas Illichas nenori pasakyti, jog reikėtų panaikinti visas švietimo organizacijų formas. Kiekvienas norintis mokytis privalėtų turėti galimybę pasinaudoti esamais ištekliais – bet kuriuo savo gyvenimo laikotarpiu, o ne vien tik vaikystėje ir paauglystėje. Tokia sistema leistų plačiai paskleisti žinias ir jomis dalytis, neužsklęsti jų vien tarp specialistų. Besimokantieji neturėtų laikytis standartinės mokymo programos, o privalėtų turėti asmeninę teisę rinktis, ką studijuoti.

Nėra iki galo aišku, ką visa tai reiškia praktiškai. Tačiau Illichas siūlo mokyklas pakeisti kelių rūšių *švietimo sistemomis*. Formalaus mokymo materialūs ištekliai būtų saugomi bibliotekose, nuomos agentūrose, laboratorijose bei informaciniuose bankuose, ir jais galėtų naudotis visi besimokantieji. Reikėtų įsteigti „komunikavimo tinklus", kuriuose būtų pateikiami duomenys apie skirtingų žmonių turimus įgūdžius bei gebėjimus ir apie tai, ar jie sutinka mokyti kitus arba dalyvauti abipusio mokymo veikloje. Studentams būtų duodami talonai, už kuriuos jie galėtų gauti mokymo paslaugas tada, kai šito pageidauja.

Ar šie siūlymai yra visiškai utopiški? Daugelis pasakytų, jog taip. Tačiau, jeigu ateityje mokamo darbo labai sumažės arba jis bus restruktūrizuotas, – o tai, ko gero, visai įmanoma – tada šie siūlymai nebeatrodo tokie nerealūs. Kai mokamas darbas taps ne tokiu svarbiu socialinio gyvenimo veiksniu, žmonės galės pradėti siekti įvairesnių tikslų. Tokiame fone Illicho idėjos pradeda įgyti prasmę. Tada švietimas būtų ne tik ankstyvojo mokymo forma, vykdoma specialiose įstaigose, o taptų prieinamu visiems, kurie nori pasinaudoti jo privalumais.

XX a. aštuntojo dešimtmečio Illicho idėjos vėl tapo madingos dešimtajame dešimtmetyje, kai suklestėjo komunikacinės technologijos. Kaip jau

matėme, kai kas tiki, jog kompiuteriai ir internetas gali sukelti švietimo revoliuciją ir sumažinti nelygybę.

Bourdieu: švietimas ir kultūrinė reprodukcija

Galbūt aiškiausias būdas sujungti kai kurias šių teorijų temas yra pasinaudoti **kultūrinės reprodukcijos** koncepcija (Bourdieu, 1986, 1988; Bourdieu ir Passeron, 1977). Vartojant terminą „kultūrinė reprodukcija", galvoje turimi būdai, kuriais mokyklos kartu su kitomis socialinėmis institucijomis padeda iš kartos į kartą išsaugoti socialinę ir ekonominę nelygybę. Ši koncepcija atkreipia mūsų dėmesį į priemones, kuriomis per slaptąją mokymo programą mokyklos daro įtaką, formuojant vertybes, pažiūras bei įpročius. Mokyklos sustiprina vertybių bei požiūrių, suformuotų gyvenimo pradžioje, skirtumus; kai vaikai baigia mokyklą, dėl šios įtakos vieniems galimybės sumažėja, o kitiems išsiplečia.

Bernsteino pastebėti kalbos būdai, be abejonių, siejasi su šiais kultūriniais skirtumais, sąlygojančiais nevienodus interesus bei skonius. Iš žemesniųjų klasių ir dažnai iš etninių mažumų grupių kilę vaikai susikuria kalbos ir elgesio manieras, kurios konfliktuoja su dominuojančiomis mokykloje. Mokyklos primeta vaikams drausmės taisykles, o mokytojai savo autoritetą naudoja akademiniam mokymui. Darbininkų klasės vaikai, atėję į mokyklą, patiria kur kas didesnę konfrontaciją, negu kilusieji iš labiau privilegijuotų šeimų. Pirmieji pasijunta atsidūrę svetimoje kultūrinėje aplinkoje. Šie vaikai ne tik yra mažiau suinteresuoti siekti aukštų mokymosi rezultatų, bet ir jų įprasta kalba bei elgesys, kaip teigia Bernsteinas, nesiderina su mokytojų kalba bei elgesiu, net jei vieni ir kiti labai stengiasi bendrauti.

Vaikai mokykloje praleidžia daug laiko. Kaip pabrėžia Illichas, ten jie išmoksta kur kas daugiau, negu oficialiai mokoma per pamokas. Vaikai anksti sužino, kaip atrodys darbo pasaulis, ir kad jie privalo būti punktualūs bei stropiai atlikti tas užduotis, kurias pateikia darbdaviai (Webb ir Westergaard, 1991).

Willisas: kultūrinės reprodukcijos analizė

Garsi diskusija apie kultūrinę reprodukciją pateikta tyrimo, kurį atliko Paulas Willisas Birminghamo mokykloje (1977), ataskaitoje. Nors tyrimas buvo atliktas daugiau kaip prieš du dešimtmečius, jis tebelieka klasikiniu sociologiniu darbu.

Willisas užsibrėžė ištirti, kaip vyksta kultūrinė reprodukcija – arba, kaip sako pats mokslininkas, „kaip darbininkų klasės vaikai randa jiems tinkamus darbus". Dažnai yra manoma, kad mokymo proceso metu vaikai, kilę iš žemesniųjų klasių ar iš etninių mažumų, paprasčiausiai pamato, jog yra „nepakankamai protingi", kad būsimajame aktyviame gyvenime galėtų tikėtis rasti gerai apmokamus ar prestižinius darbus. Kitaip tariant, patirtos akademinės nesėkmės išmoko juos suvokti savo intelekto ribotumą; susitaikę su savo „nevisavertiškumu", jie pasirenka profesijas, kuriose karjeros galimybės yra ribotos.

Kaip nurodo Willisas, tokia interpretacija visiškai nesutampa su realių žmonių gyvenimu bei patyrimais. Iš vargingų rajonų kilusiųjų „gatvės išmintis" gali neturėti nieko bendra su akademine sėkme, tačiau ji yra toks pat įgūdžių bei subtilių ir sudėtingų gebėjimų rinkinys, kaip ir bet kurie intelektiniai gebėjimai, kurių mokoma mokykloje. Vargu ar kuris nors mokinys, baigdamas mokyklą, galvoja: „Aš esu toks kvailas, jog bus teisinga, jei aš visą dieną fabrike krausiu dėžes". Jei vaikai, kilę iš mažiau privilegijuotos aplinkos, pasirenka nekvalifikuotus darbus ir visą gyvenimą nesijaučia nevykėliais, šį pasirinkimą turėjo lemti kiti veiksniai.

Willisas sutelkė dėmesį į konkrečių berniukų grupę mokykloje ir praleisdavo su jais daug laiko. Šios grupuotės nariai, kurie save vadino „vyrukais", buvo baltaodžiai; mokykloje taip pat buvo daug vaikų iš Vest Indijos bei Azijos. Willisas pastebėjo, kad „vyrukai" įžvalgiai ir nuovokiai suprato mokyklos valdžios sistemą, tačiau šį supratimą naudojo ne bendradarbiauti, o kovoti su ja. Mokyklą jie laikė svetima aplinka, kuria galima naudingai sau manipuliuoti. Nuolatinis konfliktas su mokytojais – dažniausiai tai būdavo nedideli

ginčai – jiems keldavo didelį malonumą. Kai mokytojai norėdavo parodyti savo valdžią, „vyrukai" puikiai pastebėdavo jų pažeidžiamas vietas bei žmogiškąsias silpnybes.

Pavyzdžiui, buvo reikalaujama, kad vaikai klasėje sėdėtų ramiai ir tyliai atlikinėtų užduotis. Tačiau „vyrukai" nenustygdavo, išskyrus tuos atvejus, kai mokytojas į kurį nors įbesdavo savo rūstų žvilgsnį ir šitaip padaužą sutramdydavo; jie slapta skleisdavo paskalas arba viešai reikšdavo pastabas, kurios buvo ties tiesioginio nepaklusnumo riba, tačiau dėl kurių visada būdavo galima pasiaiškinti.

„Vyrukai" suprato, jog darbe bus labai panašiai, kaip ir mokykloje, tačiau jie aktyviai laukė tos dienos, kada pradės dirbti. Jie iš darbo aplinkos nesitikėjo tiesioginio pasitenkinimo, bet nekantriai laukė, kada galės užsidirbti pinigų. Nemėgdami savo darbų – padangų montuotojo, kilimų klojėjo, santechniko, dažytojo ir dekoratoriaus – ir nesijausdami nevisaverčiais, jie į darbą, kaip ir į mokyklą, žiūrėjo su atsainiu pranašumu. Jie džiaugėsi darbo suteiktu suaugusiųjų statusu, tačiau nebuvo suinteresuoti „daryti karjeros". Kaip nurodo Willisas, darbininko darbo aplinkai dažnai yra būdingi tie patys bruožai, kuriuos šie „vyrukai" sukūrė besipriešinančioje mokyklai kultūroje – geraširdiškas šaipymasis, aštrus sąmojis ir, kai reikia, valdžios atstovų reikalavimų sužlugdymas. Tik vėlesniais gyvenimo metais šie „vyrukai" gali pastebėti, jog įsivėlė į įtemptą, nedėkingą veiklą. Sukūrę šeimas, jie gali restrospektyviai pažvelgti į mokymąsi ir suprasti, – deja, beviltiškai, – kad tai galėjo būti jų vienintelis išsigelbėjimas. Tačiau jeigu jie pamėgintų šį supratimą perduoti savo vaikams, greičiausiai pasisektų ne ką geriau negu kitados jų tėvams.

Išmokti darbe nepatrūkti: dešimtojo dešimtmečio „kieti vyrukai"

Praėjus daugiau kaip dviem dešimtmečiams po to, kai Willisas vykdė savo „vyrukų" tyrimą Birmingheme, kitas sociologas, Máirtínas Mac an Ghaillis, tyrė jaunų darbininkų patirtį Vakarų Midlendų Parnellio mokykloje (1994). Mac an Ghaillį ypač domino, kaip berniukai mokykloje išsiugdo specifines vyriškumo formas (žr. tekstą rėmeliuose 122 puslapyje). Jis taip pat norėjo suprasti, kaip XX a. dešimtajame dešimtmetyje iš darbininkų klasės kilę berniukai vertina perėjimą į suaugusiųjų gyvenimą ir savo ateities perspektyvas. Priešingai negu Williso „vyrukai", berniukai Parnellio mokykloje augo sąlygomis, kai siautėjo nedarbas, žlugo gamybinė bazė jų regione, buvo mažinama valstybės parama jaunimui.

Mac an Ghaillis pastebėjo, jog Parnellio mokyklos jaunuolių virsmas pilnamečiais yra kur kas labiau suskaidytas negu Williso „vyrukų" prieš dvidešimt penkerius metus. Nebeliko aiškaus kelio, besidriekiančio nuo mokyklos iki mokamo darbo. Daugelis berniukų buvo įsitikinę, kad baigę mokyklą jie bus priklausomi (ypač nuo šeimos), dalyvaus „beprasmėse" valstybinio mokymo programose ir suprato, jog neužtikrinta darbo rinka yra nepalanki jauniems nekvalifikuotiems darbininkams. Daugelis mokinių nelabai suvokė, kiek mokymasis yra aktualus jų ateičiai. Šis sutrikimas pasireikšdavo labai skirtingu reagavimu į mokymąsi: vieni mokiniai ieškojo savo kelių, stengdamiesi būti mokslo pirmūnais arba „naujaisiais verslininkais", kiti demonstravo atvirą priešiškumą mokymuisi apskritai.

Iš keturių bendraamžių grupių, kurias Mac an Ghaillis išskyrė mokykloje, „kieti vyrukai" buvo tradiciškiausi darbininkų klasės atstovai. „Kieti vyrukai", sulaukę paauglystės amžiaus, jau buvo susibūrę į vieningą grupę, kurios nariai iš visų dėstomų dalykų užėmė dvi žemiausias akademinių „sluoksnių" pakopas. Jų požiūris į mokslą buvo atvirai priešiškas – jie visi vieningai galvojo, kad mokykla yra autoritarinės sistemos dalis, paimtiems į nelaisvę mokiniams kelianti beprasmius mokslo reikalavimus. Jei Williso „vyrukai" rasdavo būdų, kaip naudingai sau manipuliuoti mokyklos aplinka, „kieti vyrukai" įžūliai ignoravo savo vaidmenį joje.

Mokyklos administracija „kietus vyrukus" laikė pačia „pavojingiausia" prieš mokyklą nusistačiusia mokinių grupe. Mokytojai buvo skatinami, bendraujant su šia grupe, taikyti kur kas labiau autoritarines priemones negu su kitais mokiniais. Mo-

kyklos administracija uždraudė „kietiems vyrukams“ demonstruoti simbolinį darbininkų klasės vyriškumą, išreiškiamą atitinkamais drabužiais, šukuosenomis ir auskarais. Mokytojai „sekė“ mokinius, nuolatos stebėdami juos koridoriuose, liepdami „žiūrėti į akis, kai su jais kalba“ ir „tinkamai vaikščioti koridoriumi“.

Vidurinė mokykla „kietiems vyrukams“ tapo „praktika“ mokantis būti atžariems. Mokykla jiems reiškė ne SRS (skaityti, rašyti, skaičiuoti), o PKŽF (peštis, kruštis ir žaisti futbolą). „Kietiems vyrukams“ socialiniame pasaulyje svarbiausios vertybės buvo „rūpintis savo bičiuliais“ ir „laikytis išvien“. Mokykla, panašiai kaip ir gatvės, tapo „kovos lauku“. „Kieti vyrukai“ į mokytojus žiūrėjo taip pat, kaip ir į įstatymų sergėtojus (su panieka) ir buvo įsitikinę, kad jie yra pagrindinis konfliktų mokykloje šaltinis. Jie nenorėjo pripažinti mokytojų valdžios ir buvo įsitikinę, jog juos nuolatos „provokuoja“, kad galėtų bausti, drausminti ar žeminti.

Kaip ir Williso „vyrukams“, „kietiems vyrukams“ mokymasis ir geri jo rezultatai asocijuojasi su nevisaverčiais, moteriškais dalykais. Puikiai besimokantys moksleiviai buvo pravardžiuojami „mulkiais pirmūnais“. Mokymo užduotys iš karto būdavo atmetamos, kaip nederančios vyrams. Kaip pastebėjo vienas „kietų vyrukų“, vardu Leonas: „Tai, ką mes čia darome, yra mergaičių darbas. Tai netikras darbas. Jis skirtas vaikams. Jie [mokytojai] nori, kad mes parašytume, ką jaučiame. Tai ne jų suknistas reikalas“ (Mac an Ghaill, 1994: 59).

Mac an Ghaillio darbe parodyta, jog „kieti vyrukai“ labiau negu kitos bendraamžių berniukų grupės išgyvena ypatingą „vyriškumo krizę“. Taip yra todėl, kad jie aktyviai ugdė „pasenusį“ darbininkų klasės vyriškumą, kuris buvo grindžiamas mokamu nekvalifikuotu darbu, tuo metu, kai užtikrinta ateitis, dirbant nekvalifikuotą darbą, ėmė ir išnyko. Pasak Mac an Ghaillio, „kieti vyrukai“ ir toliau svajojo apie visuomenę, kurioje visi turi darbą ir kurioje gyveno jų tėvai bei dėdės. Nors kai kurie jų poelgiai buvo perdėtai vyriški ir todėl gynybinio pobūdžio, šie jaunuoliai niekaip negalėjo atsikratyti darbininkų klasės pasaulėžiūros, kurią paveldėjo iš ankstesnių kartų.

O dabar pereisime prie švietimo nelygybės aptarimo – nelygybės tarp lyčių, etninių grupių ir klasių – ir po to panagrinėsime kai kurias mokymosi rezultatų teorijas.

Lytis ir švietimas

Formalioje mokyklų mokymo programoje, išskyrus žaidimus, jau sistemingai nebeišskiriami berniukai ir mergaitės. Tačiau yra įvairių kitų „spragų“, sudarančių sąlygas atsirasti lyčių skirtumams švietime. Tai – mokytojų lūkesčiai, mokyklų ritualai ir kiti „slaptosios mokymo programos“ aspektai. Nors taisyklės palaipsniui tampa nebe tokios griežtos, reikalavimas, kad mergaičių mokyklinė uniforma būtų suknelės ar sijonai, yra vienas iš akivaizdžiausių lyčių išskyrimo būdų. Pasekmės yra kur kas reikšmingesnės negu vien tik išvaizda. Dėl dėvimų drabužių mergaitė negali bet kaip sėdėti, dalyvauti šiurkščiuose žaidimuose ar vartytis kūliais, o kartais ir bėgti taip greitai, kaip pajėgia.

Mokyklų vadovėliai taip pat prisideda prie lyčių skirtumų išsaugojimo. Nors situacija keičiasi, tačiau pradinių klasių skaitinių knygose berniukai dažniausiai yra vaizduojami iniciatyvūs ir savarankiški, o mergaitės, jei apie jas apskritai kalbama, yra pasyvesnės ir stebi savo brolius. Specialiai mergaitėms parašytuose pasakojimuose dažnai būna nuotykių elementas, bet paprastai jis susijęs su intrigomis ar paslaptimis namų arba mokyklos aplinkoje. Pasakojimai apie berniukų nuotykius esti įvairesni, čia vaizduojami herojai, keliaujantys į tolimus kraštus ar kitaip demonstruojantys savarankiškumą (Statham, 1986). Vidurinėse mokyklose mergaitės dažniausiai lieka „nepastebimos“ daugumoje tiksliųjų mokslų ir matematikos vadovėlių, dėl to įtvirtinamas požiūris, kad šie mokslo dalykai yra „vyriški“.

Lytis ir pasiekimai mokykloje

Daugelį metų mergaitės vidutiniškai mokėsi geriau už berniukus iki vidurinės mokyklos vidurinių klasių. Po to jos atsilikdavo: berniukai geriau išlaikydavo 0 bei A lygio egzaminus ir jiems ge-

riau sekdavosi universitete. Iki XX a. aštuntojo dešimtmečio pabaigos mažiau mergaičių išlaikydavo tris A lygio egzaminus, kurie yra reikalingi stojant į universitetą, ir todėl mažesnis jų skaičius tęsdavo mokslą aukštosiose mokyklose. Susirūpinę dėl tokios nelygybės, mokslininkai feministai atliko nemažai svarbių tyrimų, aiškindamiesi lyties įtaką mokymosi procesui. Jie pastebėjo, kad mokymo programose dažnai dominuoja vyriškoji lytis ir kad klasėje mokytojai berniukams skiria daugiau dėmesio negu mergaitėms.

Pastaraisiais metais debatai apie lyčių skirtumus mokykloje radikaliai pasikeitė. Dabar pagrindinė švietimo darbuotojų ir politikų tema yra „neatskleidžiantys visų savo galimybių" berniukai. XX a. dešimtojo dešimtmečio pradžioje mergaitės pradėjo nuolat geriau mokytis už berniukus visose srityse ir visuose britų švietimo sistemos lygiuose (žr. schemą 16.5). 1995 metais mergaičių mokyklos užėmė penkias aukščiausias vietas, o iš dvidešimties geriausių mokyklų keturiolika buvo vien mergaičių. 1999 metais pagal mokytojų vertinimus visose svarbiausiose srityse mergaitės arba prilygo berniukams, arba mokėsi geriau už juos. Nors mergaitės prilygsta berniukams arba mokosi geriau už juos visų pagrindinių dalykų, lyčių skirtumas, laikant brandos egzaminus, yra ypač ryškus: nuo A iki C įvertinimus gauna du trečdaliai mergaičių, tačiau tik mažiau kaip pusė berniukų. Atrodo, jog šios tendencijos stiprėja: mokinių dalis, išlaikančių penkis ar daugiau brandos egzaminų pažymiais nuo A iki C, sparčiau didėja tarp mergaičių negu tarp berniukų.

Panašūs reiškiniai pastebėti ir Amerikoje. Dvigubai daugiau berniukų mokosi specialiosiose mokyklose ir dvigubai daugiau jaunuolių iškrenta iš aukštųjų mokyklų. Dabar šis lyčių skirtumas persikelia į aukštąjį mokslą. JAV daugiau jaunų moterų negu vyrų stoja į universitetus, dar daugiau jų baigia aukštąjį mokslą ir netgi dar didesnis jų skaičius stoja į magistrantūrą ar doktorantūrą („Career opportunities", *The Economist*, 1995 m. liepos 8 d.).

Berniukų „atsilikimo" problema sukėlė didelį susirūpinimą, nes manoma, kad ji yra susijusi su daugybe didesnių socialinių problemų, tokių kaip nusikalstamumas, nedarbas, narkotikai ir vieniši tėvai. Anksčiau palikusiems mokyklą ar blogiau

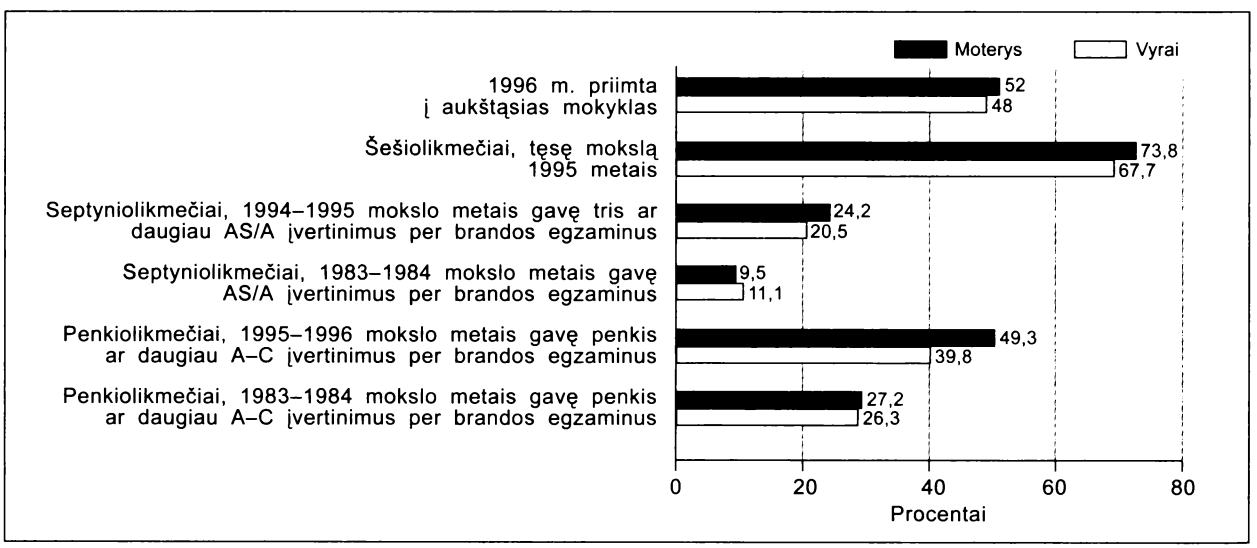

Schema 16.5. Kai kurie vyrų ir moterų skirtumai švietimo srityje (procentais)

Šaltiniai: Duomenys iš DFEE, *Atskiros lentelės*, 1997; UCAS metinė ataskaita, 1996. Iš *Sociology Review*, 8.1 (Sept. 1998), p. 36.

besimokiusiems jaunuoliams yra sunkiau susirasti gerą darbą ir sukurti stabilią šeimą. Kadangi Britanijos ekonomikos profilis vis dar tebesikeičia, jauniems, menkai išsilavinusiems vyrams lieka vis mažiau nekvalifikuotų darbų. Profesijos mokymosi, anksčiau sudarydavusio sąlygas verstis gamyba ar amatais, galimybės sumažėjo. Dabar didžiąją dalį – iki 70 procentų – darbų, kurie yra sukuriami sparčiai augančiame paslaugų sektoriuje, užima moterys.

Lyčių atotrūkio aiškinimas

Buvo pateikta įvairių aiškinimų, kodėl per pastarąjį dešimtmetį pasikeitė berniukų ir mergaičių mokymosi rezultatai. Aiškinant mergaičių sėkmingą mokymąsi mokykloje, reikia atsižvelgti į įtaką, kurią mergaičių savivertei bei lūkesčiams daro moterų judėjimas. Daugelis dabar lankančių mokyklą mergaičių aplink save mato dirbančias moteris – daugelis jų motinų dirba ne namuose. Matydamos šiuos teigiamus sektinus pavyzdžius, mergaitės geriau suvokia karjeros galimybes ir meta iššūkį tradiciniams moterų–namų šeimininkių stereotipams. Kitas feminizmo padarinys – mokytojai bei švietimo specialistai ėmė labiau suprasti diskriminavimo pagal lytį švietimo sistemoje padarinius. Pastaraisiais metais daugelis mokyklų ėmėsi priemonių, kad klasėje būtų išvengta stereotipų lyčių klausimais, kad mergaitės būtų skatinamos mokytis tradiciškai „vyriškų“ dalykų ir kad būtų rengiamos mokymo priemonės be išankstinio nusistatymo dėl lyties.

Kai kuriose teorijose, skirtose lyčių atotrūkiui mokyklose paaiškinti, pagrindinis dėmesys yra skiriamas nevienodam berniukų ir mergaičių mokymosi būdui. Dažnai mergaitės yra laikomos organizuotesnėmis ir labiau motyvuotomis negu berniukai; taip pat manoma, kad jos anksčiau subręsta. Mergaitės bendrauja tarpusavyje, pasitelkdamos verbalinius įgūdžius. Berniukai bendrauja aktyviau – sportuodami, žaisdami kompiuterinius žaidimus ar mokyklos aikštėje – ir klasėje labiau išdykauja. Atrodo, jog šias bendrąsias tendencijas klasėje įtvirtina mokytojai, kurie iš berniukų tikisi mažiau negu iš mergaičių ir mėgaujasi berniukų išdykavimu, skirdami jiems daugiau dėmesio.

Kitoje argumentavimo srityje dėmesys sutelkiamas į „vyrukiškumą“ – daugelio berniukų nuostatas bei pažiūras, nukreiptas prieš švietimą ir mokymąsi. Daugelis mano, kad dažną berniukų pašalinimą iš mokyklos bei pamokų praleidinėjimą lemia įsitikinimas, jog mokymasis nėra „jėga“. Mokyklų ministras Stephenas Byersas 1998 metais pastebėjo, kad „mes privalome mesti iššūkį „kietų vyrukų“ kultūrai, nukreiptai prieš mokymąsi, kultūrai, kuriai pastaraisiais metais buvo leista susikurti, o ne susitaikyti su ja, paprasčiausiai gūžtelint pečiais ir pasakant „berniukai lieka berniukais“.

Mes jau aprašėme Paulo Williso atliktą „vyrukų“ analizę jo garsiame darbe *Learning to Labour* („Išmokime triūsti“). Praėjus daugiau kaip dviem dešimtmečiams, „vyrukai“ išlieka stipri jėga tarp berniukų, tačiau dabar ji veikia visiškai kitame, negu Williso aprašytame fone. Vyriškumo koncepcijos visuomenėje keičiasi, nes vyrų dominavimui yra mestas iššūkis daugelyje sričių. Neturinčių darbo vyrų yra daugiau negu moterų, ir senasis vyro kaip šeimos maitintojo vaidmuo nuolatos menkėja. Keičiasi pati darbo esmė; nusiteikę dirbti rankų darbus berniukai vis dažniau pamato, kad jų ateities vizijos nesutampa su mokyklų brukamais prioritetais ar žinių ekonomikos realybe. Jei galimybės rasti darbą yra ribotos, kvalifikacijos įgijimas – ir pati mokykla – tampa beprasmiu laiko gaišimu.

Ar blogi mokymosi rodikliai iš tiesų yra susiję su lytimi?

Kai kurie mokslininkai abejoja, ar tikslinga skirti tiek daug dėmesio – ir išteklių – blogai besimokantiems berniukams. Jie teigia, kad berniukai visada mokydavosi blogiau už mergaites, be to, lyčių atotrūkis kalbos vartojimo prasme pastebimas visame pasaulyje. Dabar karštai ginčijamasi dėl skirtumų, kuriais buvo aiškinamas berniukų „sveikas dykinėjimas“, ir karštligiškai bandoma pagerinti jų mokymosi rezultatus. Kadangi sparčiai gausėja nacionalinių planinių mokymosi rodiklių, su-

vestinių lentelių ir tarptautinių raštingumo palyginimų, atvirai iškeliančių skirtumus, „vienodi mokymosi rezultatai“ tapo aukščiausiu prioritetu.

Kritikai teigia, jog šis perdėtas dėmesys berniukams padeda paslėpti kitas švietimo nelygybės formas. Nors mergaitės išsiveržė į priekį daugelyje sričių, jos vis dar rečiau negu berniukai mokykloje pasirenka dalykus, kurie garantuotų karjerą technikos, mokslo ar inžinerijos srityse. Sulaukę maždaug vienuolikos metų berniukai pralenkia mergaites mokantis tiksliųjų mokslų ir pirmauja iki pat universiteto, jie taip pat dominuoja, mokantis tokių dalykų, kaip chemija ar kompiuterių mokslas, kurie yra svarbiausi dabartinei ekonomikos plėtrai. Nors labai daug moterų įstoja į aukštąsias mokyklas, darbo rinkoje jos ir toliau lieka nuskriaustos palyginti su vyrais, turinčiais tokią pat kvalifikaciją (Epstein et al., 1998).

Kai kurie mokslininkai sako, kad didžiausią nelygybę mokymo sistemoje sukelia klasinė ir etninė kilmė, o ne lytis. Pavyzdžiui, lyginant iš įvairių socialinių klasių kilusių mokinių mokymosi rezultatus, paaiškėjo, kad 70 procentų vaikų iš turtingiausių specialistų klasių išlaiko penkis ar daugiau egzaminų pažymiais, leidžiančiais stoti į aukštąją mokyklą, palyginti su 14 procentų mokinių, kilusių iš darbininkų klasės. Kritikai teigia, kad klaidinga sutelkti dėmesį į „atsiliekančius berniukus“, nes vyrai ir toliau visuomenėje dominuoja valdžios pozicijose. Jie tvirtina, kad blogesni berniukų, kilusių iš darbininkų klasės, mokymosi rezultatai yra labiau susiję su jų socialinės klasės nulemtomis kliūtimis, o ne su lytimi.

Lytis ir aukštasis mokslas

Moterų organizacijos Britanijoje ir kituose kraštuose dažnai puola diskriminavimą pagal lytį mokyklose ir universitetuose. Moterų koledžų bei universitetų dėstytojų vis dar yra neproporcingai mažiau negu vyrų. 1990 metais Britanijoje buvo tik apie 120 moterų profesorių, tai sudarė 4 procentus viso profesorių skaičiaus. 1988 metais 31 procentas pagal sutartis dirbančių mokslininkų buvo moterys, tačiau tik 7 procentai etatinių dėstytojų (Bogdanor, 1990). Savo knygoje *Storming the Tower,* 1990 („Šturmuojame bokštą“) Suzanne Lie ir Virginia O'Leary pateikia moterų pareigų aukštojo mokslo sistemoje visame pasaulyje, taip pat Jungtinėje Karalystėje, Jungtinėse Valstijose, Vokietijoje, Norvegijoje, Indijoje ir Izraelyje, lyginamąją statistiką. Visose tirtose šalyse moterų studenčių dalis pokario laikotarpiu nuosekliai didėjo. JAV, Izraelyje ir Norvegijoje beveik pusė visų studentų buvo moterys. Tačiau kalbant apie akademines pareigas, vaizdas yra kur kas niūresnis. Tik nedidelis procentas universitetų dėstytojų šiose šalyse buvo moterys, be to, visur jos neproporcingai užėmė žemesnes pareigas bei buvo neetatinėmis darbuotojomis.

Visai neseniai Jungtinėje Karalystėje Darbo jėgos ekonomikos biuras pagal sutartį atliko nepriklausomą akademinių atlyginimų bei darbo sąlygų tyrimą, kuriam vadovavo seras Michaelas Bettas (*Guardian*, 1999 m. gegužės 4 ir 5 d.). Šio tyrimo metu buvo atskleista, kad senesniuose universitetuose akademinį darbą dirbantys vyrai vidutiniškai uždirbo 4259 svarais sterlingų daugiau negu jų kolegės moterys. Net tą pačią kategoriją turinčioms moterims mokama mažiau negu vyrams – moterys profesorės uždirba vidutiniškai 1807 svarais sterlingų mažiau, negu vyrai. Daugiau kaip 90 procentų profesorių šiuose universitetuose buvo vyrai.

Švietimas ir etniškumas

Sociologai yra gana daug tyrę Britanijos etninių mažumų švietimo padėtį. Vyriausybės taip pat rėmė įvairius tyrimus, tarp jų – Swanno komiteto ataskaitą *Education for All* („Mokslas visiems“). Swanno tyrimo metu buvo pastebėti reikšmingi įvairių etninių grupių akademinio pažangumo vidurkių skirtumai. Blogiausiai mokykloje, vertinant pagal formalius akademinius rodiklius, sekėsi vaikams iš šeimų, atvykusių iš Vest Indijos. Tačiau šie rodikliai buvo geresni, palyginus su buvusiais prieš dešimt metų. Iš Azijos atvykusių šeimų vaikams sekėsi taip pat gerai kaip ir baltiesiems, nors

baltųjų šeimos ekonomiškai vidutiniškai buvo pranašesnės už atvykėlių iš Azijos (Swanno komitetas, 1985).

Tačiau vėlesni tyrimai rodo, kad vaizdas pasikeitė. Trevoras Jonesas (1993) atliko tyrimą, kuris parodė, jog iš etninių mažumų grupių kilę vaikai nuo šešiolikos iki devyniolikos metų dažniau tęsdavo mokslą dieniniame skyriuje negu baltųjų vaikai. 1988–1990 metais tik 37 procentai baltaodžių vaikų tęsė mokslą palyginti su 43 procentais išeivių iš Vest Indijos, 50 procentų atvykusiųjų iš Pietų Azijos ir 77 procentais kinų. Nors iš pažiūros šis vaizdas atrodo teigiamas, Jonesas sako, kad čia gali būti ir neigiamų priežasčių. Daugelis etninių mažumų atstovų gali tęsti mokslą todėl, kad jiems yra sunku surasti darbą.

Kalbant apskritai, etninių mažumų atstovų britų aukštojo mokslo sistemoje yra pakankamai. 1998 metais 13 procentų jaunesnių kaip dvidešimties metų amžiaus aukštųjų mokyklų studentų buvo kilę iš etninių mažumų. Etninės mažumos sudaro tik 9 procentus to paties amžiaus gyventojų. Iš Indijos ir Kinijos kilę jaunuoliai dažniau tęsia mokslą aukštosiose mokyklose, o iš Bangladešo ir Pakistano kilusių moterų tarp studenčių vis dar mažoka (HMSO, 2000).

Lentelė 16.3. Visam laikui pašalintųjų iš mokyklos santykis pagal etnines grupes, Anglija, 1998 m. sausis

Baltieji	0,17
Juodaodžiai karibiečiai	0,76
Juodaodžiai afrikiečiai	0,29
Kiti juodaodžiai	0,57
Indai	0,06
Pakistaniečiai	0,13
Bangladešiečiai	0,09
Kinai	0,05
Vidutiniškai	0,18

Visam laikui pašalintų moksleivių skaičius procentais nuo visų dieninio skyriaus visų amžiaus grupių moksleivių.

Šaltiniai: Švietimo ir darbo departamentas. Iš *Social Trends*, 30 (2000), p. 52. Karališkoji autorinė teisė.

Socialinė atskirtis ir mokymas

Kaip jau įsitikinome skaitydami prieš tai buvusius šios knygos skyrius, per pastarąjį dešimtmetį sociologai labai susidomėjo socialinės atskirties tema. Švietimo sociologijoje mokinių atskirtis mokykloje yra dažnai siejama su kitais reiškiniais, pavyzdžiui, pamokų praleidinėjimu, nusikalstamumu, skurdu, ribota tėvų priežiūra ir menku atsidavimu mokslui.

Pastaraisiais metais atskirties tempas didėjo. 1997–1998 metais daugiau kaip 12 000 moksleivių buvo visam laikui pašalinti iš anglų mokyklų. Iš visų pašalintųjų berniukai sudarė 84 procentus. Pašalintųjų skaičius taip pat priklauso nuo etninės kilmės (žr. lentelę 16.3). 1998 metais buvo 0,18 procento pašalintųjų, skaičiuojant nuo visų mokinių, tai pašalintų juodaodžių karibiečių buvo 0,76 procento. Mažiausiai buvo pašalinta kinų ir indų moksleivių – atitinkamai 0,05 ir 0,09 procento. Amerikos mokyklų duomenys rodo panašų pašalintų juodaodžių studentų santykį palyginti su visais kitais.

Kuo paaiškintinas toks didelis pašalintų juodaodžių moksleivių skaičius? Čia tikriausiai veikia įvairūs veiksniai. Gali būti, kad konkrečiose mokyklose taikoma diskriminacinė šalinimo politika. JAV daugiau kaip 80 procentų mokyklų įdiegė nesitaikstymo su chuliganiškai besielgiančiais moksleiviais politiką po to, kai įvairiose mokyklose moksleiviai šaudė į savo draugus bei mokytojus. Atliekant nacionalinį tokios politikos rezultatų tyrimą paaiškėjo, kad juodaodžiai moksleiviai yra šalinami neproporcingai pagal bendrąjį moksleivių skaičių ir tokiu tempu, kurį sunku paaiškinti vien chuliganišku elgesiu. San Franciske 52 procentai visų pašalintųjų mokinių yra juodaodžiai, nors jų tėra 16 procentų nuo bendrojo moksleivių skaičiaus. Fynikse, kur juodaodžiai sudaro 4 procentus gyventojų, 21 procentas pašalintųjų moksleivių yra juodaodžiai.

Svarbu išnagrinėti, kaip pašalinimo iš mokyklos mastas rodo platesnę atskirtį nuo bendruomenės bei socialinę skriaudą. Kaip jau įsitikinome, jaunimas auga sudėtingomis sąlygomis, be suaugusiųjų patarimų bei paramos. Tradicinėms vyriškumo sąvokoms iškilo grėsmė, ir nebeliko stabilios ateities vizijos. Tokiame audringame fone augantis jaunimas gali nuspręsti, kad mokyklos ne vieta, kurioje galima atrasti savo galimybes bei tobulėti, jos gali atrodyti nebereikalingos arba per daug autoritarinės.

Intelekto koeficientas ir mokymosi sėkmė

Iki šiol mes neaptarėme nevienodų paveldėtų gebėjimų ir kai kurių autorių tvirtinimo, kad mokymosi rezultatų ir vėlesnių profesinių pareigų bei pajamų skirtumai tiesiogiai rodo intelekto skirtumus. Teigiama, kad esant tokioms aplinkybėms, mokyklų sistemoje iš tiesų gali būti vienodos galimybės, tačiau žmonės pasirenka tokį lygį, kuris atitinka jų vidinį potencialą.

Kas yra intelektas?

Jau daugelį metų psichologai diskutuoja, ar egzistuoja vienintelis žmogiškasis gebėjimas, kurį būtų galima pavadinti **intelektu**, o jei egzistuoja, tai kiek jis priklauso nuo įgimtų skirtumų. Pavyzdžiui, galime manyti, kad „gryniausia" intelekto forma yra gebėjimas spręsti abstrakčias matematines mįsles. Tačiau labai gerai sprendžiantys mįsles žmonės kartais turi menkus gebėjimus kitose srityse, pavyzdžiui, jiems sunku suvokti pasakojimo esmę arba suprasti meną. Kadangi ši koncepcija taip atkakliai priešinosi priimtam apibrėžimui, kai kurie psichologai pasiūlė (o daugelis švietimo darbuotojų besąlygiškai sutiko), kad intelektą galima laikyti tuo, ką „matuoja **IQ** testai" (IQ, intelekto koeficientas, reiškiantis intelekto rodiklį). Pakankamai aišku, kad toks apibrėžimas nėra patenkinamas, nes jis pernelyg aptakus.

Daugumą IQ testų sudaro konceptualių ir skaičiavimo užduočių derinys. Testai yra sudaryti taip, kad vidutinis rezultatas būtų 100 taškų: tad surinkęs mažiau kaip šimtą taškų asmuo laikomas „žemesnio už vidutinį" intelekto, o surinkęs daugiau – „didesnio už vidutinį" intelekto. IQ testai yra plačiai naudojami tyrimuose, taip pat mokyklose ir versle.

IQ ir genetiniai veiksniai

IQ testo rezultatai iš tiesų stipriai koreliuoja su mokymosi rezultatais (tai nestebina, nes IQ testai ir buvo sukurti, siekiant prognozuoti mokymosi sėkmei). Tad šie rezultatai taip pat koreliuoja su socialiniais, ekonominiais ir etniniais skirtumais, nes pastarieji yra susiję su akademinio pažangumo lygių skirtumais. Vidutiniškai baltaodžių moksleivių IQ testo rezultatai būna geresni negu juodaodžių ar kitų nepalankią padėtį užimančių etninių mažumų atstovų. Arthuro Jenseno paskelbtas straipsnis 1969 metais sukėlė furorą, nes jis baltaodžių ir juodaodžių IQ testų rezultatų skirtumą iš dalies priskyrė genetinėms variacijoms (Jensen, 1967, 1979).

Ne taip seniai psichologas Richardas J. Herrnsteinas ir sociologas Charlesas Murray'us prieštaringai atnaujino debatus dėl IQ ir švietimo. Savo knygoje *The Bell Curve: Intelligence and Class Structure in American Life,* 1994 („Varpo formos kreivė: intelektas ir klasių struktūra amerikiečių gyvenime") jie teigia, kad dabar yra sukaupta nesuskaičiuojama galybė įrodymų, kad tarp IQ ir genetinio paveldimumo yra ryšys. Autoriai tvirtina, kad ženklūs įvairių rasinių ir etninių grupių intelekto skirtumai privalo iš dalies būti aiškinami paveldimumu. Didžiąją savo įrodymų dalį autoriai pateikia iš JAV atliktų tyrimų. Pasak Herrnsteino ir Murray'aus, tokie duomenys byloja, jog kai kurių etninių grupių intelekto koeficientas yra aukštesnis negu kitų. Iš Azijos, ypač iš Japonijos ir Kinijos, kilusių amerikiečių intelekto koeficientas yra vidutiniškai aukštesnis už baltaodžių. Beje, šis skirtumas nėra didelis. Tačiau išeivių iš Azijos ir baltaodžių amerikiečių intelekto koeficientas yra kur kas aukštesnis negu juodaodžių. Apibendrinę 156 tyrimų duomenis, Herrnsteinas ir Murray'us nu-

statė, kad šių dviejų rasinių grupių atstovų intelekto koeficientai vidutiniškai skiriasi šešiolika taškų. Autoriai teigia, kad toks paveldėto intelekto skirtumas reikšmingai prisideda prie Amerikos visuomenės socialinio susiskaldymo. Juo išmintingesnis yra žmogus, tuo didesnė yra tikimybė, kad socialinėje skalėje jis pakils į viršų. Esantieji viršuje ten atsidūrė iš dalies todėl, kad jie yra išmintingesni už likusią gyventojų dalį. Iš to darytina išvada, jog esantys apačioje ten ir liks, kadangi jie nėra tokie išmintingi.

Herrnsteino ir Murray'aus kritikai neigia, kad rasinių ir etninių grupių atstovų intelekto koeficiento skirtumų priežastys yra genetinės. Jie įrodinėja, jog intelekto koeficiento skirtumai atsiranda dėl socialinių ir kultūrinių skirtumų. Jie nurodo, kad intelekto koeficiento testuose pateikiami klausimai – pavyzdžiui, reikalaujantys abstraktaus argumentavimo – dažniau būna susiję su pasiturimai gyvenančių baltųjų, o ne juodaodžių ar etninių mažumų mokinių patyrimu. Intelekto koeficiento testų rezultatus gali paveikti veiksniai, neturintys nieko bendra su tariamai matuojamais gebėjimais, pavyzdžiui, laikantis testą asmuo gali jausti įtampą. Tyrimų rezultatai parodė, kad juodaodžiai amerikiečiai gauna šešiais taškais žemesnį intelekto koeficiento testo įvertinimą, kai šį testą rengia baltaodis, palyginti su testo rezultatais, kai testuoja juodaodis (Kamin, 1977).

Skurstančių etninių mažumų grupių stebėjimai kitose šalyse, pavyzdžiui, „neliečiamųjų" kastos Indijoje, maorių Naujojoje Zelandijoje ir barakuminų Japonijoje, aiškiai perša mintį, kad Jungtinių Valstijų juodaodžių ir baltaodžių intelekto koeficiento svyravimus sukelia socialiniai ir kultūriniai skirtumai. Visų šių grupių vaikai per intelekto koeficiento testą gauna vidutiniškai dešimčia–penkiolika taškų mažiau negu etninei daugumai priklausantys vaikai. Šią išvadą paremia ir lyginamasis keturiolikos šalių (tarp jų – Jungtinių Valstijų) tyrimas, parodęs, kad apskritai visų gyventojų vidutiniai intelekto koeficiento testo rezultatai per pastaruosius penkiasdešimt metų žymiai pakilo (Coleman, 1987). Intelekto koeficiento testai yra reguliariai atnaujinami. Kai tai pačiai žmonių grupei yra pateikiami seni ir nauji testų variantai, senųjų testų rezultatai būna kur kas geresni. Šiandieniniai vaikai, laikydami XX a. ketvirtojo dešimtmečio intelekto koeficiento testus, vidutiniškai gauna penkiolika taškų geresnius rezultatus negu jų tuometiniai bendraamžiai – būtent toks vidutinis taškų skirtumas dabar skiria juodaodžius ir baltaodžius. Dabarties vaikų intelektas nėra iš prigimties pranašesnis už jų tėvų ar senelių; šis pokytis, matyt, atsiranda dėl gerėjančio gyvenimo ir socialinių privalumų. Vidutinis socialinis ir ekonominis atotrūkis tarp baltaodžių ir juodaodžių yra bent jau toks pat, kaip atotrūkis tarp kartų, ir šito pakanka intelekto koeficiento rodiklių skirtumui paaiškinti. Be to, pagal vidutinius ištisų grupių rodiklius negalima prognozuoti konkretaus tos grupės nario intelekto lygio. Nors skirtumai tarp atskirų žmonių, veikiantys intelekto koeficiento testo rezultatus, gali būti iš dalies genetiški, tačiau kol kas nėra įrodyta ir neįtikėtina, jog kai kurios rasės vidutiniškai būtų protingesnės už kitas.

Nesutarimai dėl „Varpo formos kreivės"

Daugelis garsių mokslininkų knygoje *The Bell Curve Wars* („Nesutarimai dėl Varpo formos kreivės") nagrinėja Herrnsteino ir Murray'aus idėjas. Šios knygos redaktorius ją apibūdina kaip „maištingiausią socialinių mokslų veikalą per pastarąjį dešimtmetį". Knygoje pateikti teiginiai bei tvirtinimai paskatino „užtvindyti laiškais kiekvieno didesnio žurnalo ir laikraščio redakcijas, o ką jau kalbėti apie tiesioginius komentarus per radiją ir televiziją" (Fraser, 1995:3).

Pasak vieno iš knygos „Nesutarimai dėl Varpo formos kreivės" autorių Stepheno Jay'aus Gouldo, Herrnsteinas ir Murray'us klysta dėl keturių pagrindinių dalykų. Mokslininkas abejoja šių autorių tvirtinimu, kad intelektą galima apibūdinti vienu skaičiumi – intelekto koeficientu; kad žmones galima prasmingai išrikiuoti pagal vieną intelekto skalę; kad intelektui didelę įtaką daro genetinis paveldėjimas; ir kad intelekto negalima keisti. Gouldas parodo, kad visos šios prielaidos kelia abejonių.

Kitas knygos autorius, Howardas Gardneris, teigia, jog visą šimtmetį vykdyti tyrimai išsklaidė „intelekto" kaip bendrosios kategorijos sąvoką. Yra tik „sudėtinis intelektas" – praktiškasis, muzikinis, erdvinis, matematinis ir taip toliau. Kiti knygos „Nesutarimai dėl Varpo formos kreivės" autoriai tvirtina, jog nėra sistemingo ryšio tarp intelekto koeficiento ir vėlesnių darbo rezultatų. Jų visų bendrą reakciją galima apibūdinti teiginiu, kad Herrnsteino ir Murray'aus samprotavimai – tai „rasistinis pseudomokslas".

Štai kokią išvadą daro Gouldas: „Mes privalome kovoti su Varpo formos kreivės doktrina, nes ji yra klaidinga ir, jei būtų sužadinta, panaikintų visas kiekvieno žmogaus galimybes deramai ugdyti intelektą. Žinoma, ne visi galime tapti raketų kūrėjais ar neurochirurgais, tačiau tie, kurie tokiais tapti negali, gali būti roko muzikantais ar profesionaliais sportininkais (ir šitaip įgyti kur kas didesnį socialinį prestižą bei atlyginimą)..." (1995: 22).

Emocinis ir bendražmogiškasis intelektas

Knygoje *Emotional and Interpersonal Intelligence,* 1996 („Emocinis ir bendražmogiškasis intelektas") Danielis Golemanas įrodinėja, kad „emocinis intelektas" gali būti bent jau tiek pat reikšmingas, kiek ir intelekto koeficientas, nustatant, kaip mums seksis gyvenime. **Emocinis intelektas** pasako, kaip žmonės naudoja savo emocijas – gebėjimą motyvuoti, savikontrolę, entuziazmą ir atkaklumą. Dauguma šių savybių nėra paveldimos, ir juo daugiau vaikai šių gebėjimų išmokomi, tuo didesnes jie turi galimybes panaudoti savo intelektinius gebėjimus.

Pasak Golemano, „patys protingiausi iš mūsų gali sužlugti, užplaukę ant nevaldomų aistrų ar maištingų impulsų seklumos; turintys aukštą intelekto koeficientą žmonės gali būti stulbinamai blogi savo gyvenimo vairininkai" (1996: 34). Tai yra viena iš priežasčių, kodėl įprasto intelekto rodikliai ne itin gerai koreliuoja su vėlesniais pasiekimais.

Vieno tyrimo metu buvo stebima devyniasdešimt penkių Harvardo auklėtinių, baigusių universitetą XX a. penktajame dešimtmetyje, karjera. Kai šie auklėtiniai buvo vidutinio amžiaus, gavusieji aukštus intelekto koeficiento testo įvertinimus buvo padarę tik nežymiai sėkmingesnę karjerą negu jų kolegos, gavę žemesnius IQ testo įvertinimus. Kito tyrimo metu buvo nagrinėjama antra intelekto koeficiento skalės pusė. Buvo tiriami keturi šimtai penkiasdešimt berniukų, kurių du trečdaliai gyveno šeimose, gaunančiose tik socialinę pašalpą ir įsikūrusiose lūšnynų rajone netoli Harvardo. Trečdalio šios grupės narių intelekto koeficientas buvo žemesnis už 90. Ir šį kartą intelekto koeficiento ryšys su vėlesnėmis šių berniukų karjeromis buvo nežymus. Pavyzdžiui, 7 procentai vyrų, kurių intelekto koeficientas buvo žemesnis uži 80, neturėjo darbo, tačiau toks pat procentas bedarbių buvo ir tarp tų, kurių intelekto koeficientas pranoko 100. Geresni prediktoriai buvo tokie vaikystės gebėjimai, kaip emocijų valdymas ir sutarimas su kitais. Štai kaip visa tai apibūdino Howardas Gardneris:

> „Bendražmogiškasis intelektas – tai gebėjimas suprasti kitus žmones: kas juos motyvuoja, kaip jie dirba, kaip reikia kartu su jais dirbti. Sėkmingai dirbančių pardavimo agentų, politikų, mokytojų, gydytojų bei religinių lyderių bendražmogiškasis intelektas veikiausiai yra aukštas. Bendražmogiškasis intelektas... yra gebėjimas sudaryti tikslų, teisingą savo paties modelį ir mokėti juo veiksmingai naudotis gyvenime." (1993:9)

Privalome peržiūrėti savo intelekto sampratą ir įtraukti į ją įvairius veiksnius, lemiančius sėkmę gyvenime. Kažką panašaus galima pasakyti ir apie patį lavinimąsi. Lavinimasis yra platesnė sąvoka negu formalus mokymasis mokykloje. Jo taip pat jau nebegalima laikyti pasirengimo darbo gyvenimui etapu. Keičiantis technologijoms, keičiasi ir reikalingi įgūdžiai, ir net jei lavinimasis yra grynai profesinis – jei jis suteikia tik reikalingus konkrečiam darbui įgūdžius – dauguma stebėtojų sutinka, jog ateityje teks lavintis visą gyvenimą.

Išvados: mokymasis visą gyvenimą

Naujosios technologijos ir žinių ekonomikos plėtra keičia mūsų darbo ir lavinimosi supratimą. Vien

technologinių pokyčių tempas sukuria kur kas spartesnę darbų kaitą nei anksčiau. Kaip jau įsitikinome skaitydami šį ir 13 skyrių „Darbas ir ekonominis gyvenimas“, žmonės dabar mokosi visą gyvenimą, o ne tik jaunystėje, įgydami kvalifikaciją. Pasiekę savo karjeros pusiaukelę specialistai tobulina įgūdžius, tęsdami mokslą pagal įvairias programas ir per internetą. Daugelis darbdavių dabar leidžia savo darbuotojams mokytis darbe, nes šitaip išugdomas lojalumas bendrovei ir gerėja jos įgūdžių bazė.

Kadangi mūsų visuomenė nuolatos transformuojasi, keičiasi ir ją remiantys tradiciniai įsitikinimai bei institucijos. Švietimo samprata, reiškianti struktūrizuotą žinių perteikimą formalioje institucijoje, užleidžia vietą platesnei įvairioje aplinkoje vykstančio „lavinimosi“ sąvokai. Perėjimas nuo „švietimo“ prie lavinimosi nėra nelogiškas. Žmonės, kurie nuolatos lavinasi, yra aktyvūs, smalsūs socialiniai veikėjai, formuojantys savo išmanymą iš daugybės šaltinių, o ne iš vienos institucijos. Akcentuojant lavinimąsi, pripažįstama, jog įgūdžius bei žinias galima įgyti įvairiais būdais – bendraujant su draugais bei kaimynais, lankant seminarus bei muziejus, kalbantis vietiniame bare, naudojantis internetu ar kitomis žiniasklaidos priemonėmis ir pan.

Jau ir pačiose mokyklose, kuriose mokiniams atsiranda vis daugiau galimybių mokytis *už* klasės ribų, galima pastebėti, jog akcentas persikėlė į **mokymąsi visą gyvenimą**. Sienos tarp mokyklos ir išorinio pasaulio ima griūti ne tik kibernetinėje erdvėje, bet ir realiame pasaulyje. Pavyzdžiui, „paslaugų mokymasis“ tapo daugelio Amerikos vidurinių mokyklų ramsčiu. Mokiniai tam tikrą laiko dalį skiria darbui bendruomenėje, nes to reikalauja mokymo programa. Bendradarbiavimo su vietinėmis bendrovėmis sutartys, skatinančios suaugusių specialistų ir mokinių sąveiką bei globėjiškus ryšius, taip pat tapo JAV ir Jungtinės Karalystės mokyklų kasdieniu dalyku.

Siekiant paskatinti piliečius tęsti mokslą, Britanijoje buvo įsteigtas novatoriškas „mokymosi bankas“. Kai žmogus įdeda nedidelį indėlį į savo asmeninę mokymosi sąskaitą (AMS), vyriausybė prideda didesnę sumą. Žmonės gali iš AMS mokėti už bet kokius mokymo kursus, tarp jų ir perkvalifikavimo, kai nori įgyti naujų techninių ar darbo įgūdžių. „Universitetas – pramonei“, kurį sudaro bažnyčiose, prekybos centruose ar futbolo klubuose įsikūrę vietiniai mokymo centrai, paskatins žmones tęsti mokslą savo bendruomenėje.

Mokymasis visą gyvenimą turėtų suvaidinti didelį vaidmenį, kuriant žinių visuomenę. Mokymasis yra ne tik svarbiausia išsilavinusios ir motyvuotos darbo jėgos sukūrimo sąlyga, bet jis yra susijęs ir su platesnėmis žmogiškosiomis vertybėmis. Mokymasis yra sklandžios bei savarankiškos savišvietos, siekiant tobulėti bei kuo daugiau suprasti, ir priemonė, ir rezultatas. Čia nieko nėra utopiška; tiesą pasakius, ši idėja atspindi humanistinius švietimo idealus, sukurtus švietimo filosofų. Jau esantis pavyzdys yra „trečiojo amžiaus universitetas“, suteikiantis pensininkams galimybę mokytis ir domėtis tuo, kas jiems patinka.

16 TEMOS SANTRAUKA

1. Šiuolaikinis švietimas, kai mokiniai yra mokomi specialiai suprojektuotose mokyklose, pradėjo atsirasti plintant spaudiniams ir didėjant raštingumui. Kaskart daugiau žmonių ir vis įvairesnėse vietose galėjo žinias įgyti, reprodukuoti ir naudoti. Kartu su pramonės kūrimu darbai tapo labiau specializuotais, ir vis daugiau žmonių be praktinių skaitymo, rašymo ir skaičiavimo gebėjimų ėmė įgyti abstrakčių žinių.

2. Švietimo plėtra XX a. buvo glaudžiai susijusi su suvoktu raštingos ir drausmingos darbo jėgos poreikiu. Kuriant žinių ekonomiką, švietimas taps dar svarbesniu gyvenimo gerovės veiksniu. Vis mažiau lieka galimybių nekvalifikuotą rankų darbą dirbantiems darbininkams, o darbo rinkai reikės vis daugiau darbuotojų, nebijančių naujos technikos, galinčių įgyti naujų įgūdžių ir gebančių kūrybingai dirbti.
3. Po 1944 metų Švietimo įstatymo kiekvienam Jungtinės Karalystės gyventojui buvo sudaryta galimybė nemokamai įgyti vidurinį išsilavinimą, o amžiaus riba, kada galima palikti mokyklą, padidinta iki penkiolikos metų. Klasikinės vidurinės, šiuolaikinės vidurinės ir kelios technikos mokyklos diegė valstybinį vidurinį lavinimą. „Vienuolika plius“ egzaminas tapo mokinių paskirstymo pagal gabumus į skirtingas valstybines mokyklas priemone.
4. XX a. septintajame dešimtmetyje buvo įdiegta valstybinė vidurinio bendrojo lavinimo mokyklų sistema. „Vienuolika plius“ egzaminas, dauguma klasikinių vidurinių ir visos šiuolaikinės vidurinės mokyklos buvo panaikintos. Pastaraisiais metais valstybinė vidurinio mokymo sistema yra smarkiai puolama. Kritikai mano, kad valstybinės vidurinės mokyklos nepasiekė tų mokymo standartų, kurių tikėjosi jų iniciatoriai.
5. Po Antrojo pasaulinio karo Britanijoje pastebimai išsiplėtojo aukštasis mokslas: buvo pastatytos naujos institucijos („raudonųjų plytų“ universitetai) ir išaugo studentų, ypač moterų, skaičius. Tačiau aukštąjį mokslą Britanijoje yra ištikusi finansavimo krizė. Dabar daugelis studentų ima paskolas, kad padengtų savo aukštojo mokslo išlaidas.
6. Į mokymo procesą klasėse, steigiantis „elektroniniams universitetams“ ir plečiantis mokymuisi per internetą, diegiamos informacinės technologijos. Reiškiamas susirūpinimas, kad tie, kurie nemoka dirbti kompiuteriu arba neturi galimybės pasinaudoti šia nauja technika, gali nukentėti dėl „informacijos skurdo“.
7. Švietimo privatizavimas reiškia, kad privačios bendrovės įsitraukia į švietimo veiklos administravimą. Britanijoje ir Jungtinėse Valstijose, siekiant pagerinti nuolatos atsiliekančių mokyklų veiklą, mokyklos buvo iš dalies privatizuotos. Šio požiūrio šalininkai tiki, kad, atvėrus švietimo sistemą rinkos jėgoms, atsiras kokybiškesnės mokyklos; kritikai teigia, jog komerciniai interesai ir švietimas yra nesuderinami.
8. Mokymo ir švietimo aiškinimui įtakos turėjo įvairios sociologinės teorijos. Pagal Bernsteino teoriją, vaikai, kurie įvaldo ištobulintąjį kalbos kodą, geriau susidoroja su formalaus mokymo reikalavimais, negu tie, kurie tėra įvaldę ribotąjį kalbos kodą.
9. Formalioji mokyklos mokymo programa tėra dalis bendresnio kultūrinės reprodukcijos proceso, kuriam daro įtaką daugelis neformalių

mokymosi, švietimo ir mokyklos aplinkos aspektų. „Slaptoji mokymo programa“ kultūrinėje reprodukcijoje vaidina svarbų vaidmenį.

10. Mokyklų organizacinė struktūra ir mokymo procesas jose skatina lyčių nelygybę. Taisyklės, reikalaujančios berniukams ir mergaitėms vilkėti skirtingus drabužius, stiprina lyties stereotipus, taip pat ir vadovėliai, kuriuose tendencingai vaizduojami skirtingų lyčių vaikai. Nepaisant šių užsitęsusių tendencijų, per pastarąjį dešimtmetį visuose švietimo sistemos lygiuose mergaičių mokymosi rezultatai yra geresni negu berniukų. Susirūpinimas dėl „atsiliekančių“ berniukų yra siejamas su platesniais socialiniais reiškiniais, pavyzdžiui, nusikalstamumu, nedarbu ir „betėvyste“, tačiau kiti specialistai mano, jog šio pobūdžio dėmesys berniukams yra klaidingas.
11. Kadangi intelektą sunku apibrėžti, dėl šio dalyko būta daug nesutarimų. Kai kurie mokslininkai įrodinėja, jog genai apsprendžia grupių vidutinį intelekto koeficientą, kiti mano, kad šį koeficientą nulemia socialinė įtaka. Atrodo, jog surinkti moksliniai duomenys byloja naudai tų, kurie įrodinėja, kad intelektą veikia socialinė bei kultūrinė aplinka.
12. Naujosios technologijos ir žinių ekonomika keičia mūsų švietimo ir mokymo supratimą: formalusis švietimas užleidžia vietą mokymosi visą gyvenimą sąvokai. Per žmogaus gyvenimą atsiranda vis daugiau galimybių užsiimti lavinimusi bei mokymusi netradicinėse klasėse.

Pasvarstykite dar kartą

1. Koks yra švietimo tikslas?
2. Ar švietimas gali įveikti socialinę nelygybę?
3. Kokia politika skatintų daugiau gyventojų siekti aukštojo mokslo?
4. Ar šiuolaikinės technologijos didina mokyklų išnykimo mūsų visuomenėje tikimybę? Ar tai yra pageidautinas reiškinys?
5. Kaip „slaptoji mokymo programa“ gali pasireikšti elektroninėje klasėje?
6. Ar mokyklos ir koledžai turėtų labiau pabrėžti emocinio intelekto ugdymą?

Papildoma literatūra

Caroline Benn and **Clyde Chitty**. *Thirty Years On: Is Comprehensive Education Alive and Well or Struggling to Survive?* – London: David Fulton, 1996.

Debbie Epstein et al. *Failing Boys: Issues in Gender and Achievement.* – Buckingham: Open University Press, 1998.

A. H. Halsey et al. *Education: Culture, Economy and Society*. – Oxford: Oxford University Press, 1997.

Interneto nuorodos

21st Century Learning Iniciative
http://www.21learn.org

Department for Education and Employment (UK)
http://www.dfee.gov.uk

Encyclopedia of Philosophy of Education
http://www.educacao.pro.br/

UNESCO – education
http://www.unesco.org/education

17

Religija

- **Religijos apibrėžimas** 493
- **Religijų įvairovė** 494
- **Religijos teorijos** 497
- **Religinių organizacijų tipai** 501
- **Lytis ir religija** 502
- **Religija, sekuliarizacija ir socialinė kaita** 505
- **Naujieji religiniai sąjūdžiai** 512
- **Tūkstantmečio sąjūdžiai (milenarizmas)** 514
- **Religinis fundamentalizmas** 516
- **Temos santrauka** 522
- **Išvados** 522
- **Pasvarstykite dar kartą** 524

17 skyrius. Religija

Tūkstančius metų religija turėjo didžiulę įtaką žmonių gyvenimui. Vienos ar kitos formos religija aptinkama visose žinomose žmonių visuomenėse. Jau ankstyviausiose iš žinomų visuomenių, apie kurias liudija vien archeologinės liekanos, matomi aiškūs religinių simbolių ir apeigų pėdsakai. Vėlesnėje istorijoje religija išliko pagrindine žmogaus egzistencijos dalimi, veikdama jo gyvenimo aplinkos suvokimo ir reakcijos į ją būdus.

Tačiau tarp religinės pasaulėžiūros ir modernaus racionalistinio mąstymo tvyro nerimą kelianti įtampa. Modernybei stiprėjant, racionalistinė žiūra užvaldė daugelį mūsų egzistencijos plotmių; jos įtaka, atrodo, nežada susilpnėti ir artimoje ateityje. Tačiau mokslas ir racionalistinė mintis visuomet sulauks neigiamų atoveiksmių, kadangi neatsako į tokius pamatinius klausimus, kaip kas yra gyvenimo prasmė ir kokia jo paskirtis. O juk būtent šie dalykai visuomet sudarė religijos pagrindą ir skatino tikėjimo idėją, emocinį žingsnį į religijos išpažinimą.

Kartais religija ir mokslas atrodo esą vienas kitam priešingi. Pavyzdžiui, debatai tarp evoliucionizmo ir kreacionizmo požiūrių į istoriją išryškino du labai skirtingus būdus žmogaus kilmei suprasti. Tačiau kitais laikais religija ir mokslas gali keistai ir įdomiai susilieti. Toks atvejis buvo, pavyzdžiui, nepaprastas 1995 metų rugsėjo 21 dienos įvykis Indijoje, kuomet kai kuriose induistų šventyklose staiga pasirodė, jog dievybės geria pieną, kurį joms paaukojo maldininkai.

Apytikriais skaičiavimais, baigiantis dienai, kai žmonių kalbos ir žiniasklaidos transliacijos paskleidė naujieną apie stebuklą, keli milijonai žmonių patys stengėsi paaukoti pieno dievams. Beveik visų Indijos miestų ir didmiesčių gatvėse priešais šventyklas tvenkėsi minios žmonių. Visos viešosios erdvės užsidengė „improvizuotų religinių švenčių“ drabužiu. Minios gausėjo, per dieną beveik ištuštėjo mokyklos, įstaigos ir kitos institucijos. Tačiau kitą dieną, kai ištikimieji ir tiesiog smalsuoliai sugrįžo į šventyklas, stebuklas buvo pasibaigęs. Atrodė, kad dievai liovėsi gėrę aukotą pieną.

Pasak antropologo Deniso Vidalo, išsamiau aprašiusio šį reiškinį, neįmanoma tiksliai apskaičiuoti, kiek žmonių rugsėjo 21 dieną paaukojo dievybėms pieno. Po šio įvykio atliktos viešosios nuomonės apklausos rodo, kad tai padaryti stengėsi apie 50 procentų suaugusiųjų Delyje, 59 procentai – Kalkutoje ir 49 procentai – Bombėjuje. Atsižvelgiant į tai, kad dar daugiau žmonių bandė aukoti pieną dievybėms namuose, mažesniuose miesteliuose ir užsienyje, į reiškinį lengvai galėjo įsitraukti keli milijonai žmonių (1998).

Per kelias savaites po įvykio Bombėjuje buvo atliktas tyrimas, kuris parodė nuomones pasidalijus į dvi lygias dalis – vieni pritarė moksliniams aiškinimams, o kiti tikėjo stebuklo tikrumu. Apklausos duomenys paneigė daugelio lūkesčius, kad žmonių reakciją į įvykį galėjo lemti socialinė aplinka, išsilavinimas ir kultūrinis akiratis. Nemenka dalis išsilavinusių mieste gyvenančių indų patikėjo stebuklu, ir šis faktas, pasak Vidalo, parodė, „kiek daug žmonių Indijoje, ypač miestuose, šiandien savo kasdieniame gyvenime sujungia nuostatas bei nuomones, liudijančias atsidavimą religijai ir atvirą pragmatiškumą bei racionalumą“ (1998: 168).

Kodėl būtent religija reiškėsi kaip viską persmelkiantis žmonių visuomenių aspektas? Kaip kito jos vaidmuo vėlyvosios modernybės visuome-

nėse? Kokiomis sąlygomis religija vienija bendruomenes, o kokiomis – skaldo? Kaip gali religija tapti tokia vertinga individų gyvenime, kad jie būtų pasirengę aukotis dėl idealų? Šiame skyriuje ir pamėginsime atsakyti į minėtus klausimus. Dėl to pirma turėsime paklausti, kas iš tiesų yra religija, ir apžvelgti kelias skirtingas formas, kurias įgauna religiniai tikėjimai ir praktikos. Aptarsime pagrindines sociologines religijos teorijas ir panagrinėsime įvairius išskirtinus religinių organizacijų tipus. Visais atžvilgiais svarstysime, kas laukia religijos moderniajame pasaulyje, nes juk daugeliui stebėtojų atrodė, kad atsiradus mokslui ir moderniajai pramonei religijos kaip pagrindinio veiksnio reikšmė sumažėjo ir kad dabar socialinį gyvenimą ji veikia silpniau negu iki modernybės amžiaus.

Religijos tyrimai – viliojantis ir keliantis iššūkių darbas, kuris reikalauja gana specifiškų sociologo vaizduotės ypatumų. Analizuodami religines praktikas, turime įprasminti daug skirtingų tikėjimų ir apeigų, aptinkamų įvairiose žmonių kultūrose. Privalome pajusti idealus, kurių įkvėpti religijos išpažinėjai giliai tiki, tačiau tuo pat metu turime taikyti subalansuotą požiūrį. Tenka susidurti su idėjomis, kurios pretenduoja į amžinybę, ir tuo pat metu suvokti, kad religinės grupės puoselėja ir visai žemiškus tikslus, pavyzdžiui, siekia gauti lėšų ar prisivilioti sekėjų. Mums reikia pažinti religinių tikėjimų ir elgesio būdų įvairovę, tačiau turime tyrinėti ir religijos kaip bendrojo reiškinio kilmę.

Religijos apibrėžimas

Egzistuoja tokia begalė įvairių religinių tikėjimų ir organizacijų, kad mokslininkams itin sunkiai sekasi suformuluoti bendrą, visiems priimtiną religijos apibrėžimą. Vakaruose dauguma žmonių religiją tapatina su krikščionybe – tikėjimu Aukščiausiąja būtybe, kuri skatina mus dorai elgtis šioje žemėje ir žada ateisiant pomirtinį gyvenimą. Tačiau pasitelkę šias prasmes, tikrai negalime apibrėžti religijos kaip viseto. Daugumoje pasaulio religijų nėra nei tokių tikėjimų, nei daugelio kitų krikščionybės aspektų.

Kas nėra religija

Kad išvengtume klaidų, atsirandančių dėl kultūrinio šališkumo mąstant apie religiją, turbūt geriausia pradžioje nusakyti, kas *nėra* religija bendrąja prasme. Pirma, religijos neturėtume tapatinti su **monoteizmu** (tikėjimu vienu Dievu). Dauguma religijų susijusios su daugeliu dievybių. Net kai kuriose krikščionybės atmainose egzistuoja daugiau negu viena figūra, turinti šventumo savybių: Dievas, Jėzus, Marija, Šventoji Dvasia, angelai ir šventieji. Kai kuriose religijose dievų apskritai nėra.

Antra, religijos nereikėtų tapatinti su *dorovinėmis nuostatomis*, valdančiomis tikinčiųjų elgseną – panašiomis į Įsakymus, kuriuos Mozė, kaip sakoma, gavo iš Dievo. Daugeliui religijų svetima mintis, kad dievams rūpi; kaip elgiamės šioje žemėje. Pavyzdžiui, senovės graikai laikė dievus esant beveik abejingus žmonijos veiklai.

Trečia, religijai nebūtinai turi rūpėti *aiškinimai, kaip pasaulis tapo toks, koks yra.* Krikščionybės mitas apie Adomą ir Ievą siekia paaiškinti žmogaus egzistencijos kilmę, daug kitų religijų turi panašaus pobūdžio *kilmės mitus*, bet taip pat daugelis jų neturi.

Ketvirta, religijos negalima tapatinti su tuo, kas *antgamtiška* – tikėjimą apimti visata, tvyrančia „už jutiminių viešpatijos ribų“. Pavyzdžiui, konfucianizmui rūpi priimti natūraliąją pasaulio darną, o ne ieškoti „anapus glūdinčių“ tiesų.

Kas yra religija

Atrodo, visos religijos *turi* bendrąsias savybes: jos skatina atsirasti grupes *simbolių,* kurie žadina *garbinimo ir nuolankumo* ar *pagarbios baimės* jausmą ir yra susiję su **ritualais** ar ceremonialais (tokiais kaip apeigų liturgija), kuriuos atlieka tikinčiųjų bendruomenė. Kiekvieną iš šių elementų reikia bent kiek detalizuoti. Nesvarbu, ar kurios nors religijos išpažinimas susijęs, ar nesusijęs su dievais, tačiau praktiškai kiekvienoje esama būtybių ar objektų, žadinančių pagarbią baimę ar nuostabą. Kai kurių religijų išpažinėjai, pavyzdžiui, tiki ir garbina „dieviškąją galią“, o ne įasmenintus dievus.

Kitose religijose egzistuoja figūros, kurios nėra dievai, bet tikintieji apie jas mąsto su didžiausia pagarba. Tokios figūros yra Buda ar Konfucijus.

Su religija susiję nepaprastai skirtingi ritualai. Ritualiniai veiksmai gali apimti meldimąsi, giedojimą, dainavimą, tam tikro maisto valgymą ar atsisakymą jį valgyti, pasninkavimą tam tikromis dienomis ir pan. Ritualiniai veiksmai nukreipiami į religinius simbolius, todėl paprastai manoma, kad šie veiksmai visiškai nepanašūs į paprasto gyvenimo papročius bei veikimo būdus. Kai žvakė uždegama Dievui garbinti ar melstis, šis veiksmas įgauna visiškai kitokią reikšmę, negu tada, kai žvakės prireikia kambariui apšviesti. Religinius ritualus individai dažnai atlieka pavieniui, atsiskyrę nuo kitų žmonių, tačiau visos religijos apima ir ceremonialus, kuriuos tikintieji atlieka drauge. Nuolatiniai ceremonialai paprastai vyksta specialiose vietose – bažnyčiose, šventyklose ar šventovėse, kuriose, pavyzdžiui, kaip Indijoje, įvyko geriančių pieną dievų „stebuklas“. Bendro ceremonialo buvimą sociologai paprastai laiko vienu iš svarbiausių ypatumų, skiriančių religiją ir magiją, nors ši riba jokiu būdu nėra akivaizdi. **Magija** – tai įtaka įvykiams, pasinaudojant stebuklingais gėrimais, giesmėmis ar ritualine praktika. Paprastai magija užsiima asmenys, o ne tikinčiųjų bendruomenės. Griebtis magijos žmonės dažnai nusprendžia nesėkmės ar pavojaus atveju. Šit Bronislawo Malinowskio klasikinė studija, skirta Trobriando salos (Okeanijoje) gyventojams, aprašo daugybę magiškų apeigų, atliekamų prieš bet kokią pavojingą kelionę kanoja (1982). Tačiau plaukdami žvejoti saugiuose ir ramiuose savo lagūnos vandenyse, salos gyventojai išsiverčia be šių apeigų.

Moderniosiose visuomenėse maginė praktika beveik išnyko, tačiau magijai artimi prietarai vis dar įprasti esant grėsmės situacijoms. Daugelis žmonių, dirbančių pavojingą arba nuo atsitiktinumų itin priklausomą darbą – pavyzdžiui, kalnakasiai, jūreiviai ar sportininkai, – įsitraukia į nedidelius prietaringus ritualus ar svarbiu metu nešiojasi tam tikrus daiktus. Pavyzdys galėtų būti tenisininkas, kuriam per atsakingas varžybas būtinai reikia mūvėti tam tikrą žiedą. Ateities pranašavimas iš žvaigždžių pagrįstas astrologiniais tikėjimais, kurie paveldėti iš ikimoderniųjų visuomenių magiškų idėjų. Tačiau jis vis dar turi sekėjų, nors daugumai žmonių atrodo nerimtas.

Religijų įvairovė

Tradicinėse visuomenėse religija paprastai atlieka pagrindinį socialinio gyvenimo vaidmenį. Religiniai simboliai bei ritualai dažnai integruojami į materialią ir meninę visuomenės kultūrą – muziką, tapybą ar raižybą, šokį, pasakų sekimą ir literatūrą. Mažesnėse kultūrose nėra profesionalios dvasininkijos, bet visuomet yra tam tikri asmenys, kurie specializuojasi religinės (o dažnai ir maginės) praktikos žinių srityje. Esama įvairių šitokių specialistų rūšių, tačiau visuotinis tipas yra **šamanas** (žodis kilęs iš Šiaurės Amerikos indėnų). Šamanas – tai asmuo, kuris, kaip tikima, pajėgia maginėmis priemonėmis valdyti dvasias ar antgamtiškas jėgas. Tačiau kartais šamanai iš tiesų būna veikiau burtininkai negu religiniai vadovai, ir į juos dažnai kreipiasi žmonės, nepatenkinti tuo, ką siūlo religiniai bendruomenės ritualai.

Totemizmas ir animizmas

Mažesnėse kultūrose dažnai aptinkamos dvi religijos atmainos – **totemizmas** ir **animizmas**. Žodis „totemas“ atsirado Šiaurės Amerikos indėnų gentyse, tačiau jį imta vartoti ir plačiau – apibrėžiant gyvūnų ar augalų rūšis, turėjusias, kaip tikėta, antgamtiškų galių. Paprastai kiekviena visuomenėje gyvenanti giminė ar klanas turėjo savo ypatingą totemą, su kuriuo siejosi įvairi ritualinė veikla. Toteminiai tikėjimai gali būti svetimi žmonėms, gyvenantiems industrializuotose visuomenėse, tačiau ir čia žinomi simboliai, panašūs į totemus; tiesa, jie egzistuoja palyginti siaurame kontekste – kai, pavyzdžiui, sporto komanda savo emblema pasirenka gyvūną ar augalą. Talismanai taip pat yra totemai.

Animizmas – tai tikėjimas dvasiomis ar šmėklomis, kurias manoma gyvenant tame pat, kaip ir

žmonės, pasaulyje. Šias dvasias galima laikyti gerosiomis arba piktosiomis, jos geba įvairiais atžvilgiais paveikti žmonių elgseną. Pavyzdžiui, kai kuriose kultūrose tikima, kad dvasios gali tapti ligos ar beprotystės priežastimi, *užvaldyti* ar apsėsti taip, kad kontroliuotų elgesį. Animistiniai tikėjimai neapsiriboja vien mažosiomis kultūromis, tam tikru mastu jie aptinkami įvairioje religinėje aplinkoje. Viduramžių Europoje žmones, neva apsėstus piktųjų dvasių, dažnai apkaltindavo burtais ar raganavimu.

Mažos, pažiūrėti „paprastos" visuomenės dažnai turi sudėtingas religinio tikėjimo sistemas. Totemizmas ir animizmas labiau paplitę mažose, o ne didesnėse visuomenėse, tačiau kai kurios mažosios turi kur kas sudėtingesnes religijas. Pavyzdžiui, E. E. Evans-Pritchard aprašyti Pietų Sudano nuirai turi sudėtingą teologinių idėjų visumą, kurios branduolys – „aukštybių dievas " arba „dangaus dvasia" (Evans-Pritchard, 1956). Tačiau tarp mažesniųjų tradicinių kultūrų palyginti retai pasitaiko religijų, linkstančių į monoteizmą. Dauguma šių kultūrų – **politeistinės,** kitaip tariant, čia tikima daugeliu dievų.

Judaizmas, krikščionybė ir islamas

Trys įtakingiausios monoteistinės pasaulio religijos yra *judaizmas, krikščionybė* ir *islamas.* Visos jos kilusios iš Vidurinių Rytų ir kiekviena darė įtaką kitoms dviem.

Judaizmas

Judaizmas – seniausia iš šių trijų religijų, atsiradusi maždaug 1000 metų prieš mūsų erą. Ankstyvieji hebrajai buvo klajokliai, gyvenę Senovės Egipte ir jo paribiuose. Jų **pranašai**, kitaip tariant, religiniai lyderiai, idėjų dalinai sėmėsi iš egzistuojančių regiono tikėjimų, tačiau nuo pastarųjų skyrėsi savo pasišventimu vieninteliam visagaliam Dievui. Dauguma hebrajų kaimynų buvo politeistai. Hebrajai tikėjo, kad Dievas reikalauja paklusti griežtoms dorovės normoms, ir primygtinai tvirtino vieninteliai žiną tiesą, o savo tikėjimus laikė vienintele tikra religija (Zeitlin, 1984, 1988).

Iki Izraelio įkūrimo baigiantis Antrajam pasauliniam karui, pasaulyje nebuvo valstybės, kurioje judaizmas būtų pripažintas oficialiaja religija. Europoje, Šiaurės Afrikoje ir Azijoje gyveno išlikusios žydų bendruomenės, tačiau jas dažnai persekiodavo – šio proceso kulminacija buvo milijonų žydų žudynės, kurias naciai karo metu vykdė koncentracijos stovyklose.

Krikščionybė

Krikščionybė perėmė ir įtraukė į savo tikėjimą daugelį judaizmo pažiūrų. Jėzus buvo žydas ortodoksas, o krikščionybė prasidėjo kaip judaizmo sekta; neaišku, ar Jėzus tikrai troško įkurti atskirą religiją. Jėzaus mokiniai ėmė laikyti jį žydų laukiamu *Mesiju* – šis hebrajų žodis reiškia „pateptąjį", o graikiškasis atitikmuo buvo „Kristus". Pagrindinis krikščionybės sklaidos iniciatorius buvo Paulius, graikakalbis Romos pilietis, plačiai pamokslavęs Mažojoje Azijoje ir Graikijoje. Pradžioje krikščionybė buvo žiauriai persekiojama, tačiau galiausiai imperatorius Konstantinas įteisino ją kaip valstybinę Romos imperijos religiją. Krikščionybė paplito ir du tūkstantmečius veikė kaip pagrindinė Vakarų kultūros jėga.

Šiuo metu krikščionybė turi daugiau sekėjų ir plačiau paplitusi po pasaulį, negu bet kuri kita religija. Krikščionimis save laiko per tūkstantį milijonų žmonių, tačiau ši religija turi daug atmainų – ir teologinių, ir bažnytinių organizacinių; pagrindinės atšakos – Romos katalikai, protestantai ir Rytų stačiatikiai.

Islamas

Islamo – šiuo metu antrosios didžiausios pasaulio religijos (žr. lentelę 17.1) – kilmės ypatumai iš dalies sutampa su krikščionybės. Islamas kildinamas iš pranašo Mahometo mokymų septintajame mūsų eros amžiuje. Tikima, kad vienintelis islamo dievas – Alachas – valdo visą žmonių ir gamtos gyvenimą. *Islamo ramsčiai* – tai penkios pagrindinės religinės pareigos, privalomos musulmonams (taip vadinami islamo išpažinėjai). Pirmoji reikalauja balsu kartoti islamo *credo*: „Nėra

Lentelė 17.1. Pasaulio gyventojų pasiskirstymas pagal tikėjimą, 1993 m.

RELIGIJA	SKAIČIUS	BENDRAS SKAIČIUS (proc.)
Krikščionys	1 869 282 470	33,5
Romos katalikai	1 042 501 000	18,7
Protestantai	382 374 000	6,9
Stačiatikiai	173 560 000	3,1
Anglikonai	75 847 000	1,4
Kiti krikščionys	195 000 470	3,5
Musulmonai	1 014 372 000	18,2
Netikintieji	912 874 000	16,4
Induistai	751 360 000	13,5
Budistai	334 002 000	6,0
Ateistai	242 852 000	4,3
Kinų liaudies religijos	140 956 000	2,5
Naujų religijų išpažinėjai	123 765 000	2,2
Gentinių religijų išpažinėjai	99 736 000	1,8
Sikai	19 853 000	0,4
Judėjai	18 153 000	0,3
Kiti	49 280 000	1,0

Šaltinis: Statistical Abstract of the United States, 1994, p. 855

kito dievo tik Alachas, o Mahometas – jo apaštalas". Antroji nustato penkiskart per dieną po ritualinio apsiplovimo atlikti formalias maldas. Šių maldų metu maldininkui privalu atsigręžti į šventąjį Mekos miestą Saudo Arabijoje, kad ir kaip toli jis būtų.

Trečiasis ramstis – laikytis Ramadano, pasninko mėnesio, kai dienos metu nevalia nei valgyti, nei gerti. Ketvirtąjį – duoti išmaldą (pinigų vargšams) – nustato ir islamo teisė; dažnai valstybės jį naudoja kaip mokesčių šaltinį. Pagaliau tikimasi, kad kiekvienas musulmonas stengsis bent sykį gyvenime kaip piligrimas nukeliauti į Meką.

Musulmonai tiki, kad Alachas, prieš prabildamas Mahometo lūpomis, pirma kalbėjo per ankstesnius pranašus – tarp jų Mozę ir Jėzų, tačiau Mahometo mokymai tiesiausiu būdu išreiškia Alacho valią. Islamas plačiai paplito ir dabar visame pasaulyje turi apie 1000 milijonų sekėjų. Dauguma jų susitelkę Šiaurės bei Rytų Afrikoje, Viduriniuose Rytuose ir Pakistane (trumpą musulmonų tikėjimų aptarimą žr. toliau, poskyryje apie islamiškąjį fundamentalizmą, p. 517).

Tolimųjų Rytų religijos

Induizmas

Judaizmą, krikščionybę, islamą ir Tolimųjų Rytų religijas skiria esminės priešpriešos. Seniausias iš didžiųjų religijų ir iki šiol žymus pasaulyje yra *induizmas*, kurio pagrindiniams tikėjimams jau per šešis tūkstančius metų. Būtent iš šios religijos pasisėmėme pavyzdį šiam skyriui pradėti. Induizmas yra politeistinė religija. Jis toks įvairialypis, kad kai kurie mokslininkai pasiūlė jį laikyti ne viena religine orientacija, bet veikiau susijusių religijų sankaupa; daugelį vietinių kultų bei religinių praktikų sieja vos keletas visuotinai išpažįstamų tikėjimų.

Dauguma induistų priima *reinkarnacijos* (*persikūnijimo*) rato doktriną – tikėjimą, kad visos gyvos būtybės yra amžinojo gimimo, mirties ir atgimimo proceso dalis. Antroji esminė savybė yra kastų sistema, pagrįsta tikėjimu, jog žmonės gimsta konkrečiai padėčiai socialinėje bei ritualinėje hierarchijoje užimti, o ši vieta priklauso nuo jų pačių veiklos pobūdžio ankstesnių įsikūnijimų metu. Kiekvienai kastai skirta kitokia pareigų ir ritualų visuma, o individo likimas būsimajame gyvenime labiausiai priklauso nuo to, kaip gerai jis atliks visas dabartines prievoles. Nebrėždamas aiškios ribos tarp tikinčiųjų ir netikinčiųjų, induizmas priima daugelio skirtingų religinių pozicijų galimybę. Induistų skaičius pranoksta 750 milijonų, iš esmės visi jie gyvena Indijos subkontinente. Priešingai krikščionybei ir islamui, induizmas nesiekia kitų žmonių paversti „tikratikiais".

Budizmas, konfucianizmas, daosizmas

Rytų **etinės religijos** apima *budizmą, konfucianizmą* ir *daosizmą*. Šiose religijose nėra dievų. Jos veikiau pabrėžia dorinius idealus, kurie susieja tikintįjį su natūralia visatos sanglauda bei vienove.

Budizmas kilo iš Sidhartos Gautamos, Budos *apsišvietusiojo* mažos indų karalystės Pietų Ne-

pale valdovo sūnaus, gyvenusio šeštajame amžiuje prieš mūsų erą. Pasak Budos, žmonės gali ištrūkti iš reinkarnacijos rato, išsižadėdami savo geismo. Išsigelbėjimo kelias – tai savidrausmės ir meditacijos gyvenimas, atsiskyrus nuo kasdienybės pasaulio. Absoliutus budizmo tikslas – patekti į *nirvaną* – išsivadavimą, kuris baigia dvasinį kelią. Buda atmetė induizmo ritualą ir kastų valdžią. Budizmas, kaip ir induizmas, pakantus daugeliui vietinių atmainų, tarp jų ir tikėjimui vietos dievybėmis, ir nereikalauja vienintelio požiūrio. Šiandien didžiausia įtaką budizmas daro keliose Tolimųjų Rytų valstybėse, tarp jų – Tailande, Mianmare, Šri Lankoje, Kinijoje, Japonijoje ir Korėjoje.

Konfucianizmas grindė tradicinės Kinijos valdančiųjų grupių kultūrą. Konfucijus (taip sulotynintas Kong Fu Zi vardas) gyveno šeštajame amžiuje prieš mūsų erą, tuo pat metu kaip ir Buda. Konfucijus, kaip ir daosizmo kūrėjas Lao Dzi, buvo mokytojas, o ne pranašas, panašus į Vidurinių Rytų religinius lyderius. Konfucijaus sekėjai laikė jį ne dievu, o „išminčių išminčiumi“. Konfucianizmas siekia priderinti žmogaus gyvenimą prie gamtos vidinės harmonijos, pabrėždamas ypatingą pagarbą protėviams. *Daosizmas* vadovaujasi panašiais principais ir nurodo meditaciją bei prievartos nenaudojimą kaip priemones į tobulesnį gyvenimą. Kai kurie konfucianizmo ir daosizmo elementai išliko daugelio kinų tikėjimuose ir praktikoje, tačiau dėl ryžtingo valdžios pasipriešinimo jų įtaka Kinijoje gerokai susilpnėjo.

Religijos teorijos

Sociologines religijos traktuotes vis dar stipriai veikia trijų „klasikinių“ sociologijos teoretikų – Marxo, Durkheimo ir Weberio idėjos. Nė vienas iš jų nebuvo religingas, ir visi manė, kad moderniaisiais laikais religijos reikšmė sumenkės. Kiekvienas tikėjo, kad gelmine prasme religija yra iliuzija. Visi trys mąstytojai sutiko, kad įvairių tikėjimų rėmėjai gali visiškai neabejoti savo tikėjimų ir atliekamų ritualų pagrįstumu, tačiau manė, kad ir pati religijų įvairovė, ir jų akivaizdžios sąsajos su skirtingų tipų visuomenėmis daro išpažinėjų pareiškimus visiškai neįtikimus. Individo, gimusio Australijos medžiotojų ir maisto rinkėjų visuomenėje, tikėjimai, be abejonės, skirsis nuo to, ką tiki asmuo, gimęs Indijos kastų sistemoje ar viduramžių Europos Katalikų bažnyčios aplinkoje.

Marxas ir religija

Nors Marxas darė įtaką religijos sampratoms, jis pats niekada nuodugniau netyrinėjo šio dalyko. Savo idėjų jis daugiausia sėmėsi iš keleto XIX a. pradžios teologų ir filosofų. Vienas iš Marxo šaltinių buvo Ludwigas Feuerbachas, parašęs garsųjį darbą *The Essence of Christianity*, 1957, pirmasis leidimas 1841 („Krikščionybės esmė“). Pasak Feuerbacho, religiją sudaro idėjos ir vertybės, kurias žmonės sukūrė savo kultūrinės raidos procese, tačiau klaidingai perkėlė (projektavo) jas į dieviškąsias jėgas ar dievus. Žmonės ne visiškai supranta savo pačių istoriją, todėl socialiai sukurtas vertybes bei normas linkę priskirti dievų veiklai. Taip Dievo Mozei duotų dešimties įsakymų istorija yra mitinė versija, kuri aiškina, kaip atsirado moralės principai, valdantys tikinčiųjų žydų ir krikščionių gyvenimus.

Feuerbacho teigimu, kol nesuprasime religinių simbolių, kuriuos patys ir sukūrėme, kilmės, būsime pasmerkti nelaisvei istorijos jėgų, kurių negalime valdyti. Feuerbachas vartojo *susvetimėjimo* terminą, apibūdindamas pastangas apibrėžti dievus ir dieviškąsias būtybes, kurios skiriasi nuo žmonių. Į žmogaus sukurtas vertybes bei idėjas imta žvelgti kaip į kūrinį, kurio autoriai yra *svetimos,* arba atskirtos būtybės – religinės galios ir dievai. Nors susvetimėjimo padariniai praeityje darė neigiamą poveikį, religijos, kaip susvetimėjimo proceso, supratimas, pasak Feuerbacho, teikia daug vilčių ateityje. Kai tik žmonės supras, kad vertybės, siejamos su religija, iš tiesų yra pačių žmonių kūrinys, taps įmanoma jas įgyvendinti šioje žemėje, užuot kliovusis pomirtiniu gyvenimu. Galias, kurias, pagal krikščionybės tikėjimą, turi Dievas, žmonės gali prisiimti patys. Krikščionys tiki, kad Dievas yra visagalis ir myli visus, tuo tarpu

žmonės – netobuli ir ydingi. Tačiau Feuerbachas manė, kad meilės bei doros potencialas ir galios valdyti savo gyvenimą glūdi žmogaus socialinėse institucijose ir gali būti įgyvendinti suvokus jų tikrąją prigimtį.

Marxas pritarė požiūriui, jog religija išreiškia paties žmogaus susvetimėjimą. Dažnai manoma, kad Marxas ignoravo religiją, tačiau tai anaiptol nėra tiesa. Jis rašė, kad religija – tai „beširdės visuomenės širdis", prieglobstis nuo rūsčios ir žiaurios kasdienės tikrovės. Marxo nuomone, tradicinės formos religija turėtų išnykti ir išnyks, tačiau taip atsitiks todėl, kad religijos įkūnytos teigiamos vertybės gali virsti pagrindiniais idealais pagerinti žmonijos likimą šioje žemėje, o *ne* todėl, kad religijos idealai ir vertybės yra neteisingi. Turėtume liautis bijoję dievų, kuriuos patys sukūrėme, ir nebepriskirti jiems vertybių, kurias patys galime įgyvendinti.

Marxas yra ištaręs garsiuosius žodžius: „Religija – tai liaudies opiumas". Laimę ir atlygį ji atideda iki pomirtinio gyvenimo, mokydama nuolankiai priimti esamas šio gyvenimo sąlygas. Taigi žadėdama tai, kas prasidės kitame pasaulyje, religija atitraukia dėmesį nuo šio pasaulio nelygybių ir neteisybių. Religijoje ryškėja tvirtas ideologijos elementas: tikėjimai ir vertybės dažnai pateisina turtų ir galios nelygybes. Pavyzdžiui, mokymas „romieji paveldės žemę" perša mintį, kad reikia būti nuolankiems ir nesipriešinti engimui.

Durkheimas ir religinis ritualas

Priešingai Marxui, Durkheimas didelę savo intelektinės veiklos dalį skyrė tyrinėti religijai, ypač jos raiškai mažose, tradicinėse visuomenėse. Durkheimo veikalas *The Elementary Forms of the Religious Life* („Elementariosios religinio gyvenimo formos"), pirmą kartą paskelbtas 1912 metais, yra gal pati įtakingiausia religijos sociologijos studija (Durkheim, 1976). Durkheimas religijos anaiptol nejungia pirmiausia su socialine nelygybe ar galia, tačiau sieja su visuminiu visuomenės institucijų pobūdžiu. Savo darbą jis grindžia totemizmu, praktikuojamu Australijos aborigenų, ir teigia, kad totemizmas atstovauja „elementariausiai" ar paprasčiausiai religijos formai – iš čia ir knygos pavadinimas.

Kaip minėta, iš pradžių totemas buvo gyvūnas ar augalas, laikytas turinčiu ypatingą simbolinę reikšmę vienai ar kitai grupei. Tai buvo *šventas* objektas, ypač gerbiamas ir supamas įvairios ritualinės veiklos. Durkheimas apibūdina religiją pagal skirtumus tarp to, kas **šventa** (sakrališka), ir to, kas **pasaulietiška**. Jis tvirtino, kad su šventaisiais objektais bei simboliais elgiamasi kaip su *atsietais* nuo įprastinių egzistencijos aspektų, priklausančių pasaulietiškajai kasdienybės viešpatijai. Išskyrus ypatingas ceremonijų progas, paprastai draudžiama valgyti toteminį gyvūną ar augalą, nes tikima, kad totemas, kaip šventas objektas, turi dieviškųjų savybių ir šituo visiškai skiriasi nuo kitų gyvūnų, kuriuos galima medžioti, ar augalų, kuriuos galima rinkti ir jais maitintis.

Kodėl totemas šventas? Pasak Durkheimo, taip yra todėl, kad totemas – pačios grupės simbolis: jis reiškia grupės ar bendruomenės pagrindines vertybes. Žmonių pagarbumo totemui jausmas iš tikrųjų kyla iš jų pagarbos pagrindinėms socialinėms vertybėms. Religijos atveju garbinimo objektas iš tiesų yra pati visuomenė.

Durkheimas itin pabrėždavo faktą, jog religija niekada nėra vien tikėjimo dalykas. Visos religijos apima reguliarią apeiginę ir ritualinę veiklą, kuri suburia draugėn tikinčiųjų grupę. Bendrose apeigose patvirtinamas ir sustiprinamas grupės solidarumo jausmas. Apeigos atitraukia individus nuo pasaulietiškojo socialinio gyvenimo rūpesčių ir perkelia į iškilesnę sferą, kur šie žmonės pajunta sąlytį su aukštesniosiomis jėgomis. Šios aukštesniosios jėgos, priskiriamos totemams, dieviškajam poveikiui ar dievams, iš tiesų išreiškia kolektyviškumo įtaką tam, kas individualu.

Durkheimo nuomone, ceremonija ir ritualas iš esmės yra svarbūs grupių nariams suvienyti. Būtent todėl apeigas aptinkame ne tik įprastinėse pamaldų situacijose, bet ir įvairių gyvenimo lūžių metu, kai patiriama esminė socialinė pereiga, pa-

vyzdžiui, gimimo, santuokos, mirties atveju. Praktiškai visose bendruomenėse šitokia proga laikomasi ritualinių ir apeiginių procedūrų. Durkheimas įrodinėjo, kad kolektyvinės apeigos iš naujo patvirtina grupės solidarumą tuomet, kai žmonėms tenka prisitaikyti prie esminių savo gyvenimo pokyčių. Laidojimo ritualai rodo, kad grupės vertybės išgyvena atskirų individų išėjimą, ir šitaip padeda artimųjų netekusiems žmonėms prisitaikyti prie pakitusių savo gyvenimo aplinkybių. Raudos nėra vien spontaniška sielvarto raiška – bent jau kitų, šios mirties asmeniškai nepaliestų žmonių atveju. Gedulas yra pareiga, kurios reikalauja grupė.

Durkheimo teigimu, mažosiose tradicinėse kultūrose religija persmelkia beveik visus gyvenimo aspektus. Religinės apeigos žadina naujas idėjas, sukuria naujas minties kategorijas ir vis iš naujo patvirtina esamas vertybes. Religija nėra vien jausmų ir veikų seka; tradicinėse kultūrose ji faktiškai lemia individų *mąstymo būdus*. Netgi pačios pamatinės minties kategorijos, apimant taip pat laiko ir erdvės sampratas, pirmiausia taikytos religijos reikmėms. Pavyzdžiui, „laiko" sąvoka išsirutuliojo iš religinėse apeigose esamų intervalų skaičiavimo.

Durkheimas manė, kad vystantis moderniosioms visuomenėms religijos įtaka silps. Mokslinis mąstymas vis labiau išstums religijos aiškinimus, o apeiginė bei ritualinė veikla galiausiai užims tik menką individų gyvenimų dalį. Durkheimas sutiko su Marxu, kad tradicinė religija – kitaip tariant, religija, susijusi su dieviškosiomis jėgomis ar dievais, – atsidūrė ties išnykimo riba. „Senieji dievai jau mirę", – rašė Durkheimas. Tačiau, pasak jo, panašu, kad religija išliks, galbūt tik pakeitusi savo formas. Netgi moderniosios visuomenės priklauso nuo savo sanglaudos su ritualais, iš naujo patvirtinančiais šių visuomenių vertybes; taigi galima tikėtis, kad atsiras nauja apeiginė veikla, išstumsianti senąją. Durkheimas aiškiai nepasakė, kokios galėtų būti naujosios apeigos, tačiau jis, atrodo, galvojo apie šventes, skirtas žmogiškosioms ir politinėms vertybėms, tokioms kaip laisvė, lygybė ir socialinis bendradarbiavimas.

Weberis: pasaulio religijos ir socialinė kaita

Durkheimas tvirtino, kad jo idėjos taikomos apskritai religijai, tačiau savo teiginius grindė labai negausiais pavyzdžiais. Maxas Weberis, priešingai, ėmėsi didžiulės viso pasaulio religijų studijos. Joks kitas mokslininkas nei anksčiau, nei vėliau neatliko tokio masto darbo. Didžiausią dėmesį Weberis skyrė tam, ką vadino *pasaulio religijomis* – šios religijos patraukė aibes tikinčiųjų ir iš esmės paveikė pasaulio istorijos eigą. Jis atliko nuodugnias induizmo, budizmo, daosizmo ir senovės judaizmo studijas (Weber, 1951, 1952, 1958, 1963), o savo veikale „Protestantiškoji etika ir kapitalizmo dvasia"* (*The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, 1976, pirmasis leidimas 1904–1905) ir visuose kituose darbuose plačiai rašė apie krikščionybės poveikį Vakarų istorijai. Tačiau Weberis nebaigė numatytosios studijos apie islamą.

Weberio ir Durkheimo raštai religijos tema skiriasi tuo, kad Weberis sutelkė dėmesį į religijos ir socialinės kaitos ryšį, o Durkheimą šis dalykas mažai tedomino. Weberio veikalai prieštarauja ir Marxo darbams, nes Weberis nelaikė religijos būtinai konservatyvia jėga, – priešingai, religijos įkvėpti sąjūdžiai dažnai sukeldavo stulbinamas socialines transformacijas. Moderniųjų Vakarų pripažintos kapitalistinės žiūros šaltinis buvo protestantizmas, ypač puritonizmas. Ankstyvieji verslininkai daugiausia buvo kalvinistai. Jie atkakliai siekė sėkmės, – tai padėjo rastis Vakarų ekonomikos plėtrai, – tačiau šį siekį įkvėpė troškimas tarnauti Dievui. Materialią sėkmę jie suprato kaip dieviškosios malonės ženklą.

Savo atliekamus pasaulio religijų tyrimus Weberis laikė vientisu darbu. Jo svarstymai apie protestantizmo poveikį Vakarų raidai priklausė bendresnėms pastangoms suprasti religijos įtaką socialiniam ir ekonominiam gyvenimui kintančiose kultūrose. Analizuodamas Rytų religijas, Weberis padarė išvadą, kad jos surentė neperžengiamas už-

* Weber, Max. *Protestantiškoji etika ir kapitalizmo dvasia.* – Iš vokiečių kalbos vertė Zenonas Norkus. – V.: Pradai, 1997.– 365 p.

kardas pramoniniam kapitalizmui, todėl Rytuose jis negalėjo vystytis taip, kaip kadaise Vakaruose. Šito nereikėtų aiškinti nevakarietiškų civilizacijų atsilikimu – tiesiog jų priimtosios normos ir vertybės skiriasi nuo tų, kurios įsigalėjo Europoje.

Weberis nurodo, kad tradicinėse Kinijoje ir Indijoje būta laikotarpių, kai itin klestėjo prekyba, gamyba ir miestietiško gyvenimo būdai, bet čia, priešingai negu Vakaruose, šie veiksniai nesukūrė radikalių socialinės kaitos modelių, skatinusių atsirasti pramoninį kapitalizmą. Šitokios kaitos stabdžius labiausiai veikė religija. Pasak Weberio, induizmas – „ne šio pasaulio" religija. Kitaip tariant, kai siekiama jo didžiųjų vertybių, svarbu išvengti materialiojo pasaulio žabangų ir pakilti į aukštesnį dvasinės egzistencijos lygmenį. Religiniai jausmai ir motyvacijos, kuriuos sukelia induizmas, nėra nukreipti valdyti ar formuoti materialųjį pasaulį. Priešingai, materialiąją tikrovę induizmas laiko šydu, slepiančiu tikruosius dalykus, kurių derėtų siekti žmonijai. Konfucianizmas irgi kreipė žmonių pastangas ne į ekonominę plėtrą, kaip ją imta suprasti Vakaruose, bet kita linkme – pabrėžė darną su pasauliu, užuot skatinęs aktyviai jį užvaldyti. Kinija ilgus amžius buvo galingiausia ir kultūrine prasme labiausiai išsivysčiusi pasaulio civilizacija, tačiau ten dominavusios religinės vertybės veikė kaip stabdys – neleido pernelyg atsidėti ekonomikos plėtrai dėl pačios plėtros.

Krikščionybę Weberis laikė *išganytojiškąja religija*, kurioje glūdi tikėjimas, esą žmonės gali būti „išgelbėti", jei išpažins šią religiją ir laikysis jos dorinių principų. Sąvokos „nuodėmė" ir „išgelbėjimas iš nuodėmės per Dievo malonę" čia turi ypatingą reikšmę. Jos sukuria įtampą ir emocinį dinamizmą, kurių visiškai nėra Rytų religijose. Išganytojiškosios religijos turi „revoliucinį" aspektą. Rytų religijos puoselėja pasyvią tikinčiojo nuostatą egzistuojančios tvarkos atžvilgiu, tuo tarpu krikščionybė reikalauja nuolatos kovoti su nuodėme ir šitaip gali skatinti sukilti prieš esamą tvarką. Randasi religinių lyderių – tokių kaip Jėzus, – kurie ima taip interpretuoti egzistuojančias doktrinas, kad meta iššūkį dominuojančiai galios struktūrai.

Įvertinimas

Ir Marxas, ir Durkheimas, ir Weberis nustatė kai kurias reikšmingas bendrąsias religijos savybes ir tam tikra prasme jų pažiūros papildo vienos kitas. Marxas buvo teisus sakydamas, kad religija dažnai ideologiškai prisideda prie valdančiųjų grupių interesų pateisinimo kitų nenaudai; istorija pateikia begales tokių atvejų. Kaip pavyzdį paimkime krikščionybės įtaką europiečių kolonizatorių pastangoms užvaldyti kitas kultūras. Misionieriai, siekę atversti į krikščionybę „pagoniškąsias" tautas, be abejo, buvo nuoširdūs. Tačiau dėl jų mokymų poveikio imta labiau naikinti tradicines kultūras ir primesti baltaodžių dominavimą. Iki pat XIX a. įvairios krikščionių denominacijos beveik visos pakentė ar palaikė vergiją Jungtinėse Valstijose ir kitose pasaulio dalyse. Buvo sukurtos doktrinos, skelbusios, jog vergovė pagrįsta dieviškąja teise, o neklusnūs vergai, kaip ir jų šeimininkai, kalti nusidėję Dievui.

Teisus buvo ir Weberis, kai pabrėžė ardomąjį, dažnai revoliucingą religinių idealų poveikį nusistovėjusiai socialinei tvarkai. Teisybė, bažnyčia iš pradžių palaikė vergiją Jungtinėse Valstijose, bet vėliau daugelis bažnyčios lyderių atliko itin svarbų vaidmenį kovoje už jos panaikinimą. Religiniai tikėjimai įkvėpė daugelį socialinių sąjūdžių, siekiančių nuversti neteisingas valdžios sistemas, suvaidino iškilų vaidmenį XX a. septintojo dešimtmečio JAV sąjūdžiuose už piliečių teises. Religija taip pat darė įtaką socialinei kaitai – dažnai išprovokuodama pralieti daug kraujo ginkluotuose susirėmimuose ir karuose dėl religinių paskatų.

Šie ryškūs kiršinamieji religijos poveikiai žmonijos istorijoje beveik nepaminėti Durkheimo darbuose. Durkheimas pirmiausia pabrėžė religijos vaidmenį palaikant socialinę sanglaudą. Tačiau jo idėjas visai nesunku nukreipti kita linkme ir jomis remiantis aiškinti ne vien solidarumą, bet ir religinę skaidą, konfliktus bei kaitą. Galiausiai jausmui, kurį galima sužadinti ir nukreipti *prieš* kitas religines grupes, daugiausia stiprybės teikia pasišventimas religinėms vertybėms, brandinamoms kiekvienos tikinčiųjų bendruomenės *viduje*.

Iš vertingiausių Durkheimo darbų aspektų yra itin pabrėžta ritualo ir ceremonialo reikšmė. Visos religijos apima reguliarias tikinčiųjų sueigas, kurių metu laikomasi ritualinių nuostatų. Kaip teisingai pastebi Durkheimas, ritualinė veikla žymi ir pagrindines gyvenimo pereigas – gimimą, pilnametystę (daugelyje kultūrų aptinkami ritualai, susiję su lytine branda), santuoką ir mirtį (van Gennep, 1977).

Likusiose šio skyriaus dalyse pasinaudosime visų trijų autorių subrandintomis idėjomis. Pirma pažvelgsime į skirtingus religinių organizacijų tipus ir panagrinėsime religijos ir lyties klausimą. Po to aptarsime sociologinius debatus dėl sekuliarizacijos – idėjos, esą industrinėse visuomenėse mažėja religijos reikšmė. Tuomet apsvarstysime kai kurias naujas pasaulio religijos apraiškas, metančias iššūkį sekuliarizacijos idėjai – naujų religinių sąjūdžių atsiradimą ir religinio fundamentalizmo galią.

Religinių organizacijų tipai

Bažnyčios ir sektos

Visos religijos susijusios su tikinčiųjų bendruomenėmis, tačiau egzistuoja daug skirtingų būdų šioms bendruomenėms organizuoti. Vieną klasifikacijos būdą pirmiausia pateikė Maxas Weberis ir jo kolega religijos istorikas Ernstas Troeltschas (Troeltsch, 1981). Weberis ir Troeltschas išskyrė bažnyčias ir sektas. **Bažnyčia** – tai didelė, oficialiai pripažinta ir įsitvirtinusi religinė institucija – panaši į Katalikų ar Anglikonų bažnyčią. **Sekta** yra mažesnis, ne taip sudėtingai organizuotas pasišventusių tikinčiųjų sambūris, kuris paprastai įsikuria protestuojant prieš tai, kuo pavirto bažnyčia – taip kadaise pasielgė kalvinistai ar metodistai. Bažnyčioms įprasta turėti formalią biurokratišką struktūrą, pasižyminčią religinių pareigūnų hierarchija. Kadangi bažnyčios yra integruotos į esamą institucinę tvarką, jos linkusios atstovauti konservatyviajai religijos formai. Dauguma tikinčiųjų tėvų pavyzdžiu tampa bažnyčios nariais.

Sektos yra palyginti mažos; paprastai jos siekia atrasti „tikrąjį kelią“ ir juo žengti, taip pat turi tendenciją pasitraukti iš supančios visuomenės ir kurti savas bendruomenes. Sektų nariai mano, kad oficialiosios bažnyčios yra korumpuotos, sugedusios ir iškraipančios tikėjimo tiesas. Dauguma sektų visus savo narius laiko lygiateisiais dalyviais, todėl neturi arba beveik neturi jokių pareigūnų. Tik nedaugelis atsiduria sektose nuo pat gimimo. Dauguma žmonių aktyviai į jas įsitraukia, siekdami palaikyti savo tikėjimus.

Denominacijos ir kultai

Pirminę, Weberio ir Troeltscho nustatytą klasifikaciją vėliau plėtojo kiti mokslininkai. Pastariesiems priklausė Howardas Beckeris, pridėjęs dar du tipus – **denominaciją** ir **kultą** (1950). Denominacija – tai sekta, kuri „aprimo“ ir iš aktyvios protesto grupės virto institucionalizuota struktūra. Sektos, kurioms pavyksta ilgiau išsilaikyti, neišvengiamai tampa denominacijomis. Kalvinizmas ir metodizmas ankstyvojoje formavimosi stadijoje irgi buvo sektos ir nepaprastai uždegdavo savo narius, tačiau laikui bėgant virto „respektabilesnėmis“ organizacijomis. Denominacijos sulaukia bažnyčių pripažinimo kaip daugiau ar mažiau teisėtos institucijos, egzistuoja kartu su bažnyčiomis ir gana dažnai su jomis darniai bendradarbiauja.

Kultai primena sektas, tačiau kitaip sudėlioja akcentus. Iš kitų religinių organizacijų kultai išsiskiria laisviausiais ryšiais ir itin trumpa egzistencija, juos sudaro asmenys, atmetę tai, ką laiko išorinės visuomenės vertybėmis. Daugiausia dėmesio jie skiria individualiai patirčiai ir buria bendraminčius. Žmonės *jungiasi* prie kulto ne formaliai – jie veikiau seka konkrečiomis teorijomis ar laikosi apibrėžtų elgsenos būdų. Paprastai nariams leidžiama palaikyti kitus religinius ryšius. Kultai, kaip ir sektos, gana dažnai kuriasi aplink įkvepiantį lyderį. Vakaruose dabartinių kultų pavyzdžiais galėtų būti grupės tikinčiųjų spiritizmu, astrologija ar transcendentine meditacija.

Vertinimas

Šios keturios sąvokos – bažnyčios, sektos, denominacijos ir kultai – praverčia analizuojant reli-

ginių organizacijų aspektus, tačiau taikytinos atsargiai, ir iš dalies todėl, kad atspindi specifines krikščioniškąsias tradicijas. Islamo atvejis rodo, kad nekrikščioniškose religijose ne visada egzistuoja individuali, atskira nuo kitų institucijų *bažnyčia*. Kitos oficialiosios religijos neturi išplėtotos hierarchinės struktūros; pavyzdžiui, induizmo religija yra tokia heterogeniška, kad joje tiesiog sunku surasti biurokratinės organizacijos savybių. Įvairius induizmo skaidinius vadinti „denominacijomis" taip pat ne itin prasminga.

Sektos ir kulto sąvokas veikiausiai galima plačiai taikyti, bet ir šiuo atveju reikia būti bent kiek atsargiems. Didžiosiose pasaulio religijose dažnai gyvuodavo panašūs į sektas sambūriai. Juose matome daugumą požymių, būdingų Vakarų sektoms – pasišventimą, išskirtinumą ir nukrypimą nuo ortodoksijos. Tačiau nemažai šių grupių, pavyzdžiui, induistinių, labiau panašios į tradicines etnines bendruomenes, o ne į krikščioniškąsias sektas (B. Wilson, 1982). Daugeliui tokių grupių stinga „tikratikių" įkarščio, paprastai aptinkamo krikščionybėje – juk Rytų „etinės religijos" yra pakantesnės skirtingoms pažiūroms. Grupė gali „žengti savo keliu" ir nebūtinai susidurti su kitų, oficialesnių organizacijų pasipriešinimu. Plačiai vartojamas „kulto" terminas. Jį galima taikyti, pavyzdžiui, kai kurioms tūkstantmečio sąjūdžio atmainoms, bet, kita vertus, šios grupės dažnai panašesnės į sektas, negu į kulto rūšis, kurias turėjo galvoje Beckeris, formuluodamas šią sąvoką.

Bažnyčios, sektos ir denominacijos sąvokas iš dalies gali saistyti kultūra, bet jos iš tiesų padeda mums analizuoti tikėjimo atgaivinimo ir institucionalizacijos tarpusavio įtampą, kurią linkusios sukelti visos religijos. Religinės organizacijos, išgyvenusios tam tikrą laiką, ima krypti į biurokratizmą ir nelankstumą. Kita vertus, religiniai simboliai turi nepaprastą emocinę galią tikintiesiems ir nesileidžia sumenkinami iki rutinos lygmens. Naujų sektų ir kultų atsiranda nuolat. Čia galime pritaikyti Durkheimo skirtį tarp to, kas šventa, ir to, kas pasaulietiška. Kuo labiau standartinama religinė veikla, kuo labiau ji virsta neapmąstytu pasikartojimu, tuo daugiau šventybės elementų išnyksta, o religinis ritualas ir tikėjimas ima panėšėti į pasaulietinę kasdienybės pasaulio pusę. Kita vertus, apeigos gali padėti atgaivinant religinės patirties ypatingumo jausmą ir sukelti įkvepiančius potyrius, kurie galbūt nukryps nuo oficialiosios ortodoksijos. Grupės gali atskilti nuo pagrindinės bendruomenės, pastūmėti protestus ar separatistinius sąjūdžius, kitaip skirtis nuo oficialiojo ritualo ir tikėjimo modelių.

Lytis ir religija

Kaip parodė mūsų aptarimas, bažnyčios ir denominacijos – tai religinės organizacijos, turinčios apibrėžtas valdžios sistemas. Šiose hierarchijose, kaip ir kitose socialinio gyvenimo srityse, moterys daugiausia nušalinamos nuo galios. Šis aspektas labai aiškus krikščionybėje, tačiau jis būdingas apskritai visoms pagrindinėms religijoms.

Religiniai vaizdiniai

Krikščioniškoji religija – ir būdingu simbolizmu, ir hierarchija – yra grynai vyrų reikalas. Tiesa, į Mariją, Jėzaus motiną, kartais gali būti žvelgiama kaip į turinčią dieviškųjų savybių, tačiau Dievas yra *Tėvas*, vyriškoji esybė, o Kristus priėmė vyro žmogiškąjį pavidalą. Moteris vaizduojama buvus sukurta iš vyro šonkaulio. Bibliniuose tekstuose apstu moteriškų personažų, kai kurios pavaizduotos veikiančios labdaringai ar drąsiai, tačiau pagrindiniai vaidmenys palikti vyrams. Pavyzdžiui, nėra moteriškų Mozės atitikmenų, o Naujojo Testamento apaštalai irgi visi yra vyrai.

Šie faktai neliko nepastebėti moterų sąjūdžių dalyvių. Elizabeth Cady Stanton 1895 metais paskelbė Šventojo Rašto komentarų rinkinį, pavadintą *The Woman's Bible* (Stanton, 1985, „Moters Biblija"). Jos nuomone, Dievas sukūrė vyrus ir moteris kaip lygiavertes būtybes, taigi Biblija turėtų visiškai atspindėti šį faktą. Stanton manė, kad vyriškas Šventojo Rašto pobūdis atspindėjo ne tikrąjį Dievo požiūrį, bet faktą, kad tekstus rašė vyrai. Anglikonų bažnyčia 1870 metais įsteigė komitetą, kuris turėjo atlikti jau nesyk kartotą dar-

bą – peržiūrėti ir atnaujinti biblinius tekstus. Stanton atkreipė dėmesį, jog komitete nebuvo nė vienos moters. Ši autorė įrodinėjo, kad nėra jokio pagrindo laikyti Dievą vyru, nes iš Šventojo Rašto aišku, kad *visi* žmonės sukurti pagal Dievo paveikslą.

Įvairiose pasaulio religijose gana dažnai remiamasi moteriškomis dievybėmis. Kartais įsivaizduojama jas esant „moteriškas" – švelnias ir mylinčias, tačiau kitais atvejais deivės apsireiškia kaip siaubą keliančios naikintojos. Pakankamai dažnos, pavyzdžiui, karo deivės, nors realiame socialiniame gyvenime moterys karvedės – labai retas atvejis. Iki šiol neturime plataus masto tyrimų, nagrinėjančių simbolinį ir fizinį moterų dalyvavimą skirtingose religijose. Tačiau, atrodo, maža, o gal ir visai nėra religijų, kuriose moteriški personažai dominuotų tiek simbolinėje, tiek ir religinės valdžios plotmėje (Bynum et al., 1986).

Imkime budizmo pavyzdį. Kai kurių budistų vienuolijų mokymuose moterys pasirodo kaip svarbios figūros. Itin palankioje šviesoje moteris pateikia viena iš šios religijos atšakų – mahajana. Tačiau, kaip sakė žymus šiuo klausimu rašęs mokslininkas, apskritai budizmas – kaip ir krikščionybė – „daugiausia vyrų sukurta institucija, kurioje dominuoja patriarchinė galios struktūra", tuo tarpu moteriškasis pradas labiausiai „siejamas su tuo, kas pasaulietiška, bejėgiška, šventvagiška ir netobula" (Paul, 1985: xix). Budizmo tekstuose pasirodo prieštaringi moterų atvaizdai, kurie, be abejo, atspindi dvilypį vyrų požiūrį į moteris žemiškajame pasaulyje. Viena vertus, moterys vaizduojamos kaip išmintingos, motiniškos ir švelnios būtybės, o kita vertus – kaip paslaptingi, niekingi ir pražūtingi padarai, grasus blogis.

Moterys religinėse organizacijose

Budizmas moterims tradiciškai leido imtis vienuolių vaidmens; krikščionybėje šis kelias irgi buvo pagrindinis moteriai, norinčiai tiesiogiai išreikšti savo religinius įsitikinimus. Vienuolių gyvenimo būdas išsirutuliojo iš ankstyviausių krikščionių grupių praktikos – jų nariai gyveno nepaprastai skurdžiai, pasišvęsdami meditacijai. Šie individai (daugelis iš jų buvo atsiskyrėliai) ir grupės kartais beveik nebūdavo susiję su oficialiąja bažnyčia, tačiau ankstyvaisiais viduramžiais bažnyčia sugebėjo pajungti savo kontrolei daugumą jų įsteigtų vienuolijų. Vienuolynai virto stacionariais statiniais, o jų gyventojus susaistė Katalikų bažnyčios valdžios sistema.

Kai kurios įtakingiausios vyrų vienuolijos, pavyzdžiui, cistersų ir augustinų, buvo įkurtos XII ar XIII a. – Kryžiaus žygių (karinių išvykų Šventajai Žemei iš musulmonų vaduoti) laikotarpiu. Dauguma moterų vienuolijų ėmė steigtis tik kokiais dviem šimtais metų vėliau. Tačiau iki pat XIX a. jos turėjo palyginti nedaug narių. Tą šimtmetį daugelis moterų tapo vienuolėmis iš dalies dėl galimybės mokyti ar slaugyti, nes šią veiklą kontroliavo vienuolijos. Profesijoms atsiskyrus nuo bažnyčios, santykinė moterų dalis vienuolijose sumažėjo.

Skirtingų vienuolijų ritualai ir apeigos nėra vienodi, tačiau visos vienuolės laikomos „Kristaus sužadėtinėmis". Iki pokyčių XX a. šeštajame–septintajame dešimtmečiuose kai kuriose vienuolijose kartais vykdavo „santuokos" ceremonijos, kurių metu novicija turėdavo nusikirpti plaukus, gaudavo religinį vardą ir sutuoktuvių žiedą. Novicija turėjo galimybę pati palikti vienuoliją arba galėjo būti pašalinta. Tačiau po keleto metų būdavo priimami amžinosios narystės įžadai.

Šiandien moterų vienuolijos gerokai skiriasi pagal tikėjimus ir gyvenseną. Kai kuriuose moterų vienuolynuose seserys dėvi tradicinius abitus ir laikosi nustatytos tvarkos. Kitos bendruomenės – priešingai, ne tik gyvena šiuolaikiniuose pastatuose, bet ir atsisako daugelio senųjų taisyklių, o seserys vilki pasaulietiškus drabužius. Sušvelnėjo draudimai kalbėti su kitais tam tikru dienos metu, taip pat reikalavimai išlaikyti atitinkamą kūno laikyseną, pavyzdžiui, vaikščioti sunėrus rankas ir paslėpus jas po abitu. Šiuos pokyčius leido bažnyčios valdžios ediktai, paskelbti XX a. septintajame dešimtmetyje.

Vienuolijų nariai paprastai beveik arba visai neturi valdžios bažnyčios hierarchijoje, nors jai ir priklauso. Moterų vienuolijos niekada nesuteikė mo-

terims jokios tiesioginės valdžios didesnėse religinėse organizacijose – Katalikų ir Anglikonų bažnyčiose ir toliau beveik visiškai dominuoja vyrai.

Moterys ir katalikybė

Krikščionių religija kilo iš revoliucinio gelmine prasme sąjūdžio, tačiau dėl savo požiūrio į moteris kai kurios pagrindinės krikščionybės bažnyčios atsiduria tarp konservatyviausių moderniųjų visuomenių organizacijų. Kai kurios sektos ir denominacijos jau seniai pripažino moteris dvasininkes, tačiau Katalikų bažnyčia ir toliau atkakliai palaiko lyčių nelygybę. Bažnyčios mokymai skatina moteris grįžti prie tradicinių žmonos ir motinos vaidmenų, o politika, draudžianti abortus ir kontraceptinių priemonių vartojimą, papildomai varžo moters laisvę.

Kilus feminizmo sąjūdžiui, moterų organizacijos ėmė spausti katalikų hierarchus, kad šie liberalizuotų katalikybės poziciją dėl moterų vaidmens bažnyčioje. Viena iš siekiamų reformų – moterų įšventinimas kunigėmis. Moterų įšventinimo kunigėmis rėmėjai teigia, kad jos pajėgia atstovauti Kristui ne blogiau už vyrus, nes taip pat sukurtos pagal Dievo atvaizdą ir panašumą. Tačiau Katalikų bažnyčios valdžia nuolatos atmesdavo kvietimus įšventinti moteris. 1977 metais Šventoji Tikėjimo doktrinos kongregacija (Romoje) oficialiai paskelbė, kad moterims neleidžiama katalikų kunigystė. Motyvuota tuo, kad Kristus nepašaukė jokios moters būti jo apaštale (Noel, 1980).

Popiežius Jonas Paulius II savo laiške, paskelbtame 1994 metų gegužę, iš naujo patvirtino Romos katalikų bažnyčios draudimą įšventinti moteris kunigėmis. Laiške teigiama: „Norėdamas išsklaidyti visas abejones dėl šio nepaprastai svarbaus dalyko... aš skelbiu, kad bažnyčia neturi jokios teisės įšventinti moterų į kunigystę ir kad šio sprendimo galutinai privalo laikytis visi Bažnyčios tikintieji".

Britų vienuolė Lavinia Byrne pateikė moterų dvasininkių pavyzdžius savo knygoje *Women at the Altar*, 1994 („Moterys prie altoriaus"). 1964 metais, būdama septyniolikos, Lavinia įstojo į Švenčiausiosios Mergelės Marijos institutą ir išgarsėjo JK kaip teologė, rašytoja ir radijo laidų vedėja. Dėl bendradarbiavimo su *BBC Radio 4* programa Byrne puikiai pažino Anglijos ir Velso katalikai. Tačiau atviras moterų įšventinimo į kunigystę rėmimas įtraukė ją į konfliktą su Katalikų bažnyčios valdžia. 1998 metais Tikėjimo doktrinos kongregacija pareikalavo, kad Byrne viešai išsižadėtų remti moterų įšventinimą kunigėmis ir paskelbtų pritarianti katalikybės mokymams abortų, kontracepcijos ir kunigų įšventinimo klausimais.

2000 metų sausį Byrne išstojo iš savo vienuolijos, pareikšdama, jog, esant dabartinei konservatyviai vadovybei, katalikėms moterims lemta būti „nematomuoju porūšiu". „Daugumos katalikių dalia giliai tikėti, melstis, sekmadieniais būti bažnyčioje ir nieko nereikšti. Pasirodo, tik vyrams galima atstovauti Kristui", – kalbėjo ji (cituojama: Meek, 2000). Byrne nerimavo, kad prasidedant naujam amžiui bažnyčiai stinga dinamiško modelio, skirto moterims katalikėms. Palikusi bažnyčią, interviu žurnalistams ji aiškino:

> „[Moterys] viliasi iš bažnyčios gyvo ir ryškaus įvaizdžio, atskleidžiančio, ką 2000 metais reiškia būti profesionalia, išsilavinusia moterimi, tačiau dažnai pastebi, kad iš jų troškimų šaipomasi, o jų įnašas juodinamas. Mums verkiant reikia teigiamo mokymo apie šeimos gyvenimą, darbą, elgseną, vyrų ir moterų vietą socialiniame ir politiniame gyvenime. Tai – bažnyčios uždavinys" (cituojama: *Newsweek*, 2000 m. sausio 24 d., p. 64).

Moterys Anglikonų bažnyčioje

Anglikonų bažnyčioje taip pat dominuoja vyrai, tačiau ji liberalizavosi labiau negu Katalikų bažnyčia. Iki 1992 metų Anglikonų bažnyčioje moterims buvo leidžiama būti diakonėmis, bet ne kunigėmis. Oficialiai jos buvo priskiriamos pasauliečiams ir neturėjo leidimo atlikti kai kurių esminių religinių ritualų, pavyzdžiui, laiminti ar tuokti. Tačiau kunigo vadovaujama diakonė, greta kitų savo pareigų, galėjo teikti tam tikrus sakramentus ir krikštyti. Generalinio Sinodo, Anglikonų bažnyčios valdymo institucijos, nuolatinis

komitetas 1986 metais paskelbė nutarimą išnagrinėti įstatymus, kurių prireiktų leidus moterų kunigystę. Grupę sudarė dešimt vyrų ir dvi moterys. Jie turėjo apgalvoti „saugiklius", kurių prireiktų siekiant atsikirsti prieštaraujantiems „Anglikonų bažnyčios nariams, dėl vienos ar kitos priežasties nepajėgiantiems sutikti su moterų įšventinimu į kunigės" (cituojama: Aldridge, 1987: 377). Pačių moterų jausmai ir troškimai liko beveik nepaminėti.

Radijo laidoje 1987 metų rugpjūtį Londono Anglikonų bažnyčios vyskupas Grahamas Leonardas buvo paklaustas, ar jis mano, kad krikščioniškoji Dievo samprata būtų paveikta, prie altoriaus nuolatos matant moteris. „Manau, būtų. Juk susitikus mano instinktas pastūmėtų ją apglėbti", – atsakė vyskupas. Jis pareiškė, kad seksualinio potraukio tarp kunigės ir kongregacijos narių galimybė – tai priežastis, dėl kurios moterims nederėtų suteikti visų kunigo teisių. Religijoje, kaip ir visur kitur, „būtent vyras griebiasi iniciatyvos, o moteris ją priima" (Jenkins, 1987).

1992 metais Anglikonų bažnyčia sutiko pagaliau atverti kunigystę moterims. Šiam sprendimui priešinosi nemažai grupių, tarp jų ir organizacija „Moterys prieš moterų įšventinimą", kurią subūrė Margaret Brown. Pasak jos, taip pat ir kai kurių vyrų anglikonų grupių, visiškai priimti moteris reiškia šventvagiškai nukrypti nuo apreikštosios biblinės tiesos. Kai kurios grupės dėl šio sprendimo pasitraukė iš bažnyčios. Drauge su kitais sprendimą palikti Anglikonų bažnyčią ir tapti Katalikų bažnyčios nariu paskelbė ir Grahamas Leonardas.

Religija, sekuliarizacija ir socialinė kaita

Kaip įsitikinome, ankstyvuosius sociologijos mąstytojus siejo bendras požiūris, kad tradicinė religija turės vis mažiau reikšmės moderniajam pasauliui. Ir Marxas, ir Durkheimas, ir Weberis buvo įsitikinę, kad visuomenėms modernėjant ir labiau kliaujantis mokslo bei technologijų galiomis pasauliui valdyti ir aiškinti, būtinai pasireikš sekuliarizacijos procesas. **Sekuliarizacija** apibūdina procesą, kai religija netenka savo įtakos įvairioms socialinio gyvenimo sritims.

Debatai dėl *sekuliarizacijos teiginio* – viena sudėtingiausių religijos sociologijos sričių. Kalbant iš esmės, esama prieštaros tarp sekuliarizacijos teiginio rėmėjų, kurie sutinka su sociologijos „tėvais" ir mano, kad moderniajame pasaulyje religijos galia silpsta, o reikšmė mažėja, ir šios koncepcijos priešininkų, teigiančių, jog religija išlieka esminė jėga, nors dažnai įgauna naujų, mums nežinomų formų.

Sekuliarizacijos matmenys

Sekuliarizacija tampa sudėtinga sociologine koncepcija iš dalies dėl to, kad stinga sutarimo, kaip reikėtų matuoti šį procesą. Be to, daugelis sociologų vartoja nesutampančius religijos apibrėžimus – vieni teigia, kad religiją geriausia suprasti tradicinės bažnyčios prasme, o kitų nuomone, būtina laikytis kur kas platesnio požiūrio, apimant asmeninio dvasingumo, gilaus pasišventimo tam tikroms vertybėms ir panašius matmenis. Šios suvokimo skirtybės neišvengiamai darys įtaką argumentams už ar prieš sekuliarizaciją.

Sekuliarizaciją galima įvertinti pagal keletą aspektų ar matmenų. Kai kurie iš jų objektyvaus pobūdžio, tokie kaip, pavyzdžiui, *narystės* religinėse organizacijose *lygis*. Statistika ir oficialūs dokumentai gali parodyti, kiek žmonių priklauso bažnyčiai ar kitai religinei institucijai ir kiek iš jų aktyviai lanko pamaldas ar kitas ceremonijas. Kaip pamatysime, pagal šį rodiklį visos industrializuotos šalys, išskyrus JAV, patyrė nemenką sekuliarizaciją. Religinio nuosmukio schema, matyta Britanijoje, aptinkama ir daugumoje kitų Europos šalių, iš jų ir katalikiškose, tokiose kaip Prancūzija ar Italija. Italai gausiau negu prancūzai reguliariai lanko bažnyčią ir masiškiau dalyvauja pagrindiniuose ritualuose (tokiuose kaip Velykų Komunija), tačiau silpstančio religijos praktikavimo bendroji schema abiem atvejais yra panaši.

Antrasis sekuliarizacijos matmuo skirtas nustatyti, kiek bažnyčios ir kitos religinės organizaci-

jos išlaiko savo *socialinę įtaką, turtus ir prestižą.* Ankstesniais laikais religinės organizacijos galėjo turėti nemenką įtaką vyriausybėms ir socialinėms jėgoms, taip pat pelnydavo didžiulę savo bendruomenės pagarbą. Kiek jos visa tai išlaikė? Atsakymas į šį klausimą aiškus. Net apsiribojęs tik XX amžiumi, vis vien pamatytume, kad religinės organizacijos tolydžio prarado didžiąją dalį kadaise turėtos socialinės bei politinės įtakos ir kad ši tendencija reiškiasi visame pasaulyje, nors esama ir tam tikrų išimčių. Bažnyčių lyderiai nebegali užtikrintai tikėtis, jog turės įtakos galingiesiems. Kai kurios bažnyčios ir toliau išlieka labai turtingos pagal bet kuriuos standartus, o naujieji religiniai sąjūdžiai gali žaibiškai sukaupti turtus, tačiau daugelio senųjų religinių organizacijų materiali padėtis darosi nesaugi. Bažnyčias ir šventyklas tenka parduoti arba jų būklė ir toliau blogėja.

Trečiasis sekuliarizacijos matmuo susijęs su tikėjimais ir vertybėmis. Galime jį pavadinti *religingumo* matmeniu. Akivaizdu, kad bažnyčios lankymo lygiai ir bažnyčių socialinės įtakos laipsnis nebūtinai tiesiogiai išreiškia tikėjimus ar idealus, kurių laikosi žmonės. Daugelis tikinčiųjų gali nereguliariai lankytis apeigose ar dalyvauti viešose ceremonijose. Priešingai, reguliarus bažnyčios lankymas ar dalyvavimas pamaldose visai nereiškia tvirtų religinių pažiūrų – žmonės gali lankytis iš įpročio ar todėl, kad šito tikisi jų bendruomenė.

Kaip ir kitų sekuliarizacijos matmenų atveju, turime teisingai suprasti praeitį – tik tuomet pamatysime, kiek šiuo metu sumažėjo religingumas. Sekuliarizacijos teiginio šalininkai tvirtina, kad praeityje religija turėjo kur kas daugiau reikšmės žmogaus kasdienybėje. Bažnyčia buvo vietinių reikalų centre ir darė didelę įtaką šeimos bei asmeniniam gyvenimui. Tačiau teiginio kritikai ginčija šią idėją, tvirtindami, kad reguliaresnis bažnyčios lankymas nebūtinai įrodo žmones buvus religingesnius. Daugelyje tradicinių visuomenių, tarp jų ir Viduramžių Europoje, pasišventimas religijai buvo silpnesnis ir mažiau svarbus kasdienybėje, negu galėtume manyti. Pavyzdžiui, Anglijos istorijos tyrimai rodo, kad abejingas požiūris į tikėjimą buvo įprastas tarp eilinių žmonių. Religinių skeptikų, atrodo, galima aptikti daugumoje kultūrų, ypač didesnėse tradicinėse visuomenėse (Ginzburg, 1980).

Tačiau galima neabejoti, kad religinių idėjų šiandien laikomasi mažiau negu apskritai tradiciniame pasaulyje – ypač jei terminu „religija" apimsime visas to, kas antgamtiška, atmainas, kuriomis tikėjo žmonės. Dauguma mūsų tiesiog nebesuvokia aplinkos taip, tarsi joje smelktųsi dieviškosios ar dvasiškosios esybės. Kai kurios stipriausios religinės dabartinio pasaulio įtampos – panašios į šiandien varginančias Vidurinius Rytus ir Balkanus – visų pirma arba iš dalies atsiranda dėl tikėjimo skirtumų. Tačiau dauguma konfliktų bei karų dabar turi pasaulietišką prigimtį – jie susiję su skirtingais politiniais įsitikinimais ar materialiais interesais.

Turėdami galvoje šiuos tris sekuliarizacijos matmenis, apžvelkime kai kurias dabarties religijos tendencijas Britanijoje ir JAV ir pasvarstykime, kaip jos patvirtina ar paneigia sekuliarizacijos idėją.

Religija Jungtinėje Karalystėje

Dauguma suaugusių Britanijos gyventojų laiko save priklausančiais vienai ar kitai religinei organizacijai. Vos 5 procentai britų sako, kad apskritai nėra susiję su jokia religija. Beveik 70 procentų visų gyventojų tapatina save su Anglikonų bažnyčia, nors gali būti, kad dauguma jų bažnyčioje faktiškai lankėsi vos kelis kartus gyvenime ar niekad nebuvo į ją įžengę. Greta Anglikonų, Škotijos Presbiterionų ir Katalikų bažnyčių, Britanijoje esama ir kitų religinių grupių – judėjų, mormonų, musulmonų, sikų ir induistų. Mažesnėms sektoms priklauso Plimuto broliai, rastafariečiai ir Dieviškosios šviesos misija.

Klausimas apie religiją nebuvo įtraukiamas į gyventojų surašymo anketas nuo 1851 metų, todėl sunku tiksliai pavaizduoti religinių denominacijų Britanijoje mastą. Ši situacija turi pasikeisti – per 2001 metų gyventojų surašymą britai, be kitos asmeninės informacijos, turėjo atsakyti į klausimą ir apie jų išpažįstamą religiją. Šie duomenys parodys kur kas tikslesnį religijos Britanijoje vaiz-

dą, nes dabartiniai skaičiavimai pagrįsti ataskaitomis, gautomis iš atskirų denominacijų. Surašymo duomenys taip pat turėtų tiksliau įvertinti Britanijos musulmonų bendruomenės dydį, kuris pagal dabartinius skaičiavimus siekia nuo 1 iki 3 milijonų žmonių.

1998 metų Britų socialinių pažiūrų tyrimo duomenimis, Britanijoje daugelis žmonių prisipažįsta tikį tam tikros rūšies dieviškumu (žr. lentelę 17.2). Dvidešimt vienas procentas apklaustųjų sutiko su teiginiu: „Žinau, kad Dievas iš tiesų yra, ir tuo nė kiek neabejoju“. Tik vienas iš dešimties atsakė visiškai netikįs Dievą. Pusė informantų pasakė, kad jie „galbūt“ arba „tikrai“ tiki gyvenimu po mirties (HMSO, 2000). Schema 17.1 parodo kintančius tradicinių ir netradicinių tikėjimų modelius.

Daugelis žmonių ir toliau tvirtina tikį Dievą ar kurios nors rūšies aukštesniąją būtybę, tačiau kur kas mažesnis skaičius faktiškai lanko bažnyčią (žr. schemą 17.2). Gyventojų religijų 1851 metų surašymo duomenimis, Anglijoje ir Velse apie 40 procentų suaugusiųjų kas sekmadienį lankė bažnyčią; 1900 metais šis skaičius sumažėjo iki 35 procentų, 1950-aisiais – iki 20 procentų, o dabar

Lentelė 17.2. Tikėjimas Dievą, Didžioji Britanija, 1998 m. (procentais)

Žinau, kad Dievas iš tiesų yra, ir tuo nė kiek neabejoju	21
Nors turiu abejonių, bet jaučiu tikįs Dievą	23
Pastebiu, kad kartais tikiu Dievą, o kartais ne	14
Netikiu įasmenintą Dievą, tačiau tikiu tam tikrą Aukštesniąją galią	14
Nežinau, ar yra Dievas, ir netikiu, kad tai būtų galima kaip nors sužinoti	15
Netikiu Dievą	10
Neatsakyta	3
Iš viso	100

Informantų prašyta nurodyti, kuris teiginys artimiausias jų tikėjimui Dievą.

Šaltiniai: British Social Attitudes Survey, National Centre for Social Research. Iš *Social Trends,* 30 (2000), p. 219. Karališkoji autorinė teisė.

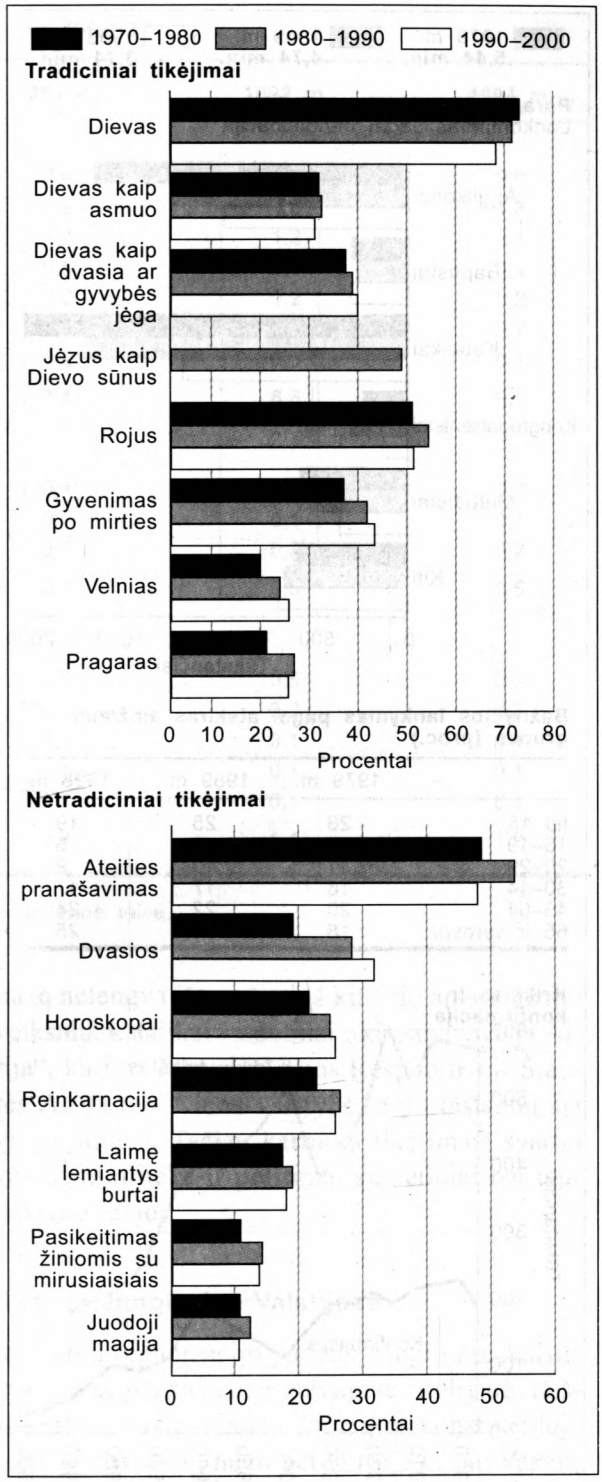

17.1 schema. Žmonių tikėjimo objektų kaita, 1970–2000 m. (procentais)

Šaltinis: R. Gill, *Churchgoing and Christian Ethics,* Cambridge University press, 1999. Guardian News Service Ltd.

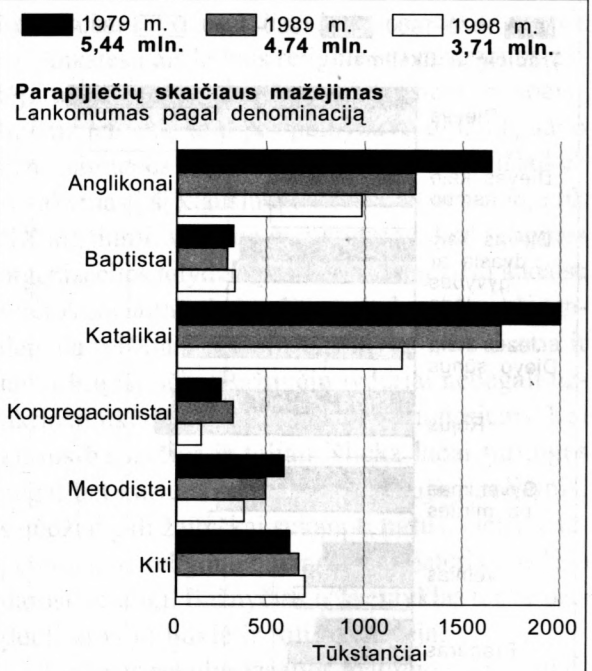

Bažnyčios lankymas pagal atskiras amžiaus grupes (proc.)

	1979 m.	1989 m.	1998 m.
Iki 15	26	25	19
15–19	9	7	5
20–29	11	10	9
30–44	16	17	17
45–64	20	22	24
65 ir vyresni	18	19	25

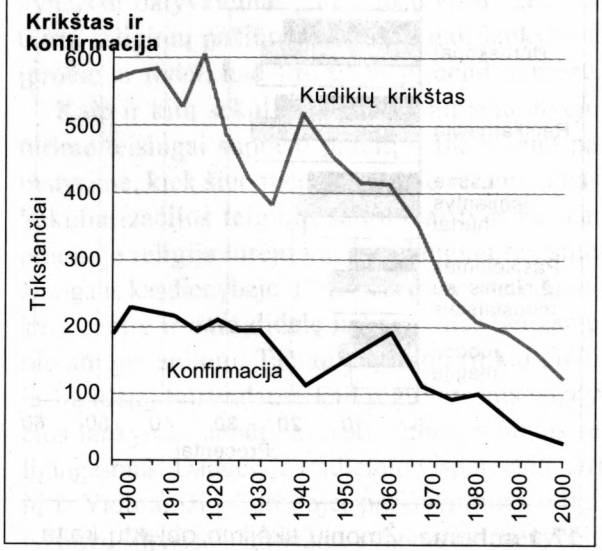

Schema 17.2. Bažnyčių lankymas ir lankytojai

Šaltiniai: UKCH, *Religious Trends.* Iš *The Guardian*, 22 April 2000, p. 7.

bendrasis skaičius labiau priartėjo prie 10 procentų. XX a. devintąjį dešimtmetį pagrindinės Britanijos denominacijos prarado vidutiniškai 5 procentus bažnyčios lankytojų; ypač sumažėjo Romos katalikų – 8 procentais (HMSO, 1992). 1997 metais pirmąsyk per savo gyvavimą Anglikonų bažnyčia pamatė, kad sekmadienio maldininkų vidutinis skaičius nebesiekia nė milijono.

Tačiau šis modelis šiek tiek netolygus. Pavyzdžiui, esama skirtumo tarp trinitorių ir ne trinitorių bažnyčių. Trinitorių bažnyčios, kurioms greta kitų priklauso anglikonai, katalikai, metodistai ir presbiterionai, tiki Trejybės vienybe viename Dieve. Trinitorių bažnyčių narių skaičius sumažėjo nuo 8,8 milijono 1970 iki 6,5 milijono 1994 metais. Tačiau narių padaugėjo kai kuriose ne trinitorių bažnyčiose, tokiose kaip mormonų ar Jehovos liudytojų (žr. lentelę 17.3). Bažnyčios ir religinių apeigų lankomumas didėjo ir tarp etninių mažumų. Britanijoje sekėjų prisiviliojo ir keli naujieji religiniai sąjūdžiai (žr. toliau).

Jungtinėje Karalystėje religijos modelis pastebimai skiriasi amžiaus, lyties, klasės ir geografinės padėties atžvilgiais. Apskritai, vyresnio amžiaus žmonės religingesni už jaunesnius grupių narius. Tarp jaunimo bažnyčios lankymo viršūnė pasiekiama sulaukus penkiolikos metų, po to vidutinis lankomumo lygis krinta, kol žmonėms sukanka trisdešimt–keturiasdešimt metų. Tada entuziazmas ima kilti, ir senstant bažnyčioje lankomasi vis dažniau. Įsitraukti į organizuotą religiją moterims būdingiau negu vyrams. Anglikonų bažnyčiose tai nedažnas atvejis, tačiau, pavyzdžiui, Kristaus mokslo bažnyčiose moterys lankosi keturis kartus dažniau už vyrus.

Apskritai, bažnyčios lankymas ir atvirai pareikštas tikėjimas labiau būdingas turtingesniems negu skurdžiau gyvenantiems žmonėms. Anglikonų bažnyčia buvo pavadinta „besimeldžiančia konservatorių partija“, ir šie žodžiai vis dar turi tiesos. Iš katalikų labiausiai galima tikėtis priklausomybės darbininkų klasei. Ši klasinė pakraipa atsiskleidžia rinkimų modeliuose: anglikonai linkę balsuoti už konservatorius, o už leiboristus balsuoja ir katalikai, ir daugelis metodistų, nes me-

Lentelė 17.3. Bažnyčios nariai Jungtinėje Karalystėje (milijonais)

	1970 m.	1980 m.	1992 m.	1994 m.
Tikinčiųjų Trejybę (trinitorių) bažnyčios				
Romos katalikai (dalyvavimas Mišiose)	2,7	2,4	2,1	2,0
Anglikonai	2,6	2,2	1,8	1,8
Presbiterionai	1,8	1,4	1,2	1,1
Metodistai	0,7	0,5	0,4	0,4
Baptistai	0,3	0,2	0,2	0,2
Kitos laisvosios bažnyčios	0,5	0,5	0,6	0,7
Stačiatikiai	0,2	0,2	0,3	0,3
Visos tikinčiųjų Trejybę bažnyčios	8,8	7,4	6,6	6,5
Netikinčiųjų Trejybe bažnyčios				
Mormonai	0,1	0,1	0,2	0,2
Jehovos liudytojai	0,1	0,1	0,1	0,1
Kiti netikintys Trejybę	0,1	0,2	0,2	0,2
Visos netikinčiųjų Trejybę bažnyčios	0,3	0,4	0,5	0,5
Kitos religijos				
Musulmonai	0,1	0,3	0,5	0,6
Sikai	0,1	0,2	0,3	0,3
Induistai	0,1	0,1	0,1	0,1
Judėjai	0,1	0,1	0,1	0,1
Kiti	0,0	0,1	0,1	0,1
Visos kitos religijos	0,4	0,8	1,1	1,2

Šaltinis: Christian Research. Iš *Social Trends,* 1996. Karališkoji autorinė teisė.

todizmas iš pradžių buvo artimai susijęs su besiformuojančia Leiboristų partija. Dalyvavimo religiniame gyvenime skirtumai labai priklauso ir nuo žmonių gyvenamosios vietos: bažnyčios nariai sudaro 35 procentus Mersisaido ir 32 procentus Lankašyro suaugusių gyventojų, tuo tarpu Hambersaide – vos 9, o Notingamšyre – 11 procentų. Viena iš šio reiškinio priežasčių yra imigracija – Liverpulis turi didelę airių katalikų bendruomenę, Šiaurės Londone panašiai telkiasi judėjai, o Bredforde – musulmonai ir sikai.

Vertinant pagal įtaką kasdienei elgsenai, Šiaurės Airijoje religiniai skirtumai kur kas ryškesni, negu bet kurioje kitoje Britanijos vietoje. Čia vykstančiuose protestantų ir katalikų susirėmimuose dalyvauja tik saujelė kiekvieno tikėjimo žmonių, tačiau dažnai konfliktai įsiplieskia staigiai, jie būna aštrūs ir smurtiniai. Šiaurės Airijoje religijos įtaką nelengva išnarplioti iš kitų šio antagonizmo veiksnių: katalikai visuotinai tiki „suvienytąja Airija“, kurioje laisvoji Airijos Respublika ir Šiaurės Airija taps viena valstybe, o protestantai šią viziją atmeta. Tačiau kartu su tikėjimais svarbų vaidmenį atlieka ir politiniai sumetimai bei tautiškumo idėjos.

Religija Jungtinėse Valstijose

Religinių organizacijų padėtis Jungtinėse Valstijose yra neįprasta keliais atžvilgiais. Religinės raiškos laisvė buvo įteisinta Amerikos konstitucijoje gerokai anksčiau, negu bet kurioje kitoje Vakarų bendruomenėje pasklido pakantumas įvairiems religiniams tikėjimams ir praktikoms. Ankstyvieji kolonistai dažnai buvo pabėgėliai, kurie gelbėjosi nuo religinių persekiojimų, vykdomų politinės

valdžios. Todėl jie reikalavo atskirti valstybę nuo bažnyčios. JAV neturi „valstybinės" bažnyčios, panašios į Anglikonų bažnyčią Anglijoje.

Nuo bet kurios industrializuotos šalies Jungtinės Valstijos skiriasi ir nepalyginti didesne religinių grupių įvairove. Didžiojoje dalyje Vakarų visuomenių dauguma gyventojų formaliai priklauso vienai bažnyčiai, pavyzdžiui, Anglikonų bažnyčiai Britanijoje ar Romos katalikų Italijoje. Apie 90 procentų JAV gyventojų yra krikščionys, tačiau priklauso įvairiausioms bažnyčioms ir denominacijoms. Daugelis grupių turi vos po kelis šimtus narių, tačiau per devyniasdešimt religinių organizacijų pareiškia turinčios daugiau kaip po penkiasdešimt tūkstančių, iš jų dvidešimt dvi nurodo daugiau kaip po milijoną narių. Per pastaruosius dvidešimt penkerius metus krikščionių fundamentalistų grupės sukūrė JAV galingą socialinį ir politinį sąjūdį (žr. toliau, p. 519).

Didžiausia JAV institucija, be abejo, yra Katalikų bažnyčia, turinti apie 50 milijonų narių. Kita vertus, jie sudaro tik apie 27 procentus visų religinių organizacijų bendro narių skaičiaus. Apie 60 procentų gyventojų yra protestantai, pasiskirstę po aibę denominacijų. Tarp jų didžiausias – Pietų baptistų konventas, turintis per 13 milijonų narių. Po jo rikiuojasi Suvienytoji metodistų bažnyčia, Nacionalinis baptistų konventas, Liuteronų ir Episkopatinė bažnyčios. Iš nekrikščioniškųjų grupių didžiausios yra judėjų kongregacijos, kurioms priklauso apie 6 milijonus narių.

Maždaug 40 procentų Amerikos gyventojų kas savaitę dalyvauja liturginėse apeigose. Beveik 70 procentų priklauso bažnyčiai, sinagogai ar kitai religinei organizacijai, ir dauguma šių žmonių tvirtina, jog aktyviai veikia savo kongregacijose.

JAV ginkluotųjų oro pajėgų kapitonas Scottas O'Grady's 1995 metais buvo numuštas Bosnijoje. Jis buvo surastas ir išgelbėtas po šešių sunkių ir pavojingų dienų, praleistų slapstantis nuo serbų kariuomenės. „Pirmiausia tučtuojau noriu padėkoti Dievui, – pasakė jis pasaulio žiniasklaidai. – Jei ne Dievo meilė man ir mano meilė Dievui, tikrai nebūčiau išgyvenęs. Tik jis vienintelis mane išgelbėjo, tikrai tai žinau širdies gilumoje". Kiek nustebtume, jei šitaip būtų prašnekęs britų ar prancūzų lakūnas. Tačiau amerikiečio lūpose žodžiai skambėjo visai natūraliai. Jungtinių Valstijų religingumo lygis kur kas aukštesnis už tą, kurį aptinkame daugumoje Europos visuomenių.

Apklausos rezultatai rodo, kad 95 procentai amerikiečių sakosi tikį Dievą, 80 procentų – stebuklais ir gyvenimu po mirties, 72 procentai – angelais, o 65 procentai tiki velnią (Stark ir Bainbridge, 1985). Pasaulio vertybių tyrimas, paskelbtas 1994 metais, parodė, kad JAV 82 procentai informantų save laikė „religingais asmenimis", palyginti su 55 procentais Britanijoje, 54 procentais Vakarų Vokietijoje ir 48 procentais Prancūzijoje. Šis viešosios nuomonės tyrimas taip pat parodė, jog 44 procentai amerikiečių sakė einą į bažnyčią bent kartą per savaitę, palyginti su 14 procentų JK, 10 procentų Prancūzijoje ir vos 4 procentais Švedijoje (žr. schemą 17.3 ir *The Economist*, 1995 m. liepos 8 d., p. 20).

Debatuose dėl sekuliarizacijos JAV pavyzdys stipriai prieštarauja požiūriui, kad religijos reikšmė Vakarų visuomenėse mažėja. Viena vertus, JAV yra viena nuodugniausiai „modernizuotų" valstybių, tačiau tuo pat metu pasaulyje ji pasižymi vienu aukščiausių visuotinio religinio tikėjimo lygiu ir vienu didžiausių religinių organizacijų narių skaičiumi. Steve'as Bruce'as, vienas pagrindinių sekuliarizacijos teiginio gynėjų, tvirtino, jog religijos atsparumą JAV galima suprasti *kultūrinės pereigos* prasme (1996). Bruce'as daro prielaidą, jog visuomenei išgyvenant ūmią ir gilią demografinę ar ekonominę kaitą, religija gali atlikti esminį vaidmenį – ji padeda žmonėms prisiderinti prie naujų sąlygų ir išgyventi nestabilumo situacijoje. Jis teigia, kad industrializacija pasiekė JAV palyginti vėlai, plėtojosi itin sparčiai ir apėmė visuomenę, susidedančią iš aibės įvairių etninių grupių. Religija JAV, anot jo, palankiai veikė žmonių identiteto formavimąsi ir padėjo sklandžiau įsilieti į Amerikos „tautų katilą".

Sekuliarizacijos teiginio vertinimas

Sociologai beveik neabejoja, kad tradicinių bažnyčių religija, vertinama kaip ilgalaikė tendenci-

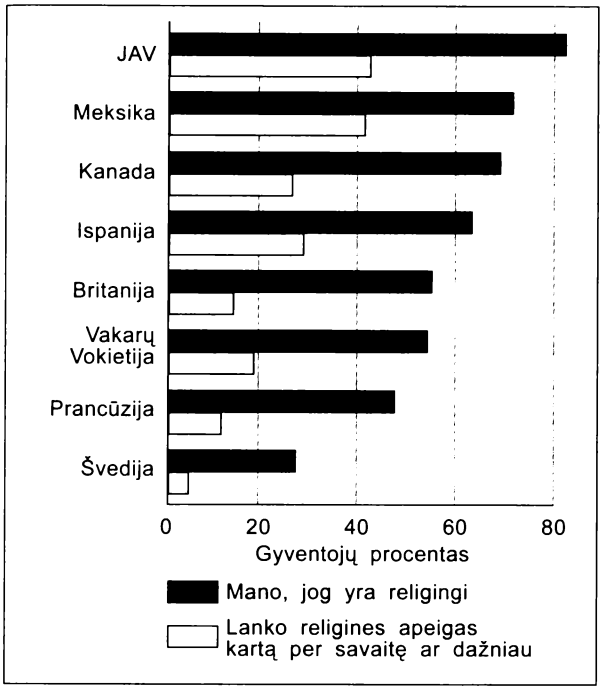

Schema 17.3. Pasišventimas religijai aštuoniose šalyse, 1990–1993 m.

Šaltinis: World Values Study Group, Inter-University Consortium for Political and Social Research.

ja, patyrė nuosmukį daugumoje Vakarų šalių, išskyrus įsidėmėtiną JAV išimtį. Religijos įtaka sumažėjo pagal visus tris sekuliarizacijos matmenis maždaug taip, kaip numatė XIX a. sociologai. Ar turėtume daryti išvadą, kad ir jie, ir vėlesni sekuliarizacijos teiginio gynėjai buvo teisūs? Ar stiprėjant modernybei religijos patrauklumas silpsta? Šitokia išvada būtų ginčytina dėl kelių priežasčių.

Pirma, dabartinė religijos padėtis Britanijoje bei kitose Vakarų šalyse yra kur kas sudėtingesnė, negu teigia sekuliarizacijos teiginio gynėjai. Religiniai ir dvasiniai tikėjimai išlieka galingi ir motyvuoti daugelio žmonių gyvenimo veiksniai, net jeigu šie individai nepasirenka formaliai garbinti šventybių tradicinės bažnyčios rėmuose. Kai kurie mokslininkai padarė prielaidą, kad vyksta poslinkis į „tikėjimą nepriklausant" (Davie, 1994). Tai reiškia, jog žmonės ir toliau tiki Dievą ar kitą aukštesniąją jėgą, tačiau savo tikėjimą praktikuoja ir brandina už institucionalizuotų religijos formų ribų.

Antra, sekuliarizacijos negalima išmatuoti naryste vien pagrindinėse trinitorių bažnyčiose. Taip elgdamiesi neatsižvelgiame į nevakarietiškų tikėjimų bei naujųjų religinių sąjūdžių vaidmens didėjimą ir tarptautiniu mastu, ir industrializuotose šalyse. Pavyzdžiui, Britanijoje mažėja tradicinių bažnyčių narių skaičius, tačiau tikinčiųjų musulmonų, induistų, sikų, judėjų, dvasiškai atgimusių evangelikų ir krikščionių stačiatikių dalyvavimas išlieka dinamiškas.

Trečia, atrodo, maža įrodymų, patvirtinančių sekuliarizaciją ne Vakarų visuomenėse. Irane bei kitose Vidurinių Rytų teritorijose, Afrikoje ir Indijoje gyvas ir dinamiškas islamo fundamentalizmas meta iššūkius vesternizacijai. Popiežius lankosi Pietų Amerikoje, ir milijonai ten esančių katalikų susižavėję lydi jį kelionėje. Kai kurių buvusios Sovietų sąjungos šalių piliečiai, patyrę dešimtmečius trukusią komunistų vadovybės priespaudą bažnyčiai, užsidegę iš naujo priima Rytų stačiatikybę. Visame Žemės rutulyje religija entuziastingai palaikoma, bet šią paramą, deja, atspindi ir religijos sužadinti konfliktai. Religija gali būti paguodos ir paspirties šaltinis, bet kartu ji glūdėjo ir tebeglūdi smarkių socialinių kovų bei konfliktų ištakose.

Galima pateikti įrodymų ir už, ir prieš sekuliarizacijos idėją. Atrodytų aišku, kad sekuliarizacija kaip koncepcija labiausiai praverčia aiškinant pokyčius, kurie šiandien vyksta tradicinėse bažnyčiose – tiek silpstančios galios bei įtakos prasme, tiek ir vidinio sekuliarizacijos proceso, veikiančio, pavyzdžiui, moterų ir gėjų vaidmenį, atžvilgiu. Moderninančias jėgas, kurios veikia visoje visuomenėje, junta ir daugelis tradicinių religinių institucijų.

Tačiau svarbiausia – religiją vėlyvosios modernybės pasaulyje reikėtų vertinti staigios kaitos, nestabilumo ir įvairovės fone. Net jei nyksta tradicinės religijos formos, pati religija išlieka lemiama mūsų socialinio pasaulio jėga. Tikėtina, kad ir tradicinių, ir naujųjų formų religija ilgai išlaikys savo trauką. Daugeliui žmonių religija suteikia įžvalgų, atveriančių sudėtingus gyvenimo ir prasmės klausimus, į kuriuos negalima patenkinamai atsakyti žvelgiant racionalizmo rakursu.

Taigi nenuostabu, kad šiais staigios kaitos laikais nemažai žmonių religijoje ieško – ir randa – atsakymus bei ramybę. Fundamentalizmas – bene ryškiausias šio reiškinio pavyzdys. Tačiau religinis atsakas į kaitą vis dažniau reiškiasi naujomis ir nežinomomis formomis: naujaisiais religiniais sąjūdžiais, kultais, sektomis ir „Naujojo amžiaus" veikla. Išoriškai šios grupės gali ir nebūti panašios į religijos formas, tačiau daugelis kritikų mano, kad jos reiškia tikėjimo transformacijas gelminės socialinės kaitos akivaizdoje.

Naujieji religiniai sąjūdžiai

Nors tradicinės bažnyčios pastaraisiais dešimtmečiais patiria narių skaičiaus mažėjimą, kitos religinės veiklos formos kuriasi ir plečiasi. Sociologai vartoja terminą **naujieji religiniai sąjūdžiai**, juo bendrai apibrėždami platų spektrą religinių ir dvasinių grupių, kultų bei sektų, atsiradusių greta pagrindinių religijų Vakarų šalyse, taip pat ir JK. Naujieji religiniai sąjūdžiai apima nepaprastai įvairias grupes – nuo dvasinių bei saviauklos grupių „Naujojo amžiaus sąjūdžio" viduje iki išskirtinių sektų, tokių kaip Hare Krišna („Tarptautinė Krišnos sąmonės bendrija").

Daugelis naujųjų religinių sąjūdžių kilo iš pagrindinių religinių tradicijų, pavyzdžiui, induizmo, krikščionybės ir budizmo, tuo tarpu kiti atsirado iš tradicijų, kurių Vakaruose iki pastarojo meto beveik nežinota. Kai kurie naujieji religiniai sąjūdžiai iš esmės yra nauji dariniai, sukurti charizmatinių lyderių, kurie vadovauja jų veiklai. Taip atsirado Susivienijimo bažnyčia, kuriai vadovauja Šventasis Sun Myung Moonas. Naujųjų religinių sąjūdžių nariai daugiausia yra atsivertėliai, o ne individai, išauklėti konkretaus tikėjimo dvasia. Labiau išsilavinę ir iš vidurinių klasių aplinkos atėję žmonės šių sąjūdžių nariais tampa dažniau negu kiti.

Dauguma Britanijos naujųjų religinių sąjūdžių kilo JAV arba Rytuose, tačiau keletas, pavyzdžiui, Esterijaus draugija ir Emin fondas Britanijoje egzistavo jau anksčiau. Jungtinės Valstijos nuo Antrojo pasaulinio karo laikų mato tokią didelę religinių sąjūdžių plėtrą, tokį jų gausėjimą, kokių ši šalis per savo istoriją dar niekada nebuvo regėjusi, taip pat ir beprecedentį denominacijų susijungimo ir skaidos atvejų skaičių. Dauguma gyvavo labai trumpai, tačiau keletas sulaukė įspūdingai daug sekėjų.

Naujųjų religinių sąjūdžių populiarumui aiškinti buvo pateikta įvairių teorijų. Kai kurie stebėtojai teigė, kad naujuosius religinius sąjūdžius reikia laikyti atsaku į liberalizacijos ir sekuliarizacijos procesus, vykstančius visuomenėje ir net tradicinėse bažnyčiose. Žmonės, kuriems atrodo, jog tradicinės religijos pasidarė ritualistinės ir nebeturi dvasinės prasmės, gali rasti paguodą ir tvirtesnį bendruomenės jausmą kitur – mažesniuose, ne taip nuasmenintuose naujuosiuose religiniuose sąjūdžiuose.

Kiti, pavyzdžiui, įžymus mokslininkas Bryanas Wilsonas, naujuosius religinius sąjūdžius laiko sparčios socialinės kaitos išdava (1982). Kai suyra tradicinės socialinės normos, žmonės ima ieškoti ir paaiškinimų, ir nuraminimo. Pavyzdžiui, grupių ir sektų, iškeliančių asmeninį dvasingumą, kūrimasis reiškia, kad nestabilumo ir netikrumo akivaizdoje daugelis individų jaučia poreikį iš naujo „prisijungti" prie savo vertybių ir tikėjimų.

Dar vienu veiksniu galėtų būti faktas, kad naujieji religiniai sąjūdžiai kreipiasi į žmones, kurie jaučiasi atstumti, atitolę nuo pagrindinio visuomenės kamieno. Kai kurie autoriai teigia, kad kolektyvinės, bendruomeninės sektų ir kultų nuostatos gali pasiūlyti paramą ir suteikti bendrumo jausmą. Šią idėją išplėtojo Roy'us Wallisas, nagrinėdamas vidurinės klasės jaunimo dalyvavimą naujuosiuose religiniuose sąjūdžiuose. Šie jaunuoliai nėra nuskriausti materialia prasme, tačiau visuomenėje gali jausti emocinę ir dvasinę izoliaciją. Dalyvavimas kulte gali tapti pagalba šiam susvetimėjimo jausmui įveikti.

Naujųjų religinių sąjūdžių rūšys

Savo knygoje *The Elementary Forms of New Religious Life,* 1984 („Elementariosios naujojo religinio gyvenimo formos") Roy'us Wallisas pasiūlė, kad naujuosius religinius sąjūdžius galima būtų aiškinti pagal priklausomybę trims bendrojo pobūdžio kategorijoms. Šiai tipologijai jau beveik

dvidešimt metų, tačiau ji vis dar naudinga kaip būdas šiems sąjūdžiams skirti. Roy'aus Walliso pasiūlyta naujųjų religinių sąjūdžių skaida į *pasaulėteigos, pasaulėneigos* ir *sambūvio su pasauliu* sąjūdžius grindžiama kiekvienos individualios grupės santykiu su platesniu socialiniu pasauliu.

Pasaulėteigos sąjūdžiai

Pasaulėteigos sąjūdžiai giminingesni „saviaukl os" ar „terapijos" grupėms negu įprastinėms religinėms. Tai – sąjūdžiai, kurie dažnai neturi ritualų, bažnyčių bei formaliosios teologijos, o savo dėmesį sutelkia į dvasinę narių gerovę. Kaip sako pats pavadinimas, pasaulėteigos sąjūdžiai neatmeta išorės pasaulio ar jo vertybių. Jie veikiau stengiasi atverti žmogiškąjį potencialą ir šitaip padidinti sekėjų gebėjimus veikti ir patirti sėkmę išorės pasaulyje.

Šitokių grupių pavyzdys yra Scientologijos bažnyčia. Ji buvo įsteigta L. Rono Hubbardo, iš savo pirminio branduolio Kalifornijoje išsiplėtojo po pasaulį ir turi daug narių įvairiose šalyse. Scientologai tiki, kad visi esame dvasiškos būtybės, tačiau savo dvasinę prigimtį paneigėme. Pratybomis, kurios leidžia suvokti tikrąsias savo dvasines gebas, žmonės gali atgauti pamirštąsias antgamtines galias, praskaidrinti dvasią ir atskleisti visas savo galimybes.

Į pasaulėteigos sąjūdžių kategoriją patenka daugelis vadinamojo **„Naujojo amžiaus" sąjūdžio** srovių. „Naujojo amžiaus" sąjūdis atsirado iš XX a. septintojo ir aštuntojo dešimtmečių kontrkultūros ir apima platų tikėjimų, praktikų ir gyvensenų spektrą. Pagoniški mokymai (keltų, druidų, Amerikos čiabuvių ir kiti), šamanizmas, azijietiško misticizmo atmainos, raganiški ritualai ir Dzen meditacijos – tai tik keletas rūšių veiklos, laikomos „Naujuoju amžiumi". Nors šio sąjūdžio formos akivaizdžiai eklektiškos, tačiau jas vienija bendra pasaulėžiūra apie žmogaus būseną ir jos transformacijos potencialą. Sociologas Paulas Heelasas tvirtina, kad „Naujojo amžiaus" sąjūdis iš esmės pasišventęs „savimonės dvasingumo" idėjai – tikėjimui, kad savastis yra šventa (1996). „Naujojo amžiaus" grupės skatina sekėjus iš naujo atrasti savo vidinį dvasingumą ir dėl autentiškesnės egzistencijos atsisakyti užterštos būdo būti pasaulyje, kuris įgytas per socializaciją.

Vienas pagrindinių „Naujojo amžiaus" sąjūdžio raidos apraiškų per tris pastaruosius dešimtmečius – renginiai, kuriuos Heelasas vadina „dvasingumo seminarais". Individai, siekiantys plėtoti savo dvasingumą ir patyrinėti savosios prigimties gelmes, gali tą daryti atitinkamai suformuotoje aplinkoje, kuri atsieta nuo jų kasdienio gyvenimo ir veiklos. Įdėmiau pažvelkime į vienų tokių kursų skelbimą (cituojama: Heelas, 1996: 60):

> AŠTUONIŲ DIENŲ SEMINARAS,
> skirtas padėti jums įveikti kliūtis,
> patirti
> MEILĖS, GALIOS, KŪRYBINĖS SAVIRAIŠKOS
> YPATYBES,
> KURIOS LEIS JUMS
> 1) įgyvendinti visus asmeninius troškimus ir siekinius,
> kurie yra neatsiejama jūsų gyvenimo
> galutinio tikslo dalis;
> 2) veiksmingai tarnauti žmonių bendruomenei:
> – individams, šeimoms, grupėms,
> organizacijoms, korporacijoms ir t. t.,
> – socialinio bei ekonominio nestabilumo
> ir sparčios kaitos laikais;
> kitaip tariant, veiksmingai prisidėti prie
> SOCIALINĖS TRANSFORMACIJOS,
> KURI ABSOLIUČIAI REIKALINGA
> šioje planetoje

Paviršutiniškai žvelgiant, atrodo, kad „Naujojo amžiaus" sąjūdžio misticizmas visiškai prieštarauja moderniosioms visuomenėms, kuriose jis palankiai vertinamas. Norėdami įveikti modernybės iššūkius, „Naujojo amžiaus" sekėjai ieško ir kuria alternatyvius gyvenimo būdus. Tačiau Heelasas daro prielaidą, jog „Naujojo amžiaus" veiklos nereikėtų interpretuoti kaip tiesiog radikaliai nutrauktų santykių su dabartimi. Turėtume pamatyti, kad tai – platesnės kultūrinės pereigos dalis ir *išreiškia* dominuojančios kultūros aspektus. Vėlyvosios modernybės visuomenėse individai turi nepalyginamai daugiau savivaldos ir laisvės modeliuoti savo gyvenimus. Šiuo atžvilgiu „Naujojo amžiaus" sąjūdis labai sutampa su moderniuoju amžiumi: žmonės skatinami peržengti tradicinių vertybių bei lūkesčių ribas ir gyventi savo gyvenimą aktyviai, vadovaujantis vidine savivoka.

Pasaulėneigos sąjūdžiai

Priešingai pasaulėteigos grupėms, **pasaulėneigos sąjūdžiai** yra itin kritiški išorės pasaulio atžvilgiu. Savo sekėjų jie dažnai reikalauja gerokai pakeisti ankstesnę gyvenseną – gali būti laukiama, kad nariai gyvens asketiškai, pakeis savo drabužius ar šukuoseną arba laikysis tam tikros dietos. Pasaulėneigos sąjūdžiai neretai būna išskirtiniai, uždari. Tuo jie skiriasi nuo pasaulėteigos sąjūdžių, kurie linkę į atvirumą visiems. Kai kurie pasaulėneigos sąjūdžiai demonstruoja *totalinių institucijų* (žr. p. 331) savybes; laukiama, kad nariai priskirs savo individualius identitetus grupės identitetui, laikysis griežtų etikos kodeksų ar taisyklių ir pasitrauks iš veiklos išorės pasaulyje.

Dauguma pasaulėneigos sąjūdžių laiko ir pasišventimo prasme iš savo narių reikalauja kur kas daugiau, negu senesnės oficialiosios religijos. Kai kurios grupės žinomos dėl taikomo „bombardavimo meile" metodo, kurio tikslas – laimėti visišką individo ištikimybę. Potencialus atsivertėlis apsupamas dėmesiu ir nuolatos demonstruojamomis meilės apraiškomis, kol emociškai įtraukiamas į grupę. Kai kurie naujieji sąjūdžiai iš tiesų sulaukė kaltinimų, kad „plauna savo sekėjų smegenis" – siekia kontroliuoti individų protą taip, kad atimtų iš jų gebėjimą priimti savarankiškus sprendimus.

Daugelį pasaulėneigos sąjūdžių ėmė intensyviai stebėti valstybinė valdžia, žiniasklaida ir visuomenė. Kai kurie kraštutiniai pasaulėneigos kultų atvejai sukėlė didelį susirūpinimą. Japonų grupė *Aum Shinrikyo* 1995 metais Tokijo metro paskleidė mirtinai nuodingas zarino dujas, apnuodydama tūkstančius rytą skubėjusių į darbą keleivių. Jungtinių Amerikos Valstijų Waco mieste, Teksaso valstijoje, įsikūręs Dovydo atžalų kultas, 1993 metais apkaltintas seksualine prievarta prieš vaikus ir ginklų kaupimu, įsivėlė į mirtiną konfrontaciją su JAV federacine valdžia.

Sambūvio su pasauliu sąjūdžiai

Trečioji naujųjų religinių sąjūdžių rūšis yra artimiausia tradicinėms religijoms. **Sambūvio su pasauliu sąjūdžiai** linkę pabrėžti, jog vidinis religinis gyvenimas svarbiau už žemiškuosius rūpesčius. Šių grupių nariai siekia susigrąžinti dvasinį tyrumą, kuris, jų manymu, buvo prarastas tradicinėje religinėje aplinkoje. Pasaulėteigos ir pasaulėneigos grupių sekėjai dažnai keičia savo gyvensenas pagal naują religinę veiklą, tuo tarpu sambūvio su pasauliu sąjūdžių rėmėjai toliau be didelių regimų pokyčių gyvena savo kasdienį gyvenimą ir tęsia savo karjeras. Pastarųjų sąjūdžių pavyzdys yra penkiasdešimtininkai. Jie tiki, kad Šventąją Dvasią galima išgirsti per individus, kuriems suteikta dovana „prabilti kalbomis", kurių jie šiaip nemoka.

Naujieji religiniai sąjūdžiai ir sekuliarizacija

Ilgalaikis ir tvirtas naujųjų religinių sąjūdžių populiarumas meta dar vieną iššūkį sekuliarizacijos teiginiui. Šio teiginio priešininkai atkreipia dėmesį į naujųjų religinių sąjūdžių įvairovę bei dinamizmą ir sako, kad religija bei dvasingumas tebėra esminis moderniojo gyvenimo aspektas. Teisybė, tradicinės religijos prarado įtaką, bet religija neišnyko, tik pasuko naujomis kryptimis. Tačiau su šitu sutinka ne visi mokslininkai. Sekuliarizacijos idėjos gynėjai nurodo, kad naujieji religiniai sąjūdžiai, nors ir esmingai paveikdami atskirų sekėjų gyvenimus, išlieka periferiniai visuomenės kaip visumos atžvilgiu. Šie sąjūdžiai yra fragmentiški ir palyginti neorganizuoti; jie kenčia dėl didelės narių kaitos, nes sąjūdis kurį laiką traukia žmones, o po to jie pasuka kitur, ieškodami ko nors nauja. Sekuliarizacijos teiginio gynėjai tvirtina, kad, palyginti su rimtu religiniu pasišventimu, dalyvavimas naujajame religiniame sąjūdyje veikiau primena laisvalaikio pomėgį ar gyvensenos pasirinkimą.

Tūkstantmečio sąjūdžiai (milenarizmas)

Milenarizmo gyvavimas ir jo tikėjimų besilaiką sąjūdžiai labai aiškiai rodo, kad religija dažnai skatina aktyvumo padidėjimą ir socialinę kaitą. Milenarine vadinama grupė, laukianti, kad jos tikintieji bus netrukus visi drauge išganyti arba kataklizmiškai pasikeitus dabarčiai, arba atsikūrus ka-

daise neva egzistavusiam aukso amžiui (tiesą sakant, terminas „milenarizmas“ kilo iš tūkstantmetės Kristaus viešpatystės – *tūkstantmečio*, kurį pranašavo Šventasis Raštas). Tūkstantmečio sąjūdžiai tvirtai susipynę su krikščionybės istorija ir atsirado dviejuose pagrindiniuose kontekstuose: tolimoje praeityje – tarp skurdžių Vakaruose, o vėliau – tarp kolonizuotų tautų kitose pasaulio dalyse.

Jokymo sekėjai

Viduramžių Europos milenarizmo sąjūdžiams priklausė jokymizmas, suvešėjęs XIII a. (Colin, 1970a, 1970b). Tuo metu sparčiai kilo Europos ekonominė gerovė, taigi turtėjo ir dominuojanti Katalikų bažnyčia. Daugelis abatų savo vienuolynus pavertė prašmatniomis pilimis, vyskupai statėsi rūmus, kuriuose gyveno didingai kaip pasauliečiai feodalai, o popiežiai išlaikydavo puikius dvarus. Jokymizmas susikūrė kaip protestas prieš šias oficialiosios bažnyčios tendencijas.

XIII a. viduryje kai kurie vienuoliai pranciškonai (kurių ordinui buvo itin svarbu atsižadėti kūniškų malonumų ir turtų) ėmė protestuoti prieš nesantūrius bažnyčios pareigūnų įpročius. Savo sąjūdį jie grindė pranašiškais tekstais, parašytais abato Jokymo Fioriečio, mirusio prieš penkiasdešimt metų (1202 metais). Jokymo raštuose buvo pranašaujama, kad 1260 metais „dvasingieji“ (kaip jie save vadino) pažymės trečiąją ir paskutiniąją krikščioniškojo pasaulio epochą. Tada prasidėsiąs tūkstantmetis, kuriame visi žmonės – nesvarbu kokios religijos anksčiau būtų buvę saistomi – susivienysią gyventi pasišventę krikščionybei ir laisva valia pasirinkę neturtą. Aiškinta, kad egzistuojanti bažnyčia būsianti paleista, o dvasininkiją sutriuškinsiąs Vokietijos imperatorius.

Kai 1260 metai praėjo be šio kataklizmo apraiškų, tūkstantmečio datą nukelta į vėlesnius laikus, po to atidėta dar ir dar kartą. Tačiau Jokymo sekėjų įkarštis neišblėso. Pasmerkti religinės valdžios, dvasingieji jokymitai oficialiąją bažnyčią ėmė laikyti Babilono paleistuve, o popiežių – Antikristu ir Apokalipsės žvėrimi. Jie laukė iš savo gretų ateisiant išganytoją, kuris iškiltų į popiežiaus sostą kaip „angeliškasis popiežius“, pasirinktas Dievo, idant atverstų visą pasaulį gyventi laisva valia pasirinkus neturtą. Vienai šio sąjūdžio grupių vadovavo brolis Dolčinas (Fra Dolcino), kuris, turėdamas per tūkstantį ginkluotų žmonių, Šiaurės Italijoje tol kariavo su popiežiaus armija, kol ši įveikė ir sutriuškino jo pajėgas. Brolis Dolčinas kaip eretikas buvo nuteistas sudeginti ant laužo, tačiau ir po daugelio metų vis dar atsirasdavo grupių, teigusių, kad jas įkvepiąs Dolčinas.

Dvasių šokis

Visiškai kitoks milenarinio sąjūdžio pavyzdys – Dvasių šokio kultas, atsiradęs tarp Šiaurės Amerikos lygumų indėnų XIX a. pabaigoje. Pranašai skelbė, kad tūkstantmečio ženklu tapsianti visuotinė katastrofa, kurios metu audros, žemės drebėjimai, viesulai ir potvyniai nušluosią visus baltuosius įsibrovėlius. Bet indėnai išgyvensią ir vėl išvysią prerijas, pilnas bizonų ir kitų medžiojamų žvėrių. Po katastrofos visiškai išnyksiantis etninis sisuskirstymas, o bet kuris baltasis, atkeliavęs į šias žemes, draugiškai sugyvensiąs su indėnais. Ritualas plito po visą teritoriją iš vienos bendruomenės į kitą, panašiai kaip vėliau iš kaimo į kaimą sklido religiniai kultai Naujojoje Gvinėjoje. Dvasių šokio ritualai apėmė dainavimą, giedojimą, rečitatyvą ir panirimą į transui artimą būseną. Šių ritualų idėjų ištakos buvo iš dalies krikščioniškos, atsiradusios dėl kontaktų su šia religija, o iš dalies priklausė tradiciniam saulės šokiui, kurį indėnai atlikdavo dar prieš atvykstant baltiesiems. Dvasių šokio kultas išnyko po skerdynių Wounded Knee (Pietų Dakotoje), per kurias nuo baltųjų kareivių rankos žuvo 370 indėnų vyrų, moterų ir vaikų.

Tūkstantmečio sąjūdžių prigimtis

Kodėl atsiranda tūkstantmečio sąjūdžiai? Galima nustatyti kelis daugumai ar visiems bendrus elementus. Iš esmės visi tokie sąjūdžiai yra susiję su veikiančiais *pranašais* („įkvėptaisiais“ lyderiais ar mokytojais), kurie semiasi idėjų iš pripažintųjų religijų ir skelbia būtinybę jas atgaivinti. Jeigu jie

sugeba žodžiais išreikšti dalykus, kuriuos kiti tik neaiškiai junta, ir padeda atsiverti emocijoms, skatinančioms žmones veikti, šiems pranašams puikiai sekasi pritraukti vis daugiau sekėjų. Pranašavimas visuomet buvo artimai susijęs su išganymo religijomis, ypač su krikščionybe, o dauguma tūkstantmečio sąjūdžių lyderių, veikusių kolonizuotose teritorijoje, išmanė krikščionių praktiką bei tikėjimus. Tiesą sakant, daugelis jų kitados buvo misijų mokytojai, atgręžę priimtąją religiją prieš tuos, kurie išmokė juos šio tikėjimo.

Tūkstantmečio sąjūdžiai dažnai atsiranda ten, kur vyksta esminė kultūros kaita arba staiga padidėja skurdas (Worsley, 1970). Jie turi tendenciją pritraukti žmones, kurie dėl tokių pokyčių jaučiasi itin nuskriausti, todėl gali nebepritarti esamai padėčiai. Viduramžių Europoje milenariniai sąjūdžiai dažnai tapdavo paskutiniu, žūtbūtiniu prieglobsčiu tiems, kurie staiga nuskursdavo. Pavyzdžiui, badmečiais valstiečius traukdavo sekti pranašais, žadėjusiais nuostabią viziją – „apverstąjį pasaulį“, kuriame vargšai galiausiai paveldėsią žemę. Kolonizuotose tautose tūkstantmečio sąjūdžiai turi tendenciją plėtotis tuomet, kai tradicinė kultūra griūva dėl Vakarų kolonistų įtakos, kaip Dvasių šokio sąjūdžio atveju.

Milenarizmas kartais interpretuojamas kaip skurdžių maištas prieš privilegijuotuosius (Lantenari, 1963) arba engiamųjų – prieš galinguosius; iš tiesų, daugeliu atveju šis veiksnys visiškai akivaizdus. Bet šis aiškinimas pernelyg supaprastintas: juk kai kuriuos tūkstantmečio sąjūdžius, tokius kaip dvasingųjų jokymitų, suformavo įtakos ir sentimentai, kurie iš pradžių neturėjo beveik nieko bendra su materialiu skurdu.

Apokalipsizmas

Tūkstantmečio sąjūdžiai susiję su **apokalipsizmu**, tikėjimu dieviškai apreikštais mokymais apie galutinius istorijos įvykius. Apokaliptiniai sąjūdžiai tam tikrus socialinio pasaulio įvykius laiko ženklais, kad neišvengiamai artėja pasaulio pabaiga. Pastaraisiais dešimtmečiais, artėjant naujam tūkstantmečiui, daugėjo apokaliptinių sąjūdžių ir gausėjo jų narių. AIDS atsiradimas, komunizmo žlugimas, Persijos įlankos karas, pasaulio klimato atšilimo bei ekologinės katastrofos grėsmė ir galingų informacinių technologijų iškilimas kurstė apokaliptines tuoj ateisiančios „paskutiniosios dienos“ vizijas (Robbins ir Palmer, 1997).

Apokalipsizmas gali įgauti ir religines, ir pasaulietines formas; kai kurie mokslininkai daro prielaidą, kad ruošiantis naujajam tūkstantmečiui ribos tarp religinio ir pasaulietinio apokalipsizmo vis labiau nusitrins. Kai kurie XX a. pabaigos apokaliptiniai sąjūdžiai tiesiogiai atsišakojo nuo oficialių religinių grupių, pavyzdžiui, Septintosios dienos adventistų, mormonų ar katalikų. Kituose, tokiuose kaip Dovydo atžalos, *Aum Shinrikyo*, Dangaus vartai ir Saulės šventovės ordinas, glūdi aiškūs religinių vaizdinių ir diskurso elementai, tačiau ryškėja ir stiprus susirūpinimas kitais veiksniais, pavyzdžiui, technologijų plėtra. Panašiai pastebėta, kad „pasaulietiniai sąjūdžiai, tokie kaip aplinkosauga ir feminizmas, dažnai ima atrodyti apokaliptiški, o kiti reiškiniai, pavyzdžiui, išgyvenimo – paramilitarizmo sąjūdis, radikalusis feminizmas ar kova su abortais, atrodo, turi ir religinių, ir pasaulietinių matmenų“ (Robbins ir Palmer, 1997: 12).

Religinis fundamentalizmas

Religinio fundamentalizmo stiprybė – dar vienas požymis, kad moderniajame pasaulyje sekuliarizacija netriumfavo. **Fundamentalizmo** terminą galima taikyti skirtinguose kontekstuose, kai norima apibrėžti griežtą kurios nors principų ar tikėjimų visumos laikymąsi. *Religinis fundamentalizmas* nusako traktuotę, kurią taiko tam tikros religinės grupės: jos kviečia paraidžiui aiškinti pamatines šventąsias knygas ar tekstus ir tikėti, kad doktrinas, atsiskleidusias šitaip skaitant, privalu taikyti visiems socialinio, ekonominio ir politinio gyvenimo aspektams.

Religiniai fundamentalistai tiki, jog įmanomas tik vienintelis pasaulėvaizdis ir kad būtent jų turimasis yra teisingas: čia nelieka vietos dviprasmybei ar dauginėms interpretacijoms. Religinio fun-

damentalizmo sąjūdžiuose prieiti prie šventųjų knygų tikslių prasmių leidžiama tik grupei privilegijuotų „aiškintojų" – dvasininkų ar kitų religinių lyderių ir panašiai. Šis prieigos ribojimas suteikia jiems didžiulį autoritetą – ne tik religijos dalykuose, bet ir pasaulietiškuose reikaluose. Religiniai fundamentalistai tapo įtakingomis politinėmis opozicinių sąjūdžių, pagrindinių politinių partijų (tarp jų ir JAV) figūromis ir valstybių vadovais (kaip Irane).

Religinis fundamentalizmas yra palyginti naujas reiškinys – jį nusakantis terminas visuotinai prigijo vos per du–tris pastaruosius dešimtmečius. Daugiausia jis atsirado kaip atsakas į globalizaciją. Kai modernizacijos jėgos ėmė laipsniškai pakirtinėti tradicinius socialinio pasaulio elementus – tokius kaip tvirta šeima ir vyrų viršenybė moterų atžvilgiu, – tradiciniams tikėjimams ginti iškilo fundamentalizmas. Globalėjančiame pasaulyje, kuris nori racionalių motyvų, fundamentalizmas primygtinai reikalauja atsakymų, pagrįstų tikėjimu, ir atramos į ritualinę tiesą: fundamentalizmas yra tradicija, ginama tradiciniu būdu. Fundamentalizmas labiau siejasi su tuo, *kaip* ginti ir pateisinti tikėjimus, negu su pačiu tikėjimų turiniu.

Tiesą sakant, fundamentalizmas priešpriešina save modernybei, bet savo tikėjimams skelbti jis pritaiko modernius metodus. Pavyzdžiui, televizija, kaip priemone savo doktrinoms skleisti, vieni iš pirmųjų pasinaudojo JAV krikščionys fundamentalistai; taip pat musulmonai fundamentalistai, Čečėnijoje kovojantys su Rusijos ginkluotosiomis pajėgomis, sukūrė tinklalapius savo požiūriams dėstyti; hindutvos aktyvistai panaudojo internetą ir elektroninį paštą „indiškojo identiteto" jausmui žadinti.

Šiame poskyryje panagrinėsime dvi ryškiausias religinio fundamentalizmo formas. Per pastaruosius trisdešimt metų islamiškasis ir krikščioniškasis fundamentalizmai sutvirtėjo, formuodami ir nacionalinės, ir tarptautinės politikos apybrėžas.

Islamiškasis fundamentalizmas

Iš ankstyvųjų sociologijos mąstytojų tik Weberis būtų galėjęs įtarti, kad tradicinė religinė sistema, pavyzdžiui, islamas, XX a. pabaigoje gali iš esmės atgyti ir tapti reikšmingų politinių darinių pagrindu. Tačiau devintajame dešimtmetyje būtent taip atsitiko Irane. Pastaraisiais metais islamiškojo atgimimo sąjūdis paplito ir kitose šalyse, tarp jų – Egipte, Sirijoje, Libane, Alžyre, Afganistane ir Nigerijoje, padarydamas joms didelį poveikį. Kaip paaiškinti šį didžiulį islamo atgimimą?

Norėdami suprasti šį reiškinį, turime pažvelgti į dviejų tipų aspektus: pamatyti islamą kaip tradicinę religiją ir pasaulietiškus pokyčius, paveikusius moderniąsias valstybes, persmelktas islamo įtakos. Islamas, kaip ir krikščionybė, yra religija, kurią nuolatos žadina veiklos skatinimas: Korane – islamo šventojoje knygoje – apstu nuorodų tikintiesiems „kautis kaip Dievo liepta". Kovoti reikia ir su netikinčiaisiais, ir su musulmonų bendruomenės tvirkintojais. Amžiams bėgant vis keitėsi musulmonų reformatorių kartos, kol pagaliau pats islamas vidujai susiskaidė taip, kaip krikščionybė.

Šiizmas atsišakojo nuo tradicinio islamo kamieno jo istorijos pradžioje ir iki šiol daro nemažą įtaką. Šiizmas nuo XVI a. buvo oficiali Irano (anksčiau Persijos) religija; iš jo šaltinių idėjų sėmėsi Irano revoliucija. Savo pradininku šiitai laiko imamą Alį, VII a. religinį bei politinį lyderį, kuris, kaip tikima, iš to laikotarpio žemiškųjų valdovų išsiskyrė ypatingu asmeniniu pasišventimu Dievui ir nepaprasta dora. Į Alio palikuonis imta žvelgti kaip į teisėtus islamo lyderius, nes juos, priešingai negu valdančiąsias dinastijas, laikė priklausančiais pranašo Mahometo šeimai. Šiitai tikėjo, kad būsianti įtvirtinta Mahometo teisėto palikuonio valdžia, kuri panaikinsianti tironiją ir neteisybes, susijusias su esamais režimais. Mahometo palikuonis tapsiąs lyderiu, vedamu paties Dievo, ir valdysiąs pagal Koraną.

Didelės šiitų bendruomenės gyvena ir kitose Vidurinių Rytų šalyse, tarp jų – Irake, Turkijoje ir Saudo Arabijoje, taip pat Indijoje ir Pakistane. Tačiau šiose šalyse islamo lyderiai priklauso daugumai – *sunitams*. Musulmonai sunitai seka „pramintu taku" – tam tikra iš Korano kilusių tradicijų sistema. Priešingai gana griežtai apibrėžtoms šiitų pažiūroms, sunizmas pakantus kur kas įvairesnėms nuomonėms.

Islamas ir Vakarai

Viduramžiais vyko daugmaž nuolatinė kova tarp krikščioniškosios Europos ir musulmoniškųjų valstybių, tuomet kontroliavusių teritorijas, kurių didelė dalis vėliau tapo Ispanija, Graikija, Jugoslavija, Bulgarija ir Rumunija. XVIII–XIX amžiuose, tvirtėjant Vakarų galiai, europiečiai atsiėmė daugumą musulmonų užkariautų žemių ir faktiškai kolonizavo jų valdas Šiaurės Afrikoje. Šie pokyčiai buvo tikra katastrofa musulmonų religijai bei civilizacijai, kurias islamo tikintieji laikė įmanomai aukščiausiomis ir pažangiausiomis, pranokstančiomis visas kitas. XIX a. pabaigoje musulmonų pasaulio nesugebėjimas veiksmingai atsispirti Vakarų kultūros plėtrai paskatino kilti reformacinius sąjūdžius, siekusius restauruoti islamą, sugrąžinant jam pirminį tyrumą ir stiprybę. Pagrindinė idėja buvo tokia: į Vakarų iššūkį islamas turėtų atsakyti, patvirtindamas savo tikėjimų ir praktikų identitetą.

XX a. ši idėja buvo įvairiai plėtojama ir sudarė „islamo revoliucijos" Irane 1978–1979 metais foną. Iš pradžių revoliuciją kurstė vidinis pasipriešinimas Irano šachui, kuris priėmė ir bandė populiarinti vakarietiškojo modelio modernizacijos formas – pavyzdžiui, vykdė žemės reformą, suteikė moterims balsavimo teisę ir plėtojo pasaulietinį švietimą. Šachą nuvertęs sąjūdis subūrė skirtingų interesų žmones, kurie anaiptol ne visi siejosi su islamo fundamentalizmu, tačiau dominuojanti figūra buvo ajatola Khomeinis, radikaliai iš naujo interpretavęs šiitų idėjas.

Po revoliucijos Khomeinis šalyje sukūrė valdymo sistemą pagal tradicinę islamo teisę. Religija, kaip nustatyta Korano, tapo tiesioginiu viso politinio ir ekonominio gyvenimo pagrindu. Laikantis atgaivintosios islamo teisės – *šariato* – įtvirtinta griežta vyrų ir moterų segregacija, moterys viešumoje privalėjo dengti kūną ir galvą, praktikuojantys homoseksualai turėjo būti sušaudyti, o svetimautojai – mirtinai užmėtyti akmenimis. Griežtą kodeksą lydėjo labai nacionalistinė pasaulėžiūra, ypač nukreipta prieš Vakarų įtakas.

Irano Islamo Respublika užsibrėžė paversti valstybę grynai islamiškąja – taip organizuoti valdymą ir visuomenę, kad visose srityse įsiviešpatautų islamo mokymai. Tačiau šis procesas anaiptol nebaigtas, esama ir prieš jį veikiančių jėgų. Zubaida (1996) išskyrė tris tarpusavyje kovojančių grupių junginius. *Radikalai* nori tęsti ir gilinti islamo revoliuciją. Jie taip pat mano, kad revoliuciją reikia aktyviai eksportuoti į kitas islamiškąsias šalis. *Konservatyviuosius* islamistus daugiausia sudaro religiniai funkcionieriai, manantys, jog revoliucija pakankamai toli pažengė. Revoliucija suteikė jiems galios padėtį visuomenėje, ir tą galią jie norėtų išlaikyti. *Pragmatikai* pritaria rinkos reformoms ir ekonomikos atvėrimui užsienio investicijoms bei prekybai. Jie prieštarauja griežtam islamo kodeksų taikymui moterims, šeimai ir teisinei sistemai.

Šie Irano visuomenės trūkumai išaiškėjo, kai šaliai ėmė vadovauti Mohammedas Khatamis, į reformas linkęs prezidentas, kurio sąjungininkai atgavo parlamento kontrolę 2000 metų vasario mėnesio rinkimuose. Ajatolos Khomeinio mirtis 1989 metais buvo smūgis Irano radikaliesiems ir konservatyviesiems elementams; jo įpėdinis ajatola Ali Khamenei's išlieka lojalus Irano galingiesiems muloms (religiniams lyderiams), bet sparčiai netenka populiarumo tarp eilinių Irano piliečių, kurie piktinasi represiniu režimu ir nuolatinėmis socialinėmis „negaliomis".

Islamiškojo atgimimo plėtra

Tikėtasi, kad idėjos, pagrindusios Irano revoliuciją, suvienys visą islamiškąjį pasaulį prieš Vakarus. Tačiau šalių, kuriose šiitai sudarė mažumą, vyriausybės nesusisaistė su Irano islamiškąja revoliucija tvirtais ryšiais. Kita vertus, daugumoje šių valstybių nepaprastai išpopuliarėjo islamo fundamentalizmas, kuris ir kitur skatino įvairias islamiškojo atgimimo formas.

Per pastaruosius dešimt–penkiolika metų islamo fundamentalizmo sąjūdžiai įgijo įtaką daugelyje Šiaurės Afrikos, Vidurinių Rytų ir Pietų Azijos šalių, tačiau į valdžią įstengė ateiti tik dar dviejose valstybėse (žr. schemą 17.4). Sudaną nuo 1989 metų valdo Hassano al-Turabio Nacionalinio gelbėjimo frontas, o fundamentalistinis Talibano režimas 1996 metais įsitvirtino susiskaldžiusioje Af-

ganistano valstybėje. Daugelyje kitų valstybių islamo fundamentalizmo grupės įgijo įtaką, tačiau joms buvo užkirstas kelias į valdžią. Pavyzdžiui, Egipte, Turkijoje ir Alžyre islamo fundamentalistų maištus numalšino valstybė arba kariškiai.

Daugeliui kelia nerimą islamo pasaulio siekis konfrontuoti su tomis pasaulio dalimis, kurios nesilaiko jo tikėjimo. Mokslininkas politologas Samuelis Huntingtonas (1993) teigė, kad pasibaigus Šaltajam karui ir plečiantis globalizacijai Vakarų ir islamo pažiūrų kova gali tapti pasaulinėmis „civilizacijų grumtynėmis". Nacionalinė valstybė nebėra pagrindinis tarptautinių santykių veiksnys, todėl varžybos ir konfliktai kils tarp didesnių kultūrų ar civilizacijų.

Šitokių konfliktų pavyzdžius jau matėme buvusioje Jugoslavijoje – Bosnijoje ir Kosove, kai Bosnijos musulmonai ir Kosovo albanai kovojo prieš serbus, atstovaujančius krikščionių stačiatikių kultūrai. Šie ir panašūs įvykiai sustiprino musulmonų, kaip pasaulio bendruomenės, savimonę. Kaip pažymėjo stebėtojai, „Bosnija virto musulmonų sutelkties tašku, įkvepiančiu visą musulmoniškąjį pasaulį... (ji) sukūrė ir paryškino poliarizacijos bei radikalizacijos nuotaikas musulmonų bendruomenėse, tačiau tuo pat metu sustiprino buvimo musulmonu jausmą" (Ahmed ir Donnan, 1994: 7–8).

Kiti stebėtojai teigia, kad dalykai pasisuko kita linkme, ir islamiškasis fundamentalizmas traukiasi. Tie, kurie laikosi šios nuomonės, mano, jog dabar jis turi maža galimybių išsikovoti visišką valdžią islamiškosiose pasaulio valstybėse. Kai islamiškajam fundamentalizmui pasisekdavo, kaip, pavyzdžiui, Irane, jis nepajėgdavo pateikti gyvybingo ir patrauklaus modelio, kuriuo panorėtų sekti kitos valstybės. Net ir pats Iranas, atrodo, ėmėsi ribotų demokratizacijos bandymų.

Tačiau būtų klaidinga teigti, kad islamiškasis fundamentalizmas senka. XXI amžiui prasidedant, islamiškoji opozicija lieka tvirta tokiose valstybėse, kaip Malaizija ir Indonezija, *šariato* teisę neseniai pritaikė keletas Nigerijos provincijų, o karas Čečėnijoje patraukė dalyvauti islamo kovotojus, remiančius islamo valstybės įkūrimą Kaukaze. Tarp musulmonų, gyvenančių anapus islamo pasaulio sienų, daugėja žmonių, kuriems islamiškoji simbolika bei aprangos stilius tapo svarbiais identiteto ženklais. Tokie įvykiai, kaip Persijos įlankos karas ar skandalas dėl Salmano Rushdie'o „Šėtoniškų eilių" publikavimo, islamo pasaulyje sužadino permainingas, bet gyvas reakcijas, priešingas ar atliepiančias Vakarams.

Islamiškojo atgimimo, aišku, negalima suprasti vadovaujantis vien religiniais aspektais; iš dalies jis išreiškia reakciją prieš Vakarų poveikį, taigi yra tautinių ar kultūrinių teisių ginties sąjūdis. Abejotina, ar islamiškąjį atgimimą, net itin fundamentaliai besireiškiantį, reikėtų laikyti vien tradiciškai puoselėtų idėjų atgaiva. Tai, kas įvyko, – sudėtingesnis dalykas. Teisybė, buvo atgaivintos tradicinės praktikos ir gyvensenos, tačiau jos susipynė su rūpesčiais, būdingais jau moderniesiems laikams.

Krikščioniškasis fundamentalizmas

Krikščionių fundamentalistų organizacijų gausėjimas JK, kitose Europos šalyse, o ypač JAV – viena ryškiausių pastarojo trisdešimtmečio ypatybių. Fundamentalistai tiki, kad „Biblija, tiesą pasakius, yra visiškai realus vadovas politikai, valdymui, verslui, šeimoms ir visiems žmonijos reikalams" (Capps, 1990). Jie laiko Bibliją neklystančia, nes šios knygos turinys – Dievo Tiesos išraiška. Krikščionys fundamentalistai tiki Kristaus dieviškumu ir žmogaus galimybe išganyti sielą, pripažinus Kristų savo išganytoju. Jie taip pat įsipareigoja skleisti savo žodį ir atversti tuos, kurie dar nepriėmę to paties tikėjimo.

Krikščioniškasis fundamentalizmas yra reakcija į liberaliąją teologiją ir „pasaulietiškojo humanizmo" rėmėjus – jis nukreiptas prieš tuos, „kuriems proto, troškimų ir instinktų išlaisvinimas mielesnis už tikėjimą ir paklusnumą Dievo įsakymams" (Kepel, 1994: 133). Krikščioniškasis fundamentalizmas trokšta kovoti su modernizacijos sukurta „moralės krize" – tradicinės šeimos nuosmukiu, grėsme individo dorovei, susilpnėjusiais žmogaus ir Dievo ryšiais.

Jungtinėse Valstijose Jerry's Falwellas, „Moraliosios daugumos" draugijos steigėjas, ir kiti for-

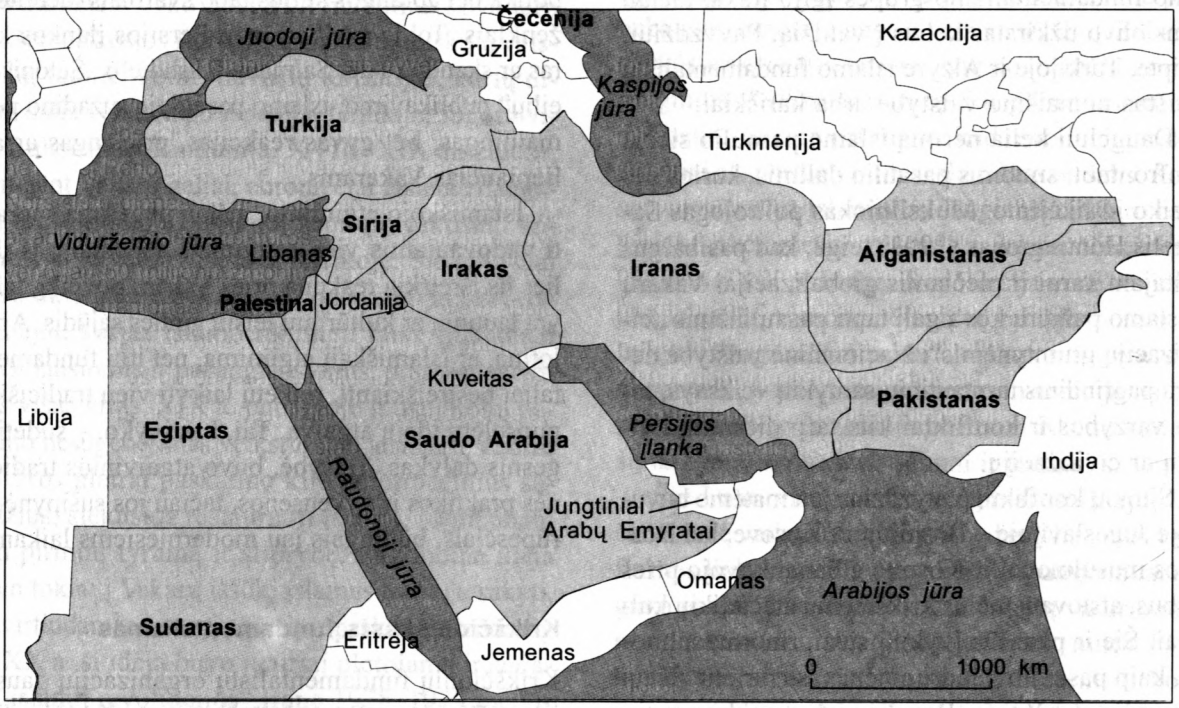

ISLAMIZMAS VALDŽIOJE

1. Iranas: Ajatola Khomeinis 1979 metais nuvertė Irano šachą

2. Sudanas: Nuo 1989 metų valdo Hassano al-Turabio Nacionalinio gelbėjimo frontas

3. Afganistanas: 1996 metais valdžioje įsitvirtino Talibanas

ISLAMIZMAS OPOZICIJOJE

1. Egiptas: *Musulmonų brolija* (*The Muslim Brotherhood*) drauge su Pakistano *Jamaat-e-Islam* tapo „politinio islamo" šaltiniu

2. Saudo Arabija: islamiškoji monarchija, atlaikiusi fanatikų bandymą ją nuversti

3. Turkija: vakarietiško tipo demokratija atėmė iš nesmurtiškai nusiteikusių islamistų valdžią demokratinėmis priemonėmis

4. Irakas ir Sirija: totalitariniai režimai žiauriai nuslopino islamistų maištus

5. Palestina: *Hamas* grupuotės kovotojai religiniu pagrindu jungiasi su patriotiškai nusiteikusiais fanatikais

6. Pakistanas: „nuosaikieji" islamistai turėjo galimybę taikyti konstitucinę politiką ilgiau, negu bet kurioje kitoje musulmonų šalyje

7. Čečėnija: rūsti kova dėl nepriklausomybės nuo Maskvos sukūrė rojų islamo ekstremistams

8. Nigerija ir Malaizija: dvi „periferinės" musulmonų pasaulio šalys, kuriose stiprėja islamizmas

Schema 17.4. Islamizmas valdžioje ir opozicijoje

Šaltinis: The Guardian, 15 Feb. 2000, p. 18.

muluoja principus, kurių turi laikytis jų sekėjai. Kampanijos prieš abortus, už pamaldas mokykloje ir šeimos vertybes palengva tapo ramsčiais, palaikančiais sąjūdį, žinomą „Naujųjų dešiniųjų krikščionių" pavadinimu. Kai 1980 metais prezidentu tapo Ronaldas Reaganas, „Naujieji dešinieji krikščionys" atviriau užsiėmė politika. Jie manė, kad įtaka politiniams sprendimams – tinkamiausias kelias vėl atversti Amerikos bendruomenę į krikščionybę ir apsaugoti individus nuo sekuliarizacijos grėsmės. Falwellas išskyrė „penkias pagrindines problemas, kurios turi politinius padarinius, politines implikacijas ir kurias dori amerikiečiai privalo pasirengti sutikti – abortus, homoseksualumą, pornografiją, humanizmą, irstančias šeimas" (Kepel, 1994). Imdamiesi konkrečių veiksmų, „Naujieji dešinieji krikščionys" pirmiausia nusitaikė į valstybines mokyklas ir užsiėmė lobizmu, skatindami įstatymų kūrėjus keisti mokymo programų turinį ir bandydami panaikinti pamaldų draudimą mokykloje, taip pat ilgai netrukę ėmė remti „Veiksmingą gelbėjimą" – kovingą organizaciją, blokuojančią abortų klinikas.

Garsūs „Naujųjų dešiniųjų krikščionių" pamokslininkai įsteigė keletą universitetų naujajai „pasipriešinimo elito" kartai suformuoti, kuri būtų išmokyta krikščioniškojo fundamentalizmo tikėjimų ir pajėgi užimti reikšmingas padėtis žiniasklaidoje, akademiniuose sluoksniuose, politikoje ir mene. Liberty, Oralo Robertso, Bobo Joneso ir kiti universitetai suteikia įprastų akademinių disciplinų laipsnius, tačiau šiuos dalykus dėsto Biblijos fundamentalių tiesų požiūriu. Universitetų miesteliuose palaikomi griežti etikos standartai, kreipiant studentų privatų gyvenimą ir seksualumą vien santuokos linkme:

> „Kiekvienas, kam teko bent kiek pabūti Liberty universiteto miestelyje, susidurdavo su stulbinamu spektakliu. Atskiri bendrabučiai vaikinams ir merginoms, praktikuojama griežta priežiūra, prievartos ir savidrausmės mišinys. Prancūziški bučiniai uždrausti, o bet kokie seksualiniai nesusituokusiųjų santykiai baudžiami pašalinimu (susituokusios poros gyvena mieste). Teisybė, leidžiama bučiuoti į skruostą, o poros gali susikibti rankomis, tačiau apkabinti partnerį per juosmenį – nevalia. Kai besilankantys pašaliečiai ima klausinėti apie šią seksualinę savidrausmę, studentai mielai ją gina; jie tvirtina, kad visiškas susilaikymas paskatintų iškrypėlišką praktiką, ypač homoseksualumą, kurio (kaip jie sako) apstu konkuruojančiame fundamentalistų universitete, draudžiančiame bet kokį flirtą. Kita vertus, seksualinių geidulių apraiškos prieštarautų universiteto šviečiamųjų tikslų dvasiai" (Kepel, 1994: 135).

Krikščionys fundamentalistai JAV gauna paramą iš visos šalies, tačiau jų sąjūdyje itin ryškėja regioninis aspektas. Amerikos Pietūs išgarsėjo kaip „Biblijos zona". Tai – teritorijos juosta į pietus nuo agrarinių „galvijų auginimo", „kukurūzų" ir „medvilnės zonų". Daugelis garsiausių ir įtakingiausių evangelistų įsikūrę Pietų bei Vidurio Vakarų valstijose: Virdžinijoje, Oklahomoje ir Šiaurės Karolinoje. Įtakingiausios Jungtinių Valstijų fundamentalistų grupės – tai Pietų baptistų konventas, Dievo sambūriai ir Septintosios dienos adventistai.

„Elektroninė bažnyčia"

Pasak Gilleso Kepelo, Amerikos fundamentalistai pažymėtini dėl nepaprastų įgūdžių skleisti savo žodį pasitelkiant šiuolaikiškiausią kalbą ir technologiją (1994). Ši tradicija nėra nauja – tuomet, kai dar nebuvo radijo, fundamentalistai ir pamokslininkai evangelikai klajojo po Ameriką, vadovaudami milžiniškiems atgaivininkų susirinkimams, rengiamiems laukuose po atviru dangumi arba palapinėse. Pasirodžius radijui, jie savo savaitiniais pamokslais galėjo pasiekti masines auditorijas. Tačiau būtent televizijos atsiradimas sukūrė palankiausią dirvą fundamentalistų pažiūroms skleistis.

Elektroninės informavimo priemonės iš esmės susijusios su pokyčiais, kurie nuo XX a. septintojo dešimtmečio veikia religiją JAV. Evangelistas Billy's Grahamas pirmasis pradėjo reguliariai pamokslauti eteryje; veiksmingai pasinaudodamas informavimo priemonėmis, šis baptistų pamokslininkas pritraukė daug sekėjų. Porą pastarųjų dešimtmečių vis dažniau matydavome, kaip informavimo priemonės dar sudėtingiau ir sistemingiau naudojamos religijos žodžiui skleisti ir lėšoms pa-

mokslininkams kaupti. Pasirodė „elektroninė bažnyčia" – religinės organizacijos, kurios pirmiausia veikia per žiniasklaidą, o ne per vietinius parapijų susitikimus. Palydovinėmis komunikacijomis religines programas galima transliuoti per visą pasaulį: ir į besivystančias, ir į industrializuotas šalis.

Fundamentalistai ir kitos grupės, siekiančios atversti į tikėjimą netikinčiuosius, buvo pagrindiniai elektroninės bažnyčios pirmeiviai. Viena iš šio reiškinio priežasčių yra „žvaigždžių sistema" – įkvepiantys pamokslininkai, kurie pritraukia sekėjus savo asmeniniu žavesiu. Kai kurie iš tokių pamokslininkų tiesiog tobulai tinka elektroninei žiniasklaidai, kuri jų charizmatines savybes gali pateikti tūkstančių ar net milijonų žmonių auditorijoms. Be Billy'o Grahamo, JAV esama ir kitų „elektroninių pamokslininkų" – tokių kaip Oralas Robertsas, Jerry's Falwellas, Jimmy's Swaggartas, Patas Robertsonas ir Jimas Bakkeris su savo buvusia žmona Tammy Faye, – kurie pavertė žiniasklaidą pagrindine savo veiklos vieta ir, užkariaudami sekėjus, kliaujasi beveik vien transliacija.

Kai kurie religiniai transliuotojai, tarp jų – Jimas ir Tammy Bakkeriai, pateko į seksualinius ar finansinius skandalus, stipriai pakenkusius geram jų vardui. Kadangi nukentėjo tokių asmenų reputacija, kai kas padarė prielaidą, jog elektroninės bažnyčios didžiausios įtakos metas jau praeityje. Gal ir tiesa, kad atgaivininkų ir fundamentalistų grupės netenka savo dominuojančios padėties, tačiau visai nepanašu, kad prie pabaigos artėtų platesni religinių organizacijų ir elektroninių informavimo priemonių tarpusavio ryšiai. Kaip rodo 15 skyrius, moderniajame pasaulyje TV, radijas ir kitos elektroninių komunikacijų formos yra galingiausia poveikio priemonė, o šis faktas verčia ir toliau skatinti religinių programų kūrimą.

Elektroninis religinis pamokslavimas ypač plačiai paplito Lotynų Amerikoje, kurioje rodomos Šiaurės Amerikos programos. Kaip to padarinys, protestantiški sąjūdžiai, daugiausia penkiasdešimtininkų atmainos, padarė nepaprastą poveikį tokioms iš esmės katalikiškoms šalims, kaip Čilė ir Brazilija.

Išvados

Globalizacijos amžiuje, kai žūtbūt reikia tarpusavio supratimo ir dialogo, religinis fundamentalizmas gali būti ardomoji jėga. Priartėjęs prie galimybės smurtauti ribos islamiškojo ir krikščioniškojo fundamentalizmų atvejais, religinės ištikimybės įkvėptas smurtas – anaiptol ne retas pavyzdys. Per pastaruosius penkerius metus Libane, Indonezijoje ir kitose šalyse musulmonų ir krikščionių grupės ne sykį susirėmė, panaudodamos smurtą. Kita vertus, pasaulyje, kuris tampa vis labiau kosmopolitišku, priešingų tradicijų bei tikėjimų žmonės bendrauja dažniau negu kada nors anksčiau. Tradicinės idėjos vis rečiau priimamos už gryną pinigą, todėl privalome gyventi atviriau ir refleksyviau – juk diskusija ir dialogas iš esmės svarbūs, kai susiduria skirtingų tikėjimų žmonės. Tik patys žmonės gali suvaldyti ar nutraukti smurtą.

17

TEMOS SANTRAUKA

1. Religija egzistuoja visose žinomose visuomenėse, tačiau skirtingose kultūrose religiniai tikėjimai ir praktikos skiriasi. Visos religijos susijusios su grupėmis simbolių, žadinančių garbinimo ir nuolankumo jausmą ir sujungtų su ritualais, kuriuos praktikuoja tikinčiųjų bendruomenė.
2. Totemizmas ir animizmas – tai mažesnėse kultūrose visuotinai paplitę religijos tipai. Totemizmo religijoje kai kurios augalų ar gyvūnų rūšys suvokiamos kaip turinčios antgamtinių galių. Animizmas reiškia tikėjimą dvasiomis ar šmėklomis, gyvenančiomis tame pat, kaip ir žmonės, pasaulyje ir kartais juos užvaldančiomis.

3. Trys pasaulio istorijoje įtakingiausios monoteistinės (turinčios tik vieną Dievą) religijos – judaizmas, krikščionybė ir islamas. Kitose religijose visuotinai paplitęs politeizmas (tikėjimas keletu ar daugeliu dievų). Kai kurios religijos, pavyzdžiui, konfucianizmas, apskritai neturi jokių dievų ar antgamtiškų būtybių.

4. Sociologines religijos traktuotes labiausiai paveikė trijų „klasikinių" sociologijos teoretikų – Marxo, Durkheimo ir Weberio – idėjos. Kiekvienas iš jų buvo įsitikinęs, kad iš esmės religija yra iliuzija. Jie manė, kad religijos kuriamas „kitas pasaulis" – tai mūsų pasaulis, iškreiptas žvelgiant pro religinio simbolizmo lęšį.

   Marxas teigė, jog religijoje glūdi stiprus ideologijos elementas: religija dažnai pateisina visuomenėje suformuotą turtų ir galios nelygybę.

   Durkheimui religija buvo svarbi dėl sanglaudos funkcijų – ji skatina sanglaudą, ypač kai užtikrina, kad žmonės reguliariai susitikinėtų bendriesiems tikėjimams ir vertybėms patvirtinti.

   Weberio teigimu, religija yra svarbi dėl vaidmens socialinėi kaitai, ypač Vakarų kapitalizmo plėtrai.

5. Yra keturi pagrindiniai religinių organizacijų tipai. Bažnyčios – tai didelės, oficialiai pripažintos ir įsitvirtinusios religinės institucijos, paprastai turinčios formalią biurokratinę struktūrą ir religinių pareigūnų hierarchiją. Sektos yra mažesnės ir mažiau formalizuotos tikinčiųjų grupės, kurios paprastai įsikuria oficialiajai bažnyčiai atgaivinti. Sektas, kurios išgyveno tam tikrą laikotarpį ir institucionalizavosi, vadinamos denominacijomis. Kultai primena sektas, bet pasižymi laisvesniais ryšiais; šioms grupėms labiau būdinga laikytis bendros praktikos, o ne jungtis į organizacijas.

6. Religinėse organizacijose paprastai dominuoja vyrai. Daugumos religijų, ypač krikščioniškosios, vaizdiniai ir simboliai daugiausia yra vyriškos giminės, nors kai kuriose religijose įprastos ir moteriškosios dievybės. Religinės hierarchijos tradiciškai buvo užvertos moterims, tačiau Anglikonų bažnyčia jas įšventina kunigėmis.

7. Sekuliarizacija apibūdina mažėjančią religijos įtaką. Išmatuoti sekuliarizacijos lygį sudėtinga dėl to, kad apimami keli kaitos matmenys: religinių organizacijų narių skaičius, jų socialinė padėtis ir žmonių asmeninis religingumas. Teisybė, religijos įtaka gerokai sumažėjo, tačiau religija jokiu būdu nestovi ties išnykimo riba ir moderniajame pasaulyje toliau vienija arba skaldo žmones.

8. Bažnyčių lankomumas JK ir daugumoje kitų Europos šalių yra žemas. Jungtinėse Valstijose priešingai – kur kas didesnė gyventojų dalis reguliariai lanko bažnyčią. JK, kitose Europos šalyse ir JAV bažnyčią reguliariai lanko kur kas mažiau žmonių, negu sakosi tikį Dievą.

9. Tradicinės bažnyčios pastaraisiais dešimtmečiais patiria narių mažėjimo tendenciją, tačiau greta pagrindinių religijų atsirado daug naujųjų religinių sąjūdžių. Šie naujieji sąjūdžiai apima platų religinių ir dvasinių grupių, kultų ir sektų spektrą. Apskritai, juos galima suskirstyti į tris kategorijas: pasaulėteigos sąjūdžius, kurie artimi savigalbos grupėms; pasaulėneigos sąjūdžius, kurie atsiriboja nuo išorės pasaulio ir jį kritikuoja; pagaliau sambūvio su pasauliu sąjūdžius, kurie pabrėžia, jog vidinis religinis gyvenimas svarbesnis už žemiškus rūpesčius.

10. Tūkstantmečio (milenariniu) sąjūdžiu laikomas toks sąjūdis, kuris laukia greitai įvyksiančio visų narių bendro išganymo – arba dėl tikro esminio dabarties pokyčio, arba atsikūrus seniai prarastam aukso amžiui. Apokalipsizmas – tai tikėjimas dieviškai apreikštais mokymais apie istorijos įvykių pabaigą.

11. Pasaulyje tarp dalies tikinčiųjų, priklausančių skirtingoms religinėms grupėms, paplito fundamentalizmas. Šie tikintieji vadinami „fundamentalistais“, nes tiki sugrįžimu prie savo religinių doktrinų pagrindų. Po islamo revoliucijos Irane 1978–1979 metais, kai buvo įsteigta religija besivadovaujanti vyriausybė, islamiškasis fundamentalizmas paveikė daugelį Vidurinių Rytų šalių. Krikščioniškasis fundamentalizmas JAV – tai reakcija į pasaulietines vertybes ir manomą moralės krizę Amerikos visuomenėje. Stengdamiesi atversti netikinčiuosius, krikščionys fundamentalistai pirmieji įkūrė „elektroninę bažnyčią“. Jie tikintiesiems suburti naudoja televiziją, radiją ir naująsias technologijas.

Pasvarstykite dar kartą

1. Ar moderniajame pasaulyje gali įvykti stebuklų?
2. Kaip religiją galima atskirti nuo politinių ar moralinių tikėjimų sistemos?
3. Ar moterims religija galėtų reikšti ką kita negu vyrams?
4. Kokiais būdais religija gali būti ir socialinio stabilumo, ir socialinės kaitos jėga?
5. Kiek pagrįsta religingumą Britanijoje ir Jungtinėse Valstijose apibūdinti kaip „tikėjimą nepritampant“?
6. Kurie moderniojo pasaulio bruožai skatino naujųjų religinių sąjūdžių formavimąsi ir plėtrą?

Papildoma literatūra

Edward I. Bailey. *Implicit Religion in Contemporary Societies.* – Kampen: Kok Pharos, 1997.

Eileen Barker and **Margit Warburg** (eds). *New Religions and New Religiosity.* – Aarhus: Aarhus University Press, 1998.

Hugh McLeod. *Religion and the People of Western Europe, 1789–1989.* – Oxford: Oxford University Press, 1997.

David Westerlund (ed). *Questioning the Secular State: The Worldwide Resurgence of Religion in Politics.* – London: C. Hurst, 1996.

Interneto nuorodos

Academic Info Religion Gateway
www.academicinfo.net/religindex.html

American Religion Data Archive
http://www.arda.tm/

Journal for Cultural and Religious Theory (online)
www.jcrt.org

18

Miestai ir miestų erdvės

- **Moderniosios urbanizacijos savybės** 529
- **Urbanizacijos teorijos** 531
- **Vakarų miestų raidos tendencijos** 536
- **Urbanizacija besivystančiame pasaulyje** 542
- **Miestai ir globalizacija** 546
- **Miestų administravimas globaliniame amžiuje** 549
- **Temos santrauka** 552
- **Išvados: miestai ir globalinis vadovavimas** 552
- **Pasvarstykite dar kartą** 554

18 skyrius. Miestai ir miestų erdvės

Gyvenamųjų namų teritorijos, supančios Niujorko miesto širdį – Greenwich Village, gali pasigirti visose Jungtinėse Valstijose didžiausia nekilnojamojo turto verte. Nedidelių namų kaina gerokai viršija milijoną dolerių, o mažesnių kondominiumų kaina siekia net pusę milijono. Vidutinės namų ūkio pajamos šiame rajone pranoksta 65000 dolerių per metus. Ši kaimynija garsėja turtinga kultūrinių funkcijų pasiūla: bukinistų krautuvėmis, kavinėmis, dailės galerijomis ir teatrais. Greenwich Village ilgai buvo „bohemos kvartalas" – ne vienos intelektualų, dailininkų ir rašytojų kartos namai. Jo gyventojai – daugiausia aukštesniųjų vidurinės klasės sluoksnių specialistai ir studentai.

Tačiau esama ir kitos Greenwich Village pusės. Kaimynijos gatvėse kunkuliuoja veikla, labai tolima aprašytajai gerovei. Greenwich Village savo buveinėmis taip pat pavertė elgetos, prekeiviai narkotikais ir benamiai. Per keletą praėjusių dešimtmečių žmonės iš ypač skurdžių teritorijų pastebėjo, kad šaligatvis gali suteikti galimybes užsitikrinti gyvenimą. Gyvas gatvės šurmulys, nuolatinis pėsčiųjų srautas ir turto bei skurdo mišinys suformuoja savotišką mozaiką, į kurią gali integruotis paribio niujorkiečiai. Pasak sociologo Mitchello Duneiero, tai – kaimynija, kuri „ant to paties šaligatvio vienu metu priima turtinguosius ir benamius, filosofijos daktarus ir bemokslius" (Duneier, 1999).

Duneieras ėmėsi tirti šaligatvio gyvenimą Greenwich Village, nagrinėdamas ten dirbančių ir gyvenančių skurdžių, daugiausia juodaodžių vyrų, gyvenimą (žr. 20 skyrių „Sociologinių tyrimų metodai", p. 585). Penkerius metus jis stebėjo ir draugе buvo įsijungęs į neformalų ekonominį gyvenimą ant šaligatvio. Duneieras dirbo šalia gatvės pardavėjų, siūlančių laikraščius ir knygas, šalia „šiukšlininkų", kurie sąvartynuose randa daiktų ir parduoda juos gatvėse, šalia žmonių, prašančių išmaldos prie bankomatų. Jis išvydo, kaip Niujorko teisėsauga taikėsi į žmones ant šaligatvio, organizuodama „gyvenimo kokybės" kampanijas ir trindama socialinės netvarkos žymes. Knygoje *Sidewalk* („Šaligatvis") Duneieras piešia sudėtingą paveikslą, kuriame gyvenimus ženklina toksikomanija ir narkomanija, alkoholizmas, benamystė, neįgalumas, neraštingumas, įkalinimo patirtis ir piktybinis rasizmas. Sociologas taipgi aprašo ant šaligatvio egzistuojančią tvirtą bendruomenę – neformalias saviauklos, tarpusavio paramos, vedlystės ir išgyvenimo sistemas.

Greenwich Village šaligatvis – tai absoliučių kontrastų ir nelygybių mikrokosmas, kuriuo pasižymi stambiausieji pasaulio didmiesčiai. Globalizacija ir informacinių technologijų sklaida intensyvina urbanizacijos procesą, pritraukdamos į miestus daugiau žmonių ir čia sutelkdamos ekonominę veiklą. Miestai pavirto didesnėmis negu kada nors anksčiau kryžkelėmis, kuriose maišosi aibė kultūrų, kalbų ir socialinių aplinkų. Naujasis tarptautinis elitas skersai išilgai kerta žemynus, regzdamas „globalinių didmiesčių" tinklą. Šiuose didmiesčiuose daugianacionalinių korporacijų būstinės stūkso virš nuskurdusių kaimynijų; didžiaturčiai ir neturintys piliečių teisių „naudojasi" tais pačiais miestais, tačiau abiejų grupių kasdienė tikrovė taip skiriasi, kad vargiai rastume panašią.

Kam priklauso miestai? Viena vertus, miestas egzistuoja kaip „miesto žavesio zona" – svaiginanti karuselė, kurioje sukasi prašmatnūs restoranai ir viešbučiai, biurų pastatai, oro uostai ir teatrai, dažnai lankomi naujosios globalinės ekonomikos kūrėjų bei valdytojų. Globalizacijai plečiantis, šių

„miesto naudotojų“ daugės ir toliau. Antra vertus, ekonomikos augimo pašalėse irgi egzistuoja tūkstančiai „miesto naudotojų“, kurių reikalavimai miestui tokie pat teisėti, tačiau dažnai mažiau pageidaujami. Viso pasaulio miestuose tolydžio daugėja imigrantų, skurdžių, socialiai nuskriaustųjų. Stambiausiuose pasaulio didmiesčiuose dar niekada nebuvo susitelkę tiek daug galios ir turtų, prisikaupę tiek sukrečiančio skurdo ir socialinio nepalankumo. Pasaulio miestuose vis labiau ryškėja skirtingų gyvenimų ir egzistencijos šaltinių sąlytis.

Šiame skyriuje panagrinėsime **urbanizacijos** procesus – jie paskatino atsirasti ir iki šiol tebeformuoja moderniuosius miestus. Iš pradžių aptarsime didžiulį miesto gyventojų gausėjimą per praėjusį šimtmetį ir pagrindines urbanizacijos teorijas, suformuluotas šiam procesui suprasti. Po to palyginsime skirtingus urbanizacijos modelius įvairiose pasaulio dalyse: pradžioje panagrinėsime Vakarų urbanizaciją, pasiremdami Jungtinių Valstijų ir Britanijos pavyzdžiais, o vėliau – urbanizaciją besivystančiame pasaulyje. Visai nenuostabu, kad didžiulį poveikį miestams daro globalizacija, todėl paskutinėse skyriaus dalyse aptarsime kai kuriuos šio proceso matmenis.

Moderniosios urbanizacijos savybės

Visos moderniosios industrinės visuomenės yra itin stipriai urbanizuotos. Didžiausi industrinių šalių miestai turi iki 25 milijonų gyventojų, o **konurbacijose** – miestų sankaupose, sudarančiose dideles užstatytas teritorijas – gali gyventi kur kas daugiau. Kraštutiniausiai miesto gyvenimo formai šiandien atstovauja darinys, kurį kai kas pavadino **megapoliu** – „miestų miestu“. Šis terminas buvo sukurtas senovės Graikijoje, kur jis reiškė miestą-valstybę, suplanuotą kelti visų civilizacijų pavydą, tačiau dabartinė žodžio vartosena beveik nesusijusi su šia svajone. Moderniaisiais laikais jis pirmąsyk buvo pavartotas apibūdinti Jungtinių Valstijų Šiaurės rytų vandenyno pakrantei – 450 mylių besidriekiančiai konurbacijai, kuri prasideda nuo Bostono šiaurinės dalies ir siekia Vašingtono (Kolumbijos federacinė apygarda) pietinę dalį. Šiame regione gyvena apie 40 milijonų žmonių, o gyventojų tankis viršija 700 žmonių kvadratinėje mylioje.

Britanija, pirmoji patyrusi industrializaciją valstybė, anksčiau už kitas šalis ėmė keistis iš kaimiškosios į daugiau miestiškąją. 1800 metais apie 20 procentų visų gyventojų jau gyveno miestuose ir didmiesčiuose, turinčiuose per 10 000 žmonių. 1900 metais ši dalis padidėjo iki 74 procentų. Sostinėje Londone 1800 metais gyveno apie 1,1 milijono žmonių, o XX a. pradžioje – jau daugiau kaip 7 milijonai. Tuomet Londonas buvo didžiausias miestas, gerokai aplenkęs viską, ką buvo tekę matyti pasauliui, – milžiniškas gamybos, prekybos ir finansų centras pačioje vis besiplečiančios Britų imperijos širdyje.

Daugumoje kitų Europos šalių ir Jungtinėse Valstijose urbanizacija prasidėjo kiek vėliau – bet sykį pajudėjusi kai kuriais atvejais buvo netgi spartesnė. 1800 metais JAV visuomenė buvo labiau kaimiška, palyginti su pirmaujančiomis Europos šalimis. Tik 10 procentų JAV gyventojų gyveno bendruomenėse, turėjusiose per 2500 žmonių. Dabar šitaip gyvena gerokai per tris ketvirtadalius amerikiečių. 1800–1900 metais Niujorko gyventojų skaičius pašoko nuo 60 000 iki 4,8 milijono žmonių!

XX a. urbanizacija – tai globalinis procesas, į kurį vis labiau įtraukiamos besivystančios šalys (žr. schemą 18.1). Iki 1900 metų miestai daugiausia kilo Vakaruose, per kitus penkiasdešimt metų tam tikra miestų plėtra pastebėta ir besivystančiose šalyse, tačiau pagrindinis urbanizacijos plėtros laikotarpis – antroji XX a. pusė. Nuo 1960 iki 1992 metų miesto gyventojų skaičius pasaulyje padidėjo iki 1,4 milijardo. Manoma, kad per ateinančius dvidešimt metų prie šio skaičiaus prisidės dar 2 milijardai.

Miestų gyventojų skaičius didėja kur kas sparčiau, negu pasaulio gyventojų. 1975 metais miestiškose gyvenvietėse buvo įsikūrę 39 procentai visų pasaulio žmonių; remiantis Jungtinių Tautų skaičiavimais, prognozuojama, kad 2000 metais mies-

tuose gyvens 50 procentų, o 2025 metais – 63 procentai žmonių ir kad tuo metu Afrikos ir Pietų Amerikos miestų gyventojai pranoks Europos miestų gyventojų skaičių.

Moderniųjų miestų raida

Moderniųjų miestų plėtrą paskatino gyventojų prieaugis drauge su atvykėlių migracija iš ūkių, kaimų ir miestelių. Dažnai ši migracija vyko tarptautiniu mastu – žmonės iš valstietiškos aplinkos traukdavo tiesiai į kitų šalių miestus. Milžiniška europiečių, kilusių iš skurdžios žemės ūkio aplinkos, emigracija į JAV yra akivaizdžiausias šio proceso pavyzdys, tačiau šitokia tarptautinė migracija plačiai plito ir Europoje; žmonės iš kaimo kraustydavosi į kitų šalių miestus. Valstiečiai ir kaimiečiai migravo į miestus (panašiai kaip šiandien iš kaimo į miestą masiškai persikrausto besivystančių šalių žmonės), nes kaimiškose teritorijose jiems stigo galimybių, o miestai „auksu grįstomis gatvėmis“ traukė akivaizdžiais pranašumais bei pagundomis (darbo vietomis, turtais, prekių ir paslaugų įvairove). Be to, miestai pavirto centrais, kuriuose susitelkė finansinė ir pramoninė galia, čia veikė verslininkai, kurie kartais beveik iš nieko sukurdavo naujas miestų teritorijas.

Moderniųjų miestų raida padarė milžinišką poveikį ne tik papročiams bei elgsenos stiliams, bet ir mąstymo bei jausmų modeliams. Nuo tų laikų, kai XVIII a. susiformavo pirmosios didžiosios miestų aglomeracijos, požiūriai į miestų padarinius socialiniam gyvenimui poliarizavosi. Kai kas miestus laikė „civilizacijos stebuklo“ išraiška, dinamizmo ir kultūrinio kūrybiškumo šaltiniu. Šių autorių nuomone, miestai didina galimybes rutuliotis ekonomikai ir kultūrai, teikia priemones gyventi patogų ir tenkinantį gyvenimą. Kiti miestus smerkė kaip rūkstantį pragarą, užplūstą agresyvių ir niekuo, išskyrus savimi, nepasitikinčių minių, kurioms nesvetimi nusikaltimai, smurtas ir ištvirkimas.

Miestams staigiai kylant, daugelis žmonių pašiurpo patyrę atitinkamai didėjančias nelygybes ir gilėjantį skurdą. Skurdo mieste mastas ir didžiuliai

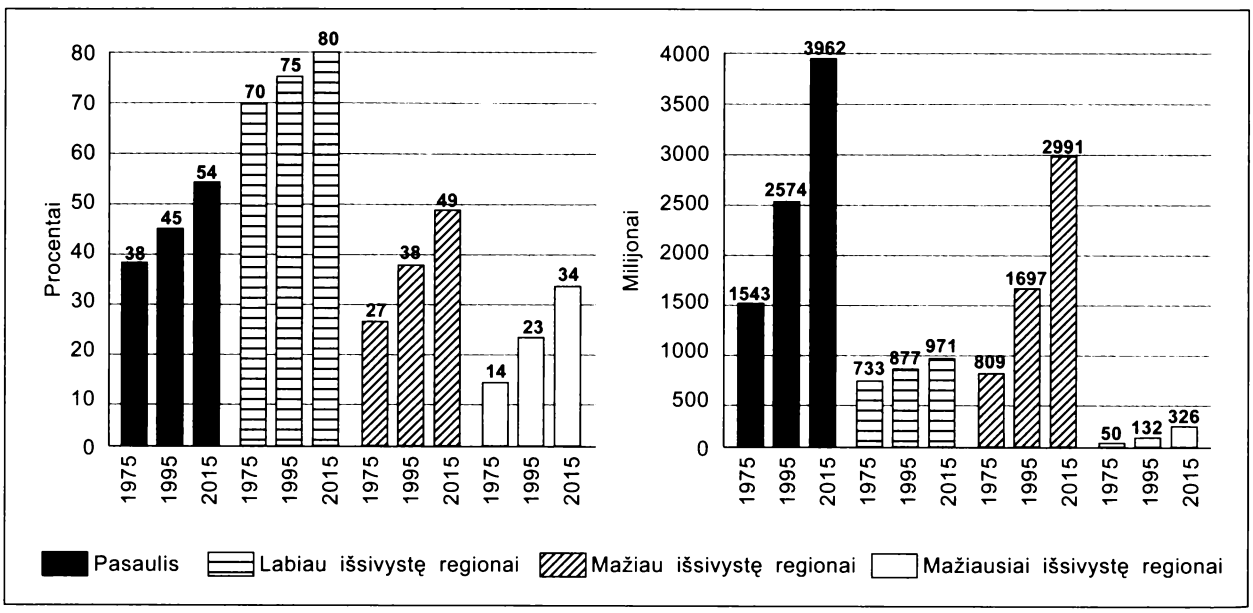

Schema 18.1. Pasaulio regionų urbanizacija pagal išsivystymo lygį 1975, 1995 ir planuojama 2015 m.
Šaltiniai: UN, *World Urbanization Prospects*, 1998; *The UNESCO Courier*, June 1999.

skirtumai tarp miesto kaimynijų priklausė pagrindiniams veiksniams, kurie pastūmėjo atlikti ankstyvąsias sociologines miesto gyvenimo analizes. Nenuostabu, kad pirmosios didžiosios moderniųjų miesto sąlygų sociologinės studijos, o ir teorijos, išsirutuliojo Čikagoje – mieste, kuris pasižymėjo stulbinamu plėtros tempu (iš 1830 metais praktiškai neapgyvendintos teritorijos iki 1900 metų išaugo miestas, turintis gerokai per 2 milijonus gyventojų) ir itin ryškiomis nelygybėmis.

Urbanizacijos teorijos

Čikagos mokykla

Nemažai mokslininkų, susijusių su Čikagos universitetu XX a. trečiajame–penktajame dešimtmečiuose, ypač Robertas Parkas, Ernestas Burgessas ir Louisas Wirthas, suformulavo idėjas, kuriomis daugelį metų labiausiai rėmėsi miesto sociologijos teorija ir tyrimai. Ypatingo dėmesio nusipelno dvi „Čikagos mokyklos" sukurtos koncepcijos. Viena iš jų – vadinamoji **ekologinė** miesto analizės **traktuotė**, o kita – urbanizacijos kaip *gyvenimo būdo* koncepcija, sukurta Wirtho (Park, 1952; Wirth, 1938).

Miesto ekologija

Ekologija – tai terminas, paimtas iš gamtos mokslų, kuris reiškia augalų ir gyvūnų organizmų prisitaikymo prie savo aplinkos tyrimus (būtent šia prasme „ekologija" vartojama bendrųjų aplinkos problemų kontekste, žr. 19 skyrių „Gyventojų gausėjimas ir ekologinė krizė"). Gamtos pasaulyje organizmai yra linkę pasiskirstyti po teritoriją nuosekliai – taip, kad būtų pasiekta skirtingų rūšių egzistencijos pusiausvyra. Čikagos mokyklos atstovai buvo įsitikinę, jog pagal tokius pat principus yra išsidėsčiusios ir didesnės miesto gyvenvietės bei pasiskirsčiusios įvairiarūšės kaimynijos. Miestai auga ne kaip pakliuvo, jų statytojai atsižvelgia į palankias aplinkos sąlygas. Pavyzdžiui, moderniosiose visuomenėse didelėms miestų teritorijoms būdinga plėtotis upių pakrantėse, derlinguose slėniuose arba prekybos kelių ar geležinkelių sankryžose.

Pasak Parko, „sykį įkurtas miestas, atrodo, virsta didžiuliu rūšiuotės mechanizmu, kuris... iš gyventojų kaip visumos neklystamai išsirenka tuos asmenis, kurie geriausiai tinka gyventi konkrečiame rajone ar aplinkoje". Procesai, kurie būdingi ir biologinės ekologijos atveju – konkurencija, įsiveržimas ir perėmimas – pertvarko miestus į „gamtines teritorijas". Jei panagrinėsime ežero, esančio gamtinėje aplinkoje, ekologiją, pastebėsime, kad tarp įvairių žuvų, vabzdžių bei kitų organizmų rūšių vyksta konkurencija, kurios dėka jos gana stabiliai pasiskirsto po teritoriją. Ši pusiausvyra pažeidžiama, kai kokia nors nauja rūšis „įsiveržia" ir bando pavesti ežerą savo namais. Kai kurie organizmai, įprastai plitę centrinėje ežero dalyje, išstumiami į pakraščius, kuriuose jų gyvenimas tampa nepalyginamai blogesnis. Įsiveržusi rūšis iš jų pasiglemžia ežero vidurį.

Ekologiniu požiūriu apsigyvenimo ir persikraustymo modeliai veikia panašiai. Skirtingų kaimynijų vystymasis priklauso nuo gyventojų, kurie jas keičia, kovodami dėl uždarbio. Miestą galima pavaizduoti kaip žemėlapį, kuriame atskiros teritorijos turi skirtingas ir prieštaringas socialines savybes. Pradiniame moderniųjų miestų kilimo etape pramonė telkėsi vietose, tinkamose dėl gamybai reikalingų žaliavų ir esančiose arti tiekimo trasų. Gyventojai būrėsi aplink šias darbovietes, o jos, gausėjant miestiečių skaičiui, darėsi vis įvairesnės. Kartu atitinkamai formavosi patrauklesni patogumai, ir vis stipriau imta varžytis dėl galimybės juos įsigyti. Didėjo žemės vertė ir nekilnojamojo turto mokesčiai, todėl šeimoms – jei tik jos negyveno labai susispaudusios arba nesiglaudė griūvančiuose būstuose, kurių nuomos kaina tebebuvo maža – ilgainiui darėsi sunku išsilaikyti miesto centre. Čia įsiviešpatavo verslas ir pramogos, o turtingesni gyventojai kraustėsi į nuosavus būstus besiformuojančiame priemiesčių žiede. Šis procesas vykdavo ten, kur buvo nutiesiami keliai, nes jie sutrumpindavo kelionės į darbą laiką; lėčiau plėtojosi teritorijos, atsidūrusios tarp šių kelių.

Miestus galima laikyti struktūromis, sudarytomis iš koncentrinių žiedų, suskaidytų į segmentus. Viduryje yra senieji miestų centrai, kuriose su-

sipina klestintis didysis verslas ir yrantys nuosavi namai. Už jų išsidėsčiusios seniau įkurtos kaimynijos, kuriose gyvena darbininkai, dirbantys fizinį darbą ir turintys nuolatines darbo vietas. Dar toliau rikiuojasi priemiesčiai, kuriuose linksta gyventi didesnes pajamas uždirbančios grupės. Koncentrinių žiedų segmentuose vyksta įsiveržimų ir perėmimo procesai. Taigi kai centre ar gretimose teritorijose ima irti valdos, ten gali pradėti keltis etninės mažumos. Joms atsikraustant į teritoriją, daugiau senesnių gyventojų ima iš ten trauktis – šitaip prasideda masiškas bėgimas į bet kurias kitas miesto kaimynijas arba priemiesčius.

Miesto ekologijos koncepcija kurį laiką buvo diskredituota, bet vėliau keletas mokslininkų, ypač Amosas Hawley's (1950, 1968), ją atgaivino ir toliau rutuliojo savo raštuose. Hawley's mažiau dėmesio skyrė konkurencijai dėl trūkstamų išteklių, tačiau pabrėžė skirtingų miesto teritorijų *tarpusavio priklausomybę*. Pagrindinis būdas, kuriuo žmonės prisitaiko prie savo aplinkos, yra *diferenciacija* – grupių ir užimtumo vaidmenų specializacija. Grupių, nuo kurių priklauso daugelis kitų, vaidmuo yra dominuojantis; jį dažnai rodo šių grupių užimama centrinė geografinė padėtis. Pavyzdžiui, verslo grupės – dideli bankai ar draudimo bendrovės – teikia svarbias paslaugas daugeliui bendruomenės narių, todėl paprastai įsikuria gyvenviečių centro teritorijose. Tačiau, nurodo Hawley's, besiplėtojančios miestų teritorijų zonos atsiranda iš ryšių ne tik erdvėje, bet ir laike. Pavyzdžiui, verslo dominavimą išreiškia ne vien žemėnaudos modeliai, bet ir kasdienio gyvenimo veiklos ritmas – tą puikiai iliustruoja piko valandos. Žmonių kasdienio gyvenimo sutvarkymas laike atspindi miesto kaimynijų hierarchiją.

Ekologinė koncepcija buvo svarbi daugeliui empirinių tyrimų, nes turėdama vertę kaip teorinė perspektyva padėjo juos skatinti. Ekologinis mąstymas – pavyzdžiui, susidomėjimas ką tik paminėtais „įsiveržimo" ir „perėmimo" procesais – pastūmėjo nemažai miesto visumos ir atskirų kaimynijų tyrimų. Kita vertus, šią koncepciją ne be pagrindo galima įvairiai kritikuoti. Iš ekologinės perspektyvos miesto raida matoma kaip „natūralus" procesas, todėl linkstama sumenkinti reikšmę, kuri miesto organizacijoje tenka sąmoningam projektavimui ir planavimui. Erdvinės organizacijos modeliai, sukurti Parko, Burgesso ir jų kolegų, buvo paremti amerikietiškąja patirtimi; tačiau net Jungtinių Valstijų atveju jie tinka tik kai kuriems miestų tipams, o ką jau kalbėti apie Europos, Japonijos ar besivystančio pasaulio miestus.

Urbanizacija kaip gyvenimo būdas

Wirtho tezė apie urbanizaciją kaip *gyvenimo būdą* mažiau siejasi su vidine miestų diferenciacija, o labiau su tuo, kas *yra* urbanizacija kaip socialinės egzistencijos forma. Wirthas pastebi:

> „Šiuolaikinio pasaulio „miestiškumo" lygio negalima visiškai ar tiksliai pamatuoti, remiantis miestuose gyvenančia santykine visų gyventojų dalimi. Įtakos, kurias miestas daro socialiniam žmogaus gyvenimui, kur kas stipresnės, negu gali rodyti miestų gyventojų procentinė išraiška; juk miestas nėra vien tolydžio populiarėjantis modernaus žmogaus būstas ir dirbtuvė – tai centras, kuris skatina ir valdo ekonominį, politinį ir kultūrinį gyvenimą, į savo orbitą įtraukdamas tolimiausias pasaulio bendruomenes ir į visumą sujungdamas atskiras teritorijas, tautas bei veiklos sritis" (Wirth, 1938: 342).

Wirthas nurodo, kad miestuose daugybė žmonių gyvena visai greta vienas kito, tačiau daugumos tų kitų asmeniškai nepažįsta – šiuo atžvilgiu miestas iš esmės skiriasi nuo mažų tradicinių kaimų. Miestiečių tarpusavio ryšiai daugiausia trumpalaikiai ir daliniai – tai ne tiek savaime tenkinantys santykiai, kiek priemonės kitokiems tikslams siekti. Sąveikos su pardavėjais parduotuvėse, kasininkais bankuose, kontrolieriais traukiniuose tėra probėgšmiai susidūrimai, įvykstantys ne todėl, jog iš tiesų norima susipažinti, o vien dėl to, kad pasitarnauja kitiems tikslams.

Nors miestų teritorijų gyventojai linkę būti ypač judrūs, juos sieja palyginti silpni saitai. Žmonės kasdien užsiima įvairiausia veikla ir patenka į skirtingiausias situacijas – čia gyvenimas „žengia"

sparčiau negu kaimo vietovėse. Viešpatauja konkurencija, o ne bendradarbiavimas. Wirthas sutinka, kad dėl socialinio gyvenimo tankio, būdingo miestams, čia ima formuotis kaimynijos; jos pasižymi skirtingomis savybėmis, o kai kurios išlaiko mažų bendruomenių ypatumus. Pavyzdžiui, imigrantų gyvenamose teritorijose aptinkami tradiciniai ryšiai tarp šeimų, o dauguma žmonių asmeniškai pažįsta vieni kitus. Tačiau kuo labiau šitokios teritorijos įtraukiamos į platesnius miesto gyvenimo modelius, tuo menkiau išsaugomi minėti ypatumai.

Wirtho idėjos visiškai pelnytai tapo labai populiarios. Neįmanoma paneigti, kad moderniuosiuose miestuose daugelis kasdienių ryšių yra beasmeniai – tam tikru mastu ši tiesa pasitvirtina ir visame socialiniame moderniųjų visuomenių gyvenime. Wirtho teorija yra svarbi, nes pripažįsta, jog urbanizacija nėra tik visuomenės *dalis* – ji išreiškia ir veikia platesnės socialinės sistemos pobūdį. Miestiškais gyvenimo aspektais pasižymi ne vien tų, kurie įsikūrė didmiesčiuose, veikla – šios savybės būdingos socialinio gyvenimo moderniosiose visuomenėse visumai. Kita vertus, Wirtho idėjos yra ir akivaizdžiai ribotos. Wirtho teorija pagrįsta daugiausia Amerikos miestų stebėjimais, tačiau apibendrinama iki visuotinės urbanizacijos raiškos. Tuo tarpu urbanizacija ne visur ir ne visada buvo vienoda. Kaip minėjome, pavyzdžiui, antikiniai miestai daugeliu atžvilgiu visiškai skyrėsi nuo egzistuojančių moderniosiose visuomenėse. Ankstyvuosiuose miestuose dauguma žmonių gyveno ne ką anonimiškiau ir beasmeniškiau negu kaimo bendruomenių nariai.

Wirthas taip pat pernelyg sureikšmina moderniųjų miestų beasmeniškumą. Iš tiesų bendrijos, apimančios artimus draugystės ar giminystės saitus, moderniosiose miesto bendruomenėse yra tvirtesnės, negu manė Wirthas. Everettas Hughesas, Wirtho kolega iš Čikagos universiteto, apie savo bendradarbį rašė: „Louisas vis kalbėdavo, koks beasmenis yra miestas – o pats tuo tarpu gyveno, apsuptas daugybės giminių ir draugų, su kuriais bendraudavo labai asmeniškai“ (cituota: Kasarda ir Janowitz, 1974). Moderniuosiuose miestuose yra įprastos grupės, panašios į tas, kurias Herbertas Gansas vadina „miesto kaimiečiais“ (Gans, 1962). Jo „miesto kaimiečiai“ – tai italų kilmės amerikiečiai, gyvenantys kaimynijoje senajame Bostono centre. Dabar šios „baltųjų etninės“ teritorijos Amerikos miestams, atrodo, yra mažiau reikšmingos negu kadaise, jų vietą pamažu užima senųjų centrų bendruomenės, sudarytos iš naujesnių imigrantų.

Svarbesnis dalykas, kad pats miesto gyvenimas aktyviai *kuria* kaimynijas, susijusias glaudžiais giminystės bei asmeniniais ryšiais; jos anaiptol ne reliktai, menantys ankstesnį, tačiau didmiestyje vis dar gyvuojantį gyvenimo būdą. Claude'as Fischeris aiškina, kodėl didelio masto urbanizacija, užuot visus nugramzdinusi į anonimišką masę, yra linkusi skatinti skirtingas subkultūras. Miestų gyventojai, nurodo Fischeris, sugeba bendradarbiauti su kitais, priklausančiais panašiai aplinkai ar turinčiais panašius interesus, kad išplėtotų vietinius ryšius; taip pat jie gali įsijungti į ypatingas religines, etnines, politines ir kitas subkultūrines grupes. Mažas miestas, miestelis ar kaimas neleidžia plėtotis šitokiai subkultūrų įvairovei (Fischer, 1984). Tie, kurie sudaro miestų etnines bendruomenes, galėjo, pavyzdžiui, beveik ar visiškai nepažinoti vienas kito anksčiau, dar gyvendami savo gimtinėje. Atvykę į kitą šalį, jie traukia ten, kur jau gyvena žmonės, kilę iš tokios pat kalbinės ir kultūrinės aplinkos – šitaip formuojasi naujos subbendruomenių struktūros. Kaime ar miestelyje menininkas rastų vos vieną kitą bendramintį bičiulį, tačiau didmiestyje jis gali tapti didelės meninės ir intelektinės subkultūros dalimi.

Didmiestis – „nepažįstamųjų pasaulis“, tačiau jis palaiko ir kuria asmeninius santykius. Tai anaiptol ne paradoksas. Reikia atskirti miesto patirtį viešumo srityje, kurioje susiduria nepažįstamieji, ir privatesnį pasaulį, kurį sudaro šeima, draugai ir bendradarbiai. Pirmąsyk atvykus į didelį miestą, gali būti sunku „sueiti su žmonėmis“. Tačiau persikrausčius į mažą, įsitvirtinusią kaimo bendruomenę, galima pastebėti, kad gyventojų draugiškas elgesys dažniausiai reiškia tik viešą mandagumą – iš tiesų bendruomenė gali „pripažinti“ atvykėlį tik po daugelio metų. Edwardas Krupatas pastebi:

„Miesto kiaušinio... lukštą sunkiau pradaužti. Nepasitaikius progai ar aplinkybėms susipažinti, daugelis žmonių, kasdien vienas kitą matančių autobusų ar geležinkelio stotyse, kavinėje ar darbovietės koridoriuose, niekada netaps niekuo daugiau, o tik „pažįstamais nepažįstamaisiais". Kai kurie žmonės apskritai gali likti užribyje, nes stokoja socialinių įgūdžių ar iniciatyvos. Tačiau visiškai akivaizdu, kad žmonės iš išorės patenka į vidų ir dėl begalinės nepažįstamųjų įvairovės (kiekvienas iš jų – *potencialus draugas*), ir dėl plataus gyvensenų bei interesų spektro mieste. O sykį patekus į grupę ar tinklą, nepaprastai padaugėja galimybių plėsti savo ryšius. Faktai rodo, kad galiausiai teigiamosios miesto galimybes dažnai persveria varžančiąsias jėgas ir leidžia žmonėms kurti ir palaikyti juos tenkinančius santykius." (1985: 36).

Wirtho idėjos tam tikru mastu ir toliau išlieka svarios, tačiau vėlesni įnašai į šiuos tyrimus rodo, kad jos pernelyg apibendrintos. Modernieji miestai dažnai tampa beasmenių, anoniminių santykių priežastimi, bet kartu jie – įvairovės, o kartais ir artumo, draugystės šaltiniai.

Urbanizacija ir sukurtoji aplinka

Naujesnės urbanizacijos teorijos pabrėžė, kad urbanizacija nėra savarankiškas procesas, todėl jį reikia analizuoti stambesnių politinės ir ekonominės kaitos modelių atžvilgiu. Du pagrindinius urbanistinės analizės autorius, Davidą Harvey'į ir Manuelį Castellsą, stipriai paveikė Marxas (Harvey, 1973, 1982, 1985; Castells, 1977, 1983).

Harvey's: erdvės struktūros pertvarka

Urbanizacija, Harvey'o teigimu, sudaro vieną iš **sukurtosios aplinkos** aspektų, kurį sukėlė industrinio kapitalizmo plėtra. Tradicinėse visuomenėse miestas ir kaimo vietovės buvo aiškiai atskirti vienas nuo kito. Moderniajame pasaulyje pramonė nutrina miesto ir kaimo skirties ribas. Žemės ūkis mechanizuojamas, juo verčiamasi, atsižvelgiant į kainas ir pelną, panašiai kaip ir pramonės veikloje; šis procesas mažina miesto ir kaimo žmonių gyvensenų skirtumus.

Moderniosios urbanizacijos sąlygomis, nurodo Harvey's, erdvės *struktūra* be paliovos *pertvarkoma.* Procesą lemia vietos, kuriose didžiosios firmos nusprendžia pastatyti savo gamyklas, tyrimų bei projektavimo centrus ir t. t., vyriausybių nustatyta žemėnaudos ir pramonės gamybos kontrolė, pagaliau privačių investuotojų veikla, perkant bei parduodant namus ir žemę. Pavyzdžiui, verslo firmos nuolatos svarsto, kiek naujos vietos santykinai pranašesnės už jau esamas. Kai kokioje nors teritorijoje gamyba tampa pigesnė negu kitoje arba kai firma pereina nuo vienų gaminių prie kitų, įstaigos ir gamyklos vienur uždaromos, o kitur atidaromos. Taigi tam tikru metu, kuomet atitinkamose vietose galima gerokai pasipelnyti, didmiesčių centruose gali išdygti begalė administracinės paskirties pastatų. Sykį pastačius įstaigas ir „pertvarkius" centro teritoriją, investuotojai ima dairytis spekuliacinės statybos galimybių kur nors kitur. Dažnai veikla, vienu laikotarpiu pelninga, kitu metu, pasikeitus finansiniam klimatui, ima mažiau apsimokėti.

Privačių namų pirkėjų veiklai didelę įtaką daro tai, kokiu mastu ir kur verslo interesams superkama žemė, taip pat paskolų palūkanų dydis ir centrinės bei vietinės valdžios nustatyti mokesčiai. Pavyzdžiui, JAV po Antrojo pasaulinio karo nepaprastai išsiplėtė didžiųjų miestų priemiesčiai. Šią plėtrą iš dalies nulėmė etninė diskriminacija ir baltųjų polinkis trauktis iš senųjų miestų centrų. Tačiau, Harvey'o teigimu, šis procesas galėjo įvykti tik todėl, kad vyriausybė nusprendė suteikti mokesčių lengvatas namų pirkėjams ir statybos firmoms, o finansų organizacijos nustatė specialią kreditų teikimo tvarką. Visa tai sudarė sąlygas statyti ir pirkti naujus namus miesto periferijoje ir tuo pat metu skatino pramonės gaminių, tokių kaip automobiliai, paklausą. Miestų bei didmiesčių augimas ir suklestėjimas, nuo XX a. septintojo dešimtmečio prasidėjęs Anglijos pietuose, tiesiogiai siejasi su senosios pramonės šiaurėje nuosmukiu ir jo sukeltu investicijų perkėlimu į naujas pramonės galimybes.

Castellsas: urbanizacija ir socialiniai sąjūdžiai

Castellsas, kaip ir Harvey's, pabrėžia, kad vienos ar kitos visuomenės erdvinė forma yra glaudžiai susijusi su visuotiniais jos raidos veiksniais. Norėdami suprasti miestus, turime suvokti procesus, kuriais formuojamos ir perkuriamos erdvinės formos. Miestų ir kaimynijų planai bei architektūriniai ypatumai išreiškia skirtingų visuomenės grupių tarpusavio kovas ir konfliktus. Kitaip tariant, galbūt dangoraižiai statomi tikintis pelno, bet kartu šie milžiniški statiniai „savo technologija ir perdėta didybe simbolizuoja pinigų galią mieste – tai kylančio korporacinio kapitalizmo laikų katedros" (Castells, 1983: 103).

Priešingai Čikagos sociologams, Castellsas miestuose įžvelgia ne tik atskirą *vietą* – miesto teritoriją – bet ir **visuomeninio vartojimo** procesų neatimamą dalį; šie procesai savu ruožtu yra neatsiejamas industrinio kapitalizmo aspektas. Mokyklos, transporto paslaugos ir laisvalaikio patogumai priklauso būdams, kuriais žmonės bendrai „vartoja" moderniosios pramonės gaminius. Apmokestinimo sistema daro įtaką tam, kas ir kur galės ką pirkti ar nuomoti, kas kur statys. Šiuose procesuose didelę galią turi didelės korporacijos, bankai ir draudimo bendrovės, teikiantys kapitalą statybos projektams. Tačiau daugelį miesto gyvenimo aspektų tiesiogiai veikia ir valdžios įstaigos – tiesdamos kelius, statydamos komunalinius būstus, planuodamos žaliąsias zonas ir pan. Taigi miestų fizinė forma yra ir rinkos jėgų, ir vyriausybės valdžios padarinys.

Tačiau sukurtosios aplinkos pobūdis nėra vien turtingųjų ir galingųjų veiklos padarinys. Castellsas pabrėžia, kaip svarbi neprivilegijuotųjų grupių kova, siekiant pakeisti savo gyvenimo sąlygas. Miesto problemos sužadina įvairius socialinius sąjūdžius, kurie siekia pagerinti būsto sąlygas, protestuoja prieš oro taršą, gina parkus bei žaliuosius plotus, kovoja prieš statybų plėtrą, keičiančią teritorijų kraštovaizdį. Castellsas, pavyzdžiui, tyrinėjo San Francisko gėjų sąjūdį, kuriam pavyko performuoti kaimynijas pagal savo kultūrines vertybes – taip atsirado galimybė klestėti daugeliui gėjų organizacijų, klubų ir barų – ir užimti reikšmingą padėtį vietos politikoje.

Ir Harvey's, ir Castellsas pabrėžia, jog miestai – beveik visiškai dirbtinė aplinka, kurią sukonstravo žmonės. Net kaimiškiausios teritorijos neišvengia žmogaus įsikišimo ir moderniųjų technologijų įtakos – juk žmogaus veikla performavo ir pertvarkė pasaulio tvarką. Maistas gaminamas nebe vietos gyventojams, o tautinėms ir tarptautinėms rinkoms; mechanizuotame žemės ūkyje žemė griežtai suskirstyta, o žemėnauda specializuota ir sutvarkyta pagal tokius fizinius modelius, kurie menkai tesusiję su gamtinėmis aplinkos savybėmis. Ūkių ir izoliuotų kaimo teritorijų gyventojai dabar ekonomiškai, politiškai ir kultūriškai sujungti su platesne visuomene, nors jų elgsena kai kuriais aspektais gali skirtis nuo miestiečių elgsenos.

Įvertinimas

Harvey'o ir Castellso požiūriai buvo plačiai diskutuojami, o jų darbas turėjo didelę reikšmę, kitaip pakreipiant urbanistinę analizę. Priešingai ekologinei urbanizacijos koncepcijai, pabrėžiami ne „natūralūs" erdvės formavimosi procesai, o domimasi, kaip žemės ir sukurtosios aplinkos formose atsispindi socialinių ir ekonominių galių sistemos. Tai rodo stipriai pakeistas akcentų vietas. Kita vertus, Harvey's ir Castellsas savo idėjas dažnai konstatuodavo itin abstrakčiai, todėl jos nepaskatino tiek daug įvairiausių mokslinių tyrimų, kaip Čikagos mokyklos darbai.

Kai kuriais atžvilgiais Harvey'o ir Castellso bei Čikagos mokyklos suformuoti požiūriai naudingai papildo vienas kitą ir gali būti jungiami, siekiant susidaryti visuminį urbanistinių procesų vaizdą. Iš tiesų egzistuoja ir miesto teritorijų kontrastai, apibūdinti miesto ekologijos, ir bendrasis miesto gyvenimo beasmeniškumas. Tačiau jie kur kas permainingesni, negu atrodė Čikagos mokyklos nariams, ir valdomi pirmiausia socialinių bei ekonominių įtakų, nagrinėtų Harvey'o ir Castellso. Johnas Loganas ir Harvey's Molotchas pasiūlė koncepciją, kuri tiesiogiai sujungia tokių autorių,

kaip Harvey's ir Castellsas, traktuotes su kai kuriais ekologinės koncepcijos ypatumais (Logan ir Molotch, 1987). Šie mokslininkai sutinka su Harvey'u ir Castellsu, kad miesto gyvenimą gana tiesiogiai veikia plataus pobūdžio savybės, kuriomis pasižymi ekonominė raida, besiskleidžianti nacionaliniu ir tarptautiniu lygmenimis. Tačiau tokie plataus masto ekonominiai veiksniai, teigia jie, skverbiasi per vietines organizacijas, tarp jų – kaimynijų verslo įmones, bankus ir vyriausybines įstaigas, drauge su individualių namų pirkėjų veikla.

Pasak Logano ir Molotcho, moderniosiose visuomenėse žemė ir statiniai perkami ir parduodami taip, kaip ir bet kurios kitos prekės, tačiau rinkas, formuojančias miesto aplinkos struktūrą, veikia skirtingų žmonių grupių norai *naudoti* nekilnojamąjį turtą, kurį jie perka ir parduoda. Šio proceso metu kyla daug įtampų bei konfliktų – ir būtent jie tampa pagrindiniais veiksniais, kuriančiais miesto kaimynijų struktūras. Pavyzdžiui, moderniuosiuose miestuose stambios finansų ir verslo korporacijos nuolatos mėgina suintensyvinti kai kurių teritorijų žemėnaudą, nurodo Loganas ir Molotchas. Kuo labiau jos gali šitaip daryti, tuo daugiau atsiranda galimybių spekuliuoti žeme ir pelningai statyti naujus namus. Šioms bendrovėms mažai terūpi, kokius socialinius ir fizinius padarinius jų veikla sukels konkrečiai kaimynijai – pavyzdžiui, bus ar nebus griaunami patrauklūs senesni gyvenamieji namai, kad atsirastų daugiau vietos naujiems įstaigų korpusams. Plėtros procesas, kurį skatina didelės statybos firmos, dažnai prieštarauja vietinio verslo ar gyventojų interesams, todėl jie gali pamėginti aktyviai priešintis. Savo interesams ginti žmonės susiburia į kaimynijų grupes. Vietinės bendrijos gali kovoti už platesnius naujos veiklos suvaržymus, blokuoti į parkus besibraunančias naujas statybas arba siekti palankesnių nuomos sąlygų.

Vakarų miestų raidos tendencijos

Šiame poskyryje aptarsime kai kuriuos pagrindinius Vakarų miestų raidos pokario laikotarpiu modelius. Kaip pavyzdžius pasitelksime Britaniją ir Jungtines Amerikos Valstijas. Labiausiai domėsimės priemiesčių teritorijų susikūrimu ir senųjų miestų centrų nuosmukiu, miesto konfliktais, finansų krizėmis ir strategijomis miestams atnaujinti.

Priemiesčių susidarymas

Kai kurie miesto gyvenimo prozelitai su panieka žvelgė į Anglijos miestų pakraščiuose pradėjusias kurtis ir smarkiai plėstis *priemiesčių zonas* su namais ir rūpestingai prižiūrimais sodeliais. Kiti, kaip poetas Johnas Betjemanas, aukštino priemiesčių architektūros kuklų savitumą, taip pat troškimą derinti miesto teikiamas užimtumo galimybes ir gyvenseną, kuri praktiškai siejama su namų bei automobilių nuosavybe, o vertybiniu požiūriu – su tradiciniu šeimos gyvenimu.

Daugelis Londoną supančių priemiesčių iškilo tarp Pirmojo ir Antrojo pasaulinių karų, telkdamiesi prie naujų kelių ir metro stočių, kuriais priemiesčių gyventojai galėtų važinėti į darbą centre. JAV **priemiesčių plėtros** procesas pasiekė savo didžiausią suklestėjimą XX a. šeštajame ir septintajame dešimtmečiuose. Šiuo laikotarpiu miestų centrų augimo tempas sudarė 10 procentų, tuo tarpu priemiesčių – 48 procentus. Į priemiesčius kraustėsi daugiausia baltųjų šeimos. Vienas pagrindinių veiksnių, skatinusių daugelį baltųjų bėgti iš miestų senųjų centrų, kaip manoma, buvo rasinės įvairovės įtvirtinimas mokyklose. Persikraustyti į priemiestį reiškė patrauklų pasirinkimą šeimoms, norėjusioms leisti savo vaikus į vien baltųjų mokyklas. Net ir šiandien Amerikos priemiesčiuose dominuoja baltieji gyventojai. 1990 metais mažumų grupės sudarė vos 18 procentų visų priemiesčių žmonių. Senuosiuose miestų centruose tebegyvena trys iš keturių afroamerikiečių, tuo tarpu tik vienas iš keturių baltųjų. Didžioji dalis juodaodžių priemiesčio gyventojų įsikūrusi su didmiesčiais besiribojančių miestelių kaimynijose, kurių daugumą sudaro juodaodžiai.

Tačiau baltųjų dominavimas priemiesčiuose tolydžio nyksta, nes miestų centrus palieka vis daugiau rasinių ir etninių mažumų narių. Nuo 1980 iki 1990 metų juodaodžių priemiesčiuose padaugėjo 34,4 procento, lotynų amerikiečių – 69,3 pro-

cento, o azijiečių – 125,9 procento. Priešingai, baltųjų gyventojų priemiesčiuose padaugėjo vos 9,2 procento. Mažumų grupių nariai persikrausto į priemiesčius dėl tokių pat, kaip ir jų pirmtakai, priežasčių: geresnių būstų, mokyklų ir patogumų. Naujieji persikėlėliai, kaip ir žmonės, pradėję masiškai kraustytis į priemiesčius XX a. šeštajame dešimtmetyje, daugiausia priklauso vidurinės klasės specialistams. Pasak Čikagos būsto administracijos pirmininko, „dabar priemiesčių plėtra siejasi jau su klase, o ne su rase. Niekas nenori gyventi šalia skurdžių, nes nepageidauja problemų, lydinčių neturtingus žmones: prastų mokyklų, nesaugių gatvių, gaujų“ (cituota iš: De Witt, 1994).

Britanijoje XX a. aštuntajame dešimtmetyje ir devintojo dešimtmečio pradžioje vyko vietos gyventojų migracija iš centro teritorijų į miestą juosiančius priemiesčius ir *„miegamuosius miestelius“* (miestelius už didmiesčio ribų, kuriuose daugiausia gyvena žmonės, dirbantys didmiestyje) arba kaimus; ji reiškė, kad šiuo laikotarpiu Didžiojo Londono gyventojų sumažėjo daugiau kaip puse milijono žmonių. Tuo pat metu sparčiau augo daugelis mažesnių didmiesčių ir miestų – pavyzdžiui, Kembridžas, Ipsvičas, Norvičas, Oksfordas ir Leičesteris. Staigus gamybos pramonės žlugimas palietė ir šiaurės pramonės miestų senuosius centrus, tuo tarpu gyventojų skaičius priemiesčiuose bei mažesniuosiuose miestuose padidėjo, o poslinkis į pietryčius sustiprėjo XX a. dešimtojo dešimtmečio pabaigos ekonomikos klestėjimo metu.

Senųjų miestų centrų nyksmas

„Bėgimas į priemiesčius“ turėjo dramatiškų padarinių ir Britanijos, ir Amerikos miestų centrų klestėjimui bei gyvybingumui. Keletą pastarųjų dešimtmečių visi Amerikos didmiesčiai pasižymėjo greitai nykstančiais senaisiais centrais. Tai lėmė priemiesčių plėtra. Dideles pajamas turinčių grupių kraustymasis iš miesto reiškia, kad vietinis biudžetas praranda įplaukas iš jų mokesčių. Tie, kurie pasilieka ar užima pasitraukusiųjų vietą, daugiausia gyvena skurdžiai, todėl galimybės kompensuoti prarastas pajamas yra gana menkos.

Situaciją blogina tai, kad miestuose-branduoliuose statinių fondas vis labiau nusidėvi, palyginti su priemiesčiais, taip pat didėja nusikalstamumas ir yra aukštesnis nedarbo lygis. Todėl būtina daugiau skirti lėšų socialinėms tarnyboms, mokykloms, pastatų palaikymui bei remontui, policijos ir gaisrinių tarnyboms. Įsisuka blogėjančios būklės ratas – kuo labiau plečiasi priemiesčiai, tuo rimtesnės darosi didmiesčių centrų problemos. Daugelyje Amerikos urbanizuotų teritorijų – ypač senesniuose miestuose, tokiuose kaip Niujorkas, Bostonas ar Vašingtonas (Kolumbijos apygardoje) – būta tiesiog šiurpių padarinių. Kai kuriose šių didmiesčių kaimynijose nekilnojamasis turtas sunykęs, ko gero, labiau, negu bet kuriose kitose industrinio pasaulio urbanizuotose teritorijose. Yrantys nuomojamų daugiabučių kvartalai ir lentomis užkalti išdegusiu vidumi namai susilieja su tuščiais sklypais, kuriuose priversta nuolaužų ir griuvėsių.

Britanijoje miestų-branduolių nyksmas buvo ne toks ryškus kaip Jungtinėse Valstijose. Visgi kai kurie senieji miestų centrai, pavyzdžiui, Liverpulio, nušiurę ne mažiau už Amerikos miestų kaimynijas. Tarp šio nuosmukio priežasčių – finansų krizės, paveikusios daugelį Britanijos senųjų miestų centrų. Nuo XX a. aštuntojo dešimtmečio pabaigos vietos valdžia nuolatos itin stipriai spaudžiama mažinti savo biudžetą ir apkarpyti socialines paslaugas net ir labiausiai nykstančiose senųjų centrų teritorijose. Vietos valdžiai viršijus nacionaliniu mastu nustatytus išlaidų dydžius, ją buvo galima bausti pagal įstatymą. Ši padėtis sukėlė smarkius konfliktus tarp vyriausybės ir daugelio miestų tarybų, kai tvarkydamos varganus savo senųjų miestų centrus jos išleisdavo daugiau, negu buvo nustatyta biudžetuose. Savivaldybių finansus paveikė ir „pagalvės“ mokestis, įvestas valdant Margaret Thatcher. Tiesa, šis mokestis galiausiai buvo panaikintas, tačiau daugelis miesto tarybų ėmė gauti mažiau pajamų negu anksčiau ir buvo priverstos apkarpyti būtiniausias paslaugas.

Anglikonų bažnyčios 1985 metų ataskaita „Tikėjimas mieste“ (*Faith in the City*) senųjų centrų teritorijas piešia niūromis spalvomis: „Pilkos sienos, šiukšlinos gatvės, lentomis užkalti langai, gra-

fiti, niokojimas ir griuvėsiai – slogios įprastinės mums rūpimų rajonų ir parapijų savybės... senųjų miestų centrų namai senesni negu bet kuriose kitose miestų dalyse. Apytikriai ketvirtadalis Anglijos namų pastatyti iki 1919 metų, tačiau senuosiuose centruose ši dalis svyruoja nuo 40 iki 60 procentų" (Church of England, 1985: 18).

Paulas Harrisonas, aprašydamas vieną skurdžiausių Londono administracinį rajoną – Heknį (Hackney) – perteikė ore tvyrančią neviltį:

> „Policijos pajėgos susiduria su iš tiesų neįvykdoma užduotimi – neleisti išsiveržti sprogiam mišiniui, kurio sudedamąsias dalis britiškosios visuomenės dinamika sukaupė ir sujungė senuosiuose centruose. Kaitinamas ekonomikos nuosmukio ir didelio nedarbo, šis mišinys neišvengiamai palaiko aukštą nusikalstamumo lygį. Dėl to prireikė gausesnių ir budresnių policijos pajėgų, negu bet kuriose kitose teritorijose, taip pat gerokai dažnesnių nemalonių santykių su visuomenės atstovais, kaip su potencialiais įtariamaisiais, pagaliau policijai atsirado kur kas daugiau galimybių neteisingai vertinti ar žiauriai elgtis ir piktnaudžiauti valdžia" (Harrison, 1983: 369).

Atsiranda užburtas ratas. Palyginti su kitomis grupėmis, skurdžiausieji tampa ir kur kas gausesnių nusikaltimų aukomis, ir yra priversti kęsti gerokai intensyvesnę policijos priežiūrą. Kita vertus, daugiau šių žmonių griebiasi nusikalstamos veiklos, į kurią nebūtų įsitraukę kitu atveju. Tokiose vietovėse, kaip Heknis, susiburia „uždaros savigynos visuomenė", kuriai būdinga dar ir tai, kad ji „nuolatos pamina piliečių laisves", perspėja Harrisonas.

Ir Jungtinių Valstijų, ir Britanijos didžiuosius miestus kamuoja tokios pat socialinės ligos: toksikomanija bei piktnaudžiavimas narkotikais, nusikaltimai ir nusižengimai, nedarbas, benamystė, rasinė ir etninė nepakanta, prastos komunalinės paslaugos, mokyklų stygius, pagaliau įtampa tarp teisėsaugos ir piliečių. Kartais daugybė šių nepalankių sąlygų taip sutartinai užgula žmones, kad išsiveržia viešu protestu – miesto konfliktais ir riaušėmis.

Miesto konfliktai

Globalizacijos ir greitos kaitos epochoje didieji miestai tapo sutelkta ir intensyvia visą visuomenę kamuojančių socialinių problemų išraiška. Miestu besidriekiančias „nematomas" ydų linijas pernelyg dažnai paveikia kažkas panašaus į socialinį žemės drebėjimą. Kunkuliuojančios įtampos išsiveržia į paviršių, kartais įgaudamos smurto – riaušių, plėšikavimo ir masiško naikinimo – formą.

Taip atsitiko Los Andžele 1992 metų pavasarį, kuomet riaušės apėmė kai kurias miesto dalis. Henry's Cisnerosas, tuometinis Būsto ir miestų plėtros departamento sekretorius, nuskrido į šį miestą, kad asmeniškai ištirtų, kas gi jame vyksta:

> „Pamačiau miestą, apgaubtą dūmų. Tvyrojo degančių laidų ir plastiko kvapas. Dūmai buvo tokie tiršti, kad užtemdė tiesiai virš galvų ratu besisukančio sraigtasparnio šviesas. Kas keletą sekundžių sukaukdavo sirenos – tai iš vienos gaisravietės į kitą lėkė gaisrinių mašinų operatyvinės grupės, lydimos Kalifornijos kelių policijos automobilių – teisingiau būtų sakyti eskortų, nes kiekvieną jų sudarė dvidešimt automobilių ugniagesiams apsaugoti... Tą ketvirtadienio naktį Los Andželas buvo tikra apokalipsė – tarsi žaižaruojanti oranžinė pašvaistė, visų jausmų įžeidimas, išplėstos žmonių akys, panika dėl kokio nors stipresnio garso."

Riaušės kamavo ir Britanijos miestus – jos vyko Brikstone, Broadwater Farm gyvenamajame rajone Totenheme, Šiaurės Londone, kur buvo nužudytas policininkas, Oksforde, Bristolyje ir kituose miestuose.

Kas priverčia kaistančias įtampas ir įvairius nepriteklius pratrūkti viešai – miesto konflikto forma? Vienas iš tikriausių veiksnių yra skurdas, kitas – etninis susiskaldymas ir antagonizmas, ypač baltųjų ir juodaodžių, trečias – nusikalstamumas, o ketvirtas – tiesiog nesaugumas. Saugumo ir tikrumo pristinga dėl trijų pirmųjų veiksnių, nesvarbu, ar jie tiesiogiai veikia individus, ar netiesiogiai.

Per du pastaruosius dešimtmečius JAV, panašiai kaip ir Britanijoje, paplito skurdas. XX a. dešimtojo dešimtmečio viduryje gyventojų dalis,

gyvenanti žemiau oficialiosios skurdo ribos, buvo didžiausia per daugiau kaip ketvirtį amžiaus. Skurdas – ypač tuomet, kai sukuria vargingųjų klasę – atskiria nuo platesnės visuomenės didelius gyventojų segmentus; daugelis skurdžiausiųjų grupių telkiasi griūvančiuose miestų ar landynių rajonuose. Šiuo atveju galima aiškiai matyti socialinės atskirties erdvinį elementą.

Nepritekliaus senuosiuose miestų centruose klausimas sudaro dalį debatų, nagrinėjamų poskyriuose „Polemika dėl vargingųjų klasės", p. 304, ir „Socialinės atskirties formos", p. 309.

Miestų atnaujinimas

Kokiomis nuostatomis turėtų remtis vietos, regiono valdžios ir vyriausybė, kai jos imasi spręsti sudėtingas problemas, deformuojančias senuosius centrus? Kaip sustabdyti miestą supančių priemiestinių zonų ūmią plėtrą, kad būtų išsaugotos žaliosios teritorijos ir kaimo vietovės? Sėkminga **miesto atnaujinimo** politika – tai tikras iššūkis, nes ji reikalauja vienu metu veikti daugelyje įvairių sričių.

Jungtinėje Karalystėje, mėginant sugrąžinti seniesiems miestų centrams buvusį patrauklumą, buvo įdiegtos įvairios nacionalinės programos, tarkime, subsidijos savininkams, atgaivinantiems savo namus, ar mokesčių lengvatos verslui pritraukti. Pavyzdžiui, konservatorių vyriausybės 1988 metų „Kovos už miestus" programoje tikėtasi, kad jų atnaujinimo varikliu veikiau taps privačios investicijos ir laisvosios rinkos jėgos, negu valstybės kišimasis. Tačiau verslas buvo kur kas pasyvesnis negu prognozuota.

Tyrimai rodo, jog – išskyrus šį nestandartinį parodomąjį projektą – nėra veiksminga spręsti miestų-branduolių sukuriamas esmines socialines problemas, užtikrinant ekonomines paskatas ir viliantis, kad reikiami darbai bus atlikti privačios iniciatyvos dėka. Senuosiuose miestų centruose drauge išryškėja tiek daug slegiančių aplinkybių, jog bet kuriuo atveju ypač sunku apgręžti kartą prasidėjusius nyksmo procesus. Senųjų miestų centrų nuosmukio tyrimuose, tokiuose kaip Scarmano ataskaita apie 1981 metų riaušes Brikstone, pažymėta, kad stinga koordinuoto požiūrio į senųjų miestų centrų problemas (Scarman, 1982). Be didelių valstybės išlaidų – o jų iš vyriausybės vargiai galima tikėtis – radikalūs teigiami poslinkiai iš tiesų beveik neturi perspektyvos (Macgregor ir Pimlott, 1991).

Miesto renesanso link:
Miestų specialiosios grupės ataskaita

Miestų atnaujinimas apima ne tik senųjų miestų centrų atgaivinimą, bet ir atokių rajonų darnią raidą. Britanijos miestų bei priemiesčių teritorijos ir toliau nepaprastai sparčiai plėtojasi. Vyriausybės skaičiavimais, nuo 1996 iki 2021 metų turėtų atsirasti 3,8 milijono naujų namų ūkių. Automobilių eismas per du ateinančius dešimtmečius turėtų padidėti trečdaliu; jau dabar Britanijos gyventojai kelionei į darbą sugaišta 40 procentų daugiau laiko negu prieš dvidešimtį metų. Vienas iš keturių miesto gyventojų mano, kad jo gyvenamoji teritorija pastaraisiais metais patyrė nuosmukį, tuo tarpu pagerėjimą įžvelgia vos vienas iš dešimties (Urban Task Force, 1999).

Atsižvelgdama į miestų bei priemiesčių teritorijose jau esamus iššūkius ir plėtros artimiausiais metais prognozę, vyriausybė sušaukė Miestų specialiąją grupę, vadovaujamą architekto ir miestų planuotojo lordo Rogerso. Grupė turėjo parengti rekomendacijas gyvenimo kokybei gerinti Britanijos miestų ir kaimų vietovėse. Ataskaitoje, paskelbtoje 1999 metų birželį, specialioji grupė išdėstė per šimtą rekomendacijų Britanijos miestams atgaivinti. „Nuo pramonės revoliucijos laikų netekome nuosavybės teisės į savo miestus ir didmiesčius, leisdami, kad juos darkytų menkavertė architektūra, ekonominė sklaida ir socialinė poliarizacija," – pastebėjo specialioji grupė. Pasak ataskaitos autorių, XXI a. pradžia atveria tris pagrindines kaitos galimybes. *Technologinė revoliucija* sukūrė naujas informacinių technologijų formas ir naujus informacijos mainų būdus; didėjanti *eko-*

loginė grėsmė parodė, kad būtina darni raida; pagaliau plačiai reiškiasi *socialinė transformacija:* pailgėjo tikėtina žmogaus gyvenimo trukmė ir sustiprėjo gyvensenos pasirinkimų reikšmė žmonių profesiniame bei asmeniniame gyvenime.

Savo ataskaitoje specialioji grupė pabrėžė kelis pagrindinius dalykus, iš esmės svarbius apsaugant nuo erozijos kaimo vietoves ir skatinant bei palaikant sveikas, gyvybingas miestų teritorijas. Būtina vadovautis pateikiamais pamatiniais principais, pareiškė dokumento autoriai, nes priešingu atveju miestams kyla visiškai realus pavojus suirti, o kaimo teritorijoms – būti prarytoms, be to, didės tarša, transporto grūstys ir socialiniai nepritekliai.

- *Pakartotinai naudokite žemę ir statinius.* Naujų pastatų statybai kiek tik įmanoma reikia naudoti kadaise užstatytą žemę, o ne žaliuosius plotus. Ataskaitoje buvo pažymėta, jog šiuo metu Britanijoje yra 1,3 milijono tuščių gyvenamųjų ir administracinių pastatų. Vyriausybė turėtų siekti, kad 60 procentų numatomų naujų būstų iškiltų jau buvusiuose tam skirtuose sklypuose (žr. toliau).
- *Gerinkite miesto aplinką.* Esamas miesto teritorijas būtina padaryti patrauklesnes, kad žmonės panorėtų jose gyventi, dirbti ir socializuotis. Miesto teritorijos turėtų žadinti visuomenės saugos ir bendrumo jausmus. Kaimynijas būtina geriau tarpusavyje sujungti, šitaip skatinant žmones keliauti pėsčiomis, dviračiu ar viešuoju transportu.
- *Išmokite tobulai valdyti vietines teritorijas.* Miestų renesansas priklausys nuo vietinių lyderių ir labai plataus demokratiško piliečių dalyvavimo. Reikia suteikti gyventojams didesnį vaidmenį priimant sprendimus.
- *Imkitės atstatymo darbų.* Vietos valdžiai būtina suteikti daugiau galių ir atsakomybės skirti išteklius ilgalaikiams regeneracijos darbams apleistose teritorijoje. Reikia pasitelkti visuomenines lėšas, kad šitaip per rinką būtų pritrauktos privačios investicijos.

Miestų specialiosios grupės ataskaitoje pabrėžta, jog miestų atnaujinimas negali būti vien politinės pastangos. Šis procesas veikiau reikalauja, kad pasikeistų politikų, vietos valdžios ir vidutinių piliečių kultūra, įgūdžiai, tikėjimai, vertybės. „Miestų renesanso“ įgyvendinimą lems švietimas, platūs debatai ir informacijos mainai (1999).

Regeneracija ir urbanistinis atnaujinimas

Didmiesčiuose paplito **urbanistinis atnaujinimas,** kai senieji pastatai renovuojami arba pakeičiami kitais, taip pat kai jau užstatytoms teritorijoms suteikiamos naujos paskirtys. Kartais visa tai sudaro miesto planavimo programų dalį, bet kur kas dažniau tai daroma **regeneracijos** sumetimais. Regeneracija vadinama pastatų sunykusiose miesto kaimynijose renovacija, pritaikant juos didesnes pajamas gaunančių grupių nariams ir kartu aprūpinant šias miesto dalis patogumais, kuriais naudosis šie žmonės, pavyzdžiui, parduotuvėmis ir restoranais.

Senųjų miestų centrų regeneracija buvo atliekama daugelyje Britanijos, Jungtinių Valstijų ir Kanados didmiesčių. Atrodo, šis procesas tęsis ir artimiausiais metais. Esama ir ekonominių, ir demografinių priežasčių. Jauni specialistai ima atidėlioti santuoką ir šeimos gyvenimo pradžią vėlesniam gyvenimo tarpsniui. Karjeros sumetimais jiems tenka ilgai užtrukti administraciniuose pastatuose miesto centre, todėl gyvenimas priemiestyje praranda savo vertę ir ima veikiau varginti. Pasiturinčios bevaikės poros gali išlaikyti brangius būstus renovuotose senuosiuose miestų centruose ir, ko gero, mielai susieja savo gyvensenas su itin kokybiškų kultūros, kulinarijos ir pramogų pasirinkimais, prieinamais miestų centruose. Dėl panašių priežasčių į senųjų centrų teritorijas gali panorėti grįžti ir pagyvenusios poros, kurių vaikai jau paliko namus.

Veiksniams, skatinusiems regeneraciją Jungtinėse Valstijose, priklauso nusikalstamumo mažėjimas. Nuo 1991 metų dešimtyje didžiausių Amerikos miestų įvykdyta 34 procentais mažiau

Dokai: miesto atnaujinimas ar miesto katastrofa?

Ryškiausias miesto „pakartotinio naudojimo" pavyzdys yra Londono dokai. Dokų teritorija užima maždaug 8,5 kv. mylios (apie 22 kv. km) Rytų Londone prie Temzės – dėl dokų uždarymo ir gamybos nuosmukio ji neteko savo ekonominės funkcijos. Dokai buvo pavadinti „didžiausia perstatymų teritorija Vakarų Europoje" ir „puikiausia galimybe nuo Londono gaisro laikų".

Dokai yra šalia Londono finansų rajono Sičio, bet, antra vertus, ribojasi su skurdžiomis, darbininkų gyvenamomis teritorijomis. Nuo XX a. septintojo dešimtmečio iki dabar aršiai ginčijamasi, kuo turėtų tapti ši teritorija. Daugelis iš dokų teritorijoje ar šalia jos gyvenančių žmonių pritarė perstatymui pagal bendruomenės plėtros projektus skurdesniųjų gyventojų interesams apginti. 1981 metais buvo įsteigta Dokų plėtros korporacija, ir nuo to laiko šis rajonas tapo naujos strategijos branduoliu. Šia strategija buvo siekiama skatinti privačią iniciatyvą imtis pagrindinio vaidmens atnaujinant miestus. Buvo gerokai sušvelninti planavimo ir statybos reikalavimai bei reglamentai.

Šiandien ši teritorija stulbinamai skiriasi nuo greta esančių skurdžių kaimynijų. Joje gausu šiuolaikinių, dažnai avangardinės formos pastatų. Kitados buvę sandėliai tapo prabangiais butais, šalia pristatyta naujų korpusų. Prie buvusios krovinių prieplaukos Canary Wharf iškilo naujas didžiulis administracinis kompleksas, kurio pagrindinis pastatas matomas iš daugelio kitų Londono dalių. Tačiau į šį blizgesį įsiterpia apšiurę namai ir pavienės dykros. Administraciniai statiniai dažnai stovi tušti, kaip ir kai kurie nauji gyvenamieji namai – jų tiesiog neįmanoma parduoti už tokią kainą, kurią iš pradžių planuota gauti. Administraciniai miesto rajonai, kuriems priklauso dokai, pasižymi ir kone skurdžiausiais šalyje būstais, tačiau juose gyvenantys žmonės beveik neturėjo naudos iš aplinkui vykusių statybų. Projektas numatė nemažai „prieinamų" būstų, tačiau tik labai maža dalis vietos gyventojų pajėgė ar panoro juos įsigyti.

Nepaprasta miestų regeneracijos sėkmės istorija ar daugmaž visiška katastrofa? Abu požiūriai turi savo gynėjų. Dokų padalijimas į turinčiųjų ir neturinčiųjų valdas pasiekė tokį lygį, kuris beveik neturi atitikmenų. Tiesa, čia daug renovuotų ir naujų pastatų, tačiau vieningos kaimynijos tikrai nepavyko sukurti.

smurtinių nusikaltimų. Tiesa, „nesitaikstymo" teisė ir tvarkos politika, kurias ypač palaiko daugelis Amerikos didmiesčių, labiausiai Niujorkas, susilaukė aršios kritikos kaip rasistinės, savavališkos ir pernelyg griežtos. Kita vertus, jos, be abejo, padėjo sukurti miestų centrus, kuriuose žmonės saugiau jaučiasi.

Pagaliau seniesiems miestų centrams ypač tinka naujosios žinių ekonomikos profilis. Daugelis bendrovių, kurios verčiasi technologijomis, telekomunikacijomis, reklama ir rinkodara, išsidėsto miestų centrų verslo kvartaluose. Vis daugėja bendrovių, kurios plėtodamosi šioje srityje mieliau pasirenka buveines miestų centruose, o ne priemiesčiuose. Užkimšti greitkeliai ir ilgai trunkančios kelionės į darbą ir į namus virsta kasdienybe vis didesniam skaičiui priemiesčių gyventojų; faktai rodo, kad vis daugiau naujosios ekonomikos darbuotojų gali tikėtis pralaužti senojo modelio kiautą ir apsigyventi ten, kur dirba – miesto centre.

Londono dokų teritorija – geriausias miesto „pakartotinio naudojimo" pavyzdys (žr. tekstą rėmeliuose). Jungtinių Valstijų miestuose – nuo Milvokio iki Filadelfijos – supirkėjai įsigyja nebenaudojamus pramonės prekių sandėlius ir paverčia juos brangiomis gyvenamosiomis patalpomis – butais viršutiniuose aukštuose bei studijomis. Kupinų gyvybės viešųjų erdvių sukūrimas merdinčiuose Baltimorės ir Pitsburgo centruose buvo paskelbtas miestų atnaujinimo triumfu. Tačiau sunku nu-

slėpti nepriteklių, tvyrantį gretimose kaimynijose, vos už poros kvartalų nuo šių atgaivintų miesto centrų.

Kritikuodamas plėtrą, panašią į Londono dokų teritorijos perstatymą, Richardas Sennettas savo knygoje apie miesto istoriją *The Conscience of the Eye,* 1993 („Sąmoningas žvilgsnis") tvirtino, kad miestų planuotojams privalu stengtis išsaugoti ar sugrąžinti tai, ką jis vadino „humanišku miestu". Didžiuliai, nuasmeninti daugelio didmiesčių pastatai verčia žmones užsisklęsti savyje, nusigręžti nuo kitų. Bet miestai taip pat gali atverti žmonėms išorės pasaulį, padėdami susiliesti su kultūrų bei gyvensenų įvairove. Turėtume siekti kurti miestų gatves, kurios ne tik kad nekeltų žmonėms grėsmės, bet ir „kunkuliuotų gyvenimu", ko niekada nebūna „transporto arterijose, užtvindytose lekiančių automobilių". Priemiesčių prekybos centrai su standartizuotais pėsčiųjų takais bei parduotuvėmis tokie pat tolimi „humaniškam miestui", kaip ir transporto magistralės. Įkvėpimo turėtume semtis kitur – senesniųjų miestų vietose, kokias galime išvysti, pavyzdžiui, daugelio Italijos miestų centruose: joms būdingas žmogiškas mastelis, o įvairovė persipina su elegantiška, subtiliai suprojektuota architektūrine aplinka.

Urbanizacija besivystančiame pasaulyje

Pasaulio miestų gyventojų 2025 metai gali būti 5,2 milijardo. Pagal kai kuriuos skaičiavimus apie 4 milijardus iš jų gyvens besivystančiojo pasaulio didmiesčiuose. Pasaulio „megamiestų" žemėlapis rodo (žr. schemą 18.2), kad 36 miestų, kurie 2015 metais turės, kaip tikimasi, po daugiau kaip 8 milijonus gyventojų, dauguma išsidėsčiusi besivystančiame pasaulyje.

Manuelis Castellsas vadina **megamiestus** vienu iš pagrindinių trečiojo tūkstantmečio urbanizacijos požymių (1996). Juos apibrėžia ne vien pats dydis – nors tai didžiulės aglomeracijos – bet ir jų vaidmuo: šie miestai veikia kaip daugybės gyventojų ir globalinės ekonomikos sandūros taškai. Megamiestai – tai nepaprastai sutelkti aktyvumo židiniai, kuriuose sukasi politikos, žiniasklaidos, komunikacijų, finansų ir gamybos srautai. Pasak Castellso, savo šalių ar regionų atžvilgiu megamiestai veikia kaip magnetai. Į didžiąsias urbanizuotas teritorijas žmones traukia įvairios priežastys; megamiestuose gyvena ir tie, kurie sėkmingai įsijungė į globalinę sistemą, ir tie, kuriems nepavyko. Šie miestai atlieka ne vien globalinės ekonomikos mazgų funkciją, jie taipgi pavirto „saugyklomis, kuriose susirinko visi šie kovojantys už būvį gyventojų segmentai" (1996: 404).

Kodėl miestų augimo tempas mažiau išsivysčiusiuose pasaulio regionuose gerokai spartesnis negu bet kur kitur? Būtina ypač atsižvelgti į du veiksnius. Pirma, besivystančiose šalyse gyventojų skaičius didėja sparčiau negu industrializuotose (žr. 19 skyrių „Gyventojų gausėjimas ir ekologinė krizė"). Miestų augimą stimuliuoja *didelis gimstamumas* grupėse, kurios jau gyvena mieste.

Antra, plačiai paplitusi *vidinė migracija* iš kaimo į miesto vietoves, pavyzdžiui, besiplėtojančio Honkongo-Gvandongo miesto milžino atveju. Besivystančio pasaulio žmonės į miestus traukia arba dėl žlugusios tradicinės žemės ūkio gamybos sistemos, arba dėl geresnių darbo galimybių, kurias siūlo urbanizuotos teritorijos. Skurdas kaime daugelį žmonių pastūmėja išbandyti savo jėgas miesto gyvenime. Jie gali ketinti į miestą persikelti palyginti trumpam laikui, tikėdamiesi, kad užsidirbę pinigų vėl sugrįš į kaimą. Kai kurie iš tiesų grįžta, tačiau dauguma privesti pasilikti, nes dėl vienos ar kitos priežasties neteko padėties, kurią turėjo savo ankstesnėje bendruomenėje.

Urbanizacijos iššūkiai besivystančiame pasaulyje

Ekonominės implikacijos

Kai į urbanizuotus centrus migruoja vis daugiau nekvalifikuotų ir žemės ūkio darbininkų, formaliajai ekonomikai dažnai darosi pernelyg sunku absorbuoti šitokį darbo jėgos antplūdį. Daugelyje besivystančio pasaulio didmiesčių būtent *neformalioji ekonomika* padeda sudurti galus tiems, kurie

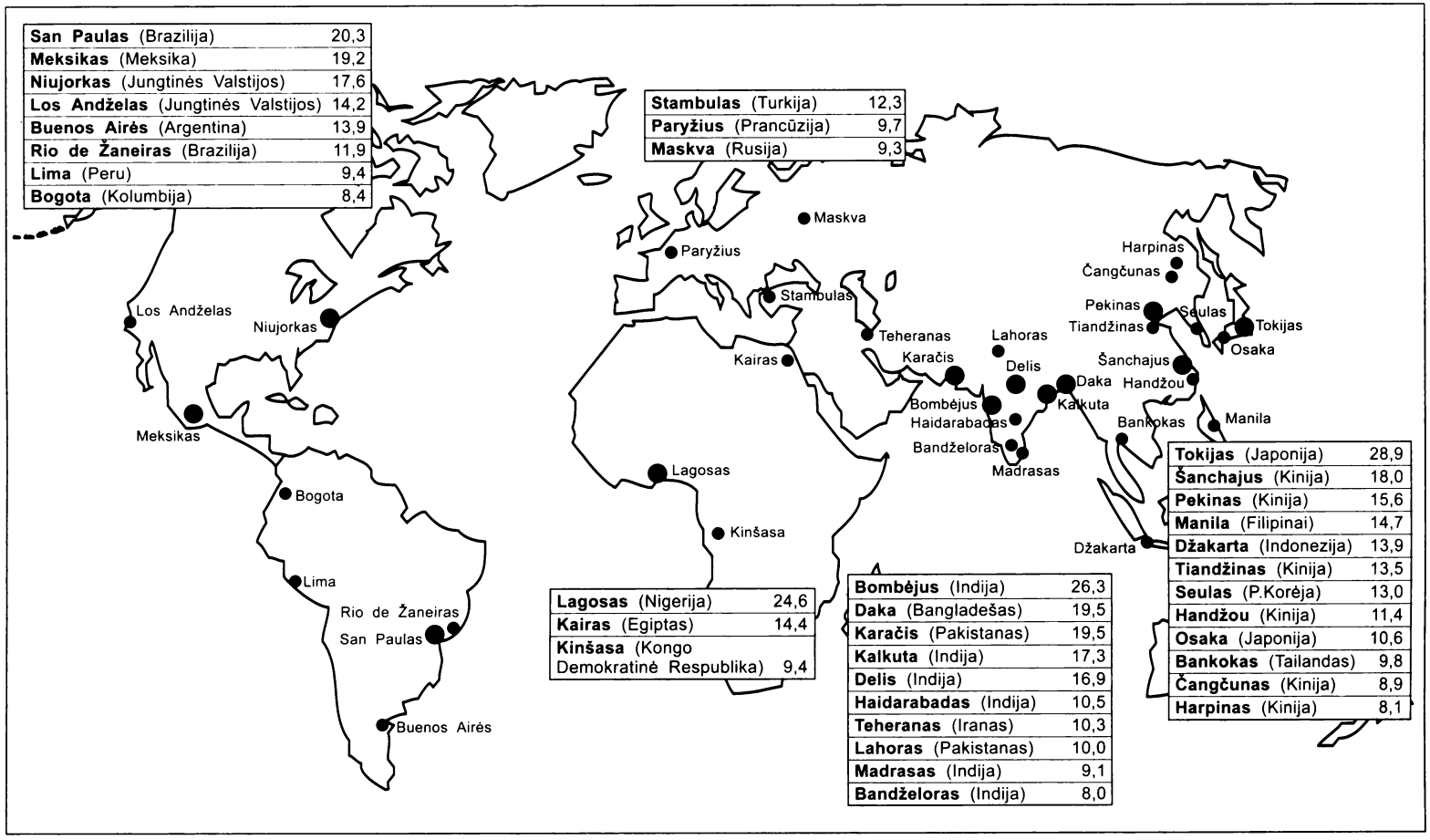

Schema 18.2. Trisdešimt šeši didmiesčiai, kurie, kaip tikimasi, 2015 metais turės po daugiau kaip 8 milijonus gyventojų

Šaltiniai: UN, *World Urbanization Prospects,* 1998; *The UNESCO Courier,* June 1999.

Megamiesto kūrimas

Viena iš didžiausių istorijoje miesto gyvenviečių šiuo metu formuojasi Azijoje, 50 000 kvadratinių kilometrų teritorijoje, besidriekiančioje nuo Honkongo į žemyninę Kiniją, Perlo upės deltą ir Makao (žr. schemą 18.3). Nors šis regionas neturi jokio oficialaus pavadinimo ar administracinės struktūros, 1995 metais jame gyveno jau 50 milijonų žmonių. Pasak Manuelio Castellso, šis regionas užsimojęs tapti vienu svarbiausių šio amžiaus pramonės, verslo ir kultūros centrų.

Castellsas nurodo kelis susijusius veiksnius, padedančius paaiškinti šios milžiniškos konurbacijos atsiradimą. Pirma, Kinijoje vyksta ekonomikos transformacija, o Honkongas – vienas iš svarbiausių „mazginių taškų", susiejančių Kiniją su globaline ekonomika. Antra, Honkongo kaip globalinio verslo ir finansų centro vaidmuo didėjo, šio miesto ekonomikos pagrindui slenkantis iš gamybos į paslaugų sektorių. Pagaliau nuo XX a. devintojo dešimtmečio vidurio iki dešimtojo dešimtmečio vidurio Honkongo pramoniniai pradėjo ambicingą industrializacijos procesą Perlo upės deltoje. Per 6 milijonus žmonių dirba 20 000 gamyklų ir 10 000 firmų. Šių sutampančių procesų padarinys – „beprecedentis urbanizacijos proveržis" (Castells, 1996).

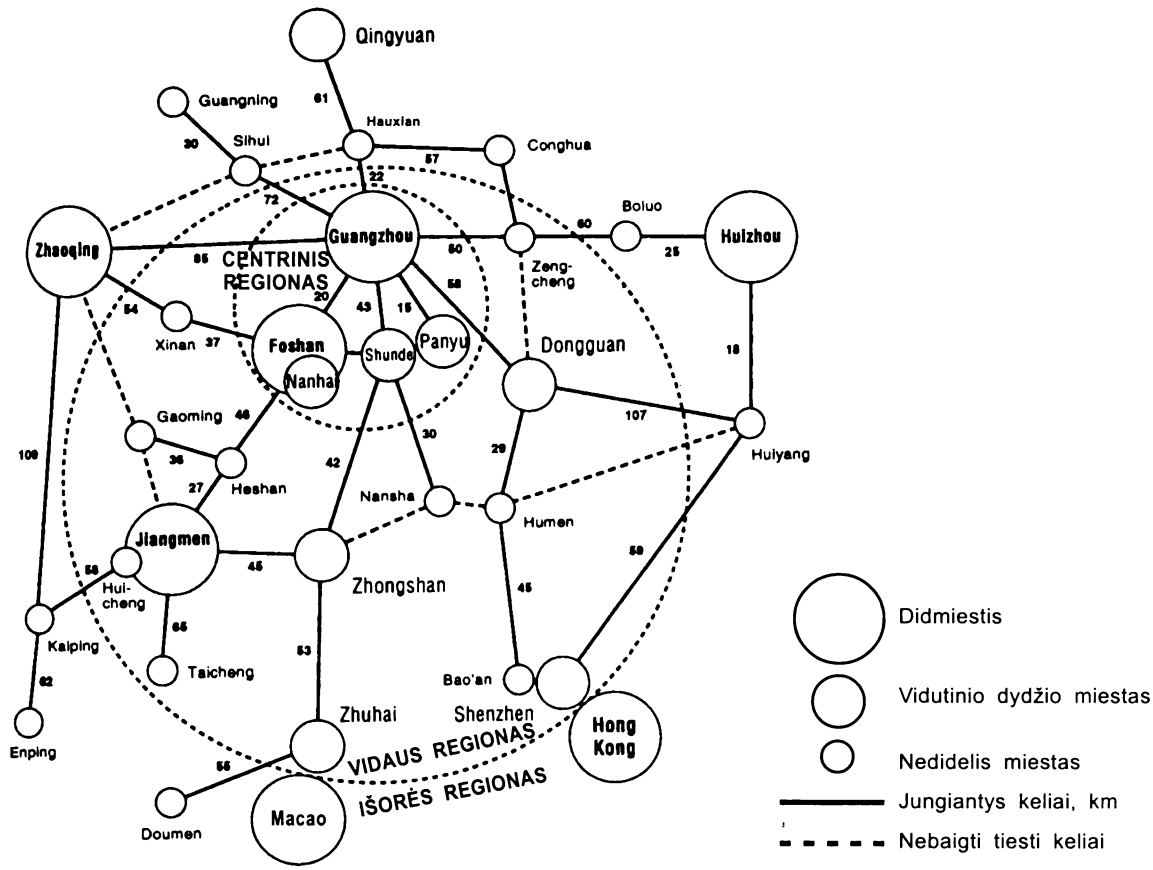

Schema 18.3. Honkongo-Gvandongo megamiestas

Šaltiniai: M. Castells, *The Rise of the Network Society,* Blackwell, 1996. Iš: J. Borja and M. Castells, *Local and Global,* Earthscan, 1997.

neturi oficialaus darbo. Nereguliuojamas neformalusis sektorius, pradedant laikinais darbais gamyboje bei statybose ir baigiant smulkia prekybine veikla, suteikia galimybę užsidirbti vargšams ar nekvalifikuotiems darbininkams.

Neformaliosios ekonominės galimybės svarbios todėl, kad tūkstančiams šeimų padeda išgyventi miesto sąlygomis. Kita vertus, jos turi ir keblių aspektų. Neformalioji ekonomika yra neapmokestinta ir nesureguliuota. Ji ne tokia naši kaip formalioji. Šalims, kurių ekonomikos veikla sutelkta šiame sektoriuje, nepavyksta iš mokesčių surinkti reikiamų pajamų. Menkas našumo lygis neigiamai veikia ir bendrąją ekonomiką – neformaliosios ekonomikos sukuriama BVP dalis yra kur kas mažesnė už šiame sektoriuje užimtų gyventojų procentinę išraišką. Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacijos (EBPO) vertinimu, prognozuojamam gyventojų prieaugiui besivystančio pasaulio didmiesčiuose išlaikyti 2025 metais prireiks vieno milijardo naujų darbo vietų. Nepanašu, kad visos šios darbo vietos bus sukurtos, neperžengiant formaliosios ekonomikos ribų. Kai kurie raidos analitikai teigia esant būtina atkreipti dėmesį į plačios neformaliosios ekonomikos formalizavimą ar reguliavimą, kadangi tikėtina, jog šioje srityje artimiausiais metais telksis nemažai „perteklinės" darbo jėgos.

Aplinkos iššūkiai

Urbanizuotos teritorijos, ūmiai besiplečiančios besivystančiose šalyse, stulbinamai skiriasi nuo industrializuoto pasaulio didmiesčių. Tiesa, aplinkos problemas patiria visi didmiesčiai, kad ir kur jie būtų, tačiau besivystančių šalių miestai susiduria su ypač didelėmis grėsmėmis. Tarša, būstų stygius, prasta kanalizacija ir nesaugios vandens tiekimo sistemos – tai nuolatinės didmiesčių problemos mažiau išsivysčiusiose šalyse.

Daugeliui urbanizuotų teritorijų itin aštri būsto problema. Kalkuta, San Paulas ir kiti panašūs miestai nepaprastai tankiai gyvenami; vidinių migrantų gausėja pernelyg sparčiai, kad pavyktų aprūpinti juos nuolatiniu būstu. Migrantai nelegaliai telkiasi naujakurių zonose – šitokie regionai dygsta didmiesčių pakraščiuose. Tikėtina, kad Vakarų urbanizuotose teritorijose atvykėliai įsikurs arti centrinių miesto dalių. Tuo tarpu besivystančiose šalyse ryškėja priešingos tendencijos: imigrantai apsigyvena urbanizuotų teritorijų vadinamuosiuose „septiniuose pakraščiuose". Didmiesčius juosia lūšnos iš maišinio audeklo ir kartono. Jos dygsta visur, kur tik atsiranda bent kiek vietos.

Apskaičiuota, kad San Paule 1996 metais stigo 5,4 milijono tinkamų gyventi būstų. Kai kurių mokslininkų vertinimais, griežčiau apibrėžus, ką reiškia „tinkamas gyventi namas", šis deficitas siektų 20 milijonų. San Paule nuo XX a. devintojo dešimtmečio nuolatinis būstų stygius sukėlė tuščių pastatų savavališkų „užgrobimų" bangą. Benamių šeimų grupės imdavo „masiškai kraustytis" į apleistus tuščius viešbučius, administracinius ir vyriausybinius pastatus. Daugelis šeimų mano, kad geriau su šimtais kitų žmonių dalytis ribotais virtuvės ir tualeto patogumais, negu gyventi gatvėse ar *favelose*, laikinuose lūšnų miesteliuose didmiesčio pakraščiuose.

Mažiau išsivysčiusių šalių didmiesčių ir regionų valdžia atsiduria keblioje padėtyje dėl spaudimo patenkinti spirale didėjančią būstų paklausą. Į San Paulą panašių miestų administracijos, besirūpinančios būstu, ir vietos valdžios nesutaria, kaip spręsti aprūpinimo būstu problemą. Kai kas teigia, jog realiausias būdas pagerinti gyvenimo sąlygas *favelose* – aprūpinti jas elektra bei vandentiekio vandeniu, išgrįsti gatves ir skirti pašto adresus. Kiti baiminasi, kad lūšnynai iš esmės netinkami gyventi, todėl juos reikia nugriauti, šitaip praskinant kelią vargšų šeimų aprūpinimui deramu būstu.

Didžiulė žmonių bei transporto sangrūda miestų centruose ir pernelyg intensyvi šių miesto dalių plėtra sukėlė rimtas aplinkosaugos problemas daugelyje miestų. Puikiausias pavyzdys – Meksikas. 94 procentus Meksiko teritorijos sudaro užstatyti plotai, o atviroms erdvėms lieka vos šeši procentai žemės. Pagal „žaliąsias erdves" – parkus ir atvirąsias žalumos juostas – šis miestas smarkiai atsilieka net nuo tankiausiai gyvenamų Šiaurės Amerikos ar Europos didmiesčių. Didžiausia proble-

ma yra tarša, kurią daugiausia sukelia lengvieji automobiliai, autobusai ir sunkvežimiai, užkemšantys netinkamus miesto kelius, o kitą dalį sudaro gamybiniai teršalai. Manoma, kad gyventi Meksike – tas pat, kas surūkyti keturiasdešimt cigarečių per dieną. 1992 metų kovą tarša pasiekė aukščiausią kada nors buvusį lygį. Sveikatos požiūriu ozono koncentracija laikoma „patenkinama", jei nesiekia 100 vienetų, tuo tarpu tuomet ji padidėjo iki 398 vienetų. Vyriausybei teko nurodyti gamykloms tam tikrą laiką nutraukti darbą, mokyklos buvo uždarytos, o transporto srautas sumažintas, kasdien uždraudžiant išvažiuoti į gatves 40 procentų automobilių.

Socialiniai padariniai

Daugelis besivystančio pasaulio urbanizuotų teritorijų yra labai tankiai gyvenamos ir turi per mažai išteklių. Labai paplitęs skurdas, o esamos socialinės tarnybos negali patenkinti sveikatos apsaugos, šeimos planavimo konsultacijų, švietimo ir mokymo reikmių. Prie socialinių ir ekonominių sunkumų, kuriuos patiria besivystančios šalys, prisideda ir nesubalansuotas pasiskirstymas pagal amžiaus grupes. Palyginti su industrinėmis šalimis, šiame pasaulyje kur kas didesnę gyventojų dalį sudaro tie, kurie dar nesulaukė penkiolikos metų. Jauniesiems gyventojams reikia paramos ir švietimo, bet tą laikotarpį jie neduoda naudos ekonomiškai. Daugeliui besivystančių šalių stinga išteklių visuotiniam mokymui užtikrinti. Kai šeimos skursta, daugeliui vaikų tenka dirbti visą dieną, o kiti turi prasimaitinti gatvėje, prašydami išmaldos. Kai gatvės vaikai subręsta, jie tampa bedarbiais arba benamiais.

Besivystančio pasaulio urbanizacijos ateitis

Turint galvoje didžiulius iššūkius, su kuriais susiduria besivystančių šalių miestai, gali būti sunku įžvelgti kaitos ir tobulesnės raidos perspektyvas. Atrodo, kad gyvenimo sąlygos didžiausiuose pasaulio miestuose artimiausiais metais dar pablogės. Tačiau padėtis nėra tokia visiškai niūri, kaip atrodo.

Pirma, nors daugelyje besivystančių šalių gimstamumas tebėra didelis, tačiau artimiausiu metu, stiprėjant urbanizacijai, jis, atrodo, mažės. O tada savu ruožtu lėtės pačios urbanizacijos tempas. Pavyzdžiui, Vakarų Afrikoje 2020 metais miestų metinė plėtra turėtų sumažėti iki 4,2 procento, o tuo tarpu tris ankstesnius dešimtmečius ji siekė 6,3 procento per metus.

Plačiau šia tema žr. „Gyventojų gausėjimas besivystančiame pasaulyje", p. 558, ir „Demografinė pereiga", p. 560.

Antra, besivystančių šalių miestams plačias perspektyvas atveria globalizacija. Plėtojantis ekonominei integracijai, viso pasaulio miestai gali įžengti į tarptautines rinkas, reklamuoti save kaip tinkamas investicijų ir plėtros vietas, taip pat užmegzti ekonominius ryšius už nacionalinių valstybių sienų. Globalizacija – tai viena iš dinamiškiausių galimybių, leidžiančių augantiems urbanizuotiems centrams tapti pagrindinėmis ekonominės raidos bei inovacijų jėgomis. Kaip netrukus įsitikinsime, daugelis besivystančio pasaulio miestų iš tiesų jau prisijungė prie „globalinių didmiesčių".

Miestai ir globalizacija

Ikimoderniaisiais laikais miestai gyvavo kaip savarankiški dariniai, atsiskyrę nuo aplinkui plytėjusių beveik ištisai kaimiškų vietovių. Kartais pagrindinius miestus jungdavo kelių sistemos, tačiau kelionė buvo ypatinga veikla, kurios imdavosi pirkliai, kareiviai ir visi, kam nereguliariai prireikdavo įveikti vienokį ar kitokį atstumą. Miestų tarpusavio ryšiai buvo riboti. XXI a. pradžios vaizdas kaip diena nuo nakties skiriasi nuo to, kurį aprašėme. Globalizacija iš pagrindų paveikė miestus – suteikė jiems daugiau nepriklausomybės ir paskatino plėtoti horizontaliuosius miestų tarpusavio ryšius, kertant valstybių sienas. Dabar miestus jungia daugybė fizinių ir virtualiųjų ryšių, taip pat kuriasi globaliniai miestų tinklai.

Kai kas prognozavo, kad globalizacija ir naujosios komunikacijų technologijos gali sukelti

mums įprastų miesto formų žūtį. Taip gali atsitikti, nes daugelį tradicinių miesto funkcijų dabar galima vykdyti nebe sugrūstose, žmonių ir transporto perpildytose miestų teritorijose, o kibernetinėje erdvėje. Pavyzdžiui, elektroninėmis tapo finansų rinkos, elektroninė prekyba mažina ir gamintojų, ir vartotojų būtinybę kliautis miestų centrais, o „elektroninis bendravimas" vis didesniam skaičiui darbuotojų leidžia dirbti sėdint namuose, o ne įstaigoje.

Tačiau šitokios prognozės iki šiol nepasitvirtino. Užuot pakirtusi miestų šaknis, globalizacija juos transformuoja į gyvybingus globalinės ekonomikos centrus. Miestai tapo iš esmės svarbiais centrais, koordinuojant informacijos srautus, valdant verslo veiklą ir įdiegiant naujas paslaugas bei technologijas. Po visą pasaulį išsidėsčiusioje miestų sistemoje vienu metu vyksta galios bei veiklos s*klaida* ir *koncentracija* (Castells, 1996).

Globaliniai didmiesčiai

Sociologų dėmesį itin traukia miestų vaidmuo esant naujajai globalinei tvarkai. Globalizacija dažnai suvokiama kaip tam tikras nacionalinio ir globalinio lygmenų dualumas, tačiau būtent didžiausi pasaulio *didmiesčiai* sudaro pagrindinius globalizacijos vyksmo tinklus (Sassen, 1998). Naujosios globalinės ekonomikos veikimas priklauso nuo centrų, kurie turi išplėtotą informacinę infrastruktūrą ir yra sutelkę aibę paslaugų, sistemos. Būtent tokiuose centruose atliekamas ir valdomas globalizacijos „darbas". Kai verslas, gamyba, reklama ir rinkodara įgauna globalinį mastą, atsiranda ypač daug organizacinio darbo, kurį privalu atlikti, siekiant palaikyti ir plėtoti šiuos globalius tinklus.

Vienas iš pagrindinių įnašų į debatus didmiesčių ir globalizacijos tema priklauso Saskiai Sassen. Ji vartoja terminą **globalinis didmiestis**, kuriuo nusako urbanistinius centrus, tapusius pagrindinėmis didžiųjų transnacionalinių korporacijų būstinėmis ir sutelkusius ypatingą gausybę finansinių, technologinių bei konsultacinių paslaugų. Knygoje *The Global City*, 1991 („Globalinis didmiestis) Sassen savo darbą grindžia trijų miestų – Niujorko, Londono ir Tokijo – tyrimais. Dabartinė pasaulio ekonomikos raida, teigia autorė, didiesiems miestams sukūrė visiškai naują strateginį vaidmenį. Dauguma tokių miestų iš seno buvo tarptautinės prekybos centrai, tačiau dabar įgijo keturias naujas savybes:

1. Jie išsirutuliojo į globalinius ekonomikos „kontroliavimo punktus" – vadybos ir politikos formavimo centrus.
2. Šie miestai virto svarbiausiomis finansinių ir specializuotų paslaugų firmų buveinėmis, o įtakos ekonomikos raidai srityje šios firmos tapo reikšmingesnės už gamybą.
3. Tai – vietos, kuriose šios iš naujo išsiplėtusios pramonės rūšys verčiasi gamyba ir diegia naujoves.
4. Šie miestai – tai rinkos, kuriose perkami, parduodami finansų ir paslaugų pramonės „produktai" ar kitaip jais disponuojama.

Niujorko, Londono ir Tokijo istorijos labai skiriasi, tačiau pažvelgę į dviejų ar trijų pastarųjų dešimtmečių raidą galime surasti palygintinus jų pobūdžio pokyčius. Itin išsisklaidžiusioje šiandienėje pasaulio ekonomikoje tokie miestai sudaro sąlygas lemiamas operacijas valdyti iš centro. Tačiau globaliniai didmiesčiai nėra vien koordinacijos vietos, o kai kas daugiau, jie virsta savotišku gamybos kontekstu. Čia svarbu gaminti ne medžiagines gėrybes, o specializuotas paslaugas, kurių reikia verslo organizacijoms – valdyti po pasaulį pasklidusias įstaigas bei gamyklas, taip pat diegti finansines naujoves ir kurti rinkas. Globalinio miesto kuriami „daiktai" – tai paslaugos ir finansinės prekės.

Globalinių didmiesčių centruose koncentruojasi intensyvios veiklos vietos, kuriose ištisos grupės „gamintojų" gali dirbti artimai bendraudamos, o tai dažnai apima ir asmeninius tarpusavio santykius. Globaliniame didmiestyje vietinės firmos susimaišo su nacionalinėmis ir daugianacionalinėmis organizacijomis, taip pat ir aibe įvairiausių užsienio bendrovių. Pavyzdžiui, Niujorke savo įstaigas turi 350 užsienio bankų ir 2500 kitų užsienio finansinių korporacijų; vienas iš keturių šio miesto banko tarnautojų dirba užsienio bankui. Globali-

niai miestai varžosi tarpusavyje, bet kartu jie sudaro nepriklausomą sistemą, iš dalies atsietą nuo valstybių, kuriose įsikūrė.

Remiantis Sassen darbais, buvo atlikti ir kiti tyrimai, kurių autoriai pastebėjo, kad, globalizacijai darant pažangą, vis daugiau miestų patenka į „globalinių didmiesčių" gretas, atsidurdami šalia Niujorko, Londono ir Tokijo. Castellsas yra aprašęs pakopinę pasaulio didmiesčių hierarchiją, pagal kurią tokiems miestams, kaip Honkongas, Singapūras, Čikaga, Frankfurtas, Los Andželas, Milanas, Ciūrichas ir Osaka, tenka pagrindinių globalinių verslo ir finansinių paslaugų centrų vaidmuo. Kiek žemiau, į naujus globalinės ekonomikos mazgus transformuojasi nauja „regioninių centrų" sankaupa. Tokie didmiesčiai, kaip Madridas, San Paulas, Maskva, Seulas, Džakarta, Buenos Airės, tampa svarbiais veiklos branduoliais vadinamosiose „besivystančiose rinkose".

Didmiestis ir periferija

Globalizacija keičia santykius tarp stambių urbanistinių centrų ir regionų, kuriuose įsikūrę šie miestai. Kitados didmiesčiai vaidino pagrindinį vaidmenį regionų ekonomikoje. Jie įsitvirtindavo aplinkinėje teritorijoje ir atspindėdavo jos ekonominį profilį. Tam tikru mastu taip yra ir šiandien. Šiaurės Italijos miestai ir didmiesčiai rodo šalia esančią didžiulę Italijos madų pramonės sankaupą. San Franciskas gerai žinomas kaip aukštųjų technologijų centras dėl visai greta įsikūrusio Silicio slėnio. Tačiau naujojoje globalinėje ekonomikoje didmiesčių ir atokesnių teritorijų santykiai transformuojasi. Didmiesčiams visai nebūtina išlikti regiono ekonomikos pagrindu. Priešingai, veikdami, kad sujungtų po pasaulį pasklidusias gamybos, paskirstymo ir finansų vietas, jie vis labiau tolsta nuo aplinkinių teritorijų, o pastarosios dažniausiai būna šalutinės šių ekonomikos augimo procesų atžvilgiu.

Labai ryškus to pavyzdys yra Niujorkas, didelis miestas, kurio milžiniškas šešėlis šmėžuoja po visą Niujorko valstiją. Miesto ir valstijos santykiai geriausiu atveju būna šalti, blogiausiu – visai priešiški. Valstijos gyventojai tvirtina, kad miestui atiduodama neproporcingai didelė biudžeto pajamų dalis ir kad Niujorko miesto problemos turi tendenciją įsigalėti valstijos politinėje programoje.

Maskvos ir atokesnių Rusijos regionų atveju matome dislokaciją tarp besivystančio globalinio didmiesčio ir visos likusios valstybės. Daugumą rusų, nuskurdusių žlugus komunizmui, piktina Maskvos – vienintelio iš tiesų „globalinio" Rusijos didmiesčio – santykinė gerovė. Per praėjusį dešimtmetį Maskva tapo pagrindine Rusijos jungtimi su globaline ekonomika; dauguma naujųjų investicijų į šalį buvo sutelktos Maskvoje, nuskriaudžiant atokesnius regionus. Kuo svarbesni tampa horizontalieji saitai tarp globalinių miestų, tuo labiau, atrodo, menkėja didmiesčio ir jo regiono abipusių santykių reikšmė.

Globalinis didmiestis ir nelygybė

Naujoji globalinė ekonomika daugeliu atžvilgių itin problemiška. Šito niekur nepamatysime aiškiau, kaip naujoje nelygybės dinamikoje, ryškėjančioje globaliniame didmiestyje. Daugelyje globalinių miestų centriniai verslo rajonai ir nuskurdusios senųjų miestų centrų teritorijos betarpiškai susiliečia; Sassen ir kiti primena, kad jų buvimą vienas šalia kito privalu vertinti kaip susijusius reiškinius. Naujosios ekonomikos „plėtros" sektorių – finansinių paslaugų, rinkodaros, aukštųjų technologijų – gaunamas pelnas gerokai viršija viską, ką galima rasti tradicinės ekonomikos sektoriuose. Tuo metu, kai nuolatos didėja turtingiausiųjų algos ir priemokos, vis mažiau mokama tiems, kurie valo ir saugo jų įstaigas. Sassen teigia, kad regime darbo naujosios globalinės ekonomikos priešakinėse pozicijose „valorizaciją" ir darbo jos užkulisiuose „devalorizaciją" (1998).

Manoma, kad rinkos ekonomikoje gebėjimas pelnytis nebus tolygus, tačiau naujojoje globalinėje ekonomikoje šis atotrūkis toks didelis, jog sukelia neigiamus padarinius daugeliui socialinio gyvenimo sričių, pradedant būstu ir baigiant darbo

rinka. Finansinių ir globalinių paslaugų darbuotojai gauna dideles algas, o vietovės, kuriose jie gyvena, regeneruojamos. Tuo pat metu prarandamos tradicinės gamybinės darbo vietos, o pats regeneracijos procesas sukuria daugybę menkai apmokamo darbo vietų – restoranuose, viešbučiuose, madingose parduotuvėse. Regeneruotose teritorijose retai esti įperkamų būstų, todėl ima plėstis kaimynijos, kuriose apsigyvena mažas pajamas gaunantys žmonės. Centriniai verslo rajonai susilaukia gausybės investicijų į nekilnojamąjį turtą, naujas statybas ir telekomunikacijas, tuo tarpu marginalizuotos teritorijos lieka beveik be išteklių.

Globaliniuose miestuose klostosi „centriškumo" ir „marginalumo" geografija, kurią atskleidė Mitchello Duneiero tyrimai Niujorko Greenwich Village. Greta tviskančios prabangos ten tvyro nepaprastas skurdas. Nors šiedu pasauliai gyvuoja greta, iš tiesų jie gali stebėtinai menkai susiliesti. Kaip pažymėjo Mike'as Davisas savo Los Andželo studijoje, miesto teritorija buvo „sąmoningai „įtvirtinama", ginantis nuo vargšų" (1990: 232). Prieinamas viešąsias erdves pakeitė sienų apjuosti sklypai, elektroninių sekimo priemonių saugomos kaimynijos ir korporacijų „tvirtovės". Davisas rašo:

> „Siekiant sumažinti kontaktus su neliečiamaisiais, miesto pertvarka kadaise gyvas pėsčiųjų gatves pavertė transporto nuotekynėmis, o viešuosius parkus transformavo į laikinas benamių ir vargšų talpyklas. Amerikos didmiestis ... sistemingai išverčiamas į kitą pusę – veikiau suverčiamas vidun. Valorizuotos naujųjų megastruktūrų bei milžiniškų prekybos kompleksų erdvės sutelkiamos į centrą, iš gatvių atimami fasadai, visuomenės veikla rūšiuojama pagal griežtai funkcines sekcijas, o žmonių eismas perkeliamas į vidų, koridorius, ir stebimas saugos tarnybų." (1990: 226)

Pasak Daviso, skurdžiausių bei labiausiai marginalizuotų Los Andželo gyventojų egzistencija paversta „netinkama žmogui" tiek, kiek tik įmanoma. Suoliukai autobusų stotelėse išgaubti it statinaitės šonai, kad žmonės ant jų nemiegotų; viešųjų tualetų mažiau negu bet kuriame kitame Amerikos mieste, o daugelyje parkų įrengtos laistymo purškiklių sistemos, kad benamiai negalėtų juose apsigyventi. Policija ir miesto planuotojai stengėsi išlaikyti benamius tam tikrų miesto rajonų ribose, tačiau periodiškai šluodami teritorijas ir konfiskuodami savo darbo pastoges, jie sėkmingai sukūrė „miesto klajoklių" kolonijas.

Miestų administravimas globaliniame amžiuje

Urbanizacija, kaip ir globalizacija, yra dviašmenis, prieštaringas procesas. Jos padariniai miestams ir kūrybingi, ir niokojantys. Viena vertus, urbanizacija leidžia sutelkti žmones, prekes, paslaugas ir galimybes. Tačiau tuo pat metu ji fragmentuoja ir silpnina vietų, tradicijų ir esamų tinklų sandermę. Centralizacija ir ekonomikos augimas sukuria naujus pajėgumus, tačiau kartu atsiranda pavojingi marginalizacijos reiškiniai. Ne vien besivystančiose, bet ir industrinėse šalyje daugelis miestiečių veikia periferijoje, anapus oficialiojo užimtumo, įstatymo valdžios ir pilietinės kultūros ribų (Borja ir Castells, 1997).

Globalumo valdymas

Nors globalizacija dar labiau sustiprina daugelį iššūkių, patiriamų viso pasaulio didmiesčių, tačiau ji taip pat atveria didmiesčiams ir vietos valdžiai atnaujintų politinių vaidmenų galimybes. Nacionalinėms valstybėms vis menkiau pajėgiant valdyti globalines tendencijas, miestai tampa reikšmingesni negu kada nors anksčiau. Ekologinė grėsmė ar permainingų finansų rinkų problemos gerokai pranoksta nacionalinės valstybės problemas; atskiros šalys – tegu ir galingiausios – yra pernelyg „mažos" šioms jėgoms atremti. Kita vertus, nacionalinės valstybės tebėra pernelyg „didelės", kad galėtų tinkamai spręsti aibę įvairiausių reikmių kosmopolitiškose urbanizuotose teritorijose. Ten, kur nacionalinė valstybė nepajėgia efektyviai veikti, vietos ir didmiesčių valdžia gali tapti „judresniais dariniais globalumui valdyti" (Borja ir Castells, 1997).

Taip pat žr. socialinių sąjūdžių atsiradimą, atsiliepiant į „politinę ir socialinę kaitą", p. 411.

Jordis Borja ir Manuelis Castellsas teigia, jog egzistuoja trys pagrindinės sritys, kuriose vietos valdžia gali veiksmingai valdyti globalines jėgas (1997). Pirma, miestai gali prisidėti prie *ekonominio produktyvumo ir konkurencingumo*, valdydami vietos „biotopą" – sąlygas ir priemones, sudarančias ekonominio produktyvumo socialinį pagrindą. Naujojoje ekonomikoje konkurencingumas priklauso nuo našios kvalifikuotos darbo jėgos; ji bus produktyvi, jei turės tvirtą švietimo sistemą savo vaikams, gerą viešąjį transportą, tinkamą ir prieinamą būstą, stiprią teisėsaugą, veiksmingas skubios pagalbos tarnybas ir kupinus gyvybės kultūrinius išteklius.

Antra, miestai atlieka svarbų vaidmenį, užtikrinant daugiaetninių grupių *sociokultūrinę integraciją*. Globaliniai didmiesčiai suburia individus iš daugelio šalių, labai įvairių pagal savo religinę bei kalbinę aplinką, socioekonominį lygį. Jei šiam didžiuliam kosmopolitiškų miestų pliuralizmui nepasipriešins integracijos jėgos, tai gali sukelti fragmentaciją ir nepakantumą. Kai nacionalinė valstybė dėl istorinių, kalbinių ar kitų priežasčių nebegali veiksmingai palaikyti socialinių ryšių, atskiri miestai gali tapti teigiamais socialinės integracijos veiksniais.

Trečia, didmiestis yra svarbi *politinio atstovavimo ir valdymo* vyksmo vieta. Tvarkantis su globaliomis problemomis, vietos valdžia, palyginti su nacionaline valstybe, turi du prigimtinius pranašumus: ji jaučiasi teisėtesnė tų, kuriems atstovauja, atžvilgiu, taip pat gali manevruoti lanksčiau ir įvairiau negu valstybinės struktūros. Kaip sužinojome 14 skyriuje „Vyriausybė ir politika", daugelis piliečių jaučia, kad nacionalinė politikos sistema neatitinkamai atstovauja jų interesams bei problemoms. Tais atvejais, kai nacionalinė valstybė pernelyg toli, kad pajėgtų atstovauti specifiniams kultūriniams ar regioniniams interesams, miesto ir vietos valdžios yra labiau prieinami politinės veiklos forumai.

Miestai kaip politiniai, ekonominiai ir socialiniai veiksniai

Miestuose susikerta daugybės organizacijų, institucijų ir grupių keliai. Čia susitinka ir užmezga ryšius vidaus ir tarptautinis verslas, potencialūs investuotojai, vyriausybinės struktūros, piliečių susivienijimai, specialistų grupės, profesinės sąjungos ir daugelis kitų. Šie ryšiai gali paskatinti bendrus ir jungtinius veiksmus, o miestai pasireikšti politinėje, ekonominėje, kultūrinėje ir žiniasklaidos srityse kaip socialiniai veiksniai.

Pastaraisiais metais pagausėjo pavyzdžių, kai miestai tampa ekonomikos veikėjais. Europoje, pradedant XX a. aštuntojo dešimtmečio nuosmukiu, miestai susivienijo investicijoms skatinti ir naujoms užimtumo formoms kurti. Europos didmiesčių sąjūdis (*Eurocities movement*) susikūrė 1989 metais, o dabar apima penkiasdešimt didžiausių Europos miestų. Ypač efektyviais ekonomikos veikėjais pasirodė esą Azijos didmiesčiai – Seulas, Singapūras ir Bankokas, pripažinę, jog svarbu greitai gauti informaciją apie tarptautines rinkas ir kad reikia turėti lanksčias gamybos bei prekybos struktūras.

Kai kurie didmiesčiai, sudėtingiems iššūkiams atremti sudarė vidutinės trukmės ir ilgalaikius strateginius planus. Vadovaudamiesi jais, vietos valdžia, visuomeninės grupės ir privačios ekonomikos veikėjai gali dirbti drauge, renovuojant miesto infrastruktūrą, organizuojant pasaulinius renginius ar perkeliant užimtumo atramos taškus iš gamybos įmonių į kitokias – pagrįstas žinių ekonomika. Birminghamo, Amsterdamo, Liono, Lisabonos, Glazgo ir Barselonos pavyzdžiai rodo, kaip Europos didmiesčiai, pasitelkę strateginius planus, sėkmingai įgyvendina miestų atnaujinimo projektus.

Ypač vertas dėmesio Barselonos atvejis. 1988 metais pradėtas „Ekonominis ir socialinis strateginis planas Barselona 2000" subūrė draugėn visuomenę ir privačias organizacijas, jas suvienydamas bendra miesto transformacijos vizija ir veiksmų planu jai įgyvendinti. Barselonos savivaldybė ir dar dešimt institucijų (tarp jų – prekybos rūmai, universitetas, uosto administracija ir profesinės są-

jungos) prižiūrėjo, kaip vykdomi trys pagrindiniai plano siekiniai: įjungti Barseloną į Europos didmiesčių tinklą, gerinant komunikacijų bei transporto infrastruktūrą, kelti barseloniečių gyvenimo kokybę, pagaliau padaryti gamybos ir paslaugų sektorių labiau konkurencingą, tuo pat metu skatinant daug žadančius naujus ekonomikos sektorius.

Vienas iš „Barselonos 2000" plano kertinių akmenų buvo padėtas 1992 metais, kai miestas tapo Olimpinių žaidynių šeimininku. Olimpiados organizavimas suteikė Barselonai galimybę „išplaukti į tarptautinius vandenis": nuolatos visam pasauliui buvo demonstruojami miesto privalumai ir vizija. Barselonos atveju pasaulinio renginio organizavimas buvo iš esmės svarbus dviem aspektais: miestas ėmė labiau traukti pasaulį, o miestiečiai dar entuziastingiau panoro baigti urbanistinę transformaciją (Borja ir Castells, 1997).

Merų vaidmuo

Didmiesčiams įgyjant naują reikšmę, keičiasi ir jų merų vaidmuo. Didžiųjų miestų merai gali suteikti miestui tam tikrą įasmenintą vadovavimą, turintį lemiamos reikšmės, propaguojant bei skatinant miesto programas ir sutvirtinant jo tarptautinį profilį. Keliais pagarsėjusiais atvejais, kai miestams pasisekė pakeisti savo įvaizdį, daugiausia prie to prisidėjo merai. Pavyzdžiui, Barselonos ir Lisabonos merai buvo tikri iniciatoriai, visaip skatinę pastangas pakylėti šiuos miestus iki didžiausių pasaulio urbanistinių centrų lygmens. Lygiai taip ir mažesnių didmiesčių merai gali atlikti lemiamą vaidmenį, padarant mieštą žinomą tarptautiniu mastu ir pritraukiant naujas investicijas į ekonomikos plėtrą.

Didėjanti didmiesčių merų reikšmė neliko nepastebėta ir Britanijoje. 1997 metais atėjusi į valdžią naujųjų leiboristų vyriausybė paskelbė ketinanti perduoti Londono reikalų valdymą išrinktam merui. Nuo to laiko, kai Margareth Thatcher panaikino Didžiojo Londono tarybą, miestas neturėjo savos vietinės administracijos. Taigi Jungtinės Karalystės vyriausybė, perduodama galias regionų valdžiai, kartu pripažino, kad su specifinėmis Anglijos sostinės reikmėmis geriausiai susitvarkytų mero administruojama sistema.

Jungtinėse Valstijose miestų merai per pastaruosius dešimtmečius tapo galinga ekonomine ir politine jėga. Amerikos miestų merai tradiciškai buvo priversti dirbti, laikydamiesi finansinių ir politinių parametrų, nustatytų federacinės vyriausybės Vašingtone. Užuot kūrę savo miestams naujovišką politiką, merai linko kautis už federacinių paramos programų išsaugojimą ir vykdė lobistinę veiklą interesų grupių, besirūpinančių miesto reikalais, atžvilgiu. Tačiau prezidentų Reagano ir Busho konservatoriško vadovavimo laikotarpiu padaugėjo miesto problemų, jos tapo sudėtingesnės. Norėdami atkreipti dėmesį į specifines didžiųjų miestų reikmes, miestų merai pradėjo vienytis. Merų konferencija suburia didžiausių šalies miestų merus, kad paskatintų spręsti tokias problemas, kaip teisėsauga, ir palaikytų poreikį kurti verslo ir vietos valdžios partnerystes.

Atskirų miestų merai, pavyzdžiui, Richardas Daly's Čikagoje ir Dennisas Archeris Detroite, pradėjo ambicingas švietimo reformas, kuriomis siekta pagerinti miesto mokyklų kokybę ir sustabdyti tolesnį „bėgimą į priemiesčius". Niujorko meras Rudolphas Guilianis sukėlė liepsningus ginčus, tačiau ir pelnė daugelio priešininkų pagarbą, įdiegdamas griežtą „įstatymo ir tvarkos" politiką, kuria siekta sumažinti nusikalstamumą. XX a. dešimtajame dešimtmetyje smurtinių nusikaltimų skaičius Niujorke labai sumažėjo, o griežta „gyvenimo kokybės" politika benamių gyventojų atžvilgiu pakeitė Niujorko verslo gatvių išvaizdą. Kai Amerikos miestuose staigiai padaugėjo smurto atvejų, naudojant šaunamuosius ginklus, per dvidešimt didmiesčių merų atsisakė kliautis federacinėmis pastangomis priimti ginklų kontrolės įstatymus ir patys savo miestų vardu pateikė ieškinius ginklų gamintojams.

JAV ir kitose šalyse merai įgyja vis didesnę įtaką kaip savo miestų ir regionų atstovai. Didmiesčių merai dažnai formuoja politines programas vietovėms, esančios už miesto ribų, dėl to susitarę su

visos metropolijos teritorijos bendruomenėmis. Šio pobūdžio partnerystėmis galima pasinaudoti, pavyzdžiui, pritraukiant užsienio investicijas ar dalyvaujant konkurse dėl teisės tapti pasaulinio renginio šeimininku.

Išvados: miestai ir globalinis vadovavimas

Didmiesčių tarpusavio bendradarbiavimas neapsiriboja regionais. Vis labiau pripažįstama, kad didmiesčiai gali ir turi atlikti svarbų vaidmenį, sprendžiant tarptautinius politinius, ekonominius ir socialinius klausimus. Kuriami formalūs ir neformalūs miestų tinklai, kurie veikia kaip globalizuojančios jėgos, pritraukdami iš esmės skirtingas pasaulio dalis arčiau viena kitos. Problemos, su kuriomis susiduria didžiausi pasaulio miestai, anaiptol nėra atsietos; priešingai, jos įsiterpusios į kur kas platesnį kontekstą – globalinę ekonomiką, tarptautinę migraciją, naujus prekybos modelius ir informacinių technologijų galias.

Jau pažymėjome, kad mūsų kintančio pasaulio sudėtingumas reikalauja naujų tarptautinio demokratinio valdymo formų. Tarp šių naujų priemonių svarbus vaidmuo turėtų tekti didmiesčių tinklams. Viena tokia struktūra jau veikia. Tai – Pasaulinė miestų ir vietos valdžios asamblėja, šaukiama lygiagrečiai su JT Habitat (Gyvenviečių) konferencija. Pasaulinė asamblėja ir kitos panašios institucijos teikia viltį, kad miestų organizacijos tolydžio galės integruotis į struktūras, šiuo metu sudarytas vien iš nacionalinių vyriausybių.

Stiprėjantis miestų dalyvavimas turi potencialias galimybes demokratizuoti tarptautinius santykius, taip pat padaryti juos veiksmingesnius. Pasaulyje toliau gausėja miestiečių, todėl vis daugiau politinių programų ir reformų teks skirti žmonėms, gyvenantiems miestuose. Šiuose procesuose miestų valdžia taps būtina ir gyvybiškai svarbia partnere.

18

TEMOS SANTRAUKA

1. Tradicinėse visuomenėse nedaug žmonių gyveno miestuose. Šiandien industrinėse šalyse miestiečiai sudaro nuo 60 iki 90 procentų visų gyventojų. Urbanizacija itin sparčiai plėtojasi ir besivystančiame pasaulyje.
2. Tarp ankstyvųjų miesto sociologijos koncepcijų vyravo Čikagos mokyklos darbai. Jos nariai urbanistinius procesus nagrinėjo remdamiesi ekologiniais modeliais, kurių kilmės šaltinis – biologijos mokslas. Louisas Wirthas sukūrė urbanizacijos kaip gyvenimo būdo koncepciją ir teigė, kad miesto gyvenimas sukuria anonimiškumą ir socialinį atstumą. Šios traktuotės buvo kritikuojamos, tačiau nėra visiškai atmestos. Kritikai nurodė, kad miesto gyvenimas ne visuomet esti anonimiškas: miesto kaimynijose galima sukurti ir plėtoti daug artimų, asmeninių saitų.
3. Naujesniuose – Davido Harvey'o ir Manuelio Castellso – darbuose, užuot laikius urbanistinius procesus visai savarankiškais, urbanizacijos modeliai susiejami su platesne visuomene. Gyvenimo būdai, kuriuos žmonės sukuria miestuose, taip pat skirtingų kaimynijų fizinė konfigūracija išreiškia bendruosius industrinio kapitalizmo raidos bruožus.
4. Priemiesčių ir „miegamųjų miestelių" plėtra prisidėjo prie senųjų miestų centrų nyksmo. Turtingesnės grupės linkusios palikti didmiesčių

centrus ir apsigyventi mažaaukščiuose namuose ir labiau vienarūšėse kaimynijose. Šitaip įsisuka blogėjančios būklės ratas – kuo labiau plečiasi priemiesčiai, tuo didesnės problemos laukia senųjų miestų centrų gyventojų. Daugelyje didmiesčių paplito atskirų jų teritorijų pakartotinis naudojimas, renovuojant šių teritorijų pastatus ir pritaikant naujoms paskirtims.

5. Milžiniški miestų plėtros procesai būdingi ir besivystančioms šalims. Šių visuomenių didmiesčiai daugeliu atžvilgių skiriasi nuo vakarietiškųjų, juose dažnai dominuoja neteisėtai pasistatyti laikini būstai, kuriuose gyvenimo sąlygos itin prastos. Daugelyje besivystančio pasaulio didmiesčių įsišaknijo neformalioji ekonomika. Vyriausybės dažnai negali patenkinti didėjančių švietimo, sveikatos apsaugos ir šeimos planavimo reikmių.

6. Didmiesčiams didelę įtaką daro globalizacija. Globalinių didmiesčių pavyzdžiai – Niujorkas, Londonas ir Honkongas. Tai – miestai, tapę didžiųjų korporacijų buveinėmis, teikiantys gausybę ivairių finansinių, technologinių ir konsultacinių paslaugų. Naujais globalinės ekonomikos mazgais palaipsniui virsta regioniniai didmiesčiai, kaip antai: Seulas, Maskva ir San Paulas.

7. Globalinėje ekonomikoje didėjant miestų reikšmei, keičiasi jų santykiai su atokesniais regionais. Su regionais bei valstybėmis šie santykiai nutrūksta, tačiau daugiau reikšmės įgyja horizontalieji ryšiai su kitais globaliniais miestais. Globaliniai miestai pasižymi itin didele nelygybe. Milžiniški turtai ir didžiulis skurdas egzistuoja visai greta vienas kito, tačiau šiedu pasauliai gali beveik neturėti sąlyčio.

8. Tolydžio didėja didmiesčių kaip politinių ir ekonominių veiksnių vaidmuo. Miestų valdžia įgyja didesnę galią, kuri leidžia jai geriau už nacionalines vyriausybes tvarkytis su kai kuriais globalinių problemų padariniais. Miestai gali prisidėti prie ekonominio produktyvumo ir konkurencingumo didinimo, paremti socialinę ir kultūrinę integraciją, tapti vietomis, kuriose patogu užsiimti politine veikla. Kai kurie didmiesčiai sudaro strateginius planus miesto patrauklumui didinti, pavyzdžiui, jame rengiant pasaulinio masto renginį ar įgyvendinant miesto atnaujinimo ir ekonominės raidos programas. Didmiesčių merai tampa svarbiomis politinėmis figūromis miesto programų sėkmei užtikrinti.

9. Drauge su globalizacijos pažanga, atrodo, stiprėja ir miestų vaidmuo, sprendžiant tarptautines problemas. Mat daugelis klausimų, kylančių didiesiems miestams, yra susiję su globalinėmis problemomis, pavyzdžiui, su ekonomine integracija, migracija, prekyba, visuomenės sveikata ir informacinėmis technologijomis. Steigiasi regioniniai ir tarptautiniai didmiesčių tinklai, kurie gali aktyviau įsitraukti į globalinio valdymo formas, šiuo metu sudarytas iš nacionalinių valstybių.

Pasvarstykite dar kartą

1. Kodėl Greenwich Village sužadina visa, kas yra geriausia ir blogiausia miestų erdvėje?
2. Kokią įtaką padarė Čikagos mokykla vėlesniems samprotavimams apie miesto gyvenimą?
3. Kodėl grupės ima konfliktuoti dėl išteklių mieste?
4. Kodėl miestų atnaujinimo pastangos JK nebuvo sėkmingesnės?
5. Ar trečiojo pasaulio „miestai milžinai" turėtų stabdyti urbanizaciją vien dėl to, kad šis procesas sukuria labai sunkias ir žmones slegiančias socialines sąlygas?
6. Kodėl pastaruoju metu taip entuziastingai sveikinama idėja rinkti didmiesčių merus?

Papildoma literatūra

John Caulfield and **Linda Peake** (eds). *City Lives and City Forms: Critical Research and Canadian Urbanism.* – Toronto: University of Toronto Press, 1996.

James Donald. *Imagining the Modern City.* – London: Athlone, 1999.

Nan Ellin. *Postmodern Urbanism.* – Oxford: Blackwell, 1995.

Setha M. Low (ed.) *Theorizing the City: The New Urban Anthropology Reader.* – New Brunswick: Rutgers University Press, 1999.

William J. Mackey, Janet Fredericks and **Marcel A. Fredericks**. *Urbanism as Delinquency: Compromising the Agenda for Social Change.* – Lanham: University Press of America, 1993.

Peter Marcuse and **Ronald van Kempen** (eds). *Globalizing Cities: A New Spatial Order?* – Oxford: Blackwell, 2000.

Interneto nuorodos

London Research Centre
www.london-research.gov.uk/Lrcinf.htm

OneWorld International Foundation – the city
www.oneworld.org/guides/thecity

Sustainable architecture, building and culture
www.sustainableabc.com

University of Leicester, Centre for Urban History
http://www.le.ac.uk/urbanhist/index.html

Urban Institute (Washington DC)
http://www.urban.org

19

Gyventojų gausėjimas ir ekologinė krizė

- **Pasaulio gyventojų gausėjimas** 557
- **Žmogaus poveikis gamtai** 562
- **Grėsmės šaltiniai** 565
- **Rizika ir aplinka** 571
- **Žvelgiant į ateitį** 579
- **Ar rūpinimasis aplinka yra sociologinė problema?** 581
- **Temos santrauka** 582
- **Pasvarstykite dar kartą** 583

19 skyrius. Gyventojų gausėjimas ir ekologinė krizė

Ikimoderniosiose visuomenėse gimstamumas buvo nepaprastai didelis palyginti su šiandieninio industrinio pasaulio standartais. Tačiau iki pat XVIII a. gyventojų gausėjo gana menkai, kadangi egzistavo apytikrė bendroji gimstamumo ir mirtingumo pusiausvyra. Jai buvo būdinga bendroji kilimo tendencija; kai kuriais laikotarpiais gyventojų prieaugis būdavo didesnis, tačiau netrukus padidėdavo ir mirtingumas. Pavyzdžiui, maras ir kitos epidemijos vos per vienerius metus galėdavo nusinešti daugybę žmonių gyvybių. Viduramžių Europoje nederliaus metais būdavo atidedamos santuokos, taigi mažėjo gimimų skaičius, bet daugėjo mirčių. Šios viena kitą papildančios tendencijos mažino išlaikytinių skaičių. Ikimoderniajame pasaulyje gyventojų gausėjimą valdė tam tikras savireguliacijos ritmas.

Industrializmo formavimosi laikotarpiu daugelis vylėsi, kad naujasis amžius pavers nepriteklius praeities reiškiniu. Masiškai tikėtasi, jog moderniosios pramonės plėtotė sukurs naują pertekliaus epochą, kurioje pakils gyvenimo standartai. Žymiajame 1798 metais išleistame veikale *Essay on the Principle of Population* („Esė apie gyventojų skaičiaus dėsningumus“) Thomas Malthusas kritikavo šias idėjas ir paskatino debatus apie gyventojų skaičiaus ir maisto išteklių santykį, kurie tebesitęsia ir šiandien (Malthus, 1976). Tuo metu, kai rašė Malthusas, Europoje nepaprastai sparčiai gausėjo gyventojų. Malthusas nurodė, kad nors gyventojų prieaugis yra eksponentinis, maisto atsargos priklauso nuo nuolatinių išteklių, kuriuos galima išplėsti tik įsisavinant naujas dirbamas žemes. Todėl žmonių gausėjimas turi tendenciją viršyti turimų išteklių galimybes. Neišvengiama pasekmė – badas, kuris prisidedant karams ir maro epidemijoms, veikia kaip natūrali gyventojų prieaugio riba. Malthusas prognozavo, kad kol žmonės neims praktikuoti to, ką jis vadino „moraliniais suvaržymais“, jie visuomet gyvens skurdo ir bado sąlygomis. Kaip vaistą nuo perteklinio gyventojų gausėjimo Malthusas siūlė griežtai riboti lytinius santykius.

Kurį laiką **maltusizmas** buvo ignoruojamas, nes gyventojų raida Vakarų šalyse vyko pagal visiškai skirtingą, negu prognozavo Malthusas, modelį. XIX ir XX amžiuose gyventojų prieaugis šiose teritorijose smarkiai smuko. Antrojo tūkstantmečio ketvirtąjį dešimtmetį daugelyje industrinių šalių labiausiai nerimauta dėl gyventojų skaičiaus mažėjimo. Tačiau pasaulio gyventojų gausėjimas XX a. vėl paskatino pasitikėti Malthuso požiūriais, nors tik nedaugelis juos aklai palaiko. Mažiau išsivysčiusiose šalyse gyventojų, atrodo, daugėja greičiau negu šalys gali sukurti išteklių savo piliečiams išmaitinti. Ilgalaikėse gyventojų skaičiaus prognozėse, kurias parengė Jungtinės Tautos, daroma prielaida, kad XXI a. pabaigoje pasaulyje gyvens 10 milijardų žmonių. Didžiausią jų prieaugį sudarys besivystančio pasaulio gyventojai.

Baimė, kad gyventojų gausėjimą lydės nepriteklius ir badas, nėra be pagrindo. Jeigu tai vyktų staigiai, ypač stipriai būtų apkrauta daugelio pasaulio dalių gamtinė aplinka ir fizinės infrastruktūros. Gausėjančių gyventojų reikmės gali atitolinti ekonomikos plėtros pažangą ir sąlygas gyventi geriau.

Tačiau gyventojų skaičiaus didėjimas – tik vienas iš veiksnių, darančių įtaką nepritekliaus problemoms daugelyje pasaulio dalių. Išteklių prieinamumą visame pasaulyje labai veikia globaliniai vartojimo modeliai ir požiūriai į gamtinę aplinką. Kaip jau sužinojome iš šios knygos, Žemės rutulio visuomenės dabar tapo tarpusavyje priklauso-

mos kur kas labiau negu kada nors anksčiau. Kad ir kur gyventume, visiems mums – „žemės erdvėlaivio" keleiviams – daro įtaką pokyčiai, kurie veikia gamtos pasaulį. Šiame skyriuje nagrinėsime ryšius tarp gyventojų gausėjimo, vartojimo ir aplinkos išteklių naudojimo. Dabartinės tendencijos, jei ir toliau liks nekontroliuojamos, kels didelę riziką bet kurioje planetos vietoje įsikūrusių visuomenių gerovei. Tačiau daug ką lems mūsų sugebėjimas pakankamai greitai ir kūrybiškai reaguoti į šiuos iššūkius.

Pasaulio gyventojų gausėjimas

Metų metus gyvavo dešimtys išankstinių nusistatymų dėl potencialiai katastrofiškų tebesitęsiančio žmonių gausėjimo padarinių. XX a. septintajame dešimtmetyje skaičiuota, kad jei toliau išsilaikys ir bus nekontroliuojamas dabartinio prieaugio tempas, po 900 metų Žemėje gyvens 60 000 000 000 000 000 (60 kvadrilijonų) žmonių! Tai reikštų, kad žemės – sausumos ir vandenų – kvadratiniame jarde (0,84 m^2) gyvens 100 žmonių. Šitoks vaizdas, žinoma, tėra vien košmariška vizija, sukurta tam, kad atkreiptų dėmesį į žmonių gausėjimo svarbą.

Prireikė 10 000 metų, kad pasaulio gyventojų skaičius pasiektų 1 milijardą žmonių. Vos per vieną amžių – nuo 1800 iki 1900 metų – žmonių padvigubėjo iki 2 milijardų. XX a. šis skaičius išaugo trigubai – iki maždaug 6 milijardų. Todėl nenuostabu, kad daugeliui žmonių rūpi, kas bus dvidešimt pirmajame šimtmetyje. Didėdama dabartiniu tempu, pasaulio žmonija per artimiausius keturiasdešimt ar penkiasdešimt metų gali pasiekti katastrofišką skaičių. Kaip visuomenės suvaldys šiuos pokyčius? Ir kaip bus paveikta planeta?

Gyventojų analizė: demografija

Gyventojų moksliniai tyrinėjimai vadinami **demografija**. Šis terminas buvo sugalvotas maždaug prieš šimtą penkiasdešimt metų, kai nacionalinės valstybės ėmė tvarkyti oficialiąją statistiką apie savo gyventojų pobūdį ir pasiskirstymą. Demografiją domina gyventojų skaičiaus matavimai ir prieaugio ar nuosmukio aiškinimai. Gyventojų modelius valdo trys veiksniai: gimimas, mirtis ir migracija. Tradiciškai demografija laikoma sociologijos šaka, kadangi veiksniai, darantys įtaką gimstamumui ir mirtingumui tam tikroje grupėje ar visuomenėje, taip pat gyventojų migracijai, daugiausia yra socialiniai ar kultūriniai.

Pagrindinė demografijos paskirtis – statistinė analizė. Šiandien visos industrinės šalys kaupia ir analizuoja pagrindinius statistikos duomenis apie savo gyventojus, atlikdamos gyventojų surašymus (sistemingai vykdomas apklausas, sukurtas žinioms apie tam tikros šalies gyventojus surinkti). Nors šiandieniniai duomenų rinkimo būdai yra itin griežti ir kruopštūs, netgi juos taikančiose valstybėse demografinė statistika anaiptol nėra visiškai tiksli. Jungtinėje Karalystėje kas dešimt metų vykdomas visuotinis gyventojų surašymas ir reguliariai atliekami atrankiniai tyrimai. Tačiau dėl įvairių priežasčių oficialioji gyventojų statistika neužfiksuoja daugelio žmonių, tarp jų – nelegalių imigrantų, benamių, laikinų gyventojų ir kitų, kurie dėl vienų ar kitų aplinkybių išvengė registracijos.

Daugelyje mažiau išsivysčiusių šalių, ypač tose, kurioms dabar būdingas didelis gimstamumas, demografinė statistika dar labiau nepatikima. Pavyzdžiui, kai kurių demografų skaičiavimais, Indijoje registruojami gimimai ir mirtys gali sudaryti tik apie tris ketvirtadalius faktinės visumos (Cox, 1976). Dar mažiau tiksli kai kurių centrinės Afrikos regionų oficialioji statistika.

Gyventojų kaitos dinamika

Gyventojų skaičiaus procentinis didėjimas ar mažėjimas matuojami, iš konkretaus laikotarpio gimimų skaičiaus tūkstančiui gyventojų atimant to paties laikotarpio mirčių skaičių tūkstančiui gyventojų – paprastai tokie skaičiavimai atliekami kasmet. Kai kuriose Europos šalyse šis procentinis prieaugis neigiamas – kitaip tariant, šiose šalyse mažėja gyventojų. Iš tiesų visų industrinių šalių žmonių prieaugio tempas nesiekia 0,5 procento. XVIII ir XIX amžiuose Europos šalyse ir Jungtinėse Valstijose buvo didelis gimstamumas, bet nuo

Pagrindinės demografijos sąvokos

Bendrasis gimstamumo rodiklis. Gimimų skaičius per vienerius metus tūkstančiui gyventojų. Bendrasis gimstamumas – apytikris bendro pobūdžio statistinis rodiklis, naudingas lyginant skirtingas grupes, visuomenes ir regionus.

Specialusis gimstamumo rodiklis. Gyvų vaikų, tenkančių vidutinei moteriai, skaičius. Šis rodiklis rodo gimimų skaičių vienam tūkstančiui vaisingo amžiaus moterų.

Vaisingumo rodiklis. Potencialus vaikų skaičius, kurį moterys biologiškai pajėgtų pagimdyti. Normali moteris fiziškai gali kasmet pagimdyti po vaiką tuo savo gyvenimo laikotarpiu, kai pajėgia pastoti. Nors gali pasitaikyti šeimų, kai motina pagimdo dvidešimt ar daugiau vaikų, tačiau praktiškai gimstamumo rodikliai yra gerokai mažesni už vaisingumo rodiklius, nes gimdymus riboja socialiniai ir kultūriniai veiksniai.

Bendrasis mirtingumo rodiklis. Mirčių skaičius tūkstančiui gyventojų per vienerius metus. Bendrasis mirtingumo rodiklis taip pat vadinamas ir mirtingumo rodikliu.

Mirtingumas. Gyventojų mirčių skaičius.

Kūdikių mirtingumo rodiklis. Kūdikių iki vienerių metų mirčių skaičius tūkstančiui gimimų per kalendorinius metus.

Tikėtina gyvenimo trukmė. Metų skaičius, kurį gali tikėtis išgyventi vidutinis žmogus. Per praėjusį šimtmetį daugumoje pasaulio visuomenių tikėtina gyvenimo trukmė pailgėjo.

Gyvenimo trukmė. Maksimalus metų skaičius, kurį galėtų gyventi asmuo.

tų laikų jo augimo kreivė išsilygino. Daugelio mažiau išsivysčiusių šalių prieaugio tempas svyruoja tarp 2–3 procentų (žr. schemą 19.1). Gali pasirodyti, kad šie skaičiai ne itin skiriasi nuo industrinių šalių skaičių, tačiau iš tiesų skirtumas tiesiog milžiniškas.

Viską lemia eksponentinis gyventojų gausėjimo pobūdis. Tai padėtų paaiškinti senovinis persų mitas. Dvariškis paprašė, kad valdovas atlygintų jam už tarnybą, leisdamas už kiekvieną darbą paimti dukart tiek ryžių grūdų, kiek tuo metu jis jau turėjo, pradedant vienu grūdeliu pirmajame šachmatų lentos langelyje. Manydamas, kad mokėti teks visai nedaug, valdovas liepė atgabenti grūdus iš aruodo. Kai buvo pasiektas dvidešimt pirmasis langelis, valdovo aruodas liko tuščias. Keturiasdešimtajam langeliui reikėjo dešimties milijardų ryžių grūdelių (D. H. Meadows et al., 1974). Kitaip tariant, pradėjus nuo vieneto ir vis dvigubinant rezultatą, staigiai susidaro milžiniškas skaičius: 1; 2; 4; 8; 16; 128 ir t. t. – per septynis veiksmus skaičius padidėjo 128 procentais. Būtent toks yra ir gyventojų prieaugio proceso principas. Jo veikimą galime matuoti **dvigubo prieaugio trukme** – laikotarpiu, per kurį gyventojų skaičius dvigubai padidėja. Gyventojų prieaugiui sudarant 1 procentą, skaičiai padvigubės per septyniasdešimt metų. Pasiekus 2 procentus, gyventojų dvigubai padidės per trisdešimt penkerius metus, o 3 procentų – per dvidešimt trejus.

Gyventojų gausėjimas besivystančiame pasaulyje

Iš esmės visose industrinėse šalyse šiandien yra maži gimstamumo ir mirtingumo tempai palyginti su praeities laikais. Kodėl tada taip smarkiai padidėjo pasaulio gyventojų skaičius? Daugumoje besivystančių šalių dėl palyginti greitai įdiegtos šiuolaikinės medicinos ir pradėtų taikyti naujų higienos metodų staigiai sumažėjo mirtingumas. Tačiau besivystančiose šalyse, palyginti su industrinėmis, šis junginys sukūrė visiškai skirtingą amžiaus sandarą. Pavyzdžiui, Meksike 45 procentai gyventojų yra jaunesni kaip penkiolikos metų. Tuo tarpu industrinėse šalyse šiai amžiaus grupei pri-

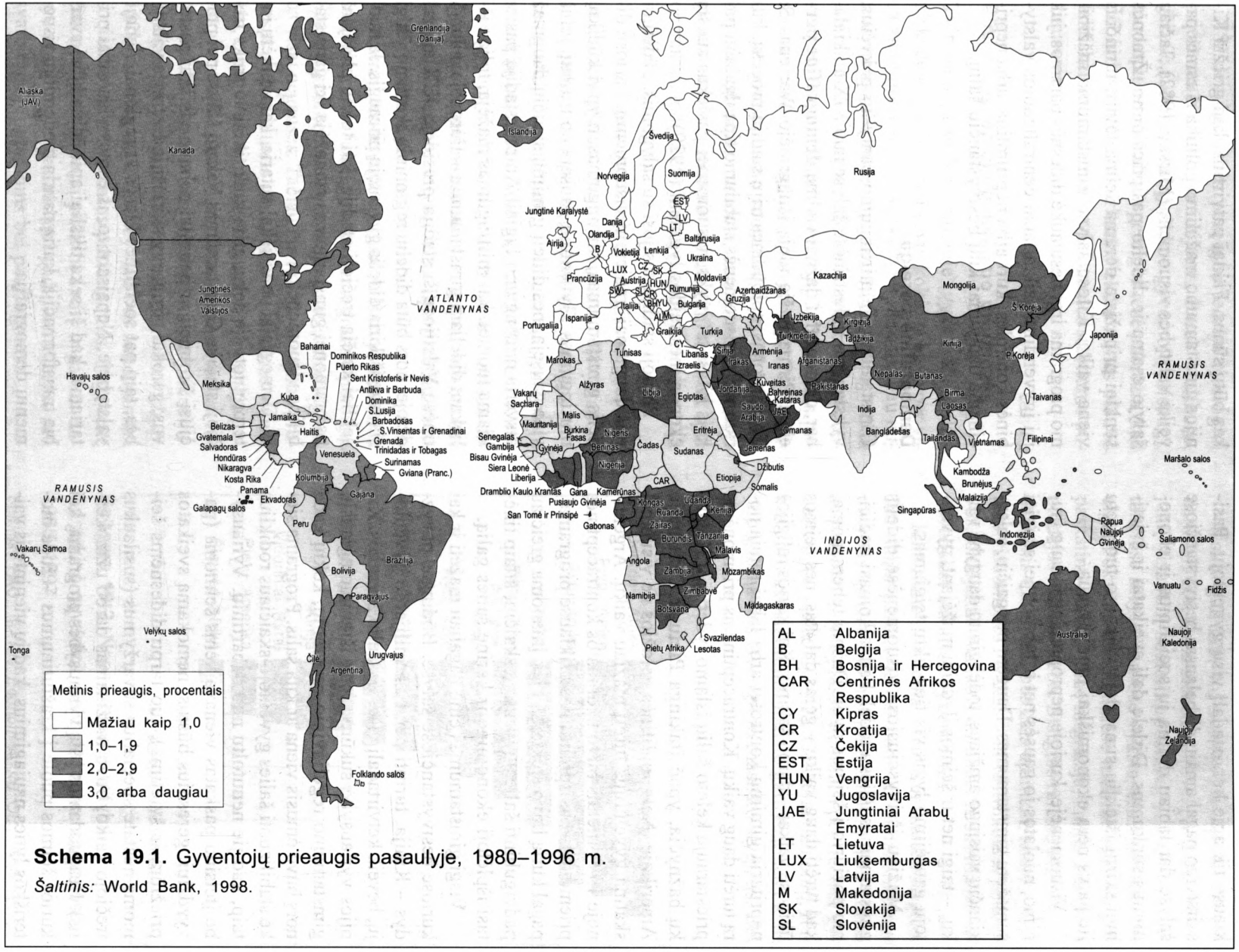

Schema 19.1. Gyventojų prieaugis pasaulyje, 1980–1996 m.

Šaltinis: World Bank, 1998.

klauso tik apie ketvirtadalį visų gyventojų. Pasiskirstymo pagal amžių disbalansas besivystančiose šalyse dar labiau didina jų socialinius ir ekonominius sunkumus. Didelę dalį sveikatai ir švietimui skirtų išteklių sunaudoja vaikai, o tuo metu jie patys nėra ekonomiškai produktyvūs.

Visuomenėje, kurioje neproporcingai daug jaunimo, nuolatos jo gausės net ir tuomet, jei staigiai sumažėtų gimstamumas. Daugėtų mergaičių, sulaukiančių vaisingo amžiaus, todėl gimtų daugybė vaikų, – taigi net ir šeimos dydžiui mažėjant, gyventojų gausėjimo lygis vis tiek liktų teigiamas.

Mažiau išsivysčiusiose visuomenėse didelis gimstamumas išlieka todėl, kad laikomasi tradicinio požiūrio į šeimos dydį. Dažnai tebemanoma, kad turėti daug vaikų – geras dalykas, nes šeimos ūkiuose vaikai – darbo šaltinis. Kai kurios religijos nepritaria gimimų kontrolei arba labai remia norą turėti daug vaikų. Kontraceptinėms priemonėms prieštarauja keleto šalių islamo lyderiai ir Katalikų bažnyčia, ypač įtakinga Pietų ir Centrinėje Amerikoje. Netgi politinės valdžios ne visuomet skatina gyventojus turėti mažiau vaikų. Argentinoje 1974 metais buvo uždraustos kontraceptinės priemonės – šis sprendimas priklausė programai, pagal kurią buvo siekiama kiek įmanoma greičiau padvigubinti šalies gyventojų skaičių; šitaip tikėtasi išplėtoti ekonominę ir karinę šalies galią.

Visgi gimstamumas ėmė pagaliau mažėti ir kai kuriose besivystančiose šalyse. Būdingas pavyzdys – Kinija, turinti per 1,25 milijardo gyventojų, beveik ketvirtadalį visos pasaulio žmonijos. Kinijos vyriausybė sukūrė vieną iš ambicingiausių gimstamumo reguliavimo programų, kokių kada nors buvo ėmusis viena ar kita šalis. Programa siekė stabilizuoti šalies gyventojų skaičiaus rodiklius taip, kad jie nenutoltų nuo dabartinių. Vyriausybė įteisino paskatas vienavaikėms šeimoms (pavyzdžiui, geresnius būstus, nemokamą sveikatos priežiūrą ir švietimą), tuo tarpu didesnėms šeimoms nustatė specialius suvaržymus (susilaukus trečiojo vaiko, buvo mažinamas darbo užmokestis). Reaguodamos į šią vyriausybės programą, kai kurios šeimos puolė į kraštutinumus – žudė moteriškos lyties naujagimius, kad jų vienintelis vaikas būtų sūnus. Faktai patvirtina, kad griežta Kinijos gimstamumo mažinimo politika iš esmės paveikė valstybės visuomenę (Mirsky, 1982). Tačiau šalyje esama ir didelio pasipriešinimo. Žmonės sunkiai pripažįsta derama šeima tėvus, turinčius vieną vaiką. Kitose šalyse gimstamumo mažinimo programa irgi nesulaukė didesnės paramos: juk jai įgyvendinti reikia labai centralizuotos valstybinės kontrolės, kuri arba nepriimtina, arba neprieinama daugumai kitų besivystančių šalių.

Demografinė pereiga

Gimstamumo ir mirtingumo santykio pokyčius, vykstančius industrinėse šalyse nuo XIX a. iki dabar, demografai dažnai vadina **demografine pereiga**. Pirmasis šią idėją išnagrinėjo Warrenas S. Thompsonas, apibūdinęs trijų stadijų procesą, kuriuo vieną visuomenės stabilumo tipą ilgainiui pakeis kitas; tai įvyks, visuomenei pasiekus aukštą ekonominės raidos lygmenį (1929).

Pirmoji stadija susijusi su sąlygomis, būdingomis daugumai tradicinių visuomenių, kuriose didelis gimstamumas, mirtingumas, o ypač kūdikių mirtingumas. Gyventojų gausėja po truputį, jei iš viso gausėja, nes didelį gimimų skaičių daugmaž atsveria mirtingumo lygiai. Antroji stadija pasiekiama tuomet, kai mirtingumas mažėja, toliau išliekant dideliam gimstamumui – Europoje ir Jungtinėse Valstijose ši stadija prasidėjo XIX a. pradžioje, nors būta didelių regioninių skirtumų. Taigi šią fazę išskiria didelis gyventojų prieaugis. Ją nuosekliai keičia trečioji stadija, kai toliau plėtojantis pramonei gimstamumas sumažėja iki gana stabilios visuomenės.

Demografai ne visiškai sutaria, kaip reikėtų interpretuoti šią seką, arba kiek tikėtinai truks trečioji stadija. Gimstamumas Vakarų šalyse per praėjusį šimtmetį ar panašiai nebuvo visiškai pastovus; gerokai tarpusavy skiriasi industrinės valstybės, taip pat socialinės klasės ar regionai vienoje valstybėje. Nepaisant to, iš esmės visuotinai pritariama, kad ši seka tiksliai apibūdina labai svarbią transformaciją, kurią patiria moderniųjų visuomenių demografija.

Ši demografinės pereigos teorija tiesiogiai prieštarauja Malthuso idėjoms. Pasak Malthuso, gerovė automatiškai padidina gyventojų prieaugį, tuo tarpu demografinės pereigos tezė pabrėžia, kad dėl industrializmo kuriamos ekonominės plėtros faktiškai atsiranda nauja visuomenės stabilumo pusiausvyra.

Būsimo gyventojų gausėjimo prognozės

Tvirtinama, kad XXI amžiuje įvyks tokie milžiniški demografiniai pokyčiai, kokių nebuvo per visą žmonijos istoriją. Sunku bent kiek tiksliau numatyti pasaulio gyventojų gausėjimo tempą, tačiau Jungtinės Tautos parengė kelis gimstamumo scenarijus. Pagal „didįjį" scenarijų 2150 metais pasaulyje bus per 25 milijardus gyventojų! Pagal „vidutinį" gimstamumo scenarijų, kurį JT laiko labiausiai tikėtinu, manoma, kad gimstamumo lygis nusistovės, o moteris vidutiniškai turės tik apie du vaikus, todėl 2150 metais pasaulyje gyvens 10,8 milijardo žmonių.

Šis visuotinis gyventojų prieaugis rodo dvi skirtingas tendencijas. Pirma, dauguma besivystančių šalių patirs aprašytąjį demografinės pereigos procesą. Dėl to, mažėjant mirtingumui, gyventojų smarkiai pagausės. Tikėtina, kad Indijoje ir Kinijoje gyvens po 1,5 milijardo žmonių. Panašus didžiulis prieaugis numatomas ir Azijos, Afrikos bei Lotynų Amerikos šalyse, ir tik ilgainiui šių valstybių visuomenės stabilizuosis.

Antroji tendencija susijusi su išsivysčiusiomis šalimis, kurios jau išgyveno demografinę pereigą. Šiose visuomenėse gyventojų gausės nedaug arba visai negausės. Tačiau čia reikšis senėjimo procesas – absoliutusis jaunų žmonių skaičius sumažės, o pagyvenusiųjų segmentas visuomenėje gerokai padidės. Išsivysčiusioms šalims visa tai turės didelių ekonominių ir socialinių implikacijų: didėjant senyvo amžiaus žmonių santykiui (žr. p. 162), vis daugiau ir intensyviau bus naudojamasi socialinėmis ir sveikatos paslaugomis. Pagyvenę žmonės įgaus didesnį politinį svorį ir galbūt darys spaudimą, reikalaudami padidinti išlaidas sau svarbioms programoms bei paslaugoms.

Kokie gali būti šių demografinių pokyčių padariniai? Kai kurie stebėtojai įžvelgia besiformuojantį visuotinį socialinį poslinkį – ypač besivystančiose šalyse, kuriose vyksta demografinė pereiga. Pokyčiai ekonominėse ir darbo rinkose gali paskatinti plačią vidinę migraciją, kaimo žmonėms pradėjus ieškoti darbo. Staigios miestų plėtros padariniais tikriausiai bus žala aplinkai, naujos grėsmės visuomenės sveikatai, infrastruktūros perkrovos, didėjantis nusikalstamumas ir skurdžios savavališkai sukurtos gyvenvietės.

Kita rimta problema – badas ir maisto stygius. Jau dabar pasaulyje dėl bado ar nepakankamos mitybos kenčia 830 milijonų žmonių. Kai kuriose pasaulio dalyse prastai maitinasi per trečdalį gyventojų (žr. schemą 19.2). Gausėjant žmonių, reikės atitinkamai didinti maisto gamybą, nes tik šitaip galima bus išvengti jo masiško stygiaus. Bet

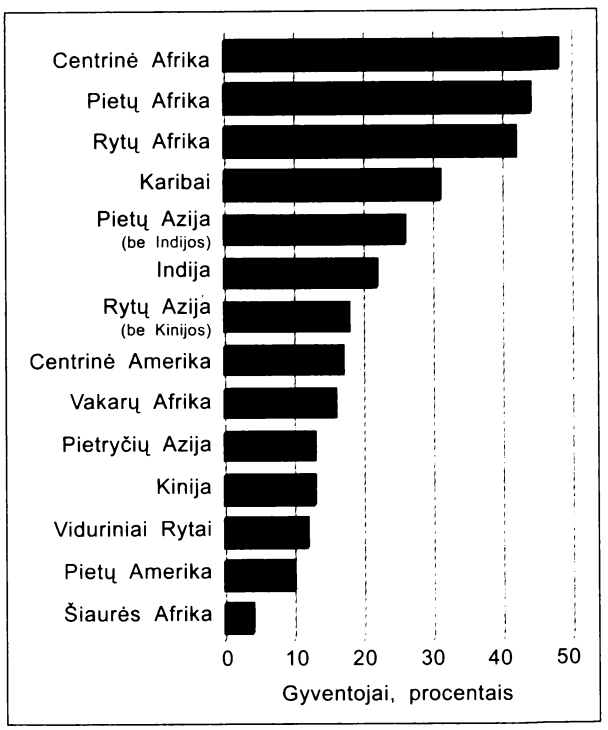

Schema 19.2. Nepakankama mityba. Santykinė gyventojų dalis pasaulio regionuose, 1995–1997 m.

Šaltinis: FAO. Iš *The Economist*, 16 Oct. 1999, p. 92.

toks scenarijus mažai tikėtinas; kaip vėliau įsitikinsime, skaitydami šį skyrių, daugelį skurdžiausių pasaulio teritorijų ypač veikia vandens trūkumas, dirbamos žemės plotų mažėjimas ir dirvožemio erozija – procesai, kurie veikiau mažina negu didina žemės ūkio našumą. Maisto gamyba tikriausiai nebepasieks tokio lygio, kad galėtų patenkinti gyventojų poreikius. Didelius kiekius maisto ir grūdų teks importuoti iš šalių, turinčių jų perteklių. Pasak Maisto ir žemės ūkio organizacijos (*Food and Agricultural Organization,* FAO), 2010 metais industrinės šalys gamins po 732 kg grūdų vienam gyventojui, o besivystančiosios – vos po 230 kg.

Žemės ūkio ir pramonės techninė pažanga yra nenuspėjama, todėl niekas negali būti tikras, kiek gyventojų pasaulis pajėgtų išmaitinti. Net išliekant dabartiniam gyventojų lygiui, išteklių jau gali būti mažiau, negu reikėtų besivystančiose šalyse sukurti gyvenimo standartus, palygintinus su industrinių šalių standartais.

Žmogaus poveikis gamtai

Nuo pat tų laikų, kai žmonės ėmė verstis žemdirbyste, jie darė išliekamąjį poveikį gamtai. Medžiotojų ir maisto rinkėjų visuomenės daugiausia gyveno *iš* gamtos; jiems užteko to, ką teikė gamtinė aplinka, ir beveik nebandė pakeisti juos supantį pasaulį. Atsiradus žemdirbystei, padėtis pasikeitė. Javams auginti žemėje reikėjo pasidaryti vietos, iškirsti medžius, o besikalančias piktžoles ir lapuočius nuolatos naikinti. Net primityvūs ūkininkavimo būdai gali sukelti dirvožemio eroziją. Iškirtus natūralius miškus ir išvalius žemės sklypus, vėjas galėjo nupusti dirbamąjį dirvos sluoksnį. Tuomet žemdirbių bendruomenė valydavo naujus žemės plotus, ir šis procesas tolydžio tęsėsi. Esama kraštovaizdžių, kuriuos šiandien vadiname gamtiniais, pavyzdžiui, uolingos ir krūmynais apžėlusios pietvakarių Graikijos vietovės, tačiau iš tiesų jos atsirado dėl dirvožemio erozijos, žemdirbių sukeltos prieš penkis tūkstančius metų.

Vis dėlto prieš atsirandant moderniajai pramonei veikiau gamta valdė žmogaus gyvenimą, negu žmogus gamtą. Šiandien žmogaus spaudimas gamtinei aplinkai toks stiprus, kad beveik nebeliko gamtinių procesų, nepaliestų žmogaus veiklos įtakos. Beveik visa tinkama dirbti žemė naudojama žemės ūkio gamybai. Kadaise neprieinami tyrai dabar dažnai pavirsta gamtos draustiniais, kuriuos reguliariai lanko tūkstančiai turistų. Modernioji pramonė, plėtodamasi visame pasaulyje, paskatino staigiai didėti energijos šaltinių ir žaliavų paklausą. Deja, pasaulis turi ribotas energijos šaltinių ir žaliavų atsargas, ir kai kurie pagrindiniai ištekliai būtinai išseks, jei globalinis vartojimas nebus apribotas. Kaip vėliau įsitikinsime, globalinė pramonės plėtra tikriausiai paveikė net pasaulio klimatą.

Problemą, su kuria visi susiduriame, nagrinėja **aplinkos ekologija**. Ekologijos klausimai apima ne vien galimus geriausius būdus įveikti ir sustabdyti žalą aplinkai – taip pat pramonines avarijas – bet ir pačias industrinių visuomenių gyvensenas. Jeigu būtina atsisakyti tikslo nuolatos plėtoti pramonę, veikiausiai bus inicijuotos naujos socialinės institucijos. Technologinė pažanga nenuspėjama, ir galbūt Žemė iš tiesų turės užtektinai išteklių industrializacijos procesams. Tačiau šiandien ši galimybė, ko gero, ne itin reali, todėl jei besivystančios šalys turi pasiekti gyvenimo standartus, palyginamus su dabartinių Vakarų, neišvengiamai prireiks globalinių pertvarkų.

Nerimas dėl aplinkos: ar egzistuoja „augimo ribos“?

Daugelis nerimauja dėl kenksmingo žmogaus poveikio gamtai. Visuomenės susirūpinimas aplinka paskatino kurtis „žaliųjų“ sąjūdžius bei partijas, tokias kaip *Friends of the Earth* („Žemės draugai“) ir *Greenpeace*, kovojančias dėl aplinkosaugos problemų. Nors „žaliųjų“ filosofija gana įvairi, judėjimus vienija bendra gija – siekis imtis veiksmų pasaulio aplinkai saugoti, žemės ištekliams tausoti, užuot juos sekinus, rūpintis išlikusiomis gyvūnų rūšimis.

„Žaliųjų“ sąjūdžių ir visuomenės susirūpinimo aplinkosaugos problemomis atsiradimas sietinas su XX a. aštuntojo dešimtmečio pradžioje Romos klu-

bo paskelbtu garsiuoju pranešimu „Augimo ribos“ (*The Limits to Growth,* Meadows et al., 1974). Romos klubas buvo Italijos sostinėje suformuota pramoninkų, verslo patarėjų ir valstybės tarnautojų grupė. Jai buvo pavesta atlikti kompiuteriniu modeliavimu pagrįstus tyrimus, turėjusius prognozuoti pasekmes, kurias gali sukelti besitęsiantis ekonomikos augimas, gyventojų skaičiaus didėjimas, tarša ir gamtinių išteklių išsekimas. Kompiuterinis modelis parodė, kas atsitiktų, jei 1900–1970 metais susiformavusios tendencijos tęstųsi iki 2100 metų. Kompiuterio projekcijos buvo modifikuojamos, siekiant sužinoti įvairius galimus padarinius, atsižvelgiant į nagrinėjamų veiksnių didėjimą skirtingu tempu. Tyrėjai nustatė, kad keičiant kurį nors vieną kintamąjį, kiekvienąsyk buvo prognozuojama ilgainiui įvyksianti aplinkos krizė. Romos klubo pranešimo pagrindinėje išvadoje buvo teigiama, kad pramonės augimo tempas nesuderinamas su ribota Žemės išteklių prigimtimi ir planetos geba pakelti gausėjančių gyventojų ir taršos naštą. Pranešimo autoriai nurodė, kad dabartiniai „gyventojų skaičiaus, industrializacijos, taršos, maisto gamybos ir išteklių sekimo“ didėjimo lygiai nesuderinami su tvarumu (Meadows et al., 1974).

Romos klubo pranešimas buvo plačiai kritikuojamas, ir netgi jo autoriai vėliau sutiko, kad dalis šios kritikos buvo pagrįsta. Tyrėjų taikytas metodas orientavosi į fizines ribas ir kaip prielaidą priėmė esamus augimo ir technologinių naujovių tempus. Tačiau pranešimas nepakankamai atsižvelgė į žmonių sugebėjimą reaguoti į aplinkosaugos iššūkius, pasitelkus technologinę pažangą ar politines priemones. Be to, nurodė kritikai, rinkos jėgos gali veikti taip, kad ribotų perteklinį išteklių naudojimą. Jei kokios nors naudingosios iškasenos, pavyzdžiui, magnio, ima stigti, jo kaina kyla. Pakilus kainai, pradedama jo mažiau naudoti, o jei kaina itin padidėtų, gamintojai gal net išrastų būdą išsiversti be jo.

Gindamiesi tyrėjai pabrėžė, jog visiškai nesistengė numatyti ateities, o tik norėjo parodyti, kas įvyks, jei reikalai nesikeisdami klostysis dabartine linkme. Nepaisant pranešimo ribotumų, jis stipriai paveikė visuomenės sąmonę. Romos klubo pranešimas daugeliui atvėrė akis, kokius žalingus padarinius gali turėti pramonės plėtra ir technologija, taip pat įspėjo apie pavojus, kurie kiltų palikus įvairias teršimo formas plėtotis be jokios kontrolės.

Pagrindinė „Augimo ribų“ idėja ta, kad Žemės galimybes išlaikyti nuolatinę pramonės plėtotę ir gyventojų gausėjimą riboja tiek socialinės, tiek ir gamtinės įtakos. Romos klubo duomenimis naudojosi daugelis grupių, siūlydamos aplinkos išsaugojimo labui griežtai riboti ekonomikos plėtrą. Tačiau kiti šitokį požiūrį kritikavo kaip neįtikimą ir nereikalingą. Ekonomikos plėtotę galima ir reikia remti, teigė jie, nes tai priemonė pasaulio gėrybėms gausinti. Mažiau išsivysčiusios šalys neteks vilties pasivyti turtingesnes, jei joms bus kliudoma vysdyti pramonę.

Tvari raida

Naujesnės idėjos, užuot kvietusios pažaboti ekonomikos augimą, paleido į gyvenimą naują – **tvarios raidos** – sąvoką. Tvari raida reiškia, kad bent jau idealiu atveju ekonomiką reikėtų plėtoti pakartotinai naudojant gamtinius išteklius, užuot juos sekinus, taip pat laikytis mažiausių taršos lygių. Terminas „tvari raida“ pirmąsyk buvo pateiktas Jungtinių Tautų 1987 metais parengtame pranešime „Mūsų bendra ateitis“ (*Our Common Future*). Jis žinomas ir kaip „Brundtland pranešimas“, kadangi jį rengusiam organizaciniam komitetui pirmininkavo G. H. Brundtland, tuometinė Norvegijos ministrė pirmininkė. Tvari raida buvo apibrėžta kaip atsinaujinančių išteklių naudojimas ekonomikos augimui skatinti, gyvūnų rūšių ir biologinės įvairovės apsauga ir įsipareigojimas išlaikyti švarų orą, vandenį ir žemę. Brundtland komisija tvaria raida laikė „dabarties reikmių tenkinimą, neatimant iš ateities kartų galimybės tenkinti savo reikmes“.

Paskelbus „Mūsų bendrą ateitį“, sąvoką „tvari raida“ ėmė plačiai vartoti ir aplinkosaugininkai, ir vyriausybės. Šis terminas skambėjo JT pasaulio viršūnių susitikime Rio de Žaneire 1992 metais, o po to ir kituose JT organizuotuose aukščiausio lygio susitikimuose.

Brundtland pranešimas susilaukė ne ką mažiau kritikos, negu ketvirčiu amžiaus anksčiau paskelbtas Romos klubo pranešimas. Tvarios raidos sąvoką kritikai vadino pernelyg miglota ir neatsižvelgiančia į specifines skurdesnių šalių reikmes. Pasak kritikų, tvarios raidos idėja taiko tik į turtingesnių šalių reikmes ir neatkreipia dėmesio į būdus, kuriais aukštas vartojimo lygis turtingesnėse šalyse palaikomas nuskriaudžiant kitus žmones. Pavyzdžiui, reikalavimą Indonezijai, kad ji saugotų savo atogrąžų miškus, galima laikyti nesąžiningu, nes jai labiau negu industrinėms šalims reikia biudžeto pajamų, kurių jai tektų atsisakyti sutikus miškus konservuoti.

Vartojimas, skurdas ir aplinka

Debatai dėl aplinkos apsaugos ir ekonomikos plėtros daugiausia sukasi apie vartojimo modelių klausimus. Vartojimas reiškia prekes, paslaugas, energiją ir išteklius, kuriuos vartoja žmonės, institucijos ir visuomenės. Tai – reiškinys, turintis ir teigiamus, ir neigiamus matmenis. Viena vertus, vartojimas didėja visame pasaulyje, vadinasi, žmonės gyvena geresnėmis sąlygomis negu praeityje. Vartojimas susijęs su ekonomikos raida – kylant gyvenimo standartams, žmonės gali įsigyti daugiau maisto, drabužių, asmeninių daiktų, turėti daugiau laisvalaikio, atostogų, automobilių ir t. t. Kita vertus, vartojimas gali sukelti ir neigiamus padarinius. Vartojimo modeliai gali sekinti aplinkos išteklius ir sustiprinti nelygybės modelius.

Pasaulio vartojimo tendencijos XX amžiuje priblokšia. Pagal Jungtinių Tautų Vystymo programos „Pranešimą apie žmogaus socialinę raidą“ (*Human Development Report of the United Nations Development Programme,* UNDP, 1998) privačiosios ir viešosios vartojimo išlaidos 1998 metais siekė 24 trilijonus dolerių – dvigubai pranoko 1975 metų ir šešiagubai – 1950 metų lygį. 1900 metais pasaulio vartojimo lygis vos peržengė 1,5 trilijono dolerių. Ypač sparčiai vartojimas didėjo per pastaruosius dvidešimt penkerius metus. Industrinėse šalyse vartojimas vienam žmogui kasmet pakildavo po 2,3 procento, o Rytų Azijoje dar sparčiau – po 6,1 procento. Tuo tarpu Afrikos vidutinio namų ūkio vartojimo lygis šiandien 20 procentų *mažesnis,* negu prieš dvidešimt penkerius metus. Daugelis būgštauja, kad vartojimo bumas aplenkė skurdžiausią penktadalį pasaulio gyventojų (UNDP, 1998).

Turtuolių ir skurdžių vartojimo nelygybė iš tiesų didelė. Turtingiausiems 20 procentų pasaulio gyventojų tenka 86 procentai privačiųjų vartojimo išlaidų, tuo metu skurdžiausiems 20 procentų – vos 1,3 procento (žr. schemą 19.3). 10 procentų turtingiausiųjų suvartoja 58 procentus energijos išteklių, 84 procentus popieriaus, 45 procentus mėsos ir žuvies produktų, jiems priklauso 87 procentai visų transporto priemonių.

Dabartiniai vartojimo modeliai atskleidžia ne vien didžiulę nelygybę, bet ir daro stiprų poveikį aplinkai. Pavyzdžiui, gėlo vandens vartojimas nuo 1960 metų padvigubėjo, iškasamojo kuro per pastaruosius penkiasdešimt metų sudeginta penkiskart daugiau, o medienos dabar sunaudojama 40 procentų daugiau, negu prieš dvidešimt penkerius metus. Senka žuvų ištekliai, nyksta laukinių gyvūnų rūšys, mažėja gėlo vandens atsargos ir miškingų teritorijų plotai (UNDP, 1998). Vartojimo modeliai ne vien sekina gamtą, bet ir prisideda prie jos nykimo dėl didžiulės taršos atliekomis bei kenksmingomis medžiagomis.

Pagaliau turtingieji yra pagrindiniai pasaulio vartotojai, tuo tarpu žala aplinkai, kurią daro didėjantis vartojimas, stipriausiai veikia skurdžiausiai gyvenančius žmones. Turtingieji užima kur kas geresnę padėtį – naudojasi vartojimo gėrybėmis, tačiau nesusiduria su jo neigiamais padariniais. Vietiniu lygmeniu pasiturinčios grupės paprastai gali pasitraukti iš problemiškų teritorijų, palikdamos vargšams mokėti didžiausią kainos dalį. Chemijos gamyklos, jėgainės, pagrindiniai keliai, geležinkeliai ir oro uostai dažnai išdėstyti netoli teritorijų, kuriose gyvena mažas pajamas turintys žmonės. Toks procesas pastebimas ir veikiant globaliu lygmeniu: dirvožemio erozija, miškų naikinimas, vandens stygius, švino išsklaidos ir oro tarša koncentruojasi besivystančiame pasaulyje. Šias aplinkos grėsmes dar labiau sustiprina skurdas.

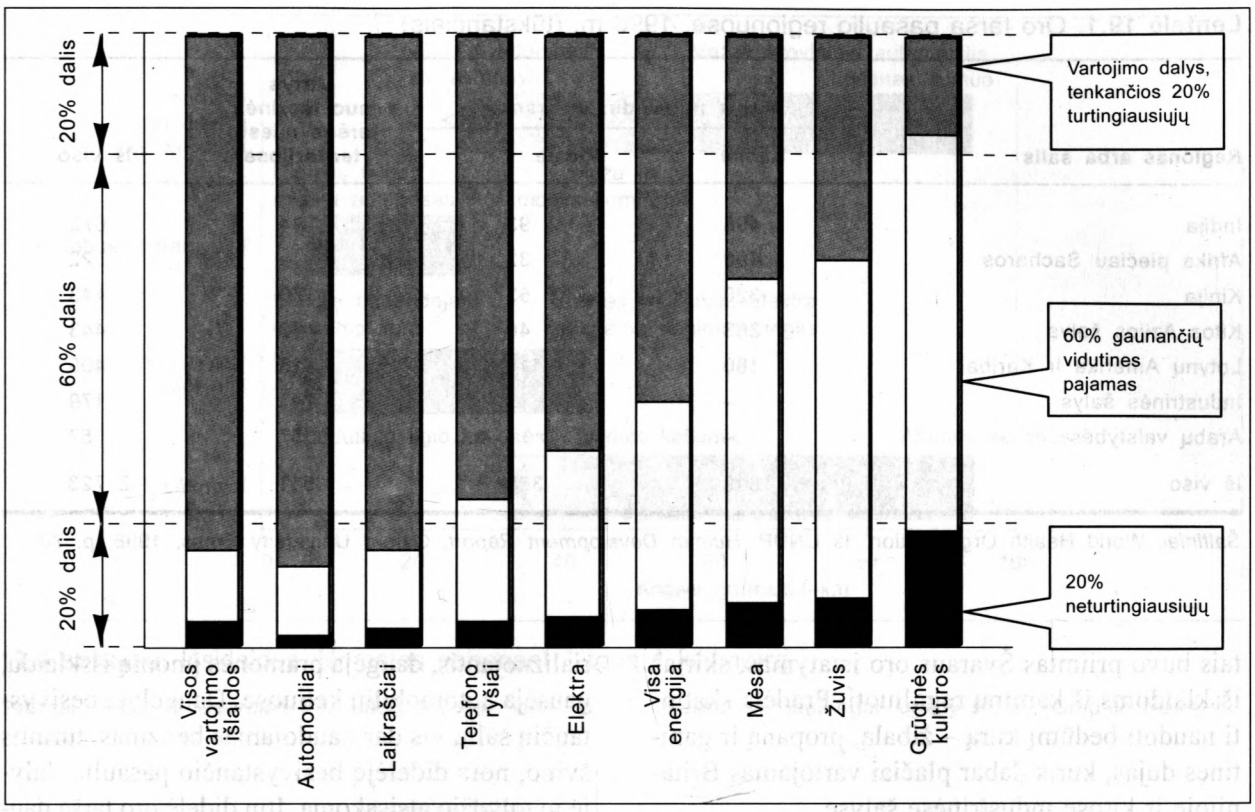

Schema 19.3. Pasaulinio vartojimo dalys, tenkančios 20% turtingiausiųjų ir 20% neturtingiausiųjų, 1995 m.

Šaltiniai: World Bank, ITU, UN, FAO, UNESCO. UNDP, *Human Development Report,* Oxford University Press, 1998, p. 2.

Žmonės, turintys mažai išteklių, beveik negali rinktis nieko kito, tik maksimaliai naudoti prieinamus išteklius. Taigi didėjant žmonių skaičiui, vis labiau sunkiamos mažėjančios išteklių atsargos.

Grėsmės šaltiniai

Šiuolaikinis pasaulis susiduria su daugeliu skirtingų globalių grėsmių aplinkai. Jas galima suskirstyti į dvi pagrindines rūšis: tai tarša į aplinką išmetant atliekas ir atsinaujinančių išteklių išeikvojimas.

Tarša ir atliekos

Oro tarša

Manoma, kad dėl oro taršos, kurią sukelia į atmosferą patenkančios nuodingosios išsklaidos, kasmet miršta per 2,7 milijono žmonių. Išskirtina dvejų tipų oro tarša: „išorinė“, kurią daugiausia sudaro pramonės teršalai bei automobilių išmetamosios dujos, ir „vidinė“, atsirandanti deginant kurą namuose – būstui šildyti ir maistui gaminti. Tradiciškai oro tarša laikyta problema, kamuojančia industrines šalis, turinčias daugiau gamyklų ir motorinių transporto priemonių. Tačiau pastaraisiais metais atkreiptas dėmesys į „vidinės taršos“ pavojus besivystančiame pasaulyje. Manoma, kad per 90 procentų nuo oro taršos mirštančių žmonių tenka besivystančiajam pasauliui (žr. lentelę 19.1). Taip yra todėl, kad daugelis čia naudojamų kuro rūšių, pavyzdžiui, medis ar mėšlas, yra mažiau švarios už šiuolaikinį kurą – žibalą ar propaną.

Britanijoje iki XX a. vidurio orą labiausiai teršė masiškai degintos anglys, išskiriančios į atmosferą sieros dvideginį ir tirštą juodą smogą. Anglimis buvo šildomi namai, šiek tiek mažiau jų vartota gamyklose. Bandant sumažinti smogą, 1956 me-

Lentelė 19.1. Oro tarša pasaulio regionuose, 1996 m. (tūkstančiais)

Regionas arba šalis	Mirtys nuo vidinės taršos		Mirtys nuo išorinės taršos miestų teritorijose	Iš viso
	Kaime	Mieste		
Indija	496	93	84	673
Afrika piečiau Sacharos	490	32	–	522
Kinija	320	53	70	443
Kitos Azijos šalys	363	40	40	443
Lotynų Amerika ir Karibai	180	113	113	406
Industrinės šalys	–	32	147	179
Arabų valstybės	–	–	57	57
Iš viso	1 849	363	511	2 723

Šaltiniai: World Health Organization. Iš UNDP, *Human Development Report*, Oxford University Press, 1998, p. 70.

tais buvo priimtas Švaraus oro įstatymas, skirtas išsklaidoms iš kaminų reguliuoti. Pradėta skatinti naudoti bedūmį kurą – žibalą, propaną ir gamtines dujas, kuris dabar plačiai vartojamas Britanijoje ir kitose industrinėse šalyse.

Nuo XX a. septintojo dešimtmečio pagrindiniu oro taršos šaltiniu tapo gausėjančios motorinės transporto priemonės. Variklių išmetamosios dujos yra itin kenksmingos, nes patenka į kur kas žemesnį atmosferos sluoksnį, palyginti su išsklaidomis iš kaminų. Kaip parodyta schemoje 19.4, įvairios transporto priemonės išskiria gana daug teršalų. Ypač žalingai aplinką veikia automobilių transportas, kuriam tenka apie 80 procentų visų kelionių Europoje. Todėl daugelio industrinių šalių pastangos mažinti oro taršą daugiausia orientuojamos į alternatyvias transporto rūšis, kurios skleidžia mažiau teršalų: siūloma keliauti traukiniais, didelės talpos autobusais ir važinėti automobiliu keliese.

Oro tarša kenkia žmonių sveikatai: sukelia kvėpavimo takų, plaučių ligas ir vėžį. Manoma, kad tiesioginis oro taršos poveikis 1998 metais Britanijoje galėjo paankstinti nuo 12 000 iki 24 000 žmonių mirtį (HMSO, 2000).

Nors ilgą laiką oro tarša buvo siejama su industrinėmis šalimis, dabar ji sparčiai didėja ir besivystančiame pasaulyje. Šalims sparčiai industrializuojantis, daugėja pramonės įmonių išsklaidų, gausėja automobilių keliuose. Daugelyje besivystančių šalių vis dar naudojamas benzinas, turintis švino, nors didelėje besivystančio pasaulio dalyje jo tolydžio atsisakoma. Itin didelė oro tarša daugelyje Rytų Europos ir buvusios Sovietų sąjungos teritorijų. Manoma, kad Meksike tarša kasmet sukelia 6400 žmonių mirtį (UNDP, 1998).

Oro tarša žalingai veikia ne tik žmonių ir gyvūnų sveikatą, bet ir kitus ekosistemos elementus. Viena iš kenksmingų oro taršos padarinių yra *rūgštiniai lietūs* – reiškinys, kuris atsiranda, kai sieros ir vandenilio oksidų išsklaidos iš vienos šalies nuslenka į kitą ir ten sukelia rūgštinius kritulius. Rūgštiniai lietūs kenkia miškams, pasėliams, gyvūnams, taip pat ežerams. Dėl šių lietų ypač nukentėjo Kanada, Lenkija ir Šiaurės Europos šalys. Pavyzdžiui, Švedijoje surūgštėjo 20 000 iš visų 90 000 šalies ežerų.

Rūgštiniams lietums, kaip ir daugeliui kitų grėsmių aplinkai, sunku pasipriešinti, nes šis reiškinys transnacionalinis ir pagal savo kilmę, ir pagal padarinius. Pavyzdžiui, rūgštinio lietaus Rytų Kanadoje dažniausia priežastimi laikoma pramonės gamyba Niujorko valstijoje, kitapus JAV ir Kanados sienos. Kitos nuo rūgštinių lietų kenčiančios šalys panašiai pastebėjo, kad ne jų galioje susi-

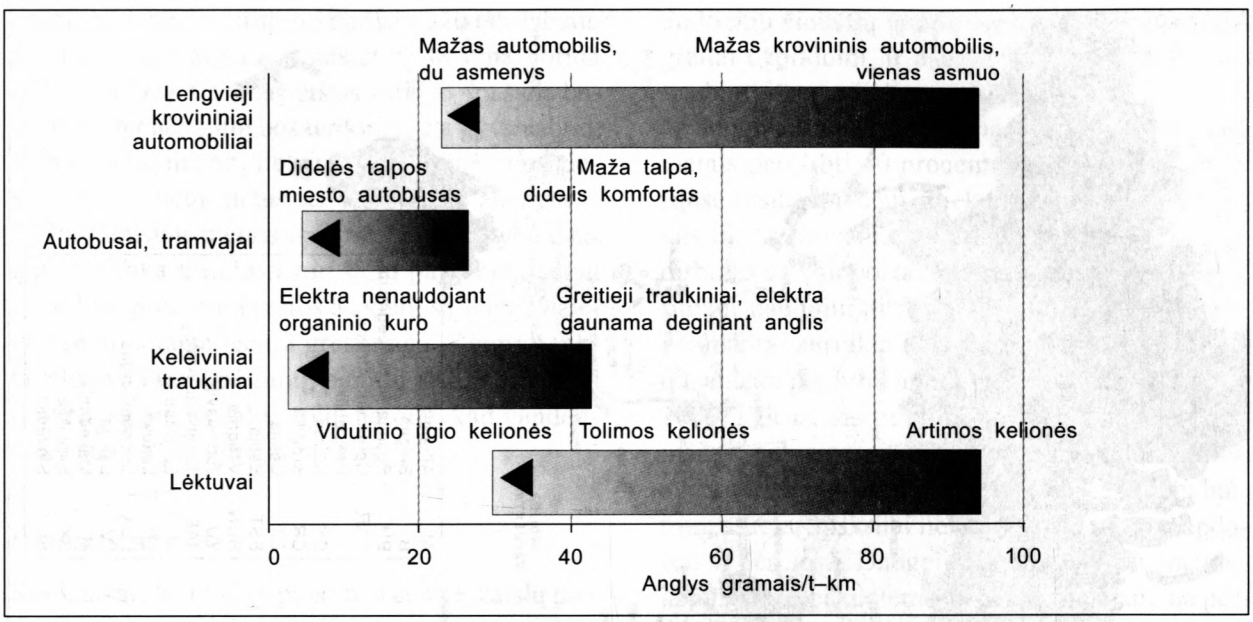

19.4 schema. Išsklaidos, išmestos gabenant 1 toną 1 kilometrą

Šaltiniai: IPPC. Iš *Guardian Education,* 25 Jan. 2000, p. 11. *Grafika*: Michael Agar, Jenny Ridley, Graphic News.

doroti su šia problema, nes ji kyla už nacionalinių sienų. Stengiantis susilpninti rūgštinių lietų poveikį, kai kuriais atvejais buvo sudarytos dvišalės ar regioninės sutartys. Tačiau kai kurios teritorijos tebeskleidžia daugybę teršalų, o besivystančiame pasaulyje išsklaidų taip pat sparčiai gausėja.

Vandens tarša

Žmonės visuomet priklausė nuo vandens. Jis būtinas aibei reikmių tenkinti – gerti, valgiui gaminti, praustis bei skalbti, pasėliams drėkinti, žvejoti ir atlikti daug kitų darbų. Nors vanduo – vienas vertingiausių ir būtiniausių gamtinių išteklių, žmonės juo nepaprastai piktnaudžiavo. Daugelį metų tiek buitinės, tiek ir gamybinės atliekos buvo pilamos tiesiai į upes ir jūras, nė kiek dėl to nesusimąstant. Tik XX a. antroje pusėje ar maždaug tuo metu daugelis šalių pradėjo kelti aliarmą ir ėmėsi pastangų vandens kokybei gerinti, kad išsaugotų žuvis bei kitą vandens gyvūniją ir užtikrintų žmonėms galimybę naudotis švariu vandeniu. Nepaisant šių pastangų, vandens tarša lieka rimta problema daugelyje pasaulio dalių.

Kalbant apie vandens taršą plačiąja prasme, turimas galvoje vandens atsargų užterštumas tokiomis medžiagomis, kaip nuodingieji chemikalai ir mineralai, pesticidai ar neišvalytos nuotekos. Jie kelia didžiulę grėsmę besivystančiam pasauliui, kuriame apie 30 procentų gyventojų negali naudotis švariu vandeniu (žr. schemą 19.5). Daugelyje skurdžiausių pasaulio šalių sanitarijos infrastruktūros sistemos neišvystytos, buitinės atliekos dažnai pilamos tiesiai į šaltinius, upes ir ežerus. Dėl neišvalytų nuotėkų sparčiai besiveisiančios bakterijos sukelia įvairiausias per vandenį plintančias ligas – diarėją (viduriavimą), dizenteriją ir hepatitą (kepenų uždegimą). Kasmet dėl užteršto vandens diarėja suserga apie 2 milijardus žmonių, apie 5 milijonus jų miršta.

Industrinėse šalyse vandenį dažnai užteršia per didelis naudojamų trąšų kiekis žemės ūkyje. Per kelerius metus iš cheminių pesticidų išsiskyrę nitratai įsisunkia į gruntinius vandenis; beveik 25 pro-

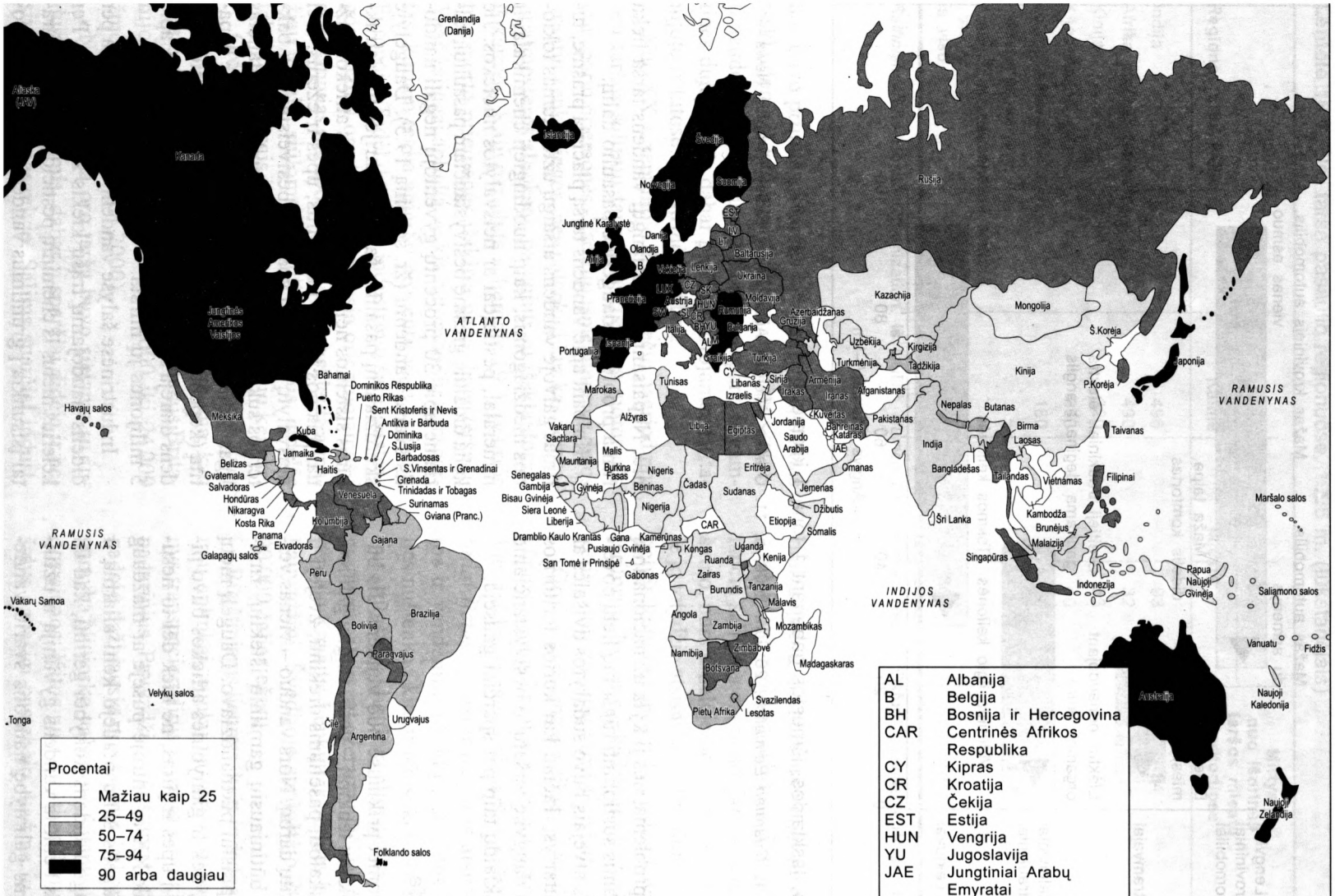

Schema 19.5. Gyventojų galimybė naudotis saugiu geriamuoju vandeniu visame pasaulyje

Šaltinis: World Bank, 1994.

centai Europos gruntinių vandenų užteršti labiau, negu Europos Sąjungos nustatyta leistina norma (UNDP, 1998). Labai užterštas vanduo yra šalia buvusių pramonės gamybos teritorijų: čia gyvsidabrio, švino ir kitų metalų liekanos susikaupė nuosėdose ir toliau metų metus teršia vandens atsargas.

Pastaraisiais metais upių vandens kokybė daugumoje Vakarų industrinių šalių pagerėjo, tačiau Rytų Europoje ir buvusios Sovietų sąjungos valstybėse upių tarša tebėra grėsminga. Keturi penktadaliai vandens mėginių, paimtų iš 200 buvusios Sovietų sąjungos šalių upių, parodė, kad vandens užterštumas pavojingai didelis.

Kietosios atliekos

Kai kitąkart lankysitės prekybos centre, žaislų parduotuvėje ar greito maisto restorane, atkreipkite dėmesį, kiek pakuočių pridedama prie čia parduodamų gaminių. Mūsų amžiuje yra nedaug daiktų, kuriuos galima nusipirkti be pakuotės! Žinoma, pakuotės – geras dalykas, siekiant patraukliai pateikti prekę ir užtikrinti gaminių saugumą, tačiau jos taip pat turi aibę trūkumų. Vienas iš akivaizdžiausių didėjančio vartojimo rodiklių yra buitinių atliekų – to, kas patenka į mūsų šiukšliadėžes – gausėjimas visame pasaulyje. XX a. dešimtojo dešimtmečio pradžioje besivystančiose šalyse susidarydavo 100–330 kg kietųjų buitinių atliekų vienam žmogui, tuo tarpu Europos Sąjungoje šis skaičius siekė 414 kg, o Šiaurės Amerikoje – 720 kg (UNDP, 1998). Dabar viso pasaulio šalyse didėja tiek absoliutusis atliekų kiekis, tiek ir kiekis, tenkantis vienam žmogui.

Industrinės visuomenės kartais vadinamos „šiukšlintojų visuomenėmis“ – jos atsikrato daugybe daiktų nė nesusimąstydamos. Pagal vyriausybės statistiką, Anglijoje ir Velse namų ūkis per savaitę sukaupia 22 kilogramus atliekų. 1997–1998 metais iš bendro 27 milijonų tonų atliekų kiekio 90 procentų sudarė namų ūkių buitinės atliekos. Apie 85 procentus kietųjų atliekų buvo nugabenta į sąvartynus (HMSO, 2000).

Daugumoje industrinių pasaulio šalių veikia atliekų rinkimo tarnybos, tačiau atsikratyti milžiniškų kiekių šiukšlių tampa vis sunkiau. Sąvartynai greitai užpildomi, ir daugeliui miestų stinga vietos buitinėms atliekoms išvežti.

Jungtinės Karalystės vyriausybė užsibrėžė 2005 metais perdirbti 40 procentų savivaldybių teritorijose susikaupiančių atliekų, nors 1997–1998 metais tik 14 procentų šių atliekų, pritaikius jų perdirbimo ar kompostavimo metodus, tikdavo antriniam naudojimui. Vietinių iniciatyvų dėka buvo atskirai surinkta apie du milijonus tonų buitinių atliekų perdirbti ar kompostui gaminti (HMSO, 2000). Tiesa, šis perdirbimo kiekis gali atrodyti mažas, palyginti su visu susikaupiančiu buitinių atliekų kiekiu, tačiau didelę dalį nepanaudotų buitinių atliekų apskritai nelengva pakartotinai apdoroti ar perdirbti. Daugelį plastmasės rūšių, naudojamų maisto pakuotėms, paprastai neįmanoma perdirbti, todėl belieka jas išvežti į šiukšlių sąvartynus, kuriuose jos išlieka šimtmečius.

Didžiausia dabarties besivystančio pasaulio problema, tvarkant buitines atliekas, – šiukšlių surinkimo tarnybų stoka. Manoma, kad nesurinkta lieka nuo 20 iki 50 procentų buitinių atliekų. Menkai valdomos atliekų rinkimo sistemos reiškia, kad šiukšlių kaugės kaupiasi gatvėse, dėl to plinta ligos. Ko gero, laikui bėgant besivystantis pasaulis susidurs su atliekų šalinimo problemomis, kurios bus dar sunkesnės, negu dabartinė padėtis industrinėse šalyse. Visuomenėms turtėjant, organines atliekas, tokias kaip maisto liekanos, viršija plastmasinės ir sintetinės medžiagos, pavyzdžiui, pakuotės, kurios suyra kur kas lėčiau.

Senkantys ištekliai

Žmonių visuomenės priklauso nuo daugelio gamtos pasaulio išteklių – vandens, medienos, žuvų, gyvūnijos ir augmenijos. Šie elementai dažnai vadinami *atsinaujinančiais ištekliais*, kadangi esant sveikai ekosistemai jie, laikui bėgant, patys save atkuria. Jei atsinaujinančių išteklių vartojimas pažeidžia šią pusiausvyrą ar pereina į kraštutinumus, kyla pavojus, kad jie visiškai išseks. Kai kurie faktai leidžia daryti prielaidą, jog šitoks procesas, ko gero, jau prasidėjęs. Atsinaujinančių išteklių nyki-

mas kelia didelį daugelio aplinkosauginiukų nerimą.

Vanduo

Gal nė į galvą neateina, kad vanduo – potencialiai išsenkantis išteklius. Juk šios atsargos nuolatos pasipildo dėl lietaus. Jei gyvenate Europos šalyse ar Šiaurės Amerikoje, veikiausiai beveik nesusimąstote apie savo vandens atsargas, nepatogumus patirdami tik kada ne kada, nebent vasarą, kai atsiranda apribojimai juo naudotis. Bet daugelyje pasaulio vietų žmonių galimybė naudotis nuolatinėmis vandens atsargomis – labiau įsisenėjusi ir aštresnė problema. Kai kuriuose tankiai gyvenamuose regionuose prieinami vandens ištekliai negali patenkinti didžiulio vandens poreikio. Pavyzdžiui, sausringo Šiaurės Afrikos ir Vidurinių Rytų klimato sąlygomis gyvenantys žmonės nuolatos susiduria su vandens atsargų stygiumi – tai jau tapo įprastu dalyku. Labai tikėtina, kad bėgant metams ši tendencija dar sustiprės.

Taip yra dėl keleto priežasčių. Pirma, didžiausia dalis pasaulio gyventojų prieaugio, prognozuojamo šiam amžiaus ketvirčiui, veikiausiai teks teritorijoms, kurios jau dabar patiria vandens stygiaus problemas. Be to, didžiausio prieaugio susilauks miestų teritorijos, kurių infrastruktūra iš paskutiniųjų stengsis tenkinti šių pagausėjusių gyventojų vandens ir sanitarijos sąlygų poreikį.

Vandens atsargų sekimą gali veikti ir visuotinis klimato atšilimas (žr. toliau). Pakilus temperatūrai, daugiau vandens prireiks žmonėms gerti ir žemei drėkinti. Tikėtina, kad gruntiniai vandenys nebepasipildys taip greitai, kaip pirma, taip pat gali padidėti ir garavimo tempai. Pagaliau klimato struktūros pokyčiai, kurie gali lydėti globalinį atšilimą, veikiausiai paveiks esamą kritulių struktūrą, beveik neprognozuojamai pakeisdami galimybes naudotis vandens atsargomis.

Dirvožemio erozija ir dykumėjimas

Pagal JT „Pranešimą apie žmogaus socialinę raidą“ (UNDP, 1998), apie trečdalį pasaulio gyventojų daugiau ar mažiau maitina žemė – jie augina ar renka maistą ir medžioja gyvūnus. Kadangi šie žmonės daugiausia priklauso nuo žemės, jos pokyčiai gali būti itin skausmingi. Daugelyje Azijos ir Afrikos teritorijų, kuriose itin sparčiai gausėja gyventojų, *dirvožemio erozija* gresia nuskurdinti milijonus žmonių. Dirvožemio erozija – tai procesas, kurio metu blogėja žemės kokybė, o intensyvus jos naudojimas, sausra ar netinkamas tręšimas sunaikina dirvos paviršiuje esančias vertingas gamtines medžiagas.

Ilgalaikiai dirvožemio erozijos padariniai yra labai sunkūs. Erozijos paliestose teritorijose smunka žemės ūkio našumas ir mažėja ariamos žemės vienam gyventojui plotas. Stinga pašarų, todėl sunku ar net neįmanoma laikyti galvijų ar kitų naminių gyvulių. Daugeliu atvejų žmonės yra priversti apleisti savo namus ir ieškoti derlingesnės žemės. **Dykumėjimas** – tai itin intensyvi dirvožemio erozija, dėl kurios didelėse teritorijose susidaro dykumoms artimos sąlygos. Šis reiškinys jau paveikė teritoriją, prilygstančią Rusijos ir Indonezijos plotui (žr. schemą 19.6), ir kelia pavojų daugiau kaip 110 šalių.

Miškų naikinimas

Miškai yra esminis ekosistemos elementas: jie padeda reguliuoti vandens atsargas, skleidžia į atmosferą deguonį ir užkerta kelia dirvožemio erozijai. Jie taip pat prisideda prie daugelio žmonių gyvenimo dalykų – yra kuro, maisto, aliejinių augalų, dažų, prieskonių, vaistažolių ir vaistų šaltinis. Nepaisant lemiamos miškų reikšmės, šiandien jau išnyko per trečdalį pirmykščių žemės miškų. **Miškų naikinimas** – tai daugiausia miškingų plotų kirtimas komerciniams tikslams. XX a. devintajame dešimtmetyje buvo iškirsta 15 milijonų hektarų miškų, daugiausia Lotynų Amerikoje ir Karibuose (pastaruosiuose – 7,4 milijono ha) bei Afrikoje piečiau Sacharos (4,1 milijono ha).

Nuo miškų naikinimo labiausiai kenčia atogrąžų miškai. Šie miškai, užimantys apie 7 procentus žemės paviršiaus, yra aibės augalų bei gyvūnų buveinė, o visos šios rūšys prisideda prie žemės gyvybės formų įvairovės, vadinamos **biolo-**

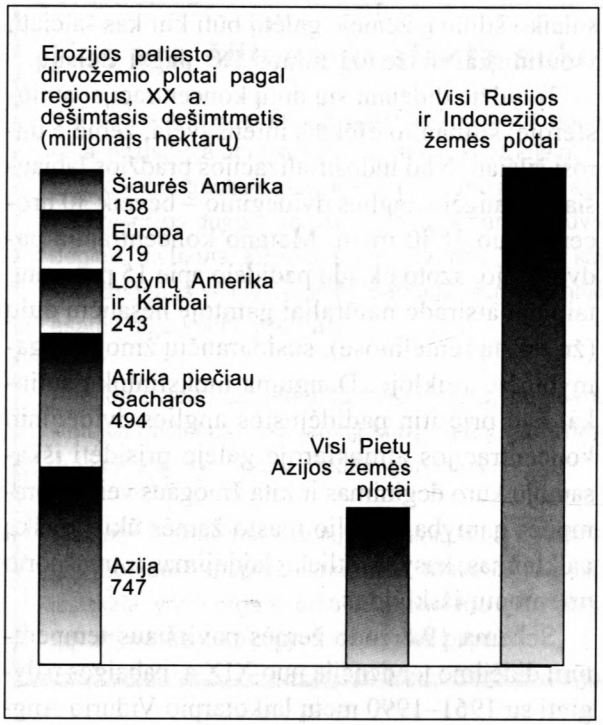

Schema 19.6. Dirvožemio erozijos apimtys

Šaltinis: UNDP, *Human Development Report*, Oxford University Press, 1998, p. 74.

gine įvairove. Čia randama daug aliejinių augalų, iš kurių gaminami vaistai. Pastaruoju metu atogrąžų miškų plotai kasmet sumažėja maždaug po vieną procentą ir, nesustabdžius dabartinių tendencijų, artėjant XXI a. pabaigai gali visiškai išnykti. Daugelyje Pietų Amerikos teritorijų, kuriose atogrąžų miškų gausiausia, jie tiesiog būdavo deginami galvijų ganiavos plotams. Kitose pasaulio vietose, pavyzdžiui, Vakarų Afrikoje ir Ramiojo vandenyno regiono pietinėje dalyje, šių miškų naikinimą kurstė tarptautinė egzotiškų kietmedžio rūšių paklausa. Tolydžio didėjant vartojimui, besivystančios šalys skatinamos eksportuoti savo gamtinius produktus. Dėl šio proceso nyksta aplinka ir mažėja biologinė įvairovė.

Už miškų naikinimą sumoka ir žmogus, ir aplinka. Žmogiškąją kainą tenka mokėti mažoms bendruomenėms, kurioms miškas buvo visiškas ar papildomas gyvenimo šaltinis, tačiau dabar jos nebegali iš jo prasimaitinti. Miškų naikinimas taip pat gali dar labiau nuskurdinti neturtingus gyventojus, kuriems retai atitenka bent dalelė didžiulių pajamų, gaunamų iš miško ruošos ir medienos pardavimo. Aplinkai tenkančią kainą sudaro dirvožemio erozija ir potvyniai (kol dar nepaliesti kalnų miškai atlieka svarbią funkciją, sugerdami ir vėl išgarindami didumą kritulių). Kai miškų nebelieka, lietaus vandenys nugarma šlaitais, sukeldami potvynius ir sausras.

Rizika ir aplinka

Šioje knygoje dažnai minima rizikos tema. Dauguma aplinkosaugos klausimų artimai siejasi su rizika, nes jie – mokslo ir technologijų plėtros išdava. Mokslo naujovės mums duoda daug įvairios naudos. Kad šituo įsitikintume, pakanka prisiminti sveikatos, mitybos ar informacinių technologijų pažangą. Kita vertus, mokslas ir technologijos vis labiau skverbiasi į mūsų gyvenimus, o tai sukelia rimtų problemų ir abejonių.

3 skyriuje „Kintantis pasaulis“ buvo pristatyta globalinės *rizikos visuomenės* idėja. Dabar gyvename pagal globalinę tvarką, kurioje susiduriame su pavojais mūsų saugumui, taip pat ir ekologine rizika, kurios neteko patirti ankstesnėms kartoms. Sociologas Ulrichas Beckas, kuris pirma kitų pateikė šią sąvoką, darė prielaidą, kad daugelis pavojų, kuriuos šiandien patiria žmonės, yra globalinio masto. Šie pavojai nieko nediskriminuoja tautinės priklausomybės, turtingumo ar socialinės kilmės pagrindu – jie sudaro potencialią grėsmę *visoms* žmonių visuomenėms. Šiame poskyryje nagrinėsime du šios rizikos atvejus: visuotinį klimato atšilimą ir genetiškai modifikuotus organizmus.

Visuotinis klimato atšilimas

Kas yra visuotinis klimato atšilimas?

Visuotinį klimato atšilimą daugelis žmonių vertina kaip rimčiausią mūsų laikų iššūkį aplinkai. Jei daugelis mokslinių prognozių yra teisingos, visuotinis atšilimas gali negrįžtamai pakeisti žemės klimatą ir sukelti ištisą virtinę visame pasaulyje jun-

tamų niokojančių padarinių aplinkai. **Visuotinis klimato atšilimas** – tai palaipsnis žemės atmosferos temperatūros kilimas dėl atmosferos cheminės sandaros pokyčių. Manoma, kad visuotinį atšilimą daugiausia sukėlė žmogaus veikla, jos metu pagaminami didžiuliai kiekiai medžiagų, kurios skleidžia žemės atmosferą keičiančias dujas.

Visuotinio atšilimo procesas glaudžiai susijęs su vadinamuoju **„šiltnamio efektu“** – šilumą sugeriančių dujų, sukeliančių šį reiškinį, kaupimusi žemės atmosferoje. Veikimo principas labai paprastas. Saulės išspinduliuota energija pereina atmosferą ir šildo žemės paviršių. Nors didumą saulės spindulių žemė sugeria, tačiau tam tikrą jų dalį atspindi. Šiltnamio efektą sukeliančios dujos veikia kaip šios grįžtančios energijos užtvara: sugeria šilumą ir sulaiko ją žemės atmosferoje panašiai kaip stiklinės šiltnamio sienos (žr. schemą 19.7). Būtent šis gamtos reiškinys palaiko žemėje pakankamai šiltą temperatūrą – apie 15,5° pagal Celsijų. Jei ne šiltnamio efektą sukeliančios dujos, kurios sulaiko šilumą, žemėje galėtų būti kur kas šalčiau, vidutiniškai maždaug minus 18° pagal Celsijų.

Tolydžio didėjant šių dujų koncentracijai atmosferoje, šiltnamio efektas intensyvėja, žemėje darosi šilčiau. Nuo industrializacijos pradžios labiausiai padaugėjo anglies dvideginio – beveik 30 procentų nuo 1880 metų. Metano koncentracija padvigubėjo, azoto oksido padidėjo apie 15 procentų, taip pat atsirado natūraliai gamtoje nesančių dujų (žr. tekstą rėmeliuose), susidarančių žmogaus gamybinėje veikloje. Dauguma mokslininkų sutinka, kad prie itin padidėjusios anglies dvideginio koncentracijos atmosferoje galėjo prisidėti iškasamojo kuro deginimas ir kita žmogaus veikla: pramonės gamyba, didelio masto žemės ūkis, miškų naikinimas, kasyba, atliekų laidojimas ir transporto priemonių išsklaidos.

Schema 19.8 rodo žemės paviršiaus temperatūrų didėjimo tendenciją nuo XIX a. pabaigos palyginti su 1961–1990 metų laikotarpio Vidurio Anglijos ir pasauline vidutine temperatūra. XX a. sep-

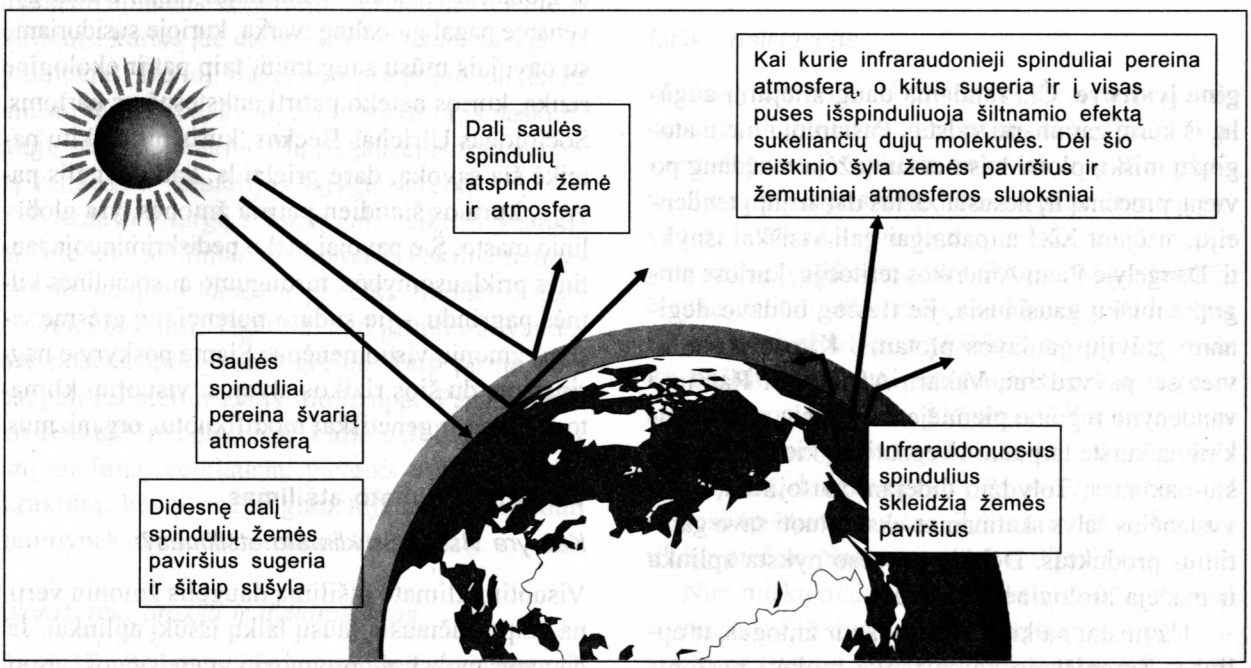

Schema 19.7. Šiltnamio efektas

Šaltinis: Environmental Protection Agency interneto svetainė.

Kas yra šiltnamio efektą sukeliančios dujos?

Kai kurios šiltnamio efektą sukeliančios dujos natūraliai egzistuoja atmosferoje, tuo tarpu kitos joje atsirado dėl žmogaus veiklos. Natūraliai atmosferoje egzistuojančios dujos – tai vandens garai, anglies dvideginis, metanas, azoto oksidas ir ozonas. Tačiau kai kuri žmogaus veikla padidino daugelio šių natūraliai esamų dujų koncentracijas.

Anglies dvideginis patenka į atmosferą, deginant kietąsias atliekas, iškasamąjį kurą (naftą, gamtines dujas ir anglis), medį ir medžio gaminius.

Metanas išskiriamas anglių, gamtinių dujų ir naftos gavybos bei transportavimo metu. Metanas taip pat išsiskiria, yrant organinėms atliekoms kietųjų atliekų sąvartynuose ir kaip gyvulininkystės produktas.

Azoto oksidas išsiskiria žemės ūkio ir pramonės gamybos metu, taip pat degant kietosioms atliekoms ir iškasamajam kurui.

Šiltnamio efektą sukeliančias dujas, kurių natūraliai nėra atmosferoje, sudaro šalutiniai produktai, atsirandantys gaminant putines medžiagas, vykstant šaldymo ir oro kondicionavimo procesams – tai *anglies chlorfluormetanas* (*freonas, CFC*), taip pat *fluoro angliavandeniliai* (*HFC*) ir *anglies perfluoridai* (*PFC*).

Šaltinis: Environmental Protection Agency (EPA) Global Warming Site http://www.epa.gov/globalwarming/climate/index.htm.

tyni iš dešimties užfiksuotų karščiausių metų buvo dešimtajame dešimtmetyje, o 1998 metai apskritai buvo karščiausi per visą meteorologijos istoriją.

Galimi visuotinio klimato atšilimo padariniai

Jei visuotinis atšilimas iš tiesų vyksta, jo padariniai gali būti niokojantys. Paminėsime keletą jų:

- *Kylantis jūrų vandens lygis.* Dėl visuotinio atšilimo ašigalių amžinieji ledynai gali pradėti tirpti, o vandenynai – šilti ir plėstis. Pradėjus tirpti ledynams ir kitoms žemyninio ledo atmainoms, pakils jūrų vandens lygis. Jūrų pakrantėse ar žemumose įsikūrę miestai atsidurs po vandeniu ir taps negyvenami. Jei jūrų vandens lygis pakiltų vienu metru, Bangladešas prarastų 17 procentų viso turimo žemės ploto, Egiptas – 12 procentų, o Nyderlandai – 6 procentus (UNDP, 1998).
- *Dykumėjimas.* Visuotinis atšilimas gali prisidėti prie didelių derlingos žemės plotų virtimo dykumomis. Afriką piečiau Sacharos, Vidurinius Rytus ir Pietų Aziją papildomai paveiks dykumėjimas ir stipri dirvožemio erozija.
- *Ligų plitimas.* Visuotinis atšilimas gali padidinti geografinį arealą ir sezoniškumą plisti tokiems organizmams, kaip moskitai, pernešantiems ligas, pavyzdžiui, maliariją ir geltonąją karštinę. Jei temperatūra pakiltų 3–5 laipsniais pagal Celsijų, susirgimų maliarija galėtų padaugėti nuo 50 iki 80 milijonų atvejų per metus.
- *Menkas derlius.* Visuotiniam atšilimui stiprėjant, daugelyje nuskurdusių pasaulio teritorijų gali sumažėti žemės ūkio derlius. Tikėtina, kad labiausiai nukentėtų Pietryčių Azijos, Afrikos ir Lotynų Amerikos gyventojai.
- *Kintanti klimato struktūra.* Dėl visuotinio atšilimo gali staiga pradėti irti klimato struktūra, kuri tūkstančius metų buvo pakankamai stabili (žr. tekstą rėmeliuose „Ekstremalios oro sąlygos“). Šiuo metu keturiasdešimt šeši milijonai žmonių gyvena teritorijose, kurias gali sunaikinti jūrų audros, o daugelis kitų gali nukentėti nuo potvynių ir uraganų.

Kai kurios su visuotiniu klimato atšilimu susijusios tendencijos, atrodo, rutuliojasi daug sparčiau, negu

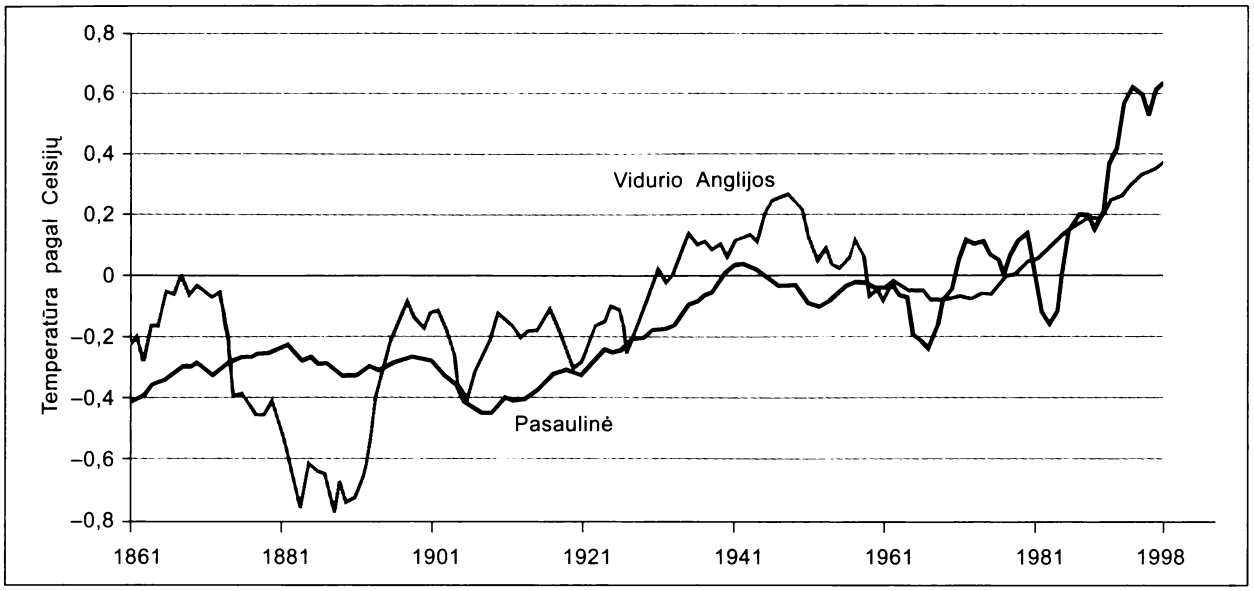

Schema 19.8. Pasaulinės ir Vidurio Anglijos žemės paviršiaus temperatūros svyravimai, 1861–1998 m. (teigiamas ar neigiamas skirtumas nuo 1861–1990 m. vidurkio = 0,0)

Šaltiniai: DETR; Hadley Centre for Climate Prediction and Research. Iš *Social Trends,* 30 (2000), p. 181. Karališkoji autorinė teisė.

buvo numatę mokslininkai. Pavyzdžiui, 1999 metų gruodį palydovų atlikti tyrimai parodė, kad Arkties ledynų danga mažėja kur kas greičiau negu manė mokslininkai, ir šis procesas bėgant metams gali labai stipriai paveikti pasaulio klimatą (žr. schemą 19.9). Galimas dalykas, kad ledynų plotas mažėja dėl natūralių pokyčių, tačiau kad ir kokia būtų priežastis, ledynai, atrodo, tirpsta labai greitai. Palydovų atlikti matavimai rodo, kad per pastaruosius dvidešimt metų Arkties amžinieji ledynai sumažėjo 7 procentais. Vidutinis ledo sluoksnis nuo 1958 iki 1997 metų suplonėjo 40 procentų.

Reagavimas į visuotinio atšilimo pavojų

Dėl visuotinio atšilimo hipotezės ilgai diskutuota. Kai kurie mokslininkai abejojo, ar iš tiesų egzistuoja minėti padariniai, kiti tvirtino, jog pasaulio klimato pokyčius veikiau galėjo sukelti natūralios tendencijos, o ne žmogaus kišimasis. Tačiau dabar dauguma mokslininkų sutinka, kad visuotinis atšilimas iš tiesų vyksta, o jo kaltininkas – šiltnamio efektas. 2000 metų sausį komisija, sudaryta iš vienuolikos įvairioms mokslo sritims atstovaujančių klimato ekspertų, paskelbė vieną išsamiausių šiai temai skirtų ataskaitų. Visi ekspertai sutiko, kad visuotinis atšilimas – tikras reiškinys. Komisija padarė išvadą, kad per XX a. žemės paviršiaus temperatūra pakilo nuo 0,4 iki 0,8 laipsnių pagal Celsijų (nuo 0,7 iki 1,4 laipsnių pagal Fareinheitą). Ypač smarkiai temperatūra kilo per pastaruosius dvidešimt metų. Kaip rodo schema 19.10, anglies dvideginio išsklaidos pasaulyje didėjo nerimą keliančiu greičiu. Šiuo metu šiltnamio efektą sukeliančių dujų industrinės šalys išmeta kur kas daugiau negu besivystantis pasaulis, o anglies dvideginio Jungtinės Valstijos išmeta daugiau negu bet kuri kita šalis. Europoje daugiausia anglies dvideginio išsklaidų tenka Britanijai ir Vokietijai – beveik pusė viso ES išsklaidų kiekio. Jungtinei Karalystei priklauso 2 procentai viso pasaulyje išskiriamo anglies dvideginio kiekio (HMSO, 2000). Tačiau šiltnamio efektą sukeliančias dujas gamina ne vien tik išsivystęs pasaulis. Sparčiai didėja išsklaidų kiekiai besivystančiose šalyse, ypač tose, kurios sparčiai industrializuojamos.

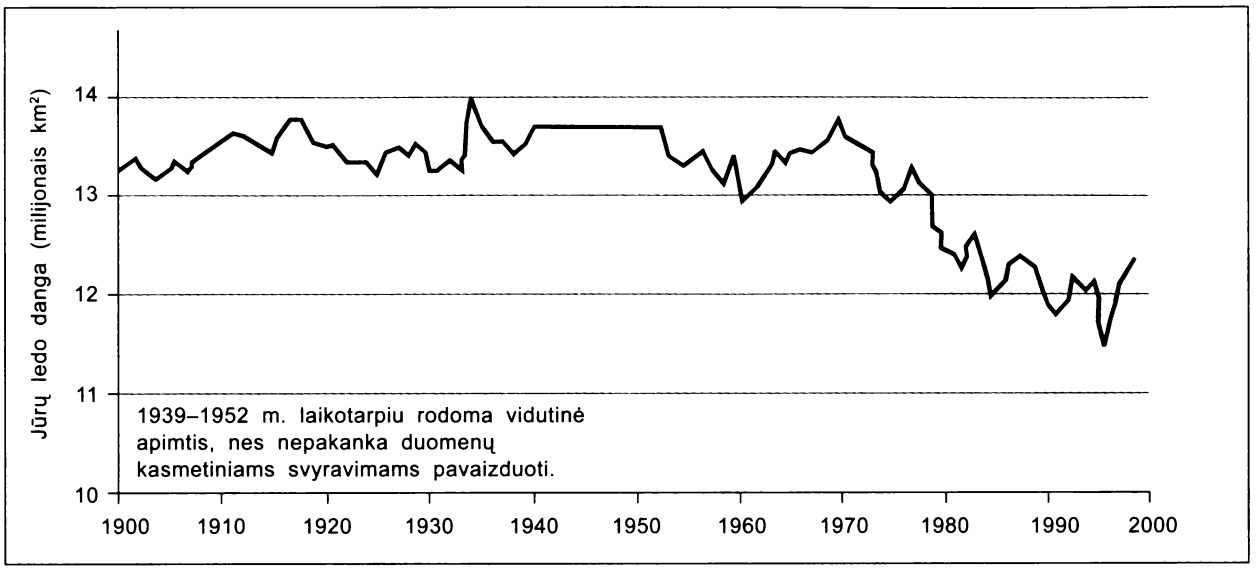

Schema 19.9. Pastebėti Arkties jūrų ledo dangos ploto pokyčiai 1900–1998 m.

Šaltiniai: Hadley Centre for Climate Prediction and Research. *Meteorological Office* interneto svetainė.

„Ekstremalios" oro sąlygos: šiltesnio pasaulio kaina?

2000 metų kovą Mozambiką, įsikūrusį pietinėje Afrikos dalyje, užgriuvo milžiniški potvyniai. Tokių baisių potvynių čia dar niekada nebuvo. Vanduo išplovė kelius, geležinkelius, pasėlius ir galvijus. Daugelis žmonių žuvo, vandeniui apsėmus jų namus. Dar daugiau žmonių liko be namų ir be maisto šaltinių. Potvynius sukėlė vasario pabaigoje dėl stiprių liūčių ir dėl ciklono išsiliejusi Limpopo upė. Prieš šią stichinę nelaimę buvusi Portugalijos kolonija buvo pradėjusi atsigauti po pilietinio karo, trukusio šešiolika metų ir pasibaigusio tik 1992-aisiais. Mozambikas įgyvendino laisvosios rinkos reformas, įsteigė demokratines institucijas, ir nors XX a. dešimtojo dešimtmečio pabaigoje vis dar buvo labai neturtingas, tačiau jo ūkis sparčiai tvirtėjo, per metus pasiekdamas 10 procentų augimą. Potvyniai sugniuždė visą šalyje stiprėjusį optimizmą. Didžiulėmis tarptautinės pagalbos pastangomis buvo išgelbėta daug žmonių, patekusių į sunkią padėtį, ir prasidėjo atstatymo darbai. Tačiau pasiekti iki stichinės nelaimės buvusį lygį Mozambikui veikiausiai prireiks daugelio metų.

Ar šie potvyniai buvo „natūralūs"? Didėjančio visuotinio klimato atšilimo laikais dėl to negalime būti tikri. Per pastaruosius dvidešimt metų ciklonų, uraganų ir kitų didelio masto orų permainų sparčiai daugėjo. Daugelis mokslininkų mano, jog visa tai – tiesioginiai visuotinio atšilimo padariniai, kad būtent šis procesas didina pasaulio klimato nestabilumą. Kai kas prognozuoja, jog bėgant metams tokių oro permainų dar padaugės. Mokslininkai kalba apie galimus „hiperuraganus", kurie bus dešimtį kartų galingesni už stipriausią uraganą ir dvidešimtį kartų – už ciklonų, nusiaubusį Mozambiką. Atrodo, kad nuo visuotinio atšilimo padarinių neproporcingai smarkiai kentės besivystančios šalys, kadangi jos turi mažiau išteklių būtinoms apsaugos priemonėms. Jei Limpopo upės krantai būtų reikiamai sutvirtinti, ko gero, potvynių apskritai nebūtų buvę arba juos būtų pavykę sutramdyti.

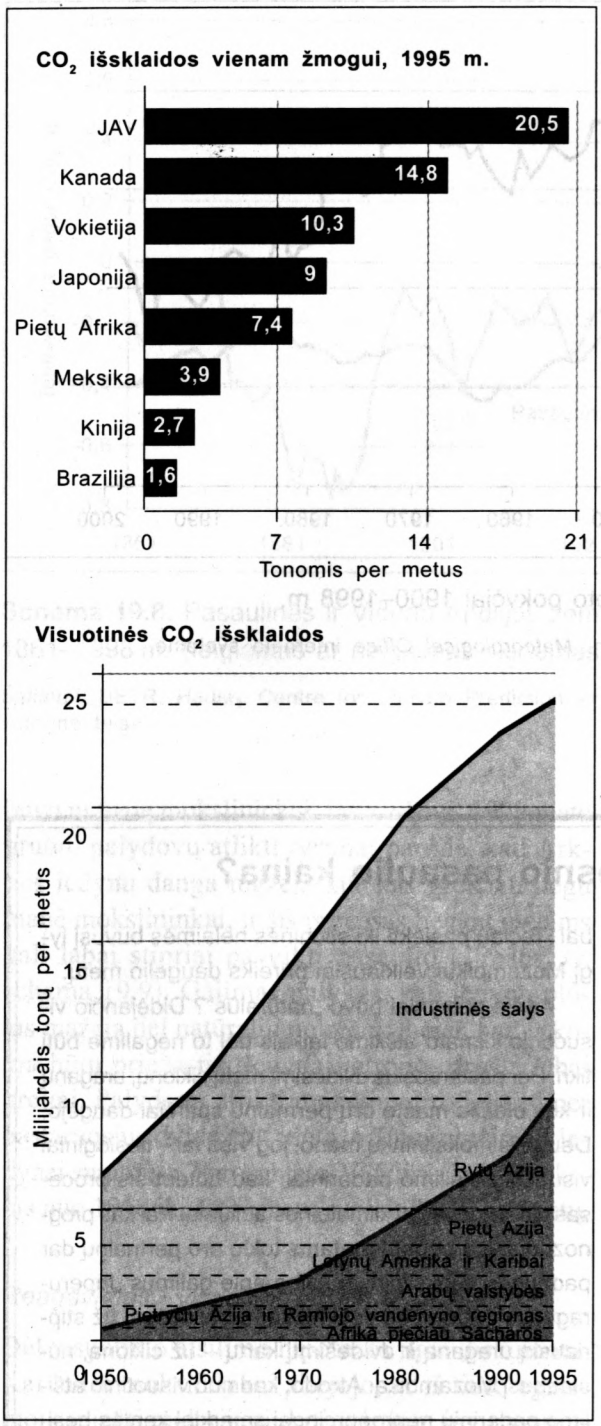

Schema 19.10. CO_2 išsklaidos industrinėse ir mažiau išsivysčiusiose pasaulio teritorijose

Šaltiniai: CDIAC; UN; UNESCO; World Bank. Iš UNDP, *Human Development Report*, 1998, p. 3.

Pasaulio viršūnių ekologijos forume, 1997 m. vykusiame Japonijos Kioto mieste, buvo pasiektas susitarimas iki 2010 metų gerokai sumažinti šiltnamio efektą sukeliančių dujų išskaidas. Industrinės šalys sutiko sumažinti savo išsklaidas 20–40 procentų. Bet ir tuomet, jei susijusios šalys įgyvendintų, ką žadėjusios (o tai atrodo neįtikėtina), vis tiek gali būti ir per mažai, ir per vėlai. Daugelis mokslininkų teigia, kad norint išvengti rimtų padarinių klimatui, išsklaidas privalu sumažinti 70–80 procentų. Be to, kad ir ką vyriausybės darytų išsklaidoms mažinti, vis tiek visuotinio atšilimo padariniams pakeisti prireiks tam tikro laiko. Reikia daugiau kaip šimtmečio, kad atmosfera natūraliai išsivalytų nuo anglies dvideginio. Mokslininkai, remdamiesi kintamais anglies dvideginio išsklaidų lygiais, sudarė keletą ateities scenarijų. Jei anglies dvideginio koncentracija atmosferoje stabilizuotųsi, klimato kaitos tempas sulėtėtų, tačiau nebūtų sustabdytas. 1999 metais Europos aplinkos ministrai sutiko reikalauti, kad būtų parengta pasaulinė strategija, kuri užtikrintų, kad anglies dvideginio koncentracija ore niekada neviršytų 550 milijoninių dalių (md). Laikymasis žemiau 550 md ribos leistų apriboti išsklaidų didėjimą iki 25 procentų dabartinio lygio, o vėliau nuosekliai šiuos kiekius mažinti. 550 md riba apsaugotų du milijardus žmonių nuo vandens stygiaus, pakrančių užtvindymo ir didelio žemės ūkio nederliaus.

Kaip ir dėl daugelio naujų rizikos formų, niekas negali būti tikras dėl konkrečių padarinių, kuriuos sukels visuotinis klimato atšilimas. Jo priežastys neaiškios, o tikslias pasekmes sunku apskaičiuoti. Ar „didelių“ išsklaidų scenarijus iš tiesų baigsis stichinių nelaimių virtine? Ar anglies dvideginio išsklaidų lygio stabilizavimas iš tiesų apsaugos daugumą pasaulio žmonių nuo neigiamų padarinių, kuriuos sukelia klimato pokyčiai? Ar gali būti, kad dabartiniai visuotinio atšilimo procesai jau sužadino daugybę būsimų klimato permainų? Negalime bent kiek tvirčiau atsakyti į šiuos klausimus. Žemės klimatas itin sudėtingas, todėl daugybės veiksnių sąveika atskirose planetos šalyse kaitos momentais sukels skirtingas pasekmes.

Genetiškai modifikuotas maistas

Kaip jau sužinojome, badas ir prasta mityba kamuoja per 800 milijonų planetos žmonių. Drauge su ateityje numatomu pasaulio gyventojų gausėjimu kyla ir baimė, kad maisto dar labiau trūks. Kai kuriose tankiausiai gyvenamose pasaulio dalyse žmonės labai priklauso nuo pagrindinių maistui vartojamų grūdinių kultūrų, pavyzdžiui, ryžių, kurių atsargos senka. Daugeliui neramu, ar dabartiniais ūkininkavimo būdais bepavyks išauginti tokį ryžių derlių, kad jo pakaktų padidėjusiam gyventojų skaičiui išmaitinti. Kaip ir daugelis kitų aplinkos iššūkių, bado grėsmė pasiskirsčiusi netolygiai. Industrinės šalys turi perteklines grūdų atsargas – vien Jungtinių Valstijų atsargos 1999 metais siekė 86 milijonus tonų grūdų. Tuo tarpu skurdesnėse šalyse, kuriose tikimasi didžiausio gyventojų prieaugio, grūdų stygius, atrodo, gali virsti nuolatine problema.

Kai kurie žmonės mano, kad sprendimus, užkertančius kelią galimai maisto krizei, gali padėti rasti mokslo ir biotechnologijų pažanga. Įvairiai veikiant pagrindinių grūdinių kultūrų genetinę sandarą, dabar įmanoma paspartinti augalų fotosintezę ir subrandinti didesnį grūdų derlių. Šis procesas žinomas kaip genetinė modifikacija, o šiuo būdu sukurti augalai vadinami **genetiškai modifikuotais organizmais** (GMO). Genetinės modifikacijos atliekamos, siekiant įvairiausių tikslų, ne vien grūdų derliui didinti. Pavyzdžiui, mokslininkai sukūrė GMO, turinčius daugiau negu paprastai vitaminų; kiti genetiškai modifikuoti pasėliai atsparūs augalininkystėje naudojamiems herbicidams, skirtiems piktžolėms, vabzdžiams ir grybeliniams bei virusiniams kenkėjams naikinti. Maisto produktai, pagaminti iš genetiškai modifikuotų organizmų ar turintys jų pėdsakų, vadinami genetiškai modifikuotais.

Genetiškai modifikuoti grūdai skiriasi nuo visų prieš juos buvusių, kadangi sukuriami persodinant skirtingų organizmų genus. Tai kur kas radikalesnis kišimasis į gamtą, negu ankstesnis, daugelį metų taikytas kryžminimas. GMO kuriami, naudojant genų suauginimo metodą, kuris gali būti taikomas persodinant vienų gyvūnų ar augalų rūšių genus kitoms. Pavyzdžiui, naujausiuose eksperimentuose, mąstant apie galimybę aprūpinti žmones organų transplantantais, žmogaus genai buvo persodinti naminiams gyvuliams, pavyzdžiui, kiaulėms. Žmogaus genai buvo įterpti net į augalus, tačiau ši radikali bioinžinerija kol kas netaikoma genetiškai modifikuotoms grūdinėms kultūroms, kuriomis prekiaujama rinkoje.

Mokslininkai tvirtina, kad genetiškai modifikuotų „superryžių“ veislė gali padidinti ryžių derlių net 35 procentais. Kita veislė, vadinama „auksiniais ryžiais“, papildyta vitaminu A, galėtų kompensuoti šio vitamino trūkumą, dėl kurio kenčia daugiau kaip 120 milijonų vaikų įvairiose pasaulio dalyse. Ko gero, pamanysite, kad viso pasaulio žmonės džiaugsmingai sveikina šią biotechnologijos pažangą. Tačiau iš tiesų genetinės modifikacijos klausimas tapo vienu iš prieštaringiausiai vertinamų mūsų amžiaus klausimų. Daugelis žmonių įžvelgia plonytę ribą, skiriančią technologijų ir mokslo naujovių naudą bei aplinkos sunykimo pavojų.

Ginčai dėl genetiškai modifikuoto maisto

Genetiškai modifikuoto maisto sakmė prasidėjo vos prieš keletą metų, kai kurioms pasaulyje pirmaujančioms chemijos ir žemės ūkio bendrovėms nutarus, jog naujos žinios apie genų veikimą galėtų pakeisti pasaulio maisto atsargas. Jos gamino pesticidus ir herbicidus, tačiau užsimojo žengti ten, kur manė būsiant pagrindinę ateities rinką. Amerikos bendrovė *Monsanto* pirmavo daugelio naujų technologijų kūrimo srityje. *Monsanto* įsigijo sėklininkystės bendrovių, pardavė savo chemijos padalinius ir visą energiją skyrė tam, kad patiektų į rinką naujas grūdines kultūras. Generalinio direktoriaus Roberto Shapiro vadovaujama *Monsanto* pradėjo milžinišką kampaniją, visiems, pradedant ūkininkais, baigiant vartotojais, reklamuodama savo genetiškai modifikuotų grūdų naudą. Iš pradžių atsakas buvo būtent toks, kokio bendrovė slapčia tikėjosi. 1999 metų pradžioje 55 procentai sojų pupelių ir 35 procentai kukurūzų, au-

ginamų Jungtinėse Valstijose, buvo genetiškai pakeisti. Tuo metu pasaulyje genetiškai modifikuotos grūdinės kultūros augintos jau 35 milijonų hektarų plote – teritorijoje, pusantro karto didesnėje už Britaniją. Drauge su JAV genetiškai modifikuotus javus masiškai augino ir Kinija.

Monsanto pardavimų kampanija pabrėžė keletą genetiškai modifikuoto maisto privalumų. Tvirtinta, kad genetiškai modifikuotas maistas galėtų padėti išmaitinti pasaulio varguomenę, taip pat leistų naudoti mažiau cheminių teršalų, ypač pesticidams ir herbicidams naudojamų cheminių medžiagų. Pavyzdžiui, teigta, kad genetiškai modifikuotoms bulvėms reikia 40 procentų mažiau cheminių insekticidų, palyginti su jų kiekiu, kurio prireiktų ūkininkaujant tradiciniais būdais. Pasak *Monsanto*, biotechnologijos padės išauginti geresnės kokybės grūdus, gauti didesnį derlių ir tuo pat metu palaikyti bei apsaugoti aplinką. Bendrovė taip įtikėjo savo jėgomis, jog net paskelbė apie „Monsanto dėsnį". Šią idėją ji suformulavo remdamasi garsiu pavyzdžiu – „Moore'o dėsniu" kompiuterinių lustų srityje. XX a. aštuntojo dešimtmečio pabaigoje kompiuterių ekspertas Gordonas Moore'as pasidomėjo lustų gamybos galimybėmis kompiuterių pramonėje ir apskaičiavo, kad kompiuterių našumas dvigubės kas aštuoniolika mėnesių. *Monsanto* manė, kad tokių pat rezultatų duos ir biotechnologijos, turėdama galvoje, kad panašiai didės bendrovės turtai. Kaip įsitikinsime vėliau, bendrovės laukė netikėtas smūgis.

Kai genetiškai modifikuoti grūdai buvo dar visiškai naujas gaminys, niekas nepajėgė tiksliai prognozuoti, kokių padarinių galima laukti, jiems patekus į aplinką. Tačiau daugelis aplinkosauginkų ir vartotojų grupių ėmė nerimauti dėl to, kas gali grėsti, priėmus šią plačiau nepatikrintą technologiją. Dėl genetiškai modifikuoto maisto ypač nerimauta Europoje. Britanijoje nevartoti genetiškai modifikuotų grūdų skatino atradimai, kuriuos padarė daktaras Arpadas Pusztai's, tarptautiniu mastu pripažintas genetikas, dirbantis valstybinėje laboratorijoje Škotijoje. Savo tyrimuose Pusztai's testavo bulves, į kurių baltymą, vadinamą lektinu, buvo įterptas genas, paimtas iš gėlės ir skirtas atlikti specifinio natūralaus insekticido funkciją. Eksperimentai parodė, kad žiurkių, ėdusių genetiškai modifikuotas bulves, organizme buvo pastebėti pokyčiai, stipriai pakenkę jų imuninei sistemai, taip pat augimui. Kiti pripažinti mokslininkai kritikavo Pusztai'o atradimus, o jis pats buvo atleistas iš valstybinės laboratorijos po to, kai televizijos laidoje pasidalijo savo nerimu dėl genetiškai modifikuoto maisto.

Tuo metu genetiškai modifikuoto maisto tema beveik kasdien buvo gvildenama pirmuosiuose laikraščių puslapiuose. Šis klausimas aptarinėtas daugybėje TV ir radijo diskusijų, šia tema organizuota begalė pokalbių šou ir pašnekesių telefonu. Daugelis Britų visuomenės atstovų sakė neigiamai vertiną genetiškai modifikuotus grūdus, o kai kurie žmonės ėmėsi „tiesioginių veiksmų" – niokodavo pasėlius, augintus bandomuosiuose laukuose įvairiose šalies vietose. Panašiai reaguota ir daugelyje kitų Europos šalių. Ilgainiui ši reakcija pasiekė ir JAV, kuriose anksčiau beveik niekas nediskutavo šiuo klausimu. Jungtinėje Karalystėje septyni iš aštuonių pagrindinių prekybos centrų tinklų pakeitė savo požiūrį į genetiškai modifikuotą maistą. Penki prekybos tinklai savo prekės ženklu pažymėtuose gaminiuose visiškai uždraudė bet kokias genetiškai modifikuotas sudedamąsias dalis, taip pat visi tinklai savo parduotuvėse pareikalavo geresnės informacijos prekių etiketėse. Dvi stambios bendrovės – *Unilever* ir *Nestlé* – paskelbė nebetoleruosiančios genetiškai modifikuotų maisto produktų. Kai kurie JAV ūkininkai, jau pradėję masiškai auginti genetiškai modifikuotus javus, jų auginimą nutraukė.

Aplinkosauginininkų ir vartotojų grupių protestai stipriai paveikė *Monsanto*. 1999 metais šios bendrovės akcijų vertė nukrito daugiau kaip trečdaliu. Robertas Shapiro pasirodė televizijos laidoje, kurioje pripažino savo bendrovę smarkiai suklydus: „Turbūt daugiau žmonių suerzinome ir supriešinome negu įtikinome, – sakė jis. – Manau, kad mūsų pasitikėjimą ir susižavėjimą šia technologija daugelis palaikė pasipūtusiu globėjiškumu ar tik-

ra įžūlybe“. Šie žodžiai buvo visiška priešingybė vos prieš kelis mėnesius nuskambėjusioms jo kalboms ir savimi pasitikinčio pasaulio čempiono tonui. *Monsanto* buvo priversta atsisakyti vieno iš prieštaringiausių savo planų – sumanymo taikyti geną, pavadintą „terminatoriumi“. Dėl šio geno augalai, kurių sėklas bendrovė parduotų ūkininkams, turėjo subrandinti nedaigias sėklas. Taigi žemdirbiams tektų kasmet pirkti iš bendrovės naujas sėklas. *Monsanto* kritikai pareiškė, kad ji bando įvilioti ūkininkus į savotišką „biovergiją“.

Galiausiai, pasak vieno šmaikštaus komentatoriaus, *Monsanto* pačiai teko „apsiriboti“. Dėl masiško pasipriešinimo genetiškai modifikuotam maistui bendrovės akcijos labai nuvertėjo ir ji prarado nepriklausomos bendrovės statusą. Vėliau ji susijungė su kita firma ir sudarė bendrovę *Pharmacia Corporation*. Tačiau naujojoje bendrovėje *Monsanto* liko nepriklausoma. Beveik netenka abejoti, kad korporacija ir vėl mėgins kurti bei pardavinėti naujas genetiškai modifikuotas grūdines kultūras. Nepaisant Roberto Shapiro žodžių, negali būti tikras, kad bendrovė iš tiesų pakeitė savo nuomonę. Naujuose, 2000 metų kovą pasirodžiusiuose leidiniuose bendrovė teigia, jog pareiškimai prieš genetiškai modifikuotą maistą tėra „šventeiviška retorika“. Tie, kurie atsisako nedelsiant pradėti auginti modifikuotas kultūras, toliau rašoma leidinyje, „savanaudiškai siekia primesti visuomenei savo stabus ir Naujojo amžiaus tikėjimus“ – nesvarbu kokia kaina.

Genetiškai modifikuoto maisto pavojų įvertinimas

Nors Robertas Shapiro tai neigia, genetiškai modifikuoto maisto kritikai iš tiesų nerimauja (situacijos santrauką žr. schemoje 19.11). Veikiausiai niekas negali tikrai patvirtinti, jog genetiškai modifikuoti grūdai nekelia pavojaus. Genetinis kodas yra itin sudėtingas – papildžius augalus ar organizmus naujais genais galima sukelti dar nenumatytas ligas ar padaryti kitą žalą. Kadangi technologija beveik nepažįstama, stulbinamai dažnai pasirodo nauji duomenys ir atradimai. 2000 metų gegužę Britanijos vyriausybė pripažino, kad tūkstančiai akrų* įprastinių aliejinių rapsų, kuriuos augino ūkininkai, iš tikrųjų buvo užteršti genetiškai modifikuota medžiaga. Vos po kelių savaičių buvo paskelbtas vokiečių tyrimas, kurio duomenimis genas, paprastai taikomas aliejiniam rapsui modifikuoti, peržengė rūšių ribą ir atsirado bičių organizme. Tarp šių dviejų beveik vienas po kito paskelbtų sukrečiančių pranešimų įsiterpė pačios *Monsanto* prisipažinimas, kad jos modifikuotose sojų pupelėse – bene plačiausiai prekybai auginamoje genetiškai modifikuotoje kultūroje – esama netikėtų genų fragmentų, kurie anksčiau nebuvo pastebėti.

Šie atradimai dar labiau patvirtina tai, dėl ko jau kuris laikas perspėja daugelis aplinkosaugos šalininkų. Nors genetinės modifikacijos potencialiai gali duoti didžiulę naudą, tačiau su jomis susijusių pavojų neįmanoma prognozuoti ir sunku apskaičiuoti. Paskleisti aplinkoje genetiškai modifikuoti organizmai gali sukelti grandinę tiesioginių atoveiksminių padarinių, kuriuos bus sunku nuolatos stebėti ir kontroliuoti. Susidūrę su tokia dilema, daugelis aplinkosaugininkų linksta vadovautis vadinamąja **atsargos nuostata**. Pagal šią nuostatą, kai abejojama, ar naujos kryptys nesukels pavojų, verčiau laikytis esamos praktikos, o ne ją keisti.

Žvelgiant į ateitį

Naujasis amžius tik prasidėjo, todėl negalime numatyti, ar šis šimtmetis pasižymės taikia socialine bei ekonomine raida, ar vis gausėjančiomis globalinėmis problemomis, kurias išspręsti – ne žmonijos jėgoms. Priešingai prieš du šimtus metų išsakytoms sociologų viltims, aiškiai matome, kad modernioji pramonė, technologijos ir mokslas anaiptol nėra visapusiškai naudingi. Mūsų pasaulis kur kas tankiau gyvenamas ir turtingesnis negu kada nors buvo, tačiau jis taip pat balansuoja ties ekologinės katastrofos riba.

---

* 1000 akrų atitinka maždaug 440 hektarų. (*Red. past.*)

Pagrindinės GMP auginimo vietos pasaulyje (milijonai akrų)

* Ispanijos, Prancūzijos, Portugalijos duomenys
** Rumunijos, Ukrainos duomenys

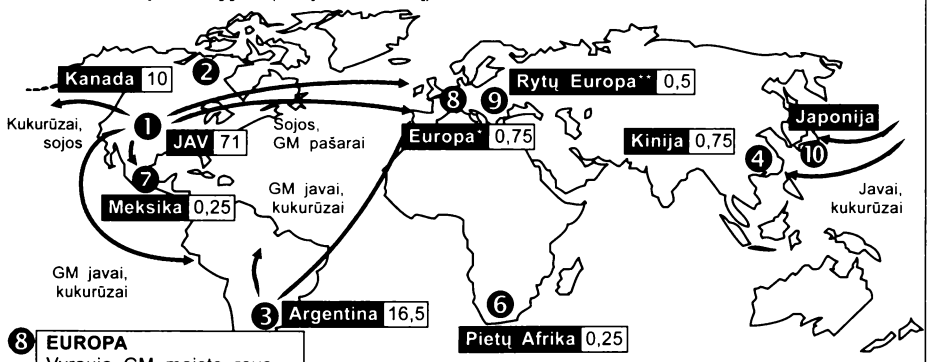

1 JAV
Genetiškai modifikuotiems produktams (GMP) auginti tenka 72% visos žemės (akrais). Kaskart stiprėja pasipriešinimas GMP, o bendrovės ir vyriausybė atsižvelgia į šią opoziciją. Genetiškai modifikuoti per 30% pasėlių, tarp jų – sojų (50%), medvilnės, aliejinių rapsų, pomidorų ir daržovių.

2 KANADA
Trečioji vieta pasaulyje pagal GMP. Daugiausia auginami modifikuoti aliejiniai rapsai, kukurūzai ir sojos.

3 ARGENTINA
Antroji iš didžiausių pasaulyje sojos pupelių ir kukurūzų augintojų. Beveik visa sojų kultūra dabar genetiškai modifikuota. Vyriausybė ir ūkininkai labai remia naująją technologiją.

4 KINIJA
Ketvirtoji iš didžiausių pasaulyje GMP augintojų. Daugiausia auginama modifikuota medvilnė ir tabakas. Pradeda gaminti GM maistą. Įstatymai reikalauja apie tai informuoti etiketėse. Statistika nepatikima.

5 AUSTRALIJA
Apie 100 000 ha auginama GM medvilnė, tačiau vartotojai ir įstatymų leidėjai vis labiau nerimauja. Informacija etiketėse dabar privaloma.

6 PIETŲ AFRIKA
Genetiškai modifikuoti apie 100 000 ha pasėlių. Kitų Afrikos šalių informacija nepatikima. Keletas jų atlieka bandymus, bet prekybai GMP dar neaugina. GMP bendrovės veržiasi į Zimbabvę, Kamerūną, Nigeriją, Keniją, Egiptą.

7 MEKSIKA
GMP tenka beveik 100 000 ha pasėlių – daugiausia medvilnės, bulvių, kukurūzų ir ryžių. Masiškai GMP importuojami iš JAV.

8 EUROPA
Vyrauja GM maisto revoliucijos skeptikai. Stipri vartotojų opozicija. GMP prekybai šiek tiek auginama Vokietijoje ir Prancūzijoje, dar mažiau Ispanijoje ir Portugalijoje. Įstatymais leidžiama modifikuoti dešimt produktų rūšių, tarp jų – aliejinius rapsus, kukurūzus, tabaką ir aguonas.

9 RUSIJA, RYTŲ EUROPA
Šiek tiek GMP pasėlių yra Rusijoje, paženge bandymai Lenkijoje, Gruzijoje, Ukrainoje, Bulgarijoje, Rumunijoje, tačiau statistika nepatikima, o teisinis reguliavimas paprastai negriežtas.

10 JAPONIJA
Stiprėja simpatijos GMP priešininkams. Įstatymai reikalauja teikti informaciją apie GMP etiketėse. Pasaulinė GM maisto importo lyderė. Leidžiama pardavinėti šešių kultūrų rūšių 22 atmainas.

11 PIETŲ AMERIKA
Kolumbija: importuoja daug GM kukurūzų ir sojų iš JAV bei Argentinos. GMP kūrimo srityje atliekama šiek tiek bandymų.
Urugvajus: atliekama daug lauko bandymų, tačiau prekybai GMP dar neauginami.
Ekvadoras: čia vyrauja griežti biologinės saugos įstatymai, tačiau importuoja daug GMP iš JAV.
Brazilija: prekybai GMP neauginami. Į šalį stipriai veržiasi GMP bendrovės. Vyriausybė pragmatiška. Augins GMP, jei išsiplėtos pasaulinė rinka.

GM pasėlių plotai pasaulyje, milijonai akrų, 1999 m.

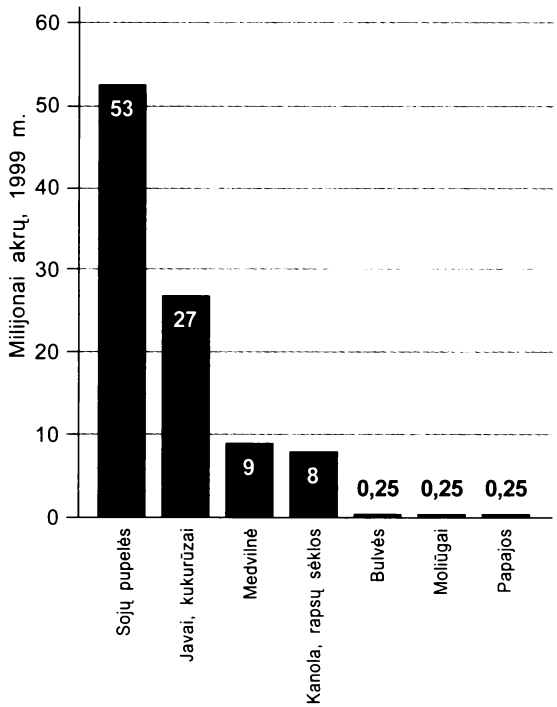

12 INDIJA
GMP stipriai priešinasi žemdirbių sąjungos. Taisyklės kuriamos, bet silpna teisėtvarka. Dar nėra prekybai skirtų GMP pasėlių.

13 NAUJOJI ZELANDIJA
Įsteigta karališkoji komisija GMP privalumams ir trūkumams šalyje išnagrinėti. Savanoriškas importo moratoriumas vieneriems metams.

14 TAILANDAS
Draudžiama importuoti GMP. Griežtos auginimo ir importo taisyklės. Į šalį veržiasi GMP bendrovės iš kitų valstybių.

15 PIETŲ KORĖJA
Planuojamas boikotas. Nuo 2001 m. reikalaujama etiketėse pateikti informaciją apie GMP. Didėja opozicija GMP.

Schema 19.11. Genetiškai modifikuotas maistas: pasaulinė apžvalga

Šaltiniai: ISAAA; Monsanto; FoE Europe; GEN; Reuters. Iš *The Guardian*, 24 July 2000.

Ar turėtume nuleisti rankas ir pulti į nevilčių? Tikrai ne. Sociologai siūlo mums vieną svarbų dalyką – gilų supratimą apie tai, kad socialines institucijas kuria žmonės. Taigi įžvelgiame galimybę kontroliuoti savo likimą ir formuoti savo gyvenimus geresne linkme taip, kaip negalėjo įsivaizduoti ankstesnės kartos.

Tvarios raidos idėja, kurią jau aptarėme, padėjo palaikyti kai kurias svarbias aplinkosaugos naujoves. Paminėtinos *ekologinio efektyvumo* ir *ekologinės modernizacijos* koncepcijos. **Ekologinis efektyvumas** reiškia ekonomikos augimą skatinančių technologijų kūrimą ir plėtrą, darant kuo mažiau žalos aplinkai. Pakankamai ilgai, net iki XX a. devintojo dešimtmečio pabaigos, kuomet pasirodė Brundtland pranešimas, buvo paplitusi nuomonė, jog dauguma pramonės raidos atmainų nesuderinamos su ekologine apsauga. Pagrindinė **ekologinės modernizacijos** teiginio idėja – minėtos nuomonės klaidingumas. Taikant ekologiškai efektyvias technologijas galima sukurti tokias ekonominės raidos formas, kurios sujungtų ekonomikos augimą su aplinkai palankia politika.

Ekologinės modernizacijos siūlomas galimybes galima parodyti, pasirėmus atliekų šalinimo pramone. Dabar ši pramonė perdirba tonas atliekų, kasdien sukaupiamų pramonės ir vartotojų. Kaip jau įsitikinome, dar visai neseniai diduma šių atliekų buvo paprasčiausiai mechaniškai apdorojamos ir laidojamos. Dabar ši pramonės šaka keičiama. Dėl techninės pažangos tapo pigiau gaminti laikraštinį popierių iš makulatūros, o ne iš medienos masės, kaip anksčiau. Taigi atsiranda ekonominės, o ir ekologinės paskatos pakartotinai naudoti perdirbtą popierių, užuot be atvangos kirtus medžius. Ne tik pavienės bendrovės, bet ir ištisos pramonės šakos aktyviai siekia dirbti „be atliekų" – kitaip tariant, būsimoms gamybos reikmėms perdirbdamos ir pakartotinai naudodamos visas atliekas. *Toyota* ir *Honda* bendrovės savo automobilių dalims naudoja 85% perdirbtų medžiagų. Šiame kontekste atliekos ima reikšti nebe žalingą medžiagų išmetimą, o pramonės išteklius ir tam tikru mastu priemones naujoms technologinėms naujovėms pastūmėti.

Iškalbinga, jog kai kurie svarbūs įnašai į antrinio atliekų naudojimo, taigi ir į tvarios raidos procesus atkeliavo iš informacinių technologijų pramonės ypatingos koncentracijos vietų, tokių kaip Silicio slėnis Kalifornijoje. Informacinės technologijos, priešingai daugeliui ankstesnių pramonės gamybos rūšių, yra ekologiškai švarios. Kuo labiau jos įtraukiamos į pramonės gamybą, tuo didesnė tikimybė, jog sumažės aplinkai žalingi poveikiai. Tai gali tapti tam tikra atspara skurdžiausių pasaulio visuomenių būsimai raidai. Kadangi informacinių technologijų vaidmuo įgis kur kas didesnę reikšmę, šios visuomenės bent kai kuriose gamybos srityse galės siekti sparčios ūkinės plėtros, išvengdamos taršos, būdingos senesnėms industrinėms ekonomikoms.

Bet ir karščiausi ekologinės modernizacijos rėmėjai yra priversti sutikti, jog žemės aplinkos gelbėjimas veikiausiai pareikalaus keisti nelygybės lygmenis, kurie dabar egzistuoja pasaulyje. Kaip jau sužinojome, industrinėms šalims šiandien tenka apie penktadalį pasaulio gyventojų. Tačiau būtent jos atsakingos už 75 procentus išsklaidų, teršiančių atmosferą ir spartinančių visuotinį klimato atšilimą. Išsivysčiusiame pasaulyje vidutinis gyventojas vartoja gamtinius išteklius dešimtis kartų sparčiau negu mažiau išsivysčiusiame. Prie aplinką žalojančios veiklos neturtingose šalyse pirmiausia prisideda pats šių šalių skurdas. Ekonomiškai sunkiai besiverčiantys žmonės neturi kitos išeities, kaip tik kuo daugiau naudoti jiems prieinamus vietinius išteklius. Todėl tvarios raidos nevalia traktuoti atskirai nuo globalinių nelygybių.

Ar rūpinimasis aplinka yra sociologinė problema?

Kodėl aplinka turėtų rūpėti sociologams? Argi klausimai, kuriuos nagrinėjame, nepriklauso tik gamtos mokslų ar technologijų specialistams? Argi žmonių poveikis gamtai nėra fizinis, sukurtas naudojant modernias gamybos technologijas? Tikra tiesa, tačiau moderni pramonė ir technologijos atsirado sąsajoje su atskiromis socialinėmis institu-

cijomis. Mūsų poveikis aplinkai, kaip ir daugelis jo padarinių, turi socialinę kilmę.

Todėl žemės aplinkos gelbėjimas reiškia ne vien technologinius, bet ir socialinius pokyčius. Geriausias to pavyzdys – didžiulės globalinės nelygybės. Maža galimybių, jog neturtingos besivystančio pasaulio šalys paaukos savo ekonominę plėtrą dėl aplinkos problemų, kurias daugiausia sukūrė turtingosios. Tačiau žemė, atrodo, neturi tiek išteklių, kad kiekvienas planetos žmogus galėtų gyventi pagal standartus, kuriuos laiko savaime užtikrintais dauguma industrinių visuomenių. Vadinasi, jei neturtingieji pasaulio sektoriai turėtų kilti drauge su turtingesniais, pastariesiems veikiausiai reikėtų peržiūrėti savo lūkesčius dėl nuolatinio ekonomikos augimo. Kai kurie „žaliųjų" autoriai teigia, jog norint išvengti visuotinės ekologinės katastrofos, turtingųjų šalių žmonės privalo priešintis vartotojiškumui ir grįžti prie paprastesnio gyvenimo būdo.

19

TEMOS SANTRAUKA

1. Gyventojų gausėjimas – viena iš reikšmingiausių globalinių problemų, su kuriomis šiuo metu susidūrė žmonija. Maltusizmas yra idėja, kurią prieš du šimtus metų pirmasis pagarsino Thomas Malthusas: gyventojų prieaugis turi tendenciją aplenkti išteklius, reikalingus jiems išlaikyti. Jei žmonės neapribos savo lytinių santykių dažnio, dėl perteklinio gyventojų prieaugio ateityje tikrai įsivyraus skurdas ir badas.
2. Gyventojų gausėjimo tyrimai vadinami demografija. Diduma demografijos darbo yra statistinio pobūdžio, tačiau demografams taip pat rūpi išsiaiškinti, kodėl gyventojų modeliai įgijo būtent tokią šiandieninę jų formą. Svarbiausios gyventojų analizės sąvokos yra gimstamumo rodiklis, mirtingumo rodiklis, specialusis gimstamumo rodiklis ir vaisingumo rodiklis.
3. Gyventojų modelių pokyčiai paprastai nagrinėjami demografinės pereigos proceso požiūriu. Ikiindustrinės visuomenės pasižymėjo dideliu gimstamumu ir dideliu mirtingumu. Industrializacijai prasidėjus, gyventojų skaičius ėmė didėti, nes mirtingumas sumažėjo, o gimstamumui sumažėti reikia daugiau laiko. Pagaliau pasiekiama nauja mažo gimstamumo ir mažo mirtingumo pusiausvyra.
4. Planuojama, kad 2150 metais žemėje gyvens per 10 milijardų žmonių. Labiausiai prie šio prieaugio prisidės besivystantis pasaulis, kurio šalyse vyks demografinė pereiga, ir, kol bus pasiekta stabilizacija, sparčiai gausės gyventojų. Išsivysčiusiame pasaulyje gyventojų prieaugis bus labai nedidelis. Čia vyks kitas – gyventojų senėjimo – procesas, taip pat absoliučiai sumažės jaunų žmonių skaičius. Šios gyventojų pasiskirstymo pagal skaičių ir amžių tendencijos turės didelių implikacijų darbo rinkoms, socialinės rūpybos sistemoms, vandens ir maisto atsargoms, gamtinei aplinkai ir gyvenimo mieste sąlygoms.
5. Gamtoje mažai liko vietų, kurių nepalietė žmogaus veikla. Dabar visos visuomenės susiduria su aplinkos ekologijos problemomis – patyrusios modernios pramonės ir technologijų poveikį, sprendžia, kaip įveik-

ti ir sustabdyti žalą aplinkai. XX a. aštuntajame dešimtmetyje populiarinta „augimo ribų“ idėja: jos šalininkai teigė, kad pramonės augimas ir plėtra nesuderinami su ribotais žemės ištekliais. Tvarios raidos idėja – priešingai, pabrėžia, jog augimas turėtų vykti, tačiau taip, kad, užuot sekinęs išteklius, juos pakartotinai naudotų.

6. Pasaulinių vartojimo modelių iškilimas rodo ekonomikos augimą, tačiau kartu daro žalą aplinkos ištekliams ir stiprina globalinę nelygybę. Energijos ir žaliavų Vakarų šalyse suvartojama gerokai daugiau negu kitose pasaulio teritorijose. Tačiau žala aplinkai, kurią daro didėjantis vartojimas, skaudžiausiai paveikia neturtinguosius.
7. Grėsmę aplinkai kelia daugelis šaltinių. Kai kurie jų susiję su tarša ir atliekomis, išmetamomis į atmosferą: tai – oro tarša, rūgštiniai lietūs, vandens tarša ir antriniam naudojimui netinkamos kietosios atliekos. Kiti pavojai aplinkai atsiranda dėl senkančių atsinaujinančių gamtinių išteklių, tokių kaip vanduo, dirvožemis ir miškai. Šie pavojai taip pat susiję su biologinės įvairovės mažėjimu.
8. Dauguma aplinkos problemų yra mokslo ir technologijų plėtros padariniai. Visuotinis klimato atšilimas reiškia laipsnišką žemės temperatūros kilimą dėl didėjančios anglies dvideginio ir kitų dujų koncentracijos atmosferoje. Galimi atšilimo padariniai yra labai rimti – potvyniai, ligų plitimas, ekstremalios oro sąlygos, kylantis jūrų vandens lygis. Visuotinis klimato atšilimas gali grėsti visai žmonijai, tačiau sunku sutelkti pastangas jam įveikti: juk atšilimo priežastys ir galimos pasekmės labai neaiškios.
9. Genetiškai modifikuoti javai sukurti, reguliuojant augalų genetinę sandarą. GM maistas vertinamas prieštaringai: viena vertus, genetinės modifikacijos gali duoti milžinišką naudą, mažinant badą bei prastą mitybą, bet, kita vertus, technologija yra nauja ir gali būti pavojinga tiek žmonėms, tiek ir gamtinei aplinkai. Atsargos nuostata teigia, jog tuomet, kai abejojama, ar naujos kryptys nekels pavojaus, verčiau laikytis esamos praktikos, užuot strimgalviais puolus prie naujovių.
10. Ekologinis efektyvumas reiškia ekonomikos augimą skatinančių technologijų kūrimą ir plėtrą, darant mažiausiai žalos aplinkai. Ekologinė modernizacija – tai įsitikinimas, kad ekonomikos augimas ir aplinkos apsauga nėra nesuderinami.

Pasvarstykite dar kartą

1. Kodėl demografiniai tyrimai vadintini sociologiniais?
2. Kodėl sumažėjus mirtingumui, gimstamumas dar taip ilgai išlieka didelis?
3. Ar mokslą arba visuomenę galima kaltinti dėl žalos aplinkai?
4. Ar globalinės rizikos epochoje individas gali ką nors pakeisti?

5. Ar sąžininga reikalauti, kad besivystančios šalys laikytųsi „augimo ribų“, kai Vakarai jau beveik baigė industrializuotis?
6. Ar Malthusas galiausiai buvo teisus?

Papildoma literatūra

Caroline Bledsoe, Susana Lerner and **Jane I. Guyer**. *Fertility and the Male Life-cycle in the Era of Fertility Decline.* – Oxford: Oxford University Press, 2000.

Paul Brown. *Global Warming: Can Civilization Survive?* – London: Blandford, 1996.

Amani E. El Obeid (ed.). *Food Security: New Solutions for the Twenty First Century.* – Ames: Iowa State University Press, 1999.

Steve Hinchliffe and **Kath Woodward** (eds). *The Natural and the Social: Uncertainty, Risk, Change.*– New York: Routledge, 2000.

Geoffrey McNicoll. *Population Weights in the International Order.* – New York: Population Council, 1999.

G. Tyler Miller, Jr. *Living in the Environment: Principles, Connestions and Solutions.* – London: Brooks/Cole, 2000.

David Pearce and **Edward Barbier**. *Blueprint for a Sustainable Economy.* – London: Earthscan, 2000.

Interneto nuorodos

Centre for Population Studies, London School of Hygiene and Tropical Medicine
http://www.lshtm.ac.uk/eps/cps

Department of the Environment, Transport and the Regions (UK) environment pages
www.environment.detr.gov.uk

Environmental Organization Web Directory
www.webdirectory.com

Friends of the Earth
http://www.foe.co.uk

Greenpeace
http://www.greenpeace.org.uk

United Nations Development Programme
http://www.undp.org

20

Sociologinių tyrimų metodai

- **Ar sociologija – mokslas?** 588
- **Tyrimo procesas** 588
- **Priežastis ir padarinys** 590
- **Tyrimai realiajame pasaulyje: problemos, spąstai, dilemos** 598
- **Išvados: sociologijos įtaka** 603

20 skyrius. Sociologinių tyrimų metodai

Delta Airlines stiuardesių mokymo centre Atlantoje 123 būsimosios skrydžių palydovės sėdėjo ir klausėsi vadovo aiškinimų, jog šypsena – vertingiausia skrydžių palydovo savybė. Arlie Hochschild, Kalifornijos universiteto sociologijos dėstytoja, nuvyko į Atlantą išklausyti šių kursų ir aprašė juos savo knygoje *The Managed Heart,* 1983 („Valdoma širdis").

„Dabar, merginos, noriu, kad pasistengtumėte ir tikrai *nusišypsotumėte*, – kalbėjo vadovas kursantėms. – Šypsena – vertingiausia jūsų savybė. Noriu, kad ja panaudotumėte. Šypsokitės. *Tikrai* šypsokitės, *apsirūpinkite* šypsena."

Vadovaudamiesi savuoju skrydžių palydovių tyrimu, Hochschild nauju matmeniu papildė sociologų mąstymo apie darbo pasaulį būdus. Vakarų ekonomikoms vis labiau remiantis paslaugų teikimu, atsiranda poreikis suprasti emocinį mūsų atliekamo darbo stilių.

Skrydžių palydovo darbas panašus į daugelį kitų darbų, kuriuos šiandien dirbate ir jūs, ir jūsų draugai. Kad ir kuo besiverstumėte, tarkime, pardavinėtumėte kavą ar statytumėte į aikštelę automobilius, daugelis šiandienių darbų pareikalaus ne vien fizinių pastangų, bet ir šio to daugiau. Tiesiog būtina, kad pasiūlytumėte tai, ką Hochschild vadina „emociniu darbu" – šiam darbui dirbti reikia išmokti valdyti jausmus, kad galėtumėte savo veido mimika ir kūno laikysena kurti viešai pastebimas (ir priimtinas) išraiškas. Pasak Hochschild, bendrovės, kurioms dirbate, iš jūsų reikalauja ne vien fizinės veiklos, bet ir jausmų. Darbo metu jūsų šypsena priklauso bendrovei.

Nemažai laiko Hochschild praleido auditorijose, kadangi dalyvaujant stebėti socialinius procesus – puikus būdas juos tirti. Ji taip pat rengė individualias apklausas ir taip galėjo surinkti daugiau informacijos, negu tai būtų pavykę padaryti vien stebint užsiėmimus. Hochschild tyrimas atskleidė tą gyvenimo aspektą, kurį dauguma žmonių mano suprantanti, tačiau iš tiesų suprantanti paviršutiniškai. Sociologė atrado, kad paslaugų darbuotojai, kaip ir dirbantys fizinį darbą žmonės, dažnai jaučiasi nutolę nuo tų savimonės identiteto aspektų, kurių tenka atsisakyti dirbant. Pavyzdžiui, dirbantis fizinį darbą žmogus gali pajusti, kad jo rankos yra mašinos detalė, ir tik retkarčiais virsta jas judinančio asmens dalimi. Apie panašius dalykus Hochschild pasakojo paslaugų darbuotojai, sakydami, jog šypsena – ne *jų*, bet *ant* jų. Kitaip tariant, šie darbuotojai jautėsi nutolę nuo savo jausmų. Tai iš tiesų įdomu, turint galvoje faktą, jog emocijos paprastai laikomos gelmine ir itin asmeniška žmogaus dalimi.

Nuo knygos „Valdoma širdis" pasirodymo Hochschild idėjomis rėmėsi daugelis kitų mokslininkų. Nors sociologės tyrimai buvo atlikti vienoje iš labiausiai išsivysčiusių „paslaugų ekonomikų" – Jungtinėse Valstijose – jos atradimai tinka daugeliui dabartinių visuomenių. Viso pasaulio šalyse paslaugų sektorius sparčiai plečiasi, – vadinasi, vis daugiau žmonių darbovietėje turi atlikti „emocinį darbą". Pasirodė, kad kai kuriose šalyse ši užduotis būna gana sudėtinga, pavyzdžiui Grenlandijoje, kurioje tradiciškai neįprasta šypsotis viešumoje (žr. p. 40). Šiose šalyse reikalaujama, kad paslaugų darbuotojai kartais dalyvautų specialiose „šypsenos pratybose", kurios ne itin skiriasi nuo *Delta Airlines* stiuardesių mokymo kursų.

Sociologiniai klausimai

Sociologinių tyrimų užduotis – įžvelgti, kas glūdi už paviršinio kasdienio gyvenimo supratimo lygmens, kaip šitai padarė Hochschild. Gerai atlikti tyrimai turėtų padėti mums iš naujo suprasti savo socialinius gyvenimus. Jie turėtų mus nustebinti savo užduodamais klausimais ir atitinkamais atradimais. Teorijose ir tyrimuose sociologams rūpi klausimai, dažnai panašūs į tuos, dėl kurių nerimu ir kitiems žmonėms. Tačiau šitokių tyrimų rezultatai neretai prieštarauja „sveikam protui".

Kokiomis aplinkybėmis gyvena mažumų grupės? Kaip masinis badas gali egzistuoti pasaulyje, kuris dabar gerokai turtingesnis negu buvo kada nors anksčiau? Kokius padarinius mūsų gyvenimams turės vis didesnis informacinių technologijų naudojimas? Ar šeima kaip institucija pradeda irti? Sociologai stengiasi atsakyti į šiuos ir daugelį kitų klausimų. Jų gauti duomenys anaiptol nėra galutiniai ir lemiami. Vis dėlto sociologijos teorija ir tyrimai visuomet siekia atsikratyti spekuliatyvaus būdo, kurį tokiems klausimams spręsti taiko paprastas žmogus. Gerai atliekamam sociologiniam darbui būdingos pastangos kiek įmanoma tiksliau formuluoti klausimus, taip pat pirma surinkti faktinius įrodymus, o tik po to daryti išvadas. Norėdami pasiekti šių tikslų, privalome žinoti, kurie **tyrimų metodai** bus naudingiausi konkrečiai studijai ir kaip geriau analizuoti rezultatus.

Kai kurie klausimai, keliami sociologų tyrimų studijose, daugiausia yra **faktiniai klausimai**. Pavyzdžiui, nagrinėjant daugelį nusikalstamumo ir teisėtumo aspektų, reikia tiesioginių ir sistemingų sociologinių tyrinėjimų. Galėtume paklausti, kurios nusikaltimų formos labiausiai paplitusios, kokia procentinė sulaikytų nusikalstančių žmonių dalis, kiek jų galiausiai pripažįstami kaltais ir įkalinami? Prieš atsakant į tokio pobūdžio faktinius klausimus, dažnai prireikia nuodugnių tyrimų. Pavyzdžiui, oficialioji nusikalstamumo statistika, rodanti esamą nusikalstamos veiklos lygį, turi abejotiną vertę. Mokslininkai, tyrinėję nusikalstamumo lygmenis, nustatė, kad policijai pranešama vos apie pusę visų sunkių nusikaltimų.

Suprantama, faktinės žinios apie kurią nors vieną visuomenę ne visada atskleis, ar turime reikalą su neįprastu atveju ar su labai bendra aplinkybių aibe. Todėl sociologams dažnai prireikia kelti **lyginamuosius klausimus**, kurie vieną socialinę visuomenės situaciją gretina su kita, arba kontrastingus pavyzdžius, paimtus iš skirtingų visuomenių. Šit Britanijos ir Jungtinių Valstijų socialinės ir teisinės sistemos gerokai skiriasi. Tipiškas lyginamasis klausimas galėtų skambėti taip: kuo skiriasi šių dviejų šalių nusikalstamos elgsenos ir teisėsaugos modeliai? (Iš tiesų tarp jų randama kai kurių esminių skirtumų.)

Sociologai palygina ne tik esamas visuomenes, bet ir jų dabartį bei praeitį. Šiais atvejais sociologai kelia **raidos klausimus**. Norėdami suprasti moderniojo pasaulio kilmę, turime pažvelgti į ankstesnes visuomenės formas ir išnagrinėti pagrindinę kryptį, kurią įgavo kaitos procesai. Galime, pavyzdžiui, tyrinėti, kaip atsirado pirmieji kalėjimai ir kaip jie atrodo šiandien.

Gvildendami faktinius klausimus, kuriuos sociologai labiau linkę vadinti **empiriniais tyrimais,** ieškome atsakymo, *kaip* tai įvyksta. Tačiau sociologija nėra vien faktų – tegu svarbiausių ar įdomiausių – rinkimas. Mums visuomet reikia interpretuoti faktus, o kad tai padarytume, reikia išmokti formuluoti **teorinius klausimus**. Daugelis sociologų pirmiausia nagrinėja empirinius klausimus, tačiau jei savo tyrimuose jie nesivadovaus tam tikromis teorinėmis žiniomis, jų tyrimai vargu ar bus įžvalgūs. Tai pasitvirtina net ir tuomet, kai tyrimais siekiama tik praktinių tikslų (žr. lentelę 20.1).

Šiame skyriuje panagrinėsime klausimą, ar sociologija gali būti laikoma mokslu. Daugelis socialinės tikrovės bruožų rodo, kad jos negalima tirti taip, kaip tiriamas gamtos pasaulis. Šį klausimą vėliau aptarsime detaliau. Tuomet apžvelgsime kai kuriuos pagrindinius sociologinių tyrimų apimamus elementus, o paskui – skirtingus sociologinių tyrimų metodus.

Panagrinėsime ir kai kuriuos tikrus tyrinėjimus – juk tarp etalonų ir realiai taikomų tyrimo metodų dažnai ryškėja priešpriešos.

Lentelė 20.1. Sociologinių klausimų rūšys

Faktinis klausimas	Kas įvyko?	Nuo XX a. devintojo dešimtmečio mergaičių išsilavinimo rezultatai geresni negu berniukų.
Lyginamasis klausimas	Ar tai įvyko visur?	Ar šis reiškinys yra pasaulinis, ar vyksta tik Britanijoje, o gal tik kuriame nors jos regione?
Raidos klausimas	Ar tai įvyksta per tam tikrą laikotarpį?	Kokie mergaičių išsilavinimo pasiekimų modeliai reiškėsi bėgant laikui?
Teorinis klausimas	Kokia šio reiškinio priežastis?	Kodėl mergaitėms dabar geriau sekasi mokykloje? Kuriuos veiksnius turėtume panagrinėti, kad paaiškintume šį pokytį?

Ar sociologija – mokslas?

Durkheimas, Marxas ir kiti sociologijos klasikai laikė ją mokslu. Bet ar iš tiesų galime moksliškai tyrinėti žmogaus socialinį gyvenimą? **Mokslas** yra sistemiškas empirinio tyrimo metodų taikymas, duomenų analizė, teorinis mąstymas ir loginis argumentų plėtojimas.

Šių būdų paskirtis – pažinti specifinį objektą. Pagal šį apibrėžimą, sociologija yra mokslinė veikla. Ji apima sisteminius empirinių tyrimų metodus, duomenų analizę ir teorijų interpretavimą, remiantis turimais faktais bei loginiais argumentais.

Tačiau socialinės tikrovės tyrimai skiriasi nuo fizinio pasaulio įvykių stebėjimų, todėl sociologija negali būti modeliuojama remiantis gamtos mokslų pavyzdžiu. Priešingai gamtos objektams, žmonės yra savipažinios būtybės, suteikiančios prasmę ir tikslą tam, ką daro. Todėl socialinio gyvenimo net negalėsime tiksliai apibūdinti, pirma nesuvokę, kokiomis sampratomis žmonės grindžia savo elgseną. Pavyzdžiui, jei mirtis apibūdinama kaip savižudybė, vadinasi yra žinoma, ką būtent šis žmogus ketino daryti. Savižudybė gali įvykti tik tuomet, kai individas nuolat galvoja apie susinaikinimą. O jei kas atsitiktinai pateko po automobilio ratais, negalima sakyti, jog šis žmogus nusižudė.

Visuomenės tyrimai nuo gamtos pasaulio tyrimų skiriasi ir dėl kitos priežasties. Savo veiksmais nuolatos kuriame ir atkuriame visuomenes, kuriose gyvename. Visuomenė nėra statiškas ar nekintamas esinys; dėl pakartotinių individų veiksmų socialinės institucijos nuolatos atkuriamos laike bei erdvėje. Sociologijai rūpi tirti žmones, o ne inertiškus objektus. Todėl sociologijos sąsajos su jos tyrimų objektu neišvengiamai skiriasi nuo gamtos mokslo sąsajų su fiziniu pasauliu. Žmonės geba suprasti sociologijos žinias ir į jas reaguoti taip, kaip negali gamtos pasaulio elementai. Sociologija gali duoti naudą būtent šiuo būdu – kaip galinga išlaisvinamoji jėga.

Negalėjimas studijuoti žmonių tiksliai taip, kaip gamtos pasaulio objektų, tam tikrais aspektais yra sociologijos pranašumas. Tyrėjams sociologams naudinga galimybė tiesiogiai apklausti tuos, kuriuos jie tiria, – kitus žmones. Tačiau kitais atžvilgiais sociologija kuria sunkumus, su kuriais nesusiduria gamtos mokslai. Žmonės, suvokiantys, jog jų veikla kruopščiai tiriama, dažnai elgiasi kitaip negu įpratę. Jie gali sąmoningai demonstruoti kitokią, šiaip jiems nebūdingą elgseną ir mąstyseną. Tokie žmonės netgi stengiasi „padėti“ tyrėjui, reaguodami taip, kaip jam – jų galva – norėtųsi.

Tyrimo procesas

Dabar pažvelkime į tarpsnius, kuriuos paprastai apima tiriamasis darbas. Tyrimų procesą nuo tyrinėjimo pradžios iki atradimų publikacijos ar pateikimo rašytine forma sudaro keletas skirtingų pakopų.

Tyrimo problema

Kiekvieno tyrimo pradžia – tyrimo problemos formulavimas. Kartais neturime faktinių žinių apie mums rūpimą sritį ir norime daugiau sužinoti apie tam tikras institucijas, socialinius procesus ar kultūras. Tyrėjas gali ketinti atsakyti į tokius klausimus: kiek procentų gyventojų itin religingi; ar žmonės šiandien iš tiesų nusistatę prieš „įtakingą vyriausybę"; ar smarkiai moterų ekonominė padėtis atsilieka nuo vyrų padėties?

Tačiau geriausi sociologiniai tyrimai prasideda nuo keblių problemų, tikrų mįslių. Mįslė reiškia ne tik informacijos stoką, bet ir *mūsų supratimo spragą*. Gebėjimą atlikti vertingus sociologinius tyrimus daugiausia lemia menas tinkamai apibrėžti galvosūkius. Užuot tiesiog paklausus „kas čia vyksta?", atliekamas galvosūkius sprendžiantis tyrimas, kuriuo mėginama papildyti mūsų supratimą, *kodėl* įvykiai klostosi būtent taip, o ne kitaip. Taigi galėtume paklausti: kodėl kinta religijų modeliai? Dėl kokių priežasčių pasikeitė gyventojų balsų santykis pastarųjų metų rinkimuose? Kodėl itin prestižinėse darbo vietose dirba gana mažai moterų?

Joks tyrimas nėra savaiminis. Tyrimų problemas formuoja tęstinė veikla, vienas tyrimų projektas nesunkiai gali paskatinti imtis kito, kadangi iškelia dalykus, į kuriuos tyrėjas pirma nebuvo atsižvelgęs. Sociologas gali aptikti mįslę, skaitydamas apie kitų tyrėjų darbus knygose ir žurnaluose arba suvokdamas visuomenėje esant specifines tendencijas. Pavyzdžiui, pastaraisiais metais daugėjo programų, kuriomis buvo siekiama psichikos ligonius gydyti bendruomenėje, užuot uždarius juos į ligoninę. Sociologams galėtų kilti klausimai: kas sukėlė šį požiūrio į psichikos ligonius poslinkį? Kokios pasekmės tikėtinos ir patiems pacientams, ir visai bendruomenei?

Esamų faktų apžvalga

Nustačius problemą, tyrimų procese paprastai žengiama į kitą tarpsnį – apžvelgiami visi prieinami konkrečios srities faktai: gal ankstesni tyrimai pakankamai gerai išnagrinėjo šią problemą. Jei to nėra, tyrėjui prireiks kruopščiai patikrinti, ar esama bent kiek susijusių tyrimų, ir pažiūrėti, kiek jie būtų naudingi. Ar pirmesni tyrėjai įžvelgė tą pačią mįslę? Kaip jie bandė ją įminti? Kuriuos problemos aspektus jų tyrimai paliko nenagrinėtus? Semiantis idėjų iš kitų tyrėjų, sociologams lengviau išsiaiškinti problemas, kurias būtų galima kelti, ir metodus, kuriuos būtų galima taikyti tiriant.

Problemos tikslinimas

Trečiąjį tarpsnį sudaro aiškus tyrimų problemos detalizavimas. Jei esama atitinkamos literatūros, tyrėjas gali grįžti iš bibliotekos, aiškiai įsivaizduodamas, kaip reikėtų nagrinėti šią problemą. Šiame tarpsnyje problemos pobūdžio nuojautas kartais galima paversti apibrėžta **hipoteze** – supratingu spėjimu apie tai, kas vyksta. Siekiant veiksmingo tyrimo, hipotezę būtina suformuluoti taip, kad surinkta faktinė medžiaga pateiktų įrodymus jai patvirtinti arba paneigti.

Tyrimo modelio konstravimas

Po to tyrėjas privalo nuspręsti, *kaip* bus renkama tyrimų medžiaga. Yra daug skirtingų metodų, o vieno ar kito pasirinkimas priklauso nuo bendrųjų studijos siekinių ir nuo elgsenos, kurią ketinama tirti, aspektų. Kai kuriems tikslams gali tikti apklausa (kurią atliekant paprastai naudojami klausimynai). Kitomis aplinkybėmis gal tiks pokalbiai (interviu) ar stebimasis tyrimas – toks, kokį atliko Arlie Hochschild.

Tyrimo procesas

Tuo metu, kai vyksta pats tyrimas, lengvai gali atsirasti nelauktų praktinių sunkumų. Gal numatęs, kam siųsti klausimynus ar su kuo surengti interviu, tyrėjas paskui nebegalės susisiekti su kai kuriais informantais. Gal verslo firma ar vyriausybinė agentūra nenorės leisti, kad jis atliktų numatytą darbą. Tarkime, mokslininkas tyrinėja, kaip verslo korporacijos įgyvendina moterims skirtas lygių galimybių programas, tuo tarpu jų neįgyvendinančios bendrovės gal nenorės būti tiriamos. Dėl to galima gauti duomenų paklaidas ar iškreiptus duomenis.

Rezultatų interpretavimas

Sukaupus analizei skirtą medžiagą, tyrėjo rūpesčiai anaiptol nesibaigia – priešingai, jie gal tik prasideda! Retai būna lengva apibendrinti surinktus duomenis ir pakartotinai susieti jas su tiriamąja problema. Tiesa, galbūt įmanoma gauti aiškius atsakymus į pradinius klausimus, tačiau galiausiai daugelis tyrinėjimų anaiptol ne visiškai įtikina.

Tyrimo rezultatų skelbimas

Tyrimo ataskaita, kuri paprastai skelbiama žurnalo straipsnio ar knygos pavidalu, nusako tyrimo pobūdį ir siekia patvirtinti bet kokias padarytas išvadas. Hochschild atveju ataskaita buvo knyga „Valdoma širdis“. Tačiau ši stadija yra baigiamasis etapas tik individualaus tyrimų projekto atveju. Daugelyje ataskaitų ryškėja klausimai, likę be atsakymų, ir siūlomi tolesni tyrimai, kuriuos būtų naudinga atlikti ateityje. Visi individualūs moksliniai tyrinėjimai – tai atskiros dalys, kurios priklauso tęstiniam tyrimų procesui, vykstančiam sociologų bendruomenėje.

Tikrovė trikdo!

Išvardytoji stadijų seka tik supaprastintai parodo tai, kas vyksta, įgyvendinant realius tiriamuosius projektus (žr. schemą 20.1). Tikruose sociologiniuose tyrimuose minėti tarpsniai retai perauga vienas į kitą sklandžiai, beveik visuomet tenka nors truputį „kapstytis visai nežinia kaip“. Skirtumas maždaug toks, kaip tarp kulinarijos knygos receptų ir realaus valgių gaminimo proceso. Patyrę virėjai dažnai apskritai nesinaudoja receptais, bet vis dėlto geba gaminti geriau už kitus, kurie receptais naudojasi. Griežtų schemų laikymasis gali pernelyg ar netinkamai varžyti; iš tiesų, dauguma žymių sociologinių tyrimų ne visiškai sutampa su šia seka, nors kai kurie tarpsniai juose aptinkami.

Priežastis ir padarinys

Viena iš pagrindinių problemų, su kuriomis susiduria tyrimų metodologija, yra priežasties ir padarinio ryšio analizė. Dviejų įvykių ar situacijų

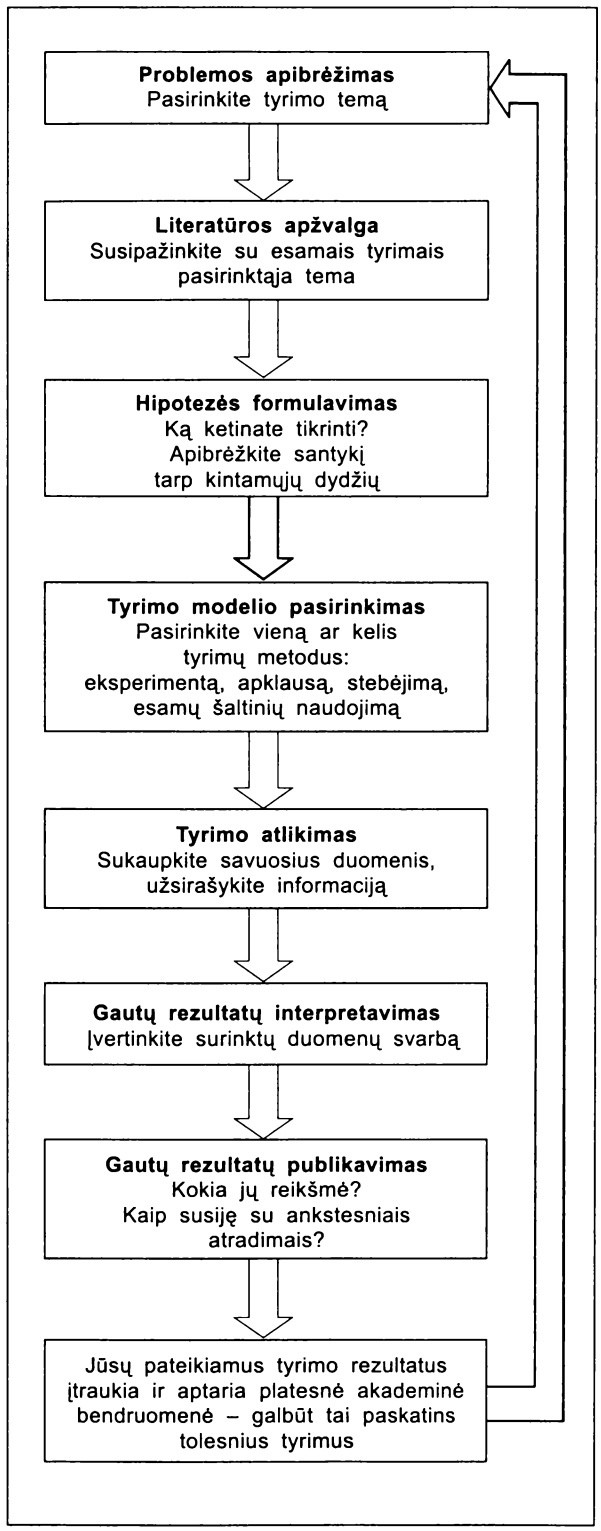

Schema 20.1. Tyrimo proceso dalys

priežastinis ryšys – tai asociacinė sąveika, kuriai esant vienas įvykis ar situacija lemia kito įvykio atsiradimą. Jei nuokalnėn atgręžto automobilio rankinis stabdys bus atleistas, mašina nuriedės žemyn, pakeliui vis labiau įsibėgėdama. Stabdžio atleidimas buvo įvykio *priežastis*, o prisiminus atitinkamus fizikos dėsnius, nesunku suprasti ir vyksmo pagrindus. Sociologai, panašiai kaip gamtos mokslų specialistai, priklauso nuo prielaidos, kad visi įvykiai turi priežastis. Socialinis gyvenimas – tai ne gausybė atsitiktinių įvykių, pasitaikančių nei iš šio, nei iš to. Vienas iš pagrindinių tikslų, kurių – drauge su teoriniu mąstymu – siekia sociologinis tyrimas yra nustatyti priežastis ir padarinius.

Priežastingumas ir koreliacija

Negalima daryti išvados, jog **priežastingumą** tiesiogiai lemia iš **koreliacija**. Koreliacija reiškia, kad tarp dviejų reiškinių, įvykių ar **kintamųjų** aibių egzistuoja nuolatinis tarpusavio ryšys. Kintamasis – tai bet kuris matmuo, pagal kurį skiriasi individai ar grupės. Amžius, pajamų skirtumai, nusikalstamumo lygis ir socialiniai klasiniai skirtumai – keli iš daugelio sociologų tyrinėjamų kintamųjų. Pastebėjus artimą dviejų kintamųjų koreliaciją, gali atrodyti, jog vienas iš jų privalo būti kito priežastis, tačiau dažnai būna kitaip. Egzistuoja daug koreliacijų, kai kintamųjų nesieja joks priežastinis ryšys. Pavyzdžiui, Antrojo pasaulinio karo metu galima aptikti stiprią koreliaciją tarp smukusio pypkės rūkymo lygio ir sumažėjusio kine nuolatos besilankančių žmonių skaičiaus. Akivaizdu, kad vienas pokytis nesukėlė kito, ir tarp jų būtų sunku rasti bent menkiausią priežastinį ryšį.

Tačiau nestinga atvejų, kai anaiptol nėra akivaizdu, kad pastebėta koreliacija neimplikuoja priežastinio ryšio. Tokios koreliacijos – tai spąstai neapdairiesiems, lengvai padedantys prieiti prie abejotinų ar neteisingų išvadų. Émilis Durkheimas savo klasikiniame, 1897 metais parašytame veikale „Savižudybė. Sociologinis tyrimas“ (žr. 1 skyrių „Kas yra sociologija?“, p. 27), aptiko koreliaciją tarp savižudybių lygio ir metų laiko (Durkheim, 1952). Durkheimo tyrinėtose visuomenėse savižudybių lygiai laipsniškai kilo nuo sausio iki maždaug birželio ar liepos mėnesių. Vėliau, iki metų pabaigos, jie smuko. Galima prielaida, jog šie faktai atskleidžia oro temperatūros ar klimato pokyčių priežastinę sąsają su individų polinkiu žudytis. Gal, kylant temperatūrai, žmonės tampa impulsyvesni ir didesni karštakošiai? Tačiau šiuo atveju priežastinis ryšys veikiausiai neturi nieko tiesiogiai bendra su temperatūra ar klimatu. Ši prielaida yra *klaidinanti koreliacija* – dviejų kintamųjų sąsaja, kuri *atrodo* teisinga, tačiau iš tiesų atsirado dėl kito veiksnio ar veiksnių.

Pažvelgus nuodugniau, tampa akivaizdu, jog pavasarį ir vasarą žmonės socialiniame gyvenime dalyvauja aktyviau negu žiemą. Vieniši ar nelaimingi individai linkę skaudžiau justi savo vargus tuomet, kai pakyla kitų žmonių aktyvumo lygis. Taigi žudytis juos, atrodo, labiau traukia pavasarį ir vasarą, o ne rudenį, kai socialinio aktyvumo tempas sulėtėja.

Priežastingumo veiksniai

Dažnai būna sunku išnarplioti priežastinius ryšius, kurie įtraukiami į koreliacijas. Pavyzdžiui, moderniosiose visuomenėse egzistuoja stipri koreliacija tarp mokymosi laimėjimų ir profesinės sėkmės. Kuo geresnius pažymius asmuo gaudavo mokykloje, tuo labiau tikėtina, kad jis gaus pelningesnį darbą. Kas paaiškina šią koreliaciją? Tyrimai turi tendenciją atskleisti, jog tai ne vien mokyklos patirtis – mokymosi laimėjimus kur kas labiau veikia asmens namų aplinka. Vaikams iš labiau pasiturinčių šeimų, kuriose tėvams ypač rūpi mokymosi įgūdžiai ir apstu knygų, atrodo, sekasi geriau už tuos, kurių namams šių savybių stinga. Šiuo atveju priežastiniai veiksniai – tai tėvų požiūris į savo vaikus ir namai, aprūpinti patogumais mokytis.

Sociologijoje priežastinių ryšių nederėtų suprasti pernelyg mechaniškai. Žmonių požiūriai bei pozicijos, jų subjektyvios priežastys veikti taip, o ne kitaip – tai priežastiniai socialinio gyvenimo kintamųjų ryšio veiksniai.

Kontrolė

Vertindami priežastį ar priežastis aiškinančią koreliaciją, turime skirti **nepriklausomus** ir **priklausomus kintamuosius**. Nepriklausomas yra kintamasis, paveikiantis kitą kintamąjį. Priklausomas yra kintamasis, kuris buvo paveiktas. Minėtame pavyzdyje mokymosi laimėjimai yra nepriklausomas kintamasis, o darbo pajamos – priklausomas kintamasis. Skirtumas nurodo nagrinėjamo priežastinio ryšio kryptį. Tas pat veiksnys viename tyrime gali būti nepriklausomas kintamasis, o kitame – priklausomas. Viską lemia analizuojami konkretūs priežastiniai procesai. Ieškant padarinių, kuriuos gyvensenoms sukelia darbo pajamų skirtumai, šios pajamos veikiau būtų nepriklausomas negu priklausomas kintamasis.

Norėdami nustatyti, ar kintamųjų koreliacija yra priežastinė, pasitelkiame **kontrolę** – tai reiškia, jog kai kuriuos kintamuosius laikome esant pastovius tam, kad galėtume pažvelgti į kitų padarinius. Tuomet, atskirdami priežastinius ir nepriežastinius ryšius, pajėgiame pasverti stebimų koreliacijų aiškinimus. Tarkime, vaiko raidos tyrėjai pareiškia, jog esama priežastinio ryšio tarp motinos netekties kūdikystėje ir rimtų asmenybės problemų subrendus. Kaip galėtume patikrinti, ar iš tiesų tarp motinos netekties ir vėlesnių asmenybės pakrikimų egzistuoja priežastinis ryšys? Reikėtų pabandyti kontroliuoti arba „pašalinti“ kitas įmanomas įtakas, galinčias aiškinti koreliaciją.

Vienas iš motinos netekties šaltinių atsiranda, vaiką ilgam paguldžius į ligoninę, taigi tam laikui atskyrus nuo tėvų. Tačiau ar iš tiesų svarbus būtent prisirišimas prie motinos? Gal vaikas galėtų tapti stabilia asmenybe ir tuomet, jei kūdikystėje buvo apsuptas *kitų* žmonių meilės ir rūpesčio? Norėdami ištirti šiuos priežastinius ryšius, turėtume palyginti atvejus, kai vaikų neglobojo apskritai niekas, su kitais atvejais, kai vaikai buvo atskirti nuo motinų, tačiau mylimi ir globojami kieno nors kito. Jei pirmoje grupėje kilo rimtų asmenybės problemų, o antroje – ne, galėtume manyti, jog kūdikystėje iš esmės reikšminga nuolatinė *kieno nors* – nesvarbu, motinos ar ne motinos – globa. (Iš tiesų vaikai, atrodo, gerai gyvena, kol jų santykiai su prižiūrinčiu asmeniu yra pagrįsti meile ir stabilūs – šis asmuo nebūtinai turi būti motina.)

Priežasčių nustatymas

Esama daugybės įmanomų priežasčių, pasitelktinų bet kuriai konkrečiai koreliacijai aiškinti. Kaip galime būti tikri, kad visas jas aprėpėme? Atsakymas – tikrai negalime. Niekuomet nepajėgtume patenkinamai atlikti sociologinio tyrimo ir išaiškinti jo rezultatų, jei mums tektų tikrinti, kokią įmanomą įtaką turės kiekvienas priežastinis veiksnys, kurį tik sugebėjome įsivaizduoti kaip galimai susijusį. Nustatant priežastinius ryšius, įprasta vadovautis pirmesniais šios klausimo srities tyrimais. Jei iš anksto neturėtume tam tikrų pagrįstų minčių apie priežastinį veiksnį, susijusį su šia koreliacija, tikriausiai būtų labai sunku atrasti tikrus priežastinius ryšius. Mums reikia žinoti, *ką* tikrinti.

Kaip sunku būti tikram dėl priežastinių ryšių, susijusių su koreliacija, rodo vienas geras pavyzdys – ilga rūkymo ir plaučių vėžio tyrimų istorija. Tyrimai nuolatos rodydavo tvirtą jų koreliaciją. Labiau tikėtina, kad rūkaliai susirgs plaučių vėžiu, negu tie, kurie nerūko, o daug rūkantys – labiau negu mažai rūkantys. Tačiau šią koreliaciją galima atgręžti ir priešinga kryptimi. Didelę dalį sergančiųjų plaučių vėžiu sudaro tie, kurie rūko arba buvo ilgai rūkę praeityje. Šias koreliacijas patvirtino tiek daug tyrimų, kad visuotinai pripažįstama esant priežastinį ryšį; tačiau tikslūs priežastiniai veiksniai dar anaiptol nežinomi.

Kad ir kiek būtų dirbta su kokio nors klausimo koreliacijomis, visuomet lieka tam tikrų abejonių dėl galimų priežastinių ryšių. Koreliacijas įmanoma interpretuoti ir kitaip. Pavyzdžiui, buvo pareikšta, jog į plaučių vėžį linkę žmonės taip pat turi ir polinkį rūkyti. Pasak šios nuomonės, plaučių vėžio priežastis yra ne rūkymas, o veikiau tam tikras bendras biologinis polinkis rūkyti ir susirgti vėžiu.

Tyrimų metodai

Pažvelkime į įvairius tyrimų metodus, kuriuos sociologai paprastai taiko savo darbe.

Etnografija

Etnografija – tai tiesioginiai tam tikrą laikotarpį apimantys žmonių ir grupių tyrimai, kai socialiniai elgsenai pažinti taikomas **stebėjimas dalyvaujant** arba interviu. Etnografiniai tyrimai siekia atskleisti prasmes, kurios grindžia socialinę veiklą; tai daroma tyrėjui tiesiogiai įsitraukiant į sąveikas, sudarančias socialinę tiriamosios grupės tikrovę. Sociologas, atliekantis etnografinį tyrimą, gali keletą mėnesių ar net metų dirbti arba gyventi tiriamojoje grupėje, organizacijoje arba bendruomenėje. Dažnai tyrėjas aktyviai dalyvauja šių žmonių kasdienėje veikloje, stebėdamas tai, kas įvyksta, ir prašydamas paaiškinti ar leisti nuodugniau pažvelgti į jų sprendimus, veiklą bei elgseną.

Etnografas negali vien būti bendruomenėje. Jis turi paaiškinti ir pateisinti savo buvimą bendruomenės nariams. Jei tyrėjas siekia dėmesio vertų rezultatų, jam būtina užmegzti ir kurį laiką palaikyti bendradarbiavimą su tiriamąja bendruomene. Procesas palankumui pelnyti gali trukti ilgai ir vykti sunkiai, tačiau ilgainiui etnografams dažnai pasiseka užmegzti su grupės nariais pasitikėjimu paremtus santykius. Kartais tyrėjas tiesiog „tampa" bendruomenės nariu, o kitais atvejais jį gali priimti kaip tyrėją, bet ir toliau laikyti pašaliečiu.

Atliekant tyrimus, pagrįstus dalyvių stebėjimu, ilgai buvo įprasta atmesti bet kokias ataskaitas apie susidūrimus su pavojais ar problemomis, tačiau vėliau paskelbtuose mokslininkų, kurie atliko lauko tyrimus, prisiminimuose ar dienoraščiuose apie tai rašoma atviriau. Dažnai tenka grumtis su vienatvės jausmu – juk žmogui nelengva pritapti prie socialinio konteksto ar aplinkos, kuriai jis iš tiesų nepriklauso. Tyrėjas gali nuolatos graužtis, nes grupės nariai atsisako atvirai apie save kalbėti; vienur tiesioginiai klausimai gali būti mielai priimami, o kituose kontekstuose – sutinkami spengiančia tyla. Kai kurie lauko tyrimai gali kelti ir fizinę grėsmę; pavyzdžiui, mokslininkas, tiriantis pažeidėjų gaują, gali būti palaikytas policijos informatoriumi arba prieš jo paties norą įveltas į besivaržančių grupių konfliktus.

Tradiciniuose etnografijos darbuose ataskaitos buvo pateikiamos beveik nieko nepasakant apie patį stebėtoją. Taip elgtis skatino įsitikinimas, kad etnografas pajėgia objektyviai vaizduoti tiriamus dalykus. Netgi Hochschild tyrimai, aprašyti XX a. devintojo dešimtmečio pradžioje, beveik nieko nesako apie pačią mokslininkę ar jos ryšius su tiriamais žmonėmis. Vėliau etnografai vis labiau linko kalbėti apie save ir savo santykių su tiriamais žmonėmis pobūdį. Pavyzdžiui, kartais galima būtų pamėginti pasvarstyti, kaip darbą veikia tyrėjo rasė, klasė ar lytis, arba kaip stebėtojo ir stebimojo galios skirtumai iškreipia jų dialogą.

Etnografijos privalumai ir ribotumai

Jei pasiseka, etnografija suteikia išsamesnę informaciją apie socialinį gyvenimą, negu dauguma kitų tyrimo metodų. Pamatę, kaip atrodo dalykai žvelgiant iš grupės vidaus, galime tikėtis geriau suprasią, kodėl grupės nariai veikia taip, o ne kitaip. Taip pat galime daugiau sužinoti apie socialinius procesus, susikertančius su tiriama situacija. Etnografija dažnai apibūdinama kaip *kokybinių tyrimų* rūšis, nes jai labiau rūpi subjektyviojo supratimo sandai, o ne skaitmeniniai duomenys. Taip pat, palyginti su dauguma kitų tyrimo metodų, etnografija tyrinėtojui suteikia daugiau lankstumo. Tyrėjas gali prisiderinti prie naujų ar netikėtų aplinkybių ir plėtoti bet kurias galinčias atsirasti nuorodas.

Bet lauko tyrimai turi ir esminių ribotumų. Šitaip įmanoma tirti tik gana mažas grupes ar bendruomenes. Daug lemia ir tyrėjo sugebėjimas įgyti susijusių asmenų pasitikėjimą. Tam, kas šito nesugeba, vargiai pasiseks gerai pradėti. Tačiau gali atsitikti ir priešingai. Tyrėjas gali taip artimai susitapatinti su grupe, kad tampa pernelyg „savas" ir taip praranda išorinio stebėtojo rakursą.

Apklausos

Etnografinių tyrimų – o ir visų kitų kokybinių tyrimų atmainų – interpretavimas paprastai siejamas su apibendrinimo problemomis. Kadangi apimamas tik mažas žmonių skaičius, negalime būti tikri, ar tai, ką aptikome viename kontekste, tiks ir kitomis aplinkybėmis, kyla abejonių netgi dėl to, ar du skirtingi tyrėjai, studijuodami tą pačią grupę, prieis prie tų pačių išvadų. Mažiau keblumų kelia **apklausos**, kurios savo pobūdžiu yra labiau *kiekybinės*. Apklausų tikslas – surinkti duomenis, kuriuos galima nagrinėti statistiškai, šitaip atskleidžiant modelius ar dėsningumus. Jei apklausos priemonės deramai suformuotos, per apklausą aptiktas koreliacijas galima apibendrinti kaip tinkamas ir platesnei auditorijai. Etnografiniai tyrimai geriausiai tinka gelminiams mažų socialinio gyvenimo dalelių tyrimams, tuo tarpu apklausoms būdinga pateikti informaciją, kuri nėra tokia išsami, tačiau paprastai taikytina plačiai sričiai.

Anketos (klausimynai)

Kaip pagrindinę priemonę informacijai rinkti apklausos dažnai taiko anketas. Tyrėjas gali asmeniškai pildyti anketas arba pasiųsti jas informantams laišku ar elektroniniu paštu (vadinamosios „informantų užpildomos anketos“). Žmonių grupes, kurias ketinama apklausti arba tirti, sociologai vadina **gyventojais**. Kai kurios apklausos gali apimti net kelis tūkstančius gyventojų.

Apklausose naudojamos dviejų rūšių anketos. Kai kurias sudaro uždarieji klausimai – informantas gali atsakyti tik pasirinkdamas iš jau nustatytų atsakymų – pavyzdžiui, „taip“/„ne“/„nežinau“ arba „labai tikėtina“/„tikėtina“/„netikėtina“/„labai netikėtina“. Tokių apklausų privalumas – pateikiami vos keli atsakymo variantai, taigi juos lengva lyginti ir skaičiuoti. Kita vertus, šios anketos neleidžia pateikti subtilesnės nuomonės, atsakyti savais žodžiais, todėl tikėtina, kad sukaupta informacija bus ribota ar net klaidinama.

Kitos anketos yra atvirosios. Informantai turi daugiau galimybių išreikšti nuomonę savais žodžiais; jie nevaržomi rinktis iš to, kas nustatyta iš anksto. Atvirosios anketos paprastai pateikia išsamesnę informaciją negu uždarosios. Bandydamas giliau panirti į informanto mintis, tyrėjas gali plėtoti klausimus. Kita vertus, standarto nebuvimas reiškia, kad bus sunkiau atsakymus lyginti statistiškai.

Anketos klausimai paprastai išdėstomi taip, kad klausėjų grupė galėtų klausti ir užrašyti atsakymus ta pačia iš anksto nustatyta tvarka. Reikia, kad ir klausėjas, ir klausiamieji galėtų lengvai ir panašiai suprasti visus klausimus. Vykstant didelėms nacionalinėms apklausoms, kurias reguliariai atlieka valstybinės agentūros ir tyrimų organizacijos, interviu apima visą šalį daugmaž vienu metu. Tie, kurie ima interviu ir analizuoja rezultatus, negalėtų efektyviai dirbti, jeigu būtų priversti nuolat vienas kito prašyti paaiškinti klausimus ar atsakymus.

Anketose būtina atsižvelgti ir į informantų ypatumus. Ar jie supras, ką turėjo galvoje tyrėjas, užduodamas konkretų klausimą? Ar jiems pakanka informacijos sėkmingai atsakyti? Ar jie apskritai atsakinės? Informantai gali nežinoti ir anketos sąvokų. Pavyzdžiui, kai kuriuos žmones gali gluminti klausimas „kokia jūsų šeiminė padėtis?“. Geriau tiktų klausti „esate viengungis (-ė), vedęs (ištekėjusi), išsiskyręs (-usi), gyvenate skyrium?“. Prieš apklausas dažnai atliekami **žvalgomieji tyrimai**, kuriais siekiama aptikti tyrinėtojo nenumatytas problemas. Žvalgomieji tyrimai – tai bandymas, kurio metu anketą užpildo nedaug žmonių. Tuomet bet kokius sunkumus galima sureguliuoti prieš pradedant pagrindinę apklausą.

Atranka

Dažnai sociologus domina didelio individų skaičiaus ypatumai – pavyzdžiui, Britanijos gyventojų kaip viseto politinės nuostatos. Būtų neįmanoma tiesiogiai ištirti visus šiuos žmones, todėl tokiais atvejais tyrimai sutelkiami į **atranką** – imamą mažą visos grupės dalį. Jei gyventojų imtis parinkta tinkamai, tyrėjas paprastai būti tikras, kad iš jos gautus rezultatus galima apibendrinti visai populiacijai. Pavyzdžiui, vos dviejų–trijų tūkstančių rin-

„Tautos pasirinkimas?“

Vieną žinomiausių ankstyvųjų apklausų – „Tautos pasirinkimas?“ – prieš gerą pusę amžiaus atliko Paulas Lazarsfeldas drauge su keliais bendradarbiais (Lazarsfeld et al., 1948). Šiame tyrime, nagrinėjusiame, kaip ketino balsuoti Ohajo miesto Erio apygardoje gyventojai 1940 metų JAV prezidento rinkimų kampanijos metu, pirmąsyk buvo taikytos kelios pagrindinės iki šiol tebenaudojamos tyrimų metodikos. Norėdami pažvelgti šiek tiek giliau negu leistų paprasta anketa, tyrinėtojai septyniomis skirtingomis progomis apklausė kiekvieną rinkėjų imties narį. Tikslas buvo stebėti ir suprasti, kodėl keičiasi balsavimo nuostatos.

Tyrimas buvo pradėtas, iškėlus keletą apibrėžtų hipotezių. Pasak vienos iš jų, ketinimus balsuoti labiau veikia rinkėjams artimi bendruomenės santykiai bei įvykiai, o ne tolimi pasaulio reikalai – gauti duomenys patvirtino šią prielaidą. Tyrėjai sukūrė sudėtingas matavimo technikas politinėms nuostatoms analizuoti, tačiau jų darbas taip pat yra ir reikšmingas įnašas į teorinį mąstymą. Jie padėjo įtraukti kai kurias sąvokas, pavyzdžiui, „nuomonės lyderis“ ir „dvietapis komunikacijos srautas“. Tyrimas parodė, jog kai kurie individai – nuomonės lyderiai – linkę formuoti juos supančių žmonių politines nuomones. Žmonių požiūriai formuojasi ne tiesiogiai, bet dviejų etapų procese. Pirmajame etape nuomonės lyderiai reaguoja į politinius įvykius, o antrajame šie lyderiai daro įtaką kitiems – giminėms, draugams, bendradarbiams. Taip per asmeninius santykius perėję požiūriai, kuriuos išreiškė nuomonės lyderis, daro įtaką kitų individų atsakui į politines aktualijas.

kėjų tyrimai gali labai tiksliai parodyti gyventojų kaip viseto nuostatas ir ketinimus balsuoti. Bet norint pasiekti tokį tikslumą, **atrankos imtis** turi būti **reprezentatyvi**: tiriamų individų grupė privalo būti tipiška visiems gyventojams. Atranka – sudėtingesnis dalykas negu atrodo, todėl statistikai suformulavo principus teisingam atrankos imčių dydžiui ir rūšiai nustatyti.

Itin svarbi procedūra, taikoma atrankos reprezentatyvumui užtikrinti, yra **atsitiktinė atranka**, kai imtis pasirenkama taip, kad kiekvienas gyventojas turėtų vienodą tikimybę būti įtrauktas. Sudėtingiausias būdas sudaryti atsitiktinę atrankos imtį – suteikti kiekvienam gyventojui atskirą numerį, o po to kompiuteriu sukurti atsitiktinį sąrašą, iš kurio ir sudaroma imtis – pavyzdžiui, pasirenkant kas dešimtą atsitiktinės sekos numerį.

Apklausų privalumai ir trūkumai

Sociologiniuose tyrimuose apklausos plačiai taikomos – tai lemia keletas priežasčių. Išmatuoti bei įvertinti skaičiais ir analizuoti atsakymus į anketas gali būti lengviau negu medžiagą, sukauptą naudojant daugumą kitų tyrimo metodų. Apklausomis taip pat galima tyrinėti daugybę žmonių, pagaliau, jei tik pakanka lėšų, tyrėjai gali samdyti specializuotas apklausų agentūras, kad šios surinktų atsakymus. Šios rūšies tyrimai remiasi mokslinio metodo modeliu, kadangi apklausos duoda tyrėjams statistinį tiriamojo objekto matą.

Tačiau daugelis sociologų kritiškai vertina apklausų metodą. Jie teigia, jog gali atrodyti tikslūs net ir tokie duomenys, kurių teisingumas abejotinas dėl palyginti paviršutiniško pobūdžio, būdingo daugumai apklausos atsakymų. Kartais esti, kad didelė dalis informantų apskritai neatsako, ypač tuomet, kai anketos siunčiamos ir grįžta paštu. Gana įprasta skelbti tyrimus, pagrįstus rezultatais, gautais apklausus vos daugiau negu pusę atrankos imties informantų – kita vertus, paprastai stengiamasi pakartotinai susisiekti su neatsakiusiaisiais ar pakeisti juos kitais žmonėmis. Mažai žinoma apie tuos, kas nutarė nereaguoti į apklausas ar atsisakė duoti interviu.

Eksperimentai

Eksperimentą galima apibrėžti kaip pastangas patikrinti hipotezę tokiomis sąlygomis, kurias nustato ir ypač kontroliuoja pats eksperimentatorius. Eksperimentus dažnai taiko gamtos mokslai, nes šis tyrimo būdas teikia kur kas daugiau pranašumų palyginti su kitais. Eksperimento sąlygomis tyrėjas tiesiogiai kontroliuoja nagrinėjamas aplinkybes. Tačiau palyginti su gamtos mokslais, sociologija turi gana ribotas galimybes eksperimentuoti. Laboratorinėje aplinkoje įmanoma susodinti tik mažas individų grupes, o eksperimente dalyvaujantys žmonės žino, jog yra tiriami, todėl gali elgtis nenatūraliai. Tokie tiriamos elgsenos pokyčiai vadinami *Hawthorne'o* (Hotorno) *efektu.* XX a. ketvirtajame dešimtmetyje sociologai, kurie atliko darbo našumo tyrimus *Western Electric* bendrovės Hawthorne'o gamykloje prie Čikagos, nustebę pažymėjo, kad – nesvarbu, kurios eksperimentinės sąlygos (apšvietimo lygio, pertraukų modelio, darbo grupės dydžio ir pan.) buvo taikytos, – darbo našumas vis tiek didėjo. Darbininkai suvokė, jog yra įdėmiai stebimi, ir spartino įprastinį savo darbo tempą.

Vis dėlto kartais eksperimentiniai metodai sociologijoje gali būti taikomi naudingai. Pavyzdžiui, Philipas Zimbardo atliko išradingą eksperimentą, sukurdamas įsivaizduojamą kalėjimą, kuriame keletui studentų savanorių paskyrė sargybinių, o kitiems savanoriams – kalinių vaidmenis (1972). Jis siekė pamatyti, kaip stipriai skirtingų vaidmenų atlikimas keis požiūrius bei elgseną. Rezultatai pribloškė tyrinėtojus. Studentai, vaidinę sargybinius, netrukus ėmė elgtis autoritariškai – jie rodė tikrą priešiškumą kaliniams: įsakmiai jiems nurodinėjo, plūdo ir baugino. Kaliniai – priešingai, demonstravo apatiją ir maištingumą, kurie dažnai pastebimi tikruose kalėjimuose. Šie skirtumai buvo tokie ryškūs, o įtampa tokia didelė, jog eksperimentą teko nutraukti dar pradinėje stadijoje. Tačiau jo rezultatai buvo reikšmingi. Zimbardo padarė išvadą, kad elgsenas kalėjime labiau veikia pačios kalėjimo aplinkybės, o ne individualūs dalyvių ypatumai.

Gyvenimo istorijos

Priešingai eksperimentams, **gyvenimo istorijos** priklauso išimtinai sociologijai bei kitiems socialiniams mokslams. Gyvenimo istorijas sudaro biografinė medžiaga apie atskirus individus – paprastai ji surenkama patiems individams prisimenant savo gyvenimą. Palyginti su gyvenimo istorijų metodu, kitos tyrimo metodikos paprastai neduoda tiek daug informacijos apie tikėjimų raidą bėgant laikui. Tačiau gyvenimo istorijų tyrimuose retai kliaujamasi vien žmonių atmintimi. Individų teikiamai informacijai praplėsti ir jos pagrįstumui patikrinti naudojami tokie šaltiniai, kaip laiškai, nagrinėjamojo laikotarpio ataskaitos ir laikraščių straipsniai. Sociologų požiūriai į gyvenimo istorijų vertę skiriasi: kai kas jaučia, kad jos yra pernelyg nepatikimos naudingai informacijai gauti, tuo tarpu kiti mano jose glūdint tokius įžvalgų šaltinius, kuriems atverti netiktų beveik joks kitas tyrimo metodas.

Gyvenimo istorijos sėkmingai naudojamos itin reikšmingose studijose. Žymus ankstyvasis tyrimas – *The Polish Peasant in Europe and America* („Lenkų valstiečiai Europoje ir Amerikoje“), kurį atliko W. I. Thomas ir Florianas Znanieckis. Penki tyrimo tomai pirmą kartą buvo paskelbti 1918–1920 metais (Thomas ir Znaniecki, 1966). Šie mokslininkai pateikė jautresnę ir subtilesnę ataskaitą apie migracijos patirtį, negu būtų buvę įmanoma padaryti be jų surinktų interviu, laiškų bei laikraščių straipsnių.

Istorinė analizė

Sociologiniams tyrimams dažnai iš esmės svarbi istorinė žiūra. Juk siekiant įprasminti surinktą medžiaga apie konkrečią problemą, dažnai prireikia *laiko rakurso.* Sociologai neretai nori tiesiogiai tyrinėti praeities įvykius. Kai kuriuos istorijos laikotarpius taip tyrinėti galima tada, kai dar gyvi to laikotarpio liudininkai, kaip holokausto atveju, kai Antrojo pasaulinio karo metais daugybė žydų ir kitų žmonių žuvo koncentracijos stovyklose nuo nacių rankos. Tyrinėti **žodinę istoriją** – reiškia klausinėti žmonių apie įvykius, kuriuos

jiems kitados tam tikru gyvenimo metu buvo tekę matyti. Šios rūšies tiesioginiai tyrimai gali apimti tik tiek, kiek trunka žmogaus gyvenimas, tačiau vis daugiau reikšmės kaip sociologiniai bei istoriniai šaltiniai įgyja ir išsaugoti senesni įrašai. Kitu atveju, atlikdami istorinius ankstyvesnių laikotarpių tyrimus, sociologai priklauso nuo naudojamų dokumentų bei rašytinių duomenų, dažnai laikomų specialiuose bibliotekų fonduose ar nacionaliniuose archyvuose.

Įdomus **dokumentinių tyrimų** istoriniame kontekste pavyzdys – sociologo Anthony'o Ashwortho studija apie apkasų karą Pirmojo pasaulinio karo metais (1980). Ashworthui rūpėjo išnagrinėti, kaip gyveno vyrai, kuriems reikėjo ištisas savaites ištverti po nepaliaujama ugnimi sugrūstiems vienas šalia kito. Jis sėmėsi žinių iš įvairių dokumentinių šaltinių: oficialių karo istorijų, tarp jų – atskirų divizijų bei batalionų aprašymų, oficialių to meto publikacijų, neformalių pastabų bei duomenų, kuriuos turėjo pavieniai kareiviai, pagaliau asmeninių pasakojimų apie karo patirtį. Remdamasis tokia medžiagos įvairove, Ashworthas sugebėjo sukurti turtingą ir detalų gyvenimo apkasuose aprašymą. Mokslininkas atrado, jog dauguma kareivių išsiugdė savą požiūrį į tai, kaip dažnai turėtų susiremti su priešu, todėl neretai veiksmingai nepaisydavo savo vadų įsakymų. Pavyzdžiui, Kalėdų dieną vokiečių ir sąjungininkų kareiviai nutraukė karo veiksmus, o vienoje vietoje abi pusės netgi surengė neformalias futbolo rungtynes.

Lyginamųjų ir istorinių tyrimų derinimas

Ashwortho tyrimas apėmė palyginti trumpą laiko atkarpą. Norėdami parodyti tyrimą, kuris nagrinėjo gerokai ilgesnį laikotarpį ir taip pat taikė **lyginamąją analizę** istoriniame kontekste, kaip pavyzdį paimsime Thedos Skocpol *States and Social Revolutions,* 1979 („Valstybės ir socialinės revoliucijos"), vieną žinomiausių socialinės kaitos studijų. Skocpol iškėlė sau ambicingą užduotį: detalių empirinių tyrimų pagrindu sukurti revoliucijos kilmės ir prigimties teoriją. Į revoliucijos procesus ji pažvelgė trijuose skirtinguose istorijos kontekstuose: 1789 metų revoliucijos Prancūzijoje, 1917 metų revoliucijos Rusijoje (kuri atvedė į valdžią komunistus ir įkūrė Sovietų sąjungą, vėl panaikintą 1991 metais) ir 1949 metų revoliucijos Kinijoje (sukūrusios komunistinę Kiniją).

Sociologai, derinantys lyginamuosius ir istorinius tyrimus, atlieka vadinamąją *antrinę analizę.* Jie peržiūri įvairiausius dokumentinius šaltinius – oficialius duomenis ir istorinius pasakojimus bei ataskaitas – siekdami nustatyti nagrinėjamų atvejų panašumus ir skirtumus. Pasitelkusi šį metodą, Skocpol svariai ir įtikinamai išaiškino revoliucinę kaitą, jos interpretacijoje buvo pabrėžtos užslėptos struktūrinės socialinės sąlygos. Mokslininkė parodė, kad socialinės revoliucijos daugiausia įvyksta nenumatytai. Pavyzdžiui, dar prieš Rusijos revoliuciją nuversti tuometinį režimą bandė įvairios politinės grupuotės, tačiau nė viena iš jų, taip pat ir galiausiai į valdžią atėję bolševikai, nesitikėjo būtent tokios revoliucijos. Konfliktų bei prieštarų virtinė sužadino kur kas radikalesnės, negu numanyta, socialinės transformacijos procesą.

Socialinės kaitos tyrimai: globalizacijos atvejis

Tyrinėjant didelio masto socialinės kaitos procesus, paprastai būtina derinti lyginamąją ir istorinę žiūrą. Imkime, pavyzdžiui, globalizacijos, vienos iš svarbiausių šioje knygoje pabrėžtų temų, tyrimus. Su globalizacija susijusi kaita apima ilgą laikotarpį ir veikia milijonus žmonių. Tam tikrus globalizacijos aspektus galėtume tirti, pasitelkę pirma minėtas tyrimų metodikas. Tiek dalyvių stebėjimo, tiek apklausų, tiek ir gyvenimo istorijų medžiaga leistų mums panagrinėti, ką reiškia įsibėgėjančios globalizacijos patirtis konkretiems žmonėms specifiniame socialiniame kontekste. Galėtume antai pasidomėti, kaip žmonės prisitaiko prie globalinės rinkos, kurioje labiau neigu kada nors anksčiau įprasta keisti vieną darbą į kitą. Tačiau norint nubrėžti globalizacijos procesus kaip visetą, prireiktų kur kas plačiau aprėpiančių istorinių ir lyginamųjų tyrimų. Kaip ir kiti didieji kaitos procesai, globalizacija prasiveržė planuotais ir nepla-

nuotais padariniais. Kaip buvo aiškinama 15 skyriuje „Žiniasklaida ir komunikacijos“, internetas prasidėjo kaip projektas, parengtas JAV gynybos departamento vidaus reikmėms ir skirtas komunikacijai tarp įvairių šios sistemos segmentų palengvinti. Tačiau vėliau pasirodė, kad interneto poveikis kur kas didesnis, negu galėjo įsivaizduoti ar numatyti bet kuris jo kūrėjas.

Tyrimai realiajame pasaulyje: problemos, spąstai, dilemos

Kiekvienas, atlikinėjęs pirminius sociologinius tyrimus, gali paliudyti, jog tyrimai „realiajame pasaulyje“ iš tiesų atrodo visiškai kitaip, negu aiškina vadovėliai! Ėmęsis darbo tyrėjas gali įsitikinti, kad pirma pasirinktos tyrimo priemonės tik iš dalies pravers nagrinėjamai temai. Kitais atvejais gali iškilti nenumatytų sunkumų susisiekiant su tam tikru gyventojų segmentu arba sudarant veiksmingą apklausos anketą. Sociologinis tyrimas reikalauja tam tikro lankstumo; nėra neįprasta, atliekant vieną tyrimą, jungti kelis metodus, kurių kiekvienas taikomas kitiems papildyti bei patikrinti – pastarasis procesas vadinamas **trianguliacija**.

Iššūkius, susijusius su realių sociologinių tyrimų pradžia bei eiga, galime pamatyti dar sykį pažvelgę į Mitchello Duneiero miesto gyvenimo sociologijos studiją – Niujorko gatvės prekeivių ir elgetų tyrinėjimus (1999).

Rasės ir skurdo miesto erdvėse tyrimai

XX a. šeštąjį dešimtmetį Niujorko Greenwich Village tapo Jane Jacobs klasikinės sociologinės studijos apie miesto gyvenimo pobūdį (1961) objektu. Kaimynija mokslininkei buvo natūrali laboratorija, padėjusi suprasti, kokį svarbų vaidmenį kasdienės tarpusavio sąveikos gatvėje atlieka, sutelkiant bendruomenės gyvenimą ir suteikiant galimybę svetimiems žmonėms gyventi visai šalia vienas kito.

Praslinkus keturiems dešimtmečiams, Mitchellui Duneierui buvo įdomu sužinoti, kaipgi pasikeitė Greenwich Village gatvės gyvenimo pobūdis nuo Jacobs studijos laikų. Kaimynija buvo išsaugojusi tuometinį bohemišką charakterį, tačiau į ją įsijungė nauji gyventojai. Grupė skurdžių, juodaodžių, daugiausia benamių vyrų ėmė uždarbiauti kaimynijos gatvėse. Kai kurie jų dirbo gatvės prekeiviais: įsitaisę ant šaligatvio pardavinėjo knygas ir žurnalus, kiti prekiaudavo tuo, ką buvo iškapstę iš kaimynijos sąvartynų. Dar kiti elgetavo, iš praeivių kaulydami smulkių pinigų.

Kaip sociologas turėtų „studijuoti“ gatvės gyvenimo tėkmę? Duneieras pradėjo tyrimą nuo asmeninio ryšio su vienu iš gatvės prekeivių – Hakimu Hasanu. Nuolatos pirkdamas iš Hakimo, Duneieras pastebėjo, kaip dažnai prie jo prekystalio susiburia žmonės pašnekėti apie knygas, politiką, filosofiją. Hakimas buvo pavyzdinis „viešasis personažas“ – gatvės gyvenimo priklausinys, nuolatos bendraujantis su daugybe įvairių žmonių. Duneieras manė, kad Hakimo vaidmuo gatvėje ir kiek neįprasta jo gyvenimo istorija (prekeivis paliko korporacijų pasaulį, kad pardavinėtų knygas gatvėje) galėtų suteikti svarbią įžvalgą į Greenwich Village gatvės gyvenimą.

Nors iš pradžių Hakimas abejojo, ar tapti tyrimo objektu, tačiau ilgainiui sutiko bendradarbiauti su Duneieru ir leido rašyti apie savo darbą bei gyvenimą. Duneieras atliko etnografinį lauko tyrimą: jis leido laiką stebėdamas Hakimą už prekystalio, klausydamasis pirkėjų pokalbių su pardavėju, pats su juo bendraudamas ir akivaizdžiai regėdamas, kaip knygų buvimas ant šaligatvio gali įkvėpti dialogus bei debatus. Po dvejus metus trukusio stebėjimo Duneieras aprašė rankraštyje savo tyrimą apie gatvės prekeivio kasdienį gyvenimą bei veiklą ir žmones, kurie ateidavo pas jį pasikalbėti apie knygas.

Tyrimo fokuso permąstymas

Rankraštis buvo priimtas spausdinti, tačiau Duneieras nerimavo. Jis buvo prašęs Hakimo įvertinti rankraštį – šis procesas kartais vadinamas „informanto patvirtinimu“ – ir kamavosi dėl vienos iš jo pastabų. Hakimas manė, jog rankraštyje per daug dėmesio sutelkta į jį patį bei jo prekystalį. Jis juto, kad Duneiero tyrimo fokusas pernelyg siauras aprėpti kitai reikšmingai vyksmo ant šaligatvio di-

Lentelė 20.2. Keturi pagrindiniai metodai, taikomi sociologiniuose tyrimuose

Tyrimų metodas	Privalumai	Trūkumai
Etnografija	Palyginti su kitais metodais paprastai gaunama turtingesnė ir išsamesnė informacija. Etnografija gali pateikti platesnį socialinių procesų supratimą.	Gali būti taikoma tik palyginti mažoms grupėms ar bendruomenėms tirti. Surinkti duomenys gali tikti tik ištirtoms grupėms ar bendruomenėms; nėra lengva apibendrinti, remiantis pavieniu lauko tyrimu.
Apklausos	Suteikia galimybę surinkti efektyvius duomenis apie didelį individų skaičių. Leidžia tiksliai palyginti informantų atsakymus.	Surinkta medžiaga gali būti paviršutiniška; anketoms esant itin standartizuotoms, gali būti užglostyti reikšmingi informantų požiūrių skirtumai. Atsakymai gali rodyti tai, ką žmonės skelbiasi tikį, o ne tai, kuo jie iš tiesų tiki.
Eksperimentai	Tyrėjas gali kontroliuoti konkrečių kintamųjų įtaką. Paprastai eksperimentus lengviau gali pakartoti vėlesnieji tyrėjai.	Daugelio socialinio gyvenimo aspektų neįmanoma perkelti į laboratoriją. Tiriamųjų atsaką gali paveikti jų eksperimentinė padėtis.
Dokumentiniai tyrimai	Atsižvelgiant į nagrinėjamų dokumentų rūšį, gali suteikti svarbios medžiagos, taip pat duomenų apie daug žmonių. Dažnai šie tyrimai iš esmės reikšmingi, jei studija visiškai istorinė arba turi apibrėžtą istorinį matmenį.	Tyrėjas priklauso nuo egzistuojančių šaltinių, kurie gali būti daliniai. Gali būti sunku interpretuoti šaltinius kaip tikrų tendencijų atspindį – pavyzdžiui, tam tikros oficialios statistikos atveju.

namikai – kitaip tariant, jo vieno atvejis negalėjo adekvačiai atskleisti socialinio gyvenimo gatvėse sudėtingumo.

Duneieras suprato Hakimo pastabas esant pagrįstas ir pasiūlė naujovišką būdą tyrimo projektui toliau plėtoti. Jis pasikvietė Hakimą drauge vesti seminarą Kalifornijos universitete – taip buvo galima detalizuoti rankraštyje nagrinėjamas problemas, kartu įtraukiant į diskusiją grupę studentų. Drauge su Hakimu vesdamas seminarą „Gatvės gyvenimas ir minties gyvenimas juodojoje Amerikoje“, Duneieras plėtė savo tyrimo fokusą. Jis ėmė suprasti, kaip, pasirėmus platesne gatvės gyvenimo traktuote, galima būtų įveikti kai kuriuos pirminio tyrimo ribotumus. Reikšmingų šiuo atžvilgiu nuorodų pateikė studentų klausimai: kur Hakimas gaudavo knygų; kokį vaidmenį gatvėje atliko elgetos; kaip su šiais vyrais bendraudavo baltieji kaimynijos gyventojai? Leidęs įdėmiai peržiūrėti savo pradinį darbą, Duneieras galėjo apibrėžti naują šio tyrimo traktuotę.

Dalyvaujančio stebėtojo „įsitraukimas“

Grįžęs į Greenwich Village rajoną Duneieras liovėsi buvęs vien stebėtoju – jis tapo aktyviu šio kasdienio gyvenimo dalyviu. Hakimo padedamas mokslininkas susitarė su žurnalų pardavėju Marvinu gretimame kvartale, kad praleis vasarą dirbdamas pastarajam už jo prekystalio. Marvinas „parėmė“ Duneiero buvimą kvartale, pristatydamas jį kitiems vyrams, gatvėje užsidirbantiems gyvenimui, ir parodydamas pasitikėjimą mokslininko tyrimu. Tačiau netgi palaikomas Marvino ir Hakimo, Duneieras kaip dalyvaujantis stebėtojas patyrė keletą iššūkių. „Įsitraukimo“ į gatvės gyvenimą procesas pareikalavo laiko ir kantrybės. Kaip itin išsilavinęs, vidurinės klasės aukštuomenei priklausantis baltasis, Duneieras užėmė socialinę padėtį, kuri labai skyrėsi nuo jo pagrindinių tiriamųjų – skurdžių, juodaodžių, stigma paženklintų vyrų – padėties. Tyrėjas pripažino, kad būtų beprasmiška mėginti „pritapti“ – jis išsiskirtų netgi tuomet, jei pakeistų savo aprangą bei kalbėseną. Todėl

Duneieras daugiausia dėmesio skyrė kitkam – pamažu mezgė abipusiai pagarbius santykius su žmonėmis gatvėje. Jis daugiau klausėsi, negu kalbėjo pats, o neformaliais pokalbiais kliovėsi labiau negu „formaliais" interviu. Duneieras gavo kvartalo vyrų sutikimą po savuoju žurnalų prekystaliu nuolatos laikyti įjungtą magnetofoną; jie susipažino su prietaisu ir dažnai savanoriškai jį „valdydavo", įrašinėdami mokslininkui tuomet, kai šis pasitraukdavo nuo prekystalio ar būdavo išvykęs iš miesto.

Duneiero buvimui pamažu buvo pritarta, ir per kitus dvejus metus jis virto nuolatiniu šaligatvio priklausiniu. Nors mokslininkui pavyko „įsitraukti" į gatvės gyvenimą, jis suprato, kad *toleruoti* dalyvaujantį stebėtoją ir *pasitikėti* juo – nebūtinai vienas ir tas pat. Duneieras žinojo, jog kai kurie kvartalo vyrai abejojo tikraisiais jo tyrimo motyvais ir manė, kad jis siekia pasipelnyti iš knygos apie jų gyvenimus. Kitiems atrodė, jog mokslininkas geranoris, tačiau naivus, todėl pagrįstai „tinkamas" išnaudoti. Duneierui pradėjus leisti laiką gatvėje, kai kurie elgetos laikė jį „turtingu pašaliečiu", todėl nuolatos kaulijo bent kiek pinigų. Mokslininkui buvo sunku atsispirti tokiems prašymams, nors jis pats finansavo savo tyrimą ir neturėjo daug atliekamų lėšų. Duneieras jautėsi patekęs į itin keblią padėtį – kaipgi galima skelbti mokslininko siekį ir didelę pagarbą kasdienei šių žmonių kovai, nuolatos to nepatvirtinant dalijamais centais ir dolerio banknotais? Nors ir labai sunkiai, jis vis dėlto išmoko atsakyti „ne" į nuolatinius prašymus pinigų, tačiau noriai padėdavo kitaip, pavyzdžiui, pakalbėdamas su namų savininkais ar pasidalydamas turimomis teisės žiniomis. Duneieras suvokė, jog vienas iš didžiausių iššūkių, su kuriais jam kaip etnografui teko susidurti nuskurdusioje bendruomenėje – tai būtinybė spręsti, kada priimtina kištis į jo tyrimo esmę sudarančių žmonių gyvenimus.

Etnografinių duomenų skelbimas: anonimiškumas, sutikimas ir galios santykiai

Visi tyrimai apie žmones gali kelti etikos dilemų. Duneieras su žmonėmis gatvėje buvo sąžiningas: pristatė savo tyrimo tikslus ir save patį kaip sociologą, tačiau jam reikėjo paisyti etikos dalykų ir skelbiant surinktus tyrimo duomenis. Paskelbti etnografinio tyrimo rezultatai šio tyrimo objektams gali atrodyti įžeidžiami, esą nepalankiai juos nušvietė arba paviešino nuostatas bei elgsenas, kurias šie žmonės būtų norėję išsaugoti kaip privačias. Ši problema galėjo kilti ir Duneiero tyrime: rankraštyje buvo detalizuojamos tokios temos, kaip šlapinimasis viešumoje, priekabiavimas prie praeinančių moterų, girtavimas ir narkomanija, nesutarimai su vietos policija. Duneieras tyrė individus, kurie buvo pažeidžiami ir palyginti bejėgiai; paskelbus tyrimą, jiems būtų buvę sunku „atsikirsti" knygai ir jos turiniui.

Skelbdamas surinktus duomenis knygoje *Sidewalk,* 1999 („Šaligatvis"), Duneieras nutraukė kai kurių sociologų pamėgtą praktiką nuslėpti darbe aptariamų žmonių vardus bei vietovių pavadinimus. Jis buvo įsitikinęs, jog atskleisdamas tikrąją tyrimo objektų tapatybę, pakylės savo žinias į aukštesnį atskaitomybės lygmenį. Maža to, pasak Duneiero, žmonėms gatvėje nerūpėjo, kad jų tapatybė bus atskleista, kai kuriems veikiau patiko idėja, jog knygoje pasirodys jų žodžiai ir atvaizdai. Spręsdamas, ar atsisakyti anonimiškumo, Duneieras vis dėlto pasirūpino, kad kiekvienas knygoje minimas asmuo suvoktų, kaip bus pavaizduotas. Į viešbučio greta šaligatvio kambarį jis atsinešė galutinį rankraščio variantą ir kvietė kiekvieną iš knygoje aprašomų asmenų peržiūrėti visas vietas, kuriose pastarasis paminėtas. Pasirodė, kad šis procesas nebuvo lengvas. Daugelį vyrų labiau domino jų išvaizda nuotraukose, o ne argumentacija, pateikta knygoje. Duneieras pastebėjo, jog pastangos elgtis „pagarbiai" ir rodyti tekstą jame aprašytiems žmonėms dažnai atsigręžia prieš jį patį – priverčia jaustis taip, tarsi jis būtų primetęs savo tvarkaraštį to anaiptol netrukštančiai auditorijai. Šis procesas buvo tikra kova, tačiau Duneieras tikėjo jo būtinumu, kad knyga būtų dora žmonių gatvėje atžvilgiu.

Visame tyrime Duneieras itin jautriai žvelgė į savo ir žmonių gatvėje rasines, klasines ir socialinės padėties skirtybes. Net galutinėje rankraščio redakcijoje jam buvo sunku nepaisyti galios san-

Statistinės sąvokos

Sociologiniuose tyrimuose, analizuojant surinktus duomenis, dažnai taikomos statistinės metodikos. Kai kurios yra labai įmantrios ir sudėtingos, tačiau dažniausiai taikomas lengva suprasti. Įprasčiausi matavimai – **vidutinė reikšmė** (būdai viduriniam dydžiui apskaičiuoti) ir **koreliacijos koeficientai** (matavimai, kiek vienas kintamasis atitinkamai priklauso nuo kito).

Egzistuoja trys metodai viduriniams dydžiams apskaičiuoti, ir kiekvienas iš jų turi savus privalumus bei trūkumus. Pavyzdžiui, panagrinėkime asmeninę nuosavybę (visą turtą – namus, automobilius, banko sąskaitas ir investicijas), priklausančią trylikai individų. Tarkime, kad jiems priklauso (svarais sterlingų):

1	00 (nulis)
2	5000
3	10 000
4	20 000
5	40 000
6	40 000
7	40 000
8	80 000
9	100 000
10	150 000
11	200 000
12	400 000
13	10 000 000

Vidurkis apskaičiuojamas sudėjus visų trylikos žmonių asmeninę nuosavybę ir gautą sumą padalijus iš trylikos. Suma siekia 11 085 000 svarų sterlingų, o padaliję ją taip, kaip sakėme, gausime 852 692,31 svarų sterlingų vidurkį. Dažnai naudinga skaičiuoti būtent vidurkį, kadangi jis pagrįstas visų pateiktų duomenų aprėptimi. Tačiau jis gali klaidinti tuomet, kai vienas ar keli atvejai stipriai skiriasi nuo daugumos. Pateiktame pavyzdyje vidurkis iš esmės netinka vidutinei reikšmei matuoti, kadangi vienas labai didelis skaičius – 10 000 000 – iškreipia visa kita. Todėl, pažvelgus į vidurkį, galėtų atrodyti, kad daugumai žmonių priklauso kur kas didesnis turtas, negu iš tikrųjų.

Tokiais atvejais galima taikyti vieną iš kitų dviejų matų. **Moda** yra dažniausiai pasikartojantis konkrečios duomenų sekos skaičius. Mūsų pavyzdyje ji sudaro 40 000 svarų sterlingų. Modos problema ta, kad ji neatsižvelgia į visą duomenų skirstinį, kitaip tariant, į aprėpiamų skaičių diapazoną. Atvejis, dažniausiai pasitaikantis skaičių sekoje, nebūtinai yra reprezentatyvus visam skirstiniui, taigi gali būti nenaudingas kaip vidutinė reikšmė.

Trečiasis matas yra **mediana** – skaičius, atsidūręs bet kurios skaičių sekos viduryje; mūsų atveju tai septintasis skaičius – 40 000. Nagrinėjamą pavyzdį sudaro nelyginis skaičių kiekis – trylika. Jei turėtume lyginį – pavyzdžiui, dvylikos – skaičių kiekį, medianą reikėtų skaičiuoti, imant dviejų viduryje esančių (mūsų atveju šešto ir septinto) skaičių vidurkį. Tačiau mediana, kaip ir moda, niekaip neperteikia tikro matuojamųjų duomenų diapazono.

Kartais, norėdami išvengti apgaulingo vidutinės reikšmės vaizdo pateikimo, tyrėjai taiko daugiau negu vieną vidutinės reikšmės matą. Tačiau dažniau jie skaičiuoja nagrinėjamų duomenų **standartinę deviaciją** (nuokrypį). Tai būdas apskaičiuoti **sklaidos mastą** arba skaičių sekos diapazoną, kuris mūsų atveju svyruoja nuo nulio iki 10 000 000 svarų sterlingų.

Koreliacijos koeficientai reikalingi, norint parodyti, kaip glaudžiai susiję du (ar keli) kintamieji. Kuomet du kintamieji visiškai koreliuoja, galime kalbėti apie tiesinę teigiamą koreliaciją, kurios išraiška 1,0. Kai tarp kintamųjų nėra jokios koreliacijos – apskritai jokio nuolatinio ryšio – koeficientas lygus nuliui. Tiesinė neigiama koreliacija, kurios išraiška yra –1,0, egzistuoja tuomet, kai du kintamuosius visiškai susieja atvirkštinė tarpusavio priklausomybė. Socialiniuose moksluose niekada nebūna tiesinių koreliacijų. Paprastai manoma, kad stiprų ryšį tarp bet kurių nagrinėjamų kintamųjų rodo teigiamos arba neigiamos koreliacijos, turinčios 0,6 ar didesnį koeficientą. Tokio lygio teigiamas koreliacijas galima aptikti, pavyzdžiui, tarp socialinės klasinės aplinkos ir rinkėjų elgsenos.

Lentelių skaitymas

Skaitydami sociologinę literatūrą, dažnai susidursite su lentelėmis. Kartais jos atrodo sudėtingos, tačiau kiekvieną lengvai suprasite, jei laikysitės kelių pagrindinių toliau pateikiamų taisyklių, kurios ilgainiui taps tiesiog įpročiu.

Nepasiduokite pagundai praleisti lenteles; jose koncentruotai pateikta informacija, kurią galima perskaityti kur kas greičiau, negu tą pačią aprašytą informaciją. Įgudę interpretuoti lenteles sugebėsite patikrinti, kiek iš tiesų paremtos autoriaus išvados.

1. Perskaitykite visą pavadinimą. Lentelių pavadinimai kartais būna ilgoki. Tai rodo tyrėjo pastangas tiksliai išdėstyti pristatomos informacijos pobūdį. Lentelės pavyzdyje pateikta, pirma, duomenų objektas, antra, faktas, kad lentelėje yra lyginamoji medžiaga, ir, trečia, faktas, jog pateikti tik riboto šalių skaičiaus duomenys.
2. Paieškokite aiškinamųjų komentarų ar pastabų apie duomenis. Pastaba, esanti lentelės pavyzdžio apačioje ir susieta su pagrindinio stulpelio antrašte, pažymi, kad duomenys apima visus registruotus automobilius. Tai svarbus faktas, kadangi kai kuriose šalyse automobilių, registruotų reikiama tvarka, procentas gali būti mažesnis negu kitose. Pastaboje gali būti pasakyta, kaip rinkta medžiaga arba kodėl ji pateikta būtent taip. Jei tyrėjas ne pats rinko duomenis, o pasirėmė kitur pirmąsyk pateiktais duomenimis, bus nurodytas jų šaltinis. Kartais šaltinis leidžia įžvelgti, ar patikima informacija, taip pat nurodo, kur galima rasti pirminius duomenis. Mūsų lentelėje šaltinio nuoroda paaiškina, kad duomenys paimti iš daugiau negu vieno šaltinio.
3. Perskaitykite antraštes lentelės viršuje ir kairėje (kartais pasitaiko lentelių, kurių „antraštės" perkeltos iš viršaus į apačią). Antraštės parodo, kokia informacija yra kiekvienoje eilutėje ir stulpelyje. Skaitydami lentelėje esančius skaičius, visąlaik atminkite kiekvieną antraščių rinkinį. Mūsų pavyzdyje antraštės, esančios kairėje, nurodo nagrinėjamas šalis, o viršuje – automobilių nuosavybės lygius ir konkretaus lygio metus.

Lentelės pavyzdys. Automobilių nuosavybė: kelių parinktų šalių palyginimas

	Automobilių skaičius 1000 suaugusių gyventojų[a]				
	1971	**1981**	**1984**	**1989**	**1993 m., arba naujausi duomenys**
Airija	141	202	226	228	–
Brazilija	12	78	84	98	–
Čilė	19	45	56	67	–
Graikija	30	94	116	150	–
Italija	210	322	359	424	500
Japonija	100	209	207	286	300
JAV	448	536	540	607	570
JK	224	317	343	366	360
Prancūzija	261	348	360	475	420
Švedija	291	348	445	445	410
Vakarų Vokietija	247	385	312	479	470[b]

[a] Visi registruoti automobiliai.
[b] 1993 metais automobilių visoje Vokietijoje.
Šaltiniai: International Road Federation, United Nations Annual Bulletin of Transport Statistics, reported in *Social Trends* (1987), p. 68; Statistical Office of the European Community, *Basic Statistics of the Community* (Luxembourg: European Union, 1991); 1993 metų, arba naujausi duomenis iš *The Economist, Pocket World in Figures,* 1996.

4. Nustatykite taikytus matus; skaičiai lentelėje gali rodyti vienetus, procentus, vidurkius ar kitus matmenis. Kartais pravartu paversti skaičius į jums naudingesnę formą: jei, pavyzdžiui, nepateikti procentai, galbūt verta juos apskaičiuoti.
5. Pasvarstykite, kokias išvadas galima padaryti iš lentelės informacijos. Autoriai aptaria daugumą savo lentelių, taigi jų mintis reikia turėti galvoje. Tačiau taip pat derėtų savęs paklausti, kokias tolesnes problemas ar klausimus galėtų sukelti šie duomenys.

Lentelės pavyzdyje galima pastebėti kelias įdomias tendencijas. Pirma, įvairiose šalyse automobilių nuosavybės lygis gerokai skiriasi: automobilių skaičius 1000 gyventojų JAV beveik dešimt kartų didesnis negu Čilėje. Antra, esama aiškaus ryšio tarp automobilių nuosavybės ir šalies turtingumo. Iš tiesų, automobilių nuosavybės santykius galėtume taikyti kaip apytikrius skirtingos gerovės rodiklius. Trečia, beveik visose pateiktose šalyse 1971–1989 metais automobilių nuosavybės lygis pakilo, tačiau vienur prieaugio būta didesnio negu kitur – tai veikiausiai rodo, kad šalims nevienodai sekėsi skatinti ekonomikos augimą ar vytis kitas šalis. Ketvirta, į šiuos duomenis reikėtų žvelgti platesniu politiniu rakursu. Pavyzdžiui, šiek tiek žemesnis automobilių nuosavybės lygis Vokietijoje 1993 metais rodo Vakarų ir Rytų Vokietijos susivienijimo procesą. Penkta, būtina atsižvelgti ir į duomenų šaltinius. Pavyzdžiui, Jungtinės Karalystės, Prancūzijos, Švedijos ir JAV atveju mažesnius 1993 metų, palyginti su 1989 metais, skaičius iš dalies galima paaiškinti tuo, kad buvo remtasi skirtingais šaltiniais. Dirbant su duomenimis, reikia būti apdairiam, o idealiu atveju – tikrinti statistiką.

tykių tarp savęs – knygos autoriaus – ir žmonių, kurie joje buvo aprašmi kaip tyrimo objektai. Manydamas, jog svarbu suteikti aprašomiems žmonėms galimybę pareikšti savo nuomonę apie atliktą tyrimą, Duneieras paprašė Hakimą parašyti knygai pabaigos žodį. Nors Hakimas tikrai negalėjo kalbėti visų kvartalo žmonių vardu, tačiau iš pat pradžių dalyvaudamas projekte jis turėjo progą pasiūlyti kitokį negu tyrėjo požiūrį.

Duneieras taip pat žinojo, kad baltieji mokslininkai buvo linkę savo tikslams savintis vargingai gyvenančių juodaodžių žodžius bei įvaizdžius. Jam buvo svarbu, kad atliekamas tyrimas neįamžintų tokių mokslinio išnaudojimo formų, todėl jis teisinėmis priemonėmis užtikrino, jog dalysis autoriniu atlyginimu su vyrais, aprašytais jo knygoje. Duneieras pripažino, kad socialinio tyrinėtojo veiksmų neįmanoma atskirti nuo platesnio istorinio bei kultūrinio konteksto, kuriame jie vyksta. Savo kaip sociologo vaidmeniu jis ketino prisidėti prie to, kad įveiktų, o ne sustiprintų takoskyrą tarp privilegijuotųjų ir nuskriaustųjų toje miesto aplinkoje, kurioje dirbo.

Išvados: sociologijos įtaka

Sociologiniai tyrimai dažnai domina daugelį žmonių, esančių už intelektinės sociologų bendruomenės ribų, o jų rezultatai neretai paskleidžiami plačiau. Būtina pabrėžti, jog sociologija nėra vien moderniųjų visuomenių *tyrimas*; ji – reikšmingas šių visuomenių *gyvenimo tąsos* elementas. Tai rodo vykstančios transformacijos, kurios veikia santuoką, seksualumą ir šeimą. Socialinių tyrimų duomenys viešinami, todėl tik nedaugelis žmonių, gyvenančių moderniosiose visuomenėse, beveik nieko nežino apie šiuos pokyčius. Sociologinės žinios veikia mūsų mąstymą ir elgseną sudėtingais, dažnai subtiliais būdais – taip performuojama pati sociologinių tyrinėjimų sritis.

Neturėtume stebėtis, kad sociologų surinkti duomenys dažnai glaudžiai koreliuoja su sveiko proto įsitikinimais. Taip yra ne todėl, kad sociologija tiesiog atranda tai, ką jau žinome; veikiau sociologiniai tyrimai nuolatos daro įtaką mūsų bendrajam žinojimui apie tai, kas iš tiesų *yra* visuomenė.

20

TEMOS SANTRAUKA

1. Sociologai tiria socialinį gyvenimą, keldami skirtingus klausimus ir, naudodami sisteminius tyrimus, bando rasti atsakymus. Šie klausimai gali būti faktiniai, lyginamieji, raidos arba teoriniai.
2. Pasak sociologijos įkūrėjų, sociologija yra mokslas tuo atžvilgiu, kad apima sisteminius tyrinėjimo metodus ir teorijų vertinimą remiantis faktais bei loginiais argumentais. Tačiau sociologijos negalima tiesiogiai modeliuoti pagal gamtos mokslus, nes žmogaus elgsenos tyrimai esmingai skiriasi nuo gamtos pasaulio tyrimų.
3. Visi tyrimai prasideda nuo tiriamosios problemos, kuri tyrėjui kelia nerimą ar stebina, iškėlimo. Mintį nagrinėti tam tikras problemas gali paakinti literatūros spragos, teoriniai debatai arba praktiniai socialinio pasaulio klausimai. Galima išskirti keletą aiškių tyrimų strategijos kūrimo stadijų – tiesa, atliekant faktinius tyrimus retai laikomasi būtent tokios sekos.
4. Priežastinis ryšys tarp dviejų įvykių ar situacijų – tai ryšys, kai vienas įvykis arba situacija sukuria ar sukelia kitą. Šis dalykas problemiškesnis, negu atrodytų pažvelgus paviršutiniškai. Priežastingumą būtina skirti nuo koreliacijos. Pastaroji susijusi su dviejų kintamųjų nuolatinio tarpusavio ryšio buvimu. Kintamasis yra matmuo, leidžiantis palyginti – pavyzdžiui, amžius, pajamos, nusikalstamumo lygis procentais ir t. t. Turime skirti nepriklausomus ir jų veikiamus priklausomus kintamuosius. Sociologai dažnai pasitelkia kontrolę, kad, išlaikydami kitus veiksnius pastovius, išskirtų priežastinį ryšį.
5. Tyrimų metodai susiję su būdais, naudojamais tyrimui atlikti. Etnografinio tyrimo atveju sociologas ilgą laiką bendrauja su tiriamąja grupe ar bendruomene. Kitas metodas – apklausos – apima anketų siuntimą ar pildymą, didelių gyventojų grupių atranką. Atliekant dokumentinius tyrimus, informacijos ieškoma spaudos archyvuose ar kituose šaltiniuose. Prie kitų tyrimo metodų priskiriami eksperimentai, gyvenimo istorijos, istorinė analizė ir lyginamieji tyrimai.
6. Kiekvienas iš įvairių tyrimo metodų yra savaip ribotas. Dėl šios priežasties tyrėjai savo darbe dažnai derina du ar kelis tyrimo metodus, kurių kiekvienas patikrina ar papildo kitais metodais surinktą medžiagą. Tai vadinama trianguliacija. Geriausi sociologinio darbo pavyzdžiai derina istorinį ir lyginamąjį rakursą.
7. Sociologinius tyrimus atliekantis tyrėjas dažnai susiduria su etikos dilemomis. Jos gali kilti tuomet, kai tyrėjas apgauna tyrimo objektus, arba tuomet, kai surinktų tyrimo duomenų publikacija galėtų neigiamai paveikti tiriamųjų jausmus ar gyvenimus. Nėra visiškai patenkinamo būdo šiems klausimams spręsti, tačiau tyrėjai turėtų būti jautrūs dilemoms, kurios kyla jų darbe.

Pasvarstykite dar kartą

1. Jei dauguma tyrimo projektų prasideda nuo tiriamųjų problemų, kam gi tenka spręsti, kas yra problema?
2. Kodėl taip svarbu sukurti konkrečią hipotezę, kurią galima palaikyti ar paneigti?
3. Kodėl tyrimo procesas retai rutuliojasi pagal planą?
4. Kaip gali tyrėjas sumažinti klaidos ir/arba šališkumo galimybę?
5. Ar vieni tyrimų metodai yra moksliškesni už kitus?
6. Kodėl iš esmės svarbu skirti koreliaciją ir priežastingumą?

Papildoma literatūra

Martin Hammersley and **Paul Atkinson**. *Ethnography: Principles in Practice.*– London: Routledge, 1995.

Lee Harvey, **Morag MacDonald** and **Anne Devany**. *Doing Sociology.*– London: Macmillan, 1992.

Charles Ragin. *Constructing Social Research: The Unity and Diversity of Method.*– Thousand Oaks, Calif.: Pine Forge Press, 1994.

Interneto nuorodos

Bath Information and Data Service
http://www.bids.ac.uk

BUBL – National Information Service for the higher education community
http://bubl.ac.uk/admin/purpose.htm

Census Information Gateway
http://census.ac.uk

Institute for Social and Economic Research (ESRC and University of Essex)
http://www.irc.essex.ac.uk

Market and Opinion Research International (MORI)
http://www.mori.com

Social Science Information Gateway
http://www.sosig.ac.uk

21

Teoriniai sociologijos pagrindai

- **Teorinės dilemos** 610
- **Vėlesnės teorijos** 618
- **Išvados** 624
- **Temos santrauka** 624
- **Pasvarstykite dar kartą** 625

21 skyrius.
Teoriniai sociologijos pagrindai

Vertinti teorines sociologijos kryptis – viliojantis, tačiau didžiulis ir sunkus uždavinys. Teorinės diskusijos pagal apibrėžimą yra abstraktesnės negu empirinio pobūdžio polemika. Gali pasirodyti, jog vieningos teorinės paradigmos, dominuojančios visoje sociologijoje, nebuvimas yra šio dalyko silpnybės ženklas. Tačiau taip nėra. Priešingai, konkuruojančių teorinių traktuočių bei teorijų varžymasis išreiškia sociologinės veiklos gyvybiškumą. Tirdama žmones – mus pačius – teorinė įvairovė gelbsti nuo dogmos. Žmogaus elgsena yra sudėtinga ir daugialypė, taigi mažai tikėtina, kad viena teorinė žiūra galėtų apimti visus jos aspektus. Teorinių krypčių įvairovė atveria turtingą idėjų šaltinį, iš kurio galima semtis tyrinėjant, ir skatina vaizduotės gebas, iš esmės svarbias sociologinės profesijos pažangai.

Daugelyje skirtingų sociologinės veiklos sričių buvo sukurtos įvairios teorijos. Kai kurios formuluojamos labai tiksliai, kartais išreiškiamos net matematiškai – nors tai būdingiau ne sociologijai, bet kitiems socialiniams mokslams (ypač ekonomikai).

Vienos teorijos atmainos mėgina išaiškinti kur kas daugiau už kitas; esama skirtingų nuomonių dėl to, kiek sociologams pageidautina ar naudinga užsiimti labai didelės apimties teorijų plėtojimu. Pavyzdžiui, amerikietis sociologas Robertas K. Mertonas įtaigiai tvirtina, kad sociologams reikėtų sutelkti dėmesį į tai, ką jis vadina *vidurinio lygmens teorijomis* (1957). Užuot bandę kurti didžiuosius teorinius modelius, turėtume būti kuklesni.

Vidurinio lygmens teorijos yra gana konkrečios, todėl jas galima tiesiogiai patikrinti empiriniais tyrimais. Kartu jos yra ir pakankamai bendros skirtingų reiškinių diapazonui apimti. Toks pavyzdys yra santykinio nepritekliaus teorija. Pasak jos, žmonės vertina savo materialinę padėtį atsižvelgdami į tai, su kuo save lygina. Taigi nepritekliaus jausmas nėra tiesiogiai susijęs su individų patiriamo skurdo lygmeniu (žr. p. 297). Tikėtina, kad šeima, gyvenanti mažame name neturtingoje vietovėje, kur kiekvieno žmogaus materialinė padėtis daugmaž panaši, mažiau jausis nuskriausta, negu ta, kuri gyvena tokiame pat name, tačiau kitoje kaimynijoje, kur dauguma namų kur kas didesni ir turtingesni.

Tikra tiesa, kad kuo teorija platesnė ir ambicingesnė, tuo sunkiau patikrinti ją empiriškai. Kita vertus, atrodo, nėra jokios objektyvios priežasties būtinai apriboti sociologinį mąstymą „viduriniu lygmeniu“. Norėdami pamatyti, kodėl taip yra, kaip pavyzdį pasitelkime teoriją, Maxo Weberio pateiktą studijoje „Protestantiškoji etika ir kapitalizmo dvasia“ (1976; pirmoji laida 1904–1905). Šiuo žymiu veikalu jau rėmėmės ankstesniuose skyriuose (žr. 12 skyrių „Moderniosios organizacijos“, p. 327, ir 17 skyrių „Religija“, p. 499).

Maxas Weberis: protestantiškoji etika

„Protestantiškojoje etikoje“ Weberis ėmėsi nagrinėti pamatinę problemą – kodėl kapitalizmas susiformavo tik Vakaruose? Žlugus Senovės Romai, kokius trylika šimtmečių kitos civilizacijos pasaulio istorijoje buvo kur kas iškilesnės už Vakarus. Europa iš tiesų ne itin daug reiškė, palyginus su kitomis Žemės rutulio vietomis, o galingiausios valstybės buvo Kinija, Indija ir Osmanų imperija Artimuosiuose Rytuose. Ypač stipriai Vakarus lenkė Kinija – ir technologinio, ir ekonominio išsivystymo lygiais. Kas nutiko, kad nuo XVII a. Europos ekonomikos pažanga ėmė sparčiai didėti?

Norėdami atsakyti į šį klausimą, kaip aiškino Weberis, turime parodyti, kas skiria moderniąją pramonę nuo ankstesnių ekonominės veiklos atmainų. Troškimą kaupti turtus randame daugelyje skirtingų civilizacijų, ir tai nesunku paaiškinti: žmonės vertina turtą dėl patogumų, saugumo, galios ir malonumų, kuriuos jis gali suteikti. Jie nenori skursti, o sukaupę turtus, naudojasi jais savo pasitenkinimui.

Pažvelgę į Vakarų ekonomikos raidą, teigė Weberis, matome visai ką kita: niekur kitur nesutinkamą nuostatą kaupti turtus. Ši nuostata, kurią Weberis vadino *kapitalizmo dvasia*, – tai tikėjimų ir vertybių sistema, kurios laikėsi pirmieji kapitalistai pirkliai bei pramonininkai. Šie žmonės turėjo stiprų potraukį kaupti asmeninius turtus. Tačiau priešingai visų kitų kraštų turtuoliams, jie anaiptol nesiekė pasinaudoti sukauptomis vertybėmis, kad gyventų prabangiai. Iš tiesų jie gyveno save apribodami, kukliai, blaiviai ir ramiai, vengdami įprastinių gerovės apraiškų. Weberis bandė parodyti, kad šis labai neįprastas savybių derinys buvo gyvybiškai svarbus ankstyvajai Vakarų ekonomikos raidai. Priešingai kitų amžių ir kultūrų turtingiesiems, šios grupės nešvaistė savo turtų. Jos elgėsi kitaip – iš naujo investuodavo, kad palaikytų tolesnę savo vadovaujamų įmonių plėtrą.

Weberio teorijos branduolys yra teiginys, jog nuostatos, susijusios su kapitalizmo dvasia, kilo iš religijos. Prie šios pasaulėžiūros skatinimo prisidėjo visa krikščionybė, tačiau esminė motyvacija atsirado veikiant protestantizmui, o ypač vienai jo atmainai – *puritonizmui.* Ankstyvieji kapitalistai daugiausia buvo puritonai, o daugelis laikėsi kalvinizmo pažiūrų. Weberis teigė, jog kai kurios kalvinistų doktrinos buvo tiesioginis kapitalizmo dvasios šaltinis. Viena iš jų – idėja, kad žmonės yra Dievo įrankiai žemėje, Visagalio *pašaukti* dirbti – šis užsiėmimas skirtas Dievui labiau garbinti.

Antras svarbus kalvinizmo aspektas buvo *predestinacijos* idėja. Pasak jos, tik kai kuriems individams lemta būti tarp „išrinktųjų“ – po mirties patekti į rojų. Pagal paties Kalvino doktriną, jokie žmogaus veiksmai žemėje negali pakeisti jo buvimo ar nebuvimo išrinktuoju fakto; tai – Dievo lemta. Tačiau šis tikėjimas kėlė Kalvino sekėjams tokį didelį nerimą, kad vėliau buvo sušvelninatas, leidžiant tikintiesiems pažinti kai kuriuos išrinktumo ženklus.

Sėkmė darbe pagal pašaukimą, kurią rodė materiali gerovė, tapo pagrindiniu ženklu, kad asmuo tikrai yra vienas iš išrinktųjų. Šių idėjų veikiamos grupės sukūrė galingą akstiną veržtis į ekonominę sėkmę. Tačiau šiuos siekius lydėjo tikinčiojo poreikis gyventi save apribojant ir kukliai. Puritonai tikėjo, jog prabanga yra blogis, todėl skatulys kaupti turtus susipynė su rūsčia ir nepagražinta gyvensena.

Ankstyvieji verslininkai menkai tesuvokė, jog padeda formuoti reikšmingus visuomenės pokyčius; labiausiai juos skatino religiniai motyvai. Asketiška – kitaip tariant, save suvaržanti – puritonų gyvensena laipsniškai tapo esmine modernios civilizacijos dalimi. Apie tai Weberis rašė:

> „Puritonas *norėjo* būti profesionalas, mes *privalome* būti tokie. Persikeldama iš vienuolyno celės į profesinį gyvenimą ir užvaldydama pasaulietinę dorovę, askezė suvaidino tam tikrą vaidmenį kuriant milžinišką šiuolaikinio ūkio, kurio sąranga susijusi su techninėmis ir ekonominėmis mechaninės-mašininės gamybos prielaidomis, kosmosą. [...] Kai askezė pradėjo veikti pasaulyje ir jį pertvarkyti, išorinės šio pasaulio gėrybės vis labiau valdė žmones ir galų gale įgijo tokią valdžią, kokios istorijoje dar niekada neturėjo. [...] Ten, kur „profesinės pareigos atlikimo“ negalima tiesiogiai susieti su aukščiausiomis dvasinėmis kultūros vertybėmis, arba ten, kur jis, atvirkščiai, nėra subjektyviai jaučiamas kaip ekonominė prievarta, šiandienos žmogus dažniausiai tiesiog nesistengia suvokti šios sąvokos esmės. Ten, kur religinę etinę prasmę praradęs troškimas pasipelnyti gali reikštis laisviausiai, būtent Jungtinėse Amerikos Valstijose, jis tampa nesutramdoma varžybų aistra ir neretai įgyja tiesiog sportinį pobūdį.“*

* Weber, Max. *Protestantiškoji etika ir kapitalizmo dvasia.* – Iš vokiečių kalbos vertė Zenonas Norkus. – V.: Pradai, 1997.– p. 162–163.

Weberio teorija kritikuota daugeliu požiūrių. Kai kas, pavyzdžiui, teigė, kad pasaulėžiūrą, jo vadintą „kapitalizmo dvasia“, galima įžvelgti ankstyvuosiuose XII a. Italijos pirklių miestuose, taigi gerokai anksčiau negu buvo sužinota apie kalvinizmą. Kiti tvirtino, jog „darbo pagal pašaukimą“ idėja, kurią Weberis siejo su protestantizmu, jau pirma gyvavo katalikų tikėjimuose. Tačiau daugelis ir toliau pritaria Weberio nuomonės esmei, o jo teiginys lieka toks pat raiškus ir nušviečiantis kaip ir tuomet, kai pirmąsyk buvo suformuluotas. Jei Weberio teiginys yra pagrįstas, moderniajai ekonominei bei socialinei raidai lemiamą įtaką darė iš pažiūros visiškai tolimas dalykas – religinių idealų sistema.

Weberio teorija atitinka keletą kriterijų, kurie svarbūs teoriniam sociologijos argumentavimui:

1. Ji yra priešinga sveiko proto nuostatoms – pateikiama interpretacija, nutraukianti saitus su tuo, ką galėtų teigti sveikas protas. Taigi teorija suformuoja naują rakursą savo apimamiems klausimams apžvelgti. Iki Weberio dauguma autorių retai apmąstydavo tikimybę, kad religinės idėjos buvo vienas pagrindinių veiksnių formuojantis kapitalizmui.
2. Teorija suteikia prasmę tam, kas kitu atveju stebina: kodėl individai troško gyventi kukliai ir drauge nepaprastai stengėsi kaupti turtus.
3. Teorija geba nušviesti ne vien tas aplinkybes, kurioms suprasti ji buvo sukurta. Weberis pabrėžė, jog stengėsi suprasti tik ankstyvąsias moderniojo kapitalizmo ištakas. Vis dėlto pagrįstai darytina prielaida, kad kitomis sėkmingos kapitalizmo raidos aplinkybėmis galėjo būti įtrauktos ir kitos vertybės, panašios į tas, kurias diegė puritonizmas.
4. Gera teorija reiškia ne vien pagrįstą teoriją. Ji turi būti ir *išradinga* – o tai vertinama pagal teorijos galias kurti naujas idėjas ir skatinti kitus tyrimus. Šiais atžvilgiais Weberio teorija iš tiesų buvo itin sėkminga – ji tapo atspirties tašku gausybei vėlesnių tyrimų bei teorinių analizių.

Teorinės dilemos

Šiandien toliau tęsiasi ir debatai dėl „Protestantiškosios etikos“, ir ginčai dėl kitų Weberio darbų aspektų. Tiek mąstytojų klasikų idėjos, tiek ir kitos teorinės koncepcijos, kurias aptarėme 1 skyriuje, vis dar kelia nesutarimų.

Egzistuoja kelios pagrindinės teorinės dilemos – tai nuolatinių prieštarų bei diskusijų klausimai, patraukiantys mūsų dėmesį dėl požiūrių nesutapimo; kai kurios jų apima itin bendrus dalykus, susijusius su žmogaus veiklos ir socialinių institucijų interpretacijos pobūdžiu. Čia aptarsime keturias tokias dilemas.

1. Pirmoji dilema aptaria *socialinio veiksmo* ir *socialinės struktūros* priešpriešą. Klausimas toks: kokiu mastu esame kūrybingi veikėjai, aktyviai kontroliuojantys savo gyvenimo sąlygas? O gal mūsų veiklą labiausiai lemia visuotinės socialinės jėgos, kurios nepaiso mūsų kontrolės? Šis klausimas visuomet supriešindavo ir tebepriešina sociologus. Pavyzdžiui, Weberis ir simbolinio interakcionizmo atstovai pabrėžia aktyvius, kūrybiškus žmogaus elgsenos dėmenis. Kitos koncepcijos, pavyzdžiui, Durkheimo, pabrėžia varžantį socialinių įtakų mūsų veiksmams pobūdį.

2. Antrasis teorinis klausimas svarsto *nonsenso* ir *konflikto* priešpriešą. Kaip matėme, kai kurie sociologiniai požiūriai – įskaitant funkcionalizmą – į pirmą vietą iškelia būdingą žmonių visuomenių tvarką bei darną. Šių pažiūrų šalininkai tęstinumą ir konsensą laiko akivaizdžiausiais visuomenių požymiais, nesvarbu, kiek šios visuomenės gali ilgainiui kisti. Antra vertus, kiti sociologai atskleidžia visuotinį socialinio konflikto pobūdį. Jų akimis, visuomenės yra kamuojamos atskirčių, įtampų ir kovų. Pasak jų, apgaulinga teigti, esą didžiąją laiko dalį žmonės linkę vieni su kitais sugyventi taikiai; juk netgi tuomet, kai nėra jokių atvirų priešpriešų, sako jie, išlieka dideli interesų skirtumai, kurie tam tikru momentu gali pratrūkti tikrais konfliktais.

3. Egzistuoja ir trečia esminė teorinė dilema, kuri apskritai vargiai figūruoja ortodoksinėse sociologijos tradicijose, tačiau negali būti ignoruojama.

Tai – klausimas, kaip į sociologinę analizę tinkamai įtraukti *lyties* sampratą. Anksčiau sociologinės teorijos raidoje visos iškiliausios asmenybės buvo vyrai; savo veikaluose jie beveik nekreipė dėmesio į faktą, kad žmonės turi lytį (Sydie, 1987). Jų darbuose individai atrodo tarsi „belyčiai" – veikiau kaip abstraktūs „aktoriai", o ne kaip besiskiriantys asmenys: moterys ir vyrai. Kadangi siedami lyties klausimus su labiau įsitvirtinusiomis teorinio mąstymo sociologijoje formomis iki šiol beveik neturime kuo remtis, tai dabartiniu metu ši problema galbūt yra sunkiausia iš visų keturių, su kuriomis tenka susidurti.

Štai viena iš pagrindinių teorinių dilemų, siejamų su lytimi. Ar turėtume įtraukti „lytį" į mūsų sociologinį mąstymą kaip bendrąją kategoriją? O gal – alternatyviai – turėtume nagrinėti lyties klausimus, suskaidę į labiau specifines įtakas, veikiančias moterų ir vyrų elgseną skirtinguose kontekstuose? Kitaip tariant, ar egzistuoja savybės, visose kultūrose atskiriančios vyrus ir moteris pagal jų identitetus ir socialinę elgseną? O gal lyčių skirtumai visuomet aiškintini, daugiausia remiantis kitais visuomenes skaidančiais skirtumais (tokiais kaip klasiniai skirtumai)?

4. Ketvirtoji problema susijusi su ne tiek bendrosiomis žmogaus elgsenos ar visuomenės kaip viseto savybėmis, kiek *modernios socialinės raidos* ypatumais. Tai – pastangos apibrėžti įtakas, veikiančias moderniųjų visuomenių kilmę bei pobūdį. Jos kilo iš nemarksistinių ir marksistinių krypčių skirtybių. Pagrindinis dilemos klausimas: kaip stipriai modernųjį pasaulį formavo ekonominiai veiksniai, išskirti Marxo, ypač kapitalistinės ekonominės iniciatyvos veiksniai? Kita vertus, kaip stipriai moderniosios eros socialinį vystymąsi formavo kitos įtakos (socialiniai, politiniai ar kultūriniai veiksniai)?

Visa tai sudaro esminius sociologinės teorijos klausimus. Dėl šios priežasties išsirutuliojusias skirtingas idėjas turėsime panagrinėti išsamiau.

Pirmoji dilema: struktūra ir veiksmas

Pagrindinė tema, kurią gvildeno Durkheimas ir daugelis vėlesnių sociologų, buvo nuostata, kad visuomenės, kurioms priklausome, **socialiai suvaržo** mūsų veiksmus. Durkheimas teigė, jog visuomenė turi pirmumą individo atžvilgiu. Visuomenė yra kur kas daugiau, negu individualių veiklų suma, – ji pasižymi tam tikru „atsparumu" ar „tvirtumu", lygintinu su materialiosios aplinkos struktūromis. Įsivaizduokite žmogų, stovintį kambaryje su keleriomis durimis. Kambario struktūra varžo jo galimų veiksmų diapazoną. Pavyzdžiui, sienų ir durų išdėstymas brėžia įėjimo bei išėjimo kelius. Pasak Durkheimo, panašiu būdu mūsų veiksmus varžo socialinė struktūra, nustatydama mūsų kaip individų veikimo ribas. Mūsų atžvilgiu ji yra „išorinė", kaip ir kambario sienos.

Šis požiūris išreikštas garsiame Durkheimo aiškinime:

> „Kai veikiu kaip brolis, sutuoktinis ar pilietis, kai vykdau prisiimtus įsipareigojimus, aš atlieku pareigas, kurias nepriklausomai nuo manęs ir mano veiksmų nustato teisė ir papročiai. [...] Lygiai taip tikintysis gimdamas jau randa gyvuojančias savo religijos nuostatas ir papročius; jeigu jie buvo iki jo, vadinasi, jie gyvuoja be jo valios. Ženklų sistema, kurios man reikia mintims reikšti, pinigų sistema, kuria naudojuosi skoloms mokėti, kredito priemonės, kurias taikau prekybos santykiuose, papročiai, kurių laikausi savo profesijoje, ir t. t. – viskas funkcionuoja nepriklausomai nuo to, ar reikalinga man. Paimkime vieną po kito visus narius, iš kurių sudaryta visuomenė, – visa, kas anksčiau pasakyta, gali būti pakartota ir kalbant apie kiekvieną iš jų." [2]

Nors Durkheimo požiūris turi daug šalininkų, jis susilaukė ir aštrios kritikos. Kas yra „visuomenė", – klausia kritikai, – jei ne daugelio individualių veiksmų darinys? Juk tyrinėdami grupę matome ne kolektyvinę realybę, o tik individus, įvairiai vienas su kitu sąveikaujančius. „Visuomenė" – tai tiesiog daug individų, įprastai besielgiančių vienas kito atžvilgiu. Pasak kritikų (jiems daugiausia priklauso sociologai, patyrę simbolinio interakcionizmo įtaką), kaip žmonės turime motyvus daryti tai,

2 Durkheim, Émile. *Sociologijos metodo taisyklės*. – Iš prancūzų kalbos vertė Jūratė Karazijaitė. – V.: Vaga, 2001.– p. 27–28.

ką darome, ir gyventi socialiniame pasaulyje, kurį persmelkia kultūrinės prasmės. Jų teigimu, socialiniai reiškiniai jokiu būdu *nėra* „daiktai“, o priklauso nuo simbolinių prasmių, kurias suteikiame tam, ką darome. Esame ne visuomenės *kūriniai*, bet jos *kūrėjai*.

Įvertinimas

Vargu ar kada nors pavyktų visiškai išspręsti šią prieštarą, kadangi ji gyvuoja nuo tų laikų, kai moderniejі mąstytojai užsimojo nuolatos aiškinti žmogaus elgseną. Maža to, šie debatai neapsiriboja vien sociologija – jie rūpi visų socialinių mokslų sričių mokslininkams. Perskaitę šią knygą, turėtumėte apsispręsti, kuri pozicija jums atrodo teisingesnė.

Vis dėlto skirtumai tarp abiejų požiūrių gali būti pernelyg sureikšminti. Nė vienas iš jų negali būti visiškai teisingas, bet, kita vertus, gana lengvai galime pamatyti jų sąsajas. Kai kuriais atžvilgiais Durkheimo požiūris, be abejo, pagrįstas. Socialinės institucijos pirmauja bet kurio konkretaus individo egzistencijos atžvilgiu; taip pat akivaizdu, kad jos mus varžo. Pavyzdžiui, ne aš išradau Britanijos pinigų sistemą. Jei tik noriu prekių ir paslaugų, perkamų už pinigus, neturiu jokios galimybės rinktis – naudotis ar nesinaudoti šia sistema. Pinigų sistema, kaip ir visos kitos institucijos, egzistuoja nepriklausomai nuo bet kurio pavienio visuomenės nario ir varžo šio individo veiklą.

Kita vertus, būtų visiškai klaidinga manyti, kad visuomenė mūsų atžvilgiu yra „išoriška“ taip, kaip fizinis pasaulis. Juk fizinis pasaulis egzistuos vis tiek, gyvens jame bent vienas žmogus ar ne, tuo tarpu būtų tiesiog beprasmiška taip kalbėti apie visuomenę. Nors visuomenė yra išoriška kiekvienam atskiram individui, ji iš esmės negali būti išorišką *visiems* drauge individams.

Maža to, tai, ką Durkheimas vadino „socialiniais faktais“, gali varžyti mūsų veiksmus, tačiau jų *nelemia*. Jei tikrai apsispręsčiau gyventi be pinigų, galėčiau pasirinkti šį būdą, nors tada gal pasidarytų nepaprastai sunku kasdien išgyventi. Būdami žmonės renkamės, užuot vien pasyviai reagavę į tai, kas vyksta aplinkui. Norint šalinti atotrūkį tarp „struktūros“ ir „veiksmo“ traktuočių, reikia pripažinti, jog savo kasdienės veiklos metu *aktyviai formuojame ir performuojame* socialinę struktūrą. Pavyzdžiui, tas faktas, kad naudojuosi pinigų sistema, menkai teprisideda prie šios sistemos egzistavimo ir netgi nėra jai būtinas. Bet jeigu tam tikru metu visi žmonės ar bent jų dauguma nuspręstų nesinaudoti pinigais, pinigų sistema sunyktų.

Ervingas Goffmanas

Kaip minėta 1 skyriuje, šiam aktyvaus socialinės struktūros formavimo ir performavimo procesui analizuoti labai praverčia *struktūrizacijos* sąvoka. Tai koncepcija, kurią į sociologiją neseniai įtraukė šios knygos autorius (Anthony's Giddensas). „Struktūra“ ir „veiksmas“ neišvengiamai siejasi tarpusavyje. Visuomenės, bendruomenės ar grupės „struktūros“ turi tik tiek, kiek žmonės elgiasi įprastai ir gana nuspėjamai. Kita vertus, „veiksmas“ įmanomas tik todėl, kad kaip individas kiekvienas iš mūsų turi gausybę socialiai struktūrizuotų žinių. Tai geriausia paaiškinti kalbos pa-

vyzdžiu. Kalba gali apskritai gyvuoti, tik jei yra socialiai struktūrizuota – kalbos vartosena turi tam tikrų ypatybių, kurių privalu laikytis kiekvienam kalbėtojui. Pavyzdžiui, ką nepasakytų žmogus bet kuriame konkrečiame kontekste, tai turės prasmę tik tada, jei kalbėdamas jis laikėsi tam tikrų gramatikos taisyklių. Tačiau struktūrinės kalbos savybės egzistuos tik tiek, kiek jas praktiškai taikys paskiri kalbos vartotojai. Kalba – tai nuolatinis struktūrizacijos procesas.

Ervingas Goffmanas ir kiti mokslininkai, rašę apie socialines sąveikas, mūsų aptartas 4 skyriuje, visiškai teisūs teigdami, kad visi žmonės yra labai pažinūs veikėjai. Kaip žmonės esame tokie, kokie esame labiausiai todėl, kad vadovaujamės sudėtinga konvencijų visuma – pavyzdžiui, ritualais, kurių laikosi nepažįstami žmonės, prasilenkdami gatvėje. Kita vertus, savo veiksmuose taikydami šiuos pažinumo gebėjimus, suteikiame galią ir turinį būtent toms taisyklėms bei papročiams, kuriomis remiamės. Struktūrizacija sudaro prielaidas tam, ką autorius vadina „struktūros dvilypumu“. Tai reiškia, kad visuose socialiniuose veiksmuose numanomas struktūros buvimas. Tačiau tuo pat metu „struktūra“ sudaro prielaidas veiksmui, kadangi ji priklauso nuo žmonių elgsenos pasikartojimų.

Antroji dilema: konsensas ir konfliktas

Priešpriešinant *konsenso* ir *konflikto* sampratas, vėlgi naudinga pradėti nuo Durkheimo. Jis žvelgė į visuomenę kaip į tarpusavyje priklausomų dalių sistemą. Dauguma funkcionalizmo mąstytojų iš tiesų laiko visuomenę *integruotu visetu*, sudarytu iš struktūrų, stipriai susijusių viena su kita. Tai labai atitinka Durkheimo pabrėžtą varžantį, „išorišką“ „socialinių faktų“ pobūdį. Tačiau čia taikytina nebe pastato sienų, o kūno fiziologijos analogija.

Kūną sudaro įvairios specializuotos dalys (smegenys, širdis, plaučiai, kepenys ir t. t.), kurių kiekviena padeda palaikyti organizmo gyvybę. Joms būtina funkcionuoti darnioje tarpusavio sąveikoje – priešingu atveju organizmo gyvybei kyla grėsmė. Pasak Durkheimo, tai būdinga ir visuomenei. Kad laikui bėgant visuomenės egzistencija tęstųsi, visos specializuotos jos institucijos (politinė sistema, religija, šeima ir švietimas) privalo darniai sąveikauti. Taigi visuomenės tąsa priklauso nuo bendradarbiavimo, kuris savu ruožtu sudaro prielaidas visuomenės nariams bendrai sutikti ar sutarti dėl pagrindinių vertybių.

Tie, kurie daugiausia dėmesio skiria konfliktui, žvelgia visai kitaip. Jų pagrindines prielaidas galima lengvai apibrėžti, kaip pavyzdžiu pasirėmus Marxo nuomone dėl klasių konflikto. Pasak Marxo, visuomenės yra suskaidytos į klases, turinčias nelygius išteklius. Nuo tada, kai atsirado tokios ženklios nelygybės, pasirodė ir interesų skirtumai, „įmontuoti“ į socialinę sistemą. Tie interesų konfliktai tam tikru metu staiga virsta aktyvia kaita. Ne visi, patyrusieji šio požiūrio įtaką, skiria klasėms tiek daug dėmesio, kaip kadaise Marxas; manoma, kad konfliktui skatinti ne mažiau svarbūs ir kiti skirtumai – pavyzdžiui, tarp rasinių grupių ar politinių grupuočių. Nesvarbu, koks konfliktas būtų labiausiai sureikšmintas, visuomenė visada laikoma iš esmės *kupina įtampos* – net ir stabiliausia sistema atskleidžia įtemptą antagonistinių grupuočių pusiausvyrą.

Įvertinimas

Panašiai kaip struktūros ir veiksmo atveju, mažai tikėtina, kad gali visiškai baigtis ir pastarieji teoriniai debatai. Tačiau ir šiuokart konsenso ir konflikto sampratos atrodo skirtingesnės negu yra iš tiesų. Abi sampratos anaiptol nėra visai nesuderinamos. Visose visuomenėse veikiausiai glūdi tam tikras bendras sutarimas dėl vertybių ir tikrai visos siejasi su konfliktais.

Maža to, laikydamiesi bendrojo sociologinės analizės principo, visuomet turime ištirti, *kaip* susiję konsensai ir konfliktai, glūdintys socialinėse sistemose. Tikslai ir vertybės, kuriuos palaiko skirtingos grupės, bei tikslai, kurių siekia šių grupių nariai, dažnai parodo bendrųjų ir priešingų interesų mišinį. Pavyzdžiui, netgi Marxo sukurtame klasių konflikto paveiksle skirtingos klasės ne tik kovoja viena su kita – jos taip pat turi ir tam tikrų bendrų interesų. Šitaip kapitalistai priklauso nuo

darbo jėgos, kuri dirba jų įmonėse, o darbininkai – nuo kapitalistų, kad už darbą gautų atlygį. Tokiomis aplinkybėmis atviras konfliktas nėra nuolatinis; veikiau kartais abiejų šalių bendrybės turi tendenciją nugalėti skirtybes, o kitais atvejais įvyksta priešingai.

Naudinga koncepcija, padedanti analizuoti konsenso ir konflikto tarpusavio ryšius, yra *ideologija* – vertybės ir tikėjimai, kurie padeda užtikrinti galingesnių grupių padėtį nuskriaudžiant silpnesnes grupes. Galia, ideologija ir konfliktas visuomet yra glaudžiai susiję. Daugelis konfliktų kyla *dėl* galios – dėl atpildo, kurį ji gali suteikti. Galingieji, norėdami išlaikyti savo dominavimą, gali labiausiai kliautis ideologijos įtaka, tačiau prireikus panaudoti ir jėgą. Pavyzdžiui, feodaliniais laikais aristokratijos valdymą palaikė idėja, jog tik nedaugelis žmonių yra „gimę valdyti", tačiau valdovai aristokratai dažnai griebdavosi jėgos prieš tuos, kurie išdrįsdavo pasipriešinti jų galiai.

Trečioji dilema: lyties problema

Iškiliausių asmenybių, kūrusių moderniosios sociologijos metmenis, veikaluose lyties klausimai vargiai buvo pagrindiniai. Tačiau iš nedaugelio fragmentų, kuriuose jie aptarė šiuos klausimus, turime galimybę bent jau sukonkretinti pamatinės teorinės dilemos apybrėžas – netgi tuomet, kai jų darbuose nėra beveik nieko, kas padėtų mums mėginti ją spręsti. Šią dilemą galėtume geriausiai apibūdinti priešpriešindami temą, kartais pasitaikančią Durkheimo raštuose, ir tą, kurią aptinkame Marxo veikaluose. Durkheimas, nagrinėdamas savižudybes, vienoje vietoje pastebi, kad vyras yra „beveik visiškas visuomenės darinys", tuo tarpu moteris „kur kas labiau suformuota gamtos". Praplėsdamas šiuos pastebėjimus, jis sako, jog „vyro skoniai, siekiai ir nuotaikos daugiausia kyla iš kolektyvo, tuo tarpu jo pakeleivės – kur kas labiau veikiami jos organizmo. Taigi jis turi visiškai kitus poreikius negu ji..." (1952: 385). Kitaip tariant, vyrai ir moterys turi skirtingas identitetus, skonius ir polinkius, kadangi moterys, palyginti su vyrais, yra mažiau socializuotos ir „artimesnės gamtai".

Šiandien būtent taip išreikštam požiūriui niekas nepritartų. Socializacija tiek pat formuoja ir moterų, ir vyrų identitetus. Tačiau šiek tiek modifikavus, Durkheimo pateiktas lyčių skirtybės apibūdinimas priskirtinas vienam iš galimų požiūrių į lyties formuotę bei prigimtį. Šiuo atveju turima galvoje, kad lyčių skirtybės iš esmės priklauso nuo biologinių skirtumų tarp vyrų ir moterų. Tokia pažiūra nebūtinai reiškia įsitikinimą, jog lyčių skirtybės daugiausia yra įgimtos. Veikiau daroma prielaida, kad moterų socialinę padėtį ir identitetą labiausiai formuoja (pasak Chodorow, žr. 5 skyrių „Lytis ir seksualumas", p. 115) jų įsitraukimas į reprodukciją bei vaikų auginimą. Jei ši pažiūra teisinga, lyčių skirtybės giliai įsišaknijusios visose visuomenėse. Vyrų ir moterų galios nesutapimas rodo faktą, kad moterys gimdo vaikus ir yra jų pagrindinės globėjos, tuo tarpu vyrai aktyviai veikia „viešosiose" srityse – politikoje, darbe ir kare.

Marxo pažiūra yra visiškai priešinga. Jo nuomone, vyrų ir moterų galios bei socialinio statuso skirtybės pagal lytį daugiausia parodo kitus skirtumus, ypač klasinius. Pasak Marxo, ankstyvosiose žmonių bendruomenės formose nebūta skaidos nei tarp lyčių, nei tarp klasių. Vyro galia moteriai pasireiškė tada, kai visuomenė susiskaidė į klases. Moterys tapo tam tikra „privačia nuosavybe", kuri atitekdavo vyrams per santuokos instituciją. Iš šios vergiškos padėties moterys bus išlaisvintos, įveikus klasinius skirtumus. Ir vėlgi šiandien beveik, o gal ir visiškai niekas nepritartų tokiai analizei, tačiau ją galima paversti kur kas priimtinesne pažiūra, plačiau ją apibendrinus. Klasė nėra vienintelis veiksnys, formuojantis socialinius skirtumus, kurie veikia vyrų ir moterų elgseną. Kiti veiksniai – tai etniškumas ir kultūrinė aplinka. Pavyzdžiui, būtų galima teigti, kad mažumų grupės (tarkime, juodaodžių Jungtinėse Valstijose) moterys turi kur kas daugiau bendra su savo mažumos vyrais, negu su daugumos (t.y. baltosiomis) moterimis. Taip pat gali būti, kad konkrečios kultūros (tokios kaip maža medžiotojų ir maisto rinkėjų kultūra) moterų savybės bus panašesnės į tos pačios kultūros vyrų, o ne į, tarkime, industrinės visuomenės moterų savybes.

Moterų sąjūdis, kilęs pastaraisiais dešimtmečiais, paskatino radikalius sociologijos bei kitų disciplinų pokyčius. Feminizmas inspiravo plataus pobūdžio puolimą prieš, kaip manoma, vyrišką tendencingumą sociologijos teorijoje, metodologijoje ir pačiame šio mokslo objekte. Buvo mestas iššūkis ne vien vyrų dominavimui sociologijoje, bet ir kviesta visapusiškai performuoti pačią discipliną – tiek pagrindinius klausimus, tiek ir juos supančių diskusijų pateikimą.

Feministiniai sociologijos požiūriai socialinio pasaulio analizėje pabrėžia lyties centriškumą. Nors dėl feministinių žiūros taškų įvairovės sunku kalbėti bendrybėmis, neklysdami galime pasakyti, kad dauguma feministų sutinka, jog pažinimas neatskiriamai susijęs su biologinės ir socialinės lyties klausimais. Kadangi vyrai ir moterys turi nevienodas patirtis ir į pasaulį žvelgia skirtingais rakursais, savo pasaulio supratimus jie kuria netapačiais būdais. Feministai dažnai kaltina, kad tradicinė sociologinė teorija neigė arba ignoravo „lytiškai orientuotą" pažinimo prigimtį, vietoje to

Susan Faludi

Judith Butler

demonstruodama socialinio pasaulio koncepcijas, kuriose dominuoja vyrai. Pasak feministų, vyrai tradiciškai užima visuomenėje galios bei valdžios padėtis ir investuoja į savo privilegijuotų vaidmenų palaikymą. Tokiomis sąlygomis lytiškai orientuotas pažinimas tampa gyvybiškai svarbia jėga amžiams išsaugant įsteigtas socialines sandaras ir įteisinant vyrų dominavimą.

Kai kurie autoriai feministai teigia, jog klaidinga manyti, esą „vyrai" ar „moterys" – tai grupės, turinčios savus interesus ar savybes. Kai kuriems iš jų, tokiems kaip Judith Butler (1999), įtaką darė postmodernusis mąstymas, kuris bus aptariamas toliau (žr. p. 618). Pasak Butler, lytis kaip kategorija anaiptol nėra nekintama, priešingai, ji permainingа ir atsiskleidžia veikiau žmonių darbuose, o ne jų esybėje.

Panašias temas gvildeno Susan Faludi. Savo naujausiame darbe apie vyriškumą (1999) Faludi teigia, jog vyrų dominavimo visose srityse idėja tėra mitas. Priešingai, šiandien pasaulyje, kurį, kaip manoma, turi ir valdo vyrai, reiškiasi vyriškumo krizė. Kai kurios vyrų grupės vis dar pasitiki savimi ir jaučiasi kontroliuojančios padėtį, tačiau daugelis kitų mano esančios marginalizuotos ir pasigenda savigarbos. To priežastis iš dalies yra sėkmė, kurią patyrė bent jau kai kurios moterys, tačiau ne mažiau prie to prisidėjo ir pakitęs darbo pobūdis. Pavyzdžiui, dėl informacinių technolo-

gijų poveikio visuomenei nebereikia daugelio mažiau kvalifikuotų vyrų.

Įvertinimas

Klausimai, kuriuos apima ši trečioji dilema, yra itin svarbūs ir tiesiogiai susiję su iššūkiu, kurį sociologijai metė autoriai feministai. Niekas negali rimtai ginčyti, kad praeityje didelė dalis sociologinių analizių arba ignoravo moteris, arba naudojosi visiškai neadekvačiomis moteriško identiteto ir elgsenos interpretacijomis. Nepaisant visų naujų, per pastaruosius dvidešimt metų sociologų atliktų moterų tyrinėjimų, vis dar esama daug sričių, kuriose nepakankamai ištirta savita moterų veikla ir problemos. Tačiau „įtraukti moterų tyrimus į sociologiją" yra visai ne tas pat, kas spręsti lyties problemas – juk lytys siejasi ryšiais tarp moterų *ir* vyrų identitetų bei elgsenos. Šiuo metu lieka atviras klausimas, kaip įmanoma nušviesti lyčių skirtumus, pasinaudojus kitomis sociologijos sąvokomis (klase, etniškumu, kultūrine aplinka ir pan.), arba, priešingai, ar reikia kitus socialinius skirtumus aiškinti lyčių pagrindu. Ateityje kai kurie iš esminių aiškinamųjų sociologijos uždavinių tikrai priklausys nuo veiksmingo šios dilemos sprendimo.

Ketvirtoji dilema: moderniojo pasaulio formavimas

Marksistiniai požiūriai

Marxo veikalai padarė didžiulę įtaką sociologinei analizei. Šios įtakos buvo paisoma. Nuo Marxo laikų iki šiandien daugelio sociologinių diskusijų ašis – jo idėjos dėl moderniųjų visuomenių raidos. Kaip jau minėta, moderniąsias visuomenes Marxas laikė *kapitalistinėmis*. Socialinės kaitos akstinas moderniojoje epochoje – tai veržimasis į nuolatinę ekonomikos transformaciją, kuri yra integrali kapitalistinės gamybos dalis. Kapitalizmas gerokai dinamiškesnis už bet kurią ankstesnę ekonomikos sistemą. Kapitalistai varžosi vieni su kitais, kad parduotų savo prekes vartotojui, o įmonės, norėdamos išgyventi konkurencinėje rinkoje, turi gaminti produktus taip pigiai ir efektyviai kaip tik įmanoma. Tai skatina nuolatines technologines inovacijas, kadangi efektyvinti technologijas, taikomas konkrečiuose gamybos procesuose, yra vienintelis būdas, kuriuo bendrovės gali nurungti savo varžovus.

Esama stiprių paskatų ieškoti ir naujų rinkų prekėms parduoti, pigioms žaliavoms įsigyti ir pasinaudoti pigia darbo jėga. Todėl kapitalizmas, pasak Marxo, yra sistema, kuri nepaliaujamai plinta po visą pasaulį. Taip Marxas aiškino globalinę Vakarų industrijos plėtrą.

Marxo kapitalizmo įtakos interpretacijos susirado nemažai rėmėjų, o vėlesni autoriai gerokai patobulino mokslininko sukurtą vaizdinį. Kita vertus, daugybė kritikų atsikirto Marxo požiūriui, pateikdami alternatyvias modernųjį pasaulį formuojančių įtakų analizes. Iš esmės beveik visi sutinka, kad kapitalizmas *tikrai* suvaidino pagrindinį vaidmenį, kuriant šiandieninį pasaulį. Tačiau kiti sociologai teigė, kad Marxas pernelyg sureikšmino *ekonominių* veiksnių įtaką kaitai ir kad kapitalizmas *nėra toks esminis* dalykas moderniai socialinei raidai, kaip tvirtino mokslininkas. Daugelis autorių taip pat skeptiškai žvelgė į Marxo įsitikinimą, esą kapitalizmą ilgainiui pakeis socialistinė sistema. Jų skepticizmą, atrodo, patvirtino 1989 metų ir vėlesni įvykiai Rytų Europoje.

Weberio požiūris

Vienas pirmųjų ir įžvalgiausių Marxo kritikų buvo Maxas Weberis. Weberio raštai buvo apibūdinti kaip atspindys visą gyvenimą trukusios kovos su „Marxo šmėkla" – intelektiniu Marxo palikimu. Weberio suformuluota alternatyvi pozicija tebėra reikšminga ir šiandien. Pasak jo, modernioje socialinėje raidoje svarbų vaidmenį atliko neekonominiai veiksniai. Šis teiginys iš tiesų yra viena iš pagrindinių „Protestantiškosios etikos" minčių. Religinės vertybės, ypač susijusios su puritonizmu, turėjo didelę reikšmę kapitalistinei pasaulėžiūrai formuotis. Priešingai Marxo prielaidoms, ši pasaulėžiūra nekilo savaime iš ekonominių pokyčių.

Moderniųjų visuomenių prigimtį ir priežastis, dėl kurių vakarietiški gyvenimo būdai pasklido po

Marxo ir Weberio palyginimas

Svarbiausios Marxo idėjos	Svarbiausios Weberio idėjos
Pagrindinė moderniosios raidos priežastis – kapitalistinių ekonominių veiksnių plėtra.	Pagrindinė moderniosios raidos priežastis – gamybos racionalizacija.
Moderniąsias visuomenes skaldo klasių nelygybė, giliai įsišaknijusi šių visuomenių ištakose.	Moderniosiose visuomenėse klasė yra tik viena iš daugelio nelygybių – pavyzdžiui, tokių, kurios skiria vyrus ir moteris.
Pagrindinė galios skaida, veikianti skirtingą vyrų ir moterų padėtį, pirmiausia kyla iš ekonominės nelygybės.	Galią ekonomikos sistemoje galima atskirti nuo kitų šaltinių. Pavyzdžiui, vyrų ir moterų nelygybės neįmanoma paaiškinti ekonomikos terminais.
Moderniosios visuomenės (kapitalistinės visuomenės) yra pereinamojo tipo – galima tikėtis, jog ateityje jos bus radikaliai reorganizuotos. Kapitalizmą ilgainiui pakeis vienos ar kitos rūšies socializmas.	Ateityje racionalizacija tolydžio stiprės visose socialinio gyvenimo srityse. Visos moderniosios visuomenės priklauso nuo tų pačių pagrindinių socialinės bei ekonominės organizacijos metodų.
Vakarų įtakos plėtra pasaulyje daugiausia yra ekspansinių kapitalistinės verslininkystės tendencijų rezultatas.	Globalinė Vakarų įtaka kyla iš turimų industrinių išteklių valdymo ir pranašesnės karinės galios.

visą pasaulį, Weberis suprato gerokai kitaip negu Marxas. Pasak Weberio, kapitalizmas – savitas būdas ekonominei verslininkystei organizuoti – yra tik vienas iš pagrindinių veiksnių, formuojančių socialinį vystymąsi moderniuoju laikotarpiu. Kapitalistinius ekonominius mechanizmus grindžia *mokslo* ir *biurokratijos* poveikis, kuris tam tikrais atžvilgiais yra esmingesnis negu šie veiksniai. Mokslas suformavo moderniąją technologiją – ir tai, kaip manoma, tęsis bet kurioje ateities socialistinėje visuomenėje. Biurokratija yra vienintelis būdas veiksmingai organizuoti daugybę žmonių, todėl ji neišvengiamai plėsis drauge su ekonomikos augimu bei politikos raida. Mokslo, moderniųjų technologijų ir biurokratijos vystymąsi Weberis bendrai vadina racionalizacija. Racionalizacija reiškia socialinio ir ekonominio gyvenimo tvarkymą pagal efektyvumo principus ir remiantis techninėmis žiniomis.

Įvertinimas

Kuri moderniųjų visuomenių interpretacija – išvesta iš Marxo ar iš Weberio idėjų – yra tinkama? Vėlgi mokslininkai nesutaria dėl šio klausimo. Tekste rėmeliuose pateikti kai kurie pažiūrų skirtumai (būtina prisiminti, kad kiekviena stovykla įvairuoja, taigi ne visi teoretikai sutaria dėl visų aspektų).

Marxo ir Weberio koncepcijų priešpriešos daro poveikį daugeliui sociologijos sričių. Jos daro įtaką ne vien mūsų būdams analizuoti industrinių visuomenių prigimtį, bet taip pat ir mūsų požiūriams į mažiau išsivysčiusias visuomenes. Maža to, šiedu požiūriai yra sujungti su skirtingomis politinėmis pozicijomis: kairieji autoriai apskritai laikosi pirmojo požiūrio, o liberalai ir konservatoriai – antrojo. Vis dėlto veiksnių, kurie rūpi būtent šiai dilemai, pobūdis labiau empirinis, negu veiksnių, susijusių su kitomis dilemomis. Dabartiniai moderniųjų visuomenių ir mažiau išsivys-

čiusių šalių raidos būdų tyrinėjimai padės mums įvertinti, ar kaitos modeliai atitinka vieną arba kitą pusę.

Vėlesnės teorijos

Ketvirtosios dilemos klausimai tebėra svarbūs, tačiau naujesnių laikų teoretikai pamėgino žengti ten, kur nesiekė nei Marxo, nei Weberio žvilgsniai. 1989 metais žlugus komunizmui Rytų Europoje, Marxo idėjos atrodo kur kas mažiau tinkamos šiuolaikiniam pasauliui, negu daugelio kadaise manyta.

Iš tiesų, daugelis mokslininkų, kurie iš pradžių buvo marksistai, dabar visiškai nepaiso Marxo. Jų teigimu, Marxo pastangos aptikti bendruosius istorijos modelius buvo neišvengiamai pasmerktos žlugti. Su *postmodernizmu* susijusių mąstytojų nuomone, sociologai turėtų tiesiog atsisakyti tokio pobūdžio teorijų, kokias bandė kurti Marxas ir Weberis – t. y. visuminių socialinės kaitos interpretacijų.

Postmodernistinė teorija

Postmodernizmo idėjų šalininkai tvirtina, kad klasikinius socialinius mąstytojus įkvėpdavo idėja, jog istorija turi formą – ji „kažkur traukia" ir veda į pažangą, o dabar šis vaizdinys subliuško. Nebėra jokių prasmingų „didžiųjų naracijų" arba **metanaracijų** – visuminių istorijos ar visuomenės koncepcijų (Lyotard, 1985). Neegzistuoja jokia bendra pažangos samprata, kurią būtų įmanoma apginti, maža to – apskritai nėra tokio dalyko kaip istorija. Priešingai Marxo viltims, postmoderniajam pasauliui nelemta būti socialistiniu. Vietoj to jame dominuoja naujos galimybės, „ištraukiančios mus" iš mūsų praeities. Postmodernioji visuomenė yra itin pliuralistinė ir įvairialypė. Nesuskaičiuojamais filmais, vaizdo įrašais, TV programomis ir interneto tinklalapiais po pasaulį sklando įvaizdžiai. Susiduriame su daugeliu idėjų bei vertybių, tačiau jos mažai susijusios su mūsų gyvenamų vietovių arba asmeninėmis istorijomis. Atrodo, viskas nuolatos juda ir kinta. Viena autorių grupė pateikė tokį apibūdinimą:

> „Mūsų pasaulis pakartotinai konstruojamas. Smunka ir nyksta masinė gamyba, masinis vartotojas, galingas miestas, didžiojo brolio valstybė, ištįsęs gyvenamasis rajonas bei nacionalinė valstybė: atsiranda ir įsigali lankstumas, įvairialypiškumas, diferenciacija, mobilumas, komunikacija, decentralizacija ir internacionalizacija. Šiame procese transformuojami mūsų identitetai, subjektyvybės, subjektyvumo ir savimonės jausena. Esame pereigoje į naująją erą." (S. Hall et al., 1988)

Vienas žymiausių postmodernizmo pirmtakų yra prancūzų teoretikas Jeanas Baudrillardas, su kurio darbu susipažinome 15 skyriuje „Žiniasklaida ir komunikacijos". Baudrillardas irgi mano, kad elektroninės informavimo priemonės suardė mūsų ryšius su savo praeitimi ir sukūrė chaotišką, tuščią pasaulį. Ankstyvąją Baudrillardo kūrybą stipriai veikė marksizmas. Tačiau Baudrillardas teigia, kad elektroninės komunikacijos ir žiniasklaidos plėtra panaikino marksistinę teoremą, esą visuomenę formuoja ekonominės jėgos. Vietoje to įtaką socialiniam gyvenimui pirmiausia daro ženklai ir įvaizdžiai. Čia Baudrillardas semiasi iš struktūralizmo, pasigaudamas Saussure'o idėją, kad reikšmes kuria veikiau žodžių jungtys negu išorinė tikrovė.

Žiniasklaidos dominavimo amžiuje, pasak Baudrillardo, prasmę kuria įvaizdžių srautas, kaip TV programose. Diduma mūsų pasaulio virto tam tikra simuliacine visata, kurioje reaguojame veikiau į žiniasklaidos įvaizdžius, negu į tikrus asmenis ar vietas. 1997 metais žuvus Velso princesei Dianai, didžiulis sielvartas kilo ne tik Britanijoje, bet ir visame pasaulyje. Ar žmonės iš tiesų apraudojo realią asmenybę? Baudrillardas pasakytų „ne". Daugumai žmonių Diana egzistavo tik per žiniasklaidą. Tai, kaip žmonės išgyveno princesės mirtį, veikiau priminė „muilo operos" siužetą, o ne tikrą įvykį. Baudrillardas kalba apie „gyvenimo tirpimą grimztant į TV".

Michelis Foucault

Nors Michelis Foucault (1926–1984) atsisakė vadintis postmodernistu, jis labai daug sėmėsi iš postmodernistinės minties. Savo darbuose Foucault bandė parodyti supratimo poslinkius, skiriančius

mūsų moderniojo pasaulio mąstymą nuo ankstesnių amžių. Savo veikaluose apie nusikalstamumą, kūną, beprotybę ir seksualumą Foucault nagrinėjo, kaip iškilo moderniosios institucijos, tokios kaip kalėjimai, ligoninės, mokyklos, kurios vaidino vis didesnį vaidmenį, kontroliuojant ir prižiūrint socialinę visuomenę. Jis norėjo parodyti, jog Šviečiamosios epochos idėjos apie asmens laisvę turi ir „kitą pusę", kuriai rūpi drausmė ir priežiūra (sekimas). Foucault pateikė reikšmingų idėjų apie galios, ideologijos ir **diskurso** tarpusavio ryšius moderniųjų organizacinių sistemų atžvilgiu.

Galios studijos – tyrimai, kaip individai ir grupės pasiekia savo tikslų kitų turimų tikslų atžvilgiu – turi pamatinę reikšmę sociologijai. Iš klasikų pradininkų galią ypač pabrėžė Marxas ir Weberis; Foucault tęsė kai kurias jų pradėtas minties kryptis. Jo mąstymo apie galią ir kontrolę visuomenėje ašis yra diskurso vaidmuo. Foucault vartojo šį terminą apibūdinti tokiems kalbėjimo ar mąstymo apie konkretų dalyką būdams, kuriuos vienija bendrosios prielaidos. Pavyzdžiui, jis pademonstravo, kaip stulbinamai nuo viduramžių iki šiandienos pasikeitė diskursas apie beprotybę. Štai viduramžiais psichiškai nesveikus žmonės laikė nekenksmingais, kai kas netgi manė juos turint ypatingą suvokimo „dovaną". Tačiau moderniosiose visuomenėse „beprotybę" sumodeliavo medikalizuotas diskursas, pabrėžiantis ligą ir gydymą. Šį medikalizuotą diskursą palaiko bei įamžina itin išplėtotas ir didelę įtaką turintis gydytojų, medicinos ekspertų, ligoninių, profesinių asociacijų ir medicinos žurnalų tinklas.

Pasak Foucault, galia veikia per diskursą, kad suformuotų visuotines nuostatas tokių reiškinių, kaip nusikalstamumas, beprotybė ar seksualumas, atžvilgiu. Dažnai ekspertų diskursui, sukurtam tiems, kurie turi galią ar valdžią, gali pasipriešinti tik konkuruojantis ekspertų diskursas. Šitaip diskursai gali būti panaudoti kaip galinga priemonė alternatyvioms mąstysenoms ar kalbėsenoms varžyti. Žinios tampa kontrolės veiksniu. Ypač reikšminga Foucault raštų tema – galios ir žinių sąsajų būdai su priežiūros (sekimo), prievartos ir drausmės technologijomis.

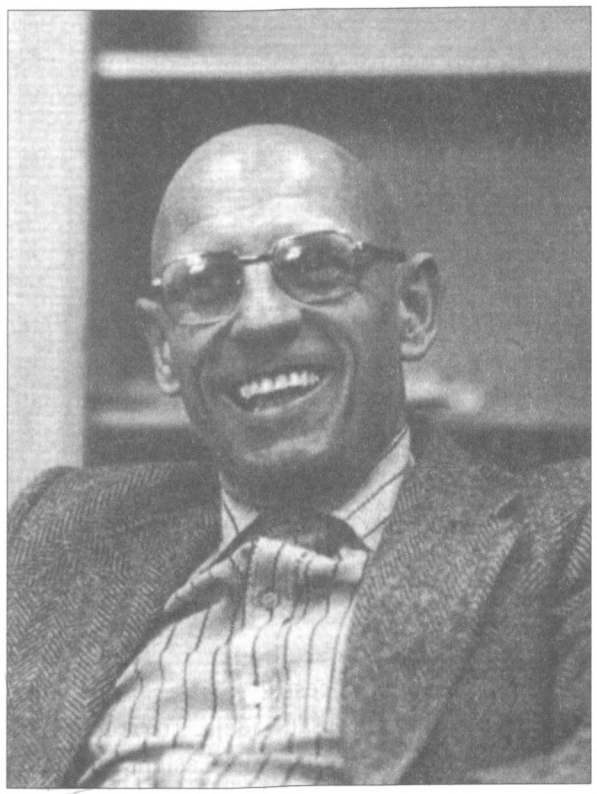

Michelis Foucault

Radikali nauja socialinės teorijos traktuotė, kurią taikė Foucault, yra priešinga bendram sutarimui dėl mokslinių žinių pobūdžio. Traktuotė, būdinga daugeliui jo ankstyvųjų darbų, tapo žinoma kaip Foucault „archeologija". Užuot vadovavęsis kitais mokslininkais, siekiančiais suprasti tai, kas nežinoma, pasitelkiant analogijas su žinomais dalykais, Foucault ėmėsi priešingo uždavinio: suprasti tai, kas *pažįstama,* „atkasant" praeitį. Jis energingai kibo į dabartį – į laikomus savaime suprantamais principus, tikėjimus ir struktūras, kurie daugiausia yra nematomi būtent todėl, kad yra labai gerai žinomi. Pavyzdžiui, mokslininkas ištyrė, kad „seksualumo" samprata gyvavo ne visada, tačiau buvo sukurta socialinės raidos procese. Panašiai galima komentuoti šiuolaikines normalios ir deviacinės veiklos, sveiko proto ir beprotybės bei panašias koncepcijas. Foucault stengėsi atskleisti prielaidas, glūdinčias po dabartiniais mūsų tikėjimais bei praktikomis, ir padaryti dabartį

„regimą“, pasiekdamas ją iš praeities. Tačiau negalime turėti bendrų visuomenės, socialinės raidos ar modernybės teorijų; galime tik suprasti jų fragmentus.

Kiti požiūriai

Foucault įtaką patyrė daugelis kitų mąstytojų (žr. 12 skyrių, p. 332–335). Priežiūra (sekimas) – informacijos apie žmones kaupimas, siekiant kontroliuoti jų elgseną – tai nuolatinis reiškinys visuomenėje, paženklintoje žiniasklaidos atsiradimu. Daugelis šiuolaikinių socialinių teoretikų sutinka, kad informacinės technologijos ir naujos komunikacinės sistemos kartu su kitais technologiniais pokyčiais visiems mums kuria pagrindines socialines transformacijas. Tačiau dauguma nesutinka su esminėmis postmodernistų ir Foucault idėjomis. Jų teigimu, mūsų pastangos suprasti bendruosius socialinio pasaulio procesus yra pasmerktos, kaip ir galėjimo pagerinti pasaulį idėja. Tokie autoriai, kaip ispanų sociologas Manuelis Castellsas, vokiečių mąstytojai Jürgenas Habermasas ir Ulrichas Beckas drauge su šios knygos autoriumi (Anthony'u Giddensu) teigia, kad mums, kaip ir visais laikais, reikia kurti bendrąsias socialinio pasaulio teorijas ir kad tokios teorijos padės mums formuoti pasaulį palankia linkme. Marxo svajonės apie socialistinę alternatyvą kapitalistiniam pasauliui jau žlugo. Tačiau kai kurios vertybės, skatinusios socializmą, – socialinė bendruomenė, lygybė, silpnų ir pažeidžiamų globa – tebėra gyvos ir gyvybingos.

Jürgenas Habermasas: demokratija ir viešoji sritis

Habermasas pripažįsta, kad daugelis Marxo idėjų atgyveno, o į Weberį žvelgia kaip į alternatyvių idėjų šaltinį. Tačiau jis taip pat linkęs manyti, jog reikėtų išlaikyti kai kuriuos pagrindinius principus, įkvėpusius Marxo rašinius. Nėra ir neturėtų būti jokios alternatyvos kapitalizmui: jis įrodė savo gebėjimą kurti milžiniškus turtus. Tačiau ir toliau egzistuoja kai kurios Marxo nustatytos pamatinės kapitalizmo ekonomikos problemos, tokios kaip jo tendencija sukelti ekonomikos nuosmukius bei krizes. Turėtume vėl įtvirtinti ekonominių procesų kontrolę, nes jie pradėjo valdyti mus labiau, negu mes valdome juos.

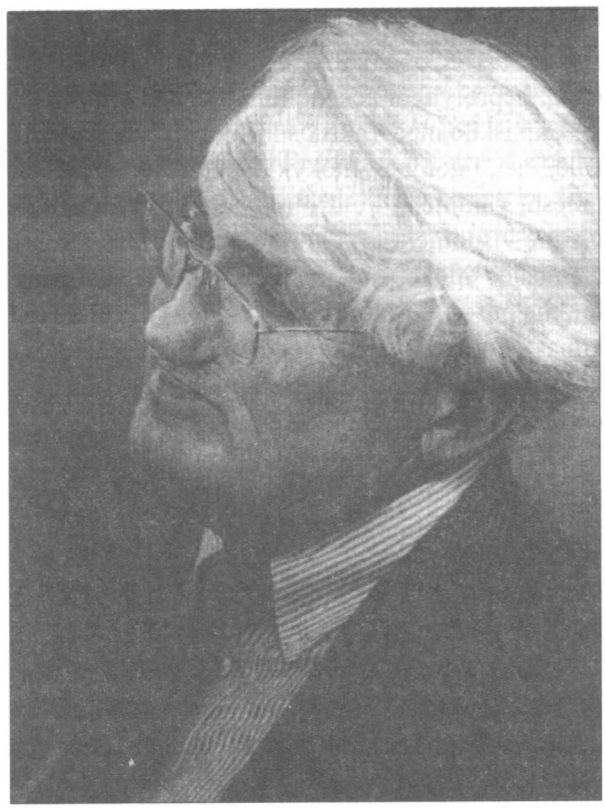

Jürgenas Habermasas

Habermaso siūlymu, vienas iš pagrindinių būdų tokiai sustiprintai kontrolei pasiekti – atgaivinti tai, ką jis vadina „viešąja sritimi“. Viešoji sritis iš esmės yra demokratijos metmenys. Ortodoksinės demokratinės procedūros, pančiojančios parlamentus bei partijas, nesuteikia mums pakankamo pagrindo kolektyviai spręsti, teigė Habermasas. Viešąją sritį galime atkurti, reformuodami demokratines procedūras ir nuosekliau į problemų sprendimą įtraukdami bendruomenines organizacijas ir kitas vietines grupes. Šiuolaikinės komunikacijos priemonės iš tiesų pasižymi tam tikrais poveikiais, kuriuos pastebėjo Baudrillardas ir kiti. Tačiau jos taip pat gali esmingai prisidėti prie paramos demokratijai. Pavyzdžiui, ten, kur televizijoje bei laikraščiuose viešpatauja komerciniai

interesai, ši žiniasklaida neskiria didelio dėmesio demokratinei diskusijai. Tačiau visuomeninė televizija ir radijas drauge su internetu siūlo daug galimybių atviram dialogui bei diskusijai plėtoti.

Feminizmo autoriai kritikavo Habermasą dėl nepakankamo dėmesio lyčių ir demokratijos sąsajoms. Kritikai nurodė, kad demokratija dažnai laikyta daugiausia vyrų valdomis. Habermasas turėjo apžvelgti, kokiais būdais reiškiasi demokratijos tendencija neleisti visiško moterų dalyvavimo, teigė jie. Pavyzdžiui, daugumoje parlamentų moterys sudaro mažumą. Daugelis politinių debatų taip pat turi tendenciją sumenkinti moterims rūpimų klausimų svarbą. Savo pagrindiniame veikale *The Theory of Communicative Action,* 1986–1988 („Komunikacinio veiksmo teorija") Habermasas iš tikrųjų nieko nepasako apie lytis. Nancy Fraser (1989) nurodo, kad, aptardamas demokratiją, Habermasas nagrinėja pilietybę kaip lyčių atžvilgiu neutralų dalyką. Tačiau pilietybė paprastai formuodavosi tokiais būdais, kurie buvo palankesni vyrams negu moterims. Pavyzdžiui, moters padėtis šeimoje daugiausia tebėra priklausoma nuo vyro padėties. Todėl nelygybė šeimos gyvenime yra tiesiogiai susijusi su viešąja demokratija.

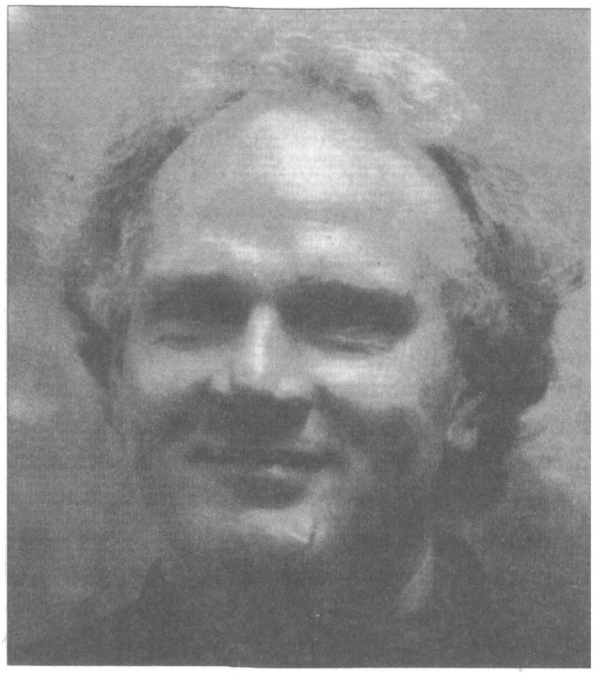

Ulrichas Beckas

Ulrichas Beckas: rizikos visuomenė

Šioje knygoje jau buvome susidūrę su Ulricho Becko idėjomis (žr. 3 skyrių „Kintantis pasaulis"). Beckas irgi atmeta postmodernizmą. Mūsų gyvenamas pasaulis anaiptol nėra „anapus modernybės" – veikiau pereiname į kitą tarpsnį, kurį Beckas vadina „antrąja modernybe". Antroji modernybė susijusi su faktu, kad moderniosios institucijos tolydžio tampa globaliomis, o kasdienis gyvenimas išsilaisvina iš tradicijų bei papročių varžtų. Senoji industrinė visuomenė nyksta, o jos vietą užima „rizikos visuomenė". Tai, ką postmodernistai laikė chaosu ar modelio stoka, Beckas vadina rizika ar netikrumu. Rizikos valdymas yra pagrindinis globalinės tvarkos požymis.

Rizika tapo pagrindiniu dalyku dėl keleto priežasčių. Drauge su mokslo ir technologijų pažanga kuriamos naujos rizikos situacijos, kurios skiriasi nuo egzistavusių ankstesniais amžiais. Mokslas ir technologija akivaizdžiai duoda mums daug naudos. Tačiau jie sukūrė ir grėsmes, kurias sunku pamatuoti. Pavyzdžiui, niekas tiksliai nežino, kuo galėtų grėsti genetiškai modifikuoto maisto gamyba.

Daugelis kasdienio gyvenimo sprendimų taip pat priartėjo prie rizikos. Su rizika glaudžiai siejasi ir lyčių santykiai. Į vyrų ir moterų ryšius įsismelkė daug naujų abejonių. Kaip pavyzdį panagrinėkime meilės ir santuokos sritį. Ankstesnėse išsivysčiusiose visuomenėse santuoka buvo pakankamai tiesus gyvenimo pereigos procesas – žmogus iš nesantuokinės būklės pereidavo į santuokinę, ir ši situacija laikyta pakankamai pastovia. Šiandien daugelis žmonių drauge gyvena nesusituokę, o skyrybų skaičius procentiškai yra itin didelis. Kiekvienas apmąstantis santykius su kitu asmeniu turi atsižvelgti į šiuos faktus, taigi pasverti riziką. Individas turi įvertinti, ar partneris užtikrins laimę, ir kaip apsisaugoti nuo tokios nepatikimos aplinkos.

Beckas nesako, kad šiuolaikinis pasaulis yra pavojingesnis už ankstesnes epochas. Veikiau kinta grėsmių, su kuriomis turime susidurti, pobūdis. Dabar mažiau rizikuojame dėl gamtinių grėsmių ar pavojų, bet kur kas labiau – dėl netikrumų, kuriuos sukuria mūsų pačių socialinė aplinka ir mokslo bei technologijų raida.

Beckas sutinka su Habermasu, kad naujoji visuomenė nereiškia socialinės ir politinės reformos pastangų baigties. Veikiau priešingai – atsiranda naujos aktyvumo formos. Matome formuojantis visai naują sritį, kurią Beckas vadina „subpolitika". Ši sąvoka apibūdina veiklą grupių bei organizacijų, tokių kaip ekologijos, vartotojų ar žmogaus teisių grupės, funkcionuojančių už formalių demokratinės politikos mechanizmų ribų. Atsakomybė už rizikos valdymą negali būti palikta vien politikams ar mokslininkams – reikia įtraukti ir kitas piliečių grupes. Tačiau grupės bei sąjūdžiai, besiplėtojantys subpolitikos arenoje, gali turėti didelę įtaką ortodoksiniams politiniams mechanizmams. Pavyzdžiui, atsakomybė už aplinką anksčiau buvo ekologijos aktyvistų veiklos baras, o dabar tai pripažįstama įprastinių politinių programų dalis.

Manuelis Castellsas: tinklo ekonomika

Manuelis Castellsas pradėjo akademinę karjerą kaip marksistas. Būdamas urbanistinių reikalų ekspertas, jis siekė taikyti Marxo idėjas miesto studijoms. Tačiau pastaraisiais metais Castellsas nuo marksizmo nutolo. Panašiai kaip Baudrillardui, jam parūpo žiniasklaidos ir komunikacinių technologijų poveikis. Informacinę visuomenę ženklina tinklų ir *tinklo ekonomikos* atsiradimas, teigia Castellsas. Naujoji ekonomika, priklausanti nuo ryšių, kuriuos atvėrė globalios komunikacijos, yra neabejotinai kapitalistinė. Tačiau dabartinė kapitalistinė ekonomika ir visuomenė visiškai skiriasi nuo tų, kurios gyvavo praeityje. Priešingai negu tikėjosi Marxas, kapitalizmo plėtra daugiau nebesiremia tik darbininkų klase ar materialių vertybių gamyba. Dabar gamybos pagrindu tapo telekomunikacijos ir kompiuteriai.

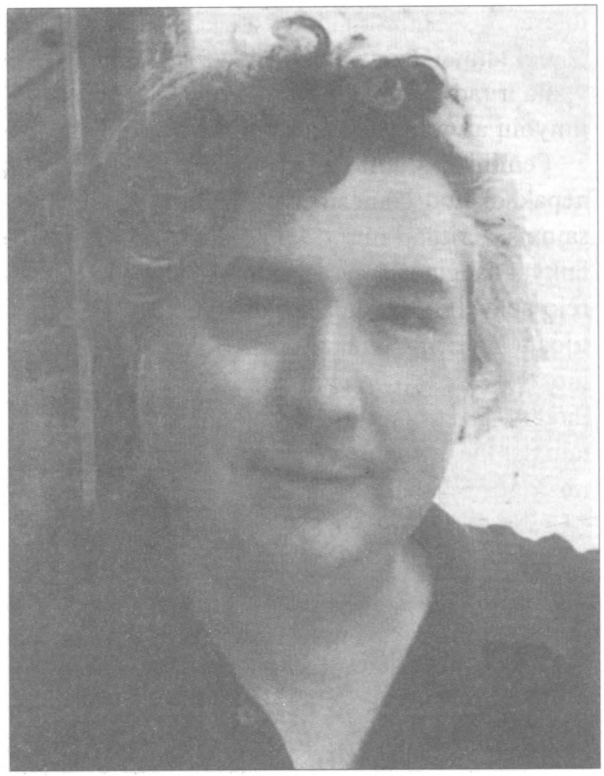

Manuelis Castellsas

Castellsas ne itin plačiai pateikia šios kaitos poveikį lyčių tarpusavio santykiams. Tačiau jis daug kalba apie jos padarinius asmeniniam identitetui ir kasdieniam gyvenimui. Tinklo visuomenėje asmeninis identitetas tampa kur kas atviresniu klausimu. Daugiau nebepaveldime savo identitetų iš praeities – paprasčiausiai aktyviai juos kuriame sąveikaudami su kitais. Tai tiesiogiai veikia šeimą, o bendresniu pavidalu taip pat vyrų ir moterų identitetų struktūrizaciją. Vyrai ir moterys daugiau nebeįgyja savo identitetų iš tradicinių vaidmenų. Juk kadaise moters „vieta" buvo namuose, o vyrų vaidmuo reikalavo „išeiti dirbti". Dabar ši pertvara išardyta.

Naująją globalinę ekonomiką Castellsas vadina „automatu". Kaip ir Habermasas, jis mano, jog nesame savo kuriamo pasaulio šeimininkai. Šiuo atžvilgiu Castellso teiginiai kartoja tai, ką prieš šimtą metų buvo sakęs Weberis, kuris manė, jog biurokratijos stiprėjimas visus mus įkalins „gele-

žiniame narve". Castellso teigimu, „žmonijos košmaras – išvysti, kaip mūsų sukurtos mašinos ima valdyti mūsų pasaulį – atrodo, baigia virsti tikrove: tik vietoje robotų, užimančių darbo vietas, ar valdžios kompiuterių, reguliuojančių mūsų gyvenimą, atsiranda elektroniškai veikianti ekonominių sandorių sistema" (2000: 56).

Tačiau Castellsas ne visiškai išsižadėjo savo marksistinių šaknų. Jis mano, kad būtų įmanoma atgauti efektyvesnę globalinės rinkos kontrolę. Tai įvyktų ne kokios nors revoliucijos priemonėmis, bet tarptautinių organizacijų ir valstybių, turinčių bendrą interesą sureguliuoti tarptautinį kapitalizmą, kolektyvinėmis pastangomis. Informacinės technologijos dažnai gali būti vietinių galių sustiprinimo ir bendruomenių atgaivos įrankiais – daro išvadą Castellsas. Kaip pavyzdį jis pateikia Suomijos atvejį. Suomija yra labiausiai išsivysčiusi informacinė pasaulio bendruomenė. Visos šalies mokyklos turi interneto prieigą, o dauguma šalies gyventojų moka dirbti su kompiuteriais. Tuo pat metu Suomija yra tvirta ir veiksminga gerovės valstybė, pritaikyta reaguoti į naujosios ekonomikos reikmes.

Anthony's Giddensas: socialinis reflektyvumas

Savo veikaluose taip pat suformavau teorinį požiūrį į dabartiniame pasaulyje vykstančius pokyčius. Vietą, kurioje šiandien gyvename, vadinu „nesuvaldomu pasauliu" – pasauliu, kurį ženklina naujos rizikos ir abejonės, panašios į tas, kurias nustatė Beckas. Tačiau greta rizikos idėjos turėtų būti ir *pasitikėjimo* idėja. Pasitikėjimas yra susijęs su mūsų kliovimusi individais ar institucijomis.

Staigios transformacijos pasaulyje tradicinės pasitikėjimo formos turi tendenciją nykti. Anksčiau pasitikėjimas kitais žmonėmis paprastai rėmėsi vietos bendruomenės nuomone. Tačiau labiau globalizuotoje visuomenėje įtaką mūsų gyvenimams daro niekada nematyti žmonės, kurie gali gyventi tolimuose pasaulio kampeliuose. Pasitikėjimas reiškia kliovimąsi „abstrakčiomis sistemomis" – pavyzdžiui, pasikliaujame įstaigomis, reglamentuojančiomis maisto produktus ar vandenvalą, arba bankų sistemos veiksmingumu. Pasitikėjimas ir rizika tvirtai susiję. Mums reikia pasitikėti tokiais autoritetais, kad galėtume pasipriešinti mus supančioms grėsmėms ir veiksmingai į jas reaguoti.

Anthony's Giddensas

Mano nuomone, gyvenimas informacijos amžiuje reiškia socialinio **reflektyvumo** stiprėjimą. Socialinis reflektyvumas susijęs su faktu, kad nuolatos turime galvoti ir įsisąmoninti aplinkybes, kuriose mes gyvename. Kai papročiai ir tradicijos labiau tvirtino visuomenes, žmonės galėjo žengti seniau nutiestais veikimo keliais, mažiau apie tai susimąstydami. Tačiau daugelis gyvenimo aspektų, kuriuos anksčiau gyvenusios kartos laikė tiesiog savaime suprantamais, mūsų atveju virto atvirai sprendžiamais klausimais. Pavyzdžiui, šimtus metų žmonės neturėjo jokių veiksmingų priemonių savo šeimos dydžiui riboti. Dabar, kai prieinamos naujos kontraceptinės priemonės ir kiti technologinio kišimosi į reprodukciją būdai, tėvai ne tik gali pasirinkti norimą vaikų skaičių, bet ir apsispręsti dėl jų lyties. Žinoma, šiose naujose galimybėse apstu naujų etikos dilemų.

Prarasti savęs pačių ateities kontrolę anaiptol nėra neišvengiama. Žinome, kad globaliniame am-

žiuje tautos prarado dalį pirma turėtos galios. Pavyzdžiui, sumažėjo šalių įtaka ekonominei politikai, tačiau vyriausybės išlaikė visai nemažai galių. Bendradarbiaudamos tautos gali susiburti, kad atgautų savo įtaką skubančiam pasauliui. Svarbus vaidmuo gali tekti grupėms, kurias nurodo Beckas, tai – organizacijoms ir sąjūdžiams, veikiantiems anapus formalių politikos struktūrų. Tačiau jos neužims ortodoksinės demokratinės politikos vietos. Demokratija tebėra lemiamas veiksnys, kadangi „subpolitikos" srities grupės daro skirtingus pareiškimus ir turi nevienodus interesus. Pavyzdžiui, vienas grupes gali sudaryti tie, kurie aktyviai kovoja už didesnį pakantumą abortams, o kitas – tie, kurie mano visai priešingai. Demokratinėms vyriausybėms privalu įvertinti šiuos įvairius pareiškimus bei rūpesčius ir į juos reaguoti.

Demokratija negali būti apribota tik viešąja sritimi, kaip ją apibrėžė Habermasas. Kasdieniame gyvenime atsiranda galima „jausmų demokratija". Šis terminas nusako atsirandant tokias šeimos gyvenimo formas, kuriose lygiomis dalyvauja ir vyrai, ir moterys. Iš esmės visos tradicinės šeimos formos buvo pagrįstos vyro viršenybe prieš moterį. Tai paprastai įteisindavo įstatymai. Didėjanti lyčių lygybė negali apsiriboti vien balsavimo teise; ji turi taip pat apimti asmeniškumo ir intymumo sritį. Asmeninio gyvenimo demokratizavimas padarė didelę įtaką, kad santykiai būtų grindžiami abipuse pagarba, bendravimu ir tolerancija.

Išvados

Gal šiandien matome prasidedant naują esminį sociologinės teorijos raidos etapą? Klasikinių mąstytojų – Marxo, Durkheimo ir Weberio – idėjos buvo suformuotos didžiulės socialinės ir ekonominės kaitos laikais. Mūsų gyvenamo laikotarpio kaita veikiausiai siekia tokias pat gelmes ir yra kur kas plačiau juntama pasaulyje. Norėdami suprasti naujus darinius, kurie šiandien transformuoja mūsų visuomenes, turėtume sukurti naujas teorijas. Ką tik išnagrinėtos teorijos – vienos iš svarbiausių įnašų į šias pastangas.

21

TEMOS SANTRAUKA

1. Sociologijoje (kaip ir kituose socialiniuose moksluose) galima rasti teorinių krypčių įvairovę. Priežastis nėra labai neįprasta: netgi gamtos mokslų teorinėse diskusijose nelengva rasti bendrą sprendimą, o sociologijoje susiduriame su ypatingais sunkumais – juk paverčiant tyrimų objektu mūsų pačių elgseną kyla sudėtingų problemų.
2. Weberio teiginys dėl puritonizmo įtakos moderniajai ekonomikos raidai – reikšmingas pavyzdys apmąstant tai, kas suteikia teorijai vertę. Weberio idėjos – prieštaringos, tačiau tam tikrais atžvilgiais jo teorija atvėrė naujus akiračius ir paskatino daugybę vėlesnių tyrimų.
3. Požiūrių sandūriai sociologijoje atkreipia mūsų dėmesį į kelias pagrindines teorines dilemas. Svarbus klausimas – kaip turėtume sieti žmonių veiksmus su socialinėmis struktūromis. Ar esame visuomenės kūrėjai ar jos kūriniai? Be išlygų pasirinkti vieną ar kitą alternatyvą nėra taip paprasta, kaip gali atrodyti: tikroji problema – kaip abu socialinio gyvenimo aspektus susieti tarpusavyje.
4. Antroji dilema – ar žmonių visuomenes reikėtų vaizduoti kaip darnias ir tvarkingas, ar laikyti jas pažymėtomis nuolatinės nesantaikos.

Vėlgi šiedu požiūriai nėra visiškai priešingi, todėl turime parodyti, kaip susipina konsensas ir konfliktas. Suprasti šį uždavinį padeda ideologijos ir galios sąvokos.

5. Trečioji dilema skirta lyčiai; ypač ieškoma atsakymo, ar turėtume įtraukti „lytį“ į savo sociologinį mąstymą kaip bendrąją kategoriją. Ši problema vargiai figūravo ortodoksinėse sociologijos tradicijose, tuo tarpu feminizmo teoretikai pakeitė ir sociologų nuomonę *apie* tai, ir pačius būdus tai apgalvoti.

6. Ketvirtasis nuolatinių sociologinių debatų židinys susijęs su modernios socialinės raidos analize. Ar moderniajame pasaulyje vykstančius kaitos procesus daugiausia formuoja kapitalistinės ekonomikos raida, ar kiti veiksniai, taip pat ir neekonominiai? Pozicijas, užimamas šiuose debatuose, tam tikru mastu veikia politinės pažiūros bei nuostatos, kurių laikosi vieni ar kiti sociologai.

7. Spręsdami socialinės raidos klausimus, vėlesni teoretikai pabandė žengti ten, kur nesiekė nei Marxo, nei Weberio žvilgsniai. Postmodernizmo mąstytojai apskritai neigia mūsų galimybę sukurti bet kokias bendrąsias istorijos ar visuomenės teorijas. Baudrillardas mano, kad elektroninės informavimo priemonės suardė mūsų ryšius su savo praeitimi, sukurdamos pasaulį, kuriame prasmes kuria veikiau įvaizdžių srautas negu stabili realybė.

8. Kiti teoretikai kritiškai vertina postmodernizmą, teigdami, kad vis dar galime kurti visuotines socialinio pasaulio teorijas ir pajėgiame tai daryti taip, kad gautume galimybę kištis ir formuoti geresnį pasaulį. Šiems teoretikams priklauso Habermasas, suformulavęs savo „viešosios srities“ koncepciją, Beckas su „rizikos visuomene“, Castellsas su „tinklo visuomene“ ir Giddensas, plėtojantis savąją socialinio reflektyvumo koncepciją bei jos vedinius, aiškinančius, kaip gyvename ir ką manome apie savo gyvenimą.

Pasvarstykite dar kartą

1. Kodėl sociologija esmingai priklauso nuo teorinio mąstymo?
2. Ar Weberio veikalas apie protestantizmo etiką yra viena teorija ar kelios vidurinio lygmens teorijos?
3. Ką apie visuomenės tyrimus mums pasako kalbos tyrimai?
4. Ar lyčių problemą tikrai galima sujungti su esamais teoriniais požiūriais?
5. Ar įvairias sociologinės teorijos „dilemas“ iš tiesų taip sunku išspręsti kaip atrodo?
6. Kaip naujųjų sociologinių teorijų plėtotė priklauso nuo Marxo, Weberio ir Durkheimo įžvalgų?

Papildoma literatūra

Patrick Baert. *Social Theory in the Twentieth Century.* – Cambridge: Polity, 1998.

Anthony Giddens. *Capitalism and Modern Social Theory*, rev. edn. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

David Harvey. *The Condition of Postmodernity.* – Oxford: Blackwell, 1989.

Charles Wright Mills. *The Sociological Imagination.* – Harmondsworth: Penguin, 1979.

Terminų žodynėlis

Absoliutusis skurdas (**absolute poverty**). Skurdas, nustatomas atsižvelgiant į minimalius reikalavimus, būtinus fiziškai sveikam egzistavimui palaikyti (11 sk., p. 295).

Alternatyvioji medicina (**alternative medicine**). Požiūris į gydymą bei ligų prevenciją, dar vadinamas papildomąja medicina. Jis apima platų sveikatos grąžinimo būdų diapazoną, tačiau šie būdai nesutampa su įprastos medicinos praktika arba iš dalies su ja sutampa. Alternatyvioji, arba papildomoji, medicina perteikia holistinį visuminį požiūrį į sveikatą ir orientuota tiek į fizinius, tiek ir į psichinius geros individo savijautos elementus (6 sk., p. 144).

Animizmas (**animism**). Tikėjimas, kad pasaulio įvykius išjudina dvasių veikla (17 sk., p. 494).

Anomija (**anomie**). Sąvoka, kurią vartojo Durkheimas apibūdinti tikslo praradimo ir nevilties jausmui, kurį sukelia modernusis socialinis gyvenimas, kai socialinės normos nebedaro poveikio pavienių individų elgsenai (1 sk., p. 26).

Antrasis pasaulis (**Second World**). Industrinės šalys, buvusios komunistinės Rytų Europos ir Sovietų sąjungos visuomenės (2 sk., p. 50).

Antrinė deviacija (**secondary deviance**). Idėja, iškelta Amerikos kriminologo Edwino Lemerto. Pirminė deviacija apibrėžia pradinę veiką, kuri pažeidžia normą ar įstatymą, pavyzdžiui, smulkią vagystę iš parduotuvės. Antrinė deviacija pasireiškia, kai šią veiką įvykdžiusiam individui priklijuojama atitinkama etiketė, pavyzdžiui, jis pavadinamas „parduotuvių vagišiumi“ (8 sk., p. 204).

Apartheidas (**apartheid**). Valstybinė rasinės segregacijos sistema, įdiegta Pietų Afrikos Respublikoje 1948 metais ir taikyta iki 1994 metų (9 sk., p. 236).

Apklausa (**survey**). Sociologinių tyrimų būdas, kuris paprastai apima klausimynus, pateikiamus tiriamiesiems, ir jų atsakymų statistinę analizę, ieškant modelių ar dėsningumų (20 sk., p. 594).

Aplinkos ekologija (**environmental ecology**). Siekis išsaugoti fizinės aplinkos integralumą, veikiamą modernios pramonės bei technologijų (19 sk., p. 562).

Apokalipsizmas (**apocaliptycism**). Tikėjimas Dievo apreikšta istorijos baigties doktrina. Kai kuriuos socialinio pasaulio įvykius apokaliptiniai sąjūdžiai laiko artėjančios pasaulio pabaigos ženklais (17 sk., p. 516).

Artumo trauka (**compulsion of proximity**). Individų jaučiamas poreikis bendrauti su kitais betarpiškose aplinkose (4 sk., p. 107).

Asimiliacija (**assimilation**). Procesas, kai gyventojų dauguma įtraukia mažumos grupę, o mažuma priima vyraujančios kultūros vertybes bei normas (9 sk., p. 246).

Asmenybės stabilizacija (**personality stabilization**). Pasak funkcionalistų, šeimai tenka lemiamas vaidmuo, emociškai palaikant jos suaugusius narius. Suaugusių vyrų ir moterų santuoka yra priemonė, paremianti suaugusias asmenybes ir palaikanti jų sveikatą (7 sk., p. 172).

Asmeninė erdvė (**personal space**). Fizinė erdvė, kurią individai išlaiko tarp savęs ir kitų asmenų. Jos dydis svyruoja nuo intymaus atstumo glaudiems ryšiams, socialinio atstumo formaliems susitikimams ir viešojo atstumo, bendraujant su auditorija (4 sk., p. 104).

Atkurtoji šeima (**reconstituted family**). Šeima, kurioje bent vienas suaugusių turi namuose ar šalimais gyvenančių vaikų iš ankstesnės sąjungos. Atkurtoji šeima dar vadinama „pakaitine“ (7 sk., p. 179).

Atpirkimo ožių paieška (**scapegoating**). Individo ar grupės kaltinimas blogybėmis, kurių jie nedarė (9 sk., p. 243).

Atranka (**sampling**). Tam tikro skaičiaus individų ar atvejų, priklausančių didesnei gyventojų daliai, atranka, laikant šį skaičių tipiška gyventojų kaip viseto imtimi (20 sk., p. 595).

Atsako šūktelėjimai (**response cries**). Nustebę, netikėtai kažką numetę ar patyrę malonumą individai nesąmoningai šūkteli. Šie lyg ir netyčiniai šūksniai gali priklausyti ir mūsų valdomai socialinio gyvenimo detalių tvarkai, todėl juos tiria etnometodologai ir šnekos analitikai (4 sk., p. 97).

Atsargos nuostata (**precautionary principle**). Ši išankstinė nuostata sako, jog tuomet, kai naujos kryptys atrodo gana abejotinos dėl galimų pavojų, verčiau laikytis esamos praktikos, o ne ją keisti (19 sk., p. 579).

Atsietis nuo rinkos (**decommodification**). Socialinės paramos paslaugų atsiejimo nuo rinkos lygis. Jei vyrauja neprekinė sistema, socialinės paramos paslaugos, pavyzdžiui, švietimas ar sveikatos priežiūra, teikiamos visiems ir nėra susietos su rinkos procesais. Esant prekinei sistemai, socialinės paramos paslaugos laikomos prekėmis, kurias reikia pardavinėti rinkoje, kaip ir kitas gėrybes bei paslaugas (11 sk., p. 315).

Atsitiktinė atranka (random sampling). Atrankos metodas, kai imtys parenkamos taip, kad kiekvienam gyventojui tektų vienoda tikimybė būti įtrauktam į tyrimus (20 sk., p. 595).

Atstovaujamoji demokratija (representative democracy). Politinė sistema, kai bendruomenę veikiančius sprendimus priima ne jos narių visuma, o žmonės, kuriuos šiam tikslui išrinko pati bendruomenė (14 sk., p. 397).

Atvirkštinės rūpybos dėsnis (inverse care law). Pažeista gyventojų sveikatos rūpybos poreikių ir prieinamų išteklių pusiausvyra. Atvirkštinės rūpybos dėsnis nusako tendenciją, pagal kurią blogiausios sveikatos grupės gyvena regionuose, turinčiuose itin ribotus sveikatos rūpybos išteklius (6 sk., p. 154).

Aukštasis mokslas (higher education). Mokyklos lygį peržengiantis mokymas kolegijose ar universitetuose (16 sk., p. 464).

Aukštuomenės klasė (upper class). Socialinė klasė, sudaryta iš turtingesnių visuomenės narių, ypač tų, kurie paveldėjo turtus, turi savo stambųjį verslą ar didelį skaičių akcijų bei kitų vertybinių popierių (10 sk., p. 279).

Autoritarinė asmenybė (authoritarian personality). Konkrečių asmeninių savybių visuma, formuojanti nelankstų, netolerantišką požiūrį, taip pat nepajėgumą priimti abejones ir nevienareikšmius dalykus (9 sk., p. 244).

Autoritarinės valstybės (authoritarian states). Politinės sistemos, kurios valstybės poreikius bei interesus iškelia aukščiau piliečių reikmių, o taip pat griežtai riboja ar draudžia gyventojų dalyvavimą politiniuose reikaluose (14 sk., p. 398).

„Baltųjų apykaklių" nusikaltimas (white-collar crime). Nusikalstama veikla, kuria užsiima įstaigų darbuotojai („baltosios apykaklės") ir specialistai (8 sk., p. 222).

Bažnyčia (church). Didelė žmonių bendrija, priklausanti oficialiai religinei organizacijai. Bažnyčioms įprasta turėti formalią struktūrą ir religinių pareigūnų hierarchiją. Bažnyčia taip pat vadinamas statinys, kuriame atliekamos šios bendrijos religinės apeigos (17 sk., p. 501).

Benamiai (homeless). Žmonės, neturintys būsto, todėl apsistojantys nemokamose prieglaudose arba nakvojantys viešose, gyventi neskirtose vietose (11 sk., p. 311).

Bendrieji supratimo pagrindai (shared understanding). Bendrosios prielaidos, kurių laikosi žmonės, ir kurių dėka jie gali palaikyti nuolatinius tarpusavio ryšius (4 sk., p. 94).

Bendrovių nusikaltimai (corporate crime). Nusikaltimai, kuriuos visuomenei padaro didelės bendrovės. Bendrovių nusikaltimai apima taršą, apgaulingą reklamą ir sveikatos bei saugumo reikalavimų pažeidimus (8 sk., p. 223).

Besipriešinantysis moteriškumas (resistant femininity). Terminas vartotas R. W. Connellio veikaluose, nagrinėjusiuose lyčių hierarchiją visuomenėje. Moterys, įkūnijančios besipriešinantįjį moteriškumą, atmeta visuomenės priimtas moteriškumo normas („sureikšmintąjį moteriškumą") ir pasirenka nepriklausomus gyvenimo būdus bei identitetus. Pavyzdžiui, feminizmas ir lesbizmas yra besipriešinančiojo moteriškumo formos, kurios nepaklūsta dominuojančiam hegemoninio vyriškumo vaidmeniui (5 sk., p. 124).

„Betėvystė" (absent father). Tėvas, kuris po skyrybų ar dėl kitų priežasčių mažai bendrauja ar visai nepalaiko ryšio su savo vaikais (7 sk., p. 181).

Biologinė įvairovė (biodiversity). Gyvybės formų įvairovė (19 sk., p. 570).

Biologinė lytis (sex). Vyrų ir moterų anatominės skirtybės. Sociologai dažnai supriešina biologinę ir socialinę lytis. Biologinė lytis susijusi su fizinėmis kūno savybėmis, o socialinė lytis apima socialiniu būdu išmoktas elgsenos formas. Skirtybės tarp biologinės ir socialinės lyčių nėra vienas ir tas pat. Pavyzdžiui, transvestitas – tai asmuo, kuris fizine prasme yra vyras, bet kartais įgyja moters lytį (5 sk., p. 113).

Biomedicininis sveikatos modelis (biomedical model of health). Nuostatų rinkinys, grindžiantis Vakarų medicinos sistemas bei praktiką. Biomedicininis sveikatos modelis ligas apibrėžia objektyviai, pagal esamus atpažįstamus požymius, taip pat teigia, kad fizinę sveikatą galima atkurti mokslu paremtu gydymu. Žmogaus kūnas lyginamas su mašina, kuri vėl ima dirbti, ją tinkamai sutaisius (6 sk., p. 145).

Biurokratija (bureaucracy). Hierarchinio pobūdžio organizacija, įgaunanti valdžios piramidės formą. Terminą „biurokratija" išpopuliarino Maxas Weberis. Pagal Weberį, biurokratija yra veiksmingiausias plačios apimties organizacijų tipas. Didėdamos organizacijos neišvengiamai vis labiau biurokratėja, teigė Weberis (12 sk., p. 327).

Biurokratijos mažėjimas (debureaucratization). Vėberiškosios biurokratijos, kaip moderniosioms visuomenėms būdingos organizavimo formos, silpnėjimas (12 sk., p. 345).

Branduolinė šeima (nuclear family). Šeima, kurią sudaro motina, tėvas (ar kuris vienas iš jų) ir išlaikomi vaikai (7 sk., p. 171).

Darbas (work). Veikla, kuria žmonės, naudodamiesi gamtiniais ištekliais, aprūpina savo gyvenimą. Darbo negalima tapatinti vien su mokamu darbu. Tradicinės kultūros turėjo vien pinigų sistemos užuomazgas, todėl už pinigus dirbo nedaug žmonių. Moderniosiose visuomenėse taip pat išlieka nemažai darbų rūšių, pavyzdžiui, namų ūkio darbai, kurie nėra susiję su tiesioginiu atlyginimu ar alga (13 sk., p. 354).

Darbininkų klasė (working class). Socialinė klasė, sudaryta iš dirbančių gamyboje („mėlynųjų apykaklių“) ir fizinį darbą žmonių (10 sk., p. 280).

Darbo pasidalijimas (division of labour). Darbo pasidalijimas pagal specializuotas darbo užduotis ar užsiėmimus. Jis vyksta gamybos sistemos viduje ir sukuria abipusę ekonominę priklausomybę. Visos visuomenės turi bent jau darbo pasidalijimo užuomazgas, ypač vyrams priskiriamas ir moterų atliekamas užduotis. Plėtojantis industrializacijai, darbo pasidalijimas tapo gerokai sudėtingesnis, palyginti su bet kuria ankstesne gamybos sistema. Šiuolaikiniame pasaulyje jis vyksta tarptautiniu mastu (13 sk., p. 357).

Darbo segregacija pagal lytį (occupational gender segregation). Skirtingų užduočių vyrams ar moterims skyrimas, pagrįstas vyraujančia nuostata dėl vyrams ar moterims „derančių“ darbų (13 sk., p. 367).

Daugiadarbis (portfolio worker). Darbuotojas, kuris turi įvairių įgūdžių ar kvalifikacijų, todėl gali lengvai pereiti nuo vienos užduoties prie kitos (13 sk., p. 387).

Demografija (demography). Visuomenės savybių, pavyzdžiui, skaičiaus, sandaros bei mobilumo, tyrimai (19 sk., p. 557).

Demografinė pereiga (demographic transition). Gyventojų kaitos aiškinimas, pagal kurį pastovus gimimų ir mirčių santykis pasiekiamas tik tuomet, kai ekonomika pasiekia tam tikrą suklestėjimo lygį. Pagal šią sampratą, ikipramoninėms visuomenėms buvo būdingas neproporcingas gimimų ir mirčių santykis, nes gyventojų prieaugį veikė maisto stoka, ligos ar karai. Šiuolaikinėse visuomenėse – priešingai, pasiekiama gyventojų pusiausvyra, nes ekonominės paskatos verčia šeimas riboti vaikų skaičių (19 sk., p. 560).

Demokratija (democracy). Politinė sistema, leidžianti piliečiams dalyvauti priimant politinius sprendimus. Demokratija dažnai įgyvendinama, išrenkant atstovus į valdymo institucijas (14 sk., p. 396).

Denominacija (denomination). Religinė sekta, praradusi tikėjimo atnaujinimo dinamiškumą ir tapusi institucionalizuota struktūra, telkiančia didelį ištikimų žmonių skaičių (17 sk., p. 501).

Deviacija (deviance). Veiksmai, nesutampantys su grupės ar visuomenės narių daugumos normomis ar vertybėmis. „Deviacijomis“ laikomi labai skirtingi dalykai. Jie ne mažiau įvairūs negu normos ir vertybės, skiriančios vienas kultūras bei subkultūras nuo kitų. Yra daug elgesio formų, kurias viena grupė ar aplinka itin vertina, o kiti neigia ar smerkia (8 sk., p. 197).

Deviacijos stiprinimas (deviancy amplification). Neplanuotos pasekmės, kurias gali sukelti „priklijuojama“ etiketė – deviacinis elgesys. Šitaip kontrolės jėgos iš tikrųjų dar labiau skatina panašią elgseną. Pavyzdžiui, policijos, žiniasklaidos ir viešosios nuomonės reakcijos į šitaip suvokiamus deviacijos veiksmus gali stiprinti pačią deviaciją, sukurdamos „deviacijos spiralę“ (8 sk., p. 204).

Deviacijų sociologija (sociology of deviance). Sociologijos atšaka, tyrinėjanti deviacijas ir siekianti suprasti, kodėl tam tikra elgsena identifikuojama kaip nuokrypis (8 sk., p. 198).

Deviacinė subkultūra (deviant subculture). Subkultūra, kurios narių išpažįstamos vertybės iš esmės skiriasi nuo visuomenės daugumos vertybių (8 sk., p. 198).

Diaspora (diaspora). Etninių grupių sklaida iš pirmapradės tėvynės į užsienio šalis, dažnai vykstanti priverstinai arba spaudžiant skausmingoms aplinkybėms (9 sk., p. 250).

Diferencinis ryšys (differential association). Nusikalstamo elgesio plėtotės aiškinimas, pasiūlytas Edwino H. Sutherlando. Pasak jo, nusikalstamo elgesio išmokstama, bendraujant su tais, kurie nuolatos daro nusikaltimus (8 sk., p. 203).

Didelio pasitikėjimo sistemos (high-trust systems). Organizacijos ar darbo aplinka, kurioje individams suteikiama daug galimybių dirbti savarankiškai ir patiems kontroliuoti darbo užduotis (13 sk., p. 361).

Diskriminacija (discrimination). Veiksmai, konkrečios grupės nariams uždraudžiantys naudotis ištekliais bei atlygiais, kuriuos gali gauti kiti. Diskriminaciją būtina skirti nuo išankstinio nusistatymo, nors paprastai abu esti gana glaudžiai susiję. Pasitaiko, kad žmonės, iš anksto nusistatę prieš kitus, nedalyvauja atitinkamoje diskriminacinėje veikloje. Būna ir atvirkščiai, kuomet žmonės gali veikti diskriminuojamai, net jei nėra iš anksto nusistatę prieš tuos, kuriuos diskriminuoja (9 sk., p. 241).

Diskriminacija dėl amžiaus (ageism). Išankstinis nusistatymas prieš asmenį ar jo diskriminavimas dėl amžiaus (6 sk., p. 165).

Diskursas (discourse). Mąstymo struktūra konkrečioje socialinio gyvenimo srityje. Tarkime, diskursas apie nusikalstamumą rodo, kaip konkrečios visuomenės žmonės vertina ir ką kalba apie nusikaltimus (21 sk., p. 619).

Dykumėjimas (desertification). Itin stipri dirvožemio erozija, kai didelėse teritorijose įsivyrauja dykumoms artimos sąlygos (19 sk., p. 570).

Dokumentinis tyrimas (documentary research). Tyrimas, pagrįstas nagrinėjamų dokumentų, pavyzdžiui, archyvų ar oficialiosios statistikos duomenimis (20 sk., p. 597).

Dramaturginis modelis (dramaturgical model). Socialinių sąveikų tyrimo metodas, paremtas teatro meno metaforų skoliniais (4 sk., p. 101).

Dvigubo prieaugio trukmė (doubling time). Laikotarpis, per kurį dvigubai padidėja gyventojų skaičius (19 sk., p. 558).

Ekologinė traktuotė (ecological approach). Urbanistinės analizės rakursas, kai pabrėžiama „natūrali" miesto kaimynijų sklaida į teritorijas, turinčias skirtingas savybes (18 sk., p. 531).

Ekologinė modernizacija (ecological modernization). Ekonomkos augimas bei plėtra, į kuriuos įtraukiama aplinkai palanki strategija. Ekologinės modernizacijos rėmėjai tiki, jog pramonės raida ir ekologinė apsauga nėra nesuderinami dalykai (19 sk., p. 581).

Ekologinis efektyvumas (eco-efficiency). Technologijų, skatinančių ekonomikos augimą, bet darančių kuo mažiau žalos aplinkai, kūrimas ir plėtra (19 sk., p. 581).

Ekonomika (economy). Gamybos bei mainų sistema, tenkinanti individų, gyvenančių konkrečioje visuomenėje, materialias reikmes. Ekonomikos institucijos yra iš esmės svarbios bet kuriai socialinei tvarkai. Ekonomikos reikalai paprastai daro įtaką daugeliui socialinio gyvenimo aspektų. Modernioji ekonomika labai skiriasi nuo tradicinių, nes dabar dauguma gyventojų nebedalyvauja žemės ūkio gamyboje (13 sk., p. 354).

Ekonominė tarpusavio priklausomybė (economic interdependence). Specializacijos ir darbo pasidalijimo padarinys, kuomet ekonominis savarankiškumas išstumiamas, o individai ima priklausyti nuo kitų, gaminančių daugumą prekių, reikalingų individų gyvenimui palaikyti (13 sk., p. 357).

Eksperimentas (experiment). Tyrimo būdas, kai hipotezę galima patikrinti kontroliuojamu ir sistemingu būdu, pasitelkiant dirbtines, tyrėjo sukurtas situacijas arba natūralias aplinkas (20 sk., p. 596).

Elektroninis nusikaltimas (cybercrime). Nusikalstama veikla, kurios priemonės – elektroniniai tinklai arba naujos informacinės technologijos. Elektroninis pinigų plovimas, asmens tapatybės pasisavinimas, elektroninis vandalizmas, elektroninio susirašinėjimo sekimas yra elektroninių nusikaltimų atmainos (8 sk., p. 226).

Emigracija (emigration). Žmonių išvykimas iš vienos šalies, siekiant įsikurti kitoje (9 sk., p. 249).

Emocinis intelektas (emotional intelligence). Individų gebėjimas pasinaudoti savo emocijomis tokioms savybėms, kaip motyvacija, savikontrolė, entuziazmas, atkaklumas, puoselėti (16 sk., p. 486).

Empiriniai tyrimai (empirical investigation). Faktų tyrimai, atliekami bet kurioje specializuotoje sociologijos srityje (20 sk., p. 587).

Epidemiologija (epidemiology). Gyventojų ligų ir sergamumo pasiskirstymo ir paplitimo tyrimai (6 sk., p. 146).

„Etikečių klijavimo" teorija (labeling theory). Deviacijos tyrimų nuostata, pagal kurią žmonės tampa deviantais, nes politinė valdžia ir kiti žmonės klijuoja jiems tam tikras etiketes (8 sk., p. 203).

Etinės religijos (ethical religions). Religijos, kurios labiau remiasi „didžiojo mokytojo" (pavyzdžiui, Budos ar Konfucijaus) mokymu, negu tikėjimu antgamtiškomis būtybėmis (17 sk., p. 496).

Etninis valymas (ethnical cleansing). Vienalyčių etninių teritorijų kūrimas, masiškai išstumiant kitas etnines grupes (9 sk., p. 247).

Etnosas (ethnie). Šį terminą Anthony's Smithas vartoja apibrėžti grupei, kurią vienija bendrų protėvių ir bendro kultūrinio identiteto idėjos, taip pat ryšys su konkrečia gimtine (14 sk., p. 414).

Etniškumas (ethnicity). Kultūrinės vertybės bei normos, kurios atskiria konkrečios grupės narius nuo kitų. Etninė grupė yra ta, kurios nariai aiškiai suvokia turį bendrą kultūrinį identitetą, skiriantį juos nuo kitų aplinkinių grupių. Iš esmės visose visuomenėse etniniai skirtumai susiję su galios bei materialių turtų atmainomis. Jei etniniai skirtumai laikomi dar ir rasiniais, ši skaida kartais specialiai nurodoma (9 sk., p. 239).

Etnocentrizmas (ethnocentrism). Kitos kultūros idėjų ar praktinės veiklos suvokimas pagal savos kultūros nuostatas. Etnocentriniai vertinimai nepripažįsta savitų kitų kultūrų bruožų. Etnocentriškas individas yra asmuo, nepajėgus ar nenorintis pažvelgti į kitas kultūras remdamasis šių kultūrų supratimu (2 sk., p. 41).

Etnografija (ethnography). Tiesioginis žmonių tyrimas, pasitelkiant stebėjimą arba interviu (20 sk., p. 593).

Etnometodologija (ethnomethodology). Tyrimai, nustatantys, kaip žmonės kasdienių socialinių sąveikų metu supranta tai, ką sako ir daro kiti. Etnometodologiją domina „etnometodai", kuriais remdamiesi žmonės prasmingai bendrauja (4 sk., p. 94).

Europos tvirtovė (Fortress Europe). Idėja, jog Europos valstybės turėtų veikti drauge, stiprindamos savo sienas ir gindamos savo aukštus gyvenimo standartus nuo migrantų, plūstančių iš kitų pasaulio šalių ir siekiančių taip pat pasinaudoti Europos gerove (9 sk., p. 264).

Faktiniai klausimai (factual questions). Klausimai, susiję su faktais, o ne su teorinėmis ar moralinėmis problemomis (20 sk., p. 587).

Feminizmo teorijos (feminist theories). Sociologinės žiūros perspektyvos, pabrėžiančios lyties svarbą nagrinėjant socialinę tikrovę, o ypač moterų patirties unikalumą. Feminizmo teorija turi daug atšakų, bet visas vienija troškimas atskleisti lyčių nelygybę visuomenėje ir stengtis ją įveikti (5 sk., p. 119).

Fokusuota sąveika (focused interaction). Sąveika tarp individų, kurie dalyvauja bendroje veikloje arba šnekasi vienas su kitu (4 sk., p. 99).

Fordizmas (fordism). Henry'o Fordo pradėta taikyti sistema, pagrįsta konvejeriu ir neatskiriamai susiejanti ma-

sinės gamybos būdus su puoselėjama masine rinka pagamintoms prekėms, – ypač garsiajam „Ford T“ modelio automobiliui (13 sk., p. 360).

Formalūs santykiai (formal relations). Grupėse bei organizacijose egzistuojantys santykiai, kuriuos nustato „oficialiosios“ valdžios sistemos normos ar taisyklės (12 sk., p. 329).

Fundamentalizmas (fundamentalism). Tikėjimas sugrįžimu prie pažodinių rašytinių tekstų prasmių. Fundamentalizmas gali kilti kaip atkirtis modernėjimui ir racionalėjimui, reikalaudamas atsakymų į tikėjimo klausimus, o tradicijų gynimui naudodamas tradicijų pagrindus (17 sk., p. 516).

Funkcinis neraštingumas (functional illiteracy). Nesugebėjimas skaityti, rašyti bei skaičiuoti netgi tiek, kiek reikia kasdieniam gyvenimui (16 sk., p. 465).

Funkcionalizmas (functionalism). Teorinė koncepcija, pagrįsta požiūriu, kad socialinius įvykius geriausia aiškinti, naudojantis jų atliekamomis funkcijomis, kitaip tariant, jų įnašu į visuomenės tęstinumą. Funkcionalistų nuomone, visuomenė yra sudėtinga sistema, kurios skirtingos dalys funkcionuoja kaip tarpusavio santykių visuma, ir šias sąsajas būtina suprasti (1 sk., p. 32).

Galia (power). Individų ar grupių gebėjimas įgyvendinti savo tikslus ar interesus. Galios aspektas persmelkia visus žmonių santykius. Daugelis socialinių konfliktų yra kova dėl valdžios. Kuo daugiau galios pajėgia įgyti individas ar grupė, tuo geriau jie gali įgyvendinti savo norus paminant kitų žmonių reikmes (14 sk., p. 394).

Gamybos priemonės (means of production). Priemonės, kurias visuomenė naudoja materialioms gėrybėms gaminti. Jos apima ne vien technologijas, bet ir socialinius santykius tarp gamintojų (10 sk., p. 271).

Geležinis oligarchijos dėsnis (iron law of oligarchy). Terminą sukūrė Weberio studentas Roberto Michelsas. Jis reiškia, kad didelėms organizacijoms būdinga sutelkti galią nedaugelio rankose, šitaip trukdant plėtotis demokratijai (12 sk., p. 336).

Genetiškai modifikuoti organizmai (genetically modified organisms). Genetiškai modifikuoti organizmai yra augalai ar grūdinės kultūros, sukurti reguliuojant jų genetinę sandarą (19 sk., p. 577).

Genocidas (genocide). Sistemingas ir suplanuotas rasinės, politinės ar kultūrinės grupės naikinimas (9 sk., p. 248).

Gerontologija (gerontology). Senėjimo ir pagyvenusių žmonių tyrimai (6 sk., p. 162).

Gerovės valstybė (welfare state). Politinė sistema, teikianti savo piliečiams plačią ir įvairią socialinę paramą (11 sk., p. 313).

Giminystė (kinship). Individų santykiai, pagrįsti kraujo ryšiais, santuoka ar įvaikinimu. Giminystės ryšiai priskiriami santuokai ir šeimai, bet driekiasi kur kas plačiau už šių institucijų ribų. Moderniosiose visuomenėse visai nedaug socialinių pareigų siejama su giminystės santykiais, išsiplečiančiais už betarpiškų šeimos ryšių. Tuo tarpu daugelyje kitų kultūrų giminystė gyvybiškai svarbi daugumai socialinio gyvenimo aspektų (7 sk., p. 171).

Gyvenimo būdo pasirinkimas (lifestyle choice). Individų sprendimai, susiję su prekių, paslaugų ir kultūros vartojimu. Daugelio sociologų nuomone, gyvenimo būdo pasirinkimas yra reikšmingas klasinės padėties atspindys (10 sk., p. 282).

Gyvenimo istorijos (life histories). Individų gyvenimo aprašymai, neretai pagrįsti jų pačių pasakojimais, taip pat laiškais ir panašiais dokumentais (20 sk., p. 596).

Gyventojai (population). Socialinių tyrimų kontekste „gyventojai“ reiškia žmones, kuriuos apima tyrimas ar apklausa (20 sk., p. 594).

Gyvulių augintojų visuomenės (pastoral societies). Visuomenės, kurios gyvenimą apsirūpina, augindamos naminius gyvulius. Joms dažnai tenka kraustytis iš vienos vietos į kitą, prisitaikant prie metų laikų ar ieškant naujų ganyklų (2 sk., p. 46).

Globalizacija (globalization). Didėjanti skirtingų pasaulio tautų, regionų ir šalių tarpusavio priklausomybė. Ją sukelia pasaulį vis labiau apraizgantys socialiniai bei ekonominiai ryšiai (3 sk., p. 62).

Globalinis kaimas (global village). Sąvoka, priskiriama kanadiečiui mokslininkui Marshalui McLuhanui. Jo nuomone, elektroninių komunikacijų sklaida sujungia pasaulį į vieną mažą bendruomenę. Šitaip televizijos programų dėka daugelio skirtingų pasaulio šalių gyventojai stebi tuos pačius naujausius įvykius (15 sk., p. 431).

Globalinis didmiestis (global city). Miestas, tapęs naujos globalios ekonomikos organizaciniu centru, pavyzdžiui, Londonas, Niujorkas ar Tokijas (18 sk., p. 547).

Grupės uždarumas (group closure). Priemonės, kurių imasi grupė, kad aiškiai atsiribotų ir atsiskirtų nuo kitų grupių (9 sk., p. 245).

Hegemoninis vyriškumas (hegemonic masculinity). Šį terminą pirmasis pavartojo R.W. Connellis. Hegemoninis vyriškumas reiškia lyčių hierarchijoje dominuojančią vyriškumo formą. Kitos vyriškumo ir moteriškumo formos paklūsta hegemoniniam vyriškumui, bet gali ir jam priešTarauti. Daugumoje Vakarų šalių hegemoninis vyriškumas siejamas su baltaisiais, heteroseksualiais, vedusiais, turinčiais valdžią ir fiziškai ištvermingais vyrais (5 sk., p. 124).

Heteroseksizmas (heterosexism). Procesas, kai neheteroseksualūs žmonės rūšiuojami pagal jų seksualinę orientaciją bei dėl jos diskriminuojami (5 sk., p. 134).

Heteroseksualumas (heterosexuality). Seksualinė orientacija ar jausmai, skirti priešingos lyties žmonėms (5 sk., p. 128).

Hiperrealybė (hypperreality). Sąvoka, kurią išplėtojo prancūzų mokslininkas Jeanas Baudrillardas. Jis teigia, jog dėl elektroninių komunikacijų paplitimo nebeliko savarankiškos „realybės"; ją kuria TV programos ir kiti kultūros subjektai. Iš tiesų „realybe" laikome ne tikrovę, o šių komunikacijų sukurtą struktūrą. Taigi žinių laidų pranešimai anaiptol nėra tikrų įvykių atspindys. Iš tikrųjų šie pranešimai apibrėžia ir konstruoja, kokie bus ir ką reikš šie įvykiai (15 sk., p. 432).

Hipotezė (hypothesis). Teiginys arba pamatuotas spėjimas, siejamas su konkrečia situacija, formuluojamas kaip empirinio tikrinimo pagrindas (20 sk., p. 589).

Homofobija (homophobia). Iracionali homoseksualų baimė ar panieka jiems (5 sk., p. 134).

Homoseksualumas (homosexuality). Seksualinė orientacija ar jausmai, skirti tos pačios lyties žmonėms (5 sk., p. 132).

Homoseksualusis vyriškumas (homosexual masculinity). Pagal R. W. Connellio lyčių hierarchijos modelį, homoseksualusis vyriškumas yra stigmatizuojamas ir nustumiamas į patį vyriškosios lyčių hierarchijos dugną. Dominuojančioje lyčių tvarkoje homoseksualai laikomi „tikrų vyrų", kuriuos įkūnija hegemoninis vyriškumas, priešingybe (5 sk., p. 124).

Horizontalusis mobilumas (lateral mobility). Individų persikėlimas gyventi ir dirbti iš vieno šalies regiono į kitą arba iš vienos šalies į kitą šalį (10 sk., p. 285).

Idealusis tipas (ideal type). „Idealusis tipas" yra analitinis modelis, sukurtas tam tikriems konkretaus socialinio objekto bruožams išryškinti. Tikrovėje šio tipo gali nė nebūti. Parenkami apibūdinantys objektą bruožai, kurie nebūtinai pageidautini. Kaip pavyzdį galime paminėti Maxo Weberio idealųjį biurokratinės organizacijos tipą (1 sk., p. 30).

Identitetas (identity). Skiriamosios asmens charakterio ar grupės savybės, susijusios su tuo, kas jie yra ir tuo, kas jiems prasminga. Pagrindiniai identiteto šaltiniai yra lytis, seksualinė pakraipa, pilietybė, tautiškumas ar etniškumas ir socialinė klasė. Svarbus individo identiteto riboženklis yra jo vardas; vardo davimas turi reikšmės ir grupės identitetui (2 sk., p. 44).

Ideologija (ideology). Bendrosios idėjos ar įsitikinimai, kurių paskirtis – pateisinti dominuojančios grupės interesus. Ideologijas yra sukūrusios visos visuomenės, turinčios sistemingą ir tvirtai įsišaknijusią nelygybę tarp grupių. Ideologijos samprata glaudžiai siejasi su galios samprata, nes ideologinės sistemos prisideda prie grupių skiriamosios galios įteisinimo (15 sk., p. 433).

Imigracija (immigration). Žmonių atvykimas iš vienos šalies į kitą, siekiant joje įsikurti (9 sk., p. 249).

Industrializacija (industrialization). Moderniųjų pramonės formų – gamyklų, techninių priemonių ir stambaus masto gamybos procesų – kūrimas ir plėtra. Industrializacija buvo vienas pagrindinių reiškinių, kurie darė įtaką socialiniam pasauliui per pastaruosius du amžius. Industrinių visuomenių savybės visiškai skiriasi nuo mažiau išsivysčiusių šalių ypatumų. Pavyzdžiui, dėl industrializacijos pažangos tik labai nedidelė gyventojų dalis dirba žemės ūkyje, tuo tarpu neindustrinėse šalyse yra priešingai (2 sk., p. 46).

Industrinės visuomenės (industrial societies). Visuomenės, kurių didumą darbo jėgos sutelkta pramonės gamyboje (2 sk., p. 46).

Informacijos skurdas (information poverty). Žmonės patiria „informacijos skurdą", jei jiems beveik ar visiškai nepasiekiamos informacinės technologijos, pavyzdžiui, kompiuteriai (16 sk., p. 470).

Institucinės priežiūros mažinimas (deinstitutionalization). Valstybinėse įstaigose slaugomų individų sugrąžinimas į jų šeimas ar bendruomeninius būstus (11 sk., p. 311).

Institucinis rasizmas (institutional racism). Etninio diskriminavimo modeliai, tapę esamų socialinių institucijų struktūros dalimi (9 sk., p. 243).

Intelektas (intelligence). Intelekto gebėjimo lygmuo, specialiai matuojamas IQ (intelekto koeficiento) testais (16 sk., p. 484).

Intelekto koeficientas (IQ). Intelekto koeficientas (santrumpa – IQ) reiškia rezultatą, gautą laikant testus, kuriuos sudaro konceptualių ir skaičiavimo užduočių derinys (16 sk., p. 484).

Internetas (Internet). Pasaulinė kompiuterinio ryšio sistema, leidžianti žmonėms bendrauti tarpusavyje ir rasti informaciją pasauliniame žiniatinklyje, naudojant vaizdus, garsus ir tekstus. Šis būdas konverguoja laiką bei erdvę, sumažina kainą, pašalina nuotolių ribotumą bei leidžia išvengti teritorinių vyriausybių kontrolės (15 sk., p. 437).

Internetinis mokymasis (internet-based learning). Mokymosi veikla, vykdoma interneto priemonėmis (16 sk., p. 468).

Išankstinis nusistatymas (prejudice). Išankstinės nuomonės apie individą ar grupę laikymasis. Ši nuomonė atsispiria kaitai net ir tuomet, kai susiduria su nauja informacija. Galimi tiek teigiami, tiek ir neigiami išankstiniai nusistatymai (9 sk., p. 241).

„Išdaužytų langų" teorija (theory of broken windows). Idėja, pagal kurią netvarkos, pavyzdžiui, langų daužymo ar vandalizmo, apraiškas ir tikrus nusikaltimus sieja tam tikras ryšys (8 sk., p. 207).

Išnaudojimas (exploitation). Socialinis ar institucinis ryšys, kai viena grupė pelnosi, skriausdama kitą, pasinaudodama galios pusiausvyros stoka (10 sk., p. 271).

Išorinė rizika (external risk). Grėsmės, kylančios iš gamtos pasaulio ir nesusijusios su žmogaus veiksmais. Išorinės

rizikos pavyzdžiai yra sausros, žemės drebėjimai, badmetis ir audros (3 sk., p. 74).

Išplėstinė šeima (extended family). Šeimos grupė, kurią sudaro ne vien sutuoktinių pora su savo vaikais, bet ir kiti artimi giminaičiai, kurie visi gyvena drauge arba palaiko artimus ir nuolatinius tarpusavio ryšius (7 sk., p. 171).

Ištobulintasis kodas (elaborated code). Kalbos forma, reikalaujanti vartoti sąmoningai parinktus ir sąlyginius žodžius. Šitaip siekiama tiksliai apibrėžti reikšmes ir pritaikyti kalbą prie įvairių kultūrinių aplinkų (16 sk., p. 475).

Išteklių paskirstymas (resource allocation). Jis nusako, kaip socialinės grupės ar kiti visuomenės dariniai dalijasi ir naudojasi socialiniais bei materialiais ištekliais (9 sk., p. 245).

Įspūdžio valdymas (impression management). Sąvoka, kurią sukūrė Amerikos sociologas Ervingas Goffmanas. Žmonės „valdo" arba kontroliuoja įspūdį, kurį sukelia kitiems, pasirinkdami, ką atskleis ar nuslėps, sutikę kitus žmones (4 sk., p. 101).

Juodaodžių feminizmas (black feminism). Feministinės minties atšaka, išryškinanti daug nepatogumų, susijusių su lytimi, klase bei rase ir formuojančių nebaltųjų moterų patirtį. Juodaodžių feminizmas neigia, kad visos moterys tolygiai patiria priespaudą dėl lyties. Teigiama, kad ankstyvoji feministinė analizė atspindi savitas vidurinės klasės baltųjų moterų problemas (5 sk., p. 122).

Kapitalistai (capitalists). Bendrovių, žemės, fondų bei akcijų savininkai, kurie šį turtą naudoja ekonominėms pajamoms sukurti (10 sk., p. 271).

Kapitalizmas (capitalism). Ekonominės verslininkystės sistema, pagrįsta rinkos mainais. Kapitalas yra bet koks turtas, taip pat ir pinigai, nekilnojamoji nuosavybė ir mašinos. Visa tai galima naudoti prekių, skirtų parduoti, gamybai arba investicijoms į rinką, tikintis gauti pelną. Šiandien beveik visos visuomenės turi kapitalistinę pakraipą, kadangi savo ekonomikos sistemas grindžia laisvąja verslininkyste ir ekonomine konkurencija (1 sk., p. 28).

Kartų mobilumas (intergenerational mobility). Iš kartos į kartą vykstantis kopimas ar leidimasis socialinės stratifikacijos hierarchijos laiptais (10 sk., p. 285).

Kasta (caste). Stratifikacijos forma, kai individo socialinę padėtį nulemta nuo gimimo ir šios padėties negalima pakeisti. Praktiškai nebūna skirtingų kastų atstovų santuokų (10 sk., p. 270).

Kibernetinė erdvė (cyberspace). Elektroniniai individų sąveikos tinklai, jungiantys skirtingus kompiuterių terminalus ir siejantys žmones erdvėje, kurioje nekreipiama dėmesio nei į teritorijų ribas, nei į fizinį buvimą (15 sk., p. 439).

Kintamasis (variable). Matmuo, pagal kurį galima klasifikuoti daiktą, individą ar grupę, pavyzdžiui pajamos arba dydis, juos atitinkamai lyginant su kitais arba pagal laikotarpius (20 sk., p. 591).

Klasė (class). Nors ši sąvoka sociologijoje vartojama bene dažniausiai, nėra aiškaus sutarimo dėl jos apibrėžimo. Marxui „klasė" reiškė grupę žmonių, kuriuos sieja bendri santykiai su gamybos priemonėmis. Weberis taip pat laikė klasę ekonomine kategorija, tačiau pabrėžė jos sąveikas su socialiniu statusu ir „partinį" gimininguma. Pastaruoju metu kai kurie socialinės srities mokslininkai teigia, kad socialinės klasės kriterijus yra užsiėmimo rūšis, kiti pabrėžia nekilnojamojo bei kitokio turto nuosavybę, o dar kiti nurodo gyvenimo būdo pasirinkimus (10 sk., p. 270).

Kliūčių kūrimas (target hardening). Nusikaltimų ribojimo metodas, kuriuo siekiama sunkinti sąlygas padaryti nusikaltimą, tiesiogiai įsikišant į potencialias nusikaltimo situacijas. Pavyzdžiui, kai kuriose teritorijose reikalaujama rakinti automobilių vairus, siekiant sumažinti galimybes vagims (8 sk., p. 207).

Kolonializmas (colonialism). Procesas, kurio metu Vakarų valstybės ėmė valdyti toli nuo metropolijos esančias pasaulio dalis (2 sk., p. 49).

Komunikacija (communication). Individo ar grupės vykdomas informacijos perdavimas kitiems. Komunikacija yra būtinas visų socialinių sąveikų pagrindas. Bendraujant betarpiškai, informacijai perduoti vartojama kalba, tačiau taip pat pasitelkiami ir gestai bei mimika, pagal kuriuos individai supranta, ką sako ir daro kiti. Plėtojantis raštui ir elektroninėms žiniasklaidos priemonėms, tokioms kaip radijas, televizija, kompiuterinės perdavimo sistemos, komunikacija daugmaž atsiejama nuo betarpiškų socialinių santykių (15 sk., p. 431).

Komunizmas (communism). Politinių idėjų visuma, kurią išplėtojo Marxas, o ypač Leninas, institucionalizuota Kinijoje, taip pat Sovietų sąjungoje bei Rytų Europoje, kurioje gyvavo iki XX a. dešimtojo dešimtmečio (2 sk., p. 50).

Konfliktų teorijos (conflict theories). Sociologinė koncepcija, daugiausia dėmesio skirianti įtampoms, padalijimams ir varžymosi interesams, kurie būdingi žmonių visuomenėms. Konfliktų teorijų kūrėjai mano, jog visuomenėse esančių išteklių stygius ir jų vertė sukelia konfliktus, nes grupės kovoja, siekdamos įgyti ir kontroliuoti šiuos išteklius. Daugeliui konfliktų teoretikų didelę įtaką padarė Marxo raštai (1 sk., p. 33).

Konstitucinis monarchas (constitutional monarch). Karalius ar karalienė, kuriems tenka labiau nominalių valdovų vaidmuo, kadangi jų galias varžo konstitucija, o tikrąją valdžią turi kiti politiniai lyderiai (14 sk., p. 396).

Kontrolė (controls). Statistinės ar eksperimentinės priemonės kai kuriems kintamiesiems stabilizuoti, siekiant ištirti kitų kintamųjų priežastinį poveikį (20 sk., p. 592).

Kontrolės teorija (control theory). Teorija, pagal kurią nusikaltimus sukelia pažeista pusiausvyra tarp paskatų imtis nusikalstamos veiklos ir jos kontrolės, kuri atgraso nuo

šitokių veikų. Kontrolės teoretikai laiko nusikaltėlius esant racionalias būtybes, kurios veiks, siekdamos kuo labiau pasipelnyti, jei tik jų veiksmų neribos socialinė ar fizinė kontrolė (8 sk., p. 207).

Konurbacija (conurbation). Miestų ar didmiesčių telkimasis į vientisą urbanistinę aplinką (18 sk., p. 529).

Koreliacija (correlation). Nuolatinis tarpusavio ryšys tarp dviejų matmenų ar kintamųjų aibių, dažnai išreiškiamas statistiškai. Galima teigiama ir neigiama koreliacijos. Teigiama dviejų kintamųjų koreliacija yra tada, kai aukštas vieno kintamojo matas reguliariai susijęs su aukštu kito kintamojo matu. Neigiama koreliacija yra tada, kai aukštas vieno kintamojo matas reguliariai susijęs su žemu kito kintamojo matu (20 sk., p. 591).

Koreliacijos koeficientas (correlation coefficient). Koreliacijos tarp dviejų kintamųjų matavimo išraiška (20 sk., p. 601).

Korporacijos kultūra (corporate culture). Vadybos teorijos šaka, kuri siekia pagerinti našumą bei konkurencingumą, sukuriant unikalią organizacijos kultūrą, įtraukiančią visus bendrovės narius. Manoma, kad dinamiška korporacijos kultūra, apimanti įvykius, ritualus bei tradicijas, didina darbuotojų lojalumą ir skatina grupės solidarumą (12 sk., p. 342).

Kosmopolitas (cosmopolitan). Terminas, apibūdinantis žmones ar visuomenes, turinčius daug bendrų socialinių savybių, įgytų dėl nuolatinio atvirumo naujoms idėjoms bei vertybėms (9 sk., p. 264).

Kriminologija (criminology). Mokslas, tiriantis elgesio formas, kurioms taikomos baudžiamosios teisės poveikio priemonės (8 sk., p. 198).

Kultas (cult). Fragmentiška religinė grupuotė, kuriai priklausantys individai yra laisvai tarpusavyje susiję ir nėra jokių nuolatinių struktūrų. Gana dažnai kultas telkiasi apie įkvėpimo lyderį (17 sk., p. 501).

Kultūra (culture). Konkrečiai grupei būdingos vertybės, apeigos bei gyvenimo būdas. Sociologija, o ir kiti socialiniai mokslai (ypač antropologija) labai plačiai vartoja tiek visuomenės, tiek ir kultūros sąvokas. Kultūra yra viena išskirtiniausių savybių, kurias turi socialiniai junginiai (2 sk., p. 38).

Kultūrinis pliuralizmas (cultural pluralism). Keleto visuomenės subkultūrų sugyvenimas vienodomis sąlygomis (9 sk., p. 247).

Kultūrinis reliatyvizmas (cultural relativism). Visuomenės vertinimo praktikos, atsižvelgiančios į jos pačios standartus, prasmes bei vertybes (2 sk., p. 41).

Kultūrinė reprodukcija (cultural reproduction). Kultūros vertybių bei normų perdavimas iš kartos į kartą. Kultūrinė reprodukcija susijusi su veiksniais, kurie laikui bėgant palaiko kultūrinę patirtį. Šiuolaikinės visuomenės taiko vieną pagrindinių savo kultūrinės reprodukcijos veiksnių – mokymo procesą. Kultūrinė reprodukcija neapsiriboja vien formaliai išdėstomais dalykais, bet skverbiasi giliau, per „slaptąsias mokymo programas" – elgsenos aspektus, kurių individai mokykloje išmoksta neformaliais būdais (16 sk., p. 477).

Kūno sociologija (sociology of the body). Sociologijos atšaka, daugiausia nagrinėjanti, kaip mūsų kūnus veikia socialinė aplinka. Pavyzdžiui, socialiniai bei kultūriniai veiksniai lemia sveikatą ir ligas (6 sk., p. 145).

Laiko ir erdvės konvergencija (time-space convergence). Judėjimas laiku dažnai būna susijęs su judėjimu erdve, todėl kiekvieną jų galima matuoti antrojo rodikliais ir kasdienės veiklos, ir globaliu lygiu. Didėjant transportavimo greičiui, atstumų „laikas sutrumpėja" (4 sk., p. 105).

Laikrodžio laikas (clock time). Laikrodžio rodomas laikas, kitaip tariant, matuojamas valandomis, minutėmis ir sekundėmis. Iki laikrodžio išradimo laikas buvo skaičiuojamas pagal gamtinius įvykius, pavyzdžiui, aušras bei saulėlydžius (4 sk., p. 105).

Laisvės suvaržymo organizacijos (carceral organizations). Terminas susijęs su Michelio Foucault raštais. Jis apibūdina vietas, pavyzdžiui, kalėjimus bei prieglaudas, kuriuose individai gyvena fiziškai atskirti nuo išorės pasaulio ir ilgą laiką nuo jo „paslėpti" (12 sk., p. 333).

Lesbizmas (lesbianism). Homoseksualūs moterų tarpusavio santykiai (5 sk., p. 134).

Liberalusis feminizmas (liberal feminism). Feminizmo teorijos atmaina, teigianti, jog lyčių nelygybė sukuriama, ribojant moterų ir mergaičių galimybę naudotis piliečių teisėmis ir tam tikrais socialiniais ištekliais, pavyzdžiui, švietimu ir užimtumu. Liberaliojo feminizmo šalininkai linkę siekti įstatymų pokyčių, kad užtikrintų individų teisių apsaugą (5 sk., p. 119).

Ligos sukėlėjo teorija (germ theory of disease). Samprata, teigianti, jog ligas sukelia konkretūs identifikuojami veiksniai. Juos privalu atskirti ir pašalinti, kad būtų atkurta žmogaus fizinė sveikata. Ligos sukėlėjo koncepcija – vienas pagrindinių biomedicininio sveikatos modelio principų (6 sk., p. 156).

Lyčių nelygybė (gender inequality). Statuso, galios bei prestižo, priskiriamų moterims ir vyrams grupėse, kolektyvuose ir visuomenėse, skirtumai (5 sk., p. 117).

Lyčių režimas (gender regime). Santykių tarp lyčių konfigūracija konkrečioje veiksmo vietoje, pavyzdžiui, mokykloje, šeimoje ar kaimynijoje 5 sk., p. 123).

Lyčių socializacija (gender socialization). Terminas, nusakantis būdus, kuriuos individai išplėtoja skirtingoms lyčių savybėms sukurti socializacijos procesų metu (5 sk., p. 114).

Lyčių tvarka (gender order). Terminas, kurį vartojo R. W. Connellis savo darbuose. Lyčių tvarka išreiškia visuo-

menėje plačiai paplitusius vyriškumo ir moteriškumo galios santykių modelius (5 sk., p. 123).

Lyginamieji klausimai (comparative questions). Klausimai, kuriais siekiama palyginanti keletą visuomenės socialinių situacijų arba kontrastingus skirtingų visuomenių pavyzdžius. Šių klausimų paskirtis siejama su sociologinių teorijų ar tyrimų uždaviniais (20 sk., p. 587).

Lyginamoji analizė (comparative analysis). Analizė, pagrįsta visuomenių ar kultūrų skirtumų lyginimu (20 sk., p. 597).

Luomas (estate). Įteisinta stratifikacijos forma, sukurianti atskirų individų grupių nelygybę (10 sk., p. 270).

Magija (magic). Ritualai, kuriais siekiama norimų tikslų, bandant atitinkamai paveikti dvasias ar antgamtiškas jėgas. Daugumoje visuomenių tvyro tam tikra įtampa tarp magijos ir religijos. Priešingai religijai, magija linksta į „individualesnę" veiklą, praktikuojamą burtininko ar šamano (17 sk., p. 494).

Makrosociologija (macrosociology). Didelės apimties grupių, organizacijų ar socialinių sistemų tyrimai (4 sk., p. 90).

Maltusizmas (malthusianism). Idėja, kurią pirmasis prieš du šimtus metų iškėlė Thomas Malthusas. Mokslininkas teigė, kad gyventojų prieaugis gali viršyti turimus išteklius šiems gyventojams aprūpinti. Pasak Malthuso, žmonėms būtina riboti savo lytinių santykių dažnį, siekiant išvengti pernelyg didelio gyventojų prieaugio ir skurdžios, alkanos ateities (19 sk., p. 556).

Masinė gamyba (mass production). Ilgalaikė serijinė prekių gamyba, naudojant mašinas. Masinė gamyba buvo viena pramonės revoliucijos padarinių (13 sk., p. 357).

Materialistinė istorijos samprata (materialist conception of history). Marxo sukurta koncepcija, pagal kurią materialiems, arba ekonominiams, veiksniams tenka pagrindinis vaidmuo, lemiant istorijos kaitą (1 sk., p. 19).

Mažo pasitikėjimo sistemos (low-trust systems). Organizacijos ar darbo aplinka, kai individams suteikiama mažai galimybių dirbti savarankiškai ir patiems kontroliuoti darbo užduotis (13 sk., p. 360).

Mažumų grupė (minority group). Grupė žmonių, kuri sudaro konkrečios visuomenės mažumą ir šioje visuomenėje – dėl fizinių ar kultūrinių ypatumų – patiria nelygybę. Šios grupės apima etnines mažumas (9 sk., p. 239).

Mediana (median). Skaičius, esantis skaičių sekos viduryje, taip pat būdas vidutinei reikšmei apskaičiuoti, kuris kartais praverčia labiau negu vidurkio skaičiavimas (20 sk., p. 601).

Mediko žvilgsnis (medical gaze). Šiuolaikinėje medicinoje ši sąvoka reiškia objektyvų, nešališką ir vertybiškai neutralų požiūrį, kurį taiko specialistai medikai, apžiūrėdami ir gydydami sergantį pacientą (6 sk., p. 156).

Medžiotojų ir maisto rinkėjų visuomenės (hunting and gathering societies). Visuomenės, kurių gyvenimo šaltinis yra medžioklė, žvejyba ir laukinių valgomųjų augalų rinkimas (2 sk., p. 45).

Megapolis (megalopolis). „Miestų miestas", senovės Graikijoje sukurtas terminas, apibrėžęs miestą-valstybę, suplanuotą taip, kad keltų visų civilizacijų pavydą. Moderniaisiais laikais jis apibūdina itin didelius ar milžiniškus telkinius – konurbacijas (18 sk., p. 529).

Megamiestai (megacities). Terminas, kurį mėgsta vartoti Manuelis Castellsas, aprašydamas milžiniškas, itin sutelktas miestų erdves, kurioms tenka globalinės ekonomikos sandūros taškų vaidmuo. Numatoma, kad 2015 metais pasaulyje bus trisdešimt šeši megamiestai, kurių kiekviename gyvens per aštuonis milijonus žmonių (18 sk., p. 542).

Meritokratija (meritocracy). Sistema, kurioje socialinei padėčiai užimti reikia veikiau individualių pranašumų bei pasiekimų, negu priskirtinių kriterijų, pavyzdžiui, paveldėtų turtų, lyties ar socialinės aplinkos (10 sk., p. 287).

Metanaracijos (metanarratives). Plačios, visuminės teorijos arba įsitikinimai, kurie aiškina visuomenės veikimą ir socialinės kaitos kilmę. Marksizmas ir funkcionalizmas yra metanaracijos, kuriomis sociologai naudojasi aiškindami, kaip veikia pasaulis. Postmodernizmas atmeta tokias „didžiąsias teorijas", teigdamas, jog apskritai neįmanoma nustatyti esminių tiesų, kuriomis būtų grindžiama visuomenė (21 sk., p. 618).

Miesto atnaujinimas (urban renewal). Sunykusių kaimynijų atgaivinimas, taikant atitinkamus procesus – pakartotinį žemės bei esamų pastatų naudojimą, miesto aplinkos gerinimą, tobuliau valdant vietines teritorijas ir į šį valdymą įtraukiant miestiečius, taip pat naudojant viešąsias lėšas teritorijai regeneruoti ir būsimoms privačioms investicijoms pritraukti (18 sk., p. 539).

Miesto ekologija (urban ecology). Miesto gyvenimo tyrimų metodas, pagrįstas gyvūnų bei organizmų prisitaikymo prie fizinės aplinkos analogija. Pagal ekologijos teoretikus, įvairios miesto kaimynijos ir zonos susidaro vykstant natūralaus prisitaikymo procesui, miesto gyventojams varžantis dėl išteklių (18 sk., p. 532).

Mikrosociologija (microsociology). Žmonių elgesio tyrimai betarpiškų sąveikų aplinkose (4 sk., p. 90).

Milenarizmas (millenarianism). Kai kurių religinių sąjūdžių dalyvių tikėjimas, jog artimiausioje ateityje įvyks viską keičiantys kataklizmai, kurie skelbs naujos epochos pradžią (17 sk., p. 515).

Mirties bausmė (capital punishment). Valstybės sankcionuotas gyvybės atėmimas iš asmens, padariusio mirtimi baudžiamą nusikaltimą. Šią egzekuciją įprasta vadinti „mirties bausme" (8 sk., p. 230).

Miškų naikinimas (deforestation). Miškingų plotų naikinimas, kurį dažnai sukelia komercinė miško žaliavų ruoša (19 sk., p. 570).

Moda (mode). Dažniausiai besikartojantis konkrečios duomenų sekos skaičius. Kartais jis padeda apibūdinti vidutinę reikšmę (20 sk., p. 601).

Mokymasis visą gyvenimą (lifelong learning). Idėja, pagal kurią individai turėtų mokytis ir įgyti naujų žinių visais gyvenimo laikotarpiais, užuot apsiribojęs vien žiniomis, kurias gyvenimo pradžioje suteikė formalioji švietimo sistema. Tęstinio suaugusiųjų švietimo programos, specialistų kvalifikacijos kėlimas, internetinis mokymasis, bendruomeniniai „mokymosi bankai" ir kiti būdai suteikia individams galimybę mokytis visą amžių (16 sk., p. 487).

Mokslas (science). Gamtos mokslų prasme jis apima sistemingą fizinio pasaulio tyrimą. Mokslas, kartu ir sociologijos moksliniai siekiai, reikalauja atitinkama tvarka rūšiuoti empirinius duomenis, juos derinti su teoriniais metodais bei teorijomis, kurie nušviečia ar aiškina šiuos duomenis. Mokslinė veikla jungia drąsių naujų mąstymo metodų kūrimą ir kruopštų hipotezių bei idėjų tikrinimą. Vienas pagrindinių ypatumų, padedančių išskirti mokslą iš kitų idėjinių sistemų rūšių (kurios glūdi, tarkime, religijoje) yra prielaida, jog visos mokslinės idėjos turi būti atviros visuotinei mokslo bendruomenės narių kritikai bei tikrinimui (20 sk., p. 588).

Monarchija (monarchy). Politinė sistema, valdoma vieno asmens. Valdovo galios iš kartos į kartą perduodamos jo šeimos nariams (14 sk., p. 396).

Monogamija (monogamy). Santuokos forma, kai kiekvienam santuokos partneriui vienu metu leidžiama turėti tik vieną sutuoktinį (7 sk., p. 171).

Monoteizmas (monotheism). Tikėjimas vienu ir vieninteliu Dievu (17 sk., p. 493).

Moralinė panika (moral panic). Terminą išpopuliarino Stanley's Cohenas. Jis kalbėjo apie žiniasklaidos sukeltą perdėtą reakciją į tam tikrą grupę ar elgsenos tipą, kuris laikomas bendrosios socialinės netvarkos požymiu. Moralinę paniką dažnai sukelia įvykiai, kurie tiek dėl savo vyksmo prigimties, tiek dėl įtrauktų žmonių skaičiaus iš tiesų yra palyginti nereikšmingi (8 sk., p. 204).

Motiniškos priežiūros stygius (maternal deprivation). Stabilaus ir meile pagrįsto ryšio, siejančio mažą vaiką su motina, stoka. Johnas Bowlby's teigė, kad motinos nebuvimas ar netektis vėliau gali paskatinti psichikos ligas arba elgsenos deviacijas (5 sk., p. 118).

Multimedija (multimedia). Skirtingų priemonių, kurioms reikia skirtingų technologijų (pavyzdžiui, vaizdui ir garsui perduoti), sujungimas į vieną priemonę, pavyzdžiui, kompiuteriu atkuriamą kompaktinę plokštelę (15 sk., p. 434).

Nacionalinė valstybė (nation-state). Savitas valstybės tipas, būdingas moderniajam pasauliui. Vyriausybė turi suverenią galią apibrėžtoje teritorijoje, o daugumą gyventojų sudaro piliečiai, laikantys save vienos tautos dalimi. Nacionalinės valstybės glaudžiai susijusios su nacionalizmo iškilimu, nors nacionalinė priklausomybė dabartiniais laikais ne visuomet sutampa su konkrečios valstybės ribomis. Nacionalinės valstybės susiformavo kaip nacionalinių valstybių sistemos dalis. Sistema iškilo Europoje, tačiau pastaruoju metu apima visą Žemės rutulį (2 sk., p. 49).

Nacionalizmas (nationalism). Įsitikinimų bei simbolių visuma, reiškianti individo susitapatinimą su konkrečia tautine bendruomene (14 sk., p. 395).

Naujieji leiboristai (New Labour). Reformos, kurias pradėjo Tony's Blairas, tapęs Britanijos leiboristų partijos lyderiu ir siekdamas, kad partija pasuktų nauju keliu. Taikomos priemonės išryškėjo, pradėjus sėkmingą kampaniją uždrausti partijos konstitucijos 4 straipsnį, ir įpareigojo partiją plėtoti viešąją nuosavybę pramonėje (14 sk., p. 407).

Naujasis kairysis realizmas (New Left realism). Kriminologijos atmaina, kurią XX a. devintajame dešimtmetyje išpopuliarino Jocko Youngo darbai. Didžiausią dėmesį naujasis kairysis realizmas skyrė nusikaltimų aukoms ir siūlė, kad kriminologija praktiškai užsiimtų nusikaltimų kontrolės bei socialinės politikos reikalais (8 sk., p. 206).

Naujasis rasizmas (new racism). Rasistinės pažiūros, dar vadinamos kultūriniu rasizmu ir pagrįstos ne tiek biologiniais, kiek kultūriniais ar religiniais skirtumais (9 sk., p. 243).

Naujasis vyras (new man). Vyriškumo įvaizdis, atsiradęs žiniasklaidoje ir reklamoje XX a. devintajame dešimtmetyje. „Naujasis vyras" vaizduotas esąs stiprus, bet švelnus ir gailiaširdis (5 sk., p. 127).

Naujieji religiniai sąjūdžiai (new religious movements). Religinių ir dvasinių grupių, kultų bei sektų visuma, iškilusi greta pagrindinių religijų. Naujieji religiniai sąjūdžiai apima įvairias grupes, nuo dvasinių bei savitarpio pagalbos grupių „Naujojo amžiaus sąjūdžio" viduje iki išskirtinių sektų, tokių kaip Hare Krišna (17 sk., p. 512).

Naujieji socialiniai sąjūdžiai (new social movements). Įvairūs socialiniai sąjūdžiai, kilę Vakarų visuomenėse XX a. septintajame dešimtmetyje. Jie rodė žmonių visuomenėms kylančių pavojų kaitą. Naujieji socialiniai sąjūdžiai, pavyzdžiui, feminizmas, ekologinis ir antibranduolinis sąjūdžiai, protestai prieš genetiškai modifikuotą maistą ir „antiglobalizmo" demonstracijos, skiriasi nuo ankstesnių socialinių sąjūdžių, nes dabar jie pasišvenčia vienai problemai, turi nematerialius siekius, juos remia įvairūs visuomenės sluoksniai (14 sk., p. 412).

Naujoji kriminologija (New criminology). Kriminologinės minties atšaka, išgarsėjusi Britanijoje XX a. aštuntajame dešimtmetyje. Pagal ją, deviacinis elgesys pasirenkamas sąmoningai ir dažnai pagal kilmę yra politinis. „Naujieji kriminologai" teigė, kad nusikaltimus ir deviacijas įmanoma suprasti, tik pažvelgus į visuomenėje glūdinčių galių ir nelygybės kontekstą (8 sk., p. 205).

Naujoji migracija (new migration). Terminas, nusakantis migracijos modelių pokyčius Europoje po 1989 metų. „Naująją migraciją" veikė Šaltojo karo pabaiga ir Berlyno sienos griūtis, užsitęsęs etninis konfliktas buvusioje Jugoslavijoje ir Europos integracijos procesas, kurie pakeitė tradicinių „kilmės šalių" ir „paskirties šalių" varomąsias jėgas (9 sk., p. 262).

„Naujojo amžiaus sąjūdis" (New Age movement). Bendrasis terminas, apibrėžiantis plačią tikėjimų ir praktikų, nukreiptų į vidinį dvasingumą, visumą. „Naujojo amžiaus" veiklą iliustruoja pagonybė, Rytų misticizmas, šamanizmas, alternatyvios gydymo formos, astrologija ar kiti panašūs pavyzdžiai (17 sk., p. 513).

Naujosios industrinės šalys, NIŠ (newly industrializing countries). Trečiojo pasaulio ekonomikos, per pastaruosius du ar tris dešimtmečius pradėjusios kurti tvirtą pramonės pagrindą, pavyzdžiui, Brazilija ir Singapūras (2 sk., p. 51).

Nedarbas (unemployment). Nedarbas procentais matuojamas, nustatant „ekonomiškai aktyvių" ir galinčių dirbti, tačiau negaunančių mokamo darbo žmonių santykinį skaičių. Žmogus, kuris „nedirba", nebūtinai yra bedarbis ta prasme, kad nieko neturi daryti. Pavyzdžiui, nedirbančios žmonos, kurios prižiūri namus, paprastai sunkiai dirba (13 sk., p. 381).

Nefokusuota sąveika (unfocused interaction). Sąveika tarp žmonių, esančių toje pačioje aplinkoje, bet nebendraujančių akis į akį (4 sk., p. 99).

Neformalioji ekonomika (informal economy). Ekonominiai sandoriai, sudaromi už įprastinės apmokomo darbo srities ribų (13 sk., p. 354).

Neformalūs santykiai (informal relations). Asmeninių ryšių pagrindu susiklostę santykiai grupėse ar organizacijose. Būdai ką nors daryti kitaip, negu reikalauja formaliai pripažinti protokolų bei procedūrų stiliai (12 sk., p. 329).

Nepriklausomas kintamasis (independent variable). Kintamasis arba veiksnys, priežastingai veikiantis kitą (priklausomą kintamąjį) (20 sk., p. 592).

Nesitaikstomas viešosios tvarkos palaikymas (zero tolerance policing). Nusikaltimų prevencijos ir kontrolės metodas, pabrėžiantis pamatinį nuolatinio tvarkos palaikymo proceso vaidmenį, mažinant sunkių nusikaltimų skaičių. Šio metodo taikymas nusižengimams ir mažesniems tvarkos pažeidimams atspindi principus, grindžiančius „išdaužytų langų" teoriją (8 sk., p. 207).

Netikrumas dėl darbo (job insecurity). Netikrumo jausmas, kurį patiria samdomi darbuotojai, nuogąstaudami dėl savo darbo padėties stabilumo bei vaidmens darbo vietoje (13 sk., p. 384).

Neverbalinis bendravimas (non-verbal communication). Individų bendravimas, pagrįstas ne tiek kalba, kiek veido išraiška ar kūno judesiais (4 sk., p. 91).

Normos (norms). Elgsenos taisyklės, rodančios ar įkūnijančios kultūros vertybes ir reikalaujančios arba draudžiančios atitinkamai elgtis. Normas visuomet palaiko vienos ar kitos rūšies sankcijos, pradedant neformaliu nepritarimu ir baigiant fizinėmis bausmėmis ar gyvybės atėmimu (2 sk., p. 38).

Nusikaltimas (crime). Bet kuri veikla, pažeidžianti politinės valdžios priimtus įstatymus. Nors esame linkę „nusikaltėlius" laikyti atskiru gyventojų pogrupiu, iš tiesų reta žmonių, kurie savo gyvenime vienaip ar kitaip nepažeidė įstatymų. Įstatymus nustato valstybės valdžia, bet kai kuriais atvejais ir jai nesvetimas deviacinis elgesys (8 sk., p. 197).

Organizacija (organization). Didelė individų grupė, kuriai reikia atskiros valdymo santykių visumos. Industrinės visuomenės turi daugelio rūšių organizacijas, veikiančias daugumą gyvenimo aspektų. Tiesa, ne visos organizacijos yra biurokratiškos formaliąja prasme, bet, kita vertus, organizacijų plėtra ir biurokratinės tendencijos gana glaudžiai susijusios (12 sk., p. 326).

Pagrindinis statusas (master status). Statusas ar statusai, kurie paprastai yra reikšmingesni už kitus socialinės padėties rodiklius ir lemia bendrąją asmens vietą visuomenėje (4 sk., p. 101).

Partija (party). Grupė individų, kurie dirba drauge, nes turi bendrą pagrindą, aplinką, tikslus ar interesus. Pasak Weberio, partija drauge su klase bei statusu priklauso veiksniams, formuojantiems socialinės stratifikacijos modelius (10 sk., p. 272).

Pasaulėneigos sąjūdžiai (world-rejecting movements). Religiniai sąjūdžiai, išskiriantys iš kitų savo itin kritišku požiūriu į išorės pasaulį ir reiklumu savo nariams (17 sk., p. 514).

Pasaulėteigos sąjūdžiai (world-affirming movements). Religiniai sąjūdžiai, siekiantys atverti žmonių vidines galimybes ir šitaip padidinti savo sekėjų gebėjimus sėkmingai įsikurti išorės pasaulyje (17 sk., p. 513).

Pasaulietiškas (profane). Priklausantis žemiškajam, kasdienybės pasauliui (17 sk., p. 498).

Pasiektasis statusas (achieved status). Socialinis statusas, kurį individas pasiekė veikiau savo pastangomis, o ne dėl savybių, susijusių su biologiniais veiksniais. Pasiektojo statuso pavyzdžiai – „veteranas", „baigęs aukštąjį mokslą" ar „gydytojas" (4 sk., p. 101).

Patriarchija (patriarchy). Vyrų viršenybė, nustelbianti moteris. Visos žinomos visuomenės yra patriarchinės, nors skiriasi vyrų ir moterų įgyvendinamos galios laipsniu bei prigimtimi. Moderniųjų visuomenių moterų sąjūdžiai visų pirma siekia įveikti esamas patriarchines institucijas (5 sk., p. 120).

Perkėlimas (displacement). Idėjų ar jausmų perkėlimas iš jų tikrojo šaltinio į kitą objektą (9 sk., p. 241).

Pilietinė visuomenė (civil society). Veiklos sritis, esanti tarp valstybės ir rinkos, įskaitant šeimą, mokyklas, bendruomenių susivienijimus ir neekonomines institucijas. „Pilietinė visuomenė" arba „pilietinė kultūra" yra gyvybiškai svarbi lanksčioms demokratinėms visuomenėms (14 sk., p. 412).

Pilietis (citizen). Politinės bendruomenės narys, turintis su šia naryste susijusias teises bei pareigas (14 sk., p. 395).

Pirmasis pasaulis (First World). Nacionalinių valstybių grupė, pasižyminti brandžia pramonės ekonomika ir pagrįsta kapitalistine gamyba (2 sk., p. 50).

Pirminė deviacija (primary deviance). Deviacijų sociologijoje ši sąvoka reiškia pradinę nusikaltimo ar deviacijos veiką. Pagal Edwiną Lemertą, pirminės deviacijos lygio veikos lieka šalutinės individo savimonės identitetui. Paprastai deviacinė veika tampa įprasta tik laipsniškai (8 sk., p. 204).

Pirminė socializacija (primary socialization). Procesas, kai vaikai mokomi gimtosios visuomenės kultūros normų. Pirminė socializacija daugiausia vyksta šeimoje (7 sk., p. 172).

Poligamija (polygamy). Santuokos forma, kai asmuo vienu metu gali turėti du ar daugiau sutuoktinių (7 sk., p. 171).

Politeizmas (polytheism). Tikėjimas dviem ar daugiau dievų (17 sk., p. 495).

Politika (politics). Priemonės, padedančios kovoti dėl galios ir ja pasinaudoti, veikiant valdymo veiklos prigimtį bei turinį. Politinė sritis apima valdančiųjų veiklą ir podraug daugelio kitų grupių bei individų veiksmus ir konkurencinius interesus (14 sk., p. 394).

Politinė partija (political party). Organizacija, įkurta siekiant rinkimų būdu įgyti valdžios galias ir jomis remiantis vykdyti konkrečią programą (14 sk., p. 404).

Postfordizmas (post-fordism). Bendrasis terminas apibūdinti perėjimui iš masinės pramoninės gamybos, paremtos fordizmo metodais, į lankstesnes gamybos formas. Pastarosioms būdinga diegti naujoves ir tenkinti individualizuotų gaminių paklausą rinkoje (13 sk., p. 361).

Postmodernizmas (postmodernism). Koncepcija, arba įsitikinimas, kad visuomenės nebevaldo nei pažanga, nei istorija. Postmodernioji visuomenė yra itin įvairialypė ir neturi jokių „metanaracijų", kurios orientuotų jos veiklą (21 sk., p. 618).

Pozityvizmas (positivism). Sociologijoje jis reiškia požiūrį, kad socialinio pasaulio tyrimus reikėtų atlikti, vadovaujantis gamtos mokslų principais. Pozityvistinis požiūris į sociologiją remiasi teiginiu, jog įdėmiai stebint, lyginant ir eksperimentuojant, galima gauti empirinius duomenis (1 sk., p. 24).

Pramonės revoliucija (Industrial Revolution). Plačios ir įvairios socialinės bei ekonominės transformacijos, susijusios su modernių pramonės formų plėtra. Pramonės revoliucija pradėjo industrializacijos procesą (1 sk., p. 23).

Pranašai (prophets). Religiniai lyderiai, kurie sutelkia sekėjus, aiškindami šventuosius tekstus (17 sk., p. 495).

Pridėtinė vertė (surplus value). Pagal marksizmo teoriją, ji reiškia individo darbo jėgos vertę, kuri „lieka", darbdaviui grąžinus darbininko samdos kaštus (10 sk., p. 271).

Prieglobsčio prašytojas (asylum-seeker). Asmuo, kuris prašo suteikti prieglobstį užsienio šalyje, bijodamas politinio ar religinio persekiojimo savo gimtojoje šalyje (9 sk., p. 263).

Priemiesčių plėtra (suburbanization). Priemiesčių – mažaaukštės statybos teritorijų už miestų centrų ribos – plėtra (18 sk., p. 536).

Prieštaringos klasinės padėtys (contradictory class locations). Padėtys klasių struktūroje, ypač turint mintyse įprastus „baltųjų apykaklių" ir žemesnio rango vadybininkų darbus, kuriems būdingi bendri klasinių padėčių požymiai tiek aukštesnes, tiek žemesnes pareigas užimančiųjų atžvilgiu (10 sk., p. 273).

Priežastingumas (causation). Vieno veiksnio priežastinis poveikis kitam. Sociologijoje priežastiniai veiksniai apima ir pačių individų nurodomus savo veiksmų motyvus, ir išorinį poveikį individų elgsenai (20 sk., p. 591).

Priežastinis ryšys (causal relationship). Ryšys, kai vieną įvykį ar situaciją (pasekmę) lemia kita (priežastis) (20 sk., p. 591).

Priežiūra (surveillance). Kai kurių individų ar grupių veiklos priežiūra, kurią vykdo kiti, siekdami užtikrinti klusnų elgesį (12 sk., p. 334).

Priežiūros visuomenė (surveillance society). Visuomenė, kurioje individai sistemingai stebimi, o jų veikla fiksuojama dokumentuose. Vaizdo kamerų paplitimas keliuose, gatvėse ir prekybos centruose sudaro vieną priežiūros plėtros aspektą (12 sk., p. 335).

Priklausomas kintamasis (dependent variable). Nepastovus dydis arba veiksnys, kuriam kaip padariniui daro priežastinę įtaką kitas (nepriklausomas) kintamasis (20 sk., p. 592).

Priklausomybė nuo socialinės paramos (welfare dependency). Situacija, kurią žmonės, gaunantys socialinę paramą, pavyzdžiui, bedarbio pašalpą, suvokia kaip „gyvenimo būdą", todėl nesistengia rasti mokamo darbo (11 sk., p. 317).

Priklausomybės kultūra (dependency culture). Charleso Murray'aus išpopuliarintas terminas, apibūdinantis individus, kurie linkę pasikliauti valstybės teikiama socialine parama, užuot ėję į darbo rinką. Priklausomybės kultūra apibūdinama kaip „valstybės-auklės", kuri naikina asmenines ambicijas ir žmonių gebėjimą rūpintis savimi, padarinys (11 sk., p. 301).

Priklausomybės santykis (dependency ratio). Priklausomo amžiaus (vaikų ir pagyvenusiųjų) ir ekonomiškai aktyvių amžiaus grupių žmonių skaičiaus santykis (6 sk., p. 163).

Priskirtinis statusas (ascribed status). Socialinis statusas, pagrįstas biologiniais veiksniais, pavyzdžiui, rase, lytimi ar amžiumi (4 sk., p. 101).

Pritampantysis vyriškumas (complicit masculinity). Terminas, vartojamas R. W. Conellio darbuose, nagrinėjusiuose lyčių hierarchiją visuomenėje. Pritampantįjį vyriškumą įkūnija daugelis visuomenės vyrų, kurie gyvenime nesilaiko hegemoninio vyriškumo idealo, bet pasinaudoja pranašumais, kuriuos teikia dominuojanti padėtis patriarchinėje tvarkoje (5 sk., p. 124).

Prostitucija (prostitution). Seksualinių paslaugų teikimas už pinigus (5 sk., p. 136).

Psichopatas (psychopath). Ypatingas asmenybės tipas. Šiems individams stinga moralinio jausmo ir rūpinimosi kitais, kurie būdingi daugumai normalių žmonių (8 sk., p. 199).

Racionalizacija (racionalization). Sąvoka, kurią vartojo Weberis, kalbėdamas apie socialiniame pasaulyje vykstantį procesą, kurio metu tolydžio įsivyrauja tikslaus skaičiavimo ir organizavimo būdai, reikalaujantys abstrakčių taisyklių bei procedūrų (1 sk., p. 30).

Radikalusis feminizmas (radical feminism). Feminizmo teorijos atmaina, pagal kurią lyčių nelygybę sukėlė vyrų dominavimas visose socialinio ir ekonominio gyvenimo srityse (5 sk., p. 120).

Raidos klausimai (developmental questions). Klausimai, kuriuos kelia sociologai, ieškodami socialinių institucijų kilmės ir raidos iš praeities į dabartį būdų (20 sk., p. 587).

Rasė (race). Socialinių santykių visuma, kuri pagal biologines savybes leidžia lokalizuoti individus arba grupes ir priskirti jiems įvairius požymius ar kompetencijas (9 sk., p. 238).

Rasinis rūšiavimas (racialization). Procesas, kai rasės supratimai taikomi individams ar žmonių grupėms klasifikuoti. Rasiniai skirtumai reiškia ne vien būdą žmonių skirtumams aprašyti: jie turi didelę reikšmę, atkuriant galios ir nelygybės modelius (9 sk., p. 238).

Rasizmas (racism). Pranašumo ar nevisavertiškumo bruožų priskyrimas gyventojams, turintiems bendras paveldėtas fizines savybes. Rasizmas yra ypatinga išankstinio nusistatymo forma, vadovaujantis fizinėmis žmonių skirtybėmis. Rasizmo nuostatos įsišaknijo Vakarų kolonijinės plėtros laikotarpiu. Kita vertus, daugelyje kitų žmonių visuomenių kontekstų taip pat galėtume aptikti išankstinio nusistatymo bei diskriminavimo mechanizmus, besiremiančius šiomis nuostatomis (9 sk., p. 241).

Raštingumas (literacy). Gebėjimas rašyti ir skaityti (16 sk., p. 457).

Reabilituojamasis teisingumas (restorative justice). Kriminalinės teisėsaugos atšaka, atmetanti baudžiamąsias priemones ir pasirenkanti bendruomeninio pobūdžio sprendimus, kurių tikslas – padėti pažeidėjams geriau suvokti savo veiksmų padarinius (8 sk., p. 228).

Recidyvizmas (recidivism). Pakartotiniai pažeidimai, kuriuos įvykdo individai, ankščiau jau pripažinti nusikaltėliais (8 sk., p. 228).

Reflektyvumas (reflexivity). Terminas, apibūdinantis ryšius tarp žinojimo ir socialinio gyvenimo. Įgytos žinios apie visuomenę gali veikti mūsų gyvenimą visuomenėje. Pavyzdžiui, perskaitęs apklausos duomenis ir sužinojęs apie itin remiamą politinę partiją, individas gali nutarti, kad ir pats ją paremsiu (21 sk., p. 623).

Regeneracija (gentrification). Miestų renovacijos procesas, kai seni, apleisti gyvenamieji namai atnaujinami, pritaikant šią teritoriją turtingesniems žmonėms (18 sk., p. 540).

Regionalizacija (regionalization). Laiko ir erdvės padalijimai, kurie gali būti naudojami skirstant veiklą į vietinio pobūdžio erdves. Kita reikšmė – stambesni ekonominio ir socialinio gyvenimo skirstymai į regionus ir zonas, apimančius nacionalinės valstybės teritorijos dalis arba tarpvalstybinius darinius (4 sk., p. 105).

Religija (religion). Tikėjimų visuma, kurios laikosi bendruomenės nariai. Į ją taip pat įtraukiami simboliai, į kuriuos žvelgiama su pagarbia baime ar nuostaba, ir ritualai, kuriuose dalyvauja bendruomenės nariai. Religijos nebūtinai turi žadinti tikėjimą antgamtiškomis esybėmis. Gana sunku tiksliai apibrėžti, kas skiria religiją ir magiją. Vis dėlto dažnai teigiama, jog magija pirmiausia užsiima individai, o religijai svarbesni bendruomenių ritualai (17 sk., p. 493).

Remtinų išteklių pašalpa (means-tested benefit). Socialinės paramos paslaugos, prieinamos tik piliečiams, kurie atitinka tam tikrus kriterijus, pagrįstus ne vien poreikiais, bet ir pajamų bei santaupų lygiu (11 sk., p. 314).

Reprezentatyvi atrankos imtis (representative sample). Fragmentinė daugelio gyventojų imtis, kuri pagal statistiką yra tipiška šiems gyventojams (20 sk., p. 595).

Revoliucija (revolution). Politinės kaitos procesas, sužadinantis ir sutelkiantis masinį socialinį sąjūdį, kuris jėga nuverčia esamą režimą ir suformuoja naują valdymą. Revoliucija skiriasi nuo valstybės perversmo (*coup d'état*), nes ji apima masinį sąjūdį ir galimybę iš esmės pakeisti visą politinę sistemą. Tuo tarpu valstybės perversmo metu valdžią užgrobia ginkluoti individai, kurie vėliau pašalina esamus politinius lyderius, bet šiuo atveju radikaliai nekeičia valdymo sistemos. Revoliucijas reikia taip pat skirti nuo sukilimų, kurie meta iššūkį esamai politinei valdžiai, tačiau siekia veikiau pašalinti valdžioje esančius asmenis negu pertvarkyti pačią politinę struktūrą (14 sk., p. 411).

Ribotasis kodas (restricted code). Kalbos būdas, kuris remiasi neišplėtotais kultūriniais supratimais. Šiuo atveju daugelis idėjų gali būti ir yra išsakomos be žodžių (16 sk., p. 475).

Riboženkliai (markers). Signalai ar priemonės, skiriantys kiekvieną fokusuotos sąveikos epizodą, taip pat atskiriantys jį nuo nefokusuotos sąveikos, vykstančios antrame plane. Goffmanas juos vadina skliaustais (4 sk., p. 100).

Ritualas (ritual). Formalizuotas elgsenos būdas, kurį reguliariai atlieka grupės ar bendruomenės nariai. Religija yra vienas pagrindinių kontekstų, kuriuose praktikuojami ritualai, tačiau ritualinė elgsena peržengia šios srities ribas ir skleidžiasi kur kas plačiau. Dauguma grupių praktikuoja vienokio ar kitokio pobūdžio ritualus (17 sk., p. 493).

Rizikos visuomenė (risk society). Sąvoka, siejama su vokiečių sociologu Ulrichu Becku. Jis teigia, kad industrinė visuomenė sukūrė nemažai naujų pavojų, kurių nežinota ankstesniais amžiais. Vienas pavyzdžių – visuotinio klimato atšilimo grėsmė (3 sk., p. 77).

Sambūvio su pasauliu sąjūdžiai (world-accommodating movements). Religiniai sąjūdžiai, pabrėžiantys, jog religinis vidinis gyvenimas ir dvasinis tyrumas svarbesni už pasaulietiškus rūpesčius (17 sk., p. 514).

Sankcija (sanction). Būdas skatinti ar bausti, siekiant įtvirtinti socialiai pageidautinas elgsenos formas (5 sk., p. 114).

Santykiai tarp lyčių (gender relations). Socialiai sumodeliuotos sąveikos tarp vyrų ir moterų (5 sk., p. 123).

Santykinis skurdas (relative poverty). Skurdas, kuris bet kurioje konkrečioje visuomenėje nustatomas, palyginus su jos bendruoju gyvenimo standartu (11 sk., p. 295).

Santuoka (marriage). Socialiai sankcionuotas meilės ryšys tarp dviejų asmenų. Beveik visuomet santuoką sudaro du skirtingos lyties individai, nors kai kurios kultūros toleruoja ir homoseksualias santuokas. Paprastai santuoka sukuria pagrindą turėti palikuonis – tikimasi, kad susituokusi pora gimdys ir augins vaikus. Daugelis visuomenių leidžia poligamiją, kur individas vienu metu gali turėti kelis sutuoktinius (7 sk., p. 174).

Sąveikos chuliganizmas (interactional vandalism). Tyčinis numanomų pokalbio taisyklių laužymas (4 sk., p. 96).

Savimonės identitetas (self-identity). Tęstinis savikūros ir asmens identiteto apibrėžties procesas, kurio dėka formuojame unikalų savimonės pojūtį ir savo santykį su aplinkiniu pasauliu (2 sk., p. 44).

Scena (front region). Socialinės veiklos vieta, kurioje individai siekia suvaidinti tam tikrą „spektaklį" kitiems asmenims (4 sk., p. 101).

Sekso turizmas (sex tourism). Šiuo terminu apibūdinamos tarptautinės kelionės siekiant pasinaudoti prostitucija. Sekso turizmas itin paplitęs Tolimųjų Rytų šalyse, į kurias iš užsienio atvyksta vyrų grupės, ieškančios galimybių pasinaudoti pigiais seksualiniais ryšiais su moterimis ir vaikais (5 sk., p. 138).

Seksualinis priekabiavimas (sexual harassment). Nepageidaujamas seksualinis meilinimasis, pastabos ar elgesys, kuriuos vienas asmuo skiria kitam ir atkakliai tęsia net tuomet, kai tampa aišku, jog kitas asmuo tam prieštarauja (12 sk., p. 338).

Seksualumas (sexuality). Plati sąvoka, susijusi su žmonių seksualinėmis savybėmis ir elgsena (5 sk., p. 112).

Sekta (sect). Religinis judėjimas, atsikėlęs nuo tradicinės krypties (17 sk., p. 501).

Sekuliarizacija (secularization). Religijos įtakos nuosmukio procesas. Moderniosios visuomenės vis labiau pasaulietiškėja, tačiau labai sunku tiksliai nustatyti sekuliarizacijos laipsnį. Sekuliarizaciją galima sieti su dalyvavimu religinėse organizacijose (pavyzdžiui, skaičiuojant bažnyčios lankomumą procentais), religinių organizacijų turima socialine bei materialia įtaka ir su žmonių religinio tikėjimo laipsniu (17 sk., p. 505).

Sergamumo transformacija (health transition). Pagrindinių mirties priežasčių visuomenėje poslinkis, kai ūmias infekcines ligas pakeičia chroniškos neužkrečiamos ligos. Sergamumo transformaciją patyrė industrinės visuomenės. Jose beveik išnyko infekcinės ligos, tokios kaip tuberkuliozė, cholera ar maliarija, o pagrindine mirties priežastimi tapo lėtinės ligos, pavyzdžiui, vėžys ir širdies ligos (6 sk., p. 158).

Sergančiojo vaidmuo (sick role). Šį terminą išpopuliarino amerikiečių funkcionalistas Talcottas Parsonsas. Terminas apibūdina elgesio modelius, kuriuos ima taikyti sergantys žmonės, norėdami sušvelninti neigiamą savo ligos poveikį kitiems (6 sk., p. 159).

Simbolinis interakcionizmas (symbolic interactionism). Sociologijos teorija, išplėtota Meado. Simbolius ir kalbą jis iškelia į pirmą vietą, priskirdamas juos pamatiniams visų žmogiškųjų sąveikų elementams (1 sk., p. 34).

Simbolis (symbol). Ženklas, simbolizuojantis ar perteikiantis kitą objektą, kaip, pavyzdžiui, vėliava, kuri simbolizuoja valstybę (1 sk., p. 34).

Simuliakrai (simulacra). Hiperrealybės pasaulyje, kurį aprašė prancūzų mokslininkas Jeanas Baudrillardas, simuliakrai yra daiktų, niekada neturėjusių originalo, kopijos. Pavyzdžiui, Tiudorų stilių imituojantis namas niekaip neprimena originalių Tiudorų laikotarpio statinių (15 sk., p. 432).

Sklaidos mastas (degree of dispersal). Skaičių aibės pasiskirstymo svyravimas (20 sk., p. 601).

Skurdo kultūra (culture or poverty). Oscaro Lewiso išpopuliarintas teiginys, pagal kurį skurdas yra ne asmeninio nevisavertiškumo padarinys, o platesnės socialinės bei

kultūrinės aplinkos rezultatas, nes ši aplinka socializuoja kiekvieną naują vaikų kartą. „Skurdo kultūra“ apibūdina vertybes, pažiūras, gyvenimo būdus, įpročius bei tradicijas, paplitusius tarp žmonių, kurie gyvena, stigdami materialių išteklių (11 sk., p. 301).

Skurdo riba (poverty line). Oficialus matas, kurį naudoja vyriausybės skurdžiams apibrėžti. Skurdžiai – tai žmonės, gyvenantys žemiau šios pajamų ribos. Daugelis valstybių nustatė skurdo ribą, tačiau Britanija jos neturi (11 sk., p. 295).

„Slaptoji mokymo programa“ (hidden curriculum). Elgsenos ar nuostatų ypatumai, kurių išmokstama mokykloje, nors jie neįtraukti į oficialiąją mokymo programą. „Slaptoji mokymo programa“ reiškia mokykloje taikomą „nerašytą tvarką“, perteikiančią, pavyzdžiui, lyčių skirtumų aspektus (16 sk., p. 476).

Socialinė atskirtis (social exclusion). Atėmus iš individo ar grupės įvairias teises ar kitaip apribojus jų dalyvavimą ekonominiame, socialiniame ir politiniame visuomenės gyvenime, individas ar grupė vienaip ar kitaip atskiriami nuo visuomenės, kurioje gyvena (11 sk., p. 306).

Socialinė grupė (social group). Individų, palaikančių sistemingus tarpusavio ryšius, aibė. Grupėms priklauso ir labai mažos asociacijos, ir didžiulės organizacijos ar visuomenės. Grupę išskiria ne dydis, bet viena ypatinga savybė – grupės nariai suvokia turį bendrą identitetą. Sąlytyje su grupe praleidžiame didžiąja savo gyvenimo dalį. Moderniosiose visuomenėse dauguma žmonių priklauso daugeliui įvairių grupių (12 sk., p. 330).

Socialinė kaita (social change). Socialinės grupės ar visuomenės esminių struktūrų kaita. Socialinė kaita yra nuolatinis socialinio gyvenimo reiškinys, tačiau šiuolaikinėje epochoje ji itin sustiprėjo. Moderniosios sociologijos kilmė glūdi pastangose suprasti dramatiškus pokyčius, griaunančius tradicinį pasaulį ir skelbiančius naujas socialinės tvarkos formas (2 sk., p. 53).

Socialinė lytis (gender). Socialiniai lūkesčiai, susiję su elgsena, kuri laikoma tinkama visiems vienos ar kitos lyties atstovams. Socialinė lytis nusako ne fizinius požymius, skiriančius vyrus ir moteris, bet socialiai suformuotus vyriškumo ir moteriškumo bruožus. Pastaraisiais metais santykių tarp lyčių tyrimai tapo viena svarbiausių sociologijos sričių, nors ilgą laiką jie susilaukdavo tik menko dėmesio (5 sk., p. 113).

Socialinė sąveika (social interaction). Bet kuri individų socialinio sandūrio forma. Didžiąją mūsų gyvenimo dalį sudaro vienokios ar kitokios rūšies socialinės sąveikos. Socialinės sąveikos susijusios tiek su formaliomis, tiek ir su neformaliomis situacijomis, kuriose žmonės vienas kitą sutinka. Formalia socialinės sąveikos situacija galime laikyti mokyklos klasę, o neformalios sąveikos pavyzdys – dviejų žmonių susitikimas gatvėje ar vakarėlyje (4 sk., p. 88).

Socialinė stratifikacija (social stratification). Visuomenėje tvyranti struktūrinė grupių nelygybė, susijusi su galimybe gauti materialų ar simbolinį atlygį. Visos visuomenės turi tam tikras stratifikacijos formas, bet tik susikūrus valstybe pagrįstoms sistemoms atsiranda esminiai turtų ir galios skirtumai. Moderniosios visuomenės išsiskiria ypatinga stratifikacijos forma – klasiniais padalijimais (10 sk., p. 270).

Socialinė struktūra (social structure). Individų ar grupių tarpusavio sąveikų modeliai. Socialinis gyvenimas vyksta ne atsitiktinai. Didžioji mūsų veiklos dalis turi struktūrinį pagrindą: ji organizuota taisyklingai ir pasikartojančiai. Šiek tiek netikslu, bet patogu palyginti visuomenės socialinę struktūrą su sijomis, kurios laiko statinį ir neleidžia jam subyrėti (1 sk., p. 22).

Socialiniai faktai (social facts). Émile'io Durkheimo nuomone, socialiniai faktai yra socialinio gyvenimo aspektai, formuojantys mūsų kaip individų veiksmus. Durkheimas manė, kad socialinius faktus galima tirti moksliniais būdais (1 sk., p. 25).

Socialinio veiksmo teorijos (social action theories). Sociologinis požiūris, daugiausiai dėmesio skiriantis prasmėms bei ketinimams, kuriais remiasi žmonių veiksmai. Socialinio veiksmo požiūrio šalininkams rūpi, kokiu būdu žmonės aktyviai ir kūrybiškai aiškina aplinkinį pasaulį. Kur kas mažiau dėmesio skiriama išorės jėgoms, kreipiančioms ar varžančioms žmonių veiksmus (1 sk., p. 33).

Socialinis identitetas (social identity). Savybės, kurias individui priskiria kiti (2 sk., p. 44).

Socialinis konstrukcionizmas (social constructionism). Teorija, laikanti socialinę tikrovę individų bei grupių socialinės sąveikos kūriniu (4 sk., p. 103).

Socialinis mobilumas (social mobility). Individų ar grupių judėjimas iš vienokios socioekonominės padėties į kitokią. Vertikalusis mobilumas reiškia kopimą ar leidimąsi stratifikacinės sistemos hierarchijos laiptais. Horizontaliuoju mobilumu vadiname fizinį individų persikėlimą iš vieno regiono į kitą. Nagrinėdami vertikalųjį mobilumą, sociologai skiria žmonių mobilumą asmeninės karjeros srityje ir skirtumą tarp tėvų ir vaikų pasiektos padėties (10 sk., p. 285).

Socialinis sąjūdis (social movement). Didelis žmonių sambūris, kurio dalyviai siekia įvykdyti ar sustabdyti socialinės kaitos procesą. Socialiniams sąjūdžiams paprastai būdingi konfliktiški santykiai su institucijomis, kurių tikslams bei požiūriams jie paprastai nepritaria. Kita vertus, sąjūdžiai, sėkmingai iškovoję galią ir tapę institucionalizuotais, vėliau gali išsirutulioti į organizacijas (14 sk., p. 411).

Socialinis suvaržymas (social constraint). Terminas, nusakantis faktą, jog grupės ir visuomenės, kurioms priklausome, lemia mūsų elgseną. Socialinį suvaržymą Durkheimas laikė skiriamąja „socialinių faktų“ savybe (21 sk., p. 611).

Socialinis vaidmuo (social role). Elgsena, kurios tikimasi iš individo, užimančio konkrečią socialinę padėtį. Socialinio vaidmens idėja atkeliavo iš teatro ir yra susijusi su aktorių spektaklyje atliekamais vaidmenimis. Kiekvienoje visuomenėje individams tenka tam tikras skaičius skirtingų socialinių vaidmenų. Šis skaičius priklauso nuo besikeičiančio individų veiklos konteksto (2 sk., p. 43).

Socializacija (socialization). Procesas, kurio metu vaikai suvokia socialines normas bei vertybes ir įgyja ypatingą savimonės identiteto pojūtį. Socializacijos procesai itin svarbūs kūdikystėje ir vaikystėje, tačiau tam tikru mastu jie trunka visą gyvenimą. Nė vienas individas nėra atsparus jį supančių žmonių reakcijoms, kurios veikia ir modifikuoja individų elgseną visais gyvenimo ciklo laikotarpiais (2 sk., p. 41).

Socializacijos veiksniai (agencies of socialization). Grupės ar socialiniai kontekstai, kuriuose vyksta socializacija. Šeima, lygių asmenų (bendraamžių, bendraminčių, kolegų ir pan.) grupės, mokyklos, žiniasklaida ir darbovietė – tai kontekstai, kuriuose vyksta socialinis mokymas (2 sk., p. 43).

Sociologija (sociology). Žmonių grupių bei visuomenių tyrimai, itin pabrėžiantys industrinio pasaulio analizę. Sociologija priklauso socialiniams mokslams, apimantiems taip pat antropologiją, ekonomiką, politikos mokslus bei socialinę geografiją. Atskirus socialinius mokslus skiria ne itin aiškios ribos, o vienija tam tikri bendri interesai, sampratos bei metodai (1 sk., p. 20).

Sociologinė vaizduotė (sociological imagination). Vaizduotės pasitelkimas, keliant sociologinius klausimus ir į juos atsakant. Sociologinė vaizduotė padeda „atplėšti save" nuo pažįstamo, įprasto kasdienio gyvenimo (1 sk., p. 20).

Standartinė deviacija (standard deviation). Būdas apskaičiuoti skaičių grupės sklaidą (20 sk., p. 601).

Statusas (status). Socialinė pagarba ar prestižas, kurį asmeniui ar atskirai grupei priskiria kiti visuomenės nariai. Paprastai turinčios statusą grupės išsiskiria savita gyvensena – elgsenos modeliais, kuriais vadovaujasi grupės nariai. Statuso privilegijos gali būti teigiamos ir neigiamos. Pavyzdžiui, dauguma gyventojų su panieka žvelgia į „parijų" statuso grupes ir jas atstumia (10 sk., p. 272).

Stebėjimas dalyvaujant (participant observation). Tyrimų būdas, kurį plačiai taiko sociologija ir antropologija. Šiuo atveju tyrėjas dalyvauja tiriamosios grupės ar bendruomenės veikloje (20 sk., p. 593).

Stereotipas (stereotype). Įsitvirtinęs ir nelankstus grupės žmonių apibūdinimas (9 sk., p. 241).

Stigma (stigma). Bet kuris fizinis ar socialinis bruožas, kuriam priskiriama menkinama prasmė (6 sk., p. 160).

Struktūrizacija (structuration). Dvikryptis procesas, kuriuo remdamiesi savo individualiais veiksmais formuojame socialinį pasaulį, o visuomenė performuoja mus (1 sk., p. 22).

Stumties ir traukos veiksniai (push and pull factors). Ankstyvuosiuose pasaulinės migracijos tyrimuose jie laikyti vidaus bei išorės jėgomis, kurios, kaip manyta, darė įtaką migracijos modeliams. „Stumties" veiksniai susiję su kilmės šalies dinamika, pavyzdžiui, nedarbu, karu, badu ar politiniu persekiojimu. „Traukos" veiksniai apibūdina paskirties šalies savybes, pavyzdžiui, klestinčią darbo rinką, mažą gyventojų tankį ir aukštus gyvenimo standartus (9 sk., p. 249).

Subkultūra (subculture). Bet kuris gyventojų segmentas, savo kultūriniais modeliais išsiskiriantis iš platesnės visuomenės (2 sk., p. 40).

Sugyvenimas (cohabitation). Dviejų žmonių seksualinis ryšys, ilgesnį laiką nesusituokus gyvenant drauge (7 sk., p. 186).

Sukurtoji aplinka (created environment). Fizinės aplinkos aspektai, atsiradę, pritaikius technologijas. Sukurtosios aplinkos pavyzdžiai yra miestai. Jiems būdingos konstrukcijos, sukurtos žmonių ir skirtos tenkinti jų reikmėms, pavyzdžiui, keliai, geležinkeliai, gamyklos, įstaigos, privatūs namai ir kiti statiniai (18 sk., p. 534).

Sureikšmintasis moteriškumas (emphasized femininity). Terminas, vartojamas R. W. Conellio darbuose, nagrinėjusiuose lyčių hierarchiją visuomenėje. Sureikšmintojo moteriškumo formos yra svarbus hegemoninio vyriškumo papildas, kadangi jis orientuotas į vyrų reikmių bei interesų tenkinimą. Daugelis moterų atstovių žiniasklaidoje ir reklamoje įkūnija sureikšmintąjį moteriškumą (5 sk., p. 124).

Susidūrimas (encounter). Dviejų ar daugiau susitikusių individų betarpiška sąveika. Į mūsų kasdienį gyvenimą galima žvelgti kaip į seką skirtingų, dienai bėgant vienas kitą keičiančių susidūrimų. Moderniųjų visuomenių gyventojams dažniau tenka susidurti su nepažįstamaisiais, negu su gerai pažįstamais žmonėmis (4 sk., p. 100).

Susvetimėjimas (alienation). Jausena, kad mūsų, kaip žmonių, galias keičia kitos realybės. Šį terminą apibrėžė Marxas, nurodydamas, kad žmonės savo galias priskiria dievams. Vėliau jis vartojo šį terminą, pažymėdamas, kad dalis darbininkų nebeįstengia kontroliuoti savo darbo tikslų ir rezultatų. Feuerbachas vartotojo šį terminą, kalbėdamas apie dievų ar antgamtiškų jėgų, nepriklausančių nuo žmonių galių, pripažinimą (13 sk., p. 359).

Suverenitetas (sovereignty). Suverenitetu vadinamos karaliaus, lyderio ar vyriausybės aukščiausiosios galios valdyti teritoriją, turinčią aiškiai apibrėžtas sienas (14 sk., p. 395).

Šaltasis karas (Cold War). JAV ir Sovietų sąjungos bei jų abiejų sąjungininkų konflikto būsena, tvyrojusi nuo XX a. penktojo dešimtmečio pabaigos iki dešimtojo dešimtmečio. Ji vadinama Šaltuoju karu, kadangi abi šalys niekada neturėjo tikrų karinių tarpusavio susidūrimų (2 sk., p. 50).

Šamanas (shaman). Asmuo, kuris, žmonių nuomone, turi ypatingų magiškų galių; burtininkas arba žiniuonis (17 sk., p. 494).

Šeima (family). Individų grupė, sujungta kraujo, santuokos ar įvaikinimo ryšiais ir sudaranti ekonominį vienetą, kurio suaugę nariai atsako už vaikų auklėjimą. Visos žinomos visuomenės turi tam tikras šeimos sistemos formas, nors šeimos ryšių pobūdis labai įvairus. Nors moderniosiose visuomenėse vyrauja branduolinė šeima, sutinkami ir įvairūs išplėstinės šeimos ryšiai (7 sk., p. 171).

Šiltnamio efektas (greenhouse effect). Šilumą sugeriančių šiltnamio dujų kaupimasis Žemės atmosferoje. „Gamtinis" šiltnamio reiškinys užtikrina palankias Žemės rutulio temperatūras. Su visuotiniu klimato atšilimu susijęs itin koncentruotų šiltnamio dujų kaupimasis, kurį sukelia žmogaus veikla (19 sk., p. 572).

Šneka, pašnekesys (talk). Pokalbiai ar žodiniai mainai, būdingi kasdieniam socialiniam bendravimui. Sociologai, ypač etnometodologai, skiria šiems dalykams vis daugiau dėmesio (4 sk., p. 93).

Šnekos analizė (conversation analysis). Empiriškas šnekos tyrinėjimas, taikant būdus, perimtus iš etnometodologijos. Šnekos analizė nagrinėja įprastų pašnekesių detales, kad atskleistų organizacinius šnekos principus ir jos vaidmenį, kuriant bei atkuriant socialinę tvarką (4 sk., p. 95).

Šnekos riktai (slips on the tongue). Klaidingai ištarti žodžiai, pavyzdžiui, vietoje „skris" pasakoma „kris". Freudas manė, kad šnekos riktai atskleidžia paslėptas baimes ar jaudulius (4 sk., p. 97).

Šventybės (sacred). Konkrečios religinių idėjų visumos dalykai, kurie sužadina baimingą tikinčiųjų pagarbą, skatina šlovinti ir garbinti (17 sk., p. 498).

Švietimas (education). Žinių perdavimas iš kartos į kartą, panaudojant tiesioginį mokymą. Nors švietimas būdingas visoms visuomenėms, tik moderniuoju laikotarpiu masinis švietimas įgavo mokyklinę formą, t. y. mokymas atliekamas specialioje, tam skirtoje aplinkoje, kurioje individai praleidžia ne vienerius savo gyvenimo metus (16 sk., p. 457).

Švietimo privatizacija (privatization of education). Procesas, kai vyriausybė iš dalies ar visiškai atsisako atsakomybės už viešojo švietimo sistemų tvarkymą bei administravimą ir perduoda šią atsakomybę privačioms bendrovėms (16 sk., p. 472).

Taktiškas nedėmesingumas (civil inattention). Procesas, kai individai, esantys bendroje fizinėje sąveikos aplinkoje, parodo vienas kitam, jog žino apie kits kito buvimą, tačiau nėra nei išsigandę, nei pernelyg draugiški (4 sk., p. 89).

„Tamsieji" latentinio nusikalstamumo duomenys ('dark figure' of unrecorded crime). Įvykdyti, tačiau į oficialiąją statistiką neįtraukti kriminaliniai nusikaltimai. Latentinio nusikalstamumo „tamsiųjų" duomenų buvimas reiškia, kad oficialioji statistika parodo tik tam tikrą visų įvykdomų nusikaltimų procentą (8 sk., p. 210).

Tautos be valstybės (nations without states). Atvejai, kai tautos nariai neturi politinio suverenumo valdyti teritoriją, kurią jie laiko sava (14 sk., p. 415).

„Tautų katilas" (melting pot). Idėja, jog galima maišyti skirtingus etninius darinius ir kurti naujus elgesio pavyzdžius, susijusius su įvairiais kultūros šaltiniais (9 sk., p. 247).

Technogeninė rizika (manufactured risk). Pavojai, kuriuos gamtos pasauliui sukelia žmogaus žinių ir technologijų poveikis. Technogeninės rizikos pavyzdžiai yra visuotinis klimato atšilimas ir genetiškai modifikuotas maistas (3 sk., p. 74).

Technologija (technology). Žinių pritaikymas materialinei gamybai. Technologija reikalauja sukurti fizinius įrankius (pavyzdžiui, mašinas), kurios naudojamos žmogaus sąveikose su gamta (13 sk., p. 354).

Tečerizmas (thatcherism). Doktrinos, siejamos su buvusia Britanijos ministre pirmininke Margaret Thatcher. Šios doktrinos pabrėžia būtinybę mažinti valstybės kišimąsi į ekonomines iniciatyvas, tuo pat metu išlaikant pamatinį stiprios nacionalinės valstybės vaidmenį (14 sk., p. 406).

Teilorizmas (taylorism). Idėjų rinkinys, kartais dar vadinamas „moksline vadyba", kurį sukūrė Frederickas Winslowas Tayloras. Pasak jo, našumą galima gerokai padidinti, suskaidant gamybos užduotis į paprastų operacijų seką, nes šias operacijas galima tiksliai išdėstyti laike ir optimaliai koordinuoti (13 sk., p. 360).

Teisė (law). Elgsenos normos, kurias nustato politinė valdžia ir palaiko valstybės galia (20 sk., p. 595).

Teisės pažeidėjų (delinkventinės) subkultūros (delinquent subcultures). Grupės, kurias paprastai sudaro vaikinai, ir kurios atmeta vidurinės klasės vertybes bei įdiegia savas alternatyvias normas, pagal kurias priimami ir pripažįstami šių grupių nariai. Šių subkultūrų atstovai dažnai imasi tyčinių nepaklusnumo ir pasipriešinimo normoms veiksmų (8 sk., p. 202).

Teisėtumas (legitimacy). Konkreti politinė tvarka tampa teisėta, jei dauguma valdomųjų ją pripažįsta esant teisingą ir pagrįstą (14 sk., p. 395).

Telekomunikacijos (telecommunications). Informacijos, garsų ar vaizdų perdavimas per atstumą technologinėmis priemonėmis (15 sk., p. 434).

Teoriniai klausimai (theoretical questions). Klausimai, kuriuos kelia sociologai, siekdami išsiaiškinti, kokiai sričiai priklauso stebimieji įvykai. Iš esmės svarbu iškelti teorinius klausimus, nes jie leidžia apibendrinti socialinio gyvenimo išteklius (20 sk., p. 587).

Tiesioginė demokratija (participatory democracy). Demokratinė sistema, kuriai esant visi grupės ar bendruomenės nariai drauge priima pagrindinius sprendimus (14 sk., p. 396).

Tyrimų metodai (research methods). Įvairūs mokslinių tyrimų metodai, taikomi empirinei (faktinei) medžiagai surinkti. Sociologijoje apstu skirtingų tyrimo metodų, bet labiausiai paplitę lauko tyrimai (arba stebėjimas dalyvaujant) ir apklausos. Daugeliu atveju viename tyrimų projekte naudinga derinti du ar kelis tyrimo metodus (20 sk., p. 587).

Totalinės institucijos (total institutions). Terminas, kurį išpopuliarino Ervingas Goffmanas. Jis apima psichiatrijos ligonines, kalėjimus, vienuolynus ir kitas panašias įstaigas, kurios savo gyventojams primeta prievarta reguliuojamą egzistavimo sistemą, visiškai atskiriant juos nuo išorės pasaulio (12 sk., p. 331).

Totemizmas (totemism). Religinių tikėjimų sistema, priskirianti dieviškąsias savybes kai kurioms augalų ar gyvūnų rūšims (17 sk., p. 494).

Transnacionalinės korporacijos (transnational corporations). Verslo korporacijos, įsikūrusios dviejose ar daugiau šalių. Net ir tuomet, kai transnacionalinės korporacijos turi aiškų nacionalinį pagrindą, jos orientuojasi į globalias rinkas ir globalius pelnus (3 sk., p. 67).

Trečiasis amžius (Third Age). Vėlyvesnė gyvenimo atkarpa, kai žmonės išsilaisvina ir iš tėvystės pareigų, ir iš darbo rinkos. Šiuolaikinėse visuomenėse trečiasis amžius yra ilgesnis už bet kurį kitą ankstesnį laikotarpį, todėl pagyvenusieji gali gyventi aktyvų ir nepriklausomą gyvenimą (6 sk., p. 165).

Trečiasis pasaulis (Third World). Mažiau išsivysčiusios visuomenės, kurios arba visai neturi, arba turi tik ribotai išvystytą pramonės gamybą. Dauguma pasaulio gyventojų gyvena trečiojo pasaulio šalyse (2 sk., p. 50).

„Trečiojo kelio" politika (Third way politics). Politinė filosofija, kurią pradėjo Naujieji leiboristai ir vertino kiti centro demokratų lyderiai. Ji įsipareigoja išsaugoti socializmo vertybes, tuo pat metu palaikydama rinkos politiką, skirtą materialioms gėrybėms gaminti ir ekonominei nelygybei mažinti (14 sk., p. 408).

Trianguliacija (triangulation). Daugelio tyrimų metodų naudojimas kaip būdas surinkti patikimesnius empirinius duomenis, negu būtų įmanoma, taikant tik kurį vieną metodą (20 sk., p. 598).

Tvari raida (sustainable development). Idėja, pagal kurią ekonomika gali augti tik tiek, kad nesekintų gamtinių išteklių, juos pakartotinai naudotų, būtų palaikoma biologinė įvairovė ir apsaugoti švarus oras, vandenys bei žemė (19 sk., p. 563).

Urbanistinis atnaujinimas (urban recycling). Sunykusių kaimynijų atgaivinimas, skatinant atnaujinti senus ir statyti naujus namus jau naudotoje žemėje, užuot plėtusis į visiškai naujas teritorijas (18 sk., p. 540).

Urbanizacija (urbanization). Miestų bei didmiesčių plėtra (18 sk., p. 529).

Užkulisiai (back region). Ervingo Goffmano apibūdinta teritorija, atsieta nuo „scenos". Čia individai gali atsipalaiduoti ir neformaliai elgtis (4 sk., p. 101).

Užsiėmimas (occupation). Bet kuri individo samdomo nuolatinio darbo forma (13 sk., p. 354).

Valdžia (authority). Įteisinta vieno asmens ar grupės galia valdyti kitus. Valdžios sampratai gyvybiškai svarbus teisėtumo dėmuo, kuris yra pagrindinė priemonė išskirti valdžią iš bendresnės galios sąvokos. Galia veikia, pasinaudodama jėga ar prievarta. Valdžiai – priešingai, reikia, kad pavaldiniai pripažintų valdančiųjų teisę jiems įsakinėti ar nurodinėti (14 sk., p. 395).

Valstybė (state). Politinis aparatas (vyriausybinės institucijos drauge su viešųjų tarnybų pareigybėmis), valdantis konkrečią teritoriją pagal įstatymo suteiktą valdžią ir turintis galimybę naudoti jėgą. Ne visos visuomenės turi valstybę. Medžiotojų ir maisto rinkėjų kultūros, mažesnės žemdirbių visuomenės neturėjo valstybinių institucijų. Valstybės atsiradimas ženklina išskirtinį žmonijos istorijos pokytį, nes politinės galios centralizavimas, lemiantis valstybės formavimąsi, suteikia socialinės kaitos procesui naują dinamiką (14 sk., p. 395).

Vargingųjų klasė (underclass). Individų klasė, egzistuojanti pačiame klasių sistemos dugne. Dažnai ją sudaro žmonės, kilę iš etninių mažumų aplinkos (11 sk., p. 304).

Vergija (slavery). Socialinės stratifikacijos forma, kuriai esant vieni individai priklauso kitiems kaip nuosavybė (10 sk., p. 270).

Vertybės (values). Idėjos, kurių laikosi pavieniai žmonės ir jų grupės, apibrėždamos, kas pageidautina, derama, gera ar bloga. Skirtingos vertybės išreiškia pagrindinius žmogiškosios kultūros įvairovės aspektus. Individų vertybes stipriai veikia savita kultūra, kurioje jie gyvena (2 sk., p. 38).

Vertikalusis mobilumas (vertical mobility). Kilimas arba leidimasis iš vienos hierarchinės padėties į kitą, vykstantis socialinės stratifikacijos sistemoje (10 sk., p. 285).

Vidinis kartos mobilumas (intragenerational mobility). Kopimas ar leidimasis socialinių sluoksnių hierarchijos laiptais per asmens darbo gyvenimą (10 sk., p. 285).

Vidurinė klasė (middle class). Labai įvairus žmonių sluoksnis, užsiimantis daugeliu skirtingų darbų, nuo paslaugų pramonės darbuotojų iki mokytojų bei profesionalių medikų. Dėl specialistų, vadybininkų ir vadovų darbo vietų plėtros pažangiose šiuolaikinėse visuomenėse vidurinė klasė gali tapti tokių šalių, kaip Didžioji Britanija, gyventojų dauguma (10 sk., p. 279).

Vidurkis (mean). Statistinis vidutinės reikšmės arba vidurinio dydžio matas, pagrįstas visumos dalijimu iš atskirų atvejų skaičiaus (20 sk., p. 601).

Vidutinė reikšmė (central tendency). Matuojant vidutinę reikšmę apskaičiuojami vidurkiai (20 sk., p. 601).

Viešoji nuomonė (public opinion). Visuomenės narių požiūriai į aktualius dalykus (15 sk., p. 422).

Viešoji sritis (public sphere). Idėja, kurią iškėlė vokiečių sociologas Jürgenas Habermasas. Viešoji sritis yra moderniosiose visuomenėse vykstančių debatų bei viešųjų diskusijų arena (15 sk., p. 431).

Viktimizacijos tyrimai (victimization studies). Tyrimai, siekiantys nustatyti, kiek procentų gyventojų per konkretų laikotarpį tapo nusikaltimų aukomis. Aukų tyrimais stengiamasi atsverti „tamsiuosius" latentinio nusikalstamumo duomenis, tiesiogiai atkreipiant dėmesį į žmones, patyrusius nusikaltimus (8 sk., p. 210).

Visuotinės pašalpos (universal benefits). Socialinė parama, kuri lygiai prieinama visiems piliečiams, nepaisant jų pajamų lygio ar ekonominio statuso. Visuotinių pašalpų pavyzdys – Britanijos nacionalinė sveikatos tarnyba, teikianti paslaugas, kuriomis nuolatinės sveikatos priežiūros pagrindu turi teisę naudotis visi britai (11 sk., p. 314).

Vyras maitintojas (male breadwinner). Dar visai neseniai daugelyje industrinių visuomenių vyrams tradiciškai tekdavo vaidmuo aprūpinti šeimą įsidarbinus ne namuose. Keičiantis šeimos modeliams ir vis didėjant moterų skaičiui darbo rinkoje, „vyro maitintojo" modelio reikšmė sumenko (5 sk., p. 127; 7sk., p. 174).

Vyriausybė (government). Nuolatinis politikos, sprendimų ir valstybės reikalų įgyvendinimas, kurį vykdo politinio valdymo institucijų pareigūnai. Galime kalbėti apie vyriausybę kaip „valdymo" procesą arba kaip politinę valdžią, prižiūrinčią, kaip pareigūnai diegia jos politiką. Praeityje iš esmės visų vyriausybių vadovai buvo monarchai ar imperatoriai. Moderniųjų visuomenių politinė valdžia yra renkama, o jos pareigūnai skiriami pagal savo patirtį bei kvalifikaciją (14 sk., p. 394).

Vyriškumo krizė (crisis of masculinity). Kai kurių žmonių įsitikinimas, jog tradicines vyriškumo formas ardo šiuolaikinės kartu veikiančios įtakos, skatinančios krizės tarpsnį, kai vyrai ima mažiau pasitikėti savimi ir savo vaidmeniu visuomenėje (5 sk., p. 126).

Vyrų nejausmingumas (male inexpressiveness). Sunkumai, kuriuos patiria vyrai, išreikšdami ar apibūdindami savo jausmus kitiems (5 sk., p. 116).

Visuomenė (society). Visuomenės sąvoka yra viena reikšmingiausių sociologijos sampratų. Visuomenė – tai struktūrizuotų socialinių santykių sistema, jungianti žmones bendros kultūros pagrindu. Vienos visuomenės, tarkime, medžiotojai bei maisto rinkėjai, yra labai mažos, apima vos keliasdešimt žmonių. Kitos yra milžiniškos, skaičiuojamos daugeliu milijonų. Pavyzdžiui, šiuolaikinė kinų visuomenė turi per milijardą gyventojų (2 sk., p. 38).

Visuomeninis vartojimas (collective consumption). Manuelio Castellso vartota sąvoka, apibūdinanti miesto skatinamų gerovės priemonių, pavyzdžiui, transporto paslaugų ar laisvalaikio patogumų, vartojimą (18 sk., p. 535).

Visuotinis klimato atšilimas (global warming). Laipsniškas žemės atmosferos temperatūros kilimas. Visuotinį atšilimą arba „šiltnamio efektą" sukelia susikaupęs anglies dvideginis, kuris sugeria saulės spindulius ir kaitina žemę. Visuotinis atšilimas gali virsti niokojamu reiškiniu – sukelti potvynius, sausras ir kitus pasaulio klimato pokyčius (19 sk., p. 572).

Žanras (genre). Sąvoka, vartojama tiriant žiniasklaidą ir nurodanti konkretų žiniasklaidos produkto ar kultūros kūrinio tipą. Pavyzdžiui, televizijos pasaulyje skirtingi žanrai yra „muilo opera", komedija, žinių, sporto laidos ir drama (15 sk., p. 429).

Žemdirbių visuomenės (agrarian societies). Visuomenės, kurių gyvenimas grindžiamas žemės ūkio gamyba (grūdinių kultūrų auginimu) (2 sk., p. 46).

Žiniasklaida (mass media). Komunikacijos formos, pavyzdžiui, laikraščiai, žurnalai, radijas ir televizija, kurių paskirtis – pasiekti masines auditorijas (15 sk., p. 422).

Žiniasklaidos imperializmas (media imperialism). Imperializmo variantas, atsiradęs dėl komunikacinių technologijų. Kai kas teigia, jog pastarosios sukūrė kultūrinę imperiją: industrinių šalių sukurtas žiniasklaidos turinys primetamas mažiau išsivysčiusioms tautoms, kurioms stinga išteklių savo kultūrinei nepriklausomybei palaikyti (15 sk., p. 446).

Žiniasklaidos reguliavimas (media regulation). Teisinių priemonių taikymas žiniasklaidos nuosavybei ir žiniasklaidos pranešimų turiniui kontroliuoti (15 sk., p. 449).

Žinių ekonomika (knowledge economy). Šiandien visuomenę grindžia ne tiek materialių gėrybių (gamyba), kiek žinių kūrimas. Jis atsiranda plečiantis naujam vartotojų ratui. Šie technologine prasme raštingi vartotojai pavertė naująją kompiuterijos, pramogų ir telekomunikacijų pažangą savo gyvenimo dalimi (13 sk., p. 356).

Žmonių išteklių valdymas (human resource management). Vadybos teorijos atšaka, laikanti darbuotojų entuziazmą bei sutarimą esminiu ekonominio konkurencingumo veiksniu. Žmonių išteklių valdymo metodas siekia, kad darbininkai jaustųsi investavę į bendrovės gaminius ir į patį darbo procesą (12 sk., p. 342).

Žodinė istorija (oral history). Žmonių apklausos apie įvykius, kuriuos jie matė ar patyrė savo gyvenime (20 sk., p. 596).

Žvalgomieji tyrimai (pilot studies). Bandymai, atliekami pradedant tiriamąsias apklausas (20 sk., p. 594).

Knygoje naudojamų schemų ir lentelių autorinių teisių savininkai:

Philip Allan Updates:
Schema 6.5: J. Williams, "In Focus: Population", *Sociological Review*, 8:2 (1998) Fig. 3;
Schema 8.3: J. Williams, "In Focus: The 1998 British Crime Survey", *Sociological Review,* 8:4 (1999) Fig. 3;
Schema 11.2: J. Williams, "Children, poverty and consumption", *Sociological Review,* 8:1 (1998) Fig. 1;
Schema 16.5: E. Mitsos and K. Browne, "Gender differences in education", *Sociological Review*, 8:1 (1998) Fig. 1.

Philip Allan Updates and The Controller of HMSO:
Schema 6.1: K. Browne and I. Botrill, "Our unequal, unhealthy nation", *Sociological Review,* 9:2 (1999) Fig. 1.

Blackwell Publishers:
Schema 13.9: P. Sinclair, *Unemployment Economic Theory and Evidence* (1987), p. 2; Lentelė 10.1: R. Crompton, *Class and Stratification*, 2e (1998) Polity, p. 67; Schema 18.3: M. Castells, *The Rise of the Network Society*, 2e (2000); Schema 6.4: S. Nettleton, *The Sociology of Health and Illness* (1995) Polity; Schema 6.2: K. Browne, *An Introduction to Sociology*, 2e (1998) Polity.

Blackwell Publishers and Stanford University Press:
Schema 3.3: D. Held et al., *Global Transformations* (1999) Polity, p. 10.

Butterworth Heinemann Publishers, a division of Reed Educational & Professional Publishing Ltd:
Schema 12.1: S. Gregson and F. Livesay, *Organizations and Management Behaviour* (1993) p. 288.

Cambridge University Press and Guardiuan News Service Ltd:
Schema 17.1: R. Gill, *Churchgoing and Christian Ethics* (1999), *The Guardian*, 24.4.00.

Copyright Clearance Center, Inc on behalf of the World Bank:
Schemos 2.4, 15.2, 15.4, 16.4 ir Lentelė 15.1: *World Development Indicators 1998/1999.*

The Economist Newspaper Ltd:
Schemos 9.3, 9.4, 13.3, 14.2, 15.3, 16.3, 17.3, 19.2: *The Economist.*

Guardian News Service Ltd:
Schemos 7.1, 8.2, 8.5, 11.1, 11.3, 13.6, 13.7, 14.4, 17.2, 17.4, 19.4, 19.11, Lentelė 7.1: *The Guardian, The Observer.*

The Controller of HMSO:
Schemos 6.3, 8.1, 8.4, 8.6, 11.5, 13.1, 13.5, 13.8, 15.1, 16.1, 19.8, Lentelės 5.1, 6.1, 6.2, 7.2, 7.4, 8.1, 8.2, 8.3, 9.1, 10.2, 11.1, 11.2, 13.2, 16.2, 16.3, 17.2, 17.3: Crown copyright material, Office of National Statistics.

Richard B. Lee and Irven De Vore:
Schema 2.1: R. B. Lee and I. De Vore, eds, *Man the Hunter*, Aldine de Gruyter (1963);
Žemėlapis 3.1: © 1963 The Wenner Gren Foundation for Anthropological Research.

W. W. Norton & Company, Inc.:
Schemos 1.1, 2.3, 3.1, 13.4, 14.1, 16.2, 19.1, 19.5, 20.1: Anthony Giddens and Mitchell Duneier, *Introduction to Sociology*, 3e;
Pasaulio žemėlapiai ir Schemos 1.1, 2.1 © 2000 by W. W. Norton & Co. Inc.

Office for Official Publications of the European Communities:
Schemos 13.2, 7.5: *Employment in Europe*, 1999, Table p. 12: and *Eurobarometer* (1993).

D. W. Owen:
Lentelė 9.2: D. Owen, *Ethnic Minorities in Britain: Housing and Family Characteristics*, Center for Research in Ethnic Relations, National Ethnic Minority Data Archive, 1991 Census Statistical Paper No. 5, University of Warwick.

Oxford University Press:
Lentelė 13.1: M. O'Brien and D. Jones, „Children, parental employment and educational attainment: an English care study", *Cambridge Journal of Economics*, 23 (1999) p. 599-621.

Oxford University Press, Inc.:
Schemos 19.3, 19.6, 19.10, Lentelės 3.2, 16.1, 19.1: *Human Development Report 1998* by United Nations Development Program, Fig 4.5, Table 4.3, Box table 1.2 and figs. on p. 3 ©1998 by the United Nations Development Program;
Schemos 3.1, 3.3, 3.4, 3.5, 3.6, 15.5, Lentelė 3.2: *Human Development Report 1999* by United Nations Development Program, Figs. 1.1, 1.2, 1.6, 2.4, Table 1.1 and Fig. on p. 2 © 1999 by the United Nations Development Program.

Palgrave:
Schema 7.2: G. Crow and M. Hardey, „Diversity and ambiguity among lone-parent households in modern Britain" in C. Marsh and S. Arber, eds, *Families and Households* (1992);
Schemos 9.1, 9.2: S. Castles and M. J. Miller, *Age of Migration* (1993), p. 6, 67.

Policy Studies Institute:
Schemos 7.3, 7.4, Lentelė 7.3: R. Berthould and S. Beishon, „People, families and households" in T. Modood, R. Berthoud et al., eds, *Ethnic Minorities in Britain: Diversity and Disadvantage: The Fourth National Survey of Ethnic Minorities* (1997) p. 33, 39, 24.

Joseph Rowntree Foundation:
Schema 13.10, Lentelė 13.3: B. J. Burchell et al., *Job Insecurity and Work Intensification* (1999) Fig. 1, Table 1;
Schema 11.4: C. Howarth et al., *Monitoring Poverty and Social Exclusion* (1999), Fig. 5.

Times Newspapers Ltd:
Schema 14.3: *The Sunday Times*, 4.5.97.

Bibliografija

Abercrombie, Nicholas 1996: *Television and Society (Cambridge:* Polity)

Adorno, Theodor W. et al. 1950: *The Authoritarian Personality* (New York: Harper and Row)

Ahmed, Akbar S. and **Hastings Donnan** 1994: „Islam in the age of post-modernity", in **Akbar S. Ahmed** and **Hastings Donnan** (eds), *Islam, Globalization and Postmodernity* (London: Routledge)

Akintoye, Stephen 1976: *Emergent African States: Topics in Twentieth Century African History* (London: Longman)

Albrow, Martin 1996: *The Global Age: State and Society beyond Modernity* (Cambridge: Polity)

Aldridge, Alan 1987: „In the absence of the minister: structures of subordination in the role of deaconess in the Church of England", *Sociology,* 21

Anderson, Elijah 1990: *Streetwise: Race, Class, and Change in an Urban Community* (Chicago: University of Chicago Press)

Anderson, F. S. 1977: „TV violence and viewer aggression: accumulation of study results 1956-1976", *Public Opinion Quarterly,* 41

Ashton, David N. 1986: *Unemployment under Capitalism: The Sociology of British and American Labour Markets* (London: Wheatsheaf)

Ashworth, A. E. 1980: *Trench Warfare, 1914-1918* (London: Macmillan)

Bahrami, Homa and **Stuart Evans** 1995: „Flexible recycling and high technology entrepreneurship", *California Management Review, 22*

Bamforth, Anne 1999: „The restive season", *Guardian,* 15 December

Barker, Martin. 1981: *The New Racism: Conservatives and the Ideology of the Tribe* (Frederick, Md: University Publications of America)

Baudrillard, Jean 1988: *Selected Writings (Cambridge:* Polity)

Beck, Ulrich 1992: *Risk Society: Towards a New Modernity* (London: Sage)

Beck, Ulrich 1995: *Ecological Politics in an Age of Risk* (Cambridge: Polity)

Beck, Ulrich and **Elisabeth Beck-Gernsheim** 1995: *The Normal Chaos of Love* (Cambridge: Polity)

Becker, Howard 1950: *Through Values to Social Interpretation* (Durham, N.C.: Duke University Press)

Becker, Howard S. 1963: *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance* (New York: Free Press)

Benn, Caroline and **Clyde Chitty** 1996: *Thirty Tears On: Is Comprehensive Education Alive and Well or Struggling to Survive?* (London: David Fulton)

Berger, Peter and **Thomas Luckmann** 1966: *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge* (Garden City, N.Y.: Doubleday)

Bernstein, Basil 1975: *Class, Codes and Control* (3 vols, London: Routledge and Kegan Paul)

Bertelson, David 1986: *Snowflakes and Snowdrifts: Individualism and Sexuality in America* (Lanham, Md: University Press of America)

Berthoud, Richard 1999: „Young Caribbean men and the labour market: a comparison with other ethnic groups" (York: YPS)

Bynum, Caroline Walker, Steven Harrell and **Paula Richman** (eds) 1986: *Gender and Religion: On the Complexity of Symbols* (Boston, Mass.: Beacon)

Byrne, Lavinia 1994: *Women at the Altar: The Ordination of Women in the Roman Catholic Church* (London: Mowbray)

Blackburn, Clare 1991: *Poverty and Health: Working with Families* (Milton Keynes: Oxford University Press)

Blankenhorn, David 1995: *Fatherless America* (New York: Basic Books)

Blau, Peter M. 1963: *The Dynamics of Bureaucracy* (Chicago: University of Chicago Press)

Blau, Peter M. and **Otis Dudley Duncan** 1967: *The American Occupational Structure* (New York: Wiley)

Blauner, Robert 1964: *Alienation and Freedom* (Chicago: University of Chicago Press)

Boden, Deirdre and **Harvey Molotch** 1994: „The compulsion of proximity", in **Deirdre Boden** and **Roger Friedland** (eds), *Nowhere: Space, Time, and Modernity* (Berkeley: University of California Press)

Bogdanov, V. 1990: *Women at the Top* (London: Hansard)

Boyer, Robert and **Daniel Drache** (eds) 1996: *States against Markets: The Limits of Globalization* (London: Routledge)

Bonney, Norman 1992: „Theories of social class and gender", *Sociology Review,* 1

Borja, Jordi and **Manuel Castells** 1997: *Local and Global: The Management of Cities in the Information Age* (London: Earthscan)

Bottomley, A. K. and **K. Pease** 1986: *Crime and Punishment: Interpreting the Data* (Milton Keynes: Open University Press)

Bourdieu, Pierre 1986: *Distinction: A Social Critique of Judgements of Taste* (London: Routledge and Kegan Paul)

Bourdieu, Pierre 1988: *Language and Symbolic Power* (Cambridge: Polity)

Bourdieu, Pierre 1990: *The Logic of Practice* (Cambridge: Polity)

Bourdieu, Pierre and **Jean-Claude Passeron** 1977: *Reproduction: In Education, Society and Culture* (London: Sage)

Bowlby, John 1953: *Child Care and the Growth of Love* (Harmondsworth: Penguin)

Braverman, Harry 1974: *Labour and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century* (New York: Monthly Review Press)

Breen, Richard and **John H. Goldthorpe** 1999: „Class inequality and meritocracy: a critique of Saunders and an alternative analysis", *British Journal of Sociology,* 50

Brennan, Teresa 1988: „Controversial discussions and feminist debate", in **Naomi Segal** and **Edward Timms** (eds), *The Origins and Evolution of Psychoanalysis* (New Haven, Conn.: Yale University Press)

Brewer, Rose M. 1993: „Theorizing race, class and gender: the new scholarship of black feminist intellectuals and black women's labour", in **Stanlie M. James** and **Abena P. A. Busia** (eds). *Theorizing Black Feminisms: The Visionary Pragmatism of Black Women* (New York: Routledge)

Browne, Ken and **Ian Bottrill** 1999: „Our unequal, unhealthy nation", *Sociology Review,* 9

Brownmiller, Susan 1975: *Against our Will: Men, Women and Rape* (London: Secker and Warburg)

Brubaker, Rogers 1998: „Migrations of ethnic unmixing in the „New Europe"", *International Migration Review,* 32

Bruce, Steve 1996: *Religion in the Modern World: From Cathedrals to Cults* (Oxford: Oxford University Press)

Brundtland Commission 1987: *Our Common Future* (New York: United Nations)

Bull, Peter 1983: *Body Movement and Interpersonal Communication* (New York: Wiley)

Burchell, Brendan J. et al. 1999: *Job Insecurity and Work Intensification: Flexibility and the Changing Boundaries of Work* (York: YPS)

Burns, Thomas and **G. M. Stalker** 1966: *The Management of Innovation* (London: Tavistock)

Butler, Judith 1999: *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity* (London: Routledge)

Butler, Tim and **Mike Savage** 1995: *Social Change and the Middle Classes* (London: UCX Press)

Campbell, Beatrix 1993: *Goliath: Britain's Dangerous Places* (London: Methuen)

Capps, Walter H. 1990: *The New Religious Right: Piety, Patriotism, and Politics* (Columbia: University of South Carolina Press)

Carswell, John 1985: *Government and the Universities in Britain: Progress and Performance 1960-1980* (Cambridge: Cambridge University Press)

Cashmore, E. Ellis 1987: *The Logic of Racism* (London: Allen and Unwin)

Castells, Manuel 1977: *The Urban Question: A Marxist Approach* (London: Edward Arnold)

Castells, Manuel 1983: *The City and the Grass Roots: A Cross-cultural Theory of Urban Social Movements* (London: Edward Arnold)

Castells, Manuel 1996: *The Rise of the Network Society* (Oxford: Blackwell)

Castells, Manuel 1997: *The Power of Identity* (Oxford: Blackwell)

Castells, Manuel 1998: *End of Millennium* (Oxford: Blackwell)

Castells, Manuel 2000: „Information technology and global capitalism", in **Will Hutton** and **Anthony Giddens** (eds). *On the Edge: Living with Global Capitalism* (London: Cape)

Castles, Stephen and **Mark J. Miller** 1993: *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World* (London: Macmillan)

Chamberlain, Mary 1999: „Brothers and sisters, uncles and aunts: a lateral perspective on Caribbean families", in **H. B. Silva** and **Carol Smart** (eds), *The New Family?* (London: Sage)

Chambliss, William J. 1978: *On the Take: From Petty Crooks to Presidents* (Bloomington: Indiana University Press)

Chapman, Karen 1986: *Tin Sociology of Schools* (London: Tavistock)

Chodorow, Nancy 1978: *The Reproduction of Mothering* (Berkeley: University of California Press)

Chodorow, Nancy 1988: *Psychoanalytic Theory and Feminism* (Cambridge: Polity)

Church of England 1985: *Faith in the City: The Report of the Archbishop of Canterbury's Commission on Urban Priority Areas* (London: Christian Action)

Cicourel, Aaron V. 1968: *The Social Organization of Juvenile Justice* (New York: Wiley)

Cisneros, Henry G. (ed.) 1993: *Interwoven Destinies: Cities and the Nation* (New York: Norton)

Clark, Terry Nichols and **Vincent Hoffman Martinot** 1998: *The New Political Culture* (Boulder, Colo.: Westview)

Clegg, Stewart 1990: *Modern Organizations: Organization Studies in the Postmodern World* (London: Sage)

Cloward, R. and **L. Ohlin** 1960: *Delinquency and Opportunity* (New York: Free Press)

Cohen, Albert 1955: *Delinquent Boys* (London: Free Press)

Cohen, Robin 1994: *Frontiers of Identity: The British and the Others* (Harlow: Longman)

Cohen, Robin 1997: *Global Diasporas: An Introduction* (London: UCL Press)

Cohen, Stanley 1980: *Folk Devils and Moral Panics: The Creation of the Mods and Rockers* (Oxford: Martin Robertson)

Cohen, Stanley and **Laurie Taylor** 1972: *Psychological Survival: The Experience of Long-Term Imprisonment* (Harmondsworth: Penguin)

Coleman, James S. 1987: „Families and schools", *Educational Researcher,* 16.6

Colin, Norman 1970a: *The Pursuit of the Millennium* (London: Paladin)

Colin, Norman 1970b: „Mediaeval millenarianism", in **Sylvia L. Thrupp** (ed.). *Millennial Dreams in Action: Studies in Revolutionary Religious Movements* (New York: Schocken)

Collins, James and **Jerry Porras** 1994: *Built to Last* (New York: Century)

Connel, R. W. 1987: *Gender and Power: Society, the Person and Sexual Politics* (Cambridge: Polity)

Connell, R. W. 1995: *Masculinities* (Cambridge: Polity)

Corbin, Juliet and **Anselm Strauss** 1985: „Managing chronic illness at home: three lines of work", *Qualitative Sociology,* 8

Coward, Rosalind 1984: *Female Desire: Women's Sexuality Today* (London: Paladin)

Cox, Oliver C. 1959: *Class, Caste and Race: A Study in Social Dynamics* (New York: Monthly Review Press)

Cox, Peter R. 1976: *Demography* (5th edn, New York: Cambridge University Press)

Creighton, Colin 1999: „The rise and decline of the „male breadwinner family" in Britain", *Cambridge Journal of Economics,* 23

Crompton, Rosemary 1997: *Women and Work in Modern Britain* (Oxford: Oxford University Press)

Crompton, Rosemary 1998: *Class and Stratification: An Introduction to Current Debates* (2nd edn, Cambridge: Polity)

Crompton, Rosemary and **Fiona Harris** 1998: „Explaining women's employment patterns: „orientations to work" revisited", *British Journal of Sociology,* 49

Crow, Graham and **Michael Hardey** 1992: „Diversity and ambiguity among lone parent households in modern Britain", in **Catherine Marsh** and **Sara Arber** (eds), *Families and Households: Divisions and Change* (London: Macmillan)

Currie, David and **Martin Siner** 1999: „The BBC: balancing public and commercial purpose", in *Public Purpose in Broadcasting: Funding the BBC* (Luton: University of Luton Press)

Currie, Elliott 1998a: „Crime and market society: lessons from the United States", in **Paul Walton** and **Jock Young** (eds), *The New Criminology Revisited* (London: Macmillan)

Currie, Elliott 1998b: *Crime and Punishment in America* (New York: Henry Holt)

Dahrendorf, Ralf 1959: *Class and Class Conflict in Industrial Society* (London: Routledge; first pub. 1957)

Davie, Grace 1994: *Religion in Britain since 1945: Believing without Belonging* (Oxford: Blackwell)

Davies, Bronwyn 1991: *Frogs and Snails and Feminist Tales* (Sydney: Allen and Umvin)

Davis, Mike 1990: *City of Quartz: Excavating the Future in Los Angeles* (London: Vintage)

Davis, Stanley M. 1988: *2001 Management: Managing the Future Now* (London: Simon and Schuster)

Denney, David 1998: „Anti-racism and the limits of equal opportunities policy in the criminal justice system", in **Catherine Jones Finer** and **Mike Kellis** (eds), *Crime and Social Exclusion* (Oxford: Blackwell)

Dennis, Norman and **George Erdos** 1992: *Families without Fatherhood* (London: IEA Health and Welfare Unit)

Denver, David 1994: *Elections and Voting Behaviour in Britain* (2nd edn, Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf)

DfEE (Department for Education and Employment) 1998: *Meeting the Childcare Challenge* (London: DfEE)

De Witt, Karen 1994: „Wave of suburban growth is being fed by minorities", *New York Times,* 15 August

Dyer, Clair 1999: „Let's Stay Together", *Guardian,* 25 October

Dobash, R. Emerson and **Russell Dobash** 1980: *Violence against Wives: A Case against the Patriarchy* (London: Open Books)

Dobash, R. Emerson and **Russell P. Dobash** 1992: *Women, Violence and Social Change* (London: Routledge)

Doyal, Lesley 1995: *What Makes Women Sick: Gender and the Political Economy of Health* (London: Macmillan)

Dore, Ronald 1973: *British Factory, Japanese Factory: The Origins of National Diversity in Industrial Relations* (London: Allen and Unwin)

DTI (Department of Trade and Industry) 2000: *Just around the Corner* (London: DTI)

Duncan, Otis Dudley 1971: „Observations on population", *New Physician,* 20 April

Duncombe, Jean and **Dennis Marsden** 1993: „Love and intimacy: The gender division of emotion and "emotion work": a neglected aspect of sociological discussion of heterosexual relationships", *Sociology, 27*

Duneier, Mitchell 1999: *Sidewalk* (New York: Farrar, Straus and Giroux)

Duneier, Mitchell and **Harvey Molotch** 1999: „Talking city trouble: interactional vandalism, social inequality, and the "urban interaction problem"" *American Journal of Sociology,* 104

Durkheim, Émile 1952: *Suicide: A Study in Sociology* (London: Routledge and Kegan Paul; first pub. 1897)

Durkheim, Émile 1976 *The Elementary Forms of the Religions Life* (London: Allen and Unwin; first pub. 1912)

Durkeim, Émile 1982: *The Rules of Sociological Method* (London: Macmillan; first pub. 1895)

Durkheim, Émile 1984: *The Division of Labour in Society* (London: Macmillan; first pub. 1893)

The Economist 1996: *The Pocket World in Figures* (London: Economist Publications)

Ehrenreich, Barbara and **John Ehrenreich** 1979: „The professional-managerial class", in **Pat Walker** (ed.), *Between Labour and Capital* (Hassocks: Harvester Press)

Eibl-Eibesfeldt, I. 1973: „The expressive behaviour of the deaf-and-blind born", in **M. von Cranach** and **I. Vine** (eds), *Social Communication and Movement* (New York: Academic Press)

Eysenck, Hans 1964: *Crime and Personality* (London: Routledge and Kegan Paul)

Ekman, Paul and **W. V. Friesen** 1978: *Facial Action Coding System* (New York: Consulting Psychologists Press)

Eldridge, John (ed.) 1993: *Getting the Message: News, Truth and Power* (London: Routledge)

Ell, Kathleen 1996: „Social networks, social support and coping with serious illness: the family connection", *Social Science and Medicine,* 42

Elshtain, Jean Bethke 1987: *Women and War* (New York: Basic Books)

Ennew, Judith 1986: *The Sexual Exploitation of Children* (Cambridge: Polity)

Epstein, Debbie el al. 1998: *Failing Boys: Issues in Gender and Achievement* (Buckingham: Open University Press)

Ericson, Richard and **Kevin Haggerty** 1999: *Policing the Risk Society* (Oxford: Clarendon)

Erikson, Robert and **John Goldthorpe** 1993: *The Constant Flux: A Study of Class Mobility in Industrial Societies* (Oxford: Clarendon Press)

Esping-Andersen, Gøsta 1990: *The Three Worlds of Welfare Capitalism* (Cambridge: Polity)

ESRC (Economic and Social Research Council) 1997: *Twenty-Something in the 1990s: Getting On, Getting By, Getting Nowhere,* research briefing (Swindon: ESRC)

Estrich, Susan 1987: *Real Rape* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press)

Evans, David J. 1992: „Left realism and the spatial study of crime", in **David J. Evans** et al. (eds), *Crime, Policing and Place: Essays in Environment Criminology* (London: Routledge)

Evans, Martin 2000: „Poor show", *Guardian,* 6 March

Evans-Pritchard, E. E. 1956: *Nuer Religion* (Oxford: Oxford University Press)

Faludi, Susan 1999: *Stiffed: The Betrayal of the Modern Man* (London: Chatto and Windus)

Ferguson, Kathy E. 1984: *The Feminist Case against Bureaucracy* (Philadelphia: Temple University Press)

Feuerbach, Ludwig 1957: *The Essence of Christianity* (New York: Harper and Row; first pub. 1841)

Firestone, Shulamith 1971: *The Dialectic of Sex: The Case for Feminist Revolution* (London: Cape)

Fischer, Claude S. 1984: *The Urban Experience* (2nd edn, New York: Harcourt Brace Jovanovich)

Flowers, Ronald Barri 1987: *Women and Criminality: The Woman as Victim, Offender and Practitioner* (New York: Greenwood Press)

Ford, Clellan S. and **Frank A. Beach** 1951: *Patterns of Sexual Behaviour* (New York: Harper and Row)

Foucault, Michel 1970: *The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences* (London: Tavistock)

Foucault, Michel 1978: *The History of Sexuality* (London: Penguin)

Foucault, Michel 1979: *Discipline and Punish* (Harmondsworth: Penguin)

France, Alan and **Paul Wiles** 1998: „Dangerous futures: social exclusion and youth work in late modernity", in **Catherine Jones Finer** and **Mike Nellis** (eds), *Crime and Social Exclusion* (Oxford: Blackwell)

Fraser, Nancy 1989: *Unruly Practices: Discourse and Gender in Contemporary Social Theory* (Cambridge: Polity)

Fraser, Steven (ed.) 1995: *The Bell Curve Wars: Race, Intelligence and the Future of America* (New York: Basic Books)

Freidson, Eliot 1970: *Profession of Medicine: A Study of the Sociology of Applied Knowledge* (New York: Dodd, Mead)

Freud, Sigmund 1975: *The Psychopathology of Everyday Life* (Harmondsworth: Penguin)

Friedlander, Daniel and **Gary Burtless** 1994: *Five Tears After: The Long-Term Effects of Welfare-to-Work Programs* (New York: Russell Sage)

Fukuyama, Francis 1989: „The end of history?" *National Interest,* 16

Fukuyama, Francis 1997: *The End of Order* (London: Social Market Foundation)

Gallie, Duncan 1994: „Are the unemployed an under class? Some evidence from the social change and economic life initiative", *Sociology, 28*

Gans, Herbert J. 1962: *The Urban Villagers: Group and Class in the Life of Italian-Americans* (2nd edn, New York: Free Press)

Gardner, Carol Brooks 1995: *Passing By: Gender and Public Harassment* (Berkeley: University of California Press)

Gardner, Howard 1993: *Multiple Intelligences: The Theory in Practice* (New York: Basic Books)

Garfinkel, Harold 1963: „A conception of, and experiments with, „trust" as a condition of stable concerted actions", in **O. J. Harvey** (ed.). *Motivation and Social Interaction* (New York: Ronald Press)

Garfinkel, Harold 1984: *Studies in Elhnomethodology* (Oxford: Blackwell)

Gavron, Hannah 1966: *The Captive Wife: Conflicts of Housebound Mothers* (London: Routledge and Kegan Paul)

Gelis, Jacques 1991: *History of Childbirth: Fertility, Pregnancy, and Birth in Early Modern Europe* (Boston: Northeastern University Press)

Gellner, Ernest 1983: *Nations and Nationalism* (Oxford: Blackwell)

Gerbner, George et al. 1979: „The demonstration of power: violence profile no. 10", *Journal of Communication,* 29

Gerbner, George et al. 1980: „The „mainstreaming" of America: violence profile no. 11", *Journal of Communication,* 30

Gershuny, J. I. and **I. D. Miles** 1983: *The New Service Economy: The Transformation of Employment in Industrial Societies* (London: Frances Pinter)

Gershuny, Jonathan et al. 1994: „The domestic labour revolution: a process of lagged adapation", in **Michael Anderson, Frank Bechofer** and **Jonathan Gershuny** (eds), *The Social and Political Economy of the Household* (Oxford: Oxford University Press)

Gibbons, John H. 1990: *Trading Around the Clock: Global Securities Markets and Information Technology* (Washington DC: US Congress)

Giddens, Anthony 1984: *The Constitution of Society* (Cambridge: Polity)

Gillan, Audrey 1999: „Shelter backs rethink on homeless", *Guardian,* 15 November

Ginn, Jay et al. 1996: „Feminist fallacies: a reply to Hakim on women's employment", *British Journal of Sociology,* 47

Ginzburg, Carlo 1980: *The Cheese and the Worms* (London: Routledge and Kegan Paul)

Gittings, Danny 1999: „Mickey Mouse invasion", *Guardian,* 3 November

Giuffre, Patti A. and **Christine L. Williams** 1994: „Boundary lines: labeling sexual harassment in restaurants", *Gender and Society,* 8

Glasgow Media Group 1976: *Bad News* (London: Routledge)

Glass, David (ed.) 1954: *Social Mobility in Britain* (London: Routledge and Kegan Paul)

Glueck, Sheldon W. and **Eleanor Glueck** 1956: *Physique and Delinquency* (New York: Harper and Row)

Goffman, Erving 1968: *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates* (Harmondsworth: Penguin)

Goffman, Erving 1969: *The Presentation of Self in Everyday Life* (Harmondsworth: Penguin)

Goffman, Erving 1971: *Relations in Public: Micro-studies of the Public Order* (London: Allen Lane)

Goffman, Erving 1974: *Frame Analysis* (New York: Harper and Row)

Goffman, Erving 1981: *Forms of Talk* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press)

Goldstein, Paul J. 1979: *Prostitution and Drugs* (Lexington, Mass.: D. C. Heath)

Goldthorpe, John H. 1983: „Women and class analysis: in defence ot the conventional view", *Sociology,* 17

Goldthorpe, John H. and **Gordon Marshall** 1992: „The promising future of class analysis", *Sociology,* 26

Goldthorpe, John H. and **Clive Payne** 1986: „Trends in intergenerational class mobility in England and Wales 1972-1983", *Sociology,* 20

Goldthorpe, John H. with **Catriona Llewellyn** and **Clive Payne** 1980: *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain* (Oxford: Clarendon Press; 2nd edn 1987)

Goldthorpe, John H. et al. 1968-1969: *The Affluent Worker in the Class Structure* (3 vols, Cambridge: Cambridge University Press)

Goleman, Daniel 1996: *Emotional Intelligence: Why It Can Matter More than IQ* (London: Bloomsbury)

Goodhardt, G. J., A. S. C. Ehrenberg and **M. A. Collins** J987: *„The Television Audience* (2nd edn, London: Gower)

Gorz, André 1982: *Farewell to the Working Class* (London: Pluto)

Gottfredson, Michael R. and **Travis Hirschi** 1990: *A General Theory of Crime* (Stanford, Calif.: Stanford University Press)

Gould, Stephen Jay 1995: „Curveball", in **Steven Fraser** (ed.), *The Bell Curve Wars: Race, Intelligence and the Future of America* (New York: Basic Books)

Grabosky, P. N. and **Russell G. Smith** 1998: *Crime in the Digital Age: Controlling Telecommunications and Cyberspace Illegalities* (New Brunswick, N.J.: Transaction)

Graef, Roger 1989: *Talking Blues* (London: Collins)

Graham, Heather 1987: „Women's smoking and family health", *Social Science and Medicine,* 25

Graham, Heather 1994: „Gender and class as dimensions of smoking behaviour in Britain: insights from a survey of mothers". *Social Science and Medicine,* 38

Greenblat, Cathy Stein 1983: „A hit is a hit ... or is it? Approval and tolerance of the use of physical force by spouses", in **David Einkelhor** et al. (eds), *The Dark Side of Families: Current Family Violence Research* (Beverly Hills, Calif: Sage)

Grint, Keith 1991: *The Sociology of Work* (Cambridge: Polity)

Grusky, David B. and **Robert M. Mauser** 1984: „Comparative social mobility revisited: models of convergence and divergence in 16 countries", *American Sociological Review,* 49

Guibernau, Montserrat 1999: *Nations without States: Political Communities in a Global Age* (Cambridge: Polity)

Gunter, Barrie 1985: *Dimensions of Television Violence* (London: Gower)

Habermas, Jürgen 1986-1988: *The Theory of Communicative Action* (2 vols. Cambridge: Polity)

Habermas, Jürgen 1989: *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society* (Cambridge: Polity)

Hakim, Catherine 1995:„Five feminist myths about women's employment", *British Journal of Sociology,* 46

Hakim, Catherine 1996: *Key Issues in Women's Work: Female Heterogeneity and the Polarisation of Women's Employment* (London: Athlone Press)

Hakim, Catherine 1998: „Hakim's response", *British Journal of Sociology,* 49

Hall, Edward T. 1969: *The Silent Language* (New York: Doubleday)

Hall, Edward T. 1966: *The Hidden Dimension* (New York: Doubleday)

Hall, Ruth, Selma Iames and **Judith Kertesz** 1984: *The Rapist Who Pays the Rent* (2nd edn, Bristol: Falling Wall Press)

Hall, Stuart 1992: „The question of cultural identity", in **Stuart Hall, David Held** and **Tony McGrew** (eds), *Modernity and its Futures* (Cambridge: Polity)

Hall, Stuart et al. 1978: *Policing the Crisis: Mugging, the State, and Law and Order* (London: Macmillan)

Hall, Stuart el al. 1982: *The Empire Strikes Back* (London: Hutchinson)

Hall, Stuart et al. 1988: „New limes", *Marxism Today,* October

Handy, Charles 1994: *The Empty Raincoat: Making Sense of the Future* (London: Hutchinson)

Harker, Lisa 1996: „The family friendly employer in Europe", in **Suzan Lewis** and **Jeremy Lewis** (eds). *The Work-Family Challenge: Rethinking Employment* (London: Sage)

Harrison, Martin 1985: *TV News: Whose Bias?* (Hermitage: Policy Journals)

Harrison, Paul 1983: *Inside the Inner City: Life under the Cutting Edge* (Harmondsworth: Penguin)

Hartley-Brewer, Julia 1999: „Gay couple will be legal parents", *Guardian,* 28 October

Harvey, David 1973: *Social Justice and the City* (Oxford: Blackwell)

Harvey, David 1982: *The Limits to Capital* (Oxford: Blackwell)

Harvey, David 1985: *Consciousness and the Urban Experience: Studies in the History and Theory of Capitalist Urbanization* (Oxford: Blackwell)

Hawley, Amos H. 1950: *Human Ecology: A Theory of Community Structure* (New York: Ronald Press)

Hawley, Amos 1968: „Human ecology", *International Encyclopaedia of Social Science,* vol. 4 (Glencoe: Free Press)

Heath, Anthony 1981: *Social Mobility* (London: Fontana)

Hebdige, Dick 1997: *Cut 'n' Mix: Culture, Identity, and Caribbean Music* (London: Methuen)

Heelas, Paul 1996: *The New Age Movement: The Celebration of the Self and the Sacralization of Modernity* (Oxford: Blackwell)

Heidensohn, Frances 1985: *Women and Crime* (London: Macmillan)

Held, David 1996: *Models of Democracy* (2nd edn, Cambridge: Polity)

Held, David et al. 1999: *Global Transformations: Politics, Economies and Culture* (Cambridge: Polity)

Henslin, James M. and **Mae A. Briggs** 1971: „Dramaturgical desexualization: the sociology of the vaginal examination", in **James M. Henslin** (ed.), *Studies in the Sociology of Sex* (New York: Appleton-Century-Crofts)

Henslin, James M. and **Mae A. Briggs** 1997: „Behaviour in public places: the sociology of the vaginal examination," in **James M. Henslin** (ed.), *Down to Earth Sociology: Introductory Readings* (9th edn, New York: Free Press)

Heritage, John 1984: *Garfinkel and Ethnomethodology* (Cambridge: Polity)

Herman, Edward 1998: „Privatising public space", in **Daya Kishan Thussu** (ed.), *Electronic Empires: Global Media and Local Resistance* (London: Arnold)

Herman, Edward S. and **Robert W. McChesney** 1997: *The Global Media: The New Missionaries of Global Capitalism* (London: Cassell)

Herrnstein, Richard J. and **Charles Murray** 1994: *The Bell Curve: Intelligence and Class Structure in American Life* (New York: Free Press)

Hills, John 1998: „Does income mobility mean that we do not need to worry about poverty?" in A. B. Atkinson and John Hills (eds), *Exclusion, Employment and Opportunity* (London: Centre for the Analysis of Social Exclusion)

Hirschi, Travis 1969: *Causes of Delinquency* (Berkeley: University of California Press)

Hirst, Paul 1997: „The global economy: myths and realities", *International Affairs,* 73

Hirst, Paul and **Grahame Thompson** 1999: *Globalization in Question: The International Economy and the Possibilities of Governance* (rev. edn, Cambridge: Polity)

HMSO (Her Majesty's Stationery Office) 1992: *Social Trends 22* (London: HMSO)

HMSO (Her Majesty's Stationery Office) 1999: *Social Trends 29* (London: HMSO)

HMSO (Her Majesty's Stationery Office) 2000: *Social Trends 30* (London: HMSO)

Hochschild, Arlie 1983: *Tlie Managed Heart: Commercialization of Human Feeling* (Berkeley: University of California Press)

Hochschild, Arlie 1989: *The Second Shift: Working Parents and the Revolution at Home* (New York: Viking)

Hochschild, Arlie 1997: *The Time Kind* (New York: Metropolitan Books)

Hodge, Robert and **David Tripp** 1986: *Children and Television: A Semiotic Approach* (Cambridge: Polity)

Hooks, Bell 1997: *Bone Black: Memories of Girlhood* (London: Women's Press)

Howarth, Catherine et al. 1999: *Monitoring Poverty and Social Exclusion 1999* (York: Joseph Rowntree Foundation)

Hughes, Everett C. 1945: „Dilemmas and contradictions of status", *American Journal of Sociology,* 50

Hughes, Gordon 1991: „Taking crime seriously? A critical analysis of New Left Realism", *Sociology Review,* 1

Hugill, Barry 1996: „Death of the comprehensives", *Observer,* 7 January

Huntington, Samuel 1993: „One clash of civilizations?" *Foreign Affairs,* 72.3

Iganski, Paul and **Geoff Payne** 1999: „Socio-economic restructuring and employment: the case of minority ethnic groups", *British Journal of Sociology,* 50

Iyer, Pico 1989: *Video Nights in Katmandu* (New York: Vintage)

Illich, Ivan D. 1973: *Deschooling Society* (Harmondsworth: Penguin)

Illich, Ivan 1976: *Limits to Medicine* (London: Marion Boyars)

Innis, Harold A. 1950: *Empire and Communications* (Oxford: Oxford University Press)

Innis, Harold A. 1951: *The Bias of Communication* (Toronto: Toronto University Press)

IPPR (Institute for Public Policy Research) 1999: *Unsafe Streets: Street Homelessness and Crime* (London: IPPR)

Young, Jock 1998: „Breaking windows: situating the new criminology", in **Paul Walton** and **Jock Young** (eds), *The New Criminology Revisited* (London: Macmillan)

Young, Jock 1999: *The Exclusive Society: Social Exclusion, Crime and Difference in Late Modernity* (London: Sage)

Young, Michael and **Tom Schuller** 1991: *Life after Work: The Arrival of the Ageless Society* (London: HarperCollins)

Young, Michael and **Peter Willmort** 1973: *The Symmetrical Family: A Study of Work and Leisure in the London Region* (London: Routledge and Kegan Paul)

Jacobs, Jane 1961: *The Death and Lift of Great American Cities* (New York: Vintage)

Jahoda, Marie, Paul F. Lazarsfeld and **Hans Zeisel** 1972: *Marienthal: The Sociography of an Unemployed Community* (London: Tavistock; first pub. 1933)

Janus, S. S. and **D. H. Heid Bracey** 1980: „Runaways: pornography and prostitution", mimeo, New York

Jencks, Christopher 1994: *The Homeless* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press)

Jenkins, Simon 1987: „Eve versus the Adams of the Church", *Sunday Times,* 6 September

Jensen, Arthur 1967: „How much can we boost IQ and scholastic achievement?" *Harvard Educational Review,* 29

Jensen, Arthur 1979: *Bias in Mental Testing* (New York: Free Press)

Jobling, Ray 1988: „The experience of psoriasis under treatment", in **Michael Bury** and **Robert Anderson** (eds). *Living with Chronic Illness: The Experience of Patients and their Families* (London: Unwin Hyman)

Johnson, Richard 1991: „A new road to serfdom? A critical history of the 1988 Act", in Education C in nip II, *Education Limited: Schooling, Training and the New Right in England since 1979* (London: Unwin Hyman)

Jones, Gill 1997: „Youth homelessness and the „underclass"", in **Robert MacDonald** (ed.), *Youth, the „Underclass" and Social Exclusion* (London: Routledge)

Jones, Trevor 1993: *Britain's Ethnic Minorities* (London: Policy Studies Institute)

Joseph Rowntree Foundation 1995: Joseph Rowntree Foundation Inquiry into Income and Wealth (York: JKF)

Joshi, Heather and **Georgia Verropoulou** 1999: *Maternal Employment and Child Outcomes* (London: Smith Institute)

Jowell, Roger et al. (eds) 1996: *British Social Attitudes: The 13th Report* (Aldershot: Dartmouth)

Judge, Ken 1995: „Income distribution and life expectancy: a critical appraisal", *British Medical Journal,* 311

Kamin, Leon J. 1977: *The Science and Politics of IQ* (Harmondsworth: Penguin)

Kanter, Rosabeth Moss 1977: *Men and Women of the Corporation* (New York: Basic Books)

Kasarda, John D. and **Morris Janowitz** 1974: „Community attachment in mass society", *American Sociological Review,* 39

Kautsky, Joseph 1982: *The Politics of Aristocratic Empires* (Chapel Hill: University of North Carolina Press)

Kelling, George L. and **Catherine M. Coles** 1997: *Fixing Broken Windows: Restoring Order and Reducing Crime in our Communities* (New York: Free Press)

Kelly, Liz 1988: *Surviving Sexual Violence* (Cambridge: Polity)

Kelly, Michael P. 1992: *Colitis* (London: Tavistock/ Routledge)

Kelsey, Tim 1996: „I want to live for ever", *Sunday Times News Review, 7* January

Kepel, Gilles 1994: *The Revenge of God: The Resurgence of Islam, Christianity and Judaism in the Modern World* (Cambridge: Polity)

Kingdom, John 1999: *Government and Politics in Britain* (rev. edn, Cambridge: Polity)

Kinsey, Alfred C. et al. 1948: *Sexual Behaviour in the Human Male* (Philadelphia: W. B. Saunders)

Kinsey, Alfred C. et al. 1953: *Sexual Kehaviour in the Human Female* (Philadelphia: W. B. Saunders)

Knorr-Cetina, Karen and **Aaron V. Cicourel** (eds) 1981: *Advances in Social Theory and Methodology: Towards an Interpretation of Micro- and Macro-Sociologies* (London: Routledge and Kegan Paul)

Koser, Khalid and **Helma Lutz**, 1998: „The new migration in Europe: contexts, constructions and realities", in **Khalid Koser** and **Helma Lutz** (eds), *The New Migration in Europe: Social Constructions and Social Realities* (Basingstoke: Macmillan)

Krupat, Edward 1985: *People in Cities: The Urban Environment and its Effects* (Cambridge: Cambridge University Press)

Kumar, Vinod 1993: *Poverty and Inequality in the UK and the Effects on Children* (London: National Children's Bureau)

Laing, R. D. 1971: *Self and Others* (Harmondsworth: Penguin)

Lantenari, Vittorio 1963: *The Religions of the Oppressed: A Study of Modern Messianic Cults* (New York: Knopf)

Laumann, Edward O. et al. 1994: *The Social Organization of Sexuality: Sexual Practices in the United States* (Chicago: University of Chicago Press)

Lazarsfeld, Paul F., Bernard Berelson and **Hazel Gaudet** 1948: *The People's Choice* (New York: Columbia University Press)

Lea, John and **Jock Young** 1984: *What Is To Be Done about Law and Order?* (London: Penguin)

Leadbeater, Charles 1999: *Living on Thin Air: The New Economy* (London: Viking)

Leisering, Lutz and **Stephan Leibfried** 1999: *Time and Poverty in Western Welfare States* (Cambridge: Cambridge University Press)

Lemert, Edwin 1972: *Human Deviance, Social Problems and Social Control* (Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall)

Lewis, Oscar 1961: *The Children of Sanchez* (New York: Random House)

Lewis, Suzan and **Karen Taylor** 1996: „Evaluating the impact of family friendly employer policies: a case study", in **Suzan Lewis** and **Jeremy Lewis** (eds), *The Work-Family Challenge: Rethinking Employment* (London: Sage)

Lewontin, Richard C. 1995: „Sex, lies and social science", *New York Review of Books,* 20 April

Lie, Suzanne S. and **Virginia E. O'Leary** 1990: *Storming the Tower: Women in the Academic World* (London: Kogan Page)

Liebert, Robert M., Joyce N. Spratkin and **M. A. S. Davidson** 1982: *The Early Window: Effects of Television on Children and Youth* (London: Pergamon Press)

Lilley, Sarah-Jane et al. 1996: *British Social Attitudes and Northern Ireland Social Attitudes Surveys: Technical Report* (London: Social and Community Planning Research)

Lini, Lin Lean 1998: *The Sex Sector: The Economic and Social Bases of Prostitution in Southeast Asia* (Geneva: International Labour Organization)

Lipset, Seymour Martin and **Reinhard Bendix** 1959. *Social Mobility in Industrial Society* (Berkeley: University of California Press)

Locke, John 2000: „Can a sense of community flourish in cyberspace?" *Guardian,* 11 March

Logan, John R. and **Harvey L. Molotch** 1987: *Urban Fortunes: The Political Economy of Place* (Berkeley: University of California Press)

Lorber, Judith 1994: *Paradoxes of Gender* (New Haven, Conn.: Yale University Press)

Lull, James 1997: „China turned on (revisited): television, reform and resistance", in **Annabelle Sreberny-Mohammadi** et al. (eds), *Media in Global Context: A Reader* (London: Arnold)

Lynch, Finola 2000: „Can mothers really have a career?" *Guardian,* 24 January

Lyon, Christina and **Peter de Cruz** 1993: *Child Abuse* (London: Family Law)

Lyon, David 1994: *The Electronic Eye: The Rise of Surveillance Society* (Cambridge: Polity)

Lyotard, Jean-François 1985: *The Postmodern Condition* (Minneapolis: University of Minnesota Press)

Mac an Ghaill, Máirtín 1994: *The Making of Men: Masculinities, Sexualities and Schooling* (Buckingham: Open University Press)

Macgregor, Susanne and **Ben Pimlott** 1991: „Action and inaction in the cities", in **Macgregor** and **Pimlott**, *Tackling the Inner Cities: The 1980s Reviewed, Prospects for the 1990s* (Oxford: Clarendon Press)

MacIntyre, Sally 1997: „The Black Report and beyond: what are the issues?" *Social Science and Medicine,* 44

Mack, Joanna and **Stewart Lansley** 1985: *Poor Britain* (London: George Allen and Unwin)

Mack, Joanna and **Stewart Lansley** 1992: *Breadline Britain 1990s: The Findings of the Television Series* (London: London Weekend Television)

McKeown, Thomas 1979: *The Role of Medicine: Dream, Mirage or Nemesis?* (Oxford: Blackwell)

McLuhan, Marshall 1964: *Understanding Media* (London: Routledge and Kegan Paul)

Macpherson, Sir W. 1999: *The Stephen Lawrence Inquiry* (London: Stationery Office)

Malinowski, Bronislaw 1982: *„Magic, Science and Religion", and Other Essays* (London: Souvenir Press)

Malthus, Thomas 1976: *Essay on the Principle of Population* (New York: Norton; first pub. 1798)

Marshall, Gordon and **David Firth** 1999: „Social mobility and personal satisfaction: evidence from ten countries", *British Journal of Sociology,* 50

Marshall, Gordon et al. 1988: *Social Class in Modern Britain* (London: Hutchinson)

Marshall, T. H. 1963: *Sociology at the Crossroads* (London: Heinemann)

Marshall, T. H. 1973: *Class, Citizenship and Social Development* (Westport, Conn.: Greenwood)

Martineau, Harriet 1962: *Society in America* (Garden City, N.Y.: Doubleday; first pub. 1837)

Mason, Angela and **Anya Palmer** 1996: *Queer Bashing: A National Survey of Hate Crimes against Lesbian and Gay Men* (London: Stonewall)

Mason, David 1995: *Race and Ethnicity in Modern Britain* (Oxford: Oxford University Press)

Matthews, Roger and **Jock Young** (eds) 1986: *Confronting Crime* (London: Sage)

Meadows, Donella H. et al. 1974: *The Limits to Growth: A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind* (2nd edn, New York: Universe Books)

Meadows, Pamela (ed.) 1996: *The Future of Work: Contributions to the Debate* (York: YPS)

Meek, James 2000: „Nun quits over women priests", *Guardian,* 12 January

Merton, Robert K. 1957: *Social Theory and Social Structure* (rev. edn, Glencoe: Free Press)

Michels, Roberto 1967: *Political Parties* (New York: Free Press; first pub. 1911)

Middleton, Sue, Karl Ashworth and **Ian Kraithwaite** 1997: *Small Fortunes: Spending on Children, Childhood Poverty and Parental Sacrifice* (York: Joseph Rowntree Foundation)

Miles, Robert 1993: *Racism after „Race Relations"* (London: Routledge)

Miller, Patrick McC. and **Martin Plant** 1996: „Drinking, smoking and illicit drug use among 15 and 16 year olds in the United Kingdom", *British Medical Journal,* 313

Mills, Charles 1997: *The Racial Contract* (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press)

Mills, C. Wright 1956: *The Power Elite* (Oxford: Oxford University Press)

Mills, C. Wright 1970: *The Sociological Imagination* (Harmondsworth: Penguin)

Milne, A. H. Hatzidimitradou and **T. Harding** 1999: *Later Lifestyles: A Survey by Help the Aged and Tours Magazine* (London: Help the Aged)

Miner, Horace 1956: „Body ritual among the Nacirema", *American Anthropologist,* 58

Mintzberg, Henry 1979: *The Structuring of Organizations* (Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall)

Mirsky, Jonathan 1982: „China and the one child family", *New Society,* 18 February

Mitchell, Juliet 1973: *Psychoanalysis and Feminism* (London: Allen Lane)

Mitnick, Kevin 2000: „They call me a criminal", *Guardian,* 22 February

Modood, Tariq 1991: „The Indian economic success", *Policy and Politics,* 19

Modood, Tariq 1994: „Political blackness and British Asians", *Sociology,* 28

Modood, Tariq et al. 1997: *Ethnic Minorities in Britain: Diversity and Disadvantage* (London: Policy Studies Institute)

Mohammadi, Ali 1998: „Electronic empires: an Islamic perspective", in **Daya Kishan Thussu** (ed.), *Electronic Empires: Global Media and Local Resistance*

Molnar, Alex 1996: *Giving Kids the Business: The Commercialization of America's Schools* (Boulder, Colo.: Westview)

Molotch, Harvey and **Deirdre Boden** 1985: „Talking social structure: discourse, dominance and the Watergate hearings", *American Sociological Review,* 50

Moore, R. 1995: *Ethnic Statistics and the 1991 Census* (London: Runnymede Trust)

Morris, Lydia 1993: *Dangerous Classes: The Underclass and Social Citizenship* (London: Routledge)

Moynihan, Daniel P. 1965: *The Negro Family: A Case for National Action* (Washington DC: US Government Printing Office)

Mumford, Lewis 1973: *Interpretations and Forecasts* (London: Seeker and Warburg)

Muncie, John 1999: *Youth and Crime: A Critical Introduction* (London: Sage)

Murdoch, Rupert 1994: „The century of networking", *Eleventh Annual John Bonython Lecture,* Centre for Independent Studies, Australia

Murdock, George 1949: *Social Structure* (New York: Macmillan)

Murray, Charles A. 1984: *Losing Ground: American Social Policy, 1950-1980* (New York: Basic Books)

Murray, Charles 1990: *The Emerging British Underclass* (London: Institute of Economic Affairs)

Nazroo, James 1995: „Uncovering gender differences in the use of marital violence: the effect of methodology", *Sociology;* 29

Neale, Bren and **Carole Smart** 1997: „Experiments with parenthood", *Sociology,* 31

Negroponte, Nicholas 1995: *Being Digital* (London: Hodder and Stoughton)

Nettleton, Sarah 1995: *The Sociology of Health and Illness* (Cambridge: Polity)

Neustatter, Angela 1999: „Happy ever after", *Guardian, 22* October

Noel, Gerard 1980: *The Anatomy of the Catholic Church* (London: Hodder and Stoughton)

Oakley, Ann 1974: *The Sociology of Housework* (Oxford: Martin Robertson)

Oakley, Ann 1984: *The Captured Womb: A History of the Medical Care of Pregnant Women* (Oxford: Blackwell)

Oakley, Ann et al. 1994: „Life stress, support and class inequality: explaining the health of women and children", *European Journal of Public Health,* 4

O'Brien, Margaret and **Deborah Jones** 1999: „Children, parental employment and educational attainment: an English case study", *Cambridge Journal of Economics,* 23

Ohmae, Kenichi 1990: *The Borderless World: Power and Strategy in the Industrial Economy* (London: Collins)

Ohmae, Kenichi 1995: *The End of the Nation State: The Rise of Regional Economies* (London: Free Press)

Omi, Michael and **Howard Winant** 1994: *Racial Formation in the United States: From the 1960s to the 1990s* (2nd edn, New York: Routledge)

Ouchi, William G. 1979: „A conceptual framework for the design of organizational control mechanisms", *Management Science,* 25

Ouchi, William G. 1981: *Theory Z: How American Business Can Meet the Japanese Challenge* (Reading, Mass.: Addison-Wesley)

Owen, D. 1992: *Ethnic Minorities in Britain: Settlement Patterns,* 1991 Census Statistical Paper no. 1, National Ethnic Minority Data Archive

Pahl, Jan 1989: *Money and Marriage* (Basingstoke: Macmillan)

Park, Robert E. 1952: *Human Communities: The City and Human Ecology* (New York: Free Press)

Parry, Noel and **Jose Parry** 1976: *The Rise of the Medical Profession* (London: Croom Helm)

Parsons, Talcott 1952: *The Social System* (London: Tavistock)

Parsons, Talcott and **Robert E. Bales** 1956: *Family: Socialization and Interaction Process* (London: Routledge and Kegan Paul)

Pascoe, Eva 2000: „Can a sense of community flourish in cyberspace?" *Guardian,* 11 March

Paul, Diana Y. 1985: *Women in Buddhism: Images of the Feminine in the Mahavana Tradition* (Berkeley: University of California Press)

Pearce, Frank 1976: *Crimes of the Powerful: Marxism, Crime and Deviance* (London: Pluto Press)

Peter G. Peterson 1999: *Grav Dawn: How the Coming Age Wave will Transform America – and the World* (New York: Random House)

Phillips, Tim 1999: „A single skill is not enough", *Guardian,* 28 October

Philo, Greg 1991: „Seeing is believing", *Social Studies Review,* May

Phizacklea, Annie and **Carol Wolkowitz** 1995: *Homeworking Women: Gender, Racism and Class at Work* (London: Sage)

Pierson, Christopher 1994: *Dismantling the Welfare State? Reagan, Thatcher and the Politics of Retrenchment* (Cambridge: Cambridge University Press)

Pilkington, Edward 1992: „Hapless democratic experiment", *Guardian,* 28 January

Piore, Michael J. and **Charles E. Sabel** 1984: *The Second Industrial Divide: Possibilities for Prosperity* (New York: Basic Books)

Plummer, Kenneth 1975: *Sexual Stigma: An Interactive Account* (London: Routledge and Kegan Paul)

Pollak, Otto 1950: *The Criminality of Women* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press)

Pollert, Anna 1988: „Dismantling flexibility", *Capital and Class,* no. 34

President's Commission on Organized Crime 1986: *Records of Hearings, June. 24-26, 1985* (Washington DC: US Government Printing Office)

Quah, Danny 1999: *The Weightless Economy in Economic Development* (London: Centre for Economic Performance)

Rake, Katherine (ed.) 2000: *Women's Incomes over the Lifetime* (London: Stationery Office)

Ratcliffe, Peter 1999: „Housing inequality and „race": some critical reflections on the concept of „social exclusion"", *Ethnic and Racial Studies,* 22

Redman, Peter 1996: „Empowering men to disempower themselves: heterosexual masculinities, HIV and the contradictions of anti-oppressive education", in **Máirtín Mac an Ghaill** (ed.), *Understanding Masculinities* (Buckingham: Open University Press)

Reeves, Richard 1999: „Relax, you're a good mum", *Guardian,* 10 October

Reid, Ivan et al. 1991: „The education of the elite", in G. Walford (ed.). *Private Schooling: Tradition, Change and Diversity* (Oxford: Chapman)

Reskin, Barbara and **Irene Padavic** 1994: *Women and Men at Work* (Thousand Oaks, Calif.: Pine Forge Press)

Rex, John and **Robert Moore** 1967: *Race, Community and Conflict: A Study of Sparkbrook* (Oxford: Oxford University Press)

Richardson, Diane and **Hazel May** 1999: „Deserving victims? Sexual status and the social construction of violence", *Sociological Review,* 47

Riesman, David 1961: *The Lonely Crowd: A Study of the Changing American Character* (New Haven, Conn.: Yale University Press)

Ritzer, George 1996: *The McDonaldization of Society: An Investigation into the Changing Character of Contemporary Social Life* (rev. edn, Thousand Oaks, Calif.: Pine Forge Press)

Robbins, Thomas and **Susan J. Palmer** (eds) 1997: *Millennium, Messiahs, and Mayhem: Contemporary Apocalyptic Movements* (London: Routledge)

Rosenau, James N. 1997: *Along the Domestic-Foreign Frontier: Exploring Governance in a Turbulent World* (Cambridge: Cambridge University Press)

Rosener, Judy B. 1997: *America's Competitive Secret: Women Managers* (New York: Oxford University Press)

Rossi, Alice 1973: „The first woman sociologist: Harriet Martineau, in *The Feminist Papers: From Adams to de Beauvoir* (New York: Columbia University Press)

Rubin, Lillian 1990: *The Erotic Wars: What Happened to the Sexual Revolution?* (New York: Farrar)

Rubin, Lillian B. 1994: *Families on the Fault Line* (New York: HarperCollins)

Rutherford, Jonathan 1988: „Who's that man", in **Rowena Chapman** and **Jonathan Rutherford** (eds), *Male Order: Unwrapping Masculinity* (London: Lawrence and Wishart)

Rutherford, Jonathan and **Rowena Chapman** 1988: „The forward march of men halted", in **Rowena Chapman** and **Jonathan Rutherford** (eds), *Male Order: Unwrapping Masculinity* (London: Lawrence and Wishart)

Sabel, Charles F. 1982: *Work and Politics: The Division of Labour in Industry* (Cambridge: Cambridge University Press)

Sayers, Janet 1986: *Sexual Contradiction: Psychology, Psychoanalysis and Feminism* (London: Tavistock)

Saks, Mike (ed.) 1992: *Alternative Medicine in Britain* (Oxford: Clarendon Press)

Sassen, Saskia 1991: *The Global City: New York, London, Tokyo* (Princeton: Princeton University Press)

Sassen, Saskia 1998: *Globalization and its Discontents: Essays on the Mobility of People and Money* (New York: New Press)

Saunders, Peter 1990: *Social Class and Stratification* (London: Routledge)

Saunders, Peter 1996: *Unequal but Fair? A Study of Class Barriers in Britain* (London: IEA Health and Welfare Unit)

Savage, Mike et al. 1992: *Property, Bureaucracy, and Culture: Middle Class Formation in Contemporary Britain* (London: Routledge)

Searman, Leslie George 1982: *The Scarman Report* (Harmondsworth: Penguin)

Schiller, Herbert I. 1989: *Culture Inc.: The Corporate Takeover of Public Expression* (New York: Oxford University Press)

Schiller, Herbert I. 1991: „Not yet the post-imperialist era", *Critical Studies in Mass Communications,* 8

Schwarz, John and **Thomas Volgy** 1992: *The Forgotten Americans* (New York: Norton)

Scott, John 1991: *Who Rules Britain?* (Cambridge: Polity, 1991)

Scott, Sue and **David Morgan** 1993: „Bodies in a social landscape", in **Sue Scott** and **David Morgan** (eds), *Body Matters: Essays on the Sociology of the Body* (London: Palmer Press)

Scriven, Jeannie 1984: „Women at work in Sweden", in **Marilyn J. Davidson** and **Gary L. Cooper** (eds), *Working Women: An International Survey* (New York: Wiley)

Seidman, Steven 1997: *Difference Troubles: Queering Social Theory and Sexual Politics* (Cambridge: Cambridge University Press)

Sennett, Richard 1993: *The Conscience of the Eye: The Design and Social Life of Cities* (London: Faber and Faber)

Sennett, Richard 1998: *The Corrosion of Character: The Personal Consequences of Work in the New Capitalism* (London: Norton)

Seymour-Ure, Colin 1998: „Leaders and leading articles: characterization of John Major and Tony Blair in the editorials of the national daily press", in **Ivor Crewe, Brian Gosschalk** and **John Bartle** (eds), *Political Communications: Why Labour Won the General Election of 1997* (London: Frank Cass)

Sharma, Ursula 1992: *Complementary Medicine Today: Practitioners and Patients* (London: Routledge)

Sheldon, William A. 1949: *Varieties of Delinquent Youth* (New York: Harper)

Skellington, Richard with **Paulette Morris** 1996: *„Race" in Britain Today* (2nd edn, London: Sage)

Skocpol, Theda 1979: *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China* (Cambridge: Cambridge University Press)

Slapper, Gary and **Steve Tombs** 1999: *Corporate Crime* (Essex: Longman)

Smart, Carol and **Bren Neale** 1999: *Family Fragments?* (Cambridge: Polity)

Smith, Donna 1990: *Stepmothering* (London: Harvester)

Social Exclusion Unit 1999: *Single Pregnancy* (London: HMSO)

Solomos, John and **Tim Rackett** 1991: „Policing and urban unrest: rotten constitution and policy response", in **Ellis Gashmore** and **Eugene McLaughlin** (eds), *Out of Order? Policing Rlack People* (London: Routledge)

Sreberny-Mohammadi, Annabelle 1992: „Media integration in the Third World", in **B. Gronbeck** et al. (eds), *Media, Consciousness and Culture* (London: Sage)

Sreberny-Mohammadi, Annabelle et al. (eds) 1997: *Media in a Global Context: A Reader* (London: Arnold)

Stanton, Elizabeth Cady 1985: *The Woman's Bible: The Original Feminist Attack on the Bible* (Edinburgh: Polygon Books; first pub. 1895)

Stanworth, Michelle 1984: „Women and class analysis: a reply to John Goldthorpe", *Sociology,* 18

Stark, Rodney and **William Sims Bainbridge** 1985: *The Future of Religion, Secularism, Revival, and Cult Formation* (Berkeley: University of California Press)

Statham, June 1986: *Daughters and Sons: Experiences of Non-sexist Childraising* (Oxford: Blackwell)

Stone, Jennie 2000: *Losing Perspective: Global Affairs in British Terrestrial Television 1989-1999* (London: International Broadcasting Trust)

Straus, Murray A. and **Richard J. Gelles** 1986: „Societal change and change in family violence from 1975 to 1985 as revealed by two national surveys", *Journal of Marriage and the Family,* 48

Sullivan, Andrew 1995: *Virtually Normal: An Argument about Homosexuality* (London: Picador)

Sullivan, Oriel 1997: „Time waits for no (wo)man: an investigation on the gendered experience of domestic time", *Sociology,* 31

Sutherland, Edwin H. 1949: *Principles of Criminology* (Chicago: Lippincott)

Swann Committee 1985: *Education for All: Report of the Committee into the Education of Ethnic Minority Children* (London: HMSO)

Sydie, R. A. 1987: *Natural Women, Cultured Men: A Feminist Perspective on Sociological Theory* (New York: Methuen)

Taylor, Ian, Paul Walton and **Jock Young** 1973: *The New Criminology: For a Social Theory of Deviance* (London: Routledge and Kegan Paul)

Thomas, W. I. and **Florian Znaniecki** 1966: *The Polish Peasant in Europe and America* (New York: Dover; first pub. in 5 vols 1918-20)

Thompson, John B. 1990: *Ideology and Modern Culture* (Cambridge: Polity)

Thompson, John B. 1995: *The Media and Modernity: A Social Theory of the Media* (Cambridge: Polity)

Thompson, Warren S. 1929: „Population", *American Journal of Sociology,* 34

Thussu, Daya Kishan 1999: „Privatizing the airwaves: ihe impact of globalization on broadcasting in India", *Media, Culture and Society,* 21

Tizard, Barbara and **Martin Hughes** 1984: *Young Children Learning, Talking and Thinking at Home and at School* (London: Fontana)

Tough, Joan 1976: *Listening to Children Talking* (London: Ward Lock Educational)

Townsend, Peter 1979: *Poverty in the United Kingdom* (Harmondsworth: Penguin)

Townsend, Peter et al. 1987: *Poverty and Labour in London* (London: Low Pay Unit)

Trades Union Congress 2000: „Qualifying for racism", TUC, London

Troeltsch, Ernst 1981: *The Social Teaching of the Christian Churches* (2 vols, Chicago: University of Chicago Press)

UNDP (United Nations Development Programme) 1998: *Human Development Report* (Oxford: Oxford University Press)

UNDP (United Nations Development Programme) 1999: *Human Development Report* (Oxford: Oxford University Press)

Urban Task Force 1999: *Towards an Urban Renaissance,* final report of the Urban Task Force, chaired by Lord Rogers of Riverside (London: Department of the Environment, Transport and the Regions)

Urry, John 1990: *The Tourist Gaze: Leisure and Travel in Contemporary Societies* (London: Sage)

US Bureau of Justice 1998: *Capital Punishment 1997,* Statistics Bulletin (Washington DC: US Government Printing Office)

van Gennep, Arnold 1977: *The Rites of Passage* (London: Routledge and Kegan Paul; first pub. 1908)

Vidal, Denis 1998: „When the gods drink milk! Empiricism and belief in contemporary Hinduism", *South Asia Research,* 18

Vogler, Carolyn and **Ian Pahl** 1994: „Money, power and inequality in marriage", *Sociological Review,* 42

Wajcman, Judy 1998: *Managing like a Man: Women and Men in Corporate Management* (Cambridge: Polity)

Walby, Sylvia A. 1986: „Gender, class and stratification: toward a new approach", in **Rosemary Crompton** and **Michael Mann** (eds), *Gender and Stratification* (Oxford: Blackwell)

Walby, Sylvia 1990: *Theorizing Patriarchy* (Oxford: Blackwell)

Walker, Carol 1994: „Managing poverty", *Sociology Review,* April

Walker, Nick 1995: „Could you be a fitness junkie?" *Independent,* 4 December

Wallis, Roy 1984: *The Elementary forms of New Religious Life* (London: Routledge and Kegan Paul)

Warde, Alan and **Kevin Heatherington** 1993: „A changing domestic division of labour? Issues ot measurement and interpretation". *Work, Employment and Society, 7*

Waterhouse Inquiry 2000: *Lost in Care,* report of the Tribunal of Inquiry into the Abuse of Children in Care..., chaired by Sir Ronald Waterhouse (London: Stationery Office)

Webb, Rob and **Hal Westergaard** 1991: „Social stratification, culture and education", *Sociology Review,* 1

Weber, Max 1951: *The Religion of China* (New York: Free Press)

Weber, Max 1952: *Ancient Judaism* (New York: Free Press)

Weber, Max 1958: *The Religion of India* (New York: Free Press)

Weber, Max 1963: *The Sociology of Religion* (Boston, Mass.: Beacon)

Weber, Max 1976: *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* (London: Allen and Unwin; first pub. 1904-1905)

Weeks, Jeffrey 1986: *Sexuality* (London: Methuen)

Weeks, Jeffrey et al. 1999: „Partners by choice: equality, power and commitment in non-heterosexual relationships", in **Graham Allen** (ed.). *The Sociology of the Family: A Reader* (Oxford: Blackwell)

Weitzman, Lenore et al. 1972: „Sexual socialization in picture books for preschool children", *American Journal of Sociology, 77*

Wells, John 1995: *Crime and Unemployment* (London: Employment Policy Institute)

Westergaard, John 1995: *Who Gets What? The Hardening of Class Inequality in the Late Twentieth Century* (Cambridge: Polity)

White, Michael and **Malcolm Trevor** 1983: *Under Japanese Management: The Experience of British Workers* (London: Heinemann)

Wilkins, Leslie T. 1964: *Social Deviance: Social Policy: Action and Research* (London: Tavistock)

Wilkinson, Helen 1994: *No Turning Back* (London: Demos)

Wilkinson, Helen and **Geoff Mulgan** 1995: *Freedom's Children: Work, Relationships and Politics for 18-34 year olds in Britain Today* (London: Demos)

Wilkinson, Richard 1996: *Unhealthy Societies: The Afflictions of Inequality* (London: Routledge)

Williams, Simon J. 1993: *Chronic Respiratory Illness* (London: Routledge)

Willis, Paul 1977: *Learning to Labour: How Working Class Kids Get Working Class Jobs* (London: Saxon House)

Willmott, Peter 1963: *The Evolution of a Community: A Study of Dagenham after Forty Tears* (London: Routledge and Kegan Paul)

Willott, Sara and **Christine Griffin** 1996: „Men, masculinity and the challenge of long-term unemployment", in **Máirtín Mac an Ghaill** (ed.), *Understanding Masculinities* (Buckingham: Open University Press)

Wilson, Bryan 1982: *Religion in Sociological Perspective* (Oxford: Oxford University Press)

Wilson, James Q. and **George Kelling** 1982: „Broken windows", *Atlantic Monthly,* March

Wilson, Jamie 2000: „One third of mothers forced our of full-lime working". *Guardian,* 24 January

Wilson, William Julius 1978 *The Declining Significance of Race: Blacks and Changing American Institutions* (Chicago: University of Chicago Press)

Wilson, William Julius 1999: „When work disappears: new implications for race and urban poverty in the global economy", *Ethnic and Racial Studies,* 22

Wirth, Louis 1938: „Urbanism as a way of life", *American Journal of Sociology,* 44

Wyatt, Edward 1999: „Investors are seeing profits in nation's demand for education", *New York Times, 4* November

Wood, Stephen 1989: „The transformation of work?", in **Stephen Wood** (ed.). *The transformation of Work? Skills, Flexibility and the Labour Process* (London: Unwin Hyman)

Woolgar, Steve and **Dorothy Pawluch** 1985: „Ontological gerrymandering: the anatomy of social problems explanations", *Social Problems,* 32

World Bank 2000: *World Development Report* (New York: Oxford University Press)

Worrall, Anne 1990: *Offending Women: Female Lawbreakers and the Criminal Justice System* (London: Routledge)

Worsley, Peter 1970: *The Trumpet Shall Sound: A Study of „Cargo" Cults in Melanesia* (London: Paladin)

Wright, Erik Olin 1978: *Class, Crisis and the State* (London: New Left Books)

Wright, Erik Olin 1985: *Classes* (London: Verso)

Wright, Erik Olin 1997: *Class Counts: Comparative Studies in Class Analysis* (Cambridge: Cambridge University Press)

Zammuner, Vanda Lucia 1987: „Children's sex-role stereotypes: a cross-cultural analysis", in **Phillip Shaver** and **Clyde Hendrick**, *Sex and Gender* (London: Sage)

Zeitlin, Irving 1984: *Ancient Judaism: Biblical Criticism from Max Weber to the Present* (Cambridge: Polity)

Zeitlin, Irving 1988: *The Historical Jesus (Cambridge:* Polity)

Zerubavel, Eviatar 1979: *Patterns of Time in Hospital Life* (Chicago: University of Chicago Press)

Zerubavel, Eviatar 1982: „The standardization of time: a sociohistorical perspective", *American Journal of Sociology,* 88

Zimbardo, Philip 1972: „Pathology of imprisonment", *Society,* 9

Zubaida, Sami 1996: „How successful is the Islamic Republic in Islamizing Iran?", in **J. Beinin** and **J. Stork** (eds). *Political Islam: Essays from the Middle East Report* (Berkeley: University of California Press)

Zuboff, Shoshana 1988: *In the Age of the Smart Machine: The Future of Work and Power* (New York: Basic Books)

Pavardžių rodyklė

A
Abercrombie, Nicholas 429
Adorno, Theodor W. 244, 245
Ahmed, Akbar S. 519
Akintoye, Stephen 416
Albrow, Martin 70
Aldridge, Alan 505
Anderson, Elijah 99
Anderson, F. S. 427
Arber, Sara 168
Archer, Dennis 551
Ashton, David N. 383
Ashworth, Anthony 597
Atkinson, Paul 605
B
Baert, Patrick 626
Bahrami, Homa 387
Bainbridge, William Sims 510
Bailey, Edward I. 524
Bakkeriai 522
Bakker, Jim 522
Bakker, Tammy 522
Bales, Robert E. 118, 172
Bamforth, Anne 313
Barbier, Edward 584
Barker, Martin 243
Barker, Chris 453
Barker, Eileen 525
Baudrillard, Jean 74, 429, 431–433, 439, 452, 618, 620, 622, 625, 632, 640
Beach, Frank 129
Beck-Gernsheim, Elisabeth 175, 176
Beck, Ulrich 73, 76, 77, 78, 175, 571, 620–625, 640
Becker, Howard 101, 203, 501, 502
Bell, Daniel 402
Bendix, Reinhart 286
Benedict, Ruth 60
Benn, Caroline 462, 489
Bentham, Jeremy 333, 334
Berger, Peter 103, 109
Berlusconiui, Silvio 446
Bernstein, Basil 475, 477, 488
Bertelson, David 135
Berthoud, Richard 256
Betjeman, John 536
Bett, Michael 482
Byers, Stephen 481
Bynum, Caroline Walker 503
Byrne, Lavinia 504
Blackburn, Clare 296
Blair, Tony 308, 407, 408, 410, 419, 462, 636;
Blankenhorn, David 182, 183
Blau, Peter M. 285, 286, 329, 330, 340
Blauner, Robert 358
Bledsoe, Caroline 584
Blunkett, David 469, 474
Boden, Deirdre 97, 107
Bogart, Humphrey 124
Boyer, Robert 70
Boli, John 85
Bonney, Norman 285
Borja, Jordi 549–551
Bottomley, A. K. 211
Bourdieu, Pierre 116, 282, 283, 477
Bowlby, John 118, 119, 636
Bracey, Janus 138
Bracey, Heid 138
Braverman, Harry 358, 359
Breen, Richard 287
Brennan, Teresa 116
Brewer, Rose M. 122
Briggs, Mac 102
Brown, Margaret 505
Brown, Paul 584
Browne, Ken 147
Brownmiller, Susan 221
Brubaker, Rogers 262
Bruce, Steve 510
Brundtland, G. H. 563, 564
Bulmer, Martin 267
Burchell, Brendan J. 384, 386
Burgess, Ernest 531, 532
Burns, Thomas 330, 332, 340
Burtless, Gary 321
Bush, George 432, 551
Bussemaker, Jet 324
Butler, Judith 117, 279, 615
C
Campbell, Beatrix 127
Carswell, John 467
Case, Steve 445
Casey, Louise 312
Cashmore, E. Ellis 246
Castells, Manuel 65, 225, 226, 344, 349, 413, 534–536, 542, 544, 547, 548–552, 620, 622, 623, 625, 645
Castles, Stephen 249–251
Caulfield, John 554
Cezaris, Julijus 56
Chamberlain, Marry 186
Chambliss, William J. 206
Chapman, Karen 135, 458
Chitty, Clyde 462, 489
Chodorow, Nancy 115, 116, 614
Cicourel, Aaron V. 90, 103
Cisneros, Henry G. 538
Ciulla, Elaine 420
Clark, Terry Nichols 281
Clegg, Stewart 344–346, 349
Clinton, Bill 410, 431, 472
Cloward, Richard A. 202, 206
Cohen, Phil 267
Cohen, Stanley 109, 204, 331, 636
Cohen, Albert 202, 204
Cohen, Robin 250, 252, 264
Coleman, James S. 485
Coles, Catherine M. 207, 217
Colin, Norman 515
Collins, James 388
Comte, Auguste 24, 25, 28, 32, 200
Connell, R. W. 114, 117, 123–126, 219, 628, 631, 632, 634, 639, 642
Cook, Timothy E. 453
Corbin, Juliet 161
Cornell, Stephen 267
Coward, Rosalind 115
Cox, Peter R. 246, 557
Creighton, Colin 380
Crompton, Rosemary 283, 291, 367–369
Crow, Graham 178
Cruz, Peter de 190
Currie, Elliott 229, 313, 425
D
Dahl, Robert A. 420
Dahrendorf, Ralf 33
Daly, Richard 551
Darwin, Charles 91
Davie, Grace 511
Davies, Bronvyn 116
Davis, Mike 549
Davis, Stanley M. 345
de Balzac, Honoré 328
de Gobineau, Joseph Arthur 238
de Gournay, Vincent 327
de Klerk, F. W. 236
de Tracy, Destutt 433
de Witt, Karen 537
Denney, David 260
Dennis, Norman 181
Devany, Anne 605
Diall, Amadou 261
DiCaprio, Leonardo 73
Dicken, Peter 85
Dyer, Clair 187
Dobash R. Emerson 189, 221

Dobash Russel 189, 221
Doyal, Lesley 149, 153, 168
Donald, James 554
Donnan, Hastings 519
Dore, Ronald 341
Drache, Daniel 70
Duncan, Otis Dudley 285, 286
Duncombe, Jean 174
Duncier, Mitchell 95, 96, 528, 549, 598–600, 603
Dunleavy, Patrick 420
Durkheim, Émile 25, 26, 28, 30, 32, 33, 152, 201, 231, 358, 359, 413, 432, 497–502, 505, 523, 588, 591, 610–614, 625, 624, 640
E
Ehrenreich, Barbara 280
Ehrenreich, John 280
Eibl-Eibesfeldt, I. 91
Eisner, Michael 449, 451
Eysenck, Hans 199
Ekman, Paul 91, 92
Eldridge, John 429
Ell, Kathleen 152
Ellin, Nan 554
Elshtain, Jean Bethke 113
Ennew, Judith 190
Epstein, Debbie 482, 489
Erdos, George 182
Ericson, Richard 214–216
Esping-Andersen, Gøsta 314, 315
Estrich, Susan 220
Evans, David J. 206, 321, 387
Evans-Pritchard, E. E. 495
F
Fagan, Brian M. 60
Faludi, Susan 127, 615
Falwell, Jerry 519, 521, 522
Fawcett, Liz 267
Ferguson, Kathy E. 338
Ferguson, Ross 324
Feuerbach, Ludwig 497, 498, 642
Firestone, Shulamith 120
Firth, David 286
Fischer, Claude 533
Flowers, Ronald Barri 217
Ford, Clellan S. 129
Ford, Henry 360, 631
Foucault, Michel 132, 155, 327, 332–335, 340, 343, 348, 618, 619, 620, 634
France, Alan 310
Fraser, Nancy 485, 621
Fredericks, Janet 554
Fredericks, Marcel A. 554
Freidan, Betty 172
Freidsonas 159
Freud, Sigmund 97, 98, 115, 116, 128, 129, 643
Friedlander, Daniel 321
Friesen, W. V. 91, 92
Fukuyama, Francis 182, 401
G
Gallie, Duncan 305, 306
Gandhi, Indira 426
Gandhi, Mahatma 56
Gans, Herbert J. 533
Gardner, Carol Brooks 90
Gardner, Howard 486
Garfinkel, Harold 94, 95, 108
Gates, Bill 451
Gautama, Sidharta 496
Gavron, Hannah 174
Gelis, Jacques 326
Gelles, Richard J. 189
Gellner, Ernest 414
Gerbner, George 427
Gershuny, J. I. 174, 354, 374
Gibbons, John H. 434
Giddens, Anthony 90, 612, 620, 623, 625, 626
Gillan, Audrey 312
Gilroy, Paul 246
Ginn, Jay 168, 369
Ginzburg, Carlo 506
Gittings, Danny 446
Giuffre, Patti A. 338
Glass, David 287, 288
Glueck, Eleanor 199
Glueck, Sheldon W. 199
Goffman, Erving 89, 93, 97–102, 105, 107, 109, 331, 613, 633, 640, 644
Goldblatt, David 85
Goldstein, Paul J. 136, 137
Goldthorpe, John H. 275–277, 279–282, 284, 287, 288, 369
Goleman, Daniel 486
Goode, Erich 233
Gorbačiov, Michail 399
Gorz, André 388, 389
Gottfredson, Michael R. 208
Gould, Stephen Jay 485, 486
Grabosky, P. N. 226, 227
Graef, Roger 260
Graham, Heather 152
Graham, Leonard 505
Graham, Billy 521, 522
Gray, John 85
Greenblat, Cathy Stein 190
Griffin, Christine 126
Grint, Keith 335, 391
Grusky, David B. 286
Guiliani, Rudolph 551
Guyer, Jane I. 584
Gunter, Barrie 427
H
Habermas, Jürgen 431–433, 447, 452, 620–622, 624, 625, 645
Haggerty, Kevin 214, 215, 216
Haider, Jörg 405
Hakim, Catherine 368, 369
Hale, Matthew 220
Hall, Erward T. 104
Hall, Ruth 220
Hall, Stuart 74, 205, 246, 618
Halsey, A. H. 490
Hammersley, Martin 605
Handy, Charles 387
Hardey, Michael 178
Harker, Lisa 378
Harris, Fiona 369
Harrison, Martin 428
Harrison, Paul 538
Hartley-Brewer, Julia 188
Hartmann, Douglas 267
Harvey, David 534–536, 552, 626
Harvey, Lee 605
Hawley, Amos H. 532
Heath, Anthony 286
Heatherington, Kevin 374
Hebdige, Dick 42
Heelas, Paul 513
Heidensohn, Frances 218
Held, David 64, 66, 68, 69, 85, 396–398, 435, 441–444
Henslin, James 102
Heritage, John 94
Herman, Edward S. 425, 426, 444, 446, 447, 450, 451
Herrnstein, Richard J. 484–486
Higgs, Marietta 190
Hills, John 303, 304
Hinchliffe, Steve 584
Hirschi, Travis 207, 208
Hirst, Paul 70
Hite, Amy 86
Hitler, Adolf 56, 238, 405
Hochschild, Arlie 72, 174, 373, 586, 587, 589, 590, 593
Hodge, Robert 427
Hoffman-Martinot, Vincent 281
Holdaway, Simon 234
Holmes, Leslie 60
Hooks, Bell 122
Horton, John 142
Howarth, Catherine 297, 300, 310
Hubbard, Ron L. 513
Hughes, C. E. 101
Hughes, Gordon 207, 324
Hughesas, Everett 533
Hughesas, Martinas 475
Hugill, Barry 462
Huntington, Samuel 519
Hussein, Saddam 398, 432
I
Iganski, Paul 257
Ignatieff, Michael 267
Iyer, Pico 446
Illich, Ivan 156, 476, 477
Innis, Harold A. 430, 431
Y
Yeros, Paris 86
Young, Jock 205, 206, 234, 313, 636
Young, Michael 165, 166, 174
J
Jacobs, Jane 598
Jahoda, Marie 383
Janowitz, Morris 533
Jencks, Christopher 312
Jenkins, Simon 505
Jensen, Arthur 484
Jobling, Ray 161
Johnson, Richard 459

Jonas Paulius II 504
Jones, Deborah 310, 376, 377
Jones, Trevor 483
Joshi, Heather 375
Judge, Ken 152
K
Kamin, Leon J. 485
Kanter, Rosabeth Moss 337–339
Kasarda, John D. 533
Kautsky, Joseph 46
Keynes, John Maynard 381
Kelling, George L. 207, 217
Kelly, Liz 338
Kelly, Michael P. 161
Kelsey, Tim 164
Kepel, Gilles 519, 521
Khamenei, Ali 518
Khatamis, Mohammed 399, 518
Khomeini, ajatola 518, 520
Kickert, Walter J. M. 420
Kim Il Sung 56
Kim Jong Il 56
Kimmel, Michael S. 142
King, Rodney 261
Kingdom, John 407
Kinnock, Neil 407
Kinsey, Alfred C. 130–134
Klatz, Ronald 164
Knorr-Cetina, Karen 90
Konfucijus 494, 497, 630
Konstantinas, imperatorius 495
Kopernikas 25
Koser, Khalid 262, 263
Krupat, Edward 533
Kumar, Vinod 297
L
Lacey, Nick 454
Laing, R. D. 174
Lansley, Stewart 297
Lantenari, Vittorio 516
Laumann, Edward O. 132, 134
Lavalette, Michael 291
Lazarsfeld, Paul 595
Le Pen, Jean-Marie 406
Lea, John 206
Leadbeater, Charles 356
Lechner, Frank J. 85
Leibfried, Stephan 303
Leisering, Lutz 303
Lemert, Edwin 203, 204, 627, 638
Leninas 633
Lerner, Susana 584
Levine, Arthur 473
Lewinsky, Monica 431
Lewis, Oscar 379, 301, 640
Lewontin, Richard S. 132
Lie, Suzanne S. 482
Liebert, Robert M. 427
Lilley, Sarah-Jane 386
Lim, Lin Lean 139
Lynch, Finola 380
Lyon, David 190, 335, 336, 349
Lyotard, Jean François 618
Llewellyn, Catriona 288
Locke, John 107
Logan, John R. 535, 536
Lombroso, Cezare 198, 200
Lorber, Judith 116, 128, 129
Low, Setha M. 554
Luce, Henry 444
Luckmann, Thomas 103, 109
Lukes, Steven 420
Lull, James 448
Lutz, Helma 262, 263
M
Mac an Ghaill, Máirtín 123, 125, 478, 479
MacDonald, Morag 605
Macgregor, Susanne 539
Macintyre, Sally 149
Mack, Joanna 297
Mackey, William J. 554
Macpherson, Sir W. 242, 261
Mahometas 495, 496, 517
Mahony, Pat 292
May, Hazel 221
Major, John 407, 408
Malinowski, Bronislaw 494
Malthus, Thomas 556, 561, 582, 584, 635
Mandela, Nelson 67, 236, 237
Manning, Phil 109
Marcuse, Peter 554
Marsden, Dennis 174
Marshall, Gordon 276, 284, 286, 288, 315
Marshall, T. H. 291, 314
Marx, Karl 28–30, 32, 33, 50, 55, 271–274, 280, 290, 304, 358, 359, 388, 399, 401, 413, 431–433, 497–500, 505, 523, 534, 588, 611, 613, 614, 616–619, 611, 613, 614, 622, 624, 625, 633, 635, 642
Mason, David 221, 254, 259
Matthews, Roger 206
McChesney, Robert 425, 426, 444, 446, 447, 450, 451
McGrew, Anthony 85
McKeown, Thomas 156
McLeod, Hugh 525
McLuhan, Marshall 430, 431, 452, 631
McNicoll, Geoffrey 584
Mead, H. G. 34, 640
Meadows, Donella H. 558, 563
Meek, James 504
Mellucci, Alberto 420
Mendus, Sue 142
Merton, Robert K. 33, 201, 202, 206, 231, 330, 608
Messner, Michael A. 142
Michels, Roberto 336, 631
Middleton, Sue 296
Miles, Robert 238, 354
Milken, Michael 473
Miller, David 324
Miller, Mark J. 222, 249, 250, 251
Mills, Charles Wright 20–22, 626
Milne, A. H. 165
Mintzberg, Henry 345, 346
Mirsky, Jonathan 560
Mitchell, Juliet 115
Mitnick, Kevin 196, 197
Modood, Tariq 184, 185, 240, 243, 256, 260, 261
Mohammadi, Ali 447–449
Moynihan, Daniel Patrick 185
Molnar, Alex 473
Molotch, Harvey 95–97, 107, 535, 536
Monroe, Marilyn 124
Mooney, Gerry 291
Moore, Gordon 255, 258, 578
Morgan, David 117
Morris, Lydia 306
Mozė 493, 496, 497, 502
Mulgan, Geoff 182, 187
Mumford, Lewis 105
Muncie, John 222
Munt, Sally R. 291
Murdoch, Rupert 446, 449–451
Murdock, George 118, 171
Murray, Charles 283, 301, 302, 304, 305, 484–486, 638
N
Navari, Cornelia 420
Nazroo, James 189
Neale, Bren 180, 181
Negroponte, Nicholas 434
Nettleton, Sarah 158, 168
Neustatter, Angela 112
Niutonas, Izaokas 25, 56
Nye, Joseph S. 420
Noel, Gerard 504
O
Oakley, Ann 152, 157, 174, 372
O'Brien, Margaret 376, 377
Ohlinas, Lloydas E. 202, 206
Ohmae, Kenichi 70, 417
O'Leary, Brendan 420
O'Leary, Virginia 482
Ouchi, William G. 341
Owen, D. 255, 259
P
Padavic, Irene 338
Pahl, Jan 174, 374
Payne, Geoff 257, 288
Palmer, Anya 221, 516
Park, Robert E. 531, 532
Parry, Jose 280
Parry, Noel 280
Parsons, Talcott 33, 118, 119, 159, 167, 172, 640
Passeron, Jean-Claude 477
Paul, Diana Y. 503
Pawluch, Dorothy 104
Peake, Linda 554
Pearce, David 584
Pearce, Frank 206
Pease, K. 211
Perraton, Jonathan 85
Peterson, Peter G. 162, 163, 168
Philo, Greg 428, 429
Phillips, Anne 324
Phizacklea, Annie 379

Pierson, Christopher 319
Pimlott, Ben 539
Piore, Michael J. 361
Plant, Martin 222
Plummer, Kenneth 133
Pollak, Otto 218
Pollert, Anna 364
Poole, Ross 267
Porras, Jerry 388
Powell, Enoch 253
Prabhupada, Srilas 198
Pusztai, Arpad 578
Q
Quah, Danny 65
R
Rackett, Tim 260
Ragin, Charles 605
Rake, Katherine 370
Ratcliffe, Peter 258
Reagan, Ronald 212, 298, 317, 319, 521, 551
Redman, Peter 135
Reid, Ivan 460
Reskin, Barbara 338
Rex, John 258
Richardson, Diane 221
Riesman, David 441
Ritzeris, George 345–347
Robbins, Thomas 516
Roberts, Oral 521, 522
Roberts, Timmons J. 86
Robertson, Pat 522
Rock, Paul 234
Rogers, Iordas 539
Rosenau, James N. 71
Rosener, Judy B. 339
Rubin, Lillian 131, 182
Rushdie, Salman 519
Rutherford, Jonathan 127, 135
S
Sabel, Charles F. 335, 361
Sayers, Janet 116
Saks, Mike 144
Sassen, Saskia 547, 548
Saunders, Peter 287
Savage, Mike 279, 282
Scargill, Arthur 428
Schiebinger, Londa 142
Schiller, Herbert 446
Schmidt, Benn 473
Schuller, Tom 165, 166
Schwarz, John 287
Scott, John 117, 278, 279
Scriven, Jeannie 380
Segal, Lynne 142
Seidman, Steven 142, 134
Seymour-Ure, Colin 408
Sennett, Richard 352, 353, 386, 387, 542
Sharma, Ursula 144
Sheldon, William A. 198
Siner, Martin 425
Sydie, R. A. 611
Skellington, Richard 253
Skocpol, Theda 597
Slapper, Gary 223, 224
Slevin, James 454
Smart, Carol 180, 181
Smelser, Neil J. 391
Smith, Adam 359, 360
Smith, Anthony 414, 630
Smith, Donna 180
Smith, John 407
Smith, Russell 226, 227
Solomos, John 246, 260, 267
Spencer, Christopher 358
Sreberny-Mohammadi, Annabelle 442, 446
Stalker, G. M. 330, 332, 340
Stanton, Elizabeth Cady 502, 503
Stanworth, Michelle 284
Stark, Rodney 510
Statham, June 114, 479
Stillman, Richard J. II 420
Stone, Jennie 447
Strauss, Anselm 161
Straus, Murray A. 189
Sullivan, Andrew 136, 174
Sutherland, Edwin H. 203, 222, 629
Swaggart, Jimmy 522
Swedberg, Richard 391
T
Taylor, Ian 205,
Taylor, Karen 379
Taylor, Laurie 109, 331
Taylor, Frederick Winslow 360, 643
Thatcher, Margaret 125, 149, 212, 253, 289, 298, 317, 319, 406, 407, 419, 428, 460, 461, 537, 551, 643
Thomas, W. I. 596
Thompson, John B. 70, 432, 433, 452
Thompson, Warren S. 560
Thussu, Daya Kishan 426, 454
Tizard, Barbara 475
Tyler Miller, G. Jr 584
Tombs, Steve 223, 224
Tough, Joana 475
Townsend, Peter 297
Trevor, Malcolm 341
Tripp, David 427
Troeltsch, Ernst 501
Tutu, Desmond 237
U
Urry, John 88
V
van Damme, Jean-Claude 124
van Gennep, Arnold 501
van Kempen, Ronald 554
Vandersluis, Sarah Owen 86
Verropoulou, Georgia 376
Vidal, Denis 492
Vogler, Carolyn 374
Volgy, Thomas 287
W
Wajcman, Judy 339, 340, 371, 377
Walby, Sylvia 120, 121, 284
Walker, Robert 324
Wallis, Roy 512, 513
Walton, Paul 205, 234
Warburg, Margit 525
Warde, Alan 374
Webb, Rob 477
Weber, Max 29–34, 56, 154, 271–274, 290, 327–329, 332–337, 340, 341, 344, 346–349, 413, 432, 497, 499–501, 505, 517, 523, 608–610, 616–620, 622, 624, 628, 625, 631–633, 637, 639
Weeks, Jeffrey 133, 188
Weitzman, Lenore 116
Wells, John 219
Westergaard, John 276, 277, 477
Westerlung, David 525
Whittle, Christopher 341, 473
Wiles, Paul 310
Wilkins, Leslie 204
Wilkinson, Helen 182, 187
Wilkinson, Richard 152
Williams, Simon J. 161, 338
Willis, Bruce 124
Willis, Paul 477–479, 481
Willmott, Peter 174, 376
Willott, Sara 126
Wilson, Bryan 502, 512
Wilson, Jamie 377
Wilson, James Q. 207,
Wilson, William Julius 283, 304, 305
Winant, Howard 101
Wirth, Louis 531– 534, 552
Wyatt, Edward 473
Wyatt, Geoffrey 191
Wolkowitz, Carol 379
Wood, Stephen 364
Woodward, Chris 462
Woodward, Kath 584
Woolf, Virginia 166
Woolgar, Steve 104
Worrall, Anne 218
Worsley, Peter 516
Wright, Erik Olin 271, 273, 274
Z
Zammuner, Vanda Lucia 116
Zeitlin, Irving 495
Zerubavel, Eviatar 106
Zimbardo, Philip 596
Zmroczek, Christine 292
Znaniecki, Florian 596
Zubaida, Sami 518
Zuboff, Shoshana 359

Dalykinė rodyklė

A
abortai 410, 411, 504, 516, 521
adhokratija 345, 346
Afganistanas 41, 76, 520, 517, 518
Afrika
  Centrinė 557
  Šiaurės 226, 495, 518, 570
  Vakarų 42, 225, 546, 571
  į pietus nuo Sacharos 435, 439, 571
  nacionalinis kongresas (ANK) 236, 237
afroamerikiečiai 185, 241, 245, 304, 305
  Jungtinėse Valstijose 241, 245
  vyrų nedarbas 305
afroazijiečiai 184, 255, 256
afrokaribiečiai 153, 184–186, 193, 259, 300, 382
AIDS 83, 132, 133, 135, 139, 160, 188, 516
Airija 239, 252, 298, 308, 463–465, 509
  Amerikos airiai 239
  šcimos 239
  Šiaurės 408
    katalikų ir protestantų konfliktai 273
akių kontaktas 100, 107, 108
Albanija 262, 305
  Kosovo albanai 519
alkoholizmas 312, 313
alternatyvios gydymo formos 637
Alžyras 50, 78, 283, 517, 519
  alžyriečiai Prancūzijoje 305
amžius 146, 508, 639
amatininkai 357, 364, 385, 457
Amazon.com 196
America Online (AOL) 345, 444, 445, 451
  AOL-*Time Warner* 442, 445, 446
Amerika
  Centrinė 67, 561
  kultūra 247
  Lotynų 46, 51, 76, 80, 226, 394, 430, 439, 443, 522, 561, 566, 570, 573
  Pietų 21, 50, 225, 444, 511, 530, 561, 571
  Šiaurės 23, 40, 50, 68, 70, 75, 76, 139, 394, 438, 456, 494, 515, 522, 545, 569, 570
  visuomenė 202
amfetaminas 222
Amsterdamas 138, 226, 550
analizė, antrinė ir lyginamoji 597
anemija 153
anglies dvideginis 572–574, 576, 583, 645
Anglija 73, 126, 238, 415, 463, 483, 506, 572
  ir Velsas 137, 210, 211, 213, 214, 217, 220, 227, 259, 260, 312, 458, 504, 507, 569
anglikonų bažnyčia 496, 506, 508, 509, 537
animizmas 494, 495, 522, 627
anketos (klausimynai) 594
ankstyvoji komunikacijos priemonių teorija 430
anomija 26, 201, 205, 231, 359, 627
anonimiškumas 453, 552, 600
antibranduoliniai bei ekologiniai sąjūdžiai 411, 636
antiglobalizmo sąjūdis 81, 636
antimonopoliniai įstatymai 445, 449
antisemitizmas 241, 244
Antrasis pasaulinis karas 50, 56, 57, 68, 131, 181, 238, 249, 252, 261, 266, 286, 316, 323, 366, 381, 384, 404, 414, 416, 458, 488, 495, 512, 534, 536, 591
Antrasis pasaulis 50, 52, 54, 59, 66, 399, 627
antropologiniai duomenys 129
aparthcidas 55, 139, 236, 237, 238, 243, 627
apklausa 594, 599, 604, 627, 644, 645
  nacionalinė 594
  privalumai ir trūkumai 595
aplinka
  architektūrinė 332
  gamtinė 223, 582
  fizinė 55, 56, 59
  sukurtoji 534, 535, 642
aplinkos
  apsauga 409, 564
  ekologija 627
  grėsmės 564
  išteklių naudojimas 557
  tarša 320
aplinkosauga 44, 404, 411, 412, 516, 562, 570, 571
apokalipsizmas 516, 524, 627
Apollo Communications 457
apvaisinimas, dirbtinis 188
arabų valstybės 415, 439, 448, 449, 566
Arabsat 448
architektūra 332
  kalėjimų 334
Argentina 62, 407, 560, 580
aristokratai 270, 271, 396, 614
  aristokratiškas skurdas 272
Arktics ledo dangos ploto pokyčiai 574, 575
Armėnija 67, 250
ARPANET 438
Artimieji Rytai 30, 608
artumo trauka 106, 107, 109, 627
asimiliacija 246, 247, 265, 627
asmeninė erdvė 120, 627
asmeninio gyvenimo demokratizavimas 624
asmenybė 199, 200, 205
  autoritarinė 244, 628
asmenybės stabilizacija 172, 627
astrologija 494, 501, 637
atkerėjimas 31
„atpirkimo ožių“ paieška 243, 244, 247, 265, 627
atranka 594, 595, 627
  atsitiktinė 595, 628
atsako šūktelėjimai 97, 627
atsargos nuostata 579, 627
atsictis nuo rinkos 315, 627
atsinaujinantys gamtiniai ištekliai 565, 583
atskirtis
  ekonominė 307
  kaimo 310
  politinė 307
  socialinė 245, 294–324, 483, 539, 641
    jaunimo 309, 310
atstovavimas
  daugumos ir proporcinis 404
atstumas
  asmeninis, intymusis, socialinis, viešas 104
atvirkštinės rūpybos dėsnis 154, 628
augimo ribos 562, 563, 583, 584
auka, nusikaltimo 206, 207, 210, 212, 217, 220, 223, 232, 233
  „aukos apkaltos“ ir „sistemos apkaltos“ teorijos 301
aukštojo mokslo finansavimo krizė 467
aukštuomenė 279
aukštyncigis mobilumas 286
Aum Shinrikyo, sekta Japonijoje 413, 514, 516
Australija 49, 50, 59, 65, 76, 163, 249, 253, 357, 394, 398, 430, 450, 465, 497, 580
  aborigenai 55, 498
Austrija 298, 308, 383, 405, 464
  rinkimai 405
autoritarinė
  asmenybė 244, 628
  politinė sistema 55, 478
  valstybė 402, 418, 628
  vyriausybė 447
autoritarizmas 245, 395, 398, 399, 402, 411, 417, 484
Azija
  Centrinė 46
  Pietų 51, 80, 183, 439, 471, 483, 518
    pietų azijiečiai 184, 193
      smulkusis verslas 256
      šcimos 183
  Pietryčių 51, 225, 226, 439

Rytų 46, 51, 78, 80, 439, 564
Vidurinė 66, 398
Azijos bei Ramiojo vandenyno regionas 68, 70
„Azijos tigrai" 51, 68
B
badas 561, 587
Balkanai 247, 405, 506
balsavimo teisė 398, 624
Baltarusija 262
Baltijos valstybės 66, 398
Baltimorė 472, 541
„Baltoji knyga" 459, 462, 463
„baltosios apykaklės" 22, 147, 206, 223, 233, 273, 279–282, 284, 286–288, 290, 291, 304, 354, 355, 367, 385, 408, 409, 638
„baltųjų apykaklių" nusikaltimai 202, 222, 223, 628
Bangladešas 40, 49, 253, 256, 483, 573
bangladešiečiai 184, 255, 256, 258, 259, 260, 300, 382, 483
bankininkystė, internetinė 343
Bankokas 550
baptistai 508–510
Pietų baptistų konventas 510, 521
Barselona 550, 551
planas „Barselona 2000" 550, 551
baudžiamosios justicijos sistema 205, 213, 214, 217, 218, 220, 243, 259, 261, 331, 333
baudžiauninkai 270, 271
Baudrillardo hiperrealybės pasaulis 429, 431, 640
bažnyčia 129, 316, 458, 494, 497, 500–513, 515, 521–524, 628, 640
Anglikonų 501, 502, 504–506, 508, 510, 523, 537
elektroninė 521, 522, 524
Katalikų 497, 503–506, 510, 515
oficialioji 503, 511, 515
tradicinė 505, 524
Trinitorių 508, 509, 511
Scientologijos 513
BBC 423–426, 449, 456
BBC Radio 4 504
BBC World News 450
bedarbiai 276, 283, 284, 300, 305–308, 318, 320, 321, 381, 383, 388, 637, 639; *taip pat žr.* nedarbas
ilgalaikiai 283, 306, 320, 321, 382
bėgimas į priemiesčius 551
Belgija 65, 135, 249, 261, 298, 308, 396, 404, 464, 465
benamiai 198, 283, 311, 312, 545, 551, 557, 628
Britanijoje 311
benamystė 307, 310–313, 318, 320, 324, 402, 538
bendrasis gimstamumo rodiklis 558
bendrasis mirtingumo rodiklis 558
bendravimas
neverbalinis 91, 93, 104, 108, 120, 637
nuotolinis 440
bendricji supratimo pagrindai 94, 628
bendruomeninis vičšosios tvarkos palaikymas 216, 232
Benetton 344, 346
Berlyno siena 66, 261, 437, 448, 637
Bernsteinas: kalbos kodai 98, 475
Bertelsmann 442, 445, 446
besivystantis pasaulis 50, 51, 78, 82, 140, 416, 417, 447, 453, 532, 542, 545, 546, 552, 553, 556
didmiesčiai 553
gimstamumas 546
urbanizacijos atcitis 546
besvorė ekonomika 65
betarpiška sąveika 642
„betėvystė" 181, 183, 193, 489, 628
Beveridge'o pranešimas (*The Beveridge Report*) 316, 317
biografinė medžiaga 596
biografinių darbų svarba 168
biologija ir seksualinė elgsena 128
biologinė įvairovė 570, 571, 628, 644
mažėjimas 583
biologinė lytis 113, 114, 116, 117, 140
biologinės ir socialinės lyties skirtybės 628
biologinės rasės koncepcija 243
biologinės savybės 112, 117, 639
biologiniai „nusikaltėlių tipai" 198, 199
biologinis redukcionizmas 120
biomedicininis sveikatos modelis 133, 145, 154, 155, 158, 166, 628, 634
kritika 156
Birminghamas 253, 477, 478, 550
Birminghamo šiuolaikinių kultūros studijų centras 205, 246
biseksualumas 128
biurokratija 279, 319, 327–332, 335–338, 340, 341, 344, 345–349, 407, 448, 617, 622, 628, 637
„Anapus biurokratijos?" 332, 340
ir demokratija 335
disfunkcijos 330
idealusis tipas 328
mažėjimas 332, 345, 346, 349, 628
biurokratinės
taisyklės 330, 348
hierarchijos 341
organizacijos 328, 336, 341, 342, 411, 502, 632
struktūros 340
biurokratinis ritualizmas 330, 348
biurokratizacija, kalėjimų 333
biurokratizmas 386, 502
Bolivija 224, 412
Bosnija 67, 247, 248, 510, 519
Bostonas 529, 352, 533, 537
Bourdieu, švietimas ir kultūrinė reprodukcija 477
Bredfordas 509
Bredfordo būsto forumas (*Bradford Housing Forum*) 258
branduolinės medžiagos 226, 412
Brazilija 45, 50, 51, 208, 439, 522, 576, 580, 637
Brikstonas 538, 539
Britanija
Atvirasis universitetas 456, 468
aukštojo mokslo sistema 467
etninė įvairovė 255
gerovės valstybė 316, 323
imigracijos politika 252, 253
indai 382
musulmonų bendruomenė 507
nedarbas 381
nusikalstamumas 312
pilietybės įstatymas 252, 253
pinigų sistema 612
rinkimų politika 406
skurdo rodikliai 322
sveikatos modelis 146
švietimas 463
klasikinės vidurinės mokyklos 459–462
ištakos ir raida 458
„užjūrio piliečių" kategorija 253
„žlungančių mokyklų" gelbėjimas 474
Brundtland pranešimas 563, 564
budizmas 415, 494, 496, 497, 499, 503, 512, 630
Bulgarija 286, 399, 518, 580
Bull 92
būstas 258, 259, 264, 272, 280, 309, 310, 312–319, 323, 545, 550, 560
būsto aprūpinimo aktyvistų grupė 312
Būsto įstatymas 318
buvusios Sovietų sąjungos šalys 208, 226, 261, 262
BVP 314, 459, 472, 545
vienam gyventojui 79
C
Castellsas: urbanizacija ir socialiniai sąjūdžiai 535
CBS 424, 450
CBS Records 446
CD Universe interneto svetainė 197
centro kairės politika 408, 419
ceremonialai 493, 494, 498
Channel 4 423, 428
Channel 5 423
Chiapo žemių indėnai 413
Chodorow lyčių raidos teorija 115
cholera 158, 640
chromosomos 113
chroniško pervargimo sindromas 157
chuliganizmas, sąveikos 640
Citybank 197
Ciūrichas 548
civilizacijos 46, 48, 53, 55
ankstyviausios 46
moderniosios 414
neindustrinės 48
nevakarietiškos 500
senovės 46, 49, 430
CNBC 426
CNN 426, 432, 444
Coca-Cola 68
Colgate-Palmolive 68
Columbia Pictures 446
CompuServe 444
Comte'o trijų pakopų dėsnis 24
cukrinis diabetas 153, 158
Č
Čečėnija 415, 517, 519, 520
Čekijos Respublika 66, 262, 369, 395, 398
Čekoslovakija 50, 286, 399
Černobylio atominė elektrinė 77
Čikaga 304, 305, 531, 537, 548, 551, 596

Čikagos sociologų mokykla 531, 535, 552, 554
Čikagos universitetas 531, 533
Čilė 62, 65, 78, 522
D
Daily Telegraph 260
Danija 112, 135, 138, 286, 298, 308, 464
daosizmas 496, 497, 499
darbas 628
emocinis 586
fizinis 355, 367, 376, 384, 586, 629
ir ekonominis gyvenimas 65, 73, 119, 174, 220, 279, 281, 284–286, 352–391, 487
ir privatus gyvenimas 341
ir šeima 118, 369, 374
šeimai palanki politika 390
komandinis 339, 342, 362, 363, 390
lankstusis 353, 386
mokamas 354, 364, 366, 368–373, 380, 381, 388–391, 628, 638
namuose 372–374, 379, 390
pasidalijimas 174, 372–374, 390
ne namuose 364, 372
ne visą dieną 287, 367–371, 377, 381, 388
nefizinis 384
nemokamas 354, 373
nuotolinis 379
samdomasis 28, 359
savanoriškas 354
savarankiškas (sau) 256, 257
visą dieną 375, 377, 381, 388
„visą gyvenimą" 73, 341, 384, 387
darbingo amžiaus gyventojai 355
darbininkai 275, 280, 287, 288, 290, 467, 468, 475, 478
iš dalies kvalifikuoti 272, 284, 288, 299, 354, 367
nekvalifikuoti 272, 284, 288, 299, 301, 310, 354, 363, 379
darbininkų
klasė 205, 246, 271–273, 275, 276, 279–282, 286, 290, 306, 312, 317, 376, 388, 406, 475, 477, 508, 622, 629
kintanti 280
motyvacija 362
teisės 298
Darbo jėgos tyrimas (*Labour Force Survey*, LFS) 254, 256, 257, 355
darbo
išcentrinimas 361
jėga 342, 364, 366, 375, 388, 545, 632
migracija 261
valdymas 273
kaita 352
komanda 328, 339, 341, 362, 363
tarpdisciplininė 362
laikas 127
modeliai 73
padėtis 275, 276
pasidalijimas 274, 357, 359, 360, 368, 372, 373, 374, 388, 389, 391, 414, 629
ir ekonominė priklausomybė 357
namuose 372–374, 390
pagal lytis 117, 123, 366, 368
tarptautinis 63
pobūdis moderniosiose visuomenėse 353, 389, 615
reikšmės nuosmukis 388
rinka 73, 219, 249, 252, 257, 276, 299, 301, 302, 304, 307, 309, 310, 313, 320, 364, 366, 367, 369, 371–377, 380–382, 384, 388, 390, 464, 488, 582, 638, 644
nepastovumas 239
savaitės ilgėjimas 375
sąvoka 353
segregacija pagal lytį 367, 369, 371, 390, 629
stažas 341
sutartis 276
transformacija 361, 390
užmokestis 127, 257, 264, 274, 275, 316, 341, 353, 354, 364, 390, 560
minimalusis 313, 370
progresinis 360
skirtumas 367, 368, 370
dėl kilmės 372
dėl motinystės 371, 372
tarp moterų ir vyrų 371
vieta 287, 288, 337, 352–355, 357–359, 361–364, 367, 369–371, 374, 377, 379–381, 383–386, 388–390, 545, 589
darbo–šeimos iššūkis 374, 377, 378, 380
darbuotojai
„laidiniai" 359, 379
samdomi 257
darbuotojų
charakteristikos 334
dalyvavimas valdyme 342
kaita 387
nuostatos dėl darbo 369
„daugiadarbiai" 387, 388, 390, 629
daugiaetniškumas 248, 264
daugiakultūriškumas 40, 243, 266
daugianacionalinės korporacijos 343, 453, 547
daugiapartinė sistema 401, 404, 447
daugumos atstovavimas *žr.* mažoritarinis
DdoS (*distributed denial of service*) 196, 197, 226, 227
dediferenciacija 346
Delta Airlines 586
demografija 155, 166, 249, 560, 557, 558, 560, 582, 583, 629
prognozės 163
demografinė perspektyva 546, 560, 561, 582, 629
demografiniai pokyčiai 561
demokratėjimo procesas 399
demokratija 335, 336, 394–419, 446, 447, 453, 620, 621, 624, 629
ankstyvoji raida 431
atstovaujamoji 397, 418, 628
globalizacija 399
jausmų 624
liberalioji 395, 398, 399, 401, 402, 404, 419
tiesioginė (dalyvaujamoji) 396, 397, 418, 643
ir viešoji sritis 620
demokratijos
paradoksas 402
plėtra 450
demokratinė
politinė institucija 412
valdymo forma 394
šalys 403
denominacija 129, 501, 502, 504, 508, 510, 512, 523, 629
deportacija 253
depresija 144, 145, 149, 151, 157, 313, 383
deviacija 135, 197–206, 213, 222, 229, 231–233, 629, 630, 636
antrinė 204, 627
adaptyvioji funkcija 201
išmoktoji 203
pirminė 204, 627, 638
santykinė 202
standartinė 601, 642
deviacijos
ir nusikaltimo ryšys 196
samprata 197, 231
spiralė 629
stiprinimas 204, 629
teorija 198, 201, 205
tyrimai 198
deviacinė
elgsena 197, 203, 205, 208, 209, 231, 232, 636
subkultūra 198, 629
veikla 619
deviantai 114, 133, 196, 203, 204, 232, 233
etiketės 203, 232
dezintegracija, socialinė 305
dėmesio stoka dėl hiperaktyvumo 157
diaspora 250, 252, 266, 629
didelio pasitikėjimo sistema 361, 629
Didysis brolis 451
didmiesčiai 127, 134, 216, 225, 431, 528, 547
Amerikos 537
globaliniai 71, 528, 547, 548, 550, 553
ir nelygybė 548
ir periferija 548
kaip politiniai ir ekonominiai veiksniai 553
didmiesčių
hierarchija 548
problemos mažiau išsivysčiusiose šalyse 545
tinklai 551–553
vaidmuo 49
Didžiojo Londono taryba 551
Didžioji Britanija *žr.* Britanija
Dievas 493–495, 497, 499, 500, 502–505, 507, 508, 510, 511, 515, 517, 519, 521, 523
dievybės, moteriškosios 503, 523
diferencinis ryšys 203, 629
dirbamos žemės plotų mažėjimas 562
dirvožemio erozija 570
Discovery 426
diskriminacija 154, 237, 239–241, 243, 245, 247, 255, 253, 258, 259, 265, 337, 406, 629, 632, 639
dėl amžiaus 165, 167, 629
etninė 243, 255, 534, 632
rasinė 236, 237, 255, 257, 258
socialinė 238
pagal lytį 114, 119, 481
mokyklose ir universitetuose 482

diskursas 619, 629
Disney Company 451
Disney/ABC 446
dizainas 281, 282, 359, 362
dykumėjimas 570, 573, 629
dokumentinis tyrimas 597, 599, 629
dorovė 493, 495, 496
Dovydo atžalų kultas 514, 516
dramaturginis modelis 101, 108, 629
draudimas 211, 215, 216, 223, 330, 336, 347
Dunciero ir Molotchio sąvcikos chuliganizmo tyrimas 96
Durhamo kalėjimas 331
Durkheimo religijos apibūdinimas 498
Dvasių šokio kultas 515, 516
dvietapis komunikacijos srautas 595
dvigubi standartai 130, 131, 141
dvigubo pricaugio trukmė 558, 629
dvipartinės sistemos 404, 405
E
EBPO (*Organization for Economic Cooperation and Development, OECD*) 294, 356, 357, 435, 436, 439, 464, 465, 545
Edison Project 473
Egiptas 65, 449, 495, 517, 519, 520, 573, 580
ekologija 404, 531, 562, 576, 582, 622
aplinkos 562, 627
miesto 531, 532, 535, 536, 630
ekologinė
grėsmė 549, 539
katastrofa 223, 516
modernizacija 409, 581, 583, 630
traktuotė 531, 630
problema 78
ekologinis
efektyvumas 581, 583, 630
sąjūdis 412, 636
ekonomika
bendroji 545
elektroninė 68, 340, 402
globalinė 402, 548, 553
informacinė 371
naujoji 281, 356
neformalioji 354, 542, 545, 553, 637
paslaugų 384, 586
planinė 337, 399
rinkos 401, 407, 548
žinių 356, 645
ekonomikos
integravimasis 65
nuosmukis 407, 620
plėtra 409, 476
raida 414, 609
restruktūrizacija 257
sistema 354, 357, 389
valdymas 406
ekonominė
atskirtis 307
integracija 413, 546, 553
nelygybė 202
tarpusavio priklausomybė 357, 630
Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacija *žr.* EBPO
Ekonominių ir socialinių tyrimų taryba (ESTT) 288, 363, 383, 371
ekonominių
išteklių valdymas 273
rinkų išcentrinimas 289
veiksnių įtaką kaitai 616
eksperimentas 596, 599, 604, 630
ekstazis 222, 282
ektomorfiškumas 198
elektroninė
biblioteka 456
prekyba 196, 343
skelbimų lenta 438
informavimo priemonė 521, 522, 625
elektroninis
įsibrovimas 227
komunikavimas 107, 618, 457
nusikaltimas 211, 226, 227, 233, 630
paštas 106, 197, 335, 343, 352, 358, 403, 438–440, 469, 517
pamokslininkas 522
sekimas 403
universitetas 468, 488
virusas 75
elgsena, asociali 222, 233
emigracija 249, 630
emocinis ir bendražmogiškasis intelektas 486
endogamija 240
endomorfiškumas 198
energijos šaltinis 562
epidemijos 158, 556
epidemiologija, socialinė 146, 630
erdvė
asmeninė 104, 109, 627
kibernetinė 440, 439, 441, 487, 633
viešoji 216
Erikson 275
erozija, dirvožemio 562, 564, 570, 571, 573, 629
Esping-Andersenas: trys gerovės pasauliai 315
ESRC (*Economic and Social Research Council*) 308, 371, 383, 402
Essexo mobilumo tyrimas 288
Estija 262, 286, 439
ESTT *žr.* Ekonominių ir socialinių tyrimų taryba
etikečių klijavimas 125, 203–205, 209, 223, 232, 238–240, 331, 629, 630
teorijos kritika 205
etikos dilema 604, 623
etinės religijos 496, 630
Etiopija 42, 49, 76
etniškumas 120, 141, 236, 239, 247, 265, 302, 305, 457, 482, 614, 616, 630
etninė
bendruomenė 414, 502
diskriminacija 534
integracija 237, 246, 265
įvairovė 237, 246, 247, 264
Jungtinėje Karalystėje 254
kilmė 483
konkurencija ir antagonizmas 245, 246, 265, 417, 538
nelygybė 237
priklausomybė 71, 254, 258
subkultūra 184
etninės mažumos 154, 166, 202, 239–243, 246, 247, 254–261, 266, 278, 283, 300, 305, 306, 322, 323, 382–485, 508, 532, 536, 645
grupė 193, 239, 240, 241, 243, 245–248, 250, 252, 254, 255, 258, 259, 261, 264, 266, 267, 383, 397, 416, 417, 482, 483
tarpusavio konfliktai 245, 247
uždarumas 245, 258
padėtis darbo rinkoje 255, 338
šcimos 183
švietimas 482
teisės 447
užimtumo modelių tendencijos 255
etninis
anklavas 248
identitetas 250, 417
išsigryninimas 262
konfliktas 237, 245–248, 264–266, 414
susiskaldymas 248, 538
valymas 247, 248, 266, 630
„atvirkštinis" 248
etniniai
santykiai 248, 261
skirtumai 239, 241, 243, 247, 265, 416, 484
Didžiojoje Britanijoje 183
etnocentrizmas 41, 58, 245, 630
etnografija 593, 599, 600, 630
privalumai ir ribotumai 593
etnografinis tyrimas 125, 594, 598, 600, 604
etnometodologija 94, 108, 630, 643
etnosas 414–416, 630
Europa
Rytų 29, 50, 59, 66, 68, 80, 137, 225, 261, 264, 394, 398, 399, 401, 404, 405, 407, 418, 424, 425, 439, 566, 569, 580, 616, 618, 627, 633
Šiaurės 566
Vakarų 40, 46, 139, 183, 228, 247, 261, 264, 305, 306, 361, 394, 398, 404, 407, 415, 423, 541
viduramžių 495, 497, 506, 515, 516, 556
Vidurio 398, 246, 252, 262, 264
Europos
didmiesčiai 550, 551
ekonomikos pažanga 608
integracijos procesas 262, 637
sienų kontrolės performavimas 262
Europos Parlamentas 416
Europos Sąjunga 66, 70, 77, 82, 83, 183, 186, 262–264, 266, 281, 298, 305, 308, 357, 375, 380, 405, 416, 444, 450, 451, 463, 569, 574
„Europos tvirtovė" 264, 406, 630
Europos valiutų sąjunga (*European Monetary Union*) 397
Europos Žmogaus Teisių Teismas 416
evoliucionizmas 492
F
Facial Action Coding System (FACS) 91, 92
faktai, socialiniai 43, 641, 604, 612
feminizmas 44, 115, 116, 119–122, 124, 126, 127, 134, 139, 140, 172, 192, 217, 218, 221, 284, 337, 369, 411, 481, 504, 516, 615, 616, 621, 625, 628, 630, 636

ankstyvasis 337
juodaodžių 119, 122, 140, 633
lesbietiškasis 134
liberalusis 119, 140, 337, 338, 634
radikalusis 119, 120, 134, 140, 189, 337, 338, 516, 639
šeimos tyrimai 175
feodalizmas 270
Filipinai 68, 75, 138, 301
filmai 422, 427–429, 432, 441, 443–445, 448, 450, 618
animaciniai 427, 444
siaubo 429
detektyviniai 427
finansų
krizė 536
rinkos 83, 223, 547
integracija 63
tvarkymas per internetą 343
fiziniai senėjimo padariniai 164
Fynikso universitetas 456, 457, 468, 473
fokusuota sąvoka 99, 630
Folklando salos 407, 428
Food and Agricultural Organization, FAO 562
Ford Motor 68
fordizmas 359–362, 364, 389, 390, 630, 638
jo ribotumas 360
formalūs santykiai organizacijose 329, 631
Fortune 444
Foucault organizacijų teorija 332
Fox Broadcasting Company 450
Frankfurtas 305, 343, 548
Frankfurto mokykla 431, 432
Freudo lyčių raidos teorija 115
Friends of the Earth („Žemės draugai") 562
fundamentalizmas 264, 512, 516–522, 524, 631
Amerikos 521
islamiškasis 517–519
krikščioniškasis 517, 519, 521, 522, 524
musulmonų 517
religinis 501, 516, 522
funkcinis raštingumas 471, 472
funkcionalizmas 32, 33, 43, 114, 117, 118, 140, 159, 172, 192, 198, 200, 202, 231, 274, 314, 414, 613, 631, 635, 640
šeimos teorijos 172

G

galantiškumo tezė 218
galia 113, 205, 206, 232, 272, 336, 394, 395, 433, 600, 619, 631, 639 641, 644
galios
ir nelygybės modeliai 238,
ir valdžios skirtumai 395, 641
išsaugojimas 205, 232
netekimas apačioje ir sutelkimas viršūnėje 336
pusiausvyra 205
pažeista 338
santykiai 600
studijos 619
Gallupo apklausa 253
galvijų spongiforminė encefalopatija (*angl.* BSE) 76, 77
gamyba
grupinė 362, 363
ikimodernioji 354
masinė 364, 389, 635
konvejerinė 334, 335
lanksčioji 362
gamybos priemonės 271–273, 282, 631
Gana 50, 65
Garfinkelio eksperimentai 94
gatvės
išmintis 99
nusikaltimai 222
„gatvės vyrai" 96
geležinis oligarchijos dėsnis 336, 348, 631
General Motors 68
genetiškai modifikuoti organizmai (GMO) 412, 571, 577, 631
genetiškai modifikuotas maistas 76, 77, 411, 577–580, 583, 621, 636
genetika 113, 153, 238, 484
genocidas 248, 250, 266, 631
gerontologija 162, 167, 631
gerovės režimas 315, 316
liberalusis 315, 316
gerovės valstybė 302, 310, 313–317, 319–321, 323, 631
gerovės valstybės reforma 317, 409
gestai 91–93, 95, 99, 100, 106, 108
„geto varguomenė" 305
gėjai 125, 126, 128, 133–135, 141, 221, 511; *taip pat žr.* homoseksualumas
elgsenos tipai 135
ir lesbiečių partnerystė 187, 188
išsilaisvinimo sąjūdis 134, 205
giminystė 171, 192, 631
gimstamumas 153, 173, 326, 366, 465, 542, 546, 556–558, 560, 561, 582, 583
ikimoderniosiose visuomenėse 556
gimstamumo
ir mirtingumo pusiausvyra 556
mažinimo programa 560
reguliavimas 153
rodiklis, specialusis 558, 582
„Gydytojai be sienų" (*Médecins Sans Frontières*) 66
gyvenimas
ant šaligatvio 528
po mirties 507, 510
gyvenimo būdo (gyvensenos) pasirinkimas 21, 272, 273, 282, 283, 290, 297, 301, 313, 320–322, 361, 540, 631, 633
gyvenimo
istorijos 596, 604, 631
standartas 271, 280, 283, 322, 556, 564
minimalus 305
šansas 117, 272, 274, 275, 279, 290, 306
trukmė, tikėtina 146, 163, 289, 540, 558
gyventojų
gausėjimas 78, 555–558, 560, 561, 563, 577, 582
besivystančiame pasaulyje 546, 558
ir ekologinė krizė 75, 76, 411, 531, 542
prognozės 561
pricaugis 556, 558, 560, 561, 629, 635
besivystančio pasaulio didmiesčiuose 545
pusiausvyra 629
skaičiaus ir maisto išteklių santykis 556
„žilimas" 317
gyvulių augintojų visuomenės 46, 48, 55, 58, 631
Glazgas 312, 550
Glazgo universiteto informavimo priemonių tyrimo grupė (*The Glasgow Media Group*) 427–429, 433
globalinė
migracija 237, 251
rinka 343, 417, 441
vadyba 83
globalinis miestas 546, 553, 631
globalinis kaimas 431, 631
globalios pilietinės visuomenės 413
ir žiniasklaida 441
ir nelygybė 78
ir rizika 74, 77, 412
ir socialiniai sąjūdžiai 411
skatinantys veiksniai 63, 356
globalizacija 42, 62, 63, 74, 83, 139, 301, 314, 332, 340, 344, 397, 399, 401, 402, 412, 413, 417, 418, 420, 422, 519, 528, 546, 553, 597, 631
diskusijos dėl globalizacijos 69
globalizacijos
poveikis 71, 413
socialinei sąveikai 88
procesai 53, 139, 140, 266, 342
samprata 63
stiprėjimo priežastys 66
Goldthorpe'o klasių schema 275, 276
Graikija 40, 68, 261, 298, 308, 464, 495, 518, 562
senovės 396, 493, 529, 635
Greenpeace 66, 562
Greenwich Village 528, 549, 554, 598, 599
Grenlandija 40, 586
grėsmė aplinkai 75, 565, 566, 583
Grinvičo laikas (*Greenwich Mean Time*, GMT) 105
grupė
etninė 629, 630
mažumų 635
socialinė 330, 641
grupės uždarumas 245, 265, 631
Guardian 482

H

Hare Krišna 198, 512, 636
HarperCollins 450
Harvardas 464, 486
Harvey: erdvės struktūros pertvarka 534
Hassano al-Turabio Nacionalinio gelbėjimo frontas 518, 520
Hawthorne'o (Hotorno) efektas 596
Headmasters' Conference (HMC) 460
hegemonijos koncepcija 124
Heknis (*Hackney*) 474, 538
heroinas 222, 226
heteroseksizmas 134, 135, 631

heteroseksualumas 114, 121, 124–126, 128, 130, 134–136, 141, 142, 188, 631
  hegemoninis 126
hierarchija 332, 502
  biurokratinė 341, 345
  didmiesčių 548
  valdžios 332, 335, 340, 347
hiperaktyvumas, vaikų 157
hiperglobalistai 69–71, 84
hiperrealybė 431, 432, 632, 640
hipotezė 589, 632, 636
Hitachi 341
HMSO (Oficialiųjų dokumentų leidybos valdyba) 209, 219, 222, 227, 254, 255, 259, 260, 300, 303, 308, 366, 367, 371, 375, 382, 383, 423, 438, 467, 469, 483, 507, 508, 566, 569, 574
Holivudas 422, 443, 444, 446
homeopatija 144, 157
homofobija 134, 135, 241, 632
homoseksualumas 124–126, 128, 129, 132–136, 141, 155, 187, 188, 193, 221, 232, 241, 518, 521, 632
  požiūriai į jį 134, 141
  Vakarų kultūroje 133
homoseksualios poros 141, 188, 193
homoseksualų
  santuoka 135, 136
  teisės 133–135, 412
homosocialumas, vyrų 337
Honda 581
Honkongas 225, 253, 422, 426, 443, 446, 450, 544, 548, 553
  Honkongo-Gvandongo megamiestas 542, 544
hormonai 76, 112, 113
I
IBM 345
išankstinis nusistatymas 237–241, 243–247, 258, 266, 629, 632, 639
  dėl lyties 481
„išdaužytų langų" teorija 207, 216, 232, 632, 637
idealusis tipas 30, 632
identitetas 43, 44, 58, 416, 417, 632
  asmeninis 44, 622
  deviacinis 204
  etninis 249, 250, 417
  juodaodžių 240
  kolektyvinis 44
  kultūrinis 414, 448, 449
  lyties 115
  mišrusis 74
  savimonės 44, 59, 72, 203, 204, 640
  socialinis 44, 58, 59, 641
  tautinis 417
  vyriškasis 115, 122, 123
identiteto
  poreikis 414
  raida 289
  samprata 44
  struktūra 290
ideologija 433, 614, 619, 632
  ir informavimo priemonės 433
ikimoderniųjų visuomenių tipai 48
ikisantuokiniai seksualiniai santykiai 130, 131, 132, 135
Illichas: „slaptoji mokymo programa" 476
imigracija 248–250, 252–254, 405, 406, 419, 632
  į Jungtinę Karalystę 252
  ir etniniai santykiai Europos šalyse 261
  nelegali 262, 263, 266, 557
  tarptautinė 252
imigracijos
  politika 243, 253, 254
    pokyčiai 262
  tendencijos 237
imigrantai 246, 247, 252, 249, 404, 405, 529
  bendruomenė 254
  darbininkų modelis 249
  gyvenamos teritorijos 533
  naujieji 305
  skaičiaus didėjimas 249
imperija 46, 417, 418
indai 250, 255, 256, 258–260, 483
  ekonominė sėkmė 256
  Britanijoje 382
Indija 30, 40, 46, 50, 56, 64, 78, 162, 184, 198, 252, 270, 398, 415, 416, 426, 443, 444, 447, 450, 451, 561, 465, 482, 483, 485, 492, 494, 496, 497, 500, 511, 517, 557, 561, 566, 580, 608
  Bhopalo chemijos gamykla 223
  kastų sistema 270
  televizija 426
individualizmas 71, 72
Indonezija 62, 394, 399, 519, 522, 564, 570, 571
induizmas 270, 492, 496, 497, 499, 500, 502, 506, 509, 511, 512
industrializacija 44, 46, 49, 457, 359, 632
industrinės visuomenės 46, 59, 632
informacijos
  amžius 65, 196, 356, 385, 439
  greitkelis 451
  mainai internete 403
  skurdas 470, 488, 632
  srautai 66
informacinės technologijos 274, 279–281, 301, 335, 340, 342, 344, 347, 349, 358, 359, 362–364, 378, 384, 388, 403, 411–413, 419, 469–471, 474, 488, 516, 528, 539, 553, 571, 581, 587, 615, 620, 623
  povoikis darbo vietoms 352
  sklaida 66, 84
informavimo priemonės 422–434, 441, 442, 444–453, 521
  imperializmas 442
  teorijos 430, 452
institucijos 55, 395
  demokratinės 402
  moderniosios 619, 621
  tarptautinės 412
  totalinės 335, 644
institucinė ir likutinė socialinė parama 314, 317
institucinės priežiūros mažinimas 311, 318, 323, 632
institucionalizacijos krizė 126
instrumentinis kolektyvizmas 282
instrumentinis požiūris į darbą 359
Intel 473
intelektas 457, 484–486, 489, 632
  bendražmogiškasis 486
  emocinis 486, 489, 630
  sudėtinis 486
intelekto koeficientas (IQ) 484–486, 489, 632
interakcionizmas 198, 202, 203
interesai, piliečių 398, 418
interesų
  formavimo krizė 126
  grupės 402
International Business Machines (IBM) 344
internetas 57, 64, 65, 71, 79, 84, 88, 91, 106, 107, 211, 227, 233, 264, 278, 289, 335, 343, 358, 401, 403, 412, 413, 422, 423, 435–441, 443–445, 450–454, 456, 457, 469–471, 517, 598, 618, 632
  belaidis 436
  ir demokratizacija 403
internetinė bankininkystė 343
internetinis mokymasis 457, 468, 469, 632, 636
internuotųjų asmenų centras 253, 264
Irakas 262, 415, 398, 517, 520
Iranas 399, 415, 446, 449, 511, 517–520, 524
  Irano islamiškoji revoliucija 518, 524
islamas 55, 399, 447–449, 495, 496, 499, 502, 511, 517–520, 522, 523, 560
  ir Vakarai 518
islamiškasis
  atgimimas 517–519
  fundamentalizmas 496, 511, 517–519, 524
  šariatas 41
islamizmas
  konservatyvusis 518
  nuosaikusis 520
  opozicijoje, valdžioje 520
islamo ekstremistai 520
Ispanija 62, 261, 298, 308, 404, 415, 464, 518, 580
  baskų regionas 67, 415, 416
    separatistų grupės 415
  kolonijos 50
istorinė analizė 596, 604
išnaudojimas 271, 632
išsilavinimas 274, 288, 289, 297, 302, 383, 409, 456, 458, 459, 460, 471, 488
  aukštasis 456
  mergaičių 588
  vidurinis 459
  žemas 305
ištekliai 556, 563
  atsinaujinantys 569
  nuolatiniai 556
  senkantys 569
išteklių paskirstymas 245, 633
ištikimybė, naujoji 132
Italija 40, 137, 261, 262, 286, 298, 308, 357, 404, 406, 444, 446, 505, 510, 542, 563, 610
  madų pramonė 548
  miestų centrai 542

Šiaurės 548
Izraelis 62, 68, 405, 414, 415, 482, 495
įgimtos individų savybės 198
įgūdžiai 272, 273
įgūdžių portfelis 387, 390
įspūdžio valdymas 101, 633
įstatymai 199, 205, 231
„įstatymo ir tvarkos" politika 551
įvaizdis 402, 432
J
Jamaika 42, 253
Japonija 39, 49, 50, 57, 59, 64, 65, 68, 152, 138, 227, 286, 340–342, 356, 346, 357, 360–362, 396, 398, 412, 413, 417, 436, 438, 443, 444, 450, 484, 485, 497, 514, 532, 576, 580
ekonomika 340
jakudzų gaujos 226
japoniškasis valdymo modelis 341, 342, 348
kultūra 39
jaunimas 388
atskirtis 309, 310
bažnyčios lankymas 508
darbo rinka 310
darbo užmokestis 310
ir nusikalstamumas 219, 222
Jehovos liudytojai 508, 509
Jėzus Kristus 56, 493, 495, 496, 500, 502–504, 507, 508, 515, 519
jokymizmas 515, 516
Jordanija 396, 449
Josepho Rowntree fondas (*Joseph Rowntree Foundation*) 297, 300, 363, 375, 384, 385
judaizmas 495, 496, 499, 506, 509–511, 523
Jugoslavija 67, 247, 248, 262, 266, 398, 411, 414, 518, 519, 637
Jungtinė Karalystė
klasių sistema 284
seksualinis priekabiavimas 338
Jungtinės Amerikos Valstijos
iniciatyvūs švietimo verslininkai 472
juodaodžiai Jungtinėse Valstijose 614
Federacinis tyrimų biuras (FTB) 196, 227
teisingumo sistema 230
Teisingumo valdyba 230
Jungtinės Tautos (JT) 66, 78, 83, 137, 248, 405, 529, 556, 561, 563, 570
JT Habitat konferencija 552
Švietimo, mokslo ir kultūros organizacija 443
ginkluotosios pajėgos 394
moterų konferencija 139
Vystymo programa 471, 564
„juoda – gražu" 240
„Juodoji ataskaita" (*The Black Report*) 146, 149
„Juodoji jėga" (*The Black Power*) 205, 240
K
kabelinė
ryšio technologija 63, 422, 424, 425, 452
televizija 424, 425, 453
kairysis realizmas, naujasis 206, 207, 232, 636
kalba 239, 247, 265, 613, 637, 640
kalbos
forma 633
kodas 475
ištobulintasis 475, 488, 633
ribotasis 475, 488, 640
kalėjimai 204, 227–230, 233, 327, 331, 333, 335, 347–349, 619, 634, 644
architektūra 334
biurokratizacija 333
Britanijos 217
kaip atsakymas į nusikaltimus 227
kaip moderniosios institucijos 333
modernieji 332, 333
Kalifornijos universitetas 586, 599
kalvinizmas 499, 501, 609, 610
Kanada 49, 65, 215, 249, 253, 295, 336, 397, 415, 416, 439, 463, 465, 540, 566, 576, 580
kapitalas, finansinis 273
kapitalistinė ekonomika 361, 625
kapitalizmas 28, 56, 271, 359, 616, 617, 620, 622, 633
ekonomikos problemos 620
ir klasių kova 28
tarptautinis 623
kapitalizmo dvasia 609, 610
karas 59, 239, 397, 506, 629
Čečėnijoje 519
Kosove 405
Persijos įlankos 67, 432, 448, 516, 519
pilietinis 417
tinklų 413
Karibai 51, 225, 439, 561, 566, 570, 571
karibiečiai 185, 250, 256, 258, 259
karinė jėga 395, 417, 418
karjera 337, 340, 341, 370, 371, 387, 384, 386, 388, 390
kasdienių socialinių sąveikų tyrimai 88–90
kasta 270, 271, 289, 496, 497, 633
skirtingų kastų atstovų santuokos 633
katalikai, Romos 244, 273, 495, 496, 501, 504, 508–510, 516, 610
katalikų bažnyčia 497, 503–506, 510, 515, 560
katalikų ir protestantų konfliktai Šiaurės Airijoje 273
Katalonija 415, 416
kateksis 123
Kaukazas 66, 519
Kembridžas 467, 537
Kenija 50, 62, 580
kibernetinė erdvė 440, 439, 441, 487, 633
„kieti vyrukai" 478, 479, 481
kinas 250, 422, 423, 431, 441, 443, 452, 453, 474
globalizacija 443
sovietinis 444
Kinija 30, 40, 46, 50, 64, 75, 76, 139, 162, 170, 171, 398, 399, 401, 403, 411, 436, 437, 448, 450, 483, 484, 497, 500, 560, 544, 560, 561, 566, 576, 578, 580, 597, 608, 633
biurokratinė valdininkija 328
Kinų imperija 46
komunistinė 597
liaudies religijos 496
senovės 46
tibetiečiai 415
Tiananmenio aikštė 67
kintamasis 591, 601, 604, 633
nepriklausomas 592, 637, 638
priklausomas 592, 604, 637, 638
klasė, socialinė 99, 120, 141, 198, 270–277, 282, 284, 289–291, 302, 304, 355, 374, 383, 384, 482, 508, 537, 613, 614, 616, 633
aukštuomenės 277–279, 290, 628
darbininkų 202, 271, 406, 629
dominuojanti 395
ir gyvenimo būdas 282
ir nelygybė 150, 276, 284, 289
ir stratifikacija 271, 289
ir sveikata 146
kapitalistų 272
„kilmės" 287, 288
nuosavybės ir turto svarba klasei 276
samprata 276
socialinių klasių skirtumai šiandienėse Vakarų visuomenėse 277
tarnautojų 277, 279
tarpinė 276
ir užimtumas 275
vargingųjų 283, 304–306, 308, 322, 323, 539, 644
Jungtinėje Karalystėje 305
Jungtinėse Valstijose 305
juodaodžių 283, 304
vidurinė 116, 125, 202, 223, 273, 279–282, 286–288, 290, 385, 430, 461, 475, 528, 537, 644
juodaodžių 304
moterys 288, 371
klasinė
aplinka 287
padala 274
padėtis 273, 275, 282, 284, 286, 290, 291, 638
prieštaringa 273, 638
struktūra 274
„santykiška" kilmė 275
klasiniai
barjerai 287
skirtumai 271, 273, 285, 611, 614
klasinis
išnaudojimas 274
padalijimas 272, 641
pasiskirstymas 273, 283, 289
klasių
kilmė 271
konfliktai 613
matavimai 274
modeliai 284
įvertinimas 276
povelkis 289
schema 274–276, 284, 290, 291
neovėberiškoji 275
sistema 270, 283
skirtybės 198, 283
tarp namų ūkių 285
stratos 275
struktūra 276, 283, 287, 288, 290
tarpusavio santykiai 274
užimtumo schemos 29, 276
klausimai
empiriniai 587

faktiniai 587, 588, 604, 630
lyginamieji 587, 588, 604, 635
raidos 587, 588, 604
teoriniai 587, 588, 643
klimato atšilimas 516
kliūčių kūrimas 208, 213, 232, 633
Klyvlendo tyrimas (*The Cleveland Inquiry*) 190, 191
knygos 430, 440, 451, 452, 457
Kodak 68
kolonializmas 49, 59, 246, 265, 416, 417, 448, 500, 516, 633, 639
Kolumbija 62, 65, 68, 224, 424, 473, 580
narkotikų karteliai 224
kompiuteriniai žaidimai 335, 438
kompiuterių
įsibrovėlis (*hacker*) 196, 197
„įsilaužėlis" (*cracker*) 197
komunikacija 421, 422, 423, 430–435, 438, 439, 441, 442, 444–446, 450, 452, 453, 620, 633
elektroninė 342, 423, 432, 441, 457, 618, 631
globali 622
modernioji 422
komunikacinės
technologijos 224, 335, 402, 434, 452, 469, 546, 622
sistemos 56, 620
komunistinė sistema 337, 398, 399, 407, 448, 511
komunistų partija 399, 404, 448
komunizmas 50, 66, 84, 85, 247, 394, 399, 401, 407, 418, 633, 516, 548
žlugimas 398, 407
konferencijos, nuotolinės 343, 358
konfliktas 613, 614, 625
interesų 613
klasių 613
socialinis 272
konfliktų teorijos 32, 33, 198, 232, 246, 633
„naujoji kriminologija" 205, 636
konformizmas 244
konfucianizmas 493, 496, 497, 500, 523
kongregacionistai 508
konkurencija 402, 425, 426, 449
globalinė 287
mokyklose 473
konkurencingumas 342, 345, 450, 550, 645
konsensas 613, 614, 625
konservatorių partija 253, 282, 317, 319, 404, 406–408, 410, 460, 462, 508, 617
neoliberalieji 410
švietimo reforma 462
„traukimasis atgal" nuo socialinės paramos 318, 319
vyriausybė 149, 317, 318, 323, 428, 459, 539
konstitucija 396, 418
kontaktas
akių 100, 107, 108
neteisioginis 90
kontrabanda 224, 225
kontraceptinės priemonės 131, 153, 504, 560, 623
kontrkultūra 40, 205, 513
kontrolė 592, 633
kontrolės teorija 198, 207, 208, 232, 633
„kontroliuojamas budrumas" 97
konurbacijos 529, 544, 634, 635
konvejeris 360, 388
Koranas 517, 518
Korėja 138, 417, 497
Pietų 51, 360, 443, 580
Šiaurės 56
koreliacija 591, 592, 594, 601, 604, 605, 634
klaidinanti 591
neigiama 634
koreliacijos koeficientas 601, 634
korporacijos
daugianacionalinės 339, 343, 528
transnacionalinės (TNK) 67, 68, 84, 85, 343, 644
korporacijų
įsigalėjimas žiniasklaidoje 445
restruktūrizacija 287
korporacinės nuosavybės modeliai 279
korupcija 402, 408
Kosovas 67, 248, 405, 519
Kosovo albanai 248
kraštutinės dešiniosios partijos 404–406, 419
kraujomaiša 174, 190
kreacionizmas 492
krikščionybė 55, 129, 130, 141, 244, 493, 495–497, 499, 500, 502–504, 510–512, 515–517, 519, 521–524, 609
krikščioniškasis fundamentalizmas 510, 517, 519, 521, 522, 524
kriminologija 198–200, 202, 203, 205, 206, 209, 216, 217, 219, 220, 232, 634, 636
feministinė 220
naujoji 205, 206, 636
pozityvistinė 200
kriminologiniai tyrimai 199
Kroatija 247, 248
kūdikių
„krizė" 183
mirtingumo rodiklis 558
kultas 501, 502, 512, 514, 523, 524, 634
pavyzdžiai 501
kultūra 494, 502, 634, 644
britiškoji 184
dominuojanti 513
etninė 252
homogeniška 74
ir visuomenė 66, 78, 395
korporacijos 339, 342, 634
nedirbimo 306
Prancūzijos 346
populiarioji 73, 446
pramogų 447
priklausomybės 301, 302, 322, 639
skurdo 301, 302, 305, 322, 640
tradicinė 499, 500, 628
Vakarų 129, 184, 446, 495
vartotojiška 127
vyrų 339
kultūrinė
aplinka 475, 489, 614, 616
įtaka organizacijos formoms 346
įvairovė 40, 249
įtaka 57
reprodukcija 477, 488, 489, 634
tarša 449
vienybė 417
kultūrinės
normos 39, 369
skirtybės 265
vertybės 38, 39, 644
kultūrinis
dominavimas 446
identitetas 414, 449
kapitalas 282
pliuralizmas 247, 634
povelkis sveikatai 150
reliatyvizmas 41, 58, 634
kultūriniai
ištekliai 550
skirtumai 22, 243, 453, 477
veiksniai 55, 56, 59, 282, 290
kultūros
apsauga 453
audros epicentras 448
difuzija 443
elementai 38
formos 74
industrija 431, 432, 443
įtaka moderniai kapitalistinei visuomenei 431
samprata 38, 58, 197
šokas 41
tradicijos 74, 239
kūno
judesiai 91, 92, 106
laikysena 92, 93, 98, 108
sandara ir nusikalstamumas 199
senėjimas 146
sociologija 129, 145, 166, 167, 634
kurdai 415, 416
Kuveitas 398, 449
kvalifikacija 272, 279, 280, 289, 290, 299, 310, 354, 362, 363, 367, 369, 370, 371, 383, 457, 458, 464, 468, 481, 550
kėlimas 636
pažymėjimai 280
Kvebekas 415, 397, 416

L

labdara 312, 447
Labour Force Survey („Darbo jėgos tyrimai") 256
„laidiniai darbuotojai" 281, 356
laikas, laikrodžio 105, 634
laiko
ir erdvės konvergencija 105, 632, 634
sąvoka 499
laikraščiai 422, 423, 427, 431, 432, 434, 440, 444, 450, 451, 454, 457, 620, 645
nacionaliniai 423
laisvė, pilietinė 398
laisvės atėmimo bausmė 259
Laisvės partija 405
laisvės suvaržymo organizacijos 333, 348, 634
laisvoji
konkurencija 418
prekyba 81, 82, 85, 413

rinka 317, 410
lanksčioji
gamyba 361, 362
specializacija 362
užimtumo politika 367, 388
lankstieji darbo modeliai 361, 364, 378, 379, 387
Latvija 262
lauko tyrimai 644
lavinimasis 486, 487
Le Peno Nacionalinis frontas 406
Leiboristų partija 282, 406–409, 419, 508, 509; *taip pat žr.* Naujieji leiboristai
senoji 407, 410
leiboristų vyriausybė 316, 459, 460, 467
Lenkija 50, 66, 68, 78, 262, 286, 398, 399, 465, 566, 580
lentelių skaitymas 602
lesbizmas 124, 128, 134, 221, 628, 634
lesbiečių teisės 410
Lesteris 467, 474
Lesterio universitetas 467
Libanas 517, 522
Liberalai demokratai 404, 406, 408
liberaliosios demokratijos populiarumo priežastys 399
liberaliosios demokratijos sklaida 398
Lietuva 262
liga
kaip „išgyvenanta patirtis“ 161
lėtinė 158
ligos sukėlėjo teorija 156, 634
likutinis požiūris 314, 319
Lisabona 550, 551
Liuksemburgas 298, 308, 463, 464
liumpenproletariatas 304
Liverpulis 474, 509, 537
lyderis
politinis 639
nuomonės 595
didysis 60
lyderystė 339
lyginamieji klausimai 635
lyginamoji analizė 597, 635
lyginamųjų ir istorinių tyrimų derinimas 597
lygybės koncepcija 321, 322, 396, 499
užimtumo srityje 339
lytis 44, 71, 99, 111–142, 302, 339, 340, 348, 457, 501, 508, 615, 616, 621, 623, 639
biologinė 113, 114, 116, 117, 140, 628
ir biologija: natūralios skirtybės 113
ir globalizacija 139
ir nelygybės darbe 367
ir neverbalinis bendravimas 93, 118, 120
ir nusikaltimas 118, 217
ir organizacijos 118, 337
ir religija 118, 502
ir socialinis mobilumas 288
ir stratifikacija 118, 283
ir sveikata 118, 149
ir švietimas 118, 479, 482
socialinė 112, 113, 115, 116, 140, 628, 641
lyčių
atotrūkis mokyklose 481
darbo pasidalijimas 119
hierarchija 123, 124, 126, 631, 632, 639, 642
kova 175, 176
krizė 126
lygybė 120, 122, 380, 624
nelygybė 90, 113, 114, 117–123, 126, 139–141, 283, 291, 371, 489, 504, 634, 639
režimas 123, 125, 634
santykiai 337, 621, 622
segregacija darbo vietų atžvilgiu 337
skirtumai 113–115, 117, 118, 140, 141, 611, 614, 616, 641
švietime 479, 480
socializacija 114, 116, 140, 634
stereotipai 367, 374, 489
teisės 449
tvarka 123–126, 141, 632, 634
kaita: krizės tendencijos 126
užimtumo nelygybė 371
vaidmuo 113, 116, 117, 140
pusiausvyra organizacijose 337–339
lyties
centriškumas 615
identitetas 112–115, 117, 126
keitimas 112, 117
klausimas 611
problema 614, 625
lytiškai orientuotas pažinimas 615
lobizmas 307, 402, 521, 551
lojalumas 330, 387
Londono
dokų teritorija 541, 542
mažumų grupės 241
Sitis 343
Lawrence'o byla 242, 243, 260
Los Andželas 261, 538, 548, 549
Los Andželo policijos departamentas 261
luomas 270, 289, 635
Lutonas 281
Lutono automobilių ir chemijos pramonės darbininkai 280

M

magija 494, 635, 639
maisto
atsargos 556
gamyba 563
stygius 561
makdonaldizacija 346, 347
makrosociologija 90, 108, 635
Malaizija 50, 68, 253, 399, 403, 439, 449, 519, 520
marginalinė veikla
marginalizacija 69, 85, 203, 305
marichuana 197, 203, 224
marichuanos rūkytojų tyrimai 203
marksizmas 205, 246, 271, 273, 274, 314, 616, 618, 622, 623, 635, 638
Marxo
ir Weberio palyginimas 617
klasės samprata 271
masinė
auditorija 422, 433, 452
gamyba 360, 362, 389, 635, 638
informavimo priemonė 422
rinka 360, 631
Maskva 344, 548, 553
masturbacija 129, 131, 133
materialistinė istorijos samprata 29, 635
mažo pasitikėjimo sistemos 360, 361, 635
mažoritarinis principas 404
mažumos
etninės 217, 240, 300, 305, 306, 322, 323, 338, 382, 416
mažumų grupė 239, 240, 258, 265, 536, 587, 614, 635
apibrėžimas 239
mažumų integracija 417
McDonald's 40, 69, 88, 346, 347
mechanistinės ir organinės sistemos 330
medžiotojų ir maisto rinkėjų visuomenės 45, 47, 48, 55, 58, 283, 497, 562, 614, 635, 644
mediana 601, 635
medicina
alternatyvioji 144–146, 154, 157, 627
ir sveikata kintančiame pasaulyje 158
ir visuomenė 154
tradicinė 144, 145
medijos, elektroninės 57
„mediko žvilgsnis“ 156, 635
mediko profesija 157, 280
meditacija 497, 501, 503
megamiestas 542, 635
megapolis 49, 529, 635
Meksika 46, 51, 249, 402, 413, 464, 576, 580
actekai 46
zapatistų sukilėliai 413
Meksikas 545, 546, 558, 566
„mėlynosios apykaklės“ 272, 273, 279, 280, 288, 290, 291, 352, 354, 384, 388, 406, 409, 629
merai, miestų 551, 553
„merginos pagal iškvietimą“ 136, 137
meritokratija 287, 289, 635
metanas 572, 573
metanaracijos 618, 635, 638
metodistai 501, 508–510
mezomorfai 198
Mianmaras (Birma) 82, 398, 399, 403, 497
Microsoft 473
miestai 44, 260, 527–544, 550
-branduoliai 537, 539
ir globalizacija 49, 546, 552, 553
Miestų specialiosios grupės ataskaita 539, 540
modernūs 90, 531
Naujųjų miestų įstatymas 316
miestų
administravimas globaliniame amžiuje 549
aglomeracijos 530
atnaujinimas 536, 539, 540, 554, 635
ekologija 531, 535, 635
konfliktai 536, 538
„pakartotinis naudojimas“ 541
plėtra 457, 561
raidos tendencijos 536
regeneracija 540, 541, 549, 630
renesansas 539, 540
sociologijos koncepcijos 552

teritorijų tarpusavio priklausomybė 532
tinklai 546, 552
migracija 236, 239, 246, 249, 250, 252, 261, 262, 266, 305, 314, 553, 642
globalinė 73, 237, 248–251, 264, 266
Europos Sąjungoje 262
naujoji 262, 266, 637
tarptautinė 246, 530
vidinė 542, 545, 561
visuotinė 71
migracijos modeliai 249, 262, 266, 642
klasikinis 249
kolonijinis imigracijos 249
migrantai 262, 305, 545
ekonominiai 262–264
nelegalūs 262, 263
mikrosociologija 90, 108, 635
milenarizmas 514–516, 524, 635
Milijono vyrų žygis (*Million Man March*) 183
mirties bausmė 230, 635
mirtingumas 556–558, 560, 561, 582, 583
kūdikių 146, 465
vaikų 300
miškai 583
atogrąžų 564, 570, 571
miškų naikinimas 564, 570, 571, 635
Mitsubishi 68
Mitsui 68
mobilumas, socialinis 270, 275, 279, 285–289, 291, 302, 641
artimasis 287, 291, 303
horizontalusis 285, 632, 642
į skurdą ir iš jo 302, 323
jaunimo 310
kartų 285, 287, 288, 291, 633
klasių 286
moterų 288
stumties ir traukos veiksniai 249, 642
tolimasis 285, 286
vertikalusis 285, 286, 642, 644
aukštynėgis 286, 287, 291
žemynėgis 285, 286, 287, 291
vidinis kartos 285, 288, 291, 644
vyrų 286, 288
mobilumo tyrimai 285, 286
moda 601, 636
moderniosios organizacijos 65, 279, 608
mokesčiai 311, 314, 321, 329, 336
mokesčių
inspekcija 330
lengvata 534
našta 314
mokyklos 114, 123, 334, 411, 476, 619
baltųjų 536
britų 463
pradinės 458
subsidijuojamos 461, 462
valstybinės 459, 471
vidurinės (šiuolaikinės) 459
mokyklų privatizavimas 407, 472, 474
mokymas
abstraktus 458
akivaizdus 457
formalus 457, 476
kvalifikacinis 382
pradinis 458
privalomasis 476
profesinis 458
visuotinis 546
mokymąsi vertinančios kultūros 39
mokymasis
darbo vietoje 363, 364
internetinis 468, 636
nuotolinis 468
visą gyvenimą 486, 487, 489, 636
mokymo
ir nelygybės teorijos 475
nacionalinė programa 459–461
standartai 461, 488
mokymosi rodikliai 481
mokytojų
atlyginimas pagal darbo rezultatus 463
profesinės sąjungos 462
mokslas 588, 617, 636
aukštasis 463, 464, 468, 628
ir technologijos 57, 621, 622
privalomasis 458
moksliniai parkai 475
monarchija 395, 396, 398, 401, 418, 636, 645
islamiškoji 520
konstitucinė 396, 418, 633
monetarizmas 406
monogamija 128, 171, 636
monokultūriškumas 40
monoteizmas 493, 495, 523, 636
Monsanto 577–579
moralinė panika 204, 264, 636
dėl nusikalstamumo 260
moralinio konsenso svarba 32
mormonai 506, 508, 509, 516
moteriškumas 114, 116, 122–125, 140, 141
besipriešinantysis 124, 628
sureikšmintasis 124, 126, 642, 628
šokiruojantis 135
moterys
bevaikės 183
dirbančios 284, 285, 337, 366–369, 371, 373, 367, 410
ekonominis aktyvumas 366, 368, 373
ir darbo rinka 118, 285, 299, 364, 366, 369, 371, 373, 374, 377, 380, 645
ir religija 503–505, 508
ir valdymas 339
moterų
balsavimo teisė 518
dalinis užimtumas 368
dalyvavimas politikoje 410
darbo pobūdis 390
diskriminavimas 289
galimybės siekti karjeros 289
ir vyrų elgsenos skirtybės 113
ir vyrų galios bei padėties skirtumai 410
ir vyrų lygybė 368, 374
ir vyrų „nuostatos dėl darbo“ 369
klasinė padėtis 284
lyderystė 339
mobilumas 288
žemynėgis (moterų su vaikais) 287
neraštingumo lygis 465
organizacijos 482
padėtis biurokratinėje aplinkoje 337
padėtis šeimoje 621
priespauda 120
priklausomybė 122
profesinių galimybių pažanga 371
sąjūdis 113, 139, 140, 367, 502, 637
skaičius Parlamente 408
skurdas 370
sudaiktinimas 120
teisė į abortą 411
tradiciniai vaidmenys namuose 373
užimtumas 374
ne namuose 366
poveikis klasiniams skirtumams 285
užmokesčio praradimas 370–372
vadovių ir administratorių dalis 371
vaidmenys 118, 123
varguomenė 370
vienuolijos 503
motiniškos priežiūros stygius 118, 119, 636
motinystė 153, 178–181, 183
motinos
dirbančios 375–379, 390
ne visą dieną 377
nedirbančios 372, 376
vienišos 185, 284, 366, 371
Motorola 196
Mozambikas 67, 75, 76, 575
MTV 426, 442
„muilo opera“ 429, 430, 453, 645
multikvalifikacija 363, 390
multimedijos 434, 438, 452, 470, 636
musulmonai 247, 248, 496, 503, 506, 507, 509, 517–520, 522
Bosnijos 519
fundamentalistai 517
sunitai 517
muzika 431, 442, 443, 445, 446, 453, 462, 494
muzikiniai televizijos kanalai 442
muzikos pramonė 442, 443, 445, 453
N
nacių partija 238, 248, 252, 405, 495
Nacionalinė sveikatos tarnyba (NST) 168, 330
nacionalinė valstybė 49, 51, 59, 395, 417, 519, 636
nacionaliniai sąjūdžiai 44, 67, 413
Nacionaliniai vaiko raidos tyrimai 287, 375
nacionalizmas 394, 395, 413, 414, 416–419, 518, 636
ir modernioji visuomenė 414
našumas 342, 360, 545, 643
namų
ruoša 353, 354, 366, 372–374, 389, 628
ūkių struktūros pokyčiai 374, 390
Napster 443
narkomanija 196, 206, 313, 600
narkotikai 20, 201, 222, 224, 226, 262, 312, 313, 538
prekyba 139, 224–226, 528

NATO 248
natūralizacija 253
naujasis kairysis realizmas 206, 207, 232, 636
  kritika 206
Naujieji leiboristai 320, 406–408, 419, 420, 636, 644
  socialinė politika 320
  vyriausybė 149, 319, 324, 462, 463, 474
Naujoji Gvinėja 45, 91, 92,515
Naujoji Zelandija 50, 59, 62, 298, 394, 398, 465, 485, 580
naujosios industrinės šalys, NIŠ 51, 54, 59, 356, 637
Naujosios Sandraugos šalys 249, 253, 255
NBC 424, 446, 450
neigalieji 300, 302, 314, 316, 323
nedarbas 21, 127,126, 149, 213, 217, 219, 232, 260, 299, 300, 305–307, 309, 314–317, 319, 320, 322, 323, 366, 381–385, 388–390, 459, 478, 489, 538, 637
  apibrėžimas 381
  Britanijoje 381
  frikcinis 381
  ilgalaikis 73, 126, 127, 276, 304, 312, 320, 382, 383
  struktūrinis 381
  vyrų 366, 381
nedarbo
  lygis 138, 256, 381–383
    afrokaribiečių 382
  psichologinė patirtis 390
  statistika 381
nekilnojamasis turtas 528, 531, 536
nelegali
  imigracija 249, 262, 557
  prekyba žmonėmis 262
nelygybė 113, 236, 289, 291, 322, 410, 553, 548, 564
  ekonominė 289, 298, 301, 321, 322, 644
  ir globalūs padalijimai 78
  globalinė 471, 581
  klasinė 289
  lyčių 283, 288, 291, 635, 639
  socialinė 117, 213, 274, 302, 398, 489
  sveikatos apsaugos srityje 146, 168
nelygybės
  formos 271
  modeliai 564
  plėtra 78
  supratimai 322
nenormalios psichikos būsenos 199
neofordizmas 364
neomarksistinis požiūris 206, 246, 271
Nepalas 49, 496
nepotizmas 402
nepramoninės, arba tradicinės, civilizacijos 46
nepriklausomybė 394–396, 399, 408, 415–417
Nepriklausomų Valstybių Sandrauga (NVS) 80, 439
nepritekliaus indeksas 296, 297
neraštingumas 465, 471
  funkcinis 465, 472, 631
nerimas 144, 145, 151, 152
nesitaikstomas viešosios tvarkos palaikymas 207, 208, 637
Nestlé 578
netikrumas dėl darbo 368, 384–386, 388, 390, 637
Netscape 444
neverbalinė raiška 34, 91, 93
nevyriausybinės
  organizacijos 66
  sąjungos bei koalicijos 413
New York Post 450
News Corporation 450, 451
News of the World 450
Newsweek 504
Nigerija 50, 417, 517, 519, 520, 580
Niujorkas 133, 207, 261, 343, 423, 473, 528, 529, 537, 541, 547, 548, 549, 551, 553, 566, 598, 631
  meras Rudolphas Guilianis 261
  policijos departamentas 207
Nyderlandai 261, 295, 298, 308, 573, 415
Nobelio premija 237, 413
Nokia 196
nonsenso ir konflikto priešprieša 610
normos
  kultūrinės 369
  socialinės 38, 199, 231, 500, 512, 637
normų neatitinkanti veikla 207
Norvegija 68, 135, 369, 379, 482, 563
nuomonė, viešoji 645
nusikalstama elgsena 202, 203, 207, 209, 629
  motyvai 207
nusikalstamumas 127, 139, 196–234, 260, 309, 313, 320, 402, 427, 489, 538, 551, 561, 587, 629, 634, 643, 636
  apibrėžimas 204
  bendrovių 223, 224, 628
  bendruomenėse 198
  Britanijoje 260, 312
  didėjantis 73, 313
  elektroninis 226, 227, 233, 630
  faktinis 232
  ir socialinė atskirtis 214, 313
  jaunimo 204, 222, 233
  moterų 218, 232
  nepilnamečių 203
  organizuotas 225, 226, 233
  pagal lytį 217
  užsienio piliečių 262
nusikalstamumo
  lygis 127, 215, 232, 313
  mažėjimas 540
  mažinimo strategijos 211
  mastas 206, 210
  modeliai Jungtinėje Karalystėje 209
  padidėjusios rizikos regionai 219
  prevencija 206
    „situacinė" 213, 232
  statistika, oficialioji 209, 217, 222, 587
nusikaltėlio
  stigma 203
  tipas 198
nusikaltimai
  ir anomija 201
  ir deviacijos 195–234, 260
  ir jų statistika 209, 210
  ir „vyriškumo krizė" 219
  nuosavybei 211, 223
  prieš homoseksualus 135, 221
  prieš moteris 220
nusikaltimų
  aukos 636, 645
  baimė 206, 216, 233
  teorijos 208, 209
nusistatymas, išankstinis 629
O
Oksfordas 467, 537, 538
Olandija 135, 231, 458, 463–465
oligarchinis vadovavimas 336
operacionalizavimas 274
oro tarša pasaulio regionuose 566
organizacija 326, 328, 334, 337, 637
  biurokratinė 502
  ir modernusis gyvenimas 326
  išcentrinta 340
  kaip socialinės galios šaltinis 327
  mechanistinė 332
  modernioji 332, 334, 337, 338, 342, 346–348
  nevyriausybinė 412
  organinė 332
  postmodernioji 346
  tinklaveikos 344
organizacijų
  architektūra 332
  fizinė aplinka 348
  kaita: japoniškasis modelis 340, 361
  kultūra 339, 342
  pavyzdžiai 326, 347
  plėtra 327
  teorijos 327, 332
  valdymo sistema 334
ortodoksijos 502
Osakos deklaracija 68
Oxfordo mobilumo tyrimas 287, 288
ozonas 573
  koncentracija atmosferoje 76, 546
P
pabėgėliai 263
  nuo politinių ar religinių persekiojimų 253
pašalpos 296, 300, 319
  nedarbo 319, 383
  pridėtinės 296
  socialinės 304, 305, 310, 320
  šeimai 316
  vaikų priežiūrai 302
  valstybinės 294, 304
  visuotinės 314, 315, 323, 645
pašalpų pricinamumas gyventojams 314
pagonybė 513, 637
pajamų
  minimumas 297
  rėmimas 296
Pakistanas 40, 46, 65, 252, 256, 483, 496, 517, 520
  pakistaniečiai 184, 241, 256, 258–260, 300, 382, 483
Palestina 414, 415, 520

parlamentas 395, 397, 404, 405, 407–409, 415, 431, 620
partija, politinė 272, 273, 290, 361, 398, 399, 404–409, 411, 419, 517, 620, 637–639
aplinkosaugos 404
centro 404
darbo 404
dešinioji 405
kaimiškoji 404
komunistų 399, 404, 448
konservatyvioji 404
Laisvės 405
Leiboristų 406, 419
Liaudies 405
socialistų 407
Žaliųjų 404
partijos ir rinkimai Britanijoje 406
partijų susidarymas 273
„partinis" gimimingumas 633
partinė
narystė 406
sistema 404
Paryžius 226, 305, 343, 431
pasaulėnecigos ir pasaulėteigos sąjūdžiai 513, 514, 524, 637
pasaulietiškas 498, 502, 516, 637, 640
Pasaulio bankas 78, 81, 82, 472
Pasaulio gamtos fondas (*World Wildlife Fund*, WWF) 66
Pasaulio prekybos organizacija (PPO) 70, 81, 82, 85, 412
Paskirstytieji atsisakymai aptarnauti *žr.* DdoS
paslaugų sektorius 299, 354, 368, 371, 586
patriarchija 119, 120, 121, 122, 124, 140, 320, 637, 639
privačioji 121
viešoji 121
patriarchinė
galios struktūra 503
kultūros institucija 121
valstybė 121
pauperizacija 272
Pekinas 139, 347, 403
penkiasdešimtininkai 514, 522
pensija 163, 164, 165, 167, 298, 300, 314, 315, 323, 370
pensijų mokėjimo sistema 163
pensininkai 276, 284, 298, 300, 319, 381, 388, 487
pensinis amžius 163, 167
Pentagonas 438, 446
perkėlimas, idėjų arba jausmų 241, 637
perkėlimas, priverstinis 248
perkvalifikavimas 363, 388
Persijos įlankos karas 67, 432, 448, 516, 519
Peru 50, 139, 224
inkai 46
pesticidai 76
Pharmacia Corporation 579
Phillips 362
Pietų Afrikos Respublika 55, 62, 67, 68, 74, 135, 139, 208, 236–238, 243, 264, 471, 576, 580, 627
piliečiai 395, 396, 638
piliečių
grupės 403
teisės 313, 315, 411, 418, 528, 634
pilietinė visuomenė 409, 412, 638
pilietybė 249, 315, 395, 418, 621
pinigai 353, 434
elektroniniai 227
pinigų
padirbinėjimas 226
plovimas 224, 225, 227, 233
sistema 628
Pirmasis pasaulis 50, 52, 54, 59, 66, 399, 446, 447, 638
Pirmasis pasaulinis karas 59, 366, 536, 597
pliuralizmas 246, 247, 266
kultūrinis 247, 634
pluoštinė optika 434, 452
polemika dėl vargingųjų klasės 539
poliandrija (daugvyrystė) 171, 193
policija 203–207, 209–211, 213–216, 218–220, 225–227, 232, 233, 243, 336, 398, 587, 600, 629
poligamija 171, 638, 640
poliginija (daugpatystė) 171, 193
poliomielitas 146, 158
politeizmas 495, 523, 638
politika 286, 393–399, 401–406, 408–413, 416, 418, 419, 460, 638
rungtyninė 406
politikos
atsakas į nusikalstamumą 212
padarinių vertinimas 22
Politikos studijų institutas (*The Policy Studies Institute*) 184, 255, 260, 261
politinė
atskirtis 307
institucija 412, 420
įtaka 57
kontrolė 337
krizė 410
organizacija 55, 59
partija *žr.* partija
raida 57
reforma 408, 419
santvarka 411
sistema 49, 55, 395–399, 402, 404, 412, 418, 628, 629, 636
sritis 394, 396, 638
struktūra 418
valdžia 560
politinės
iniciatyvos 22
nuostatos 402, 595
pažiūros 306, 449
teisės 315, 396
politiniai
debatai 431
pabėgėliai 395
pokyčiai 66
sprendimai 57, 397
politinis
atstovavimas ir valdymas 550
skepticizmas 402
veiksmas 411
PolyGram 442
pornografija 129, 130, 137, 227, 335, 521
Portugalija 228, 298, 308, 394, 464, 575, 580
postfordizmas 361, 363, 364, 374, 390, 638
kritika 364
postmodernioji
mokykla 240
organizacija 346
visuomenė 618
postmodernizmas 282, 346, 431, 615, 618, 620, 621, 625, 635, 638
pozityvizmas 24, 638
pramonė, modernioji 354, 413, 556
pramonės
gamyba 389, 632
revoliucija 23, 252, 414, 638
pranašai 495, 515, 516, 638
Prancūzija 23, 25, 28, 38, 63, 64, 72, 135, 137, 243, 249, 261, 283, 282, 286, 298, 308, 315, 346, 356, 357, 369, 415, 435, 404, 415, 444, 464, 467, 505, 510, 580, 597
aukštasis mokslas 464
kultūra 346
revoliucija 24
Pranešimas apie žmogaus socialinę raidą (*Human Development Report*) 78, 564, 570
predestinacijos 609
prekyba 553
elektroninė 106, 227, 343, 347, 358, 438, 445, 547
narkotikų 139, 224–226, 528
tarptautinė 73, 78, 85, 301, 547
presbiterionai 508, 509
pridėtinė vertė 271, 638
prieglobsčio prašytojas 253, 254, 262–264, 638
„tariamas" 204
prieglobsčio suteikimo įstatymai 253
prieš kabiavimas, seksualinis 90, 105, 126, 337
priemiesčiai 552, 534, 536–538, 638
Amerikos 536
plėtra 536, 638
priešingos klasinės padėtys 273, 638
prievarta, seksualinė 190
priežastingumas 591, 592, 604, 605, 638
priežiūra (sekimas) 334–336, 348, 359, 361, 619, 620, 638
organizacijose 334
tiesioginė 334, 335
priežiūros visuomenė 335, 638
priklausomybė
nuo socialinės paramos 302, 305, 317, 318, 320, 322–324, 638
visuomenei 241
priklausomybės
kultūra 301, 302, 322, 638
santykis 163, 167, 639
problemos tikslinimas 589
procedūros, neformalios 330
profesinės sąjungos 44, 72, 81, 282, 319, 406, 409, 428, 462
programinė įranga 332, 278, 281, 335, 356, 438, 470, 474

proletariatas 28, 271
proporcinė rinkimų sistema 404
prostitucija 124, 130, 131, 136–139, 141, 142, 206, 217, 218, 225, 320, 639
  pagal įsitraukimą į darbą ir darbo sąlygas 136–137
  šiandieninė 136
  vaikų 137, 138
  tarptautinė 137
protektoratas 416
protestantai 244, 273, 495, 496, 509, 510
  protestantų ir katalikų susirėmimai 509
protestantizmas 499, 522, 610
protestantizmo
  etika 625
  poveikis Vakarų raidai 499
psichiatrija 199, 644
psichiatrijos ligoninės 199, 331
psichika, vaikų 427
psichikos ligoniai 155, 311–313, 318, 333, 619
psichologinės
  interpretacijos 199, 243
  nusikalstamumo teorijos 200
  problemos 286
psichopatas 118, 199, 639
puritonizmas 499, 609, 616
  įtaka moderniajai ekonomikos raidai 624
R
racionalizacija 30, 154, 346, 347, 617, 639
racionalizmas 492, 511
radijas 57, 422, 423, 431, 441, 452, 522, 524, 645
raštas 45, 56
raštingumas 457, 465, 470, 487, 639
  funkcinis 471
  lygis pasaulyje 466
  suaugusiųjų 465
rašytinė
  dokumentacija 334
  informacija 335
  taisyklė 328, 330, 347
raidos klausimai 639
Ramiojo vandenyno regionas 51, 439, 571
RAND korporacija 413
rasė 99, 120, 146, 154, 236–239, 244, 255, 260, 265, 266, 304, 305, 485, 537, 598, 600, 639
  baltoji (kaukaziečių) 238
  ir nusikaltimas 217, 259
  ir sveikata 153
  juodoji (negridų) 238
rasės
  biologinis pagrindas 238
  nedarbo ir nusikalstamumo koreliacija 260
  sąvoka 237, 238, 241
  supratimai 238
rasinė
  grupė 613
  įvairovė 536
  integracija 206
  neapykanta 237, 538
  skaida 237
rasiniai
  ypatumai 242
  nusikaltimų motyvai 260
  santykiai 406
  skirtumai 238, 306, 639
rasinis rūšiavimas 238, 639
rasizmas 119, 122, 134, 154, 237, 240–246, 253, 258, 257, 260, 264, 265, 304, 406, 541, 639
  biologinis 243
  institucinis 154, 242, 243, 261, 265, 632
  mokslinis 238
  naujasis (kultūrinis) 243, 265, 636
  policijos pareigūnų 260
Raudonasis kryžius 66
RCA Records 446
reabilituojamasis teisingumas 228, 639
recidyvizmas 228, 233, 639
referendumas 394, 396, 397, 416
  visuotinis 397
  socialinis 623
reflektyvumas, socialinis 623, 625, 639
regionalizacija 70, 105, 639
reinkarnacija 270, 496, 497
reivas 197, 222, 282
reklama 120, 124, 127, 281, 282, 345, 359, 362, 422–426, 429, 431, 432, 445–448, 451, 642
reliatyvizmas, kultūrinis 634
religija 56, 239, 244, 247, 264, 265, 289, 433, 447, 491–526, 560, 589, 639, 608, 609, 635, 636, 640, 643, 644
  etinė 496, 630
  ir lytis 501
  ir socialinė kaita 499
  išganytojiškoji 500
  Jungtinėje Karalystėje 506, 524
  Jungtinėse Valstijose 509, 524
  krikščioniškoji 502
  Rytų 499, 500
  tradicinė 499, 511, 512, 514, 517
religijos
  apibrėžimas 493, 505
  įtaka 499, 523
  nekrikščioniškos 502
  oficialiosios 502
  pasaulio 499
  reikšmė 497, 501
  savybės 500
  teorijos 497
religijų įvairovė 494, 497
religinė priklausomybė 71, 270, 273
religinės
  apeigos 499
  ir humanitarinės grupės 412
  organizacijos 501–503, 505, 506, 522, 523
  vertybės 500, 616
religiniai skirtumai 636
religinis
  fundamentalizmas 44, 501, 516, 517, 522
  idealas 610
  lyderis 495, 497, 500, 638
  ritualas 502
  sąjūdis 635, 637, 640
    pasaulėnegigos ir pasaulėteigos 513, 514, 524, 637
    tūkstantmečio (milenarinis) 502, 514–516, 524, 635
  simbolis 497, 502
  transliuotojas 522
  vadovas 494
  vaizdinys 502
remtini ištekliai 314, 316
  būstui 318
  remtinų išteklių pašalpa 314, 323, 639
remtinos pajamos 300, 314, 317, 323
  remtinų pajamų lygis 297
reprezentatyvumas 595
  reprezentatyvi atrankos imtis 639
reprodukcija 614, 623
  kultūrinė 634
  seksualinė 153
restruktūrizacija, poindustrinė 257
revoliucija 388, 411, 419, 639
  1789 m. Prancūzijoje 23
  1917 m. Rusijoje 597
  „aksominė“ 399
  darbininkų 399
  socialinė 597
revoliucijos kilmės ir prigimties teorijos 597
riboženkliai 100, 272, 640
rinka 275, 404, 412, 616, 627, 633; *taip pat žr.* darbo rinka
  atvira 85
  globali 441, 623, 644
  masinė 362, 389
  nišų 361
  pinigų 434
  tarptautinė 546, 550
  žiniasklaidos 441
rinkos principų taikymas 474
rinkėjai 407, 408
rinkimai 404–406, 411, 419
  Austrijoje 405
rinkimų
  apygarda 404
  kampanija 405
  sistema 404, 419
  teisės suteikimas moterims 410
rinkodara 124, 281, 282, 339, 342, 362
ritalinas 157
ritualas, religinis 342, 493, 494, 497–499, 501–503, 513, 522, 635, 639, 640
  induizmo 497
  laidojimo 499
  reikšmė 501
rizika 621
  ekologinė 75
  globalinė 84
  ir aplinka 571
  išorinė 74, 84, 632
  technogeninė 74–77, 84, 85, 643
rizikos
  formos 63, 74, 77, 78, 84, 216
  samprata 74
  valdymas 212–214, 216, 621, 622
  veiksniai 74
  visuomenė 77, 571, 621, 625, 640
romai (čigonai) 244, 264
Romos
  imperija 46, 495

katalikai 495
klubo pranešimas 562–564
Royal Dutch/Shell Group 68
Ruanda 49, 248
Rumunija 399, 518, 580
Rusija 50, 65, 66, 78, 69, 137, 226, 262, 286, 369, 398, 403, 415, 463, 517, 548, 570, 571, 580, 597
Kaliningrado sritis 262
revoliucija 597
rutina, kasdienė 89, 91, 97
rūgštiniai lietūs 566, 567, 583
S
sąjūdis 401, 411, 416, 419
demokratinis 394, 399
Falun Gongo 403
feministinis 411
internetinis 413
nacionalinis 413, 416
„Naujojo amžiaus" 197, 512, 513, 579, 636, 637
nepriklausomybės 394
religinis 512, 636, 637
naujasis 501, 506, 508, 511–514, 524, 636
pasaulėnegigos 514, 524, 637
pasaulėteigos 513, 524, 637
protestantiškas 522
sambūvio su pasauliu 513, 514, 524, 640
pasipriešinimo 394
prodemokratinis 394, 395
socialinis 411, 419, 420, 550, 641
naujasis (NSS) 403, 411, 412, 419, 636
separatistų 415–417
už pilietių teises 411
San Franciskas 469, 483, 548
San Francisko gėjų sąjūdis 535
San Paulas 545, 548, 553
sankcijos 114, 199, 637, 640
formaliosios ir neformaliosios 199
santuoka 123, 124, 128–130, 135, 136, 170–180, 182–188, 191–193, 288, 305, 501, 621, 640
antroji (pakartotinė) 170, 176, 179, 180, 193
ir skyrybos Britanijoje 176
homoseksualų 135, 136, 187, 640
oficiali 184
pirmoji 179
santuokos
alternatyvos 186
forma 636, 638
institucija 614
santykiai
formalūs 329, 631
neformalūs 329, 637
tarp lyčių 123, 126, 141, 640
su valdžia 273
Saturn 342, 346
Saudo Arabija 68, 396, 398, 449, 496, 517, 520
sąveika, socialinė 87–91, 93, 99, 101, 103, 105, 107–109, 143, 195, 235, 269, 293, 325, 351, 393, 421, 452, 455, 613, 629, 641
betarpiška 91, 107–109, 642
fokusuota 99, 100, 108, 630, 640
kasdienė 91
nefokusuota 99, 100, 108, 637, 100,
neformali 641
nepageidautina 90
neteisioginė 433, 434
tariamoji 433
tiesioginė 433, 434, 440
viešoji 99
sąvokos
chuliganizmas 95, 96, 109, 640
formos 441
laikc ir erdvėje 105
rūšys 434
vaidmuo formuojant žmogaus elgesį 114
savigarba 93, 108, 352, 353
savimonės
(asmeninis) identitetas 44, 58, 640
dvasingumas 513
numarinimas 331
savižudybė 588, 591, 614
savižudybės analizė 28
scena 101, 108, 640
segregacija 236, 243, 245
darbo 367
etninė 258
horizontalioji 367
rasinė 411
vertikalioji 367
sekimas 213, 232, *taip pat žr.* priežiūra
seksizmas 134, 284
seksо
industrija 138
turizmas 138, 141, 640
seksualinė
elgsena 112, 121, 128–133, 135, 141
Kinsey'o tyrimas 130
po Kinsey'o tyrimų 131
laisvė 131
liberalizacija 131
orientacija 134, 236, 632
priespauda 120, 122
prievarta 190, 191, 193, 514
prieš vaikus 188, 190, 191
orientacija 44, 134, 136, 141, 631
seksualinės
normos 129, 131
nuostatos 112
paslaugos 138, 139, 141, 639
praktikos formos 128
seksualinis
gyvenimas 112, 127, 128, 131–133
konservatyvumas 132
prickabiavimas 90, 105, 120, 126, 220, 337–340, 640
švietimas 308
vaikų tvirkinimas 174
seksualiniai
santykiai 136
skirtumai 112, 117
užpuolimai 220
seksualumas 111–113, 120, 121, 123, 125–132, 135–139, 141, 619, 640
krizė 126
samprata 619
stereotipai 138
Vakarų kultūroje 129
sekta 129, 501, 502, 504, 506, 512, 523, 524, 629, 640
sekuliarizacija 501, 505, 506, 510–512, 514, 516, 521, 523, 640
JAV 510
matmenys 505, 506, 511
sekuliarizacijos teiginio vertinimas 510
senėjimas, gyventojų 162, 164, 165, 167, 168, 582
senyvo amžiaus gyventojai JK 162
stereotipai 132
senieji miestų centrai 127, 185, 206, 212, 217, 232, 239, 255, 258, 260, 283, 304, 531, 534, 536, 537, 539, 537, 540, 541, 548, 552
jų nuosmukis 536, 537, 539
problemos 539
Septintosios dienos adventistai 516, 521
serbai stačiatikiai 247, 248, 519
sergamumo
duomenys 258
transformacija 158, 640
sergančiojo vaidmuo 159, 160, 167, 640
neteisėtas 160
sąlygiškas 159
Seulas 548, 550, 553
sikai 496, 506, 509, 511
Silicio slėnis 387, 548, 581
simboliai 34, 522, 639, 640
simbolinis interakcionizmas 32, 34, 89, 146, 159, 160, 161, 167, 640
simuliakrai 432, 640
Singapūras 50, 51, 253, 398, 439, 548, 550, 637
Sirija 517, 520, 415
sistema
pasitikėjimo arba nepasitikėjimo 389
prekinė arba neprekinė 627
Skandinavija 315, 406
Sky TV 450
skyrybos 177, 126, 136, 170, 173, 175–183, 185, 191, 194, 410, 621
sklaidos mastas 601, 640
skurdas 127, 198, 213, 217, 294–306, 308, 313, 315, 317, 318, 319, 321–324, 371, 374, 529, 538, 549, 553, 556, 598
absoliutusis 295, 313, 322, 627
informacinis 632
ir aplinka 564
ir socialinis mobilumas 302
santykinis 295–297, 313, 322, 640
tendencijos Jungtinėje Karalystėje 297
vaikų 300
skurdo
aiškinimai 301
apibrėžtis 296
ir nedarbo ryšys 299
kultūra 301, 302, 305, 322, 640
lygis 296, 297
matavimai 297, 322
oficialieji 296, 297, 322
mažinimas 474
pražastys 302
riba 295, 296, 302, 303, 321, 322, 641

slaptoji mokymo programa 476, 479, 489, 634, 641
Slovėnija 262, 286
„smegenų plovimas“ 59
smurtas 139, 411, 416, 419, 427, 538, 551
  gatvėse 312
  namuose 120, 126, 174, 188, 220
  prieš moteris 140, 189, 217
  šeimose 188, 189, 193
  televizijos programose 427
  vyrų 120, 121
smurtiniai nusikaltimai 243, 258, 261, 551
socialinis
  atstumas 552
  konstrukcionizmas 104
  suvaržymas 611
  veiksmas 29
socialinė
  aplinka 492
  atskirtis 245, 294–324, 483, 539, 641
    formos 309, 539
    ir mokymas 483
    ir nusikalstamumas 313
    viršūnės 311
  globa 167
  grupė 641
  izoliacija 440, 453
  įsidarbinimo programa 320, 321
  kaita 29, 53, 55, 59, 60, 145, 305, 499, 500, 505, 512, 523, 550, 597, 641
    ir ekonominis gyvenimas 305
    ir globalizacija 597
    materialistinė istorijos samprata 29
    ir povelkis kūnui 145
  kilmė 467
  klasė 71, 146, 628
  nelygybė 117, 146, 149
  netvarka 204, 207
  norma 198, 201, 231
  padėtis 101, 600
  parama 241, 264, 294, 299, 302–305, 308, 313–324, 361, 383, 409, 638
    atsietis nuo rinkos 315
    paslaugos 314, 315, 318, 319, 322, 323, 337, 537, 627
  politika 366
    reforma 299, 314, 316, 317, 319, 320, 324
  poliarizacija 298, 301
  raidos įvairovė 55
  rūpyba 281, 582
  sąveika 39, 43, 88, 90, 142, 433
    neteisioginė tariamoji 433, 434, 452
    neteisioginė tarpasmeninė 109
  seksualumo organizacija 132, 134
  struktūra 22, 624, 641
  transformacija 540
  tvarka 229, 231
socialinės
  taisyklės ir šneka 93
  teisės 315
  tikrovės konstravimas 89, 103
socialiniai
  faktai 25, 43, 641, 604, 612
  ir ekonominiai santykiai 21
  lyčių modeliai 113
  povelkiai seksualinei elgsenai 128
  ryšiai 313, 322, 387
  sąjūdžiai 41, 411, 412, 413, 535, 636
  skirtumai 614
  tinklai 309, 340, 440
  vaidmenys 43
socialinio veiksmo teorijos 33, 610, 641
socialinis
  darbas 367
  gyvenimas ir erdvės bei laiko tvarkymas 106
  konfliktas 237
  konstrukcionizmas 89, 103, 104, 116, 641
  mobilumas 287, 641
  mokymasis 209
  refleksyvumas 623
  sąjūdis 411–413, 535, 500, 550, 642
    tarptautinis 413
  solidarumas 359
  suvaržymas 642
  sveikatos pamatas 146
  teisingumas 231, 408
  vaidmuo 43, 101, 642
socialistinė sistema 616
socializacija 41–43, 58, 59, 114, 199, 239, 313, 425, 614, 642
  ankstyvoji 244
  antrinė 43
  lyčių 114, 116, 140, 634
  pirminė 43, 59, 172, 638
  vaikų 58, 118
socializacijos veiksniai 43, 58, 114, 642
socializmas 399, 401, 407, 410, 419, 620
sociologinė vaizduotė 20, 642
sociologinės
  interpretacijos 245
  minties raida 23
  nusikaltimo ir deviacijos teorijos 200
Sony 442, 446
Sovietų sąjunga (SSRS) 29, 41, 50, 59, 66, 68, 82, 262, 394, 398, 399, 401, 407, 418, 425, 463, 511, 566, 569, 597, 627, 633, 642
spauda 127, 422, 423, 426, 431, 432, 441, 442, 457, 470, 487
specializacija 341, 346, 363
  lanksčioji 390
specialusis gimstamumo rodiklis 558, 582
spoksojimas 93, 108
sprendimų priėmimas „iš apačios į viršų“ 341, 347
stačiatikybė 495, 496, 509, 511, 519
Star TV 426, 450, 451
statistika, oficialioji 206, 209–211, 232, 233, 557, 629, 643
statistinė
  analizė 557
  sąvoka 601
statusas 101, 272, 273, 283, 290, 642
  išorės 99
  pagrindinis 101, 637
  pasiektasis 101, 637
  priskirtinis 101, 639
  simboliai 272
  skirtybės 272, 273
stebėjimas dalyvaujant 593, 599, 600, 642, 644
stebuklas 492, 494, 510
stereotipai 241, 243–245, 253, 260, 642
stichinės nelaimės 67, 446
stigma 124, 160, 203, 642
„stiklinės lubos“ 119, 257
stratifikacija
  lyčių 284
  socialinė 117, 270–274, 280, 282, 283, 285, 289–291, 309, 435, 633, 635, 641
  pagal lytį ir amžių 289
  pagal turtą, nuosavybę 289
stratos 270, 289
stresas 144, 145, 150, 152, 153, 157, 159
struktūra, socialinė 624, 641
struktūrizacija 22, 612, 613, 642
stumtics ir traukos veiksniai 249, 642
subkultūros 40, 202, 203, 206, 222, 231, 642, 644
  jaunimo 204
  klubų 222
  teisės pažeidėjų (delinkventinės) 202, 206, 643
suburžuazėjimo teezė 280–282
Sudanas 495, 417, 518, 520
sugyvenimas 170, 178, 186, 187, 193, 642
sugyventinių procentinis santykis 187
sukurtoji aplinka 534, 535, 642
Sumitomo 68
Sun Microsystems 196, 445, 450, 473
Sunday Times 278
  Sunday Times 2000 Rich List. 278
Suomija 308, 404, 439, 463, 464, 623
susidūrimai 99–102, 104, 105, 108, 642
susitarimas dėl laisvosios prekybos 301
susvetimėjimas 336, 359, 497, 642
suverenitetas 395, 642
suvaržymas, socialinis 611, 641
sveikata 274, 276, 289, 553
  fizinė 634
  ir senėjimas 162, 317
  psichinė 118
sveikatos
  apsauga 78, 144, 145, 153–155, 158, 162, 164, 166–168, 238, 243, 279, 3299, 11, 314–316, 318, 319, 323, 383, 458, 553
  klasifikacija 146
  nelygybė 146, 147, 149, 152–154, 166, 298
  paslaugos 561
  pašalpos 163
  priežiūra 560
  režimai 161
  rūpyba 628
  standartas 305
Swanno komiteto tyrimas 482, 483

Š

Šaltasis karas 50, 59, 66, 83, 84, 266, 448, 519, 437, 637, 642
šamanizmas 494, 513, 637, 643
šariatas 518, 519
šcima 39, 114, 118, 126, 128, 129, 135, 140, 170–194, 220, 286, 288, 289, 314, 395, 410, 412, 560, 621, 622, 629, 643
  afrokaribiečių 186

atkurtoji 170, 175, 179, 180, 627
branduolinė 120, 125, 135, 171, 172, 180, 188, 192, 366, 628, 643
disfunkciška 189
gėjų 175
ikiindustrinių laikų 172
ir darbas 72, 118, 369, 374, 377–381
šcimai palanki darbo politika 73, 377–381, 390
išplėstinė 171, 633, 643
juodaodžių 185, 186
kaip institucija 587
„pasirinktinė" 187
patriarchinė 316
„simetriškoji" 174
tradicinė 171, 624
vienavaikė 560
šcimos
dydis 366, 560, 623
maitintojas 118
modelis 123, 171, 173, 183, 316, 645
pajamų lygis 302
planavimas 553
vertybės 191, 521
Šengeno sutartis 262, 263
Šiaurės Amerikos laisvosios prekybos sutartis (NAFTA) 68, 413
šiitai 517, 518
šiltnamio efektas 572–574, 576, 643, 645; *taip pat žr.* visuotinis klimato atšilimas
širdies ligos 158, 640
Škotija 67, 252, 415, 416, 458, 578
Škotijos nacionalinė partija 404, 408
Parlamentas 415
Presbiterionų bažnyčia 506
šnekа 93, 108, 643
analizė 95, 643
formos 97
riktai 97, 98, 108, 643
Švedija 55, 64, 135, 137, 152, 261, 286, 295, 308, 314, 356, 357, 380, 396, 404, 439, 464, 465, 510, 566
visuotinių pašalpų sistema 314
Šveicarija 65, 249, 261, 286, 404, 405, 435, 438, 458, 465
Šventasis Raštas 502, 503, 505, 515, 519, 521
Šventoji Tikėjimo doktrinos kongregacija 504
šventybės 498, 502, 643
šventyklos 492, 494, 506
švietimas 78, 124, 125, 149, 238, 276, 299, 304, 305, 309–311, 314–316, 318–320, 323, 414, 456–490, 540, 546, 553, 560, 627, 634, 643
Britanijoje 458–464
1944 m. Švietimo įstatymas 458, 488
1988 m. Švietimo įstatymas 459–461
ir etniškumas 482
ir industrializacija 457
ir kultūrinė reprodukcija 477
ir naujosios komunikacinės technologijos 469
ir technologinis atotrūkis 470
ir vyriškumo bei seksualumo formos 125
valstybinis 356, 459
Švietimo ir darbo departamentas 372, 468, 483
švietimo
institucijos 375, 456
plėtra 459, 488
privatizavimas 471, 472, 488, 643
reforma 460, 474, 551
samprata 487
sistema 243, 310, 415, 457, 458–463, 465, 467, 471, 472, 474, 476, 480, 481, 488, 489, 550
sukomercinimas 474
vaidmuo 414, 457
T
Tailandas 65, 68, 138, 417, 497, 580
taisyklės, formaliosios 330
Taivanas 51, 138
taktiškas nedėmesingumas 89, 90, 100, 643
Talibano režimas 41, 518, 520
politika moterų atžvilgiu 41
„tamsieji" latentinio nusikalstamumo duomenys 210, 211, 232, 643, 645
tarša 75, 223, 322, 546, 563–565, 581, 583
cheminė 76
oro 564–566, 583
vandens 567, 583
vidinė 565
Tarptautinė darbo organizacija, TDO (*The International Labour Organization*, ILO) 138, 381, 383
tarptautinės nevyriausybinės organizacijos (TNVO) 66, 67
tarptautinės tarpvyriausybinės organizacijos (TTVO) 66
Tarptautinis valiutos fondas 82
tauta 414, 416, 417, 624
be valstybės 415, 417, 419, 643
suvereni 418
tautos
ir nacionalizmas besivystančiose šalyse 416
susidarymo ir nacionalizmo teorijos 413
„tautų katilas" 246, 247, 266, 510, 643
technologija 354, 643
ir moderniosios organizacijos 342
ir socialiniai sąjūdžiai 412, 437
kabelinė 423, 452
modernioji 617
skaitmeninė 425
tėčerizmas 406, 407, 419, 643
teilorizmas 359, 360, 360, 362, 388, 389, 643
ribotumas 360
teisė 595, 643
antiprostitucinė 138
baudžiamoji 198
į asmeninę nuosavybę 315
teisėtumas 395, 643
telefonai
mobilieji 412, 422, 435, 436, 452
fiksuotieji 436
telekomunikacijos 63, 71, 278, 281, 332, 413, 422, 434, 435, 436, 438, 441, 442, 450, 451, 452, 474, 622, 643, 645
telekomunikacijų
bendrovė 345
infrastruktūra 63–65
sistema 226, 401
skvarba 435
televizija 57, 401, 422–434, 440–453, 456, 457, 521, 524, 620, 631, 645
globalinė 425
Indijos 426
ir žanras 429
kabelinė 423
palydovinė 401, 422–425, 434, 449, 452, 453
skaitmeninės 423
visuomeninė 452
televizijos
povoikis 425
nusikalstamumui bei smurtui 427
žinios 427, 428
teorinės dilemos 610
tėvų
atostogos 379
bei vaikų santykiai 170
užimtumas 376
ir vaikų raida 375
tėvynė, pirmapradė 250, 266, 629
tėvystė 178–183, 188, 644
tėvystės
atostogos 380
krizė 182, 183
The Economist 387, 436, 443, 462, 480, 510
The Guardian 413, 445
The New York Times 423
The Times 423
Tibetas 415, 416
tibetiečiai Kinijoje 415
tikėtina žmogaus gyvenimo trukmė 146, 163, 289, 540, 558
Time Warner 345, 442, 444, 451
Timoras
Rytų 394, 395, 415
Vakarų 394
tinklai, neformalūs 330, 348
tinklavelka 347, 349
tinklo
ekonomika 622
visuomenė 625
tyrimų metodai 528, 587, 593, 599, 604, 644
dokumentiniai 604, 629
empiriniai 587, 630
etnografiniai 604
faktiniai 604
kokybiniai 593
lauko 593
lyginamieji 604
realiajame pasaulyje 598
sisteminiai 604
tarpkultūriniai 118
žvalgomieji 594, 645
tyrimo
modelio konstravimas 589
problema 589
procesas 588–590
rezultatų skelbimas 590
Toyota Motor 68, 581
Tokijas 65, 343, 514, 547, 548, 631
Tolimieji Rytai 226, 355, 497, 640
religijos 496

totalinės institucijos 331, 514, 644
totemizmas 494, 495, 498, 522, 644
transformacijos šalininkai 69–71, 84
transseksualas 112, 128
transvestitas 128, 133, 628
trečiasis amžius 165, 644
  trečiojo amžiaus universitetas 487
trečiasis (besivystantis) pasaulis 50–52, 54, 59, 60, 398, 413, 554, 637, 644
„Trečiojo kelio" politika 408–410, 419, 644
trianguliacija 598, 604, 644
tuberkuliozė 146, 153, 158, 640
tūkstantmečio (milenarinis) sąjūdis 502, 514–516, 524
Turkija 67, 246, 250, 261, 262, 415, 450, 517, 519, 520
  turkų imigrantai Vokietijoje 283, 305
turtų
  ir galios divergencija visuomenėje 231
  ir pajamų koncentracija 277
TV Guide 450
TV žinios 427, 431, 433
tvari raida 563, 564, 581, 583, 644
Twentieth-Century-Fox 450
U
Ukraina 66, 77, 262, 580
UNDP 65, 67, 78, 380, 465, 564, 566, 569, 570, 573
Unilever 578
Universal 442
universitetai 457, 458, 464, 467, 468, 482, 628
  elektroniniai 468
  valstybiniai 464
urbanizacija 75, 322, 528–535, 542, 544, 546, 549, 552, 554, 622, 644
  besivystančiame pasaulyje 529, 542
  kaip gyvenimo būdas 531, 532, 552
urbanizacijos teorijos 531, 535
urbanizuotos teritorijos 545, 546
užimtumas 255, 274, 275, 290, 302, 320
  ir ekonominė sėkmė 255
  ir klasių struktūra 274
  nefizinis 389
  visiškas 320
  visuotinis 316
užimtumo
  kategorijos 274, 276
  klasifikatorius, visuotinis 274
  modeliai 73, 255, 256, 258, 310, 344
  programos 299
  sistema 288, 346, 354, 389
  statistika 387
  struktūra 274, 276, 279, 283, 288, 298, 369
užkulisiai 101, 105, 108, 644
užsiėmimas 354, 644
V
Vašingtonas 81, 105, 529, 537, 551
vadyba, mokslinė 360, 389
Vaikų įstatymas 181, 190
vaikų
  auginimas 123, 368, 614
  gimdymas 288
    gimdymo amžiaus vidurkis 285
    mirtingumas 300
    mokslo rezultatai 376
    priežiūra 289, 320, 367, 369–372, 377, 380, 410
    prostitucija 137, 138
    psichika 427
    raida 375
    skaičius 629
    socializacija 116
vaisingumo rodiklis 558, 582
Vakarų Midlendai 126, 219, 255, 478
Vakarų visuomenės 30, 38, 40, 51
valdymo
  formos 342
    iš viršaus žemyn 339
  ir politikos sritis 394
  metodai 339, 342
  problemos 342
  sistema 399, 414
  transformacija 342
valdžia 395, 397, 402, 644
  aukščiausioji 328
  liaudies 397
valdžios
  hierarchija 347
  piramidė 341
valstybė 126, 395, 417, 644
  autoritarinė 398, 402, 418, 628
  daugiatautinė 246, 247, 266
  demokratinė 446
  kolonijinė 416
  komunistinė 399
  modernioji 212, 395, 396, 414
  nacionalinė 49, 155, 343, 395, 401, 402, 404, 413–418, 420, 519, 549, 550, 636, 639
  pokolonijinė 416, 417
  tradicinė 395
„valstybė-auklė" 317, 638
valstybės
  išlaidos 407
  paslaptis 403
  perversmas (*coup d'état*) 639
valstybinė bendrojo lavinimo sistema 488, 459–462
vanduo 567, 569, 570, 582, 583, 644
  gėlas 564
  gruntinis 569
vandens atsargų
  stygius 562, 564, 570, 576
  užterštumas 567, 569
vargingųjų klasė 283, 304–306, 308, 322, 323, 539, 644
  Jungtinėje Karalystėje 305
  Jungtinėse Valstijose 305
  juodaodžių 283, 304
varpo formos kreivė 485, 486
vartojimas 282, 557, 562, 564
  pasyvusis 476
vartojimo
  modeliai 282, 290, 564, 583
  standartai 313
  tendencijos 564
vėžiniai susirgimai 158, 566, 640
vėberiškoji biurokratijos koncepcija 341, 346
veido išraiška 91–93, 98–100, 106, 109, 440
Velsas 252, 415
  Pietų 219
  angliakasiai 73
vėlyvosios modernybės
  amžius 212, 214, 361, 412, 511
  organizacijos 340
  visuomenės 123, 126, 313, 353, 409, 412, 439, 492, 513
Venesuela 50, 68, 76, 78
Vengrija 50, 65, 66, 246, 262, 398, 399, 464
vergija 122, 238, 246, 250, 270, 289, 500, 644
vertybės 38, 39, 58, 197, 203, 618, 644
  dominuojančios 476
  religinės 500
  šeimos 521
  tradicinės 202
Vest Indija 40, 42, 178, 241, 252, 260, 306, 477, 482, 483
Viacom 446, 451
vidurinė klasė 116, 125, 202, 223, 273, 279–282, 286–288, 290, 385, 430, 461, 475, 528, 537, 644
  juodaodžių 304
  moterys 288, 371
vidurinio lygmens teorijos 608, 625
Viduriniai Rytai 21, 46, 62, 104, 226, 246, 415, 444, 448, 495–497, 506, 511, 517, 518, 524, 561, 570, 573
vidurkis 601, 635, 644
vidutinė reikšmė 601, 644
„vičšasis personažas" 598
viešoji
  nuomonė 431, 422, 645
    apklausos 402
  sritis 426, 431, 433, 445, 447, 452, 620, 624, 625, 645
viešosios tvarkos palaikymas 206, 207, 213, 214, 216, 336
vieniša tėvystė ar motinystė 116, 170, 171, 173, 175, 177, 178, 184, 185, 258, 300, 320
vienišos motinos 183, 241, 308, 366
vienuolynai 503, 331, 644
viktimizacija 206, 213, 217, 223, 233, 260, 305, 312
  dėl lyties 337
  tyrimai 210, 211, 221, 232, 260, 645
visuomenės
  „makdonaldizacija 346
  sveikata 76, 155, 166, 215
  tipai 45, 78
visuotinis
  gyventojų pricaugis 561
  gyventojų surašymas 557
  klimato atšilimas 75, 76, 77, 83, 84, 570–576, 581, 583, 640, 643, 645; *taip pat žr.* šiltnamio efektas
  koordinačių laikas 106
Visuotinis socialinių klasių registras, VSKR 274–276
Vokietija 28, 29, 49, 55–57, 64, 72, 137–139, 249, 163, 250, 261, 262, 264, 286, 295, 298, 303,

305, 308, 315, 357, 435, 436, 404, 444, 445, 458, 464, 465, 482, 515, 574, 576, 580
Rytų 50, 399
turkų bendruomenė 250, 305
Vakarų 138, 286, 356, 357, 510
vyro maitintojo modelis 126, 127, 174, 193, 284, 316, 320, 366, 374, 373, 380, 481, 645
vyras, „naujasis" 127, 636
vyriausybė 57, 393–420, 424, 550, 645
autoritarinė 402, 447
civilinė 417
demokratinė 402, 624
karinė 417
koalicinė 405
komunistų 399
konservatorių 459, 539
leiboristų 459, 460
nacionalinė 402, 415
vyriškasis identitetas 115, 116, 122, 125, 126, 140, 622
vyriškumas 114, 116, 122–127, 132, 140, 141, 484, 615
hegemoninis 124, 126, 628, 631, 632, 639, 642
homoseksualusis 124, 632
manieringas 135
pritampantysis 124, 639
vyriškumo
krizė 125–127, 141, 219, 232, 615, 645
transformacijos 126
vyrų
dominavimas 340, 523, 615, 639
homosocialumas 337
karjera 337
kultūra 339
mirtingumas 148
nedarbas 381
nejausmingumas 116, 645
vaidmuo visuomenėje 118, 123
vyrų ir moterų
darbų namuose perskirstymas 366, 374
ekonominio aktyvumo vienodėjimas 366
elgsenos modeliai 113
galios santykiai 123, 124, 126, 140, 141, 624
gyvenimo skirtumai 168
nelygybė 119, 140
nusikalstamumo santykis 217
segregacija 518
skirtumai 113, 117, 120, 140
švietimo srityje 480
sveikatos 150
užimtumo kaita 355, 368
užmokesčio skirtum 369
„vyrukai" 477, 478, 481
W
Wal-Mart Stores 68
Warner Brothers 444
Watergate 97
Waterhouso tyrimas 191
Weberis:
biurokratijos idealusis tipas 327, 328, 330, 341
pasaulio religijos ir socialinė kaita 499
Western Electric 596
Williso „vyrukai" 477–479
World Bank 78, 82
World Wide Web, WWW 438
Z
Zairas 50, 417
Zee TV 426
Ž
„žaliųjų" judėjimas 404, 562, 582
žanras 429, 430, 433, 645
žanrų įvairovė 429
žemdirbystė 53, 55, 404, 562
žemdirbių visuomenė 46, 645
žemės drebėjimai 67, 84
žemės paviršiaus temperatūros svyravimai 574
žemės ūkis 49, 65, 75, 76, 354, 357, 364, 457, 534, 542, 562, 573, 576, 630, 632, 645
žiniasklaida 43, 71, 76, 84, 119, 120, 124, 127, 133, 140, 196, 197, 204–206, 213, 222, 233, 237, 260, 264, 278, 312, 346, 359, 362, 384, 385, 408, 412, 413, 418, 421, 422, 426, 428–433, 440–453, 470, 473, 492, 522, 542, 618, 622, 629, 636, 642, 645
ankstyvoji 452
globalinė 74, 441, 426, 446–449
ir komunikacijos 73, 471, 598, 618
naujoji 444
elektroninė 522
„ikielektroninė" 451
modernioji 432
tarptautinė 73
žiniasklaidos
bendrovės 441, 443, 444, 449, 450, 451, 453
globalizacija 426, 442
imperializmas 446, 645
konglomeratai 453
reguliavimas 449, 450, 645
savicenzūra 447
vaizdiniai 127
„žilimas", gyventojų 162, 167, 317
žinių
ekonomika 73, 65, 274, 281, 356, 357, 374, 389, 465, 469, 486, 488, 489, 541, 645
kanalai 422
prancšimų tikslumas 429
srities darbuotojai 281, 356
žydai 244, 247, 248, 250, 252, 414, 415, 495
ir afrikiečių diaspora 250
žudynės 495
žmogaus
išgyvenimo standartai 295
povcikis gamtai 562
organų kontrabanda 226
teisės 237, 447–449, 406
žmogaus teisių pažeidimai 139
žmogaus teisių susivienijimai 412
žmogiškasis veiksnys 126, 304, 309
žmogžudystė 205, 207, 221, 224, 225
žmonių išteklių valdymas 339, 342, 645
žodinė istorija 457, 596, 645
žurnalai 422, 428, 431, 444, 450, 452, 457, 645
žurnalistika 426, 428, 429
žvalgomicji tyrimai 594, 645

Giddens, A.

Gi 32 Sociologija / Anthony Giddens. – Kaunas: UAB „Poligrafija ir informatika“, 2005. – 684 psl.
Terminų žodynėlis: p. 627–645
Bibliografija: p. 647–661
Pavardžių r-klė: p. 662–665
Dalyk. r-klė: p. 666–683

ISBN 9986-850-54-1

„Sociologija“ – žymaus šiuolaikinio sociologo Anthony'o Giddenso, sukūrusio plačiai žinomą *struktūrizacijos teoriją*, vadovėlis – neabejotinai viena geriausių edukacinės srities priemonių. Knyga glaustai perteikia visus pagrindinius šios dalykinės srities pasiekimus. Kiekviena knygoje pateikiama detalė susiejama su problemiškomis teorinėmis įžvalgomis. Autorius, kaip, beje, rodo ir stulbinama šios knygos paklausa, įstengia priartėti prie aktualiausių XXI a. klausimų, kviesdamas drauge apmąstyti itin sparčius šių dienų socialinius pokyčius.

UDK 316

Anthony Giddens
SOCIOLOGIJA

Iš anglų kalbos vertė
Jūratė Markevičienė, Donatas Masilionis, Algimantas Valantiejus
Mokslinis redaktorius Algimantas Valantiejus
Redaktorė Milda Icikzonienė
Dailininkė Rita Penkauskienė
Maketavo Saulė Ališauskienė

2005 09 01. 47 leidyb. aps. l., 42 sp. l.
Tiražas 3000 egz. Užsakymas 5-482.
Išleido UAB „Poligrafija ir informatika“,
Tel./faksas 8-37 36 55 95, e. paštas: poligraf@parabole.lt
Iš užsakovo patiktų pozityvų spaudė
Spaustuvė „Morkūnas ir Ko“, Draugystės g. 17, LT-51229 Kaunas

Sociologija, žymaus šiuolaikinio sociologo Anthony'o Giddenso vadovėlis, – neabejotinai viena geriausių edukacinės srities priemonių. Knyga glaustai perteikia visus pagrindinius šios dalykinės srities pasiekimus: čia plačiai nagrinėjamos įvairios sociologijos idėjos, pateikiamos įžvalgiausios disciplinos koncepcijos, aprašomi formalūs sociologijos sandaros komponentai, aptariamos klasikinės ir dabartinės sociologijos teorijos, profesionaliai išlaikant pusiausvyrą tarp jų ir empirinės medžiagos.

Giddensas aptaria globalėjimą, kaip stiprėjančią žmonių tarpusavio priklausomybę, ir nagrinėja tikėtinus šios raidos padarinius. Jį domina ne tik ekonominiai, bet ir komunikaciniai, kultūriniai ir politiniai integracijos procesai. Ne mažiau svarbu – technologiniai informacinių visuomenių raidos pokyčiai, kurie skverbiasi ne tik į darbo, bet ir kasdienio gyvenimo sritis. Sociologo požiūriu, šiandieną mūsų kasdienybei daro įtaką ne tiek praeitis, įpročiai, papročiai, kiek ateities lūkesčiai.

Nuo 1997 m. Anthony's Giddensas yra prestižinės Londono ekonomikos ir politikos mokslų mokyklos (LSE) direktorius. Vėlyvuoju savo akademinės veiklos laikotarpiu sociologas vis dažniau dalyvauja viešajame visuomenės gyvenime, svarstydamas aktualius nūdienos klausimus, kuriuos jis linkęs sieti su naujuoju, istorinių paralelių neturinčiu, rizikos tarpsniu.

Atviros Lietuvos Knyga

ALK – *serija verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiamos Atviros Lietuvos fondo. Serijos tikslas – supažindinti skaitytojus su šiuolaikiniais humanitarinių ir socialinių mokslų pagrindais.*

CEU

Šios knygos leidimą ALF remia kartu su Vidurio Europos universiteto Vertimų projektu.

ISSN 1392-1673
ISBN 9986-850-54-1

9 789986 850540

Rekomenduojama kaina 69,00 Lt